A kapitalizmus politikai gazdaságtana

Tankönyv programozott változatban

Kossuth

A kapitalizmus politikai gazdaságtana

TANKÖNYV PROGRAMOZOTT VÁLTOZATBAN

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1978

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem
Politikai Gazdaságtan Tanszéke megbízásából írta:

Gacsályi István adjunktus: IV., VI., XI., XIV. fej. (1—3. pont)
és XVIII. fej.;
Láng János adjunktus: VIII., X. fej. (1—3. pont), XV., XVI., XVII. fej.;
Szabó Katalin docens; I., II., V., VII. és XII. fej.;
Szamarasz J. Oresztész egyetemi tanár: III., IX., X. fej. (4—8. pont),
XIII., XIV. fej. (4—12. pont).

A szerzői kollektívát irányította
és az anyagot szerkesztette:

Szamarasz J. Oresztész

Lektorálta:

Bertóti László és Matheisz Erzsébet

ISBN 963 09 1181 7

© Gacsályi István, Láng János, Szabó Katalin, Szamarasz J. Oresztész 1978.

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Jelen tankönyv elkészítése során a szerzői kollektíva nagymértékben felhasználta a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszéke „A kapitalizmus politikai gazdaságtana" c. tankönyvét, amelyet **Bertóti László** és **Erdős Tibor** írtak 1975-ben. A tankönyv felhasználása azzal magyarázható, hogy tartalma és színvonala egyaránt kiállta a gyakorlat próbáját. Ebből adódik, hogy tankönyvünk több fejezete tartalmilag alig tér el ennek a tankönyvnek azonos fejezeteitől, helyenként pedig egyes megfogalmazásokat is átvettünk. Tankönyvünk más fejezetei viszont — mint pl. a politikai gazdaságtan tárgya és módszere, a termelési ár, a tőkés termelési mód fejlődési szakaszai, a monopolár, a külkereskedelem, a nemzetközi pénzrendszer és monopóliumok, a fejlődő országok, a válságok, az újratermelés stb. kérdéseivel foglalkozó fejezetek — jelentősen átdolgozottak, közöttük több egészen új fejezet is található. Tankönyvünk tartalmi struktúrája is jelentős eltéréseket mutat az említett tankönyvhöz képest, több fejezet címe és szerkezete is megváltozott.

A korábbi tananyag jelentős átdolgozását és további fejlesztését több tartalmi és szerkesztési megfontolás tette szükségessé. A **legfontosabb különbség** azonban, amellyel tankönyvünk minden eddig hazánkban ismert, s a kapitalizmus politikai gazdaságtanával foglalkozó tankönyvtől eltér, abban rejlik, hogy ez a könyv **új módszertani elvek** szerint íródott, tartalmának kifejtési módja sok tekintetben az ún. **programvezérlési módszer** újszerű elvének felel meg. Ezt az tette lehetővé, hogy tanszékünk öt munkatársa a 60-as évek második felében részt vett egy — **dr. Balázs Béla** által vezetett — speciáltanfolyamon, ahol három év alatt elsajátították **a modern programozott tananyagok írásának módszertanát.** Ennek során készítettünk egy programozott kísérleti tananyagot is, dr. Balázs Béla módszertani irányítása mellett.

Ezeknek az erőfeszítéseknek első eredményeként 1970-ben megjelentettük „A kapitalizmus politikai gazdaságtana" jegyzet **programozott változatát.** Módszertani tanulmányaink keretében megírt programozott tananyagunkat **nyersanyagként** használtuk fel a jegyzet megírására, amely **Bertóti László** szakmai — és részben módszertani — irányítása mellett kapta programozott jegyzetanyag formáját. E jegyzet várakozáson felüli sikert aratott, hamar elfogyott. Így 1972—1973-ban megírtuk — ismét Bertóti László irányításával — annak **második, átdolgozott**

változatát. Már rég nem kapható e jegyzet egyik kiadása sem, ami annak bizonyítéka, hogy a kereslet iránta igen nagy volt.

A Politikai Gazdaságtan Tanszék döntésének megfelelően a fent említett jegyzet megírásában részt vett szerzői kollektíva elvállalta a jelen **programozott tankönyv** elkészítését, tananyagunk korszerűsítése céljából, figyelembe véve tárgyunk azóta bekövetkezett fejlődését. A tankönyv megírása során igyekeztünk szem előtt tartani az új módszer valóságos előnyeit. Ezek közül a legfontosabbak: aktívan foglalkoztatja, lehetőleg önálló tevékenységre és következtetésekre ösztönzi az olvasót (főként az ilyen magatartást kívánó kérdések, feladatok, rávezető megjegyzések, segítő információk stb. megfogalmazása révén), szilárdabbá teheti az olvasó tudását, többek között azzal is, hogy az egyes fejezetek végén található feladatok és ellenőrző kérdések segítségével **minden fejezet kétszeres ismétlését** teszi szükségessé.

Ezen programozott tananyagunk előnyei elsősorban az **esti és levelező hallgatóink** számára nyújtanak nagy segítséget, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a nappali tagozatos hallgatók nem használhatják. Ellenkezőleg — mint ahogy régebbi jegyzetünk gyakorlata is bizonyítja — számíthatunk arra, hogy egyéb oktatási intézmények — így az MSZMP esti egyetemei, több főiskola, kihelyezett tagozatok, más egyetemek hallgatói — is igénybe veszik majd ezt a tankönyvünket. A nappali tagozatok hallgatóinak azonban a tanulás a fő munkája, amelynek során előadásokon, szemináriumokon, rendszeres konzultációkon stb. hatékony tanári segítséget is kapnak a politikai gazdaságtan elsajátításához. Hozzájuk képest az esti — és főként a levelező — hallgatók meglehetősen nagy hátránnyal indulnak, folyamatos tanulásuk jelentősen eltér a nappali hallgatókétól. Ezt a hátrányt igyekeztünk tankönyvünkkel kissé mérsékelni. E tankönyv ugyanakkor megfelel egyetemünk oktatási-képzési reformja néhány alapvető céljának is.

A korábban két kiadásban megjelent programozott jegyzetünk tapasztalataiból kiindulva tankönyvünk **egy-egy fejezetét a következőképpen építettük fel:**

a) A fejezet címe után megadjuk **a fejezet „vázlatá"-t.**

b) A „vázlat" után következik **a téma kifejtése** a vázlat alapján. E kifejtés rendszerint az előző fejezetekben szereplő és az adott témával szorosabb kapcsolatban levő legfontosabb tételek, összefüggések stb. összefoglalásával kezdődik. Ezzel is biztosítani kívánjuk az egész anyag belső tartalmi logikájának kiemelését.

c) Minden egyes kategória vagy összefüggés kifejtését a programozott tananyagok kidolgozására vonatkozó több elvi, módszertani, modellszerű stb. követelmény érvényesítésével valósítottuk meg. **Egy-egy lépés** rendszerint **a következő mozzanatokat tartalmazza:**

— **konkrét példák** segítségével igyekszünk felkészíteni az olvasót azoknak a fogalmaknak (összefüggéseknek) a felismerésére vagy megértésére, amelyek általánosítása később következik be. Ez az egy-egy gondolat „bevezetésére" szolgáló információs anyag;

— ennek közlése után vagy **kérdést** (a szövegben „**K**" betűvel jelölve), vagy **ellenőrző** kérdést (a szövegben „**E**"-betűvel jelölve) teszünk fel;

— a „**K**"-ra vagy „**E**"-re adandó **választ** is (a szövegben jelölése „V" betű) megadjuk, de az ilyen kérdésekhez igen gyakran még **kiegészítő információt,** ún. „rávezető megjegyzéseket" vagy szakirodalmakat (ezért a szövegben azokat „R" betűvel jelöljük) is adunk, főként abban az esetben, ha az előkészítő fejtegetések alapján viszonylag nehéz a válasz;

— minden fejezet végén **feladatokat** is megfogalmazunk, amelyek nem az anyag szokványos ismétlésére, hanem annak ismételt átgondolására szolgálnak;

— a feladatok **megoldását is megadjuk** természetesen, és helyenként erre vonatkozóan is kiegészítő információt nyújtunk;

— csak ez után következnek az **ellenőrző kérdések,**

— majd a kérdésekre adandó **rövid válaszok** megfogalmazásával fejezzük be az adott témát.

Az alapozó (bevezető) információt **lapszéltől lapszélig** írtuk, a kérdést **(K)** és az esetleges rávezető információt (R) jól láthatóan elkülönítettük. Az **E** egyszerű ellenőrző kérdés, amelyre adandó válasz teljes egészében megtalálható az alapozó (bevezető) információban, a **K** viszont **következtetést** kívánó kérdés. Ha ezekre az olvasó önállóan tud válaszolni, akkor mintegy „a szerzővel együtt" oldja meg az adott problémákat. Sok esetben a fejezet szövegében is feladatokat **(F)** szabunk meg és megadjuk azok megoldását is (M).

Látható tehát, hogy tananyagunk sajátos feladatok elé állítja az olvasót. Ezek megoldását, a tananyag sajátos célját csak úgy érheti el, ha betartja **alábbi tanácsainkat:**

1. Tanulás közben készítsen vázlatos, **jól tördelt jegyzeteket** az egyes fejezetekről, az általunk megadott „vázlat" alapján. Ez két szempontból is hasznos lehet: **egyrészt** rákényszeríti saját magát, hogy a fő mondanivalót a saját szavaival és nagyon

röviden megfogalmazza, **másrészt** vizsga előtt e rövid jegyzetekből ismételheti át a megtanultakat. Ha a fejezetek elé iktatott vázlatokban szereplő címekre jegyzetfüzetében **saját szavaival** röviden válaszol, jól áttekinthető, könnyen tanulható vázlatokat kap. Akkor jár el célszerűen, ha ezeket az egyes fejezetek tanulmányozásával egy időben készíti el. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy az olvasó nem érheti el a kitűzött célokat, ha csak az általunk adott **vázlatcímeket** ismételi át vagy sajátítja el, hiszen ezek csak címek, vázlatunk tehát **kitöltetlen.** A megfelelő szöveget jegyzetfüzetébe a címek alá a **hallgatónak kell beírnia saját szavaival.**

2. Tananyagunkat **ne olvassa folyamatosan,** hanem

a) előbb olvassa el a bevezető, magyarázó fejtegetéseket (az ún. alapozó információt) és az alatta szereplő kérdést vagy feladatot,

b) feleljen a kérdésre, ill. oldja meg a feladatot, s csak ezután

c) vesse egybe válaszát (megoldását) a szerző által adottal.

3. **Oldja meg a fejezetek végén adott feladatokat és válaszolja meg az ugyancsak ott szereplő ellenőrző kérdéseket.** Ha ezt nem mulasztja el, a fejezet fő tartalmát kétszer is alaposan átismétli. Megoldásait és válaszait mindig hasonlítsa össze a szerző által adottakkal. (Természetesen elég a tartalmi egyezés — erről azonban gondosan győződjék meg!)

Célszerű, ha **tanulás közben egy lappal letakarja a rávezető információt** (R) **és a választ** (V). Így könnyebben ellenállhat a kísértésnek, hogy ezeket is fejtörés nélkül, azonnal a kérdés után elolvassa. Hangsúlyozzuk: **tankönyvünk csak akkor nyújt a hagyományos tankönyvekhez képest nagyobb segítséget az ismeretek elsajátításában, ha az olvasó mindent elkövet, hogy saját erejéből válaszoljon a kérdésekre.**

A tankönyvet négytagú szerzői kollektíva írta. Munkamegosztás révén a kollektíva egyes tagjai arányosan készítették el a kijelölt fejezeteket vagy fejezetrészeket, közösen kidolgozott tematikák alapján. Minden egyes fejezetet a kollektíva különkülön megvitatott. A viták után a szerzők tovább dolgoztak az esetleges tartalmi és szerkesztési problémák megoldásán. Elmondhatjuk tehát, hogy **a tankönyv** a szó szoros értelmében **kollektív munka eredménye.**

A szerzői kollektíva munkáját irányította és az egész anyagot szerkesztette **Szamarasz Oresztész.** Így a végleges szövegért — mint a tanszék részéről megbízott szerkesztő — ő felelős.

Budapest, 1977. december.

I. FEJEZET

A politikai gazdaságtan tárgya és módszere

VÁZLAT

1. **A politikai gazdaságtan kiindulópontja**
   a) Miért tekintjük az anyagi termelést a politikai gazdaságtan kiindulópontjának?
   b) A termelés és a termelőmunka
      — a termelés időbeli és térbeli differenciálódása
      — a munka mint a termelés eleme
2. **A termelőmunka**
   a) Célszerű természetátalakító tevékenység
   b) A munkatárgy
      — a munkatárgyak csoportosítása feldolgozottsági fokuk szerint
      — a munkatárgyak csoportosítása a munkafolyamatban betöltött szerepük szerint
   c) Munkaeszközök
   d) A termelő- és nemtermelő-munka
      — az anyagi javakat termelő munka
      — a járulékos termelőtevékenységek (termelő szolgáltatások)
      — a nem anyagi szolgáltatások
      — a nem anyagi szolgáltatások növekvő szerepe
3. **A termelés — fogyasztás — elosztás — csere**
   a) Termelés és fogyasztás
      — a termelés és fogyasztás közvetlen egysége
      — a termelés mint a fogyasztás, és a fogyasztás mint a termelés feltétele
      — a két mozzanat mint egymás kiteljesítő jelenségek
   b) Termelés és elosztás
   c) Termelés és csere
      — a termelésben benne foglalt csere
      — a terméket a fogyasztóhoz juttató csere
4. **Társadalmi termelőerők**
      — a termelőerők hagyományos három eleme
      — a munkamegosztás és a kooperáció
      — a tudomány mint termelőerő
5. **Termelési viszonyok**
   a) Technikai-gazdasági viszonyok és társadalmi-gazdasági viszonyok
   b) A társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározó eleme — a tulajdon
   c) A társadalmi tagolódás — osztályok és osztályviszonyok

d) A termelési ágak és egységek közötti társadalmi kapcsolatok formái
e) Az elosztás viszonyai

6. **A termelési módok fejlődése. A társadalmi-gazdasági alakulat**
   a) A termelőerők és a termelési viszonyok dialektikája
      — a termelőerők és a termelési viszonyok összhangja
      — ellentmondás a termelőerők és a termelési viszonyok között
      — a termelési viszonyok „alkalmazkodása". és az alkalmazkodás korlátai
   b) **Alap és felépítmény**
   c) A társadalmi-gazdasági alakulat
7. **Gazdasági kategóriák — gazdasági törvények**
   a) Hogyan alkotunk tudományos kategóriákat
   b) A gazdasági törvény
      — a gazdasági törvény fogalma
      — a gazdasági törvények sztochasztikus jellege
      — a gazdasági törvények típusai
   c) A törvények érvényesülési módja és az ember aktivitása
      — a törvények spontán érvényesülése
      — a törvények tudatos alkalmazása
8. **A politikai gazdaságtan tárgya**
9. **Pártosság és osztályjelleg**
   a) Létezik-e „pártatlan", osztályok felett álló politikai gazdaságtan?
      — pártosság és osztályjelleg
   b) A politikai gazdaságtan osztályjellege és az objektivitás követelménye
      — a haladó osztályok érdeke az igazság feltárása
      — a hanyatló burzsoá közgazdaságtan vulgáris és apologetikus jellege
10. **A politikai gazdaságtan világnézeti és módszertani alapja**
    a) A politikai gazdaságtan világnézeti és módszertani alapja a dialektikus és történelmi materializmus
       — a materialista szemlélet érvényesítése
       — a dialektika alkalmazása
       — a történetiség elve
    b) A politikai gazdaságtanban alkalmazott módszerek
       — absztrakció
       — fokozatos konkretizálás
       — verifikálás

1. A POLITIKAI GAZDASÁGTAN KIINDULÓPONTJA

a) MIÉRT TEKINTJÜK AZ ANYAGI TERMELÉST A POLTIKAI GAZDASÁGTAN KIINDULÓPONTJÁNAK?

A történelmet tanulmányozva az egyének, osztályok, társadalmi csoportok legkülönfélébb tevékenységeiről nyertünk ismereteket. E tevékenységek korántsem egyforma jelentőségűek a társadalom élete szempontjából. „... az embereknek ahhoz, hogy »történelmet csinálhassanak«, meg kell élniük. Az élethez azonban mindenekelőtt evés és ivás, lakás, ruházat és még egy és más szükséges. Az első történelmi tett tehát e szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök előállítása, magának az anyagi életnek a termelése..."[1] Marx „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai" c. művét éppen így kezdi: „Vizsgálatunk tárgya mindenekelőtt az **anyagi termelés.** A társadalomban termelő egyének — ennélfogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont."[2]

E: Mivel kell kezdeni tárgyunk tanulmányozását?

V: A társadalomban élő egyének termelőtevékenységének vizsgálatával.

b) A TERMELÉS ÉS A TERMELŐMUNKA

Ha hétköznapi életünkben megfigyeljük a termelőtevékenységet, vagy ha felelevenítjük az egyes korszakokban folyó termelés jellegzetességeit, az első, ami szembetűnik az, hogy e mögött a fogalom mögött a jelenségek milyen gazdagsága, változatossága áll. Hiszen a trópusokon végzett ásóbotos földművelés éppúgy termelés, mint a traktorral való mélyszántás. A termelés módja természetesen rendkívüli mértékben különbözik például a varsákkal való halászat vagy az úszó halászati és halfeldolgozó kombinátok esetében. Ugyanígy élesen megkülönböztethető például — a technikai fejlődés ugyanazon fokán is — a mezőgazdasági termelés az ipari termeléstől.

K: Milyen következtetést vonhatunk le ebből a termelés kategória tartalmát, osztályozását illetően?

[1] Marx—Engels: Német ideológia. **Marx—Engels** Művei. 3. köt. Budapest 1976. 31. old.

[2] Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. **Marx—Engels** Művei. 46/1. köt. Budapest 1972. 11. old.

V: Azt, hogy a termelés a valóságban mindig konkrét, és tartalma erősen differenciálódik
— történelmi fejlődési fokok szerint,
— adott fokon is a termelés különböző ágai, fajtái, területei szerint.

Az eddigiekből úgy látszhat, hogy tárgyunk tanulmányozását a konkrét termeléssel, meghatározott termelési ágak és történelmi korszakok elemzésével kell kezdeni. Ezt támasztja alá az is, hogy minden tudománynak a valóságból kell kiindulnia. „Úgy tűnik, helyénvaló a reálissal és konkréttal ... kezdeni" — írja Marx, majd így folytatja: „Tüzetesebben szemügyre véve azonban ez hamisnak mutatkozik."[3] Ha ugyanis egy adott fejlődési fokon álló konkrét termelési ág elemzésével kezdenénk a politikai gazdaságtan kifejtését, hamarosan kiderülne, hogy ennek a termelési ágnak a helyzete igen sokoldalúan meghatározott, s a legegyszerűbb tények megvilágítása is feltételezi egy sor fontos kategória és összefüggés ismeretét. A történelmi és konkrét termelés tárgyalását — ebből következően — csak úgy tudnánk megindítani, ha a konkréttól egyre jobban elvonatkoztatva egyszerű, absztrakt kategóriákat alkotnánk. Míg tehát **a valóság megismerése** és tanulmányozása mindig a **konkrét, eleven tényekből indul ki,** amelyek igen sokoldalúak és összetettek, addig **a tudományos rendszerek felépítése** és kifejtése éppen fordítva, a legegyszerűbb, **legelvontabb meghatározásokból, kategóriákból.**

F: Alkalmazza az előbbi módszertani alapelvet a termelés kategóriára, mint a politikai gazdaságtan kiindulópontjára!

V: A politikai gazdaságtan tanulmányozását **az általában vett** termelés vizsgálatával kell kezdenünk.

Meg kell alkotnunk tehát a termelés általános fogalmát. Azokat a jegyeket kell megkeresünk, amelyek éppúgy jellemzik a mammut elejtését, mint a repülőgépgyártást, amelyek tehát a termelési folyamat helytől és történelmi időtől független elemei. E fogalom megalkotásakor nehézséget okozhat az, hogy a **termelés** és a **munka** kategóriája igen szorosan összekapcsolódik, gyakran felváltva használjuk őket. „Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társa-

[3] Ugyanott, 26. old.

dalmi formán belül és annak révén"[4] — írja Marx. De nagyon hasonló ehhez — legalábbis első olvasásra — a termelőmunkára „A tőké"-ben adott meghatározás: „A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal szemben az ember maga is mint természeti hatalom lép fel. Miközben ... hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét."[5] Noha gyakran szinonímaként használjuk a „termelés" és a „munka" szavakat, politikai-gazdasági tartalmuk mégsem ugyanaz. **A termelés valamilyen** — szükséglet kielégítésre alkalmas — **jószág előállítására irányuló célszerű, összetett társadalmi tevékenység, amely sokfajta munkát egyesít. A termelést mindig társadalomban, emberek együttműködéseként gondoljuk el.** A termelési folyamatba a munkafolyamaton kívül természeti folyamatok is beékelődnek. Bár a termelés lényegi eleme a termelőmunka, mégis különbséget kell tennünk a kettő között.

E: Melyik kategória az egyszerűbb, és melyik az összetettebb? Hogyan fogalmazhatjuk meg e két kategória közötti különbséget?

V: A két fogalom közül a termelőmunka fogalma az elemibb. **A termelés elemi munkafolyamatok és közbeékelt természeti folyamatok egymásutánja.** Fogalmába mindig beleértendők a munkafolyamatok során az emberek között kibontakozó gazdasági viszonyok is.

2. A TERMELŐMUNKA

a) CÉLSZERŰ TERMÉSZETÁTALAKÍTÓ TEVÉKENYSÉG

Ha a politikai gazdaságtan kifejtését a legegyszerűbb, legelemibb meghatározással akarjuk kezdeni, akkor a **termelőmunkát** kell közelebbről megvizsgálnunk. Az eddigiekben **a munkát az embernek a természettel folytatott anyagcseréjeként jellemeztük.** A termelőmunka olyan tudatos, célszerű tevékenység,

[4] Ugyanott, 15. old.
[5] Marx: A tőke. I. könyv. **Marx—Engels** Művei. 23. köt. Budapest 1967. 168. old.

amelynek célja szükségletek kielégítésére alkalmas javak előállítása. Az ember átalakítja a természet anyagait saját szükségletének megfelelően, felhasználja azokat, majd hulladékokat, esetleg az elhasznált természeti anyagokat pótló, a természetet helyreállító tárgyakat és termékeket (pl. műtrágyákat, víztisztító anyagokat) juttat vissza természeti környezetébe. Munkájával mintegy átszűri „saját magán" a természetben készen található anyagokat, és eközben az eredeti, érintetlen természeti-tárgyi környezet helyébe (legalábbis részben) egy ember által alkotott tárgyi világ lép. **A természettel folytatott anyagcsere örök körforgásában az emberi munka tárgyiasul, tárgyi alakot ölt, a természeti tárgyak, a természet pedig humanizálódik.** A természettel folytatott anyagcsere azonban nemcsak az ember sajátja. „A pók a takácséhoz hasonló műveleteket végez — írja egy helyütt Marx —, a méh pedig viaszsejtjeinek felépítésével nem egy emberi építőmestert megszégyenít."[6]

K: Munkának tekinthető-e az állatoknak a természettel folytatott anyagcseréje?

R: Marx a munkával kapcsolatban fontosnak tartotta kiemelni, hogy **szabályozott, ellenőrzött** tevékenységről van szó!

V: Az állatok természetátalakító tevékenysége nem munka, mert az állat nem képes szabályozni, tudatosan irányítani azt, hanem az ösztönei szerint cselekszik.

Éppen ezzel kapcsolatban írta Marx, hogy „a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy a sejtet a fejében már felépítette, mielőtt viaszból megépítené"[7]. Ezzel megállapítottuk a termelőmunka egyik fő ismérvét, hogy célszerű, mégpedig az előre átgondoltság értelmében.

b) A MUNKATÁRGY

Az ember célszerű termelő tevékenysége mindig valamilyen **tárgyra** irányul, azt alakítja, formálja. A legkézenfekvőbb tárgy maga a természet, vagyis a természetben készen található anyagok, amelyeket emberi munka még nem érintett.

A szénbányász közvetlenül a természetből „fejti ki" a sze-

[6] Ugyanott, 168—169. old.
[7] Ugyanott, 169. old.

net, a halász is a természet „kész adományát" tekinti munkája tárgyának. **Természeti tárgy** a házépítésre használt termésko, a gerenda céljára kivágott fa, az elejtett vad, a föld mélyén rejlo koolaj. Ezektól megkulonboztetjuk azokat a munkatárgyakat, amelyek munkafolyamat kiindulopontjaul szolgálnak ugyan (pl. az elejtett vad bóre, az útépítésre használatos kockakő, a koksz, a benzin stb.), de adott formájukban, készen a természetben nem találhatók. Ez utóbbiakat nyersanyagnak nevezzuk. A nyersanyagok egy speciális fajtája a műanyag. A nem eredeti alakjukban a természetben található munkatárgyak közé soroljuk a félgyártmányokat (a félkész termékeket) es a befejezetlen termékeket is.

F: Határozza meg röviden a munkatárgyak típusait!

M: **Azt a munkatárgyat, amelyet emberi munka még nem érintett,** vagy éppen kiszakított természeti környezetéből, **természeti tárgynak nevezzük.** Azt viszont, **amelyet egy megelőző munkafolyamat már átalakított, nyersanyagnak** hívjuk. Az olyan munkatárgyakat, amelyek **több folyamaton mentek keresztül** és félig vagy csaknem egészen elkészültek, **félkész, ill. befejezetlen termékeknek nevezzük.**

K: Milyen kritérium alapján különböztetjük meg a munkatárgyak fenti típusait egymástól?

V: **Feldolgozottsági fokuk** alapján.

A munkatárgyakat más szempont szerint is szokás osztályozni. Vannak olyan munkatárgyak, amelyek a belőlük készult termék **fő alkotórészét** adják (pl. a tölgyfadeszka az asztal esetében). Ezek az **alapanyagok.** Vannak olyanok is, amelyeket **segédanyagoknak** nevezünk, mert ezeket egy gyártási folyamatban csak kis mennyiségben használják fel (pl. a festék és a lakk a bútorgyártásnál). A legtöbb termék előállításához — különösen a termelés fejlődésének magasabb fokán — az emberi energián kívül más energiafajták felhasználása is szükséges. Az alumínium előállításakor például nagy mennyiségű elektromos energiára, a kolbász füstöléséhez fűrészporra, az acélgyártáshoz kokszra van szükség. Ezeket az anyagokat — a termelési folyamatban játszott szerepüknél fogva — nem tekinthetjük pusztán segédanyagnak, de alapanyagnak sem. **Tü-**

zelőanyagok és energiahordozók néven ezek külön csoportot alkotnak.

E: A munkatárgyak ez utóbbi osztályozásakor milyen típusokat határolhatunk el egymástól? Mi ebben az esetben az osztályozás szempontja?

V: A munkafolyamatban, a termék előállításában betöltött szerepük szerint beszélhetünk: alapanyagokról, segédanyagokról, tüzelőanyagokról, ill. energiahordozókról. Osztályozásuk szempontjai: a termelési folyamatban betöltött szerepük és jelentőségük.

c) MUNKAESZKÖZÖK

A munkafolyamatban az ember legtöbbször nem a puszta kezével formálja a munkatárgyat, hanem valamilyen eszközzel. **„A munkaeszköz olyan dolog, vagy olyan dolgoknak az összessége, amelyeket a munkás önmaga és a munkatárgy közé iktat, s amelyek e tárgyra ható tevékenységének vezető közegéül szolgálnak...** Mint ahogy a föld az ember eredeti éléskamrája, ugyanúgy munkaeszközeinek eredeti szertára is. Maga a föld is munkaeszköz... mihelyt a munkafolyamat csak valamennyire is fejlett, már megmunkált munkaeszközöket kíván meg. ... Munkaeszközök használata és megteremtése — ámbár csíra formájában már bizonyos állatfajtáknak is sajátja — a specifikusan emberi munkafolyamat jellemzője, s Franklin ezért úgy határozza meg az embert mint »toolmaking animal«-t, mint szerszámkészítő állatot. A munkaeszközök maradványai ugyanolyan fontosak letűnt gazdasági társadalomalakulatok megítélése szempontjából, mint a csontmaradványok felépítése kihalt állatfajták szervezetének megismerése szempontjából."[8] (A szerzők kiemelése.) A gazdasági korszakokat nem az különbözteti meg elsősorban, hogy mit, hanem az, hogy hogyan termeltek.

E: Mit nevezünk munkaeszközöknek és milyen jelentőségük van a történelmi gazdasági korszakok megítélésében?

V: Munkaeszközök azok, amelyeket az ember önmaga és a munkatárgy közé iktat, s amelyekkel hat a munka tárgyá-

[8] Ugyanott.

ra. A munkaeszközök a munka fejlettségének fokmérői, ezért a gazdasági korszakok megítélésének kiindulópontját képezik.

E: Az eddigiek alapján sorolja fel a termelőmunka fő elemeit (ismérveit)!

M: 1. **célszerű emberi tevékenység;** 2. **munkatárgy;** 3. **munkaeszköz.**

d) A TERMELŐ- ÉS A NEMTERMELŐ-MUNKA

E három elem (ismérv) hangsúlyozása nem jelenti azt, hogy a termelőmunka mindig valamilyen tárgy formájának a szó szoros értelmében vett megváltoztatására, vagy legalábbis a tárgy természeti környezetéből való kiszakítására irányul. A termelő tevékenységek **köre bővebb ennél.** Gondoljunk csak arra, hogy a termelés végső célja az anyagi javak iránti emberi szükségletek kielégítése, vagyis a fogyasztás. A termelés viszont igen fejlett munkamegosztással, a legkülönfélébb termékek előállítása céljából létrehozott termelőegységekben folyik. Ha a termék az utolsó termelőegységekben már el is érte fogyasztásra kész formáját, még mindig nem fogyasztható, csak akkor, ha szállítás révén eljut a felhasználókhoz. A termékek forgalmazásához (a termelőegységek közötti és a termelőegységektől a fogyasztókhoz való eljuttatásához) még több **járulékos tevékenység** kapcsolódik.[9] Ilyenek a **szortírozás, a csomagolás, a raktározás stb.**

K: Termelőmunkának tekinthetjük-e ezeket a járulékos tevékenységeket?

R: Milyen elemek, ismérvek együttesével határoztuk meg a termelőmunkát?

V: E tevékenységekre jellemző a termelőmunka mindhárom már ismert eleme (ismérve), ezért produktív munkáknak tekinthetők.

[9] A járulékos tevékenységek közül most kizárólag azokkal foglalkozunk, amelyek a terméket elfogyaszthatóvá teszik. A terméknek a termelőtől a fogyasztóig vezető útja közben még más járulékos tevékenységek is szerepet kapnak. Ilyen pl. a reklám. Mivel azonban a reklám nem feltétlenül szükséges a termék elfogyasztásához, az effajta tevékenységektől most eltekintünk.

A szállítás, csomagolás, raktározás, szortírozás vagy a hasonló jellegű **javító és karbantartó tevékenység** esetében sem a tárgynak valamilyen szoros értelemben vett átalakításáról van szó. Mégis e tevékenységeket azért fejtik ki, hogy rendelkezésre álljanak emberi szükségletek kielégítésére alkalmas javak. Az ilyen természetű munkákat **anyagi jellegű szolgáltatásoknak** nevezzük. Közismert, hogy az emberek szükségletei nemcsak anyagi javakra irányulnak, hanem vannak egészségügyi, szellemi stb. szükségletek is. Az orvos, a költő, a színész, a tanár stb. is munkát végez, tevékenységével emberi szükségleteket elégít ki, de nem úgy, hogy valamilyen anyagi jószágot bocsát mások rendelkezésére. Az ilyen tevékenységeket **nemanyagi jellegű szolgáltatásoknak** nevezzük. E munka „eredménye" nem tárgyiasul, nem ölt önálló anyagi formát. Az anyagi és a nem-anyagi szolgáltatás azonban egyaránt emberi szükségletet elégít ki. Ennyiben egyformák.

K: Mégis jelentős különbség van köztük a szükségletkielégítés módját illetően. Miben áll ez?

V: Míg az anyagi jellegű szolgáltatás esetében a tevékenység valamilyen tárgyi eredménye (a javak helyváltoztatása, állagának megőrzése stb.) elégít ki emberi szükségletet, addig a nem-anyagi jellegű szolgáltatások esetében a tevékenység tárgyi közvetítés nélkül, közvetlenül elégít ki szükségleteket.

A „tárgy", amelyre a nem-anyagi szolgáltatás irányul általában, maga az ember, aki **közvetlenül** a tevékenységet fogyasztja el. Ennek alapján úgy hathat, hogy a termelővállalaton belül sem termelő a vállalatvezető vagy az üzemmérnök, hiszen ők sem alakítanak, formálnak valamilyen munkatárgyat, és nem produkálnak szükségletkielégítésre alkalmas terméket. Ugyanez áll sok munkásra is, hiszen pl. a műhelyt takarító dolgozó semmit sem tesz hozzá a készülő asztalokhoz, munkája nem a kibocsátandó termékre irányul.

K: Termel-e a termelővállalat igazgatója vagy kisegítő személyzete?

R: A kérdést az dönti el, hogy ezekben az esetekben van-e a tevékenység és a szükségletkielégítés között tárgyi közvetítés.

V: Igen, mert a termelővállalat igazgatójának, mérnökének és kisegítő munkásának a tevékenysége is azoknak a tárgyaknak a termelését szolgálja, amelyek emberi szükségletet elégítenek ki.

A nem-anyagi szolgáltatások (az egészségügy, az oktatás stb.) — mivel nem tartoztak a társadalom létezésének elsődleges feltételei közé — sokáig kívül estek a politikai gazdaságtan érdeklődési körén. Minthogy azonban jó részük erősen visszahat a termelés fejlődésére (akárcsak más, termelésen kívül álló feltételek és tényezők, pl. a politikai helyzet vagy a tömegtájékoztatás is), tudományágunkban mindenképpen helyet kell kapnia **a nem-anyagi szolgáltatásokkal kapcsolatos közgazdasági problémák** vizsgálatának. Az élethez azonban mindenekelőtt evés, ivás, lakás, ruházat szükséges. Az anyagi termelés és a nem-anyagi szolgáltatások viszonyában — logikai és történelmi értelemben egyaránt — **elsődleges az anyagi termelés.** Azok, akik ezt vitatják, általában így érvelnek: igaz, hogy az orvos csak akkor dolgozhat, ha a mezőgazdaságban előállították számára a megfelelő élelmiszereket, de a fordított összefüggés is fennáll, a földművesek is csak akkor termelhetnek élelmet, ha egészségesek. A nem-anyagi szolgáltatások és a termelés kölcsönösen függnek egymástól, jelentőségük nem különbözik lényegesen, nincs értelme tehát a két kategória megkülönböztetésének. Ha azonban ezt a gondolatmenetet tovább folytatnánk, még jó néhány tevékenységet felsorolhatnánk, amelyek ugyanígy elengedhetetlenek a termelőtevékenységhez. Lehet-e például táplálkozás nélkül termelni? Nyilvánvalóan nem. Ezt a tevékenységet mégsem kívánja senki a termeléshez sorolni.

K: Miért következetlen a nem-anyagi szolgáltatásokat termelőmunkaként meghatározó okfejtés?

V: Mert egyes, a termelőtevékenységhez szükséges tevékenységeket (pl. egészségügyi ellátás) termelésnek minősít, míg más, ugyanannyira fontos feltételeket (pl. táplálkozás) nem. Ha valami szükséges a termeléshez vagy befolyásolja azt, ez még nem feltétlenül azonos is vele.

Ha a kérdést, azon az alapon próbáljuk eldönteni, hogy termelőtevékenység az, ami szükséges, hasznos, ami közvetve vagy közvetlenül elősegíti a javak előállítását, akkor minden ésszerű emberi tevékenységet termelőmunkának kellene minősítenünk.

Ha a különféle tevékenységek kölcsönösen hatnak is egymásra, mégis el lehet különíteni e kölcsönhatás meghatározó elemét, azt az elsődleges tevékenységet, amin a többi nyugszik.

K: Miért van szükség az anyagi termelés és a nem-termelő szolgáltatások határozott elkülönítésére?

V: A termelőmunkát a nem-termelőmunkától, a nem-anyagi szolgáltatásoktól azért kell megkülönböztetnünk, mert az előbbi szolgáltatja **a társadalom fennmaradásához elsődlegesen szükséges termékeket,** a társadalom létalapját, az utóbbi tevékenységek, legyenek bármily fontosak és hasznosak, csak akkor bontakozhatnak ki, ha az elsődleges szükségleteket már — egy bizonyos szinten — kielégítették.

A termelőmunka mellett tehát a nem-anyagi szolgáltatások problémája is egyre jobban foglalkoztatja a politikai gazdaságtan művelőit. Ez érthető is, hiszen napjainkban a nem-anyagi szolgáltatások a munkaképes lakosság jelentős részét (Magyarországon 30, a Német Demokratikus Köztársaságban 1969-ben 36,8, Ausztriában 50, Japánban 47, az Egyesült Államokban 64%-át) kötik le. (Összehasonlításul: a mezőgazdaságban a fejlettebb országokban már csak a foglalkoztatottak 4—20%-a dolgozik.) Továbbá a termelő- és a szolgáltató tevékenység közötti viszony nem eleve adott és nem változatlan. Például a nem-anyagi szolgáltatások többsége ma erősebben hat a termelőtevékenységre, mint korábban, amikor e szolgáltatások még nem öltöttek tömeges formát, és jórészt a kiváltságosok körüli személyi szolgálatokra korlátozódtak. A tudományos-technikai forradalom korában pedig mindazok a **nem-anyagi szolgáltatások,** amelyeknek fontos szerepük van a termelési tevékenységet folytató dolgozók erejének és képességeinek újratermelésében, **lényegesen befolyásolják a termelőmunka hatásfokát.** Megváltoztatják-e ezek az új jelenségek az anyagi és nem-anyagi tevékenység kritériumait, módosítják-e ezen tevékenységek jellegét?

K: Értelmes megkülönböztetés-e a termelőmunka és a nem-anyagi szolgáltatás megkülönböztetése?

R: Bármennyire is növekvő jelentőségűek, ezek az új jelenségek csak visszahatnak a munka termelőerejére.

V: Igen, megkülönböztetésük értelmes. Attól függően, hogy tárgyi közvetítéssel elégít-e ki emberi szükségletet vagy közvetlenül az emberre hat, továbbra is világosan megkülönböztethető a termelőmunka és a nem-anyagi szolgáltatás.

3. TERMELÉS — FOGYASZTÁS — ELOSZTÁS — CSERE

A társadalmi tevékenységek alapjául szolgáló **termelés** meglehetősen összetett, bonyolult tevékenység. Nem szűkíthető le a hétköznapi értelemben felfogott **termelőtevékenységre. A tágabb értelemben vett termeléshez tartoznak** az olyan gazdasági aktusok is, mint **a csere, az elosztás** vagy **a fogyasztás.** A továbbiakban ezeket a mozzanatokat mint a tág értelemben felfogott termelés szerves részeit vizsgáljuk.

a) TERMELÉS ÉS FOGYASZTÁS

A termelés magában foglalja a fogyasztás mozzanatát. Termelés nem létezik fogyasztás nélkül.

Amikor a természetet elsajátítom, termelőmunkát végzek, elfogyasztom egyrészt a munka tárgyait és eszközeit, másrészt saját erőmet és képességeimet. Ezt a jelenséget a politikai gazdaságtan termelőfogyasztásnak nevezi. Ugyanakkor, **amikor fogyasztok, egy másik aspektusból nézve termelek, újratermelem önmagamat,** pótlom elfogyasztott erőimet, kifejlesztem azokat a képességeimet, amelyek munkavégzésre alkalmassá tesznek. A termelés és a fogyasztás tehát semmiképpen sem állítható szembe egymással, mint egymást kizáró, merev ellentétek. Mindkét említett esetben a fogyasztás és a termelés egységben, egyszerre valósult meg, noha ez az egység egészen mást jelent a termelőfogyasztás esetében, mint a fogyasztó termelése során.

Viszonyuknak van egy másik sajátossága: **a termelés a fogyasztás eszköze,** hiszen a termelés célja az, hogy tárgyakat hozzon létre a fogyasztás számára. A termelés azonban **nemcsak a fogyasztás tárgyát termeli meg, hanem felkelti a fogyasztás igényét is.** A televízió iránt senkiben sem merült fel sürgető igény mindaddig, amíg nem létezett televíziógyártás. A termelés azonban nem mechanikusan határozza meg a szükségleteket, és gyakorta olyan szükségleteket is teremt, amelyek

a termelés adott szintjén nem elégíthetők ki, ezért mintegy húzóerőként hatnak a termelés további fejlődésére.

A termelés nemcsak a fogyasztás tárgyát és a fogyasztás szükségletét teremti meg, hanem **a fogyasztás módját is.** „Az éhség — írja Marx — éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel."[10] A fogyasztás viszont megteremti az új termelés szükségletét. Ennyiben eszköze, feltétele a termelésnek.

A termelés és a fogyasztás közötti kapcsolat lényegéhez hozzátartozik az is, hogy **mindegyiküket csak a másik teszi teljessé,** befejezetté. A termék termelésének aktusát csak a fogyasztás teljesíti ki. A ház, amelyben nem laknak, tulajdonképpen nem is igazi ház. A termék akkor valósul meg igazán, ha használják. De a fordítottja is igaz: a termelés teljesíti ki a fogyasztást azzal, hogy a termelésben teremtődik meg a fogyasztás ingere, a fogyasztóképesség. Csak a termelés teszi teljessé a fogyasztást, és csak a fogyasztás adhatja meg a befejező aktust a termelés számára.

E: Hogyan foglalhatnánk össze — az előbbi fejtegetések alapján — a fogyasztás és a termelés kapcsolatát?

V: — A termelés és a fogyasztás — bizonyos értelemben — közvetlenül azonosak, hiszen létezik: **termelőfogyasztás,** magában a termelésben, de **fogyasztó termelés,** a fogyasztás területén zajló termelés is.
— **Mindegyikük a másik eszközeként, feltételeként jelenik meg.**
— **Mindegyikük,** amikor beteljesedik, **megteremti a másikat.**

b) TERMELÉS ÉS ELOSZTÁS

Az elosztás szűkebb értelemben az egyéneknek, társadalmi csoportoknak, illetve osztályoknak a megtermelt javakból való részesedése (nemcsak a fogyasztásra szolgáló javakat, hanem a termelési eszközöket is elosztják). Az elosztás szintén a tágabb értelemben vett termelés belső mozzanata, és nem csupán a termelés után következő fázis. Így foghatja fel az elosztást, aki azt csupán a fogyasztási cikkek elosztására redukálja. Mielőtt

[10] **Marx—Engels** Művei. 46/1. köt. 19. old.

azonban elosztanák a fogyasztási cikkeket, előbb magában a termelési folyamatban **el kell osztani a** termelési eszközöket, sőt **magukat a termelőket, az emberek munkaidejét is a különböző tevékenységfajták között.** Ez azokat látszik igazolni, akik az elosztást tartják meghatározónak a termeléssel szemben.

K: Tekinthetjük-e az elosztást a termeléssel szemben meghatározónak?

R: A válaszhoz nagy segítséget nyújt Marx „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához" c. művének 2. b. alpontja.[11]

V: Nyilvánvalóan nem. A termelési eszközök és a termelő emberek elosztása valóban megelőzi a termelés aktusát, ezen az alapon azonban mégsem lehet az elosztást elsődlegesnek tekinteni. Azért nem, mert
- ez **az elosztás bennefoglaltatik magában** a közvetlen **termelési folyamatban** (a művezető a termelés közben, a termelés aktusához tartozóan osztja ki a munkafeladatokat és a szerszámokat);
- **a szerszámok elosztását is megelőzte** egy termelési folyamat, ti. **a szerszámok termelése.** (Ezen a logikai szálon amúgy sem érdemes haladni, mert előbb-utóbb a „mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás" kérdésfeltevéshez jutunk.)

c) TERMELÉS ÉS CSERE

A cserét általában a termelés és a fogyasztás közötti közvetítő mozzanatnak tekintik. Bizonyos értelemben a **csere** valóban csak közvetítő mozzanat a termelés és a termelés által meghatározott elosztás, valamint a fogyasztás között, „amennyiben viszont a fogyasztás maga is a termelés mozzanataként jelenik meg, a termelés a cserét nyilvánvalóan szintén magában foglalja mint mozzanatát"[12] — írja ezzel összefüggésben Marx. A csere és a termelés egysége világosabbá válik, ha nemcsak a szokványos értelemben vett cserére gondolunk, hanem — Marx nyomán — a csere következő formáit különböztetjük meg:

1. **a tevékenységek és képességek cseréje magában a termelési folyamatban** (példa erre a munkamódszerek kölcsönös át-

[11] Lásd ugyanott, 21—24. old.
[12] Ugyanott, 25. old.

adása az egy és ugyanazon munkahelyen dolgozó emberek között);

2. **a közbenső termékek cseréje** (példa erre a gépalkatrészek, félgyártmányok stb. cseréje, amikor a csere nem a termelő és a szó szoros értelmében vett fogyasztó között zajlik, hanem termelő és termelő között);

3. **üzletemberek által megvalósított csere** (az üzletember, a közvetítő nem azért vásárol, hogy fogyasszon, hanem azért, hogy továbbadja a megvett terméket, és azon hasznot, a maga számára nyereséget szerezzen).

K: Értelmezhetjük-e az ilyenfajta cseréket a termeléstől független, a termelés és a fogyasztás között közvetítő aktusként?

V: Ezekben az esetekben a csere nem tekinthető a termelő és a fogyasztó közötti láncszemnek. Benne foglaltatik magában a termelésben, egy adott termelési egységen, vagy legalábbis a szűken vett termelési szférán belül zajlik.

„A csere a termelés mellett függetlenül... csak abban az utolsó stádiumban jelenik meg, amikor a terméket közvetlenül a fogyasztás számára cserélik."[13] De vajon ebben az esetben nincs semmiféle kapcsolat a termelés és a csere között? Ezt egyáltalán nem állíthatjuk.

a) Lehetséges lenne-e a csere például, ha mindenki a termékeknek ugyanazt a körét termelné? Nyilvánvalóan nem.

b) Ha a munkamegosztás elmélyül, az egyes termelők specializálódása fokozódik, nyilvánvaló, hogy a cserék száma is nő, vagyis a csere intenzívebbé válik.

c) A termelési egységek és ágak közötti kapcsolatok formáját, tehát azt, hogy **hogyan, milyen formában** cserélnek, a termelésben uralkodó viszonyok szabják meg.

E: Milyen kapcsolat áll fenn a termelés és a csere között? A kettő viszonyában melyik a meghatározó?

R: A válaszhoz segítséget nyújt Marx „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához" c. művének 2/b. 1. pontja.[14]

V: — **Nincsen csere munkamegosztás nélkül.**

[13] Ugyanott, 25. old.
[14] Lásd ugyanott, 25—26. old.

— **A csere intenzitását és kiterjedését a termelés tagoltsága és fejlettsége határozza meg.**
— **A csere módját a termelés módja,** a termelés történelmileg kialakult viszonyai **szabják meg.**

„Az eredmény, amelyre jutunk — írja Marx a termelés, elosztás, csere, fogyasztás viszonyát taglaló fejtegetései végén — nem az, hogy termelés, elosztás, csere, fogyasztás azonosak, hanem hogy valamennyien egy totalitás tagjai, különbségek egy egységen belül. A termelés az átfogó, átfogja mind önmagát . . ., mind a többi mozzanatot. Belőle kezdődik mindig újból a folyamat."[15] Nyilvánvaló itt az a bizonyos „totalitás" (vagy egész) a termelés tág értelmében.

4. TÁRSADALMI TERMELŐERŐK

A termelés — mint az az eddigiekből kitűnt — két értelemben is gazdagabb, tágabb kategória, mint a munka: **a)** a tágabb értelemben vett termelésbe beletartozik az elosztás, a csere, a fogyasztás mozzanata is; **b)** a **termelés** — ellentétben a munkával, amelyet társadalmi összefüggéseiből kiragadva, társadalmi formájától függetlenül vettünk bonckés alá — **mindig társadalmi formájával együtt értendő,** mint társadalmi összefüggésekben összekapcsolódó egyének termelése, a közbeékelődő természeti folyamatokkal egyetemben. **A meghatározott társadalmi formában folyó termelést termelési módnak nevezzük.** A következőkben ezt a kategóriát vizsgáljuk meg.

A termelési mód fogalmának megértéséhez először a termelőerők fogalmát kell tisztáznunk. A **termelőerők** alkotják ugyanis a termelési mód tartalmát. A termelés társadalmi folyamata közben **természeti** és **társadalmi erők** hatnak egymásra és alakítják át a tárgyi világot. Ilyen erő a gőz, amely meghajtja a gép kerekeit, az emberi erő, amely a kalapáccsal kiegyenesíti az elgörbült lemezt, de ilyen erő a föld, vagy a folyók természettől adott ereje is. Átvitt értelemben ilyen erők szabadulnak fel a munkatárgyból is, amikor a tárgyba zárt hasznos képességeket hatni engedik, kibontakoztatják. A termelés ebből az aspektusból nem más, mint ezeknek az erőknek, potenciáknak a mozgásba hozása, **a termelés tehát a ter-**

[15] Ugyanott, 25. old.

melőerők aktivizálása. A termelőerőket gyakran azonosítják a munka korábban megismert mozzanataival: a munkatárggyal, a munkaeszközökkel (ezeket együtt termelési eszközöknek nevezik), ill. a célszerű emberi tevékenységgel. **A holt munkatárgy, a fonal, a szövőgép mechanikus szerkezete, az emberi munkamozdulatok, a gép meghajtására felhasznált gőz azonban csak akkor tekinthetők termelőerőknek, ha egy meghatározott társadalmi termelési mód szerves részeként, tartalmaként értelmezzük őket.** A termelőerők tehát nem egyszerűen munkatárgyak + munkaeszközök + az ember a maga tapasztalataival. **A termelőerők társadalmi termelőerők.** Kifejezik az embernek a természet feletti uralmát, de egyszersmind utalnak azokra a társadalmi viszonyokra is, amelyek között ezeket a termelőerőket felhasználják. Például a normálisnál jóval kisebb, szinte játékgépnek tűnő sanghâji szövőszékek, amelyeken a század elején 6—7 éves gyerekek tömegei dolgoztak, sokat elárulnak a Kínában uralkodó viszonyok jellegéről. „A munkaeszközök — írja Marx — nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek között az emberek dolgoznak."[16]

K1.: Mit nevezünk termelőerőknek?
K2.: Melyek a termelőerők eddig megismert elemei?

V1.: **Termelőerőknek azokat a termelés során mozgásba hozott természeti** és társadalmi erőket nevezzük, amelyek a **termelési mód anyagi tartalmát adják.**
V2.: A termelőerők eddig megismert elemei: **a munkatárgy, a munkaeszköz** (ezek együtt a termelési eszközök) és **maga a munkát végző** ember. **Ezek az elemek azonban sohasem szakíthatók el társadalmi formájuktól,** amelyet a termelés közben kialakuló emberi viszonyok határoznak meg.

A termelőerők szoros összefüggésben vannak az emberek közötti társadalmi kapcsolatokkal. Ezt bizonyítja a termelőerők további elemeinek vizsgálata. A termelés — mint már sokszor hangsúlyoztuk — mindig társadalmi egyének termelése, ezért az egyik legfőbb termelőerő éppen ezeknek az egyéneknek az együttműködése a termelésben. „A munkának azt a formáját, amikor ugyanabban a termelési folyamatban vagy különböző, de egymással összefüggő termelési folyamatban sok ember

[16] **Marx—Engels** Művei. 23. köt. 170. old.

tervszerűen egymás mellett és összedolgozik, kooperációnak hívják."[17] Már az **egyszerű kooperáció** is megnöveli a munka termelőerejét. A kooperáció feléleszti az egyének versengését, lehetővé teszi, hogy külön-külön elvégezhetetlen munkát többen együtt elvégezzenek, hogy egy ember méreteit meghaladó munkaeszközöket alkalmazzanak. A kooperáció termelőereje nem egyszerűen a benne részt vevők termelőerőinek összege, hanem több annál. Érvényesül a **szinergia**[18] **törvénye,** amelyet a $2 + 2 = 5$ formulával szokás szimbolizálni. Vagyis, ha $2 + 2$ ember összefog, kooperál, feltehetőleg 5 ember munkáját is képesek elvégezni.

Az egymással kooperáló, együtt dolgozó emberek hamarosan „ráébrednek", hogy hatékonyabb, ha a munkát megosztják egymás között. Az együttműködés, a kooperáció itt már túllép az egyszerű kooperáció fázisán, és kialakul **a munkamegosztás,** a munkamegosztásos kooperáció. „A munkát... felosztják. Ahelyett, hogy a különböző műveleteket egyazon kézművessel időbeli egymás után végeztetnék el, egymástól elválasztják, elszigetelik, térbelileg egymás mellé helyezik ezeket, és valamennyit együttesen, egyidejűleg hajtják végre a kooperálók. Ez a véletlen felosztás megismétlődik, megmutatja sajátságos előnyeit és lassanként a munka rendszeres megosztásává csontosul."[19] A különböző munkákat végzők nemcsak alkalmilag, hanem véglegesen egy-egy termék vagy alkatrész előállítására, egy-egy munkaműveletet elvégzésére **specializálják** magukat.

K: Igaz-e — a kooperáció mellett — a munkamegosztásra is, hogy meghatványozza a termelőerőket?

V: Igaz, két oknál fogva: **a)** a munkamegosztásban még intenzívebben érvényesül a szinergia törvénye; **b)** az egy-egy munkára specializálódott egyén részmunkáját hatékonyabban hajthatja végre, mintha a legkülönfélébb tevékenységekre forgácsolná szét erejét.

A termelőerők fogalma tehát a munkafolyamatban szereplő elemeken (munkatárgy + munkaeszköz + maga az ember[20] ter-

[17] Ugyanott, 305. old.

[18] Összehangolt, összekapcsolt munkaműveletek. Az ilyen úton nyert termelőerő nagyobb, mint az elemek mechanikus összege.

[19] Ugyanott, 306. old.

[20] Az embert — mint már szó volt róla — sohasem foghatjuk fel biológiai egyednek, hanem csak társas lénynek, társadalomban termelő egyénnek, viszonyai által meghatározott szubjektumnak.

melési tapasztalataival) kívül tartalmazza még **a kooperációt és a munkamegosztást is.** Ujabban **a termelőerők elemeként tartjuk számon a tudományt is.** A termelés korai fejlődési fázisaiban a termelési tapasztalatokat, tudást az ember jórészt munkája közben szerezte meg. A tudomány a termeléstől távol eső problémák vizsgálatával foglalkozott. A kapitalizmus kialakulásával, de különösen napjainkban a helyzet gyökeresen megváltozott. Nemcsak hogy alkalmazzák a tudomány vívmányait a termelésben, hanem — képletesen szólva — a tudomány világítja be az utat a termelés előtt. A tudományos eredmények ugyanakkor nem véletlen felfedezések többé, hanem maga a tudomány is „termeléssé" vált, a tudomány új eredményeit — legalábbis többségüket — „kutatógyárakban", ipari rendszerességgel állítják elő. A fejlődés legújabb szakaszában a közvetlen termelőmunka és a tudomány viszonya teljesen új alapokra helyeződik: „eltűnik a közvetlen munka és mennyisége mint a termelésnek ... meghatározó elve, és mind mennyiségileg ..., mind minőségileg ... alárendelt mozzanat [jelenik meg] egyfelől az általános tudományos munkával, a természettudományos technológia alkalmazásával szemben, másfelől az össztermelés társadalmi tagolódásából eredő általános termelőerővel szemben ..."[21]

Látható tehát, hogy a fejlődéssel fokozatosan gazdagodik a termelőerők „hagyományos" fogalomköre, és egyre inkább **éppen azok a fajtái kerülnek előtérbe (tudomány és munkamegosztás), amelyek a termelőerők hagyományos elemei** (munkatárgy, munkaeszköz + ember a maga termelési tapasztalataival) **között egyáltalán nem is szerepeltek.** A **munkamegosztás** és főként a **tudomány** mindamellett a termelőerők egy speciális eleme, amelynek **hatékonysága jórészt a többi elem megváltoztatásában** jelentkezik. A tudomány testet ölt az új munkatárgyakban, megjelenik az új, az eddigieknél sokszorosan hatékonyabb munkaeszközökben. A tudomány hatása megmutatkozik az ezeket a modern termelési eszközöket mozgatni képes, felkészült emberben, aki egyre nagyobb mértékben épít a tudományos ismereteket közvetítő képzésre és továbbképzésre. A tudomány hatása fejeződik ki a kooperáció és a munkamegosztás fejlesztésében és ésszerűsítésében, a termelés irányításában stb., amelyek viszont a maguk részéről megint kihatnak a gépekre, munkaeszközökre és magára a termelő emberre is.

[21] **Marx—Engels** Művei. 46/2. kót. Budapest, 1972. 164. old.

K: Szemlélhetjük-e a tudományt és a munkamegosztást a termelőerők önálló, negyedik, ill. ötödik elemeként?

R: Gondoljon arra, hogyan épülnek be a tudományos vívmányok, ill. a specializáció eredményei a termelési folyamatba.

V: A tudomány és a munkamegosztás a termelőerőknek önálló jelentőségű, de csak a termelőerők többi elemén keresztül érvényesülő elemei.

5. A TERMELÉSI VISZONYOK

a) TECHNIKAI-GAZDASÁGI VISZONYOK [22] ÉS TÁRSADALMI-GAZDASÁGI VISZONYOK

A termelőerők működtetése közben az emberek szükségszerű kapcsolatokba lépnek egymással. Kapcsolatuk módja, mint láttuk, maga is termelőerő. Amikor e kapcsolatokat vizsgáljuk, természetesen nem érzelmi vagy szellemi természetű kapcsolatokra gondolunk, hanem **kizárólag gazdasági kapcsolatokra. E gazdasági kapcsolatokat a társadalomban termelő emberek között termelési viszonyoknak nevezzük.**

A termelési viszonyok legkézenfekvőbb formája éppen a már tárgyalt **munkamegosztás és kooperáció.** Minthogy az ember társadalmi lény, sohasem egyedül, hanem mindig más emberekkel együttműködve termel. Az együttes termelés kölcsönös függőséget, egymásrautaltságot hoz magával. A munkamegosztás révén az egész társadalmi termelés kisebb-nagyobb területekre, **nemzetgazdasági ágakra, iparágakra** stb. oszlik, amelyek ugyanakkor egymásrautaltak. E területek, iparágak jelentősége eltérő, korszakonként és országonként más és más módon és arányokban osztja el közöttük a társadalom a rendelkezésre álló termelőerőket.

A termelőerők elosztása nyilvánvalóan nem lehet tetszőleges, hiszen a különböző termelési területek egymásrautaltak. Az ipar például nyersanyagot kap a mezőgazdaságtól, a mezőgazdaság termelési eszközöket és más iparcikkeket az iparától stb. Ebből a kölcsönös összefüggésből következik, hogy a

[22] A technikai-gazdasági viszonyokról lásd Szabó Kálmán „A szocialista termelés alapvonásai" c. munkáját. (Kossuth Könyvkiadó 1964. 35—49. old.)

különböző termelési területek közötti arányok nem lehetnek bármilyenek. A termelőerők meghatározott fejlettségi fokain mások és mások az ún. **dinamikus iparágak,** amelyek gyorsabb fejlesztésén múlik a többi termelési ág fejlődése. Ilyen például napjainkban a vegyipar, az elektronika stb. Maradjunk a vegyiparnál! Ha azt dinamikusabban fejlesztjük, mint például a mezőgazdaságot, akkor nemcsak a vegyipar és a mezőgazdaság közötti arány változik meg, hanem az itt dolgozók közötti **kapcsolat jellege** is.

K: Helyes-e a különböző termelési területek közötti **arányokat** termelési viszonyoknak is nevezni? Válaszát indokolja!

V: Igen. Ezek az arányok nemcsak „tiszta" műszaki kapcsolatok kifejezői, hanem az emberek közötti munkamegosztási viszonyok mennyiségi vetületei is.

Az emberek között kialakuló munkamegosztási viszonyokat, amelyek a termelés különféle területei között fennálló arányokban, mennyiségi viszonyokban jelennek meg, technikai-gazdasági viszonyoknak nevezzük. Ezek alapjában véve azzal függnek össze, hogy a termelés a munkamegosztás révén társadalmi.

A technikai-gazdasági viszonyok mellett azonban más, **a munkamegosztásból közvetlenül le nem vezethető, a termelésben létrejövő viszonyok** is léteznek. Ezeket **társadalmi-gazdasági viszonyoknak** nevezzük. Például a tőkés és a munkás viszonya, a közöttük levő sajátos funkciómegosztás nem magyarázható egyszerűen abból a technikai szükségszerűségből, hogy valakinek irányítania kell, másoknak pedig végrehajtania, nem beszélve arról, hogy a tőkés igen gyakran nem is maga irányít, hanem ezt fizetett alkalmazottaira bízza. A tőkés és a munkás közötti kapcsolatra, a rabszolgatartó és a rabszolga stb. között levő funkciómegosztásra és hierarchikus tagolódásra (vagy akár ennek hiányára pl. az ősi közösségekben vagy a szocializmusban) más magyarázatot kell keresnünk. **A tőkés azért kerekedik az ipari munkás fölé, mert övé a gyár,** a munkásnak viszont nincs ilyen gazdasági hatalma. **A király a föld és a rajta levő javak tulajdonosa,** ezt adja hűbérbe, ezért van kitüntetett funkciója a hűbéressel szemben is. Mindez tehát a társadalomnak — munkamegosztással közvetlenül össze nem függő — tagolódása.

K: Mi szabja meg alapvetően a társadalmi-gazdasági viszonyok jellegét, tartalmát?

V: **A termelési eszközök tulajdonformája. Ennek alapján alakulnak és szabályozódnak az emberi viszonyok, és ez határozza meg** e viszonyok **jellegét** is.

b) A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI VISZONYOK MEGHATÁROZÓ ELEME — A TULAJDON

Mivel a társadalmi-gazdasági viszonyok szempontjából a tulajdon központi jelentőségű, e viszonyok lényegét csak akkor érthetjük meg, ha először tisztázzuk a tulajdon kategória[23] tartalmát. **A tulajdon** első pillanatra ember és tárgy, az ember és a javak, a birtokba vehető környezet viszonyának látszik. Például a földtulajdon a föld és a földesúr kapcsolatát, a **magán**autó e közlekedési eszköz és tulajdonosa viszonyát fejezi ki. A politikai gazdaságtan azonban **tulajdonviszonyokról beszél,** amelyeken elsődlegesen **emberek közötti viszonyokat ért.** Mi az értelme ugyanis annak a kijelentésnek, hogy valami **az enyém vagy a miénk?** Nyilvánvalóan az, hogy nem másé vagy másoké. **A tulajdon tehát mindenekelőtt emberek közötti viszony.**

Ha a tulajdont **egészen általánosan** fogjuk fel, akkor az nem más, mint a **természet elsajátítása** a mindenkori közösségeikben élő emberek által. Ebben a felfogásban a tulajdon tartalmilag megegyezik a termeléssel, így a tulajdonviszonyok is egyenlők a termelési viszonyokkal. Ha azonban a tulajdon konkrét történeti formáit vizsgáljuk, már nem általában vett tulajdonról beszélünk, hiszen a **tulajdonviszonyok** konkrétabb kategóriájához jutunk, vagyis ahhoz, hogy a különböző társadalmakban az egyes egyének vagy csoportok **milyen formában rendelkeznek sajátjukként** a természet tárgyaival és a termelt javakkal, s az milyen viszonyokat határozott vagy határoz meg köztük és más emberek, társadalmi csoportok között.

Bennünket főként a **termelési eszközök tulajdonviszonyai** érdekelnek, bár a fogyasztást szolgáló javak elsajátítása a mindennapi életben nagyobb figyelmet kelt. Úgy tűnik, hogy az a fontos, ki mennyit és mit fogyaszt, milyen fogyasztási javakat

[23] A tulajdon kategória tartalmáról és a tulajdon történelmi fejlődéséről lásd Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. A tőkés termelést megelőző formák. (**Marx—Engels** Művei. 46/1. kót. 355—392. old.)

sajátíthat el, tarthat tulajdonában. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a kérdést, akkor rájövünk, hogy a tőkést például nem az teszi tőkéssé, hogy több vagy jobb minőségű javakat fogyaszt, mint a munkás, hanem az, hogy ő a termelési eszközök tulajdonosa. A földesúr szerepét sem bőséges fogyasztása, hanem a földtulajdon szabja meg. A tőkés, a földesúr stb. pazarló fogyasztása éppen **a termelési eszközök tulajdonára** vezethető vissza.

K: Miért tekinti a politikai gazdaságtan központi jelentőségűnek a termelési eszközök tulajdonát?

V: Mert ez szabja meg az egyéb javak elsajátítását, sőt a tulajdonosok (és a nem tulajdonosok) társadalmi helyét, szerepét is.

Történelmi ismereteinkből tudjuk, hogy a termelési eszközöknek két alapvető típusát határolhatjuk el: **a magán- és a társadalmi tulajdont.** A magántulajdon konkrét történelmi formái: a rabszolgatartó, a feudális, a tőkés és a kismagántulajdon. A társadalmi tulajdon történelmi formái pedig az ősközösségi és a szocialista (állami, szövetkezeti vagy csoport) tulajdon.

Közismert, hogy az is birtokolhatja, használhatja, irányíthatja stb. a tárgyakat, aki nem tulajdonos. A tulajdonnak mindig valamilyen konkrét **ténykedésben** is meg kell jelennie, mint pl. a **rendelkezés, hatalom, birtoklás, használat, irányítás** stb. Az ilyen ténykedések alapján azonban nagyon nehéz annak eldöntése, hogy ki a tulajdonos. A történelem a tulajdon igen bonyolult formáit termelte ki. A tőkés társaságokban például — a jog szerint — az egyes tőkések, akik a társaság tőkéjét összeadják, nem tulajdonosai a vállalatban működő termelési eszközöknek. Ők csak a vállalatnak mint egésznek a tulajdonosai, a termelési eszközök tulajdonosa viszont a tőkések tulajdonában levő társaság vagy vállalat. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy a vállalat irányításában a tulajdonosok nem arányosan kapnak szerepet. A fő kérdésekben **a legnagyobb tőkével részt vevők szava dönt,** akik mintegy **sajátjukként rendelkeznek mások termelési eszközeivel,** helyesebben a vállalat termelési eszközeivel. A tőkés társas vállalatokban azok a konkrét funkciók, amelyekben a tulajdon realizálódik, időben más és más személyhez kötődnek (sokszor a nem tulajdonos vállalati igazgató irányít, rendelkezik a tulajdonosok nevében).

E: Eldönthetjük-e, ki a tulajdonos, ha csak azt vizsgáljuk, hogy ki gyakorolja az egyes tulajdonosi funkciókat?

V: Nem, mert a tulajdonviszonyok elemzésekor nem azt kell középpontba állítani, hogy egy-egy személy tulajdonosi funkciókat gyakorol. Attól ugyanis még nem biztos, hogy ő — vagy csak ő — a tulajdonos is.

A tulajdon bonyolult tartalma és még bonyolultabb formái arra ösztönöznek minket, hogy ne próbáljuk egyszerű sémákban ábrázolni a tulajdonviszonyokat. **Egy-egy adott tulajdonforma elemzése kapcsán azoknak az emberi-társadalmi viszonyoknak a minél teljesebb rendszerét kell felfedni, amelyek e tulajdonforma tartalmát adják.** Ha például a tőkés társaságok tulajdonáról van szó, nem elégedhetünk meg azzal az alapjában igaz kijelentéssel, hogy ez esetben is a tőkés és a munkás viszonya a lényeg, hanem elemezzük, fejtsük ki részletesen az e tulajdonforma mögött álló valamennyi szereplő egymáshoz fűződő kapcsolatát.

c) A TÁRSADALMI TAGOLÓDÁS — OSZTÁLYOK ÉS OSZTÁLYVISZONYOK

A jobbágy és a rabszolga, a tőkés és a munkás stb. társadalmi helyzetének különbségeit alapvetően a tulajdonból, a tulajdonviszonyokból vezethetjük le. Amikor a társadalomban az emberek léthelyzetét illetően nincsenek lényeges különbségek, azt is a tulajdon — mégpedig a köztulajdon — alapján magyarázzuk. Ha az emberek vagy embercsoportok egyike a termelési eszközök tulajdonosa, másikának pedig nincs tulajdona, ez nyilvánvalóan nemcsak a tulajdonhoz fűződő viszonyukban jelent lényeges különbséget, hanem **helyzetük valamennyi vonatkozásában.** A tőkés ipari parancsnok, a munkás a termelési folyamat alávetett szereplője. A magasabb rendű tevékenységek (filozófia, költészet stb.) a prekapitalista társadalmakban az uralkodó osztályok előjogai voltak. Ezek a kivételes jogok a kapitalizmusban is megtalálhatók, igaz más, „civilizáltabb" formában. A polgári életmód, a szokások, a gondolkodás módja, a kultúra stb. alapvetően különböznek a munkásokétól. A társadalomban megtermelt termékek elosztása sem egyenlő a tulajdonosok és a tulajdon nélküliek között. Mindezeknek a jegyeknek — de elsősorban a tulajdonhoz fűződő viszonyuknak — az alapján a társadalom tagjait **osztályokba** sorolhatjuk.

K: Hogyan határozná meg az osztály, illetőleg az osztályviszonyok kategóriáját?

V: **Osztályoknak nevezzük a társadalom azon nagy csoportjait, amelyek különböznek egymástól mind a tulajdon tekintetében, mind pedig a termelési viszonyok rendszerében játszott szerepük szerint. Az egyes osztályok más-más módon részesednek a termelt javakból, sajátos életmóddal, kultúrával, szokásokkal rendelkeznek. E csoportok közötti viszonyok az osztályviszonyok.**

d) A TERMELÉSI ÁGAK ÉS EGYSÉGEK KÖZÖTTI TÁRSADALMI KAPCSOLATOK FORMÁI

A munkamegosztás alapján elkülönült vállalatok, területek, szférák között termékek forognak, kölcsönös kapcsolatok jönnek létre. Ezek sokféle formában valósulhatnak meg. Például a termelőegységek termékeiket **eladhatják** pénzért más egységeknek, és a kapott pénzért **megvásárolhatják** azt, amire szükségük van. Ez **adásvételi** kapcsolat, amelynek sok történelmi változatát ismerjük. A kapcsolat azonban úgy is megvalósulhat, hogy a termelőegységek termékeiket egy társadalmi elosztó szervezet rendelkezésére bocsátják, és az ellenszolgáltatás nélkül oda juttatja a javakat, ahol azokra szükség van. Ez már **nem adásvételi kapcsolat**, hanem **társadalmilag tervszerűen** megszervezett termékkapcsolat. Elképzelhető a különböző termékeket termelők kapcsolata **kölcsönös ajándékozás** formájában is, amint azt bizonyos archaikus közösségekben, ill. azok továbbélő formáiban megfigyelhetjük.

Az ősközösségben azért nem volt adásvétel, mert **a termelési eszközök közös tulajdona** alapján a termelt termékeknek is **a közösség volt a tulajdonosa,** és megfelelő elvek szerint elosztotta azokat. Az egyén az elosztás következtében annak a terméknek lett a fogyasztója, amely szükségleteinek kielégítésére szolgált. A történelmi fejlődés későbbi fázisaiban azonban a termelési eszközök **magántulajdona** alapján a termelt termék is magántulajdonba kerül. Tulajdonosa ezt csak **adásvétel** útján engedheti át másoknak.

K: Mitől függ az, hogy milyen formában (adásvétel vagy nem adásvétel) valósul meg a termelési ágak és a termelési egységek közötti kapcsolat?

V: **A termelési ágak és a termelőegységek kapcsolatának társadalmi formája (tehát az, hogy a közöttük levő kapcsolat adásvételi-e vagy sem), a termelési eszközök tulajdonformájától függ.**

Minden társadalmi termelésben — az adott társadalom konkrét fejlődési fokának megfelelően — **szükségszerű arányok** jönnek létre. Ezek kialakulhatnak **ösztönös (spontán) módon, de tervszerűen is.** A termelési szerkezet kialakulásának e két alapvető módjáról még sokat fog olvasni politikai gazdaságtani tanulmányai során. Itt megelégedhetünk annak leszögezésével, hogy alapjában véve elképzelhetetlen tervszerűen fejlődő gazdaság a termelési eszközök magántulajdon-viszonyai között. Azt is leszögezhetjük, hogy **az egymásra utalt termelési ágak, termelőegységek kapcsolatának társadalmi formája** — hogy az spontán-e vagy tervszerű —, szintén a termelési eszközök tulajdonformájától függ. Hangsúlyozzuk: itt nem az egymásra utalt termelőegységek kapcsolatáról van szó, nem a munkamegosztásról, ill. a technikai-gazdasági viszonyokról, hanem a termelőegységek és szférák közötti kapcsolat **társadalmi formájáról.**

e) AZ ELOSZTÁS VISZONYAI

A különböző társadalmi formákban az egyes társadalmi csoportok, osztályok tagjai **más-más konkrét formában és arányban részesednek a megtermelt javakból.** A földesúr dézsmát kapott és robotra kényszerítette jobbágyát, akinek a saját maga által termelt termékből az jutott, ami a szolgáltatások teljesítése után maradt. Más-más formában részesedik a megtermelt javakból az ipari tőkés és a pénztőkés, az állami hivatalnok vagy a munkás. **A javakból való részesedés módja és mértéke meghatározott viszonyokat teremt az emberek között, amelyeket elosztási viszonyoknak nevezünk.** Hangsúlyoznunk kell, hogy a politikai gazdaságtan elsősorban az elosztási formákat és módokat tanulmányozza, s bár nem közömbösek az elosztásban megvalósuló mennyiségi arányok sem, de nem ez utóbbiak határozzák meg az elosztás formáit, hanem fordítva. A profitot nem az teszi profittá, hogy nagyobb, mint a munkabér, hanem azért nagyobb a munkabérnél, mert a termelési eszközök monopóliumával rendelkező tőkés sajátítja el mint jövedelmét.

K: Mitől függ az elosztás módja (és ezáltal mértéke is)?

V: Az elosztás módját (és mértékét is) a termelési eszközök tulajdonformái határozzák meg.

6. A TERMELÉSI MÓDOK FEJLŐDÉSE. A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI ALAKULAT

a) A TERMELŐERŐK ÉS A TERMELÉSI VISZONYOK DIALEKTIKÁJA

A korábbiakban már hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi **termelőerők** és a **termelési viszonyok** a valóságban nem elválasztva, hanem **egységben léteznek.** Csupán az elemzés és a megértetés szempontjai indokolták, hogy külön-külön vizsgáltuk meg őket. A termelőerőket és a termelési viszonyokat most már egy átfogóbb és gazdagabb fogalom, a **termelési mód** kategóriájának részeként vesszük vizsgálat alá.

A termelési mód — leegyszerűsítve — azt fejezi ki, hogy a termelőerők mozgásba hozása mindig meghatározott társadalmi tulajdonformák, termelési viszonyok között történik. Egy nagykohó vagy egy milliós szériákat kibocsátó autógyár nem létezhet olyan társadalomban, amelyben a termelési eszközök tulajdona sok kis termelő között oszlik meg. „Életük társadalmi **termelésében** az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg"[24] — írja Marx. Más helyütt ugyanezt az összefüggést még plasztikusabban így fogalmazza meg: „A kézimalom a hűbérurak társadalmát, a gőzmalom az ipari tőkések társadalmát eredményezi."[25] A termelési mód, a termelőerők és termelési viszonyok egysége zárt, kiegyensúlyozott egész (filozófiai kategóriával élve — totalitás), amelyben a termelési viszonyok és a termelőerők egymással összhangban fejlődnek. Ezt az összefüggést fogalmazza meg a politikai gazdaságtan első és legfontosabb törvénye, **a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának törvénye.**

K: Hogyan határozná meg e törvény tartalmát?

[24] Marx: Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához. **Marx—Engels** Művei. 13. köt. Budapest 1965. 6. old.

[25] Marx: A filozófia nyomora. **Marx—Engels** Művei. 4. köt. Budapest 1959. 125. old.

V: **A termelőerők meghatározott fejlődési fokának meghatározott termelési viszonyok felelnek meg, közöttük tehát összhang uralkodik.**

A társadalmi termelőerők és termelési viszonyok egysége azonban korántsem abszolút, nem ellentmondásmentes. Ebből következően **nem csupán egységük és azonosságuk, hanem különbözőségük, sőt, ellentmondásuk megragadására is szükség van.** Irodalmi, esztétikai tanulmányaikból emlékeznek arra, hogy noha művészi tartalmat nem lehet kifejezni forma nélkül, és e tartalom mindig meghatározott formában jelenik meg, a forma adott esetben ellentmondásba is kerülhet a tartalommal, akadályozhatja, vagy akár lehetetlenné is teheti a tartalom kifejezését. Így van ez a termelőerők mint tartalom és a nekik megfelelő formák, a termelési viszonyok esetében is. „Fejlődésük bizonyos fokán — írja Marx — a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal..., amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át."[26]

A termelőerők fejlődése az emberek és a természet kölcsönhatásából és ellentmondásából bontakozik ki. Az ember miközben átalakítja a természetet, átalakítja önmagát is, új szükségletekkel és képességekkel vesz részt a természettel folytatott anyagcserében, s ezzel kiterjeszti, erősíti, magasabb fokra emeli uralmát a természet felett. A termelési viszonyok egy bizonyos ponton már nem igazodnak a termelőerők fejlődéséből fakadó új igényekhez.

Marx és Engels „A német ideológiá"-ban a szövést, az első gépet feltételező munkát hozta fel példaként a termelőerőkből kiinduló radikális változásokra, arra, hogy a termelőerők — fejlettségük meghatározott fokán — hogyan jutnak ellentmondásba a termelési viszonyokkal. A szövés, amely számtalan kevés ügyességet kívánó részműveletre bontható, nemcsak e munka gépesítésének feltételeit teremti meg, hanem a munkamegosztás új válfaját és az ennek megfelelő új munkaszervezetet, a manufaktúrát is. A manufaktúrára jellemző munkamegosztás csak akkor bontakozhat ki, **ha sok termelőt** egyesítenek egyetlen — egységes irányítás alatt álló — munkaszervezetbe. A manufaktúra ezért került ellentétbe a **céhes kistermelés** béklyóival. (A céhek, mint közismert, szabályozták a

[26] **Marx—Engels** Művei. 13. köt. 6. old.

céhmester által maximálisan foglalkoztathatók számát.) A manufaktúra — amelyben a termelés új meg új munkáskezekkel korlátlanul bővíthető — kitermelte a neki megfelelő viszonyt, a tőkés—bérmunkás viszonyt, életre hívta a tőkés alakját, akinek egyetlen célja a felhalmozás és vele a termelés bővítése. A szövés gépesítéséből tehát a termelési viszonyoknak egy egészen új rendszere sarjadt ki, amely már megfelelt a fejlettebb termelőerőknek.

K: Milyen következményekkel jár a termelőerők fejlődése a termelési viszonyokra nézve?

V: A termelőerők fejlődése alapot ad arra, hogy végbemenjen a régi termelési viszonyokból következő korlátok eltávolítása. Kialakul az új termelőerőknek megfelelő forma, kifejlődnek az új termelési viszonyok.

A termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang csak a termelési viszonyok gyökeres megváltozása révén állhat helyre. Ekkor azonban a társadalmi fejlődés már új termelési mód keretei között halad előre. A termelési viszonyok radikális változásai új történelmi korszakot nyitnak, egy-egy történelmi perióduson belül azonban a termelési viszonyok bizonyos **stabilitást, állandóságot** mutatnak. Az egy termelési mód keretei között tapasztalható **állandóság azonban egyáltalán nem jelenti a termelési viszonyok megmerevedését,** változatlanságát. Csupán a leglényegibb jellemzők maradnak stabilak, miközben a **termelési viszonyok** kisebb-nagyobb változások révén **igazodnak, alkalmazkodnak a termelőerők folyamatos fejlődéséhez.** A tőke például igen sokat változott a textilmanufaktúrák korától az állami—tőkés vegyesvállalatokig. Leglényegesebb vonatkozását azonban megőrizte: ma is minden tőkés termelési forma bérmunkások kizsákmányolásán nyugszik. A **termelési viszonyok** egy adott termelési mód keretein belül sem alkalmazkodnak zökkenőmentesen a termelőerőkből fakadó követelményekhez, még inkább **ellenállnak radikális megváltoztatásuknak,** különösen osztálytársadalmakban.

K: Mi gátolja a termelési viszonyoknak a termelőerők megváltozásához való alkalmazkodását, mi akadályozza az osztálytársadalmakban radikális megváltoztatásukat?

R: Gondoljon arra, milyen következményekkel járna a tőké-

sekre nézve, ha a **tulajdonformák,** ill. a termelési viszonyok igazodnának a **társadalmi** termelőerőkhöz!

V: A régi termelési viszonyok fennmaradásában érdekelt **osztályok és rétegek ellenállást** fejtenek ki a fennálló állapotok megváltoztatása ellen.

A termelési viszonyok **radikális megváltoztatása** tehát az uralkodó osztály érdekeibe ütközik. **Ha módosulnak is a termelési viszonyok** — az adott termelési mód keretei között —, **ezek a változások következetlenek, befejezetlenek, korlátozottak,** az alapvető viszonyokat nem érintik. Mindig vannak azonban olyan osztályok is, amelyeknek érdeke fűződik az új társadalmi forma létrejöttéhez, a régi termelési viszonyok lerombolásához. **A termelési viszonyok radikális megváltozása a régiben és az újban érdekelt osztályok, rétegek totálissá vált konfliktusából bontakozik ki.** „Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be — írja Marx. — ... Az ilyen forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi ... és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai ... formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak a tudatára jutnak és azt végigharcolják."[27] Ezzel már egy újabb fogalomhoz érkeztünk el, a felépítményhez.

b) ALAP ÉS FELÉPÍTMÉNY

A felépítményen az adott társadalomban létező jogi, filozófiai, vallási, művészi stb. eszméket, az eszmék termelése és harca közben kibontakozó viszonyokat, valamint a nekik megfelelő intézményeket értjük. Az eszmék nem pottyannak az égből, és nem kapjuk őket „isteni ajándékként" sem. A puritanizmus eszméje például a kibontakozó korai kapitalizmus felhalmozási szükségleteinek tükörképe. A római jog az ókori fejlett árutermelési viszonyok kifejezője. A szubjektív polgári közgazdaságtan a kizsákmányolás elleplezésére törekvő tőkésosztály érdekeinek eszmei megjelenése. A szocializmus eszméje együtt született a munkásosztállyal. A felépítményi viszonyok (a művész és közönsége, a politikus és követői, a pap és a hivő stb.), valamint a felépítményhez tartozó intézmények (pl. az állam, az egyház, az egyetemek, a bíróság stb.) sem függetlenek azok-

[27] Ugyanott, 6. old.

tól a társadalmi-gazdasági viszonyoktól, amelyek között kifejlődnek és megszilárdulnak. A felépítmény kategóriája csak azzal a **gazdasági alappal** összefüggésben értelmezhető, amelyen nyugszik.

K: Fogalmazza meg — az elmondottak alapján —, mit tekinthetünk a felépítmény gazdasági alapjának.

V: A felépítmény gazdasági alapja a termelési (technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági) viszonyok összessége.

c) A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI ALAKULAT

A termelési módot felépítményével együtt társadalmi-gazdasági alakulatnak nevezzük. A társadalmi-gazdasági alakulat bonyolult rendszer. Szerves egységbe fogja a termelőerőket, a termelés közben kialakult emberi viszonyokat, azokat a tudatformákat, amelyekben az egyének saját viszonyaikat átélik és végigharcolják, az intézményeket, amelyek a mindenkori termelési viszonyok fennmaradását, megerősítését szolgálják, az emberek életmegnyilvánulásait, életmódját. A termelés módja azonban — a termelőerők fejlődésével — folytonos változásoknak van alávetve. A termelési viszonyok megváltozása megbontja az alap és a felépítmény összhangját, amely csak az intézmények és az eszmék radikális megváltozásával áll helyre. Ez az igazodás sem lehet természetesen sohasem tökéletes. **A régi viszonyokat kifejező eszmék** gyökeret vernek, bizonyos **tehetetlenség és konzervativizmus** jellemzi őket, az új eszmék — ennek következtében — gyakran keveredtek és vegyülnek régi, sőt archaikus elemekkel. Számos babona például, amelynek gyökerét az ősi világképben lelhetjük meg, még ma is élő. „Valamennyi holt nemzedék hagyománya — írja Marx — lidércnyomásként nehezedik az élők agyára."[28] Noha a politikai gazdaságtan vizsgálatai elsődlegesen nem a felépítményre irányulnak, tudományágunk **mégsem hagyhatja figyelmen kívül** a felépítmény mozgását.

K: Miben látja ennek okát?

R: A társadalmi-gazdasági alakulat szerves egész. Egyes elemei szorosan összefüggnek más elemeivel.

[28] Marx: Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. **Marx—Engels** Művei. 8. köt. Budapest 1962. 105. old.

V: Noha a politikai gazdaságtan elsősorban a társadalom gazdasági alapját vizsgálja, erről csak úgy nyerhetünk átfogóbb ismereteket, ha nem ragadjuk ki abból az összefüggésrendszerből, amely ehhez az alaphoz tartozik.

7. GAZDASÁGI KATEGÓRIÁK — GAZDASÁGI TÖRVÉNYEK

a) HOGYAN ALKOTUNK TUDOMÁNYOS KATEGÓRIÁKAT

A politikai gazdaságtan nem egyszerűen leírja a jelenségeket, hanem — akárcsak a többi tudomány — keresi a jelenségek **törvényszerű** összefüggéseit. Ezek feltárása a **tudományos kategóriák** megalkotását feltételezi. A kategóriákhoz úgy jutunk, hogy több, egymástól sok vonatkozásban különböző jelenséget valamilyen lényeges közös ismérv (vagy ismérvek) alapján közös névvel jelölünk. A különféle tényeknek és jelenségeknek tehát a lényeges **közös ismérveit emeljük ki, a többitől elvonatkoztatunk.** Az eddigiekben már számos kategóriával dolgoztunk (ilyenek pl. a termelőmunka, a felépítmény, a termelési viszonyok stb.). Minden konkrét dolog vagy jelenség valamilyen kategóriába sorolható. Az autó például közlekedési eszköz, a vaj pedig élelmiszer, tehát a szükségletkielégítés, a felhasználás szempontjából nem tartoznak egy kategóriába. De ha azt nézzük, hogy mindkettő adásvétel tárgya lehet, akkor ebből a szempontból azonosak, közös kategóriába sorolhatók.

K: Mi dönti el, hogy a különböző jelenségeket milyen kategóriába sorolhatjuk?

V: Mindig a vizsgált összefüggés, a vizsgálat iránya dönti el, hogy mit milyen kategóriába sorolunk.

A kategória-alkotás természetesen nem lehet önkényes, nem tetszés szerint alkotunk és alkalmazunk tudományos kategóriákat. Ha egy adott vajmennyiséget a háziasszony saját családja számára köpül, azt semmiképpen sem sorolhatjuk az áruk közé, hiszen nem adásvétel tárgya.

Az objektív vizsgálati szempontok és kritériumok alapján alkotott kategóriák azonban nem merev, holt fogalmak. **A kategóriák tartalma a tudomány fejlődésével módosulhat.** Nemcsak azért, mert pontosabban, mélyebben ismerünk meg egy

jelenségkört, és ezáltal egyértelműbb, világosabb kategóriákkal tudjuk leírni. A kategóriák mögötti, a kategóriákban tükröződő **valóság is megváltozhat,** s ezért ugyanazok a fogalmak későbbi vagy korábbi történelmi periódusban más tartalommal jelentkezhetnek.

b) A GAZDASÁGI TÖRVÉNY

A tudományos kategóriák nagyon fontosak a tudományos anyag rendszerezése, pontos kifejtése szempontjából. Nem elégségesek azonban ahhoz, hogy a gazdasági jelenségek **belső összefüggéseit,** illetőleg a **különböző** gazdasági **jelenségek közötti** tartós, szükségszerű, objektív (akaratunktól, szubjektív vágyainktól független) **összefüggéseket** feltárjuk. Ezeket az összefüggéseket **gazdasági törvényeknek** nevezzük. Nem minden fontos gazdasági összefüggést fogalmaz meg természetesen a tudomány gazdasági törvény formájában, csak a legjellemzőbbeket, a legfontosabbakat. Ilyen pl. a termelőerők és a termelési viszonyok közötti szükségszerű összhang törvénye.

A gazdasági törvények nem véletlenszerű, esetleges összefüggéseket tárnak fel, hanem **szükségszerű, tartós és lényeges** összefüggéseket. Ez azonban a legkevésbé sem jelenti azt, hogy a társadalomban minden folyamat a gazdasági törvények által eleve „előírt" módon zajlik, és a gazdasági mozgásban semmi szerepe sincs a véletlennek. A gazdasági törvények jelentős része sztochasztikus[29] jellegű (valószínűségi törvények). Csak a jelenségek nagy tömegére vonatkoztatva igazak, de nem igazak feltétlenül egyes kiragadott esetekre. A kapitalizmusban például ismert az átlagprofit törvénye, vagyis az az összefüggés, hogy a különféle területeken működő tőkések azonos befektetett tőke után egyenlő nagyságú profithoz jutnak. „De ha azt akarnánk — írja Engels —, hogy a profitráta minden vállalatban és minden évben ... teljesen egyenlő legyen — mondjuk 14, 876, 934 ..., akkor teljesen félreértenénk a profitrátának és általában a gazdasági törvényeknek a természetét, hiszen valamennyiük realitása csak a megközelítésben, a tendenciában, az átlagban van, de nem a **közvetlen** valóságban."[30]

[29] A sztochasztikus jelleg különösen igaz azokra a társadalmakra, amelyekben a gazdasági összfolyamat nem tartósan és tervszerűen irányított, hanem a gazdasági élet anarchikus, és szereplőinek spontán, egymást keresztező tevékenységéből bontakozik ki. Ennek megfelelően érvényesülnek a gazdasági törvények is.

[30] **Marx—Engels:** Válogatott levelek. Budapest 1950. 561—562. old.

E: Az eddig elmondottak alapján hogyan határozhatnánk meg a gazdasági torvény lényegét?

V: A gazdasági törvények lényeges, szukségszeru, tartós, ismétlodo osszefuggések a gazdasági tomegjelensegek kulonféle oldalai, ill. a kulonfele gazdasági tomegjelensegek között.

Az eddigiekben csak egy gazdasági törvényt tárgyaltunk, a termelóerok és a termelési viszonyok összhangjának törvényét. Később részletesen megismerkedunk számos gazdasági törvénnyel és összefuggéssel. Látni fogjuk, hogy ezek közul több történelmi léptékkel merve viszonylag rövid életű, csak egy-egy termelési módban érvényes. Ezeket **specifikus gazdasági törvényeknek** nevezzük. Vannak olyanok is, amelyek nem egy, hanem több termelési módban hatnak, de nem érvényesek a termelési módok mindegyikére. Ezek a **különös gazdasági törvények.** Végül vannak **általános gazdasági törvények,** amelyek minden termelési módra érvényesek.

F: Mondjon példát az általános törvényekre.

M: A termelőerők és termelési viszonyok közötti összhang törvénye.

c) A TÖRVÉNYEK ÉRVÉNYESÜLÉSI MÓDJA ÉS AZ EMBER AKTIVITASA

A gazdasági törvények **az emberi cselekedetekből kibontakozó objektív összefüggések.** Veluk szemben az emberek nem tehetetlenek, amint azt a törvényeket végzetként tekintő, azokat fetisizáló **fatalista felfogás** képviselői állítják A gazdasági torvény **nem zárja ki** az emberi aktivitást, hanem egyenesen **feltételezi** azt. Mindennél plasztikusabban fejezte ki ezt Marx, amikor az embereket saját drámájuk szerzőiként és egyben szereplőiként jellemezte. Ez azonban a legkevésbé sem jelenti azt, hogy csupán az emberek akaratán múlik, mit tesznek. Mint Marx írja: „... az emberek nem szabadon rendelkeznek **termelőerőikkel** — egész történelmük alapjával, mert minden termelőerő szerzett erő, előző tevékenység terméke"[31]. Az emberek célirányos, tudatos vagy kevésbé tudatos cselekvése te-

[31] **Marx—Engels** Művei. 27. kot. Budapest 1971. 429. old

hát meghatározott feltételek között jut érvényre. Az uralkodó társadalmi viszonyok és törvények „kijelölik azt a »medret«, amelyben a gazdasági tevékenység folyik, vagyis a cselekvés irányait és eszközeit, valamint azt, hogy milyen módon fonódik össze az egyes személyek vagy emberi csoportok tevékenysége"[32]. Ha az emberek a törvények következményeivel szemben cselekszenek, önmagukat korlátozzák.

A termelési eszközök **magántulajdonán** alapuló társadalmakra általában, így a kapitalizmusra is az jellemző, hogy a gazdasági folyamatok — a gazdaság ellentétes érdekű szereplőinek egymással ütköző cselekvésein keresztül — **alapjában véve ösztönös módon, spontánul alakulnak ki. A szocializmusban** viszont — a társadalmi adottságok és feltételek, a gazdasági élet objektív összefüggéseinek tudományos tanulmányozása útján — a gazdasági életet **tudatosan irányítjuk,** céljainkat mind pontosabban fogalmazzuk meg. Ennek megfelelően a valóság is mindinkább előzetes terveink, elképzeléseink szerint alakul.

E: Mi a lényeges különbség a kapitalizmus és a szocializmus objektív gazdasági törvényeinek érvényesülési módjában?

V: A kapitalizmusban a gazdasági törvények alapvetően spontán módon, a szocializmusban viszont alapvetően tudatosan érvényesülnek.

Nem szabad tehát összetéveszteni a törvények spontán vagy tudatos érvényesülési módját azok objektív jellegével.

8. A POLITIKAI GAZDASÁGTAN TÁRGYA

A politikai gazdaságtan egyik legfontosabb feladata napjainkban — a szocializmusban — éppen azoknak a gazdasági törvényeknek a feltárása, amelyeket a gazdaság irányításában figyelembe kell venni. De általánosabban is megfogalmazhatjuk a politikai gazdaságtan tárgyát, hiszen a politikai gazdaságtan — sem az elnevezés[33], sem maga a tudomány — nem a szocializmussal született. A politikai gazdaságtan a XVII. század elején

[32] **Oskar Lange:** Politikai gazdaságtan. I. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965. 69. old.

[33] Az elnevezés a francia Antoine Montcrétientől származik, aki 1615-ben írt könyvének címében használta először a „politikai gazdaságtan" kifejezést.

fejlődött önálló tudománnyá, nagyjából a kapitalizmus kifejlődésével egyidőben.

Hogy mit is tekintsünk e tudomány tárgyának, arról a különféle korszakok közgazdászai (akik különböző társadalmi osztályokat képviseltek) igen eltérően vélekedtek. Ricardo az elosztást tekintette tudományágunk tárgyának. Az ún. praxeológiai irányzatok szerint ez a tudomány általában az emberi cselekvés céljai, illetőleg korlátozott eszközei között fennálló viszonyt kutatja, más szóval az emberi tevékenység racionalitását. De sorolhatnánk még tovább... E fejezet tárgyalásakor többször is hangsúlyoztuk, melyek azok a viszonyok, illetve összefüggések, amelyekkel elsősorban foglalkoznunk kell, és melyek azok, amelyek nem tartoznak a politikai gazdaságtan tárgykörébe. Már tudjuk, hogy a politikai gazdaságtan **a termelés társadalmi oldalával** foglalkozik, és — mint láttuk — nem leíró jelleggel. Az eddigi ismereteit felhasználva

F: Próbálja tömören megfogalmazni, mivel foglalkozik tulajdonképpen a politikai gazdaságtan. (Mi e tudomány tárgya?)

R: Ehhez segítséget nyújt Engels „Anti-Dühring" c. műve. Második szakasz, I. fej. Tárgy és módszer c. részlet tanulmányozása. **(Marx—Engels** Művei. 20. köt. Budapest 1963. 145—155. old.)

M: **A politikai gazdaságtan az anyagi javak termelésében, elosztásában, cseréjében és fogyasztásában kialakuló emberi viszonyok (mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági viszonyok) és az ezeken uralkodó gazdasági törvények tudománya.**

9. A POLITIKAI GAZDASÁGTAN PÁRTOSSÁGA ÉS OSZTÁLYJELLEGE

a) LÉTEZIK-E „PÁRTATLAN", OSZTÁLYOK FELETT ÁLLÓ POLITIKAI GAZDASÁGTAN?

Már a politikai gazdaságtan tárgyának meghatározásakor kiderült, hogy — legalábbis eddig — nem alakult ki egységes politikai gazdaságtan. Az egyes iskolák már abban is különböznek, hogy egyáltalán mit vizsgálnak, a jelenségek mely tarto-

mányát tekintik a politikai gazdaságtan tárgyának. Nincs mit csodálkozni tehát azon, hogy a tételek, tudományos megállapítások is nagymértékben különböznek, attól függően, hogy a politikai gazdaságtan művelője mely osztály képviselője. Nyilvánvalóan másként igyekszik megragadni a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásait az a közgazdász, aki (tudatosan vagy nem tudatosan) a tőkésosztály történelmi érdekeit fejezi ki, mint a proletariátus érdekeinek elméleti képviselője. A politikai gazdaságtan tehát nem osztályok felett álló, hanem **osztályjellegű** tudomány. Bizonyos politikai gazdaságtani iskolák, irányzatok mégis a semlegesség mezét öltik magukra. Míg a kibontakozó kapitalizmus korszakában Ricardo büszkén vallotta magát **burzsoá** közgazdásznak, addig mai követőinek többsége óvakodik attól, hogy a burzsoázia képviselőjének tűnjék. A tudományt a társadalom felett állónak tekintik. A politikai gazdaságtan más művelői viszont nyíltan vállalják, hogy egy meghatározott osztály tudományos képviselőiként lépnek fel. **A pártosság tehát nem más, mint az osztályjelleg nyílt vállalása.**

E: Mi húzódhat meg amögött, hogy egyes politikai gazdaságtani iskolák „nem vállalják" azt az osztályt, amelynek érdekeit kifejezik?

V: Hanyatló formák és viszonyok esetében az elmélet képviselői nem szívesen vállalják nyíltan a szemmel láthatóan elavult társadalom teoretikus igazolását.

A hanyatló társadalmi viszonyok igazolását (apológiáját) vállaló közgazdászok a „semlegesség", a tudományos elfogulatlanság látszatpozíciójából hatékonyabban harcolhatnak a letűnőfélben levő viszonyok konzerválásáért, esetleg megreformálásáért, a társadalmi ellentmondások tompításáért. Más — a fennálló termelési viszonyok fenntartásában nem érdekelt (sőt ellenérdekelt) — osztályok és rétegek felé is eredményesebben közvetíthetik ideológiájukat, tételeiket. Válaszoljuk meg a következő kérdést:

K: Ha a politikai gazdaságtan osztályjellegű, pártos, akkor egyáltalán feltárhatja-e az objektív valóságot az igazságnak megfelelően? Lehet-e tudományos?

R: A kérdést az dönti el, hogy annak az osztálynak, amelynek

érdekeit a politikai gazdaságtan kifejezi, érdekében áll-e a társadalmi valóság feltárása.

V: Az osztályjelleg a politikai gazdaságtant akkor gátolja az objektív igazság feltárásában, amikor a tudomány képviselője annak az osztálynak az álláspontját vallja, amelynek érdeke nem esik egybe a társadalmi haladás általános érdekeivel. A haladó osztály álláspontján állva viszont az osztályjelleg, a pártosság egyenesen segíti a politikai gazdaságtant az igazság teljes (totális) felismerésében, az objektív törvények feltárásában. Az elmélet pártossága tehát egyáltalán nem zárja ki annak tudományosságát.

b) A POLITIKAI GAZDASÁGTAN OSZTÁLYJELLEGE ÉS AZ OBJEKTIVITÁS KÖVETELMÉNYE

Az, hogy az osztályjelleg, a pártosság nem akadályozza a politikai gazdaságtant a valóság feltárásában, a polgári politikai gazdaságtanra vonatkozóan is igaz volt akkor, amikor még a burzsoázia a haladást képviselte a földbirtokosok osztályával szemben. A klasszikus polgári közgazdaságtan fegyverül szolgált a feudalizmus elleni harcban. A feudalizmus megdöntése az objektív társadalmi törvények követelménye volt, és a burzsoáziának érdekében állt. Hasonlóan objektív törvények követelménye a kapitalizmus felváltása a szocializmussal, és ez a változás **a munkásosztály érdeke.**

K: Van-e mégis különbség a klasszikus polgári és a marxista politikai gazdaságtan között az objektív igazsághoz való viszonyukat illetően?

R: A kizsákmányoló társadalmakban a teljes társadalmi valóság feltárásához hozzátartozik e társadalmak valamennyi belső ellentmondásának és így történelmileg átmeneti jellegüknek a feltárása is. Érdekében állhat-e ez az uralkodó osztálynak, a burzsoáziának, amely a feudális kizsákmányolás helyébe a tőkés kizsákmányolást állította?

V: A polgári politikai gazdaságtan soha sem tárhatta fel a teljes társadalmi valóságot, mert ahhoz hozzátartozott volna a kapitalizmus átmeneti jellegének az elismerése is. A munkásosztály álláspontján álló marxista politikai gazdaságtan **a társadalmi valóság teljes feltárására** törekszik,

mert a munkásosztálynak — objektív helyzeténél fogva — történelmi rendeltetése és érdeke mindenfajta kizsákmányolás megszüntetése.

Ahogyan a kapitalizmus fokozatosan elavult termelési móddá válik, a polgári politikai gazdaságtan egyre inkább szembefordul az igazsággal, **apologetikussá** (osztályának érdekeit az igazság feltárása fölé helyezővé), **vulgárissá** (tudománytalanná, felszínessé) válik. Nemcsak formális dolog az, hogy a **politikai** gazdaságtan nevét egyszerűen gazdaságtanra („economics"-ra) változtatták. A társadalmi viszonyok vizsgálata kikerül a polgári közgazdaságtan érdeklődésének köréből, s az mindinkább **pszichologizálásba** vagy **erőszakolt matematikai modellek konstruálásába** menekül. Meg kell jegyezni azonban, hogy a burzsoá közgazdaságtan alapvetően hibás kiindulópontja ellenére is képes **részigazságok** feltárására, a valóság bizonyos elemeinek elemzésére, saját módszereinek továbbfejlesztésére, finomítására.

A marxista politikai gazdaságtani kutatás célja **az igazság teljes feltárása,** hiszen a kutatók olyan osztály álláspontját képviselik, amely csak úgy szabadulhat fel, ha megszüntet mindenfajta kizsákmányolást. Ez természetesen semmiképpen sem azt jelenti, hogy a marxista politikai gazdaságtan művelői tévedhetetlenek, és nem juthatnak az igazságot csak részben tükröző, egyoldalú vagy akár tökéletesen helytelen nézetekre. A marxista politikai gazdaságtan is vitákban fejlődik, és az igazságot híven tükröző nézetek gyakran ellentétes koncepciók eredőjeként, szintéziseként születnek meg.

A politikai gazdaságtan **társadalomtudomány,** amely — mint láttuk — **a gazdasági folyamatokkal** (a termelés társadalmi oldalával), a termelési viszonyokkal, a bennük érvényesülő **gazdasági törvényekkel** foglalkozik. A gazdasági viszonyokkal azonban egyéb gazdasági tudományok is foglalkoznak. Mi tehát a politikai gazdaságtan helye e tudományok rendszerében? A közgazdasági tudományokon belül a politikai gazdaságtan **elméleti alaptudomány,** tehát fő figyelmét nem a gazdaság egyik vagy másik részterületére irányítja, hanem a **gazdasági élet egészének komplex vizsgálatát** tartja fő feladatának. Minthogy tudományágunk tárgyánál fogva **osztályjellegű,** pártos tudomány, nem létezik egyetlen, egységes politikai gazdaságtan, hanem amíg a társadalom antagonisztikus osztályokra bomlik, az osztályoknak megfelelő politikai gazdaságtanok léteznek.

10. A POLITIKAI GAZDASÁGTAN VILÁGNÉZETI ÉS MÓDSZERTANI ALAPJA

a) A POLITIKAI GAZDASÁGTAN VILÁGNÉZETI ÉS MÓDSZERTANI ALAPJA A DIALEKTIKUS ÉS TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS

A marxista világnézet és az ezt a világnézetet tudományos formában megfogalmazó filozófia kiindulópontot és módszertani bázist ad tárgyunk tanulmányozásához. Itt természetesen nincs mód arra, hogy a marxista filozófiának mindazokat a fontos kategóriáit, összefüggéseit bemutassuk, amelyekre később támaszkodunk. Néhány alapelvre azonban feltétlenül utalnunk kell. **A politikai gazdaságtan a történelem materialista felfogásán nyugszik.** Ez a felfogás az **anyagi folyamatok elsődlegességét vallja,** a történelmi fejlődés vizsgálatának középpontjába az embernek az anyagi környezettel, az objektíven — az ember tudatától függetlenül — létező tárgyi világgal való küzdelmét állítja, szemben számos burzsoá közgazdasági iskolával, amelyek az **eszmék,** nézetek, vagy az **egyén pszichikumának a fejlődését tekintik alapvetőnek.**

K: Hogyan nyilvánulhat meg a materialista megközelítés a gazdasági viszonyok elemzésében?

R: Gondoljon a politikai gazdaságtan kiindulópontjáról, az alap és felépítmény viszonyáról tanultakra.

V: A politikai gazdaságtan a társadalom valamennyi viszonyának **meghatározó**jaként **az anyagi javak termelését** és az eközben kialakuló **objektív termelési viszonyokat** tekinti.

A felépítményi viszonyok fejlődését és magának az embernek a fejlődését is végső soron az anyagi javak termelésére, a gazdasági alapban végbemenő változásokra vezetjük vissza. Ezt az összefüggést fejezik ki a klasszikusok, amikor ezt írják: „Az embereket az állatoktól megkülönböztethetjük a tudattal, a vallással, vagy amivel akarjuk. Ők maguk akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor **termelni** kezdik létfenntartási eszközeiket; olyan lépés ez, amelyet testi szervezetük szab meg." Majd később az egyénről, a szubjektumról szólva így folytatják: „Az tehát, hogy mik, egybevág termelésükkel, mind azzal, **amit** termelnek, mind pedig azzal, **ahogy**

termelnek. Hogy tehát az egyének mik, az termelésük anyagi feltételeitől függ."[34]

A polgári közgazdaságtan — ahogyan már Marx is megfigyelte — szívesen játszik a „kis és nagy robinzonádok" gondolatával, a társadalmi összefüggéseiből kiszakított egyén szinte természetes kiindulópontja. **Oskar Lange** plasztikusan írja le a modern polgári közgazdasági vizsgálatok jellegzetes kiindulópontjait, „a világtól elszakított földműves"-t, „a telepest, akinek tanyája az őserdőben van", „a lakatlan szigeten levő egyén"-t stb.[35] Kardinális különbség van tehát a marxista és a polgári megközelítés között az egyén gazdasági szerepének ábrázolásában. A marxista politikai gazdaságtan az egyént viszonyainak rendszerében szemléli, de más jelenségeket is összefüggéseikben, kölcsönös kapcsolataikban ábrázol. A cserét például nem elszigetelt, önálló mozzanatként kezeli, hanem a termelés, elosztás, fogyasztás rendszerének (a tágabb értelemben vett termelésnek) a részeként.

F: Fogalmazza meg általánosabban a politikai gazdaságtannak ezt a módszertani alapelvét!

V: **A politikai gazdaságtan a jelenségeket nem egymástól elszigetelten, hanem összefüggéseik rendszerében, kölcsönös meghatározottságában ábrázolja.**

Ez a módszertani alapelv is a marxista filozófia **dialektikus** szemléletén nyugszik. A dialektikának éppen ez az egyik legfontosabb vonása, a jelenségek összefüggéseikben, **egységükben** (totalitásukban) való megragadása. A dialektikus megközelítés azonban nemcsak a jelenségek összefüggéseire koncentrál, hanem a közöttük levő **ellentmondásokra** is. **A dialektika élő lelke az ellentmondás.** A dialektikus ellentmondás azonban nem azonosítható a jelenségek merev ellentétbe állításával.

A valóságban ugyanis **az ellentmondó oldalak egymással egységben jutnak érvényre,** egyetlen jelenségbe zártan. A tőkés és a munkás a tőkeviszony egymást kizáró ellentétes pólusai, mégis csak együtt létezhetnek: az olyan tőkés, aki nem zsákmányol ki munkást, valójában nem tőkés. A tőkés és munkás között levő ellentmondás, amely a tőkés termelés fejlődésének hajtóereje, osztálykonfliktusokban, társadalmi harcokban

[34] Marx—Engels: Német ideológia. **Marx—Engels** Művei 3. köt. 21—22. old.

[35] **Oskar Lange:** Politikai gazdaságtan. I. köt. 250—251. old.

nyilvánul meg. A dialektikus ellentmondás tipikus példája az az állítás, hogy miközben — egy adott termelési mód keretein belül — a termelési viszonyok folyamatosan változnak, egyúttal azonosak is maradnak önmagukkal.

Politikai gazdaságtani tanulmányaiban alapvető fontosságú lesz majd az ellentmondások megértése, felismerése és helyes kezelése.

F: Soroljon fel néhány példát — az eddig megismert anyag alapján — a politikai gazdaságtan által megfogalmazott ellentmondásokra.

R: Elsősorban olyan példákat keressen, amelyekben egymást kizáró, ellentétes pólusok egyszerre léteznek, egyetlen átfogóbb jelenség burkában, vagy olyan jelenségeket, amelyekre ellentétes állítások egyszerre igazak.

M:
1. A termelés a fogyasztással ellentétes, mégis lehet a termelést is fogyasztásként (termelőfogyasztás) és a fogyasztást is termelésként (az ember újratermelése a fogyasztásban) megragadni.
2. A termelőerők és a termelési viszonyok a termelési mód ellentétes pólusai, a termelési mód mégis a kettő egysége.
3. A gazdasági törvények szükségszerűségeket fejeznek ki, és mégis a véletlen jelenségeken keresztül jutnak érvényre.

A politikai gazdaságtan következő lényeges módszertani alapelve az, hogy a jelenségeket mozgásukban, változásukban, fejlődésükben vizsgálja. A mozgást és a változást az ellentmondások fejlődéséből, kibontakozásából, megoldódásukból és új ellentmondások keletkezéséből magyarázza. Ez a dialektikus módszer nyilvánul meg a történetiség elvében, vagyis abban, hogy a politikai gazdaságtan „történettudomány", történelmileg változó viszonyokat vizsgál. Ahogyan Lenin megfogalmazta ezt a követelményt: „... minden osztályt és minden országot **nem statikus,** hanem **dinamikus,** vagyis nem mozdulatlan állapotában, hanem mozgásában..., ezt a mozgást... viszont **nemcsak a múlt, hanem a jövő** szempontjából is kell vizsgálni"[36]. (A szerzők kiemelése.) Miközben a polgári közgazdasá-

[36] **Lenin** Összes Művei. 14. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 366. old.

gi irányzatok többsége „történelem feletti", örök igazságokat, változatlan vagy legfeljebb mennyiségi változásokat felmutató rendszereket vizsgál, a marxizmusra az jellemző, hogy nemcsak a jelenségek „kész formáival", hanem fejlődésükkel, változásukkal, az egyik formából a másikba való átmenettel is kiemelten foglalkozik.

E: Foglalja össze mindezek alapján a marxista politikai gazdaságtannak — a marxista filozófián nyugvó — módszertani alapelveit!

V: 1. A marxista politikai gazdaságtan **materialista,** vagyis a társadalom életfolyamatai közül **az anyagi termelést tekinti meghatározónak.**
2. A jelenségeket — **a dialektikus szemléletet,** a marxista dialektikát alkalmazva — összefüggéseikbe ágyazottan, de egyúttal ellentmondásukban, mozgásukban, változásukban, fejlődésükben ragadja meg.
3. A dialektikus szemléletből következik, hogy a marxista politikai gazdaságtan **történeti jellegű.** Ez nemcsak azt jelenti, hogy a gazdaságot a történelem előrehaladó mozgásában ábrázolja — összekapcsolva a jelen és a múlt tényeit —, hanem azt is, hogy a jelenségeket a „jövő felőli oldalukról" is megvizsgálja.

b) A POLITIKAI GAZDASÁGTANBAN ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

Végezetül a dialektikus és történelmi materializmus elméletéből adódó általános módszertani alapelvek mellett a politikai gazdaságtan **vizsgálódási eljárásaiban,** kutatási gyakorlatában kiemelkedő jelentőségű konkrét módszereket vizsgáljuk meg. Ezek a következők: **1.** absztrakció; **2.** fokozatos konkretizálás; **3.** verifikálás.

Elsőként vizsgáljuk meg, mi az **absztrakció,** illetőleg a legáltalánosabb alaptételek és elméletek megalkotása **indukciós** és deduktív módszerrel. Marx ezt írta: „a gazdasági formák elemzésénél sem mikroszkópot, sem vegyi kémlelőszereket nem vehetünk igénybe. Az elvonatkoztatóképességnek kell mindkettőt pótolni."[37] A gazdasági élet felszíni jelenségei mögé csak úgy hatolhatunk, ha elvonatkoztatunk (absztrahálunk) a je-

[37] Marx: Előszó „A tőke" első kiadásához. **Marx—Engels** Művei. 23. köt. 5—6. old.

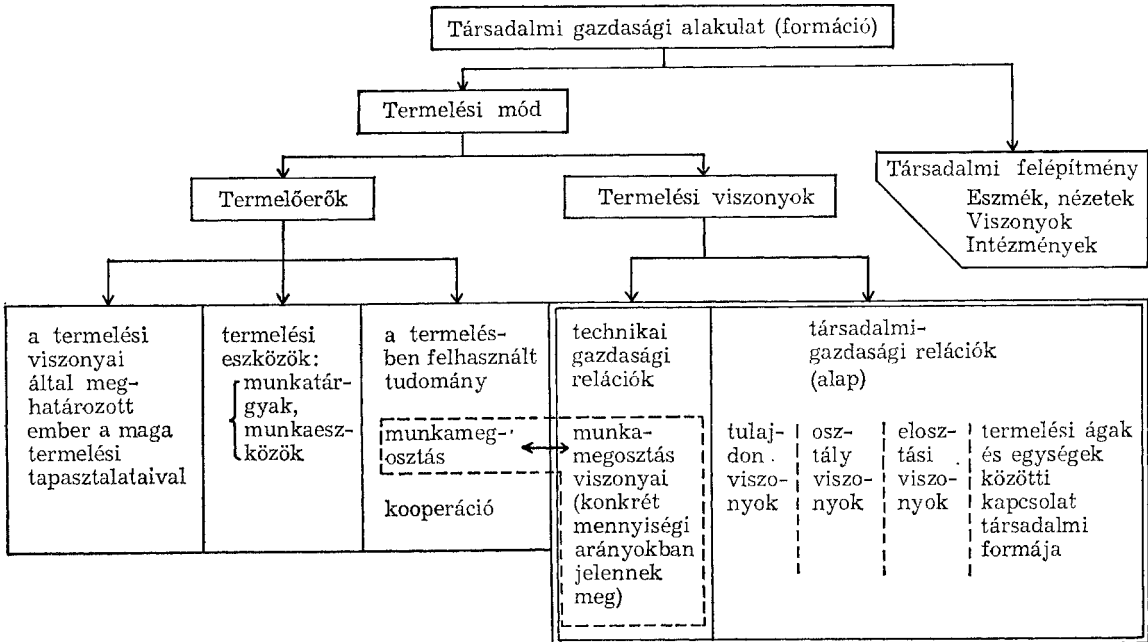
Társadalmi gazdasági alakulat (formáció)
Termelési mód
Termelőerők
Termelési viszonyok
Társadalmi felépítmény
Eszmék, nézetek
Viszonyok
Intézmények
a termelési viszonyai által meghatározott ember a maga termelési tapasztalataival
termelési eszközök:
munkatárgyak,
munkaeszközök
a termelésben felhasznált tudomány
munkamegosztás
kooperáció
technikai gazdasági relációk
munkamegosztás viszonyai (konkrét mennyiségi arányokban jelennek meg)
társadalmi-gazdasági relációk (alap)
tulajdonviszonyok
osztályviszonyok
elosztási viszonyok
termelési ágak és egységek közötti kapcsolat társadalmi formája

lenségeknek a vizsgálat szempontjából lényegtelen oldalaitól, s ily módon a sok ezer összefüggésből, a konkrét valóságból kiemeljük az általánosat, az alapvetőt, a lényegest. Az absztrakció kiindulópontja a gazdasági folyamatok tényeinek összegyűjtése, rendszerezése és elemzése. Csak ennek alapján juthatunk a valóságot tükröző kategóriákhoz, törvényekhez, általános tételekhez.

Azt az eljárást, amikor az egyestől, a részletek megfigyelésétől haladunk az általánoshoz, **indukciónak** nevezik. Az absztrakció tehát **indukción** alapszik. Ennek révén alkotunk ún. **gazdasági modelleket,** amelyek bizonyos alapfeltételek komplexumát és azok belső összefüggéseit tartalmazzák. A gazdasági modell a bonyolult valóság leegyszerűsítését, elméleti „tükörképét" jelenti. Számos elméleti modell sémákban is ábrázolható, s némelyek közülük matematikai alakban is kifejezhetők.

K: Kísérelje meg az eddig tanultak alapján a társadalmi-gazdasági alakulat összefüggésrendszerének sémában való ábrázolását!

R: A társadalmi-gazdasági alakulat „alrendszerei" a termelési mód és a társadalmi felépítmény. A termelési módot a termelőerők és termelési viszonyok (technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági viszonyok) szerves egységeként ábrázoltuk. Mind a termelőerők, mind a termelési viszonyok további elemeket foglalnak egységbe.

A modellek, sémák megalkotásakor szükségszerű leegyszerűsítésekkel élünk. Ezzel függ össze, hogy azok nemritkán vulgáris módon leegyszerűsített, sematikus nézetek kiindulópontjává válnak. Mindezen veszélyek ellenére sem nélkülözhetjük az absztrakt tételeket, modelleket és sémákat, hiszen nélkülük nem lennénk képesek a lényeg kiemelésére. Az absztrakt tételek és elméleti modellek tehát a bonyolult valóságból csak a leglényegesebbet emelik ki, ezért a rájuk épülő gazdasági elmélet nem tükrözheti a konkrét valóságot teljes gazdagságában. Ez azonban **nem eltávolodás a valóságtól,** hanem éppen ellenkezőleg, **behatolás annak mélyebb, rejtett összefüggéseibe.**[38]

[38] A politikai gazdaságtan absztrakciós módszereiről és a modellalkotásról értékes gondolatok olvashatók Oskar Lange idézett könyvében. (Lásd 103—107. old.)

A politikai gazdaságtan elméletei bizonyos alapfeltételekre épülnek, csak e feltételek mellett érvényesek és bizonyíthatók logikailag. A következtetésnek azt a módját, amikor az absztrakció útján nyert általános tételekből, feltételekből logikailag ellenőrizhető újabb tételekhez jutunk, **dedukciónak** nevezik. Ilyenkor tulajdonképpen az indukcióval ellentétes irányban, az általánostól haladunk az egyes felé.

A politikai gazdaságtan az első lépésben az absztrakció igen magas fokán állítja fel — az indukciós és deduktív módszert egyaránt felhasználva — alaptételeit és elméleteit. Az így nyert következtetések jó része még nem szembesíthető közvetlenül a valósággal, éppen azért, mert annak csupán a leglényegesebb vonatkozásait tükrözi. Szükséges tehát a tételek, elméletek **fokozatos konkretizálása,** ami annyit jelent, hogy az első lépésben szándékosan elhanyagolt további feltételeket, tényeket veszünk figyelembe, és ily módon új következtetésekre jutunk. Eközben az elmélet gazdagodik, egyre inkább kiterjed a valóság részleteire, most már ezeket magyarázza, teszi érthetővé. **Az út a valóság jelenségeinek konkrét megnyilvánulási formáitól a jelenségekben rejtőző mélyebb összefüggésekig, az absztrakció útja. Ezt az utat azonban visszafelé is meg kell tenni, a konkrét jelenségekig.** Az ily módon megközelített konkrét összefüggés esetében azonban már nem ugyanarról a konkrétumról van szó, amelyből kiindultunk. A konkrét tények most már nem kaotikus halmazként állnak előttünk, hanem a lényegi összefüggések által rendezetten, átvilágítja őket valódi tartalmuk megértése. Ahogy Marx találóan jellemzi, „szellemileg újraalkotjuk a konkrétat". Az absztrakció és a fokozatos konkretizálás egymást kölcsönösen feltételező módszerek. „Az első úton (az absztrakció útján — A szerzők.) a teljes elképzelést **elvont meghatározássá** párologtatták; a másodikon (fokozatos konkretizálás — A szerzők.) az elvont meghatározások a gondolkodás útján **a konkrétum újraalkotására** vezetnek"[39] — írta Marx. „A konkrét azért konkrét, mert sok meghatározás összefoglalása."[40] Ezeket az egyszerű meghatározásokat kell egységbe foglalni, egymással összefüggésbe hozni, a fokozatos konkretizálás módszerét alkalmazva.

A fokozatos konkretizálásban is szerephez jut mind az indukció, mind a dedukció. A fokozatosan bekapcsolt új feltételek is indukcióra támaszkodó absztrakcióval születnek, és újabb

[39] **Marx—Engels** Művei. 46/1. köt. 27. old.
[40] Ugyanott, 26. old.

következtetések kiindulópontjául szolgálnak. Minthogy azonban az egész eljárás az absztrakció igen magas fokán álló fő tételek fokozatos kiterjesztése a részesetekre — vagyis a konkrét és igen gazdag valósághoz való közelítése —, az általánostól az egyes felé haladunk, s ezért itt dominál a dedukció.

Ha a fokozatos konkretizálás előtt megfogalmazott, még nagyon elvont tételek helyességét a valóság tényeivel történő egybevetéssel akarnánk igazolni, számos esetben zavarba jönnénk, és esetleg magát a tételt is mint helytelent vetnénk el. Az árucsere például országonként és korszakonként igen sok történelmi változatot mutat. Ha az árucseréről általában mondottakat közvetlenül próbálnánk szembesíteni a konkrét korszakok árujelenségeivel, olybá tűnhetne, hogy ezek a tételek nem egyeztethetők össze a valósággal.

Az elvont tudományos tételek azonban nem azért állnak látszólag ellentétben a valóság tényeivel, mert nem igazak. Éppen ellenkezőleg: ha helyes absztrakción alapulnak, akkor az igazság nagyon fontos építőelemei, alapkövei. Hogy igaz voltukra fény derüljön, csupán konkretizálni kell őket, és az egyes konkrét történelmi változatokra alkalmazni.

A kellő mértékben konkretizált tételek, törvények, elméletek már szembesíthetők a konkrét valósággal, sőt azért, hogy helyességükről meggyőződjünk, szükséges is őket a valóság tényeivel egybevetni. Ez az egybevetés az **ellenőrzés,** vagyis **verifikálás.** Itt természetesen figyelembe kell venni azt, hogy az egyezés csak megközelítő lehet, mert a törvények és elméletek az absztrakció alacsonyabb fokán is csak a lényeges elemeket tartalmazzák, a valóságos gazdasági folyamatokban pedig mindig szerepet játszanak kevésbé lényeges vagy véletlen elemek is.

E: Milyen vonásokkal jellemezhetnénk — összefoglalásképpen — a politikai gazdaságtannak a kutatási gyakorlatban alkalmazott módszerét, vizsgálati eljárásait?

V: 1. Az absztrakció kiemelkedő szerepe.
2. A fokozatos konkretizálás végrehajtása.
3. A tételek ellenőrzése, ill. verifikálása.

FELADATOK

1. **A)** Míg az ember asztalára kerül a gyümölcs, sok minden történik: **a)** talajmegmunkálás, **b)** faültetés, **c)** a gyümölcsfa növekedése, **d)** a gyümölcs fejlődése és érése, **e)** leszedése, **f)** csomagolása, **g)** raktározása, **h)** szállítása. Jelölje meg ezek közül azokat a folyamatokat, amelyek nem tartoznak a termelésbe!

B) Nagyüzemi termelést feltételezve mindebben közreműködnek: **a)** munkások, **b)** agronómusok, **c)** munkavezetők, **d)** vállalatvezetők, **e)** könyvelők, adminisztrátorok, **f)** gépkocsivezetők vagy mozdonyvezetők. Vannak-e közöttük olyanok, akik nem végeznek produktív munkát?

2. Hat-e a munkamegosztás a munkaeszközökre és a termelő emberre? Válaszát röviden indokolja is.

3. A termelés, elosztás, csere és fogyasztás kapcsolatát gyakran a következőképpen ábrázolják: a termelésben állítják elő a szükségletek kielégítésére szolgáló termékeket, az elosztás határozza meg azt az arányt, amelyben az egyes ember e termékekben részesül, a csere révén jutnak el az emberhez az elosztásban neki szánt termékek, s végül a fogyasztásban lesznek ezek a szükségletkielégítés tárgyává. Visszaadja-e ez a gondolatsor az említett mozzanatok azon összefüggéseit, amelyeket tananyagunkban feldolgoztunk?

4. Ha a vizsgázó hallgatók felsorolják a társadalmi-gazdasági viszonyok (tulajdonviszonyok) fő elemeit **[a)** kik és mily formában rendelkeznek a termelési eszközökkel sajátjukként, **b)** osztályviszonyok, **c)** a termelési ágak és a termelési egységek közötti kapcsolatok társadalmi formája, **d)** elosztás] és azt a kérdést kapják, hogy mit értenek a **c)** elemen — jelentős részük így válaszol: tekintettel a munkamegosztásra, a termelési ágak és alapegységek egymásra utaltak, termékeiket kölcsönösen átadják egymásnak. Helyes-e ez a válasz? Ha igen, miért, ha nem, mi a helyes válasz?

5. „A politikai gazdaságtan tudományának szerepe abban a pillanatban véget ér, mihelyt a kapitalizmus gazdasági anarchiája átadja helyét a tervgazdaságnak, amelyet az egész dolgozó társadalom tudatosan szervez és irányít" — fogalmazza meg **Rosa Luxemburg.** „Ha az emberek maguk határozzák meg viszonyaikat, akkor nem kell engedelmeskedniük többé a véletleneken keresztül áttörő vak törvényeknek. Minthogy a politikai gazdaságtannak éppen az az elsődleges funkciója, hogy kihámozza a véletlenek sokaságából a törvényt, a gazdasági szük-

ségszerűséget, ilyen törvények hiányában nem lesz már szükség politikai gazdaságtanra." Elfogadható-e ez a vélemény? Válaszát röviden indokolja meg.

MEGOLDÁSOK

1. **A)** A termelőfolyamat a produktív munkát és az ember irányítása alatt lejátszódó természeti folyamatokat is magában foglalja. Valamennyi felsorolt folyamat beletartozik tehát a termelésbe.

B) Mindnyájan produktív munkát végeznek, mert tevékenységük tárgyi közvetítéssel elégít ki emberi szükségletet. A felsorolt szereplők tevékenysége egyaránt arra irányul, hogy olyan **dolog** (gyümölcs) keletkezzék és jusson el a fogyasztóhoz, amely szükségletét kielégítheti.

2. Igen. A munkamegosztás tette lehetővé pl. a gépesítést, a géprendszerek megteremtését. Ha a munkát egyszerű mozzanatokra bontják és azokat egy-egy emberre osztják ki, a munka már a termelőerők fejlődésének viszonylag alacsony fokán gépesíthető. A munkamegosztás az emberre is hat. Például képességeit egyoldalúan fejleszti, ha mindig ugyanazt a műveletet végzi.

3. Az idézett gondolatsor nem adta vissza az említett négy mozzanat szerves egységét, kapcsolatuk dialektikáját. Ellenkezőleg, inkább félrevezetett, mivel a termelést, az elosztást, a cserét, a fogyasztást egymástól független, egymást követő aktusoknak tüntette fel.

4. A válasz helytelen, mert a c) elemet a technikai-gazdasági viszonyok közé helyezte. A helyes válasz: a c) elem azt tartalmazza, hogy az egymásra utalt termelési ágak munkamegosztásból fakadó kapcsolatai milyen formában valósulnak meg, nevezetesen **adásvételi, áru—pénz-formában vagy sem, másrészt tervszerűen-e vagy spontánul, anarchikusan.** Ez már társadalmi-gazdasági viszony, mert e kapcsolatformák attól függenek, hogy az adott társadalomban milyen a termelési eszközök tulajdonformája.

5. A felfogás helytelen. Az vezetett a politikai gazdaságtan szerepének téves megítéléséhez, hogy Luxemburg összekeverte a törvények létezését a törvények spontán érvényesülésével, vagyis igazában csak az anarchián áttörő, vakon érvényesülő törvényeket tekintette törvénynek. Ebből viszont már logikusan következik az az állítása, hogy a szocializmusban megszű-

nik a politikai gazdaságtan. Ha nem állapít meg törvényeket, akkor a politikai gazdaságtan mint tudomány valóban elveszti értelmét. Minthogy azonban — ellentétben az előbbi nézettel — a tudatosan felismert és felhasznált törvények is törvények, a szocializmusban is szükség van a politikai gazdaságtanra. Sőt! A tudatos alkalmazás és a tervszerű szabályozás egyenesen feltételezi a törvények feltárását és megismerését.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Miért a munkából, a legelvontabb és legegyszerűbb kategóriából kiindulva kezdjük el tárgyunk elemzését? Mit tekintünk a termelőmunka elemeinek?
2. Milyen vetületekben elemezhetjük a termelést, a termelési módot? Hogyan lehetne meghatározni a termelési mód fogalmát?
3. Miért és hogyan alkotunk gazdasági kategóriákat? Milyen összefüggés áll fenn a gazdasági kategóriák és a törvények között? Hogyan fér össze a törvények objektivitása — a szubjektív szándékoktól független volta — az emberek tudatos cselekvésével?
4. Mi a politikai gazdaságtan tárgya?
5. Milyen különbséget tehetünk a tudomány pártossága és osztályjellege között? Kifejezheti-e az osztályjellegű és pártos politikai gazdaságtan a valóság tényleges összefüggéseit?
6. Miért tekinthetjük a dialektikus és történelmi materializmust tudományágunk módszertani bázisának?
7. Milyen összefüggésben van egymással az absztrakció, a fokozatos konkretizálás és a verifikálás a politikai gazdaságtani tételek megalkotásakor, a gazdasági törvények feltárásakor?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. Az anyagi termelés a társadalom életének alapja, a társadalmi fejlődés leglényegesebb tényezője. A termelés azonban — még a legelvontabb formájában is — összetett kategória, sok meghatározás egysége, túl bonyolult tehát ahhoz, hogy tárgyunk kiindulópontját képezze. A tudományos rendszerek felépítése, bemutatása mindig a legegyszerűbb meghatározásoktól halad a bonyolultabb összefüggések felé. Ezért indulunk ki az elvont munkafolyamatból, amely mintegy a termelés sejtje-

ként, atomjaként szemlélhető. (Itt elvonatkoztatunk mind a társadalmi formáktól, amelyek között a munkafolyamat zajlik, mind a közvetlen termelésen kívüli mozzanatoktól — elosztás, csere stb. —, és csak az egyes embernek a természettel folytatott anyagcseréjét elemezzük.) A termelőmunka mozzanatai: **a)** a célszerű természetátalakító tevékenység, **b)** a munka tárgya, **c)** a munkaeszköz.

2. A termelés, a termelési mód eleve egységként létező, egységként adott kategóriáját elméletileg (de csak elméletileg) két vetületben elemezhetjük, bonthatjuk fel: **a)** a szűken vett termelés, a fogyasztás, az elosztás és a csere módja; és **b)** termelőerők és termelési viszonyok.

A termelés módját a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásos egységeként határozhatjuk meg.

3. A gazdasági valóság kaotikusnak tűnő „halmazát" kategóriákkal írjuk le, rendszerezzük, tesszük felfoghatóvá, megragadhatóvá. A kategóriákhoz úgy jutunk, hogy a jelenségek bizonyos körének lényeges ismérveit kiemeljük, elvonatkoztatunk tehát a másodlagos, lényegtelen elemektől, és ily módon csoportosítjuk, rendezzük a valóságos tényeket, folyamatokat. A kategóriák alkalmasak a valóság **leírására,** de nem alkalmasak a lényegi összefüggések feltárására. Erre hivatottak **a gazdasági törvények,** amelyek a valóság kategóriákban összefoglalt jelenségei közötti összefüggéseket, viszonyokat tárják fel. A törvények lényeges, szükségszerű, tartós (ismétlődő), az emberek tudatától függetlenül meglevő (tehát objektív) összefüggéseket fogalmaznak meg. A gazdasági törvények objektivitása nem jelenti azt, hogy azok az emberektől függetlenül léteznek. Ellenkezőleg, a törvények az emberi cselekvés törvényei, csakis az emberi cselekvésekben, az emberek aktivitása révén érvényesülhetnek.

4. **A politikai gazdaságtan az anyagi javak termelésében, elosztásában, cseréjében, fogyasztásában kialakuló viszonyok és az e viszonyokon uralkodó törvények tudománya.**

5. A politikai gazdaságtan olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek a legközelebbről érintik az osztályok érdekeit. A közgazdászok e kérdéseket aszerint válaszolják meg, hogy melyik osztály tudományos képviselői, tudományuk tehát **osztályjellegű. A pártosság az osztályjelleg kifejeződése.** Az osztályjellegű tudomány is lehet objektív, ha az adott osztálynak érdeke a valóság törvényeinek feltárása. Haladó osztályoknál az osztályjelleg nem zárja ki, sőt megköveteli a tudományos objektivitást.

6. A politikai gazdaságtan történettudomány, tehát történelmileg változó anyagot vizsgál, történeti szemléletet érvényesít. Az anyagi és a szellemi folyamatok, jelenségek közül az anyagiakat tekinti meghatározóknak. Ezt a megközelítést alkalmazza akkor is, amikor a termelésből indul ki. A politikai gazdaságtan dialektikus szemléletű, mert a jelenségeket összefüggéseikbe ágyazottan (totalitásukban), ellentmondásaikban és mozgásukban, fejlődésükben ragadja meg.

7. Az **absztrakció** — amely a politikai gazdaságtanban igen fontos szerepet játszik — azt jelenti, hogy elvonatkoztatunk a jelenségnek a vizsgálat szempontjából lényegtelen vonásaitól, s ily módon a sok ezer jelenségből, összefüggésből kiemeljük a lényeget. Az absztrakció magas fokán felállított — a valósággal ily módon közvetlenül nem szembesíthető — tételeket újabb összefüggések feltárásával **fokozatosan konkretizáljuk.** A konkrétabban megfogalmazott tételeket azután már szembesíthetjük a közvetlenül tapasztalható valósággal. Ez a legutolsó mozzanat az **ellenőrzés, verifikálás.**

II. FEJEZET

Az áru és az érték

VÁZLAT

1. **Miért kezdjük az áru elemzésével a kapitalizmus gazdasági elméletének kifejtését?**
   — A politikai gazdaságtan a termelés történelmileg meghatározott formáinak fejlődéstörvényeit kutatja
   — Az áru a tőkés gazdaság elemzésének kiindulópontja

2. **A termékek árujellege, áruként való megjelenésük feltételei**
   a) Az áru fogalma — első megközelítésben
      — az árutermelés feltételezi a munka megosztását
   b) Az áru létezésének oka
      — az árutermelők gazdasági elszigeteltsége, ill. elkülönülése
   c) Az árutermelés és az áru meghatározása
      — az árutermelés három jellemző vonása
      — az ún. egyszerű árutermelés modellje
      — az árutermelők közti csere, adásvétel
      — az áru meghatározása

3. **Használati érték — csereérték — érték**
   a) a használati érték
   b) a csereérték
   c) az érték
   d) az érték munkával való meghatározása és az árutermelők társadalmi viszonyai

4. **Az érték mennyiségi meghatározottsága**
   — A cserék alapja, a társadalmilag szükséges munkamennyiség
   — A munkatermelékenység és a munkaintenzitás hatása az értéktermelésre

5. **Az árutermelő munka kettős jellege**
   a) a konkrét munka
   b) az absztrakt munka
      — az általában vett elvont munka és az árutermelő absztrakt munka

6. **Az árutermelés ellentmondásai — az alapvető ellentmondás**
   a) Az érték és a használati érték, az absztrakt és a konkrét munka ellentmondása

b) Az árutermelés alapvető ellentmondása: a munka magán- és társadalmi jellege közötti ellentmondás

7. Az áru fétisjellege

a) Miből fakad az áruforma titokzatossága?

b) A fetisizálódás objektív gazdasági alapja

c) Az árufétis megjelenése az árutermelés mindennapi gyakorlatában

1. MIÉRT KEZDJÜK AZ ÁRU ELEMZÉSÉVEL A KAPITALIZMUS GAZDASÁGI ELMÉLETÉNEK KIFEJTÉSÉT?

Az előző fejezetben megismerkedtünk a legátfogóbb, legáltalánosabb politikai kategóriákkal. Láttuk, hogy a politikai gazdaságtan a széles értelemben vett **termeléssel,** pontosabban **annak társadalmi vonatkozásaival,** a termelési viszonyokkal foglalkozik. Tudományágunk módszertani alapját illetően a dialektikus szemlélet fontosságára hívtuk fel a figyelmet. Kiemeltük továbbá a **fokozatos konkretizálás** módszerét is, amelynek lényege: a legegyszerűbb meghatározásoktól, az elvont fogalmaktól — tartalmukat folytonosan gazdagítva, konkretizálva — mind közelebb jutunk a **valóságos viszonyokhoz.** Tankönyvünk „A kapitalizmus politikai gazdaságtana" címet viseli, mindeddig azonban csak az általában vett termeléssel, az általában vett munkamegosztással stb. foglalkoztunk.

K: Ha a konkrét viszonyok megközelítéséről tanultakat saját tárgyunkra alkalmazzuk, hogyan fogalmazhatjuk meg a soron következő feladatot tárgyunk kifejtésében?

V: A feladat az, hogy ne **általában** a termelést, hanem a **tőkés** termelést vegyük vizsgálat alá.

A tőkés gazdaságot vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a **legtömegesebb,** a leghétköznapibb, legáltalánosabb **jelenség az áru.** A termékek ebben a gazdaságban áruként, a társadalom gazdagsága pedig árugyűjteményként jelenik meg. Gabonáját a farmer áruként adja el, és cserébe nem jóindulatot vár, hanem a maga számára és a további termeléséhez szükséges cikkeket kívánja megkapni. Az áruk cseréjében tehát egyfajta kölcsönösség érvényesül. Bár az árutermelés már a korábbi társadalmakban is jelen volt, mégis **a kapitalizmusban érte el teljes kifejlettségét,** itt vált általánossá, mutatta meg magát a legtökéletesebben. Maguk a tőkés viszonyok is — amint azt történelmi tanulmányainkban láttuk — a kereskedelemből, az áruforgalomból, az árutermelésből nőttek ki. **Az áru tehát** — történelmi értelemben is — **kiindulópontja a tőkés viszonyok kifejlődésének.**

K: Milyen következtetést vonhatunk le ebből a kapitalizmus vizsgálatára vonatkozóan?

V: Azt, hogy a tőkés termelés elemzését ezen árutermelési típus legtömegesebb, legegyszerűbb elemének, s egyben történelmi kiindulópontjának, az árunak az elemzésével kell kezdeni.

2. A TERMÉKEK ÁRUJELLEGE, ÁRUKÉNT VALÓ MEGJELENÉSÜK TÁRSADALMI FELTÉTELEI

a) AZ ÁRU FOGALMA — ELSŐ MEGKÖZELÍTÉSBEN

Ha az árut vesszük szemügyre, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy az áru olyan termék, amelyet cserére szánnak. Áru a mester által készített csizma, ha nem önmaga számára készítette, áru a paraszt eladásra szánt terméke, de már nem áru az a tej, amelyet a paraszt maga termel és maga is fogyaszt el.

K: Hogyan jellemezhetjük mindezekből kiindulva, első megközelítésben az árut?

V: **Az áru** mindenekelőtt olyan **termék,** amelyet **mások számára** termeltek.

Az árunak ebből az egyszerű meghatározásából **(mások** számára termelt termék) is következik, hogy bár többnyire tárgy, dolog, mégis emberi kapcsolatot fejez ki vagy közvetít. Ez a kapcsolat az áru termelőjét és felhasználóját köti össze. Az áru termelője másnak szánta termékét, ugyanakkor azonban szükségleteit ő is mások termékeivel elégíti ki, cserébe más termékeket (árukat) kér. Az árutermelők — a termelés fejlettebb stádiumában — egy-egy termék előállításával foglalkoznak, és így rá vannak utalva egy sor — más termelő által termelt — termékre.

K: Hogy nevezzük azt a társadalmi jelenséget, amely az árutermelők egymásrautaltságát okozza, amely nélkül semmiképpen sem beszélhetnénk áruról?

V: **Az árutermelés szükséges feltétele a társadalmi munkamegosztás.**

Ahhoz, hogy áruról beszéljünk, feltételeznünk kell tehát a munkamegosztást. Ha ugyanis az egyes egyének valamennyi szükségletüket képesek lennének saját termékeikkel kielégíteni, értelmetlenné válna a termékek cseréje. A munkamegosztás valamilyen formában (nem és kor szerint, vagy egyes munkák elvégzésénél alkalmilag) természetesen mindig is létezett. A munkamegosztás fejlettebb formájában az emberek különböző csoportjai csak egy, vagy legfeljebb néhányfajta termék előállítására specializálódnak.

A munkamegosztásban termelt termékeket az egyik termelőtől el kell juttatni a másik termelőhöz. A társadalmi fejlődés kezdeti szakaszában, a termelés közösségi formáiban ez a **közösség ellenőrzése** alatt valósult meg, a közösségek vezetői **osztottak el** minden terméket, bárki is termelte azt. A termék tehát nem úgy jutott el felhasználójához, hogy az a **cserében** a saját maga által termelt terméket kínálta fel érte.

K: Elegendő és pontos-e, ha az áruról csak annyit mondunk, hogy a munkamegosztásban, más számára termelt jószág, amelyet nem termelője fogyaszt el?

V: Nem. Hiszen az ősi közösségekben is létezik munkamegosztás, a termékeket más számára termelik, azok mégsem válnak árukká, mert **nem** az egyének közötti **csere révén** kerülnek felhasználójukhoz.

Áruról csak attól fogva beszélhetünk, amikor már az egyes termelők kínálják fel kölcsönösen egymás számára terméküket, és a közösség ellenőrzése nélkül, saját megegyezésük szerint, a kölcsönösség alapján cserélnek. Ez azonban nem képzelhető el az ősi közösségeken belül. Ahhoz, hogy az egyén a közösségtől függetlenül rendelkezzék termékével, és a másik egyénnel az „adok, ha adsz" elve fűzze össze, bizonyos feltételek megérlelődésére van szükség. Fel kell lazulniuk azoknak a kötelékeknek, amelyek az egyént a közösséghez fűzik, az egyéneknek önállósodniuk kell gazdaságilag, el kell különülniük a többi egyéntől.

K: A munkamegosztáson kívül még mi a történelmi feltétele annak, hogy a termékek áruként, a termelők közötti magáncsere tárgyaiként funkcionáljanak?

V: Az ősi közösségeknek fel kell bomlaniuk és tagjaiknak gazdaságilag fokozatosan el kell különülniük egymástól.

Nem követjük nyomon az árutermelés kialakulásának történelmi folyamatát, azt az évszázadokat, évezredeket átölelő folyamatot, amelyben fokozatosan felerősödött a termelők **gazdasági elkülönültsége,** míg végül **elszigeteltséggé** vált, és a termelési eszközöknek a közösségtől független **magántulajdonában** öltött testet. Áruról tulajdonképpen igazában csak akkor beszélhetünk, ha már ez a második feltétel is megvalósult. **A termék áruvá válásának közvetlen oka tehát a termelési eszközök magántulajdona.**

c) AZ ÁRUTERMELÉS ÉS AZ ÁRU MEGHATÁROZÁSA

A **magántulajdonos** termelők **munkamegosztása** a termelés sajátos módját határozza meg, amelyet a következőképpen jellemezhetnénk:

1. A termelési eszközök **magántulajdona,** a közösségtől elszakadva, önállóan végzett termelőtevékenység az árutermelőket idegenként állítja szembe egymással. Az árutermelők tulajdonosai a saját termelési eszközeikkel termelt termékeknek is, amelyekre azonban mint hasznos tárgyakra nincs szükségük. A magántulajdonból fakadó magánérdekekből következik, hogy mindenki a maga javát tartja szem előtt. Amit termel tehát, azt — még ha nincs is szüksége rá — valamiképpen a maga javára akarja felhasználni.

2. A munkamegosztás miatt azonban a tevékenységek eredményei, a termékek, nem előállítóik, hanem **mások szükségleteinek a kielégítését szolgálják.**

3. Mivel azonban a termelési eszközök magántulajdona miatt a termelők **egymástól elszigetelten termelnek,** egyáltalán nem biztos, hogy az általuk termelt termékek iránt reális társadalmi szükséglet mutatkozik.

A tankönyvekben **az árutermelésnek ezt a modelljét általában egyszerű árutermelésnek** (vagy más szóval **kisárutermelésnek**) szokás nevezni. A kapitalizmus kiindulópontját képező áru általános vonásait gyakran a különböző társadalmi formákban (rabszolgatartó társadalom, feudalizmus, kapitalizmus) perifériku san létezett kisárutermelésből absztrahált modellben szokták bemutatni. Mi is használni fogjuk itt-ott elemzési eszközül az elvont, modell-jellegű egyszerű árutermelés vagy kis-

árutermelés kategóriáját, e helyett a kategória helyett azonban rendszerint minden jelző nélkül **árutermelésről** beszélünk.[1]

Az árutermelés előbb említett három általános vonásának ismeretében felmerül a kérdés: ha mindenki csak a maga érdekében tevékenykedik, hogyan elégítheti ki mások szükségleteit?

K: Hogyan juthat el ilyen körülmények között a termék a termelőtől a felhasználóig?

V: A magántulajdonos mint magánszemély kapcsolatba lép egy másik magántulajdonossal, egy másik magánszemélylyel, és csak általa elfogadható ellenszolgáltatás fejében adja oda termékét.

Munkáját így más számára végzi, de mégis a maga számára, hiszen munkájáért idegen, de a maga részére szükséges terméket kap cserébe. Nem ad tehát, hanem **elad.** A magántulajdonosok közötti cserét ezért **adásvételi** vagy **árucserének** nevezzük.

K: Hogyan határozná meg most már pontosabban az előbbiek alapján az árut?

V: **Az áru olyan termék, amelyet eladásra termeltek.**

[1] Ennek okai a következők: 1. Marx — a tankönyvünk alapját képező műve, **„A tőke"** megfelelő fejezeteiben — az áru elemzésénél az elvont egyszerű árutermelés fogalmát nem használja. 2. Tudatosítani akarjuk, hogy itt — az első lépésnél — az árutermelésnek nem valamely konkret formájáról, hanem legáltalánosabb vonásairól van szó. (Még akkor is, ha ezeket az általános vonásokat nem kérnetjuk számon az árutermelés minden sajátos formáján.) 3. Az árutermelésnek ezek általános vonásai legtisztább és legfejlettebb formában nem a kisárutermelésben (egyszerű árutermelésben), hanem éppen a kapitalizmusban érvényesültek. Hogyan illenék például az előbb említett harmadik vonás (az árutermelők egymástól függetlenül, ismeretlen piacra termelnek) a céhek által szabályozott, ismert, szűk helyi piacon fellépő kisárutermelőkre. 4. Az árutermelés általános vonásaitól jutunk majd el a következő fejezetek során annak egy **konkrét** típusához, a tőkés árutermeléshez, nem pedig az árutermelés egyik konkrét típusától a másik konkrét típusáig.

3. HASZNÁLATI ÉRTÉK, CSEREÉRTÉK, ÉRTÉK

a) A HASZNÁLATI ÉRTÉK

Az árunak ahhoz, hogy elfogadják a cserében, olyan hasznos tárgynak kell lennie, amely tulajdonságainál fogva valamiféle társadalmi, emberi szükséglet kielégítésére alkalmas. A politikai gazdaságtan megalkotta ezzel kapcsolatban a **használati érték** fogalmát. A használati érték ember és dolog viszonyát fejezi ki. Az áru használati értéke azonban társadalmi használati érték, hiszen nem termelője, hanem mások szükségleteit elégíti ki. A használati érték **minden társadalomban létező, általános** jelenség. Használati értéke van például a ruhának, a lakásnak, a könyvnek, az ételnek, a gépnek. Használati értéknek nevezzük ugyanakkor magát a ruhát, a lakást, a könyvet, az ételt, a gépet stb. is.

K: Mi a használati érték?

R: Ehhez a fogalomhoz az általánosítás logikai művelete útján juthatunk el. Gondoljon tehát arra, hogy mi a közös, lényeges vonás azokban a rendkívül különböző dolgokban, amelyeket felsoroltunk.

V: **Használati értéken értjük egyrészt a dolgok olyan tulajdonságainak összességét, amelyek alkalmassá teszik őket emberi szükségletek kielégítésére. Használati értéknek nevezzük másrészt magukat azokat a dolgokat, amelyek emberi szükségletek kielégítésére alkalmasak.**

A használati értékek alkotják a társadalom gazdagságának anyagi tartalmát. Ha a használati értékek tömege nő, nő a társadalom gazdagsága. A használati értékek a természeti anyag és a munka egyesülései. A munka tehát nem egyetlen forrása a használati értékeknek. Egy-egy árufajta hasznosságát azon mérhetjük, hogy milyen mértékben elégít ki emberi szükségletet. A különböző áruk hasznossága nem, vagy csak igen nehezen mérhető össze, de egyazon áru különböző típusairól többnyire eldönthető, melyiknek van nagyobb használati értéke.

b) A CSEREÉRTÉK

Az áruról szóló elméletek már embrionális állapotukban is eljutottak ahhoz a felismeréshez, hogy az árunak **természetes hasznosságán kívül van egy másik hasznos tulajdonsága,** nevezetesen az, hogy elcserélhető. Tulajdonosa szemében az árunak nem a természettől fogva meglevő használati értéke a fontos. A csizmát például nem a lábára húzza, hanem **arra használhatja, hogy vele más,** saját kényelmét, élvezetét, szükségletkielégítését szolgáló **jószágot szerezzen.** Az árunak tehát nemcsak **természetes használati értéke,** hanem **csereértéke** is van, ez elválaszthatatlanul hozzátartozik az áruhoz. Ha egy kabátot két pár cipőért cserélnek, a két pár cipőt a kabát **csereértékének** tekintjük. Ha a kabátot nemcsak cipőre, hanem például egy juhra, vagy egy asztalra, vagy 100 kg búzára is elcserélhetjük, akkor ez utóbbiakat is a kabát csereértékeinek tekintjük.

K: Mi a csereérték?

V: **Valamely áru csereértékein a tőle különböző áruk azon meghatározott mennyiségeit értjük, amelyekre az áru átváltható.**

c) AZ ÉRTÉK

A csereérték konkrét nagyságát természetesen sok véletlen körülmény befolyásolja, de ez a nagyság — megfigyelések szerint — egy meghatározott intervallumon belül ingadozik. Ez arra utal, hogy a csereértékek nagyságában valamilyen törvényszerűség érvényesül. Mitől függ tehát, hogy egy adott áru milyen mennyiségű más árura váltható át? A kérdés megválaszolásához természetesen ismerni kell azt a **társadalmi közeget,** amelyben a csere zajlik. Kiindulhatunk abból, hogy az árucserében a **csereviszonyban állók** — mivel egyaránt termelési-eszköz-tulajdonosok — **egyenrangúak, nincs köztük személyi függés, és ez a cserében valamiféle egyenlőséget követel meg.** A cserélendő tárgyakat tehát össze kell hasonlítani, hogy valamilyen alapon egyenlőnek tekinthessük őket. De mi lehet a közös a használati értékek sokféleségében? Nyilvánvalóan csak akkor lehetnek egyenlők, ha egyenlő mértékben tartalmaznak valamilyen közös szubsztanciát. Az árukban kétségtelenül közös az, hogy mindegyikük hasznos emberi szükségletet elégít

ki. Ez a közös vonás mégsem szolgálhat a cserére felkínált termékek — tehát az áruk — cserealapjául. A cserében ugyanis éppen a konkrét használati értékektől vonatkoztatunk el. Ahhoz, hogy az árukat cserélni lehessen, különböző hasznossággal kell rendelkezniük. Senki sem cserélne két megszólalásig azonos baltát egymásra, bár hasznosságuk egészen biztosan ugyanakkora. A cserében tehát a legkülönbözőbb természeti tulajdonságokkal rendelkező, egymástól teljesen elütő — vagyis ezen az alapon semmiképpen össze nem hasonlítható — használati értékeket tesszük egyenlővé, keressük bennük a **közös lényeget.**

K: Mi az árukban rejlő azon közös szubsztancia, amely objektíve értékelhető, és amely a cserék alapjául szolgálhat?

V: **Az árukban rejlő közös vonás az, hogy valamennyi munkatermék.**

Ha a hasznosságot kizárjuk, az áruknak tehát már csak egyetlen gazdaságilag értelmezhető közös vonásuk van: mindegyikük különbség nélkül emberi munka tárgyiasulása. A csere alapja tehát az lehet, hogy a cserélendő árukban **egyenlő mennyiségű emberi munka** testesül meg, vagyis **egyenlő értékek.**

Az a közös valami tehát, ami az áruk csereértékében kifejeződik, az áruk értéke. A jószágnak azért van értéke, mert munkatermék. Az érték tehát **az elvont emberi munka megalvadása, tárgyi formában való megjelenése.**

d) AZ ÉRTÉK MUNKÁVAL TÖRTÉNŐ MEGHATÁROZÁSA ÉS AZ ÁRUTERMELÉS TÁRSADALMI VISZONYAI

A csereérték és az érték munkával történő magyarázata nemcsak azért logikus, mert az egymásra átváltott legkülönbözőbb használati értékekben a munka az egyetlen gazdaságilag értelmezhető, közös szubsztancia. **Az árutermelés termelési viszonyainak ismeretében is csak a munkára való visszavezetést tekinthetjük ésszerűnek,** e társadalmi forma belső logikáját visszatükrözőnek. Az árutermelő saját, fáradságos munkájával termelt termékét adja a cserében. Magántulajdonából fakadó elszigeteltsége, „idegensége" a társadalom többi tagjától azonban elképzelhetetlenné teszi azt, hogy munkáját — vagy akárcsak munkája egy részét is — más javára, ingyen végezze. A

magántulajdonból fakadó „adok, ha adsz"-elv csak úgy valósulhat meg társadalmi méretekben, ha a cserében éppen annyi munkát kap vissza (a számára szükséges termékben megtestesülve), amennyi munkát az általa termelt termék tartalmazott. Ha bármely más (gazdaságilag ugyan nem értelmezhető) közös vonás, pl. súly, szín, térfogat vagy a gazdaságilag értelmezhető **hasznosság** alapján kísérelnék meg az árukat kicserélni, ez az elv természetesen nem valósulhatna meg. Az aranytermelő érzékelné a cserében (ha pl. 1 kiló kenyérért — a hasznosság társadalmi megítélésének megfelelően — 10 kiló aranyat kellene adnia), hogy több munkát ad, mint amennyit kap, vagyis munkát veszít.

K: Feltételezve, hogy az aranytermelő szabadon választhatja meg tevékenységét, és mint cserepartner a másikkal egyenrangú, mit tehet, hogy elkerülje a veszteséget?

V: Az aranytermelő megteheti — mert a társadalmi körülmények ezt megengedik —, hogy otthagyja az aranytermelést és mint pék működjék tovább.

Az árutermelésre jellemző társadalmi viszonyokból tehát logikusan következik az értéknek munkára történő visszavezetése. Ez a tudományos felismerés azonban más módon is összefügg a konkrét társadalmi viszonyokkal.

Azt az elméleti tételt, hogy az érték szubsztanciája a munka, a történelmi fejlődés érlelte meg. Arisztotelész az ókori árucserék tanulmányozása során már eljutott a felismerés határáig. A csere — mondja — nem lehetséges egyenlőség nélkül, az egyenlőség pedig nem lehetséges összemérhetőség nélkül. „Hogy azonban az áruértékek formájában minden munka mint egyenlő emberi munka ... fejeződik ki, azt Arisztotelész magából az értékformából nem olvashatta ki, mert a görög társadalom a rabszolgamunkán alapult, ennélfogva az emberek és munkaerejük egyenlőtlensége volt természeti bázisa."[2]

K: Mi a társadalmi feltétele annak, hogy a cserélendő **áruk** egyenlőségét az árukban rejlő munkák egyenlőségére vezessék vissza?

R: Gondoljon arra, hogy milyen társadalmi forma szünteti meg a tevékenységek „magasabb rendűekre" és „alsóbb ren-

[2] **Marx—Engels** Művei. 23. köt. 64. old.

dűekre" való merev felosztását, a születési kiváltságokat, rangokat, és valósítja meg (legalábbis formálisan) az emberek jogi egyenlőségét?

V: **Ahhoz, hogy az áruérték lényege napvilágra kerüljön, olyan társadalom kell, ahol az emberek és az emberi munkák egyenlőségének gondolata már megszilárdult a köztudatban.**

Ez a társadalom a korai kapitalizmus. Az, hogy az áruértékek szubsztanciája a munka, olyan tudományos igazság, amely a legközvetlenebbül érinti az osztályérdekeket. Ha az értéket termelőmunkával állítják elő, akkor a kapitalizmusban azoknak az osztályoknak a jövedelme, akik nem végeznek termelőmunkát (tőkések, földesurak), másoktól kisajátított jövedelem. Nem tekinthető véletlennek, hogy a polgárság, ahogy kinőtte a kisárutermelést (saját munkán alapuló árutermelést) és már maga nem vett részt közvetlenül a termelésben, mind jobban eltávolodott az értéknek munkával történő magyarázatától is. A polgári közgazdaságtan nagy felfedezése a munkaérték-elmélet a marxista tudomány sarkalatos részévé vált, miközben a polgári közgazdászok az értéket már nem a munkával, hanem a hasznossággal magyarázták, illetve lemondtak arról, hogy a konkrét cserearányokban mélyebb összefüggéseket keressenek. **Cassel,** svéd közgazdász végül kimondta, hogy a közgazdaságtannak nincs szüksége az értékfogalomra.

K: Hogyan igazolja az értékfogalom történelmi pályafutása azt, hogy ez nem semleges technikai fogalom, hanem társadalmi kategória?

V: **A kizsákmányolás felismerése vagy fel nem ismerése a kapitalizmusban attól függ, hogy** az e társadalomban megtermelt és kicserélt értékeket **munkára vezetjük-e vissza** vagy más magyarázatot keresünk.

Az érték tehát nem semleges kategória, hanem az árutermelés társadalmi viszonyait összesűrítő, e viszonyokat érintő és kifejező fogalom. Szem előtt tartva az eddig említett prekapitalista és tőkés árutermelést:

K: Milyen termelési viszonyokat fejez ki a termékeknek a bennük tárgyiasult munka (érték) alapján folytatott cseréje?

V: A termelési eszközök magántulajdona révén független és elszigetelt, de a munkamegosztás miatt egymásra utalt árutermelők termelési viszonyait.

4. AZ ÉRTÉK MENNYISÉGI MEGHATÁROZOTTSÁGA

Az érték természetének, minőségének elemzése mellett meg kell vizsgálnunk mennyiségi meghatározottságát is. Ezzel kapcsolatban azonban újabb problémák merülnek fel. Milyen mennyiségű munkát ismer el a társadalom értékalkotóként a cserében? Egy-egy áru termelésével, újraelőállításával sok termelő foglalkozik. Természetes, hogy ezek a termelők különböznek mind ügyesség, szorgalom, mindpedig a termelési eszközökkel való ellátottság tekintetében. Ebből következik, hogy egy bizonyos árufajta egyes példányai különböző munkamennyiséget tartalmaznak. Úgy tűnhet, hogy az egyenlő munkamennyiségek cseréje azt jelenti: aki alacsonyabb technikai színvonalon, több munkával állítja elő ugyanazt a mennyiségű árut, az több más árut kap érte cserébe, mint aki fejlettebb technikával, kisebb munkaráfordítással termel. Ez azonban lehetetlen. Ugyanazon árufajta egyes példányai nem cserélődhetnek el más-más arányban! Ez ellentmondana az árutermelők társadalmi egyenlőségének.

K: Melyik termelő munkája számít a cserék alapjának, melyiket tekinthetjük **társadalmilag szükséges** munkának?

V: **A cserék alapja az a társadalmilag szükséges** munkamennyiség, amely az áru előállításához **átlagosan** szükséges. Ezen azt értjük, hogy az átlagos technikai felszereltséggel, átlagos ügyességgel kifejtett munka szolgálhat csak a cserék alapjául.

Felmerül azonban egy további probléma is. Az árutermelők abban a tekintetben is különböznek egymástól, hogy munkájukat milyen feszítetten, milyen lendülettel, milyen erővel végzik. Ugyanazzal a technikával is lehet lassabban, kényelmesebben, és lehet gyorsabban, nagyobb erőfeszítéssel dolgozni. Egy óra alatt végzett lendületes, feszített munka valójában megfelelhet más termelő kétórai kényelmes, lassú munkájának. Ezeket az eltéréseket a **munkaintenzitás** kategóriája fejezi ki. Az adott idő alatt végzett munka sem egyenlő tehát más termelő

ugyanannyi idő alatt kifejtett munkájával, ha a két termelő munkaintenzitásának foka eltér.

K: Mi a munkaintenzitás? Mit jelent a munkaintenzitás növekedése?

V: **A munkaintenzitás a munka sűrítettsége, feszítettsége.** Ha a munkaintenzitás nő, akkor ugyanannyi idő alatt nagyobb mennyiségű munkát fejtünk ki.

Az érték mennyiségi meghatározottsága tehát — az előbbiek alapján — kiegészül azzal, hogy a cserében nemcsak az átlagos technikai felszereltséggel és ügyességgel végzett, hanem egyben az átlagosan intenzív munka jön számításba. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy nem egyszerűen az előállításkor ténylegesen felhasznált átlagos munkamennyiség határozza meg az áru értékének a nagyságát, hanem az, amely **újraelőállításához** szükséges. Ha ugyanis valamely árufajta egy bizonyos mennyiségét a múltban a technikai felszereltség alacsonyabb fokán állították elő, akkor annak értéknagyságát az a munkamennyiség határozza meg, amely a jelenben, **a termelőerők mai fejlettségi fokán** szükséges (átlagosan) az előállításához. Ha két áruban ilyen alapon véve egyenlő munkamennyiség tárgyiasul, akkor mondhatjuk róluk, hogy egyenlő értékűek.

Az értéknagyság meghatározásakor a cserefolyamatban azonban nem egyszerűen a társadalmilag átlagosan szükséges munkamennyiséget veszik figyelembe. Egyórai társadalmilag szükséges egyszerű építőipari munka terméke például nyilvánvalóan nem cserélődhet egyórai bonyolultabb, nagyobb szakképzettséget kívánó műbútorasztalos munka termékével. Ha a bonyolultabb munkát nem ismernék el megfelelően, és megpróbálnák e munka (egységnyi munkaidőt tartalmazó) termékét ugyanolyan arányban cserélni, mint az egységnyi egyszerű munkát megtestesítő terméket, senki sem vállalkozna a bonyolult munka végzésére, a vele járó nagyobb képzettség megszerzésére. A bonyolult munka termékeiben hiány mutatkozna a piacon és termékeinek árai emelkednének. Végül is a folyamat oda vezetne, hogy a bonyolult munkát megfelelően értékelnék.

K: Hogyan megy végbe az árutermelés körülményei között a bonyolult munkának egyszerű munkára való visszavezetése?

M: A bonyolult munkának egyszerű munkára való visszavezetése csakúgy, mint az árukban rejlő egyéni ráfordítások átlagolása, a piac spontán folyamataiban megy végbe. Amikor tehát az értéknagyságot meghatározzuk, tekintetbe kell venni a munkák bonyolultságát is.

K: Határozza meg pontosabban az érték nagyságát!

V: Az érték nagyságát az áru **újra**előállításához társadalmilag (átlagosan) szükséges munka mennyisége határozza meg úgy, hogy a bonyolult munka többszörös egyszerű munkának számít.

Egy-egy adott áru értéknagysága — a benne tárgyiasult munka mennyisége — természetesen nem egyszer és mindenkorra adott, hanem változik. A munka termelőerejének növekedésével egyre több árut állítanak elő azonos idő alatt, egy áru előállítása tehát egyre kevesebb munkába kerül. Van azonban egy másik fontos összefüggés is. Ha adott idő alatt ma kétszer annyi terméket termelnek, mint tegnap, ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy egy termék ma feleannyi munkát tartalmaz. Elképzelhető ugyanis, hogy közben a munka valamivel bonyolultabb lett, és a bonyolult munka tudvalevőleg többszörös egyszerű munkának számít. A termékben rejlő félórai munka ez esetben nem fél órának, hanem esetleg 0,6 órának számít. Az is lehetséges, hogy a ma termelt kétszer annyi termék nem a technikailag jobban felszerelt, termelékenyebb munka eredménye, hanem egyszerűen annak a következménye, hogy adott időtartam alatt kétszer annyi munkát fejtettek ki, vagyis intenzívebben dolgoztak.

F: A „változatlan", a „nő" vagy a „csökken" minősítéseket alkalmazva töltse ki az alábbi táblázatot.

Ok	Egységnyi termék értéke	Az adott idő alatt termelt összes termék értéke	Az adott idő alatt termelt termékek mennyisége
Ha a munka technikai színvonala nő	. . . . .	. . . . .	. . . . .
Ha a munkaintenzitás nő	. . . . .	. . . . .	. . . . .

R: A megoldásnál feltétlenül figyelembe kell venni, hogy ha a munkaintenzitás nő, akkor tulajdonképpen az időegység alatt kifejtett munka tömege nő, adott időegység alatt tehát nagyobb értéktömeget, több értéket állítanak elő.

Ok	Egységnyi termék értéke	Az adott idő alatt termelt összes termék értéke	Az adott idő alatt termelt termékek mennyisége
Ha a munka technikai színvonala nő	csökken	változatlan	nő
Ha a munkaintenzitás nő	változatlan	nő	nő

5. AZ ÁRUTERMELŐ MUNKA KETTŐS JELLEGE

Az árut eleve mint kettős jellegű dolgot ragadtuk meg, mint használati érték és csereérték egységét. Az áruval foglalkozó gondolkodók előtt — mint már szó volt róla — kezdettől fogva ismert volt ez a kettősség, nem volt világos azonban számukra az, hogy mi okozza. **Marx volt az első, aki kimutatta, hogy az áru kettőssége mögött az árukban foglalt munka kettős jellege áll,** vagyis mint írja: „a munkának, amennyiben értékben fejeződik ki, szintén nem ugyanazok már az ismertetőjelei, amelyekkel mint használati érték létrehozója rendelkezik"[3]. Az értéknek munkára történő visszavezetését már megtették Marx előtt más gondolkodók. Az érték munkával való meghatározása, természetének felismerése és nagyságának meghatározása azonban mindaddig bizonytalan és homályos maradt, amíg nem volt egyértelműen elhatárolva a használati értéket létrehozó és az értéket létrehozó munka.

a) A KONKRÉT MUNKA

Vizsgáljuk meg először, hogyan keletkezik a használati érték? A használati értékek túlnyomó többségét munkával állítják elő. A cipő előállításánál például más nyersanyagokkal, egészen más technológiával, munkamozdulatokkal dolgoznak, mint a kenyér sütésénél. **A munkák egyes speciális fajtáit** a politikai gazdaságtanban **konkrét munkának nevezzük,** a különböző faj-

[3] **Marx—Engels** Művei. 23. köt. 47. old.

ta használati értékek összességében éppoly **sokféle és egymástól elütő hasznos munkák összessége**, vagyis **a munka társadalmi megosztása** jelenik meg.

K: Hogyan fogalmazhatjuk meg a konkrét munka lényegét?

V: **Konkrét munka az a célirányos tevékenység, amely a dolgokat meghatározott hasznos tulajdonságokkal ruházza fel, s így emberi szükségletek kielégítésére alkalmassá teszi.**

A konkrét munka kategóriáját a minőségi megközelítés mellett mennyiségileg is vizsgálhatjuk. Egy gombkötő 12 gombot készít egy óra alatt. Ha anélkül, hogy közben intenzívebben, erőteljesebben dolgozna, modernebb eszközökkel 20 gombot állít elő ugyanennyi idő alatt, akkor ezt gazdasági nyelven úgy fogalmazzuk meg, hogy **nőtt a munka termelékenysége. A munka termelékenysége tehát a használati érték és a használati értéket létrehozó konkrét munka közötti összefüggés.** Mennyiségi meghatározottságát az egységnyi munkával létrehozott termékmennyiség adja meg.

K: Mit nevezünk a munka termelékenységének? Milyen általános mutatóval mérhetjük? Hogyan fejezhetjük ki képlettel?

V: **A munka termelékenysége a konkrét munkának az a képessége, hogy terméket (használati értéket) hoz létre. A munka termelékenysége mennyiségileg is meghatározott,** az egységnyi munkával előállított termékmennyiséggel mérhetjük.

Képletben: $\frac{\text{termékmennyiség}}{\text{munkamennyiség}}$.

b) AZ ABSZTRAKT MUNKA

Az a tény, hogy az egyik áru a másik csereértékeként lép fel, vagyis az adásvételnél mintegy helyet cserél vele, már önmagában arra utal, hogy a cserében elvonatkoztatunk a konkrét hasznosságtól, illetve annak forrásától, a konkrét munkától. Az egyik áru „éppoly jó, mint a másik", a gyémántot, a gyémántcsiszoló szakavatott munkájának termékét éppúgy tekintjük, mint annak a legegyszerűbb munkának a termékét, amit az ember már puszta testi organizmusánál fogva képes elvégez-

ni. A kettő csak mennyiségileg különbözhet, de minőségük azonos. A csereértéket és a csereértékben megnyilvánuló mélyebb szubsztanciát, az áruértéket tehát nyilvánvalóan nem vezethetjük vissza a konkrét munkára, minthogy a teljesen különböző konkrét munkákat nem lehet egyenlővé tenni. Az áruértéket mégis — a korábban kifejtettek értelmében — munkára kell visszavezetnünk.

K: Hogyan oldhatjuk fel ezt a dilemmát?

V: Úgy, hogy megalkotjuk a konkrét munkák sokféleségétől elvonatkoztatott munka, az **elvont munka** fogalmát.

Amikor az emberek cserélnek és **különböző** munkákat **egyenlővé** tesznek — mint láttuk —, el kell hogy tekintsenek (akár tudatában vannak ennek, akár nem) a munkák konkrét jellegétől (hiszen a munkák éppen konkrét voltukban különböznek). A munkákat különbség nélküli emberi munkaként kezelik, és így csak azokat a legáltalánosabb vonásokat vehetik alapul, amelyek valamennyi munkát jellemzik (a bányászattól a gombkészítő munkáig). Ha a munkát nem sokféleségében, hanem elvontan tekintjük (és erre az elvont szemléletre a cserében feltétlenül szükség van), akkor **absztrakt munkának** nevezzük.

K: Mi az, ami az absztrakt munka tartalmaként írható le, ami a különböző konkrét munkákban közös és így az árucserék alapja lehet?

V: **Minden munkában az a közös, hogy emberi izom, agy, ideg működtetése.**

Az értéket ezen a logikai láncon végighaladva sikerült munkára, mégpedig a minden konkrét jellegzetességétől elvonatkoztatott, puszta agy-, izom-, idegműködtetésként felfogott emberi munkára visszavezetni. Az értéket tehát úgy definiálhatjuk, mint tárgyi formában megszilárdult elvont munkát. Az **értékalkotó,** absztrakt **munkának** azonban nem tökéletes, **nem egyértelmű** jellemzése az, ha csak mint agy-, izom-, idegműködést írjuk le. A munka ilyen elvont szemlélete bármely társadalomban elképzelhető, minden társadalomban szükségszerű a munkaidővel való gazdálkodás, és evégett szükséges a különböző fajta konkrét munkák összevetése, összemérése, ami

csak elvonatkoztatás révén lehetséges. A munkák közvetlen összemérésére csak akkor van mód, ha a termelők egymás mellett, egy társadalmi szervezetbe egyesítve tevékenykednek. Az árutermelőkre azonban éppen ennek az ellenkezője igaz. Egymástól teljesen függetlenül, magántulajdonban levő eszközeikkel dolgoznak, munkáik tehát nem közvetlenül társadalmi munkák, hanem magánmunkák. Ezért a munkák összevetése nem történhet meg magában a termelési folyamatban, az elvonatkoztatás sajátos társadalmi formában, sajátos körülmények között mehet csak végbe.

K: Hol, milyen módon megy végbe az értékalkotó absztrakt munkák összevetése?

V: Az értékalkotó absztrakt munkák összevetése a piacon történik.

A piacra azonban nem „mehetnek ki" a „folyékony" munkák, hanem csak a munkák termékei, a dolgok. A piacon tehát nem közvetlenül a munkákat hasonlítják össze, cserélik ki, hanem az értéktermékeket, az értékdolgokat, a **megalvadt,** tárgyiasult munkákat. A társadalmi értékelés, a munka társadalmi természetének elismerése csak tárgyi formában, csak a piacon mehet végbe. **A konkrét munkáktól való absztrahálás** az árutermelő munka esetében — éppen emiatt — nem érthető önmagából, hanem **csak következménye a termékek tárgyi formában történő összemérésének a cserében.** Az értéktermelő absztrakt munka kategóriáját elemezve nem elég annyit mondani tehát, hogy a munka itt teljesen elvont formában, mint emberi agy, izom, ideg működtetése jön számításba. Ez így önmagában **elvont munka ugyan, de nem értékalkotó absztrakt** munka. Az **értékalkotó** absztrakt munka meghatározott társadalmi viszonyok terméke, tehát sajátos elvont munka.

K: Hogyan egészíthetnénk ki mindezek alapján az absztrakt munka definícióját?

V: **Az absztrakt munka emberi agy, izom, ideg működtetése,** de az árutermelő társadalmi formákban — a sajátos termelési viszonyok miatt — **magában foglalja azt a szükségszerűséget, hogy más munkákkal tárgyi formában, a piacon vessék össze.**

6. AZ ÁRUTERMELÉS ELLENTMONDÁSAI — AZ ALAPVETŐ ELLENTMONDÁS

a) AZ ÉRTÉK ÉS A HASZNÁLATI ÉRTÉK, AZ ABSZTRAKT ÉS A KONKRÉT MUNKA ELLENTMONDÁSA

Az áru csak akkor áru, ha egyszerre használati érték és csereérték. E **kettősség** azonban eleve ellentmondást rejt magában. Az, hogy az áru használati értékként jön számba, kizárja azt, hogy ugyanabban a vonatkozásban csereérték is legyen, és megfordítva. Termelője számára az áru **nem használati érték,** nincs szüksége rá, nem szándékozik elfogyasztani, eleve cserére szánja. Az áru tehát termelője szempontjából csak **csereértékként használható.** Vásárlója számára viszont fontos az áru használati értéke. Abban az értelemben nem tekinti csereértéknek, hogy azt a tulajdonságát, hogy elcserélhető, nem akarja kihasználni. Amikor az áru használati értékét realizálja, vagyis az árut elfogyasztja, nem aknázza ki a „második hasznosságát", nem cseréli.

A használati érték és a csereérték egyazon árutermelő számára tehát nem realizálható egyszerre, az áruban mégis elválaszthatatlan egységet képeznek, amely egység nélkül áruról nem is beszélhetünk. Ez a kettősség benne van minden adott áruban, de túl is mutat azon, hiszen egy adott áru csereértéke mindig csak más, tőle különböző áru használati értékében ragadható meg. Ezért mondjuk jogosan, hogy a **kabát** a vászon **csereértéke.** A használati érték ⟷ csereérték (érték) ellentmondása azonban nemcsak ilyen elvont formában ábrázolható, hanem a mindennapok gyakorlatában is jelentkezik. A realizálás során, a piacon gyakran nyíltan kiütközik a használati érték és a csereérték ellentmondása. Mivel az árutermelők elszigetelten termelnek, nem mérik, nem mérhetik fel a termékek iránti tényleges és kielégíthető társadalmi szükségleteket, ezért olyan használati értékeket is előállíthatnak, amelyekre másoknak nincs szükségük.

K: Hogyan jelentkezik ez esetben a használati érték és a csereérték (érték) ellentmondása?

V: A csere ez esetben nem jön létre, mert az érték olyan konkrét használati értékekben testesül meg, amelyekre a piacon nincs szükség. **Az adott konkrét használati érték tehát akadályozza a csereérték realizálását.**

Minthogy a társadalmi szükséglet végtelenül bővülhet, és mindig megelőzi a termelést, a társadalom tagjai bármely és bármennyi használati értéket képesek lennének elfogyasztani. A baj nem is fogyasztási hajlandóságukkal van. Sok esetben azért nem tudják az adott használati értéket elfogyasztani, mert nincs megfelelő ellenértékük, amit felkínálhatnának érte. Az árutermelés logikájából következően ingyen viszont semmit sem adnak.

K: Milyen formában ütközik ki ebben az esetben a használati érték és a csereérték (érték) között feszülő ellentmondás?

V: Ebben az esetben az érték válik a használati érték realizálásának akadályává.

A használati érték ez esetben **azért nem tud érvényre jutni, mert értékkel bíró dolog, értéktárgy használati értékéről van szó.**

Az értéket az árutermelő absztrakt munka megalvadásaként jellemeztük, a használati értéket pedig az őt létrehozó konkrét munkával hoztuk összefüggésbe.

K: Ha az érték és a használati érték között ellentmondás feszül, milyen következtetés adódik ebből az absztrakt és a konkrét munkára nézve?

V: **Az áruérték és a konkrét használati érték ellentmondása mögött egyben az őket termelő absztrakt munka és konkrét munka ellentmondása is áll.**

b) AZ ÁRUTERMELÉS ALAPVETŐ ELLENTMONDÁSA: A MUNKA MAGÁN- ÉS TÁRSADALMI JELLEGE KÖZÖTTI ELLENTMONDÁS

Az érték és a használati érték ellentmondása csakúgy, mint a konkrét munka és az absztrakt munka konfliktusa, visszavezethető azokra a társadalmi körülményekre, azokra a társadalmi viszonyokra, amelyek mellett a termékek árujelleget öltenek. Ezek a viszonyok maguk is ellentmondásosak. Az érték—használati érték absztrakt munka—konkrét munka gyakorlatban is megnyilvánuló ellentmondásai csak az árutermelő viszonyok ellentmondásosságának felszíni kifejeződései. A munka — mint már szó volt róla — az árutermelés körülményei

között is társadalmi, az egyes termelők részmunkái a társadalom összmunkájába, össztermelésébe illeszkednek, az árutermelők egymás számára, egymásra utaltan tevékenykednek.

K: Mire volna szükség ahhoz, hogy a részmunkák zavartalanul és megfelelő arányokban illeszkedjenek be a társadalmi munkamegosztás egészébe?

V: Arra, hogy a társadalomnak legyen egy központi szerve, amely a közösség képviseletében irányítja, koordinálja a a különféle termelési területeken tevékenykedők munkáját.

Az árutermelő munka azonban nemcsak társadalmi, hanem egyszersmind magánmunka is, vagyis önállóan, függetlenül, saját tulajdonban levő eszközökkel végzett munka is. A magántulajdonosra éppen az jellemző, hogy termelését saját belátása szerint folytatja. Mindenfajta társadalmi beavatkozás ezért sértené vagy lehetetlenné tenné a magántulajdon megvalósítását. Az olyan magántulajdon, amelynek működtetésébe minduntalan beleszólnak, legfeljebb csak részben vagy formálisan magántulajdon.

K: Összefér-e a magántulajdonosok önállósága, elszigeteltsége, függetlensége a termelés társadalmi irányításával?

V: A magántulajdon tehát **tiszta formájában** nem fér össze a termelés társadalmi irányításával.

Az árutermelés tőkés modelljére az jellemző, hogy a termelők munkájukat elszigetelten, saját belátásuk szerint, de ugyanakkor mégis társadalmi munkamegosztásban, egymás számára, a társadalmi összmunka parányi szerveként végzik. Ez persze nem minden árutermelésre egyaránt igaz. Az árutermelés bizonyos formáinál — mint már szó volt róla — nem lehet teljes elszigeteltségről beszélni, hanem csak elkülönültségről. Az árutermelők elkülönültsége is ellentmondásban van azzal, hogy munkájukat munkamegosztásban. egymás számára végzik. Az ellentmondás ez esetben is fennáll, csupán korlátozottabb, enyhébb formában jelentkezik. A magántulajdonban levő eszközökkel a társadalom számára végzett munka ellentmondása egyben az árutermelés fejlődését előrehajtó legfőbb ellentmondás.

K: Mindezek alapján hogyan fogalmazhatjuk meg az árutermelés alapvető ellentmondását?

V: **Az árutermelés alapvető ellentmondása a munka magán- (elkülönült) jellege és társadalmi volta között jelentkező ellentmondás.**

7. AZ ÁRU FÉTISJELLEGE

a) MIBŐL FAKAD AZ ÁRUFORMA TITOKZATOSSÁGA?

„Az áruk — írja Marx „A tőké"-ben — használati értékek, vagyis árutestek formájában, mint vas, vászon, búza stb. jönnek a világra. Ez a mesterkéletlen természeti formájuk."[4] Mint használati értékek, áruk, hétköznapi, egyszerű jelenségek. Nincs bennük semmi titokzatos. Mint értéktárgyak, értékek azonban szövevényes dolgok. „Forgathatjuk ezért az egyes árut ide-oda, ahogy csak akarjuk, mint értékdolog mindig megfoghatatlan marad."[5] Nyilvánvaló, hogy az árut nem a használati értéke teszi titokzatossá. Az is nyilvánvaló, hogy rejtélyes volta azzal sincs összefüggésben, hogy az áru munkatermék, hiszen a létfenntartás eszközei minden társadalmi formában munkát tartalmaznak.

K: Miből fakad az áruforma titokzatossága?

V: Az áruforma titokzatossága csak abból a tényből fakadhat, hogy a termékek nem egyszerűen termékként, hanem értékdologként léteznek.

A titokzatosság tehát nem magával a termékkel kapcsolatos, hanem azzal, hogy ezek a termékek áruformát öltenek. Az áru holt tárgy, mégis úgy tűnik, ez a tárgy mozgatja termelőerőit, létesít kapcsolatokat a termelők között. Az embereket nem emberi, hanem **tárgyi** kapcsolatok kötik össze, viszonyaik tehát dologiasak, idegen szóval fetisizáltak. Az árutermelő a másik emberben nem az egyént, nem a tárgyat látja, csupán azért lép vele kapcsolatba, mert éppen azt a meghatározott tárgyat tartja hatalmában, amire az árutermelőnek szüksége van.

[4] **Marx—Engels** Művei. 23. köt. 52. old.
[5] Ugyanott.

K: 1. Miben jelentkezik a fetisizálás, dologiasodás?
2. Minek az eldologiasodásáról van tulajdonképpen szó?

V: 1. **A fetisizálódás az emberi viszonyok dologi viszonyokként való megjelenésében ragadható meg.**
2. Az emberi viszonyok, a társadalmi kapcsolatok dologiasodnak el.

Árutermelést feltételezve, azért jelentkeznek az emberi kapcsolatok dolgok kapcsolatának formájában, mert az árutermelőt a másik árutermelőhöz csak a dolgok, a megszerzendő vagy eladandó tárgyak kötik, emberi kapcsolatokba csak **a dolgok miatt** lép.

b) A FETISIZÁLÓDÁS OBJEKTÍV GAZDASÁGI ALAPJA

Az áruforma titokzatossága tehát az áru értékként, absztrakt munka termékeként való meghatározásával függ össze. Az absztrakt munkáról szólva korábban már kifejtettük, hogy az nem egyszerűen a termelőfolyamatban kifejtett munkák összemérésének az eredménye, hanem tárgyi formában összemért munkát feltételez. Az árutermelők tehát munkájukat **tárgyi formában vetik** össze, az összevetés pedig a **piacon történik.** Az absztrakt munkának ez a jellegzetessége a magántulajdonosok termelési viszonyaival van összefüggésben. Mivel a magántulajdonos árutermelők egymástól függetlenül dolgoznak, a közöttük levő függés **látszólag csak a piacon** jön létre. Ellepleződik az árutermelők társadalmi függősége a termelésben, ellepleződik, hogy a köztük levő munkamegosztás miatt tulajdonképpen egyazon termelési folyamat résztvevői. A termelők viszonyát a piacon a dolgok, áruk közvetítik. A termelési viszonyok hatásai ily módon úgy jelentkeznek mint dolgok hatásai.

K: 1. Mi az oka annak, hogy az árutermelők között kialakuló termelési viszonyok ellepleződnek?
2. Mi a fetisizálódás objektív gazdasági alapja?

V: 1. **Az árutermelők társadalmi függését a termelésben a magántulajdonból fakadó önállóság és az elszigetelten végzett munka leplezi.**
2. **A fetisizálódás objektív gazdasági alapja** az egymásra utalt árutermelőket elszigetelő **magántulajdon.**

c) AZ ÁRUFÉTIS MEGJELENÉSE AZ ÁRUTERMELÉS HÉTKÖZNAPI GYAKORLATÁBAN

Az árutermelők közötti kapcsolatokat tehát a látszat a dolgok viszonyaiként mutatja. Ha árujuk nem kelt el, a termelők ennek okát nem abban látják, ami a mélyebb ok, hogy ti. a magántulajdon miatt szervezetlen a termelésük. Nem látják tehát, hogy anarchikus termelési viszonyaik vezettek a felesleges termeléshez. Legfeljebb azt érzékelik, hogy az áru azért nem kelt el, mert éppen cipő vagy történetesen cukor. Ezért szükségképpen az a látszat keletkezik, hogy a dolgok, a tárgyak határozzák meg az emberi sorsokat, uralkodnak az emberek felett.

A sorsukat meghatározó összefüggéseket az árutermelők tehát áruik dologi tulajdonságaiban keresik. Árujuk értékvoltát is **dologi** tulajdonságnak látják, vagyis olyannak, amilyennek a felszínen megjelenik. Csak a tudományos elemzés tárhatja fel, hogy az **érték** az árunak nem dologi, hanem **társadalmi** tulajdonsága, hogy egy közönséges használati tárgy **nem tárgyi tulajdonságainál fogva érték, hanem csak bizonyos termelési viszonyok között.** Az áruviszonyok tehát lényegüket tekintve társadalmi, emberi viszonyok, de szükségképpen **dologi viszonyokként** jelennek meg. Ezt a jelenséget **árufetisizmusnak** nevezzük.

E: Fogalmazza meg röviden, mi az árufetisizmus lényege, és mire vezethető vissza?

V: Árufetisizmusról akkor beszélhetünk, ha az árutermelők szemében saját termelési viszonyaik a dolgok, áruk viszonyaként jelennek meg, amelyek uralkodnak rajtuk. Valójában a dolgok képében saját anarchikus termelési viszonyaik uralkodnak rajtuk, teszik őket kiszolgáltatottá. A fetisizmus objektív gazdasági alapja az, hogy az árutermelőknek a termelésben megvalósuló viszonyai, a magántulajdon és az elszigeteltség ellepleződnek, és a termelők csak a piacon, termékeik cseréjén keresztül kerülnek egymással kapcsolatba. Itt nyilvánul meg valójában a termelésben is meglevő függőségük.

FELADATOK

1. Mondhatjuk-e, hogy minden használati érték forrása a munka?

2. A termékek minőségének javulásával növekszik-e használati értékük?

3. Létezhet-e az ősi közösségeken belül csere? Hogyan kell értelmeznünk a marxi mondást: „Az árucsere ott kezdődik, ahol a közösségek végződnek, azon a ponton, amelyen idegen közösségekkel, vagy idegen közösségek tagjaival érintkezésbe lépnek."[6]

4. Ha azt mondjuk, hogy az értéknagyság munkamennyiség, miért nem olyan módon fejezzük ki az áruk értékét, hogy „egy kabát = 20 munkaóra"? A cserében miért nem közvetlenül munkaórában számolnak?

5. Az árutermelő absztrakt munka kategóriája felfogható-e olyanfajta elméleti absztrakciónak, mint amikor az almából, körtéből stb. megalkotjuk a gyümölcs általános fogalmát? A munka konkrét jellegétől való elvonatkoztatás más módon is végbemegy?

6. Ricardo az áru értékének nagyságát nem a társadalmilag átlagosan szükséges munkával, hanem a legrosszabb technikai feltételek között dolgozó árutermelő munkájával határozta meg. Úgy tűnik, a cserearányok szempontjából mindegy, hogy a mindenkori legmagasabb, vagy a mindenkori átlagos munkával mérünk-e. Így van-e ez? Válaszát indokolja!

7. Feltétlenül nő-e a társadalom anyagi gazdagsága, ha tagjai több munkát fejtenek ki?

8. A XIX. században az áru újraelőállítására átlagos feltételek mellett kifejtett egyórai egyszerű munka ugyanakkora értéket alkotott-e akkor, mint a ma kifejtett egyórai munka?

9. Lehet-e valamely termék áru (tehát érték), ha nem sikerült eladni?

10. Egy áru előállítására átlagosan (átlagos technikai feltételek, átlagos ügyesség) kétórai munkát fordítottak. Nevezhetjük-e ezt a kétórai munkát minden körülmények között az áru értéknagyságát meghatározónak?

11. „Az a mérték, amelyben saját erőnket a dolgokba helyezzük, közvetlenül döntő oka az értékek létezésének, általában és meghatározott nagyságának minden egyes esetben." Igaz-e az állítás?

[6] Ugyanott, 89. old.

12. Feltétele-e a használati érték az értéknek, és fordítva?

13. Mondhatjuk-e, hogy az árutermelésben a magánmunka és a társadalmi munka kölcsönösen kizárják és kölcsönösen feltételezik egymást?

14. Igaz-e a következő állítás: „Mint használati értékek az áruk csak különböző minőségűek, mint értékek csak különböző mennyiségűek lehetnek?"

MEGOLDÁSOK

1. R: A használati értékek többnyire különböző fajtájú konkrét munkák eredményei. Vannak azonban természetadta tárgyak is, amelyek szintén használati értékek, hiszen emberi szükségletek kielégítését szolgálják (víz, ásványok, levegő).

M: Nem, annak ellenére, hogy a legtöbb használati érték munkatermék. A használati érték létrejöttében azonban nagy szerepe van a természetnek, sőt, vannak olyan használati értékek is (pl. víz, levegő), melyeknek forrása kizárólag a természet.

2. Igen, nő. Ha például a cipő tartósabb, jobb anyagból készült, tovább lehet hordani, és így egy pár cipő olyan használati értéket jelenthet a fogyasztó számára, mint két pár rosszabb minőségű cipő.

3. R: Emlékeztetnünk kell arra, hogy a „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához" c. kötelező irodalomban Marx a csere három formáját különbözteti meg, úgymint:

a) a tevékenységek és képességek cseréje, amely magában a termelési folyamatban megy végbe;

b) termékcsere;

c) üzletemberek és üzletemberek közötti csere.

M: Egy közösségen (ősi közösség, naturális gazdaság) belül is létezhet csere. Árucsere ugyan valóban nem alakulhat ki kommunisztikus közösségben, mivel tudjuk, az árucsere kialakulásának történelmi feltétele az, hogy egymástól független, egymástól elkülönülten végzett magánmunkák eredményeképpen létrejött termékeket cseréljenek ki. Erre utal a feladatban idézett marxi mondás is. Az ősi közösségen belül a csere más (nem áru) típusai léteznek, pl. a tevékenységcsere vagy a termékek közvetlen és a közösség ellenőrzése alatt végbemenő cseréje.

4. Az érték — ez lényegéből, az árutermelő termelési viszonyok jellegéből következik — nem egyszerűen munka, hanem

megszilárdult munka. A munkaórák közvetlen összemérése csak szervezett (köztulajdonra épülő) társadalomban lehetséges, ahol a termelők egy munkaszervezetben végzik munkájukat. Az árutermelők ugyanis nem közvetlenül munkájukat cserélik ki, hiszen egymástól függetlenül termelnek, és csak munkájuk kész eredményét, az árut (megszilárdult munka) viszik a piacra. Ebből következően az áruk értékét sohasem fejezhetjük ki közvetlenül munkaórában, hanem csak egy másik áru, egy dolog meghatározott mennyiségében, tehát tárgyi formában.

5. Az **absztrakt munka** nem egyszerűen gondolati elvonatkoztatás eredménye. Ez az elvonatkoztatás a piacon gyakorlatilag is végbemegy, hiszen az árutermelők azáltal, hogy két teljesen különböző használati értéket egyenlővé tesznek, akár tudatában vannak ennek, akár nem, gyakorlatilag elvonatkoztatnak az árukban rejlő munkák konkrét jellegétől.

6. R: Válaszához segítséget nyújt a következő egyszerű példa: $\mathbf{A}_1$ áruból összesen három darabot, három termelő állít elő 1, 2 és 3 órai munkával. $\mathbf{A}_1$ áru átlagos munkaráfordítása $\frac{1+2+3}{3} = 2$. $\mathbf{A}_2$ árué pedig $\frac{1+4+7}{3} = 4$. Az átlagos munkaráfordítás alapján 2 db $\mathbf{A}_1 = 1$ db $\mathbf{A}_2$. Ha a csere a legmagasabb munkaráfordítás alapján menne végbe, a cserearányok a következőképpen alakulnának: 2,33 db $\mathbf{A}_1 = 1$ db $\mathbf{A}_2$.

M: Ha nem az átlagos, hanem **a legmagasabb egyéni értéket** tekintjük a társadalmilag szükséges munkamennyiségnek, az egyes áruk cserearányai nem egyeznek az átlagos munkamennyiség alapján meghatározott cserearányokkal. Az ok a példából nyilvánvaló: a szélsőségeken levő egyéni értéknagyságoknak az átlag körüli szóródása árufajtánként eltérő. Ricardo és Marx értéknagyság-meghatározása alapján tehát eltérő cserearányokat, kapunk.

7. R: Figyelje meg, hogy fejlett társadalomban, ahol az anyagi gazdagság, az előállított használati értékek tömege óriási, a lakosság egyre kisebb részét foglalkoztatják a használati értékek közvetlen előállításában, és a munkaidő is jóval rövidebb, mint ott, ahol kevesebb használati értéket állítanak elő, ahol az anyagi gazdagság sokkal kisebb.

M: Nem feltétlenül nő. A társadalom anyagi gazdagsága akkor nő csak a kifejtett összmunkával egyenes arányban, ha a munka termelékenységét változatlannak vesszük. Az anyagi gazdagság (amelyet a megtermelt használati értékek tömegével mérünk) nemcsak a munka mennyiségétől függ, hanem a társa-

dalom tagjai által végzett munka termelékenységétől is. Így lehetséges, hogy egy társadalomban több munkát fejtenek ki, miközben a termelékenység csökken, ilyenkor a nagyobb munkamennyiség ellenére sem nő a társadalom anyagi gazdagsága.

8. R: A XIX. században kifejtett munka kétségkívül kevésbé termelékeny, mint a mai. Egyórai munkával korábban jóval kevesebb használati értéket lehetett előállítani, mint napjainkban. A használati értékek tömegének növekedése azonban nem jelenti az érték növekedését, a használati érték nem oka az értéknek.

M: Az **átlag**munka, ha bonyolultsága azonos, akkor időegység alatt minden körülmények között ugyanannyi értéket alkot akár ma, akár a múltban fejtették ki azt. (De ha a múltból megmaradt egy olyan áru, amely a mai körülmények között kevesebb munkával állítható elő, arányosan elveszti az értékét.)

9. R: Egy termék akkor áru, ha áruként termelték. A termelés jellegétől függ, hogy az előállított termék milyen társadalmi sajátosságok kifejezője. Nem a csere határozza meg a termelést, hanem fordítva.

M: A termék, ha áruként termelték (árutermelő viszonyok között, eladásra), értékkel rendelkező áru még akkor is, ha a piacon nem sikerül realizálni.

10. R: Az árutermelés körülményei között előfordulhat, hogy egy termék, amelyet átlagos munkaráfordítással állítottak elő, később már nem cserélődik a benne rejlő munkamennyiségnek megfelelően, mert a termelékenység időközben bekövetkezett növekedése miatt újabban ugyanilyen terméket kevesebb munkamennyiséggel is elő lehet állítani.

M: Ezt a kétórai munkát csak akkor nevezhetjük az áru értéknagyságát meghatározó munkamennyiségnek, ha a vizsgálat időpontjában is ugyanannyi átlagos munkaráfordítás szükséges az előállításához. Nem szabad elfelejteni, hogy az áru értékmeghatározásánál mindig az **újraelőállításához** szükséges munkamennyiséget kell alapul venni.

11. Az állítás helytelen és zavaros. Először is az érték csak akkor létezik, ha árukat termeltek, tehát az érték létezésének okát az árutermelő társadalmi viszonyokban lelhetjük fel. (Hogy az árutermelés miért alakult ki, annak okait már ismerjük.) Az érték forrása sem az, hogy „erőnket a dolgokba helyezzük", függetlenül minden körülménytől. Ha az egyénileg szükséges „erőt" helyezzük a dolgokba, ezzel a legkevésbé sem határoztuk meg az értéknagyságot, hiszen az értéknagyság meghatározásánál a társadalmilag (átlagosan) szükséges ráfor-

dításokból indulunk ki. Az idézet (amely egyébként Dühringtől származik) legnagyobb hibája a történetietlenség és az értéknagyság szubjektív, nem társadalmi szempontokból kiinduló megközelítése. Az ember ugyanis mindig „belehelyezi" erejét a termelt dolgokba, az ősközösségben éppúgy, mint a kapitalizmusban. Ez az idézet jó példa arra, hogy felszínesen hasonlónak hangzó meghatározások (Marx, illetve Dühring meghatározása) mennyire más tartalommal bírnak. Mindkettő a munkát, az emberi erőfeszítést tartja az érték alapjának, mégis óriási a különbség köztük.

12. Az érték nem feltétele a használati értéknek, hiszen értéke csak az árunak van. Mivel az árutermelés nem örök, a használati érték bizonyos társadalmakban anélkül létezik, hogy az értékkel összekapcsolódna. A használati érték viszont feltétele az értéknek, mert olyan termék, amely abszolút haszontalan, nem válhat áruvá, és így értéknek sem tekinthetjük.

13. Igen, mondhatjuk. Az árutermelő munka különlegesen társadalmi, olyan munka, amely magánmunka is, hiszen a termelési eszközök, amelyekkel az árukat termelik, magántulajdonban vannak. Az áruban tehát megvalósul a magánmunka és a társadalmi munka ellentmondásos egysége. A magánmunka ellentéte a társadalmi munka. A társadalmi munka önmagában véve nem feltételezi, hogy a munka ugyanakkor magánmunka is legyen. Az árutermelő munkának azonban ez a kettősség szükségszerű feltétele. Csak e kettősség mellett áru a termék.

14. R: A cserében mindig **különnemű** használati értékek szerepelnek. A cserében szemben álló használati értékek mennyiségi egybevetése, mennyiségi összehasonlítása tehát értelmetlen.

M: Az állítás — amely „A tőké"-ből vett idézet — helyes. A csere aspektusából tekintve a használati értékek valóban csak különböző minőségűek lehetnek, míg az **egynemű** értékek csak mennyiségileg különbözhetnek egymástól.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Mi az árutermelő (a szokásos elnevezéssel egyszerű árutermelő) termelési viszonyok lényege, mitől függ az, hogy a használati értékek értékformát vesznek-e fel vagy sem?

2. Mi a használati érték, és hogyan függ össze a konkrét munkával és a munka termelékenységével?

3. Mi az áruk cseréjének alapja, és mi határozza meg az érték nagyságát?

4. Miért mondhatjuk az árutermelésre, hogy ellentmondásos jelenség, és hogyan nyilvánulnak meg az árutermelés ellentmondásai a gyakorlatban?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. Az árutermelésben (egyszerű árutermelésben) elszigetelt termelők magántulajdonban levő termelési eszközeikkel mások számára állítanak elő használati értéket, és egyének közötti magáncserével juttatják el a termelőtől a fogyasztóig. Az, hogy a használati értékek értékformát öltenek-e vagy sem, attól függ, hogy teljesülnek-e az előbbi feltételek.

2. A használati érték olyan hasznos tárgy, amely emberi szükségletet elégít ki, és a társadalom létének örök feltétele. A használati érték a konkrét munka eredménye. A társadalmi fejlődés, a termelőerők és a technika fejlődése emeli a munka termelékenységét, ezért adott használatiérték-tömeg előállítására mind kevesebb munkát használnak fel.

3. Az áruk cseréjének alapja az érték, amely nem más, mint megszilárdult (tárgyiasult) absztrakt munka. Az érték nagyságát az újraelőállításához társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg úgy, hogy a bonyolult munka többszörös egyszerű munkának számít.

4. Az árutermelés körülményei között a termelők munkája magánmunka, amelyet saját termelési eszközeikkel, egymástól elszigetelten végeznek. Munkájuk ugyanakkor társadalmi munka is, mert a munkamegosztás következményeképpen mások számára végzik. Ez az ellentmondás okozza, hogy bizonyos termékeket az árutermelők nem tudnak értékesíteni, ilyenkor a használati érték ellentmondásba kerül az értékkel, az áruban rejlő absztrakt munka a konkrét munkával.

III. FEJEZET

A pénzelmélet alapjai. Az értéktörvény

VÁZLAT

1. **A viszonylagos értékformában, valamint az egyenértékformában levő áru sajátosságai**
   - **a)** Az értékforma lényege
   - **b)** A viszonylagos értékforma fogalma
   - **c)** Az egyenértékforma tartalma
   - **d)** Az egyenértékformában levő áru sajátosságai
     - — A közvetlen kicserélhetőség lényege
     - — A három alapvető tartalmi sajátosság megfogalmazása
2. **Az értékformák fejlődése**
   - **a)** Az egyszerű, véletlen értékforma
   - **b)** A kifejlett értékforma
   - **c)** A közvetlen árucsere ellentmondása
   - **d)** Az általános értékforma
     - — Az általános egyenértékes lényege
     - — Az általános csere- és értékforma közötti egység és különbség
3. **A pénzforma a legfejlettebb értékforma**
   - — Az arany egyes fontos tulajdonságai
   - — A pénzforma fogalma
   - **a)** Az általános értékforma és a pénzforma közötti különbség
     - — A különbség lényege
     - — A pénzformában levő áru (arany) három alapvető tartalmi sajátossága
   - **b)** A pénz az értékformák fejlődésének szükségszerű eredménye
   - **c)** Az áruvilág pénz által okozott megkettőződésének lényege
   - **d)** A megkettőződés mint ellentmondásos mozgásforma
     - — A közvetlen és közvetett csere
     - — A válság elvont lehetősége
     - — A pénz létrejöttét a csere nehézségeivel magyarázó elméletek cáfolata
4. **A pénz lényege és alapvető funkciói**
   - **a)** A pénz fogalma
   - **b)** A pénz értékmérő funkciója
     - — Az ármérce
   - **c)** A pénz forgalmieszköz-funkciója
     - — A pénzhelyettesítő (papírpénz)
     - — A forgalomhoz szükséges pénzmennyiség
     - — A mennyiségi pénzszemlélet bírálata
   - **d)** A pénz kincsképző, fizetési eszköz- és világpénzfunkciója

— A kincsképző funkció fogalma és szerepe
— A fizetési eszköz funkció lényege
— Pénzhelyettesítés, hitelpénz
— A világpénz funkció lényege

5. Az értéktörvény lényege és funkciói

a) A kereslet-kínálat hatása az árakra
— A hatás alapesetei
— A kereslet jövedelem- és árrugalmassága

b) Árvonzáspont egyszerű árutermelés feltételezése mellett
— Az árvonzáspont lényege
— Az árvonzáspont létezésére vonatkozó érvelés

c) Az értéktörvény megfogalmazása
— Az érték az ármozgás szükségszerű vonzáspontja
— Árvonzáspont vagy árcentrum?
— Árvonzáspont és társadalmilag szükséges munkaráfordítás

d) Az értéktörvény alapvető funkciói
— Az értékmérő funkció lényege
— A termelésszabályozó funkció
— Az árutermelők differenciálódása

6. A pénzfetisizmus lényege
— Mit tudunk az árufetisizmusról?
— Mi a pénzfetisizmus?
— Az áru- és pénzfetisizmus eltűnésének feltételei

Az értékelmélet alapjait tárgyaló első fejezetben részletesen tárgyaltuk az áru fogalmát, az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondását, nevezetesen a magánmunka és a társadalmi munka ellentmondását, valamint ennek megnyilvánulását a konkrét és az absztrakt munka, illetve a használati érték és az érték ellentmondásában. Az áruk cseréjét, amelyet **adásvételi** csereként jellemeztünk, leegyszerűsítve úgy mutattuk be, mintha az adásvétel **mindkét cserélő** szempontjából egyszerre, egyetlen aktusban valósulna meg. Mintha minden cserélő azzal, hogy árját **eladta,** egyúttal meg is vásárolta volna a számára szükséges terméket. A cserének valóban ez a legősibb formája. Ezt a közvetlen **termékcserét** azonban még nem is tekinthetjük igazi áruforgalomnak, csak csírájában az. A fejlett áruforgalomban a csere a pénz közvetítésével megy végbe. Ebben az esetben az árut nem közvetlenül egy másik — az adott áru tulajdonosa számára szükséges — termékre cserélik, hanem előbb pénzre váltják át (eladás), majd a pénzt egy másik áruért adják oda (vétel). Az eladás és a vétel tehát időben és térben szétválik, két egymást követő aktusra hasad. A pénz közvetítette csere (az áruforgalom) nemcsak formálisan, hanem belső lényege szerint — és ezért következményeiben is — **különbözik a közvetlen árucserétől.**

Itt lényeges különbségről van szó. Ennek megértése céljából azonban tisztáznunk kell a következő problémákat: mi a pénz, hogyan jött létre, milyen fontos tartalmi sajátosságokat mutat, miből adódik kivételes szerepe az áruk világában, van-e valami mélyebb, törvényszerű összefüggés a pénzben kifejezett érték és az érték között stb. E kérdésekre adandó válasz megértésének elősegítéséhez az eddig megtanultakból mindenekelőtt a következőket kell szem előtt tartani:

E: 1. Mi az érték szubsztanciája?
2. Hogyan fejeződik ki az érték?
3. Az áru alapvető sajátosságai hogyan függnek össze az árutermelő munka kettős jellegével?
4. Mi az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondása?

V: 1. Az érték szubsztanciája az árukban tárgyiasult absztrakt munka.
2. Valamely áru értéke a **csereértékben** nyilvánul meg, vagyis egy másik áruban, pontosabban egy tőle különböző **használati érték meghatározott mennyiségében** fejeződik ki (tehát nem munkaidőben).

3. A használati érték a konkrét munkának, az érték az absztrakt munkának az eredménye.
4. A munka társadalmi és magán jellege közötti ellentmondás.

1. A VISZONYLAGOS, VALAMINT AZ EGYENÉRTÉKFORMÁBAN LEVŐ ÁRU SAJÁTOSSÁGAI

a) AZ ÉRTÉKFORMA LÉNYEGE

A pénzelmélet alapja az értékelmélet. A pénz lényegének tisztázásánál mégis induljunk ki a mindennapi vásárlások tapasztalataiból. Azt tapasztalhatjuk, hogy a pénz tulajdonosa bármit vásárolhat, amit akar, bármilyen piacon, bármelyik üzletben. Pénzért mindent meg lehet venni, ami eladó. Itt csak egyetlen korlát érvényesülhet: a pénz mennyisége.

K: Első megközelítésben tehát a pénzt hogyan lehetne meghatározni?

V: A pénz az a dolog, amelyért (mennyiségi korlátain belül) bármi kapható, ami áru.

A pénznek ez a meghatározása azonban igen keveset árul el annak közgazdasági tartalmáról. Csak annyit mond, hogy **a pénz mindenre kicserélhető, ami áru.** Ebből viszont nem derül ki, miből is adódik a pénznek ez a kivételes és kizárólagos társadalmi-gazdasági szerepe? Fő feladatunk viszont éppen a pénz lényegének és alapvető funkcióinak a megvilágítása. Ennek érdekében tovább kell mennünk, a felszíni jelenségek mögött fel kell tárnunk a belső lényeget.

A pénz közvetítette áruforgalom a közvetlen árucseréből fejlődött ki. Sőt az egyszerű vagy véletlen értékformában már a pénzcsíra jelenik meg. Tudjuk, hogy a magántulajdonosok közvetlen árucseréjében kifejeződik az érték. Térjünk ezért vissza ehhez a csereformához. Az egyik áru egy másik áru meghatározott mennyiségében fejezi ki az értékét, azaz két áru **értékviszonyba** kerül egymással.

Az 1 kg cukor = 2 kg liszt például olyan értékviszony, amely csak a cukor értékkifejezéséül szolgál. A liszt értékkifejezését csak akkor kaphatjuk meg, ha azt más, **tőle különböző** áruhoz viszonyítjuk. Ebből következik, hogy egy adott áru természetes

alakja (használati értéke) nem fejezheti ki **saját** értékét. A cukor értéke rejtett marad egészen addig, amíg értékviszonyba nem kerül a liszttel vagy valami más áruval. Ha azonban értékviszonyba kerül vele (1 kg cukor = 2 kg liszt), akkor már a cukor értéke **kifejezést nyer**, látható és mérhető formát kap. A cukor értéke tehát tárgyi alakot ölt, azaz szükségszerű az érték tárgyisága, **eldologiasodása.**

K: Mit nevezünk tehát értékformának vagy értékkifejezésnek?

R: Marx **A tőke** I. köt. 56—57. oldalán foglalkozik a kérdéssel.

V: **Értékformának** vagy **értékkifejezésnek** nevezzük egy (vagy több) áru értékének dologi megjelenését, kifejeződését egy (vagy több) tőle különböző áruban, mellyel az illető áru értékviszonyban van.

b) A VISZONYLAGOS ÉRTÉKFORMA FOGALMA

Az értékviszonyban levő áruk esetében nem bekövetkezett vagy feltétlenül bekövetkezendő cseréről, hanem **csereszándékról** van szó. Az egymással értékviszonyban levő áruk szerepe azonban nem azonos. Az 1 kg cukor = 2 kg liszt kifejezésben a cukor az, amely értékét kifejezi, mégpedig lisztben. A liszt tehát itt csupán a cukor értékkifejezésének anyagául szolgál. Ebben az értékformában a cukornak van **aktív** (kezdeményező) szerepe (ő fejezi ki a saját értékét), a liszt a **passzív** oldalon (póluson) van (ő az, **amelyben** az érték kifejeződik). Bármely értékforma tehát egy aktív és egy passzív pólusból áll. Az aktív póluson levő áru értéke nem közvetlen módon (tehát nem munkaórákban), hanem viszonylagosan, a passzív póluson levő áru meghatározott mennyiségében fejeződik ki.

K: Mikor beszélünk viszonylagos értékformában levő áruról?

V: Viszonylagos értékformában van az az áru, amely saját **értékét** egy tőle különböző másik áru **használati értékében** fejezi ki.

c) AZ EGYENÉRTÉKFORMA TARTALMA

Az 1 kg cukor = 2 kg liszt értékviszonyban a cukor értéke lisztben nyer kifejezést. A cukor értékhordozó, de értékét lisztben (teljesen más dologban) fejezi ki. A cukortól értéke elvá-

laszthatatlan, a benne tárgyiasult absztrakt munka a cukor belső társadalmi tulajdonsága, mégis testi tulajdonságaitól teljesen elkülönült valamiben (példánk szerint lisztben) jelenik meg. Itt tehát mintegy elválik egymástól az áru használati értéke és értéke. A viszonylagos értékformában levő áru olyan értékkifejezést nyer, hogy értéke dologi hordozójától (saját használati értékétől) teljesen elválasztva, egy másik dologban (a vele szemben álló használati értékben) jelenik meg. Az a látszat tehát, mintha az aktív póluson levő áru csak használati érték lenne, mert értéke a passzív póluson levő áruban jelenik meg. Ez utóbbi áru pedig — ebben a viszonyban — kizárólagosan csak az aktív pólusú áru értékkifejezésére szolgál, mint annak **egyenértékese.** Az 1 kg cukor = 2 kg liszt kifejezésben a 2 kg liszt az 1 kg cukor egyenértékese. A liszt tehát itt **egyenértékformában** van.

K: Fentiek alapján fogalmazza meg, mit nevezünk egyenértékesnek, egyenértékformának!

V: Egy adott értékviszonyban (értékformában) egyenértékes (egyenértékformában van) az az áru, amelynek kívánatos mennyiségében az aktív póluson levő áru értékét fejezzük ki.

d) AZ EGYENÉRTÉKFORMÁBAN LEVŐ ÁRU SAJÁTOSSÁGAI

Vegyük most szemügyre az egyenértékest. Az egyenértékformában levő áru — példánkban a liszt — biztosan kicserélődhet a cukorral, ha mennyisége megfelelő. Így az 1 kg cukor = 2 kg liszt értékviszonyban az egyenértékes (a liszt) sajátos tulajdonságra tesz szert, mert a viszonylagos értékformában levő áruval (a cukorral) a közvetlen kicserélhetőség állapotában van. És általában a közvetlen kicserélhetőség formájában van minden olyan áru, amelyik valamely értékviszonyban az egyenértékes szerepét tölti be.

Fontos észrevennünk, hogy az értékkifejezés bal oldalán levő árura éppen fordítva, a közvetlen **kicserélhetetlenség** állapota jellemző. A példánkban szereplő cukor kifejezésre juttatta, hogy lisztre akar cserélődni, de ebből egyáltalán nem következik, hogy a liszt cukorrá akar változni. Saját kezdeményezése a cukrot nem tette közvetlenül kicserélhetővé. Hogy a csere sikerül-e vagy sem, az a liszttulajdonos cserehajlandóságán múlik. Egy értékkifejezés önmagában soha nem ténylegesen

megvalósult cserét ábrázol, hanem csupán a viszonylagos értékformában levő áru **csereszándékát** mutatja. Éppen ez a csereszándék teszi az egyenértékest közvetlenül kicserélhetővé.

Az 1 kg cukor = 2 kg liszt kifejezésben a liszt nem használati értékként, hanem értékkifejezőként (értéktárgyként) jön számításba. A liszt önmagában természetesen meghatározott használati érték, de ebben az értékviszonyban (mint egyenértékes) kizárólagosan csak **értékdologként** funkcionál. S éppen ebben rejlik az egyenértékformában levő áru egyik alapvető sajátossága, nevezetesen az, hogy egy **használati érték az ellentétének, az értéknek megjelenési formájává válik.** Itt egy roppant érdekes „felcserélődéssel" van dolgunk, hiszen egy használati érték közvetlenül értékként jelenik meg.

Ezt a felcserélődést megfogalmazhatjuk a konkrét és az absztrakt munka vonatkozásában is. A liszt konkrét használati dolog, konkrét munkák (molnármunka) eredménye. De ebben az értékkifejezésben nem az a lényeg, hogy liszt, hanem az, hogy a cukor **értéke.** Így az őt létrehozó konkrét munka mintegy közvetlen értékdolgot hozott létre. Az érték forrása azonban az absztrakt munka. Ebből fakad az egyenértékformában levő áru egy további lényeges sajátossága, nevezetesen az, hogy **a konkrét munka saját ellentétének, az absztrakt munkának megjelenési formájává válik.**

Az egyenértékes formájában levő liszt azonban még egy további (sorrendben harmadik) lényeges sajátosságot mutat. Tudjuk, hogy az árutermelő munka nem közvetlenül társadalmi jellegű. A munka a munkamegosztás révén **társadalmi** jellegű, de ugyanakkor a termelési eszközök magántulajdona miatt **magánjellegű** is. A magánmunka csak az árucsere folyamatában nyer elismerést társadalmi munkaként, válik társadalmi munkává. Az egyenértékes liszt (és minden egyenértékes) esetében azonban ez az ellentmondás nem jelentkezik. A liszt cukorra való elcserélésének nincs akadálya, miután a vele értékviszonyban levő cukor már „kifejezte" csereszándékát. Ebben a viszonyban tehát a liszt a közvetlen kicserélhetőség állapotában van, vagyis közvetlenül társadalmi munkaként jelentkezik. Így **az egyenértékes lisztben rejlő magánmunka mintegy maga a közvetlen társadalmi munka.** Ezek után:

E: Foglalja össze az egyenértékformában levő áru három alapvető tartalmi sajátosságát.

V: Az egyenértékformában levő áru három fő sajátossága:

a) egy használati érték ellentétének, az értéknek közvetlen megjelenési formájává válik;
b) egy konkrét munka saját ellentétének, az absztrakt munkának megjelenési formájává válik;
c) egy áruban rejlő magánmunka mintegy közvetlen társadalmi munkaként lép fel.

2. AZ ÉRTÉKFORMÁK FEJLŐDÉSE

a) AZ EGYSZERŰ, VÉLETLEN ÉRTÉKFORMA

A fentiekben kifejtettük, hogy az értékforma nem más, mint két értékviszonyban levő áru. Az áruk természetesen csak akkor kerülnek értékviszonyba, ha van árucsere, áruforgalom. A mai áruforgalom azonban az árucsere hosszú történelmi fejlődésének eredménye. Az ősközösségi társadalomban árucsere alig volt még, csak véletlenszerűen, alkalmilag fordult elő, amikor egy bizonyos dolgot közvetlenül egy másik dologra cseréltek el, amelyre a cserélőnek mint használati tárgyra volt szüksége. Ezt nevezzük **véletlen cserének.** A véletlen csere lényege: a történelmi fejlődés kezdetleges stádiumában a közösségek — esetleg egyének — között előforduló, nem rendszeres, hanem alkalmi árucsereaktus, amelyben egy bizonyos terméket közvetlenül valamely másik termékre cserélnek.

A véletlen cserének felel meg az ún. **egyszerű, egyes vagy véletlen** értékforma, amelyben egy bizonyos áru **csak** egyetlen egy másfajta áruval kerül értékviszonyba. Például 1 kg cukor = 2 kg liszt, vagy 20 rőf vászon = 1 kabát stb. Ez a legegyszerűbb értékkifejezés, a legkezdetlegesebb értékforma.

K: Hogyan határozhatjuk meg tehát az egyszerű, egyes vagy véletlen értékformát?

V: Egyszerű értékformáról beszélünk akkor, amikor egy bizonyos áru csak egyetlenegy másfajta áruval kerül értékviszonyba.

b) A KIFEJLETT ÉRTÉKFORMA

A viszonylagos értékformában, valamint az egyenértékformában levő áru sajátosságait az előzőkben kifejtettük. Az „1 kg cukor = 2 kg liszt" konkrét példánk alapján elmondottakból

látható, hogy az 1. pontban az egyszerű vagy véletlen értékformát elemeztük. A társadalmi munkamegosztás további kiszélesedése, a termelési eszközök magántulajdon-formájának további elterjedése stb. során azonban az árucsere egyre gyakoribbá vált. A rendszeresebbé váló, fejlettebb csere esetében adott áru hol az egyik, hol a másik árura cserélődik. Például a cukrot hol lisztre, hol csizmára, hol vászonra stb. cserélik el. Így a cukor több áruval kerül értékviszonyba, és ennek megfelelően több egyenértékes jön létre. Ezt kifejlett értékformának nevezzük.

E: Mi tehát a kifejlett értékforma, és hogyan írhatjuk fel képletben?

V: A kifejlett értékforma az, amikor egy bizonyos áru több áruval kerül értékviszonyba, tehát több áruban fejezheti ki értékét.
Képletben:

$$1 \text{ kg cukor} = \begin{cases} 2 \text{ kg liszt vagy} \\ 10 \text{ dkg tea} \\ \frac{1}{2} \text{ m vászon stb.} \end{cases}$$

A kifejlett értékforma a kifejlett csereformának felel meg. Az árutermelés történelmi fejlődésének szükségszerű eredménye, egy-egy alkateleme pedig nem más, mint egy-egy egyszerű értékforma. Figyelemre méltó **összefüggés van** tehát a kifejlett és az egyszerű értékforma között, **történelmi** sorrendiség és **logikai** összefüggés (a kifejlett értékforma az egyszerű értékformára vezethető vissza) áll fenn közöttük. Ennek ellenére azonban a két értékforma **jelentősen különbözik** egymástól. Írjuk fel újból ezt a két értékformát.

1 kg cukor = 2 kg liszt, illetőleg

$$1 \text{ kg cukor} = \begin{cases} 2 \text{ kg liszt vagy} \\ 10 \text{ dkg tea vagy} \\ \frac{1}{2} \text{ m vászon stb.} \end{cases}$$

Próbáljuk most kiemelni a két értékforma közötti különbségeket:

— Az egyszerű értékformánál a viszonylagos értékformában levő áru **csak egy** áruban, a kifejlett értékformánál viszont **minden tőle különböző** más áruban kifejezheti a maga értékét.

— Az egyszerű értékforma két oldalának **felcserélése lehetséges,** mert így maga az értékkifejezés jellege nem változik (változik természetesen az értékforma két árujának szerepe, hi-

szen a felcserélés után a volt egyenértékesből viszonylagos érték lesz, és fordítva). A kifejlett értékformánál viszont a két oldal **felcserélése lehetetlen** az értékforma megváltozása nélkül.

— A kifejlett értékformánál a jobb oldalon levő áruk egymással helyettesíthetők, mivel valamennyi a viszonylagos értékforma egyenértékese. Így ennél az értékformánál határozottabban világlik ki, hogy az érték **más,** mint a használati érték. A cukor mint érték minden más áruval egyenlő, csak éppen önmagával nem. Sőt — mivelhogy az egyenértékesek helyettesíthetik egymást — az is kifejezésre jut, hogy az érték az áruk közös, használati értéküktől eltérő tulajdonsága.

c) A KÖZVETLEN ÁRUCSERE ELLENTMONDÁSA

Látható tehát, hogy a két értékkifejezés különbözik egymástól. Mind az egyszerű, mind a kifejlett értékforma mögött azonban **közvetlen árucsere** húzódik meg. Mindkét csereformánál csak azok cserélhetnek, akiknek kölcsönösen szükségük van egymás termékére. Ennek kiemelése azért fontos, mert ez a közvetlen árucsereforma lényeges ellentmondásokat tartalmaz. Tudjuk, hogy a csere egyenlőséget tételez fel, ami nem alapulhat az áruk használati értékén, mert a cserélendő termékek természetes alakjuk szerint igen különbözőek. Sőt a csere szereplői mást és mást látnak egy és ugyanabban az áruban is. A cukortermelő például a cukrot csereeszköznek, a lisztet pedig használati értéknek tekinti, a liszttermelő viszont fordítva, a lisztet tartja csereeszköznek és a cukrot használati értéknek. Ezek szerint közvetlen árucsere csak akkor következhet be, ha a cukor és a liszttermelőnek kölcsönösen egymás termékére van szüksége. Ha viszont a cukortermelőnek nem lisztre, hanem valami más használati értékre van szüksége, akkor hiába van értékviszonyban a cukor és a liszt, **a csere nem valósulhat** meg.

K: A fentiek alapján milyen fontos ellentmondást lát a közvetlen termékcserében?

V: A közvetlen termékcserénél is ellentmondásba kerülhet az áru használati értéke a csereértékével.

Ez az ellentmondás **mozgásformát kaphat** (ami azt jelenti, hogy megszűnése nélkül is lehetségessé válhat az árucsere lebonyolítása), ha minden áru először egy olyan másikra cserélődik, amelyet mindenki szívesen elfogad. Ilyenkor a csere megvalósulásához csak az kell, hogy a könnyen cserélhető (általános megbecsülést élvező) áru tulajdonosának szüksége legyen a cserére felkínált árura. Ebben az esetben a csere nem ütközik akadályba akkor sem, ha az adott áru tulajdonosának nincs szüksége éppen a mindenki által szívesen fogadott áru használati értékére, hiszen ezt bármikor elcserélheti bármilyen más kívánt árura. Ezek szerint a mindenki által szívesen fogadott — könnyen cserélhető — áru olyan dolog, amelynek **különböző mennyiségeiben minden egyéb áru kifejezi az értékét.** Ez az áru tehát a többi áru számára olyan dologi létforma, amelyben eltűnik konkrét voltuk. E dologi létben az összes áruk egyenlőek. Ha például ilyen áru a liszt, akkor benne a cukor, a csizma, a vászon, a tea stb. kifejezheti értékét. A liszt ezen áruk közös vagy **általános egyenértékese,** és cseréjük a liszt (az általános egyenértékes) közvetítésével történik. Mert ha a cukortermelőnek például teára van szüksége, akkor termékét nem kell közvetlenül teára cserélnie — ami lehetetlen is, ha a tea tulajdonosának nincs szüksége cukorra. Ha a cukrot először lisztre cseréli, akkor a lisztért azután bármit kaphat cserébe, és így minden tőle különböző áruval szemben a közvetlen kicserélhetőség állapotában van. A cserének ezt a formáját **általánosnak** nevezzük, a neki megfelelő értékformát pedig **általános értékformának.**

E: 1. Mi az általános csereforma?
2. Mi az általános értékforma lényege?
3. Hogyan írhatjuk fel képletben az általános értékformát?

R: A kérdésekkel kapcsolatos további információk **A tőke** I. köt. 75—77. oldalán találhatók.

V: 1. Általános csereformának nevezzük az általános egyenértékes közvetítésével végbemenő árucserét.
2. Az általános csereformának megfelelő általános értékforma lényege az, hogy az áruk egységesen ugyanabban az — egyenértékes szerepét betöltő — áruban fejezik ki értéküket.

3. Képletben:

$$\left.\begin{array}{l}1 \text{ kg cukor} \\ 1/2 \text{ m vászon} \\ 10 \text{ dkg tea stb.}\end{array}\right\} = 2 \text{ kg liszt.}$$

Az általános értékformát a kifejlett értékforma egyszerű megfordításával ábrázoltuk. Ezzel az egyszerű művelettel szemben egy igen **lényeges minőségi változást** mutattunk be a csere- és az értékforma fejlődésében. Itt már minden áru (legyen használati értékük bármilyen különböző) egységesen ugyanabban az egyenértékesben (példánk szerint lisztben) fejezi ki értékét, azaz **mint érték** minden áru **azonos.** Az áruk közös értékszubsztanciája (hogy ti. mindegyik megalvadt, megszilárdult absztrakt munka) **közös dologi formában** jut kifejezésre. A használati érték és az érték polarizációja határozott, kifejezett. Megszűnt ugyanakkor a közvetlen termékcsere, **megszűnt az adásvétel egysége,** ugyanabban az aktusban az egyik cserélő **csak elad,** a másik **csak vásárol.** A közvetlen árucsere $A_1 — A_2$ képlete $A_1 — x — A_2$-re bővült, ahol az **x** a közvetítő szerepét betöltő általános egyenértékes. Az **x** tehát itt olyan áru, **amely általános értékformában** van.

Az általános értékformában levő áru tehát **különleges árufajta.** Mint általános egyenértékes, kizárja ebből a szerepből a többi árut. Adott körülmények között egyszerre csak egy általános egyenértékes lehet. De bármelyik áru alkalmas-e az általános egyenértékes szerepére? Nem, mert több áru természete olyan, hogy megnehezíti e szerep betöltését.

3. A PÉNZFORMA A LEGFEJLETTEBB ÉRTÉKFORMA

Sokféle áru töltött be a történelem folyamán általános egyenértékes szerepet (pl. valamilyen állat, só stb.). Kis értékű áruk forgalmának közvetítését az ilyen egyenértékes azonban csak nagyon nehézkesen tudja ellátni. Az állatot például nem lehet feldarabolni majd újból összeállítani. Ha későbbi vásárlásra szánják, közben etetni kell. Ha az állat helyett a hús lenne az általános egyenértékes, akkor nem a darabolás lehetetlensége, hanem a hús romlandósága lenne az egyenértékes funkció leküzdhetetlen akadálya. Elvileg lehetne általános egyenértékes például akár a szalma is. Ám az egységnyi mennyiségében nagyon kis értéket képvisel, tehát csak igen nagy nehézségek árán lehetne vele nagy értékű áruk forgalmát lebonyolítani.

Nem véletlen tehát, hogy az árutermelés fejlődése során az általános egyenértékes szerepét spontánul éppen a nemesfémek (és elsősorban az arany) vették át. Az arany esetében nem jelentkeznek a fenti problémák, mert könnyen feldarabolható, tárolható, egy grammnyi mennyisége sok munkát tartalmaz, ez a munkamennyiség lassan változik, az arany esztétikailag is tetszetős, és majdnem kizárólag ékszereket készítenek belőle (tehát nem a mindennapi használattól kell elvonni) stb.

E: A fentiek alapján sorolja fel az arany néhány olyan tulajdonságát, amely különösen alkalmassá teszi az egyenértékes szerepének betöltésére?

V: — Könnyen osztható és újból egyesíthető, minőségváltozás nélkül.
— Kis mennyiségben viszonylag nagy értéket képvisel.
— Értéknagyságában nem következnek be hirtelen, ugrásszerű változások.
— Későbbi vásárlásra könnyen félretehető (nem romlandó).
— Esztétikai tulajdonságainál fogva vonzó.
— Mint nyersanyag nem játszik nagy szerepet más áruk előállításánál stb.

Idővel tehát **csak az arany** maradt meg az általános egyenértékes **kizárólagos** szerepében. Ez a szerep összenőtt az arany természetes alakjával, önmagában véve azonban az áruvilág belső ellentmondásainak a képződménye, és csak ebből fakad, hogy az arany **pénzformába** került, pénzáruvá vált. A neve is az: **pénzáru.** Ha az arany nem létezne, akkor biztos hogy valami más — erre alkalmas — áru lenne a pénzáru.

K: Mit nevezünk tehát pénzárunak?

V: Pénzárunak nevezzük azt az árut, amelynek természetes alakjával **társadalmilag összenőtt az egyenértékforma.**
Képletben:

$$\left.\begin{array}{l}1 \text{ kg cukor} \\ 10 \text{ dkg tea} \\ \frac{1}{2} \text{ m vászon stb.}\end{array}\right\} = 1 \text{ g arany.}$$

a) AZ ÁLTALÁNOS ÉRTÉKFORMA ÉS A PÉNZFORMA KÖZÖTTI KÜLÖNBSÉG

Látható, hogy a pénzforma — ez a legfejlettebb értékforma — logikailag és történelmileg egyaránt a fentiekben ismertetett általános értékformából adódik. Szoros kapcsolatuk ellenére is azonban **a pénzforma és az általános értékforma között lényeges különbségek vannak.** Az általános értékformánál különböző időszakokban és országokban más és más árufajták szerepeltek általános egyenértékesekként. A pénzformánál viszont mindig és mindenütt ugyanaz az áru (az arany) szerepelt általános egyenértékesként. Így a pénzforma kialakulásával a korábbi történelmi időszakokban létrejött különböző általános egyenértékesek helyett **az arany lett a kizárólagos általános egyenértékes,** és ezzel az általános értékforma **pénzformává** vált.

K: Hogyan vált tehát pénzformává az általános értékforma?

V: Az általános értékforma pénzformává vált, mihelyt az arany az áruvilág értékkifejezésében (természetes tulajdonságai révén) meghódította magának az általános egyenértékes össztársadalmilag **kizárólagos** szerepét.

A fentiekben bizonyos hangsúlyt kapott az a körülmény, hogy az aranynak a pénzszerep betöltése szempontjából igen előnyös testi tulajdonságai vannak. Ez félreértésekre is vezethet. A polgári közgazdászok nemegyszer valóságos pénzelmélet megalkotása helyett unalomig ismételték az arany előnyös tulajdonságait. Mintha az aranyat ezek az eleve meglevő természeti tulajdonságai avatták volna pénzzé.

K: Mondhatjuk-e, hogy az arany természettől fogva pénz?

R: Az arany nem áruviszonyok között is létezett; és létezni fog az árutermelés megszűnése után is. Pénz viszont csak áruviszonyok között létezhet.

V: Nem, mert a pénzszerep az aranynak nem természeti tulajdonsága. Az áruvilág belső ellentmondásai szükségképpen megszülik a pénzt, az áruvilág általános egyenértékesként kirekeszt magából egy árut. Ezen áru dologi sajátosságai azonban csak annyiban voltak lényegesek, hogy ép-

pen az arany bizonyult — dologi sajátosságai alapján — a legalkalmasabbnak a pénzszerep betöltésére. „Az arany nem természettől fogva pénz, de a pénz természettől fogva arany" — írja Marx.

A pénz tehát **általános egyenértékes,** vagyis nem egyszerűen csak egyenértékes. Ha viszont azt mondom, hogy **1 kg cukor = 1 g arany,** akkor olyan értékformát kapok, amely nagyon hasonlít az egyszerű vagy véletlen értékformához. Sőt a csereformák történelmi fejlődése során volt olyan időszak is, amikor pl. az **1 kg cukor = 1 g arany** kifejezés csak egyszerű értékformának, vagy a kifejlett értékformából kiemelhető egyik értékkifejezésnek számított. Az **1 kg cukor = 1 g arany** kifejezésben az arany (mint közönséges egyenértékes) ugyanolyan sajátosságokat tartalmaz, mint az **1 kg cukor = 2 kg liszt** kifejezésben az egyenértékesként szereplő **liszt.** Vagyis a liszt mint egyenértékes az aranyhoz hasonló értékkristályként (értékmegtestesítőként) szerepel. A lisztet létrehozó konkrét munka, az aranyat létrehozó konkrét munkához hasonlóan, mint az absztrakt munka képviselője jelenik meg. A liszt mint egyenértékes a cukortulajdonos csereszándékát tükrözi, lisztért tehát feltétlenül kapható cukor. Az egyenértékesként szereplő lisztben rejlő magánmunka tehát, az aranyban rejlőhöz hasonlóan, közvetlenül társadalmi munkaként hat.

K: Milyen lényeges különbséget lát mégis az általános egyenértékesként funkcionáló arany és a liszt (vagy bármilyen más közönséges egyenértékes) között?

R: Bármely értékforma egyenértékesére (tehát az egyszerű értékforma egyszerű egyenértékesére is) áll a már ismert három tétel:

1. egy meghatározott használati érték a maga ellentéteként, mint érték jelenik meg, és ezért
2. a benne rejlő konkrét munka mint absztrakt munka jelenik meg. Abból pedig, hogy
3. az egyenértékes szerepben levő áru a közvetlen kicserélhetőség állapotában van, az fakad, hogy a benne rejlő magánmunka saját ellentéteként hat, mint közvetlen társadalmi munka. A fenti kérdésre adandó válasz szempontjából azonban az a probléma, hogy egyenlő érvénnyel igaz-e ez a három tétel az egyszerű egyenértékesre és az aranyra is mint általános egyenértékesre. Próbál-

ja megoldani ezt a problémát az alábbiakban közölt válasz figyelembevétele előtt!

V: Az egyszerű egyenértékes csak **egy bizonyos** áru értékét fejezi ki, csak azzal szemben lép fel értéktárgyként, az arany azonban mint pénz az összes többi áruval szemben az érték dologi formája. Vagyis az áru—pénz-relációban minden áru csak közönséges használati érték, és csak az arany az érték. A használati érték és az érték polarizációja a lehető legteljesebb mértékben kifejlődött, megszilárdult. Az aranyat termelő konkrét munka tehát minden más konkrét munkával szemben absztrakt (értéktermelő) munkának számít, és az aranyban rejlő magánmunka az arany széles körű, teljesen általános közvetlen átválthatósága miatt a többi magánmunkával szemben közvetlen társadalmi munkaként hat.

b) A PÉNZ AZ ÉRTÉKFORMÁK FEJLŐDÉSÉNEK SZÜKSÉGSZERŰ EREDMÉNYE

Az a körülmény azonban, hogy az arany-egyenértékes és a liszt-egyenértékes — mint láttuk — azonos tartalmi vonásokat mutat, azt bizonyítja, hogy a pénz lényeges sajátosságait **csírájában** megtaláljuk az egyszerű értékformában is. A csereformák fejlődése szükségszerűen az egyszerű értékformáról a kifejlettre, a kifejlett értékformáról az általánosra, az általános értékformáról a pénzformára vezetett. E történelmi fejlődés során fokozatosan egyre világosabban alakultak ki azok a tartalmi sajátosságok, amelyeket az egyszerű egyenértékes elemzésénél állapítottunk meg, s amelyek a pénzformában bontakoztak ki teljes mértékben. Ez azt bizonyítja, hogy **a pénz az értékformák történelmi fejlődésének szükségszerű eredménye.**

Marx az értékformák fejlődését főleg abból a szempontból elemezte, hogy választ adjon arra a kérdésre, miként jött létre a pénz. A különböző áruformák közötti történelmi és logikai összefüggés azt bizonyítja, hogy itt olyan fejlődésről van szó, amelynek során különböző mennyiségi és **minőségi változások** következtek be az értékformák **tartalmát** illetően. Az egyszerű egyenértékesből fokozatosan kifejlődött a legfejlettebb értékforma (a pénzáru), mihelyt az arany az áruvilág értékkifejezésében meghódította magának az általános egyenértékes kizárólagos privilégiumát.

K: A pénz létrejötte szempontjából hol történik **a döntő változás** (minőségi ugrás) az értékforma fejlődése folyamán?

V: A minőségi ugrás az általános egyenértékes (általános értékforma) kialakulásával következik be, akkor szűnik meg a közvetlen csere, létrejön az általános csereeszköz. Közvetlenül az utóbbiból következik a pénz.

c) AZ ÁRUVILÁG PÉNZ ÁLTALI MEGKETTŐZŐDÉSÉNEK LÉNYEGE

Az egyszerű értékformában szereplő egyenértékes tehát csak **csírájában pénz.** Ez azt mutatja, hogy **a pénz az áruvilágból fejlődött ki,** a csere fejlődésével. Az árutermelő munka kettős jellege által meghatározott, a használati érték és az érték közötti belső ellentétet a csere történelmi bővülése és elmélyülése annyira kifejlesztette, hogy az a pénz megjelenésével **külső ellentétté vált.** Az árucsere bonyolult folyamat, különösképpen abban az esetben, ha az árutermelés olyan tulajdonviszonyokon nyugszik, amelyek anarchikussá teszik az árukapcsolatokat. Az árucsere nehézségeiben és ellentmondásaiban tehát az a tény nyer kifejezést, hogy az egymás számára termelők között **szervezetlenség és anarchia uralkodik** (alapjában véve a magántulajdon miatt). A magánmunka és a társadalmi munka ellentmondásának, azaz az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondásának történelmi kiéleződése vezetett a pénz megjelenéséhez, és ezzel az áru belső ellentmondásossága **külső** (az áruk és a pénz közötti) ellentmondásként jelentkezik. Az érték az aranyban önálló dologi formát öltött.

K: Mi a lényege az áruvilág pénz általi megkettőződésének?

V: E megkettőződés lényege az, hogy az áruk belső ellentmondása — vagyis a használati érték és érték ellentmondása — a pénz kialakulásával **külső ellentétként** jelenik meg. Így minden áru egyszerűen használati értékként jelentkezik, velük szemben pedig a pénz értékdologként szerepel.

Tévedés volna azonban az áruvilágnak ezt a polarizációját abszolutizálni. Igaz, hogy az áru—pénz-relációban a közönséges áru csak használati értékként, a pénz pedig csak értékként jelenik meg. A valóságban mind a közönséges áru, mind az arany külön-külön is a használati érték és az érték egysége.

Az arany közvetlenül kicserélhető, és emiatt a benne rejlő magánmunka közvetlenül társadalmi munkaként hat. Ám az aranytermelő mégis csak magántermelő, és ezért egyáltalán nem biztos, hogy termékének cseréjekor teljes egészében realizálni tudja azt a munkát, amit kifejtett. Az aranynak — a termelésből a forgalomba lépésekor — lehet nagyon kedvezőtlen vagy igen kedvező a cserearánya más konkrét termékekhez képest. Az arany a termelője kezében még nem pénz, hanem termék. **Csak az árueladás révén szerzett arany igazában pénz.** Azok az árutermelők azonban, akik árujukat az aranytermelőknek adják el, és egységesen esetleg érték alatti áron szerzik meg az aranyat, pénzként is érték alatt cserélik azt tovább. A munka társadalmi és magán jellege miatt tehát az aranytermelő által létrehozott érték realizálása ugyanúgy nem **eleve** biztosított, mint bármely más árutermelő által termelt érték realizálása.

d) A MEGKETTŐZŐDÉS MINT ELLENTMONDÁSOS MOZGÁSFORMA

Már utaltunk rá, hogy a pénz közvetítette csere **áruforgalom.** Képletszerűen ez $A_1 — P — A_2$ formulaként fogható fel, szemben a **közvetlen cserével,** amelynek képlete: $A_1 — A_2$. Az áruforgalomban a cserélő felek nem egyszerre eladók és vevők, hanem az egyik csak vevő, a másik csak eladó. Áruforgalom esetén tehát a csere nemcsak akkor történhet meg, ha mindkét fél egyszerre eladni és venni kíván, hanem akkor is, ha az egyik csak venni akar, a másik pedig csak eladni. Ha az eladás megtörténik, akkor a megszerzett pénz további mozgása előtt nincs semmiféle minőségi korlát (csak a pénz legyen elegendő!). Ebből viszont egy fontos következtetés vonható le: a csere kibővülése az egyik oldalról kiélezi a használati értéknek és az értéknek az áruban rejlő ellentétét (ez **külső,** az áru és a pénz közötti ellentétként jelenik meg), a másik oldalról pedig — éppen a pénz keletkezése útján — a használati érték és az érték ellentmondása **mozgásformát** nyer.

K: Vajon az ellentmondásnak ez a sajátos mozgásformája az ellentmondás megoldását is jelenti-e?

V: Ellenkezőleg, az ellentmondás további kiéleződését jelenti, hiszen éppen az eladás és a vétel szétválása az áruforgalomban megszüli az általános **túltermelési válság elvont**

lehetőségét, amely csak a tőkés árutermelésben válik valósággá. Ha valaki eladott valamit, de nem vásárol semmit (vagyis félreteszi a pénzét mint az érték megtestesítőjét), akkor az, akitől vásárolnia kellett volna, nem léphet fel vevőként, hiszen áruját képtelen eladni. Emiatt egy harmadik árutermelő sem tudja termékét realizálni, és így tovább. Ez a továbbgyűrűző folyamat nagyobb baj forrásává válhat, azaz **általános realizálási** nehézséget okozhat.

A fentiekben sokszor hangsúlyoztuk, hogy az árutermelés fejlődésével, a cserék gyakoribbá válásával egyre nehezebbé vált az árutermelők számára az, hogy felkínált termékük fejében megszerezzék a nekik megfelelő használati értéket. A fejlődés során tehát nyilvánvalóvá vált, hogy olyan közvetítő eszközre van szükség, amelyre mindenki elcserélheti termékét, és amelyért bármilyen használati értékhez bárki hozzájuthat. Vannak, akik éppen **a csere nehézségeivel** magyarázzák a pénz létrejöttének okát.

K: Hogyan tud érvelni ez ellen a nézet ellen?

R: Gondoljon arra, hogy a cserének önmagában csak technikai—szervezési problémái (nehézségei) lehetnek. A pénz kialakulását, vagyis az érték önállósult formájának megjelenését azonban nem lehet technikai—szervezési problémákból levezetni. Egyébként a cserében megnyilvánuló nagy nehézségek nem magából a cseréből, hanem a magántulajdonviszonyokból fakadtak, e viszonyok belső ellentmondásait (a munka magán- és társadalmi jellegének ellentétét) fejezték ki.

V: A pénz létrejöttét azért nem magyarázhatjuk a csere nehézségeivel, mert ezek a nehézségek csak külső megnyilvánulásai a társadalmi termelés — az egymás számára termelő magántulajdonosok — szervezetlenségének, ami a munka magán- és társadalmi jellege közötti ellentmondásból fakad.

4. A PÉNZ LÉNYEGE ÉS ALAPVETŐ FUNKCIÓI

a) A PÉNZ FOGALMA

Első megközelítésben a pénzről csak annyit mondottunk, hogy érte bármi kapható, ami áru. Most viszont azt is tudjuk, hogyan keletkezett a pénz, és miből adódik az áruvilágban betöltött kivételes szerepe. Tudjuk, hogy az arany — mint pénz — általános egyenértékes, és ebben a szerepében ugyanolyan tartalmi sajátosságokkal rendelkezik, mint bármely áru, amely egyenértékesként funkcionál. A pénz tehát tartalmazza az egyenértékes összes ismert sajátosságát, ugyanakkor azonban nemcsak egyszerűen egyenértékes, hanem **általános és kizárólagos egyenértékes.** Ezek alapján már meghatározhatjuk a pénz lényegét.

K: Mi tehát a pénz lényege, melyek tartalmi jellegzetességei?

V: A pénz az a különleges áru, amelynek természetes alakjával társadalmilag összenőtt az általános egyenértékes szerepe. Ezen áru **használati értéke** az, hogy ő maga az **érték** dologi formája, és ezért az előállítására fordított konkrét munka az absztrakt munka általános képviselőjeként jelenik meg, a benne rejlő magánmunka pedig — mivel állandóan a közvetlen kicserélhetőség állapotában van — közvetlenül társadalmi munkaként hat.

A pénz megjelenésével a használati érték és az érték ellentétes pólusokon helyezkedik el, és a felszínen minden áru egyszerűen csak használati értéknek számít, mivel a pénz minden áru értékének dologiasult formája. Ezt nevezzük az áruvilág polarizációjának. Ezt azonban nem szabad abszolutizálni, hanem látni kell, hogy a pénzforma olyan értékforma, melynek mindkét pólusa tartalmazza az árura jellemző ellentmondásokat, és hogy az arany is áru, bármennyire is **különleges** áru. Az arany esetében ugyanis szintén megnyilvánul az érték és a használati érték, az absztrakt és a konkrét munka, a társadalmi és a magánmunka közötti ellentét. Ennek oka az, hogy az arany tényleges cserearánya — az anarchia miatt — eltérhet értékarányától, amikor az aranytermelő saját termékét piacra viszi (használati érték és érték közötti ellentmondás). Vagyis előfordulhat, hogy az aranytermelő a cserében — mint magántermelő — több vagy kevesebb munkát realizál, mint

amennyit ténylegesen kifejtett (ez viszont nem más, mint a magánmunka és a társadalmi munka, illetve a konkrét és az absztrakt munka közötti ellentmondás megnyilvánulása).

b) A PÉNZ ÉRTÉKMÉRŐ FUNKCIÓJA

Szem előtt kell tartani mindemellett azonban, hogy a pénzáru (az arany) **kiemelt és kizárólagos jellegű funkciókat** tölt be az áruvilágban. Ezek a funkciók a pénz lényegéből (mint általános egyenértékesből) következnek, és részleteiben jellemzik a pénz különleges szerepét. Kezdjük a legfontosabb pénzfunkcióval. Az **1 kg cukor = 2 g arany** értékkifejezésben a 2 g aranymennyiség az 1 kg cukor **értéknagyságát** fejezi ki. Ugyanez vonatkozik mondjuk az **1 pár csizma = 20 g arany**, vagy bármely más formulára is. Ily módon a különböző áruk értéknagyságai nem úgy jelennek meg, mint eltérő munkaóra-mennyiségek, hanem mint eltérő aranymennyiségek.

K: Mi a pénz értékmérő funkciója?

V: A csere folyamatában a pénz kifejezi az áruk értékét mint egynemű, összehasonlítható mennyiségeket, vagyis mint aranymennyiségeket.

Az áru pénzben kifejezett értékét **árnak** nevezzük. Példánkban az 1 kg cukor **ára** 2 g arany. Bár az értékmérés feltételezi, hogy az áruk értéknagyságát egybevetették az arany értéknagyságával, egyáltalán nem biztos, hogy az áruval egyenlővé tett aranymennyiségben pontosan akkora munkamennyiség rejlik, mint a szóban forgó áruban. Ezért az áruk értéknagyságkülönbségei sem fejeződnek ki pontosan. Az egyszerűség kedvéért egyelőre feltesszük, hogy az értékmérés pontos, tehát az 1 kg cukor ára azért 2 és nem 3 vagy 1 g arany, mert az 1 kg cukor munkatartalma (értéke) egyenlő a 2 g arany értékével (munkatartalmával). Az érték azonban — mint láttuk — változik a munka termelékenységének változásával. Ha a cukrot és az aranyat termelő munka termelékenysége azonos irányban és mértékben változik, akkor értékarányuk — és ezzel együtt az az aranymennyiség, amely a cukor értékét méri — változatlan marad.

Feltéve az értékmérés pontosságát, határozza meg, hogy valamely áru és az aranyat előállító munka termelékenységének milyen változásával állnak elő a következő esetek:

K: 1. Az ár változatlan marad.
2. Az ár változik (nő vagy csökken).

V: 1. **Nem változik** az ár, ha az illető árut és az aranyat előállító munka termelékenysége
— azonos mértékben csökken vagy
— azonos mértékben nő.
2. Változik az ár, ha
— csak az aranytermelő munka termelékenysége változik (ha a termelékenység emelkedik, akkor az ár is azonos mértékben emelkedik;
— csak az árut előállító munka termelékenysége változik (ha a termelékenység emelkedik, akkor az ár azonos mértékben csökken);
— az árut előállító munka termelékenysége jobban nő, mint az aranyat előállító munkáé (csökken az ár);
— az aranytermelő munka termelékenysége jobban nő, mint az árut előállító munkáé (emelkedik az ár).

Attól függően tehát, hogy **az áru- és az aranytermelő munka termelékenysége** hogyan változik, változik vagy változatlan marad az illető áru ára. A különböző árak más és más, pontosan meghatározott aranymennyiségek, amelyekben a gramm az aranynak az a mennyiségi egysége, amely az árak mércéjéül szolgál. **Ármércéről** akkor beszélünk, ha az aranynak valamilyen mennyiségét (pl. gramm, font stb.) mértékegységül rögzítik, és azt további részegységekre bontják. A megválasztott egységnek, valamint kisebb részeinek neveket adnak (pl. dollár, cent, font, shilling, penny stb.). **Az ármércét az államok szabályozzák.** Az állam tetszés szerint megválaszthatja a pénzegységet, nevét is változtathatja. Ilyenkor az áraránynak nem változnak, csak az egyes árak pénznevei. Például, ha a törvény pénzegységként az aranynak feleannyi mennyiségét jelöli meg, mint korábban, akkor minden áru ára a kétszeresére emelkedik (névlegesen), annak ellenére, hogy az értékviszonyok (munkaráfordítási feltételek) nem változnak.

E: Ha csak a pénzegység aranytartalma, vagyis ha csak az ármérce változik, akkor változik-e
1. az összes áruk értékösszege?
2. az összes áruk árösszege?
3. az áruk tényleges cserearánya?

V: 1. Az értékösszeg nem változik.
2. Az árösszeg nominálisan változik (de ugyanazt az aranymennyiséget jelöli, mint eddig).
3. A tényleges cserearányok nem változnak.

Az állam csak az ármércét változtathatja, és nem az arany (pénz) értékmérő funkcióját. Ezt a kettőt nem szabad összekeverni. Az áruk és az arany közötti értékviszony változása nem az állam akaratán múlik, hanem azt az áru- és a pénztermelésre fordított munka termelékenységének változása határozza meg. A pénzegység aranytartalmát viszont az állam — különböző szempontok szerint — tetszőlegesen meghatározhatja.

c) A PÉNZ FORGALMIESZKÖZ-FUNKCIÓJA

Az áruforgalomban minden árutermelő megmondja termékének pénznevét (vagyis, hogy mennyi pénzt kér érte), és ha akad vevő, akkor a számára használati értékkel nem rendelkező áruját pénzre cseréli, eladja, majd a pénzen megvásárolja a számára használható bármely más árut. Az áruforgalomban tehát az áru folytonosan pénzzé **(A — P)**, a pénz pedig áruvá **(P — A)** válik. Ez az **árumetamorfózis.** Így az $\mathbf{A}_1$ eladásából adódó pénzen $\mathbf{A}_2$-t vásárolnak, az $\mathbf{A}_2$ eladásából adódó ugyanazon pénzen $\mathbf{A}_3$-at stb. Az egymás után következő adásvételi aktusok sajátos láncolatot alkotnak, amelynek képletszerű ábrázolása: $\mathbf{A_1 — P — A_2 — P — A_3 — P}$ stb., ahol a **P** minden cseretényked és elválaszthatatlan szereplője. Világos tehát, hogy itt **a pénz egy újabb funkciójával** van dolgunk, amelyet a pénz **forgalmieszköz**-funkciójának nevezünk.

E: Mi a pénz forgalmieszköz-funkciója?

V: A forgalmi eszközként funkcionáló pénz **közvetíti** az áruk cseréjét.

A forgalom láncolatában $\mathbf{(A_1 — P — A_2 — P — A_3 — P \ldots)}$ forgalmi eszközre mindenkinek csak átmenetileg van szüksége, azért, hogy vele megszerezzen egy másik árut. Éppen ebből adódik a pénz (az arany) **helyettesítésének** lehetősége, amire szükség is van, hiszen a forgalom lebonyolítása aranyrudakkal, aranytömbökkel nagyon nehézkes, mindig ellenőrizni kell az arany súlyát, finomságát stb. Ezért idővel **pénzérméket** vertek, amelyeken hivatalosan igazolták azt, hogy aranytartalmuk szerint

hány pénzegységnek felelnek meg. Az érme azonban forgása során kopik, és így az általa hivatalosan képviselt értéknek **jelévé válik.** A pénzjel tehát a forgalomból **szükségszerűen és spontán módon** nőtt ki, s ennek alapján — idővel — az államok tudatosan elfogadási kötelezettséggel felruházott **papírpénzzel** helyettesítik az aranypénzt.

K: Mi tehát a papírpénz?

V: Aranypénzt helyettesítő, elfogadási kötelezettséggel államilag felruházott pénzjel.

A papírpénz aranyat helyettesít, de nincs saját értéke. Az értékmérő funkciót az aranypénz tölti be, de e funkció betöltéséhez az aranynak nem kell ténylegesen jelen lennie. Értékmérőként tehát a pénzarany **eszmeileg** funkcionál. **A forgalmieszköz**-funkcióban viszont a pénznek **ténylegesen jelen kell lennie,** de ezt a funkciót az aranypénz **helyettes** révén is betöltheti. A pénz forgalmieszköz-funkciója azt a látszatot kelti, mintha nem az áruk mozgatnák a pénzt, hanem fordítva, a pénz mozgatná az árukat. Ez azonban csak látszat, amely abból adódik, hogy az áru az $\mathbf{A_1 — P — A_2 — P — A_3 — P}$ stb. folyamatban egy pillanatnyi belépés után mindig kiesik a forgalomból, a pénz viszont tovább mozog az áruforgalomban. A pénz a valóságban azonban a zsebekben lapul mindaddig, amíg az áruk be nem lépnek a forgalomba. Valójában tehát **nem a pénz mozgatja az árukat, hanem fordítva, az áruk mozgatják a pénzt.** Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a pénzmozgásoknak csak passzív szerepük van az árukapcsolatokban. Aktív szerepük azonban csak **visszaható** jellegű, és végső fokon az árukapcsolatok határozzák meg a pénzkapcsolatok alakulását.

Ha az áru belép a forgalomba, akkor egy éppen a forgalmon kívül tartózkodó pénzmennyiséget csalogat elő. Ezt a pénzt a tulajdonosa a zsebében tartja mindaddig, amíg a számára szükséges áru be nem lép a forgalomba. Ha ez bekövetkezik, akkor a pénz abból a bizonyos zsebből az illető áru tulajdonosának a kezébe kerül, aki természetesen ugyanezzel a pénzzel valami mást vásárol, így **a pénz újból gazdát cserél** stb. Ugyanaz a pénzdarab tehát adott időn belül kézről kézre jár, vagyis mintegy bizonyos „távolságot" fut be. Ezt a jelenséget „a pénz forgási sebességének" nevezzük.

K: Mit nevezünk a pénz forgási sebességének?

V: Azt a számot, amely kifejezi, hogy egy pénzegység adott idő alatt átlagosan hányszor cserél gazdát.

Nyilvánvaló, hogy ha egy pénzdarab mondjuk egy hét alatt háromszor cserél gazdát, akkor ugyanaz a pénzegység három azonos értékű áru eladását közvetítette. Ha viszont ötször cserél gazdát, akkor öt azonos értékű különböző áru realizálását közvetítette, és így tovább. Világos, hogy minél gyorsabban forog a pénz, annál több áru eladását közvetíti. Ha a pénz forgási sebessége adott, akkor minél több áru kerül eladásra, annál több pénzre van szükség. Minél nagyobb viszont a pénz forgási sebessége, annál kevesebb pénzre van szükség azonos értékösszegű árumennyiség forgalmazásához. S minél nagyobb értékösszegű (pontosabban árösszegű) árumennyiség kerül a forgalomba, annál több pénz kell.

K: **A forgalomhoz szükséges pénzmennyiség** hogyan viszonyul:
1. a pénz forgási sebességéhez?
2. az áruk árösszegéhez?

V: 1. **Fordítottan arányos** a pénz forgási sebességével.
2. **Egyenesen arányos** az áruk árösszegével.

K: Ezek alapján határozza meg a forgalomhoz szükséges pénzmennyiség **általános** képletét!

V: A forgalomhoz szükséges pénzmennyiség =

$$= \frac{\text{a forgalomba kerülő áruk árösszege}}{\text{a pénz forgási sebessége}}.$$

Ebben a képletben tulajdonképpen három tényezőt vettünk figyelembe: az eladásra kerülő áruk tömegét, az ár magasságát és a pénz forgási sebességét. Világos azonban, hogy a hitelre eladott árukkal szemben az eladás időpontjában nem kell pénznek állnia. A korábban keletkezett adósságok megfizetéséhez viszont pénzre van szükség, kivéve, az egymást kiegyenlítő tartozásokat. Ezek szerint kissé módosul a forgalomhoz szükséges pénzmennyiségnek a fentiekben ismertetett általános képlete.

R: Alkalmazza az alábbi jelöléseket:
A = a forgalomba kerülő áruk árösszege (árumennyiségek szorozva az árakkal),
H = hitelre történő eladások,

T = esedékes tartozások,
E = egymást kiegyenlítő tartozások,
F = a pénz forgási sebessége,
P = a forgalomhoz szükséges pénz mennyisége.

F: E jelölések segítségével írja fel a forgalomhoz szükséges pénzmennyiség teljes képletét.

V: $\mathbf{P} = \frac{(\mathbf{A} - \mathbf{H}) + (\mathbf{T} - \mathbf{E})}{\mathbf{F}}$.

Több oknál fogva (amelyekre itt nincs módunk kitérni) valamely országban **az arany cserearánya romolhat.** Ha ez bekövetkezik, akkor — egyéb tényezők változatlansága mellett — több aranypénzre lesz szükség ugyanolyan árösszegű áruk forgalmazásához, mint értékarányos arany-cserearány esetén. Tegyük fel, hogy ez a plusz aranymennyiség be is kerül a forgalomba. Kérdés, hogy vajon ott fog-e maradni? Nem. A plusz aranypénzmennyiség előbb-utóbb kivonul a forgalomból, különböző kasszákban marad, mint az érték társadalmilag elismert egyedüli képviselője. Ennek oka az, hogy a pénz (az aranypénz természetesen) **értékdolog,** a gazdagság megtestesítője, annak megszerzése vagy előállítása munkába került, és cserearányának romlása esetén tulajdonosai inkább félreteszik, kincsként halmozzák fel.

Fordított esetben viszont, amikor javul az arany cserearánya, akkor a kasszákban és kincseskamrákban levő arany visszatér a forgalomba. Mindkét esetben **az áruforgalom hullámzásaihoz automatikusan igazodik,** tehát a forgalomban levő aranypénzmennyiség. Így mindig csak annyi aranypénz lép be a forgalomba, amennyit maga a forgalom megkíván. Ez a forgalomban levő **pénzmennyiség automatikus szabályozódásának a lényege.** Ezzel a megállapítással szembenáll egyes polgári közgazdászok ún. **mennyiségi pénzszemlélete,** amely azt a hibát követi el, hogy valamely ország egész aranykészletét forgalomban levőnek tekinti, és úgy véli, hogy az esetleges fölös aranymennyiség csökkenti a pénz vásárlóerejét, vagyis az árak emelkedéséhez vezet, és fordítva.

K: Hogyan tudná megcáfolni a pénz mennyiségi elméletét (a mennyiségi pénzelméletet)?

R: Gondoljon arra, hogy az ár pénzbeni csereérték. Ha a csereérték (illetve az érték) nem változik és mégis áremelés (vagy árcsökkenés) következik be, akkor ugyanaz az érték több (vagy kevesebb) aranypénzben nyer kifejezést.

V: A mennyiségi pénzelmélet alapvető hibája, hogy figyelmen kívül hagyja az arany áru voltát, és ezért annak értékét is. Az arany a termelésében kifejtett munka által meghatározott értékkel lép a forgalomba, ezért alapvetően az áruk és az arany értékaránya határozza meg az árszínvonalat, nem pedig az, hogy mennyi az országban levő aranymennyiség és az hogyan aránylik a forgalomhoz szükséges pénzmennyiséghez. Az aranyat mint értékkel bíró dolgot, sőt mint az érték adekvát képviselőjét, tulajdonosa meg is őrizheti addig, amíg nincs mire elköltenie, vagy amíg cserearánya romlik.

d) A PÉNZ KINCSKÉPZŐ, FIZETÉSIESZKÖZ- ÉS VILÁGPÉNZFUNKCIÓJA

Az a megállapítás azonban, hogy a forgalomhoz szükséges pénzmennyiség nagyjából automatikusan szabályozódik, papírjegyek forgalma esetén természetesen nem érvényes, mert ezek csak aranyjelek, nincs saját értékük, és így nem alkalmasak a társadalmi gazdagság megőrzésére. Kibocsátott fölös mennyiségük ezért nem csapódik ki a forgalomból, hanem benne reked, ami viszont a papírpénz vásárlóerejének csökkenéséhez (áremeléshez), inflációhoz vezet (erről később lesz szó). Ezzel szemben az arany fölös mennyisége kivonul a forgalomból és érmék, rudak, tömbök, dísztárgyak stb. formájában **kincsé merevedik.** Ebben az esetben a pénz kívül reked a forgalmon, és mintegy összegyűlik egy tartályban, amelyből szükség esetén — tehát ha nő a forgalom pénzmennyiség-szükséglete (az anarchikus árutermelésben szükségszerűen hullámzik a forgalomba kerülő árumennyiség) — visszaáramlik a forgalomba. A forgalomban levő pénzmennyiség automatikus szabályozódása tehát a pénz **kincsképző funkcióján keresztül** valósul meg, és az aranypénz forgalmának zavartalanságát biztosítja. Kincsként azonban csak jelenlevő és saját értékkel rendelkező pénz (aranypénz) szerepelhet, papírpénz nem. A pénz kincsképző funkciója tehát azzal függ össze, hogy a pénz (az arany) a vagyonmegőrzés megbízható formája, a gazdagság felhalmozásának eszköze.

E: Mit értünk tehát a pénz kincsképző funkcióján?

V: A pénzt mint az érték adekvát képviselőjét arra is felhasználják, hogy benne a társadalmi gazdagságot mintegy „konzerválják", hosszabb időre megőrizzék. A forgalomból tartósan kivont pénz kincsként leülepszik.

E: Mi a jelentősége ennek a funkciónak a pénzforgalom szabályozásában?

V: A kincs a pénzforgalom szempontjából mintegy „tartály" szerepet játszik, ahonnan a szükséges pénzmennyiség a forgalomba léphet, és ahová a felesleges pénzmennyiség a forgalomból kicsapódhat.

Hitelre történő árueladás esetén **adósság** keletkezik, amelyet egy bizonyos idő után ki kell egyenlíteni, meg kell fizetni. Ilyenkor a pénzmozgás nem párosul árumozgással. Hasonló a helyzet akkor, ha az árukat tényleges birtokbavételük előtt vásárolják meg készpénzért (elővásárlás). Ugyancsak nem beszélhetünk párhuzamosan áru- és pénzmozgásról pl. a munkabérek, az adók, a járadékok kifizetésekor sem. Ezekben az esetekben a pénz nem forgalmi, hanem **fizetési eszközként** funkcionál. (A „fizetési" szót itt a hétköznapi értelmezésétől eltérően használjuk.)

E: Mi a pénz fizetésieszköz-funkciójának tartalma?

V: Az, hogy a pénz mozgása önállósul az árumozgástól, rendszerint olyan esetekben, amikor — pl. hitelügyleteknél — a pénzmozgással szemben nincs egyidejű árumozgás.

A pénz fizetésieszköz-funkciójából adódik az a lehetőség is, hogy az aranypénzt többfajta **pénzhelyettesítővel** pótolják. Az áruhitellel kapcsolatos pénzhelyettesítőket általában **hitelpénz**nek nevezik. Ilyen a bankjegy és a látra szóló bankszámlapénz. Ezek a pénzhelyettesítők az aranypénzrendszerben igen fontos szerepet játszottak, de szerepük van a mai, az aranytól elszakadt pénzrendszerben is. Erről „A tőkés hitel és pénzforgalom" c., X. fejezetben lesz szó.

A hitelkapcsolatok következtében a forgalomban nemcsak akkor következik be fennakadás, ha valaki nem tud eladni és emiatt nem tud vásárolni sem, hanem akkor is, ha valaki nem

tud a **kívánt időben** vagy megfelelő áron eladni, és ezért nem tud eleget tenni adósi kötelezettségének sem. Ez kihat természetesen hitelezőjére is. A pénznek ez a funkciója tehát **elmélyíti az általános túltermelési válság elvont lehetőségét,** méghozzá annál nagyobb mértékben, minél szélesebb körben szerepel a pénz fizetési eszközként. A polgári társadalom fejlődésével a kincsképzés mint önálló meggazdagodási forma eltűnőben van. Ugyanezzel a fejlődéssel azonban nő a pénz fizetésieszközfunkciójának a jelentősége, a hitelkapcsolatok kiszélesedése miatt.

Az arany mint pénz a nemzetközi áru- és fizetési forgalomban is funkcionál, ilyenkor **világpénz**funkciót tölt be. **Vásárlási vagy forgalmi eszköz,** ha érte a világpiacon árut vesznek, **fizetési eszköz,** ha az államok között valamilyen okból fennálló adósság megfizetésére szolgál, és mint a **gazdagság abszolút anyaga** funkcionál, ha a vagyont aranyban viszik át az egyik országból a másikba.

5. AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY LÉNYEGE ÉS FUNKCIÓI

Már többször volt arról szó, hogy az árban az érték fejeződik ki. **Az ár: pénzben kifejezett érték.** Ezzel a tétellel azt mondjuk, hogy aranypénz esetén az ár alapjában véve az érték nagyságától függ. Ha ez igaz, akkor az **áraranyok** meg kell hogy egyezzenek az **értékarányokkal.** A konkrét **piaci** viszonyok vizsgálatánál azonban ez az állításunk egyáltalán nem tűnik kézenfekvőnek. Tételünk tehát **bizonyításra** szorul.

a) A KERESLET-KÍNÁLAT HATÁSA AZ ÁRAKRA

A piac terjedelme egyenlő az adásvételi aktusok összességével. Az adásvételek terén pedig kiemelkedő szerepet játszik a **kereslet-kínálat** viszonya. Egyelőre az egyszerű árutermelés modelljében gondolkodunk. Itt versenyben álló magántulajdonos kistermelők saját munkájukkal termelt árukat visznek a piacra.

Valamely árufajtából adott piacon a keresett és a kínált mennyiség nem feltétlenül esik egybe. A magántulajdonon alapuló árutermelés anarchiája következtében a különböző árukból hol többet, hol kevesebbet termelnek, ugyanakkor a kereslet is változó. A kereslet és kínálat aránya szükségképpen kihat az áralakulásra. Hogyan alakul egy adott ár, ha

K: 1. a kereslet és a kínálat éppen egyezik,
2. a kereslet nagyobb, mint a kínálat,
3. a kínálat meghaladja a keresletet?
(Indokolja válaszát!)

V: 1. Az ár nem változik. (Az eladók nem emelhetik az árat, mert ezzel csökkentenék a keresletet, és így árujuk egy része eladhatatlanná válna.) (A vevők sem csökkenthetik az árat, mert ezzel emelkedhet a kereslet, és így az ár sem maradhat alacsonyabb szinten.)
2. Az ár emelkedni fog. (Az eladóknak módjukban áll az árat emelni mindaddig, amíg az emelkedő ár a keresletet nem korlátozza a kínálat színvonalára.)
3. Az ár esni fog. (Ha az eladók a kínált árutömeget el akarják adni, kénytelenek az árakat csökkenteni, hogy ezzel a keresletet emeljék.)

A kereslet-kínálat és az ár fenti összefüggése igen egyszerű, ennyit minden áruviszonyok között élő ember észrevesz. Ha azonban be akarjuk bizonyítani, hogy az árnagyság végső fokon az értéknagyságtól függ, akkor e felszíni jelenség mögé kell hatolnunk. Még mindig felszíni, de valamivel mélyebbre hatoló összefüggés **a kereslet, a jövedelem és az ár összefüggése.** Némi gondolkodás után bizonyára meg tudja válaszolni a következő kérdéseket:

K: 1. Feltétlen csökken-e egy árufajta iránt a kereslet, ha emelkedik az ára, és fordítva: feltétlen nő-e a kereslet, ha az ár csökken?
2. Előfordulhat-e, hogy valamely árufajta árának emelkedése nem a saját keresletét csökkenti, hanem más áruét, illetve, hogy árának esése más áru keresletét emeli?
3. Ha a vásárlók jövedelme emelkedik, akkor többet vásárolnak, növelik a keresletüket. Kérdés, hogy a jövedelmek bizonyos mértékű emelkedése egyforma mértékben hat-e minden áru keresletének az emelkedésére?
4. Előfordulhat-e, hogy a jövedelmek emelkedése ellenére bizonyos áruk kereslete egyáltalán nem nő, sőt esetleg éppen a jövedelmek emelkedése miatt csökken?

R: A következőkre kell gondolnia: vannak alapvető és kevésbé fontos cikkek, és vannak olyanok is, amelyekből már telítettek a szükségletek. (Például nálunk a kenyér.)

V: 1. Valamely alapvető fontosságú cikket, például egy nélkülözhetetlen élelmiszert vagy ruházati terméket akkor is nagyjából a korábbi terjedelemben vásárolhatnak a fogyasztók, ha az ára emelkedik vagy csökken. (Az utóbbi akkor fordul elő, ha e cikkből már telítettek a szükségletek.) Például, ha a kenyér egyre olcsóbb lenne, pusztán ezért nem fogyasztanának egyre többet belőle.
2. Az előbbi kérdésre adott válaszból következik, hogy igen. Például ha a kenyér drágul, azért a fogyasztók továbbra is kénytelenek megvásárolni, így más, kevésbé fontos vagy kenyérrel helyettesíthető drága termékek iránt fog csökkenni a kereslet. És fordítva: ha a kenyér olcsóbb lesz (és belőle a szükséglet már telített), a felszabadult vásárlóerő más áruk keresletét növelheti.
3. Nyilvánvaló, hogy nem egyforma mértékben nő minden áru iránt a kereslet, ha a jövedelmek nőnek. Ez már az előzőkből is következik.
4. Előfordulhat, mert a magasabb jövedelmekből például megjavíthatják fogyasztásuk szerkezetét a vásárlók. (Például a kenyér és a burgonya rovására növelhetik húsfogyasztásukat.)

A keresletnek a jövedelem és az ár változására történő reagálását a **kereslet rugalmasságának** nevezzük. Az első esetben a kereslet **jövedelemrugalmasságáról,** a második esetben pedig a kereslet **árrugalmasságáról** beszélünk. Ez az összefüggés mennyiségileg is meghatározható, **a rugalmassági együttható segítségével.** A kereslet rugalmassági együtthatója a keresletváltozás és az árváltozás, illetve a keresletváltozás és a jövedelemváltozás hányadosa. A kereslet jövedelem-, illetve árrugalmassága tehát a keresletnek az árak, illetve a jövedelem változásaira való reagálásának mértékét fejezi ki.

b) ÁRVONZÁSPONT EGYSZERŰ ÁRUTERMELÉS FELTÉTELEZÉSE MELLETT

Az árakat általában az eladók szabják meg, de nem önkényesen, hiszen a köztük folyó konkurrencia miatt egyfajta árut csak azonos, **egységes áron** kínálhatnak, mert egyfajta áruból a vevők — kivételes esetektől eltekintve — nem vennék meg a drágábbat. A vevők konkurrenciája is „beleszól" természetesen az áralakulásba, hiszen a kereslet és kínálat viszonyán eladók és vevők közötti viszonyt kell értenünk, és a közöttük

folyó alkudozás is befolyásolja az árak alakulását. A kereslet és kínálat mindenkori viszonya szerint az árak vagy emelkednek vagy csökkennek, vagy éppen megállapodnak egy bizonyos ponton. Vegyük most azt az esetet, amikor az ármozgás során olyan ár alakult ki, amely mellett az adott áru kínálatával egyenlő a vásárlók (szükségleteik és jövedelmeik által meghatározott) kereslete. Ebben az esetben — mint mondottuk — az ár bizonyos ponton megállapodik. Ezzel azonban még semmit sem tudunk arról, hogy ez az ár megegyezik-e az adott áru értékével. Sőt — az egyszerű árutermelés viszonyait szem előtt tartva — egészen biztosan állíthatjuk, hogy gyakorlatilag soha nem fordulhat elő, hogy a keresett és a kínált árumennyiségek úgy egyeznek, hogy azokat értéküknek megfelelő árakon (azaz: értékáron) lehessen eladni (realizálni) valamely konkrét piacon egy bizonyos időpontban. Továbbra is nyitott tehát a kérdés: az érték miként szabályozza az árakat?

Ha az árak mögött meg akarjuk találni az érték szabályozó szerepét, azt kell megvizsgálnunk, hogyan hat az ár és az érték eltérése a kínálat alakulására. Egyszerű árutermelés esetén a termelő saját munkája tárgyiasul értékké az áruban. Ha az árak eltérnek az értékektől (az átlagos munkaráfordításoktól), akkor árujuk eladásakor még az átlagos ráfordítással dolgozó kistermelők sem a ténylegesen kifejtett munkájukkal arányosan jutnak pénzbevételhez.

K: 1. Hogyan alakul a különböző áruk előállításával foglalkozó kistermelők jövedelme, ha az árarányok nem felelnek meg az értékarányoknak?

2. Az értékkel nem arányos árak esetén kialakult jövedelmi viszonyok mire fogják ösztönözni a kistermelőket?

V: 1. Azonos munkával nem azonos, hanem **eltérő jövedelemre** tesznek szert. (Azok a kistermelők, akik termékeikért az értéknél magasabb árat kapnak, munkaráfordításukhoz képest magasabb jövedelemre tesznek szert, mint azok, akik csak érték alatti áron tudják termékeiket eladni.)

2. A magasabb jövedelmet biztosító termékek termelését növelni, az alacsonyabb jövedelmet biztosítóét pedig csökkenteni fogják. A termelők egy része — ha csak teheti — áttér a jövedelmezőbb termék előállítására, és az újonnan belépő termelők is a jövedelmezőbb területet fogják választani.

Ha viszont a jövedelmezőbb területen növelik a termelést, a piacon a kínálat előbb-utóbb annyira megnő, hogy kénytelenek lesznek az árat csökkenteni. A kevésbé jövedelmező területeken pedig fordított lesz a helyzet, tehát onnan menekülnek a termelők, így ott előbb-utóbb a kínálat csökken, ezért az ár emelkedni fog. Mindkét esetben tehát az ár az érték felé tendál.

K: Hosszabb idő átlagában hogyan fognak alakulni az árarányok az árutermelők szabad átáramlása esetén?

V: Ha a magántulajdonos árutermelők között szabad a verseny, akkor hosszabb idő átlagában az a tendencia érvényesül, hogy **az árarányok az értékarányokhoz igazodnak.**

c) AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY MEGFOGALMAZÁSA

Az árarányoknak az értékarányokhoz való hosszú távú igazodásában egy igen **fontos törvényszerű összefüggés** nyilvánul meg. Ezt az összefüggést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy hosszabb időszakot tekintve az áruk árát értékük (illetve az érték módosult formája) határozza meg. Ez az árutermelés alapvető törvényszerűsége. Érvényesülése specifikus formákat ölt a társadalmi alakulatok történelmi fejlődése során. A prekapitalista árutermelési viszonyokban közvetlenül az érték alkotta az árak mozgásának vonzáspontját. Ez legtisztábban az egyszerű árutermelés elvont modelljén[1] bizonyítható.

Egyszerű árutermelés feltételei között (ahol minden árutermelő szabadon dönt arról, hogy mit fog termelni, és csak saját munkájának eredményét viszi a piacra teljesen szabadon stb.) az ár — hosszabb távon — nem térhet el az értéktől, mert — mint láttuk — ez jövedelemeltéréseket okoz. A termelő-

[1] Tulajdonképpen erre a modellre épül az értéktörvénynek — e fejezetben található — első és meglehetősen egyszerű megközelítése. A későbbiek során (a VI., VII., VIII. stb. fejezetekben) látni fogjuk, hogy a szabadversenyes kapitalizmusban például az ármozgás vonzáspontja közvetlenül nem az érték, hanem annak módosult formája, a termelési ár. Ez nem vonatkozik a szabadversenyes kapitalizmusban kialakult tőkés mezőgazdaságra, ahol az értéktörvény az ún. hamis társadalmi értéken keresztül hat. A monopolkapitalizmusban tovább módosul az értéktörvény érvényesülése a monopolárak révén. A szocialista árutermelésben sem úgy érvényesül az értéktörvény, hogy az ármozgás közvetlen centruma az érték. — Minderről azonban még részletesen lesz szó a későbbiekben.

erőknek a mindenkori jövedelmezőbb területek felé áramlása, folytonos átcsoportosulása stb., előbb-utóbb abba az irányba hat, hogy az értéktől eltérő árak az érték felé tendáljanak. Ilyen értelemben tehát **az érték az ármozgás szükségszerű vonzáspontja.** Ez úgy is értelmezhető, hogy a különböző áruk árarányai igazodnak értékarányaikhoz. Az árarányok mozgását tehát az értékarányok alakulása határozza meg. **Ezt az alapvető, minden típusú árutermelésben érvényesülő összefüggést értéktörvénynek nevezzük.**

K: Mi az értéktörvény lényege?

V: Az értéktörvény lényege: hosszabb távon az érték (vagy annak módosult formája) **árvonzáspont,** azaz az árarányok kénytelenek abba az irányba változni, amely irányban az értékek változnak.

Árvonzáspont helyett gyakran az árcentrum fogalmát szokták használni. Az árcentrum kifejezés félreérthető vagy félrevezető, és legfeljebb csak szigorúan az elvont kisárutermelési modellben értelmezhető. Szó szerint ugyanis az árcentrum az ármozgás központja. Minden valóságos ármozgás átlaga azonban nem azonos az ármozgás vonzáspontjaként értelmezhető árcentrummal. Továbbá, a valóságos árutermelésben viszont a szigorú értelemben vett (és ez a jelző minden törvényszerű összefüggésre áll) értéktörvény nem érvényesülhet úgy, hogy a mindenkori árarányok mindig pontosan megegyeznek az érték- (tehát a munkaráfordítási) arányokkal. Ellenkezőleg, az értéktörvény szükségképpen az értéktől szüntelen eltérő árakon keresztül tör magának utat. Az értéktörvény tehát a folytonos áringadozásokon keresztül érvényesülő, objektív szükségszerűség, amely nem azt fejezi ki, hogy az ár nem tér el az értéktől, hanem azt, hogy **az ár** — hosszabb idő átlagában — **az érték vagy annak módosult formája körül ingadozik.**[2]

[2] Itt leszögezünk két fontos megállapítást. Először is azt, hogy az érték nem feltétlenül **közvetlenül** árcentrum (legfeljebb az elvont kisárutermelési modellben lehet), viszont mindenféle árutermelésben az érték — végső soron — árvonzáspont. Másodszor, igaz, hogy az árarányok kénytelenek abban az irányban változni, amelyben az értékarányok változnak, de ez nem jelenti azt, hogy az árarányok mindig ugyanabban az arányban változnak, amilyenben az értékek. Egyetlen áru tényleges árgörbéjének szelővonala sem esik egybe értékével, bármilyen hosszú időre rajzoljuk is meg.

Itt azonban felvetődik egy kérdés: mekkora az a munkaráfordítás, amely az ármozgás tengelyeként (árvonzáspontjaként) ható **érték nagyságát** meghatározza? Az előző fejezetben láttuk, hogy a rosszabb és a jobb körülmények között termelőknek az átlagos termelők körüli szóródása nem egyforma a különböző termelési ágakban. Az egyik ágban például a legrosszabb termelő ráfordítása esetleg 10, a másikban pedig 50%-kal haladja meg az átlagost. Továbbá, a különböző árutermelők egy adott terméket eltérő feltételek mellett állítanak elő... Az előző fejezetből viszont azt is tudjuk, hogy Ricardo, klasszikus polgári közgazdász nem az átlagosan szükséges munkával vette egyenlőnek az érték nagyságát, hanem a legrosszabb körülmények között kifejtett munkaráfordításokkal. Ha ez igaz lenne, akkor

K: Hogyan alakulnának a különböző termelők vagy termelési ágak jövedelmei?

V: A jövedelmezőség eltérő lenne azon termelési ágak javára, amelyekben a legrosszabb körülmények között termelők munkaráfordításai nagyobb arányban haladják meg az átlagráfordítást. (Más szavakkal, azok a termelési ágak kerülnének jobb helyzetbe, amelyekben az egyéni munkaráfordításoknak az átlagráfordítás körüli szóródása nagyobb.) Adott termelési ágon belül tehát a legrosszabbnál jobb körülmények között működő összes árutermelők tartósan extrajövedelmet is realizálnának.

Látható azonban, hogyha az árak (kisárutermelést feltételezve) a legrosszabb körülmények között termelők munkaráfordításaival egyenlőek, akkor megindul a termelők átáramlása a jövedelmezőbb ágakba, vagy pedig arra törekszenek, hogy minél jobb termelési feltételeket teremtsenek a maguk számára. Mindkét esetben nő azonban a kínálat, ami — egyéb tényezők változatlansága mellett — áreséshez vezet. A növekvő kínálat hatására csökkenő ár pedig egyre inkább a legjobb körülmények között kialakuló egyéni ráfordításokhoz kerülne közelebb.

Vajon az árak csökkenésének ez a folyamata addig tart-e, míg el nem éri a **legkisebb** egyéni (vagy iparági) munkaráfordítások szintjét? Rendkívüli körülmények között süllyedhet az ár erre a szintre (vagy ennél alacsonyabbra is), de tartósan nem állapodhat meg ennél. Vagyis hosszabb ideig az árvonzáspont nem lehet egyenlő a legkisebb egyéni vagy iparági munkará-

fordítással, lényegében ugyanazért, amiért a legmagasabb munkaráfordítással sem lehet egyenlő. Vagyis ugyancsak azért, mert az átlagráfordítás körüli **eltérő szóródás** miatt a termelési ágak jövedelmezősége eltérő lenne. Ennek következtében ismét lezajlanak a fentiekben leírt folyamatok, melyeknek hatására az ár emelkedni kezd és egyre inkább megközelíti a rosszabb körülmények között kialakuló egyéni ráfordításokat, de azokat megint csak rendkívüli körülmények között érheti el (vagy ezeket meg is haladhatja), és hosszú távon nem maradhat ilyen magas. Végső soron tehát a piaci viszonyok sem a legmagasabb, sem a legalacsonyabb, hanem — az előző fejezetben már tárgyalt — **társadalmilag átlagosan szükséges munkaráfordítások körül ingadoztatják** az árakat.

K: Hosszú távon az árarányok milyen munkaráfordítási arányokhoz igazodnak?

V: Átlagos, társadalmilag szükséges munkaráfordítási arányokhoz, azaz az áruk értékarányaihoz. Ez az értéktörvény lényege.

d) AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY FUNKCIÓI

Az értéktörvény lényegéből adódik, hogy az a kereslet és kínálat mechanizmusán, az árutermelők és a fogyasztók versenyén keresztül érvényesül. **Ily módon hatnak funkciói** is, amelyek ilyen vagy olyan fokon és módon mindenfajta árutermelésben érvényesülnek. Itt azonban a funkciók elsődleges és egyszerű megfogalmazását kívánjuk adni, ezért a magántulajdonon alapuló kisárutermelés feltételeiből indulunk ki. A későbbiek során emiatt még sok esetben vissza fogunk térni az értéktörvény funkcióinak elmélyültebb és konkrétabb megközelítésére.

Az egyszerű árutermelő munkáját senki sem szervezheti meg. Nem létezhet olyan társadalmi erő vagy szerv, amely képes lenne szabályozni a termelőket úgy, hogy a termelés volumene és szerkezete mindig egybeessék a szükségletek terjedelmével és struktúrájával. A kisárutermelők tengerében elképzelhetetlen a termelési feltételek olyan ésszerű elosztása, olyan termelési és szükségleti struktúra kialakítása, amely mellett a kínálat társadalmi szinten úgy felelne meg a keresletnek, hogy az egyes termékek éppen értékarányos áron realizálódnának. Ha ez elérhető lenne, akkor a jövedelmek ágazatonként kiegyenlítődnének, és az árak pontosan tájékoztatnák a termelő-

ket és a fogyasztókat egyaránt arról, hogy mely termék előállítása került több, és melyik kevesebb átlagmunkába. Ez azonban árutermelés körülményei között lehetetlen, de még inkább lehetetlen a magántulajdonon alapuló árutermelés — így a kisárutermelés — esetében, ahol a különböző gazdasági arányok az alapjában véve anarchikus gazdasági mozgások spontán hatására jönnek létre, mint a szüntelen aránytalanságok utólagos és hosszú idő átlagában kialakuló végeredményei.

Mindez azt jelenti, hogy a termelők adott időpontban mindig aránytalan összetételben termelnek, ezért **termékeik árai állandóan eltérnek értéküktől.** Ezek az eltérések a már bekövetkezett aránytalanságok kifejezői, és egyben ezen aránytalanságok megszüntetése irányában ható tényezők is, hiszen szükségszerűen a termelők átáramlásához vezetnek. A mozgás mindig a magasabb jövedelmezőséget biztosító termelési feltételek vagy ágak felé történik. Ezek azonban — kisárutermelésben — rendszerint azok az ágak, amelyekben a termékek ára az érték felett van. Így a termelők szüntelen átáramlása ezekbe az ágakba nemcsak a bekövetkezett aránytalanságok következménye, hanem újabb és újabb aránytalanságok szülője is. Ezért az elszigetelt magántermelők termelése társadalmi szinten **szükségszerűen anarchikus,** és az árak minden adott időpontban eltérnek az értékektől. A szükséges arányok tehát örökös aránytalanságokon keresztül alakulnak ki.

K: Mindezek alapján megfogalmazhatjuk az értéktörvény egyik alapvető funkcióját. Melyik az?

V: Az értéktörvény a magántulajdonon alapuló árutermelés esetén — miközben érvényre jut — **utólag** és **spontán** módon szabályozza a termelést.

Ha az értéktörvény az egyszerű árutermelésben hosszú távon az átlagos munkaráfordítást érvényesíti mint árcentrumot, akkor adott körülmények között természetes, hogy minden egyes termelési ágon belül az eltérő feltételek mellett termelők eltérő jövedelemre tesznek szert. Az átlagosnál jobb feltételek között termelők külön jövedelemhez jutnak, mert árujuk **egyéni munkaráfordítása** alacsonyabb a **társadalmi értéknél** (az átlagos munkaráfordításnál). Az átlagosnál rosszabb körülmények között termelők helyzete viszont éppen a fordítottja ennek. Vajon mire vezet ez?

K: A fentiek alapján megfogalmazhatjuk az értéktörvény egy további fontos funkcióját. Miben áll ez?

V: Az azonos terméket előállító termelők jövedelmi és vagyoni helyzetük tekintetében **differenciálódnak,** a különjövedelmet élvezők meggazdagodnak, az átlagosnál kisebb jövedelmet realizálók pedig elszegényednek. **Az értéktörvény második funkciója tehát, hogy differenciálja a termelőket.**

Az egyéni munkaráfordítás és az érték (átlagos munkaráfordítás) közötti eltérés azonban a termelők differenciálódása mellett más jelentős hatásokat is kivált. Minden termelő arra törekszik ugyanis, hogy minél kisebb legyen árujának egyéni értéke a társadalmi értékhez képest, mert így nagyobb lesz a jövedelme. A társadalmi érték azonban, ha hosszabb időszakot véve változik is, adott körülmények között a kistermelők számára tevékenységüktől független, objektív adottság.

K: Adott társadalmi érték mellett a kistermelők hogyan fokozhatják jövedelmüket?

V: Az egyéni munkaráfordítás csökkentése útján.

K: Az egyéni érték csökkentésére való törekvés révén az értéktörvénynek milyen újabb funkciója érvényesül?

V: Az értéktörvény harmadik funkciója, nevezetesen az, hogy **a termelőket a technika fejlesztésére ösztönzi,** sőt kényszeríti. (Mindenki szeretne különjövedelemhez jutni, illetőleg a technika fejlesztésében lemaradottakat a tönkremenés veszélye fenyegeti.)

Világosan kell látni, hogy az értéktörvény három alapvető funkciója együttesen hat, hiszen azok az értéktörvény lényegéből, közgazdasági természetéből fakadnak. Ezek szerint a termelés utólagos és spontán szabályozása elválaszthatatlan a termelők differenciálódásának különböző folyamataitól, valamint a technika fejlesztésére ható ösztönös és kényszerítő tevékenységektől. Az értéktörvény funkciói tehát kölcsönhatásban vannak egymással.

6. A PÉNZFETISIZMUS LÉNYEGE

a) MIT TUDUNK AZ ÁRUFETISIZMUSRÓL?

Az előző fejezetben több szó esett az árufetisizmusról. Most az áru és a pénz, valamint az értéktörvény lényegének és funkcióinak megismerése után lehetségessé válik az árufetisizmus, és különösen a pénzfetisizmus újabb vonásainak kiemelése. Az értéktörvény funkciói és más törvények követelményei a magántulajdonos árutermelők ismereteitől és akaratától függetlenül érvényesülnek. A termelési eszközök magántulajdonán alapuló árutermelésben az emberek nem lehetnek urai saját társadalmi viszonyaiknak. Az emberek közötti kapcsolatok dolgok közötti viszonyok formájában jelentkeznek. A csereértékkel, a pénzzel, az árral és minden más kategóriával vagy törvényszerűséggel összefüggő sajátosság látszólag a dolgoknak éppen olyan **testi** tulajdonságaként mutatkozik meg, mint pl. az áru súlya, alakja, színe stb., holott tudjuk, hogy minden gazdasági kategória és törvényszerűség belső tartalma **társadalmi viszony.**

Az érték sem dolog, hanem a termelők társadalmi viszonya, de ez a felszínen egyáltalán nem látszik. A felszínen az érték konkrét tárgy formáját ölti azzal, hogy az egyenértékes szerepét játszó áruban, ezen áru **testiségében** jelenik meg. Az egyenértékes egy dolog, konkrét áru, és mint egyenértékes még nagyobb mértékben dologinak látszó tulajdonságra tesz szert: ugyanis ez **maga az érték.** A mindennapi életben az emberek úgy látják, hogy az ármozgás, a termelők tönkremenése, meggazdagodása vagy átáramlása, a gazdagság mindenhatósága stb. **nem emberek közötti, hanem emberek és dolgok közötti viszonyokon múlik.** A magántulajdon körülményei között mintegy a dolgok uralkodnak az emberek felett, vagyis **az emberi sorsok a dolgok közötti viszonyok függvényei.** Hasonlóan a valláshoz, ahol az emberi gondolkodás teremtményei, az istenek életre kelnek és uralkodnak az embereken, a termelési eszközök magántulajdonán nyugvó árutermelésben sem az emberek uralkodnak a saját kezük által létrehozott „teremtményeken", dolgokon, hanem fordítva, az áruk és az áruviszonyok uralkodnak az embereken. **Ezt nevezi Marx árufetisizmusnak.**

b) A PÉNZFETISIZMUS

Az áru fétisjellege értelemszerűen a pénzre is vonatkozik, mert a pénz is áru. A pénzfetisizmus azonban erősebb, mint a közönséges árué, mert a pénz nem akármilyen áru, hanem a gazdagság abszolút képviselője, értékdolog, és úgy tűnik, mintha ez a kivételes szerepe tárgyi sajátosságaiból fakadna.

E: Mi tehát az áru- és a pénzfetisizmus?

R: A pénzfetisizmus rendkívül érzékletes, szinte szépirodalmi leírását Marx „Gazdasági-filozófiai kéziratok" c. művében (94—99. old.) olvashatja el.

V: Az árufetisizmus az áruk és áruviszonyok uralkodása azok alkotóin, a gazdálkodó embereken. A pénzfetisizmus pedig nem más, mint az árufetisizmus legmarkánsabb formája, az a jelenség, hogy kizárólag a pénz anyaga (jelen esetben az arany) jelenik meg mint az érték adekvát tárgyi formája. Mintha a pénz korlátlan hatalma (amely csak mennyisége által korlátozott) a pénz **dologi formájából** fakadna.

Hangsúlyozni kell, hogy az áru- és pénzfetisizmus annak szükségszerű következménye, hogy az árutermelők viszonyai a termelési eszközök magántulajdonán nyugszanak. Ebből az következik, hogy az áru- és pénzfetisizmus eltűnéséhez a **termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése,** a társadalmi tulajdonon alapuló termelési viszonyok megteremtése **szükséges.**

FELADATOK

1. A liszt tulajdonosa cukorra akarja cserélni áruját, és az ennek megfelelő értékforma: 2 kg liszt = 1 kg cukor. Melyik a viszonylagos értékformában és melyik az egyenértékformában levő áru?

2. Mi a lényeges különbség a közvetlen és a pénz közvetítésével végbemenő árucsere között?

3. Milyen alapon állítjuk, hogy az egyszerű értékforma a pénzforma csírája?

4. Lát-e lényeges különbségeket az általános értékforma és a pénzforma között?

5. A pénzárunak milyen alapvető tartalmi sajátosságai vannak, miért különleges áru?

6. Valamely áru ára **x** gramm arany. Hogyan változik az áru értéke, illetve ára, ha az aranytermelő munka termelékenysége kétszeresére, illetve háromszorosára emelkedik, vagy felére, harmadára csökken?

7. Egy áru ára 300 gramm arany. Az árutermelő munka termelékenysége négyszeresére, az aranytermelő munkáé pedig kétszeresére nő. Ebben az esetben hány gramm arannyal lesz egyenlő az illető áru ára?

8. Mennyi lesz a forgalomhoz szükséges pénzmennyiség az alábbi adatokat alapul véve:
   - a megtermelt áruk árösszege 100 millió;
   - az áruhitel 10 millió;
   - a kölcsönös beszámítás alapján végbement árucsere 20 millió;
   - a korábbi hitelek esedékes visszafizetése 15 millió;
   - az egymással szemben beszámítható hitelek összege 6 millió;
   - a pénz forgási sebessége 3.

9. A forgalomhoz szükséges pénzmennyiség 20 mrd. Az országban 25 mrd aranypénz van forgalomban. Lesz-e tartós árszínvonal-emelkedés, egyéb tényezők változatlansága mellett?

10. Feltételezzük az árutermelők három csoportját. Az első — a legfejlettebb technikával rendelkező — csoportban egy kabát elkészítéséhez 16 órára van szükség, a második csoportban 18 órára, a harmadik — technikailag leggyengébb — csoportban 20 órára. Tételezzük fel, hogy az első csoport 100, a második 1000, és a harmadik ismét 100 kabátot kínál a piacon eladásra. Határozza meg:

a) az egy kabát előállításához társadalmilag átlagosan szükséges munkaidőt;

b) az árutermelők melyik csoportja ér el extrajövedelmet, és melyik csoportja realizál átlagosnál kisebb jövedelmet az adott feltételek között?

11. Adott időszakban egy termékfajtából 2000 db előállítására összesen 10 000 társadalmi átlagmunkaórát fordítottak. Egyórányi társadalmi átlagmunka 4 dollár értékű terméket hoz létre. Az adott termékfajta iránti fizetőképes kereslet 36 000 dollár.

a) Hogyan alakul egy termék ára, ha feltételezzük, hogy minden előállított termék eladásra kerül?

b) Mennyi a nem realizált társadalmi munkamennyiség?

12. A pénz kialakulása és funkcionálása hogyan függ össze az áruvilágban végbemenő folyamatokkal?

13. Mi bizonyítja, hogy az áralakulás alapvetően a termelési költségek alakulásától függ?

14. Az áruk hasznossága és ritkasága vagy bősége gyakorol-e hatást az áralakulásra?

MEGOLDÁSOK

1. A liszt van viszonylagos értékformában, mert értékét a cukorban fejezi ki, a cukor pedig egyenértékformában van, mert a liszt értékkifejezésének anyagául szolgál.

2. A közvetlen csere esetén az adás és a vétel aktusa egybeesik ugyanazon személy számára, a pénz közvetítésével végbemenő cserénél viszont az eladás és a vétel két külön aktusra hasad.

3. Azon az alapon, hogy az egyszerű értékformabeli egyenértékesben megtaláljuk a pénz három alapvető tartalmi sajátosságát (használati érték, amely értékként jelenik meg; konkrét munka, amely absztrakt munkaként jelentkezik; magánmunka, amely társadalmi munkaként jelenik meg).

4. Szoros logikai és történelmi kapcsolatuk ellenére lényeges különbségek vannak az általános egyenértékes és a pénzforma között. Az előbbi különböző országokban és időszakokban másmás, az utóbbi térben és időben mindig azonos áruban nyilvánult meg. Így egy adott általános egyenértékes relatíve kisebb körben és több egyéb általános egyenértékes létezése mellett érvényesült. A pénzforma viszont elterjedt mindenütt, és kizárólagosan csak ez lett az általános egyenértékes.

5. A pénzáru az érték dologi formájaként, az előállítására fordított konkrét munka az absztrakt munka létformájaként, a benne rejlő magánmunka közvetlenül társadalmi munkaként hat. Éppen ezért a pénz különleges áru.

6. Ha kétszeresére nő az aranytermelő munka termelékenysége, akkor felére csökken az arany értéke, így az adott áru **2x** gramm arany; ha pedig a termelékenység háromszorosára nő, akkor **3x** gramm arany; ha viszont felére, illetve harmadára csökken, akkor az adott áru ára $\frac{x}{2}$ gramm, illetve $\frac{x}{3}$ gramm arannyal lesz egyenlő (az áru értéke természetesen nem változik).

7. Az illető áru ára 150 gramm arany lesz.

8. A forgalomhoz szükséges pénzmennyiség egyenlő:

$$\frac{100 - 10 - 20 + 15 - 6}{3}.$$

9. Nem lesz infláció, mert a felesleges aranypénz automatikusan kincsként csapódik le.

10. **a)** Az egy kabát előállításához társadalmilag szükséges munkaidő a következő súlyozott átlaggal lesz egyenlő:

$$\frac{(16 \cdot 100) + (1000 \cdot 18) + (100 \cdot 20)}{1200}.$$

b) Az árutermelők első csoportja ér el extrajövedelmet, mert termékének egyéni értéke kisebb az átlagosnál. Fordított a helyzet a harmadik csoportnál.

11. **a)** Egy termék ára 18 dollár lesz $\left(\frac{36\,000}{2000}\right)$.

b) A nem realizált társadalmi munkamennyiség 4000 dollár értékű (40 000—36 000 dollár).

12. Úgy, hogy **egyrészt** az áruvilág belső ellentmondásai alapján „szüli meg" a pénzt, **másrészt** alapjában véve az áruvilág mozgása határozza meg a pénzmozgásokat. Ugyanakkor bizonyos mértékben és értelemben önálló pénzmozgások is léteznek, sőt a pénzmozgások vissza is hatnak az áruvilágban végbemenő folyamatokra.

13. Hosszabb idő átlagában az ár (egyszerű árutermelés esetén) megegyezik az értékkel.

14. Az áruk hasznossága és ritkasága vagy bősége befolyásolja az ár alakulását, mégpedig úgy, hogy eltérítheti az értéktől.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Mi az értékforma?
2. Mit jelent az, hogy egy áru viszonylagos értékformában van?
3. Mit jelent az, hogy egy áru egyenértékformában van?
4. Mi az egyszerű értékforma lényege?
5. Mi a kifejlett értékforma lényege?
6. Mi az általános értékforma lényege?
7. Mi a pénzáru?
8. Mi a pénz lényege? Melyek tartalmi jellegzetességei?
9. Sorolja fel a pénz funkcióit! Röviden fogalmazza meg a funkciók tartalmát!
10. Mi a forgalomhoz szükséges pénz általános képlete?
11. Mi az ár?
12. Mi az értéktörvény követelménye egyszerű árutermelés esetén?
13. Melyek az értéktörvény alapvető funkciói?
14. Mi a pénzfetisizmus lényege?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. Értékformának (vagy értékkifejezésnek) nevezzük egy vagy több áru értékének dologi megjelenését (kifejeződését) egy vagy több tőle különböző áruban.
2. A viszonylagos értékformában levő áru lényege az, hogy ez az áru értékviszonyba került egy tőle különböző áruval, és annak használati értékében fejezi ki értékét.
3. Az egyenértékformában levő áru lényege az, hogy ez az áru egy adott értékviszonyban valamelyik más áru értékkifejezésének anyagául szolgál, vagyis benne (megfelelő mennyiségében) egy másik áru értékét fejezzük ki.
4. Az egyszerű értékforma lényege, hogy egy bizonyos áru csak egyetlen másfajta áruval kerül értékviszonyba, és értékét csak abban fejezi ki.
5. A kifejlett értékforma lényege, hogy egy bizonyos áru több másfajta áruval kerül értékviszonyba, és értékét több áruban fejezi ki.
6. Az általános értékforma lényege, hogy az áruk egységesen és egyszerre ugyanabban az — egyenértékes szerepét betöltő — áruban fejezik ki értéküket.
7. Pénzáru az az áru, amelynek természetes alakjával időben

és területileg, társadalmilag általánosan összenőtt az egyenértékforma. Ez az áru az arany.

8. A pénz lényegében olyan különleges áru, amellyel társadalmilag összenőtt az általános egyenértékes szerep. Ezen áru teste az érték dologi formájaként jelenik meg, az előállítására fordított konkrét munka pedig az absztrakt munka általános képviselőjeként, és végül a benne rejlő magánmunka — mivel állandóan a közvetlen kicserélhetőség állapotában van — közvetlenül társadalmi munkaként hat.

9. A pénz funkciói:

a) Értékmérő. Lényege: a pénz kifejezi az áruértékeket mint összehasonlítható mennyiségeket, tehát mint aranymennyiségeket.

b) Forgalmi eszköz. Ennek lényege, hogy a pénz közvetíti az áruk cseréjét, azaz az áruk cseréjének lebonyolítására szolgál.

c) Kincsképzés. Lényege, hogy a pénz (az arany) az érték „konzerválására", azaz a gazdagság felhalmozására szolgál.

d) Fizetési eszköz. Lényege: a pénz mozgása önállósul az árumozgástól, mégpedig rendszerint akkor, amikor vagy előre vagy utólagosan fizetnek valamely áru vásárlásáért.

e) Világpénz. Ennek lényege, hogy a pénz az országok közötti áru- és pénzkapcsolatokban is betölti alapvető funkcióit.

10. $\mathbf{P = \frac{(A - H) + (T - E)}{F}}$.

11. Pénzbeli csereérték.

12. Az árarányoknak hosszabb idő átlagában egybe kell esniük értékarányaikkal.

13. Utólag és spontán módon szabályozza a termelést, differenciálja a termelőket, serkent és kényszerít a technika fejlesztésére.

14. A pénzfetisizmus nem más, mint az árufetisizmus továbbfejlődése, az a jelenség, hogy kizárólag a pénz anyaga (jelen esetben az arany) jelenik meg mint az érték adekvát tárgyi formája, mintha a pénz korlátlan hatalma (amely csak mennyisége által korlátozott) a pénz dologi formájából fakadna.

IV. FEJEZET

Tőke és értéktöbblet

VÁZLAT

1. **A pénz mint tőke**
   a) A tőkés kizsákmányolás előfeltételei
      — A kizsákmányolás fogalma
      — A tőkés kizsákmányolás kialakulásának feltételei
   b) A tőke mozgásának általános képlete és annak ellentmondása
      — A kisárutermelő és a tőkés termelő cserefolyamatának képlete
      — A tőkemozgás általános képletének ellentmondása
      — A forgalom szerepe az értéktöbblet létrejöttében
2. **A munkaerő mint áru**
   a) A munkaerő áruvá válása
      — A munkaerő fogalma és felhasználása
      — A munkaerő értékét meghatározó tényezők
   b) A munkaerőáru sajátosságai
      — A munkaerőáru értékének történelmi-társadalmi eleme
      — A munkaerőáru különleges tulajdonsága
3. **A tőke és az értéktöbblet lényege**
   a) A tőkés termelőfolyamat jellemzői
      — A tőkés termelőfolyamat két oldala
      — Az értékképző folyamat átalakulása értékesülési folyamattá
   b) A tőke és az értéktöbblet fogalma
      — A tőke fogalmának lényege
      — A többlettermék és az értéktöbblet fogalma
4. **Állandó és változó tőke. Kizsákmányolás**
   a) Az állandó tőke lényege és jellemzői
      — A tőke funkcionális alakjai, a termelőtőke fogalma
      — A termelési eszközök részvétele a munkafolyamatban és az értékképző folyamatban
      — Az állandó tőke lényege
   b) A változó tőke lényege és jellemzői
      — A változó tőke fogalma
      — A munkaerő értékváltozásának hatása
   c) A tőkés kizsákmányolás foka
      — Szükséges munkaidő és többletmunkaidő fogalma
      — Az értéktöbbletráta
5. **Abszolút és relatív értéktöbblet. Különértéktöbblet**
   a) Az abszolút és a relatív értéktöbblet termelése
      — Az abszolút és a relatív értéktöbblet fogalma
      — Az abszolút értéktöbblet-termelés módjai

— A relatív értéktöbblet-termelés módjai
— Az abszolút és a relatív értéktöbblet-termelés jelentősége a kapitalizmus fejlődése során

b) A különértéktöbblet létrejötte
— A különértéktöbblet fogalma
— Különértéktöbblet és relatív értéktöbblet

6. A munkabér

a) A munkabér lényege
— A munkabér alapformái
— A munkabér a munkaerőáru ára
— Nominálbér és reálbér

b) A munkásosztály bérharcának jelentősége

c) Hibás nézetek a munkásosztály bérharcának szerepéről
— A „szociális" vagy „társadalmi" munkabérelmélet és .bírálata
— A vasbértörvény és bírálata
— A bér—ár-spirálra alapozott elképzelések lényege
— A béremelés áthárithatóságának kérdése

7. A kapitalizmus alapvető ellentmondása és gazdasági alaptörvénye

a) A termelés társadalmi jellegének fokozódása
— A munkamegosztás szélesedésének szerepe
— A tőkés termelés társadalmasulásának jellemzői

b) Az alapvető ellentmondás és az alaptörvény meghatározása
— Az árutermelés ellentmondásának új tartalma a kapitalizmusban
— A termelés üzemen belüli szervezettsége és társadalmi méretű anarchiája
— A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye
— Termelés és fogyasztás ellentmondása

A II. fejezetben foglalkoztunk az áru elemzésével. Megismertük az áru és az árutermelés legfontosabb jellemzőit. Azokat az összefüggéseket és tulajdonságokat tárgyaltuk, amelyek magántulajdon esetén az árutermelést és az áruvilágot általában jellemzik. Elemzésünket az absztrakció magas fokán, olyan modell segítségével végeztük, amelyben eltekintettünk mindazoktól a sajátos tulajdonságoktól, amelyek azzal kapcsolatosak, hogy ez a magántulajdon rabszolgatartó, feudális vagy tőkés jellegű magántulajdonként alapja-e az árutermelésnek, és az árutermelés rabszolgatartó, feudális vagy tőkés társadalomban folyik-e. Kimutattuk azt is, hogy az árutermelés fejlődése szükségképpen az érték önállósult, tárgyi formát öltő képviselőjének, a pénznek a kialakulásához vezet. Ebben a fejezetben az árutermelésnek azt a történelmileg meghatározott formáját tárgyaljuk, amelyben az érték birtoklása további érték elsajátítását teszi lehetővé, vagyis **a tőkés árutermelést.** Megvizsgáljuk a kapitalista termelés kialakulását és lényegét. Az áruviszonyok elemzésénél egy lépést teszünk az elvonttól a konkrét felé azzal, hogy konkrétan azokat a tulajdonságokat vizsgáljuk, amelyek az árutermelést mint tőkés árutermelést jellemzik. Megismerkedünk a tőkés árutermelés alapvető kategóriáival és alapvető ellentmondásával.

1. A PÉNZ MINT TŐKE

a) A TŐKÉS KIZSÁKMÁNYOLÁS ELŐFELTÉTELEI

Kizsákmányoláson azt a folyamatot értjük, amelynek során a közvetlen termelőtől munkája eredményének egy részét **megfelelő ellenszolgáltatás nélkül,** érdekeitől eltérő célra **elsajátítják.** Az ősközösség bomlása során kezdődött el a társadalmi fejlődésnek az a szakasza, amelyben az emberek egy kisebb csoportja a dolgozó tömegek kizsákmányolója. Az ősközösség idején, a termelőerők alacsony fejlettsége miatt a termelők fáradságos munkával csak annyit tudtak termelni, amennyi szűkös fizikai létfenntartásukat lehetővé tette.

K: A termelőerők fejletlensége miért tette lehetetlenné a rendszeres kizsákmányolást az ősközösségben?

V: A kizsákmányolás a kizsákmányolt fizikai létét fenyegette volna, így az esetleges kizsákmányolás szükségképpen rövidesen saját forrásának felszámolásához vezetett.

A fejletlen termelőerőknek szükségképpen a termelési eszközök közösségi tulajdona, a természettel szemben az egyenlőségen alapuló közösségi fellépés felelt meg. Csak ily módon tudták a fizikai létminimumot is megszerezni a természettől. A kizsákmányolás kialakulásához szükség volt — a termelés fejlődése alapján — az ősközösségi viszonyok felbomlására, és létre kellett jönnie a magántulajdonnak.

A kizsákmányolás történelmi fejlődés eredményeként jött létre. A történelmi fejlődéssel a kizsákmányolás formái is változtak. A kizsákmányolás **rabszolgatartó** formájára az jellemző, hogy a **rabszolga** maga is urának korlátlan tulajdona volt, és a rabszolgatartó a termelés eredményéből csak annyit juttatott neki, amennyi fizikai létfenntartásához szűkösen elég volt. Ezt később felváltotta a kizsákmányolás **hűbéri formája,** a **feudális társadalom,** ahol a földesurak zsákmányolták ki a jobbágysorban élő dolgozókat. A **földesurak** hatalma földtulajdonukon és a **jobbágyok** személyes függőségén nyugodott. A jobbágyok bizonyos munka- és termékszolgáltatások, robot és dézsma ellenében használták a földet, emellett rendelkeztek bizonyos termelési eszközökkel. Az árutermelés fejlődése a feudalizmus késői szakaszában azt eredményezte, hogy a termékjáradékot egyre több helyen pénzjáradék váltotta fel. Mind a rabszolgatartó, mind a feudális társadalomban a kizsákmányolás **nyílt** volt, hiszen világosan látható volt, hogy tevékenysége eredményét, ill. annak bizonyos részét a dolgozó kizsákmányolója számára kénytelen átengedni. Ezekben a társadalmakban jogilag is szentesített személyi függés útján, az erőszak közvetlen felhasználásával, vagy az erőszak alkalmazásának fenyegetésével kényszerítették a dolgozót, hogy munkája eredményét másnak engedje át. Ez a kényszer **közvetlenül** nem a gazdaságból, hanem a felépítményből származtatható, ezért **gazdaságon kívüli kényszernek** nevezzük. Az ilyen kényszer alkalmazásához szükséges hatalom természetesen mindig a gazdasági viszonyokban rejlő **alapokon** nyugszik.

A magántulajdon kialakulását követően kiszélesedett és fejlődött az árutermelés, amelynek széles körűvé válása a pénz létrejöttéhez vezetett. A pénz megszületésével az érték önálló formát nyert, és az érték megszerzése, szaporítása vált a gazdálkodás önálló céljává. A későbbiekben számos körülmény segítségével először a gazdaságilag legfejlettebb országokban, majd ezt követően egyre több országban olyan termelőmód alakult ki, amelyben a termelési eszközök túlnyomó része az összlakosság egy töredékét képező osztály tagjainak a tulaj-

donában van, a dolgozók pedig — bár a korábbi személyes függőségtől megszabadultak már — csak munkavégző-képességükkel rendelkeznek, termelési eszközökkel viszont nem. A munkások csak úgy képesek termelőtevékenységet kifejteni, hogy munkavállalási szerződéssel elszegődnek a tőkésekhez, akik felfogadják őket. A tőkések termelési eszközeit felhasználva dolgozó munkás **munkabért** kap. A tőkés maga termelőtevékenységet nem végez, mégis rendszeresen jövedelemhez jut, nyilvánvalóan a munkások munkájának az eredményéből. A tőkés jövedelmét a termelési eszközök tulajdona alapján sajátíthatja el a munkástól. Más alapon viszont nem juthat jövedelemhez, mert a személyes függés már megszűnt. Vagyonát tehát csak ily módon használhatja fel. **A tőkés—bérmunkás kapcsolat kialakulásának előfeltételeit** azokban a körülményekben találhatjuk meg, amelyek a munkások számára lehetővé és szükségessé teszik a munkavállalást, a tőkések számára pedig lehetővé és ésszerűvé a munkások felfogadását.

E: Melyek a tőkés—bérmunkás viszony kialakulásának előfeltételei?

R: — Csak a személyében szabad munkás szegődhet el.
— A dolgozó akkor kénytelen bérmunkásként elszegődni, ha másképpen nem tudja megtermelni a létfenntartását biztosító anyagi javakat (nem rendelkezik termelési eszközökkel).
— A felfogadónak rendelkeznie kell olyan vagyonnal, hogy termelési eszközökkel el tudja látni a felfogadott munkást, és akarnia is kell vagyona ilyen módon történő felhasználását.

V: A tőkés—bérmunkás viszony kialakulásához szükséges feltételek:
a) A termelési eszközök felhalmozódása a társadalom kisebb csoportja tagjainak tulajdonaként.
b) A közvetlen termelők személyileg szabaddá válása és a termelési eszközöktől való megfosztottsága.

b) A TŐKE MOZGÁSÁNAK ÁLTALÁNOS KÉPLETE ÉS ANNAK ELLENTMONDÁSA

A tőkés gazdálkodás kibontakozása elválaszthatatlanul kapcsolódott az árutermelés fejlődéséhez, elterjedéséhez. A kapitalista társadalom kizsákmányolója, a tőkés olyan személyként tevékenykedik, aki bizonyos értékösszeg tulajdonosa. Az értékösszeg először tárgyi alakjában, pénzformában áll rendelkezésére. A tőkés az értékösszeg (a pénz) felhasználásával ügyleteket bonyolít le, árukat vesz és ad el, és így haszonra tesz szert. A magántulajdonos kisárutermelő is eladja áruját, hogy személyes és termelési szükségletei kielégítésére szolgáló más árukat vegyen.

K: Ha az árut **„A"**-val, a pénzt **„P"**-vel jelöljük, akkor szimbolikusan hogyan írható fel a tőkés és a kisárutermelő kezében levő érték formaváltozása?

V: A tőkésnél: **P — A — P,** a kisárutermelőnél: **A — P — A.**

Látható, hogy mindkét esetben azonosak a mozgásban szerepet játszó aktusok (egy-egy vétel és eladás), azonosak a folyamat tárgyi és személyi szereplői: áru és pénz, ill. egy-egy eladó, vevő és egy olyan személy, aki vesz is, meg el is ad. Formailag csak a vétel és az eladás sorrendiségében látszik különbség, és csak mintegy ennek következményeként tűnik fel az áru és a pénz szerepcseréje. Ha azonban a kétféle mozgás **tartalmi** jellemzőit vesszük szemügyre, már jelentős lesz az eltérés. Más cél vezeti a kisárutermelőt, mint a tőkést.

K: Mi a lényeges eltérés a kisárutermelő és a tőkés célkitűzése között a cserefolyamatban való részvétel célját illetően?

V: A cserefolyamat eredményeként a kisárutermelő más használati értéket, a tőkés több pénzt akar. Azaz, a kisárutermelőt a kezdőpontban és a végpontban meglevő áru **használati értékének minőségi különbözősége,** a tőkést pedig a kezdő és végpontban meglevő **érték mennyiségi különbsége** sarkallja cselekvésre.

A kisárutermelő számára a megszerzett másfajta használati érték azért hasznosabb a korábbinál, mert szükségletét vele

jobban ki tudja elégíteni. Megszerzése után tehát eszébe sem jut, hogy azt ismét bekapcsolja a cserefolyamatba. Ezzel szemben a tőkés számára az érték birtoklásának az az értelme, hogy a cserefolyamaton keresztül szaporítsa azt. Az első esettel szemben tehát, amelynél a folyamat a végponttal lezáródik, a tőkés számára minden érték körforgásának, mozgásának végpontja egyben új mozgás kiindulópontja is. A tőkés tehát úgy tevékenykedik tőkésként, hogy a rendelkezésére álló értéket újra és újra a forgalomba dobja, a pénz pedig úgy funkcionál tőkeként, hogy újra és újra áruvá változtatja magát, majd ismét és ismét pénzformát ölt. Eközben megy végbe az érték szaporodása. Legyen a kiindulópontban meglevő pénz jele $\mathbf{P_1}$, a végpontbelié $\mathbf{P_2}$. Ekkor a tevékenység értelme, hogy $\mathbf{P_2 > P_1}$, és a mozgás $\mathbf{P_1 — A — P_2}$. Ez a mozgás két olyan aktusra bontható ($\mathbf{P_1 — A}$ és $\mathbf{A — P_2}$), amelyekre érvényes az áruforgalomnak az a törvénye, hogy az árucserében általában egyenlő értékek cserélődnek.

K: Milyen ellentmondást (paradoxont) tartalmaz a tőke mozgásának a $\mathbf{P_1 — A}$ és $\mathbf{A — P_2}$ aktusokat magában foglaló, és $\mathbf{P_1 — A — P_2}$ formában felírható általános képlete?

V: Azt, hogy ha $\mathbf{P_1 = A}$ és $\mathbf{A = P_2}$, akkor hogyan lehetséges, hogy $\mathbf{P_2 > P_1}$.

Ha $\mathbf{P_2 > P_1}$, akkor vagy valamelyik aktusnál meg kellett sérteni az egyenlő értékek cseréjének a törvényét, vagy az **A**-val kellett valaminek történnie a két aktus között. Jelöljük a keletkező többletet **m**-mel ($\mathbf{m = P_2 — P_1}$). A tőkések az árukat általában egymás között adják és veszik. Értéktöbblethez nemcsak egyik vagy másik tőkés csoport jut, hanem valamennyi tőkés, és nem egyszer vagy másszor, hanem rendszeresen és folyamatosan jutnak hozzá.

K: A fentieket figyelembe véve magyarázható-e az **m** származása alapvetően abból, hogy

a) a tőkések egyik csoportja becsapja a többieket?

b) a tőkések egymás között az árukat általában érték fölötti áron adják el?

c) a tőkések egymástól az árukat általában érték alatti áron veszik meg?

V: Alapvetően nem magyarázható egyikből sem, mert az **a)** esetben csak egyik tőkés csoport jutna **m**-hez, a másik rész pedig nemcsak hogy nem nyerne, hanem egyenesen ennyit veszítene, és összesítve az összes tőkés nem nyerne semmit. A **b)** és a **c)** esetet pedig az cáfolja, hogy a tőkések tevékenységük során vevőkként és eladókként egyaránt szerepelnek, tehát amit mint vevők nyernének, azt mint eladók elvesztenék, és fordítva szintén áll ez.

Nem magyarázható meg tehát a tőkések haszna az egymás közötti forgalomból. Az egymás közötti áruforgalmon kívül csereügyletet a tőkések a munkásokkal kötnek. A munkások munkaerejét vásárolják meg, a megvásárolt munkaerővel árukat termeltetnek, és a munkások által megtermelt árukat adják el. Itt kell tehát keresni az **m** létrejöttének titkát. Ahhoz, hogy a befektetett értéktömeg rendszeresen **m**-et hozzon, a tőkések számára a rendszeres munkaerő-vásárlás szükséges, ami viszont a megtermelt áruk rendszeres eladását, pénzre váltását is feltételezi.

E: Foglalja össze, hogy a forgalom mennyiben nem forrása és mennyiben feltétele az **m** létrejöttének?

V: Az **m** keletkezését nem lehet a tőkések egymás közötti cseréjéből megmagyarázni, de anélkül sem, hogy a tőkések pénzt fektetnének a forgalomba. A forgalom annyiban feltétele az **m** keletkezésének, hogy egyrészt a munkaerő áruforgalma, másrészt a létrehozott új áru értékesítése nélkül nem tehetnének szert a tőkések értéktöbbletre.

2. A MUNKAERŐ MINT ÁRU

a) A MUNKAERŐ ÁRUVÁ VÁLÁSA

A tőkés gazdálkodás esetén a termelőtevékenységet a munkás végzi. Dolgozni azonban csak akkor képes, ha egyrészt fizikai adottságai ezt lehetővé teszik, másrészt felkészültsége, képzettsége alkalmassá teszi munkavégzésre, vagyis rendelkezik munkaerővel. A **munkaerő** fogalmát Marx a következőképpen határozta meg: „Munkaerőn vagy munkaképességen azoknak a fizikai és szellemi képességeknek az összességét értjük, amelyek egy ember testi mivoltában, élő személyiségében létez-

nek, s amelyeket mozgásba hoz, valahányszor valamilyen fajta használati értéket termel."[1]

K: Mi a különbség és a kapcsolat a munkaerő és a munka között?

R: Gondoljon arra, hogy van különbség egy bizonyos képesség létezése és annak használata, felhasználása között!

V: **Munkaerő** annyi mint fizikai és szellemi képesség munkavégzésre. **Munka** annyi mint a munkaerő kifejtése, felhasználása.

A munkásnak munkaerejét fel kell használnia. A munkaerő szükséges a munkavégzéshez, de nem elegendő. Ehhez még termelési eszközökre is szükség van, ezekkel a tőkés rendelkezik. A termelési eszközök tulajdona lehetővé teszi a tőkés számára, hogy a munkaerő kifejtésekor a felfogadott munkás munkáját ő irányítsa, azzal rendelkezzék és eredményét — a terméket — ő vegye birtokba. A munkavállalási szerződés tulajdonképpen adásvételi ügylet munkás és tőkés között, amelyben a munkás az eladó és a tőkés a vevő.

K: Mit ad el a munkás és mit vásárol a tőkés ebben az ügyletben?

R: Eladni csak azt lehet, amivel eladója szabadon rendelkezik. Munkájával a munkás pedig csak termelési eszközök birtokában lenne képes rendelkezni.

V: A munkás elszegődésekor **munkaerejét adja el,** minthogy az ennek felhasználása során kifejtendő munkával nem rendelkezik. Tőkés viszonyok között tehát a munkaerőt adják és veszik áru módjára.

A tőkés árutermelésben tehát **a munkaerő áruvá válik.** Minden árunak, mint ismeretes, értéke és használati értéke van. A munkaerő használati értéke a munkavégzésben nyilvánul meg, abban realizálható. Értékét, mint minden áru értékét, az újraelőállításához társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg. A munkaerő emberi képesség, csak az élő em-

[1] **Marx—Engels** Művei. 23. köt. 159. old.

ber tulajdonságaként létezik. Létrehozása a kifejtett munkával közvetlenül nemigen hozható kapcsolatba. Szorosan kapcsolódik viszont azokhoz az anyagi javakhoz és szolgáltatásokhoz, amelyeket a munkásnak el kell fogyasztania ahhoz, hogy létét és ezzel együtt munkaerejét folyamatosan fenntartsa. A folyamatosságot itt igen tágan kell értelmezni, beleértve a kiöregedett munkások utánpótlásának a biztosítását is, mivel a munkás halandó és létének csak egy részében munkaképes. Az utánpótlás biztosítása családfenntartásban és gyermekek nevelésében valósul meg. A munkavégzéshez továbbá bizonyos tanulásra, képzettségre is szükség van. A képzettség megszerzésének ideje alatt is fenn kell tartania létét, illetőleg a kiképzés során is igénybe kell vennie bizonyos szolgáltatásokat.

A munkás és családja fenntartásához szükséges **nem-anyagi jellegű szolgáltatásokat,** nevelési és kiképzési tevékenységet nem mint a szolgáltatók által elvégzett munkaórák mennyiségét vesszük számításba. Nem adjuk tehát össze a munkás szükséges fogyasztásába bekerülő kenyérben tárgyiasult munkaórákat és mondjuk a tanár leadott matematika óráinak a számát, mert ez utóbbiak nem tárgyiasulnak értékké. A munkaerő újratermeléséhez szükséges szolgáltatások nyújtása a munkások számára azonban bizonyos mennyiségű tényleges **értékkel rendelkező áru** elfogyasztásával történhet csak meg. Ezeknek az elfogyasztott áruknak az értéke a munkaerő értékének a része. Ebbe az árutömegbe beleértjük mind a szolgáltatások közvetlen anyagfelhasználását, mind pedig a szolgáltatóknak jutó anyagi javakat is. Mindebből meghatározható egy terméktömeg, amely szükséges egy bizonyos idő alatt a munkaerő folyamatos újratermeléséhez.

E: Mi határozza meg a munkaerő értékét? Milyen elemekből tevődik ez össze?

V: **A munkaerő értékét annak a terméktömegnek az értéke határozza meg, amelynek elfogyasztása a munkaerő újratermeléséhez szükséges.** Ennek elemei:

a) a munkás létfenntartásához,
b) a családfenntartáshoz,
c) a kiképzéshez szükséges termékek értéke.

Ezeknek a termékeknek egy része közvetlenül bekerül a munkás és családja fogyasztásába, más részük a szükséges nem-anyagi jellegű szolgáltatások termékszükséglete.

A munkaerő újratermelése nem a szűken vett termelés, hanem a **fogyasztás** területén megy végbe. A fogyasztási igényekre és szokásokra a társadalmi környezet erősen kihat. Ez is magyarázza, hogy a munkaerő újratermelését szolgáló terméktömeg és ennek összetétele nem egyszer és mindenkorra adott, hanem társadalmi és történelmi tényezőktől függően eltérő. Eltérő attól függően is, hogy egyes országokban mások a földrajzi viszonyok, mások a lakás, a ruházkodás és a táplálkozás szükségletei. Továbbá, mivel a létfenntartási szükségletek körébe sorolhatjuk mindazokat a szükségleteket, amelyek kielégítése társadalmi méretekben **szokásossá vált a munkástömegek körében,** e szükségletek köre és terjedelme (a kielégítésükhöz szükséges javak tömege és szolgáltatások köre és összetétele) történelmileg is változó. „A munkaerő értékét az átlagmunkás szokásszerűen szükséges létfenntartási eszközeinek értéke határozza meg"[2] — állapította meg Marx. A kapitalizmus fejlődése során „a szokásszerűen szükséges létfenntartási eszközök" tömege növekszik és összetételük kedvezőbbre módosul, mert a munkásosztály állandó bérharcával megakadályozza, hogy a munkatermelékenység növekedésének **minden** előnyét kisajátítsa magának a tőkésosztály. **A munkaerő értékének van** tehát egy **történelmi-társadalmi eleme is.** Marx ezt „történelmi és erkölcsi"[3] elemnek nevezi „A tőké"-ben. Ugyanakkor azonban **a munkaerő értéke adott időben és adott országban meghatározott nagyság.**

E: Milyen eltérést állapítottunk meg eddig a közönséges áruk és a munkaerőáru értéknagyságának meghatározásában?

V: Eltérően a közönséges áruktól
- **a)** a munkaerő értéknagyságának meghatározásában kizárólag már megelőzően termékekben testet öltött munka játszik szerepet;
- **b)** a munkaerő újratermeléséhez szükséges árutömeg nagymértékben függ történelmi, földrajzi és társadalmi tényezőktől, mert terjedelmében és összetételében változik mind a munkásosztály közvetlen fogyasztásába ke-

[2] Ugyanott, 483. old.
[3] Ugyanott, 163. old.

rülő termékmennyiség, mind az elengedhetetlen szolgáltatások köre.

Azonkívül, hogy értéke holt munkából összegeződik, és hogy értéknagysága függ történelmi, földrajzi és társadalmi tényezőktől, a munkaerőárut a közönséges áruktól más fontos tulajdonsága is megkülönbözteti. Ez az egyetlen olyan áru, amely felhasználása során értéket hoz létre. Ugyanis az érték forrása a munka, a munkaerő felhasználása pedig munkavégzés. A munkavégzés során korábban nem létezett új érték keletkezik. Ilyen tulajdonsága pedig egyetlen más árunak sincs. E tulajdonsága miatt nevezzük a munkaerőárut **különleges árunak.** Így a munkaerőáruval két eltérő, egymástól függetlenül változó értéknagyság áll kapcsolatban: saját értéke és a felhasználása során létrejött érték. Ily módon válik lehetővé, hogy a tőkés a munkaerőárut **értékén** megvásárolva is rendszeresen jövedelemhez jusson, bizonyos nagyságú értéket kisajátíthasson.

K: Mi a feltétele annak, hogy a tőkés a munkaerőt értékén megvásárolva is rendszeresen kisajátíthasson egy bizonyos nagyságú új értéket?

R: Gondoljon arra, hogy a munkás által termelt termékek a tőkés tulajdonába kerülnek. A termékek értékének meghatározásában pedig a munkás által kifejtett, társadalmilag szükséges munkával létrehozott új érték játszik szerepet.

V: A munkaerő felhasználása során létrehozott új érték nagyobb legyen, mint az elhasznált munkaerő értéke. Ez rendszeresen be is következik. Ennek hiányában a tőkés tevékenysége önmaga számára értelmetlen volna, és így nem is valósulna meg.

A kizsákmányolásnak — mint láttuk — általános feltétele az, hogy az anyagi javakat előállítók tevékenységük eredményének csak egy részét használhassák fel létfenntartásukra. Ez az általános feltétel jelenik meg a kapitalizmusban specifikus formában, abban, hogy az áruvá lett munkaerő értéke kisebb, mint a működése során létrehozott érték.

3. A TŐKE ÉS AZ ÉRTÉKTÖBBLET LÉNYEGE

a) A TŐKÉS TERMELŐFOLYAMAT JELLEMZŐI

A tőkés termelés feltételei közül a tőkés rendelkezik a termelés tárgyi feltételeivel, a termelési eszközökkel, a munkás pedig a munkaerővel, amelyet a tőkés megvásárol. Ezután zajlik le a termelőfolyamat, ahol a munkaerőt egyesítik a termelés tárgyi feltételeivel.

Láttuk, hogy az árutermelő munka egyrészt **konkrét** használati értékeket létrehozó munka, másrészt **absztrakt,** értékképző munka. Így az árutermelésben egyrészt használati értékeket hoznak létre, vagyis egyszerűen munkafolyamat zajlik le, másrészt az absztrakt munka értéket termel, amely az áruban mint termékérték jelenik majd meg. Az árutermelés termelőfolyamata tehát kettős jellegű: egyrészt **munkafolyamat,** másrészt **értékképző** folyamat, új érték képződésének a folyamata. A tőkés termelőfolyamat is ilyen árutermelő folyamat.

Ha összevetjük a kisárutermelő és a tőkés termelés termelőfolyamatának munkafolyamat oldalát, akkor az általában meglevő — de nem eleve szükséges — technikai, technológiai különbségek mellett jelentős társadalmi jellegű különbségeket is találunk. Különbség van abban, hogy kinek az ellenőrzése alatt dolgozik a kistermelő és a munkás, abban is, hogy kinek a tulajdonában vannak a felhasznált termelési eszközök, és abban is, hogy kié lesz a termék.

K: Foglalja össze az egyszerű árutermelés és a tőkés árutermelés munkafolyamata közötti különbségeket.

V: **1.** Az egyszerű árutermelő a saját termelési eszközeit alakítja át új termékké — ezzel szemben a munkás idegen termelési eszközökkel dolgozik.

2. Az egyszerű árutermelő a saját ellenőrzése alatt dolgozik, munkaidejét saját belátása szerint használja ki. A munkás felett a tőkés gyakorol felügyeletet és gondosan ellenőrzi a munkaidő kihasználását, a termelési eszközök célszerű használatát.

3. Az egyszerű árutermelésben az elkészült termék azé, aki azt saját munkájával megtermelte. A munkás azonban a tőkés üzemében dolgozik, a tőkés termelési eszközeivel, ezért a termék sem az övé lesz, hanem a tőkésé.

A termelőfolyamat értékképző folyamat oldalán még nagyobb a változás, mint a munkafolyamat oldalán. Az egyszerű árutermelésben egyszerűen új érték keletkezik. A tőkés árutermelésben mint értékképző folyamatban azonban nem egyszerűen új érték keletkezik, hanem a tőkés által megfizetett munkaerőértéknél nagyobb új érték, amely tehát értéktöbbletet is tartalmaz. Ennek révén a tőke **értékesül,** azaz **értéktöbblettel gyarapodva** tér vissza az előlegező tőkéshez. A tőkés termelésnek éppen ez a célja, az értelme. A tőkés árutermelésben tehát **az értékképző folyamat értékesülési folyamattá alakul át.** Ezért, ha a tőkés termelőfolyamat lényegét két oldalának vizsgálatával kívánjuk elemezni, akkor azt mondjuk, hogy az egyszerű árutermeléssel szemben ez egyrészt munkafolyamat (az előbb kifejtett ismérvekkel), másrészt értékesülési (azaz értéktöbbletképző) folyamat.

K: Mi az oka annak, hogy az értékképző folyamat értékesülési folyamattá alakul át, és mi ennek az átalakulásnak az alapja?

R: Gondoljon arra, hogy a munkaerő áruvá válása nélkül bekövetkezhetne-e ez a változás, és arra is, hogy miért válik a munkaerő áruvá.

V: Az értékképző folyamat értékesülési folyamattá alakulásának oka a **munkaerő áruvá válása,** alapját pedig azok a **társadalmi változások** képezik, amelyek következtében a munkaerő áruvá válik.

b) A TŐKE ÉS AZ ÉRTÉKTÖBBLET FOGALMA

Értékesülési folyamat tehát csak meghatározott társadalmi feltételek között mehet végbe. Vagyis értékkel bíró tárgyak, dolgok csakis akkor működhetnek értékesülő értékként, azaz tőkeként, ha a társadalomban a termelés személyi és tárgyi feltételeinek — a munkaerőnek és termelési eszközöknek — a termelésben történő egyesítését a **munkaerő adásvételével** biztosítják. Csakis ez a tőkés—bérmunkás viszony okozza a tőkeként funkcionáló értékek önszaporító képességét, vagyis tőke voltát. **Termelési viszonyok** jelennek meg tehát a dolgok önszaporító képességeként. A tőkés árutermelésben a tőke mint a termelési viszonyok terméke uralkodik a termelőkön, a tőkés termelési viszonyok megszűnése viszont megfosztja a dolgokat

e tulajdonságuktól. Következésképpen ezek az **emberek közti viszonyok** képezik a tőkefogalom tartalmát.

K: Mindezek alapján határozza meg a tőke lényegét.

R: Vegye figyelembe, hogy a meghatározásban a megjelenési forma mögött levő termelési viszonyokban rejlő tartalomnak is szerepelnie kell! (Láttuk ezt az érték lényegénél is.)

V: A definíció természetesen igen sok változatban megadható:

a) a tőke értékesülő érték, amely tőkés—bérmunkás viszonyt fejez ki;

b) a tőke pénzt szülő pénz, amely tőkés—bérmunkás viszonyt fejez ki;

c) a tőke olyan felhalmozott érték, amely a tőkés—bérmunkás viszony következtében folytonosan értéktöbblettel gyarapodik;

d) a tőke önszaporító dolog (felhalmozott pénz, gyár) formájában megjelenő, tőkés és bérmunkás közötti termelési viszony stb.

A termékeket minden országban az anyagi termelésben dolgozók állítják elő. Tevékenységük nettó — a termelés során elhasznált termelési eszközök pótlásán felüli — eredményének rendszerint csak egy része szolgálja közvetlenül szükségleteik kielégítését, másik részét más célokra elvonják tőlük. A termelőtevékenység nettó eredményéből a termelő dolgozóknak jutó hányadot **szükséges terméknek,** a tőlük elvont hányadot **többlettermléknek** vagy **terméktöbbletnek** nevezzük. Osztálytársadalmakban a terméktöbbletet a kizsákmányoló osztályok sajátítják el.

A tőkés termelésben keletkező terméktöbbletet a munkások hozzák létre, és ez értékformában is megjelenik. Neve: **értéktöbblet.** Jele: **m** (a német „Mehrwert" szó kezdőbetűje). Kisajátítását az a gazdasági kényszer teszi lehetővé, amely a munkást munkaereje eladására készteti. Következésképpen értéktöbblet más termelési viszonyok között nem jöhet létre, mert a többlettermék csak a kapitalizmusban jelenik meg az új értéknek a munkaerő értéke feletti többleteként. **Az értéktöbblet csak a kapitalizmus jellemzője.**

4. ÁLLANDÓ ÉS VÁLTOZÓ TŐKE. KIZSÁKMÁNYOLÁS

a) AZ ÁLLANDÓ TŐKE LÉNYEGE ÉS JELLEMZŐI

A tőke különböző anyagi formákban jelenhet meg: pénz, termelési eszköz, munkaerő, készáru. A pénzformában levő tőkét pénztőkének, a termelési eszközök vagy munkaerő formájában levőt termelőtőkének, a készáru formájában levőt pedig árutőkének nevezzük. A pénz-, a termelő- és az árutőke a tőke funkcionális alakjai.

E funkcionális alakok közül először a termelőtőkével foglalkozunk. Ismeretes, hogy a termelőfolyamat csak akkor mehet végbe, ha egyidejűleg rendelkezésre állnak a termelési eszközök és a munkaerő is. Ezek egyesítése nélkül nem valósulhat meg a termelés. Amikor a tőkés pénzén termelési eszközöket és munkaerőt vásárol, akkor tőkéje alakot változtat, pénztőkéből új funkcionális alakba, termelőtőke formába megy át. A termelőtőke tehát termelési eszközökből és munkaerőből tevődik össze.

Amikor a termelési eszközök a termelőfolyamatban elhasználódnak, akkor a régi használati értékük megszűnik, ez azonban feltétele az új használati érték, a termék létrejöttének. A termelési eszközök meghatározott mennyiségű absztrakt munka termékben való megtestesülései is, tehát értéket is képviselnek. Értéküket átadják az elhasználásuk során termelt termékeknek. Ez az értékátvitel a munkafolyamatban a konkrét munka révén valósul meg. A használati érték feltétele, hordozója az értéknek. Ha tehát a munka selejtet eredményezett — nem volt megfelelően célirányos —, sem új érték nem jött létre, sem a termelési eszközben már meglevő értéket nem vitték át egy új termékbe. Sőt, ha például a nyersanyag közben megsemmisült, akkor értékmegőrzés és új érték létrehozása helyett érték semmisült meg.

K: Miért lesz ez az átadott érték része az új termék értékének?

V: Bármely termék értékét az újraelőállításához társadalmilag szükséges munka határozza meg. Az a munkamennyiség tehát, amely az elhasznált termelési eszközökben már korábban tárgyiasult, szintén a termék munkamennyiségben kifejezett újraelőállítási költsége.

A termelőfolyamatba belekerülnek: 1. a munkaeszközök (szerszámok, gépek, épületek stb.), amelyek egy-egy termelési ciklusban csak részben használódnak el és termelési ciklusok egész sorát szolgálják ki; 2. a munkatárgyak (alapanyagok, segédanyagok, energia stb.), amelyek jó része (pl. az alapanyagok) anyagában is bekerül az új termékbe. Ezek felhasználása közben azonban elkerülhetetlen bizonyos mennyiségű hulladék képződése.

A termelési eszközök az értékátadás révén bekerülnek az értékképző folyamatba is, amely a tőkés termelésben egyben értékesülési folyamat is.

K: A termelő folyamatban részt vevő munkaeszközök, ill. munkatárgyak részben vagy teljes egészükben kerülnek-e be a munkafolyamatba, ill. az értékképző folyamatba?

V: A munkaeszközök teljes egészükben bekerülnek a munkafolyamatba, de csak részben az értékképző folyamatba. Ugyanis csak fokozatosan használódnak el, ezért értéküket is csak apránként adják át a velük készített termékeknek. A munkaeszközökkel ellentétben a munkatárgy nem teljes egészében vesz részt a munkafolyamatban, de teljes értékével belekerül az értékesülési folyamatba. A munkatárgyak felhasználása folyamán ugyanis rendszerint hulladék is képződik, amely nem vesz részt a munkafolyamatban, de értéke az átvitt értékbe beleszámít, amennyiben nem haladja meg az átlagosan elkerülhetetlen méreteket.

Előfordulhat, hogy egyik-másik termelési eszköz értéke megváltozik az alatt az idő alatt, amíg egy termelési folyamatban egy új termék előállításához felhasználják. Más értékű tehát a termelési eszköz az új termék elkészültekor, mint a gyártási folyamat kezdetekor.

K: Melyik érték megy át az új termékre, a termelés elkezdésekor fennállott, vagy az új termék elkészültekor meglevő érték?

V: Az új termék elkészültekori érték, mert az áru mindig az újraelőállításához társadalmilag szükséges munkamennyiséget képviseli. Az **újra**előállításhoz szükséges munkán pedig mindig a **jelenben** szükséges munkát értünk.

A termelőtőkének termelési eszközökben megtestesült részét **állandó tőkének** nevezzük. Az állandó tőkét a „constans" szó kezdőbetűjével, **c**-vel jelöljük. Az állandó tőke elemei nem képesek munkát kifejteni, és így nem is hoznak létre új értéket, csak saját mindenkori értéküket adják át az új terméknek. Ennek következtében az állandó tőke nem lehet az értéktöbblet forrása, csak keletkezésének és megszerzésének feltétele. Ezen az sem változtat, ha a termelési eszközök értéke megváltozik annak következtében, hogy megváltozik a munka termelékenysége. Ez az értékváltozás akkor sem befolyásolja a megszerezhető értéktöbblet nagyságát, ha az után következett be, miután a termelési eszközök már beléptek a termelési folyamatba. Ha például a tőkés 100 értékegységért vásárolt nyersanyagot, és mire üzemében azt felhasználták, addig ezen anyag értéke 110 egységre emelkedett, akkor az új termék értékébe nem 100, hanem 110 értékegység ment át felhasznált nyersanyag címén. Látszólag a tőkés értéktöbblete abból kifolyólag is gyarapodott, hogy 10 egységgel olcsóbban vette a nyersanyagot, mint amennyivel az új áru eladásakor annak értékét felszámítja. E látszat azonban mindjárt eltűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a tőkés most az elhasznált nyersanyagot 110 egységért kénytelen újravásárolni. A 10 egységet tehát nem vághatja zsebre mint értéktöbbletet. Ha a nyersanyag értéke nem emelkedik, hanem csökken, akkor az ebből adódó „értéktöbblet-csökkenés" is csak látszólagos, mert a következő folyamatban arányosan kevesebbet kell termelési eszközök vásárlására fordítania. A termelési eszközök értékváltozása tehát **megváltoztatja** a belőlük, ill. a velük termelt áruk **értékét,** hiszen értékük átmegy ezen áruk értékébe, de **nem változtatja meg** a megtermelt **értéktöbblet** nagyságát.

E: A fentiek alapján állapítsa meg, miért **félreérthető** az eléggé elterjedt következő meghatározás az állandó (constans) tőkéről: constans az a tőkerész, amely értékét változatlan nagyságban adja át az új terméknek, vagyis értéke felhasználása folyamán nem változik.

M: Az érték változatlan nagyságú átadásán azt is érthetjük, hogy amíg a termelési eszköz a termelőfolyamatban tartózkodik, értéknagysága nem változhat. Pedig megváltozhat, ha közben változik az újratermeléséhez szükséges munka. Az viszont igaz, hogy értéknagyságának megváltozása

nem attól a munkától függ, amely termelési eszközként felhasználja.

K: Határozza meg az állandó tőke lényegét!

V: Constans az a tőkerész, amely csupán **átadja a maga mindenkori értékét,** és **az értéktöbbletnek nem forrása,** hanem csak **képződésének feltétele.**

b) A VÁLTOZÓ TŐKE LÉNYEGE ÉS JELLEMZŐI

A termelőtőke munkaerőben megtestesült része a **változó tőke.** Jele a „variabilis" szó kezdőbetűje: **v.** A változó tőkeként működő munkaerő működése folyamán — ellentétben a termelési eszközökkel — **saját értékét nem adja át** az új terméknek. A létrehozott új áru előállításához szükséges munkába ugyanis nem az a munka számít bele, amelybe a munkaerő újratermelése kerül, hanem az a munka, amelyet a munkás kifejt. Ebből következik, hogy a munkaerő értéke az új termék értékében nem jelenik meg újra, hanem a munkás elvont, absztrakt munkájával új értéket alkot, és ez lesz az új termék értékének a része. A tőkés üzemében megtermelt áru értéke tehát két részből áll: az elhasznált termelési eszközök értékéből (átvitt érték vagy holt munka) és a munkás absztrakt munkájával alkotott értékből (új érték vagy eleven munka). Az értéktöbblet az eleven munkával létrehozott új értéknek és a változó tőke értékének a különbözete. Éppen ezért az **értéktöbbletet létrehozó képességéért** vásárolja meg a tőkés a munkaerőt.

E: Mi tehát a változó tőke?

V: Változó tőke az a tőkerész, amely munkaerőben testesül meg, amely a termelés során elhasználódik és ugyanakkor saját értékénél nagyobb (tehát értéktöbbletet is tartalmazó) új értéket hoz létre.

Az új értéknek (így az értéktöbbletnek is) a változó tőke a forrása. Előfordulhat, hogy egy termék előállítása folyamán a termelési feltételekben csak az a változás következik be, hogy (mondjuk az élelmiszerek értékének emelkedése miatt) megnövekszik az azonos létszámú munkaerő értéke és a tőkés a megnövekedett **v** értéket ki is fizeti. Ilyen esetekben:

K: **1.** Az adott termék értéke nő, változatlan marad vagy csökken?
2. Az értéktöbblet nő, változatlan marad vagy csökken?

R: Gondolja át:
1. Változik-e az áru újraelőállításához társadalmilag szükséges munkamennyiség?
2. Növekszik-e az új érték és a munkaerő értékének különbözete, vagy változatlan?

V: **1.** A termékérték **változatlan,** hiszen a munkaerő nem adja át az értékét, így azonos létszámú munkás azonos idő alatt a példánk szerint csak azonos nagyságú új értéket termelhetett. (A termelési eszközök értékének változatlanságát feltételezve.)
2. Az értéktöbblet csökken, mert azonos nagyságú az új érték és nagyobb a levonandó **v** érték.

c) A TŐKÉS KIZSÁKMÁNYOLÁS FOKA

A tőkés üzemében előállított terméktömeg összértéke a termelésben elhasznált termelési eszközök átvitt (megőrzött) értékéből és a munkások által előállított új értékből tevődik össze. Mivel a munkások által előállított új érték nagyobb, mint az elhasználódott munkaerő értéke, az új érték és a termelésében kifejtett munkamennyiség elvileg két részre osztható. Az a munkaidő, amely alatt a munkások a munkaerejük értékének megfelelő nagyságú új értéket megtermelik, a **szükséges munkaidő,** az ezen idő alatt végzett munka a **szükséges munka,** és ennek az értéknagyságnak megfelelő terméktömeg a **szükséges termék.** A kifejtett munkaidő másik része a többletmunkaidő, amelynek megfelelő érték az értéktöbblet. Ez egyaránt értelmezhető egy bizonyos terméktömegre is, de termékegységre is.

K: Ha egy termékegység előállításához egyrészt annyi termelési eszköz elhasználódása szükséges, amennyit 10 óra munkaidő alatt lehet újratermelni, másrészt ezen felül még 10 órányi eleven munka, a napi munkaidő 10 óra és a munkaerő napi értéke 4 órai munkával hozható létre, akkor munkaórában kifejezve
a) mekkora lesz a termékegység értéke?
b) mekkora ebből az új érték?

c) mekkora a szükséges termék értéke?
d) mekkora az értéktöbblet?

V: **a)** 20 óra $(10 + 10 = 20)$,
b) 10 óra,
c) 4 óra,
d) 6 óra $(10 - 4 = 6)$.

A kizsákmányolás fokát a tőkés termelésben értékben fejezzük ki, a munkások által létrehozott új értékből a tőkések által kisajátított részt viszonyítjuk a munkásoknak jutó részhez. Az így nyert mutatószámot **értéktöbbletrátának** nevezzük, és **m'**-vel jelöljük.

K: Fejezze ki az értéktöbbletrátát a megfelelő munkaidőbeli és értékbeni fogalmak, valamint a nekik megfelelő betűjelek hányadosaként.

V: Kizsákmányolás foka $= \frac{\text{többletmunkaidő}}{\text{szükséges munkaidő}} =$

$= \frac{\text{értéktöbblet}}{\text{szükséges termék}}$. $\mathbf{m' = \frac{m}{v}}$.

5. ABSZOLÚT ÉS RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET. KÜLÖNÉRTÉKTÖBBLET

a) AZ ABSZOLÚT ÉS A RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET TERMELÉSE

A tőkés kizsákmányolásnak nemcsak a fokát kell elemeznünk, hanem terjedelmét is. A tőkés állandóan a kizsákmányolás kiterjesztésére törekszik. Minden olyan esetben, amikor a többletmunkaidő meghosszabbodik, nő az elsajátított értéktöbblet mennyisége. Ennek két válfaja lehetséges: abszolút és relatív. Az elsajátított értéktöbblet tömegének olyan növelését, amely **a munkásokkal végeztetett munkamennyiségek fokozásán alapul, abszolút értéktöbblet-termelésnek, a szükséges munkaidő lerövidítésén alapuló értéktöbblet-növelést pedig relatív értéktöbblet-termelésnek nevezzük.**

Konkrétabb módszereket tekintve, a kisajátított értéktöbblet többféleképpen növelhető.

1. A munkanapot meghosszabbítják. (Például 8 óráról 11 órára növelik.) Ez abszolút értéktöbblet-termelés.

2. A munkaintenzitást fokozzák. Ebben az esetben az történik, hogy a munkás az adott idő alatt ténylegesen több munkát fejt ki, mint korábban. Ha pl. 8 óra munkaidő alatt mozdulatai meggyorsításával, fizikai és szellemi erőkifejtésének növelésével annyi munkát végez el, amennyit korábban 10 óra alatt, akkor valójában 10 óra munkaidőt sűrített 8 órába. Értékterméke így 10 óra munkaidőnek megfelelő érték.

K: A munkaintenzitás fokozásával elért értéktöbblet-növelés abszolút vagy relatív értéktöbblet-termelés?

V: Abszolút értéktöbblet-termelés, mert az eredmény ugyanaz, mintha a munkanapot hosszabbították volna meg. A szükséges munkaidő formailag ugyan megrövidül, de a szükséges munka mennyisége nem változik meg. Az intenzívebb munka következtében a **rövidebb** szükséges munkaidő alatt a munkás **ugyanazt** a munkát végzi el, mint korábban.

Az értéktöbblet létrehozása fokozható további módokon is.

3. A létfenntartási cikkek értékcsökkenése is növelheti az elsajátított értéktöbblet tömegét. Ha a munka termelékenysége például a létfenntartási cikkek termelésében növekszik, akkor e javak értéke ennek megfelelően csökken. A létfenntartási cikkek értékcsökkenése bekövetkezhet amiatt is, hogy a termelési eszközök termelésében növekszik meg a munka termelékenysége, és ennek következtében csökken azoknak a javaknak az értéke, amelyeket a fogyasztási cikkek termelése során termelési eszközként használnak fel. Általában minden olyan esetben, amikor a munkaerő értékét meghatározó egyéb tényezők változatlanok és a munkásosztály fogyasztási színvonala is változatlan, a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésének **bármely szektorában** bekövetkező termelékenységemelkedés miatt csökkennie kell a munkaerő értékének és vele együtt a szükséges munkaidőnek is.

4. A női és a gyermekmunka bevonása a termelésbe, ill. bevonásának fokozása esetén két okból is nő a kizsákmányolás terjedelme:

— a családfenntartás költségei már nem terhelik teljes egészében a férfi munkaerőt, hanem megoszlanak a család több dolgozó tagja között;

— a nőknek és gyermekeknek a tőkés még azonos munka

végzése esetén is kevesebb bért fizet, mint a — családfenntartó — férfi munkásnak.

5. Ha a magasabb szakképzettségű munkást alacsonyabb képzettségűvel cserélik fel, a kiképzési költség csökkenésével csökkenhet a szükséges munkaidő terjedelme, és ezért növekedhet az értéktöbblet.

E: Sorolja fel az abszolút és a relatív értéktöbblet-termelés alapvető módjait!

V: Az abszolút értéktöbblet-termelés módjai:
a) a munkaidő növelése,
b) a munkaintenzitás fokozása.
A relatív értéktöbblet-termelés módjai:
a) a fogyasztási cikkek értékének csökkenése,
b) a női és gyermekmunka alkalmazása,
c) a kiképzési költségek csökkentése.

A munkanap meghosszabbítása csak a kapitalizmus fejlődésének kezdeti szakaszán lehetett az értéktöbblet növelésének fő eszköze. Amíg a munkásosztály nem vált elég hatékony, szervezett erővé, 16—18 órás munkanapok is előfordultak a kapitalizmusban. A munkásosztálynak azonban — elsősorban a fejlett tőkésországokban — sikerült elérnie a munkanap törvényes korlátozását és jelentős lerövidítését. Ma már több fejlett tőkésországban számos munkaterületen sikerült a napi munkaidőt 8 óra alá szorítani.

A munkanap rövidülése miatt a tőkések más módon igyekeztek kárpótlást szerezni. A munkást a munkaintenzitás fokozása révén kényszerítik több munka elvégzésére.

Mind a munkanap meghosszabbítása, mind a munka intenzitásának fokozása növeli a munkaerő napi értékét, mert a munkásnak többet kell fogyasztania ahhoz, hogy munkaerejének fokozott felhasználását pótolja. Ha tehát a tőkés nem fizet ennek arányában többet, akkor a munkaerő ára értéke alá esik. Bizonyos határon túl a munkás már semmilyen bér esetén sem képes munkaerejét reprodukálni, ami munkaképességének csökkenését, idő előtti munkaképtelenné válását vonja maga után. Itt azonban egyelőre feltételezzük a munkaerő értéken történő vásárlását.

A munkanap meghosszabbítása esetén az értéktöbbletráta növekedhet, változatlan maradhat, sőt csökkenhet is. Ez attól függ, hogy a munkabér változatlan marad-e, vagy ha növek-

szik, ez a növekedés hogyan viszonylik a munkanap meghosszabbításának mértékéhez. Ha a munkanap meghosszabbítása után a tőkés a munkanapnak ugyanakkora hányadát fizeti meg, mint korábban, akkor az értéktöbbletráta változatlan, de a többletmunkaidő hosszabb, ezért a keletkezett értéktöbblet is nagyobb lesz.

K: Ha a munkanap meghosszabbítása túlóráztatás útján történik, és a túlórát magasabban díjazzák, így a többletmunkaidő aránya a ténylegesen megfizetett szükséges munkaidőhöz csökken, növekedhet-e az értéktöbblet?

V: Igen. Ilyen eset például az, amikor a korábbi 4 órányi bért 6 órányira, és a 8 órás munkaidőt 11 órásra növelik. Ekkor a kizsákmányolás foka 100%-ról 83,33%-ra csökken, de az értéktöbblet 4-ről 5-re nő!

A kapitalizmus egész fejlődését tekintve az értéktöbblet-termelés fő módszere a relatív értéktöbblet-termelés. Ennek feltétele a szükséges munkaidő megrövidítése.

A munkás és családja létfenntartási költsége elsősorban a közszükségleti cikkek árától függ. Közismert, hogy a kapitalizmusban a megelőző termelési módokhoz képest lényegesen gyorsabban fejlődtek a termelőerők. A még kézi munkán alapuló, de üzemen belüli munkamegosztással szervezett tőkés manufaktúra is ugrásszerű eredménnyel járt már e téren, és még inkább áll ez a gépi nagyipar kialakulására. Ha megtorpanásokkal is, de a kapitalizmus egész időszakára jellemző a munka termelékenységének jelentős emelkedése. Ez vonatkozik a termelés minden területére, tehát a fogyasztási cikkek termelésére is. A munka termelékenységének emelkedésével pedig — mint tudjuk — arányosan csökken az áruk értéke is.

A munkásosztály szükséges fogyasztásának színvonala azonban a kapitalizmus fejlődésével emelkedik. A munkaerő értékének történelmi-társadalmi eleme ugyanis a munkaerő értékét meghatározó termékhalmaznak használati értékben, fizikai terjedelemben a **növekedését** idézi elő. Vagyis **a munka termelékenységének emelkedése nem azzal arányosan, hanem csak ennél kisebb mértékben csökkenti a munkaerő értékét.**

A munka termelékenységének emelkedése, és ebből következően a munkaerő értékének csökkenése azt is lehetővé tette, hogy a munkásosztály kivívja a munkanap hosszának jelentős lerövidülését.

K: Keletkezhet-e relatív értéktöbblet a munkanap hosszának csökkenése esetén?

V: Igen, keletkezhet, mert ha a szükséges munkaidő nagyobb mértékben csökken, mint az összmunkaidő, akkor relatív értéktöbblet keletkezik.

b) A KÜLÖNÉRTÉKTÖBBLET LÉTREJÖTTE

A társadalmi termelés fejlődése folyamán a munka termelékenységét az azonos iparágban működő tőkések nem egyforma ütemben növelik. Azok, akik a technika fejlesztésében élen járnak, áruikat a társadalmilag átlagosan szükségesnél kevesebb munkaráfordítással termelik. Az ilyen kivételes termelékenységű üzemben a munka ugyanannyi idő alatt több értéket termel, mint az átlagos vagy annál alacsonyabb technikával dolgozó üzemekben. Ebből következik, hogy ez előbbiekben a munkaerő azonos értékét megtestesítő termékeket rövidebb idő alatt termelik meg, tehát a szükséges munkaidő megrövidül. Ez azonban most nem annak a következménye, hogy a munkaerő értéke csökkent, hanem annak, hogy az értéktermelés szempontjából a munka kivételes hatékonyságúvá vált.

Az ebből származó értéktöbblet-növekményt **különértéktöbbletnek** nevezzük, amely a relatív értéktöbblet sajátos válfaja. Az értéktöbblet nagyobb mértékben nő, mint ahogyan a szükséges munkaidő csökken, mivel a többletmunkaidő alatt kifejtett munka is hatványozott munkaként hat. Ha például egy tőkésországban a munkaidő 8 óra, ebből 4 óra a szükséges munka, 4 óra a többletmunka, és az egyik tőkés üzemben a munka termelékenysége kétszerese a társadalmi átlagnak, akkor egy munkás itt 2 óra alatt megtermeli munkaereje ellenértékét (a 4 órányi értéket). A 6 órára növekedett többletmunkaidő alatt is többet termel azonban, $2 \cdot 6 = 12$ órának megfelelő értéktöbbletet hoz létre. Ebből a 12 órányi értéktöbbletből 4 órányi a normális értéktöbblet, az ezen felüli 8 órányi a különértéktöbblet, amely nem más, mint a megtermelt össztermék 16 órányi társadalmi értéke és a 8 órányi tényleges munkaráfordítás közötti különbség.

E: Mit nevezünk tehát különértéktöbbletnek, és mennyiségileg hogyan fejezhető ki annak nagysága?

V: Az értéktöbbletnek azt a részét nevezzük különértéktöbbletnek, amelyhez némely tőkés annak következtében jut, hogy áruit munkásai a társadalmilag átlagosan szükségesnél kevesebb munkaráfordítással állították elő. Egy tőkés különértéktöbbletének nagysága egyenlő az árui termeléséhez társadalmilag átlagosan szükséges munkaráfordítás és az üzemében ténylegesen szükséges munkaráfordítás különbségével.

Az a tőkés, aki különértéktöbbletre tesz szert, a versenyben fölénybe kerül. Azt is megteheti, hogy áruját versenytársainál olcsóbban adja, és értéktöbblete még így is nagyobb lesz a többiekénél. **A kapitalizmusban a különértéktöbbletért folyó harc ösztönzi a tőkéseket a technika fejlesztésére.** Különértéktöbblethez ugyanis csak azok jutnak, akik az átlagosnál fejlettebb technikát alkalmaznak, és eltűnik ez a különértéktöbblet, ha a többiek felzárkózása révén kivételes technikai színvonaluk átlagossá válik. Ebben az esetben azonban már csökken az áruknak, tehát a munkaerőnek is az értéke, és így minden tőkés számára emelkedik a relatív értéktöbblet. Ily módon a kivételes technikai színvonal eléréséért folyó konkurrenciaharc az a fő hajtóerő, amely biztosítja a relatív értéktöbblet állandó emelkedését. A fogyasztási cikkeket termelő tőkések konkurrenciája közvetlenül kihat a relatív értéktöbblet termelésére, a termelési eszközöket előállító tőkések konkurrenciája pedig a termelési eszközök értékének a csökkenéséhez vezet.

K: A termelési eszközök értékének általános csökkenése hogyan idézi elő a relatív értéktöbblet növekedését?

R: Gondoljon arra, hogy a munkaerő értéke a fogyasztási cikkek értékétől függ. A fogyasztási cikkek termelésében pedig termelési eszközöket használnak fel.

V: A fogyasztási cikkek termelésében felhasznált termelési eszközök értéke csökken, és ezért csökken a fogyasztási cikkek egységnyi mennyiségének előállítására fordított holt munka, az átvitt érték. Ez pedig szintén a fogyasztási cikkek értékének, ezen keresztül a munkaerő értékének és a szükséges munkaidőnek a csökkenéséhez vezet, éppúgy, mint az, ha növekszik a munka termelékenysége a fogyasztási cikkek termelésében.

6. A MUNKABÉR

a) A MUNKABÉR LÉNYEGE

Témánk tárgyalása során már több alkalommal megállapítottuk, hogy a munkások munkaerejüket eladva a tőkés számára tevékenykednek. A következőkben az ezen adásvételben a munkaerőért kapott ár (vagyis a munkabér) formáival, nagyságára ható tényezőkkel foglalkozunk.

A munkás a tőkéstől **munkabért** kap. A tőkés gazdálkodás kezdeti időszakában a munkabért mindig a ledolgozott idő alapján fizették. A bérezésnek ezt a formáját **időbérnek** nevezzük. Később a tőkések a munkabérrel nagyobb teljesítményekre kívánták ösztönözni a munkásokat. Kialakult a **teljesítménybérezés.** A termelés fejlődésének korábbi szakaszában általánosabban, később szűkebb területen előfordult, hogy egy-egy munkás kizárólag azonos fajtájú munkadarabokat állított elő, és könnyen ellenőrizhető volt a termék minősége. Ilyenkor a bért az elkészített darabok száma szerint fizették. Ezt a bérformát **darabbérnek** nevezzük. A termelés fejlődése során ezek a feltételek jelentősen változtak, és a teljesítménybérek bonyolultabb formái alakultak ki. A teljesítménybérek tételeinek kiszámítása úgy történik, hogy meghatározzák az időegység alatt elvégzendő teljesítményegységek számát. Ennek alapján — figyelembe véve az időegységre időbérként fizetendő bért — meghatározható lett egy-egy teljesítményegység díjazása. A tényleges bért azután a teljesítmény alapján fizették ki.

E: Milyen kapcsolat van az időbér és a teljesítménybér között, melyik közülük az elsődleges és melyik a származtatott?

V: A munkabér alapformái közül az időbér az elsődleges, a teljesítménybér az időbér módosult formája.

A munkaszerződés megkötése alkalmával úgy tűnik, mintha a munkás a munkáját adná el. Az eladási árat is munkabérnek nevezik, nem munkaerőbérnek. A munkabért általában utólag fizetik és nagysága látszólag (sőt az egyes munkás szempontjából nézve nem is csak látszólag) a kifejtett munka mennyiségétől és minőségétől függ. Ezt a munkaszerződésben legtöbbször kikötik.

Kérdés azonban, hogy mennyi lesz akkor az egységnyi munka díjazása? Nem jutunk messzire, ha azt válaszoljuk, hogy a

munka díjazását az egységnyi munka értéke határozza meg, hiszen az érték nagyságát a munka mennyiségével határoztuk meg, és így a meghatározandóhoz érkeztünk vissza. Továbbá, ha a munka áraként a tőkés kifizeti a teljes létrehozott értéket, akkor nincs haszna. A tőkés pedig munka nélkül is rendszeresen jövedelemhez jut. Ezenkívül, mint már rámutattunk, a munkás eladóként nem is adhatja el munkáját, mert azzal nem rendelkezik, azt csak munkába állása után fejtheti ki. Munkaképessége, munkaereje viszont a birtokában van, ezt eladhatja. Ennek árát pedig már meghatározhatja az értéke.

A tőkés termelés folyamatos menete is megkívánja, hogy a munkaerő értékét munkabérként kifizessék és ezzel biztosítsák a munkaerő rendszeres újratermelését. Tapasztalat továbbá az is, hogy a teljesítmény-színvonal általános emelkedése esetén az egységnyi teljesítményért kifizetett bér csökken.

A munkabér tehát a munkaerő ára, amelyet a munkaerő értéke határoz meg. Az egyes munkások viszont teljesítménybér esetén különbözőképpen teljesíthetnek és kereshetnek, noha a munkaerő értékét meghatározó javakból azonosak a szükségleteik. Ez ellentmondani látszik megállapításunknak, az ellentmondás azonban csak látszólagos. A munkaerő értéke **nem egyedileg, hanem társadalmilag** határozza meg a béreket, nem az egyes munkás egyedi bérét kell visszavezetnünk a munkaerő egyéni értékére, hanem **a bérszínvonalat a munkaerő társadalmi értékére.**

E: Mi tehát a munkabér lényege?

V: A munkabér **a munkaerő ára,** amely úgy jelenik meg, **mintha a munka ára volna.**

A munkabért a munkás pénzben kapja. A pénzegységekben kifejezett bért **nominálbérnek,** az érte vásárolható fogyasztásicikk-tömeget **reálbérnek** nevezzük. A reálbérszínvonal változását a nominálbér-színvonal és az árszínvonal változásainak együttes hatása határozza meg. A nominálbér változásával egyenes arányban, az árszínvonal változásával fordított arányban változik a reálbér.

K: Hogyan változik a reálbér, ha
a) a nominálbér változik, az árszínvonal változatlan;
b) a nominálbér változatlan, az árszínvonal változik;
c) mind a nominálbér, mind az árszínvonal változik?

V: **a)** A reálbér a nominálbér változásával megegyező irányban és arányban változik;
b) a reálbér az árszínvonal változásával ellentétes irányban (fordított arányban) változik;
c) a reálbér változatlan, nő vagy csökken attól függően, hogy a nominálbér és az árszínvonal azonos irányban és azonos arányban, vagy azonos irányban, de eltérő arányban, illetőleg ellentétes irányban változik-e.

b) A MUNKÁSOSZTÁLY BÉRHARCAINAK JELENTŐSÉGE

A munkásosztály kialakulásától kezdve — előbb szervezetlenül, később egyre szervezettebben — harcot folytatott a béremelésért. A harc sok esetben eredményes volt, sikerült magasabb béreket elérni. A béremelés nem szüntette meg a kizsákmányolás tényét, de gyakran hozzájárult a munkásosztály szokásos fogyasztási színvonalának, a munkaerő értékét meghatározó árutömeg nagyságának a növeléséhez, vagy átmeneti javulást idézett elő bizonyos munkásrétegek életkörülményeiben. Emellett a bérharcokban alakultak ki és szilárdultak meg a munkásosztály különböző osztályszervezetei, amelyek nélkül elképzelhetetlen a munkásosztály számára, hogy sikerrel harcoljon a politikai hatalomért.

E: Foglalja össze röviden a munkásosztály bérharcainak értelmét, jelentőségét.

V: A tőkés termelésben a munkásosztály csupán bérharcaival nem érheti el a kizsákmányolás felszámolását, de elérhet fontos részeredményeket. Elérheti
— anyagi körülményeinek átmeneti javulását;
— a munkaerőáru értékét meghatározó anyagi javak körének kiterjesztését.
— Politikai, szervezeti tapasztalatokat szerezhet a hatalomért folytatott harcához.

c) HIBÁS NÉZETEK A MUNKÁSOSZTÁLY BÉRHARCAINAK JELENTŐSÉGÉRŐL

A politikai gazdaságtan történetében számos olyan végletes és ezért helytelen állásponttal találkozhatunk, amelyek túlbecsülik vagy lebecsülik a munkásosztály bérharcainak jelentőségét. Vannak, akik azt állítják, hogy a munkásosztály bérharcával

a kapitalizmus körülményei között is elérhet gyökeres fordulatot kizsákmányolt helyzetében, mások viszont kifejezetten értelmetlennek tartják a munkásosztály bérharcait. A jelentkező nézetek ezerféle változatára nem térhetünk itt ki. Arra szorítkozunk csak, hogy a fő típusok néhány eredeti alapváltozatát körvonalazzuk. Ennek során csak utalunk aktuális mai változataikra. A korunkban fellépő hibás nézetek részben a régebbiek továbbfejlesztett változatai, részben jelentős eltéréseket mutatnak. Részletesebb elemzésükhöz azonban a későbbi fejezetekben tárgyalandó összefüggések ismerete lenne szükséges.

A bérharcok túlbecsülésével kapcsolatos egyik végletes álláspontot Tugan-Baranovszkij, orosz liberális közgazdász alapozta meg a XIX. század végén, „szociális" vagy „társadalmi" munkabérelméletében. Eszerint a munkabér magassága nem vezethető le az értékelméletből, mert értékről csak ott beszélhetünk, ahol társadalmilag egyenlő felek cserélnek. A munkás és a tőkés pedig a közöttük végbemenő cserében nem egyenlők. Tugan-Baranovszkij azt állítja, hogy a munkásnak az új értékből és az ennek megfelelő termékből való részesedése nagyságát kizárólag a munka termelékenysége és a munkásosztály társadalmi ereje szabja meg.

Ennek az elgondolásnak racionális magva az, hogy érzékeli a munkaerő értékének történelmi-társadalmi elemét, de — hibásan — hallgatólagosan azt feltételezi, hogy a tőkések hasznától független az alkalmazott munkások száma, és így a tőke alacsonyabb vagy magasabb jövedelmezősége nem gyakorol hatást a munkaerő keresletére és a bérszínvonalra.

K: Mi az elgondolás alapvető hibája, és milyen károkat okoz ez az elmélet a munkásosztály harca szempontjából?

V: Ha a munkabérek nagyon magasra emelkednének és emiatt a kisajátított értéktöbblet erősen csökkenne, a tőkéseknek nem fűződne érdekük a termelés megfelelő szinten tartásához, és ez a munkaerő keresletének csökkenésén keresztül végül is a bérek csökkenéséhez vezetne.
A Tugan-Baranovszkij-féle és a hozzá hasonló álláspontok olyan veszélyes illúziókat ébresztenek a munkásokban, hogy szervezett harcukkal **a kapitalizmuson belül** gyökeresen és tartósan megjavíthatják sorsukat.

A munkásosztály bérharcaival kapcsolatos másik végletes nézet a bérharcok értelmének teljes tagadása. Ez az álláspont

jut kifejezésre az ún. „vasbértörvény"-ben, amelyet a fiatal német munkásmozgalom egyik opportunista vezetője, Lassalle vallott. Eszerint, ha a munkabér a munkások fizikai létét biztosító létminimum fölé emelkedik, akkor a munkások gyorsabban szaporodnak és a munkaerő túlkínálata visszaszorítja a bért a régi színvonalra. Ellenkező esetben pedig a munkások szaporodásának csökkenése váltja ki a béremelkedést. Vagyis a munkabér mintegy „önmagától" szabályozódik, a bérharc értelmetlen.

K: Miért téves a „vasbértörvény"?

R: Gondolja végig az alábbi kérdéseket:
Igaz-e, hogy a munkások szaporodása arányos a bérszínvonallal?
A munkaerő értéke megegyezik-e a fizikailag nélkülözhetetlen fogyasztási cikkek értékösszegével?
Mennyi idő múlva lehet érezhető a szaporodás a munkaerőkínálat növekedésében? Gyorsan?

V: **Először** is, nem igaz, hogy a munkások természetes szaporodása és a bérszínvonal között ilyen közvetlen összefüggés van. Közismert, hogy az igen alacsony életszínvonalon élő népek általában gyorsabban szaporodnak, mint a magasabb életszínvonalon élők.
Másodszor, a fizikailag nélkülözhetetlen létfenntartási cikkek terjedelme a munkaerő értékének csak alsó határát szabja meg, és ha a reálbér idáig süllyed, akkor már a munkaerő értéke alatt van.
Harmadszor, maga a természetes szaporodás mértékének változása csak jelentős időeltolódással lehet hatással a munkaerő-kínálatra.

A bérharcok jelentőségét tagadja az ún. „bér—ár-spirál" teória, amely különböző változatokban jelenik meg, de valamennyi változatának az a közös lényege, hogy a bérharc végeredményben kilátástalan, mert a béremelés áremeléshez vezet, és így csak a nominálbérek emelését lehet elérni, a reálbérekét nem.

A bér—ár-spirálra alapozott elképzelések különböző variációinak számos különféle, sokszor egymástól eltérő hiányossága van. Közös alapvető hibájuk az árak kialakulásának olyan felfogása, hogy a tőkés termelők a termelési költségekhez hoz-

záadnak meghatározott arányú hasznot, és az így kalkulált eladási árat minden különösebb nehézség nélkül érvényesíteni tudják. Ha ez így volna, akkor valóban könnyen áthárítható volna a béremelés a vásárlókra.

Valójában azonban a bérköltségek emelkedésének áthárítása nehézségekbe ütközik. Az esetleges átháríthatóság is bonyolult jövedelmi és piaci összefüggésektől és feltételektől függ. Vannak olyan feltételek, amelyek között a bérszínvonal változása tartósan módosíthatja az árszínvonalat és az ararányokat. Ezekre az összefüggésekre a megértésükhöz szükséges további tananyagrészek feldolgozása után térünk vissza. Itt csak annyit jegyezzünk meg, hogy a bérharcnak ilyen körülmények között is van értelme és jelentősége. Arra viszont elégségesek eddigi ismereteink, hogy megértsük, bizonyos feltételezések figyelembevételével a bérváltozás hogyan hat az áralakulásra. Feltételezzük, hogy

a) aranypénzforgalom van;
b) a tőkések és a munkások egyaránt elköltik jövedelmeiket;
c) a szabad verseny nem korlátozott.
d) Eltekintünk attól, hogy a tőkéseken és a munkásokon kívül más rétegek vagy osztályok is léteznek a tőkés társadalomban.

Feltételezéseinket szem előtt tartva, vegyük figyelembe, hogy a munkások jövedelmükből általában tömegfogyasztási cikkeket vásárolnak, a tőkések pedig a tömegfogyasztási cikkeken kívül luxuscikkeket és termelési eszközöket is. A tőkéseknek a tömegfogyasztási cikkekre irányuló keresletét többékevésbé fix nagyságúnak tekinthetjük. Feltételezzük továbbá, hogy a béremelkedés az összтermelés alakulására és így a termelési eszközök iránti keresletre nem gyakorol eleve negatív hatást. (Ha a béremelkedés nem túlságosan nagy mértékű, ez reális feltevés.) Ekkor viszont a tőkések jövedelmének változása kifejezetten a luxuscikkek iránti keresletet érinti.

K: Adott termelést feltételezve, hogyan hat a bérszínvonal emelkedése az összkereslet nagyságára és a kereslet összetételére?

R: Gondoljon arra, hogy amennyivel nő a kifizetett bérösszeg, annyival kevesebb lesz az a pénz, ami értéktöbbletként a tőkéseknél marad. A munkások és a tőkések keresletének eltérő irányából következtessen a kereslet szerkezeti változásaira.

V: Az összkereslet terjedelme változatlan marad, mert a munkások keresletének növekedését pontosan ellensúlyozza a tőkések keresletének csökkenése. Ugyanakkor a kereslet szerkezete változik. Nő a tömegfogyasztási cikkek iránti kereslet és csökken a luxuscikkek kereslete.

K: Feltételezve, hogy az árak a béremelés előtt az értéknek feleltek meg, hogyan módosul ez a keresleti struktúra változása következtében?

V: A tömegfogyasztási cikkek árát a nagyobb kereslet értéke fölé emeli, míg a luxuscikkek ára a kisebb kereslet miatt értékük alá süllyed.

Feltételezéseink mellett is tehát a bérváltozás következtében **közvetlen** hatásként árváltozások jelentkeznek, amelyek fékezik a reálbér növekedését, továbbá megváltoztatják a tömegfogyasztási cikkek és a luxuscikkek termelésének jövedelmezőségét. A tömegfogyasztási cikkek termelése a korábbinál jövedelmezőbb, a luxuscikkeké kevésbé jövedelmező lesz.

K: A jövedelmezőségi viszonyok változása a termelési szerkezet milyen változtatására ösztönzi a termelőket?

V: A termelők a luxuscikkek termelésének csökkentésében, a tömegfogyasztási cikkek termelésének kiszélesítésében érdekeltek, és ennek megfelelően fogják módosítani a termelés összetételét.

K: A termelési arányok fenti változása hogyan hat a kínálati viszonyokra és ezen keresztül az árakra?

V: A tömegfogyasztási cikkek kínálata nőni fog, ami az árak csökkenését idézi elő, a luxuscikkek kínálata csökken, ami áremelkedést vált ki. Végbemegy tehát az áraknak az értékhez történő közeledése és az ennek megfelelő ararányok visszaállása.

Az értéktörvény tehát működésbe lép, a béremelést közvetlenül követő ararányváltozásokat helyreigazítja, és abba az irányba hat, hogy hosszabb távon a béremelkedés a reálbérekben is érvényre jusson.

Enyhítve eddigi feltételezéseinken, nézzük meg azt az esetet,

amikor a tőkések — pénztartalékokkal rendelkezve — egyáltalán nem csökkentik keresletüket a béremelést követően. Egyéb feltételezéseinket továbbra is fenntartjuk.

K: Mennyiben módosul ekkor a béremelésnek az árakra gyakorolt közvetlen hatása?

R: Gondoljon arra, hogy ebben az esetben csak a tömegfogyasztási cikkek kereslete változik, ez emelkedik, a termelési eszközöké és a luxuscikkeké nem.

V: A tömegfogyasztási cikkek ára emelkedik, a luxuscikkeké és a termelési eszközöké változatlan marad. Ennek megfelelően az árszínvonal is nő.

Az árszínvonal emelkedése viszont aranypénzforgalom esetén az arany árukban kifejezett csereértékének a csökkenését jelenti, és az aranytermelő munkát teszi kevésbé jövedelmezővé. A tömegfogyasztási cikkek jövedelmezősége viszont fokozódik, ami a termelés kiterjesztésére ösztönöz, és így kínálatuk megnő.

K: Milyen hatást vált ki ez?

V: A létfenntartási cikkek és az arany cserearánya közeledik értékarányukhoz.

7. A KAPITALIZMUS ALAPVETŐ ELLENTMONDÁSA ÉS GAZDASÁGI ALAPTÖRVÉNYE

a) A TERMELÉS TÁRSADALMI JELLEGÉNEK FOKOZÓDÁSA

Az emberek sohasem éltek Robinson módjára, hanem mindig és mindenütt társadalomban. Ennek megfelelően termelésük mindig társadalmi jellegű volt — mint azt tankönyvünk első fejezetében már megtárgyaltuk. A termelés társadalmi jellegének a lényegeként azt emeltük ki, hogy a termelők — éppen termelő tevékenységük vonatkozásában — kölcsönösen függnek egymástól, egymásra utaltak. Az ősközösségi társadalomban ez a kölcsönös függés mindenekelőtt a termelőerők fejletlenségéből következett. A kölcsönös függés azonban a termelőerők fejlődése során nem csökkent, hanem a társadalmi mun-

kamegosztás fokozódása később még nagymértékben fokozta a termelők egymástól való függését, tehát a termelés társadalmi jellegét. Az egyszerű árutermelés viszonyainak elemzésekor láttuk, hogy az egyes kistermelők a társadalmi összmunkának szerves, az egészbe kapcsolódó részecskéjét végzik el, hogy tehát termékük mások szükségleteinek kielégítésére szolgál, és saját, egyéb irányú szükségleteiket csak úgy elégíthetik ki, ha mások termékeihez hozzájutnak. **A munkának a munkamegosztásból folyó társadalmi jellegét, ugyanakkor ezzel szemben a termelési eszközök magántulajdonából következő magánjellegét mint az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondását hangsúlyozzuk.** Ebből az alapvető ellentmondásból adódik az egyszerű árutermelés szervezetlensége, anarchiája.

K: Miért fokozódik a termelés társadalmi jellege a munkamegosztás fejlődésével?

V: A munkamegosztás szélesedésével, intenzívebbé válásával egyre több termelő kerül egyre szorosabb egymásrautaltsági, kölcsönös függőségi kapcsolatba. Az egyes termelő egyre inkább csak „egy nagy társadalmi termelő gépezet egyetlen fogaskerekévé" válik.

A termelés a kapitalizmusban is mindenekelőtt a munkamegosztás révén társadalmi, és ebben a termelési módban is szemben áll ezzel a termelési eszközök magántulajdona. A tőkés termelési mód alapvető ellentmondása is ebben gyökerezik, ugyanakkor azonban az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondásához képest minőségileg más, nem annak egyszerű továbbfejlődése. Ennek az az oka, hogy mind a termelés társadalmi jellege, mind a termelési eszközök magántulajdona a kapitalizmusban új tartalmi vonásokra tesz szert.

Ha párhuzamot vonunk az egyszerű és a tőkés árutermelés társadalmi jellege között, a következőket állapíthatjuk meg.

1. Az egyszerű árutermelés sohasem volt a termelés uralkodó formája. A rabszolgatartó és a hűbéri termelési módokban is csak az uralkodó rabszolgatartó és feudális termelés kiegészítőjeként létezett, amelyekben viszont naturálgazdálkodási formák domináltak, a hozzájuk fűződő szétforgácsoltsággal. Ezzel szemben ott, ahol a tőke uralomra jut, **felszámolja** a naturális termelésre jellemző **szétforgácsoltságot,** az egész nemzet termelését társadalmivá teszi, és ezzel **nemzeti piaccá** egyesíti a kis, helyi piacokat. A kapitalizmusban azután mindjobban fej-

lődik a nemzetközi munkamegosztás, kialakul a **világpiac.** Erőteljes tendencia érvényesül olyan irányban, hogy az egész világ termelése egyre szorosabban összefügg.

2. A kapitalizmusban a munkamegosztás sokkal intenzívebbé válik, az egymásba kapcsolódó termelési ágak száma megsokszorozódik az egyszerű árutermeléshez képest. Egyre csökken a mezőgazdaság súlya (ahol a munkamegosztás a legfejletlenebb), és növekszik a fejlett munkamegosztás alapján álló ipari termelés aránya.

3. Az egyszerű árutermeléssel szemben a kapitalizmusban igen magas a termelés koncentrációja. Itt már nem kézi munkán alapuló apró műhelyek, hanem a termelés ugrásszerű kibővítésére képes üzemek kapcsolódnak össze, kerülnek egymással kölcsönös függőségbe. Az egyszerű árutermelésben egy kistermelő tönkrejutása nem okoz különösebb zavart a termelés egészében, mivel az össztermelés igen kevéssé függ az egyes termelő tevékenységétől. Ezzel szemben egy tőkés nagyüzem termelésének csökkenése vagy növekedése már jelentős — és a fejlődéssel egyre növekvő — hatást gyakorol a termelés egészére.

b) AZ ALAPVETŐ ELLENTMONDÁS ÉS AZ ALAPTÖRVÉNY MEGHATÁROZÁSA

A termelés nagyfokú társadalmasodásával szemben a kapitalizmusban megmarad a termelési eszközök magántulajdona és ezért a létrehozott termékek elsajátításának magánjellege is.

A termelési eszközök tőkés magántulajdonának és a tőkés magánkisajátításnak tehát más a tartalma, mint az egyszerű árutermelő magántulajdonának és magánelsajátításának. Az egyszerű árutermelő egyéni használatra szánt termelési eszközök tulajdonosa volt, amelyekkel ő maga termelt, így a saját munkájának a termékét sajátította el. **A tőkés viszont a csak sokak együttes munkájával mozgatható, tehát társadalmi használatra szánt termelési eszközök tulajdonosa, és nem saját munkája, hanem idegen munka termékének a kisajátítója.** Éppen ezért az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondása nem az, hogy a munka társadalmi jellegével az elsajátítás magánjellege áll szemben, hanem az, hogy a munkának a termelési eszközök magántulajdonából folyó magánjellege áll a társadalmi termeléssel szemben. A tőkés termelésben viszont a termelés társadalmi jellegével az idegen munka magánkisajátítása áll szemben.

E: Fogalmazza meg a kapitalizmus alapvető ellentmondását!

V: A termelés magasfokú társadalmi jellegével szemben az idegen munka magántőkés jellegű kisajátítása áll. Röviden így is mondhatjuk: **a termelés társadalmi jellege és a tőkés magánelsajátítás közötti ellentmondás.**

Az egyszerű és a tőkés árutermelés alapvető ellentmondásának tartalmi eltérése mindenekelőtt a belőlük folyó következményekben mutatkozik meg.

Az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondásából, a munka társadalmi és egyben magánjellegéből következik a termelés anarchiája. A társadalmi jellegű termelésnek ez az anarchiája azonban sokkal kisebb fokú, mint a tőkés termelés anarchiája. A kapitalizmusban ugyanis a termelés nemzeti, sőt világméretekben társadalmivá válik, igen sok termelési ág kerül kölcsönösen függőségbe, és ezekben nem kézi munkán alapuló kisüzemek, hanem a termelés gyors megnövelésére képes gépeket működtető nagyüzemek termelnek. Ilyen viszonyok között már feltétlenül szükség volna arra, hogy a termelést társadalmi méretekben, központilag megszervezzék. Ez azonban a tőkés magántulajdon okozta elszigetelődés miatt lehetetlen. Ezért a kapitalizmusban gyakran alakulnak ki a termelés egészét érintő, nagyméretű aránytalanságok.

A termelést csak a tőkés parancsnoksága alatt álló üzemen belül szervezik meg, mivel ezt a tőkés magántulajdon nem akadályozza, éppen ellenkezőleg, lehetővé teszi, sőt meg is követeli. Így a kapitalizmusban a termelési mód alapvető ellentmondásának következményeként létrejön **a termelés üzemen belüli szervezettségének és társadalmi méretekben uralkodó szervezetlenségének, anarchiájának ellentmondása.**

A kisárutermelő saját munkájával előállított áruját azért viszi a piacra, hogy olyan más árut vegyen, amivel szükségleteit ki tudja elégíteni. Kisméretű termelési eszközökkel, személyes szükségleteinek kielégítése végett tevékenykedik. Mint a termelési eszközök magántulajdonosa, a piacon versenyben áll társaival, és így mint magántulajdonost nemcsak személyes szükségleteinek kielégítése, hanem a meggazdagodás vágya is sarkallja. A kisárutermelőnek tehát „két lelke van", nemcsak dolgozó, hanem magántulajdonos is. Enélkül az egyszerű árutermelés nem fejlődne a tőkés termelés irányában.

A tőkés olyan termékeket sajátít ki, amelyeket nagyméretű, társadalmi használatra szánt termelési eszközökkel mások, a

munkások hoztak létre. Ő tehát idegen munka kisajátítója, és a termelési eszközök magántulajdonából folyó konkurrenciában csak úgy állhatja meg a helyét, ha minél több idegen munkát, minél több értéktöbbletet sajátít el. **A tőkések egyetlen közvetlen indítéka a termelésre a minél nagyobb értéktöbblet megszerzése, a határtalan meggazdagodási vágy.** Ez a tőkést arra sarkallja, hogy a termelést nagymértékben növelje, hogy a munkások kizsákmányolását egyre jobban fokozza. A tőkés termelési módnak azt a legáltalánosabb összefüggését nevezzük **értéktöbblettörvénynek,** és tekintjük **a kapitalizmus gazdasági alaptörvényének,** amely magában foglalja a termelés közvetlen célját és e cél elérésének alapvető, általános eszközét.

E: Hogyan fogalmazható meg a kapitalizmus gazdasági alaptörvénye?

V: A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye az értéktöbblettörvény, amely úgy fogalmazható meg, hogy **a termelés közvetlen célja a minél nagyobb tömegű értéktöbblet kisajátítása,** ami a munkásosztály kizsákmányolásával, e kizsákmányolás kiterjesztésével és fokozásával biztosítható.

A tőkés termelésben keletkező új érték — mint láttuk — a szükséges termék értékére és az értéktöbbletre oszlik. Adott körülmények között az egyik csak a másik rovására növelhető. A tőkéseket az értéktöbblet növelésére való törekvés serkenti egyfelől a termelés kiszélesítésére, másfelől az új érték minél nagyobb részének elsajátítására, kiadásaik csökkentésére. A szükséges termék értékéből származó jövedelem, a munkabér növelése gyengíti, csökkenése pedig erősíti a tőkés érdekeltségét a termelés fokozásában. A munkabér összege azonban mint vásárlóerő fontos szerepet játszik a megtermelt árutömeg realizálásában. A termelés fokozása ugyanis előbb vagy utóbb — de mindenképpen — a fogyasztási cikkek termelésének a megnövekedéséhez vezet. Még akkor is ez a helyzet, ha először a termelési eszközök termelése bővül. A termelési eszközök növekvő tömege iránt ugyanis csak akkor lesz folyamatos kereslet, ha a felhasználásukkal termelt áruk eladhatók. Egy idő után tehát a termelési eszközök termelésének bővülése átgyűrűzik a fogyasztási cikkek előállítására. Előbb-utóbb a fogyasztási cikkek fizetőképes keresletének is növekedni kell ahhoz, hogy a létrehozott értékek — és bennük az értéktöbbletek — realizálódjanak. A tőkéseknek a fogyasztási cikkek iránti ke-

reslete csak korlátozottan és nem feltétlenül bővül, mert fogyasztásuk nagyjából telített, és elsődleges céljuk a tőke folytonos gyarapítása. Így a nagyobb mennyiségű fogyasztási cikk csak akkor realizálható, ha a munkások bérükből meg tudják azt vásárolni. Ez a kifizetett bérek növelését kívánná.

K: Milyen ellentmondás feszül az értéktöbblet termelésének és realizálásának fokozása között?

V: Az értéktöbblet-termelés fokozása a munkabérek csökkentését, a megszaporodott értéktöbblet realizálása viszont annak növekedését kívánná meg.

Az értéktöbblet termelésének és realizálásának ellentmondó követelményei tehát végső soron a kapitalizmus alapvető ellentmondásából származnak és azt eredményezik, hogy a termelés fejlődése szükségképpen a tőkés kizsákmányolás viszonyai által behatárolt fizetőképes kereslet korlátaiba ütközik. **A termelésnek és a fogyasztásnak ez az ellentmondása** csak a tőkés termelőmódot jellemzi, azelőtt nem létezett. A termelés és a fogyasztás ellentmondása — mint arról a XVI. fejezetben részletesen is írunk — **a túltermelési válságok közvetlen oka** a kapitalizmusban.

FELADATOK

1. Ha a közönséges áruk termelésében a munka termelékenysége megduplázódik, az áruk értéke a felére csökken. A munkaerő értéke is felére csökken-e (hosszabb időt alapul véve), ha a munka termelékenysége a munkaerő értékét meghatározó javak termelésében duplázódik meg?

2. A munkaerő értékének történelmi-társadalmi elemét alkotó javak köre bővül hosszabb idő alatt. Némelyek ebből arra a következtetésre juthatnak, hogy a munkaerő értéknagysága hosszabb idő alatt nem csökken, hanem emelkedik vagy változatlan. Lehetséges-e ez?

3. Lehetséges-e a következő három jelenség egyidejű létezése:

a) a munkanap rövidült;

b) a munkaerő értékének történelmi-társadalmi eleme használati értékben felfogva bővült;

c) az értéktöbbletráta emelkedett.

4. Valamely tőkés vállalkozó egy időszak elején 60 egységnyi pénzért (60 P-ért) termelési eszközöket vásárolt, és ezeket az időszak folyamán teljes egészében elhasználják a termékek termelésére. Az időszak alatt 40 P-ért vásárolt munkaerőt. Az időszak végén értékesítette a termelt terméket és 40 P értéktöbbletre tett szert a bevételből. Minden adásvétel értéken történt.

a) A fenti feltételezések alapján oldja meg az alábbi feladatokat, ha a kérdéses időszak folyamán sem a termelési eszközök, sem a munkaerő értékében nem következett be változás.

I. Mekkora a kizsákmányolás foka?

II. Írja fel $c + v + m$ bontásban a termelt összes termék értékét.

b) Oldja meg a fenti két feladatot abban az esetben, ha az időszak elején 60 P-ért vett termelési eszközök értéke az időszak során 65 P-re emelkedett és ezt számíthatja fel az időszak végén.

c) Oldja meg a fenti két feladatot azt feltételezve, hogy a termelési eszközök értéke 60 P maradt, a kifejtett elevenmunka-mennyiség sem változott, de a felfogadott munkások munkaerejének értéke 40 P helyett 45 P lett, és ezt kellett érte kifizetnie.

d) Miért változott, ill. miért nem változott a **b)** és **c)** pontban

megadott feltételmódosulás esetén a termelt termékek összértéke és az adott tőkés által elsajátítható értéktöbblet?

5. Tételezzünk fel aranypénzforgalmat és tiszta kapitalizmust, azaz olyan társadalmat, amelyben csak tőkések és bérmunkások vannak. Tegyük fel, hogy egy általános sztrájk következtében a munkabérek megnövekedtek. E feltevéseket szem előtt tartva, válaszoljon a következő kérdésekre:

a) A munkabérek megnövekedése miatt megváltozott-e az összes termék értéke?

b) A munkabérek megnövekedése miatt rövid időszakban milyen változások következnek be az árakban és az értéktöbbletekben?

c) Hosszabb időszakban hogyan hat ki a bérnövekedés az árakra és az értéktöbbletekre?

6. Hogyan értelmezi azt a megállapítást, hogy a bérmunka a tőkés viszonyok kifejeződése?

7. Egy tőkésországban az **A** terméket darabonként átlagosan 1 óra munkaráfordítással állítják elő, egy bizonyos tőkés üzemben pedig félóra munkával megtermelik. Társadalmi munkaórában kifejezve mennyi különértéktöbblethez jut a tőkés naponta, ha üzemében egy nap alatt 200 db **A** termék készül? (Feltételezzük, hogy a termékeket értékükön adják el és a munkások átlagos bért kapnak.)

MEGOLDÁSOK

1. A munkaerő értékét meghatározó javak és szolgáltatások köre bővül, összetétele változik hosszabb időszak alatt, ezért a munkaerő értéke kisebb ütemben csökken, mint amilyen ütemben a munka termelékenysége a létfenntartási javak termelésében emelkedik.

2. R: Gondolja meg, hogy a munkás munkanapján belül a szükséges munkaidő a munkaerő értéknagyságától függ. A munkanap pedig a kapitalizmusban jelentősen megrövidül.

Mivel a szükséges munkaidő a munkaerő értékének nagyságától függ, az utóbbi növekedése az előbbi növekedését is maga után vonná, ami lehetetlen következtetés, ha figyelembe vesszük a munkaidő jelentős rövidülését. Ha egy 14 órás munkanapon belül kb. 7 óra volt a szükséges munkaidő, akkor egy 8 vagy 7 órás munkanap esetén 7 óránál rövidebbnek kell lennie. A munkaerő értékének történelmi-erkölcsi eleme tehát

csak fékezi a munkaerő értékének esését, de nem akadályozza meg.

3. Természetesen lehetséges. Például 14 órás munkanapon belül mondjuk 7 óra volt a szükséges munkaidő, tehát az értéktöbbletráta 100%-os volt. Ha 8 órás munkanapon belül a szükséges munkaidő 3 órára csökken, az értéktöbbletráta $\frac{5}{3} \cdot 100 = 166{,}6\%$-osra emelkedett, ugyanakkor a munkatermelékenység emelkedésének fokától függően 3 órai érték több jószágban ölthet testet, mint korábban 7 órai érték.

4. **a)** I: $\frac{m}{v} = \frac{40}{40} = 100\%$

II: $60\ P + 40\ P + 40\ P = 140\ P$

b) I: $\frac{m}{v} = \frac{40}{40} = 100\%$

II: $65\ P + 40\ P + 40\ P = 145\ P$

c) I: $\frac{m}{v} = \frac{35}{45} = 77{,}8\%$

II: $60\ P + 45\ P + 35\ P = 140\ P$.

d) A **b)** feltételezés esetén 5 P-vel megnőtt a termékek újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkamennyiség azon része, amely holt munkaként a termékérték részét képezi, így az össztermék értéke 5 P-vel megnőtt. Nem változott viszont a tőkésünk által kisajátítható értéktöbblet, mert hiába kapott 5 P-vel többet az értékesítéskor (65 P-t 60 P helyett) az elhasznált termelési eszközök értékének fejében, ha folytatni akarta termelését, ennyivel többet kellett fizetnie az új termelési eszközökért.

A **c)** feltételezés esetén viszont nem változott az áruk termeléséhez szükséges munkamennyiség, így értékösszegük sem. Az előállított új értékből a munkaerő megvásárlására 40 P helyett 45 P-t kellett fizetni, így csak 35 P maradt meg értéktöbbletként.

5. **a)** Az össztermék értéke változatlan marad, mert csak a bérek növekedtek, a termelésben kifejtett munka mennyisége nem változott meg. Az értéknagyság csak a termelésben kifejtett munka mennyiségétől függ.

b) Rövid időszakban a munkások által is vásárolt cikkek ára emelkedik, mert a nagyobb munkabér megnövekedett kereslethez vezet e cikkek piacán. A tőkések viszont valahol (mondjuk a luxuscikkek piacán) kénytelenek csökkenteni vásárlásaikat, ha több bért kellett fizetniük. Vannak tehát olyan áruk, amelyeknek az ára a munkabéremelés miatt csökken. Rövid időszakban megváltozik tehát az árstruktúra, de változatlan marad az árszínvonal.

c) Hosszabb időszakban a béremelés miatt bekövetkező árstruktúra-módosulás megszűnik, mert a tőke átcsoportosul azon termékek termelésébe, amelyeknek az ára emelkedett (vagyis azokéba, amelyekre a munkabéreket költik). Nyilvánvaló ugyanis, hogy a munkások által is vásárolt fogyasztási cikkek árának emelkedése és a csak a tőkések által vásárolt cikkek árának esése a béremelkedés után eltérővé teszi az egyes iparágakban azonos nagyságú tőkebefektetéssel realizálható értéktöbbletek összegét. Működésbe lép tehát az értéktörvény termelést szabályozó funkciója, hogy az eltérő jövedelmezőséget megszüntesse és az árakat az értékhez közelítse. (Felhívjuk a figyelmet arra, hogy az itt adott megoldásunk nem teljes. „A profit és termelési ár" c. fejezetben ismét tárgyaljuk majd a munkabérváltozások hatását az árakra. Az ott adott megoldásunkat vesse majd össze az itt leírtakkal.)

6. A munka bérmunkává csak a munkaerő áruvá válásával lesz, a bérmunka ténye tehát egyszersmind kifejezi azoknak a termelési viszonyoknak a meglétét, amelyek között a munkaerő áru. Ezek pedig a tőkés viszonyok.

7. 200 db termék társadalmi értéke munkaórában kifejezve 200. Tőkésünk üzemében a munkaráfordítás 100 óra.

Különértéktöbblet: $200 - 100 = 100$.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Hogyan értelmezi azt a tételt, hogy az egyszerű árutermelés szüli a kapitalizmust?
2. Mi a kapitalizmus kialakulásának előfeltétele?
3. Milyen folyamatok segítették elő a kapitalizmus előfeltételeinek megteremtését?
4. Miért különleges áru a munkaerőáru, milyen sajátos, a többi árutól eltérő jellemzői vannak?
5. Mit értünk azon, hogy a munkabér nagyságát a munkaerő értéke határozza meg?

6. Miért lehetséges kizsákmányolás és társadalmi egyenlőtlenség árutulajdonosi egyenlőség vagyis egyenértékű csere feltételei között a kapitalizmusban?

7. Mit értünk a tőke értékesülésén?

8. Mi annak az oka, hogy azok a dolgok (áruk, értékek), amelyekben a tőke megjelenik, önszaporító képességűek, és ebből milyen konklúzió adódik a tőkefogalom lényegére vonatkozólag?

9. Milyen két részre osztotta Marx a termelőtőkét az értéktöbblet keletkezésében betöltött eltérő szerep alapján, hogyan hat a két elem értékváltozása a felhasználásukkal termelt termék értékének és a kisajátítható értéktöbbletnek a nagyságára?

10. Milyen következtetés vonható le az előállított új értéknek szükséges termékre és értéktöbbletre történő felosztásából a munkásosztály és a tőkésosztály viszonyára vonatkozólag?

11. Mit értünk a tőkés kizsákmányolás fokán, és mi a kizsákmányolás fokának mérőszáma?

12. Melyek az értéktöbblet tömege növelésének fő módszerei?

13. Mi készteti az egyéni érdekeket szem előtt tartó tőkéseket a technika fejlesztésére?

14. Mi a kapitalizmus alapvető ellentmondása, és ez milyen további két fontos ellentmondáshoz vezet?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. A magántulajdonos kisárutermelők szükségképpen polarizálódnak (differenciálódnak) az értéktörvény működése következtében.

2. A kapitalizmus kialakulásának feltétele, hogy létrejöjjenek a munkaerő rendszeres áruba bocsátását biztosító társadalmi feltételek: a személyében szabad, a termelési eszközeitől megfosztott bérmunkások osztálya és a termelési eszközök tulajdonosainak, a tőkéseknek az osztálya.

3. A kapitalizmus előfeltételeinek kialakulását döntően elősegítette az ún. eredeti felhalmozás folyamata, amely jelentősen meggyorsította az árutermelésben szükségszerűen bekövetkező lassú polarizációt. Hozzájárult a feltételek kialakulásához a korai kereskedelmi és uzsoratőke tevékenysége, valamint az állam által alkalmazott protekcionista intézkedések is.

4. A munkaerőárut azért tekintjük különleges árunak, mert

saját értékét meghaladó új érték létrehozására képes. Ezenkívül további eltérő sajátossága, hogy értékének meghatározója kizárólag olyan munka, amely már megelőzően termékekben testet öltött, és az érték nagyságát meghatározó termékek és szolgáltatások volumene függ történelmi, földrajzi és társadalmi tényezőktől is.

5. A munkaerő értékének a munkabér nagyságát meghatározó szerepét úgy kell értelmeznünk, hogy hasonló a kapcsolat az átlagbérszínvonal és a munkaerő értéke között, mint a közönséges áruk piaci ára és árcentruma között. Teljesítménybérezés esetén pedig a teljesítményegységek bértételeinek meghatározásában végső soron a munkaerő értéke által meghatározott átlagbérszint játssza a döntő szerepet.

6. A munkás áruja a munkaereje (amelyet értékén ad el, amikor a munkaerő értéke által meghatározott nagyságú bért kap), amely saját értékénél nagyobb új értéket tud létrehozni. A tőkés a létrejött új érték és a munkaerő értéke által meghatározott munkabér közötti különbséget sajátítja ki értéktöbbletként. A munkás munkaereje eladásával, munkája kifejtése folyamán a tőkés alárendeltjévé válik, és kénytelen újra és újra ezt az alárendelt pozíciót vállalni, mert termelési eszközökkel nem rendelkezvén, másképpen nem tudja munkáját kifejteni és saját szükségleteit kielégíteni.

7. A tőkeértékesülésen a tőkeként működő értéknek értéktöbbletből eredő gyarapodását értjük.

8. A munkaerő áruvá válásának feltételei okozzák a különböző tőkeként működő dolgoknak mint értékeknek az önszaporító képességét. Következésképpen ezeket a feltételeket, nem pedig a tárgyak (dolgok) fizikai tulajdonságait kell a tőkefogalom alapvető jellemzőjének tekinteni. A tőke tehát dologi formában megjelenő termelési viszony.

9. Marx az értéktöbblet létrejöttében játszott eltérő szerep alapján a termelőtőkét állandó tőkére **(c)** és változó tőkére **(v)** osztotta fel. Az állandó tőke értékváltozása megváltoztatja a felhasználásával termelt áruk értékét, de nem érinti a megtermelt értéktöbblet nagyságát, a változó tőke értékváltozása viszont nem hat a termelt áru értékére, de a termelt értéktöbblet nagyságát megváltoztatja.

10. R: A termelésben előállított új érték a munkás részesedését jelentő munkabérre és a kizsákmányolók által kisajátított értéktöbbletre oszlik. Adott termelést feltételezve az egyik csak a másik rovására növeked-

het. A munkásosztály alapvető érdekei a bérek, a tőkés érdekek, az értéktöbblet növelését kívánják.

A munkásosztály és a tőkésosztály alapvető érdekei kibékíthetetlenül ellentétesek.

11. A tőkés kizsákmányolás fokán az értéktöbbletnek a szükséges termék értékéhez viszonyított arányát értjük. Mérőszáma az értéktöbbletráta **(m')**.

Képlete: $m' = \frac{m}{v}$.

12. **a) Abszolút értéktöbblet-termelés,** amely származhat
— a munkaidő nyílt megnöveléséből,
— a munkaintenzitás fokozásából.
b) Relatív értéktöbblet-termelés, amely végbemehet
— a fogyasztási cikkek értékcsökkenése,
— a női és gyermekmunka alkalmazása,
— a korábbinál alacsonyabb képzettségű munkaerő felhasználása révén.

13. R: A tőkés különértéktöbblethez juthat, ha üzemében az egyéni ráfordításokat a társadalmi ráfordítások alá tudja szorítani.

Az értéktöbblet termeléséért, különértéktöbblet eléréséért folyó állandó hajsza készteti a tőkéseket állandóan a technika fejlesztésére.

14. A kapitalizmus alapvető ellentmondása a termelés magasfokú társadalmi jellege és a magántőkés kisajátítás ellentmondása. Ebből az ellentmondásból vezethető le a termelés üzemen belüli szervezettségének és társadalmi méretekben uralkodó anarchiájának ellentmondása, valamint a termelés és a fogyasztás ellentmondása.

V. FEJEZET

A kapitalizmus fejlődési szakaszai

VÁZLAT

1. **A kapitalizmus fejlődési szakaszai vizsgálatának jelentősége**
   a) A tőkés termelési mód általános vonásainak konkrét megjelenése
   b) Mikor beszélhetünk a tőkés termelési mód önálló fejlődési szakaszáról?
2. **Korai kapitalizmus és tőkefelhalmozás**
   a) Kézműves termelés — kisipar — manufaktúra
   b) Az eredeti tőkefelhalmozás
   c) Tőkefelhalmozás (akkumuláció)
   d) Koncentráció = akkumuláció + centralizáció
3. **A szabadversenyes kapitalizmus jellemző vonásai**
   a) A szabadversenyes kapitalizmus termelőerői
      — A gépi nagyipar
   b) A szabadversenyes kapitalizmus termelési viszonyai
      — Az elszigetelt tőkés magántulajdon
      — A tőkék egyenlősége
      — A szabad verseny
4. **A részvénytársaság mint a monopólium előfutára**
   a) A részvénytársaság lényege
   b) A tőketulajdon és a tőkefunkció szétválása
   c) A részesedési rendszer
   d) Részvényárfolyam, a részvények fajtái
5. **A monopólium és a monopoltőkés viszonyok**
   a) A monopólium lényege
   b) A monopóliumok formái
   c) Fennmarad-e a verseny a monopóliumok korszakában?
   d) A monopólium megváltoztatja a tőkés termelési viszonyok rendszerét
      — A monopólium hatása a tőketulajdonra
      — A monopólium polarizálja a tőkésosztályt. A finánctőke és a fináncoligarchia
      — Az elosztás monopolista egyenlőtlensége
6. **Az imperializmus lenini ismérvei**
7. **Az állammonopolista kapitalizmus**
   a) A termelőerők fejlődése és az állammonopolista kapitalizmus kialakulásának szükségszerűsége
   b) Az állammonopolista kapitalizmus lényege
      — Végbement az állammonopolista kapitalizmus kialakulásának folyamata
      — Az állammonopolista kapitalizmus lényege
      — A kollektív kizsákmányolás tartalma

c) Az állami tulajdon térhódításának szükségessége
— Az állami vállalatok szerepe a tőkés gazdaságban
— A tőkés államosítások
— Az állami tulajdon ellentmondásossága

d) A termelési egységek közötti kapcsolatok formája és az állam

e) Az állam hatása a monopoltőkés elosztási viszonyokra

f) A tőkés állam gazdasági szerepének ellentmondásai

1. A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSI SZAKASZAI VIZSGÁLATÁNAK JELENTŐSÉGE

a) A TŐKÉS TERMELÉSI MÓD ABSZTRAKT VONÁSAINAK KONKRÉT MEGJELENÉSE

Az előző fejezetben a tőkés termelési mód **legelvontabb** értelemben vett vonásaival, összefüggéseivel ismerkedtünk meg. A kapitalizmusnak ez az elvont megközelítése azonban még nem ad részletes képet valamely ország vagy adott történelmi periódus tőkés rendszeréről. Egyelőre tehát semmit sem tudunk arról, hogyan jelentek meg például a kapitalizmus kategóriái és törvényei a XVIII. századbeli Angliában. **Azokat a legfontosabb általános jegyeket mutattuk be, amelyek a tőkés termelési mód valamennyi konkrét történelmi és földrajzi változatára érvényesek.**

A marxizmustól azonban mi sem áll távolabb, mint hogy megrekedjen elvont törvények megfogalmazásánál. A marxizmusra éppen az a jellemző, hogy az absztrakt módon megragadott kategóriák — pl. az áru vagy a tőke — **konkrét történelmi alakváltozásait és fejlődését is** képes nyomon követni és elemezni. Ebből már adódik következő feladatunk: az előző fejezetben elvont formában elemzett kategóriák és összefüggések konkretizálása, vagyis annak a vizsgálata, hogyan jelentkeztek ezek a kapitalizmus fejlődésének különböző periódusaiban.

K: Mindezek alapján hogyan léphetünk tovább a kapitalizmus viszonyainak és mozgástörvényeinek megismerésében?

V: „A tőke és értéktöbblet" c. fejezetben megfogalmazott általános összefüggések konkrét történelmi megjelenését kell bemutatni.

b) MIKOR BESZÉLHETÜNK A TŐKÉS TERMELÉSI MÓD ÖNÁLLÓ FEJLŐDÉSI SZAKASZÁRÓL?

Nem jelenti ez természetesen azt, hogy a tőkés gazdaságtörténet egész folyamatát, annak minden részletét végig kell követnünk. Ellenkezőleg, csupán a tőke történetének legfontosabb fázisait, nagy és világosan elhatárolható korszakait kell bemutatnunk. Ezeket nem valamiféle szubjektív szempontok alapján különíthetjük el egymástól. **Csak akkor beszélhetünk a kapita-**

lizmus újabb fejlődési szakaszairól, amikor a tőkés termelőerők és termelési viszonyok lényeges szerkezeti átalakuláson mennek keresztül, amikor az ellentmondások a korábbitól alapvetően eltérő módon jelentkeznek, és a kapitalizmust általában jellemző törvények érvényesülésének feltételei és mechanizmusai jelentősen módosulnak. A termelőerők és a termelési viszonyok terén végbement lényeges változások, amelyek szinte a korábbi állapot **tagadásaként** foghatók fel, megnyilvánulnak az életmódban és a felépítmény más elemeiben is. Ez utóbbiak vizsgálata azonban már más tudományágak tárgykörébe tartozik.

A kapitalizmus változásai, egymást felváltó fejlődési szakaszai igen sok elméleti és módszertani problémát vetnek fel. A polgári teoretikusok hajlanak például arra, hogy a lényeges változásokon átment jelenkori kapitalizmust valamiféle új társadalmi formaként — posztindusztriális társadalomként, fogyasztói társadalomként stb. üdvözöljék. A marxista társadalomtudósok némelyike viszont (éppen e koncepciókkal vitatkozva) lebecsüli a kapitalizmus változási képességét, és túlhangsúlyozza azt az igaz, de **semmitmondó** tételt, hogy akármilyen gyorsan változzék is a kapitalizmus, azért mégiscsak kapitalizmus marad. A mai tőkés társadalom tőkés jellegének deklarálása nem helyettesítheti a változó kapitalizmus elemzését. Csak ha kimutatjuk a tőkés viszonyok szerkezeti **változásait,** ha felismerjük az ellentmondások új megjelenési formáit, akkor leszünk képesek a változásokban megragadni a **lényegi és állandó vonásokat.**

E: Milyen kettős megközelítést kell alkalmaznunk ahhoz, hogy elhatároljuk egymástól a kapitalizmus fejlődési szakaszait mint e **társadalmi rendszeren belül** elkülöníthető történelmi korszakokat?

V: Egyrészt, elemeznünk kell a tőkés termelési viszonyok **lényeges módosulásait,** másrészt meg kell keresnünk a változások mélyén rejlő **állandó vonásokat.**

Csak ilyen állandó vonások feltárása esetén állíthatjuk, hogy az új fejlődési szakasz valóban a kapitalizmus fejlődési szakasza, nem pedig gyökeresen új társadalom. A kapitalizmuson belül **három fontos fejlődési szakaszt** különböztetünk meg. Ezek:

— a korai vagy kibontakozó kapitalizmus;

— a klasszikus vagy szabadversenyes kapitalizmus;
— a monopolkapitalizmus vagy imperializmus.[1]

Mindhárom szakasz tárgyalásakor egységes logikát követünk. Igyekszünk a szakaszra jellemző termelőerőket és a termelési viszonyok elemeinek (tulajdon-, osztály-, elosztási viszonyok) sajátosságait összefüggő rendszerben ábrázolni.

2. KORAI KAPITALIZMUS ÉS TŐKEFELHALMOZÁS

Az I. fejezetben szó esett a termelési módok fejlődéséről, és ennek mozgatórugójáról, a termelőerők forradalmasodásáról. Rámutattunk, mennyire helytelen az a feltevés, amely szerint a termelőerők önmaguktól, a termelési viszonyoktól függetlenül lendületesen fejlődnek, miközben társadalmi formáik (a termelési viszonyok) egy adott termelési módon belül nem változnak lényegesen. Valójában a termelőerők fejlődése mindig a termelési viszonyokkal kölcsönhatásban megy végbe. **Az új termelőerők** egy meghatározott termelési módon belül is lényeges **alakváltozásokat idéznek elő a termelési viszonyokban.**

A termelőerők fejlődésének hatására nemcsak az adott termelési módra jellemző viszonyok módosulnak, hanem gyakran megjelennek az új, a következő termelési módra jellemző viszonyok **csíraformái is.** Így jelentek meg a tőkés viszonyok kezdetleges formái a feudális közegben, jóval a tőkés rend történelmi győzelme előtt.

a) KÉZMŰVES TERMELÉS — KISIPAR — MANUFAKTÚRA

A feudalizmusban az ipart **kézművesek** űzték, vagyis olyan **kisárutermelők,** akik saját tulajdonukban levő termelési eszközökkel árukat termeltek, azokat a piacon maguk adták el, és termelési eszközeiket is maguk szerezték be. A kézművesek céhszervezetekbe szerveződtek, amelyeknek közismerten szigorú szabályai megakadályozták a versenyt közöttük. A céhekben a termelés volumene kötött és igen alacsony volt, a kézműves maga végezte egy-egy termék előállításának valamennyi részfolyamatát. A technika ily módon alig fejlődött, hiszen sem a szükségszerűsége nem volt meg (a parasztok önellátók voltak, a lakosság száma nem nőtt gyorsan, a feudális államok elzárt,

[1] Ez utóbbi szakaszon belül is elhatároljuk a **magánmonopóliumok** kapitalizmusát az **állammonopolista kapitalizmusként** jellemzett fázistól.

szűk piacai nem támasztottak nagy keresletet), sem pedig a lehetősége (a céhek szabályai megtiltották az új termelési eljárások bevezetését).

A XIII—XIV., de különösen a XV—XVIII. században azonban jelentős változások mentek végbe a társadalom létfeltételeiben. E változások különösen jól érzékelhetők voltak Angliában. Növekedett a népesség, fejlődött a tengeren túli kereskedelem, a birodalom kiépítése nagyobb hadsereg fenntartását követelte meg.

K: Milyen követelményt támasztottak e változások a kézműipari termeléssel szemben?

V: A termelésnek, hogy az iránta támasztott új követelményeknek megfeleljen, mennyiségileg gyorsan kellett növekednie, ami feltételezte a technika fejlesztését is.

A céhes termelési forma ebből következően a további fejlődés akadályává vált. Az új feltételek kialakulásával kifejlődött a **termelés egy új formája, a kisipar,** amelyben a kézműves már nem maga adta el termékeit. az eladó és a vevő közé közvetítő (kereskedő) ékelődött. A **közvetítőből** egy idő után **megbízó** lett, ő biztosította a nyersanyagokat, előlegezte a termeléshez szükséges pénzt. A közvetlen termelő többé már nem a saját számlájára dolgozott, **bedolgozóvá** vált. Egy-egy közvetítő, illetve megbízó körül jelentős **bedolgozógyűrű** alakult ki. **A bedolgozók egyre jobban függtek a megbízótól.** Az új rendszer lehetőséget adott a **munkamegosztásra,** hiszen az azonos szakmában tevékenykedő kisiparosok között a megbízó megoszthatta a munkát. Ez volt a kézműipar és a tőkés gyáripari termelési forma közé beékelődő fokozat, a **manufaktúra** csíraformája.

K: Miért felelhetett meg jobban a termelés **megbízásos formája** a táguló piacok követelményeinek?

R: E forma lehetőséget ad az egyazon termék termelői közötti munkamegosztásra.

V: Az e formára jellemző munkamegosztás növeli a munka termelékenységét.

A megbízó gyakran centralizálta, vagyis egy helyen, egy műhelyben összpontosította a kisiparosokat. Ez még nagyobb

mérvű munkamegosztást, a kooperáció előnyeinek kibontakozását vonta maga után. **E forma — a centralizált manufaktúra — vált a manufaktúra klasszikus formájává.** A manufaktúratulajdonossal szemben a dolgozók teljesen elvesztették önállóságukat. A manufaktúratulajdonosok funkciója a manufaktúrákban folyó munka megszervezése, az ott dolgozók kizsákmányolása volt. Jelentős pénzt előlegeztek a termeléshez, amely idegen munkán alapult és volumene lényegesen meghaladta a manufaktúratulajdonos egyéni szükségleteinek mértékét.

K: A kézműves termelés és forgalom folyamatára az **A — P — A** képlet jellemző. Hogyan, milyen képlettel jellemezhetnénk a manufaktúratulajdonos által szervezett folyamatot?

R: A manufaktúra tulajdonosa pénzt előlegez, árukat termeltet és azt dobja forgalomba.

V: E folyamatot csak a tőke általános képletével, a **P — A — P'** képlettel írhatjuk le.

b) AZ EREDETI TŐKEFELHALMOZÁS

A manufaktúrában már minden együtt volt tehát, ami a tőkés, a tőkés típusú termelést jellemzi. A manufaktúrák tömegessé válása, méreteik növekedése, további technikai fejlődésük jelentős pénzösszegeket követelt. Ugyanakkor a feudális városokban kialakult vékony kézműves réteg mint potenciális munkaerő nem volt elegendő a gyorsan fejlődő, kézi munkán alapuló manufaktúrák számára. A városi szabad rétegeken kívül azonban a feudalizmusban nem létezett más munkaerőforrás. A manufaktúra tehát ellentmondásba került a parasztok nagy tömegeit röghöz kötő feudális termelési móddal.

K: A szükséges tőkék biztosításán túl mi volt a manufaktúrák kibontakozásának további feltétele?

V: A jobbágyi kötöttségek felszámolása.

A tőkés termelési mód kialakulása tehát feltételezte a tőkeviszony mindkét pólusának — a tőkének és a szabad munkaerőnek — a kibontakozását. A szükséges tőke és munkaerő „felhalmozása" egyetlen történelmi folyamatban, az ún. **eredeti tőkefelhalmozás**ban valósult meg. Ennek lényege a követke-

ző. Egyrészt a parasztoknak a földekről való kiszorításával (az ún. bekerítésekkel), a gyarmatok kirablásával, valamint az uzsora és a külkereskedelemből lefölözött haszon révén **óriási pénzeszközök halmozódtak** fel. Másrészt ugyanezek a folyamatok, **a parasztok elkergetése a földről, a jobbágyi kötöttségek megszüntetése szabad — kettős értelemben szabad — réteget** hozott létre, a parasztokat megfosztották létalapjuktól, a földtől, „szabaddá váltak" termelési eszközeiktől, de megszabadultak a feudális korlátoktól, röghözkötöttségüktől is.

A tőkék felhalmozása a kapitalizmus kialakulásának, egyben a termelékenység növekedésének fontos feltétele. A manufaktúrákban folyó termelés termelékenységének növekedése viszont feltétele a tőkék dinamikus felhalmozásának. Az eredeti tőkefelhalmozás egyben a termelőerők mennyiségi növekedését is jelenti, amely minőségi változásokat idéz elő a termelőerők szerkezetében: a szubjektív termelőerő „részmunkássá" válik, a termelési eszközök között megjelennek a gépek primitív formái, a munkamegosztás a részfolyamatok mélységéig nyúlik le. A tőke eredeti felhalmozása nem egyszerűen pénzösszegek gyarapítása, hanem társadalmi folyamat, amely radikálisan **megváltoztatja** az emberek között uralkodó **viszonyok rendszerét,** új társadalmi ellentmondásokat szül (a tőkés és a „szabad" bérmunkás antagonizmusa), új célt ad a termelésnek (többé nem az egyéni szükségletek kielégítése, hanem a haszonszerzés).

F: Fogalmazza meg röviden az eredeti tőkefelhalmozásnak — mint társadalmi folyamatnak — a lényegét.

V: Az eredeti tőkefelhalmozás **kettős folyamat,** amelyben egyrészt kialakulnak a tőkék és **tőkések,** másrészt a **szabad bérmunkások.** Az eredeti felhalmozás **tőkék felhalmozása az egyik póluson,** de ugyanez a társadalmi mozgás indítja el a **szabad munkaerők koncentrálódását** (felhalmozódását) is a másik póluson.

c) TŐKEFELHALMOZÁS (AKKUMULÁCIÓ)

Az eredeti felhalmozásnak sorsdöntő jelentősége van a tőkés termelési mód megszületésében, azonban nemcsak ebben játszik szerepet. A felhalmozás emeli a tőkés termelési módot mind magasabbra, viszi előre új meg új történelmi stádiumába. Behatóbban meg kell ismerkednünk ezért a felhalmozás ka-

tegóriájával, illetve a hozzá kapcsolódó fogalmakkal: **a tőkefelhalmozás** (akkumuláció) **a tőke megnövelése az értéktöbblet tőkésítése révén.**[2] A tőkések a megszerzett értéktöbbletet nem fogyasztják el teljes egészében, hanem egy részét eredeti, előlegezett tőkéjükhöz csatolják. A tőkefelhalmozás (akkumuláció) egyszerre jelenti a társadalmi össztőke **növekedését és szerkezetének megváltozását.** A társadalmi össztőke növekedése az egyéni tőkék felhalmozódása formájában megy végbe. Az egyes egyéni tőkék felhalmozódása azonban nem azonos ütemű.

K: Miért nem azonos az azonos nagyságú egyéni tőkék felhalmozódásának üteme?

R: Minden körülmények között egyenlő mennyiségű értéktöbbletet szereznek-e az azonos nagyságú tőke tulajdonosai?

V: A tőkések nem mindig jutnak azonos értéktöbblettömeghez azonos nagyságú tőkékkel. A technikailag élen járó tőkések különértéktöbbletet realizálnak. A többi tőkéséhez mérten nagyobb értéktöbblettömegből természetesen többet is halmozhatnak fel.

Ha az egyéni tőkék nagyságában már jelentős különbségek vannak, a felhalmozási ütemük különbsége tovább nő. A nagyobb tőkék ugyanis általában — technikai és kereskedelmi előnyökhöz jutván — nagyobb értéktöbbletet szereznek, ugyanakkor a nagyobb értéktöbbletnek viszonylag nagyobb hányadát képesek akkumulálni.

d) KONCENTRÁCIÓ = AKKUMULÁCIÓ + CENTRALIZÁCIÓ

A tőkék **akkumulációja** tehát már önmagában véve is **változásokat idéz elő a társadalmi össztőke szerkezetében.** Az egyéni tőkék differenciálódása azonban további szerkezeti változásokat hoz magával. A nagyobb és erősebb tőkék ugyanis bekebelezik, kisajátítják a kisebb tőkéket. A centralizáció nem változtatja meg a társadalmi össztőke nagyságát, de — megváltoztatva az egyéni tőkék terjedelmét — megváltoztatja a társadalmi össztőke megoszlását. A centralizáció nemcsak erőszа-

[2] Ezt a folyamatot gyakran szűkebb értelemben vett koncentráció néven emlegetik.

kosan mehet végbe a tőkések önkéntes társulással is egyesíthetik tőkéjüket. Ez az út többnyire akkor járható, ha az erőviszonyok közöttük kiegyenlítettek. A centralizáció és a felhalmozás (akkumuláció) folyamatai szorosan összekapcsolódnak. A köztük levő szoros összefüggés miatt a két folyamatot gyakran egyetlen néven, koncentrációként emlegetik. „A centralizáció kiegészíti a felhalmozás művét azáltal, hogy lehetővé teszi az ipari tőkéseknek, hogy műveleteik méreteit kibővítsék. Mármost akár a felhalmozásnak, akár a centralizációnak a következménye ez az utóbbi eredmény ... **a gazdasági hatás ugyanaz.** Az ipari vállalatok megnövekedett terjedelme mindenütt kiindulópontja sok ember összmunkája átfogóbb megszervezésének, anyagi hajtóerői szélesebb kifejtésének."[3] A termelékenység növelése viszont megteremti a fokozott értéktöbblet-termelést, illetve a fokozott akkumuláció lehetőségét.

K: Mi a koncentráció lényege és gazdasági hatása?

V: **A koncentráció a tőkék felhalmozódása, egyre nagyobb tőkevagyonok felgyülemlése, egyrészt az értéktöbblet tőkésítése, akkumulációja révén, másrészt idegen tőkék kisajátításával, illetve összeolvadásukkal. A koncentráció a felhalmozás (akkumuláció) és a centralizáció összefonódása.**

A koncentráció lehetővé teszi a nagyméretű termelést, a munkamegosztás elmélyülését, az új technikai vívmányok bevezetését, a termelékenység növelését, a termelés kibővítését. A termelés, illetve a tőke koncentrációja, valamint a termelőerők fejlődése tehát egymást kölcsönösen feltételező folyamatok.

3. A SZABADVERSENYES KAPITALIZMUS JELLEMZŐ VONÁSAI

A tőkés termelési mód elemeinek kialakulása még a feudális közegben megkezdődött. A **kapitalizmus mint önálló társadalmi rendszer,** a termelés többi típusát meghatározó, uralkodó forma azonban csak az **ipari forradalom** korszakában bontakozik ki. Ekkor szilárdul meg a tőkés rendszer két alapvető osztálya, a tőkés- és a munkásosztály. A kapitalizmusnak azt a

[3] **Marx—Engels** Művei. 23. köt. 587. old.

szakaszát, amelyben a tőke igazán kifejlődik, virágkorát éli, előreviszi a társadalmi haladást, **klasszikus vagy szabadversenyes kapitalizmusnak** nevezzük. A korai kapitalizmusban a tőkeviszony még éretlen, idegen termelési módok elemeivel keveredik, **a klasszikus kapitalizmusban azonban már saját alapján fejlődik.** Ekkor nyilvánulnak meg **legtökéletesebben, legtisztábban** a kapitalizmus általános jellemzői és összefüggései, ezért is nevezik klasszikus kapitalizmusnak.

a) A SZABADVERSENYES KAPITALIZMUS TERMELŐERŐI

A klasszikus kapitalizmus technikai bázisát a gépek alkalmazása képezi. E folyamat — a gépek alkalmazása — az **ipari forradalomnak** nevezett történelmi mozgás kiindulópontja is. A gépek alkalmazása elsősorban a termelőerők rendszerén belül idézett elő sorsdöntő változást. A kézműves termelésben a középpontban a **személyi** termelőerő, az **ember** áll, akinek tapasztalataitól, munkájától nagyban függ az egész termelési folyamat. A tőkés termelés **korai** formájában, a manufaktúrában a termelés még mindig a kézműves munkáján nyugszik. A klasszikus kapitalizmus korszakában azonban a főszereplő már a gép. A munkás a gépek kiszolgálójává, gépalkatrésszé válik. „A manufaktúrában és a kézművességben a szerszám szolgál a munkásnak, a gyárban ő szolgál a gépnek."[4] A munkamegosztás fokozódik, hiszen minél apróbb, primitívebb fázisokra bontják a munkát, annál könnyebben gépesíthető. A termelőerőkben beállott változások természetesen kihatnak a termelési viszonyokra is. A gép a kapitalizmusban nemcsak egyszerűen termelési eszköz, hanem egyben **tőke** is.

K: Hogyan jelenik meg a termelőerők **személyi** eleme (a munkás) alávetettsége a tárgyi elemnek, a gépnek a termelési viszonyokban? Tőkés és munkás viszonyában melyik a meghatározó?

V: A termelési viszonyokban a személyi termelőerő alávetettsége a termelőerők objektív elemeinek (a gépeknek) mint a munkás tőkének való alávetettsége jelenik meg.

[4] Ugyanott, 394. old.

A tőkés tulajdonviszonyokon belül alapvető a tőkés és a munkás viszonya, illetve a közöttük levő ellentmondás. A tulajdonosok és a tulajdon nélküliek viszonya mellett lényeges még a **tulajdonosok között fennálló viszony,** a tulajdon társadalmi megoszlása és formái. A szabadversenyes kapitalizmus korszakára az egyéni (családi) tőkék a jellemzőek, amelyek egymástól függetlenül lépnek fel (bár a termelés terjedelme helyenként és időnként megkövetelte a tőkék önkéntes társulását). E korszakban nagyszámú, egymástól elszigetelt és — a mai mértékkel mérve — kistőkés űzi a termelést, a tőke társadalmi megoszlása a tulajdonosok között viszonylag egyenletes.

K: Hogyan határozza meg a tőkés tulajdon e formája a termelési egységek és ágak kapcsolatának társadalmi formáját?

R: E kapcsolat — a tulajdon történelmi formáitól függően — lehet anarchikus és tervszerű, megvalósulhat árucsere révén, de az áruviszonyok kizárásával is.

V: Minthogy a gazdaságban sok egymástól független kis tőkés **magántulajdonos** működik, közöttük a társadalmi kapcsolat csak **anarchikus** jellegű **árukapcsolat** lehet.

A tőkés árucsere természetesen lényegesen különbözik a feudális városok szűk piacain folyó adásvételtől. A céhek szabályozó tevékenységének megszűntével nő az árucsere, a kereskedelem szabadsága, de fokozódik anarchikus jellege is. Ennek megfelelően a cserearányok, az árak mintegy véletlenszerűen alakulnak. A termelők egymástól való függetlensége — egy adott piacon való fellépésük és korlátlan haszonszerzési törekvésük miatt — konfliktusokat szül. **A tőkések egymás elleni gazdasági harca a konkurrencia, a verseny.** A verseny ebben a korszakban többé-kevésbé szabad, hiszen sem céhszabályok, sem állami előírások nem korlátozzák.

Nézzük meg, milyen fontosabb területeken folyik a tőkések között a szabad konkurrencia. A tőkések — ellentétben a céhek tagjaival — nagyjából szabadon döntenek abban a kérdésben, hogy mit termelnek, pontosabban fogalmazva, hogy milyen iparágba fektetik be a tőkéjüket. Az iparágak között **szabad a tőkeáramlás.** A befektetett tőke egy része mobilizál-

ható, és azt a tőkések igyekeznek a jól jövedelmező területeken elhelyezni. A különböző iparágakban működő tőkések között ez a törekvés konkurrenciát szül, amelyet **iparágak közötti konkurrenciának** nevezünk. A tőkeáramlás **szabadsága** azonban **viszonylagos.** Az iparági össztőke jó része ugyanis az adott iparágra jellemző, sajátos termelési eszközökben testesül meg.

K: Miért korlátozza ez az iparágak közötti tőkeáramlást?

V: Mert az iparágra jellemző termelési eszközöket rendszerint nem lehet más iparágak gyártási folyamataiban felhasználni.

A konkurrencia egyazon iparágon belül is folyik. Ennek fő formája az árharc. Az ár csak annyiban **adottság** az egyes tőkés számára, amennyiben a kapitalizmusnak ebben a korszakában saját kínálatának változtatása gyakorlatilag nem befolyásolja a piacon uralkodó átlagárat.

K: Hogyan harcolhat ilyen körülmények között „áraival" a tőkés?

V: Az a tőkés, aki a társadalmi értéknél alacsonyabb egyéni értéken termel, csökkentheti saját termékei árát, és ily módon megnövelheti az eladott mennyiséget.

Az egyéni érték leszorításának egyik leghatásosabb módja, ha a tőkés üzemében a munka kivételes termelékenységű. Ezzel van összefüggésben a konkurrenciaharc egyik legfontosabb területe, a **harc a fejlettebb technikáért.** A tőkések versenyképességét nagyban befolyásolja az általuk alkalmazott technika. A termelékenyebb eljárásokat alkalmazó tőkésnek arra is megvan a lehetősége, hogy olcsóbban dobja termékeit piacra. A fejlettebb technikát alkalmazó tőkés azonban ettől függetlenül is nagyobb egyéni jövedelemre tesz szert. Ennek oka, hogy termékének egyéni értéke csökken, így **különérték-többletre** tesz szert.

A szabad verseny körülményei között a tőkés — tőkeerejétől függően — akadálytalanul növelheti termelését, ezzel is növelve gazdasági erejét és jövedelmét.

K: Hogyan kapcsolódik össze egymással a konkurrencia utóbb

említett három területe (az árharc, a fejlettebb technikáért vívott harc és a termelés növelése)?

R: Általában mikor van lehetősége a tőkésnek árharcot kezdeményezni?

V: Árharcra rendszerint akkor nyílik módja a tőkésnek, ha terméke egyéni értékét a technika fejlesztésével sikerült a társadalmi érték alá szorítania. A technikai fejlesztés pedig általában a termelés növekedéséhez vezet, a nagyobb terméktömeg piaci elhelyezése viszont kiváltja az árharcot.

A konkurrencia különféle megjelenési formáit csoportosítva beszélhetünk **iparágak közötti** és **iparágon belüli** konkurrenciáról. Az iparágak közötti konkurrencia fő formája a **harc a befektetési területekért,** amely befektetések **tőkeáramlás** révén valósulhatnak meg. Első pillantásra úgy tűnhet, mintha az árharc, a termelés bővítése, a mind fejlettebb technika alkalmazása csak az azonos terméket előállító vállalatok közötti, az-az csak az **iparágon belüli** konkurrencia formája lenne. Tekintetbe kell vennünk azonban, hogy vannak olyan különböző iparágakban termelt áruk, amelyek mint használati értékek egymást helyettesíthetik. A vásárlók korlátozott jövedelmükből nem tudják valamennyi szükségletüket kielégíteni, ezért a piaci feltételeket is mérlegelve döntenek arról, hogy milyen sorrendet állítsanak fel szükségleteik között.

K: Felfoghatók-e mindezek alapján a verseny ez utóbbi formái **iparágak közötti** versenyként?

V: Egymást helyettesítő áruk és olyan termékek esetében, amelyekből a vásárlók korlátozott jövedelmük miatt csak részben tudják szükségleteiket kielégíteni, az iparágak közötti konkurrencia fontos területe az **árharc,** a fogyasztók alacsonyabb árakkal történő elhódítása más iparágak áruinak megvásárlásától.

A termelési viszonyok rendszerében fontos helyet foglalnak el az **elosztási viszonyok.** Az új értéknek a tőkés- és a munkásosztály közötti elosztásával azonban külön fejezetben (a XVII. fejezetben) foglalkozunk, ezért itt e problémának nem szentelhetünk figyelmet. Az elosztási viszonyok nemcsak a tőkések és a munkások, hanem tőkések közötti viszonyok is. Az **m**-en,

a munkások által megtermelt értéktöbbleten osztozniuk kell a tőkések különböző típusainak (a termelőtőkésnek, a banktőkésnek, a kereskedőnek stb.). A szabadversenyes kapitalizmusra jellemző ezen elosztási viszonyokat részletesen tárgyaljuk majd a VI., a VIII., a IX. és a X. fejezetben. Itt csak a tőkés elosztásnak azt a klasszikus alapelvét kell leszögeznünk, amely valamennyi konkrét elosztási formában érvényre jut. Szabadversenyes kapitalizmusban a tőke a tőkésosztály egyes tagjai között viszonylag egyenletesen oszlik meg, az erőviszonyok a tőkésosztályon belül többé-kevésbé kiegyenlítettek. A szabad tőkeáramlás ugyanakkor módot nyújt a tőkésnek arra, hogy a kevésbé jövedelmező területről a nagyobb jövedelmet biztosító iparágba vigye át tőkéjét vagy annak egy részét. Az elosztásban a tőkések számára egyenlő lehetőségeknek kell érvényesülniük.

4. A RÉSZVÉNYTÁRSASÁG MINT A MONOPÓLIUMOK ELŐFUTÁRA

Ahogy a tőke a termelés mind nagyobb részét fogja át, kibontakoznak a tőkés társadalom termelőerői, de egyben a tőkére jellemző sajátos viszonyok, ellentmondások és törvények is, amelyek a legvilágosabban e fejlődési szakaszban mutatkoznak meg. „A termelési folyamat anyagi feltételeivel és társadalmi kombinációjával érleli e folyamat tőkés formájának ellentmondásait és antagonizmusait, ennélfogva egyszersmind egy új társadalom alkotóelemeit és a régi forradalmasító mozzanatait."[5] Ilyen „forradalmasító mozzanatnak" és „új alkotóelemnek" tekinthető a részvénytársasági forma.

a) A RÉSZVÉNYTÁRSASÁG LÉNYEGE

A részvénytársaság olyan tőkés vállalat, amely az alapításához szükséges tőkét részvények kibocsátása útján szerzi meg. A részvények eladható és vásárolható értékpapírok, amelyek jogcímet jelentenek a vállalat nyereségéből való részesedésre.[6] A részvényen feltüntetett értéket az alapító tagok befizetik.

[5] **Marx—Engels** Művei. 23. köt. 425. old.

[6] A részvényeket az értékpapírtőzsdén adják-veszik. A tőzsde tulajdonképpen sajátos piac, amelynek működéséről részletesebben a X. fejezetben olvashatunk.

A társaságok révén így a szétforgácsolt, egyénileg életképtelen kis tőkék nagyméretű működő tőkévé változnak át. A részvénytulajdonosok a vállalat fontosabb ügyeibe — annak közgyűlésén — a birtokukban levő részvények névértékével arányos szavazati joggal beleszólhatnak.

Marx ezt írja a részvénytársasági formával kapcsolatban: „A tőke... itt **közvetlenül társadalmi tőke** (közvetlenül társult egyének tőkéje) alakját ölti, ellentétben a magántőkével, s vállalatai mint társadalmi vállalatok lépnek fel, ellentétben a magánvállalatokkal. Ez a tőkének mint magántulajdonnak a megszüntetése a tőkés termelési mód határain belül."[7] **A kollektív tőkén nyugvó részvénytársaság azonban nem az egyenlők szövetkezése.** A részvénytulajdon ugyanis nem egyenlően oszlik meg a tőkések között. A néhány részvénnyel rendelkező kisrészvényesek tömegével szemben áll néhány főrészvényes, akik egyénileg már jelentős számú részvényt (részvénypakett) mondhatnak magukénak. A részvénytársaság irányításához elegendő a részvények egy kisebb — és egyre zsugorodó — részének (az ún. ellenőrző pakettnak) a birtoklása. A kisrészvényesek túlnyomó része ugyanis csupán abban érdekelt, hogy megkapja az osztalékot, nekik ez **lehetőséget ad arra, hogy tőkéjüket jövedelemszerzésre használják fel anélkül, hogy aktív tőkésekként működjenek.** E kisrészvényesek a közgyűlésen őket megillető szavazati joggal általában nem élnek, vagy e jogukat bankokra ruházzák át. A részvénytársaságban a tőkék **egyesítésének** következménye tehát az, hogy a kisrészvényesek elvesztik a saját tőkéjük feletti uralmat, így idegen tőkék feletti abszolút rendelkezésre nyílik mód a főrészvényesek, a részvénytársaságot irányító csoport számára. **Minél több kis tőke integrálódik egységes részvénytőkévé, annál kevesebb kézben összpontosul** a tőkéből fakadó **valóságos hatalom,** annál korlátlanabbul diktál a társaságon belüli hatalmi centrum a részvénytőke viszonylag kis, de egy kézben koncentrálódott részének jogán.

K: Helyes-e a részvénytulajdont a magántőkés tulajdon ellenpontjaként egyszerűen kollektív tulajdonként jellemezni?

R: Kollektívan gyakorolják-e a tulajdonosok a részvénytársaság fölötti ellenőrzést, kollektívan élnek-e a tulajdonosi hatalommal?

[7] **Marx—Engels** Művei. 25. köt. Budapest 1974. 415. old.

V: A részvénytársaságokban koncentrálódó kollektív tőke — amint Marx is hangsúlyozza — a magántőke tagadása, de annak nem egyszerű mechanikus ellentéte. A kollektív tőkés tulajdont ugyanis kevesek szinte „magántulajdonként" használják.

Minél több tőkés között oszlik meg a részvénytőke, **minél inkább kollektív** a részvénytulajdon, **annál inkább alkalmas arra, hogy a főrészvényesek „magánelsajátításának" tárgya legyen.** A részvénytársasági tulajdonnak ezt a kettősségét Engels szavaival jellemezhetjük a legjobban: A klasszikus magántulajdont „itt »megszüntették«, azaz mind le is küzdötték, mind »meg is őrizték«, leküzdötték a formája, megőrizték a **valóságos tartalma** szerint."[8]

b) A TŐKETULAJDON ÉS A TŐKEFUNKCIÓ SZÉTVÁLÁSA

A részvénytársaságok kialakulásával a tőkésosztályon belüli viszonyok is megváltoznak. **A kisrészvényesek puszta tulajdonossá, a valóban működő tőkések pedig idegen tőkék kezelőjévé lesznek.** Ezt úgy fogalmazzuk meg, hogy **a tőketulajdon és a tőkefunkció elválik egymástól. Tőkefunkción a tőke működtetését,** a gazdaság különböző szféráiba való bevetését, értéktöbblet szerzésére való felhasználását **értjük.** A tőkefunkciót részben a **főrészvényesek,** részben az általuk megbízott igazgatók, **menedzserek** gyakorolják. Ez számtalan hamis látszat forrása, és bonyolultabbá teszi a tőkés viszonyokat, amelyeket klasszikusan két osztály — a tőkés- és a munkásosztály — végletes szembenállása jellemzett. Úgy tűnik most már, mintha az osztályellentétek a dolgozók és a semmittevő, a termelés rendszerén kívül álló részvénytulajdonosok között állnának csak fenn. (A dolgozók körébe itt beleértendők a menedzserek — igazgatók — és a működő tőkések is.) Az a látszat is fennáll, hogy a részvénytársaságban már nem a tőkés uralkodik, hanem a menedzserek és a szakemberek gárdája. Ezt a látszatot fogalmazzák meg mint lényeges és mély összefüggést a menedzserforradalmat **(Burnham)** és a technokrácia — a műszaki szakemberek — **(Galbraith)** uralmát hirdető polgári elméletek.

K: Miben tér el a tőketulajdon és a tőkefunkció kapcsolata a részvénytársaságban a klasszikus tőkés viszonyokra jellemzőtől?

[8] Engels: Anti-Dühring. **Marx—Engels** Művei. 20. köt. 135. old.

V: **A magántőkés** vállalatot a tőketulajdon és **a tőkefunkció egysége** jellemezte, a **részvénytársaságban e kettő elválik egymástól.** Az igazgatást, a tőke működtetését legtöbbször menedzserekre bízzák, akik nem tulajdonosok.

A tulajdonosok többsége tehát nem gyakorolja tulajdonosi hatalmát. **A részvénytársaságot irányító tőkések,** főrészvényesek azonban — magasabb szinten — **egyesítik a tőketulajdont és a tőkefunkciót.** Mint a tőke funkcionáriusai idegen tőkét működtetnek, sőt idegen tőkéket „sajátítanak ki", tulajdonosi hatalmukat tehát saját tőkéjük határain túl is kiterjesztik.

Milyen módosulásokat idéz elő a részvénytársaság a tőkésosztályon belüli viszonyokban és a társadalom rétegszerkezetében? A tőkésosztály **polarizálódik:** az irányító, a tulajdonos jogával élő főrészvényesek és a csak formálisan tőketulajdonos kisrészvényesek „osztagaira".

Megjelenik egy új réteg is: a menedzserek és szakemberek rétege. A **menedzserek** azonban nem független ipari parancsnokok, hanem **a tőke megbízottai.** A tulajdonnal kapcsolatos **stratégiai döntéseket a főrészvényesek hozzák.** A menedzserek nem valósíthatják meg oly módon irányító tevékenységüket, hogy az sértse a tőke alapvető érdekeit. Termelési terveiket alá kell vetniük a kapitalista profitszempontnak és a piaci viszonyoknak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy azok a piacok, amelyeken a részvénytársaságok fellépnek, semmiben sem különböznek a klasszikus kapitalizmus piacától. A részvénytársaságok módosulásokat idéznek elő mind az áruviszonyok jellegében, mind pedig — ezzel összefüggésben — a tőkés termelésben uralkodó anarchia természetében. A részvénytársaságok kiterjesztik a tőkés vállalkozás határait, ezzel a szervezettség határait is. Növekszik a termelés szervezettsége az ún. **részesedési rendszer révén is.**

c) A RÉSZESEDÉSI RENDSZER

E rendszer kialakulására az ad lehetőséget, hogy — mint már szó volt róla — egy-egy részvénytársaság feletti hatalom gyakorlásához elegendő a részvények kisebb és egyre csökkenő hányadának a birtoklása. Ma már sokszor a részvények 1—2%-ával óriástársaságokat lehet ellenőrizni. A Volkswagen Műveknek több mint félmillió részvényese van, többségük 1—2 részvény birtokosa. Érthető, hogy az a bank, amely a vállalat részvényeiből néhány ezret mondhat magáénak, a részvények

2—3%-ának tulajdonosaként ellenőrizheti az egész vállalatot. Az egy vezető részvénytársaság által ellenőrzött vállalatokat **leány- vagy fiókvállalatoknak**[9] nevezik. A leányvállalatok további társaságok ellenőrző pakettjeit is birtokolják, így ez utóbbiakat **unokavállalatoknak** nevezik és így tovább. Sajátos, **gúlaszerű** képződmény alakul ki tehát, és ily módon viszonylag kis tőkével óriási tőkék, sokszor egész gazdasági szektorok ellenőrizhetők. Ez a forma a tőkecentralizáció újabb hatványa, erősebben centralizálja a tőkét, mint önmagában a részvénytársasági forma. Az egymással összefüggő, egységesen vezetett, a részesedési rendszer által összefogott vállalati piramisban egymásra épülő vállalatok között is végbemegy természetesen a termékek áramlása. Mivel pedig ezek a cégek jogilag függetlenek, kapcsolataik áruformában, adásvétel révén realizálódnak.

K: Lehet-e magántulajdonosi elszigeteltségről beszélni az egy részvénytársasági rendszerbe tartozó vállalatok között?

V: A leány- és unokavállalatok között nincs magántulajdonosi elszigeteltség.

A részesedési rendszer által átfogott vállalatok tehát nem független árutulajdonosként állnak egymással szemben a piacon, hanem mint egymással tulajdoni függőségben álló társvállalatok. Az egy-egy anyavállalat által összefogott vállalati rendszeren belüli árucsere **nem azonosítható a kisárutermelők vagy a szabadversenyes kapitalizmus tőkései közötti árucserével,** de azt sem lehet mondani, hogy pusztán termékcseréről van közöttük szó. Minél hatalmasabb ugyanis egy ilyen vállalati gúla, annál kevésbé egységes. A leányvállalatok között elkülönülés figyelhető meg, igyekeznek saját érdekeiket érvényesíteni a társvállalatokkal szemben, nagyobb befolyásra szert tenni az anyavállalatnál, a központban. A leányvállalatok közötti csere tehát **sajátos árucsere.** A cserélő felek nem elszigeteltek egymástól, csupán elkülönültségről lehet köztük beszélni. A polgári szakirodalomban külön kifejezés is született az effajta csere jelölésére: az „elkötelezett" csere. Manapság a tőkésországokban végbemenő áruáramlás tetemes része ilyen „elkötelezett" csere. Ha a termelési egységek közötti kapcsolatok tár-

[9] A különbség közöttük csak az önállóság fokában van. A leányvállalat rendszerint önállóbb.

sadalmi formája nem hagyományos árucsere, akkor a részvénytársaság megjelenésével változásnak kell végbemennie a kapcsolatok anarchikus, ill. szervezett jellegében is.

K: Hogyan változik meg az üzemen belüli szervezettség tartalma a részvénytársaságok megjelenésével?

V: A részesedési rendszer révén az üzemen belüli szervezettség már túlnő egy-egy vállalat határain és vállalati rendszereket fog át.

Az üzemen belüli szervezettség magasabb fokra emelkedik, és megjelennek az üzemek közötti, üzemen kívüli szervezettség jelei. Ez azonban természetesen nem azonos az egész társadalmat átfogó szervezettséggel, tervszerűséggel, nem küszöböli ki tehát az anarchiát. Sőt, a részvénytársasági rendszeren belül sem beszélhetünk teljes tervszerűségről és szervezettségről. A belső szervezettségnek is korlátot szab a leányvállalatok konkurrenciája, széthúzása.

Az árukapcsolatokban és a termelés anarchikus jellegében végbement változások megváltoztatják az értéktörvény érvényesülését is (erről még a VII. fejezetben lesz majd bővebben szó). Ugyancsak megváltoznak az elosztási viszonyok is. A részvénytársaságokban új elosztási kategória jelenik meg: az **osztalék.** A társaság működése révén elért haszon egy részét felhalmozzák, tőkésítik, ez az ún. **fel nem osztható jövedelem,** másik részét a részvények névértékének arányában szétosztják, ez a jövedelemrész az alapja az osztalékok kifizetésének. Az osztalék tehát kisebb, mint a teljes profit. Mindenképpen nagyobbnak kell lennie viszont a kölcsönadott (részvényekbe fektetett) tőke kamatánál[10], hiszen az a tőkés, aki részvényeket vásárol a pénzéért — noha ugyanúgy távol marad a termeléstől, mint a pénzét a bankban kamatoztató —, nagyobb kockázatot vállal, mint az, aki egyszerűen bankban helyezi el a pénzét. A részvénytársaságba befektetett tőkék révén szerzett profit rendszerint **többszöröse** az ugyanakkora tőkével szerezhető kamatjövedelemnek. Bár a megszerzett profitnak csak egy részét osztják fel, ez a rész — vagyis az osztalék — is jóval meghaladja az egész adott tőke kamatát.

[10] A kamatról részletesen a X. fejezetben lesz szó, itt ezt a kifejezést a mindennapi értelemben használjuk.

K: Ha figyelembe vesszük, hogy a befektetési lehetőségekért is konkurrenciaharc folyik, mi lehetne a következménye egy ilyen aránytalanságnak?

V: Az aránytalanság következménye az lesz, hogy mindenki részvénybe akarja fektetni a pénzét.

Ha az osztalék valóban jelentősen — többszörösen — meghaladja a kamat összegét, akkor olyan nagy kereslet mutatkozik a részvények iránt, ami azok árát felveri, tehát például a 100 dollár névértékű részvényhez csak 200 dollárért lehet hozzájutni. A részvények valóságos ára — amit **árfolyamértéknek** nevezünk — tehát eltér **névértéküktől** (a részvénypapíron feltüntetett összegtől).

d) RÉSZVÉNYÁRFOLYAM, A RÉSZVÉNYEK FAJTÁI

Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a **részvény ára olyan arányban tér el a névleges tőkeértéktől, amilyen arányban az osztalékráta (a névértékre vetített osztalék) eltér a kamatlábtól.** Ha az osztalék kétszer nagyobb a kamatnál, akkor még kétszeres áron is érdemes egységnyi névértékű részvényt vásárolni, hiszen az érte kifizetett összeg (az árfolyamérték) egységére számítva még így is megkapják a kamattal egyenlő jövedelmet.

F: Foglalja képletbe a részvényárfolyam nagyságának meghatározását, a következő adott tényezők felhasználásával: 1. kamatláb; 2. a részvények névértéke; 3. osztalékráta. (Tekintsen el a részvénybefektetés nagyobb kockázatától.)

M: $$\frac{\text{részvényárfolyam}}{\text{névérték}} = \frac{\text{osztalékráta}}{\text{kamatláb}},$$

$$\text{részvényárfolyam} = \frac{\text{osztalékráta} \cdot \text{névérték}}{\text{kamatláb}}.$$

A részvénytársaságon belüli elosztási viszonyok abban különböznek a klasszikus tőkés elosztási viszonyoktól, hogy milyen módon valósul meg a jövedelmek tőkés „egyenlősége". Nem közvetlenül a névleges tőkére vetített **jövedelmek** egyenlítődnek itt ki, hanem a részvényárfolyamok mozognak, és az árfolyamok mozgása egyenlíti ki az egységnyi befektetett tőkére jutó jövedelmeket. Ez az értéktöbblet tőkések közötti

„egyenlő" elosztásának szembetűnően új módja. A tőkék egyenlősége a részvénytársaságon belül ugyanakkor egészen sajátos értelmezést nyer. Noha 100 dollár névértékű részvényre elméletileg minden részvénytulajdonos egyenlő osztalékot kell hogy kapjon, kialakult az a mechanizmus, amellyel a részvényeket a jövedelmezőség tekintetében megkülönböztetik.

A kibocsátott részvényeknek két típusa vált általánossá: **a) a közönséges részvények; b) elsőbbségi részvények. Az elsőbbségi részvények után előre megállapított, fix osztalékot fizetnek,** amelynek nagysága nem függ a társaság jövedelmezőségétől és igen közel áll a kamatlábhoz. Azért elsőbbségi részvényeknek ezek, mert a társaság jövedelméből **először** e részvények tulajdonosait kell kielégíteni. Az utóbbiaknak viszont rendszerint nincs beleszólása a társaság ügyeibe. **A közönséges részvény tulajdonosa az alaptőkéhez járul hozzá.** Az alapításkor kibocsátott, az alaptőkét létrehozó közönséges részvényeket **törzsrészvényeknek** nevezik, megkülönböztetésül a később kibocsátottaktól, amelyeknek a célja a társaság tőkéjének megnövelése. A közönséges részvény tulajdonosa részt vehet az üzleti döntések ellenőrzésében és **vállalja a teljes kockázatot.** Ha az üzlet jövedelmezőbb, ő is nagyobb jövedelemhez jut, de „részesedik" a veszteségből is. Jövedelmét csak akkor kapja meg, ha az elsőbbségi részvényeseket már kielégítették. Normális körülmények között, figyelembe véve, hogy a tőkebefektetések általában nem veszteségesek, a profitráta pedig rendszerint nagyobb a kamatlábnál.

K: Ki van előnyösebb helyzetben: a közönséges, vagy az elsőbbségi részvény tulajdonosa?

V: Minden látszat ellenére, a közönséges részvényes jut nagyobb (igaz, bizonytalanabb) jövedelemhez.

A jövedelem nagyobb mértékben tolódik el a közönséges részvények tulajdonosai javára, mint amekkora a valóságos kockázat. Ők abból is külön jövedelemre tesznek szert, hogy rendszerint egyben maguk az alapítók, ők járulnak hozzá — közönséges részvényeik névértékének megfelelő összeggel — az alaptőkéhez. Amint a társaság működni kezd és profitot realizál, az alapítók részvényeik egy részét piacra dobják, a névértéket rendszerint többszörösen meghaladó árfolyamon.

K: Mi az alapítói nyereség és mivel magyarázható e jelenség?

V: Az alapítói nyereség nem más, mint az elsődleges részvénytulajdonosok (az alapítók) által a részvények továbbadása révén realizált profit, amely az árfolyamérték és a névérték különbözetéből adódik.

Ha az osztalék nagysága meghaladja a kamat szintjét — és ez az általános eset —, az árfolyam szükségképpen felfelé tér el a névértéktől. A közönséges és az elsőbbségi részvények eltérő jövedelmezősége, az alapítói nyereség csak lecsapódása a tőkések részvénytársaságon belüli polarizációjának. A közönséges részvények tulajdonosai, akik általában egyben a főrészvényesek is, realizálják a tulajdonképpeni vállalkozói nyereséget, míg az elsőbbségi részvényeseknek a kamatot alig meghaladó jövedelmekkel kell megelégedniük. A közönséges részvények tulajdonosai élvezik az árfolyamnyereségeket is, hiszen a fix kamatozású részvények árfolyama akkor sem nő meg, ha a társaság kiugróan nyereséges. Ezenkívül még számos más módja van annak, hogy a főrészvényesek a jövedelmeket a maguk javára csoportosítsák át: az igazgatóság tagjaiként tiszteletdíjakat szavaztatnak meg maguknak, reprezentációs költség, fizetés stb. címén szerzik meg a profit tetemes részét.

E: Érvényesül-e „az egyenlő tőkére egyenlő tőkejövedelmet" elv a részvénytársaságon belül?

R: E tekintetben a részvényesek két csoportját (főrészvényesek — kisrészvényesek) kell megkülönböztetnünk.

V: **A kisrészvényesek** csoportján belül érvényesül, hiszen valamennyiük osztaléka a kamat szintje körül mozog. A **főrészvényesek** egységnyi tőkére jutó jövedelme természetesen jelentősen meghaladja ezt.

A részvénytársaság — amint az eddigi elemzés mutatta — nem bizonyos vállalattípus, hanem **a tőkés termelési viszonyok új megjelenési formája,** amely a tőkés termelőerők számára is új fejlődési lehetőségeket nyit. „A világ még ma is vasutak nélkül volna, ha addig kellett volna várnia — írja Marx —, amíg a felhalmozás egyes egyéni tőkéket akkorára növel, hogy meg tudjanak birkózni egy vasút építésével. A centralizáció viszont, a **részvénytársaságok révén,** máról holnapra véghezvitte ezt."[11]

[11] **Marx—Engels** Művei. 23. köt. 587. old.

(A szerzők kiemelése.) A részvénytársaság ugrópont a tőke fejlődésében, a társaságokban uralkodó viszonyok mintegy sejtformái a kapitalizmus következő fejlődéstörténeti korszaka, a monopolkapitalizmus viszonyainak.[12]

E: Mennyiben jelent formaváltozást a részvénytársasági rendszer a termelési viszonyokban a tőkés termelés határain belül?

V: A részvénytársaság tagadja a tőkés **magán**tulajdont és **kollektív tőkés** tulajdonnal váltja fel azt, polarizálja a tőkésosztályt, új elosztási formákat szül és megváltoztatja az árukapcsolatok jellegét.

A részvénytársasági rendszer kitágítja az egyéni felhalmozás határait, lehetővé teszi az egyéni tőke méreteit meghaladó beruházásokat. Mindezzel tulajdonképpen létrehozza a kapitalizmus új fejlődési szakaszának, a monopolkapitalizmusnak gazdasági alapját.

5. A MONOPÓLIUM ÉS A MONOPOLTŐKÉS VISZONYOK

a) A MONOPÓLIUM LÉNYEGE

A XIX. század harmadik harmadában a szabadversenyes kapitalizmus ipari bázisához viszonyítva jelentősen megváltoztak az ipar technikai alapjai. Az új technikai bázist az acélgyártás forradalmasításával, a villamos energiával összefüggő találmányokkal és a vegyipar robbanásszerű fejlődésével jellemezhetnénk. Ki kell emelni még az alkatrészek cserélhetőségének elvét, amely később a folyamatos (szalagszerű) terme-

[12] Ezt látta meg Marx az ő korában még csupán fejlődésük kezdeteinél tartó részvénytársaságokban. „Ez a tőkés termelési mód megszüntetése magán a tőkés termelési módon belül, s ezért önmagát megszüntető ellentmondás, amely prima facie (nyilvánvalóan) egy új termelési formához való átmeneti pontként mutatkozik. Ilyen ellentmondásként mutatkozik meg aztán megjelenésében is. Bizonyos szférákban megteremti a monopóliumot és ezért kihívja az állami beavatkozást. Reprodukál egy új finánccarisztokráciát, élősdiek egy új fajtáját, tervkovácsok, gründolók és pusztán névleges igazgatók alakjában; a szédelgés és a csalás egész rendszerét a gründolással, részvénykibocsátással és részvényekkel való kereskedéssel kapcsolatban. Olyan magántermelés ez, amelyet nem ellenőriz a magántulajdon." **(Marx—Engels** Művei. 25. kot. 417. old.)

lés alapja lett, továbbá a szabványosítást. A termelőerők fejlődésével kölcsönhatásban hallatlan méreteket öltött a tőke koncentrációja. A XIX. század utolsó harmadában a tőkés gazdaságban megjelentek a monopóliumok.

A monopólium a felszínen mint a piaci viszonyok, a piaci konkurrencia **megváltozása jelenik meg.** A nagy tőkebefektetések, a nehézipar, a részvénytársaságok korszakában többé már nem igaz az a feltételezés, hogy egy-egy vállalat az össztermelésnek (az összkínálatnak) csak csekély részét adja, és nincs befolyása az árakra, ill. a piaci feltételekre. Amikor a tőke koncentrációja és centralizációja olyan fokot ért el, hogy valamely iparágban néhány vállalat adja a termelés túlnyomó részét, szükségszerűvé válik, hogy megegyezéseket kössenek a szabad verseny korlátozására, azaz monopólium létrehozására.

K: Miért áll érdekükben a termelés bővítését célzó konkurrencia korlátozása?

R: Ezek a vállalatok az iparági össztermelés jelentős részét adják.

V: Termelésük növelése ekkora tőkeerő mellett olyan túlkínálatot okozna, amely az árak és ezen keresztül a profit erőteljes csökkenésére vezetne.

Indokolt, szükségszerű a megegyezés „negatív értelemben" is. A hatalmas vállalatok számára már nagyon nehéz a hasonló tőkeerővel rendelkező konkurrens kiszorítása. Az óriásvállalatok közötti árharc is egyre kilátástalanabbá válik. A nagytőkés az árak ideiglenes leszállításával gyengébb vetélytársait viszonylag könnyen tönkretehette. Az iparág termelésének túlnyomó részét adó néhány vállalat közül azonban már egyik sem számíthat e tekintetben könnyű sikerre, hiszen mindegyikük sokáig képes harcolni akár veszteséget okozó árakkal is. Ez pedig tulajdonképpen mindegyikük számára profitveszteséget jelentene. Ha viszont egymás „lekonkurrálása", legyőzése kilátástalan, nem marad más hátra, mint a megegyezés, amely nemcsak szükségszerű, hanem a nagy vállalatok esetében megvannak ennek a reális feltételei is.

K: Mi teszi lehetővé a megegyezést?

R: Gondoljon arra, hogy van-e lehetőség — szabad versenyt feltételezve — például ezer kisvállalat megegyezésére.

V: A megegyezés az óriásvállalatok kis száma miatt lehetséges.

A vállalatok megegyezhetnek a termelt áru árára, a piacok felosztására, a termelés növelésének korlátozására vonatkozóan. **A monopólium** — az eddigiek alapján — **első megközelítésben, a piac oldaláról tekintve vagy egyetlen, uralkodó pozícióba került nagyvállalat vagy több önálló nagyvállalat szövetsége a konkurrencia korlátozására, a magas monopolprofit elérésére.** A polgári közgazdaságtan, amely csak későn (századunk harmincas-negyvenes éveiben) vett tudomást a monopóliumokról, azokat szinte kizárólag a **piac** oldaláról közelíti meg. A polgári monopóliumelmélet ezért mint „a piaci formák elmélete"[13] lép fel, figyelmét az áralakulásra, a versenyre és a piac más felszíni jelenségeire összpontosítja.

A marxista megközelítés mélyebbre hatol, a piacon közvetlenül tapasztalható jelenségek mögött a termelőerők és a tőke fejlődését vizsgálja. A monopóliumok kialakulásának magyarázatakor a termelőerőkből és a termelési viszonyokból indul ki, nem pedig valamiféle tértől és időtől független, a piac szereplőinek számával, egyes eladók vagy termékek megkülönböztető jegyeivel leírható konkrét piaci helyzetből.

b) A MONOPÓLIUMOK FORMÁI

Minthogy a monopóliumot a termelőerők fejlődési szükségleteiből, a tőke növekvő koncentrációjából vezetjük le, formáinak meghatározásakor sem a piac állapota a döntő. Igaz, hogy a korai fejlődési formák először valóban a piaci kapcsolatok szervezésére, a konkurrencia megfékezésére korlátozódtak, de ezeknek a piaci viszonyok szabályozását célzó monopolformáknak a létrejötte is a termelésből magyarázható. A szakirodalomban általában a monopóliumok következő formáit különböztetik meg:

[13] A polgári közgazdászok a monopólium formáinak feltérképezésekor is kizárólag a piac szerkezetéből indulnak ki, élesen megkülönböztetve például azt, hogy egy, kettő vagy több termelő ellenőrzi-e a piacot. A különféle piaci formák (monopólium, duopólium, oligopólium, vagyis egy, kettő, illetve több termelő piaci uralma) a polgári elmélet szerint az árutermelés fejlődésének bármely szakaszában felléphetnek. **Chamberlin** szerint például monopóliumhoz vezethet a termék minőségének valamely teljesen egyéni vonása, amely kizárólag csak az adott terméket jellemzi, vagy az eladó személyének egyéni, a többi eladótól elütő sajátossága.

a) konvenció, amelyben a részt vevő vállalatok rövid lejáratú megállapodást kötnek, rendszerint az áruk eladási árára vonatkozóan;

b) kartell, tartós, hosszabb távú megállapodás az árra, a termelhető mennyiségre, a fizetendő bérre stb. vonatkozóan;

c) szindikátus, ahol a résztvevők közvetlen kapcsolata a piaccal már megszakad, ezt a feladatot a közös kereskedelmi iroda tölti be;

d) tröszt, amelyben az egyesült vállalatok önállósága teljesen megszűnik, ez gyakorlatilag már azonos típusú vállalatok komplexuma;

e) konszern, amely „nem egyéb, mint a legkülönbözőbb fajta, részben egymással termelési kapcsolatban egyáltalán nem levő vállalatoknak **pénzügyi ellenőrzés** segítségével történő egyesítése egy vagy több tőkemágnás hatalma alatt"[14]. A konszernben, amely rendszerint jóval szerteágazóbb, több vállalatot magában foglaló képződmény, mint a tröszt, a vállalatok megtartották formális jogi önállóságukat, ténylegesen azonban a központnak alárendeltek. A konszern jellemző felépítési formája: részvénytársaságok piramisa, az anya-, a leány- és unokavállalatok kiterjedt rendszere. Élén rendszerint egy bank vagy egy iparvállalat áll. **A konszernt ellenőrző központ holdingtársaság**[15] formájában szerveződik. Ha a holding maga nem termel semmit, kizárólag más társaságokat ellenőriz, akkor tiszta holdingnak, ha termelővállalat, akkor **operatív holdingnak** nevezik. Mind a tiszta, mind az operatív holding funkciója, hogy olyan más vállalatok ellenőrző pakettjeit tartsa a kezében, amelyek viszont további társaságok ellenőrző pakettjével rendelkeznek.

A monopóliumok fejlődésének legújabb terméke a **konglomerátum.**[16] **Ez a legkülönbözőbb termelési ágakban**[17] **működő**

[14] **V. E. Motiljev:** A finánctőke és szervezeti formái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959. 46—47. old.

[15] A holding nevét arról kapta, hogy más vállalatok és társaságok részvényeit **tartja** [to hold (angol) = tartani] kezében.

[16] A konglomerátum fogalmáról, fejlődési perspektíváiról éppen ezért a közgazdászok között még viták folynak.

[17] A konglomerátumok valóban teljesen eltérő profilú vállalatokat egyesítenek. Példa erre az amerikai Textron-konglomerátum. Ez a vállalkozás eredetileg textilkonszern volt. 10 év alatt 67 vállalatot vásárolt fel, amelyek között 12 elektronikus cég, 7 gépgyár, 3 gyufagyár, 2 műanyag-feldolgozó, 2 gyógyszerészeti és 2 vegyigyár, 1 cipőgyár, 1 cementüzem, 2 bútorgyár, 15 fémfeldolgozó, 6 optikai és óragyár, víz alatti kutatások számára felszereléseket gyártó üzem, 2 baromfifarm és 1 hajózási társaság található.

vállalatok zárt halmaza, amelyeket egységesen irányítanak, és amelyek a tulajdon és a termelés szempontjából is összefonódnak. A konglomerátumok a konszernek mutációjának, új változatának tekinthetők. A hagyományos konszernek ugyanis — bár ugyancsak a legkülönbözőbb profilú vállalkozásokat egyesítették — nem voltak egyebek, mint puszta holdingtársaságok. E holdingok az általuk ellenőrzött vállalatokat valóban csak a **tulajdoni és a pénzügyi részesedés révén** kapcsolták összse, **a tőkék működtetésének, a tőkefunkciónak összekapcsolása nélkül. A konglomerátumokban ezzel szemben** a tulajdoni és pénzügyi összefonódáson túl **a legkülönbözőbb vállalatok a termelési, forgalmi stb. szférában is összefonódnak. A különböző ágakban működő leányvállalatok egységes stratégia alapján működnek,** és bizonyos központi szolgáltatások (szállítás, adatfeldolgozás, piacszervezés, reklám stb.), amelyek a vállalati életben mind nagyobb súlyra tesznek szert, **egységes, komplex termelőfolyamattá integrálják a látszólag szétszórt, eltérő természetű tevékenységeket.**

A konglomerátumok létrejöttét a technikai fejlődés bizonyos sajátosságaira, ill. a monopóliumok ezekre történő reagálására vezethetjük vissza. A technikai fejlődés bizonyos vívmányai (lézer, számítógép, műanyag) technikai összefüggést teremthetnek egymástól távol eső iparágak között is. Ésszerű lehet például a bútorgyártás és a gépgyártás egyetlen vállalatba való összefogása, mivel mindkettőt kiszolgálhatja egy szintén a monopóliumhoz tartozó nagy teljesítményű műanyagüzem. A felgyorsult technikai, de még inkább társadalmi változások egyes iparágakat, termékeket sokkal gyorsabban elavulttá tesznek, mint korábban. A kockázat nő, a monopólium pedig igyekszik menteni tőkéjét, leépíteni a veszteséges tevékenységeket. Ily módon mindig új meg új iparágakba hatol be, és olyan összetett struktúrát épít ki, amely lehetővé teszi számára a manőverezést, eszközeinek gyors átcsoportosítását. Mozgatója ennek az is, hogy minél nagyobb egy vállalat, minél több ágban tevékenykedik, annál nagyobb a gazdasági hatalma.

A monopóliumok formáinak fejlődése az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű felé halad. A monopolformák fejlettségét elsősorban azon mérhetjük le, hogy a tőkés vállalkozás lényeges 'vagy kevésbé lényeges funkcióit integrálják. Ennek függvényében szilárdak, hosszabb távra szólóak, vagy labilisak, tűnékenyek, átmenetiek az adott formák. A monopóliumok említett formái felsorolásának sorrendje ezért tulajdonképpen fejlődési sor is.

K: Milyen tekintetben jelentenek magasabb fejlődési fokozatot a konszern és a konglomerátum a konvencióhoz és kartellhez képest?

V: A fejlődési sor a részleges és alkalmi egyesüléstől (konvenció), amely csak a **piaci** szférában érinti a vállalat működését, **a stabil, integrált, egységes vezetés alatt álló,** a vállalati élet lényeges vonatkozásait (termelés, tőkeösszpontosítás) érintő monopolista szervezetekig (konglomerátumok) terjed.

c) FENNMARAD-E A VERSENY A MONOPÓLIUMOK KORSZAKÁBAN?

Még ha a legegyszerűbb piaci monopolmegállapodásból indulunk is ki, akkor is világosan kell látnunk, hogy **a megállapodások mögött tulajdonképpen a tőkeviszony megváltozása áll.** A konvenció vagy a kartell is változást jelent a termelési egységek közötti kapcsolatok társadalmi formájában, gyengíti, módosítja e kapcsolatok konkurrenciajellegét. Fel kell tennünk azonban a kérdést, hogy mennyire radikálisak ezek a változások. Elérheti-e például egy szénkartell a szénpiacon folyó verseny végleges leküzdését, a széntermelés tervszerű megszervezését? A kartellmegállapodás tartalmát — tőkés viszonyok között — értelemszerűen a pillanatnyi erőviszonyok alapján határozzák meg, az azonban **nem merevíti meg a fennálló erőviszonyokat,** már csak azért sem, mert nem terjed ki a benne részt vevő vállalatok tevékenységének valamennyi szférájára. Ha feltételezzük, hogy az egyes szénbányákban — az árkartelltől függetlenül — eltérően fejlődik a technika, akkor

K: Milyen hatással lesz a kialakuló új helyzet a kartellmegállapodásra?

V: **A kartellben részt vevő vállalatok erőviszonyai megváltoznak.** Azok, amelyeknek javára ez az eltolódás végbement, **harcba szállnak** a megállapodás jellegének, tartalmának **megváltoztatásáért.**

A kartell tehát egyáltalán nem szünteti meg a konkurrenciát, hanem csak új formát ad annak. A kartell létrejötte után e harc a piacról áthelyeződött a dolgozószobákba. Az egyezmény résztvevői a létrehozott szervezeten belül a lehető legelőnyö-

sebb pozíció megszerzésére törekszenek. Ami igaz a kartellre, az igaz a monopólium többi formájára is. A szindikátuson belül éppúgy konkurrenciaharc dúl, mint a konglomerátum egyes vállalatai, egységei között, a nagyobb beruházásokért, a központtal valo jobb kapcsolatokért, a nagyobb befolyásért. Harc folyik az egyes monopóliumok között is, ha egy adott területen több vetélytárs lép fel. A konglomerátumok is öldöklő küzdelmet folytatnak egymással. Itt a harc tétjei: melyikük tudja gyorsabban megváltoztatni a struktúráját.

Harc folyik az ún. nem monopolizált területeken is, amelyek azonban egyre kevésbé függetlenek a monopóliumoktól. A monopóliumok „bedolgozójukká" teszik, ellenőrzésük alá vonják a kisebb, független tőkéseket, akik versengenek megrendeléseikért. Ugyanez történik a mezőgazdasági kisárutermelőkkel: a nagy kereskedelmi és élelmiszeripari monopóliumok **bedolgozóiként** egymással versenyeznek.

A verseny módszerei is erősen elütnek a szabadversenyes kapitalizmusra jellemzőtől. „A monopólium — írja Lenin — utat tör magának mindenütt és minden eszközzel, kezdve a »szerény« lelépési díjtól egészen a konkurrens ellen Amerikában »használatos« dinamitig."[18] (A monopolista verseny konkrét módszereivel e fejezetben nem foglalkozunk, azokat a VII. fejezetben elemezzük majd.)

d) A MONOPÓLIUM MEGVÁLTOZTATJA A TŐKÉS TERMELÉSI VISZONYOK RENDSZERÉT

A monopóliumok tevékenységének vizsgálatakor kétségkívül először azok a változások tűnnek szembe, amelyeket a piaci viszonyokban előidézett. **Az új termelési forma azonban nem hagyta érintetlenül a tőkés tulajdonviszonyokat és elosztási viszonyokat sem.** A monopóliumok egyszerűbb formái látszólag nem érintik a tulajdonviszonyokat. Ez azonban csak látszat. A vállalatok közötti együttműködés, kooperáció különböző formái, a piaci megállapodások, a szindikátusok, újabban a tudományos együttműködés, amelyek **érdekközösséget teremtenek a konkurrensek**, illetve az eddig egymással semmiféle kapcsolatban nem levő vállalatok **között,** nemritkán a **tulajdonközösséghez** vezető út első szakaszát alkotják.

A monopóliumok különféle formái **az elszigetelten, egyéni**

[18] Lenin: Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. **Lenin** Válogatott Művei. I. köt. Magyar Helikon 1967. 457. old.

tőkés tevékenységként folytatott elsajátítást — több-kevesebb következetességgel — kollektív elsajátítássá változtatják át. A kollektív monopoltőkés tulajdon azonban — akárcsak a részvénytársaságokban érvényesülő kollektivitás — ellentmondásos. A tőkék kollektivizálása, „társadalmasítása" nem szövetkezés, nem egyenrangúak közötti szövetség, e „kollektivizálás" tartalma kisajátítás, bekebelezés, alárendelés, beolvasztás.

K: Hogyan jelentkezik a monopolista szövetségeken belül az idegen tőkék alárendelése, bekebelezése?

R: A kartellmegállapodás tartalmát éppúgy az erőviszonyok határozzák meg, mint a konszernen belüli befolyás mértékét. A konszernközpont egy uralkodó tőkéscsoport érdekeinek megfelelően irányít.

V: Egyes tőkések vagy tőkéscsoportok alárendelik a saját érdekeiknek más tőkések, ill. egy monopolista szövetség (kartell, tröszt, konszern) egészének érdekeit.

A monopóliumra is vonatkoztatható tehát a marxi megállapítás „a magántulajdon megszüntetése ez, a magántulajdon keretein belül".

A monopólium változásokat jelent az osztályviszonyokban is: **még tovább polarizálja a tőkésosztályt.** Valamennyi monopolformában megjelennek az uralkodó és az alávetett tőkések. Tőkés és tőkés kapcsolata többé már nem az egyenrangúságon és a függetlenségen nyugszik, hanem hierarchikus viszonyok szövevénye. A tőkén belül kiemelkedik a **finánctőke,** a tőkések osztályán belül pedig a **finánccoligarchia,** amely ellenőrző és jövedelemelszivattyúzási rendszert épít ki az egész társadalom méreteiben.

Mi is tulajdonképpen a finánctőke? A nevét onnan nyerte, hogy — különösen a monopoltőkés fejlődés korábbi fázisaiban — a részesedési rendszeren nyugvó piramisok csúcsán bankok álltak. Bankmonopóliumok szervezték a részvénytársaságokat, ellenőrizték az iparban működő monopóliumokat és kerültek abba a helyzetbe, hogy áttekintést, majd uralmat szerezzenek a termelő vagy a kerekedelmi vállalatok felett. A későbbiekben a kapcsolat már nem ilyen egyirányú. **Ipari monopóliumok is magukhoz csatolhatnak bankokat, sőt maguk is válhatnak önmaguk bankárjaivá,** amennyiben egyes nagy konglomerátumok például hatalmas tőkékkel rendelkeznek. A finánctőkét

tehát már nem határozhatjuk meg — úgy mint korábban — az iparba behatolt, az ipart ellenőrző, az ipari tőkével összefonódott monopolista banktőkeként. A hangsúly itt a monopolista jellegű ipari és banktőke, pontosabban a termelőtőke és a pénztőke összefonódásán van.

K: Hogyan határozhatnánk meg a finánctőkét?

V: **A finánctőke a monopoltőke legfejlettebb formája. Alapja a termelő- és a pénztőkék összefonódása. A finánctőke a társadalmi termelést uraló, ellenőrző, az értéktöbblet tetemes részét magához szivattyúzó tőke.**

A finánctőke egyben sajátos termelési viszony, a tőkeviszony új létformája is. Kialakulásával megváltozik a termelési viszonyok egész rendszere, a tőkésosztályon belül két kifejezetten elkülönült réteg alakult ki: egyrészt egy szűk réteg, amely kézben tartja a gazdaság kulcspozícióit, másrészt a közepes és kisebb tőkések széles rétege, amelyek önállóságát, cselekvési szabadságát és jövedelmeit egyre jobban korlátozta az „uralkodó osztályon belül uralkodó osztály", amelyet **finánccoligarchiának** nevezünk. A finánccoligarchia hatalma a finánctőkén nyugszik, a finánemágnások a finánctőke megszemélyesítői.

A monopóliumokon belül végbement — de az egész tőkés társadalmat jellemző — polarizáció mind jobban elmélyül, megjelenik a **jövedelemelosztásban** is. Új elosztási kategória születik: a monopolprofit, amely részben a jövedelmek tőkések közötti újraelosztásának az eredménye. Az uralkodó tőkések, monopolvállalatok vagy tőkéscsoportok kiemelkedően magas jövedelemhez jutnak, más tőkések vagy csoportok rovására.[19]

6. AZ IMPERIALIZMUS LENINI ISMÉRVEI

A monopólium az alapja a kapitalista fejlődés harmadik történelmi szakaszának, **a monopolkapitalizmusnak vagy imperializmusnak.** Lenin nevezte először a monopolkapitalizmust imperializmusnak, és e korszak fő sajátosságait elemző művében **öt döntő ismertetőjelét** emelte ki. Ezek a következők: **„1. a termelés és a tőke koncentrációja, amely olyan magas fokot ért**

[19] Tananyagunk szerkezetéből következően, a monopolprofit kategóriájával csak később, a VII. fejezetben foglalkozunk.

el, hogy létrehozta a monopóliumokat, amelyek a gazdasági életben döntő szerepet játszanak; 2. a banktőke egybeolvadása az ipari tőkével és az ezen a »finánctőkén« alapuló finánciigarchia kialakulása; 3. a tőkekivitel, ellentétben az árukivitellel, különösen nagy jelentőségre tesz szert; 4. kialakulnak a tőkések nemzetközi monopolista szövetségei, amelyek felosztják egymás között a világot, és 5. befejeződött a föld területi felosztása a legnagyobb monopóliumok között."[20] Az első két ismérvvel e fejezeten belül foglalkoztunk, a harmadik, negyedik és ötödik ismérv viszont a XII. és a XIII. fejezet tárgya. Ez utóbbiakkal kapcsolatban mégis előrebocsátunk néhány gondolatot, hogy átfogó képet kapjunk az imperializmus lenini jellemzéséről.

K: Ha figyelmesen elolvassa az öt lenini ismérvet, milyen két csoportjukat különböztetheti meg?

R: Melyeket látja közülük szorosabban összetartozónak?

V: Az ismérvek egy csoportja az imperializmus általános, egy-egy országon belül is érvényesülő jellemzőit foglalja össze; másik részük nemzetközi vetületét fogalmazza meg. Az utolsó három ismérv ily módon szorosabban összetartozik.

Ez utóbbi ismérvek arra utalnak, hogy a monopólium nem marad meg egy-egy tőkésország határai között. „Exportálja" a kapitalista termelési módot a tőkés világ perifériáin elhelyezkedő prekapitalista társadalmakba, a tőkés termelés „szigeteit" hozza létre. A monopóliumok nemzetközi tevékenységében nagy szerepe van a legfejlettebb országokban felhalmozódó, befektetésre váró tőkefeleslegeknek. A monopóliumok a hazai piacon akadályozzák más vállalatok, monopóliumok fellépését. A monopolista vállalatokban megszerzett hatalmas profitösszegek ugyanakkor új meg új befektetési lehetőségeket követelnek. A termelés és a szervezés fejlettségének magas színvonalára van ugyanakkor szükség ahhoz, hogy egy olyan vállalat is operatívan működjék, amelynek egységeit egymástól esetleg kontinensnyi távolságok választják el.

K: Miért szükségszerű és lehetséges a monopoltőke nemzetközi tevékenysége a kapitalizmus fejlődésének itt tárgyalt szakaszában?

[20] Ugyanott, 442. old.

R: Milyen feltételei vannak a termelőerők oldaláról annak, hogy egy egységes vezetés alatt álló vallalat egyszerre több országban tevékenykedjék?

V: A tőkeexportot a termelőerők oldaláról **lehetővé teszi a közlekedés és a távközlés** fejlettsége. A monopóliumok számára **szükségszerű is** a tőkeexport, a hazai piac más monopóliumok által történő **elzárása,** a monopolprofitok gyors felhalmozása és az új befektetési lehetőségek korlátozott volta között levő ellentmondás miatt is.

A monopóliumból mint termelési viszonyból és a monopólium termelőerőiből egyaránt következik tevékenységének nemzetközi jellege, és a **tőkeexport,** a monopolista korszak jellegzetes ismérve.

A monopóliumok nemzetközi ténykedése már fejlődésük korai stádiumában életre hívja a különféle nemzetek monopóliumainak megegyezését. A monopoltőke internacionalizálódása a nemzetközivé válás korai szakaszában abban a szférában bontakozott ki erőteljesebben, ahol maga a monopólium is: a piac, az értékesítés területén. **A monopoltőke nemzetközi piaci szövetségesei mögött a termelés meghatározott méretei és intenzitása, valamint a termelőerők nemzetközi összefonódása áll.**

A monopóliumok nemzetközi szövetségei azonban ugyanúgy **nem az „egyenlők" harmonikus szövetkezései,** mint ahogy az egy országon belüli monopolszövetségek sem azok. Az erőviszonyok megváltozásával újult erővel lángol fel a konkurrenciaharc. A harc tárgya: a befolyási övezetek, érdekszférák, értékesítési piacok, nyersanyag-lelőhelyek. A tét: a világgazdaság mind nagyobb részének ellenőrzése, uralása. Ezt emelte ki Lenin — mint a **világ gazdasági felosztását** — az imperializmus negyedik ismérveként.

„A legújabb kapitalizmus fő sajátossága — írja Lenin — a legnagyobb vállalkozók monopolista szövetségének uralma. Az ilyen monopóliumok akkor a legszilárdabbak, amikor **minden** nyersanyagforrást egy kézbe ragadnak, és láttuk, milyen buzgalommal törekednek a tőkések nemzetközi szövetségei arra, hogy megfosszák az ellenfelet a konkurrencia minden lehetőségétől, hogy összevásárolják például a vasérclelőhelyeket, vagy ásványolajforrásokat stb. Csakis a gyarmatok birtoklása nyújt teljes garanciát a monopólium sikeréhez a versenytárssal folytatott harc minden váratlan fordulatával szemben..."[21]

[21] Ugyanott, 361. old.

A fejlett tőkésországok a monopolkapitalizmus korai szakaszában kontinenseket átfogó **birodalmakat** építettek ki, a monopolkapitalizmus termelési módja innen kapta az **imperializmus** elnevezést. A nemzetközileg agresszív imperializmus elválaszthatatlanul összefonódott **a világ újrafelosztásáért** folyó nagyszabású háborúkkal.

K: Vajon a klasszikus **gyarmatbirodalmak** széthullása után jogos-e még az **imperializmus** kifejezés használata?

V: Igen. Az idegen népek, idegen nemzetgazdaságok feletti uralomra való törekvés ma is jellemzi a legfejlettebb tőkésországokat. Ez az imperialista jelleg kritériuma.

7. AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUS

Századunk második felében a monopolkapitalizmus új fejlődési fázisához érkezett el. Ezt a fejlődési fázist — amelyet az állam gazdasági aktivitásának hallatlan mértékű fokozódása jellemez — **állammonopolista kapitalizmus**nak nevezzük. A kapitalizmus állammonopolista kapitalizmussá válását a tőkés keretek között fejlődő termelőerők radikális változásai, az új termelőerők és tőkés formáik közötti ellentmondások kiéleződése magyarázza.

a) A TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSE ÉS AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUS KIALAKULÁSÁNAK SZÜKSÉGSZERŰSÉGE

A második világháború után — de különösen az 1950-es évek óta — jelentős változások mentek végbe a tőkés társadalom termelőerőiben. Az ezzel összefüggő jelenségeket tudományos-technikai forradalom néven foglaljuk össze. A tudományos-technikai forradalmat — különösen a polgári szerzők — gyakran azonosítják a kibernetikai forradalommal vagy a műanyagkorszakkal. Valójában többdimenziós jelenségről van szó. A kapitalizmus új termelési bázisa **átfogja a termelőerők valamennyi elemét,** forradalmian új anyagok jelennek meg, a gép átadja a helyét az automatának, a „gépalkatrész-emberből" termelésirányító lesz, a munkamegosztás új irányban fejlődik, a termelésirányításban tért hódít a kibernetika. Megváltozik a termelőerők egyes elemeinek egymáshoz való viszonya is. E folyamatok a kapitalizmusban erősen korlátozottak, a teljes automatizálás csak lassan terjed. A termelőerők egyes elemei kö-

zötti új viszony ellentmond a tőkeviszonynak, amelynek lényege az eleven munka alárendelése.

A minőségileg megvaltozott termelőerők szemmel láthatóan ellentmondásba kerültek a monopoltőkés viszonyokkal. Ez az ellentmondás többféle módon nyilvánul meg.

1. A termelőerők fejlődése ugrópontot jelent a termelőerők koncentrációjában is. A tőkeberuházások egyes területeken olyan óriási méreteket öltenek, a gazdaságos termelési szériák olyan nagyok, hogy megvalósításuk olykor a legnagyobb monopóliumok számára is nehézséget okoz.

2. A gyors technikai változások mind a termelés, mind a kereslet szerkezetében viszonylag rövid idő alatt is nagy változásokat okozhatnak, ami bizonytalanná teheti a profit alakulását, sőt a tőke megtérülését is. Naponta jelennek meg új termékek, amelyek bevezetése, kifejlesztése óriási kockázattal jár. A monopoltőke nem szívesen vállalja ezt a kockázatot.

3. A gyors technikai fejlődés és a termelés társadalmasodásának fokozódása **a társadalmi munkamegosztás gyors fejlődését, a különböző termelőegységek, termelési ágak közötti kölcsönös függőség fokozódását is jelenti.** Ilyen körülmények között a gazdaság bármely szférájában jelentkező zavarok szükségszerűen átterjednek más szférákba, ami nem küszöbölhető ki másképp, mint az egész nemzetgazdaság valamilyen formájú befolyasolásával, szabályozásával.

4. A termelőerők fejlődése elválaszthatatlan a tudomány termelőerővé válásától. A termelésben mind nagyobb lesz a szerepe a magasan kvalifikált szellemi dolgozóknak, termelésirányítóknak, kutatóknak, fejlesztőknek. E szakemberek képzése csakúgy, mint a fejlesztéseket megalapozó tudományos háttér (alapkutatások) kialakítása óriási összegeket emészt fel. Az oktatás és a kutatás megszervezése és finanszírozása nehezen képzelhető el a magánmonopóliumok keretei között.

K: Milyen lényegi ellentmondás rejlik mindezeknek a jelenségeknek a mélyén?

R: Mind a négy említett tendencia szorosan összefügg a termelőerők fejlődésével és társadalmasodásával.

V: A termelőerők fokozódó társadalmasodása egyre kiáltóbb ellentétbe kerül a monopóliumok „magánelsajátításával".

Az imént tárgyalt tényezők meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a **magán**monopolkapitalizmus **állam**monopolista kapitalizmussá fejlődött. Ez törvényszerűen következik a termelőerők tendenciáiból, de nem vezethető le mechanikusan azokból. Az állammonopolista kapitalizmus kialakulása kapcsolatban van a világban végbemenő hatalmas társadalmi változásokkal is. A szocialista világrendszer létrejötte, a kapitalizmus területi összeszűkülése — külső tényezőként — tovább mélyítette a kapitalizmus általános válságát. A monopolista burzsoáziának válaszolnia kellett a születő új társadalmi rend kihívására. A két rendszer közötti verseny arra készteti a finánctőkét, hogy még intenzívebben ösztönözze a tudományos-technikai forradalmat, és ehhez nagy szüksége van a tőkésállam aktív gazdasági szerepére.[22]

Az állammonopolista kapitalizmus kialakulása természetesen nem egyik napról a másikra valósult meg. Az állammonopolista rendszer „történelmi előfutára" az első világháború időszakára jellemző **hadi állammonopolista kapitalizmus.** Ezt azonban inkább az országok gazdasági erőforrásainak háborús körülmények között szükségszerű összpontosításával magyarázhatjuk, semmint a történelmi feltételek megérlelődésével. A **döntő fordulatot** az állammonopolista kapitalizmus rendszerré válásában **az 1929—1933-as válság** jelentette, amely a tőkésállamok többsége számára nyilvánvalóvá tette, hogy a gazdaság magára hagyva **már nem képes funkcionálni, és elkerülhetetlen** a gazdaság állami szabályozása.

A második világháború után, és még inkább az 1950-es években meginduló tudományos-technikai forradalommal vált az állammonopolista kapitalizmus átfogó rendszerré, lépett túl a válság ellen alkalmazott „gyógyszer" szerepén, megváltoztatva valamennyi lényeges termelési viszonyt. Ma már lényegében **végbement a monopolkapitalizmus állammonopolista kapitalizmusba való átnövése.**

Az államot gazdasági tevékenységében nemcsak az a cél vezérli, hogy a kapitalizmusnak mint rendszernek a funkcióképességét biztosítsa, hanem a monopóliumokkal szorosan együttműködve, elsősorban azok érdekeit igyekszik érvényre juttatni. A monopóliumok és az állam kapcsolata oly szoros, ügyeik és

[22] Lásd Az imperializmus lenini elmélete és a jelenkor. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnie Otnosenyija, 1977. augusztus.

érdekeik olyannyira összefonódnak, hogy — amint némely polgári közgazdász fogalmaz — nem tudni, hol kezdődik az állam és hol végződik a monopólium. Lenin többször kiemelte az állammonopolista kapitalizmusnak azt a lényegi vonását, hogy egységes rendszerbe forr össze az állam és a finánctőke hatalma. Ennek objektív alapja a termelés tőkés társadalmasításának folyamata, fő célja pedig a tőke nyereséges működéséhez szükséges feltételek biztosítása, valamint a monopoltőke, ill. a finánctőkés csoportok érdekeinek védelme.

K: Mi az állammonopolista kapitalizmus lényege?

V: Az állammonopolista kapitalizmus a monopoltőkés viszonyok újabb megjelenési formája, amelynek lényege az, hogy a finánctőkés monopóliumok és az állam egységes mechanizmusban fornak össze, ily módon alkalmazkodva a termelőerők társadalmasodásához. Két alapvető célja: a tőkés társadalmi rend konzerválása és a tőke, elsősorban a monopoltőke profitszerzési feltételeinek biztosítása.

A monopóliumok erejével egyesülő államhatalom egyre intenzívebben és közvetlenebbül zsákmányolja ki a munkásosztályt, vonja uralma és ellenőrzése alá a társadalom többi rétegeit. Intézkedések egész sorával — az adórendszerrel, a bérek növekedésének befagyasztásával vagy fékezésével, a munkásokra nézve kedvezőtlen törvények elfogadásával, a nagytőkések aktív támogatásával a munkaügyi konfliktusokban, a dolgozók ellen irányuló intézmények létrehozásával — lényegében egyre nagyobb szerepet vállal a tőke értékesülési feltételeinek fenntartásában, ill. további erősödésében.

K: Milyen újabb vonást lát a mai tőkés kizsákmányolás rendszerében?

V: A tőkésállam egyre inkább magára vállalja **a kollektív kizsákmányolás szervezőjének szerepét.**

Az állammonopolista kapitalizmus két tényező — az állam és a monopóliumok — egységén nyugszik. A monopóliumok nemcsak e viszony történelmi kiindulópontját, hanem meghatározó elemét is képezik. A kapitalizmus a magántulajdonon nyugszik, az állami tulajdon és az állami beavatkozás nem független változó, hanem a monopóliumok uralta magángazdasági szféra

szükségletei és ellentmondásai által meghatározott. Az állammonopolista kapitalizmus mégsem az állam egyoldalú alárendelése a monopóliumoknak, az állam **nem a monopóliumok passzív eszköze.** A monopóliumok és az állam egysége **ellentmondásos** egység: az állam a speciális monopoltőkés érdekeken túl a kapitalizmus fenntartásának általános tőkés érdekét is szem előtt tartja, a monopolista és az állami érdekek tehát konfliktusba kerülhetnek egymással.

Azok a formák, amelyekkel a tőkés állam hatást gyakorol a fejlett kapitalista országok gazdaságára, nagyjából **két fő csoportba** sorolhatók. Az **első csoportba** tartoznak mindazon formák és módszerek, amelyek azon alapulnak, hogy bizonyos vállalatok vagy gazdasági szektorok **az állam közvetlen ellenőrzése** alatt működnek. A **második csoportba** tartozik **a gazdasági életbe való beavatkozás** sokféle formája és módszere (a pénzügyi és hitelezési, a külgazdasági, a valutáris szabályozók), amelyek közvetett, áttételes befolyást gyakorolnak a gazdaságra. Akár maga fog gazdasági tevékenységbe, akár csak hatást gyakorol a többi szereplőre, az állam mindenképpen lényeges változásokat idéz elő a termelési viszonyok rendszerében. A következőkben ezeket a változásokat igyekszünk nyomon követni.

c) AZ ÁLLAMI TULAJDON TÉRHÓDÍTÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGE

A termelőerők társadalmasodása — amely kikényszerítette a „kollektív" tőkéstulajdont és a részleges monopóliumos szerveződést — továbbfejlődik, és a **tőkés tulajdonviszonyok alkalmazkodásának új formáját követeli meg.** A kapitalizmus válaszát a termelőerők újabb kihívásaira Engels már az 1870-es évek végén leírta: „E termelési és forgalmi eszközök némelyike már eleve olyan kolosszális,... hogy a tőkés kiaknázás minden más formáját (a részvénytársaságon kívül — **A szerzők.**) kizárják.

Egy bizonyos fejlődési fokon ez a forma is elégtelennek bizonyult: a tőkés társadalom hivatalos képviselőjének, az államnak kell átvennie a vezetésüket."[23] Megjelenik tehát a **tőkés állam tulajdona,** amely a legsimulékonyabban alkalmazkodik a termelőerők társadalmi jellegéhez, hiszen nem egy, nem is több tőkés tulajdona, hanem a tőkés államnak, **az eszmei összetőkésnek a tulajdona.** Sok fejlett tőkésországban állami válla-

[23] Engels: Anti-Dühring. **Marx—Engels** Művei. 20. köt. 273. old.

latokban összpontosul a gazdaságban működő tőke igen jelentős hányada[24], és még nagyobb a súlya az államnak az új beruházásokban.

Az állami tulajdon egyrészt új vállalatok alapítása, új nagyberuházások eredményeként jön létre, másrészt meglevő magánvállalatok államosítása révén. Az államosítások általában össztőkés érdekeket szolgálnak, a rosszul jövedelmező, lassú megtérülésű iparágakat, az energia- és alapanyag-termelés egy részét, továbbá a szállítást, közlekedést és távközlést szokták államosítani.

Az állami vállalatok gyakran alacsony profittal, sőt veszteségesen működnek. Ez általában nem gazdálkodásuk alacsony hatékonyságából következik. Az alacsony profit bizonyos esetekben annak a következménye, hogy az állam magára vállalja az új termékek, technológiák kikísérletezésének költséges, ám közvetlenül nem jövedelmező feladatát. Az alacsony profit másik oka: az állam a piaci árnál alacsonyabb áron adja el termékeit, szolgáltatásait a nagy monopóliumoknak. Végül magyarázatul szolgál az is, hogy olyan tevékenységeket is magára vállal az állam, amelyek hanyatlóban vannak, veszteségesek (pl. egy időben a szénbányászat), de amelyekre még különféle okokból szükség van.

K: Mivel magyarázhatjuk az államnak ezt a gazdaságilag látszólag irracionális „önzetlenségét"?

V: Az állami vállalatok esetében a profitszempontoknál fontosabbak az össztőkés érdekek.

A polgári közgazdászoknak az állami vállalatok „alacsony hatékonyságáról" terjesztett eszméit az említetteken kívül is számos tény cáfolja. A finánctőkét azonban valójában nem a hatékonyság problémája izgatja. Azért foglal állást tartózkodóan vagy éppen negatívan az állami tulajdonnal szemben, mert az a tőkés tulajdon egyéb formáinál jobban bizonyítja, hogy a ter-

[24] Az állami tulajdon Japánban és a nyugat-európai országokban a legkiterjedtebb: az állami tulajdon részesedése a japán gazdaságban 35%-ot (az iparban 20%-ot), Franciaországban 40%-ot (az iparban 25%-ot) ér el. Az Egyesült Államokban viszont a legkisebb arányú: a gazdaság egészében legfeljebb 5—10%, az iparban pedig 1% alatt marad. Az Egyesült Államokban viszont sokkal fontosabb az állami beavatkozás egyéb formáinak (pl. az állami költségvetési politikának, a gazdasági terveknek, a pénzügypolitikának stb.) a szerepe.

melés ma máris teljes mértékben nélkülözni tudja a tőkéseket. Ha a dolgozók vennék kezükbe a hatalmat, az állami tulajdon változhatna a legkisebb megrázkódtatással szocialista tulajdonná. Ezért támogatja a munkásosztály a termelési eszközök államosítását, még ha az tőkés módon történik is.

Az állami tőkék elhelyezkedése a kilátástalan vagy nem jövedelmező ágakban, az állami „önfeláldozás" azonban korántsem olyan egyértelmű megoldás, mint azt az első pillantásra hinnénk. Hiszen az állami vállalatok és szervezetek is tőkés gazdasági környezetben működnek. Éppen ezért csak korlátozott értelemben viselkedhetnek a többi tőkéstől eltérően. A veszteségesen működő állami vállalatok **nem lépnek túl a profitszempontokon,** amikor veszteségként értékelik azt az értéktöbbletet, amelyet megtermelnek, de másoknak engednek át.

Ennél jóval bonyolultabb azonban az állami vállalatok és a profit viszonya. Azt a gyakorta előforduló leegyszerűsítést, amely szerint az állami vállalat ellenpontját jelenti a profitra éhes magánvállalkozásnak, a gyakorlat számos esetben megcáfolja. Az állami vállalatok ugyanis gyakran elvándorolnak a veszteséges iparágakból, és leányvállalataik közbeiktatásával jövedelmezőbb tevékenységekre térnek át. Ahelyett tehát, hogy az állami vállalat „kiszolgálná" a magánvállalkozásokat, gyakran versenytársukként lép fel.

E: Mindezek alapján hogyan fogalmazhatnánk meg az állami tulajdon lényegét, funkcióját, ellentmondásos szerepét?

V: Az állami tulajdon a tőketulajdon olyan formája, amely nem egyetlen tőkésnek vagy tőkéscsoportnak, hanem az „össztőkésnek" a tulajdona. Funkciója, hogy olyan területeken, ahol nem valósítható meg profitszempontú magántermelés, a magántőke helyébe lépjen. Minthogy az állami tulajdon is tőkéstulajdon, magántőkés gazdasági környezetben működik, nem képes megszabadulni teljesen a profitszempontoktól, így funkciójának csak korlátozottan képes megfelelni.

Az állami tulajdont eszmei össztőkés tulajdonként határoztuk meg. A monopoltőke uralmának korszakában azonban a tőkések viszonya az állam kezében levő vállalatokhoz és az állami eszközökhöz korántsem egyforma, nem differenciálatlan. Az Egyesült Államokban vállalatok milliói funkcionálnak, de csak a legnagyobb monopóliumok teljesítenek fővállalkozóként

állami megrendeléseket. Az állam jelentős összegeket fordít az export és a külföldi tőkebefektetések biztosítására. Úgy tűnik, az államot ebben az egész tőkésosztály érdekei vezérlik. Tekintetbe kell vennünk azonban, hogy ezek az intézkedések csak néhány száz mammutkonszernt érintenek. Hiszen az Egyesult Államokban például kb. 500 nagyvállalat kezében összpontosul a küföldi tőkebefektetések 90%-a, ezeket kárpótolja az amerikai állam a költségvetés eszközeiből 80—90%-ban a külföldön államosított vállalataik elvesztett vagyonáért. Ezt csak látszólag teszi tehát bármely tőkés (vagyis az „össztőkés") érdekében. Az állami vállalatok alacsony nyersanyagárait, a „nagyban" olcsóbb állami energiaszolgáltatást is csak a mammutvállalatok élvezik.

K: Mondhatjuk-e egyértelműen, hogy az állam az eszmei össztőkés érdekeit képviseli?

V: Nem. Az állam csak látszólag terjeszti ki a tőke támogatását minden tőkésre egyaránt. Valójában az általános állami intézkedésekkel jobbára egy nagyon is szűk csoportot támogat.

Ezeket az összefüggéseket nem szabad figyelmen kívül hagyni, ha meg akarjuk érteni az állami tulajdon valódi természetét, pontosan akarjuk visszaadni e tulajdonforma lényegét.

K: Elegendő-e, ha az állami tulajdont a monopolkapitalizmusban olyan kollektív tulajdonként határozzuk meg, amelynek tulajdonosa az eszmei **össztőkés?**

R: A tőkés „kollektivitás" már a részvénytársaságokban is ellentmondásos jelenség volt.

V: Az állami tulajdon az **„eszmei össztőkés"** kollektív tulajdona, ami azonban nem zárja ki, hogy a legnagyobb monopolista csoportok **magántulajdonként** használják az állami tulajdont és az állami tulajdonban levő eszközöket.

Az össztőkés tulajdon felhasználásában jórészt a fináncoligarchia érdekei és szempontjai a mérvadók. „Marxnak az a tétele, hogy »a tőkés üzem ... lényegében akkor is **magánüzem,** ha az egyes tőkés helyébe a **társult** tőkés lép«, nemcsak a rész-

vénytársaságokra igaz, hanem az állammonopolista vállalatokra is . . ."[25]

Az állami tulajdon jellemzővé válása **változásokat idéz elő az osztálystruktúrában is.** A tőkésosztályt az állami tulajdonhoz fűződő viszonya még tovább differenciálja. Az állami irányítás és a nagy társaságok csúcsai összeérnek, a fináncoligarchia gyakorolja a politikai hatalmat is. Változások mennek végbe — az állami alkalmazottak széles rétegeinek megjelenésével — a társadalmi hierarchia alacsonyabb lépcsőfokain is. Csökkenő tendenciát mutat a produktív munkások aránya, nő a nemanyagi termelésben foglalkoztatottak száma. Minthogy azonban ez inkább a szociológia, semmint a politikai gazdaságtan témakörébe tartozik, a következőkben egy olyan kérdést vizsgálunk meg, amely ennél sokkal fontosabb számunkra: hogyan hat az állami tulajdon és az állam gazdasági szerepvállalása a termelési viszonyok egyik lényeges elemére, a termelési egységek közötti kapcsolatok társadalmi formájára, mennyiben oldja ezek anarchikus jellegét? Vagy másképpen fogalmazva: hogyan értékeljük az állam gazdasági szabályozó tevékenységét?

d) A TERMELÉSI EGYSÉGEK KÖZÖTTI KAPCSOLATOK FORMÁJA ÉS A TŐKÉS ÁLLAM SZABÁLYOZÓ TEVÉKENYSEGE

Az 1929—33-as válság hatása alatt valósították meg először **békeidőben** a társadalmi újratermelési folyamat **egésze** feletti **tudatos** ellenőrzést. A **gazdasági szabályozás** egyik legkiérleltebb — de ma már mindinkább elégtelenné váló — módszere a pénzügyi és hitelpolitika, amellyel az állam a magánberuházásokat, a társadalmi összkeresletet és az áralakulást kívánja befolyásolni. (Részleteiben erről később lesz szó.)

A monetáris politikán túlmenően az állam a gazdaságot befolyásolja az adópolitika, az exportösztönzés, az importkorlátozás, az állami megrendelések, a munkaviszony szabályozása stb. révén. Minthogy a tőkés gazdaság egyenlőtlenül fejlett területekre, részekre tagolódik, ezeket a szabályozó eszközöket differenciáltan kell alkalmazni.

A tőkés állam nem állt meg az általános szabályozó eszközöknél. Az utóbbi időben tapasztalható a gazdasági egységek tevékenységébe való **közvetlen beavatkozás is.**

[25] A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó 1974. 348. old.

Az állam szabályozó tevékenysége rendszerint már kialakult gazdasági helyzetre reagál. Élénkíti a gazdaságot, ha az — spontán folyamatok következményeként — hanyatlik, ha fokozódik a piacprobléma, lanyha a piac. Megkülönböztetett támogatással fejleszti az ország elmaradott régióit, ha a tőkés fejlődés **előzőleg területi aránytalanságokat** hozott létre. Még azt sem mondhatjuk, hogy az állam tevékenysége egyértelműen a kiegyenlítődés felé mutat, hiszen — mint már szó volt róla — az állami eszközök elosztása és a fejlesztési politika gyakran éppen a legerősebb tőkés csoportoknak kedvez.

K: Alkalmas-e az állami szabályozás a tőkés anarchia megfékezésére?

V: Az állam tevékenysége mindenképpen növeli a gazdaság szervezettségét. Szabályozását azonban a már kialakult anarchikus kapcsolatok, és aránytalanságok terelik „kényszerpályára". Sőt, a monopolista csoportokat támogatva, gyakran maga az állam is fokozza az aránytalanságokat.

Ezért találó Pritzholeit német közgazdásznak a fejlett tőkésországok gazdaságára vonatkozó meghatározása, aki könyvének címében az állammonopolista rendszert „féken tartott káosz"-nak nevezi. Ezen a tervezés, az előrelátás sem képes lényegesen változtatni, ami az állam tevékenységének további jelentős területe.

A **tervezés** új elemet jelent az állammonopolista termelési viszonyok rendszerében. Az állam megkísérli a termelési ágak és egységek kapcsolatát hosszú távon előre szabályozni. E kapcsolatok tehát nem kizárólag spontán módon fejlődnek, alakulásukban szerepet kapnak a tudatosság és az előrelátás motívumai is. Ma már csaknem valamennyi tőkésország készít terveket. A tervezési rendszer kiindulópontját a tudományos **prognózisok** képezik, amelyek felvilágosítást adnak a gazdasági feltételek hosszú távon várható változásairól. A prognózis azonban önmagában még nem terv, bár egy nyilvánosságra hozott prognózis jelentékenyen képes befolyásolni a tőkések gazdasági cselekvését. A tervezési rendszerben nagy szerepe van az ún. **programoknak,** amelyek a nemzetgazdaság fejlődésének főbb irányzatait foglalják magukban a tervidőszakra vonatkozóan. A tőkés tervezés jellegét megszabja az, hogy a terveket a monopoltőkés állam készíti elő és a tervezésbe közvetlenül bevonja a legnagyobb monopóliumokat.

A tőkés tervezés **indikatív** és egyben **piackövető** tervezés. A tervezés indikatív volta azt jelenti, hogy a tervelőirányzatok nem kötelezőek a tőkések számára, az állam a tőkéseket csak a gazdasági feltételek alakítása révén terelheti a tervek által szabott irányba. Piackövető tervezésről abban az értelemben beszélhetünk, hogy a tervek nem helyettesítik a piaci mechanizmust, sőt mégcsak nem is meghatározók a piac működése szempontjából. Ellenkezőleg, csak követik, korrigálják, kiigazítják a piac irányzatait, a tőkés gazdaság alappillére továbbra is a piac marad. A tervek indikatív jellege csakúgy, mint piackövető voltuk összhangban van a tőkés termelési viszonyok rendszerével.

K: Hogyan illeszkedik az indikatív és piackövető tervezés a tőkés termelési viszonyokhoz?

V: A tervek nem lehetnek **kötelező** jellegűek, hiszen az sértené a tőkés magántulajdonosok cselekvési szabadságát. Mivel pedig a magántulajdonosok kapcsolata szükségszerűen piaci kapcsolat, a tervek nem helyezhetik „hatályon kívül" a piacot.

e) AZ ÁLLAM HATÁSA A MONOPOLTŐKÉS ELOSZTÁSI VISZONYOKRA

Vizsgáljuk meg végül röviden az elosztási viszonyokban az állammonopolista kapitalizmus hatására bekövetkezett változásokat. Az állami kézben levő vállalatok — mint már szó volt róla — a tőkésországokban gyakran átengedik a profitot a magánvállatoknak, az alacsony állami árak és díjak révén. Ugyanakkor viszont jellemző a tőkés vállalatok megadóztatása, profitjuk jelentős részének bevonása az állami költségvetésbe. Ha nem csupán a profitok megadóztatását, hanem az egyéb adóbevételekből befolyt összegeket is nézzük, akkor kiderül, hogy a fejlett tőkésországokban a nemzeti jövedelem igen jelentős hányada koncentrálódik az **állami költségvetésbe.**

K: Nem ellentétes-e a tőkések profitjának növelésére való törekvés és a profitok megadóztatása? (Válaszát indokolja.)

R: Gondoljon arra, hogyan költi el a tőkésállam bevételeit. Érinti-e ez a tőkésosztályt?

V: Nem. Az állam ugyanis az adóbevételeket oly módon használhatja fel, hogy az kedvező a magántőke számára.

Az adóbevételek elköltése bővíti a piacot. A piac bővítésével az állam egyrészt a termelés gyorsabb növekedését teszi lehetővé, ezzel növeli a profitokat, helyesebben olyan profitok realizálását teszi lehetővé, amelyeket az állami költségvetés nélkül meg sem termeltek volna. Másrészt a termelés és fogyasztás ellentmondásának éles megnyilvánulásait tompíthatja, és a végeredmény: a tőkéseknél maradó profit növekedése.

Az adókból bevont összegek egy részét, az ún. transzfereket az állam szociális célokra költi, a munkásosztálynak, ill. a társadalom más, nem-tőkés rétegeinek juttatja. A munkanélküli segélyek, az egészségügyi ellátásra, oktatásra stb. kiadott összegek csökkentik a szociális feszültségeket, ugyanakkor képzettebb és munkaképesebb dolgozókat biztosítanak a termelés számára.

K: Az állami bevételek ilyen célokra való felhasználása ellentétes-e a tőkés érdekekkel?

V: Ha levonásnak is tekintenénk a transzfereket a tőkésosztálynak jutó jövedelmekből, mégsem feltétlenül ellentétesek a tőkés érdekekkel, mivel csökkentik a társadalmi feszültségeket, és közvetve vagy közvetlenül **piacbővítő hatásúak.**

A szociális feszültségek mérséklése és a dolgozók munkaképességének, szakképzettségének növelése elsősorban a tőkésosztálynak hasznos. Az állami költségvetés fő kiadási tételei az állami áru- és szolgáltatásvásárlások, az állami beruházások, valamint a személyi kiadások. Mind az áru- és szolgáltatásvásárlások, mindpedig a többi tétel jelentős és egyre növekvő hányadát képezik a **fegyverkezési kiadások.** Ezek funkciója nem csupán annyi, hogy fix piacot teremtsenek a tőke — elsősorban a legnagyobb monopoltőkés érdekeltségek — számára, hanem a hatalmas hadipotenciál felhasználása révén a legfejlettebb imperialista államok „nyomatékot adnak" monopóliumaik expanziós törekvéseinek, katonailag biztosítják a monopoltőke világméretű kizsákmányoló tevékenységét.

K: A költségvetés újraelosztó tevékenysége a jövedelmek kiegyenlítődése vagy differenciálódása felé mutat-e inkább?

R: A munkásoknak juttatott összegeket, a transzferkiadásokat éppúgy figyelembe kell venni, mint a bevételek elköltésének profitnövelő hatását.

V: Az állam egyrészt az össztőke érdekében, a társadalmi feszültségek csökkentése végett bizonyos jövedelemkiegyenlítő szerepre törekszik, másrészt a tőkésosztálynak differenciáltan juttatott kedvezmények révén fokozza is a jövedelemkülönbségeket.

A költségvetésben koncentrálódó összegek tekintélyes részét a legnagyobb monopoltőkés csoportokhoz áramoltatja át, ill. közvetlenül az ő érdekükben használja fel. Az állami költségvetés szerepe az elosztásban tehát ellentmondásos. Minthogy az állam nem valamiféle „társadalom feletti" szerv, hanem a monopoltőke osztályuralmának intézménye, értelemszerűen az utóbbi hatás, a monopoltőke javára történő újraelosztás dominál.

f) A TŐKÉS ÁLLAM GAZDASÁGI SZEREPÉNEK ELLENTMONDÁSAI

„A fejlett tőkésországokban ma a **kapitalista újratermelési folyamat egészének szabályozását szolgáló gazdaságpolitika** alábbi fő irányai különíthetők el: a válságok és az infláció elleni politika, a gazdasági növekedés és a piac szabályozása, a szociális politika, a külgazdasági kapcsolatok szabályozása."[26]

E gazdaságpolitikai irányok bármelyikének megvalósítása során az állam általában **éles ellentétbe kerül az ugyancsak önmaga által megszabott más gazdaságpolitikai irányokkal.**

Céljainak és eszközeinek ellentmondásos volta igen labilissá teszi az állami szabályozást. Emiatt gyakran követik egymást ellentétes előjelű, végletes megoldások. Példát szolgáltatnak erre a legutóbbi néhány év eseményei. A válság elleni és a gazdasági növekedést serkentő intézkedéseivel az állam jelentős mértékben járult hozzá az inflációnak[27] az 1970-es évek elején tapasztalt felgyorsulásához. A fokozódó költségvetési kiadások, amelyek egyben piacot jelentenek a tőke számára, és enyhítik a termelés és fogyasztás ellentmondását, árfelhajtó, inflatórikus hatásúak (éppen azért, mert növelik az összkeresletet). Leg-

[26] Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnie Otnosenyija, 1977. augusztus.
[27] Az inflációval részletesen a X. fejezetben foglalkozunk. Itt hétköznapi értelemben használjuk e fogalmat.

újabban pedig, amikor az állam az infláció visszaszorítására törekszik, képtelen a gazdasági növekedés ütemének fenntartására, a munkanélküliség visszaszorítására.

Az állami szabályozás és tervezés ellentmondásos volta azzal is összefügg, hogy a tőkés kormányok többsége lényegében csak a saját nemzetgazdaságát képes befolyásolni, a rajta kívül lezajló világgazdasági folyamatokra csekély hatással van. A tőkés gazdasági rend ingatagságának azonban éppen ez utóbbiak (a valuta- és energiaválság, az élelmiszerprobléma, a fejlődő országokkal való kapcsolatok, az ökológiai válság stb.) lettek a legfontosabb tényezői napjainkban.

Ha eddig rámutattunk is a nemzeti és nemzetközi szintű állammonopolista szabályozás ellentmondásos és korlátozott voltára, e szabályozás lehetőségeit behatároló spontaneitás újabb megnyilvánulási formáira, mégis látnunk kell, hogy az állammonopolista szabályozás — és kiváltképpen ennek a programkészítéssel és prognosztizálással összefüggő hosszabb távú eszközei — **új elemekkel gazdagítják** a monopolkapitalizmus fejlődését, s egyben a **szocializmus anyagi előkészítését is jelentik.** Mint Lenin írta: „... a szocializmus most a modern kapitalizmus valamennyi ablakán át ránk tekint, a szocializmus körvonalai közvetlenül, a **gyakorlatban** bontakoznak ki minden olyan jelentős rendszabályban, amely ennek a legújabb kapitalizmusnak a talaján egy lépést jelent előre."[28]

[28] **Lenin** Összes Művei. 34. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 195. old.

FELADATOK

1. Milyen kapcsolat van a verseny és a koncentráció között? Mondhatjuk-e, hogy a tőkék koncentrációja elsorvasztja a versenyt?

2. A részvénytársaságok alapítása az alábbi fogalmak közül melyikkel áll a legegyértelműbb és legszorosabb kapcsolatban (egy-két mondatban indokolja is):

a) tőkeakkumuláció,
b) tőkecentralizáció,
c) tőkekoncentráció,
d) monopolizáció,
e) konkurrencia,
f) kooperáció,
g) eredeti tőkefelhalmozás.

3. Hilferdingtől származik az a koncepció, hogy ha a vállalatok egyetlen (vagy legalábbis nagyon kis számú) monopóliumban egyesülnek, megszűnik a verseny. Bár a „szupermonopólium" kialakulása nem reális feltételezés, mégis, ha ezzel a feltevéssel élünk, következik-e ebből egyértelműen a verseny tagadása?

4. A monopóliumok kifejlődésekor Németországot kartellizált országként, az Egyesült Államokat pedig a trösztök Amerikájaként jellemezték. Lát-e valami szükségszerűséget abban, hogy e két vezető imperialista országra éppen ez a két monopolforma volt jellemző? (Az imperializmus kifejlődésének időszakában egyébként a magyar gazdaságot is inkább a kartellek jellemezték.)

5. „... a kapitalizmus fejlődése odáig jutott, hogy bár az árutermelés továbbra is »uralkodik«, és az egész gazdaság alapjának számít ugyan, de a valóságban már **alá van ásva,** és a hasznot a pénzügyi fortélyok »zsenijei« fölözik le". Elfogadhatjuk-e a fenti idézetet a monopolkapitalista korszak egyik lényeges oldalának jellemzéseként?

6. „Az imperializmus a magas fejlettségű ipari kapitalizmus terméke. Minden ipari kapitalista nemzetnek abban a törekvésében áll, hogy egyre nagyobb agrárterületet igázzon le és kebelezzen be, tekintet nélkül arra, hogy milyen nemzetek lakják e területet." (Kautsky.) Értékelje az imperializmusnak ezt a definícióját.

7. Némely kutatók álláspontja szerint elvi különbséget kell tenni a tőkés államnak a monopóliumok érdekében megvalósí-

tott gazdasági beavatkozása (hadimegrendelések, konjunktúrapolitika, exporttámogatás stb.) és az állam szociális-kulturális szférában kifejtett tevékenysége között. Míg az előbbi az állami eszközök monopolista kisajátításának, az állam monopolista célokra történő felhasználásának minősül, addig az utóbbi valóban össztársadalmi érdekeket szolgál. Mi erről a véleménye?

8. Tekinthetjük-e az állammonopolista kapitalizmust a kapitalizmus önálló fejlődési szakaszának? Válaszát néhány mondatban indokolja.

MEGOLDÁSOK

1. Nem. Igaz, hogy a tőkék koncentrációja monopóliumok kialakulásához vezet, a monopóliumok pedig **bizonyos vonatkozásokban** korlátozzák a versenyt. Más oldalról viszont — mint az anyagban szó volt róla — még fokozzák is a konkurrenciát, **mind a monopóliumokon belül, mind a monopóliumok és más monopóliumok között,** mindpedig az ún. nem monopolizált szektorban. A tőkekoncentráció és a verseny kölcsönkapcsolatban állnak egymással. Nemcsak a koncentráció vezet a verseny feltételeinek és módszereinek megváltozásához, hanem a verseny is (a differenciálódást és a felhalmozást ösztönző funkciója révén) koncentrációhoz.

2. A **b)** pontban említett tőkecentralizációval. A részvénytársaság elsődleges funkciója az egyébként hasznosíthatatlan kisebb tőkék egyesítése, életképes nagytőkékké változtatása, vagyis a tőkék „békés" centralizációja. Bár a részvénytársaság többé vagy kevésbé a többi fogalommal is kapcsolatba hozható, e kapcsolatok már nem ennyire szorosak.

3. Nem, hiszen a monopóliumokon belül is verseny folyik az erőviszonyok megváltoztatásáért, az uralkodó pozícióért. A monopólium nemcsak azért nem szünteti meg a versenyt, mert a tőkés gazdaság nem juthat el ilyen óriásvállalatokig, és egyáltalán a vállalatok számának Hilferding által említett végletes lecsökkenéséig, hanem azért sem, mert egy-egy monopólium sem egységes építmény, a monopóliumokon belül (még a legfejlettebb formák esetén is) egymással versengő csoportok harca folyik.

4. A kartellek (a monopóliumok fejletlenebb, külsődlegesebb formái) jobban megfeleltek a német tőke sajátos állapotának (történelmi lemaradásának), míg a monopolista fejlődésben élen járó Egyesült Államok viszonyai már a fejlődés kezdetén fej-

lettebb monopolformákban (pl. trösztökben) fejeződtek ki. A monopólium e két formájának „földrajzi" eloszlása egyáltalán nem volt tehát véletlen.

5. Az idézet, amely Lenintől származik (**Lenin** Összes Művei. 27. köt. 310. old.), a legpontosabban tükrözi az áruviszonyok sajátos dialektikáját az imperializmusban. Az áruviszonyok még a társadalom alapjainak számítanak, amennyiben a monopoltőke **magántermelést** jelent, de egyben már **alá vannak ásva,** amennyiben a modern tőke **kollektív** tőkeként, társult tőkeként jelenik meg.

6. Az idézet, amely Kautsky imperializmus-definíciója, alapvetően tévesen jelöli meg az imperializmus lényegét. A világ felosztása a nagyhatalmak között — erre a lenini ismérvre utal (bár pontatlanul) a Kautsky-féle meghatározás — nem az imperializmus lényege, hanem a lényegből (a monopóliumokból) következő ismérve. Kautsky ezzel a meghatározással a gazdaság szférájából a politika (a felépítmény) szférájába tolja át az imperializmus jelenségét.

7. Nem lehet ilyen végletesen szembeállítani az államnak a monopóliumokat közvetlenül támogató ténykedését az állam egyéb funkcióival. Az általános funkciók ugyanis nagyon is alkalmasak arra, hogy segítségükkel az állam **közvetve** támogassa a monopóliumokat. Az oktatás nemcsak az abban részesülők érdeke, hanem legalább annyira érdeke a **képzett** munkaerő iránt keresletet támasztó kulcsiparágakban működő monopóliumoknak is. Ha az állam nem vállalná magára az oktatás megszervezésének és finanszírozásának terhét, a monopóliumoknak maguknak kellene gondoskodniuk a munkaerő kiképzéséről. Többé-kevésbé hasonló logika alapján a többi „szociális" funkcióról is belátható, hogy az állam ezek révén **közvetve** a monopóliumok érdekeit is szolgálja. Azért semmiképpen sem lehet egyenlőséget tenni természetesen a háborúk és az egészségügyi ellátás finanszírozása közé. De nem is lehet őket az említett módon végletesen szembeállítani.

8. R: Ahhoz, hogy új fejlődési szakaszról beszéljünk, lényegesen meg kell változniuk az alapvető termelési viszonyoknak. Ilyen lényeges változás például, ha a magántőke **helyébe** a kollektív tőke lép. Nem minősül azonban radikális változásnak, ha a kollektív tőke egyik formája mellé a kollektív tőke másik formája lép.

M: Az állammonopolista kapitalizmus a kapitalizmusnak **nem önálló** szakasza, hanem csak egy fejlődési fázis a monopolkapitalizmuson belül. Az állammonopolista kapitalizmusban — bár e fázisban nagyon lényeges változások zajlanak le — nem változik meg gyökeresen a társadalom gazdasági alapja, mert továbbra is a **monopóliumok** maradnak a gazdasági élet főszereplői. Az állam nem uralkodik a monopóliumok felett (ellentétben a monopóliumokkal, amelyek maguk alá gyűrik a régi típusú szabadversenyes kisvállalatokat). Az állam ténykedése nem érthető meg önmagából, csak a monopóliumokkal összefüggésben. Az állammonopolista kapitalizmus neve is kifejezi, hogy nem valami monopolkapitalizmus utáni fejlődési fázisról van szó, hanem a **monopolkapitalizmus** meghatározott történelmi változatáról.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Mit nevezünk eredeti felhalmozásnak és mi volt a folyamat történelmi funkciója?
2. Határozza meg a tőkekoncentráció, a felhalmozás, a centralizáció lényegét, egymással való összefüggésüket és szerepüket a kapitalizmus fejlődésében.
3. Mi a részvénytársaság? Milyen kapcsolat van a részvénytársaság és a monopólium között?
4. Milyen mennyiségi viszony van az árfolyamérték és a névérték között? Mi az alapítói profit?
5. Mi a monopólium lényege?
6. Melyek a monopóliumok formái és milyen fejlődési vonalat követnek?
7. Melyek az imperializmus lenini ismérvei, mi ezek lényege és milyen összefüggésben állnak egymással?
8. Miért szükségszerű a monopolkapitalizmus állammonopolista kapitalizmusba való átnövése?
9. Mi az állammonopolista kapitalizmus lényege?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. Az eredeti felhalmozás kettős folyamat, amelyben a tőkék és a szabad bérmunkások születnek. Funkciója a tőkés termelési mód feltételeinek kibontakoztatása a tőkés rendszert meg-

előző társadalmakban. A parasztok elkergetése a földről, az ún. bekerítések révén, a gyarmatok kirablása, az uzsora, valamint a külkereskedelem eredményeként egyrészt nagy tőkék halmozódnak fel az egyik póluson, másrészt ugyanezen folyamatok — különösen a jobbágyi kötöttségek megszüntetése — következtében kettős értelemben szabad réteg termelődik ki: szabad a jobbágyi kötöttségektől és a termelési eszközöktől. Az eredeti felhalmozás nem egyszerűen pénzeszközök felhalmozása, hanem termelőerők felhalmozása, és egyben egy új termelési viszony, a tőkeviszony keletkezése.

2. A tőkefelhalmozás (akkumuláció) a tőke megnövelése az értéktöbblet tőkésítése (tőkéhez csatolása) révén. Az egyéni tőkék felhalmozásával nő a társadalmi össztőke. A tőkecentralizáció lényege, hogy a nagyobb és erősebb tőkék magukhoz vonzzák, bekebelezik a gyengébb kistőkéket. A centralizáció nem mindig megy végbe erőszakos formában. Ha a tőkék közötti erőviszonyok kiegyensúlyozottak, a tőkék önként társulnak. A tőkekoncentráció = tőkeakkumuláció + tőkecentralizáció. Ez utóbbiak egymást tápláló folyamatok: ha nagyobb tőkék halmozódnak fel, nagyobb a lehetősége annak, hogy más tőkéket magukhoz vonzzanak, de fordítva is, ha a tőkék összeolvadnak (centralizáció), megnövekszik felhalmozódási képességük. Mind a tőkeakkumuláció, mind a -centralizáció meggyorsítja a termelőerők fejlődését (bár egy bizonyos határon túl, amennyiben monopóliumok kialakulásához vezet, ezt keresztező tendenciát is kiválthat). A termelőerők meghatározott szintje viszont a koncentráció meghatározott fokát követeli meg.

3. A részvénytársaság olyan tőkés vállalat, amely az alapításához szükséges tőkét részvények kibocsátása útján szerzi meg. A részvények adható-vehető értékpapírok, amelyek jogcímet adnak a vállalat nyereségéből való részesedésre. A részvények két fő fajtája a közönséges részvény és a privilegizált részvény. A privilegizált (elsőbbségi) részvények után előre megállapított fix osztalékot fizetnek, amely nem függ a társaság jövedelmezőségétől. A felosztható nyereségből először ezek tulajdonosait elégítik ki, akiknek viszont rendszerint nincs beleszólásuk a társaság ügyeibe. A közönséges részvény tulajdonosa viszont az **alaptőkéhez** járul hozzá, részt vesz az üzleti döntések kialakításában és ellenőrzésében, és vállalja a teljes kockázatot. Az **alaptőkét** az alapításkor kibocsátott, ún. törzsrészvények alkotják. A részvényeken feltüntetik a névértéküket, amellyel arányos — a közönséges részvény esetében — a szavazati jog. A részvénytársaság kollektív tőkésvállalat, amely kitágítja az

egyéni felhalmozás határait, ennek alapján új lendületet ad a termelőerők kapitalizmusbeli fejlődésének, és változásokat idéz elő a tőkés termelési viszonyokban is.

A részvénytársaság a monopólium alapjává válik, nem egyszerűen egy vállalattípus tehát, hanem a monopóliumok előfutára. A részvénytársasági sejtformában csírájukban már megtalálhatók mindazok a viszonyok, amelyek a monopóliumokat jellemzik.

4. A részvények **névértéke** a rajtuk feltüntetett érték. Az alapítók eredetileg ezzel az összeggel járultak hozzá az alaptőkéhez. Ha a részvénytársaság a kamatnál nagyobb osztalékot fizet (és ez általában így van), akkor azok a részvények, amelyekkel e magasabb osztalékhoz lehet jutni, a névértéknél magasabb áron adhatók el. Ezt a névértéktől — a jövedelmezőség függvényében — eltérő árat **árfolyamértéknek** nevezzük. A névérték és az árfolyamérték mennyiségi viszonyát a következő képlettel adhatjuk meg (itt eltekintünk a kockázati tényezőtől):

$$\frac{\text{árfolyamérték}}{\text{névérték}} = \frac{\text{osztalékráta}}{\text{kamatláb}}.$$

Az alapítói nyereség az alapítók által részvényük eladásából szerzett egyszeri profit, amelyre az alapítók abból kifolyólag tesznek szert, hogy a részvények árfolyamértéke meghaladja névértéküket. Nagyságát a következőképpen határozhatjuk meg:

(árfolyamérték — névérték)·részvények száma.

5. A monopólium — első megközelítésben — egyetlen uralkodó pozícióba került nagyvállalat, vagy a nagyvállalatok szövetsége a konkurrencia korlátozására. A monopólium azonban nem határozható meg úgy, mint a szabad verseny ellentéte vagy korlátozása. A monopólium általánossá válása a termelési viszonyok egész rendszerének megváltozását hozza magával. A tőketulajdon éppúgy formaváltozást szenved, mint az elosztási viszonyok. A monopólium tehát a tőkés termelés új módja a tőkés termelés határain belül. Ebből következik, hogy a monopólium az alapja és lényege a kapitalizmus legfelsőbb fokának, az imperializmusnak.

6. A monopóliumok következő formáit különböztethetjük meg:

a) konvenció (időleges megállapodás);

b) kartell (rendszerint szilárdabb megállapodás a piaci felté-

telekre — árakra, a piaci részesedésre, a piacra bocsátható mennyiségre — vonatkozóan);

c) szindikátus (közös értékesítési iroda);

d) tröszt (rendszerint hasonló profilú vagy egymáshoz szorosan kapcsolódó vállalatok teljes egyesülése);

e) konszern (a legkülönbözőbb vállalatok pénzügyi ellenőrzés alapján történő lazább egyesítése, amelyet a hitelek és a részesedési rendszer tart össze);

f) konglomerátum (organikus konszern, amelyben a legkülönbözőbb profilú vállalatokat nemcsak a részvénytulajdon és a hitelek fűzik össze, hanem termelési kapcsolatok is).

A monopóliumok a lazább, időleges megállapodásoktól, a részleges és alkalmi egyesülésektől — amelyek főként a piaci szférára terjedtek ki — a stabil, integrált, egységes vezetés alatt álló és a termelésben is szorosan összefonódó szervezetek irányában fejlődtek. A felsorolás előbbi sorrendje tehát egyben fejlődési sor is.

7. Az imperializmus öt jellemző ismérvét Lenin fogalmazta meg. Ezek a következők:

a) a tőke koncentrációján és centralizációján nyugvó, a gazdaságban uralkodó szerepet játszó monopólium;

b) az ipari és bankmonopólium összefonódásával kialakuló finánctőke és annak megszemélyesítői, a finánccoligarchák;

c) az árukivitel mellett nagy jelentőségre tesz szert a tőkekivitel;

d) a világ gazdasági felosztása a monopolisták nemzetközi szövetségei között;

e) befejeződik a világ területi felosztása és megkezdődik a harc az újrafelosztásért.

Az imperializmus ismérvei nem függetlenek egymástól, hanem egységes rendszert alkotnak, amelyben a meghatározó, a fő elem a monopólium. Az imperializmus **monopolkapitalizmus.** Ebből az ismérvből kiindulva lehet levezetni és meghatározni a többit.

8. A monopolkapitalizmus állammonopolista kapitalizmusba való átnövését a következő tényezőkkel magyarázhatjuk:

a) A termelőerők oly hatalmassá nőttek, hogy bizonyos iparágakban és területeken még a kollektív tőke, a monopólium ereje sem elég a termelőerők működtetéséhez. Megnő a termelés tőkeigényessége. A hosszú távon megtérülő hatalmas beruházásokat csak az állam képes finanszírozni.

b) A gyors műszaki fejlődés viszonylag rövid idő alatt nagy változásokat idézhet elő a termelésben. A társadalmi-politikai

változások is felgyorsulnak. A profitkilátások bizonytalanokká válnak, a magántőke nem szívesen viseli a növekvő bizonytalanság miatti nagy kockázatot, az államnak kell azt magára vállalnia.

c) A munkamegosztás elmélyülése fokozza a termelők egymásrautaltságát. Egy-egy konkrét szféra zavarai más szférákra is átterjedhetnek. A gazdaság magára hagyva nem funkcionál többé zavartalanul. Szükség van tehát arra, hogy az állam a gazdasági folyamatokba beavatkozzon.

d) Kiéleződik a piacprobléma, fokozódnak az eladási nehézségek. Az államnak kell — a költségvetési kiadások növelése révén — enyhítenie ezt a problémát, mérsékelni a termelés és fogyasztás ellentmondását.

9. Az állammonopolista kapitalizmus a monopolkapitalizmus legújabb fejlődési fázisa, a monopoltőkés termelési viszonyok mai megjelenése, mely a monopoltőke és az állam **ellentmondásos** egységén nyugszik. A meghatározó, fő elem ebben az egységben a monopólium, de ez korántsem jelenti azt, hogy az állam puszta eszköz a monopóliumok kezében. Az állam és egyes monopolista csoportok érdekei ellentmondásba kerülhetnek egymással. Az állam gazdasági szerepvállalásának és magának az állammonopolista rendszernek két alapvető célja a tőkés gazdasági rend konzerválása és a monopoltőke profitszerzési feltételeinek a biztosítása.

VI. FEJEZET

Profit és termelési ár

VÁZLAT

1. **A tőke megtérülése**
   a) Az állótőke és a forgótőke fogalma
   b) Az állótőke megtérülése
      — Az állótőke elemek fizikai és gazdasági kopása
      — Amortizációs alap és amortizációs kulcs
      — A gyorsított leírás
   c) A forgótőke megtérülési ideje
      — A termelési idő és elemei
      — Forgalmi idő és forgalmi tőke
      — A tőke évi megtérülési száma
   d) A lekötött tőke
      — A lekötött tőke fogalma és eltérése a felhasznált tőkétől
      — Az értéktöbblet évi rátája
      — Az össztőke megtérülési ideje
2. **A profit és a profitráta**
   a) A tőke összetétele
      — A tőke technikai összetétele
      — A tőke érték- és szerves összetétele
   b) A tőkés önköltség
   c) A profit és a profitráta lényege
      — A profitráta fogalma és meghatározása
      — A profit mint az értéktöbblet megjelenési formája
      — A profit és a profitráta valóságot leplező jellemzői
   d) A profitráta eltérő nagysága az egyes iparágakban értékarányos árak esetén
      — A profitráta nagyságára ható alapvető tényezők
      — A profitráta egyes tényezőiben kialakult különbségek eltérő természete
3. **A termelési ár**
   a) Az átlagprofitráta kialakulása
   b) A termelési ár mint az ármozgás centruma
      — A termelési ár meghatározása
      — A termelési ár levezetése az értékből
   c) Érték és termelési ár kapcsolata
      — A termelési ár helye az érték és az árak kapcsolatrendszerében
      — A termelési ár kialakulása és az összköltség nagysága
4. **A termelési árról szóló marxi elmélet jelentősége**
   a) A termelési ár mint elosztási kategória

b) A termelési ár jelentősége a munkaérték-elmélet szempontjából
- — A termelési ár megismerésének jelentősége az érték és az árak kapcsolatának megértésében
- — A termelési ár megismerésének jelentősége a jövedelemváltozások és árváltozások kapcsolatának feltárásában

5. A profitráta süllyedő irányzata
- — A kizsákmányolás fokának alakulása
- — A tőke értékösszetételének alakulása
- — A megtérülési idő és a forgalmi tőke részarányának változási tendenciája
- — A profitráta csökkenő irányzatában kifejezésre jutó antagonizmus

1. A TŐKE MEGTÉRÜLÉSE

a) AZ ÁLLÓ- ÉS FORGÓTŐKE FOGALMA

A korábbiakban foglalkoztunk azzal, hogy miként jön létre érték és értéktöbblet, hogyan funkcionál a tőke a termelésben. Nem elemeztük viszont azt, hogy milyen tényezők határozzák meg a tőkések különböző csoportjainak jövedelmi arányait, és melyek az értéktöbbletből való részesedésük formái. Ebben a fejezetben mindenekelőtt a tőke rendszeres körforgását elemezzük, amelynek során a tőke újra és újra megtérül és értéktöbblettel gyarapszik, majd az értéktöbbletet mint a tőke hasznát (profitot) vesszük szemügyre, és látni fogjuk, hogy az érte folyó konkurrencia módosítja az árak mozgási centrumát is.

Kiindulásként mindenekelőtt a IV. fejezetben tanultakra támaszkodunk, amelyek ismétléseként válaszoljon az alábbi ellenőrző kérdésekre:

E: **1.** Mi az a forrás, amelyből a tőkések jövedelemszerzési lehetősége fakad?

2. Az értéktöbblet keletkezésében játszott eltérő szerep alapján milyen részekre osztották fel a termelőtőkét és mennyiben eltérő e részek szerepe?

V: **1.** A tőkések jövedelemszerzési lehetőségét az értéktöbblet létrehozása, megtermelése teremti meg.

2. A termelőtőkét állandó és változó tőkére osztottuk fel. Közülük a változó tőke hozza létre az új értéket és benne az értéktöbbletet. Az állandó tőke csak saját értékével járul hozzá a termelt termékek értékéhez. Mivel azonban a munkások csak termelési eszközökkel ellátva dolgoztathatók, az állandó tőke előlegezése az értéktöbblet termelésének előfeltétele.

A IV. fejezetben rámutattunk, hogy az értéktöbblet létrejöttével nem zárulhat le a tőke körforgása, hanem szükséges az is, hogy a megtermelt árutömeg eladásra kerüljön, mert csak ekkor realizálódik a létrehozott érték és értéktöbblet. Rámutattunk arra is, hogy a tőke értékesülése nem egyszeri aktus, hanem állandóan ismétlődő folyamat. Ahhoz, hogy a tőke folyamatosan értékesüljön, tulajdonosának termelési eszközöket és munkaerőt kell vásárolnia. Így tőkéje termelőtőkévé alakul át. A termelésben áruk előállítására használják fel a terme-

lési eszközöket és a munkaerőt, így a tőke áruformát ölt. Az árut értékesítve ismét pénztőkévé válik. E folyamat szüntelen ismétlődése a **tőke körforgása.** Egy bizonyos tőketömeg **megtérülésén** az adott tőketömegnek a körforgás során pénzformából ismételten pénzformába való eljutását értjük.

A termelőtőke egyes alkotóelemei eltérő módon térülnek meg. A megtérülés módja alapján a tőkét álló- és forgótőke részre oszthatjuk. Az **állótőke** a tőke azon elemeinek összessége, amelyek több egymásutáni termelési periódusban eredeti anyagi formájukat megőrizve vesznek részt, és ezért **értéküket** csak részletekben, **kopásuk arányában adják át a velük termelt áruknak.** A termelőtőke állótőke részéhez általában a munkával termelt munkaeszközök tartoznak.

A **forgótőke** a tőkének az a része, amely egy termelési periódusban teljesen elhasználódik. Munkatárgyakban megtestesült része **értékét egy körforgási periódusban adja át** az új terméknek, munkaerőben megtestesült részének értéke helyett pedig egy körforgási perióduson belül keletkezik új érték. A termelőtőke forgótőke részét általában a munkatárgyakban és a munkaerőben megtestesült rész képviseli.

F: A termelőtőke elemei:
1. épületek, gépek, egyéb munkaeszközök,
2. nyersanyagok (alap- és segédanyagok),
3. energia,
4. munkaerő.
Mi tartozik ezek közül
a) az állandó,
b) a változó,
c) az álló- és
d) a forgótőkébe?

M: **a)** Állandó tőke: 1, 2 és 3.
b) Változó tőke: 4.
c) Állótőke: 1.
d) Forgótőke: 2, 3 és 4.

b) AZ ÁLLÓTŐKE MEGTÉRÜLÉSE

Az állótőke különböző anyagi alkotórészei nem egyforma tartósságúak, a termelésben betöltött szerepük eltérő. Az épületek például általában lassabban használódnak el, mint a gépek, a gépek tovább tartanak, mint a kéziszerszámok stb. Az állótőke

elemei fizikailag kopnak egyrészt a használat miatt, másrészt a természeti erők hatása következtében. Ugyanakkor élettartamuk folyamán azért is csökkenhet értékük, mert a termelés fejlődésével vagy kevesebb munkával termelhetők újra, vagy jobb gépekkel helyettesíthetők. A modernebb gépek növelik a munka termelékenységét, és így csökkentik a termékek előállításához társadalmilag szükséges munka mennyiségét. A régi gépek számos esetben csak a társadalmilag szükségesnél több egyéni munkával teszik lehetővé adott termékek előállítását. Ez a veszteség olyan mértékű is lehet, hogy a régi gépet ki kell selejtezni. A gépeknek ezt az avulási veszteségét **erkölcsi** vagy **gazdasági kopásnak** nevezzük.

E: A termelőerők fejlődése az állótőkeelemek gazdasági (erkölcsi) kopását kétféleképpen is okozza. Hogyan?

V: **Egyrészt:** A munka termelékenységének emelkedése miatt az azonos minőségű gépi berendezés egyre kevesebb munkával termelhető újra, ezért a korábban termelt és már működő gépi berendezés egyre inkább elértéktelenedik.
Másrészt: A később termelt gépi berendezés igen gyakran hatékonyabb, korszerűbb, a munka nagyobb termelékenységét teszi lehetővé. Ennek következtében a réginek a használata fizikai pusztulása előtt gazdaságtalanná válik.

Az elhasználódott állótőkeelemeket természeti alakjukban (használati értékben) újakkal helyettesítik. Ennek viszont előfeltétele, hogy az állótőkének a fizikai és erkölcsi kopásból eredő értékveszteségét az áruk árában realizálják. Csakis ekkor térül meg a tőkésnek a befektetése, és csakis így lesz meg elhasználódáskor a gépcsere értékfedezete.

Az állótőke tehát fizikai és erkölcsi kopásának arányában adja át értékét a vele termelt árunak. Például egy 10 év alatt elévülő, 10 000 dollár értékű gép által az évi terméknek átadott érték 1000 dollár, feltételezve, hogy az értékcsökkenés a használat során egyenletes. Ez megfelel az eredeti érték 10%-ának. Ily módon ún. **amortizációs vagy pótlási alap** képződik, amelyből az állótőke elemeit elhasználódásuk után újakkal lehet pótolni. **Az amortizációs vagy leírási kulcs** (az a szám, amely megmutatja, hogy az állóeszköz értékének évente hány százalékát kell leírni) az állótőke elhasználódási idejétől függ. A modern tőkés termelésben gyakori eset, hogy a valóságos értékcsökkenésnél magasabb leírási kulcsot használnak. Ebben az

esetben amortizációs alapként nagyobb összeget mutatnak ki mint az állótőke fizikai és erkölcsi kopásából adódó tényleges termelési költség. Ebből következik, hogy az értéktöbblet is kisebbnek mutatkozik a valóságosnál, hiszen egy része a „termelési költség" rovatába, az amortizációs alapba kerül. Ily módon azonban az állótőke értékét elhasználódásának idejénél rövidebb idő alatt írják le, ezért úgy tűnik, hogy az állótőkeelemek pénzben történt megtérülésük után valóságos elhasználódásukig ingyen működnek. Ez azonban csak annyit jelent, hogy ebben a periódusban viszont az értéktöbblet a nyilvántartás szerint nagyobbnak mutatkozik a valóságosnál. A példánkban említett gép értéke a megfelelő 10%-os amortizációs kulcs mellett tíz év alatt térül vissza. 20%-os leírási kulcs alkalmazása esetén azonban évente 2000 dollárral nő az amortizációs alap, tehát már öt év alatt összegyűlik a 10 000 dollár. A 2000 dollár évi leírásból azonban 1000 dollár valójában nem termelési költség, hanem értéktöbblet. A következő öt évben már nincs mit leírni a gép értékéből, de valójában továbbra is évi 1000 dollár értéket ad át a terméknek. Ez a termelési költség most látszólag értéktöbblet. Az első öt évben termelt értéktöbblet tehát 5000 dollárral kevesebbnek, a második öt évben termelt pedig 5000 dollárral többnek mutatkozik a valóságosnál.

Az állótőke leírásának azt az esetét, amikor az amortizációs kulcsot magasabban állapítják meg, mint a valóságos értékcsökkenés, **gyorsított leírásnak** vagy gyorsított amortizációnak nevezik. (A gyorsított leírás további kérdéseire a XV. fejezetben térünk ki.)

E: **1.** Mi az amortizációs alap és mi a funkciója?
2. Mit értünk az állótőke gyorsított leírásán és mi ennek a hatása?

V: **1.** **Amortizációs alap** az állótőke értékcsökkenési leírása folytán képződött pénzösszeg, amely az elhasznált állótőkeelemek pótlására szolgál.
2. Az állótőke leírása gyorsított, ha az amortizációs (leírási) kulcs magasabb, mint az állótőkeelemek valóságos évi értékcsökkenése. Ilyenkor az állótőke valóságos megtérülési idejének első részében (amíg az állótőkeelem teljes értéke meg nem térül) az értéktöbblet kisebbnek, ezután pedig nagyobbnak mutatkozik valóságos nagyságánál.

A forgótőke egy termelési periódus alatt teljesen elhasználódik és értékét átadja az új terméknek. **A termelési periódus idejét termelési időnek nevezzük.** A termelési időnek több összetevője van. Döntő fontosságú része a **munkaperiódus,** vagyis az egymással összefüggő azon munkanapok, amelyek egy bizonyos termelési ágban a késztermék előállításához szükségesek. A termelési eszközök a munkaperiódus idején „szívják magukba" az eleven munkát, amely ezáltal értékké „kristályosodik". Vagyis az értékalkotás a munkaperiódusban történik. A munkaperiódus különbözhet termelési áganként, de különbözhet ugyanazon termelési ágon belül is az előállítandó terméktől függően. Egy egyszerű lakóházat például rövidebb idő alatt építenek fel, mint egy hatalmas gyárat.

A **természeti folyamatok ideje,** amely szintén része a termelési időnek, az az idő, amely alatt a munkatárgy természeti folyamatnak van alávetve anélkül, hogy dolgoznának rajta. Így például a mustnak erjednie kell, hogy borrá váljon, az újbort pedig bizonyos ideig hordóban tárolják, hogy a kívánt minőséget elérjék. A feldolgozó iparban a fát előzőleg szárítani kell, az öntvényeknek további megmunkálás előtt ki kell hűlniük stb.

A termelési idő összetevője **a termelési készletek formájában eltöltött idő is.** Ahhoz, hogy a termelési folyamat zavartalanul, megszakítás nélkül mehessen végbe, szükség van arra, hogy nyersanyagokból, segédanyagokból, fűtő- és világító-, kenő- és csomagolóanyagokból bizonyos készlet álljon rendelkezésre. E készletek szükséges nagysága többek között attól is függ, hogy ezeket az eszközöket milyen gyorsan, milyen szabályosan és biztosan lehet beszerezni. Egyébként azonos feltételek között minél nagyobb a termelési készlet aránya a termelőtőkén belül, annál hosszabb lesz az átlagos termelési idő.

Marx a termelési folyamatban lekötött és a munkaperiódus zavartalan menetéhez szükséges, de abban közvetlenül, aktívan részt nem vevő tőkét heverő (latens) tőkének nevezi.

E: Milyen elemeket foglal magában a termelési idő?

V: A termelési idő elemei:
a) a munkaperiódus,
b) a termelési folyamatok ideje,
c) a termelési készletek formájában eltöltött idő.

A forgótőke megtérülési ideje a termelési időn felül még magában foglalja a **forgalmi időt** is.

A forgalmi idő (a vétel és eladás ideje) a pénztőkének termelőtőkévé, illetőleg az árutőkének pénztőkévé való átalakulásához szükséges idő. A forgalom területén tehát a tőke pénz (hitelre történő eladás esetén követelés) és készáru formájában van jelen. A tőke e két formája tulajdonképpen már nem sorolható be egyértelműen az állandó és a változó tőkébe, mivel ezek nem a termelés területén tartózkodnak, tehát nem elemei a szó szoros értelmében vett termelőtőkének. E tőkeformákat együttesen **forgalmi tőkének** nevezzük. (A forgalmi tőkébe még más elemek is tartoznak — ezeket később tárgyaljuk.)

E: **1.** Mit foglal magában a forgótőke megtérülési ideje a termelési időn felül?
2. Mi tartozik bele a forgalmi tőkébe a termelőszférában befektetett tőkéből?

V: **1.** A forgótőke megtérülési ideje a termelési időn felül a forgalmi időt foglalja magában, amely a vétel és az eladás idejéből áll.
2. A termelőszférába befektetett tőke három funkcionális alakja közül a pénzt (vagy követeléseket) és a készárut soroljuk a forgalmi tőkéhez.

A megtérülési idő segítségével határozható meg a tőke **évi megtérülési száma,** vagyis az a tőkeelemenként változó szám, amely megmutatja, hogy az adott tőkerész egy év alatt hányszor térül meg. Ha például egy tőkés üzemben a forgótőke megtérülési ideje 3 hónap, akkor megtérülési száma 4.

d) A LEKÖTÖTT TŐKE

Az eddigiek alapján könnyen belátható, hogy a tőkés által előlegezett ún. **lekötött tőke**[1], amelynek állandó befektetése szükséges egy bizonyos nagyságú évi termeléshez, eltér az évi termelésben **felhasznált tőkétől.** A különbség a tőke évi megté-

[1] Tankönyvünkben szinonimákként használjuk a lekötött tőke, az előlegezett tőke és a befektetett tőke fogalmakat. A lekötött tőke nagysága természetesen hullámzik, változik. Amikor lekötött tőkéről beszélünk, akkor azon az adott időszakban átlagosan lekötött nagyságot értünk.

rülési számától függ. Ha például valamely tőkés üzem épületeinek értéke 50 000 dollár, és a megtérülési szám $\frac{1}{50}$ (az épületek 50 év alatt évülnek el), akkor az épületekben az előlegezett (lekötött) tőke 50 000 dollár, de ebből az évi felhasznált tőke: 50 000 : 50 = 1000 dollár. A forgótőke egy év alatt rendszerint többször is visszatérül, ezért általában az évi felhasznált forgótőke nagyobb az előlegezettnél. Ha egy tőkés 4000 dollárt előlegez anyagra, de ezt az év folyamán ötször is visszakapja, akkor 4000·5 = 20 000 dollár értékű anyagot tud 4000 dollár tőke lekötésével egy év alatt felhasználni. Ha a megtérülési számot 5-ről 6-ra tudja emelni, akkor az év folyamán 4000 dollárral már 24 000 dollár értékű anyagot vásárolhat.

F: Az évi átlagos lekötött vagy az évi felhasznált tőke nagyobb-e általában
a) az állótőke,
b) a forgótőke esetében?

M: **a)** Az állótőke esetében általában a lekötött tőke a nagyobb, mert e tőkerész — elhanyagolható kivételektől eltekintve — egy év alatt csak részben használódik el.
b) A forgótőke esetében általában az évi felhasznált tőke a nagyobb, mivel ez a tőkerész rendszerint többször is megtérül egy év alatt.

A tőkés lekötött **változó tőkéjének bizonyos időtartamra vonatkoztatott értékesülési fokát** nemcsak a kizsákmányolás fokával, hanem e tőkerész megtérülésének gyorsításával is növelheti. Különös jelentősége van a forgótőkén belül a változó tőke megtérülési számának. Minél nagyobb a változó tőke évi megtérülési száma, annál több munkás zsákmányolható ki azonos nagyságú bérfizetésre lekötött tőkével, ezért annál több lesz az adott évben megszerzett értéktöbblet összege is. Ha például valamely tőkés 20 000 dollárt előlegez **v**-re, és az évente kétszer térül vissza, akkor egy évben összesen 40 000 dollár bért tud kifizetni. Ha azonban a megtérülési szám 10, akkor az évi bérkifizetés 200 000 dollár. Tegyük fel, hogy egy munkás évi bére 1000 dollár. Így kétszeres megtérüléssel csupán 40 000 : 1000 = 40, tízszeres megtérüléssel pedig 200 000 : : 1000 = 200 munkást tud foglalkoztatni.

A lekötött változó tőke értékesülési fokát mutató, a kizsákmányolás fokának és a változó tőke megtérülési számának a

hatását együttesen magában foglaló mutatószám az **értéktöbblet évi rátája.** Ezt úgy kapjuk meg, hogy az év folyamán termelt összes értéktöbbletet osztjuk a lekötött változó tőkével. Ha tehát példánkban a tízszeres megtérülésnél alkalmazott 200 munkás egy évben 300 000 dollár évi értéktöbbletet termel, akkor az évi értéktöbbletráta $\frac{300\,000}{20\,000} \cdot 100 = 1500\%$. Ezzel szemben a kizsákmányolás fokát úgy kapjuk meg, hogy az évi értéktöbbletet nem a lekötött, hanem a felhasznált (a valóban működtetett) változó tőkével osztjuk. Az évben összesen kifizetett bér = 200 000 dollár. A kizsákmányolás foka tehát: $\frac{300\,000}{200\,000} \cdot 100 = 150\%$. Az évi értéktöbbletrátát úgy is megkaphatjuk, hogy a kizsákmányolás fokát mutató rátát szorozzuk a változó tőke évi megtérüléseinek számával.

E: Mi tehát az értéktöbblet évi rátája, és hogyan írható fel képlete, ha az értéktöbblet évi rátáját **M'**-mel, a változó tőke megtérülési számát **n**-nel jelöljük?

V: A lekötött változó tőke értékesülési fokát jellemző mutató az értéktöbblet évi rátája. Képlete: $\mathbf{M' = n \cdot \frac{m}{v}}$.

Az egyes tőkeelemek értékösszegének és megtérülési idejének ismeretében kiszámítható **az össztőke megtérülési ideje** is oly módon, hogy a megtérülési időknek a hozzájuk tartozó tőkeértékekkel súlyozott számtani átlagát számítjuk. Végeredményben az össztőke azon idő alatt térül vissza, amely alatt az eladott áruk értékösszegének **(c + v)** része kiteszi az induló tőkeértéket. (Néha azonban az össztőke megtérülési idejének azt az időt tekintik, amely alatt az induló tőkeértékkel megegyező áruértéket — **c + v + m** — realizálták. Az így számított idő rövidebb az össztőke valóságos megtérülési idejénél.)

A forgalmi tőkével együtt értelmezett forgótőke elemeinek megtérülési ideje rendszerint együttesen változik. Mivel a változó tőke a forgótőke része, érthető, hogy a forgótőke megtérülési idejének rövidítése a tőkésnek különösen fontos. Erre igen sok eszköz alkalmas.

K: Megítélése szerint miért csökkenti a forgótőke megtérülési idejét

a) a munka termelékenységének növekedése,
b) a munkaintenzitás növekedése,
c) a vevőkkel való piaci kapcsolat stabilitása?

V: **a)** Rövidül a munkaperiódus ideje.
b) Szintén a munkaperiódus rövidül.
c) Az eladás ideje csökken.

A forgótőke megtérülésének gyorsítása a tőkés számára kettős jelentőségű:
— nő az előlegezett (lekötött) változó tőke hatékonysága;
— csökken a forgótőke többi elemének az összege, amelyet azonos eredmény eléréséhez lekötni (előlegezni) szükséges.

2. A PROFIT ÉS A PROFITRÁTA

a) A TŐKE ÖSSZETÉTELE

Az össztőkét többféle szempontból lehet részekre bontani. Az eddigiek során a termelőtőkén belül megkülönböztettük az állandó és a változó tőkét. Amikor egyszerűen **tőkeösszetételről** beszélünk, akkor ezen **az állandó és a változó tőkerészek egymáshoz viszonyított arányát** értjük. Az állandó és a változó tőke aránya azonban kétféleképpen is értelmezhető. Felfogható úgy, mint a termelésben **elhasznált** állandó és változó tőke aránya. Ez az arány nem alkalmas a tőkeösszetétel értelmezésére. **A tőkeösszetételen** általában **a lekötött állandó és változó tőkerészek arányát** értjük.

Az állandó és a változó tőke mögött — természeti formáját tekintve — a munkaerő mennyiségének és az általa mozgásba hozott termelési eszközöknek a mennyisége húzódik. Ezek arányát **a tőke technikai összetételének** nevezzük. Mennyiségileg az egy munkás által mozgásba hozott termelési eszközök volumenével határozzuk meg. A termelési eszközök volumene különböző természetes mértékegységekben vehető számba.

K: Meghatározható-e a tőke technikai összetétele egyetlen olyan mutatóval, amely egy adott területen a tőke egészére vonatkozik, és amely összevethető más területeken és más időpontokban kiszámított adatokkal?
R: A munkások mindegyike több különböző fajta termelési

eszközt hoz mozgásba (gép, különböző anyagok stb.). Összegezhetők-e ezek természetes mértékegységben?

V: A termelési eszközök természetes mértékegységben nem összegezhetők, ezért a tőke technikai összetételének a tőke egészére vonatkozó átfogó, térben és időben összehasonlítható mutatója nem határozható meg, csak a különböző termelési eszközökre külön-külön számított részmutatókkal közelíthető meg.

Tekintetbe véve, hogy az összes tőkeelemek áruk, és eltekintve az árak és értékek eltéréseitől, az árak alapján meghatározható **az állandó és a változó tőke értékben kifejezett aránya,** amelyet **a tőke értékösszetételének** nevezünk. Mivel a különféle termelési eszközök értéke összegezhető, ez az arány egyetlen számmal kifejezhető, és a nyert mérőszám más területek hasonlóan kialakított mutatóival összevethető. A tőke értékösszetételének képlete: $\frac{c}{v}$.

Ha azonban meg akarjuk vizsgálni az egy munkás által mozgásba hozott termelési eszközök mennyiségét, a tőke értékösszetételének alakulása ezt nem mutatja meg pontosan. Figyelembe véve, hogy az egyes áruk értéke a termelés fejlődésével változik, méghozzá egymástól különböző mértékben:

K: 1. Miért csak fogyatékosan tükrözi a tőke értékösszetételének időbeli alakulása az egy munkás által mozgásba hozott termelési eszközök volumenének változását?

2. Hogyan kísérelhetjük meg ennek a fogyatékosságnak a megszüntetését?

V: **1.** Mert a tőke értékösszetételének alakulását az elemek volumenarányainak módosulásán kívül az egységeik értékarányaiban bekövetkező változások is befolyásolják.

2. A tőke értékösszetételének változását kifejező mutatóból akkor nyerhetünk az egy munkás által mozgásba hozott termelésieszköz-volumen alakulását híven tükröző, átfogó mutatót, ha sikerül kiküszöbölni belőle az értékarányok változásának a hatását.

Az értékarány-változások hatása akkor küszöbölhető ki, ha a különböző időpontokban az egyes tőkeelemek egységeit összehasonlítható (változatlan) értékben számítják be. **Ebben az**

esetben az értékösszetétel változása kifejezi az egy munkás által mozgásba hozott termelésieszköz-volumen alakulását, azaz a tőke technikai összetételét. Ezt az arányt a tőke szerves összetételének nevezzük. **A tőke szerves összetételének mutatóját** tehát megkapjuk, ha az értékösszetétel változásából kiszűrjük a tőkeelemek pusztán értékváltozásának hatását.

K: Mi tehát a tőke szerves összetétele?

V: A tőkeösszetétel olyan mutatója, amelyben a tőke értékösszetételének alakulása a tőke technikai összetételének változását tükrözi.

b) A TŐKÉS ÖNKÖLTSÉG

A tőkés termelésben gyártott áruk esetében eltérő a társadalom és a tőkés ráfordítása. A társadalomnak az áru az előállítására fordított munkamennyiségbe kerül, ami átlagosan az áru értékének felel meg. Ennyi munkát kellett a társadalomnak „kiadnia" azért, hogy az áru elkészüljön. A tőkés nem „ad ki" munkát, hanem tőkét **előlegez,** és az áru termelésével kapcsolatos kiadása az elhasznált termelési eszközök és munkaerő megvásárlására fordított érték. A tőkésnek az áru termelésére fordított kiadásai összegét — amely tehát eltérő a társadalom kiadásaitól — **tőkés önköltség**nek nevezzük. Vegyünk egy **A** árut, amelynek 10 órányi értéke a következő elemekből áll: amortizáció 1 óra, a felhasznált anyag értéke 4 óra, a termelésben keletkezett új érték 5 óra, amelyből a tőkés 2 órát fizet meg.

K: 1. Mekkora a szóban forgó áru egységének a társadalom szempontjából vett és a tőkés szempontjából vett termelési költsége?
2. Mekkora általában a tőkés önköltség?

V: **1.** Az érték, vagyis a társadalom szempontjából vett költség 10 óra, ezzel szemben az áruegység a tőkésnek csak 7 óra megfizetett munkába kerül.
2. A tőkés önköltség nagysága: a termékegységre jutó (arra felhasznált) **c** + **v** tőkerész.

Az önköltség tehát csak az áru értékének az a része, amit a tőkés megfizet. Az áru értékének további része a nyereség, ami tehát nem más, mint az önköltség feletti többlet. Ennek **létrehozása** csak a **v** tőkerész műve. De a tőkés önköltség kategóriája elmossa a **c** és **v** különbségét, mert az értéken belül nem a **(v + m)**, hanem a **(c + v)** kapcsolódik össze, és így elmosódik, hogy csak a **v**-nek van az értéktöbbletet létrehozó szerepe. Úgy tűnik, mintha az értéktöbblet egyaránt származna a **c**-ből és a **v**-ből, sőt nem is az önköltségben szereplő felhasznált, hanem a lekötött, vagyis a befektetett összes tőke hozadéka volna. Így nem a munkásoktól elsajátított értéktöbbletnek tűnik, hanem a tőke előlegezésének és működésének az értéktermékeként jelenik meg.

Alkalmazzuk azt az absztrakciót, hogy adott terméktömeg termelésekor a befektetett tőkén megvásárolt összes termelési eszköz és munkaerő el is használódik. Ebben — de csak ebben — az esetben a lekötött **(c + v)** egyenlő az önköltségben szereplő elhasználódott **(c + v)** összegével. A **(c + v)** összeg összetartozásának, azonos jellegű elemként történő megjelenésének a ténye, továbbá a tőkés termelésnek az a jellegzetessége, hogy a tőke értékesülésének mozzanataként zajlik le, szükségképpen magával hozza, hogy az értékesülési folyamat mérőszámaként az **m**-nek a **(c + v)**-hez viszonyított aránya jelenik meg. És ez elhomályosítja azt, hogy az értékesülési folyamat valóságos tartalmának — hogy az lényegét tekintve a munkaerő kizsákmányolásának a folyamata — megfelelő mérőszám a kizsákmányolás fokát tükröző értéktöbbletráta. Az $\frac{\mathbf{m}}{\mathbf{c + v}}$ rátát profitrátának nevezzük, és **p'** szimbólummal jelöljük.

A kapitalizmusban a termelési költségek tőkés önköltségként jelennek meg, az értékesülési folyamat eredménye **profitrátaként** fejeződik ki. Ezzel együtt jár, hogy a keletkező értéktöbblet mint a tőke terméke, hozadéka, mint **profit** jelenik meg, vagyis teljesen ellepleződik igazi természete, hogy elsajátított többletmunka.

E: Mit nevezünk profitnak?

V: **Az össztőkéből eredőnek látszó, tőkehozadékként megjelenő értéktöbbletet nevezzük profitnak.**

A profit kategóriája szempontjából nézve fontosabbnak tűnik a tőke felosztása álló- és forgótőkére, mint állandó és változó tőkére. Ha ugyanis a forgótőke részaránya nagyobb, az azt jelenti, hogy a tőkén belül a gyorsabban megtérülő rész nagyobb, és így az össztőke megtérülése gyorsabb, vagyis rövidebb ideig tartó befektetéssel képződik adott tőke számára adott nagyságú profit. (Természetesen egyéb tényezőket változatlannak feltételezve.) Ezt a látszatot — mint a következőkben látni fogjuk — erősíti az értéktöbbleten történő osztozkodás folyamata, amelynek során az egyes tőkésre nézve nemcsak látszatról, hanem valóságos tényről is szó van, és ezt a gyakorlati tapasztalat is igazolja. Az össztőke szempontjából azonban a profit forrása csakis a megtermelt értéktöbblet lehet, ez pedig a **v** függvénye. A forgótőkébe viszont az anyagok (**c**-rész) és a munkabér (**v**) egyaránt beletartoznak.

E: Sorolja fel azokat a felszíni kategóriákat, amelyek egy kalap alá veszik a tőke **c** és **v** elemét, s ezzel hozzájárulnak azon tény elleplezéséhez, hogy az **m** forrása kizárólag a **v** tőkerész.

V: Profit, profitráta, önköltség és forgótőke.

d) A PROFITRÁTA ELTÉRŐ NAGYSÁGA AZ EGYES IPARÁGAKBAN ÉRTÉKARÁNYOS ÁRAK ESETÉN

A profitráta eddig ismert képlete $\frac{\mathbf{m}}{\mathbf{c}+\mathbf{v}}$. A profitráta a tőke jövedelmezőségi fokának összehasonlítására szolgál. Ebből következik, hogy azonos időtartamra kell számítani minden tőke profitrátáját. Az **m**-et a forgótőkébe tartozó **v** tőkerész termeli. A forgótőke megtérülési ideje azonban iparáganként és tőkerészenként is különböző.

F: Értéken történő eladást feltételezve, azonos-e az évi profitrátája annak a két, egyenként 100 nagyságú és azonos összetételű tőkének, amelyek mindegyike a forgótőke egy megtérülése alatt 10 **m**-et hoz, de az egyiknél, 3, a másiknál 4 hónap a forgótőke megtérülési ideje?

R: Annál a tőkénél, amely forgótőkéjének megtérülési ideje 3 hónap, a forgótőke egy évben 12 : 3 = 4-szer fordul meg,

amelyiknél viszont a megtérülési idő 4 hónap, ott a forgótőke évi megtérülési száma $12 : 4 = 3$.

M: A két tőke évi profitrátája eltérő, mert az egyiknél a forgótőke megtérülési száma 4, tehát az évi **m**-je $4 \cdot 10 = 40$, a másiknál a forgótőke megtérülési száma 3, tehát az évi **m**-je $3 \cdot 10 = 30$. Az évi profitráták tehát $\frac{40}{100} = 40\%$ és $\frac{30}{100} = 30\%$.

Az évi profitráták tehát különböznek aszerint, hogy mekkora a forgótőke évi megtérülési száma. Ezt a számot **n**-nel jelöljük. Célszerű ezt az **n**-t külön kiemelni a profitráta képletében, a törtvonal elé szorzóként. Így a számláló **m**-je természetesen nem az évi értéktöbblet összegét jelöli, hanem csak a forgótőke egy megtérülése alatt keletkezett részét. Ismeretes, hogy a tőke egy része nem a termelésben, hanem a forgalomban van lekötve, eladatlan áru, követelés, készpénz formájában, ill. a IX. fejezetben tárgyalandó tiszta forgalmi költségek tőkeszükségleteként. Ez az **f**-fel jelölt forgalmi tőke elméletileg nem osztható fel a termelő **c** és **v** között. Ezért szokás a profitrátát a következőképpen felírni: $\mathbf{p' = n \frac{m}{c + v + f}}$.

E: Ossza el a képlet jobb oldalának számlálóját és nevezőjét a **v**-vel és azután olvassa ki belőle, hogy mely tényezők határozzák meg a profitráta nagyságát.

M: $\mathbf{p' = \frac{\frac{m}{v}}{\frac{c}{v} + 1 + \frac{f}{v}}}$.

A profitráta lényeges meghatározó tényezői tehát:

$\frac{\mathbf{m}}{\mathbf{v}}$ = értéktöbbletráta,

$\mathbf{n}$ = a forgótőke megtérülési száma,

$\frac{\mathbf{c}}{\mathbf{v}}$ = a tőke értékösszetétele,

$\frac{\mathbf{f}}{\mathbf{v}}$ = a forgalmi tőke létéből adódó tényező.

(Az $\frac{f}{v}$ törtnek mint viszonyszámnak nincs önálló közgazdasági tartalma. Az 1-et pedig elhanyagoljuk, mert ez állandó.)

Ha a kapitalizmus fejlődése során összehasonlítjuk az egyes iparágakban a profitráta magasságára ható tényezőknek akár egy adott időpontbeli nagyságát, akár e nagyságok alakulási tendenciáit, nem kapunk egységes képet.

Még viszonylag legkevésbé eltérő a helyzet a kizsákmányolás okát illetően. Ha a munkaerő szabadon áramolhat, akkor szükségképpen elvándorlás következik be azokról a területekről, ahol jobban kizsákmányolják. A munkaerő szabad mozgását az egyének esetében ugyan több körülmény korlátozza (pl. szakmához kötöttség, ipari tartaléksereg léte, családi körülmények stb.), mégis megállapíthatjuk, hogy a szabadversenyes kapitalizmusban a munkaerő egészére nézve többé-kevésbé megvalósul a munkaerő mozgékonysága. Tehát tendencia érvényesül a kizsákmányolási fokbeli eltérések kiegyenlítődésére.

Más a helyzet a további tényezőknél. Mind a forgótőke megtérülési száma, mind a tőke értékösszetétele, mind a forgalmi tőkének az össztőkén belül elfoglalt aránya tekintetében az egyes iparágak erősen differenciáltak. Ez pedig értékarányos árak esetén eltérő profitrátákat okoz a különböző iparágakban.

K: Mely termelési ágakban magasabb a profitráta, értékarányos árakat feltételezve, amelyekben
1. a tőke összetétele magas, alacsony,
2. a forgótőke megtérülési száma magas, alacsony,
3. a lekötött forgalmi tőke nagy, kicsi?
(A nem említett körülményeket átlagosnak tekintve!)

V: **1.** alacsony, **2.** magas, **3.** kicsi.

A forgótőke megtérülési ideje jelentősen különbözik az egyes iparágakban. A különbségeknek az esetek nagyobb részében technikai alapjai vannak. A termelésben felhasznált tőke általában csak azután térül meg, ha a terméket már elkészítették, majd eladták. Nyilvánvaló, hogy ez nem történhet meg ugyanannyi idő alatt pl. a hajógyártásban, mint a kozmetikai cikkeket gyártó iparban. Nem is tapasztalható tendencia a különbségek kiegyenlítődésére.

Hasonlóan ehhez a tőke értékösszetételében is igen jelentősek a különbségek és az eltéréseknek általában termelési feltételekből eredő okai vannak. Ennek megfelelően a konkurrencia nem egyenlítheti ki az összetételben mutatkozó különbségeket.

Ugyancsak tartósan érvényre jutó kiegyenlítődési tendencia nélkül eltérő az egyes iparágakban a forgalomban lekötött tőke aránya is. Ebben a forgalmi adó különböző nagysága játssza a legjelentősebb szerepet.

E: Mennyiben térnek el azok a különbségek, amelyek az egyes iparágak között a kizsákmányolás fokában jönnek létre, azoktól a különbségektől, amelyek a tőkeösszetétel nagyságában, a megtérülési idő hosszában és a forgalmi tőke részarányában alakulnak ki?

V: Az iparágak közötti értéktöbbletráta nagysága tekintetében kialakult eltérések létrehozzák a megszűnésük vagy csökkenésük irányában ható, részben érvényre is jutó tendenciát. A tőkeösszetétel magasságában, a megtérülési idő hosszában és a forgalmi tőke részarányában létrejött különbség esetében nem jut érvényre ilyen tendencia.

3. A TERMELÉSI ÁR

a) AZ ÁTLAGPROFITRÁTA KIALAKULÁSA

Ha az árak értékarányosak, akkor a profitráták az egyes iparágakban tartósan, rendszeresen eltérnek egymástól. Ebben az esetben a profitráta azokban a termelési ágakban nagyobb, amelyekben a tőkeösszetétel alacsonyabb, a tőke megtérülése gyorsabb, a forgalmi tőke részaránya kisebb. Ezt figyelembe véve hozzák meg a tőkések a tőkebefektetésre és a termékszerkezet kialakítására vonatkozó döntéseiket. Ilyen döntések pl., hogy milyen termékeket termelő vállalatok létesítésére használják fel befektetésre váró tőkéiket, vagy milyen célra vegyenek fel hitelt. Gyakori a tőkések körében az is, hogy több, egymástól különböző területen létesítenek vállalatot és a profitszerzési lehetőségektől függően bővítik ki vagy nem bővítik ezek termelési tevékenységét. Sokszor lehetséges a termelési eszközök átállításával vagy csekély módosításával áttérni más iparágak termékeinek a gyártására. Ez azt jelenti, hogy ha az

egyes tőkés esetében vannak is számottevő korlátai a tőke átcsoportosításának, társadalmi méretekben a tőkék lényegében szabadon áramlanak a termelési területek között.

K: Lehetséges-e, hogy a tőkék szabad áramlása mellett hosszabb időre értékarányosak legyenek az árak a kapitalizmusban, ha az ilyen árak mellett a profitráták eltérőek?

V: Nem, mert a tőkék (főként a szabad tőkék) elkerülik az alacsony profitrátájú termelési ágakat és a magas profitrátájú területekre áramlanak.

A magas profitrátájú területek tehát vonzzák, az alacsony profitrátájúak pedig taszítják a tőkét. Ezért azokban a termelési ágakban, amelyekben értékarányos árak mellett a profitráta magas lenne (minthogy az ide áramló tőkék növelik a kínálatot), az árak tartósan az érték alá esnek, a többi területeken viszont — ahol csökken a kínálat — az érték fölé emelkednek. Ennek eredményeként hosszabb idő átlagában az egyes termelési ágak profitrátái kiegyenlítődnek. Más szóval, az egyes termelési ágak nem a **v** tőkerészük, hanem az ágazatba befektetett össztőke arányában részesednek az összértéktöbbletből. A profitráták tehát mintegy átlagolódnak. **A kiegyenlítődési folyamat eredményeként átlagolódott profitrátát átlagprofitrátának nevezzük.**

K: Hogyan számítaná ki az átlagprofitráta magasságát?

V: Az átlagprofitrátát megkapjuk, ha a társadalmi összértéktöbbletet osztjuk a lekötött társadalmi össztőkével.

Az értéktöbbletnek profitként történő megjelenését elemezve láttuk, hogy ez a megjelenési forma elhomályosította saját forrását és lényegét. Elleplezte az állandó és a változó tőke szerepének eltérését az értéktöbblet keletkezésében, eltakarta, hogy lényegét tekintve kisajátított többletmunka, és úgy mutatkozott meg, mintha a tőke teremtette volna. A profitnak átlagprofitként történő megjelenése még jobban elmossa a különbségeket állandó és változó tőke szerepe között, még szorosabban kapcsolja saját magát és nagyságát a tőkebefektetéshez, és ennek következtében fokozódik leplező jellege.

b) A TERMELÉSI ÁR MINT AZ ÁRMOZGÁS CENTRUMA [2]

Hosszú idő átlagában tehát az egyes termelési ágak össztőkéi olyan profitrátát érnek el, amelynek magasságát a társadalmi összértéktöbbletnek a társadalmi össztőkéhez való aránya határozza meg. Ebből következik, hogy az ármozgási centrumok nem az értékkel (önköltség + értéktöbblet) esnek egybe, hanem ennél magasabbak vagy alacsonyabbak.

K: Hogyan határozná meg a tőkeáramlás következményeként kialakult új ármozgási centrum nagyságát? Azaz: az áruegység önköltségéhez az **m** helyett mi adódik hozzá az árcentrumban?

V: A szabadversenyes kapitalizmusban az ármozgási centrum az átlagos önköltség + értéktöbblet helyett: átlagos önköltség + a lekötött tőkére vetített **átlagprofit.**

Ezt az ármozgási centrumot Marx termelési árnak nevezi. Az ágazatok átlagos profitrátájának kiegyenlítődését mint a tőke jövedelmezőségének a kiegyenlítődését mutattuk be. Rámutattunk arra is, hogy ez a tőkés társadalomban az értéktöbblet elsajátításának a termelési eszközök magántulajdonán alapuló formája.

Ezen túlmenően azonban a termelési ár kialakulásában — a tőkés tulajdonviszonyoknak megfelelő formában — kifejezésre jut egy általánosabb összefüggés is. Ez az összefüggés abban áll, hogy az egyes termelőágak termékei eltérő mennyiségben igényelnek tőkebefektetést, termelési eszközök előlegezését.

Ezek az igénybe vett termelési eszközök munkatermékek, amelyek korlátozottan állnak rendelkezésre és lekötésük bizonyos vonatkozásban sajátos formájú ráfordítás az adott termék termelésére. Ennek jelentősége a gépi nagyipar kialakulásával lett számottevő, amikortól ezeknek az eszközlekötéseknek a mértéke egyrészt ugrásszerűen megnőtt, másrészt ágazatonként differenciálódott. A termelési ár kialakulásával az eszközlekötés mint ráfordítás fejeződik ki. A kifejeződés a tőke jövedelmezőségi normatívájának a formájában valósul meg a kapi-

[2] Amikor ebben a fejezetben **árcentrumról** beszélünk, akkor ezen mindenekelőtt az ármozgás **vonzáspontját** értjük, amely **esetünkben** (tehát jelen elemzésünk során alkalmazott **feltevések** mellett) az árak egy bizonyos középértéke is egyben.

talizmusban, és ez a forma a tőketulajdonosok jövedelmét ugyanolyan „megszolgáltnak" tünteti fel, mint a munkabért, elleplezve annak valóságos természetét, azt, hogy **kizsákmányolásból** ered.

A következőkben leegyszerűsített konkrét sémán ábrázoljuk a termelési ár levezetését az értékből. Sémánkban a rövidség kedvéért a termelési árnak az értéktől való eltérését előidéző tényezők közül csak a tőkeösszetétel eltéréseit mutatjuk be, a megtérülési idő és a forgalmi tőke arányának különbözőségeitől eltekintünk. Ezen túlmenően az alapprobléma tisztább kiemelése céljából további egyszerűsítéseket alkalmazunk. Feltételezzük, hogy összesen csak két iparág van 100—100 lekötött tőkével. Feltesszük továbbá, hogy a lekötött és a felhasznált tőkék között nincs különbség, vagyis a 100—100 tőkét mindkét iparág egy év alatt felhasználja, mindkét iparágban egyformán 100%-os az értéktöbbletráta, és eltekintünk az **f** tőkétől. Csak egyetlen különbséget teszünk a két iparág között, eltérő a tőkéjük értékösszetétele. Legyen a példa a következő:

I. 60 **c** + 40 **v**
II. 80 **c** + 20 **v**

F: 1. Számítsa ki mindkét iparágban az ott megtermelt össztermék értékét és azt a profitrátát, amely értékarányos ár mellett adódna.

2. Számítsa ki az átlagprofitrátát és ennek alapján az egyes iparágakban termelt össztermék együttes termelési árát.

V: **1.** Érték:

$$\text{I.} \quad 60\,\mathbf{c} + 40\,\mathbf{v} + 40\,\mathbf{m} = 140$$
$$\text{II.} \quad 80\,\mathbf{c} + 20\,\mathbf{v} + 20\,\mathbf{m} = 120.$$

Értékarányos árak mellett a profitráta:

$$\text{I.} \quad \frac{40}{100} = 40\%,$$

$$\text{II.} \quad \frac{20}{100} = 20\%.$$

2. Átlagprofitráta:

$$\frac{40 + 20}{100 + 100} = 30\%.$$

Az egyes iparágak össztermékeinek termelési ára:

I. $60\ \mathbf{c} + 40\ \mathbf{v} + 30\ \mathbf{p} = 130$
II. $80\ \mathbf{c} + 20\ \mathbf{v} + 30\ \mathbf{p} = 130.$

Az I. iparágban tehát az ott termelt 40 **m** helyett csak 30 **p**-t realizálnak, míg a II.-ban a 20 **m** helyett tízzel többet, és így ugyancsak 30 **p**-t. Látható, hogy a termelési áron történő eladás révén a társadalmi összértéktöbblet tőkearányosan oszlik meg.

F: Töltse ki az alábbi táblázatot és állapítsa meg a termelési ár és az érték nagyságának összefüggését.

Iparág	**c**	**v**	**m**	**p**	Érték	Termelési ár
I.						
II.						
Összesen						

R: A termelési ár és az értéknagyság összefüggésének megállapításához össze kell hasonlítania a két utolsó rovat egyes tételeit és összegét.

Iparág	**c**	**v**	**m**	**p**	Érték	Termelési ár
I.	60	40	40	30	140	130
II.	80	20	20	30	120	130
Összesen	140	60	60	60	260	260

Az érték és a termelési ár nagyságának összefüggése:

1. A társadalmi össztermék értéke és termelési ára megegyezik, egyaránt 260.
2. Az egyes termékfajták termelési ára pozitív és negatív irányban eltér az értéktől, de az eltérések társadalmi szinten kiegyenlítik egymást.

Látjuk tehát, hogy az érték és a termelési ár összege az össztermékre vonatkozóan megegyezik, csak az egyes termékfajtáknál különböző. Ez azért van így, mert a tőkeáramlás révén csak a társadalmi összértéktöbblet újraelosztása megy végbe. Túlságosan leegyszerűsített példánk esetleg félreértésre vezethet. Úgy tűnhet, mintha a különböző fajtájú áruknak azonos termelési áruk lenne. Célszerű ezért a termelési árat termékegységre is kiszámítani.

K: Mekkora 1 db $\mathbf{A}_{\mathrm{I}}$ és 1 db $\mathbf{A}_{\mathrm{II}}$ áru termelési ára, ha az I. iparágban 100 db-ot, a II. iparágban pedig 10 db-ot termeltek összesen egy évben?

V: Egységnyi áru termelési ára:

$$\mathbf{A}_{\mathrm{I}} = \frac{130}{100} = 1{,}30$$

$$\mathbf{A}_{\mathrm{II}} = \frac{130}{10} = 13.$$

$\mathbf{A}_{\mathrm{I}}$-nek tehát 1,30-ért kell az áru darabját eladnia azért, hogy a 100 lekötött tőkére az iparág megkapja az átlagprofitot. $\mathbf{A}_{\mathrm{II}}$-nél pedig ez a feltétel akkor teljesül, ha 1 db árut 13-ért adnak el. Túlegyszerűsített példánk a következő félreértésre is vezethet: úgy tűnhet, mintha a termékegység önköltségének és az átlagprofitrátának az ismeretében kiszámítható lenne valamely áru termelési ára. Ez a félreértés abból adódhat, hogy példánkban a lekötött és a felhasznált tőkét azonosnak vettük (iparáganként 100—100). Tudjuk azonban, hogy a valóságban a kettő mindig eltér, mert az állótőkének csak egy része használódik el egy évben, a forgótőke pedig egy év alatt rendszerint többször is megfordul.

K: Ha az átlagprofitráta 30% és valamely termékegység átlagos önköltsége 10, mit kell még ismernünk ahhoz, hogy meg lehessen mondani, mekkora a termelési ára?

R: Az átlagprofitot a **lekötött** tőkére kell megkapni az összes termék árában. Ezért az átlagprofitráta nem azt mutatja, hogy a termékegység önköltségének hány százalékát kell az önköltséghez hozzáadni.

V: Ismernünk kell még a lekötött össztőkét és az egy évben termelt termékegységek számát.

Egy termékegység termelési árának kiszámításához[3] tehát ismernünk kell: 1. az átlagprofitrátát, 2. a termékegység önköltségét.

[3] Amikor itt a termelési ár kiszámításáról beszélünk, akkor ezt azért tesszük, hogy kimutassuk egyes tényezők szerepét. A valóságban a tőkés nem kiszámítja a termelési árat, hanem észleli, amikor látja, hogy a piacon milyen áron tud eladni. A termelési ár tehát a valóságban nem „kiszámítódik", hanem a piaci konkurrenciában kialakul.

ségét, 3. a lekötött tőke nagyságát, 4. az egy évben termelt termékegységek számát.

F: Mekkora az A_1 áru egységének termelési ára, ha
a) az átlagprofitráta 30%,
b) 1 db önköltsége 10,
c) a lekötött tőke 100,
d) a termelt egységek száma 5?

M: A lekötött 100 tőke 30%-a 30. A termelt egységek száma 5, tehát egységnyi terméken $\frac{30}{5} = 6$ profitot kell realizálni ahhoz, hogy az össztőkére meglegyen az átlagprofit. A termékegység termelési ára tehát $10 + 6 = 16$.

A kapitalizmusban az árukat nem értékükön, hanem termelési árukon adják el hosszabb idő átlagában, azaz olyan áron, hogy minden termékegységen annyi profitot realizáljanak, aminek évi összege biztosítja az össztőkére az átlagprofitot. Az átlagprofitot azonban a **termelési ág** kapja, összes lekötött tőkéje után. Iparágon belül az egyes tőkés az átlagprofitnál magasabb és alacsonyabb profitot is kaphat.

K: Ha egyfajta termékek termelői együttesen össztőkéjük arányában részesednek a társadalmi összértéktöbbletből, akkor közülük ki kap extraprofitot (tehát az átlagprofitnál magasabb profitot)?
1. Az-e, akinek a tőkéje iparági viszonylatban magas—alacsony összetételű?
2. Forgótőkéjének megtérülési száma magas—alacsony?
3. Az átlagosan lekötött forgalmi tőkéje nagy—kicsi?
Válassza ki mindhárom esetben a helyes választ!

R: Egyfajta terméknek csak **egyetlen** társadalmi termelési ára lehet. Ha iparágon belüli viszonylatban az egyéni tőke az iparági átlaghoz képest magas összetételű, forgótőkéje gyorsabb megtérülésű és forgalmi tőkéje kisebb, akkor ez arra utal, hogy technikai színvonala magasabb az átlagosnál, az értékesítést jobban szervezi meg.

V: **1.** magas, **2.** magas, **3.** kicsi.

Ha tehát iparágakat hasonlítunk össze, akkor az iparágak profitrátái hosszabb idő átlagában egyformák, függetlenül az iparági összetőkék értékösszetételétől, megtérülési idejétől és az ott szükséges forgalmi tőke nagyságától. Iparágon belül azonban az egyéni tőkék profitrátái mindig különböznek az előbb felsorolt tényezők eltéréseinek megfelelően. Az iparági átlagosnál rosszabb körülmények között a termelők nem kapják meg az átlagprofitot, a jobb körülmények között termelők pedig az átlagprofiton felül exraprofitot is kapnak. Ez az extraprofit a különértéktöbbletnek — amely mint tudjuk az egyéni ráfordítás és a társadalmilag szükséges ráfordítás értékbeni különbsége — átalakult formája.

K: Határozza meg mennyiségileg az egyes tőkések extraprofitját annak figyelembevételével, hogy a kapitalizmusban nem az érték, hanem a termelési ár az ármozgási centrum.

V: Termelési ár esetén a különértéktöbblet alapján keletkező extraprofit mennyiségileg nem az egyéni ráfordítás és a társadalmi érték különbségével, hanem az egyéni és társadalmi termelési ár különbségével egyenlő.

c) AZ ÉRTÉK ÉS A TERMELÉSI ÁR KAPCSOLATA

Korábban az áruk ármozgását közvetlenül az értékhez kapcsoltuk és úgy fogtuk fel, hogy az értéktől való eltérés mindig mozgásba hoz olyan hatásokat, amelyek az árakat az érték irányába változtatják. Most viszont azt mutattuk ki, hogy tőkés termelési viszonyok között az ármozgás centruma, vonzáspontja nem az érték, hanem a termelési ár. Azt mondhatnánk erre, hogy ezzel elvetjük az érték ármeghatározó szerepét, sőt magát a munkaérték-elméletet. Hiszen ezzel elismerjük, hogy az árak mozgási centruma olyan gazdasági állandó, amelynek nagyságára a társadalmilag szükséges munkaráfordításon kívül más tényező is hat. Sőt még meg is toldhatnánk esetleg azzal, hogy helyesen cselekszünk, hiszen ennek van csak valóságtartalma, az érték csak fikció.

K: Miért hamisak ezek az állítások?

R: Nem veszik figyelembe, hogy miképpen jutottunk el a termelési ár fogalmához és meghatározásához. Ez a kérdés kulcsa.

V: A termelési árat csakis az értékből kiindulva, mint attól való tartós eltérést tudjuk megmagyarázni és meghatározni. A termelési ár csak mint az ármozgás **közvetlen** meghatározója váltja fel az értéket, de nem mint **végső** meghatározója.

A termelési árnak az értéktől való függése azonnal szembetűnik, ha úgy vezetjük le, hogy az értékből kiindulva annak egy részét vesszük, és ennek a résznek az újraelosztása alapján származtatjuk a termelési árat. Ezzel a levezetéssel kapcsolatban hangsúlyozzuk, hogy az ármozgásra alapvetően a munkaráfordítások alakulása hat. A kialakuló árcentrum azért lesz az értéktől eltérő, mert meghatározásában szerepet játszanak olyan egyéb tényezők is, amelyek a munkaráfordításokhoz viszonyítva kevésbé állandóak, de a nagyüzemi termelés kialakulásától kezdve folyamatosan hatnak. Ez a hatás a napi esetleges piaci hatásokhoz képest tartós. Figyelembe véve, hogy az érték a cserekapcsolatban a legmélyebb lényegi összefüggés kifejezője, az árak ezzel szemben az ehhez kapcsolódó felszíni jelenségek:

K: Az értékhez és az árakhoz viszonyítva hol helyezkedik el a termelési ár?

V: A termelési ár az érték és árak között helyezkedik el, az értékhez viszonyítva a felszínhez, a jelenségvilághoz közelebb álló kategória, az árakhoz viszonyítva lényegibb, mélyebb összefüggéseket kifejező fogalom.

Az érték és a termelési ár viszonyában az érték domináns volta azon kívül, hogy belőle kiindulva jutottunk el a termelési árhoz, abban is kifejezésre jut, hogy minden olyan hatás, amely az érték nagyságát módosítja, szükségképpen kihat a termelési árra is. Sőt ezek a termelési ár mozgásában a legnagyobb mértékben szerepet játszó hatások.

Az érték és a termelési ár kapcsolata további mennyiségi összefüggéseket is feltár.

A termelési ár levezetése során az értékből kiindulva az **m**-et osztottuk el újra. Az önköltséget (a **c** + **v**-t) változatlanként kezeltük, ez azonban nagyfokú egyszerűsítés. Valójában a termelési ár kialakulása azt is magában foglalja, hogy az önköltségben szereplő **c**-t is **termelési áron** adják és veszik, tehát a költségek is a termelési ár szintjén, nem pedig az érték szintjén

jelennek meg. Ez végső soron csak annyiban módosítja eddigi megállapításainkat, hogy a termelési áraknak az értékből történő levezetése több szakaszos, ténylegesen bonyolultabb, mint ahogy leegyszerűsített sémáinkban bemutattuk.

Hasonlóképpen problémát jelent, hogy az ágazatok összes termékének termelésiár-összegei eltérnek értékösszegeiktől. Ez azt is jelenti, hogy a fogyasztási cikkek termelésiár-összege is eltér értékösszegétől.

K: **1.** Mi következik ebből a **v**-re vonatkoztatva?
2. Hogyan határozható meg pontosítva a termelési ár nagysága?

R: Vegye figyelembe, hogy a munkásnak hozzá kell jutnia a létfenntartásához szükséges eszközökhöz, vagyis bérén azt meg kell tudnia vásárolni.

V: **1.** A munkaerő értékét képviselő termékhalmaz termelésiár-összegének kell az átlagbérszínvonallal megegyeznie és nem értékösszegének.
2. A termelési árban az önköltségelemek termelési áron értelmezett nagyságához adódik hozzá a befektetett tőkére jutó átlagprofit.

4. A TERMELÉSI ÁRRÓL SZÓLÓ MARXI ELMÉLET JELENTŐSÉGE

a) A TERMELÉSI ÁR MINT ELOSZTÁSI KATEGÓRIA

A termelési ár kialakulási folyamatának feltárása előfeltétele annak, hogy helyes magyarázatot adjunk az értéktöbblet elosztására. A termelési ár ezért elsősorban **elosztási kategória.** Mint ilyen, amikor megmutatja, hogy az egyes tőkés csoportok milyen arányban részesednek az értéktöbbletből, arra is rávilágít, hogy a kapitalizmusban nem egyszerűen az egyes tőkés áll szemben a saját munkásaival, hanem az egész tőkésosztály egységesen érdekelt a munkásosztály kizsákmányolásában.

K: Mennyiben mutatja meg a termelési ár, hogy minden egyes tőkés érdekelt a többi tőkés által alkalmazott munkások kizsákmányolásában is?

V: A termelési áron keresztül valamennyi iparág tőkései az összértéktöbbletből az iparági lekötött tőke arányában részesednek, tehát profitrátájukat az is befolyásolja, ha más ágakban változik az értéktöbblet nagysága.

b) A TERMELÉSI ÁR JELENTŐSÉGE A MUNKAÉRTÉK-ELMÉLET SZEMPONTJÁBÓL

A termelési ár kialakulási folyamatának feltárása értékelméleti szempontból is fontos tett volt. A termelési ár felismerése nélkül nem magyarázható meg az érték és az árak kapcsolata a kapitalizmusban, mert — mint láttuk — az érték a termelési ár közbeiktatásával határozza meg az árat oly módon, hogy az ármozgás közvetlen centruma a termelési ár. A termelési árat nem ismerve a munkaérték-elmélet Marx előtti hívei nem tudtak magyarázatot adni arra, hogy a tőkék eltérő összetétele és megtérülési ideje ellenére miért van tendencia azonos profitrátára a különböző ágazatokban. A termelési ár feltárásának hiánya nehezítette, hogy megvédjék helyes értékelméleti megállapításaikat a legnagyobb klasszikus polgári közgazdászok, Smith és Ricardo, sőt értékelméleti következetlenségeket is idézett elő ez írásaikban, ami olykor a munkaérték-elmélet feladását is jelentette.

A termelési ár jelentőségét az értékelmélet szempontjából különösen kiemeli, hogy nélküle nem magyarázható meg a bérváltozásoknak az árcentrumra gyakorolt hatása sem. A IV. fejezetben a termelési ártól elvonatkoztatva, az értéket mint közvetlen árcentrumot feltételezve vizsgáltuk a jövedelemváltozásoknak az árszínvonalra gyakorolt hatását. Emellett feltételeztük, hogy

— aranypénzforgalom van,
— a tőkések és a munkások egyaránt elköltik jövedelmeiket,
— a szabad verseny nem korlátozott,
— a tőkéseken és munkásokon kívül más rétegek vagy osztályok nincsenek a tőkés társadalomban.

Arra a következtetésre jutottunk, hogy ilyen feltételek mellett a bérváltozások hosszabb távon sem az árszínvonalat, sem az árarányokat nem módosítják, mert a jövedelmek változása nem okoz értékváltozást. A következőkben a korábbi feltételezéseket fenntartva és a termelési ár kialakulását bekapcsolva vizsgáljuk meg a kérdést. (Árak és bérek változásainak kapcsolatára vonatkozólag adott megoldásunk még itt sem végleges. Ezt csak a fenti absztrakciók feloldása után tudjuk megadni, a

pénzforgalom tárgyalásánál, a IX. fejezetben.) Kiindulunk a fejezetünk 3. pontjában alkalmazott séma adataiból, az ott adott egyszerűsítő feltevések mellett. Van tehát két iparágunk, azonos tőkebefektetéssel, azonos értéktöbbletrátával, a lekötött és a felhasznált tőkét egyenlőnek vesszük. Alappéldánk tehát a következő:

	érték	termelési ár
I.	$60\ \mathbf{c} + 40\ \mathbf{v} + 40\ \mathbf{m} = 140$	130
II.	$80\ \mathbf{c} + 20\ \mathbf{v} + 20\ \mathbf{m} = 120$	130

F: **1.** Emelje meg a munkabéreket 10%-kal, és hajtsa végre az ebből adódó szükséges módosításokat.

2. Állapítsa meg, hogy a bérváltozások mit változtatnak meg és mit nem.

R: **1.** I. $60\ \mathbf{c} + 44\ \mathbf{v} + \ldots\ldots\ldots ?$
II. $80\ \mathbf{c} + 22\ \mathbf{v} + \ldots\ldots\ldots ?$

Tudjuk, hogy az áru értéke nem változik a puszta **bérváltozás** miatt.

	érték	termelési ár
2. I.	$60\ \mathbf{c} + 44\ \mathbf{v} + 36\ \mathbf{m} = 140$	?
II.	$80\ \mathbf{c} + 22\ \mathbf{v} + 18\ \mathbf{m} = 120$	?

M: **1.** A termelési ár nem maradhat a régi, hiszen ha a régi termelési áron adják el az árukat, akkor a béremelés miatt nem lesznek azonosak az iparágak profitrátái, hanem:

$$\text{I. } \mathbf{p'} = \frac{26}{104} \quad \text{II. } \mathbf{p'} = \frac{28}{102} \text{ lesz.}$$

A bérnövekmény ugyanis gyakorlatilag levonás a korábban elért profitból, tehát a béremelés után az I. profitja $30 - 4 = 26$, a II. profitja pedig $30 - 2 = 28$. A 4 és 2 pedig a lekötött tőkéhez adódik feltételezéseink szerint.

Az új átlagprofitráta:

$$\frac{36 + 18}{104 + 102} = 26{,}21\%, \text{ tehát}$$

	érték	termelési ár
I.	$60\ \mathbf{c} + 44\ \mathbf{v} + 36\ \mathbf{m} = 140$	131,26
II.	$80\ \mathbf{c} + 22\ \mathbf{v} + 16\ \mathbf{m} = 120$	128,74

2. A bérváltozások az értéket nem változtatják meg, csak a termelési árakat.

A bérváltozások nem változtatnak tehát az áru értékének nagyságán, de **a termelési árak nagyságán igen.** A tulajdonképpeni ármozgási centrum azonban a termelési ár. Tételünk tehát így is megfogalmazható: a bérváltozások (jövedelemváltozások) hatással vannak az ármozgási centrumra.

K: Ha valaki — nem ismerve a termelési ár kategóriáját — úgy vélekedik, hogy az árcentrum az értékkel egyenlő, s ugyanakkor belátja, hogy a bérváltozás árcentrum-módosulást eredményez, milyen helytelen következtetésre jut?

R: A bérváltozás az árcentrum változásához vezet, az árcentrum = érték, következésképpen az értéknagyságra nemcsak a munkaráfordítás változása hat, hanem ...

V: Ha a bérváltozás változtatja az árcentrumot, az utóbbi pedig az értékkel egyenlő, akkor az értéket nem kizárólag az áru előállítására fordított munka határozza meg, hanem a jövedelemváltozások is hatással vannak rá.

Végeredményben a fenti következtetésre jutott Ricardo is, és ezzel engedményt tett Smith tételének, amely szerint az érték jövedelmekből tevődik össze. Marx ezzel az ellentmondással nem találkozott, mert feltárta, hogy nem az érték, hanem a termelési ár az árcentrum, a bérváltozás csak ezt módosítja, de oly módon, hogy az ellentétes irányú változások kiegyenlítik egymást.

Mint látható, a munkaérték-elmélet nem alkalmazható a kapitalizmusra ellentmondás nélkül, ha nem egészítjük ki a termelési árról szóló elmélettel. Enélkül nem tartható az a tétel, amely szerint az áru értéknagysága kizárólag az újratermelésére fordított munka mennyiségétől függ.

Az árak és a bérek változásának kapcsolata is eltér — a termelési ár figyelembevételével — attól, ahogyan közvetlenül értékarányos árak esetén alakulna. Korábban alkalmaztunk feltételezéseket és levontunk a kapcsolat alakulására következtetéseket. Ezeket a IV. fejezetben tárgyaltuk és jelen alfejezetünkben felidéztük. Ha minden egyéb korábbi feltételezést fenntartunk, de figyelembe vesszük, hogy az árak arányai a termelési árak arányai alapján alakulnak:

K: Hogyan módosulnak a jövedelemváltozás és árváltozás kapcsolatáról korábban levont következtetéseink?

V: A jövedelmek változása **hosszú távon** is változást idéz elő a termelési árak és ennek következtében az árak arányaiban, de nem változtatja meg az összes termelési ár együttes összegét, és így az árszínvonalat sem.

5. AZ ÁTLAGPROFITRÁTA SÜLLYEDŐ IRÁNYZATA

Az átlagprofitrátáról már az eddigiekben megállapítottuk, hogy annak nagyságát a társadalmi összértéktöbbletnek a lekötött összes tőkéhez való aránya határozza meg. Arról is volt szó, hogy a profitráta magasságára négy tényező hat:

— az értéktöbbletráta (egyenesen arányos vele);
— a tőke értékösszetétele (fordított irányban változtatja);
— a tőke megtérülési ideje (fordítottan arányos vele);
— a forgalmi tőkének az össztőkén belüli aránya (fordított irányban hat).

Az átlagprofitráta társadalmi méretekben kifejezésre jutó profitráta.

K: Milyen tényezők hatnak az átlagprofitráta nagyságára?

V: Az átlagprofitráta nagyságát a profitráta magasságát meghatározó tényezők társadalmi méretekben kifejezett nagysága határozza meg.

A profitráta alakulását ezeknek a tényezőknek a változásából állapíthatjuk meg. Ezen a helyen csak a monopóliumok kialakulásáig elemezzük a profitráta alakulását. A monopolkapitalizmus viszonyai közötti változásaira a következő fejezetben térünk vissza.

Korábban kimutattuk, hogy az értéktörvény működése a termelőerők fejlesztésére ösztönzi a tőkést. A termelőerők fejlődése pedig kihat az átlagprofitráta magasságát meghatározó tényezőkre. A technikai fejlődésnek az **értéktöbbletráta növelésére** gyakorolt hatása döntő részben azon alapul, hogy a technikai fejlődéssel csökken a termékek egységének az értéke.

A IV. fejezetben tanultakra támaszkodva válaszoljon az alábbi kérdésekre:

K: 1. Hogyan hat a termékegységek értékének a csökkenése a kizsákmányolás fokára?
2. Mi fékezi a fenti hatást a technikai fejlődés során?
3. Hogyan hat a kizsákmányolás fokának változása az átlagprofitráta alakulására?

V: 1. A termékegységek értékének csökkenése közvetlenül vagy közvetve kihat a munkaerő értékét meghatározó termékhalmaz elemeinek értékére, csökkenti azt és ezzel együtt a munkaerő értékét is. Ez egyébként változatlan körülmények között az értéktöbbletrátát növeli.
2. A fenti hatást fékezi, hogy — a munkaerő értékében szerepet játszó történelmi, társadalmi elem hatása következtében — egyidejűleg nő a munkaerő értékét meghatározó termékhalmaz nagysága. Fékezőleg hat ezenfelül az is, hogy a munkásosztálynak szervezett fellépéssel sikerült a munkaidő meghosszabbítását megfékeznie, sőt a munkaidő csökkentését elérni.
3. A kizsákmányolás foka nő és ez növelőleg hat a profitrátára.

A technikai fejlődés következménye az is, hogy megnő az egy munkás által mozgásba hozott termelésieszköz-tömeg, vagyis **nő a tőke szerves összetétele.** Ezzel együtt nő a tőke értékösszetétele is.

K: Melyiknek a növekedése gyorsabb, a szerves összetételé-e vagy az értékösszetételé?

R: 1. A kérdés másképpen úgyis fogalmazható, hogy értékben gyorsabb-e a $\frac{\mathbf{c}}{\mathbf{v}}$ hányados növekedése vagy fizikai arányait tekintve?
2. A kérdés visszavezethető arra, hogy a **c** vagy a **v** értékének a csökkenése gyorsabb-e a technikai fejlődés eredményeként bekövetkező termelékenységnövekedés következtében?

V: A tőke szerves összetételének a növekedése a nagyobb. Az értékösszetétel növekedését fékezi, hogy a **c** értékcsökkenése gyorsabb, mert a termelékenységnövekedés hatásának egy részét a **v** értékénél ellensúlyozza a történelmi-társadalmi elem, a **c** értékrésznél viszont ilyen nincs.

Az eddig vizsgált két tényező közül az értéktöbbletráta növekedése növelőleg, a tőke értékösszetételének növekedése csökkentőleg hatott az átlagprofitrátára. A két hatás eredőjét vizsgálva a tapasztalat azt mutatja, hogy végül is az értékösszetétel növekedése következtében előálló csökkentő hatás a domináns. Elvontan is erre következtethetünk, mert a kizsákmányolás fokozásának jelentős korlátai vannak, ezzel szemben a tőkeösszetétel elvileg korlátlanul növelhető.

Az átlagprofitráta változását befolyásolja **a forgótőke megtérülési idejének és a forgalmi tőke részarányának** az alakulása. A nagyságukra ható fő tényezőket az **1.c)** pontban tárgyaltuk. A technika fejlődése ezekre is kihat. Most a közlekedés fejlődésének a hatását mutatjuk be.

A **közlekedés fejlődése** lehetővé teszi, hogy folyamatosabbá váljon az anyagellátás, ebből kifolyólag a forgótőkén belül csökkenhet az anyagkészlet, ami a megtérülést gyorsítja. A gyorsabb szállítás lehetővé teszi a forgalmi idő és a forgalmi tőke nagyságának csökkenését. Ugyanakkor azonban lehetővé teszi a szállítási távolságok növelését is a beszerzés és az értékesítés során, ami növeli a forgalmi tőke arányát és a forgalmi időt. A hatásokat összevetve a megtérülési idő és az **f** részarányának változása valamelyes csökkenést mutat.

K: Hogyan hat ez az átlagprofitrátára?

V: A forgalmi tőke részarányának és a forgótőke megtérülési idejének bizonyos mértékű csökkenése fékezi az átlagprofitráta süllyedését.

Az átlagprofitráta csökkenését végső soron meghatározó döntő tényezőnek, **a tőke értékösszetételének** a növekedését a tőkés sokféle módon próbálja lassítani, takarékoskodva az állandó tőkével. A túlóráztatás, a munkaintenzitás növelése nemcsak a kizsákmányolás fokát növeli, hanem lehetővé teszi a termelés bővítését anélkül, hogy az állandó tőkét is ennek arányában bővíteni kellene. A hulladékanyagok mennyiségének csökkentése, ill. célszerű felhasználása sok esetben eredményez jelentős megtakarítást. Néha a technika fejlődésének iránya maga is nagy összegű megtakarítást tesz lehetővé, pl. amikor lehetővé válik drága anyagok olcsókkal való helyettesítése. Ebbe az irányba hat a külkereskedelem fejlődése is.

Az átlagprofitráta süllyedő tendenciája — amely a tőke és a technikai haladás ellentmondásos kapcsolatának a kifejezője —

nagyon érzékenyen érinti a tőkést. A tőke közreműködését saját egyéni érdekéből kiindulva magyarázhatjuk.

K: Mi készteti a tőkést a technikai fejlesztésre?

V: Az új technikát a tőkés mindig a **különértéktöbblet** (extraprofit) reményében vezeti be, a konkurrencia nyomása pedig a többieket is felzárkózásra készteti, különben nem jutnak profithoz.

K: Mi a folyamat ellentmondása?

V: Az ellentmondás abban van, hogy a magasabb profitra való törekvés — a technikai fejlesztés — elkerülhetetlenül azzal a következménnyel jár, hogy eközben az össztőke jövedelmezőségi szintje csökken.

Ebben tulajdonképpen az értéktöbblettörvénynek és az értéktörvénynek — a tőkés termelőmód gazdasági alaptörvényének és legfontosabb mozgástörvényének — az ellentmondása fejeződik ki. A gazdasági alaptörvény követelményének — a minél több profit elsajátításának — az érvényre juttatását fékezi az értéktörvény működése, a technikai fejlődést kiváltó hatásának megvalósítása. Ebben is a tőkés termelőmód antagonizmusa tükröződik.

FELADATOK

1. Egy vizsgázó hallgató feleletében így jellemezte a profitot és a profitrátát: „A profit és a profitráta a burzsoá közgazdászok által az értéktöbblet és az értéktöbbletráta helyett alkalmazott kategória, amely a kizsákmányolás tényének a leplezésére szolgál, ill. arra, hogy a kizsákmányolás fokát a valóságosnál kisebbnek tüntesse fel." Milyen hibákat követett el a felelő?

2. Milyen feltételezés esetén nem hibás az alábbi egyenlőség sem és az alábbi szimbólumok alkalmazása sem: termelési ár $= c + v + \bar{p}\,(c + v)$, ahol $\bar{p} =$ az átlagprofitráta százalékban megadva?

3. **A** és **B** tőkés vállalkozók. Vállalataikra jellemző adatok:

	A vállalat	**B** vállalat
Befektetett össztőke	1000	1000
ebből: állótőkeként működik	500	200
forgótőkeként működik	500	800
A forgótőkéből termelési eszköz	200	350
változó tőke	300	450
Egy megtérülési ciklusban termelt értéktöbblet	100	100
A forgótőke megtérülési száma	4	5

A forgalmi tőkétől eltekintünk.

Számítsa ki mindkét esetben a kizsákmányolás fokát, az értéktöbblet évi rátáját és az évi profitrátát.

Miért lehet jövedelmezőbb példánkban a tőke annak a tőkésnek a tőkéjénél, ahol alacsonyabb a kizsákmányolás foka?

4. Készítse el a termelőtőke felosztásának sémáját úgy, hogy a megadott sémavázlatban rendre a megfelelő kipontozott helyre írja be az alábbi megadott szövegelemeket:

— az értéktöbblet létrejöttében játszott eltérő szerepe
— forgótőke
— állandó tőke
— állótőke
— változó tőke
— a megtérülés módja

A termelőtőke felosztása . . . . . alapján	A termelőtőke felosztása elemeinek anyagi formája alapján	A termelőtőke felosztása . . . . . alapján
	Munkaeszközök (épületek, gépek stb.)	. . . . .
. . . . .	Munkatárgyak (alapanyagok, segédanyagok és üzemanyagok stb.	. . . . .
	Munkaerő	
. . . . .		

5. Egy tőkés vállalat adatai:

Egy évben termelt és eladott áruk értéke		20 000
Költségek:		
1. Amortizáció	1000	
2. Évi anyagfelhasználás	6000	
3. Évi kifizetett bér	8000	
Összesen		15 000
Évi nyereség		5 000
A nem amortizálódott állótőke értéke		9 000
Az év folyamán a forgalmi szférában átlagosan lekötött tőke		300

A forgótőke egy évben kétszer térült meg.

Írja be a megfelelő adatokat a profitráta $\frac{\mathbf{m}}{\mathbf{c}+\mathbf{v}+\mathbf{f}}$ képletébe. (A profitrátát nem kell kiszámítani és a tőke **c** elemeit felesleges összeadni. Bár az 1000 amortizáció — ha már pénzben lecsapódott — tulajdonképpen a forgalmi tőkébe tartozik, az egyszerűség kedvéért szerepeltesse a **c** elemek között.)

6. Tegyük fel, hogy valamely tőkésországban összesen csak kétfajta terméket állítanak elő:

$\mathbf{A}_1$-ből 100 db-ot, amelynek együttes önköltsége 300 és a termelésében lekötött tőke 500.

A_2-ből 200 db-ot, amelynek együttes önköltsége 800 és a termelésében lekötött tőke 1000.
A társadalmi összértéktöbblet 450.

a) Mekkora az átlagprofitráta?

b) Mekkora A_1 és A_2 áru egységének termelési ára?

7. Egy tőkés gazdaságot képviseljen három vállalat, amelyek mindegyike csak egy-egy terméket gyárt. Lekötött és elhasznált tőkéjük azonos. Jellemző adataik az alábbiak:

A vállalat terméke	Elhasznált **c**	Elhasznált **v**	Termelt **m**	Termelt termék db	Össztermék értéke	Össztermék termelési ára	1 db termék termelési ára
A	60	40	40				
B	50	50	50				
C	40	60	60				
Összesen							

a) Egészítse ki a táblázatot a hiányzó adatok kitöltésével.

b) Készítsen egy második ugyanilyen tartalmú táblázatot és töltse ki azt, feltételezve, hogy a munkabérek 20%-kal emelkednek az előző táblázathoz képest, viszont a termelés mennyisége, a termelékenység, a holt munka felhasználása változatlan marad.

c) Indokolja meg az egyes termékek termelési árának második táblázatbeli nagyságát.

8. Valamely tőkésországban csak két iparág van, mindkét iparágban 3—3 tőkés üzem (I/1, I/2, I/3 és II/1, II/2, II/3) működik, a következő tőkeösszetétellel (egyéb körülmények átlagosak):

I. iparág I/1 1:1 I/2 2:1 I/3 3:1
II. iparág II/1 2:1 II/2 3:1 II/3 4:1.

a) Melyik iparág realizál átlagprofitként több értéktöbbletet, mint amennyit megtermelt, és melyik kevesebbet?

b) Az I. és a II. iparágban mely egyéni tőkék realizálnak átlagprofitot, melyek ennél többet (tehát extraprofitot is), és melyek kapnak az átlagprofitnál kevesebbet?

MEGOLDÁSOK

1. Amellett, hogy a profit és a profitráta kategóriája valóban leplezi a kizsákmányolás tényét, ill. a valóságosnál kisebbnek tünteti fel annak nagyságát, és bár továbbá igaz az is, hogy ezt a burzsoá közgazdászok jól ki is használják, vizsgázónk mégis hibásan fogalmazott. Figyelmen kívül hagyott ugyanis több fontos vonatkozást. Először, a profit és a profitráta fogalmát a marxista politikai gazdaságtan is használja, mert ezek a tőkés elosztási viszonyok valóságának fontos vonásait tükrözik. Másodszor, a megfogalmazásból úgy tűnik, mintha a kizsákmányolás tényének és mértékének a leplezése csakis a burzsoá közgazdászok törekvéseinek volna az eredménye, pedig maguknak a tőkés viszonyoknak az objektív valóságához is szervesen hozzátartozik, hogy a felszínen leplező formákban jelenjenek meg. Harmadszor, a profitráta a vállalatok rentabilitásának olyan mutatója, amely valóságos összefüggéseket fejez ki.

2. Ha a lekötött tőke megegyezik az elhasznált tőkével. Ugyanis ekkor, és csak ekkor egyezik meg a profit vetítési alapjául szolgáló tőke az önköltségelemekkel.

3.

	A tőkésnél	**B** tőkésnél
Kizsákmányolás foka	$\frac{100}{300} = 0{,}333,$ azaz $33{,}3\%$	$\frac{100}{450} = 0{,}222,$ azaz $22{,}2\%$
Értéktöbblet évi rátája	$\frac{4100}{300} = 1{,}333,$ azaz $133{,}3\%$	$\frac{5100}{450} = 1{,}111,$ azaz $111{,}1\%$
Profitráta	$\frac{400}{1000} = 0{,}4,$ azaz 40%	$\frac{500}{1000} = 0{,}5,$ azaz $50\%.$

A **B** tőkés tőkéjének jövedelmezőségét mutató profitráta azért lehet nagyobb a kizsákmányolás alacsonyabb foka ellenére, mert gyorsabb a tőke megtérülése, és azonos idő alatt többször hoz értéktöbbletet, másrészt nagyobb az értéktöbbletet termelő változó tőke aránya.

4.

A termelőtőke felosztása az értéktöbblet létrejöttében játszott eltérő szerep alapján	A termelőtőke felosztása elemeinek anyagi formája alapján	A termelőtőke felosztása a megtérülés módja alapján
Állandó tőke	Munkaeszközök (épületek, gépek stb.)	Állótőke
	Munkatárgyak alapanyagok, segédanyagok stb.	Forgótőke
Változó tőke	Munkaerő	

5.

$$2\,\frac{2500}{(9000+1000+3000)\,\mathbf{c}+4000\,\mathbf{v}+300\,\mathbf{f}}$$

Magyarázat:

Ha az **n** értékét a tört elé kiemeljük, akkor a számlálóban csak a forgótőke egy megtérülése alatt keletkezett **m** szerepelhet $\left(\frac{\text{évi } \mathbf{m}}{\mathbf{n}}\right)$.

(A profitráta képletében a lekötött, nem pedig a felhasznált tőke szerepel. Ezért az évi felhasznált anyag értékét és az évi kifizetett munkabért osztanunk kell az **n**-nel.)

6. **a)** Átlagprofitráta $\frac{450}{500+1000}\cdot 100 = 30\%$.

b) $\mathbf{A}_1$ egységének önköltsége $\frac{300}{100} = 3$.

$\mathbf{A}_1$ termelőinek jár 500 lekötött tőke után 150 m (30%), tehát egy egységre jut $\frac{150}{100} = 1{,}5$.

$\mathbf{A}_1$ egységének termelési ára $3 + 1{,}5 = 4{,}5$.

A megfelelő számok $\mathbf{A}_2$ esetében:

Önköltség $\frac{800}{200} = 4$.

Termékegységre jutó átlagprofit $\frac{300}{200} = 1{,}5$.

A_2 egységének termelési ára $4 + 1{,}5 = 5{,}5$.

7. a)

A vállalatok termékei	Elhasznált c	Elhasznált v	Termelt m	Termelt termék db	Összes termék értéke	Összes termék termelési ára	1 db termék termelési ára
A	60	40	40	15	140	150	10
B	50	50	50	10	150	150	15
C	40	60	60	5	160	150	30
Összesen	150	150	150	—	450	450	—

b)

A vállalatok termékei	Elhasznált c	Elhasznált v	Termelt m	Termelt termék db	Összes termék értéke	Összes termék termelési ára	1 db termék termelési ára
A	60	48	32	15	140	147,27	9,82
B	50	60	40	10	150	150	15
C	40	72	48	5	160	152,73	30,55
Összesen	150	180	120	—	450	450	—

c) Az **A** termék termelési ára csökkent, mert az átlagosnál magasabb értékösszetételű ágazat terméke, a **B** terméké nem változott, mert átlagos értékösszetételű ágazat terméke, a **C** terméké emelkedett, mert az átlagosnál alacsonyabb értékösszetételű ágazatban termelték.

8. A II. iparág magas tőkeösszetételű (összesen csak két iparág van), tehát realizált átlagprofitja magasabb, mint az általa megtermelt értéktöbblet. Az I. iparágban fordított a helyzet.

Átlagprofitot kapnak az I/2 és a II/2 egyéni tőkék.

Átlagprofitnál többet realizálnak az I/3 és a II 3 egyéni tőkék, hiszen az a körülmény, hogy összetételük iparágon belüli viszonylatban magas, azt fejezi ki, hogy az átlagosnál magasabb technikai színvonalon (kivételes technikával) termelnek. Átlagprofitnál kevesebbet realizálnak az I/1 és a II/1 egyéni tőkék, mert technikai színvonal tekintetében elmaradnak.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Mi az oka annak, hogy az értéktöbblet az össztőkéből eredő jövedelemként jelenik meg?
2. Milyen érdekkülönbséghez vezet az, hogy az áruegységnek a tőkés szempontjából vett termelési költsége (az önköltség) és annak változása nem esik egybe a társadalom szempontjából termelési költségnek számító érték nagyságával és alakulásával?
3. Minek az arányában részesednek az egyes iparágak az összértéktöbbletből, és mi az ármozgási centrum a kapitalizmusban?
4. Magyarázza meg marxista alapon, hogy a realizált profitok miért nem **v**-arányosak, holott csak a munka termeli az értéktöbbletet.
5. Bizonyítsa be, hogy a bérváltozás okozta árcentrumváltozás nem mond ellent a munkaérték-elméletnek.
6. Hogyan függ össze az érték és a termelési ár?
7. Hogyan határozná meg az extraprofit nagyságát a termelési árak színvonalán?
8. Foglalja össze vázlatosan a termelési ár kialakulását feltáró elmélet tudományos és politikai jelentőségét.
9. Mire utal a profitráta csökkenő tendenciája abban a termelőmódban, amelyben a termelés indítéka, ösztönzője a profit?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. Az értéktöbblet azért tűnik az össztőkéből eredőnek, mert a kapitalizmus felszíni kategóriái (mindenekelőtt az önköltség, a profit, a profitráta, a forgótőke) elleplezik a **v** és az **m** összefüggését, és a **c** + **v** szoros egységét mutatják.
2. A tőkésnek az olyan önköltségcsökkentés is érdeke, ami a társadalomnak nem érdeke (például bércsökkentés). A tőkést viszont nem érdekli a társadalmi szempontból fontos értékcsökkentés, ha ez nem növeli a profitját.
3. Az össztőke által létrehozott értéktöbblet a tőkeáramlás következtében az egyes iparágak között tőkearányosan oszlik el, ezért az ármozgások centruma a kapitalizmusban nem az érték **(c + v + m),** hanem a termelési ár **(c + v +** átlagprofit).
4. **a)** Az **iparágak között** a tőkeáramlás miatt kialakult az átlagprofit, tehát az alacsony szerves összetételű iparágakban

termelt **m** egy része a magas szerves összetételű iparágakban realizálódik.

b) Iparágon belül a fejlettebb technikát alkalmazó tőkés adott nagyságú tőkével a fejletlenebb technikát alkalmazókhoz viszonyítva kevesebb munkást alkalmaz, de az üzemében kifejtett munka kivételes termelékenységű, ezért azonos idő alatt több új értéket hoz létre, mint a többi munka.

5. Ricardo így okoskodott: az árcentrum egyenlő az értékkel, a bérváltozás módosítja ezt a centrumot, tehát ez is meghatározója az értéknek. Marxista alapon a kérdés így oldódik meg: árcentrum = termelési ár. A bérváltozás tehát nem az értéket, hanem a termelési árat módosítja, mégpedig úgy, hogy az ellentétes irányú változások kompenzálják egymást.

6. Az átlagprofit az értéktöbbletből, a termelési ár az értékből levezetett kategória, az árstruktúra alakulása tehát alapjában véve továbbra is az értékarányok változásaitól függ.

7. Az extraprofit egyenlő az egyéni és a társadalmi termelési ár különbözetével.

8. A termelési ár kialakulását feltáró elmélet:

a) Megmutatta, hogy a kizsákmányolás nem az egyes munkás viszonya az egyes tőkéshez, hanem a tőkés**osztály** és a munkás**osztály** viszonyaként jelentkezik.

b) Feltárta, hogy az érték a termelési áron keresztül határozza meg az árakat, és ezzel lehetővé tette az árak és a jövedelmek alakulásának a munkaérték-elmélettel összhangban történő megvilágítását.

9. Mivel a kapitalizmusban a termelés fő ösztönzője és indítéka a profit, ezért a profitráta csökkenő tendenciája is kifejezi, hogy a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásokkal terhes társadalom, és ezzel sajátosan utal arra, hogy a kapitalizmus pusztulásra van ítélve.

VII. FEJEZET

Monopolár és monopolprofit

VÁZLAT

1. **A monopolár és a monopolprofit mint a piac jelenségei**
   a) Monopolista extraprofit realizálása a piaci árakban
   b) A monopolár és a kínálat monopolista szabályozása
   c) A kereslet monopolista befolyásolása
   d) A monopólium a vevő piaci pozíciójában
2. **A monopolár mélyebb meghatározottsága. A monopólium és a tőkés önköltség (önköltségi ár) alakulása**
   a) A monopólium megváltoztatja a termelés tőkés önköltségét
   b) A technikai fejlődés monopolizálásának hatása a monopóliumok által termelt áruk tőkés önköltségére
   c) A kihasználatlan kapacitásokkal összefüggő „fiktív" költségek
   d) A monopolár objektív összefüggések által meghatározott kategória
3. **Az értéktörvény érvényesülése a monopolkapitalizmusban**
   a) Azonosságok és különbözőségek a klasszikus tőkésvállalat és a monopólium költségalakulásában. A monopolista költségeltérítés korlátai
   b) A termelési ár kialakításában döntő szerepet játszó profittörekvés megjelenése a monopolárakban
   c) Van-e tendencia a profitráták kiegyenlítődésére a monopolkapitalizmusban?
   d) A monopolár és a termelési ár
4. **A profitráta tendenciája a monopolkapitalizmusban**
   a) A profitráta tendenciája a monopolkapitalizmus rendszerré válásának korszakában
   b) A monopóliumok hatása a profitráta alakulására

Az előző fejezetben kifejtettük, hogy tőkés viszonyok között miért szükségszerű az áru társadalmi és tőkés költségének (az önköltségi árnak) a megkülönböztetése, az értéktöbblet profitként való megjelenése, és a különféle iparágakban termelt profitok kiegyenlítődése átlagprofittá. A magyarázatot a tőkés termelési viszonyok és termelőerők szabadversenyes kapitalizmusra jellemző fejlődési formáiban találtuk meg. Az **értéktöbblettörvény követelménye,** hogy az átlagos feltételek között termelő tőkés — működjék bármely iparágban — áraiban hosszú távon egységnyi tőkére vetítve egyenlő nagyságú profitot realizáljon. Ez a — tőkés viszonyok között kikerülhetetlen — szükségszerűség azonban **ellentmondásban van az értéktörvény klasszikus követelményével,** nevezetesen azzal, hogy az árak hosszabb távon az értéknek feleljenek meg. Az ellentmondás az árak hosszú távú mozgását meghatározó, **átlagprofitot** tartalmazó termelési árban nyer mozgásformát. A termelési ár szoros logikai és történelmi kapcsolatban van az értékkel. Marx a termelési árat éppen az értékből kiindulva, annak alapján fejtette ki, és az **átlagprofit** sem érthető meg másként, csak mint a megtermelt **értéktöbbletek** átlagolódása. A termelésiár-elmélet tehát nem más, mint a munkaérték-elmélet és az értéktörvény alkalmazása, konkretizálása a sajátos tőkés viszonyokra.

A tőkés társadalom termelőerőinek és termelési viszonyainak szerkezete a monopolkapitalizmus kialakulásával lényegesen megváltozott. A monopoltőke és az új termelőerők megjelenése rányomta bélyegét a piaci feltételekre és az áralakulásra is.

K: Kielégítően meg tudjuk-e magyarázni az árak mozgásában jelentkező új tendenciákat pusztán a termelési árnak mint árvonzáspontnak a megértése alapján?

R: Az árakban kifejezésre kell jutnia a kapitalizmus termelőerői fejlődési szükségleteinek és a monopolista érdekeknek is.

V: Nem. A termelési áron túlmenően az elemzésbe be kell kapcsolnunk más, a mai tőkés viszonyokat kifejező tényezőket is.

Habár önmagában a termelési ár alapján már nem magyarázható meg a monopolkapitalizmus korszakában tapasztalható ármozgás, a termelési árat az új jelenségek magyarázatakor

mégis történelmi és logikai kiindulópontnak kell tekintenünk. E kategória nélkül — mint majd később bizonyítjuk — a mai ármozgások lényege sem érthető meg. Itt azonban nem állhatunk meg. **Meg kell vizsgálnunk azokat a tényezőket, erőket, amelyek** közvetettebbé teszik a termelési ár és a piaci árak kapcsolatát, **amelyek** a monopolkapitalizmusban **tartósan és lényeges mértékben eltérítik az árakat a termelési ártól.** Két tényezőt emelünk itt ki: a monopóliumokat (helyesebben az állam és a monopóliumok összefonódását), valamint a modern tőkés termelőerőket. Minthogy a termelési ár tárgyalásakor kifejtettekhez képest éppen e tényezők újak, érthető, hogy ebben a fejezetben elsősorban ezekkel foglalkozunk. Annál is inkább, mert a szakirodalomban találkozhatunk olyan felfogással, amely a mai áralakulást elemezve lényegében csak a termelési árak szerepét hangsúlyozza, s alig fordít figyelmet a termelési ártól való tartós **eltérés** okaira, az áralakulást befolyásoló új tényezőkre.

1. A MONOPOLÁR ÉS A MONOPOLPROFIT MINT A PIAC JELENSÉGEI

Vizsgáljuk meg először az áraknak a mai kapitalizmusra jellemző új vonásait ott, ahol azok közvetlenül, megfoghatóan megjelennek, vagyis a **piacon.** A piac felszíni jelenségeiből való kiindulás egyáltalán nem jelenti azt, mintha ott keresnénk az árak mélyebb meghatározóit. Első lépcsőben azonban helyesnek tűnik, hogy a kézzelfogható, a közvetlenül megfigyelhető jelenségekből induljunk ki.

a) MONOPOLISTA EXTRAPROFIT REALIZÁLÁSA A PIACI ÁRAKBAN

A monopolkapitalizmus korszakában a nagyszámú, egymástól független termelő helyett számos piacon egy vagy néhány egymással kooperáló monopólium lép fel. Azokon a piacokon, ahol néhány hatalmas társaság uralkodik, mind az árak, mindpedig a profitok alakulása magán viseli a monopolista szabályozás bélyegét. „A monopólium — írta Lenin — extraprofitot, azaz, a normális... tőkés hasznon felüli többletprofitot biztosít."[1] E többletprofit egy részét a monopóliumok által ki-

[1] **Lenin** Összes Művei. 30. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 166. old.

alakított árak révén realizálják. A monopolista többletprofit szerzésének számos módja van. Ilyen például a profit megnövelése az államtól szerzett szubvenciók és különféle támogatások révén, az értékesítési lehetőségek kiterjesztése külföldi politikusok megvesztegetésével, valutaspekulációk, a kisrészvényesektől elszivattyúzott haszon a társaságokon belül —, hogy csak a legjellemzőbbeket említsük. Elméletileg elképzelhető, hogy a monopoltőkés csoportok — e módszerek révén — tetemes többletprofitra tesznek szert anélkül, hogy az áralakulásban a klasszikus tőkés áralakuláshoz képest bármi változás is bekövetkezne. Gyakorlatilag azonban a monopóliumok — különösen kezdetleges formáik — először és elsősorban az árak „irányításához" folyamodnak, hogy monopolista többletprofithoz jussanak. Ebben a fejezetben csak **a belföldi piaci árakon keresztül elérhető tartós monopolista extraprofittal foglalkozunk.**

K: Hogyan érhet el a monopólium az általa értékesített termékek árain keresztül tartós extraprofitot?

V: A monopólium akkor realizálhat tartós extraprofitot, ha az általa termelt termékek árai hosszú távon meghaladják a termelési árakat.

A monopólium által értékesített termékek monopolára — függetlenül attól, hogy stabil, emelkedő vagy esetleg csökkenő irányzatú — magas abban az értelemben, hogy magas monopolista extraprofitot biztosít. A **monopolista extraprofit** nem valamiféle időleges, bármely tőkés által elérhető és a versenyben tovatűnő extrajövedelem (mint a szabadversenyes kapitalizmus átlagosnál fejlettebb technikát alkalmazó tőkésének extraprofitja), hanem **állandó és a monopóliumok hatalmán nyugvó privilégium.** Itt azonban felvetődik egy probléma: ritka eset, hogy a kínálatot egyetlen monopolvállalat képviseli a piacon.

K: Hogyan realizálhat a monopólium az árban tartósan extraprofitot, ha versenytársakkal kell számolnia?

V: A piac néhány szereplőjének meg kell egyeznie az árat illetően.

A megegyezés a legkülönfélébb formákban történhet. Ha két-három vállalatról van szó, sokszor elegendő a szóbeli megállapodás, de ha néhány tucat vállalat lép fel a piacon, akkor a megegyezést már a monopóliumok egyszerű formái biztosítják. Ilyen monopolformák, amelyeknél lényeges az árra vonatkozó megegyezés, a konvenció, a kartell (árkartell) és a szindikátus.

A **szindikátus** az eladás közös szervezetben történő egyesítésével értelemszerűen egységes árakat is biztosít. A szindikátusok, kartellek és más árrögzítő egyezmények ma is élő monopolformák. Ezek mellett a modern tőkés fejlődés a monopolista ármegállapodásnak és áregyeztetésnek egy másik rendkívül érdekes mechanizmusát is életre hívta: az **árvezérlést.** Számos iparágban kialakul az a helyzet, hogy van egy vezető vállalat, amelynek tevékenységét — így árpolitikáját is — követi valamennyi partnervállalat. Az árvezérlő által meghirdetett ár irányadó a többi vállalatra nézve. Az árvezérlő azonban nem hagyja figyelmen kívül a többi monopólium érdekeit sem: olyan árat kell megállapítania, hogy ne késztesse partnereit maga elleni összefogásra vagy ellenlépésekre, vagyis a többi vállalat számára is monopolprofitot biztosító árat.[2]

Az árvezérlést gyakran az árkonkurrencia egy formájaként tüntetik fel, mivel ez esetben nincs szó nyílt vagy titkos ártárgyalásokról, még kevésbé árrögzítő szervezeti formákról.

K: Monopolista módon szabályozott, vagy szabad versenyben kialakított piaci árnak kell-e tekintenünk az árvezérlés révén létrejött árakat?

V: Bár a felszínen valóban versengésben, piaci „játékban" kialakított árnak tűnik, az árvezérlő által diktált ár valójában **monopolár,** néhány vállalat **hallgatólagos megállapodásán** nyugszik.

[2] Árvezérlés esetében a profitszerzés az egyes monopólium számára a többi magatartásától is függ. Az árak kialakulásának e mechanizmusát a játékelmélet matematikai apparátusának felhasználásával lehet formalizálni. Minden játékos annyit szeretne nyerni, amennyi csak lehetséges. Számolnia kell azonban azzal, hogy a többi játékos az ő lépéseire reagál majd. Egymás szándékairól a játékosoknak csak részleges információi vannak. Ilyen körülmények között — szinte' hallgatólagos együttműködés révén — alakul ki és szilárdul meg a piaci ár.

Árvezérlés esetén a piac szereplőinek célja nem az, hogy eredményesebben vívják meg az árharcot, csökkentsék az árat, hanem éppen arra „játszanak", hogy az iparágban egyetlen, stabil, minden résztvevő számára elfogadható magas ár alakuljon ki. Csak formalitás tehát, hogy az árakat tárgyalások útján vagy „szavak nélkül" rögzítik.

b) A MONOPOLÁR ÉS A KÍNÁLAT MONOPOLISTA SZABÁLYOZÁSA

A magas monopolárnak kínálati oldalról feltétele a monopolvállalatok közötti koordináció, amely többé-kevésbé kiküszöböli az árversenyt. **Adott piaci helyzetben** az árak nagysága nemcsak a termelők elképzeléseitől és egymás közötti megállapodásaiktól függ, hanem a piac más tényezőitől is (a piacon kívüli tényezőktől most tekintsünk el).

K: Mi határozza meg adott pillanatban egy-egy termék piaci árának tendenciáját?

V: A kereslet és a kínálat viszonya.

A monopóliumnak, ha monopolárak révén magas monopolprofitot akar elérni, nem elég „kiküszöbölnie" a termelők konkurrenciáját, szabályoznia kell a kereslet-kínálat viszonyát is. A monopólium úgy érvényesíti árait, hogy mindkét tényezőt — mind a keresletet, mind a kínálatot — igyekszik befolyásolni. Vizsgáljuk meg először a kínálat monopolista szabályozását.

Céljai elérése érdekében a monopóliumnak korlátoznia kell a kínálatot, mert magas árat csak ily módon érhet el.

A kínálat korlátozása látszólag teljesen a monopólium „belügye". Fix keresletet feltételezve olyan alacsonyra szállíthatja le a kínálatot, amilyenre csak akarja. Ez azonban távolról sem ilyen egyszerű kérdés. A legtöbb iparágban ugyanis nem egy, hanem több monopólium működik, és az összkínálatot együttesen alakítják.

K: Mi következik ebből a kínálat csökkentését illetően?

V: A monopóliumoknak nemcsak az árakban, hanem a termelt és piacra bocsátható termékmennyiségekben is meg kell állapodniuk.

A kínálat iparági szabályozásának formái már meglehetősen kialakultak (termelési, ill. piackartell). Újabban egészen speciális, a termelést visszafogó kartellformákkal is találkozhatunk. Ilyen pl. a recessziós kartell, amelynek célja kifejezetten az, hogy rossz gazdasági helyzetben, értékesítési nehézségek esetén korlátozza a termelést. A modern termelőberendezések és a tömegtermelés korszakában azonban nem feltétlenül az a legelőnyösebb a monopóliumok számára, ha a lehető legkisebb termékmennyiséget bocsátják a piacra.

K: Mi ennek a magyarázata?

V: Tapasztalati tény, hogy minél nagyobb szériákban, minél nagyobb méretű termelési kapacitások működtetésével (feltételezve a kapacitások teljes kihasználását) folyik a termelés, annál kisebb egy termék előállítási költsége.

A termékek önköltségében szerepelnek olyan költségek, amelyek a termelés mennyiségével arányosan nőnek (tipikus példa erre az anyagköltség), és olyanok, amelyek — egy bizonyos határon belül — függetlenek attól (pl. az amortizáció). Az előbbieket változó, az utóbbiakat állandó költségeknek nevezzük. A szériák növelésével nem minden költség nő arányosan a széria nagyságával. Ezért nagy széria esetén egységnyi termék előállítási költsége kisebb, mint kis széria esetén. A monopóliumnak tehát nem feltétlenül érdeke a termelés visszafogása.

K: Mi gátolja a monopóliumot a kínálat korlátozásában?

V: Minél kisebb a piacra vitt mennyiség, rendszerint annál nagyobb egységnyi termék költsége. Fordítva, a nagyobb terméktömeg egysége olcsóbb. Ez ellene hat a monopóliumok termeléskorlátozó törekvésének.

A monopólium, amikor árait megszabja, „tudományos alapossággal" jár el. A partnervállalatok lehetséges reakcióit éppúgy figyelembe veszi, mint a termelési költségek alakulását és a fogyasztók keresletének árrugalmasságát.[3] Eljárását — leegyszerűsítve — a következő példával illusztrálhatjuk. (A partnerek lehetséges reakcióinak figyelembevételétől most eltekintünk.)

[3] Ezzel a fogalommal tankönyvünk III. fejezetében már találkoztunk.

Feltételezzük, hogy egy adott termék kereslete az árváltozás függvényében az alábbiak szerint alakul. (A táblázatban azt is megadjuk, hogy az adott keresletet kielégítő termelési volumen esetén hogyan alakul egységnyi termék önköltsége.)

Ár	Kereslet	Termékmennyiség	Önköltség darabonként
10	10 000 db	10 000	8
20	4 000 db	4 000	14
30	1 000 db	1 000	27

F: Állapítsa meg, hogy milyen magasan kell megszabnia ez esetben a monopóliumnak egységnyi termék árát és ennek megfelelően a termelési volument? Mi magyarázza az árra és a termelt mennyiségre vonatkozó döntését?

V: A monopólium termékének árát 20-ban szabja meg. Ekkor 4000 db-ot értékesít, 1—1 darabon 6 a nyeresége, összesen tehát 24 000. Ha 10-ben szabná meg az árat, akkor 20 000, ha pedig 30-ban, csak 3000 lenne az általa realizált profittömeg. Döntéseiben tehát a realizált profittömeg maximalizálása vezérli.

A monopólium célja nem a még elérhető legmagasabb ár, hanem az adott körülmények között elérhető legnagyobb profittömeget biztosító ár, figyelembe véve természetesen a kereslet rugalmasságát.

c) A KERESLET MONOPOLISTA BEFOLYÁSOLÁSA

Az előbbiekben feltételeztük, hogy a monopólium számára a kereslet reagálása az árakra (vagyis a kereslet rugalmassága) adott, és a keresletet csak árcsökkentéssel képes kitágítani. Valójában azonban a kereslet egyre kevésbé független változó, monopolista befolyásolására számtalan eszköz áll rendelkezésre. Reklámozással, a fogyasztói szükségletek terelése révén új szükségletek támaszthatók új termékek iránt, másodlagos szükségletek alapvetőekké változtathatók stb. A hasonló termékek, sőt, sokszor egészen más jellegű termékek iránti keresletet a monopólium magához vonzhatja. A keresleti struktúra saját érdekében történő megváltoztatásához, a kereslet deformálásához segítségül hívhatja az államot is: közvetlenül úgy,

hogy az állami keresletet — függetlenül a társadalom tényleges szükségleteitől — saját termékei felé irányíthatja (az államhatalomban való részvétel, az állami tisztségek, a korrupció stb. erre módot adnak), közvetve pedig úgy, hogy az államot a költségvetési bevételek elköltésének olyan módjaira készteti, amelyek megteremtik a feltételeket az adott monopólium termékeinek értékesítéséhez. Legjobb példa erre a drága autóutak építése és fenntartása. Ha a tőkésállam elhanyagolná az útépítést, nem lehetne eladni a nagy autókonszernek termékeit.

Fel kell oldanunk tehát az előbbi feltételezést, hogy a kereslet nagysága és viselkedése bizonyos árak esetén adott (vagyis, hogy adott a kereslet árrugalmassága). Elevenítse fel a III. fejezetben az árrugalmasságról elmondottakat és válaszoljon a következő kérdésre:

K: Milyen irányban igyekszik a monopólium befolyásolni termékei keresletének árrugalmasságát? (Növeli vagy csökkenti?)

V: A monopólium érdeke, hogy termékei keresletének árrugalmasságát a lehető legkisebbre csökkentse, vagyis merevvé tegye a termékei iránti keresletet.

Az ún. elsődleges szükségleteket kielégítő termékek esetében — amelyek az ember létfenntartásához feltétlenül szükségesek — a kereslet merev, luxuscikkek vagy nem alapvető termékek esetében a kereslet árrugalmassága nagy. Az, hogy mi tekinthető elsődleges szükségletnek, társadalmi rétegek, osztályok szerint differenciált. Időben is változik (rendszerint tágul) a szükségletek köre. Mégis, egy adott időpontban, egy adott osztályra vagy rétegre vonatkozóan a primer szükségletek elhatárolhatók a szükségletek többi válfajától. A monopóliumok azonban nem feltétlenül a merev keresletű, alapvető fogyasztási cikkek termelésével foglalkoznak. A kenyérgyártás bármilyen alapvető szükségletet elégít is ki, kevésbé monopolizált, mint pl. az autógyártás.[4]

K: Hogyan teheti a monopólium merevvé a másodlagos termékek eredendően rugalmas keresletét?

[4] Az, hogy milyen termék előállítása vagy milyen szolgáltatás szervezhető „nagyüzemi módon", monopolvállalatok keretei között, természetesen nem örök adottság, hanem a termelőerők fejlődésével változik.

V: Reklámmal és más módszerekkel megváltoztatja a szükségletek hierarchiáját. Nem alapvető szükségleteket az elsődleges szükségletek rangjára emel.

Ha sikerült a monopólium által termelt termék iránti szükségletet a fogyasztó „alapszükségletévé" tenni, akkor rendszerint csökken e termék árrugalmassága is. A szükségletek befolyásolásában azonban a monopólium számos korlátba ütközik. Itt csak kettőt emelünk ki: bármennyire alapszükségletnek érzik is az emberek az autót, és bármennyire erőltetik is vásárlását (akár az étkezés vagy az egészségügyi ellátás rovására), egyszer az autószükséglet is telítődik. Egy bizonyos — a termék műszaki paraméterei által is megszabott — időnek kell eltelnie ahhoz, hogy az autóval már rendelkező fogyasztók ismét keresletet támasszanak az autópiacon.

A másik korlát a fogyasztók jövedelmének abszolút nagysága. Bármilyen nagy részét köti le ugyanis **egy adott időszakban** a fogyasztói jövedelemnek a monopólium, a rendelkezésre álló jövedelemnél a fogyasztó nem költhet többet.

K: Hogyan küzdheti le a monopólium a keresletnek ezt a két korlátját: a meghatározott típusú termékek keresletének telítődését és a kereslet jövedelmi korlátját?

V: El kell érnie, hogy a fogyasztó gyorsabban cserélje ki az általa termelt terméket, és valamilyen módon tágítsa ki a fogyasztó által elkölthető jövedelem abszolút határát.

A kereslet telítődéséből fakadó korlátokat a monopólium a termékek fizikai és erkölcsi kopásának meggyorsításával igyekszik leépíteni. Ami a jövedelmi korlátot illeti, ennek leküzdésére is van módszer, legalábbis időlegesen. Előre kell hozni a jövőben esedékes jövedelmeket, vagyis a fogyasztói hitelek rendszerét kell bevezetni, ill. szélesíteni.

A monopolista stratégia része a termékek kopásának meggyorsítása.[5] Kisebb-nagyobb újításokkal, modellváltoztatásokkal elérik, hogy a fogyasztó a műszakilag tökéletes terméket elavultnak „érezze", emellett a műszaki paramétereket is úgy igyekeznek változtatni, hogy a termék fizikailag is minél hamarabb elkopjon. A jövedelmek „előre hozott" elköltését a monopólium részletfizetési és hitelezési akciókkal éri el.

[5] Igen érdekes és szellemes könyvet írt erről **Vance Packard** „Tékozlók" címmel (Kossuth Könyvkiadó 1964.).

d) A MONOPÓLIUM A VEVŐ POZÍCIÓJÁBAN

Az eddigiekben a monopóliumot mint kínálati monopóliumot ábrázoltuk, az **eladó** pozíciójában. Az eddig kifejtettek mind a kínálat oldalán fellépő monopóliumra voltak érvényesek. A monopólium azonban az árak monopolista befolyásolása révén monopolprofitra tehet szert úgy is, ha **mint vevő jelenik meg a piacon.** A monopolárak rendszerében és a monopolprofit megszerzésében ennek is igen fontos szerepe van.

K: Milyennek kell lennie a monopolprofitot biztosító monopolárnak, ha a monopólium vevő?

V: A monopolár — vételi monopólium esetén — a feltételezett átlagárnál **alacsonyabb** kell hogy legyen.

A monopólium törekvése vevői pozícióban az, hogy minél alacsonyabb árakat szabjon meg. A termelő monopólium vevőként a nyersanyagok, az alkatrészek és a félgyártmányok piacán lép fel. Ugyancsak vevő a gépi berendezések és a munkaerő piacán is. A vételi monopóliumot a polgári közgazdaságtanban monopszóniának nevezik (egyetlen vevő esetén). Ha két nagy vásárló lép fel duopszóniáról, ha több, polipszóniáról beszélnek.

Mi a feltétele annak, hogy a monopólium alacsony árakat kényszerítsen a neki eladókra? A monopolisztikusan alacsony árat csak akkor kényszerítheti rájuk, ha partnerei nem monopóliumok[6], vagy kevésbé monopolizáltak, azaz, ha a kínálat szétforgácsolt, erőtlen.

A termeléshez szükséges anyagok, alkatrészek, munkaerő stb. eladóinak egy része valóban nincs monopolista pozícióban, ill. nem léphet fel egységes erős félként a kínálati oldalon, más részükre azonban ez nem áll.

F: Eddigi ismeretei (elsősorban az V. fejezetben tanultak) alapján kísérelje meg felsorolni, hogy a monopólium milyen termelési feltételek megvásárlásakor képes alacsony monopolárat érvényesíteni. Lehetőség szerint hozzon példákat is a felsoroltakra.

[6] Természetesen nem monopolvállalat (pl. szövetkezet) is lehet „erős" partner, ha megfelelő gazdasági potenciállal rendelkezik.

M: A fejlődő országok által termelt nyersanyagok[7] és a mezőgazdasági kistermelők által értékesített alaptermékek esetében a monopólium rendszerint kikényszeríti az alacsony monopolárat. Ugyancsak képes a bolygóvállalatok által szállított alkatrészek és félgyártmányok árát is leszorítani. A gépek, termelőberendezések esetében azonban erre többnyire nincs módja, mert ezeknek a termelése már magasabb fokon monopolizált.

A monopólium a munkaerő árát nem szabhatja meg nagyon alacsonyan, mivel éppen a monopolizált nagyvállalatoknál magas a dolgozók szervezettsége, itt a legaktívabbak a szakszervezetek. A monopólium tehát mint vevő sem képes arra, hogy korlátlanul érvényesítse monopolista törekvéseit.

2. A MONOPOLÁR MÉLYEBB MEGHATÁROZOTTSÁGA. A MONOPÓLIUM ÉS A TŐKÉS ÖNKÖLTSÉG (ÖNKÖLTSÉGI ÁR) ALAKULÁSA

A monopolista profitot és a monopolárat gyakran úgy magyarázzák, mint valamiféle anomáliát, a „normális" áraktól való eltérést, amely a monopóliumok szubjektív önkényétől függ. Klasszikus formában fogalmazza meg ezt az álláspontot Hilferding: „A monopolár megszabható ugyan a tapasztalat alapján, de nagyságát nem lehet objektíve elméletileg megismerni, hanem csak pszichológiailag, szubjektíve megérteni. Az ár többé már nem **objektíve** meghatározott nagyság. **Számtanfeladatává** lesz azoknak, akiknek akarata és tudata az árat meghatározza."[8] Vajon tényleg ilyen megmagyarázhatatlan, kiszámíthatatlan, szubjektív jelenség a monopolár? Ha csak az eddig tárgyaltakat vesszük figyelembe, akkor is nemmel kell válaszolnunk erre a kérdésre. A monopóliumot a piac befolyásolásában, az árak kialakításában objektív szempontok vezérlik (optimális termelési szériák biztosítása, a többi monopólium reagálásának a figyelembevétele stb). Az sem igaz, amit Hilferding a keresletről állít, vagyis, hogy „nem lehet megadni,

[7] Az utóbbi években bekövetkezett nyersanyagár-robbanás alapvetően nem érinti ezt a megállapítást. Ennek magyarázatára azonban csak a világgazdasági problémákkal foglalkozó fejezetekben térhetünk ki.

[8] **Hilferding:** A finánctőke. Kozgazdasági és Jogi Konyvkiadó 1959. 316. old.

hogyan reagál a kereslet az ár emelkedésére[9]". Sőt a kereslet reakcióját nemcsak kiszámítani, megismerni lehet, hanem — mint láttuk — befolyásolni is. A monopolár — bár nem lehet olyan értelemben levezetni, elméletileg egzakt módon meghatározni, mint a termelési árat — mégis bizonyos objektív összefüggéseknek megfelelően alakul.

a) A MONOPÓLIUM MEGVÁLTOZTATJA A TERMELÉS TŐKÉS ÖNKÖLTSÉGÉT

A monopolárak kialakulása nem magyarázható azonban egyszerűen a kereslet-kínálat piaci törvényei, ezek eltérő hatásai alapján. A monopóliumok ugyanis nemcsak az árakban érvényesítik hatásukat, hanem befolyásuk van az áru tőkés önköltségére is. Vagyis nemcsak arról van szó, hogy egy feltételezett termelési árban realizált átlagprofit helyébe a monopolprofit lép (ami a monopóliumok által termelt termékek árát hosszú távon a termelési ár fölé emeli), hanem a **tőkés önköltség** (azon összeg, amelybe az áru a monopoltőkésnek kerül) **természete is megváltozik.** A tőkés önköltség megváltozása természetesen semmit sem mond az áru valóságos társadalmi költségeinek, tehát értékének alakulásáról.

Szabadversenyes kapitalizmus esetén — mint tudjuk — az áru társadalmi, tehát valóságos költsége $\mathbf{c + v + m}$, tőkés önköltsége (önköltségi ára) viszont $\mathbf{c + v}$. Itt tehát a tőkés nem az áru előállításához szükséges összmunkával való takarékosságban, hanem csak az önköltség leszorításában érdekelt. A monopólium — bár lényegében érintetlenül hagyja ezeket az összefüggéseket — erősen megváltoztatja a $\mathbf{c + v}$ természetét. A „monopolista" $\mathbf{c + v}$ nemcsak a valóságos társadalmi költségtől különbözik, hanem a termelési ár tárgyalásakor értelmezett tőkés önköltségtől is. Ez több tényezőre is visszavezethető. Az egyik ilyen tényezővel már találkoztunk. A monopoltőkés a **c**-elemek egy része esetében hosszú távon sem fizeti meg a bennük valóban tárgyiasult munkát (de a **c**-elemek termelési árát sem), hanem annál kevesebbet. Ugyanígy — állammonopolista kapitalizmust feltételezve — a **v**-elem sem pontosan annyiba kerül a monopoltőkésnek, amennyi a munkaerőáru előállításának társadalmi költsége.

[9] Ugyanott.

K: Mivel magyarázható a **c**- és **a v**-elem monopolista költségeinek eltérítése a **c**-ben és a **v**-ben az előző periódusban testet öltött ráfordításoktól?

R: Gondoljon arra, kiktől szerzi be a monopoltőkés a **c**-elemeit (vegye figyelembe az állami szférával kialakult kapcsolatokat is).

V: A fejlődő országokból beszerzett nyersanyagok, a mezőgazdasági kistermelők által szállított mezőgazdasági alaptermékek, a bolygóvállalatoktól „áron alul" beszerzett alkatrészek és féltermékek a **c** költségelemet deformálják, ha tetszik hamisan „értékelik". Állammonopolista kapitalizmust feltételezve ugyanilyen „hamis módon" meghatározottak az államtól beszerzett energia és alapanyagok költségei is. A tőkésállam magára vállalja a munkaerő újratermelési költségeinek egy részét. A monopólium kalkulációjában szereplő **v** tehát szintén „hamis" **v.**
Kisebb jelentőségűek, de ugyancsak torzító hatásúak — a **c**- és a **v**-elemre nézve egyaránt — más monopóliumok hosszú távon magas árai, ill. ezek tovagyűrűző hatása. Ha a monopólium más monopóliumtól vásárol, a **c**-elem mesterségesen „felértékelődik".

b) A TECHNIKAI FEJLŐDÉS MONOPOLIZÁLÁSÁNAK HATÁSA A MONOPÓLIUMOK ÁLTAL TERMELT ÁRUK TŐKÉS ÖNKÖLTSÉGÉRE

A monopólium hatására tehát nemcsak a profit válik monopolista extraprofittá, hanem **az áru tőkés önköltségének természete is megváltozik.** Az eddig tárgyalt változások azonban még mindig szorosan összefüggnek a monopólium piaci manipulációival, hiszen a munkaerőt és a holt munkát a piacról szerzi be. Ezen túlmutató tényező **a monopóliumok termelési költségeinek a technikai fejlődés vívmányai tartós monopolizálásán alapuló leszorítása, és a vállalatnagysággal összefüggő előnyök megjelenése a vállalati költségek alakulásában.** A tudományos-technikai fejlődés korunkban olyan jellegű, hogy eredmény csak hatalmas anyagi bázissal rendelkező kutatógárdák koordinált munkájától várható. Még az egyéni feltalálók „véletlen" ötleteinek realizálása is csak szervezett kutatómunkával, nagy apparátusok mozgatásával történhet. A kutatásokra fordított állami támogatások, szubvenciók is a nagy labora-

tóriumoknak, kutatóintézeteknek jutnak. A monopólium szerepe a technikai fejlődésben azonban ellentmondásos: egyrészt a modern korszakban jobbára csak monopolméretekben lehetséges egyáltalán a kutatási és fejlesztési tevékenység, másrészt viszont a monopóliumok akadályozzák a technikai vívmányok elterjesztését. A technikai haladás vívmányainak monopolizálását megkönnyíti a licenc- és szabadalmi jog, amely megakadályozza, ill. megnehezíti az új találmányok és vívmányok elterjedését. **A technikai extraprofit a monopolkapitalizmus korszakában más jellegű, mint a szabadversenyes kapitalizmusban volt.**

K: Hogyan hat a technikai fejlődés monopolizálása
a) a monopóliumok termelési költségeire?
b) a technikai extraprofit jellegére?

V: **a)** A technikai fejlődés monopolizálásával a monopóliumok csökkenthetik áruik előállításának egyéni termelési költségeit, és ezzel technikai extraprofitra tehetnek szert.
b) Ez a fajta technikai extraprofit azonban eltér a klasszikus extraprofittól, nem időleges, hanem tartós, és nem bárki által elérhető, hanem csak a monopolista nagyvállalatok privilégiuma.

A technikai fejlesztés hatására beálló költségcsökkenés nem feltétlenül jelenik meg a monopolárban. A technikai fejlődés monopolizálásának hatása gyakran abban jut kifejezésre, hogy a monopóliumok monopolista extraprofitot tartalmazó monopolárat érhetnek el az árak növelése nélkül is, ha az ár nem csökken a csökkenő önköltséggel. A technikai fejlődés vívmányainak monopolizálása az áruk valóságos társadalmi költségére is hat, mégpedig két úton is. Egyrészt a nagy szériákban folyó termelés és a monopóliumok által kifejlesztett (és csak általuk kifejleszthető) technikai vívmányok **a valóságos társadalmi költségeket,** az árukra ténylegesen ráfordított munkamennyiséget is csökkentik, nemcsak a monopóliumok által „elszámolt" vállalati önköltséget. Másrészt a monopóliumok azzal, hogy megakadályozzák az adott technikai vívmány általános elterjedését, fékezik az adott termékre fordított társadalmi költségek csökkentését, vagyis tulajdonképpen az adott technikai színvonalon „felesleges" munkát végeztetnek a társadalom tagjaival. Ha az adott technika más termék termelésében is hasznosítható (és ez az eset egyre gyakoribb), akkor a monopóliu-

mok a társadalmi termelés széles szektorában korlátozhatják a valóságos újratermelési költségek csökkentését. A monopóliumok hatása e tekintetben tehát ellentmondásos.

A monopóliumoknak az árukra valóságosan ráfordított társadalmilag szükséges munkamennyiséget befolyásoló szerepéből, ill. e szerepük elismeréséből egyáltalán nem következik az, hogy a monopolárak megmagyarázása valamiféle „új értékdefiníciót", az értéknek az eddigiektől eltérő meghatározását követelné meg. A szakirodalomban ez vitatott. Mi azonban nem látunk elégséges okot arra, hogy a monopolárak miatt megváltoztassuk vagy felülvizsgáljuk a II. fejezetben tárgyalt értékmeghatározást. Álláspontunk szerint a monopóliumok **nem az érték definícióját,** hanem az adott áruk **konkrét értéknagyságát** befolyásolják, az arra ható tényezők (a munka termelékenysége, bonyolultsága stb.) befolyásolásán keresztül.

c) A KIHASZNÁLATLAN KAPACITÁSOKKAL ÖSSZEFÜGGŐ „FIKTÍV" KÖLTSÉGEK

A monopolkapitalizmus korszakában a monopóliumok termelési költségeit igen jelentős mértékben befolyásolják, deformálják a kihasználatlan kapacitások is. A monopólium és a termelési kapacitások krónikus kihasználatlansága egymástól elválaszthatatlan jelenségek. A monopólium nem jöhet létre másként, csak a nagy termelési méretek, nagy szériák alapján. Ez a többi monopóliummal folytatott versenyben is jelentős ütőkártya. A kapacitások működtetésével, teljes kihasználásával nyert termékek piacra dobása viszont nem áll összhangban a monopóliumok piaci és árpolitikájával.

K: Hogyan lehetne megfogalmazni ebben a vonatkozásban a monopóliumok ellentmondásos törekvéseit?

V: A termelési költségek leszorításában érdekelt monopolvállalatok új kapacitásokat állítanak be, igyekeznek a termelés méreteit kibővíteni, mert így csökkenthetik a termékegységre jutó költségeket. A magas monopolárakat viszont csak úgy tudják fenntartani, ha korlátozzák a kínálatot.

Az ellentmondás úgy fogalmazható meg, hogy a $\mathbf{c} + \mathbf{v}$ minimalizálása ellentmond az ár — adott piaci körülmények közötti — maximalizálása elvének. Hogyan oldódik fel ez az ellent-

mondás? Úgy, hogy a monopólium megteremti a nagy kapacitásokat, adaptálja az új technikát — mert ezáltal képes radikálisan csökkenteni a költségeket —, de a kapacitásokat nem használja ki teljes egészükben. A kapacitástartalék sok esetben még „jól is jön" a monopóliumnak, hiszen új piacok feltárulása, váratlan lehetőségek kihasználása, a piac ingadozásaihoz való alkalmazkodás könnyebb ilyen kapacitásfeleslegek esetén. A polgári közgazdászok a kapacitások nem teljes kihasználását többnyire csak azzal magyarázzák, hogy kapacitástartalékokra szükség van. Ez azonban csak másodlagos motívum.

K: Milyen mélyebb törvényszerűséggel hozhatjuk összefüggésbe a kihasználatlan kapacitások jelenségét?

R: A monopólium termelésbővítő, szérianövelő új kapacitásokat létesítő törekvését ugyanúgy a profit növelésének igénye hatja át, mint a kínálat korlátozását.

V: Az értéktöbblettörvénnyel. A nagy kapacitások megteremtése ugyanúgy az értéktöbblettörvényből következik, mint kihasználásuk korlátozása.

A kihasználatlan kapacitások megdrágítják a termelést, növelik a monopolvállalatok önköltségét. A kapacitások kihasználása általában 70—80% körül mozog. Az ebből fakadó költségtöbblet a termelési költségek 3—4%-át[10] teszi ki. Felmerül a kérdés: a monopóliumok miért nem az értékesíteni szándékozott termékmennyiségeknek megfelelően állapítják meg kapacitásaik nagyságát? Ennek egyetlen oka lehet: a nagyobb méretek olyan nagymértékben csökkentik az egy termék előállítására jutó költségeket, hogy az ellensúlyozza, sőt túlkompenzálja a kapacitásfeleslegből adódó pótlólagos költségeket. Nézzünk erre egy leegyszerűsített példát. A monopólium ugyanazt a terméket két berendezésen — egy régebbi és egy modern, egyben nagyobb szériát is lehetővé tevőn — termelheti meg.

[10] Ez az arány csak látszólag kicsi. Gyakran a munkabérköltségek részesedése nem sokkal magasabb egy-egy termék előállításának összköltségében.

A kapacitás nagysága	1 db termék előállítási költsége				Adott termék mennyiség mellett elérhető monopolár	Profit/darab
	a állótőke költsége	**b** anyag	**c** munkabér	**d** egyéb rezsi		
10 000	20	10	20	50	200	100
20 000	8	10	20	25	70	7

Ha a monopólium 10 000-es kapacitáson 10 000 darabot állít elő és ad el, 1 000 000 profithoz jut. Ha 20 000-es kapacitással 20 000 darabot állít elő és értékesít, 140 000 lesz a profitja. Ha viszont a 20 000-es kapacitását félig kihasználva 10 000 darabot állít elő, összköltségei a következőképpen alakulnak:

a) állótőke költsége (az a kapacitás is költséget okoz, amit nem használ ki, egy termékre vetítve tehát kétszeresére emelkedik az állótőke költsége) $16 \cdot 10\,000 = 160\,000$

b) anyag $10 \cdot 10\,000 = 100\,000$

c) munkabér $20 \cdot 10\,000 = 200\,000$

d) rezsi (a rezsi rendszerint akkor sem csökken, ha adott nagyságú üzemben kevesebbet termelnek; egységnyi termékre vetítve tehát nő) $50 \cdot 10\,000 = 500\,000$

960 000

960 000 költséggel a monopólium a 20 000-es kapacitáson 10 000 db terméket termel, majd ezt a mennyiséget 200 dolláros egységáron értékesíti, az összár tehát 2 000 000. Ily módon 1 040 000 dollár haszonhoz jut.

K: Milyen következtetés adódik ebből a monopólium termelési és árpolitikájára vonatkozóan?

V: Valamennyi megoldás közül az a legjobb, ha a monopólium 50%-os kapacitáskihasználással dolgozik, a nagy kapacitást tehát piaci kínálata erős korlátozása mellett valósítja meg.

Néha a nagy kapacitást az magyarázza, hogy a technika bizonyos „mutációi" egyszerűen nem valósíthatók meg kis méretekben. Egy számítógép, amely egy másodperc alatt tízezer—százezer műveletet hajt végre, nyilvánvalóan nem használható fel egy olyan kisméretű üzem könyvelésében, ahol egy hónap alatt sem kell ennyi műveletet elvégezni. A monopolvállalat viszont akkor is megvásárolja a gépet, ha pillanatnyilag csak 50 000 műveletet kell végrehajtani vele másodpercenként. Inkább bizonyos mértékig kihasználatlanul hagyja a gép kapacitását. A kapacitáskihasználatlanság tehát **részben szükségszerű,** de azon a ponton túl, amelynél már csak azzal magyarázhatjuk, hogy a monopólium mesterségesen visszafogja a piaci kínálatot, társadalmi szempontból felesleges költségek okozója.

d) A MONOPOLÁR OBJEKTÍV ÖSSZEFÜGGÉSEK ÁLTAL MEGHATÁROZOTT KATEGÓRIA

A monopóliumok által termelt áruk tőkés önköltségében tehát számos — egymással részben ellentétes — hatás jelenik meg. Hosszú ideig sorolhatnánk még azokat a faktorokat, amelyek emelik, és azokat, amelyek csökkentik a monopólium költségeit, és részben az áru **társadalmi** újratermelési költségeire is hatnak. Mindezekből egy — a monopolprofit és a monopolár természetére vonatkozó — lényeges megállapítást kell kiemelnünk.

E: Magyarázhatjuk-e a monopóliumok hosszú távon megmaradó profittöbbletét úgy, hogy az a kínálat visszafogásával elért monopolár és a termelési ár közötti különbözet?

V: Nem. A monopolprofit létrejöttét csak a monopóliumnak **a piacra és a termelési költségekre gyakorolt hatását egyidejűleg** számba véve elemezhetjük.

Az eddigiek alapján a következőket állapíthatjuk meg: a monopolprofit egyenlő a monopolárnak és a sajátos — részben „hamis" — monopolista költségeknek a különbözetével. A monopolár hosszú távon nem a termelési árral plusz a monopólium által „rárakott" többlettel egyenlő, hanem az a monopóliumok sajátos önköltsége plusz a monopolprofit.

A monopolár tehát nem egyszerűen a „normális ártól a monopolista hatalom érvényesítésével felfelé vagy lefelé eltérített természetellenes ár", hanem a mai kapitalizmus újrater-

melési **szükségleteit és viszonyait** kifejező ár. Az új technikai feltételeket kifejező nagy szériák, a jelentős tőkeszükséglet, a hosszú megtérülés olyan vállalatokat hív életre, amelyek méreteiknél fogva eleve jelentős piaci részesedést mondhatnak magukénak. Ha ezek tőkés vállalatok, természetes, hogy az értéktöbblettörvény objektív követelményeinek engedelmeskedve kihasználják piaci egyeduralmukat, magas piaci részesedésüket. A monopolárak objektív összefüggésekkel magyarázhatók, mégpedig nemcsak **magasságuk és belső szerkezetük,** hanem tervezett és viszonylag stabil voltuk is. A monopóliumok, amelyek tíz- és százmilliókat fektetnek egy-egy termék gyártásának előkészületeibe, és termékük bevezetésének folyamata esetleg években, sőt nemritkán évtizedekben mérhető, nem bízhatják a véletlenre sem a realizálást, sem a kialakuló árat.

K: Hogyan változik meg a monopóliumok kialakulásával az árakban kifejezésre jutó törvényszerűségek érvényesülési módja, az ármozgások jellege?

V: Az árakban kifejezésre jutó törvényszerűségek nem kizárólag spontán véletleneken keresztül érvényesülnek, hanem részben tudatos felismerésen és részleges előrelátáson keresztül is.

3. AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY ÉRVÉNYESÜLÉSE A MONOPOLKAPITALIZMUSBAN

Az eddigiekben a monopolár nagyságában, szerkezetében és kialakulási mechanizmusában megnyilvánuló sajátosságokkal foglalkoztunk. Ezek különböztetik meg a monopolárakat a termelési ár mint „gravitációs pont" körül ingadozó szabadversenyes áraktól. A termelési árat azonban — amint azt a fejezet elején leszögeztük — kiindulópontnak tekintjük a monopolárak magyarázatában, történelmi és logikai értelemben egyaránt. A logikai kapcsolatra az utal, hogy a monopolárak szerkezetét a termelési árhoz hasonló tartalmú kategóriákkal (önköltségi ár, profit) tudjuk leírni. Ezért kézenfekvő, hogy megvizsgáljuk, hogyan kapcsolódik a monopolár a termelési árhoz, vagy más szóval: érvényesül-e az értéktörvény a monopolárak mozgásában?

Ahhoz, hogy a termelési ár legyen az árak vonzáspontja, a következő feltételeknek kell fennállniuk:

1. Az áru társadalmi és tőkés önköltségének eltérése és a közöttük levő különbözet a termelés céljaként kell hogy megjelenjen.

2. A tőkés céljának megvalósulását (a tőke hatékonyságát) a lekötött tőkéhez viszonyított értéktöbblet mutatójával kell mérni.

3. Az értéktöbblet-szerzésnek **eltérő lehetőségei** legyenek a különböző termelési területeken (a tőke összetétele és megtérülése szerint), és ugyanakkor megvalósuljon **kiegyenlítődésük** az iparágak közötti szabad konkurrencia révén.

Ezeknek a feltételeknek a meglétét vagy hiányát, ill. e feltételek változásait kell elemeznünk ahhoz, hogy választ kapjunk arra: árvonzáspontnak tekinthető-e a termelési ár a monopóliumok korszakában vagy sem, milyen szerepe van a monopolárak meghatározásában, mi a tartalmi kapcsolat a monopolár és a termelési ár között.

a) AZONOSSÁGOK ÉS KÜLÖNBSÉGEK A KLASSZIKUS TŐKÉS VÁLLALAT ÉS A MONOPÓLIUMOK ÖNKÖLTSÉGI ÁRÁNAK ALAKULÁSÁBAN. A MONOPOLISTA KÖLTSÉGELTÉRÍTÉS KORLÁTAI

A monopolkapitalizmusban is beszélhetünk az áru társadalmi és monopoltőkés önköltségéről és a kettő közötti különbözetnek a monopólium céljaként való megjelenéséről. Csakhogy — mint szó volt róla — a monopoltőkés vállalati önköltsége nem azonos természetű a szabadversenyes vállalkozóéval.

Felmerül a kérdés: milyen mértékben deformálhatja a monopólium akár pozitív, akár negatív irányban a tőkés önköltség nagyságát, a termelési árban szereplő feltételezett **c**- és **v**-elemhez viszonyítva.[11] Akár a **c**-elem valóságos társadalmi költségeinél (a termelési áránál) kisebb költségekkel dolgozik a monopólium, akár a monopolista stratégiát szolgáló fiktív költségeket hárít át az árban termékei vásárlóira (kapacitáskihasználatlanság), mindenképpen a maga javára osztja újra el a jövedelmeket.

K: Milyen korlátokat szabhatunk meg a monopolista és szabadversenyes költségek egymástól való eltávolodásában?

[11] Itt figyelmen kívül hagyjuk — tananyagunk szerkezetéből következően — a modern pénz- és inflációs mechanizmusokat.

R: Vegyük tekintetbe, hogy kiknek a hátrányára valósul meg a jövedelem-újraelosztás.

V: A monopólium nem csökkentheti tetszőleges mértékben a költségeit más — neki szállító — tőkések rovására. Meghatározott profitszint alatt a nem monopolizált területeken elhelyezkedő tőkék már nem működtethetők.

Hasonló a helyzet a monopolkapitalizmusban fennmaradt kistermelők esetében is. A monopóliumok a kistermelők által termelt érték egy részét is elvonják, az alacsony felvásárlási árak révén, de ez is csak addig lehetséges, ameddig a kistermelők legalább a létminimumot megkapják. A monopóliumnak arra sincs korlátlan lehetősége, hogy fiktív költségeit magas árak révén áthárítsa vásárlóira. Ellene hat ennek egyrészt az adott termék termelői között kibontakozó, sajátos, monopolista konkurrencia (feltéve természetesen, hogy a monopólium nem egyedül termelő). Másrészt vannak további korlátozó tényezők is. Ha termelési eszközöket termelő monopóliumról van szó, a korlát az előbb említett, vagyis a monopólium vevőinek, a nem monopolista termelőknek minimális jövedelemszintje. Fogyasztási cikkek esetében — mivel a munkaerőáru értékét objektív adottságnak kell tekintenünk — a munkabérek rovására történő monopolár-emelés erősen korlátozott. Ha a munkások reálbére csökken, bérharcban igyekeznek érvényesíteni megnövekedett létfenntartási költségeiket. Akadnak természetesen kiszolgáltatottabb rétegek is (kisüzemekben, szétforgácsoltan dolgozók, vendégmunkások stb.), akiknek érdekeit kevésbé védelmezik. A monopóliumoknál dolgozó szervezett munkások azonban az áremelésnek jövedelmeikre gyakorolt negatív következményeit általában ellensúlyozhatják.

K: Ilyen körülmények között értelmes-e a monopóliumoknak a fogyasztói árakat emelő törekvése?

V: Igen. Termékeit ugyanis általában nem saját munkásai vásárolják meg, vagy ha igen, akkor is csak részben. Az áremelés által kiváltott béremelés következményeit tehát nem közvetlenül az áremelő viseli, hanem más vállalatok.

Az áremelő monopólium javára így jövedelem-újraelosztás megy végbe, amely különösen kedvező lehet akkor, ha a többi vállalat a termékei iránti kereslet nagyobb árrugalmassága

miatt nem tudja továbbhárítani a béremelést saját vásárlóira, vagyis nem bontakozik ki ár- és béremelési láncreakció. Mindenképpen határt szab azonban az áremelésnek a piaci kereslet reakciója.

K: Miért korlátozott annak a lehetősége, hogy a fiktív költségeket az árban elismertessék?

V; Mert egy bizonyos ponton túl minden áru kereslete rugalmassá válik, és az irreálisan magas árakat a vásárlók nem tudják megfizetni.

Bármilyen alapvető létfenntartási cikkről legyen is szó, rendszerint megvan a termék helyettesítésének lehetősége. A termékeket ma már nem értelmezhetjük hagyományosan, hanem kissé kitágítva a fogalmat, termékcsoportokról, egymást helyettesítő termékek együtteséről kell beszélnünk. Sokkal nehezebb magas monopolárat meghatározni olyan termék esetében, amely egy tágabb termékcsoportba illeszkedik, tehát helyettesíthető, mint egyetlen homogén termék (pl. egy meghatározott gyógyszer) esetében, amely mással nem pótolható. Ha ugyanis a termék széles körben helyettesíthető, a versenytársak szélesebb körével, intenzívebb versennyel kell számolni. Ez erősebben korlátozza a monopolista áremelési törekvéseket.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a **monopoltőkés önköltségnek** a termelési árban szereplő tőkés önköltségtől való eltérése, amely a monopolkapitalizmus korszakának megváltozott technikai és társadalmi feltételeit fejezi ki, korlátozott. A monopolár részét képező monopolista önköltség e tekintetben nem szakadhat el teljesen a klasszikus kapitalizmus viszonyait kifejező önköltségi ártól (tőkés önköltségtől), sőt az eltérés sem lehet akármilyen nagyságú.

b) A TERMELÉSI ÁR KIALAKÍTÁSÁBAN DÖNTŐ SZEREPET JÁTSZÓ PROFITTÖREKVÉS MEGJELENÉSE A MONOPOLÁRAKBAN

A termelési ár szükségszerűsége azzal is összefügg, hogy a tőkés tőkéjének jövedelmezőségét a **lekötött tőkéhez** viszonyított **értéktöbblettel** méri. A tőkés termelés céljának megváltozása, valamiféle „új cél" megjelenése a termelési árral össze nem kapcsolható új árcentrumot eredményezne. A polgári közgazdászok gyakran hivatkoznak arra, hogy a jelenkori tőkés társadalomban a profit megszűnt uralkodó motívum lenni. A tő-

késvállalatok céljaként az expanziót, a monopolvállalat méreteinek megnövelését, a stabilitást, a kiegyensúlyozott monopolista jövedelmek biztosítását, a fennmaradást, a vállalatról alkotott kedvező kép kialakítását, a technikai fejlesztést, a monopóliumokban tevékenykedő vezető réteg (vállalati bürokrácia stb.) létének igazolását tüntetik fel.

K: Ha ilyen célok valóban megjelennek a monopóliumok gazdasági cselekvésében, azt jelenti-e ez, hogy e célok lépnek a profitcél helyébe?

R: Vizsgálja meg, hogy az említett célok mennyiben függetlenek a profittörekvéstől, ill. mennyiben kapcsolhatók össze azzal.

V: Valamennyi említett cél összefüggésben áll a profittörekvésekkel, megvalósulásuk egyben a profitcél realizálását is jelenti. Nem lépnek hát a profitcél helyébe.

Valóban, akár a vállalati expanzióról, akár a vezetők önigazolásáról van szó, egyik sem választható el a profittörekvéstől. Hogyan terjeszkedhet például egy vállalat, ha nem éri el a profitot? **Miért** és **miből** fejleszti a technikát? Mivel igazolja eredményes gazdasági tevékenységét a vállalatok vezető rétege a tulajdonosok vagy az ellenőrző csoport előtt? Miért akarja megnyerni a nagyközönség jóindulatát a cég? Ezekre csak egyetlen választ adhatunk: a profitért. Az említett célok **nem függetlenek a profitcéloktól, hanem annak konkrét megjelenési formái.**

A profit a monopolvállalatok esetében is a termelés célja. Legfeljebb azok a feltételek változtak, amelyek között a monopólium profitot szerez. A monopólium **hosszú távú profitmaximálásra** rendezkedett be. Ez következik hosszú termelési ciklusából, az ezzel összefüggő előrelátásból és a monopolista „tervezésből", amelyre a monopolvállalat a modern termelőerők jellege miatt kényszerül. A profitcél érvényesítésének ez a módosulása az árak szintjén abban jelenik meg, hogy **a monopólium nem minden egyes gazdasági aktusában,** nem minden egyes ár esetében **ragaszkodik a monopolista extraprofithoz.** Előfordul, hogy bizonyos távlati célok érdekében hajlandó alacsonyabb árral is megelégedni. Egy-egy konkrét piacra való betörés, új termék elfogadtatása, spekuláció és más okok arra késztethetik, hogy **időlegesen, bizonyos termékek vonatkozásában** alacsonyabb árral vagy profitszinttel elégedjék

meg. Amikor monopolista profitról és monopolárról beszélünk, nem egy-egy konkrét meghatározott iparágba vagy termékcsoportba tartozó termékben kell gondolkodnunk tehát, hanem olyan termékkombinációkban, amelyeket az iparágak határain átnyúló monopólium előállít. Ezek együttes és hosszú távú ármozgásában jut érvényre a monopolista árstratégia. Egy-egy termék időnkénti alacsonyabb ára vagy veszteséges volta is e stratégia szerves része. A profittörekvés, ami a termelési árak kialakulásában alapvető szerepet játszik, az esetenkénti veszteségesség ellenére érvényre jut a monopóliumok által szabályozott áralakulásban is.

A monopólium csakúgy, mint a klasszikus tőkésvállalat, a hatékonyságot a profit és a befektetett tőke viszonyán méri. E tekintetben tehát a monopolárak nem alapulnak más törekvésen, mint a termelési árak.

c) VAN-E TENDENCIA A PROFITRÁTÁK KIEGYENLÍTŐDÉSÉRE A MONOPOLKAPITALIZMUSBAN?

Ahhoz, hogy a termelési ár legyen az árak vonzáspontja, a monopolkapitalizmusban is hatnia kell annak a mechanizmusnak, amely a profitráták iparágak, ágazatok közötti kiegyenlítődéséhez vezetett a szabadversenyes kapitalizmusban. Van-e tendencia az átlagprofit kialakulására, létezik-e ez az iparágak (termelési területek) közötti konkurrencia és tőkeáramlás? Mint már az V. fejezetben is szó volt róla, a monopólium a szabad verseny ellentéte, a versenyt **korlátozó** gazdasági hatalom, a monopólium és a verseny ázonban nem zárja ki egymást. Már csak azért sem, mert a monopolizálás folyamata sohasem befejezett, nem tökéletes. A nem vagy csak közvetve monopolizált szektorokban továbbra is számtalan sok termelő tevékenykedik.

K: Mi következik ebből a versenyre nézve?

V: A nem monopolizált területeken továbbra is verseny folyik. Itt a tőkeáramlás szabad, vagy legalábbis szabadabb, mint az erősen monopolizált szektorokban.

A verseny fennmaradása és a tőkeáramlás lehetősége mellett azonban nem ez a legerősebb érv. A nem monopolizált szektorok ugyanis — amint azt már kifejtettük — fokozatosan monopolizálódnak. Már utaltunk arra, hogy magában a mono-

póliumban is benne rejlik a verseny mozzanata. „A gyakorlati életben nemcsak a konkurrenciát, a monopóliumot és antagonizmusukat találjuk meg — írja Marx —, hanem szintézisüket is, amely nem formula, hanem mozgás. A monopólium létrehozza a konkurrenciát, a konkurrencia létrehozza a monopóliumot. A monopolisták konkurrálnak egymással, a konkurrensekből monopolisták lesznek... A szintézis olyan, hogy **a monopólium csak a konkurrenciaharcban való állandó** részvétellel tudja magát fenntartani."[12] (A szerzők kiemelése.) A monopóliumok közötti verseny egyik fő formája éppen a befektetési területekért folyó harc. Minél magasabb az egy-egy területen elért profit, annál valószínűbb, hogy más monopolisták — új formákat és új módszereket alkalmazva — megkísérelnek betörni oda.

K: Mi következik ebből a profitráták kiegyenlítődésére vonatkozóan?

V: Bármilyen akadályok álljanak is a tőkeáramlás útjába, a harc a befektetési területekért a monopolkapitalizmusban sem szűnik meg.

A tőkeáramlás tehát a monopolkapitalizmus korszakára is jellemző. A gazdaság nagy strukturális mozgásai tőkeáramlás nélkül elképzelhetetlenek. Jellege azonban lényegesen megváltozott. Javarészben a nagy konglomerátumokon és finánctőkés csoportokon belül megy végbe a tőkék áramlása a különféle területek között. (Ezek ugyanis a legkülönbözőbb iparágakat egyesítik magukban.) A külsők betörése, a tőkeáramlásnak a versenyben megvalósuló változata már korlátozottabb. Ennek ellenére azonban a befektetési területekért folyó konkurrencia tendenciát rejt magában a profitok (legalábbis az egymással versenyben levő monopóliumok profitjának) nivellálódására.

A profitok nivellálódásának monopolista és szabadversenyes tendenciái azonban lényegesen különböznek. A monopóliumok korszakában **hosszú távon sem alakul ki egységes átlagprofitráta,** a nivellálódási tendencia igen sok keresztező irányzatba ütközik. A nem monopolizált, a monopóliumoknak alárendelt területek és a monopoltőke profitjai sohasem egyenlítődnek ki. Bizo-

[12] Marx: A filozófia nyomorúsága. **Marx—Engels** Művei. 4. köt. 156. old.

nyos kiegyenlítődési mechanizmusok figyelhetők meg azonban a monopóliumoknak alárendelt területeken működő tőkések között.

d) A MONOPOLÁR ÉS A TERMELÉSI AR

A monopolkapitalizmusban tehát az áralakulás és az azt meghatározó viszonyok a szabadversenyes korszakhoz képest számos sajátosságot mutatnak. A termelési árak hosszú időszakot tekintve sem jutnak érvényre, a monopóliumok az árakat lényegesen eltérítik a termelési ártól. Ugyanakkor megváltozott formában és korlátozottan, de hatnak azok a feltételek, amelyek létéből a szabadversenyes kapitalizmusra jellemző termelési árat magyaráztuk. **A monopolár tehát csak a termelési árból kiindulva, annak alapján érthető meg.** Ez egyáltalán nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy a monopóliumok is tőkésvállalatok, a monopolkapitalizmusban sem szűnt meg az értéktöbblettörvény, a monopóliumok sem kapcsolták ki (hanem csak megváltoztatták) a klasszikus kapitalizmusra jellemző versenymechanizmusokat. A monopolárak nem szakadhatnak el tetszőleges mértékben a termelési árak által meghatározott szinttől. Minél nagyobb a monopolárak eltérése a termelési ártól, annál erősebbek azok a tendenciák, amelyek megakadályozzák az eltérés további fokozását. A termelési árak a monopolkapitalizmusban is az árak **alapját képezik,** és a munkaráfordítások változása, a munkatermelékenység eltérő ütemű alakulása a monopolkapitalizmusban is megjelenik a monopolárak arányeltolódásaiban, ha nincs is közöttük egyértelmű és pontosan kiszámítható mennyiségi összefüggés. Vagyis az érték és a monopolár között is kimutatható a kapcsolat.

A monopolár és az értéktörvény mai kapitalizmusbeli érvényesülésével kapcsolatos elméleti magyarázatnak két, egymással ellentétes, de egyaránt túlzó, egyoldalú koncepciótól kell elhatárolnia magát. Az egyik, amelyről már sok szó esett az, hogy a monopolár legfeljebb a felszíni piaci összefüggések alapján magyarázható „eltérített ár", a monopolprofit pedig egyszerű lefölözés. A monopolár e koncepció szerint nem is szorul különösebb magyarázatra, elegendő, ha a termelési árat megértjük.

Ez a koncepció tarthatatlan azért, mert **a monopolár kialakulása csak a termelési viszonyok módosulásából, a modern termelőerők jellegéből magyarázható.** Nem egyszerűen valamiféle felár érvényesítéséről van itt szó, hanem az árak, a költségek,

a piaci verseny jellegének megváltozásáról, amely változások szoros összefüggésben vannak a termelőerők jellegében bekövetkezett változásokkal. A fenti helytelen koncepció a monopolár problémáját feloldja a termelési árban (hiszen míg a termelési árat objektív feltételekkel magyarázza, addig az attól való eltérést bagatellizálja, és objektív okaira alig fordít figyelmet). A másik szélsőséges álláspont viszont elszakítja a monopolárat a termelési ártól, és közvetlenül az értékkel hozza összefüggésbe. „Mint ahogyan a termelési ár sem az árak időleges eltérése az értéktől, hanem az ármozgások új centruma, úgy a monopolár is az értéknek a monopóliumok uralmának megfelelő újabb változata."[13] A monopolár sem történetileg, sem logikailag nem vezethető le közvetlenül az értékből. Nem állítható a termelési ár mellé valamiféle újabb árcentrumként. Csak akkor beszélhetnénk újabb árcentrumról, ha a monopolár a termelési ártól gyökeresen eltérő típusú (tehát nem tőkés) termelési viszonyokat fejezne ki, és az árak belső struktúrája is más kategóriákon nyugodna. A termelési ár azért tekinthető újabb árvonzáspontnak az értékhez képest, mert — ellentétben az értékkel, amely mint közvetlen ármeghatározó az egyszerű árutermelők viszonyait fejezi ki — a **tőkés termelők** viszonyait kifejező kategória. Ha a monopolárat új árcentrumként értelmeznénk, ez ellentmondana annak, hogy a monopolkapitalizmusban is hatnak a kapitalizmus jellemző törvényszerűségei, léteznek alapvető kategóriái, ha erősen megváltozott formában is, de megvannak a termelési árral összefüggő kategóriák, az önköltség, a profit, az iparágak közötti verseny stb.

E: Foglalja össze, hogyan lehetne a termelési ár és a monopolár kapcsolatát a köztük levő ellentmondásos viszonynak megfelelően ábrázolni.

V: A monopolár és a termelési ár kapcsolatát, a köztük levő történelmi és logikai összefüggést csak úgy lehet elemezni, ha nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy bennük **lényegileg azonos** tőkés viszonyok fejeződnek ki. Egyszersmind tekintetbe kell vennünk azonban **lényeges** — a termelési viszonyok formaváltozásaival, valamint a termelőerők fej-

[13] **Sz. J. Vigodszkij:** Gazdasági törvények a monopolkapitalizmusban. Kossuth Könyvkiadó 1972. 214. old. — Hozzá kell fűznünk azonban, hogy könyvében Vigodszkij nem tart ki következetesen e koncepció mellett.

lődésével magyarázható — **sajátosságaikat** is. A termelési ár a monopolárak alapja, a monopolárak nem szakadhatnak el a termelési áraktól, de tartósan eltérnek azoktól.

4. A PROFITRÁTA TENDENCIÁJA A MONOPOLKAPITALIZMUSBAN

a) A PROFITRÁTA ALAKULÁSÁNAK TENDENCIÁJA A MONOPOLKAPITALIZMUS RENDSZERRÉ VÁLÁSÁNAK KORSZAKÁBAN

Az első világháborúig terjedő korszakban kimutatható a profitráta süllyedő tendenciája.[14] Az ezután következő időszakban statisztikailag már nem igazolható a tőkének ez a (klasszikus körülmények között) fontos fejlődéstörvénye. A marxista közgazdászok — figyelembe véve e tendencia jelentőségét a kapitalizmus fejlődése szempontjából — igyekeztek magyarázatot találni erre a jelenségre. Korántsem alakult ki azonban egyetértés közöttük, nemcsak a profitráta változásának okait illetően, hanem magának a változásnak az elismerésére vonatkozóan sem. Többen (így pl. Vigodszkij szovjet közgazdász) nem ismerik el azt a tényt, hogy a profitráta süllyedő tendenciája megállt, vagy legalábbis lelassult a monopolkapitalizmus rendszerré válásával.

A probléma tisztázását megnehezíti, hogy a profitrátáról közölt hivatalos statisztikai adatok félrevezetőek (sőt a tőkés statisztikák nem is adják meg közvetlenül a profitrátát, hanem sokszor más adatokból kell következtetnünk arra). A statisztika a **jövedelemadó** kivetésének alapjául szolgáló profitokat közli, amelyeket a tőkéseknek érdekükben áll a valóságosnál kisebbnek feltüntetni. A tényleges profitok egy részét a gyorsított leírás miatt amortizációnak tüntetik fel, más részét pedig tartalékokként elszámolva „tüntetik el" a profit kimutatásakor. Statisztikailag igen nehéz, csaknem lehetetlen a lekötött társadalmi tőke tömegét megközelíteni, és ugyanilyen nehézségekbe ütközik a megtérülési szám megadása. Mindezen nehézségek ellenére Gillman amerikai marxista közgazdász számítá-

[14] A szakirodalomban újabban ezt is vitatják. A profit nagyságát a tőkés vásárlásokkal meghatározó szerzők álláspontjából logikusan következik, hogy a profitrátának a szabadversenyes kapitalizmusban sem kell süllyednie.

sokat végzett a profitrátára vonatkozóan[15] és azt állapította meg, hogy a hagyományos módon megadott profitráta az első világháború óta már nem csökkent, sőt valamelyest még emelkedett is. Ennek oka szerinte az, hogy a tőke értékösszetétele ettől az időszaktól kezdve nem emelkedett, ezzel szemben az értéktöbbletráta ugrásszerűen megnőtt. A kapitalizmus struktúrájának és intézményeinek változásai indokolják — mondja —, hogy a profitrátát új módon számítsuk ki.

Az értéktöbbletből fedezett improduktív költségeket Gillman álláspontja szerint le kell vonni az **m** összegéből. Ezek a költségek ugyanis a modern kapitalizmusban óriási mértékben megnőttek. Különösen az értéktöbbletből fizetett adókat és reklámköltségeket kell kiemelnünk, mert mindkettő a kapitalizmus lényeges változásaira utal. A Gillman által javasolt profitráta (nettó profitráta) **az első világháború utáni periódusban már csökkenő irányzatú.**

Anélkül, hogy a profitráta tendenciájáról kialakított eltérő vélemények részletes ismertetésébe és elemzésébe bocsátkoznánk, abból indulunk ki, hogy tényként, adottságként elfogadjuk a — klasszikus módon kiszámított — bruttó profitráta trendjében az első világháború után beállott törést. Erre az időszakra vonatkoztatva tehát nem beszélhetünk a profitráta **süllyedő** tendenciájának **egyértelmű** érvényesüléséről.

A profitráta süllyedése már a szabadversenyes kapitalizmusban is ellentétesen ható tényezők eredőjeként valósult meg. A profitrátára ható tényezőkben a monopolkapitalizmus rendszerének megszilárdulásával jelentős változások is végbementek, melyek részben a modern termelőerőkkel vannak összefüggésben. A tudományos-technikai haladással párhuzamosan a **c**-elem értékbeni növekedése lelassult. Ha a technikai fejlődés nem abban jelentkezik, hogy „nehéz" és drága új berendezésekkel újítják meg a termelés technikai bázisát, hanem a már meglevő technikát tökéletesítik, ez rendszerint anyagmegtakarítással, a berendezések olcsóbbodásával jár. A különféle műszerekkel, amelyek például automatikusan szabályozzák a termelési folyamatot, a nyersanyag adogatását, fokozzák a gépek sebességét, időben felfedezik a meghibásodást stb., újabb beruházások és költséges állóeszközök nélkül is hatékonyabbá tehető a termelés. A profitráta süllyedése ellen ható ezen tényezőkre Gillman is felhívta a figyelmet említett könyvében.

[15] Lásd **J. M. Gillman:** A csökkenő profitráta. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1960.

A **c**-elem redukálásának fontos tényezője az állandó tőke passzív elemeinek (az épületeknek) a radikális csökkentése az aktív elemek (a gépek) javára. Ez is jellegzetes trend. A termelőerők hatékonyságának növelésében mind nagyobb szerepet tölt be az üzem- és munkaszervezés, a termelésirányítás fejlesztése stb. Az ezeken a területeken való előrelépéssel a tőke anélkül juthat pótlólagos értéktöbblethez, hogy a **c**-elemet növelné a **v** rovására.

K: Lehetséges-e, hogy a közvetlen termelési folyamatban nő az egy munkásra jutó termelési eszközök volumene és a $\frac{c}{v}$-mutató értéke mégsem nő, vagy egyenesen csökken? Válaszát indokolja.

V: Igen, lehetséges, ha a **c**-elemben való megtakarítások, a **c** olcsóbbodása erősebb tendencia, mint az egy munkásra jutó gépek és berendezések naturális mutatókkal jellemezhető növekedése.

Ez a technikai fejlődés egyik iránya századunkban. Emellett a munka technikai felszereltségének növekedése is lelassult (a fejlődés nem elsősorban a gépek, berendezések mennyiségi növekedésében, hanem azok magasabb minőségi paramétereiben, jobb kihasználásában ölt testet). A munka technikai felszereltségének növekedésében beállott fordulatot a következő adatok jellemzik: amíg 1869-től 1919-ig a tőke technikai összetétele az Egyesült Államok feldolgozó iparában több mint négyszeresére nőtt, addig 1919-től az 1960-as évek elejéig ez a növekedés csak mintegy 35%-ot tett ki.[16] A $\frac{c}{v}$ mutató csökkenése irányában hat a magasan kvalifikált munkaerő szerepének, részarányának a megnövekedése is a termelésben (összefüggésben a tudomány közvetlen termelőerővé válásával).

K: Miért csökkenti a munkaerő szakképzettségének fokozódása a társadalmi össztőkén belül a **c** arányát?

[16] Lásd A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó 1974. 284. old. — Ezek az adatok — a statisztikák megbízhatóságának korlátozott volta miatt — inkább csak tendenciákra utalnak, semmint pontosan számszerűsíthető változásokra.

V: A szakképzett munkaerő nagyobb szerepe nyilvánvalóan növeli a **v**-elem súlyát, ez viszont — minden egyéb körülmény változatlansága esetén — értékbeli eltolódást okoz a **c** rovására.

b) A MONOPÓLIUMOK HATÁSA A PROFITRÁTA ALAKULÁSÁRA

A profitráta süllyedő tendenciájának megállapításában szerepük van a mutatóban szereplő olyan — a $\frac{c}{v}$, ill. az $\frac{m}{v}$ viszonyát közvetlenül nem érintő — tényezőknek is, mint a megtérülés gyorsulása, a termelési és a forgalmi periódus lerövidítése stb. A leglényegesebb tényezőt azonban ebben a folyamatban nem a technikai faktorok között kell keresnünk. Az általános profitráta trendjében beállott törést elsősorban egy társadalmi hatalom, a monopólium okozza. Közismert, hogy a monopóliumok igen magas profitszintet érnek el, kivonhatják magukat az általános profitráta hatása alól. Ezzel önmagában azonban nem magyarázhatjuk az átlagprofitráta stagnálását a monopolkapitalizmus korszakában. A monopóliumok magasabb egyéni profitrátája semmi esetre sem magyarázza ezt a tendenciát.

A magasabb monopolprofitokat általában a „kívülállók" alacsonyabb profitja ellensúlyozza. Az, hogy a monopóliumok a maguk javára eltolódást idéznek elő a realizált értéktöbbletben, még önmagában nem változtat a társadalomban termelt összértéktöbblet és össztőke viszonyán.

A **monopóliumok** nem **egyéni** profitrátájuk magasabb szinten tartásával vetnek gátat a profitráta süllyedésének, hanem azzal, hogy **megváltoztatják a technikai haladás jellegét és következményeit.** A monopolkapitalizmusban a technikai haladás nem kényszertörvény, legalábbis nem abban az értelemben, ahogyan azt a szabadversenyes kapitalizmusban értelmeztük. A monopóliumot a verseny nem kényszeríti az új technika **azonnali** bevezetésére, elfektethet találmányokat, ugyanakkor monopolista versenytársait is megakadályozhatja a találmányok felhasználásában.

A másik tényező, amelyen keresztül a monopóliumok fékezik a profitráta süllyedését, az, hogy a már megszerzett magasabb profitjaikat **nem feltétlenül ruházzák be a termelésbe.** Az értéktöbblet tőkésítése a szabadversenyes vállalkozó számára feltétlen érvényű parancs volt, de nem az a monopoltőkés számára. Nem véletlenül vált a polgári közgazdaságtan egyik kín-

zó elméleti problémájává a gyenge beruházási hajlandóság. A tőke egy részét a monopóliumok kivonják a gazdasági folyamatokból, és az tőkefeleslegként csapódik le a fináncoligarchia kezén. A befektetett társadalmi tőkemennyiség nem növekszik „természetes módon". Az elméletileg lehetségesnél kisebb tőkék versenyeznek tehát a technikai vívmányokért, a nyereséges beruházási lehetőségekért. Az értéktöbblet egy része élősdi jellegű jövedelemként vagy kincsként halmozódik fel, csökkentvén ezáltal a tőkeként való befektetés lehetőségét. A technikai haladás korlátozása és a felhalmozás mérséklése nem egymástól független, hanem egymással szorosan összefüggő folyamatok.

K: Miért hat a monopoltőke beruházási politikájának e két jellegzetessége (a technikai haladás, ill. a felhalmozás visszafogása) növelőleg az átlagprofitrátára?

V: A technikai haladás visszafogása lassítja a társadalmi tőke $\frac{c}{v}$-jének növekedését, és ezen keresztül ellene hat a profitráta süllyedésének. Az akkumuláció visszafogása következtében pedig csökken a befektetett tőkemennyiség, ez korlátozza a versenyt, miáltal akadályozza a technikai fejlesztést és a profitráta csökkenő tendenciájának érvényre jutását.

A tőkés érdekek effajta érvényesítése, a termelőerők fejlődésének meggátlása labilisabbá teszi a tőkés gazdaságot. A termelőerők fejlődésének követelménye és a magánmonopóliumok érdekei közötti ellentmondást a tőkés állam beavatkozása igyekszik feloldani. Ennek módja: különféle kedvezményekkel, szubvenciókkal igyekeznek rábírni a tőkéseket a beruházásokra, a parlagon heverő tőkék aktivizálására, oly módon, hogy a számukra nyújtott kedvezmények profitnövelő hatása kompenzálja, sőt túlkompenzálja a beruházások fokozása és a technikai haladás profitcsökkentő hatását.

K: Miért kényszerül az állam ilyen ösztönző intézkedésekre?

V: Mert mindkét tényező — mind a technikai fejlődés, mind a beruházások — visszafogása egyben a termelés növekedésének, a foglalkoztatásnak, az életszínvonalnak a korlátozását is jelenti.

A társadalom gazdasági fejlődésének lefékezése pedig növeli a konfliktusokat, aktivizálja a társadalom kizsákmányolt és monopóliumellenes rétegeit a monopóliumok elleni harcra.

Összefoglalóan: **a profitráta süllyedő tendenciája**[17] a technikai haladás jellege és a monopóliumok ellentétes — profitrátát növelő — hatása miatt **az első világháború után nem jellemző.** Noha a tőke számára egyfelől nyilvánosan kedvező a profitráta süllyedésének megállítása, ez a társadalom szempontjából, sőt bizonyos értelemben a kapitalizmus életképessége szempontjából is számos problémát vet fel. A profitráta tendenciájának megfordítása ugyanis csak a tőkés fejlődés motorja, a verseny korlátozása révén érhető el. E korlátozás ára pedig stagnáció, ill. a fejlődés lelassulása lenne.

[17] Megjegyezzük, hogy az elmondottak a Marx által alkalmazott **bruttó** profitrátára érvényesek, nem pedig a Gillman által alkalmazott **nettó** profitrátára.

FELADATOK

1. A vizsgán a monopolista extraprofit keletkezését egy hallgató a következőképpen magyarázza: a monopolista extraprofit a tőkés társadalomban annak az eredménye, hogy az összes értéktöbblet egyenlőtlenül, nem a tőke nagyságának megfelelően oszlik meg. Összhangban áll-e ez a megállapítás az előbb tárgyalt fejezet mondanivalójával? Válaszát 1—2 mondatban indokolja.

2. Az V. fejezetben tárgyaltuk a monopoltőke extrajövedelmének egyik fő forrását, az alapítói nyereséget. Minthogy ez a részvények kibocsátásával és későbbi időpontban történő eladásával függ össze, úgy tűnik, nem sok köze van a részvénytársaság valóságos termelőtőkéjével termelt áruk árához, ahhoz, hogy a társaság monopoláron értékesíti-e termékeit vagy sem. Mi a véleménye erről?

3. E fejezetben találkoztunk a monopolár realizálásának egyik fontos feltételével, a kereslet irányításával és szabályozásával. Szó esett arról, hogy a monopólium a kereslet árrugalmasságát nem veszi adottságnak, hanem a maga javára igyekszik azt befolyásolni. Nem beszéltünk viszont a monopolista keresletalakítás egyik fontos formájáról, az árdifferenciálásról. Ennek lényege: a monopólium ugyanazt a tömegterméket más csomagolásban, más áron hozza forgalomba pl. a fővárosban és vidéken, a belvárosban vagy a külvárosban stb. Mi adja meg ennek a monopolista piacpolitikának a gazdasági ésszerűségét?

4. A profitráta alakulásával kapcsolatban kifejtettük a monopóliumoknak a technikai fejlődést korlátozó, visszafogó szerepét. Az új technika bevezetését, a technikai vívmányok birtoklását ugyanakkor a monopolista extraprofit egyik fő forrásaként tüntettük fel. Nem lát-e ebben ellentmondást?

5. Milyen összefüggés van a monopolkapitalizmusban a felhalmozás visszafogása és a technikai fejlődés korlátozása között? Hogyan kapcsolódik össze e két tendencia a profitráta tendenciájában?

MEGOLDÁSOK

1. Az extraprofit forrását a vizsgázó leszűkítetten, korlátozottan értelmezte. Ha csak a jövedelmek újraelosztása révén szerzett extraprofitról van is szó, akkor sem kielégítő ez a definíció, hiszen a monopolista extraprofit nemcsak más tőkések

profitjából való elvonásként értelmezhető. E profit egyik nem elhanyagolható forrása a kisárutermelőktől elvont jövedelem. A monopolista extraprofitnak ezenkívül még számos más forrása is van, többek között például a technikai fejlődés vívmányainak monopolizálása. Ez pedig nem jelent közvetlenül jövedelemelvonást más tőkésektől.

2. Az alapítói nyereség összefüggésben van a részvénytársaság által eladott termékek árával. Ha a részvénytársaságnak sikerül monopolisztikusan magas árakon értékesítenie termékeit, ez megnöveli a társaság profitját. A profitnövelés pedig alapja lehet az osztalékok növelésének. Magasabb osztalékok esetén felszöknek a részvényárfolyamok, tehát nő az alapítói nyereség is.

3. A termék- és árdifferenciáció politikájában az jut kifejezésre, hogy a monopólium tisztában van a különböző fogyasztói rétegek keresletének eltérő árérzékenységével, vagyis azzal, hogy a kereslet árrugalmassága rétegenként, osztályonként változik. Sokszor megéri neki, hogy úgy realizál a piacon nagyszériás termékeket, hogy a fogyasztóknak csak egy szűkebb rétege tudja megfizetni az igen magas árat, más fogyasztói rétegekkel pedig kevesebbet fizettet az áruért (esetleg ez utóbbi ár már nem is minősíthető monopolárnak). A nagy széria alacsonyabb költségei és a fogyasztók egy része által fizetett igen magas ár bőségesen kárpótolhatják a monopóliumot a más rétegeknek történő eladáskor realizált kisebb profitért.

4. Ez egy a valóságban létező ellentmondás jelentkezése tananyagunkban. A monopóliumok **visszatarthatják** a technikai fejlődést, de **nem akadályozhatják meg teljesen.** Ez csak abszolút monopólium esetén lenne így, ami viszont „abszolút agyrém". A monopolista verseny az új technikáért is folyik. Jellemző azonban, hogy miközben a monopóliumok fejlesztik a technikát, akkor is korlátozzák egyben, mert megakadályozzák az új technika **általános** elterjesztését.

5. Ha a monopólium visszafogja a felhalmozást, visszafogja a beruházásokat is, ami viszont erősen gátolja a technikai haladást. Nagy jelentőségű, új technikai vívmányokat általában csak új beruházások, fejlesztések révén lehet bevezetni a termelésbe. (Bár kisebb jelentőségű újítások természetesen beruházások nélkül is megvalósíthatók.) Ugyanakkor, ha a technikai haladás evolúciós jellegű, vagyis éppen az adott időszakban nincsenek forradalmi technikai újítások, akkor kisebb a beruházások iránti igény. Akármelyik tényezőből indulunk is ki (akár a technikai haladásból, akár pedig a felhalmozásból), le-

lassulásuk korlátozza a versenyt, ami viszont — minden egyéb körülményt változatlannak véve — gátolja a profitráta süllyedését.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Mi a monopolár és mi a monopolprofit?
2. Milyen piaci feltételei vannak a monopolár eltérésének?
3. Hogyan függ össze a monopolprofit az áruk monopolista önköltségének alakulásával?
4. Hat-e a monopóliumok termelési, beruházási és árpolitikája a termékek tényleges társadalmi költségeire (az áruk értékére)?
5. Milyen kapcsolat van az érték, a termelési ár és a monopolár között?
6. Érvényesül-e az értéktörvény a monopolkapitalizmusban?
7. Hogyan hatnak a termelőerők jellegében végbement változások a profitráta alakulására a mai kapitalizmusban?
8. Mi az alapvető oka annak, hogy nem érvényesül egyértelműen a profitráta süllyedő tendenciája a monopolkapitalizmus korszakában?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. A monopolár a tőkés termelési viszonyok formaváltozásából és a termelőerőknek a monopolkapitalizmusra jellemző állapotából magyarázható, többé-kevésbé tervezett és tudatosan szabályozott ár, amely az átlagosnál magasabb, monopolista profitot biztosít. Ez eladói monopólium esetén tartósan magasabb, vevői monopólium esetén pedig tartósan alacsonyabb az elméletileg meghatározható termelési árnál. A monopolprofit a monopóliumok tartósan magasabb profitja, amelynek forrása részben a magas, ill. alacsony monopolárak által a többi termelőtől a monopóliumhoz átszivattyúzott jövedelem, részben az egyéni ráfordításoknak bizonyos termelési feltételek (pl. technikai vívmányok) monopolizálásán alapuló csökkentése.

2. A kereslet és a kínálat átfogó szabályozása. A kínálat visszafogása és az eladók árversenyének kiküszöbölése monopolista egyezmények révén, a kereslet ösztönzése, valamint árrugalmasságának megváltoztatása a legkülönfélébb módszerekkel.

3. A monopolprofit részben éppen azzal magyarázható, hogy a monopóliumok megváltoztatják a tőkés önköltség elemeit. Más tőkések, ill. az állam — és ezen keresztül az egész társadalom — terhére hamis költségekkel (mesterségesen leszorított költségekkel) termelnek. Monopólium voltukból fakadó fiktív többletköltségeiket (reklám stb.) viszont áthárítják az árban a fogyasztóra (közvetve más tőkésekre).

4. A monopóliumok léte befolyásolja az áruk termelésének társadalmi átlagköltségeit is. Ezek mint iparáguk termelésének nagy részét adó vállalatok, azáltal, hogy a konkurrencia nem kényszeríti őket kapacitásaik teljes kihasználására és a rendelkezésre álló új technikák bevezetésére, felfelé tolják el a valóságos társadalmi átlagráfordítást. A technikai haladás elterjedésének akadályozásával más termelőknél is akadályozzák a ráfordítások csökkentését. Ez szintén növeli — az elméletben elképzelhetőhöz képest — az átlagáru előállításának társadalmi költségeit.

5. Az érték, a termelési ár és a monopolár mintegy történelmi és logikai fonalra felfűzhető elemei az áruárakat meghatározó mélyebb kategóriáknak. Amíg az érték mint árcentrum egyszerű árutermelők viszonyait fejezi ki (egyenlő munkamennyiségek cseréje), addig a termelési ár mint árcentrum a tőkés árutermelés sajátosságait, a termelési ártól tartósan eltérő monopolár pedig a monopóliumnak a klasszikus tőkéhez képest mutatkozó sajátosságait juttatja érvényre az árak hosszú távú mozgásában. A monopolár nem vezethető le közvetlenül az értékből, hanem csak a termelési árból. Ez utóbbi tehát — történelmi és logikai értelemben egyaránt — közbülső láncszemként iktatódik be az érték és a monopolár közé. A monopolár ugyanis a termelési árban kifejeződő tőkeviszony módosulásán nyugszik. A termelési ár ezért a monopolkapitalizmusban nem árcentrum vagy árvonzáspont, hanem az árak alapja.

6. Igen, érvényesül. Az árak **végső** meghatározója továbbra is az érték, vagyis a társadalmi ráfordítás, bármennyire is eltérjenek ettől a végső meghatározótól az egyes konkrét árak.

7. A termelőerők fejlődésében végbement változások egyrészt lassítják a munka technikai felszereltségének növekedését (a szervezettségnek mint termelőerőnek növekvő jelentősége, a termelési eszközök intenzifikálása, az elevenmunka-igényes tevékenységek bizonyos fokú előtérbe kerülése stb.), másrészt a **c**-elemmel való takarékoskodáshoz, annak olcsóbbodásához vezetnek. Ezáltal fékezik a tőkeösszetétel növekedé-

sét, ami akadályozza a profitráta süllyedő tendenciájának kibontakozását.

8. A profitráta trendjében beállott törés alapvetően a monopóliumok uralmával magyarázható. A monopólium azáltal, hogy képes hatékonyan korlátozni a **technikai fejlődést** és visszafogni a **tőkefelhalmozást,** két olyan tényező hatásának a kibontakozását akadályozza, amelyek alapvető összetevői voltak a süllyedő tendencia érvényesülésének.

VIII. FEJEZET

A földjáradék a kapitalizmusban

VÁZLAT

1. **A földjáradék fogalma**
2. **A különbözeti földjáradék**
   a) A földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma
      — A földek minőségi különbözősége
      — A birtoklási monopólium és a tulajdonviszonyok
   b) A különbözeti járadék mint extraprofit sajátosságai
      — Monopolisztikus, tartós
      — Nemcsak az átlagosnál jobb földeken termelők kapják
      — A földmagántulajdon monopóliumának a különbözeti járadékkal kapcsolatos szerepe
   c) Az I. és II. sz. különbözeti járadék
      — Különbözőségük és azonosságuk
3. **Az abszolút földjáradék**
   — A tőkés bérleti rendszer
   — A földmagántulajdon monopóliumának szerepe az abszolút járadék keletkezésében
4. **Az értéktörvény működésének sajátosságai a tőkés mezőgazdaságban**
   — Hamis érték, hamis termelési ár
   — Az ipar és a mezőgazdaság közötti csere bizonyos értelemben egyenlőtlen
5. **A föld ára**
   — A föld mint különleges áru
   — A föld ára mint tőkésített földjáradék
   — A telekjáradék
6. **A földmagántulajdon monopóliuma a mezőgazdasági termelőerők fejlődésének fékezője**
   — A tőkés bérleti rendszer következetlen polgári bírálata
7. **A csökkenő földhozadék törvényének bírálata**
   — A „törvény" állítása
   — A termelési tényezők optimális aránya és ennek összefüggése a technika fejlődésével
8. **A termelőerők fejlődése, a monopolista viszonyok térhódítása és az állammonopolista kapitalizmus hatása a tőkésországok mezőgazdaságában**
   — A termelőerők fejlődése a tőkés mezőgazdaságban
   — A monopolista viszonyok térhódítása a mezőgazdaságban
   — Szövetkezetek a tőkés mezőgazdaságban
   — Az állammonopolista kapitalizmus hatása a mezőgazdaság viszonyaira
   — Az abszolút járadék csökkenése a mai kapitalizmusban

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogyan érvényesül az értéktörvény egy speciális területen, a tőkés mezőgazdaságban. Abból a szempontból, hogy a piaci áralakulás felszíni jelensége mögött milyen mély összefüggéseket, meghatározókat találunk, az árukat a következő csoportokra oszthatjuk:

1. Olyan áruk, amelyek termelése **nem csökkenő termelékenységgel,** gyakorlatilag tetszés szerint bővíthető. Tipikusan ilyen áruk a feldolgozóipar termékei.
2. Termelésük bővíthető, de adott technika mellett csak **csökkenő termelékenységgel.** Ilyenek a mezőgazdaság és a kitermelőipari termékek.
3. **Adott,** korlátozott **mennyiségben termelhetők.** Például tokaji aszúbor stb.
4. Eredetileg munkatermékek — de **nem termelhetők újra.** Például ritka bélyegek, antikvitások.
5. Olyan áruk, amelyek **nem** is **munkatermékek.** Ilyen például a föld is.

E: Képezzen csoportokat az alábbi ismérvek szerint:
a) ezekre fogalmaztuk meg eredetileg az értéktörvényt;
b) munkatermékek;
c) újratermelhetők.

V: Az 1. csoport termékeire fogalmaztuk meg eredetileg az értéktörvényt. Az 1—2—3—4. csoport termékei mind munkatermékek.
Az 1—2—3. csoport termékei újratermelhetők.

Fejezetünkben a 2. csoport termékei áralakulásának törvényszerűségeit tárjuk fel. Ki fogjuk mutatni, hogy ha módosulásokkal is, de ezek áralakulását is az értéktörvény szabályozza. Ezeken a termékeken kívül szó lesz a 3. és az 5. csoport áruiról is.

1. A FÖLDJÁRADÉK FOGALMA

E fejezetben nemcsak az értéktörvény érvényesülését vizsgáljuk, hanem folytatjuk az elosztáselmélet tárgyalását is. Azt megvilágítottuk már, hogy az iparban létrehozott összes értéktöbblet hogyan oszlik meg a különböző iparágak és az iparban működő egyes tőkések között. A kapitalizmusban azonban a megtermelt értéktöbbletből nemcsak az ipari tőkések részesed-

nek, hanem a kizsákmányolók egyéb csoportjai, a földbirtokosok, a kereskedelmi tőkések és a bankárok is. Ebben a fejezetben a tőkés mezőgazdaságban **realizált** értéktöbbletnek profitra és földjáradékra — a földbirtokosok jövedelmére — való széthasadásával foglalkozunk.

Marx a tőkés földjáradékot a korabeli angol mezőgazdaság példája alapján, bérleti rendszer feltételezése mellett tárgyalta. Ily módon nála a tőkés mezőgazdaság három főszereplője a **bérmunkás,** a bérlőként működő **tőkés** és a **földtulajdonos,** aki nem maga gazdálkodik a földjén, hanem azt bérbe adja.

A tőkések által fizetett bérleti díj részben kamatnak tekinthető. A bérelt földön ugyanis már korábban tőkéket fektettek be, művelhetővé tétele érdekében épületeket, utakat stb. építettek rajta. Ennek a földhöz kötött tőkének a kamatát a bérbeadó természetesen felszámítja. A földtulajdonos azonban elvileg szűz földet is bérbe adhat, vagyis olyan földet, amelyen még egyáltalán nem fektettek be tőkét. Ilyenkor a bérleti díj **nem tartalmazhat kamatot.** Ezt a díjat a földesúr azon **engedélyéért** kell megfizetni, amelynek alapján a tőkés a földön gazdálkodhat. Ezt nevezzük **földjáradéknak.**

K: Mit nevezünk földjáradéknak?

V: Pusztán a föld használatáért fizetendő, kamaton felüli bérleti díjat.

A földjáradéknak két alapformája ismeretes: a **különbözeti** és az **abszolút földjáradék.** Bérleti rendszer esetén a földjáradék — hosszú távon — a földesurak jövedelmévé válik. A különbözeti földjáradék azonban akkor is létrejönne, ha nem lennének földesurak, tehát ha pl. a föld a kapitalizmusban állami tulajdon lenne. Ezért ennek a járadéknak a természetét úgy kell megvilágítanunk, hogy az első lépésben elvonatkoztatunk a föld magántulajdonától. Az abszolút földjáradék tárgyalásánál viszont már nem tehetjük ezt, mert annak oka éppen a földmagántulajdon monopóliuma.

2. A KÜLÖNBÖZETI FÖLDJÁRADÉK

a) A FÖLDNEK MINT A GAZDÁLKODÁS TÁRGYÁNAK A MONOPÓLIUMA

A különbözeti földjáradék oka **a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma.** Először tehát ennek a monopóliumnak a feltételeit és tartalmát kell tisztáznunk.

A földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma (röviden: a föld **birtoklási** monopóliuma) **a föld magántulajdona nélkül is** létezik, ha a föld megművelésére szolgáló termelési eszközök magántulajdonban vannak, ill., ha ezek vonatkozásában a termelők között gazdasági elkülönültség áll fenn. Az egyes tőkék technikai színvonalát azonosnak vesszük[1], mert az ebben fennálló eltérések nincsenek kapcsolatban a szóban forgó monopóliummal. Figyelmünket tehát csak a tőkétől független azon természeti feltételekre irányítjuk, amelyek a realizálható értéktöbblet nagyságát befolyásolják. Ezek a következők:

— a talajfelszín természetes termelékenysége, abból adódóan, hogy milyen mértékben és mennyire asszimilálható formában tartalmazza a növények tápanyagait;

— egyéb talajtényezők (pl. a domborzati viszonyok, a talajfelszín tagoltsága stb.), amelyek jelentősen befolyásolhatják a föld művelhetőségét;

— az éghajlati viszonyok, időjárási különbségek;

— a földterület fekvése, azaz a piacoktól (ipari központoktól, városoktól, ill. a közlekedési vonalaktól) való távolsága.

Bár az utóbbi nem tartozik a szó szoros értelmében vett természeti feltételek közé, mégis ezekkel együtt említjük meg, mert az egyéni tőke szempontjából ez is mint a saját tevékenységétől közvetlenül nem függő külső adottság, vagyis mint természeti feltétel hat. Egy kevésbé termékeny, de jó fekvésű föld nyilvánvalóan felérhet egy termékenyebb rossz fekvésűvel, minthogy az utóbbinál a szállítási költségek semlegesíthetik a nagyobb termékenységből adódó előnyt. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban a **föld minőségébe** beleértjük az eddig felsorolt tényezők mindegyikét.

Hasonló a helyzet a kitermelőipar vonatkozásában is, csak itt a talaj termékenysége, valamint az egyéb talaj- és éghajlati té-

[1] Az egyszerűség kedvéért legtöbbször csak a tőkék **technikai** színvonalának a különbségéről beszélünk. A technikai színvonalat azonban mindig tágan értjük, a tőkés mezőgazdasági üzem **gazdálkodási színvonala** értelmében használjuk.

nyezők eltérései helyébe a természeti kincs minőségének, ill. kiaknázási költségének az eltérései lépnek.

A mezőgazdaságban és a kitermelőiparban tehát olyan természeti feltételek hatnak a munka termelékenységére, amelyek csak korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésre. Éppen korlátozott mennyiségük következtében monopolizálhatók. Tegyük fel, hogy valamely ország szántóföldje **A, B, C** és **D** minőségű földekből áll.

K: Mikor kerülnek az **A** minőségű földön gazdálkodók monopolisztikus helyzetbe?

V: Ha már nincs el nem foglalt **A** minőségű föld.

A monopolisztikus helyzet kialakulásának tehát nem szükséges feltétele az, hogy az egyáltalán művelés alá vonható egész terület el legyen foglalva. Elegendő, ha a művelés alá vont, elfoglalt terület a rendelkezésre álló összterület **jobbik** része.

Az eddig elmondottak alapján esetleg úgy tűnhet, mintha a jobb földön gazdálkodók monopolisztikus helyzete teljesen független lenne a tulajdonviszonyoktól. Ez azonban nem felel meg a valóságnak.

A földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma történelmi kategória, csak bizonyos tulajdonviszonyok esetén áll fenn, akkor, ha a korlátolt mennyiségű és minőségileg különböző földterület jobbik részét magán-, vagy legalábbis gazdaságilag elkülönült gazdaságok foglalják el. Enélkül az egyes személyek vagy gazdálkodó csoportok nem monopolizálhatják a kedvezőbb természeti feltételeket, nem realizálhatják e feltételeket a maguk javára többletjövedelemként.

b) A KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK MINT EXTRAPROFIT SAJÁTOSSÁGAI

A jobb földeken gazdálkodó bérlők — mivel fennáll a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma — sajátos extraprofitra tesznek szert. Melyek ennek az extraprofitnak a sajátosságai?

1. A tőke technikai színvonalának különbségén alapuló extraprofit szabad versenyt feltételezve **mulandó természetű,** mert tartósan senki nem monopolizálhatja a jobb technika alkalmazását. Aki ma a legjobb technikát alkalmazza, holnap esetleg a legrosszabb feltételek között termelő tőkések közé kerülhet,

mert mások még jobb technikát vezetnek be. Aki azonban azért élvez extraprofitot, mert jobb a földje, az más helyzetben van. A tőke mozgásának ugyanis a mezőgazdaságban korlátai vannak.

Lehetetlen az, hogy a már elfoglalt mezőgazdasági földterület jobb és rosszabb földjein gazdálkodó tőkések időnként helyet cseréljenek, hiszen a jobb földön gazdálkodó nyilván nem fogja helyét időnként átengedni. Ha tényleges helycserére nincs is azonban lehetőség, arra mégis van, hogy a rosszabb földek minőségét (pl. mocsarak lecsapolásával, öntözéssel stb.) megjavítsák. Így a rosszabb földön gazdálkodó akár a legjobb földek közé emelheti saját területét, és ennek révén a többihez képest extraprofithoz juthat. Ám vannak olyanok, akiknek eleve jobb föld jutott.

K: A rosszabb földek megjavítása egyenlő helyzetbe hozza-e a föld minőségi különbözőségén alapuló extraprofit megszerzése tekintetében a különböző földön működő mezőgazdasági tőkéseket?

R: Két dologra is figyelemmel kell itt lenni:
1. Elképzelhető-e, hogy az egész mezőgazdaságilag művelt terület azonos minőségűvé váljon?
2. Lehet-e azonos helyzetben az a tőkés, aki természettől fogva jobb földet foglal el, azzal, akinek magának kell a földjét megjavítania?

V: A különböző földön működő tőkések a föld minőségi különbözőségén alapuló extraprofit megszerzése vonatkozásában nem kerülhetnek azonos helyzetbe, mert
a) a földek javíthatóságának mindig vannak korlátai;
b) akinek javítania kell a földjét, annak erre **plusz tőkét** kell fordítania, míg a jobb földet elfoglaló **ingyen** került jobb helyzetbe.

A föld minőségi különbözőségén alapuló extraprofitnak tehát az első szembeszökő sajátossága az, hogy **monopolisztikus,** és emiatt nem olyan mulandó, mint a jobb technika révén szerzett különprofit, hanem **tartós. Ez a sajátossága a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliumából fakad**, vagyis itt abból, hogy a még megművelt legrosszabbnál jobb minőségű földek **csak korlátozott mennyiségben** állnak rendelkezésre, és azokat **magángazdaságok** foglalják el.

2. Másik sajátossága ennek az extraprofitnak az, hogy nemcsak azok a tőkések jutnak hozzá, akik az átlagosnál jobb minőségű földet művelnek, hanem **mindazok, akik a még megművelt legrosszabb földnél jobb földön gazdálkodnak.** A tőke technikai színvonalán alapuló extraprofithoz ezzel szemben csak azok a tőkések juthatnak, akik az **átlagosnál** alkalmaznak jobb technikát. Igen lényeges tehát a különbség az ipar és a mezőgazdaság között. A tőkés iparban — mint tudjuk — az átlagprofit megszerzésének az a feltétele, hogy a tőkés **átlagos** technikát, **átlagos** munkaerőt, **átlagos** üzemszervezési módszereket alkalmazzon, mivel az árak centrumát ezek az **átlagos** termelési feltételek szabályozzák. Tegyük fel, hogy az árcentrumot a tőkés **mezőgazdaságban** is az átlagos termelési feltételek határozzák meg, tehát az árcentrum az átlagos minőségű földön és az átlagos technikai színvonalon gazdálkodók termelési költségei alapján alakul ki. Ennek feltételezése mellett válaszoljon a következő kérdésre:

K: Megkaphatja-e az átlagprofitot bármely mezőgazdasági tőkés, akinek mezőgazdasági üzeme átlagos **technikai** körülmények között működik?

V: Nyilvánvalóan nem, mert az átlagprofit megszerzéséhez ilyen áralakulás mellett az is szükséges, hogy a föld is átlagos minőségű legyen.

Eddigi ismereteink szerint a tőke szabadon választhatja meg működési területét. Menekül onnan, ahol a profitszerzés feltételei rosszabbak, a befektetésre váró új tőkék pedig a nagyobb profittal kecsegtető termelési ágak felé áramlanak. Ebből kifolyólag, az egyes termelési ágakban olyan árcentrumoknak kell kialakulniuk — a kereslet-kínálat mechanizmusán keresztül —, amelyek biztosítják legalább az átlagprofitot, ha a tőkés átlagos technikai színvonalon termel. Az ipari termékek árcentrumát, vagyis **társadalmi termelési árát** így határoztuk meg: iparágon belül **az átlagos technikai színvonal mellett kialakuló önköltség, plusz a tőkearányos nyereséget biztosító profitrész.**

K: Ahhoz, hogy a mezőgazdaságban is bármely tőkés megszerezhesse az átlagprofitot az átlagos technikai színvonal alkalmazásával, milyen árcentrumnak kell kialakulnia?

R: 1. A mezőgazdasági termék önköltségének nagysága nemcsak a gazdálkodás technikai színvonalától függ.
2. A még művelés alatt álló legrosszabb földeken bármely mezőgazdasági tőkés csak akkor hajlandó működni, ha átlagos technikai színvonal alkalmazása mellett legalább az átlagprofitot megkapja.

V: A mezőgazdasági termékek szükséges árcentruma tehát **a még megművelt legrosszabb földön átlagos technikai színvonalon előállított áru önköltsége, plusz a tőkearányos nyereséget biztosító profitrész.**

A föld minőségi különbözőségén alapuló extraprofitnak ez a második sajátossága abból fakad, hogy **a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma hatást gyakorol a mezőgazdasági termékek áralakulására. E hatásnak az a lényege, hogy a mezőgazdasági termékek árvonzási pontja nem az átlagos minőségű, hanem a még megművelt legrosszabb föld termelési feltételei alapján alakul ki.** E sajátosság miatt (és eltekintve egyelőre a földmagántulajdon monopóliumának hatásaitól) a mezőgazdasági termékek árvonzáspontját **hamis** termelési árnak nevezzük.[2] Tegyük fel, hogy a technikai színvonal tekintetében nincs különbség a mezőgazdasági tőkék között és válaszoljunk a következő kérdésre:

K: A földek minőségi különbözősége alapján mely tőkések jutnak tehát extraprofithoz a tőkés mezőgazdaságban?

V: Mindazok, akik a még megművelt legrosszabbnál jobb földön gazdálkodnak.

A földek minőségi különbözőségén alapuló extraprofitnak a tőke technikai színvonalának különbözőségén alapulóhoz képest tehát az eddig megállapított lényeges gazdasági sajátossága az, hogy **nem az átlagos és a jobb,** hanem a **legrosszabb és**

[2] Megjegyezzük, hogy a mezőgazdasági termékek **értéke** is **hamis,** ugyanabban az értelemben, ahogyan termelési árukat hamisnak mondottuk. Kisárutermelő viszonyok között is fennáll a földnek, mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma. Ez azt eredményezi, hogy a mezőgazdasági termékek értékét nem a minden tekintetben átlagos termelő termékének egyéni értéke határozza meg, hanem a még megművelt legrosszabb földön átlagos technikával dolgozó termelő termékének egyéni értéke. A mezőgazdasági termékeknek tehát hamis értékük és — ezen az alapon — **hamis termelési áruk** van.

a jobb termelési feltételek különbsége szabja meg nagyságát. Láttuk azonban azt is, hogy a föld minősége nem javítható korlátlanul, de ha a legrosszabb föld jobbá tételére meg is van a lehetőség, az olyan pótlólagos befektetéseket követel, amelyeket a természettől fogva jobb földön gazdálkodók eleve megtakarítottak. Technikai előnyt ezzel szemben csak az a tőkés élvez, aki a technikai színvonal emelésére megfelelő erőfeszítéseket tett, és ezt az előnyt ugyanezen az áron a többi is elérheti. A jobb földeket elfoglalók tehát végeredményben **ingyen kapott** természeti feltételeket **monopolizálnak,** és így **a föld minőségi különbözősége alapján monopolisztikus extraprofitot élveznek.**

F: Foglalja össze a föld minőségi különbözőségén alapuló extraprofit két lényeges sajátosságát a tőke technikai színvonalának különbözőségén alapuló extraprofithoz képest.

V: 1. Nemcsak az átlagosnál, hanem a **legrosszabbnál jobb földek mindegyikén** létrejön.
2. Monopolisztikus, tartós.

Ezt a sajátos extraprofitot **különbözeti járadék**nak nevezzük. Ehhez hasonlóan különbözeti **bányajáradék**hoz jutnak azok a bányatulajdonosok, akiknek bányáiban a természeti kincsek kevesebb költséggel termelhetők ki, ill. akik bányáik kedvezőbb fekvése miatt termékeiket olcsóbban vihetik piacra.

A kapitalizmusban — bérleti rendszer esetén — a földtulajdonosnak módjában áll, hogy a bérleti díjban lefölözze a különbözeti földjáradékot. Ez a lefölözés sértetlenül hagyja az átlagprofitot, tehát a technikai színvonalon alapuló extraprofitot is, ezért a tőkések hajlandók átadni a különbözeti földjáradékot, sőt erre rá is kényszerülnek, a közöttük dúló konkurrencia miatt. Ha valamely tőkés nem hajlandó a földjáradékot átadni, vagyis a bérleti díjban azt is megfizetni, akkor biztosan akad más tőkés bérlő, aki ezt megteszi. Olyan magas bérleti összegért viszont, amely az átlagprofit egy részét is elvonná, nem akadna bérlője a földbirtokosnak.

A földmagántulajdon monopóliuma a különbözeti földjáradék keletkezésének nem oka, csupán az a szerepe, hogy azt a tőkés bérlő zsebéből a földesúr zsebébe juttatja.

Mi tehát az **oka** a különbözeti járadék keletkezésének? Az előzők alapján ezt az okot a földmagántulajdontól független termelési feltételekben kell keresnünk. Az kétségtelen, hogy a

földek minőségi különbözősége nélkül nem jöhetne létre a különbözeti járadék. Ebben az értelemben tehát a földek minőségi különbözőségét e járadék **alapjának** nevezzük. A különbözeti földjáradék oka viszont a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma, **mivel emiatt határozzák meg a mezőgazdasági termék árcentrumát a még megművelt legrosszabb földön alkalmazott átlagos technikai termelési feltételek, és emiatt monopolisztikus a föld minőségi különbözősége alapján keletkezett extraprofit.** A tőkés mezőgazdaságban a különbözeti földjáradék nem lehet más, mint a bérmunkások által termelt értéktöbblet része. A különbözeti földjáradék **forrása** tehát az **értéktöbblet.** Mint látható az **alap, ok, forrás** fogalmakat meghatározott értelemben használjuk a különbözeti földjáradékkal kapcsolatban.

E: Mi a különbözeti földjáradék 1. alapja, 2. oka és 3. forrása?

V: 1. alapja: a földek minőségi különbözősége,
2. oka: a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma,
3. forrása: az értéktöbblet.

c) AZ I. ÉS A II. SZ. KÜLÖNBÖZETI FÖLDJÁRADÉK

Marx megkülönböztetett I. sz. és II. sz. különbözeti földjáradékot. **I. sz. különbözeti földjáradékról akkor beszélünk, amikor azt vizsgáljuk, hogy az eltérő minőségű földeken alkalmazott átlagos technikai színvonalú tőkék milyen nagyságú különbözeti földjáradékot termelnek.**

A II. sz. különbözeti járadék a **pótlólagos** tőkebefektetésekkel, a mezőgazdasági üzemek gazdálkodási színvonalának **emelkedésével** kapcsolatos. **Azok a mezőgazdasági tőkések jutnak II. sz. különbözeti földjáradékhoz, akik az átlagosnál magasabb technikai színvonalon bővítik termelésüket.** Ennek azonban mégsem a magasabb technikai színvonal az alapja, hanem **a földek minőségi különbözősége.** A gazdálkodásnak az átlagost meghaladó színvonala olyan extraprofitot is eredményez, amely múlandó, nem monopolisztikus jellegű. A pótlólagos tőkével elért extraprofitnak ezt a részét a tőkés elveszíti, ha az általa alkalmazott kivételes technika átlagossá válik. A pótlólagos tőkebefektetésre jutó extraprofitból II. sz. különbözeti földjáradéknak csak azt tekinthetjük, **amely azon alapul, hogy a föld jobb minőségű a még megművelt legrosszabbnál.** Csak ez a

rész kapcsolatos ugyanis a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliumával.

Az is lehetséges, hogy a pótlólagos tőkék a földek minőségi rangsorára is hatnak. Például bizonyos tápanyagot tartalmazó műtrágya alkalmazása kedvezőbb hatású abban a földben, amelyben az a tápanyag nagyon kis mértékben volt meg, de a föld egyéb tápanyagokban gazdag, mint abban a földben, amely az egyéb tápanyagokban szegényebb. Ugyanazon technikai vívmány alkalmazása is eltérően befolyásolhatja a földek termés-hozamának növekedését vagy a termék önköltségének csökkenését. Sőt bizonyos technikai vívmányok csak bizonyos — tehát nem minden — földön alkalmazhatók (pl. a domborzati viszonyok eltérései miatt). Így már az is nehezen ítélhető meg, hogy mely tőkés üzemek számítanak átlagos technikai színvonalon működőknek a különböző minőségű földeken. Az elhatárolás gyakorlati nehézségei ellenére **elméletileg** meg kell különböztetnünk a földjáradékot a közönséges extraprofittól. A különbözeti földjáradékon belül pedig beszélnünk kell I. sz. és II. sz. különbözeti földjáradékról, mégpedig **I. számúról akkor, amikor arról van szó, hogy az eltérő minőségű földeken alkalmazott átlagos technikai színvonalon termelő tőkések eltérő nagyságú különbözeti földjáradékra tesznek szert, és II. számúról akkor, amikor a jobb földeken az átlagosnál magasabb technikai színvonalat alkalmazó tőkés gazdaságok jutnak különbözeti földjáradékhoz.** Válaszoljon a következő kérdésekre:

K: Mely kategóriába sorolható annak a tőkés gazdaságnak az extraprofitja, amely

a) a még megművelt legrosszabbnál jobb minőségű földön átlagos technikával működik;

b) a még megművelt legrosszabb földön az átlagosnál fejlettebb technikát alkalmaz;

c) a még megművelt legrosszabbnál jobb földön átlagosnál magasabb technikai színvonalat alkalmaz;

d) bármely földön az átlagost meghaladó technikai színvonalon gazdálkodik, de az általa alkalmazott kivételes technikai színvonal más földeken nem vezethető be;

e) az eddigi legrosszabbhoz tartozó földjét pótlólagos tőkebefektetéssel a jobb földek közé emeli, de a föld ilyen megjavítására a többi legrosszabb földön gazdálkodó tőkésnek a földterület sajátosságai miatt nincs lehetősége.

V: **a)** I. sz. különbözeti földjáradék;
b) közönséges extraprofit;
c) II. sz. különbözeti földjáradék, plusz közönséges extraprofit;
d) II. sz. különbözeti földjáradék;
e) II. sz. különbözeti földjáradék.

Világos tehát, hogy különbözeti földjáradéknak csak monopolisztikus többletjövedelmet tekintünk. A nem-monopolisztikus többletjövedelem csak közönséges extraprofitnak számít. A II. sz. különbözeti földjáradéknak a közönséges extraprofittól történő elhatárolására általános szabályként a következő állapítható meg: **ha a mezőgazdaságban az extraprofit olyan magasabb gazdálkodási színvonalon alapul, amely minden tőkés által elérhető, akkor nincs monopolisztikus jellege, és a tőkés átlagprofitját tetézi.** Ezzel szemben az az extraprofit, amely akár közvetlenül, akár közvetve a **korlátozott mennyiségben** rendelkezésre álló **jobb természeti feltételeken alapul,** monopolisztikusan, tartósan élvezhető, természetére nézve különbözeti földjáradék és **a föld tulajdonosához kerül.** A II. sz. különbözeti földjáradék tehát **csak más kifejezése az I. számúnak,** alapja ennek is a földek minőségi különbözősége, oka pedig a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma.

3. AZ ABSZOLÚT FÖLDJÁRADÉK

Eddig a földjáradéknak azzal a fajtájával foglalkoztunk, amely a földmagántulajdon monopóliuma nélkül is létrejönne. A továbbiakban a földmagántulajdon monopóliumán alapuló földjáradékot vizsgáljuk.

K: A bérleti rendszer uralkodó voltát feltételezve, melyik a helyes tétel:
A mezőgazdasági termék árcentruma
1. **egyenlő** a legrosszabb földön átlagos technikával termelt áru önköltségével plusz az átlagprofittal;
2. **magasabb,** mint a legrosszabb földön termelt áru önköltsége plusz az átlagprofit;
3. **alacsonyabb,** mint a legrosszabb földön termelt áru önköltsége plusz az átlagprofit.

R: Bérleti rendszert feltételezve a legrosszabb földért is kell járadékot fizetni.

V: Csak a 2. tétel lehet helyes. Bérleti rendszer feltételezése mellett ugyanis a még megművelt legrosszabb föld bérlőjének is kell a földhasználatért fizetnie, és erre csak úgy hajlandó, ha a termék árában az átlagprofitot meghaladó nyereséget realizál. Ha az 1. vagy a 3. eset állna fenn, akkor átlagos gazdálkodási színvonal ellenére sem érhetné el a bérlő a legrosszabb földön az átlagprofitot.

Ha tehát a föld magántulajdonban van, és ez a földmagántulajdon a kapitalizmusban kialakult bérleti rendszer mellett a tőkével **mint tőle független külső tényező** áll szemben, akkor a művelés alatt álló mindenkori legrosszabb föld használatáért is kell járadékot fizetni. Mivel ez a járadék független a földek minőségi különbözőségétől és végeredményben minden földért meg kell fizetni, **abszolút földjáradék**nak nevezzük.

A továbbiakban a legrosszabb földön átlagos technikával termelt mezőgazdasági áru önköltségét és az arra jutó átlagprofitot a mezőgazdasági termék **hamis termelési árának** nevezzük. Tételünket így rövidebben fogalmazhatjuk meg. **Ha a bérleti rendszer uralkodó, a mezőgazdasági áruk árcentruma meg kell hogy haladja a hamis termelési árat, mert a tőkés nem fizetheti a legrosszabb föld bérleti díját átlagprofitja rovására.** Világos, hogy az ily módon keletkező, átlagprofit feletti többlet nem valamiféle mulandó extraprofit, hanem állandó, monopolisztikus jellegű, amit a bérbeadó földesúr vág zsebre. Ez a többletjövedelem is járadék természetű tehát. Tudni kell azt is, hogy az abszolút földjáradék a mezőgazdasági termékek **árszínvonalát** megnöveli ahhoz képest, mint amilyen csak különbözeti földjáradék létezése mellett lenne.

K: Válassza ki a helyes tételt a következőkből.
Abszolút földjáradék
1. csak a még megművelt legrosszabb földeken keletkezik;
2. minden földön létrejön.

V: A 2. tétel a helyes, hiszen az abszolút földjáradék miatt nemcsak a legrosszabb, hanem bármely föld termékének ára magasabb. Minden földön keletkezik tehát egy többletjáradék, az eddig tárgyalt különbözeti járadékon felül.

Gondoljuk meg a következőket. Ha a legrosszabb földekért nem kellene földjáradékot fizetni, azaz, ha nem volna abszolút földjáradék, akkor 1 q búza ára mondjuk 10 tallér lenne. Átlagos technikát alkalmazva a legrosszabb földön 100 q, egy azonos nagyságú jobb földön pedig 120 q lenne a termés. A legrosszabb földön így 1000 tallér, a jobb földön 1200 tallér lenne a bevétel. A különbözeti földjáradék tehát itt 200 tallér. Tegyük fel ezután, hogy az abszolút földjáradék 1 tallérral emeli 1 q búza árát. Így a legrosszabb földön az árbevétel $100 \cdot 11 = 1100$, amelyből 100 tallér nyilvánvalóan abszolút földjáradék. A jobb földön az árbevétel $120 \cdot 11 = 1320$.

Ha feltesszük, hogy a különbözeti földjáradék továbbra is 200 tallér, akkor a jobb föld összes járadéka: 200 különbözeti + 120 abszolút = 320 tallér lesz. Mi lehet az oka annak, hogy itt azonos nagyságú földterületen az abszolút földjáradék a jobb földön magasabb (120), mint a legrosszabb földön (100)? Ha pedig harmadiknak veszünk egy még jobb minőségű földdarabot, ahol 130 q terem, ott még magasabb lesz az abszolút földjáradék. A különbözeti földjáradéknak azonban joggal adtuk a **különbözeti** jelzőt azért, mert a földek minőségi különbözőségén alapul, és annál magasabb, minél jobb a föld. Most pedig azt látjuk, hogy ha a különbözeti földjáradék után vizsgálatunkba bekapcsoljuk az abszolút földjáradékot is, amely a termékegységet drágítja, akkor annál magasabb abszolút földjáradékot hoz azonos földterület, minél több rajta a termés, a föld termékenyebb volta miatt. Abszolút járadék, amely ugyanakkor különbözeti is. Erre két magyarázat is elképzelhető:

— Az abszolút földjáradék nagysága is függ a földek minőségi különbözőségétől, mert a termékegység árába foglalt abszolút földjáradéknak annyiszorosát realizálják, amennyi a termelt áruegységek száma.

— Az abszolút földjáradék fogalmánál fogva nem függhet a földek minőségi különbözőségétől, hanem területegységre vonatkozó azonos összeg, ezért a jobb földek felé haladva a termékegység árába foglalt abszolút járadék egyre jobban csökken. A különbözeti földjáradék tehát nagyobb, mint amilyennek az abszolút földjáradéktól elvonatkoztatva tűnik.

K: A két magyarázat közül melyik a helyes és miért?

V: A második magyarázat a helyes. Amíg a különbözeti járadékot az abszolúttól elvonatkoztatva tárgyaltuk (a termelési ár színvonalán), végeredményben a mezőgazdasági ter-

mékek árszínvonalát a valóságosnál alacsonyabbnak vettük, és ezért nem kaphattuk meg azt a teljes különbözeti jövedelmet, amely a földek jobb minőségén alapul.

Az **abszolút földjáradék** nagysága tehát nem függ a földek minőségi különbözőségétől, hanem **területegységre azonos.** Nagysága így a jobb földek felé haladva a termékegységben csökkenő tendenciájú.

E: Miért nem hajlandó a tőke művelés alá venni a rosszabb földeket, amíg a mezőgazdasági termék ára a hamis termelési ár fölé nem emelkedik?

V: Mert bérleti díjat is kell fizetnie, és ez nem mehet átlagprofitja rovására.

A föld tulajdonosa mindaddig nem engedi át művelésre a földjét, amíg járadékot nem kap. Így a földmagántulajdon monopóliuma hatást gyakorol a mezőgazdasági termékek árszínvonalára. **Ha nem létezne a földmagántulajdon, akkor azokat a földeket is művelés alá lehetne vonni, amelyek a befektetett tőke megtérülésén felül csak az átlagprofitot biztosítják.** Így a mezőgazdasági termékek ára alacsonyabb szinten, a termelési árak színvonalán alakulna ki. A földmagántulajdon monopóliuma az **oka** tehát annak, hogy a kapitalizmusban a még megművelt legrosszabb föld árbevételének is kell az átlagprofiton felül járadékot biztosítania. Ebben az értelemben mondjuk, hogy **az abszolút földjáradék oka a földmagántulajdon monopóliuma.**

Tegyük fel azonban, hogy valamely tőkésországban a föld ugyan magántulajdonban van, de maguk a tulajdonosok gazdálkodnak rajta, vagy mint kistermelők vagy mint tőkés termelők.

E: Ha általános szabály, hogy a földtulajdonos maga gazdálkodik a földjén, kell-e abszolút földjáradéknak keletkeznie?

V: Nyilvánvalóan nem, hiszen ilyen esetben nem kell bérleti díjat fizetni.

A földmagántulajdon tehát nem önmagában, hanem **a bérleti rendszer uralkodó volta mellett** okoz abszolút földjáradékot. **A földmagántulajdon monopóliumába** bele kell érteni **a bérleti rendszer uralkodó voltát is,** ha azt az abszolút földjáradék **okaként** tárgyaljuk.

Megjegyezzük, hogy az abszolút földjáradék itt adott fogalma némileg eltér a Marx által használttól, bár magyarázata tartalmában, szellemében Marx gondolatmenetén alapul. Az eltérés Marxnak e kérdésben Ricardóval folytatott — ma már inkább csak elmélettörténeti jelentőségű — vitájában gyökerezik. Marx Ricardóval szemben be akarta bizonyítani, hogy nem szükségszerű, hogy az abszolút járadék a hamis értéke fölé emelje a mezőgazdasági termék árát. Kora agrárviszonyainak elemzése alapján kimutatta, hogy jellemzően magasabb a mezőgazdasági termékek hamis értéke hamis termelési áruknál, így valóban elképzelhető, hogy az abszolút járadék elfér a hamis érték— hamis termelési ár különbségében. Marx tehát az abszolút járadék kritériumaként tartotta számon azt is, hogy realizálása nem tesz szükségessé hamis érték feletti árat.

K: Ha a mezőgazdasági termékek hamis termelési ára nem alacsonyabb hamis értéküknél, de uralkodó a bérleti rendszer, kell-e abszolút földjáradéknak keletkeznie?

V: Igen, de ez az abszolút földjáradék nem fizethető a termék hamis értékéből.

Az abszolút földjáradékkal kapcsolatban nem tudjuk bebizonyítani, hogy a mezőgazdasági termékek ára szükségképpen hamis értékük körül ingadozik. A hamis érték és a hamis termelési ár különbözete ugyanis nem tekinthető az abszolút földjáradék normális, **szükségszerű** nagyságának. Ebből viszont az is következik, hogy ha valamely tőkésországban a mezőgazdasági termékek hamis értéke nem haladja meg hamis termelési árukat, de a fentebb vázolt bérleti rendszer fennáll, akkor az abszolút földjáradék már nyilván nem fizethető ki a mezőgazdasági termékek hamis értékéből. Kialakulhatnak tehát olyan viszonyok (sőt ma már ez a jellemző), amelyek az abszolút földjáradéknak a Marx által tárgyalt változatától eltérő fajtáját hozzák létre. Vagyis összefoglalóan: nem tartjuk az abszolút járadék kritériumának, hogy realizálása ne tegyen szükségessé hamis érték feletti eladást.

4. AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY MŰKÖDÉSÉNEK SAJÁTOSSÁGAI A TŐKÉS MEZŐGAZDASÁGBAN

Az értéktörvény működésének **első lényeges sajátossága** a mezőgazdaságban a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliumából fakad. E monopólium miatt a mezőgazdasági termékek árvonzáspontját — szemben az ipari termékekkel — nem a minden tekintetben átlagos feltételek határozzák meg, hanem a még megművelt **legrosszabb** földön egyébként átlagos feltételekkel működő tőkés gazdaság feltételei. Mivel a cserében minden termékegység úgy értékelődik, mintha a legrosszabb földön termelték volna, a mezőgazdaság és az ipar között bizonyos értelemben egyenlőtlen a csere.

A különbözeti földjáradék tárgyalásakor azt feltételeztük, hogy a legrosszabb földekért nem kell járadékot fizetni, tehát elegendő, ha az árak a hamis termelési ár színvonalán mozognak. Az abszolút földjáradék elemzése azonban megmutatta, hogy a mezőgazdaságban — szemben az iparral — még a hamis termelési ár sem lehet az árak mozgási centruma, pontosabban: vonzáspontja. A földmagántulajdon monopóliuma miatt a mezőgazdasági termékeket hamis termelési árukat **meghaladó** áron adják el. Az iparhoz képest ez az értéktörvény érvényesülésének **másik lényeges sajátossága.**

Eddig a földjáradék két alaptípusát vizsgáltuk, amely a mezőgazdaságban a földnek mint a gazdálkodás tárgyának, valamint a föld magántulajdonának a monopóliuma miatt sajátságosan érvényesülő értéktörvény alapján képződik. Létezik a mezőgazdaságban ezek mellett **monopoljáradék** is. Ez olyan termékek esetében jön létre, amelyek csak nagyon korlátozott mennyiségben, viszonylag kis területen meglevő különleges természeti feltételek mellett termelhetők. Ilyen termék lehet például egy különleges zamatú bor. Az effajta áruk ára nem határozható meg sem a termelési árral, sem az értékkel. Az eladók a kínálat növelésének korlátai miatt monopolhelyzetbe kerülnek, és így a kereslet-kínálat alapján kialakult ár **elszakad az értéktől,** monopolisztikus jellegű árrá válik. Ebből kifolyólag az ilyen áruk termelésére alkalmas földek tulajdonosai néha igen magas speciális járadékot, **monopoljáradék**ot élveznek.

A monopoljáradékot biztosító mezőgazdasági termékek árához hasonló monopolára alakul ki minden olyan, **munkával korlátlanul nem szaporítható** dolognak, amelyre mint árura megfelelő kereslet jelentkezik. Ilyenek pl. a régiségek, festmények, ritka bélyegek stb. Az ilyen kivételes áruk ára nem határozha-

tó meg termelési költségükkel, tehát áruk nem magyarázható az értékelmélet alapján. A monopolárnak az a típusa tehát, amely egyes mezőgazdasági termékekre kialakul, megtalálható a mezőgazdaságon kívül is. Az áruk túlnyomó többségének áralakulása azonban a munkaértékkel magyarázható.

5. A FÖLD ÁRA

Bérleti rendszer esetén a földesúr a bérleti díjban mind a különbözeti, mind az abszolút földjáradékot elvonja a tőkéstől. A mezőgazdasági tőkés legfeljebb a II. sz. különbözeti földjáradékot élvezheti, de csak a bérleti szerződés lejártáig, mert azután a földesúr felemeli a bérleti díjat. Szűzföld bérbeadása esetén a földesúr nem követelhet több bérleti díjat, mint amennyi a kétféle földjáradék összege. Teljesen érintetlen föld bérbeadása azonban ritka jelenség, mert a földekbe általában már korábbi munkát és tőkét fektettek. A korábbi tőkebefektetések egy része mintegy hozzákötődik a földhöz (utak, csatornák, gazdasági épületek stb.). Az ilyen földek bérleti díja nyilvánvalóan magasabb a kétféle földjáradék összegénél.

K: Ha a földhöz korábbi tőkebefektetések kötődtek, mennyivel haladja meg a normális nagyságú bérleti díj a különbözeti és az abszolút földjáradék összegét?

R: A földesúr a szerződési időre kölcsönadja a földhöz kötött tőkéjét is. Bármely kölcsönözött értékösszegért kamatot kell fizetni.

V: A földhöz kötődő tőke használati díjával, ennek a tőkeértéknek a kamatával.

Láttuk, hogy a föld — tulajdonosa számára — jogcímet jelent rendszeres jövedelem élvezésére. A szűzföldnek nincs értéke, a megműveltnek azonban már van, hiszen munka testesül meg benne. A szűzföld is jövedelemre való jogcím azonban, és éppen ezért, ha elidegenítik, nem adják ingyen. Minden földnek van tehát ára, annak is, amelynek értéke nincs. Már ebből is következik, hogy az értékkel rendelkező föld árát sem az értéke határozza meg. A föld tehát ebből a szempontból **különleges áru.**

A szűzföld nem az egyetlen olyan áru, amelynek nincs érté-

ke. Az ilyen különleges áruk jó részének árát nem szabályozza mélyebb törvényszerűség, hanem csak a kereslet-kínálat alapján, véletlenszerűen alakul ki. A földnél más a helyzet. Ha ugyanis valaki el akarja adni a földjét, azt a rendszeres jövedelmet, amit eddig bérleti díjként kapott, továbbra is élvezni akarja. Mégpedig továbbra is semmittevőként akarja megkapni ezt a rendszeres jövedelmet, tehát a kapott pénzzel nem akar valamiféle vállalatot alapítani, hanem azt a bankban kamatoztatja. Ha a bank 5%-os kamatot fizet a betétekért, akkor a földtulajdonos olyan összeget kér a földjéért, amelynek 5%-os évi kamata megegyezik az eddig élvezett bérleti díjjal. Vagyis a föld ára elsősorban a bankok által fizetett kamat nagyságától függ.

K: Mekkora lesz egy földterület ára, ha a kamatláb évi 5%-os és az évi bérleti díj 10 000 dollár?

V: 200 000 dollár, mert ennek 5%-a 10 000.

Azt az összeget, amelynek évi kamata az érvényes kamatláb mellett megegyezik valamely évi rendszeres jövedelem összegével, e jövedelem **tőkeértékének** nevezzük. A jövedelemre jogosító tényező — jelen esetben a föld — eladását pedig **tőkésítésnek** hívjuk. A földért kapott 200 000 dollár tehát tőkésített jövedelem, a 10 000 dolláros évi bérleti díj tőkésítéseként kapjuk. A föld árának a politikai gazdaságtanban használatos definíciója **szűzföldre** vonatkozik.

K: Határozza meg, mi a szűzföld ára.

V: Tőkésített földjáradék.

A föld ára a kamatláb magasságával fordítottan arányos, ezért a kamatláb süllyedő irányzata — egyéb körülmények változatlansága esetén — a föld árának emelkedő tendenciáját váltja ki. A földjáradékkal viszont egyenes arányban van a föld ára, a földjáradék emelkedése tehát — egyéb körülmények változatlansága esetén — a föld árának növekedéséhez vezet.

K: Következtethetünk-e a föld árának emelkedéséből a földjáradék növekedésére?

R: Csak a földjáradék növekedése idézhette elő a föld árának emelkedését?

V: Mivel a föld árának változása a kamat és (vagy) a földjáradék változásának eredménye lehet, az ár emelkedéséből nem következik feltétlenül a földjáradék növekedése. Emelkedhet a föld ára változatlan földjáradék esetén is, ha a kamatláb süllyed, sőt csökkenő földjáradék esetén is, ha a kamatláb süllyedése e csökkenést meghaladó mértékű.

A földek fekvése szerinti különbözeti földjáradéknak különleges fajtája az ún. **telekjáradék,** amely óriásira növeli a lakó- és üzemi épületek létesítéséhez szükséges telkek árát. Ez azzal magyarázható, hogy a nagyvárosok, ipari központok telkein az irántuk megnyilvánuló nagy kereslet következtében rendszerint magas monopoljáradék alakul ki.

6. A FÖLDMAGÁNTULAJDON MONOPÓLIUMA A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSÉNEK FÉKEZŐJE

Az eddig kifejtettek alapján nyilvánvaló, hogy a földmagántulajdon monopóliuma mint a tőkés gazdálkodókkal szemben álló külső tényező, **fékezi az egész tőkés gazdaság fejlődését.** Nélküle a kapitalizmus gyorsabban fejlődne a mezőgazdaságban, és az egyéb területekre befektetett tőkék jövedelmezősége is nagyobb lenne. Foglaljuk össze röviden, hogy miért áll szemben a tőke érdekeivel a gazdálkodótól elkülönült földmagántulajdon monopóliuma a mezőgazdaságban.

1. Ha a kapitalizmusban a föld magántulajdonát eltörölnék, vagyis, ha a földet államosítanák (nacionalizálnák), akkor a különbözeti földjáradékot az élősdi földbirtokosok helyett a tőkés állam szerezhetné meg. Ez előnyösebb lenne a tőkések számára, mert az egész tőkésosztály érdekében lenne felhasználható.

2. A föld magántulajdona az oka az abszolút földjáradéknak. Eltörlése tehát megszüntetné a járadéknak ezt a fajtáját, és ezzel a mezőgazdasági termékek árai jelentősen csökkennének. Minthogy pedig a mezőgazdasági termékek ára nagymértékben befolyásolja a munkaerő értékét, a föld magántulajdonának megszüntetésével minden tőkés számára olcsóbb lenne a munkaerő, tehát megnövekedne a relatív értéktöbblet.

3. A föld magántulajdona nélkül szabadabban fejlődne a mezőgazdaságban a kapitalizmus, így gyorsabban csökkenne a termékek értéke is, mert fejlődne a mezőgazdaságban a gazdálkodás színvonala.

K: Miért vezetne a földmagántulajdon megszűnése a mezőgazdaságban a gazdálkodás színvonalának emelésére?

R: Ha a földbérlet pl. 5 évre szól, eszközöl-e a tőkés olyan, a gazdálkodás színvonalát emelő beruházást, amely csak 15 év alatt térül meg?

V: A tőkések nem vonakodnának a földhöz hozzákötődő és lassan megtérülő, a föld minőségét javító tőkebefektetésektől. A földmagántulajdon monopóliuma alapján kialakuló bérleti rendszer mellett viszont tartózkodnak az ilyen befektetésektől, mivel a bérleti szerződés lejárta után ezek további eredménye a földesúré lesz. (A földmagántulajdon monopóliuma alapján a földtulajdonos magasabb bérleti díjat követelhet emiatt a tőkés bérlőtől.)

4. Ha valamely tőkés nem bérlőként akar gazdálkodni, hanem saját földön, és ezért földet vásárol, akkor a föld árában fog jelentkezni a földmagántulajdonnak a tőkebefektetést korlátozó hatása. Igaz, hogy mint földtulajdonos, a tőkés a jövőben megkapja az átlagprofiton kívül a földjáradékot is. Viszont induló pénztőkéjének igen nagy hányadát kénytelen a föld áraként kifizetni.

K: Milyen hátrányt jelent ez a tény a földet vásárló tőkés számára?

R: Ha ugyanazt a pénztőkét, amit a mezőgazdasági vállalkozásra fordít, az iparba fektetné, milyen haszonrátát érne el?

V: Mivel a föld ára a tőkésített járadékkal egyenlő, pénztőkéjének a föld vásárlására fordított része számára **csak a kamatot** hozza meg. Ezért összbefektetése **alacsonyabb** haszonrátát biztosít, mint ugyanakkora tőke az iparban, ahol kisebb súllyal szerepel a föld ára.

Ebből egyúttal azt is megérthetjük, hogy a föld vásárlására fordított összeg tulajdonképpen **nem tekinthető a valóságos tőkebefektetés részének,** ellenkezőleg, éppen levonás abból. Az egyenlő tőkére egyenlő haszon törvénye csak a földáron kívüli befektetésre vonatkozhat, mind az iparban, mind a mezőgazdaságban.

A tőkések számára tehát mindenképpen előnyös lenne a föld

államosítása. Érthető ezért, hogy a föld nacionalizálása valójában **polgári, nem pedig szocialista** követelés. A klasszikus kapitalizmus idején Ricardo még kimutatta, hogy a földtulajdonosok érdekei ellentétben állnak a tőkés társadalom érdekeivel. Akkor még a tőkések maguk irányították vállalatukat, tehát a földesurakkal szemben nem számítottak parazitának. A haladó gondolkodású polgári tudós ezért a tőke oldalán állt.

Később azonban maguk a tőkések is egyre inkább parazitává váltak, a menedzserek irányította vállalatból csak a jövedelmet élvezik. A munkásosztály egyre szervezettebb erővé tömörül, és követeli a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételét. Ilyen körülmények között a polgárság már egyre következetlenebbül, egyre kevésbé követelte a föld nacionalizálását. Mivel magyarázható ez?

Azzal, hogy **a)** a parazita tőkés már nem hivatkozhat a földesúr parazita voltára, **b)** a tőkésosztály és munkásosztály ellentéte háttérbe szorítja a tőkés—földesúr ellentétet, a munkásosztálynak a magántulajdon elleni támadása közben veszélyes lehet az, hogy a polgárság a magántulajdon egyik fajtáját elítélje, és **c)** maguk a tőkések megvásárolják a földet vagy a volt földesurak áttérnek a tőkés gazdálkodásra.

7. A CSÖKKENŐ FÖLDHOZADÉK „TÖRVÉNYÉNEK" BÍRÁLATA

A klasszikus polgári közgazdaságtan földjáradék-elméletének egyik alaptétele az ún. **csökkenő földhozadék törvénye.** Emeljük ki a „törvény" állításának lényegét. A mezőgazdasági termékek iránti növekvő kereslet — úgymond — csökkenő hozamú ráfordításokhoz vezet a már megművelt földeken, illetőleg törvényszerűen terméketlenebb földek művelés alá vételét eredményezi. Vagyis a mezőgazdasági termékek egységére jutó munka egyre növekszik, a mezőgazdaságra tehát nem vonatkozik a munka termelékenysége emelkedésének törvénye, hanem éppen ellenkezőleg: törvény a munka termelékenységének csökkenése. Így az emberiség jövője ezen elmélet szerint szomorú kilátásokkal kecsegtet, egyre nagyobb erőfeszítéseket kell tenni a szükséges élelem előteremtésére.

Hírhedt képviselője volt a föld csökkenő hozadékáról szóló elméletnek **Malthus,** aki mindenáron természeti tényezőkkel igyekezett a kapitalizmusbeli nyomort magyarázni. Jellemző, hogy e „törvény" más hívei is ilyen szándékkal kardoskodtak

a föld csökkenő hozama mellett. **Lenin** „Az agrárkérdés és a »Marx-kritikusok«" c. munkájában, **Bulgakov** orosz közgazdásszal vitázva idézi annak nézetét, amely szerint a szegénység bizonyos részét az abszolút szegénységnek, a termelés, nem pedig az elosztás szegénységének a rovására kell írni. A politikai cél tehát nagyon is világos.

Hangsúlyozzuk, hogy ez a „törvény" végeredményben **a mezőgazdasági munka termelékenységének a csökkenését** állítja. Nem azt mondja tehát, hogy a föld megművelésére lekötött (előlegezett) tőke nő gyorsabban, mint a hozam (ami lehetséges, anélkül, hogy a munka termelékenysége csökkenne), hanem azt, hogy a **felhasznált** tőkéhez képest marad el a hozam növekedése.

Korábban már különbséget tettünk **lekötött** és **felhasznált** tőke között. Ezt a különbséget itt állandóan szem előtt kell tartanunk. Tegyük fel, hogy egy gazdaságban az igavonó állatokat traktorral cserélték fel. Ez a csere pótlólagos tőkebefektetést igényelt. Tegyük fel továbbá, hogy a gazdaság változatlan nagyságú területén az évi termékhozamok a korábbiakkal azonosak maradnak. A föld ugyanis nem terem feltétlenül többet azért, mert most már traktorral szántják.

K: Ha megnő az átlagosan **lekötött** tőke egy gazdaságban, miközben az évi terméshozam változatlan, következik-e ebből, hogy az azonos terméshozamhoz **felhasznált** tőke is megnő?

R: Gondolja át jól a példát. Az igavonó állatokat akkor is takarmányozni kell, ha nem dolgoznak. Az évi felhasznált tőkébe a traktoroknak csak az **amortizációja** kerül.

V: A lekötött tőke növekedéséből nem következik az évi felhasznált tőke növekedése is, sőt ez utóbbi csökkenhet az előbbi növekedése ellenére, ha például a gépek üzemben tartási költsége és évi amortizációja kisebb, mint az igavonó állatok takarmányozási és pótlási költsége. Az évi **felhasznált** tőke tehát csökkenhet, miközben a **lekötött** tőke nő. Ezért — egyéb tényezők változatlansága mellett — a termékegység értékének is csökkennie kell.

Vizsgáljuk meg, mi az igazság az ún. „csökkenő földhozadék törvénye" állításában. Az a tétel; hogy a már megművelt területeken a mezőgazdaság termékei iránti növekvő keres-

let törvényszerűen csökkenő hozamú ráfordításokhoz vezet, azon az elvont okoskodáson alapul, hogy egy adott földterületen — a termelőerők adott színvonala mellett — a termékmennyiség **csak bizonyos határig** növelhető az egységnyi termékre jutó felhasznált munkamennyiség növekedése nélkül. Ami elvontan nézve — tehát nemcsak a mezőgazdasági termelésre vonatkoztatva — természetesen igaz.

Ahhoz, hogy **adott technikai szinten a lehető legolcsóbban** (a legkisebb munkafelhasználással) állítsuk elő a termékegységet, valóban nem mindegy, hogy adott földterületen mekkora tőkével rendelkezünk. Az alkalmazott tőke lehet túl kicsi és túl nagy is a földterülethez képest. Gondoljunk ugyanis az értékfolyamatok anyagi hátterére. Tegyük fel, hogy egy tőkés — a mezőgazdasági termelés adott technikai színvonala mellett — egyre nagyobb és nagyobb tőkét fordít egységnyi terület megművelésére. Mégpedig úgy, hogy minden ráfordítást optimálisan használ fel, oly módon, hogy ezekkel az adott földön elvileg elérhető legmagasabb hozamot biztosítsa. Ha a ráfordítás egészen kicsi, a terméseredmény is igen mérsékelt lesz, hiszen csak a legszükségesebb technológiai műveletekre ad módot (pl. szántás, vetés, aratás). Ha a ráfordításokat növeli, a terméseredmény a tapasztalatok szerint eleinte ugrásszerűen nő (pl. trágyázást, gyomirtást, öntözést alkalmaz). A ráfordítások további növelése egy idő után már nem növeli arányosan a terméktömeget (hiszen pl. a trágyázásnak, az öntözésnek megvan az optimális mértéke, sőt túlzott alkalmazásuk egyenesen csökkentheti a termést).

A termelőerők mindenkori foka tehát **megszabja adott területen azt az optimális tőkenagyságot, amellyel a legnagyobb eredmény érhető el a termékegységre fordított munka csökkentésében.** Az ezen túl alkalmazott újabb tőkebefektetések tehát valóban csökkenő hozamúak, azaz drágítják a terméket. Ezek a tőkés szemszögéből csak akkor indokoltak, ha a termékek iránti kereslet növekedése megfelelően felhajtja az árakat. Csökkenő hozamú tőkebefektetésre kényszerülhet valamely mezőgazdasági termékből egyébként nem önellátó tőkésország például háború idején, ha mindenáron hazai termelésből kell a szükségleteket fedezni. A hozam csökkenésének (tehát a termékek értéke emelkedésének) ebben az esetben tulajdonképpen az az **oka, hogy a pótlólagos tőkebefektetések felborítják a termelési tényezőknek (földön kívüli termelési eszközök és föld) a termelőerők adott foka által meghatározott optimális (a termék önköltsége, illetőleg értéke szempontjából**

optimális) arányát. Ha tehát az újabb és újabb tőkéket ugyanabba **a földbe változatlan technika, változatlan gazdálkodási módszerek** mellett fektetik be, bizonyos ponton túl szükségképpen csökkenő hozamot eredményeznek a pótlólagos tőkék.

Az eddigiekben végig feltételeztük a technika változatlanságát. A technika, a termelőerők azonban fejlődnek. A mezőgazdaságban rendre jelennek meg az újabb és újabb típusú és fajtájú gépek (traktorok, kombájnok stb.), tökéletesednek a föld megmunkálásának módszerei, folyik a kemizálás (pl. vegyszeres gyomirtók). Mindezek eredményeként nő az adott földterületen még nem csökkenő hozammal megtermelhető termékmennyiség. A fejlettebb termelőerők tehát a termelési tényezők **új** optimális arányát szabják meg. Ennek az új aránynak a megteremtése pedig azt követeli, hogy az eredeti tőkebefektetést pótlólagos tőkével növeljék.

K: Ha a pótlólagos tőkebefektetésnek az a célja, hogy birtokba vegye a mezőgazdasági termelőerők legújabb fejlődési eredményét, akkor is be kell-e következnie a csökkenő földhozadéknak?

R: Gondoljon arra, hogy a termelési tényezők optimális (az önköltség és az értéknagyság szempontjából optimális) arányát a termelőerők mindenkori fejlettségi foka határozza meg.

V: Nem. Sőt a termelési tényezők új optimális arányának kialakítása egyenesen megkövetel bizonyos pótlólagos tőkebefektetést.

A termelési tényezők (tőke—föld) új optimális aránya esetén az ennek megfelelő terméktömeg magasabb, mint az új technika bevezetése előtt, természetesen most is adott nagyság azonban. Vagyis, ha ekkor feltételezzük a technika megmerevedését és a területegységre jutó ráfordítás fokozását, a hozadék egy ponton túl ismét csökkenőnek mutatkozik. A lényeg azonban éppen az, hogy **a technika állandóan fejlődik.**

K: Fogalmazza meg, mi lenne annak a feltétele, hogy érvényesüljön a csökkenő hozadék.

R: Két dologra kell itt gondolnia. Egyfelől a mezőgazdasági termékek iránti kereslet növekedésére, másfelől arra a ha-

tásra, amit a technika fejlődése a tőke—föld optimális arányára és az ennek megfelelő termékmennyiségre gyakorol.

V: Ha a mezőgazdasági termékek iránti kereslet — viszonylag hosszabb távon — gyorsabban nő, mint ahogyan a technika fejlődése a még nem csökkenő hozadékkal termelhető termékmennyiséget növeli, akkor előbb-utóbb csökkenő hozadékkal termelik e termékeket.

Ez a feltételezés azonban elméletileg egyáltalán nem igazolható. A gyakorlat, a valóság tényei sem mutatják e feltételek érvényesülését.

Ha viszont fejlődő termelőerők esetén nem szükségszerű a csökkenő földhozadék megjelenése, akkor a csökkenő földhozadék nem tekinthető törvényszerűnek, különösen nem tekinthető univerzális törvénynek. A technika fejlődése annyira rácáfol a csökkenő földhozadék „törvényére", hogy még a „törvény" hívei is kénytelenek ezt elismerni. Ilyenkor azt mondják, hogy a technika fejlődése ideiglenesen hatályon kívül helyezi az univerzális törvény érvényesülését. „Ez ugyanaz — írta Lenin —, mintha azt mondaná valaki, hogy a vonatok megállása az állomásokon a vasúti közlekedés egyetemes törvénye, az állomások közti közlekedésük pedig átmeneti tendencia, amely paralizálja az állás egyetemes törvényének hatását."[3]

A csökkenő földhozadék törvényének másik állítása az volt, hogy a mezőgazdasági termékek iránt növekvő kereslet szükségszerűen egyre rosszabb, terméketlenebb földek művelés alá vételéhez vezet. A mindenkori megművelt földterület természetesen a művelhetőnek előbb-utóbb a jobbik részére esik, azaz, a meg nem művelt földek minőségileg gyengébbek. Emlékeztetünk azonban arra, hogy a föld minőségét a művelés alá vétel szempontjából például a fekvés is meghatározza. Előfordulhat, hogy egy jó táperővel rendelkező, jó éghajlaton fekvő föld messze esik a piacoktól, a közlekedési vonalaktól, emiatt nem vonják egyelőre művelés alá. Ez azonban nem örök adottság, mert új városok, új utak, vasutak stb. épülnek.

K: Valamely ország megművelt földterületeinek minőségi rangsora mutatja-e feltétlenül a művelés alá vonás időbeni sorrendjét?

[3] Lenin: Az agrárkérdés és a „Marx-kritikusok". **Lenin** Összes Művei. 5. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 98. old.

V: Nem, hiszen lehetséges, hogy egy új közlekedési vonal mentén a legutóbb művelés alá vont földek a minőségi rangsor elejére kerülnek.

A fiatal országokban a föld elfoglalása idején különösen döntő jelentőségű a föld fekvése. A kevésbé termékeny, de kedvezőbb fekvésű földeket előbb művelik meg, ezért a helyzetük megváltozása után később művelés alá vont földek termékenyebbek lehetnek a korábban megművelteknél. Ilyenkor **a megművelt terület kiterjesztése egyáltalán nem jelenti a termékegységre jutó költség emelkedését, éppen ellenkezőleg, az érték még akkor is csökken, ha a művelési módszerek változatlanok maradnak.** Sok példát lehetne hozni azonban arra is, hogy valamely új technológia, új művelési eljárás vagy gép alkalmazása szempontjából megváltozik a földek addig érvényes minőségi rangsora. Egy addig esetleg meg sem művelt, rossznak tartott földterület az új technika alkalmazásával akár a legjobb minőségűek közé is emelkedhet, kitűnően, gazdaságosan megművelhetőnek bizonyulhat. Nem igaz tehát a csökkenő földhozadék „törvénye" második állítása sem. Nem igaz, hogy a növekvő kereslet egyre rosszabb földek művelés alá vételére kényszerít. Alapjában véve azért nem, mert amit kimondatlanul feltételez — a technika változatlansága — a valóságos fejlődéssel szöges ellentétben álló feltételezés.

E: Foglalja össze, mi a racionális magja az ún. „csökkenő földhozadék törvényének", és miért hamis alapjában mégis az összefüggés.

V: Igaz, hogy statikusan nézve, adott technikai szinten a hozam a pótlólagos **felhasznált tőkéhez képest** is csökkenő egy bizonyos ponton túl, mivel szükségképpen felborul a termelési tényezők optimális aránya. Ha viszont a valóságos viszonyoknak megfelelően, fejlődő technikában gondolkodunk, akkor nem igaz már, hogy a mezőgazdasági termékek iránti kereslet növekedésének szükségszerű következménye a pótlólagos tőke hozamának csökkenése, nem igaz az sem, hogy az utóbb művelés alá vett földeken szükségszerűen drágább a termelés.

8. A TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSE, A MONOPOLISTA VISZONYOK TÉRHÓDÍTÁSA ÉS AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUS HATÁSA A TŐKÉSORSZÁGOK MEZŐGAZDASÁGÁBAN

Az eddig kifejtett marxista földjáradék-elmélet a Marx korabeli Anglia mezőgazdaságának viszonyaira épült.

E: Foglalja össze e viszonyok legfontosabb, meghatározó jellemzőit.

V: 1. Létezik **a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma.**
2. A tőkés bérleti rendszer uralkodó, tehát a nagyüzemi gazdálkodást folytató tőkések a művelés alá vont **legrosszabb földeket is bérlik** a földtulajdonosoktól.
3. A **szabadversenyes** (klasszikus) kapitalizmus termelési viszonyai a jellemzőek.

A fejlett tőkésországok mai mezőgazdasága sok tekintetben más képet mutat. Az eddig kifejtett tételeket tehát az új feltételek bekapcsolásával konkretizálni kell.

Általános meghatározóként figyelembe kell vennünk, hogy az utóbbi évtizedekben a fejlett tőkésországok mezőgazdaságában a termelőerők igen gyorsan fejlődtek, és ma már nem mondható, hogy e tekintetben a mezőgazdaság elmarad az iparhoz képest. A mezőgazdaságot még a XX. század elején is a kézi munka, az egyszerű kooperáció, a gépek szórványos alkalmazása jellemezte. Az 1920—1930-as években azonban rohamosan tért hódítottak a traktorok, az 1940 és 1950 közötti időszakban pedig a földművelés legtöbb ágában kialakult a **gépi rendszer.** Gyorsan elterjedt a vetőgépek, a növényápoló és a betakarító gépek alkalmazása, a vontatásos mezőgazdasági gépek és eszközök használatáról pedig egyre inkább áttértek a függeszthető gépek és eszközök alkalmazására. A növénytermelés legfőbb területein létrejött a **komplex gépesítés.** Az 1950-es években az állattenyésztésben is megkezdődött az áttérés a géprendszerre, sőt itt megfigyelhetők az **automatizálás** első megnyilvánulásai is.

Mindezt kiegészíti a **kemizálás** elterjedése. Egyre szélesebb körben alkalmazzák a különböző fajta műtrágyákat, gyomirtókat, növényvédelmi és állatvédő szereket (antibiotikumokat, növekedést serkentő biokémiai anyagokat).

A mezőgazdaságban is kibontakozott tehát a tudományos-technikai forradalom, és ennek következtében a mezőgazdaság **munkaigényes ágazatból tőkeigényes ágazattá alakult át.** Mindez a mezőgazdasági munka termelékenységének emelkedését eredményezte. Jellemző tendencia az is, hogy a mezőgazdasági termékek kereslete lassabban emelkedik, mint a többi terméké.

Ezek a változások kiváltották az itt dolgozók létszámának csökkenését, ami a mezőgazdasági népesség számának abszolút és relatív **csökkenéséhez** vezetett. (Az Egyesült Államokban például a mezőgazdasági népesség aránya jelenleg 6% körül van.) A csökkenő létszámú mezőgazdasági népesség azonban növekvő tömegű mezőgazdasági terméket állít elő.

A mezőgazdasági népesség csökkenésének egyik közvetlen oka **a kisparaszti gazdaságok tömeges kiszorulása.** Ezek versenyképességét ma már a polgári közgazdászok sem igyekeznek bebizonyítani, sőt rámutatnak azokra a korlátokra, amelyek gátolják a kisgazdaságokban a munka termelékenységének emelkedését.

A mezőgazdasági népesség csökkenésének másik oka, hogy a tőke szerves összetételének növekedésével a **változó tőke** nemcsak viszonylagosan, hanem **abszolút mértékben is csökken.** A viszonylag kisebb gazdaságokban is alkalmazható mezőgazdasági gépek elterjedése következtében a még életképes kisebb tőkés gazdaságokban sem rentábilis többé állandó bérmunkások foglalkoztatása. Már ezekben is csak időszakonként alkalmaznak bérmunkást, vagy esetleg ezek a farmerek a gépek segítségével bérmunkások nélkül, családjuk tagjaival művelik meg földjüket. (Ez utóbbi esetben már nem tőkésként gazdálkodnak.)

A nagy tőkés gazdaságokban is csökkenő tendenciájú azonban a bérmunkások száma. A mezőgazdasági technika átalakulásában nagy szerepe volt a második világháború utáni munkaerőhelyzetnek. A születések számának csökkenése a háború előtti években, a háborús veszteségek, a békeidőben is jelentős hadsereg fenntartása, végül, de nem utolsósorban a nagyarányú és hosszan tartó ipari fejlődés az iparilag fejlett európai tőkésországokban enyhítette, esetenként meg is szüntette a falusi rejtett munkanélküliséget. Emiatt **emelkedett a mezőgazdasági munkások bére,** ami a gépesítés fokozására ösztönözte a tőkés gazdaságokat.

A termelőerők fejlődésével jelentősen megnőtt a mezőgazdasági termékek kínálata. Az ipari és a kereskedelmi monopóliu-

mok így az általuk diktált alacsony felvásárlási árak, ill. a magas iparcikkárak segítségével könnyebben elvonhatják a mezőgazdaságban megtermelt új érték nagy részét. A monopolkapitalizmusra jellemző **agrárolló** csökkenti a mezőgazdasági üzemek jövedelmezőségét. Emiatt elsősorban **a rosszabb földeken gazdálkodó bérlők egy része kivonta tőkéjét a mezőgazdaságból.** Viszont egyre több földbirtokos gazdálkodik saját maga — fizetett intézők alkalmazásával — a maga földjén. Így a földbirtokosok osztálya mindinkább elveszti régi feudális jellegét, a földtulajdonosok tőkés vállalkozókká válnak.

A bérleti rendszer általában visszaszorulóban van a mai tőkés mezőgazdaságban, magában Angliában is. A bérleti rendszer e klasszikus hazájában ma a bérelt földterület az összes megművelt földterületnek 40%-a körül mozog, szemben a századfordulón megfigyelt 80%-os aránnyal. Az Egyesült Államokban 1900-ban is a farmok földterületének csak mintegy 23%-a volt bérelt terület, de még ez is visszaesett 15% körüli arányra.

Alárendelt tendenciaként, csak a kontinentális Európa néhány országában (pl. a Német Szövetségi Köztársaságban és Belgiumban) figyelhető meg a bérelt földterület kismértékű növekedése. Ennek oka részben az, hogy a technika fejlettségi foka által megkövetelt üzemnagyságot a gazdálkodók egy része saját földje mellett bérelt földön is gazdálkodik, részben pedig az, hogy a tönkrement parasztok közül sokan egyelőre nem adják el a földjüket, hanem csak bérbe adják.

A bérleti rendszer visszaszorulása mellett rá kell mutatni arra is, hogy **a bérelt földek jelentős része nem tőkés, hanem kisparaszti bérlet.** A tőkésnek számító gazdaságok bérleteinek egy része pedig nem felel meg annak a klasszikus modellnek, amelyet a földjáradék-elmélet kifejtésénél alapul vettünk.

F: Jellemző modellje-e tehát a Marx korabeli Anglia a mai tőkés mezőgazdaságnak?

V: Nem. Alapvetően azért nem, mert a bérleti rendszer nem vált uralkodóvá.

Az iparban — mint láttuk — a monopolista viszonyok a termelőerők rohamos fejlődésén alapuló tőkekoncentráció és -centralizáció eredményeként alakultak ki. A mezőgazdaság e tekintetben hosszú időn át elmaradt az iparhoz képest, ahol már uralkodóvá váltak a monopolista, sőt az állammonopolista vi-

szonyok is, amikor a mezőgazdasági termelőerők erőteljes fejlődésnek indultak. Ezért erre a folyamatra — bár létrejönnek mezőgazdasági termelő monopóliumok is — erősen rányomja bélyegét az iparban és a forgalmi szférában már meglevő monopóliumoknak a mezőgazdaság szempontjából mintegy „kívülről" jövő hatása. A finánctőke mindenekelőtt a mezőgazdasági termékek **forgalmát,** majd **feldolgozását** igyekszik monopolizálni. A felvásárló monopóliumok megegyeznek a felvásárlási árakban és azokban az eszközökben, amelyekkel megakadályozzák új vásárlók betörését az adott piacra. Így az **alacsony felvásárlási árak** útján elvonhatják a megtermelt új érték egy részét. A mezőgazdaságban létrehozott új érték elvonásának másik módja, hogy a mezőgazdasági **termelési eszközöket** (gépeket, üzemanyagokat, műtrágyát) **magas monopoláron** adják el.

Monopolista viszonyok között a **termelés koncentrációjának** sajátos formája a vertikális integráció. A szupermarketek és önkiszolgáló boltok a mezőgazdaságtól egyre inkább **szabványos tömegtermelést** követelnek, ami csak a termelés technikájának átalakításával, fejlesztésével érhető el. Ezzel kapcsolatban nő a mezőgazdaság **tőkeszükséglete, hiteligénye.** A nagybankok azonban a viszonylag nagy kockázat miatt nem szívesen adnak kölcsönt a farmereknek. Ezért azok **szerződést** kötnek a nagykereskedelmi vagy élelmiszeripari monopóliumokkal, adott mennyiségű termék meghatározott szabványok szerinti termelésére, aminek fejében tőlük megkaphatják a szükséges hitelt. Ezzel azonban termelőtevékenységük is a monopóliumok ellenőrzése alá kerül. A feldolgozó monopóliumok rendszerint a saját alkalmazásukban levő mezőgazdasági mérnökökkel és technikusokkal irányítják és ellenőrzik a számukra termelő mezőgazdasági üzemeket. A termelésre vonatkozó szerződések végül is **a mezőgazdasági üzemeket gyakorlatilag a monopóliumok részlegeivé, fióktelepeivé változtatják.** Ha pedig a családja tagjaival gazdálkodó kisebb farmer válik ilyen integráció részesévé, akkor valójában a monopóliumok olyan **bérmunkásává** lesz (maga és a család tagjai is), **akinek előre nem garantáltak semmiféle bért.**

A monopóliumok azonban igyekeznek megszabadulni a nem elég hatékony kisebb termelőktől. A termelés egyre nagyobb üzemekben koncentrálódik, így **a vertikális integráció elősegíti a gyárszerű, nagyüzemi termelés kialakulását és elterjedését a mezőgazdaságban is.** A nagybani termelés kétségtelen gazdasági előnyeit elsősorban azok az ipari és kereskedelmi mono-

póliumok élvezik, amelyek felügyelete alatt a vertikális integráció létrejön és működik.

A kívülről behatoló monopóliumok elleni védekezés **szövetkezeti** egyesülésre készteti a farmerek egy részét. Szövetkezeti alapon részben **vertikális,** részben **horizontális egyesülések** keletkeznek. A viszonylag kisebb farmergazdaságok termelőszövetkezetei erősítik tagjaik pozícióit az ipari és kereskedelmi monopóliumokkal szemben. Az integrációból folyó előnyöket legalább részben a maguk javára fordítják, és tagjaik nem válnak egyszerűen a kívülről behatoló monopóliumok bérmunkásaivá.

A tőkés viszonyok miatt azonban a szövetkezeti egyesülés is gyakran inkább a nagyobb gazdaságoknak kedvez, mert sok esetben ugyanúgy járnak el, mint a monopolisták: a kevésbé hatékonyan termelő, kisebb mennyiséget szállító tagjaikkal nem kötnek szerződést.

Sok nyugat-európai tőkésországban a szövetkezetek mind ez ideig inkább csak a **beszerzésre,** az **értékesítésre** és a **hitelellátásra** korlátozzák tevékenységüket. Így megőrizték a paraszti gazdaságok elszigetelt jellegét.

A szövetkezetek mellett a mezőgazdaságban megjelennek a koncentráció egyéb formái is (részvénytársaságok, korlátolt felelősségű társaságok stb.).

E: Mi jellemzi a monopoltőke térhódítását a tőkés mezőgazdaságban?

V: Bár a belső tőkekoncentráció alapján is keletkeznek monopóliumok, a monopolista viszonyok nagyobbrészt mégis kívülről hatolnak be a tőkés mezőgazdaságba.

A második világháború után a tőkésállamok továbbfejlesztették az **agrárprotekcionizmus** rendszerét, nemcsak agrárpolitikai megfontolásokból, hanem **összmonopoltőkés érdekből** is.

Minthogy a monopóliumok a mezőgazdaságban termelt új érték jelentős részét elvonják, ezért a mezőgazdaságban dolgozók és a más szektorban foglalkoztatottak jövedelme között nagy differenciák keletkeznek. Ez egyrészt veszélyezteti a mezőgazdasági termelés **tőkés** alapokon való folytatását, másrészt a mezőgazdasági lakosság nem kívánt **elvándorlását** okozza. Mindez **akadályozza** a mezőgazdaságban a tőke**felhalmozást,** a műszaki fejlődést. Ezért a tőkésállam fokozódó agrárprotekcio-

nizmusa nélkül a mezőgazdaság fejlődése minden bizonnyal lelassult volna. Emellett a második világháború alatt és után a korábban nagy mezőgazdasági behozatalra szorult tőkésországoknak érdekükben állt, hogy a mezőgazdaság minél több területén önellátókká váljanak.

Az állami beavatkozás egyik lényeges formája az **ártámogatás,** amely adómentes bevételt juttat a gazdaságoknak. Az **állami felvásárlás** a kereslet növelésével kedvezően befolyásolja az árakat. Az állami támogatás célja lehet a termelési költségek csökkentése is.

Az állami támogatás elősegítette a termelés növelését, a nagyobb terméshozamokat, aminek következtében emelkedett az önellátottság foka, sőt több termékben túltermelés keletkezett. Ez nyomasztóan hat a piacra és a mezőgazdasági termékek áraira. A felesleg az esetek többségében csak erősen **támogatott exporttal** értékesíthető. Ezért az állami beavatkozás — különösen az Egyesült Államokban — a mezőgazdasági termelés **korlátozására** is kiterjed.

Egyes fejlett tőkésországokban a paraszti gazdaságok száma még mindig jelentős. Ezekben **politikai okok** is követelik a mezőgazdaság támogatását. A burzsoá pártok is látják ugyanis, hogy a parasztság szavazatai nélkül sem hatalomra kerülni, sem a hatalmat megtartani nem lehet.

Az itt leírt változások miatt a fejlett tőkésországok mezőgazdaságában ma másként merül fel a földjáradék problémája is.

K: Keletkezik-e különbözeti földjáradék a mai tőkés mezőgazdaságban?

R: Mi a feltétele a különbözeti járadék keletkezésének?

V: A különbözeti járadék keletkezésének legáltalánosabb feltétele, hogy a föld megművelésére szolgáló legfontosabb termelési eszközök elkülönült tulajdonban legyenek. Ekkor a föld mint a gazdálkodás tárgya monopolizálható. A leírt változások nem érintették e feltételt, tehát a legroszszabbnál jobb földeken továbbra is keletkezik különbözeti járadék.

A különbözeti földjáradék **nagysága** azonban (pl. területegységre számítva) **csökkenő** irányzatot mutat, szemben a tőkés

fejlődés korábbi szakaszával, amikor az emelkedő tendencia érvényesül. E változás fontosabb okai a következők.

1. A mezőgazdasági termelőerők fejlődése miatt emelkedett a hektáronkénti hozam, emiatt a rosszabb földeket sok helyen kivonják a művelésből, tehát a korábbihoz képest jobb földek válnak árszabályozókká. Az utóbbi ötven év folyamán az európai országokban és az Egyesült Államokban jelentős mezőgazdasági területek maradtak parlagon, ill. alakultak át legelőkké.

2. A közlekedés javulása kiegyenlítően hat a földek fekvésbeli különbségeire, ezért csökken a fekvés szerinti járadék.

3. A termelőerők fejlődése miatt lehetőség van a mezőgazdasági termékek kínálatának gyors növelésére. A kereslet viszont nem nő a lakosság jövedelmének emelkedése arányában, mert a keresleti szerkezet egyre inkább eltolódik az iparcikkek javára. A mezőgazdasági termékek eladási ára ezért kedvezőtlenül alakul (ehhez járul még a felvásárló és feldolgozó monopóliumok fentebb tárgyalt árpolitikája), ugyanakkor a mezőgazdasági termelők magas monopoláron vásárolják a termelési eszközöket, és ezért is csökken az általuk realizálható különbözeti földjáradék.

E: Mi a feltétele az abszolút földjáradék keletkezésének?

V: A föld magántulajdonának monopóliuma és a föld tőkés bérleti rendszere együtt biztosítja az abszolút járadék létét.

Abszolút földjáradék keletkezése csak akkor szükségszerű, ha feltételezzük a tőkés bérleti rendszer uralkodó voltát. Ebben az esetben ugyanis a legrosszabb földek bérlőinek is **kell** földjáradékot fizetniük.

Láttuk azonban, hogy a mai fejlett tőkésországokban a mezőgazdasági termékek ára kedvezőtlenül alakul. A földtulajdonosok egyre inkább elvesztik gazdasági és politikai hatalmukat, amelyre támaszkodva a múlt századi Angliában kikényszerítették, hogy a még művelés alatt álló legrosszabb földek termékeinek árában is realizálódjék átlagprofiton felüli többlet. A tőkés bérleti rendszer már Angliában is hanyatlásnak indult. **Tőkés földbérlet inkább csak a különbözeti földjáradékot hozó jobb földeken marad meg.**

Az előbbiekben rámutattunk azonban arra, hogy a mai bérletek jó része **nem is tőkés bérlet.** A földmagántulajdon monopóliuma tehát ma nem abban a klasszikus formában létezik,

mint ahogyan azt a marxi földjáradék-elmélet ismertetésekor kifejtettük. **A földmagántulajdon monopóliumának ereje** — a fejlett tőkésországok mezőgazdasági viszonyainak tárgyalt átalakulása miatt — **jelentősen gyengült, ezért az abszolút földjáradék csökkent.** Az abszolút földjáradék **csökkenésének közvetlen oka a tőkés bérleti rendszer visszaesése.**[4]

Hangsúlyozni kell, hogy a fenti tendenciák a **fejlett** tőkésországok fejlődésének elemzéséből adódnak. Élesen eltérő képet mutatnak a fejlődő országok agrárviszonyai. Ezek többségében a mezőgazdaság a gazdaság fő ágazata, ugyanakkor ebben az ágazatban a legalacsonyabb a munka termelékenysége. Nem csoda, hogy ezen országok egyik legsúlyosabb és növekvő jelentőségű problémája a népélelmezés kérdése. A fejlett tőkésországok nemcsak a termelékenység színvonalát illetően rendelkeznek hatalmas előnnyel, de a termelékenység növekedése is ezekben nagyobb. „Az elmúlt két évtizedben a fejlődő országok egy főre jutó élelmiszer-termelésének évi átlagos növekedési rátája alig fél százalék volt csupán. Afrika egy főre jutó élelmiszer-termelése 1961 óta süllyed, míg a fejlett tőkésországokban a növekedés évi rátája 1,5 százalék, vagyis háromszor akkora."[5]

A termelékenység problémáit súlyosbítják és krónikussá teszik az elmaradott termelési viszonyok. A fejlődő országok agrárrendszerét átszövik a kapitalizmus előtti maradványok. Bár az országok többségében függetlenségük elnyerése után agrárreformot hajtottak végre, ezek nem vezettek a feudalizmus maradványainak felszámolására, inkább csak korlátozták a földesúri tulajdont és felszámolták a parasztok feudális kizsákmányolásának legkirívóbb formáit. A földterület jó része a reformok után is a nagybirtokosok tulajdonában maradt, a parasztok többségének vagy nincs földje, vagy a megélhetést éppencsak biztosító nadrágszíjparcellái vannak. A földesurak földjeik nagy részét feudális jellegű kisbérletbe adják ki a parasztoknak. Modern tőkés mezőgazdasági nagyüzemi gazdaságok alig találhatók. A mezőgazdasági burzsoázia ahelyett, hogy nagygazdaságokat szervezne, inkább a földdel való spekulációt választja, ill. részesbérlőknek adja bérbe a földet.

[4] Az abszolút járadék csökkenésével kapcsolatos megállapításokat nem szabad úgy érteni, mintha a járadékviszonyok általában visszaszorulnának a mai kapitalizmusban. Sőt jellemzőnek mondható pl. a telekjáradék, a bányajáradék erőteljes megemelkedése, és ez a folyamat napjainkban is tart.

[5] **Szentes Tamás:** Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Kossuth Könyvkiadó 1976. 354. old.

Ezek az agrárviszonyok fékezik a mezőgazdaság fejlődését, a termelékenység növekedését. A kapitalista viszonyok — az áru—pénz kapcsolatok — térhódítása a mezőgazdaságban általában nem eredményezte a termelési módszerek megváltozását. A fejlődő országok agrárrendszerének meghatározó egysége továbbra is a kisparaszti gazdaság, ill. a részes bérlő gazdasága. A fejlődő országok fokozódó bekapcsolódása a tőkés világpiacba, amely egyre inkább bevonja a parasztokat is az árutermelésbe, nem a termékfeleslegek növekedésének eredménye, és a parasztság kizsákmányolásának a fokozódását szüli.

FELADATOK

1. Vegyünk három minőségi kategóriába sorolható, azonos nagyságú tőkés gazdaságot. egyenként azonos technikai színvonalat megvalósító 100—100 tőkenagysággal. A föld minőségét **A, B, C**-vel jelöljük. **A** a legjobb, **C** a legrosszabb. A termelt termékmennyiségek: **A** = 8, **B** = 6, **C** = 4 egységnyi termék. A földmagántulajdon monopóliumától egyelőre eltekintünk. Az iparban kialakult átlagprofitráta 20%. Feltételezzük, hogy a lekötött és a fölhasznált tőke azonos (tehát a befektetett 100—100 tőkét mind felhasználják egy év alatt).

a) Mekkora lesz az egyes földeken a megtermelt össztermékre vonatkozóan az önköltség + az átlagprofit?

b) Mekkora a termékegység hamis termelési ára?

c) Ha minden tőkés hamis termelési áron ad el, mennyi lesz az **A, B** és **C** földön gazdálkodó tőkések összes árbevétele?

d) Mennyi I. sz. földjáradékot fizethet az **A** és **B** földön gazdálkodó tőkés átlagprofitjának sérelme nélkül?

2. A legrosszabb (a piaci árat szabályozó) földön adott tőkebefektetéssel 100 egységnyi terméket termelnek. Ugyanakkor pótlólagos tőkebefektetéssel valamely jobb földön 110 egységnyivel megnő a termelés. Ebből 2 egységnyi többlet a pótlólagos tőke technikai színvonalat emelő hatásának köszönhető. Vagyis, ha a legrosszabb földön is alkalmaznák ezt a pótlólagos tőkét, akkor ott 102 egység lenne a termelés növekedése. Feltételezzük az árak változatlanságát.

a) A jobb földön alkalmazott pótlólagos tőke következtében létrejött 110 egységnyi termelésnövekményből hány egység ára biztosítja a pótlólagos tőke átlagprofitját?

b) Hány egység árösszege egyenlő a pótlólagos tőkével elért összes extraprofittal?

c) Az összes extraprofitból hány egység ára tekinthető közönséges (technikai) extraprofitnak és hány egység ára teszi ki a II. sz. különbözeti földjáradékot?

3. Fennáll-e a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma, ha a minőségileg különböző földterületek jobbik részét művelés alá vették?

4. Egy gazdaságban a kézi kapáról áttérnek a lóvontatású kapára. Ez valamivel tökéletlenebb művelésnek bizonyul, mert csak a sorok közül irtják a gyomot. Az eredmény: a termelés kissé csökken, pedig a lekötött tőke most nagyobb, mint korábban. Mondhatjuk-e, hogy ez a csökkenő földhozadék esete?

5. A Föld lakosságának ma igen komoly táplálkozási gondjai vannak. Ha a mezőgazdaságban a munka termelékenysége lényegesen gyorsabban emelkedne, e gondok hamarosan megszűnnének. Az elégtelen mezőgazdasági termelés kétségkívül kézenfekvően magyarázható a pótlólagos tőkebefektetések csökkenő hozamával is, ahogy ezt a már ismert „csökkenő földhozadék törvénye" állítja. Cáfolja meg eddigi ismeretei alapján azokat a nézeteket, amelyek a szegénység okaként a „csökkenő földhozadék törvényét" vagy a malthusi „törvényt" jelölik meg.

6. Eddig a termelőtőkével foglalkoztunk, mégpedig az ipari és a mezőgazdasági tőkével. A később tárgyalásra kerülő forgalom területén már csak járulékos termelési folyamatok vannak, ezért az értéktöbblet lényegében az iparban és a mezőgazdaságban jön létre. Ha a forgalomtól elvonatkoztatunk, kik részesednek a kapitalizmusban (a szabad verseny feltételei között) az értéktöbbletből, annak milyen részét kapják?

MEGOLDÁSOK

1. **a)** 120 — valamennyi földön.
   b) 30.
   c) **A** $8 \cdot 30 = 240$; **B** $6 \cdot 30 = 180$; **C** $4 \cdot 30 = 120$.
   d) **A** $240 - 120 = 120$; **B** $180 - 120 = 60$.
2. **a)** 100 egységé. A legrosszabb földön azonos tőkével ennyit termelnek, és ez határozza meg az átlagprofitot már magában foglaló társadalmi termelési árat.
   b) 10 egységé.
   c) 2 egység ára közönséges extraprofit. Ezt a legrosszabb földön is elérnék, ha alkalmaznák a technikai színvonalat is emelő pótlólagos tőkét. 8 egység ára II. sz. járadék, mert ez a többlet csak a föld jobb minősége alapján jött létre.
3. Az a kérdés, hogy milyen gazdaságok foglalták el a művelt területet. A gazdálkodási monopóliumról csak akkor beszélhetünk, ha a földet elfoglaló gazdaságok **magán** vagy **elkülönült** gazdaságok.
4. Nem feltétlenül, mert a kézikapások munkadíja teljes egészében növelte az önköltséget, míg most a kapa amortizációját és a vonóerő költségét kell figyelembe venni. A kétféle költség a termékegység önköltsége szempontjából kedvezően is különbözhet, még akkor is, ha kissé csökkent a terméshozam. At-

tól függ, hogy mekkora a hozamcsökkenés és mekkora a termelési költség megtakarítása.

5. A „csökkenő földhozadék törvénye" a mezőgazdasági munka termelékenységének csökkenését állítja. Ez viszont hamisnak bizonyul, ha a pótlólagos tőkebefektetéseket a technika fejlődésével összefüggésben vizsgáljuk. A fejlett tőkésországokban olyan gyorsan emelkedett a mezőgazdasági munka termelékenysége, hogy a termelés növekedése megelőzte a lakosság számának szaporodási ütemét.

6. **a)** Ipari tőkések. (Az átlagprofitnak megfelelő részt kapják.)
   b) Mezőgazdasági tőkés bérlők. (Átlagprofitnak megfelelő részt.)
   c) Földesurak. (Különbözeti plusz abszolút földjáradék. Ha tőkét is fektettek be a földbe, kamatot is kapnak.)

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Miért a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma a különbözeti földjáradék keletkezésének oka?

2. Elég-e a földnek mint a gazdálkodás tárgya monopóliumának létezéséhez az a két körülmény, hogy **a)** a földek minőségileg különbözőek, és **b)** a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló jobb földeket mezőgazdasági termelés céljából elfoglalják?

3. Miért azonos természetű az I. és a II. sz. különbözeti földjáradék?

4. A föld magántulajdona minden körülmények között létrehoz-e abszolút földjáradékot?

5. Miért nem érvényesülhet az értéktörvény a tőkés mezőgazdaságban ugyanúgy, mint a tőkés iparban?

6. Miért a tőkésített földjáradékként kapott összeg körül alakul ki a szűzföld ára?

7. Miért gátolja még a tőkés tulajdonviszonyokon belül is a földmagántulajdon monopóliuma a mezőgazdaság fejlődését?

8. Mit állít végeredményben a csökkenő földhozadék ún. törvénye, miben áll relatív igazsága, és miért hamis, ha figyelembe vesszük a mezőgazdasági termelőerők növekedését?

9. Az értéktörvényről eddig tanultak összefoglalásaként válaszolja még meg az alábbi kérdéseket:

a) Mi az ármozgás centruma az iparban egyszerű árutermelést feltételezve?

b) Mi az ármozgás centruma a kapitalizmus iparában szabad versenyt feltételezve?
c) Hogyan módosul az áralakulás tendenciája a tőkés iparban a monopóliumokat is figyelembe véve?
d) Miben tér el az áralakulás a tőkés mezőgazdaságban az iparhoz képest, szabadversenyes kapitalizmust feltételezve?
e) Hogyan módosul az áralakulás a mai fejlett tőkésországok mezőgazdaságában a szabadversenyes kapitalizmushoz képest?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. A tőkés különbözeti földjáradék természetére nézve sajátos — a földek minőségi különbözőségén alapuló — extraprofit. Mivel mindkét sajátosságát, vagyis, hogy **a)** a legrosszabb földeknél minden jobb földön létrejön, és **b)** monopolisztikus, tartós — a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma okozza, ezért ebben az értelemben ezt a monopóliumot tekintjük a tőkés különbözeti földjáradék keletkezése okának.

2. Nem, mert a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma csak akkor áll fenn, ha a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló és minőségileg különböző földeket **magán-** vagy **elkülönült** gazdaságok foglalják el.

3. Az I. és II. sz. különbözeti földjáradék természete azonos, mert mindkettő a föld minőségi különbözőségén alapuló monopolisztikus extraprofit, tehát mindkettőnek oka a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma.

4. Nem, mert a földmagántulajdon monopóliuma mint az abszolút földjáradék keletkezésének oka feltételezi **a bérleti rendszer uralkodó voltát** is a tőkés mezőgazdaságban. Csakis ilyen körülmények között kényszerítheti ki ugyanis a földmagántulajdon a mezőgazdasági termékek árszínvonalának a hamis termelési árak fölé emelését.

5. Az értéktörvény érvényesülésének két lényeges sajátossága a tőkés mezőgazdaságban:
a) az árszínvonal a legrosszabb föld termelési feltételeihez igazodik, és
b) a hamis termelési ár fölé emelkedik. Mindkettő a tőkés mezőgazdaságban érvényesülő két monopóliumra
— a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliumára és
— a földmagántulajdon monopóliumára vezethető vissza.

6. A szűzföld árának alapja azért a tőkésített földjáradék, mert a földesúr éppúgy minden termelésben való közreműködés nélkül élvezi a földjáradékot, mint a pénzének kamataiból élő parazita tőkés.

7. A földmagántulajdon monopóliuma azért érinti kedvezőtlenül a tőkés mezőgazdaság fejlődését, mert elvonja a földjáradékot mint a termelőerők fejlesztésének esetleges alapját, mert a földár levonás a valóságosan befektetett tőkéből, mert az elvont járadékkal drágítja a mezőgazdasági termékeket és így a munkaerőt, végül mert a bérleti rendszerben visszatartja a tőkéseket a hosszú idő alatt megtérülő tőkebefektetésektől.

8. Fontos megérteni, hogy a „csökkenő földhozadék törvényének" állítása nem az, hogy a lekötött tőkéhez képest, hanem hogy a felhasznált tőkéhez képest csökkenő a hozam, azaz, hogy az önköltség és az érték a mezőgazdaságban növekvő tendenciájú. A csökkenő földhozadék csak adott technikai színvonalon eszközölt pótlólagos tőkebefektetések esetén következik be, mert csak ilyenkor szükségszerű a termelési tényezők optimális arányának felborulása egy bizonyos ponton túl. Ha a pótlólagos tőke a technika és az agrártudomány új eredményeinek bevezetésére irányul, akkor hosszu távon nem érvényesül a csökkenő földhozadék.

9. Az értéktörvényről tanultak összefoglalásaként feladott kérdéseinkre a helyes válaszok:

a) az érték,

b) a termelési ár,

c) a nem monopolizált területeken az ár általában a termelési ár alatt van. A monopólium mint eladó a termelési ár fölé, mint vásárló a termelési ár alá szorítja az árakat, ezzel a másutt megtermelt érték egy részét elvonja, de a monopolár nem térhet el bármilyen mértékben a termelési ártól.

d) — Az árcentrumot a még megművelt legrosszabb földön átlagos technikát alkalmazó üzemek termelési feltételei szabályozzák.

— Az abszolút földjáradék miatt az áraknak állandó jelleggel a hamis termelési ár felett kell ingadozniuk.

e) az áralakulás módosul: az abszolút földjáradék relatív csökkenése a mezőgazdasági területen is megfigyelhető monopoltőkés viszonyok térhódítása az állami intervenció stb. miatt.

IX. FEJEZET

A kereskedelmi tőke

VÁZLAT

1. **A forgalmi tőke önálló kereskedelmi tőkévé alakulásának oka és hatásai**
   - **a)** A forgalomban lekötött tőke részei
     - — A lekötött árukészletek
     - — A pénz és követelések formájában történő lekötés
     - — A lekötött forgalmi tőke egyéb fajtái
     - — A forgalmi és a termelőtőke közötti különbség
   - **b)** A forgalmi tőke önállósodása
     - — A tőkések közötti, a tőke funkcionális alakjai szerinti munkamegosztás
     - — A kereskedelmi tőke lényege
     - — A tiszta forgalmi költségek fogalma és kettős jellege
   - **c)** A kereskedelmi tevékenység önállósodásának hatása
     - — A forgalmitőke-szükséglet relatív csökkenése
     - — A csökkenés kedvező hatása az átlagprofitrátára
     - — A termelés és a szükségletek közötti ellentét fokozódása
2. **A tiszta forgalmi költségek megtérülése és a kereskedelmi profit**
   - **a)** A kereskedelemmel foglalkozók jövedelmének forrása. A kereskedelmi profit lényege
     - — A kereskedelmi árréssel kapcsolatos félrevezető látszat
     - — Az árrés valóságos tartalma
     - — Milyen áron adják el a kereskedők árujukat a végső felhasználónak
   - **b)** A tiszta forgalmi költségek megtérülése
     - — Mit kell fedeznie a kereskedelmi árrésnek?
     - — A tiszta forgalmi költségek dologi részének megtérülése
     - — A névleges érték tartalma
     - — A bérjellegű tiszta forgalmi költségek összege nem része a névleges értéknek
   - **c)** Szemléltető számszerű példa
     - — A példa első részében eltekintünk a kereskedelem bérjellegű kiadásaitól
     - — A kereskedelem bérjellegű kiadásainak bekapcsolása
   - **d)** A tiszta forgalmi költségek és az improduktív munka
     - — A tiszta forgalmi költségek kedvező hatása az össztőke értékesülésére
     - — Az érték realizálására fordított munka is lehet improduktív (tiszta forgalmi költség)

— A kereskedelmi alkalmazottak kizsákmányolása

3. Kereskedelmi formák a kapitalizmusban

a) A nagy- és a kiskereskedelem
— A nagykereskedelem fogalma
— A kiskereskedelem fogalma
— Egyes mennyiségi összefüggések tartalma

b) Árutőzsde
— A határidő- és a különbözeti ügyletek
— Az árutőzsde fogalma

c) Szövetkezetek a kereskedelem területén
— A szövetkezetek típusai (értékesítő, beszerzési és általános szövetkezetek)
— A kistermelők és a munkások szövetkezeteinek valóságos előnyei és az ezekkel kapcsolatos utópiák

4. A kereskedelmi tőke a monopolkapitalizmusban

— Változás az önálló kereskedelmi tőke szerepében
— A kereskedelmi monopóliumok létrejöttének oka és hatása
— A kereskedelmi és az ipari, valamint a banktőke koncentráltságának összehasonlítása

Az előző fejezetekben a termelőtőkével foglalkoztunk. A IV. fejezetben kifejtettük a tőke lényegét (azaz, az értéktöbblet termelésének folyamatát), az ezután következő fejezetekben pedig láttuk, hogy az értéktöbblet, amelyet a különböző **termelő** területeken (elsősorban az iparban és a mezőgazdaságban) a tőke által foglalkoztatott munkaerő termel, megoszlik: egyrészt a termelőtőkések között, másrészt a termelőtőkések és a földesurak között. Az értéktöbbletnek ezt a megoszlását a tőkés tulajdonviszonyok határozzák meg. Eddigi ismeretei alapján válaszoljon a következő kérdésekre:

E: Hogyan, milyen módon részesednek az összértéktöbbletből
1. a termelőtőkések a szabadversenyes kapitalizmusban és a monopolkapitalizmusban?
2. a földtulajdonosok?

R: Az 1. kérdés megválaszolásakor természetesen figyelembe kell venni, hogy lényeges különbség van a szabadversenyes és a monopolkapitalizmus között.

V: 1. Szabadversenyes kapitalizmusban a többé-kevésbé akadálytalan tőkeáramlás miatt a termelőtőkések a nekik jutó értéktöbbletből — hosszú távon — **tőkearányosan** részesednek, azaz átlagprofitot kapnak.
Monopolkapitalizmusban viszont az értéktöbbletnek a különböző tőkések közötti megoszlása bizonyos mértékig eltér a tőkearányos profitjövedelmezőség elvétől, hosszabb idő átlagában is, hiszen míg a monopolista profit az átlagosnál magasabb, addig a nem-monopolista tőkések profitja az átlagosnál is alacsonyabb.
2. A mezőgazdaságban — az ismert sajátos monopolisztikus viszonyok miatt — az **átlagprofit felett** termelt, ill. realizált értéktöbbletrész (a különbözeti és az abszolút földjáradék) a földtulajdonosok jövedelmévé válik földbérleti díj formájában.

1. A FORGALMI TŐKE ÖNÁLLÓ KERESKEDELMI TŐKÉVÉ ALAKULÁSÁNAK OKA ÉS HATÁSAI

a) A FORGALOMBAN LEKÖTÖTT TŐKE RÉSZEI

A termelőszférákon kívül mint tudjuk a tőke különböző forgalmi területeken is működik. Ilyenek pl. a kereskedelem, a pénz- és hitelforgalom stb. Ebben a fejezetben a forgalomban működő tőke egyik fajtáját, a **kereskedelmi tőkét** vizsgáljuk.

Abból a közismert tényből indulunk ki, hogy a forgalom lebonyolítása időt vesz igénybe, és ez az idő korlátozza a tőke értékesülését. Ha a tőkés üzemében elkészülő áru azonnal a fogyasztóhoz kerülne, akkor a benne lekötött tőke a termelés befejeztével késedelem nélkül megtérülne és újból termelőtőkévé válna. Ha tehát az eladás és a vétel ideje gyakorlatilag nullával volna egyenlő, akkor a társadalmi tőke egésze állandóan a termelésben tartózkodhatna, ahol az érték és az értéktöbblet keletkezik. Azonos fokú kizsákmányolás esetén, azonos nagyságú társadalmi tőkével nagyobb értéket és értéktöbbletet lehetne így létrehozni. Mivel azonban az elkészült áru nem talál azonnal vevőre (egyelőre feltételezzük, hogy a termelő és a kereskedelmi tevékenység nem válik el egymástól), ezért a tőkés csak úgy biztosíthatja üzemében a termelés folyamatosságát, hogy előlegezett össztőkéjének **csupán egy részét** működteti a termelésben, a másik részét pedig **állandóan eladatlan árukészletekben köti le.** Ellenkező esetben ugyanis a forgalmi idő alatt a termelést szüneteltetnie kellene.

A termelőüzemekben elkészült áru tehát rövidebb vagy hosszabb ideig raktáron heverhet, tőkét lekötve ezzel. Ha hitelben adják el, akkor a lekötött tőke egy része **csak puszta követelés,** ha pedig készpénzért történt az eladás, a kapott pénz akkor sem alakul át nyomban termelési eszközökké és munkaerővé, egy ideig pénzformában **vesztegel.** (A X. fejezetben foglalkozunk majd azzal, hogy a pénz és követelések formájában meglevő tőke jelentős része a bankokban összpontosul, banktőkévé válik.) Az áruk eladásához üzlethelyiség is szükséges, emellett fedezni kell a reklámköltségeket, az elárusító személyzet bérét stb. Mindez tőkebefektetést, tőkeelőlegezést követel meg. Az üzlethelyiség és annak berendezése, a reklámhoz használt villanyáram, a papír, írószer stb. költsége a tőkés számára ugyanolyan dologi kiadásnak tűnik, mint a termelőüzemi berendezések, ill. a termeléshez felhasznált anyag költsége. A tőkés szemszögéből nem különül el a termelőmunkásoknak és az

eladással foglalkozó ügynököknek, bolti személyzetnek stb. fizetett bér sem.

K: Ha nem válik el a termelő- és a kereskedelmi tevékenység, a tőke mely részei tekinthetők forgalmi tőkének?

V: 1. A még eladatlan áruban lekötött tőke.
2. Hitelben eladott árukért fennálló követelések.
3. A készáruért befolyt pénz, amely még nem alakult át termelőtőkévé.
4. Az eladást szolgáló üzlethelyiség és felszereléseinek befektetése.
5. Az eladással (pl. reklámmal) kapcsolatos, anyagi formában előlegezett tőke.
6. A kereskedelmi tevékenységet lebonyolító alkalmazottaknak fizetett bér.

Az előző fejezetekben az értéktöbblet forrása szempontjából a termelőtőkét **c**-re és **v**-re, megtérülése szempontjából pedig álló- és forgótőkére osztottuk. **Formailag** ezt megtehetjük a forgalmi tőkével is, ennek is van dologi és bérjellegű része, valamint lassabban és gyorsabban megtérülő része. De míg a forgalmi tőke álló- és forgótőkére bontása elvileg azonos a termelőtőke ilyen felbontásával, **c**-re és **v**-re osztása már egészen más tartalmú, hiszen a forgalmi **v** nem termel értéktöbbletet, ezért a forgalmi **c** sem azonos a termelőtőke **c**-jével. **A forgalmi tőke tehát tartalmában különbözik a termelőtőkétől.** Hasonlóan a termelőtőkéhez, a forgalmi tőke esetében is meg kell különböztetnünk a **lekötött** és a **felhasznált** tőke összegét.

b) A FORGALMI TŐKE ÖNÁLLÓSODÁSA

Amíg azt feltételeztük, hogy áruik **végleges** realizálásával jórészt maguk a termelőtőkések foglalkoznak, addig az árutőkéről világosan látszott, hogy az nem egyéb, mint a termelőtőke átalakult formája, azaz **ugyanazon tőke más funkcionális alakja.** Ha így szemléljük az újratermelés folyamatát, az is természetesnek tűnik, hogy a tőke csak akkor szabadul fel és kezdhet új termelési folyamatot, ha áruformából ismét visszaváltozik pénzformába azáltal, hogy a tőkés üzemben elkészült áruk felhasználásuk helyére kerülnek: a fogyasztási cikkek a fogyasztókhoz, a termelési eszközök pedig más tőkésekhez állandó tőkeként. **E realizálási folyamat meghiúsulása az egész újratermelés megakadását jelenti.**

Közismert, hogy a tőke különböző funkcionális alakjainak megfelelően a tőkések különböző csoportjai más-más területen tevékenykednek (ipari, mezőgazdasági, bank-, kereskedelmi stb. tőkések). Ha bekapcsoljuk a vizsgálatba ezt **a tőkések közötti munkamegosztást is,** akkor kiderül, hogy az árutőke realizálása a tőkések **külön csoportjának, a kereskedőknek** a funkciójává válik.

Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a tőkések e csoportja pénztőkét előlegez, amellyel megvásárolja további eladás céljából a termelőtőkések áruját. Így a termelőtőkések **Á — P** művelete a kereskedők kezén **P — Á — P** ciklussá alakul. Ezzel „az árutőke áruval kereskedő tőkévé, azaz, kereskedelmi tőkévé lesz"[1]. „Az áruval kereskedő tőke nem más, mint az állandóan piacon tartózkodó, a metamorfózis folyamatában levő és mindig a forgalom körébe bezárt forgalmi tőke egy részének átváltozott formája."[2] **Marx** azért beszél a forgalmi tőke **egy részének** átváltozott formájáról, mert egyrészt az eladások és a vételek bizonyos hányada mindig a termelőtőkések között bonyolódik le, másrészt ezek akkor is kénytelenek tőkejük bizonyos hányadát a forgalomban lekötni, ha árujukat a kereskedőnek adják el. A továbbiakban azonban az egyszerűség kedvéért ettől eltekintünk.

K: Mi a kereskedelmi tőke lényege?

V: A forgalmi tőke egy részének önállósodása úgy, hogy az árutőke **realizálása** a tőkések külön csoportja, a kereskedők funkciójává válik. Vagyis a kereskedelmi tőke **a forgalmi tőke átváltozott formája.**

A kereskedelmi tőke lényegét tekintve nem az áruk termelésével, hanem csak adásvételével foglalkozik. Így a kereskedelmi tőkés alkalmazottai (a kereskedelmi dolgozók) értéktöbbletet nem hoznak létre. Saját jövedelmüket sem termelhetik meg. Mégis kapnak munkabért (miként a termelőmunkások), és a kereskedelmi tőkések is profitot (miként a termelőtőkések). A kereskedelmi tevékenységgel természetesen összefonódik a termelő tevékenység is (az áruk szortírozása, raktározása, csomagolása, szállítása), de ettől elvonatkoztathatunk. Amennyiben a kereskedelem termelés is, itt nincs vele dolgunk, mert annyi-

[1] Marx: A tőke. III. köt. **Marx—Engels** Művei. 25. köt. 254. old.
[2] Ugyanott, 255. old.

ban ugyanaz áll rá, mint bármely más termelőterületre. A kereskedelmi tőkéről tehát **feltételezzük, hogy kizárólag adásvétellel foglalkozik** (mint pl. az ingatlankereskedő, akinél eleve elesik a szállítás, csomagolás stb.). Az áruk puszta adásvétele a **„tiszta" áruforgalom.** Az ennek kapcsán felmerülő költségeket pedig **tiszta forgalmi költségeknek** nevezzük.

K: Mi tehát a tiszta forgalmi költségek lényege?

V: Az áruk puszta adásvételével, azaz az érték puszta **formaváltozásával (P — Á,** ill. **Á — P)** kapcsolatban felmerülő költségek.

Ebben a fejezetben tulajdonképpen azt kell tisztáznunk, hogy miből és hogyan jutnak jövedelemhez a kereskedelmi alkalmazottak és a kereskedelmi tőkések, minthogy a kereskedelem területén nem folyik termelőtevékenység. A dologi jellegű tiszta forgalmi költségeknek is meg kell térülniük. Továbbá az is kérdés, mi az oka annak, hogy a kapitalizmusban kezdetben a kereskedelmi tőke önállósodásának, majd a termelő- és a kereskedelmi tőke összeolvadásának tendenciája érvényesül. Látható, hogy fő kérdéseink a **tiszta** áruforgalommal kapcsolatos kereskedelmi tőkére vonatkoznak, azaz arra a tőkefajtára, amely csak az értéktöbblet **realizálásában** vesz részt, de nem termeli azt, hiszen semmiféle termelőtevékenységet nem folytat, kizárólagos funkciója az adásvétel.

c) A KERESKEDELMI TEVÉKENYSÉG ÖNÁLLÓSODÁSÁNAK HATÁSAI

Mivel a forgalmi tőke **levonást** jelent a termelésre fordítható tőkéből, ezért **korlátozólag hat a tőke értékesülésére.** Ha pl. az 1000 egység tőkével induló tőkésvállalkozó az átlagosan eladatlan **árukészlet** által lekötött 100 egység forgalmi tőkén kívül még további 50-et kénytelen előlegezni **tiszta forgalmi** költségekre (mondjuk 30-at dologi kiadásokra és 20-at munkabérekre), akkor termelőtőkeként csupán 850 egységet tud befektetni. Így — egyéb tényezők változatlansága mellett — a létrehozandó értéktöbblet is kisebb lesz, mint 1000 egységnyi **termelőtőke** befektetés esetén lett volna. Miután az áruk realizálását a kereskedők vállalják magukra, nemcsak az elkészült áruk megvásárlására előlegeznek tőkét, hanem a tiszta forgalmi költségek tőkeszükséglete is az ő befektetésükké válik. A ke-

reskedelmi tőke a forgalmi tőkének ezt a részét is magában foglalja. Minél nagyobb tehát a **forgalom** tőkeszükséglete, annál kisebb rész fordítható az összes lekötött tőkéből a **termelésre,** és ezért annál kisebb értéktöbblet keletkezik. A forgalomban lekötött tőke az össztőke értékesülésének korlátja. Ez akkor is megmarad, ha a kereskedelmi tevékenység különválik és a forgalmi tőke önálló kereskedelmi tőkévé alakul. Szabadversenyes kapitalizmus esetén minden terület hosszú távon az átlagprofitrátának megfelelően részesedik a megtermelt értéktöbbletből, az átlagprofitrátát viszont az értéktöbblet és a társadalmi össztőke viszonya határozza meg. A kereskedelmi tőke **része az össztőkének,** ezért továbbra is korlátozóan hat az átlagprofitrátára.

Különleges tényezőkből adódik azonban a szóban forgó korlátozó hatás intenzitása. Ennek megértése érdekében gondoljuk meg a következőket. **Először,** a kereskedők csak a forgalmi műveletekre specializálják magukat, tehát jobban tájékozódnak a piacon, szakszerűbben, gyorsabban bonyolítják le az áruforgalmat. Így **lerövidül az árutőke realizálási ideje,** gyorsul az össztőke újratermelése. **Másodszor,** ha az egyes termelőtőkések maguk szerveznék meg áruik eladását, akkor nekik kellene külön-külön üzlethelyiséget fenntartaniuk, saját termékük reklámozásáról gondoskodniuk, az eladással járó adminisztratív műveletek dologi és személyi kiadásait fedezniük stb. Az ilyenformán szétaprózott tiszta forgalmi költségek összege társadalmi méretekben nagyobb lenne a forgalmat koncentráltan lebonyolító kereskedelmi tőke erre fordított részénél. A kereskedő ugyanis, miután valamely tőkés árját megvette és eladta, ugyanezzel a tőkével megveszi egy másik tőkés éppen elkészült árját, és sok termelő árujának forgalmát ugyanabban az üzlethelyiségben, ugyanazzal az eladószemélyzettel bonyolítja le.

K: Milyen előnnyel jár az az össztőke szempontjából, ha a forgalmi tőke kiválik a termelőtőkéből és önálló kereskedelmi tőkeként működik?

V: A forgalmi tőke önállósodása, kereskedelmi tőkévé válása csökkenti a forgalom tőkeszükségletét, ezért javítja az össztőke érvényesülési fokát.

Az önálló kereskedelmi tőke kialakulásával tehát két okból is csökken az improduktív forgalmitőke-szükséglet: **1. rövidül a realizálási idő; 2. koncentrálódik a kereskedelmi tevékeny-**

ség. Mivel az értéktöbbletet csak az össztőke termelőrészének **v**-je hozza, a forgalmi tőke önállósodása növeli az össztőke értéktöbblet-termelő képességét, tehát emeli az átlagprofitrátát is. Legyen a még nem önállósodott forgalmi tőke jele **f**, az önálló kereskedelmi tőkéé pedig **k**.

F: Írja fel egymás után az átlagprofitráta képletét a már ismert formulával, először feltételezve, hogy nincs önálló kereskedelmi tőke, majd feltételezve, hogy van, és jelölje, melyik képlet ad nagyobb értéket.

R: Fontos szem előtt tartani, hogy $\mathbf{f} > \mathbf{k}$.

M: $\mathbf{n} \cdot \frac{\mathbf{m}}{\mathbf{c}+\mathbf{v}+\mathbf{f}} < \mathbf{n} \cdot \frac{\mathbf{m}}{\mathbf{c}+\mathbf{v}+\mathbf{k}}$.

A forgalmi tőkének kereskedelmi tőkévé válása tehát **nem törli el** a termelőtőke értékesülésének az improduktív forgalmi tőkéből eredő korlátját, mivel a társadalmi össztőkén belül e tőkerész továbbra is jelen van. Viszonylagos nagysága azonban **kisebb,** ami a tőke értékesülési feltételeit javítja. Lényegében ez a forgalmi tőke önálló kereskedelmi tőkévé való alakulásának alapvető oka.

K: Végül is miben találhatjuk meg annak a magyarázatát, hogy a termelőtőkétől különválik a forgalmi tőke mint önálló kereskedelmi tőke?

V: A forgalmi tőke önálló kereskedelmi tőkévé válása kedvezően hatott az átlagprofitráta alakulására.

Még egyszer szögezzük le, hogy az átlagprofitrátát növelő hatás, amely a forgalmi tőke önállósodásából (kereskedelmi tőkévé válásából) adódik, csak viszonylagosan értelmezhető, vagyis úgy, hogy ebben az esetben az átlagprofitráta magasabb, mint ha a forgalmi tőke nem önállósodna.

A forgalmi tőke önállósodásából természetesen nemcsak kedvező hatások adódnak. Az a **látszat** keletkezik ugyanis, mintha ahhoz, hogy az újratermelés folytatódjék, elég lenne az elkészült árut átadni a kereskedőnek. Ha a termelőtőkés eladott a kereskedőnek, akkor tőkéje újra visszaváltozott pénztőkévé, és ekkor újra átalakulhat a termelés elemeivé, függetlenül attól, hogy az általa termelt áruk eljutottak-e a felhasználókhoz

(más termelőtőkésekhez, ill. fogyasztókhoz) vagy sem. Mintha az áru **végleges realizálása** nem lenne az újratermelés feltétele. Ez a látszat azonban eltűnik, mihelyt a kereskedő nem tudja az átvett árukat eladni. Ilyenkor ugyanis beszünteti további vásárlásait. Itt azonban nem pusztán egyszerű látszatról van szó, mert a kereskedelem valójában hozzájárul a termelésnek a fogyasztástól való bizonyos függetlenítéséhez. Jó gazdasági helyzet (konjunktúra) idején a kereskedelem több árut szív fel, mint amennyit továbbít. Ezzel a termelésnek a valóságos szükségletnél nagyobb piacot biztosít. Ennek reakciója azonban, hogy rossz gazdasági helyzet (dekonjunktúra) idején a kereskedők a valóságos szükségletek alá szorítják vásárlásaikat.

K: Milyen negatív hatással jár a forgalmi tőke önálló kereskedelmi tőkévé válása?

V: Ezzel a tőkés újratermelés valóságos helyzete nehezebben tekinthető át, a szükségletek és a termelés kapcsolata közvetettebbé válik, ami az amúgy is ellentmondásos tőkés termelés aránytalanságainak további fokozódásához vezet.

2. A TISZTA FORGALMI KÖLTSÉGEK MEGTÉRÜLÉSE ÉS A KERESKEDELMI PROFIT

a) A KERESKEDELEMMEL FOGLALKOZÓK JÖVEDELMÉNEK FORRÁSA. A KERESKEDELMI PROFIT LENYEGE

Már hangsúlyoztuk, hogy (eltekintve a forgalom területén kifejtendő termelőtevékenységtől) a **tiszta** forgalommal, azaz a **már létrehozott** érték realizálásával foglalkozó kereskedelmi tevékenység **improduktív.** A kereskedelmi alkalmazott tehát az áru értékalak-változtatását hajtja végre, az árumetamorfózissal foglalkozik, nem pedig az áru termelésével. Így nem termelheti meg a saját létfenntartási alapját, és munkájával nem hozhatja létre a kereskedő profitját sem.

K: Honnan származhatik a kereskedelmi alkalmazottak **bére** és a kereskedelmi tőkés **profitja?**

V: Mivel a tiszta kereskedelemben nincs termelés, a kereskedelemmel foglalkozók jövedelmüket csak az iparban és a mezőgazdaságban létrehozott új értékből szerezhetik.

A kereskedelemmel foglalkozók jövedelme (munkabér és profit) tehát csak a termelésből származhat. Közismert, hogy a kereskedelmi tőkés olcsóbban veszi meg az árut az ipari és a mezőgazdasági tőkésektől, mint amilyen áron eladja. A kettő közti különbség a **kereskedelmi árrés.** Ennek a forrását kell megvilágítanunk, mert **ez fedezi a kereskedelemmel foglalkozók jövedelmeit.**

A kereskedők által eladott összes áruk együttes eladási ára az összértéknél magasabb nem lehet, ez nem képezheti a kereskedelmi árrés forrását. Aranypénz esetén ez ugyanis annyit jelentene, hogy a kereskedelmi tőke létezése miatt szüntelenül több értéket tartalmazó aranymennyiséget kell adni kisebb értékű áruért, vagyis, hogy szüntelenül a termelők egyetlen csoportját csapják be, az aranytermelőket. Eddigi tanulmányaink alapján tudjuk, hogy az ilyen állítás tarthatatlan. A X. fejezetben pedig látni fogjuk, hogy saját belső értékkel nem bíró (papirosanyagú) pénz esetén viszont semmi értelme sincs azt mondani, hogy a papirosanyagú pénzben kifejezett árösszeg nem az értékösszeget fejezi ki, hanem ennél nagyobb vagy kisebb összeget. Ebben az esetben is érvényesül természetesen az értéktörvény, de nem úgy, hogy társadalmi szinten az árösszeg egyenlő az értékösszeggel, hanem úgy, hogy hosszabb időt tekintve a cserearányok (árarányok) alakulását az értékarányok alakulása határozza meg papirosanyagú pénz esetén is.

A fentiek azt mutatják tehát, hogy csak a felületes szemlélőnek tűnik úgy, mintha az áruk valamilyen értéket meghaladó **felárral** kerülnének a fogyasztóhoz. A kereskedelmi tőke működésének vizsgálatából önmagából azonban nem derül ki, hogy a kereskedelmi árrés valójában honnan ered. Úgy tűnik, mintha a végleges árat a kereskedők határoznák meg, mintha a vételárhoz saját elgondolásaik alapján számíthatnának hozzá kisebb-nagyobb hasznot. E látszatot a konkurrencia jelenségei még csak megerősítik.

Ilyen eset az, hogy a vetélytársat tönkretenni kívánó kereskedő valójában saját elhatározásából csökkenti haszonkulcsát, mindaddig, amíg célját el nem érte. Továbbá, a kereskedelemben még inkább megnyilvánul az átlagprofit azon törvénye, hogy a gyorsabban megtérülő tőke évi profitjából kisebb rész jut egy-egy áruegységre, mint a lassabban forgó tőkénél, és a kereskedelmi tőke egészének tüzetesebb vizsgálata is azt mutatja, hogy ha az összes kereskedelmi tőke megtérülése gyorsul, akkor csökken a kereskedelmi haszonkulcs. Mindez a konkurrencia szereplőinek fejében úgy jelentkezik, hogy „bölcsebb

eljárás" az áru vételárára kisebb százalékú hasznot felszámítani, ezzel a forgalmat gyorsítani, és ezáltal a „sok kicsi sokra megy" elv alapján a vetélytársakkal szemben a tőkére jutó profitot még növelni is. „Nagy forgalom, kicsi haszon" — hangzik a „bölcs" kereskedő üzleti elve. „Az újratermelés összfolyamatának valamennyi felületes és fonák szemlélete a kereskedelmi tőke vizsgálatából ered és azokból az elképzelésekből, amelyeket a kereskedelmi tőke sajátos mozgásai a forgalom szereplőinek a koponyájában ébresztenek."[3]

A kereskedő **nem** ennyi vagy annyi százalékos hasznot **ad hozzá** — saját elhatározása alapján — a vételárhoz, hanem megkapja az összértéktöbbletből a tőkéje nagysága szerint őt megillető részt. Ez végeredményben azt jelenti, hogy — szabadversenyes kapitalizmusban — a termelőtőkések össztársadalmi méretekben **értéken alul** adják el az árukat a kereskedőknek, akik azokat **értéken** adják tovább. Ezzel a kereskedők **elvonják** a termelésben keletkezett új érték egy részét, az ennek megfelelő árutömeggel együtt. A kereskedelmi munkabérből és a kereskedelmi profitból ezt az árutömeget vásárolják meg. Tehát a pénz kikapcsolásával szemlélve: a termeléssel foglalkozók termékeik egy részével fizetik meg a kereskedelemmel foglalkozók szolgálatait.

K: Mi a kereskedelmi haszon lényege, tartalma?

V: A kereskedelmi haszon **részesedés a termelésben létrehozott értéktöbbletből.**

E részesedési folyamat további megvilágítása végett térjünk vissza röviden az átlagprofitrátánál mondottakhoz. Tudjuk, hogy az átlagprofitráta az **összes** termelőtőke által egy évben létrehozott értéktöbblet aránya az **összes** termelő- plusz forgalmi tőkéhez. Ennek társadalmi szinten értelmezhető képlete: $\mathbf{p' = n \cdot \frac{m}{c + v + f}}$. Amennyiben a forgalmi tőkét nem a termelőtőkések előlegezik, hanem a kereskedők, akkor a termelőtőkések csak a $\mathbf{c + v}$ tőkerész után kapják meg azt a profitot, amelynek rátáját a $\mathbf{c + v + f}$ tőke határozza meg. Az $\mathbf{f}$ tőkerész átlagprofitját pedig a kereskedők kapják. Kifejtettük azonban, hogy a forgalom lebonyolítására specializált kereskedők társadalmi méretekben **kisebb lekötött tőkével** bonyolítják le

[3] Ugyanott, 295. old.

ugyanazt a forgalmat, s hogy ez a körülmény az átlagprofitrátát emeli. Ezért a termelőtőkésnek érdemesebb érték alatt odaadnia áruját a kereskedőnek, aki azt ennél magasabb áron **(társadalmi szinten: értéken)** adja el a végső felhasználónak.

b) A TISZTA FORGALMI KÖLTSÉGEK MEGTÉRÜLÉSE

Eddig csak a kereskedelmi alkalmazottak **munkabérének** és a kereskedelmi **tőkések profitjának** a forrását vizsgáltuk. Ahhoz azonban, hogy a kereskedelmi tevékenységet folytassák, üzlethelyiségekre, pénztárgépekre, reklámkiadásokra stb. van szükség. A kereskedelmi tőkés tehát nemcsak alkalmazottainak munkabérét fizeti, hanem egyéb kiadásai is felmerülnek: **a dologi tiszta forgalmi költségek.**

K: Sorolja fel pontokban, mit kell fedeznie a kereskedelmi árrésnek.

V: 1. a kereskedelmi alkalmazottak **bérét,**
2. a kereskedő **profitját,**
3. a dologi tiszta forgalmi **költségeket.**

Ha össztőkében és össztermékben gondolkodunk, a tiszta forgalmi költségek két részének: a **dologi** és a **bérjellegű** kiadásoknak **más-más a megtérülési módja.** A dologi kiadásoknak a piacon vásárolható, korábban termelt áruk felelnek meg (papír, a reklámhoz szükséges villanyáram, üzlethelyiségek, boltberendezés stb.). A társadalmi termék tehát ebből a szempontból a termelési eszközökön és fogyasztási cikkeken kívül még a tiszta forgalmi költségek dologi elemeivé váló termékeket is magában foglalja. Ez utóbbi termékcsoportba tartozó áruk nem válhatnak senkinek a reális jövedelmévé, mert azokat **az áruforgalom maga fogyasztja el.** Az egyik árufajta forgalma többet, a másik kevesebbet „fogyaszt" el a tiszta forgalmi költségek dologi elemeiből. Így a fogyasztó (vagy a termelési eszközt vásárló) szemszögéből nézve a vásárláskor ezeket is meg kell fizetni az áruk árában. Ezek a költségek is **megtérülnek.** Megtérülése szempontjából a kereskedelmi tőkének is van **álló** és **forgó** része. Az épület, a berendezés, a pénztárgép fokozatosan használódik el, más dologi kiadások viszont rövid idő alatt térülnek vissza.

K: Hogyan térülhet meg a kereskedelemben a tiszta forgalmi költségek dologi része?

V: A kereskedelmi üzlethelyiség és felszerelése amortizálódásának arányában a kereskedelemben felhasznált anyagi javak éppúgy, mint a munkatárgyak, **értéket adnak át a realizált árunak.**

A kereskedelem dologi kiadásai tekintetében tehát **hasonló értékátadás történik, mint a termelőtőke c részének esetében.** Ezt az átvitt értéket azonban meg kell különböztetnünk a termelési eszközök átvitt értékétől, mert ez a munka nem az áruk termelésének, hanem pusztán adásvételüknek a költsége. Megkülönböztetésül a tiszta forgalmi költségeknek az árukra átvitt dologi részét az áruk **névleges értékének** nevezzük. Ez az elnevezés azért indokolt, mert ezt a holtmunka-felhasználást a termék **árutermészete, értékoldala** (pontosabban az értékalak változása) kívánja meg. A társadalmi termék értéke tartalmazza természetesen a kereskedelem dologi kiadásainak értékét is. Itt a dologi tiszta forgalmi költségek összegét a társadalmi termékbe **átvitt állandó tőke járulékos elemeként** fogjuk fel, és c_k-val jelöljük. Marx ezt **K**-val jelöli, **B**-vel pedig azt a forgalmitőkerészt, amelyet az áruk vétele és eladása köt le.

A szóban forgó problémával kapcsolatban Marx a következőket írta: „**B** csak a vételárat pótolja, ehhez az árhoz azonban a **B**-re eső profiton kívül semmit nem tesz hozzá. **K** nemcsak a **K**-ra eső profitot teszi hozzá, hanem magát **K**-t is; de **K** + a **K**-ra eső profit, vagyis a forgalmi költségeknek állandó tőke formájában előlegezett része plusz az ennek megfelelő átlagprofit az ipari tőkés kezében nagyobb volna, mint a kereskedőében."[4]

Látható tehát, hogy a **K**-val jelölt tiszta forgalmi költségek dologi részét Marx egyértelműen **állandó** tőkének nevezi, s mivel tiszta forgalmi (tehát nem produktív) költség, egyszerűen csak rárakódik az áru értékére, azaz, az áru értékét növelő **névleges értékét** adja át.[5]

K: Mit értünk tehát valamely áru névleges értékén?

V: Valamely áru névleges értékén azt a — dologi tiszta forgalmi költségekben megtestesülő — **munkát** értjük, amely árutermészete miatt rakódik rá, adásvétele kapcsán, más

[4] Ugyanott, 280. old.

[5] Az itt kifejtett felfogással szemben létezik olyan is, amely nem állandó tőke (**c**), hanem **m** jellegűnek tekinti a tiszta forgalmi költségek dologi részét. Mi ezzel a felfogással nem értünk egyet.

áruk (dologi tiszta forgalmi költségek) elhasználódása során.

Mondhatjuk-e, hogy a tiszta forgalmi költségek **másik része, a bérjellegű kiadás** is része a névleges értéknek? Nem, ezt nem állíthatjuk. A dologi kiadások esetében **értékkel** rendelkező árukat használnak fel, ezt az értéket **viszik át** egy másik áruba, és ez annak arányában **drágítja** az árukat, amilyen arányban forgalmukkal kapcsolatban értékkel rendelkező dolgokat felhasználtak. A tőkés termelőfolyamatot elemző IV. fejezetben viszont tisztáztuk, hogy a munkaerőáru értéke **soha nem megy át** az áru értékébe, hanem a termelő által kifejtett egész munka terméke válik új értékként az áru értékének részévé. A kereskedelmi alkalmazott **nem termel, tehát sem a bére, sem a munkája nem ad hozzá új értéket** az áru értékéhez. A kereskedelmi bérköltség tehát nem „tetézi" az áru értékét, **nem része a névleges értéknek.**

Látni kell, hogy ha a kereskedelmi alkalmazottakat produktív munkásnak tekintenénk, **akkor sem a bérükkel, hanem a teljes munkájukkal** növelnék a társadalmi termék értékét. A munkaérték-elmélet alapján a tiszta kereskedelmi bérkiadás — a tőkésosztály egésze szempontjából — úgy jön számításba, mint **bármely bérnövekedés.** Ha bárhol többlet berkifizetés történik anélkül, hogy a termelésben kifejtett munka mennyisége növekedne, akkor ez a bérnövekmény **csak az értéktöbbletet csökkentheti.** A helyzet ugyanaz, ha ez a többlet bérkifizetés a kereskedelmi területen történik. A **termelő** v-től való megkülönböztetésül ezt a bérkiadást $\mathbf{v_k}$-val jelöljük.[6]

[6] Ezzel kapcsolatban is létezik más felfogás. Némely marxista közgazdászok a társadalmi terméken belüli elszámoláskor **nem tesznek különbséget a dologi és a bérjellegű költségek között.** Mi itt is **A tőke** III. kötetében kifejtett alapgondolatokhoz ragaszkodunk: a nem-termelő munkások **bére** nem növeli a társadalmi termék **értékét,** de a pénztárgép például teljes értékével szerepel a társadalmi termék értékében. Súlyos hibát követnénk el, ha a kereskedelmi bért is hozzáadnánk névleges értékként az áru értékéhez. Ekkor engedményt tennénk a már bírált Smith-féle tételnek, miszerint az érték jövedelmekből tevődik össze. A nemzeti jövedelem egészét tekintve az történik, hogy a megtermelt összes új értékből levonásra kerül mind a termelő munkások, mind a kereskedelmi alkalmazottak bérösszege, és a maradék összeg az értéktöbblet, ami a tőkések és a földtulajdonosok között megoszlik.

c) SZEMLÉLTETŐ SZÁMSZERŰ PÉLDA

Az e fejezet 2. pontjában kifejtetteket összefoglalásként számszerű példával is **szemléltetjük.**

Legyen valamely tőkésországban a termelésben létrehozott áruk értéke 5000 egység (3000 **c** + 1000 **v** + 1000 **m**). A szokásos egyszerűsítéssel tekintsük az elhasznált 3000 **c** + 1000 **v** = = 4000 egység tőkét azonos nagyságúnak a termelésben lekötött tőkével. Tegyük fel, hogy a forgalom (egyelőre eltekintve a tiszta forgalmi költségektől) 1000 **f** egység tőkét köt le átlagos eladatlan áruállományként, ha maguk a termelőtőkések gondoskodnak az áru végleges realizálásáról, és 600 **k** egységet, ha vannak önálló kereskedők.

K: Hogyan alakul az átlagprofit:
1. önálló kereskedők nélkül és
2. önálló kereskedők esetén?

V: 1. $\dfrac{1000\ \mathbf{m}}{3000\ \mathbf{c} + 1000\ \mathbf{v} + 1000\ \mathbf{f}} = 20\%$;

2. $\dfrac{1000\ \mathbf{m}}{3000\ \mathbf{c} + 1000\ \mathbf{v} + 600\ \mathbf{k}} = 21{,}73\%$. (Első változat.)

A forgalmi tőke önállósodása (kereskedelmi tőkévé válása) tehát kedvezően hatott az átlagprofitra. A forgalomból **felszabadult** 400 egység tőkét azonban lehet **termelő módon** alkalmazni. Így — ha a tőkeösszetétel változatlan — a 400 egység tőke 300 **c** + 100 **v** megoszlásban termelőtőkévé alakul. Ezzel szemben a fenti első változatban csak azt vettük figyelembe, hogy a forgalmi tőke önállósodása 400 egység megtakarításra vezet a forgalomban lekötött tőkében. Látható tehát, hogy a felszabadult forgalmi tőkének termelőtőkévé alakulásával az átlagprofit a fenti első változatnál is nagyobb lesz.

K: Mennyi lesz ebben az esetben az átlagprofit?

R: Figyelembe kell venni, hogy az újonnan termelőtőkévé vált 100 **v** is létrehoz 100 egységnyi értéktöbbletet.

V: $\dfrac{1100\ \mathbf{m}}{(3000 + 300)\ \mathbf{c} + (1000 + 100)\ \mathbf{v} + 600\ \mathbf{k}} = 22\%$.
(Második változat.)

Az értéktöbblet elosztása az ipari és a kereskedelmi tőkések között (a példa első változata alapján) a következőképpen alakul (a számokat felkerekítettük):

Ipari eladási ár	
Önköltség	4000
4000 egységnyi tőke 21,73%-a (az önköltséget és a lekötött tőkét azonosnak vettük)	869
Összesen	4869
Kereskedelmi eladási ár	
Vételár	4869
600 egységnyi tőke 21,73%-a	131
Összesen	**5000**

A kereskedő 600 egység lekötött tőkével természetesen több részletben vásárolja meg a neki 4869 egységért eladott árut. A 131 egység átlagprofitot a 600 egység lekötött tőke többszörös megforgatásával (éves viszonylatban) kapja meg.

Az értéktöbblet elosztása a példa második változatában is azonos elvek alapján számítható ki. Ne felejtsük el azonban, hogy a példánkban szereplő 600 egység kereskedelmi tőke mellett eddig nem vettük figyelembe a tiszta forgalmi költség fedezésére fordított tőkét. Most kapcsoljuk be a példába a kereskedelmi tőkének ezt a részét is.

Tegyük fel, hogy a kereskedelem **dologi kiadásai** további 100 egység kereskedelmi tőkét kötnek le. A számítás egyszerűsítése végett vegyük itt is azonosnak a lekötött tőkét a felhasználttal. Ahhoz, hogy ezt a 100 értékű anyagot a kereskedelem felhasználja, előbb meg kell azt termelni. Az egyszerűség kedvéért úgy fogjuk fel a dolgot, hogy a termelésnek ezt a területét példánkban még nem vettük figyelembe. A 100 értékű dologi költségnek a példánkba való bekapcsolása tehát úgy történik (a példa első változatát véve alapul), hogy a 3000 egység **c**-t **ennyivel megnöveljük.** De mert nem a termelésben, hanem a kereskedelemben használták fel a 100 egység anyagértékét, ezért — az előző elemzés alapján — a jele $\mathbf{c}_k$. Már tisztáztuk, hogy ez a $\mathbf{c}_k$az áru **névleges értékét képezi.** A társadalmi termék értéke tehát a kereskedelem dologi kiadásainak figyelembevételével:

$$3000\ \mathbf{c} + 100\ \mathbf{c}_k + 1000\ \mathbf{v} + 1000\ \mathbf{m} = 5100.$$

Tévedések elkerülése végett itt ki kell emelnünk, hogy az 5100 a társadalmi termék egészének **halmozottan számított ér-**

téke.[7] Nem arról van tehát szó, hogy az 5000 értékű társadalmi termék **ára** nő meg 100-zal, hanem arról, hogy 5100 halmozott értékű társadalmi terméket állítottak elő, minthogy elő kellett állítani a forgalomban elhasználódó árukat is. A 100 dologi tiszta forgalmi költséget mi mint a társadalmi termék **járulékos c** elemét vesszük figyelembe, összhangban a fenti megállapításainkkal.

Számpéldánknak azonban még nincs vége, hiszen még nem kapcsoltuk be a kereskedelem **bérjellegű kiadásait.** Vegyük itt is azonosnak az évi kifizetett bért a kereskedelmi tőke bérfizetés címen lekötött részével. Tegyük fel, hogy ez a tőkerész 50 egység. **Ez is tiszta forgalmi költség, de ezt nem számíthatjuk** be a névleges értékbe, hiszen — mint tudjuk — a munkaértékelmélet alapján a bértétel soha nem lehet az áru értékének összeadandó tényezője. A probléma tehát a munkaérték-elmélet alapján — mint már erre rámutattunk — a következőképpen oldható meg. Ha az 1000 egység **v** csak a produktív munkások bérét jelenti, akkor az 50 egység további bérkiadás — a tőkésosztály egésze szempontjából — úgy jön számításba, mint bármely bérnövekedés, és ez a plusz bér csak az értéktöbbletet csökkentheti. Mindaddig tehát, amíg nem vettük figyelembe az 50 egység kereskedelmi bért, ezt az 1000 egység **m**-ben szerepeltettük. A példába való bekapcsolása tehát úgy történik, hogy az 1000 **m**-ből az 50-et **levonjuk.** A termelő **v**-től való megkülönböztetésül ezt $\mathbf{v}_k$-val jelöljük. A társadalmi termék értéke **a teljes tiszta forgalmi költséget figyelembe véve** a következő:

$$3000\ \mathbf{c} + 100\ \mathbf{c}_k + 1000\ \mathbf{v} + 50\ \mathbf{v}_k + 950\ \mathbf{m} = 5100.$$

F: A példánk **első változatát** véve alapul
- **a)** számítsa ki az átlagprofitrátát és
- **b)** ossza el az értéktöbbletet az ipari és a kereskedelmi tőkések között.

R: Ne felejtse el, hogy végeredményben a kereskedelmi tőke nem 600, hanem $600 + 100 + 50 = 750$ egység.

M: **a) Átlagprofitráta:** $\dfrac{950\ \mathbf{m}}{3000\ \mathbf{c} + 1000\ \mathbf{v} + 750\ \mathbf{k}} = 20\%$

[7] Később — a XIV. fejezetben — részletesen fejtjük ki a társadalmi termék halmozódásának kérdését. Itt megjegyezzük, hogy ez a halmozódás többszörös számbavétel eredménye, és főleg a vertikális termelési folyamatokkal kapcsolatos összesítésekben fordul elő.

b) Ipari eladási ár:

önköltség	4000
20% átlagprofit	800
Összesen	4800

Kereskedelmi eladási ár:

vételár	4800
20% átlagprofit 750 egység lekötött tőkére	150
tiszta forgalmi költség	150
Összesen	5100

A 950 egység értéktöbbletből tehát 800 jut az ipari és 150 a kereskedelmi tőkére. Az 5100 egységből álló társadalmi termék megfelel az összesen megtermelt áru **valóságos értékének,** amennyiben a tiszta forgalmi költségek dologi elemeit is termelik, tehát azokban is munka tárgyiasul. Ez a 100 egységnyi érték azonban — mivel az érték realizálása kapcsán használódik el és vivődik át a többi árura — névleges értékké minősül.

Számpéldánk befejezése után folytatjuk a tiszta forgalmi költségekkel kapcsolatos fejtegetésünket.

d) TISZTA FORGALMI KÖLTSÉGEK ÉS IMPRODUKTÍV MUNKA

A kapitalizmusban a tiszta forgalmi költségek emelkedő tendenciát mutatnak. Egyrészt növekednek a dologi kiadások, mivel egyre nagyobb szükség van a reklámra, és mert a pillanatnyilag eladatlan vagy spekuláció céljából tárolt árukészletekkel kapcsolatos — egyébként produktív — kiadások is improduktívakká válnak. Másrészt az ügynökök és az eladók számának felduzzadása következtében növekednek a bérjellegű kiadások is. A kapitalizmusban tehát egyrészt ezért, másrészt — mint a későbbiekben a túltermelési válságok tárgyalásánál látni fogjuk — más okokból kifolyólag is, **a társadalmi munkának egyre nagyobb hányada megy veszendőbe.** A kapitalizmus képtelen arra, hogy a rendelkezésre álló **összes** anyagi-technikai lehetőséget kihasználja a társadalom jólétének emelésére.

K: Az eddig kifejtettek alapján mit mondhatunk: a tiszta forgalmi költségek **növelik vagy csökkentik** a tőkésosztály által realizálható értéktöbbletet?

V: Első megközelítésre a tiszta forgalmi költségek csökkentik az értéktöbbletet, mert mindig szükségszerű levonást je-

lentenek a termelőtőkéből. Láttuk azonban, hogy ezek nélkül a költségek nélkül sokkal több akadályba ütközne a tőkés újratermelési folyamat, így a forgalmi költségek előlegezése végeredményben mégis kedvezőbb helyzetet teremt az össztőke értékesülése szempontjából.

A tiszta forgalmi költségek növekedése arra ösztönzi a tőkésosztályt, hogy a kizsákmányolás fokozásával „kárpótolja" magát. Hogy ez mennyire sikerül, az az osztályharc függvénye. Bárhogyan is alakul a tiszta forgalmi költségek növekedésével a tőkésosztály és a munkásosztály részesedésének aránya a létrehozott új értékből, az kétségtelen, hogy a munka termelékenységének a technika fejlődésén alapuló emelkedése a kapitalizmusban gyakorlatilag jelentős mértékben elvész az improduktív kiadások következtében. E kiadások nélkül esetleg a reálbérek is, de a profitok minden bizonnyal magasabbak lennének. A tiszta forgalmi költségek pontos méreteiről közvetlenül nem rendelkezünk átfogó statisztikai adatokkal. Nagyságukról és növekvő tendenciájukról némileg képet adnak a különböző hirdetésekre, reklámra fordított kiadások adatai. Ezek főként a különböző újságokban, folyóiratokban, a rádióban és a televízióban feladott hirdetésekkel, valamint a közvetlen levelezésekkel stb. kapcsolatos költségeket tartalmazzák, tehát a tiszta forgalmi költségeknek csak egy részét.

Meg kell jegyezni azonban, hogy a tiszta forgalmi műveletekkel összefonódva a tőkés kereskedelemben termelőtevékenység is folyik. Jórészt a kereskedelem területén megy végbe az áruk szortírozása, szállítása, raktározása, csomagolása. Ennyiben a kereskedelem **termelőszféra,** tehát új értéket és értéktöbbletet is hoz létre. Így a kereskedelmi profitot részben a kereskedelem területén termelik meg, és csak egy része származik az iparban és a mezőgazdaságban létrehozott értéktöbbletből. A marxista politikai gazdaságtan tehát a forgalmat kettősen szemléli.

K: Miben áll a forgalom e kettős értelmezésének lényege?

V: Abban, hogy

— **termelésnek** tekintünk minden olyan tevékenységet, amely a forgalomban folyik ugyan, de az áruval mint **használati értékkel** kapcsolatos, annak megőrzését, karbantartását, szortírozását, szükséges csomagolását, a felhasználás helyére való eljuttatását stb. célozza;

— **nem-termelő** (improduktív) tevékenység mindaz, amely az áruval mint **értékkel,** pontosabban mint az **értékalak változásával** kapcsolatban merül fel, vagyis amelynek célja csupán az érték **realizálása.**

Következésképpen, ha az egész társadalom szempontjából szemléljük a kérdést, akkor bizonyos **áruk termelésében kifejtett munka is tiszta forgalmi költségnek minősül.**

K: Milyen áruk termelése számít tiszta forgalmi költségnek?

V: Tiszta forgalmi költség
— annak az aranynak a kitermelési költsége, amely pénzként funkcionál (pénzre ugyanis csak **az áru értékoldala miatt van szükség**)[8];
— azon dolgok előállítási költsége, amelyeknek értéke az áruk **névleges értékévé** válik.

Mind a pénzként funkcionáló aranynak, mind a tiszta forgalmi költségek dologi elemeinek előállítása a termelés területére jut, ezért az e termékekre fordított munka **értékké tárgyiasul.** A pénztárgépnek is és a pénzként szereplő aranynak is egyaránt van értéke. Az egész társadalom szempontjából azonban ez az érték nem más, mint tiszta forgalmi költség, minthogy ezeket a dolgokat csak azért kellett megtermelni, mert a termékeket általában **árukként** termelik, tehát **értékük** van. Az ezeket előállító termelőszféra ugyan árut — és ezért értéket — produkál, de nem gyarapítja a társadalom valóságos anyagi gazdagságát.

A fentieken kívül azonban — mint láttuk — tiszta forgalmi költség a kereskedelmi alkalmazottak bére is. Éppúgy a költségek közé tartoznak a dologi tiszta forgalmi befektetések is, természetesen e dolgok elhasználódásának arányában. **Az egész társadalom szempontjából tehát nemcsak a bér tiszta forgalmi költség, hanem mindaz a munka, amelyet az érték realizálására fordítottak.**

A kereskedelmi dolgozók munkaerejének felhasználása nem jár ugyanolyan eredménnyel, mint a termelő dolgozóké. Ha a kereskedelmi dolgozó munkaerejét nem itt, hanem a termelés

[8] Nem tartozik ide természetesen az a munka, amelyet az ipari eszközök, ékszerek és dísztárgyak stb. készítésére felhasznált arany kitermelésére fordítanak. (Ezt az aranyat nem az áru értékoldala miatt kell kitermelni.)

területén fejtené ki, akkor munkaereje értékénél nagyobb értékű termékeket hozna létre, vagyis egyértelműen kizsákmányolt lenne. Nem ilyen egyértelmű azonban a kereskedelmi dolgozók kizsákmányolása, hiszen munkájuk **nem hoz létre terméket, így értéket sem.** De ez is valóságosan kifejtett munka, amelyet az értékrealizálás során fejtenek ki.

K: Beszélhetünk-e a kereskedelmi alkalmazottak kizsákmányolásáról? S ha igen, miért?

R: A kereskedelmi dolgozók munkája bizonyos — az értékrealizálással kapcsolatos — **eredményekben** (kereskedelmi szolgáltatásokban) nyilvánul meg. Ezen eredmények révén a kereskedő nemcsak annyi jövedelemhez jut, amennyiből alkalmazottainak bérét kifizetheti. Egyébként a kereskedelmi alkalmazottak bérét is végső soron a munkaerőáru értéke szabályozza. Kérdés azonban, hogy a kereskedő csak annyit keres-e rajta, mint amennyi bért fizet neki.

V: Igen, beszélhetünk a kereskedelmi alkalmazottak kizsákmányolásáról, mert a munkaerőáru értéke szerint kialakuló bérük **kisebb,** mint a kereskedő azon jövedelme, amelyhez e munkaerő felhasználásával végzett szolgáltatások révén juthat.

3. KERESKEDELMI FORMÁK A KAPITALIZMUSBAN

a) A NAGY- ÉS A KISKERESKEDELEM

Eddig a kereskedelmi tőkéssel úgy foglalkoztunk, mint aki megveszi a termelőktől az árut és eladja a felhasználóknak (a fogyasztóknak és a termelési eszközök vásárlóinak). A munkamegosztás fejlődése folyamán azonban a kereskedelem területén további specializáció ment végbe. Egyrészt szétvált **a nagy- és a kiskereskedelem,** másrészt mindkét terület szakosodik oly módon, hogy az egyes kereskedők csak egy bizonyos árufajta vagy árucsoport adásvételével foglalkoznak.

A termelőtőkésektől rendszerint a nagykereskedelem veszi át az árut. **Nagykereskedelmen nagybani, tehát nagy tételekben folyó kereskedelmet értünk.** Az egy-egy árura vagy árucsoportra való specializálódás elsősorban erre jellemző. A nagykereskedők eladásai az össztőke szempontjából csak annyiban

számítanak végleges eladásoknak, amennyiben termelési eszközöket adnak el nagy tételekben a termelőtőkéseknek. Ez esetben az áru ugyanis végleges felhasználási helyére került, forgalma lebonyolódott.

A kiskereskedelem kis tételekben továbbítja a nagykereskedőktől vásárolt árut a fogyasztókhoz. A termelőtőkések által a kereskedőknek átengedett értéktöbblet természetesen csak a fogyasztók által fizetett árakban realizálódik teljes egészében. Az az állítás tehát, hogy a kereskedelmi eladási ár megfelel az áruk értékének, csak a nagykereskedők által a termelőtőkéseknek eladott termelési eszközök, valamint a kiskereskedők által a fogyasztóknak eladott fogyasztási cikkek együttes árára értendő.

E: A cégek méreteire utalnak-e ezek a kifejezések: nagykereskedelmi vállalat, kiskereskedelmi vállalat?

V: A nagy- és kiskereskedelem elnevezés nem a kereskedelmi cégek méretére utal, hanem arra, hogy az adásvétel nagy avagy kis tételekben bonyolódik-e le. Például egy áruház igen nagy méretű, nagy tőkeerejű lehet, vásárolhat közvetlenül a termelővállalatoktól, mégis kiskereskedelmi cég, mert a vásárlóknak kis tételekben ad el.

Azt mondtuk, hogy a kereskedelmi tőkés értéken alul veszi át a termelőktől az árut és értéken adja el. Azt is tudjuk, hogy a szabadversenyes kapitalizmusban minden eladási ár végső soron termelési ár szerkezetű: önköltség plusz átlagprofit. Megtanultuk továbbá, hogy — aranypénz esetén — társadalmi szinten a termelési árak összege egyenlő az áruk értékösszegével. A jelen fejezet tanulmányozása során szerzett újabb ismeretei alapján válaszoljon a következő kérdésekre:

K: 1. A termelőtőkések által a kereskedőknek felszámított árak összege társadalmi szinten megegyezik-e az általuk eladott áruk értékösszegével?

2. A nagykereskedők (itt feltételezzük, hogy ők egyetlen egy árut sem adnak el közvetlenül a végső fogyasztónak) a kiskereskedőknek történő eladásoknál felszámítják az általuk fizetett vételárat, felmerült költségeiket és a lekötött tőkéjükre jutó átlagprofitot. A nagykereskedők által a kiskereskedőknek felszámított árak összege megegyezik-e az összértékkel?

3. A kiskereskedő az általa fizetett vételárhoz és saját költségeihez hozzászámítja a maga átlagprofitját. Az így kialakult kiskereskedelmi árak egyenlőek-e az összértékkel? (Továbbra is azt feltételezve, hogy a végső felhasználóknak csak a kiskereskedők adnak el árukat.)

V: 1. A termelőtőkések által felszámított árak összege **kisebb** mint az összes áru értékösszege.
2. A nagykereskedők az általuk felszámított árban még nem realizálják az áru teljes értéktömegét.
3. Igen. Az a tétel, miszerint a termelési árak összege társadalmi szinten egybeesik az áruk összértékével, a kiskereskedelmi árak összegére értendő.[9]

b) AZ ÁRUTŐZSDE

Röviden ismertetjük itt a tőkés kereskedelem egy különleges intézményét, az **árutőzsdét,** amely nem más, mint a minták alapján értékesíthető tömegáruk sajátos piaca, ahol **maga az adásvétel tárgyát képező áru nincs is jelen.** Itt a tömegárukat (acél, színesfémek, nyersgumi, kávé, gabona stb.) szabvány és áruminta szerint adják és veszik. Mivel a tőzsdén összpontosul országosan, sőt egyes esetekben világméretekben is a legfontosabb tömegáruk kereslete és kínálata, ezért a tőzsdei árak változásai tükrözik a gazdasági élet konjunkturális változásait. A tőzsdei árak alakulását azonban jelentősen befolyásolja az ott burjánzó spekuláció is, amit megkönnyít az a körülmény, hogy a forgalom tárgyát képező árunak nem kell jelen lennie.

A tőzsdén alakulnak ki az ún. **határidő ügyletek** és az ezekből eredő **különbözeti ügyletek.** Ha valamely tőkés arra spekulál, hogy például a gabonaárak egy későbbi időpontban esni fognak **(baisse-spekuláns),** akkor gabonát ad el későbbi szállításra a jelenlegi áron. Ha viszont az árak emelkedésére számít **(hausse-spekuláns),** akkor későbbi szállításra árut vesz, szintén jelenlegi áron. Az így kialakult árkülönbözetek alapján történik a tőzsdén a megtermelt értéktöbbletek és a felhalmozott vagyonok újraelosztása a jól spekulálók javára.

A különbözeti ügyletek már annyira elszakadnak az áru

[9] Mint tudjuk, a valóságban nemcsak a kis-, hanem a nagykereskedők is adnak el árukat a végleges felhasználónak. Ebben az esetben a kiskereskedelmi árak összege, plusz a végleges felhasználóknak felszámított nagykereskedelmi árak összege egyezik meg az összes áru értékösszegével.

tényleges mozgásától, hogy a lejárt határidő után csupán az árkülönbözetet fizeti meg az, akinek a számítása nem vált be. Az árut eladó baisse-spekuláns tehát nem rendelkezik áruval az eladáskor, de a teljesítés napján sem kell áruval rendelkeznie, ha az ügylet kizárólag spekulációs céllal keletkezik. Ha rosszul spekulált — vagyis az ár emelkedett —, akkor csak veszteséggel tudna eleget tenni szállítási kötelezettségének. Mivel azonban a vevő is spekuláns, elég, ha kifizeti neki az árkülönbözetet. Így lehetséges az, hogy a tőzsdei forgalom többszörösen felülmúlja a tényleges áruforgalmat. A beavatott nagy spekulánsok alkalmi társulások (ring, corner) révén mesterségesen is befolyásolni tudják a tőzsdei áringadozást.

A fentiekhez hozzá kell tenni, hogy ma kimondottan csak árutőzsde alig létezik. A tőzsde életére — az áruspekulációkon kívül — számtalan egyéb spekulációs ügylet is jellemző, amelyek különböző értékpapírok (részvények, adóssághevelek, állami kölcsönkötvények stb.) hihetetlenül ravasz, sok kisebb-nagyobb pénztulajdonos becsapásán alapuló forgalmazásával kapcsolatosak. Ezeket az ügyleteket általában az **értéktőzsdéken** bonyolítják le.

E: 1. Mi az árutőzsde?
2. Mi a határidő és a különbözeti ügylet?

V: 1. Helyettesíthető tömegáruk piaca, amelyen áruminta alapján bonyolítják le a nagy tételű adásvételeket.
2. Későbbi teljesítésre kötött adásvételi ügylet. A különbözeti ügylet nem tényleges áru adásvétele, hanem csak a kialakuló árkülönbözetnek a megszerzését célozza. A baisse-spekulánsnak nem kell az áruval rendelkeznie és később sem kell árut szállítania. Ha a housse-spekulánssal kötötte az ügyletet, csak az árkülönbözetet kell a határidő lejártakor kifizetnie.

c) SZÖVETKEZETEK A KERESKEDELEM TERÜLETÉN

A kapitalizmusban az áruforgalom lebonyolításába bekapcsolódnak már a **szövetkezetek** is. Az **értékesítő szövetkezetek** a kistermelők olyan társulásai, amelyeknek célja a tagok termékeinek a felvásárlók kiiktatásával történő eladása. A felvásárlók ugyanis olcsón megveszik a falusi termelők áruit, majd nagy tételekben, jóval drágábban adják el a városi kiskereskedőknek vagy nyersanyagként a termelőtőkéseknek. A szö-

vetkezeti közös eladással a tagok magasabb árat érhetnek el, megtakaríthatják vagy a tagok között feloszthatják az egyébként a kereskedőknek jutó értékrészt. Ha a kistermelők termelési eszközeik nagy tételekben, a kereskedők kiiktatásával közvetlenül a gyártóktól történő beszerzésére alakítanak szövetkezetet, akkor **beszerzési szövetkezetről** beszélünk.

Ezek a szövetkezetek bizonyos mértékig védelmet nyújthatnak és nyújtanak a kistermelőknek a tőkével szemben, de a kapitalista környezetben természetükre nézve túlnyomórészt olyan tőkés jellegű vállalkozásokká válnak, amelyek tulajdonképpen a kereskedelmi profitból részesednek. Az ilyen szövetkezetek tagjai, legalábbis többségükben rendszerint nem kistermelők, hanem kistőkések (pl. kulákok), akik a kezükben tartják a vezetést, és így — nagyobb gazdasági erővel is rendelkezve — mindenekelőtt ők részesednek a szövetkezeti nyereségből.

A kistermelők természetesen olyan szövetkezetet is alakíthatnak, amely egyaránt foglalkozik a tagok termékeinek értékesítésével és a termelési eszközök beszerzésével. Sőt a szövetkezet célja lehet a fogyasztási cikkek beszerzése is a tőkés kereskedelem kikapcsolásával. Az ilyen több irányú tevékenységet folytató szövetkezeteket **általános szövetkezeteknek** nevezzük.

A kapitalizmusban a munkások is megkísérlik, hogy fogyasztási szövetkezetek révén csökkentsék kizsákmányoltságukat. E szövetkezetek gyakran bizonyos termelőüzemekkel is kibővülnek.

E: Milyen előnnyel járhatnak a kistermelők és a munkások szövetkezetei tőkés viszonyok között?

V: Az új értéknek azt a részét, amelyet egyébként a kereskedelmi tőke vonna el, megszerezhetik. Így a szövetkezetek a munkások és a kistermelők reáljövedelmeit emelhetik.

Nem kétséges, hogy a szövetkezetek csökkenthetik a kistermelők és a munkások kizsákmányoltsági fokát, bizonyos esetekben segítik a proletariátust osztályharcában is, mivel nemcsak a munkásoktól elsajátított értéktöbblet egy részét juttatják nekik, hanem segítséget nyújtanak például a sztrájkolóknak és hozzájárulnak ahhoz, hogy a munkásosztály jártasságra tegyen szert a gazdasági szervező munkában. Nem szabad azonban szerepüket eltúlozni. A kapitalista környezet a szövetkezetekre

is rányomja bélyegét. A fogyasztási szövetkezetek függő viszonyba kerülnek a tőkés termelővállalatokkal szemben. A tőke nem tűri, hogy szerepük számottevően megnövekedjék. Súlyuk a kiskereskedelmi áruforgalomban — bár számuk nagy — a legtöbb fejlett tőkésországban kicsi (pl. Franciaországban és az Egyesült Államokban általában még a 10%-ot sem éri el, vagy csak ritkán haladja túl a 10%-ot). Nem beszélve arról, hogy a mai kapitalizmusban a szövetkezetek területén is tapasztalhatók monopolizálási tendenciák.

Ha az áruforgalomban is csak ilyen alárendelt szerepet játszanak a szövetkezetek, még kevésbé alkalmasak arra, hogy valóra váltsák az utópista szocialisták álmát: a tőkés termelési viszonyok fokozatos átalakítását. Angliában először **R. Owen** kezdeményezésére olyan szövetkezeteket hoztak létre, amelyek nemcsak a tőkés kereskedelem kikapcsolására törekedtek, hanem elsősorban termelőtevékenységet folytattak. Az utópista szocialisták elképzelése szerint ilyen munkásszövetkezetekkel a kapitalizmust fokozatosan át lehet alakítani kommunista társadalommá. A gyakorlat azonban megmutatta, hogy kapitalista környezetben nem létezhetnek kommunista közösségek. Nemcsak az Owen-féle szövetkezetek buktak meg azonban, hanem kudarcot vallottak **Saint-Simon** tanítványainak termelőcsoportjai is. Bizonyos, nagyon is szerény eredményt csak a munkások fogyasztási szövetkezetei érhettek el.

4. A KERESKEDELMI TŐKE A MONOPOLKAPITALIZMUSBAN

A monopolkapitalizmusban jelentősen megváltozik a kereskedelmi tőke szerepe. Ez a változás a monopolkapitalizmusra jellemző termelési viszonyokból következik. A monopolkapitalizmusban a magas tőkekoncentrációjú monopolvállalatok nagy tételekben adhatnak el egymásnak termelési eszközöket. Az önálló kereskedő — mint láttuk — kisebb összeget fizet az általa megvett áruért, mint amennyiért azt eladja. Magas tőkekoncentrációjú óriásvállalatok közötti nagy tételű áruforgalomba nem jár gazdasági előnnyel az önálló kereskedelmi tőkés bekapcsolódása. A nagyvállalatok közötti nagy tételű áruforgalomban ugyanis tulajdonképpen nincs mit koncentrálni, a kereskedelmi tevékenység koncentrálásából fakadó előny tehát elesik. Ha a koncentrált nagyvállalatok közötti nagy tételű for-

galmat is önálló kereskedők bonyolítanák le, ez csökkentené a profitrátát.

Gyakran előfordul azonban, hogy az eladó oldaláról megvan a magas fokú koncentráció (egy vagy néhány monopolista vállalat), de a vevők oldalán nincs meg. A gépkocsikat pl. főként egyéni vásárlók (a lakosság) veszik meg. Itt a piac felkutatása, az eladás megszervezése viszonylag nagy tőkét köt le, és a termeléssel foglalkozó monopolista vállalatoknak meg kellene osztaniuk figyelmüket a termelés megszervezése, korszerűsítése és a piackutatás, az áru propagálása stb. között. Ilyen esetben lehetséges, hogy célszerűbb, gazdaságosabb az **önálló** kereskedelmi vállalatokra bízni az értékesítést.[10]

A monopóliumok nemcsak gazdasági okokból — a nagyobb profitráta elérése végett törekszenek az önálló kereskedelmi tőke kiiktatására az áruk realizálási folyamatából. Ez a törekvésük tevékenységük természetéből folyik, hiszen a monopolista pozíció szempontjából a végleges eladási árnak — a fogyasztói árnak — nagy a jelentősége, ennek kialakítását tehát, ha csak tehetik, nem engedik át a kereskedőknek.

K: Miben tér el a helyzete a szabadversenyes kapitalizmusbeli kereskedőétől annak az önálló kereskedőnek, aki a mai kapitalizmusban az egyik oldalon sok vásárlóval, a másik oldalon viszont csak egy vagy néhány eladóval áll szemben?

V: Helyzetének sajátossága az, hogy az eladó monopóliumok a kereskedővel szemben is monopolista pozícióban vannak. A kereskedőnek nincs módjában másoktól árut vásádolni, ha drágának találja az árut. Ez jelentősen megnyirbálja az „önálló" kereskedő önállóságát. Emellett gyakran még a kiskereskedelmi eladási árat is megszabja a monopólium.

Az ilyen kereskedő **helyzete** tehát **kiszolgáltatott.** Inkább a monopolista termelővállalatok „ügynöke". Ugyanez a helyzet fordított esetben is, ha a monopólium szétszórt eladókból álló

[10] Ma az Egyesült Államokban kb. 100 000 körül van azoknak a kereskedelmi vállalatoknak a száma, amelyek szerződéses viszonyban állnak nagy iparvállalatokkal. Az autókereskedők tízezrei szerződéssel kötelezettek arra, hogy csak bizonyos társaság kocsiját vásárolják, és hogy a termelő által diktált áron adják tovább. A **General Motors**tól kb. 10 000, a **Ford**tól mintegy 9000 „önálló" cég függ ilyen módon. Hasonló a helyzet a mezőgazdasági gépekkel kereskedő vállalatok, a benzinkutak stb. esetében is.

piacon (pl. a mezőgazdaságban) szerzi be nyersanyagait, és igénybe veszi a kereskedelmi céget mint felvásárlót.

A nagyarányú tőkekoncentráció alapján keletkező monopóliumok mindenekelőtt az iparban emelkedtek magas fokra. Így a fő tendencia az, hogy **az ipari monopóliumok tevékenységének következtében csökken az önálló kereskedelmi tőke szerepe.** Ez leggyakrabban azzal kapcsolatos, hogy a korábban csak termeléssel foglalkozó monopóliumok kereskedelmi részleget is létrehoznak, vagy azzal, hogy az ipari (és egyéb) monopóliumokkal **integrálódik** az önálló — és rendszerint alárendelt szerepet játszó — kereskedelmi tőke. Az esetek többségében az ipari monopóliumok csak akkor választják az önálló vagy formálisan önálló kereskedelmi vállalatok közbejöttével történő értékesítést, ha a teljesen saját kézbe vett értékesítési tevékenység túlságosan megnövelné a vállalat eladással foglalkozó részlegét, az eladó és az irodai személyzet létszámát, és ily módon megnehezítené és drágítaná a vállalat vezetését. Ezért jellemző ma inkább az ipari tőke burkolt benyomulása a kereskedelem területére. Esetenként — ha nem ütközik különösebb nehézségekbe —, a monopóliumok teljesen kikapcsolják áruik értékesítéséből a kereskedőket, és vagy kiépítik saját elárusító hálózatukat, vagy teljesen magukba olvasztják a korábbi önálló kereskedelmi cégeket.

E: Foglalja össze, mi a magyarázata annak, hogy a monopolkapitalizmusban csökken az önálló kereskedelmi tőke szerepe?

V: 1. A nagyvállalatok közötti, nagy tételű áruforgalomba nem gazdaságos az önálló kereskedelmi tevékenység beékelése.
2. A monopolista termelő a piacot ellenőrizni akarja, ezért akkor is csökkenti a kereskedő önállóságát, ha igénybe is veszi szolgálatait.
3. Nem lehet igazi önállósága a kereskedőnek akkor sem, ha szétszórt termelőktől vásárol, de csak monopóliumnak tud eladni.

Az ipari tőke koncentrációja, az ipari monopóliumok kialakulása tehát **a valóban önálló kereskedelmi tőke szerepének csökkenését** hozza magával az áruértékesítés területén. Az ipari tőke koncentrációjával párhuzamosan végbemegy azonban az **önálló kereskedelmi tőke koncentrációja is.** Ez részben

az ipari tőke koncentrációjának, részben pedig a kereskedelemben folyó konkurrenciának a következménye. A jobb szervezés, az új eladási módszerek kialakítása, és ily módon a forgalmi költségeknek az átlagos színvonal alá szorítása alapján a kereskedelmi vállalatok egy része — az ipari vállalatokhoz hasonlóan — extraprofithoz jut, a versenyben fölénybe kerül. A tőkeerősebb kereskedelmi vállalat kiszorítja versenytársait, sok esetben magába olvasztja a kisebb kereskedelmi cégeket.

A tőkekoncentráció alapján a kereskedelemben is kialakulnak hatalmas monopolista vállalatok. A kereskedelmi monopóliumokra jellemző a nagy- és kiskereskedelmi tevékenység **összevonása.** Vagy a tőkeerősebb nagykereskedelmi vállalatok rendelik maguk alá a gyengébb kiskereskedelmi cégeket, vagy a kiskereskedelmi vállalatokból — legtöbbször tőkeegyesítés útján — keletkezett óriásvállalatok teszik saját bevásárló részlegükké a legyőzött nagykereskedelmi cégeket, ill. kerülik meg ezeket a saját bevásárló részlegük megszervezésével.

Az előzőekben azt láttuk, hogy az ipari monopóliumok az önálló kereskedelmi tőke kikapcsolására, a termelő és az értékesítő tevékenység összevonására törekszenek.

K: Milyen hatással jár azonban az, ha a kereskedelmi tőke koncentrációja a gyorsabb és a kereskedelem területén jönnek létre monopolista pozícióba kerülő óriásvállalatok?

V: Ebben az esetben erősödik a kereskedelmi és a termelőtevékenység egy vállalaton belüli egyesítésének tendenciája, de ezúttal **a kereskedelmi tőke a kezdeményező,** ő rendeli maga alá, olvasztja magába a **gyengébb** termelőtőkéket, ill. hoz létre **saját erőből** termelőüzemeket.

Ez a jelenség különösen szembeszökő a mezőgazdaság és a kereskedelmi tőke viszonyában. Nemcsak a monopolista **termelővállalatok** hoznak létre nemegyszer kereskedelmi részleget is, hanem — bár ritkábban — a nagy tőkekoncentrációjú kereskedelmi cégek is kiterjeszthetik tevékenységi körüket a termelésre. Vannak viszont nem monopolizált területek, amelyek között az áruforgalom önálló kereskedők által történő lebonyolítása ugyanúgy előnyös, mint a kapitalizmus szabadversenyes szakaszában. A kereskedelmi tőke koncentrációjának foka általában lényegesen **elmarad** az ipari és a banktőke koncentrációja mögött. Az összforgalom jelentős hányadát bonyolítják le kisebb és közepes kereskedelmi cégek.

FELADATOK

1. Nagyon gyakran rosszul válaszolják meg azt a kérdést, hogy miért előnyös a kereskedelmi tőke különválása az ipari tőkétől. Íme, egy helytelen válasz: a termelőtőkésnek ez előnyös, mert így nem kell foglalkoznia az árueladással, nem kell eladatlan áruban, követelésekben stb. lekötni tőkéjét, és megszabadul a tiszta forgalmi költségek előlegezésétől is. Miért elégtelen ez a válasz?

2. Legyen a megtermelt összes termelési eszköz és fogyasztási cikk értéke: $3000\ \mathbf{c} + 1000\ \mathbf{v} + 1000\ \mathbf{m} = 5000$. Ahhoz azonban, hogy az áruforgalmat lebonyolítsák, forgalmi eszközöket is kell termelni (a tiszta forgalmi költségek dologi részét), jelöljük ezt **ck**-val (kereskedelmi **c**) és legyen az összege 100.

Az eddig figyelembe vett 1000 **v** azoknak a munkásoknak a bére, akik termékeket állítottak elő, ők termelik tehát a 2000 új értéket (1000 **v** + 1000 **m**). Bért azonban a forgalom lebonyolításával foglalkozó kereskedelmi alkalmazottaknak is fizetni kell. Legyen az a bér 50 és jelöljük **vk**-val (kereskedelmi **v**).

a) Mennyi a társadalmi termék értékösszege?

b) Írja fel a társadalmi termék értékösszegét felbontva **c, ck, v, vk** és **m** elemekre.

c) Írja be az átlagprofitráta $\frac{\mathbf{m}}{\mathbf{c} + \mathbf{v} + \mathbf{k}}$ képletébe a megfelelő összegeket.

d) Mekkora a tiszta forgalmi költségek teljes összege?

e) Mekkora a névleges érték összege?

3. Legyen a társadalmi termék összetétele a következő: $3300\ \mathbf{c} + 1100\ \mathbf{v} + 400\ \mathbf{ck} + 100\ \mathbf{vk} + 1100\ \mathbf{m} = 6000$. A kereskedők adásvételre lekötött tőkéje 100. Számítsa ki az ipari és a kereskedelmi eladási árat a következő séma alapján (a lekötött és felhasznált tőkét vegye egyenlőnek):

I. Ipari eladási ár:

1. Önköltség . . . . . .
2. . . . . $^0/_0$ átlagprofit az ipari tőkére . . . . . .

Összesen: _____

II. Kereskedelmi eladási ár:

1. Vételár . . . . . .
2. Tiszta forgalmi költségek . . . . .
3. . . . $^0/_0$ átlagprofit a kereskedelmi tőkére

Összesen: _____

MEGOLDÁSOK

1. A kereskedelmi tőke önállósodásának előnye csak úgy bizonyítható be, ha bebizonyítjuk, hogy az átlagprofitráta emelkedik ennek következtében. Azt az árveszteséget, ami a kereskedőnek való eladáskor éri a termelőt, nem hasonlítják össze azzal a nyereséggel, ami abból fakad, hogy nem kell a forgalomban lekötnie tőkét (pontosabban: ebből az összehasonlításból nem következtethetünk az önálló kereskedelmi tőke előnyére). A fenti válasz tehát egyoldalúan kiemel egy előnyt és megfeledkezik a vele kapcsolatos hátrányról (az árveszteségről). Ha viszont bebizonyítjuk, hogy az átlagprofitráta az önálló kereskedelmi tőke kialakulása miatt emelkedik, akkor azt is bebizonyítottuk, hogy az össztőkének ez érdeke.

2. **a)** $5000 + 100 = 5100$

b) $3000\ \mathbf{c} + 100\ \mathbf{ck} + 1000\ \mathbf{v} + 50\ \mathbf{vk} + 950\ \mathbf{m} = 5100$

c)
$$\frac{950\ \mathbf{m}}{3000\ \mathbf{c} + 1000\ \mathbf{v} + 150\ \mathbf{k}}$$

d) A tiszta forgalmi költség összege 150.

e) A névleges érték 100.

3. R: Az ipari lekötött tőke $3300 + 1100 = 4400$

A kereskedelmi lekötött tőke $400 + 100 + 100 = 600$

5000

Az értéktöbblet 1100, tehát az átlagprofitráta $\frac{1100}{5000} = 22\%$

I. Ipari eladási ár:	
1. Önköltség (és egyben a lekötött tőke)	4400
2. 22% átlagprofit az ipari tőkére	968
Összesen:	5368
II. Kereskedelmi eladási ár:	
1. Vételár	5368
2. Tiszta forgalmi költségek	500
3. 22% átlagprofit 600 kereskedelmi tőkére (400 + 100 + 100)	132
Összesen:	6000

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Mi a magyarázata annak, hogy a forgalmi tőke egy része önálló kereskedelmi tőkévé alakult?

2. Hogyan részesedik a kereskedelmi tőkés a termelésben létrehozott értéktöbbletből?

3. Hogyan térül meg a tiszta forgalmi költségek dologi, ill. munkabér része?

4. Miért nem egyeztethető össze a munkaérték-elmélettel az a felfogás, amely a tiszta forgalmi költségek egészét névleges értéknek tekinti?

5. Miért csökken az **önálló** kereskedelmi tőke szerepe a monopolkapitalizmusban és milyen formákban történik ez?

6. Mit értünk nagy- és kiskereskedelmen?

7. Mi az árutőzsde, milyen spekulációs ügyletekre ad alkalmat?

8. Milyen előnnyel járhatnak az áruforgalomba bekapcsolódó szövetkezetek a kistermelőkre és a munkásokra nézve?

9. Feltételezve, hogy a nagykereskedelem nem ad el egyetlen árut sem a végleges felhasználóknak, hanem csak a kiskereskedőknek, akkor: **a)** Az a tétel, hogy az összes áruk termelési árának az összege megegyezik az összes áruk értékösszegével a nagy- vagy a kiskereskedelmi árak összegére vonatkozik-e? **b)** Hogyan módosulna a fenti kérdésre adandó válasz, ha figyelembe vennék a nagykereskedelem közvetlen eladásait is a végleges felhasználóknak?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. Végső fokon a forgalmi tőke egy része azért válik önálló **kereskedelmi tőkévé, mert a termelő- és a kereskedelmi tőke** között így létrejövő munkamegosztás csökkenti a társadalmi össztőkén belül a forgalom tőkeszükségletét, s így kedvezően befolyásolja az átlagprofitrátát.

2. A kereskedelmi tőke azáltal részesedik a termelőterületeken létrehozott értéktöbbletből, hogy a termelőtőkéstől értéken alul veszi át az árut és értéken adja el a felhasználónak.

3. A tiszta forgalmi költségek **dologi része formailag** úgy viselkedik, mint a termelőtőkén belül a **c**-rész, ezért értékét átadja annak az árunak, amelynek adásvétele kapcsán felmerül. Ezt az értéket azonban olyan munka viszi át a forgalmazott árukra, amely maga nem termelőtevékenység, ezért azt névleges értékeként megkülönböztetjük a termelésben felhasznált **c** értékrésztől.

A tiszta forgalmi költségek **munkabér része** azonban — a dologi résszel ellentétben — nem ad névleges értéket az árunak, hanem közvetlenül csökkenti az össztőke által realizált értéktöbblet összegét. (Az új értéknek mindig csak az a része válhat

realizált értéktöbbletté, amelyik a bérkifizetés után fennmarad. A kereskedő számára ez úgy térül meg, hogy ennyivel olcsobban veszi meg a termelőtőkéstől az árut.)

4. Ha valaki a tiszta forgalmi költségeket nem különíti el dologi és bérjellegű kiadásokra, akkor tulajdonképpen ellentmondásba kerül a munkaérték-elmélettel. Lényegében A. Smith ismert tételének tesz engedményt, miszerint az érték jövedelmekből tevődik össze. Ha a tiszta forgalmi költségek egészét névleges értéknek vesszük, akkor ezzel egyben azt is állítjuk, hogy a kereskedelmi alkalmazottak bére átmegy az áru értékébe. A munkaérték-elmélet szerint a bér soha nem lehet átvitt érték, csak a termelési és a forgalmi eszközök értéke kerül át az új termékbe.

5. Az eladó termelőmonopóliumok a kereskedővel szemben is monopolista pozícióban vannak. A kereskedőnek nincs módjában másoktól vásárolni, ha drágának találja az árut. Ez jelentősen megnyirbálja az „önálló" kereskedő önállóságát. Ennek formái:

a) Nagy tőkekoncentrációjú vállalatok közötti nagy tételű áruforgalomba nem gazdaságos az önálló kereskedelmi tevékenység beékelése.

b) A monopolista termelő a piacot ellenőrizni akarja, ezért akkor is csökkenti a kereskedő önállóságát, ha igénybe veszi szolgálatait (a szétszórt vásárlók esetében).

c) Nem lehet igazi önállósága a kereskedőnek akkor sem, ha szétszórt termelőktől vásárol, de csak monopóliumnak tud eladni.

d) Nemcsak a monopolista termelővállalatok hoznak létre sok esetben kereskedelmi részleget is, hanem — bár ritkábban — a nagy tőkekoncentrációjú kereskedelmi cégek is kiterjesztik tevékenységi körüket a termelésre.

6. Nagykereskedelmen nagybani, tehát nagy tételekben folyó, kiskereskedelmen pedig kis tételekben történő kereskedelmi tevékenységet értünk. A nagy- és kiskereskedelem elnevezés tehát nem a kereskedelmi cégek méretére utal, hanem arra, hogy az adásvétel nagy avagy kis tételekben bonyolódik-e le. Például egy áruház igen nagy méretű, nagy tőkeerejű lehet, de kiskereskedelmi cég, mert a vásárlóknak kis tételekben ad el.

7. Az árutőzsde a helyettesíthető tömegáruk piaca, amelyen áruminta alapján bonyolítják le a nagy tételű adásvételeket. A későbbi teljesítésre kötött különbözeti ügyletek spekulációra adnak lehetőséget, ha csupán a kialakuló árkülönbözet-

nek a megszerzése a céljuk. Így pl. a baisse-spekulánsnak nem kell áruval rendelkeznie, és később sem kell árut szállítania, ha a hausse-spekulánssal kötötte az ügyletet, csak az árkülönbözetet kell határidőben valamelyiküknek kifizetnie.

8. Az új értéknek azt a részét, amelyet egyébként a kereskedelmi tőke vonna el, megszerezhetik. Így a szövetkezetek emelhetik a munkások és a kistermelők reálbér-jövedelmeit.

9. **a)** Mivel a nagykereskedők az általuk felszámított termelési árban még nem realizálják az áru összértékét, ezért az a tétel, miszerint a termelési árak összege társadalmi szinten egybeesik az összértékkel, a kiskereskedelmi árak összegére értendő.

b) Ebben az esetben a kiskereskedelmi árak összege **plusz** a végleges felhasználónak felszámított nagykereskedelmi árak összege egyezik meg az összes áru értéktömegével.

X. FEJEZET

Kölcsöntőke, hitel és pénzforgalom

VÁZLAT

1. A hitel lényege és szerepe
- **a)** A hitel formái
  - — Bankhitel, kereskedelmi hitel
  - — A hitelek lejárata
- **b)** A hitel keletkezése
  - — A hitel forrásai
- **c)** A hitel szerepe
  - — Hitel és újratermelés

2. A kamat lényege és nagysága
- **a)** A kamatozó tőke
- **b)** A kamat forrása
  - — A kamatozó tőke mint a tőke legfetisizáltabb formája
  - — Kamat és vállalkozói nyereség
- **c)** A kamat nagyságát meghatározó tényezők
- **d)** A kamatláb süllyedő tendenciája
  Reál- és nominálkamatláb

3. A bankok kialakulása, szerepe és jövedelme
- **a)** A banktevékenység előnyei
- **b)** A bankár haszna

4. Aranypénzrendszer, bankjegy és pénzforgalom
- **a)** Az aranypénzrendszer
  - — A pénzhelyettesítők
- **b)** A váltó és a bankjegy
  - — A váltó lényege és leszámítolása
  - — A bankjegy lényege
- **c)** A klasszikus bankjegy és az aranypénz
  - — Pénzújraelosztó és pénzteremtő hitel
  - — A bankjegy csak a banktól függően pénz
  - — A kölcsöntőke-közvetítés lényege
- **d)** A klasszikus bankjegy legfontosabb sajátosságai
  - — Mennyisége az áruforgalom pénzszükségleteihez igazodik
  - — Aranyra beváltható
- **e)** A bankszámlapénz
  - — A látra szóló folyószámla-követelés pénz
  - — A készpénz- és a számlapénzforgalom közötti összefüggés
- **f)** A pénzteremtés korlátai aranypénzrendszerben
  - — A konjunktúra behatároló hatása
  - — A banklikviditás szerepe
  - — A hitel visszafizetésének garanciái

g) Egy- vagy kétszintű bankrendszer és pénzforgalom
— Az egy- és kétszintű bankrendszer fogalma
— A váltók viszontleszámítolása
— A bankok likviditásának módosulása
h) A papírpénz

5. Az aranytól elszakadt pénzrendszer és pénzforgalom
a) A klasszikus bankjegy és papírpénz megváltozása. A mai bankjegy
— A mai bankjegy jellemzői
b) Az aranypénzrendszer megszűnésének okai
— Mitől függ az árszint aranypénzrendszerben?
— Az árszint az aranytól elszakadt pénz esetén
— Az alapvető okok kiemelése
c) A belső érték nélküli pénz lényege
— Az aranytól elszakadt pénz képviseleti értéke
— A mai pénz is a közvetlen kicserélhetőség állapotában van
— Az értékmérő funkció értelmezése, arany- és papirosanyagú pénz esetén

6. Az általános árszínvonal meghatározása az aranytól elszakadt pénzrendszerben
a) A fogyasztási cikkek árszintjének meghatározása
— A $\mathbf{pf = \frac{B}{F - f}}$ összefüggés tartalma
b) A termelési eszközök árszintjének meghatározása

7. A mai pénz stabilitásának elméleti kérdései
a) A pénzstabilitás arany- és az aranytól elszakadt pénzrendszer esetén
— A pénzstabilitás tartalma aranypénzrendszerben
— A pénzstabilitás tartalma nemaranypénz-rendszerben
b) A mai pénz relatív stabilitására ható spontán tényezők
c) Termelékenység, árszínvonal, pénzstabilitás
— **A termelékenység emelkedésének hatása a** $\mathbf{\frac{B}{F - f}}$ alakulására
— A pénzstabilitás változó termelékenység esetén
d) Pénzforgalmi, ill. hitelpolitika és pénzstabilitás
— A rediszkontláb-politika
— A kötelező tartalékráta rendszere
— A nyílt piaci műveletek

8. Az infláció lényege és az azt előidéző tényezők
a) Az infláció fogalma

b) Állami költségvetés és infláció
— A kiegyensúlyozott költségvetés inflatorikus hatása
— A deficites költségvetés inflatorikus hatása
c) Az improduktív szektor arányának növekedése és az infláció
d) A monopolista áremelés és az infláció
e) Osztályellentétek és infláció
— Az átlagos nominálbéreknek a termelékenységnél gyorsabb emelkedése
— A $\frac{\mathbf{B}}{\mathbf{F} - \mathbf{f}}$ alakulása, ha a bérek a termelékenységnél is gyorsabban emelkednek (egyéb tényezők változatlanok)
— A fenti jelenség inflációs hatása és a „bér—ár-spirál"-elmélet
f) A nemzetközi kapcsolatok hatása az inflációra
— Az import inflatorikus hatása
— Az export inflatorikus hatása
— A folyó fizetési mérleg alakulása és az infláció
g) Kúszó és vágtató infláció
h) Osztályérdek és infláció
— A kúszó infláció kedvező a tőkések számára
— A vágtató infláció veszélyei

E fejezetben folytatjuk a pénz- és elosztási elmélet, valamint a pénzforgalommal kapcsolatos elméleti kérdések tárgyalását. Először a hitelek különböző formáinak szükségességét vizsgáljuk a tőkés gazdaságban. Ezután a kamattal kapcsolatos elosztáselméleti problémák következnek. Nyomon követjük a kapitalizmus fejlődésével a pénzrendszerben bekövetkezett változásokat, és részleteiben elemezzük a mai állammonopolista kapitalizmus pénzforgalmi rendszerét.

1. A HITEL LÉNYEGE ÉS JELENTŐSÉGE

a) A HITEL FORMÁI

A hitel pénzeszközök vagy áruk ideiglenes átengedése kamatfizetés ellenében. A pénz formájában nyújtott hitelt **bankhitelnek,** az áru formájában adott hitelt **kereskedelmi** hitelnek nevezik. A fogalomalkotás alapja az, hogy a fejlett árutermelés viszonyai között a pénzhitelt túlnyomórészt bankok nyújtják, az áruhitel pedig zömében a vállalatok közti kereskedelmi forgalomban keletkezik. A hitelt osztályozzák lejárat szerint is.

Szokás beszélni **rövid, közép- és hosszú lejáratú** hitelről. A rövid lejáratú hitel időtartama legtöbbször néhány hónap, legfeljebb 1 év. Rövid lejáratú bankhitel és kereskedelmi hitel egyaránt adható. A középlejáratú hitel időtartama 1 évtől néhány — 3—5 — évig terjed. A hosszú lejáratú hitelek időtartama akár 15 évet is elérhet. A közép- és hosszú lejáratú hitelek megkülönböztetésének szigorú szabályai nincsenek, sok függ attól, hogy az egyes országok hitelezési gyakorlatában mit tekintenek közép- és hosszú lejáratnak. E kétfajta hitelt általában bankhitel formájában nyújtják. Hitel nyújtható **álló-** és **forgó-,** ill. **forgalmi** tőkére. Az utóbbiak többnyire rövid lejáratúak, míg az állótőke-hitelek — a beruházásoknak több termelési cikluson keresztül való fokozatos megtérülése miatt — rendszerint közép- és hosszú lejáratúak.

A hitellel és a pénzforgalommal kapcsolatos problémák jobb megértése érdekében **egyelőre** feltételezzük, hogy a pénz szerepét aranyérmék töltik be. Később ezt a feltételezést elvetjük.

b) A HITEL KELETKEZÉSE

A tőkés gazdaságban folyamatosan keletkeznek kölcsönözhető pénzösszegek. Ezeket a bankok tulajdonosaiktól összegyűjtik — úgy, hogy tőlük hosszabb vagy rövidebb lejáratra kölcsön-

veszik — és ügyfeleiknek, túlnyomórészt tőkésvállalatoknak kölcsönadják. A tőkésvállalatok egy részében szüntelenül ideiglenesen fölös pénzmennyiség képződik, míg más részükben éppen megfordítva, ideiglenes pénzhiány lép fel. Kérdés, hogy az ideiglenesen fölös pénztőkék létrejöttének mik az okai?

A vállalatoknak folytonosan **beruházási, ill. felhalmozási alapjuk képződik,** ami náluk pénz formájában lecsapódik. Az áruk eladásakor pénzformában megtérül az állótőke amortizálódó része, a termelt értéktöbblet egy része pedig az állótőke bővítésére fordítható, de bővíthető ebből a forgótőke is. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy a tőkésvállalat a pénzformában megjelenő beruházási, ill. felhalmozási alapját azonnal fel is használja.

K: Milyen okai lehetnek annak, hogy a tőkésvállalat pénz formában megjelenő beruházási alapját nem használja fel keletkezése pillanatában?

V: Lehetséges ez azért, mert azok még nem érték el azt a minimális nagyságot, amely a szándékolt beruházás végrehajtásához szükséges. Az is lehet, hogy a beruházás, ill. felhalmozás — legalábbis átmenetileg — azért marad el, mert az aránytalanságok — pl. az iparágak közötti aránytalanságok — megakadályozzák.

Ha egy adott iparág az adott keresleti színvonalhoz képest már túl sokat termelt, akkor az eladások útján realizált pénzt ebben az iparágban nem használják fel termelési eszközök vásárlására, hanem a bankban hagyják, amely a pénzt más vállalatoknak kölcsönadja. Előfordul tehát, hogy a pénzformában képződő felhalmozási alapot átmenetileg más területen használják fel. Ezek a pénzösszegek a kapitalizmusban szükségszerűen keletkeznek. Egyfelől ugyanis adottság, hogy a pótlási alap folyamatosan képződik, a pótlás elvégzése viszont időszakonkénti aktus. Másfelől az aránytalanságok miatt kölcsönözhető pénzösszegek is szükségszerűen keletkeznek, mert a termelés anarchiája a társadalom lényegéből következik.

A bankhitelnek fontos forrása **az idényjellegű iparágak létezése** is. Ezekben az iparágakban ugyanis a vállalatok forgótőke-szükséglete erősen függ a termelés időszakos alakulásától. Holt szezon idején a pénz formájában megtérült forgótőkék kölcsönök forrásává válhatnak. Ezeknek a bankhitel oldalán betöltött szerepe nagymértékben függ attól, hogy e vállalatok

saját forgótőkéinek értéke mekkora. Ha saját tulajdonban levő forgótőkéik értéke a maximális szükséglettel egyező, akkor holt szezonban ezek a bankhitel fontos forrásául szolgálnak. Ellenkező esetben viszont ezek az ágazatok a főidényben mint bankhiteligénylők szerepelnek. Az is megtörténhet, hogy a pénz nem ott halmozódik fel, ahol majd célszerű lesz felhasználni. Például átalakul a kereslet szerkezete, emiatt egy ágazat termékei iránt a kereslet hosszabb távon csökkenni fog. Az itt felhalmozódott pénzösszegeket tehát nem célszerű az adott ágazatba beruházni.

A bankhitel nagyon fontos forrását képezik a kapitalizmusban a lakosság — vagyis a **tőkések** és a **bérből élők** — megtakarításai. A tőkések profitjuk egy részét kivonják vállalatukból, és ennek el nem költött részét kölcsönadják. Létezik olyan tőkés réteg is, amelyik tőkéjét már nem a termelésbe fekteti be, hanem pénztőkéje kamataiból él. Ez a pénz is tőke, de minthogy tulajdonosa nem valamely vállalat tulajdonosa, az **egész tőke** kölcsön forrásává válik. Ez a pénz a **parazita tőkések** pénztőkéje. A bérből élők megtakarításai a bérjövedelmek megtakarított részét képezik. A bérből élő lakosság elsősorban a tartós fogyasztási cikkek megvásárlásához és a lakásépítkezéshez szükséges pénzösszegek összegyűjtése érdekében takarékoskodik. Emellett azonban a megtakarítások oka jelentős részben a mai kapitalizmusban meglevő létbizonytalanság. Sokan idős korukra vagy az esetleges betegségekre gondolva takarékoskodnak. Ezek a megtakarított összegek is bankkölcsönök forrását képezik.

c) A HITEL SZEREPE

A fent felsorolt okokból összegyűjtött pénzösszegekkel szemben anyagi eszközök állnak. Kölcsönadásuk, forgalomba kerülésük nélkül, tehát az áruforgalom területén hosszabb-rövidebb ideig eladatlan készletek — termelési eszközök és fogyasztási cikkek — hevernének felhasználatlanul. A hitel segítségével a meglevő anyagi eszközök nagyobb arányban használhatók fel, javul a termelésben lekötött tőkék kihasználtsági foka.

K: Ennek alapján miben áll a hitel jelentősége?

V: A hitelnyújtás, ill. a hitelek felhasználása az egyébként elfekvő anyagi javak megmozgatását teszi lehetővé, vagyis a

hitel útján növelni lehet az áruforgalmat, ösztönözni az újratermelést, gyorsítani a termelés szerkezetének változását.

A bankok hitelt nemcsak már meglevő betétekből nyújtanak, hanem a forgalomban levő pénz mennyiségét növelő pénzteremtéssel is. Bővített újratermelés esetén ugyanis megnő az ugyancsak bővülő áruforgalom pénzszükséglete, amit csupán pénzújraelosztó hitellel nem lehet kielégíteni. Ezért a bankok akkor is nyújtanak további hiteleket, ha már a náluk tartósan elhelyezett összes betétet kihitelezték. Az ilyen hitellel azonban egyelőre nem foglalkozunk részletesen, mert ez feltételezi, hogy nemcsak aranypénz van forgalomban. Ezt a problémát majd később tárgyaljuk.

A **kereskedelmi hitel** áruk hitelben történő eladása formájában nyújtott hitel. Ez is ösztönzi az újratermelést, ugyanis azért keletkezik, mert a bővülő termelés növeli a pénzszükségletet, de ennek fedezésére nem mindig áll rendelkezésre elegendő pénz. A hitelre történő eladás nélkül tehát az elkészült áruk egy része raktáron maradna, tétlenségre kárhoztatva a benne lekötött tőkét. Ha viszont a termelőtőkés az árját hitelben eladja, akkor az így keletkezett követelések átruházása révén módjában áll újabb termelési eszközöket vásárolni. A követelések ilyen átruházása az **áruváltók** továbbadása, **forgatása** révén történik. Az áruváltók valamely adós fizetési ígéretét tartalmazzák (lényegüket és szerepüket később tárgyaljuk részletesen). Ha a váltót nem fogadják el mint fizetési eszközt, akkor az újratermelési folyamatban fennakadás keletkezik, a tőke ténylegesen nem szabadult fel, hiába adták el az elkészült árut hitelre. **Ilyenkor segíthet a kereskedelmi hitel bankhitellé történő átalakulása.** Ha a bank bízik a váltóban megtestesített követelés behajthatóságában, akkor ennek ellenében **pénzkölcsönt nyújt,** és ezzel az újratermelési folyamatban a pénzhiány okozta akadály elhárul.

K: Emelje ki a kereskedelmi és a bankhitelnek az újratermelésre gyakorolt hatásából a közöset. Milyen hatást gyakorolnak ezen keresztül az átlagprofitrátára?

V: A bankhitel és a kereskedelmi hitel gyorsítja az újratermelési folyamatot. **Az újratermelési folyamatnak a bankhitel és a kereskedelmi hitel révén történő meggyorsulása csökkenti az ugyanazon termeléshez szükséges lekötött tőke nagyságát,** tehát emeli az átlagprofitrátát.

Amíg az üzleti életben nem mutatkoznak zavarok, a termelés bővül és a visszaáramlások folyamatosak, addig kereskedelmi hitel bőven áll rendelkezésre. Akkor azonban, ha az újratermelési folyamatban zavarok jelentkeznek, és a rejtett aránytalanságok felszínre kerülnek, a kereskedelmi hitel összezsugorodik. Ilyenkor a bizalom mindenütt megrendül, mindenki készpénzfizetést követel, a kölcsönöket felmondják, ezért a kereskedelmi hitel összezsugorodásával egyidőben átmenetileg megnő a bankhitel iránti igény.

2. A KAMAT LÉNYEGE ÉS NAGYSÁGA

A pénzeszközök ideiglenes átengedése, ill. kereskedelmi hitel nyújtása természetesen nem ingyen történik, hanem használati díj, **kamat** ellenében. A kamat nem más, mint az ideiglenesen átengedett pénz vagy a hitelben eladott áruk — azaz a kölcsöntőke — használati díja. A kamat nagyságát — általában évre szólóan — a kölcsönözött összeg százalékában szokták megadni. Ez a százalékszám a **kamatláb.** Ha azt mondjuk, hogy a kamatláb 5%-os, akkor arról van szó, hogy a kölcsön összege után a kölcsönvevő évente 5% kamatot köteles fizetni, tehát pl. 100 dollár után 5 dollárt.

a) A KAMATOZÓ TŐKE

A kapitalizmusban a bankok vagy vállalatok által hitelben átengedett pénz kölcsöntőke, és egyben **kamatozó tőke.** A tulajdonosának kamatot hozó tőke és a tőkés gazdaság ezzel összefüggő jelenségei ellentmondani látszanak annak az alaptételnek, hogy a tőke értékesülése csak a termelésben mehet végbe, a munkaerőáru produktív felhasználása révén. A hitelt nyújtó tőkés számára a pénz ugyanis anélkül gyarapszik, hogy bármilyen közbeeső műveletet valósítana meg. A produktív területeken működő tőke általános képletének $P_1 — A — P_2$ (P_2 nagyobb, mint P_1) szimbólumaival kifejezve, a kamatozó tőke általános képlete: $P_1 — P_2$ (P_2 nagyobb, mint P_1). Hogyan valósulhat meg a kölcsöntőke értékesülése, ha valóban bizonyított, hogy értéktöbbletet csak a produktív munkások munkája termel?

Abból indulunk ki, hogy értéktöbblet csak a termelő szféra munkásainak munkájával keletkezhet, a kölcsönadó tőkésnek pedig semmi köze a termeléshez. Ha azonban a dolgot társa-

dalmi síkon vizsgáljuk, megválaszolva azt a kérdést, hogy mire fordítják a kölcsönvett összegeket, akkor nyomon követhetjük a tulajdonosától függetlenedett tőke áramlását a termelő területre. Ha a kölcsöntőke értékesülésének elemzésénél figyelembe vesszük, hogy azt a kölcsönvevő a **termelésbe** fekteti értéktöbbletszerzés céljából, akkor megértjük, hogyan juthat a kölcsönadó tőkés jövedelemhez.

K: Hogyan valósul meg a kölcsöntőke értékesülése? Átengedheti-e a kölcsönösszeg felhasználásával termelt értéktöbbletet egészét a kölcsönért folyamodó tőkés?

V: A kölcsönvett összeget a tőkés ugyanúgy munkaerő és termelési eszközök vásárlására fordítja, mint azt saját tőkéjével tette. A vásárolt munkaerő pedig éppúgy értéktöbblettel növeli meg a tőkét. A kölcsönvevő az árueladásnál realizált értéktöbbletnek természetesen csak egy részét engedi át kamatként a tőke tulajdonosának.

A termelőtőkésnél maradó értéktöbbletrészt **vállalkozói nyereség**nek nevezzük. A kölcsönadó tőkés a hitelnyújtással lemond tőkéje használati értékéről, vagyis arról a tulajdonságáról, hogy az értéktöbbletet hoz. Erre természetesen nem hajlandó ellenszolgáltatás nélkül, már csak azért sem, mert a kölcsönadás mindig bizonyos kockázattal jár. A kölcsönadó tőkés kamattal tetézve kapja vissza pénzét a kölcsön lejártakor. Vizsgáljuk meg közelebbről ennek az értéktöbbletrésznek a természetét.

b) A KAMAT FORRÁSA

A hitelt nyújtónak a hitel fejében fizetendő díj, a kamat lényegét tekintve a kölcsöntőke használati díja, amelyet a kölcsönvevő fizet annak fejében, hogy az idegen tőkét profitszerzésre használhatta fel. Ugyanaz a tőke tehát mind a kölcsönadó, mind a kölcsönvevő számára haszon forrásául szolgál. Mindketten a munkások által termelt értéktöbbletből részesednek, más-más formában. A felszínen azonban úgy tűnik, hogy **a kölcsönadott tőke minden közbenső művelet nélkül pénzt szül,** hiszen a kölcsönző tőkés pénzét kamattal tetézve kapja vissza. A látszat az, mintha a kamat egyszerűen a kölcsöntőke hozadéka volna, azaz mintha a tőke természetes, immanens tulajdonsága lenne, hogy értékben gyarapszik. Minthogy a kamatozó tőke moz-

gása **P — P' és P' > P, a kamatozó tőke a tőke legfetisizáltabb formája.**

Megerősíti ezt a látszatot az az első pillanatra kifogástalannak látszó okoskodás, hogy minden egyes tőkés számára (sőt, mindenki számára, akinek pénze van) adott a lehetőség, hogy tőkéjét értékesítse anélkül, hogy részt venne a termelésben. A kamat összekapcsolása a termelési folyamattal, az értéktöbblet keletkezésével így erőltetettnek látszik.

K: 1. Lehetséges-e, hogy az összes tőkés a termelési folyamatban való részvétel nélkül kamatoztassa tőkéjét?
2. Miért kell a kamatot az értéktöbbletből magyarázni?

V: 1. Minden tőkés választhat a kamatoztatás és a profitszerzés között, az **egész** tőkésosztály számára azonban nincs ilyen választási lehetőség. A tőkésosztályon belül mindig vannak, akik a termelőszférában működnek és vannak, akik a forgalmi folyamatban. Ha ez nem így lenne, senki sem akarna kölcsönt felvenni. Abban az abszurd esetben, ha minden tőkés csak kamatoztatni akarná a pénzét, nem folyna tőkés termelés, semmilyen jövedelem — így kamatjövedelem sem — keletkezhetne.
2. Ezért kell a kamatot a termelésben keletkezett értéktöbbletből magyarázni. Az egyes tőkés a kamatot a pénzforgalomban szerzi meg, valójában azonban az csakis a termelésben keletkezik.

A kölcsöntőke-fetisizmus nemcsak a pénzt szülő pénz hamis tudatában nyilvánul meg. A megtermelt profitnak a kölcsönvevő és a kölcsönadó közötti megoszlása valójában pusztán mennyiségi megoszlás, amely azonban **minőségi elkülönüléssé válik.** Mivel a tőkekölcsönzés igen gyakori jelenség, és a látszat az, hogy a kölcsöntőke minden egyéb tényező közreműködése nélkül kamatot hoz, **a kamat úgy jelentkezik, mint a tőke természetes hozadéka.** Márpedig ha a kamat a tőke természetes hozadékának tűnik, akkor a profit többi része látszatra megszűnik tőkejövedelem lenni. A tőke kamatát még azok a tőkések is kiszámítják, akik csak saját tőkével dolgoznak. A profitnak a számított kamatot meghaladó része pedig mint **vállalkozói nyereség** szerepel. Ebben a beállításban a vállalkozói nyereség a vállalkozó tőkés irányító munkájának eredményeként jelenik meg, amelynek nagysága e tőkés ügyességétől, szakértelmétől, rátermettségétől, üzleti érzékétől függ.

A tőketulajdon és a tőkefunkció szétválása elfedi a tőkés termelési viszonyok lényegét. A működő tőkéssel szemben ott áll a kizárólag a tőketulajdont képviselő tőkés, a kölcsönadó. Ugy tűnik, hogy a működő tőkések is a dolgozó rétegekhez tartoznak, hiszen közvetlenül részt vesznek a termelésben, és csupán a pénztőkések jelzik a tőkésosztály feleslegességét, improduktivitását.

K: Mi az a lényeg, amit ez a látszat elfed?

R: Mi az értéktöbblet forrása?

V: Az említett jelenségek még jobban leplezik, hogy a tőkés haszna a munkások kizsákmányolásából ered.

A felszínen úgy látszik, hogy **a kamat a tőke hozadéka,** az ezen felüli rész pedig nem más, mint a munkabér egyik formája, a polgári közgazdászok szerint a vállalkozói munka bére. A felszíni folyamatok tehát elleplezik a kizsákmányolást, és ezt használja ki a vulgáris polgári közgazdaságtan.

c) A KAMAT NAGYSÁGÁT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

A kamat lényegének tisztázása után nézzük meg, mi határozza meg a nagyságát. Kérdés az, hogy vajon az áruk árához hasonlóan a kamat nagyságát is az értéktörvény határozza-e meg. Erre nemmel kell felelnünk. Az áruk ára — mint tudjuk — hosszabb időszakot figyelembe véve az áru és a pénz értékétől függ, vagyis az **értéktörvény** határozza meg, nem pedig a kereslet-kínálat. A kölcsöntőke piacára viszont a kapitalizmusban **az ideiglenesen felszabaduló pénztőke** kerül, amely tulajdonosa számára csak tétlenül heverő tőkét jelent. Ezért szívesen átengedi használatra, ha egyáltalán **valamit** is fizetnek érte. Nagyobb kereslet esetén természetesen magasabb kamatot kérnek a tőketulajdonosok. Hiszen természetes törekvésük saját hasznuk növelése, és a jó konjunktúra miatt a termelőtőkések hajlandók is a magasabb kamatot megfizetni.

A kölcsönvevő azért hajlandó egyáltalán kamatot fizetni, mert a kölcsön segítségével növelheti tőkebefektetését anélkül, hogy **a saját lekötött tőkéje emelkedne.** Így a kölcsöntőke igénybevétele több profit termelését teszi számára lehetővé, és ennek **egy részét** hajlandó a kölcsöntőkésnek átengedni. Ha a kölcsöntőke iránti kereslet alacsony — a gyengébb konjunktúra miatt —, ill. ha adott kölcsöntőke-kereslet mellett a köl-

csöntőke kínálata emelkedik, akkor a termelőtőkések természetesen csak alacsony kamatlábat hajlandók fizetni.

Bármekkora azonban mégsem lehet a kamatláb, nagyságának bizonyos határai vannak. Sohasem sullyedhet nullára, mert ingyen senki sem adja kölcsön a tőkéjét, de az átlagprofitráta nagyságát sem érheti el, mert akkor már a kölcsöntőkét nem volna érdemes igénybe venni. A **szabadversenyes kapitalizmusban** tehát a kamatláb nagyságát a nulla százalék és az átlagprofitráta mint alsó és felső határ között egy felszíni jelenség, **a kölcsöntőke kereslete és kínálata szabja meg.** Attól függően alakul a kamatláb, hogy a kölcsönadók vagy a kölcsönvevők vannak-e éppen erősebb pozícióban. A kamatláb „önmagában véve véletlen, tisztán empirikus, és csak szőrszálhasogatás vagy képzelődés akarhatja ezt a véletlenszerűséget valami szükségszerűként kifejteni."[1]

E: Felfedezhetünk-e tehát valamilyen törvényszerűséget, amely pontosan megszabná a kamat rátáját?

V: A kamatnak nincs ún. természetes rátája. Nagyságát nem szabályozza mélyebb gazdasági törvény. Ésszerű határai nullától az átlagprofitig terjednek. Ezen belül a kölcsöntőke kereslete és kínálata határozza meg.

d) A KAMATLÁB SÜLLYEDŐ TENDENCIÁJA

A fentiekből az következik, hogy a szabadversenyes kapitalizmusban a kamatláb **mozgása is** a kölcsöntőke keresletének és kínálatának a **változásához** igazodott. A kapitalizmusnak ebben a szakaszában a kamatláb **süllyedő irányzatú** volt. Részben azért, mert a profitráta süllyedő tendenciája érvényesült — és a kamatláb magasságának felső határa az átlagprofitráta —, de elsősorban azért, mert a **kölcsöntőke kínálata** a kapitalizmus fejlődése nyomán **rendszerint gyorsabban emelkedett, mint a kölcsöntőke iránti kereslet.** A termelőerők fejlődése már ekkor a termelés és a fogyasztás ellentmondásának éleződésére vezetett, ami realizálási nehézségek növekedésében jelentkezett. Ez azzal járt, hogy általában több volt az ideiglenesen tétlen, befektetést kereső tőke, mint amennyi kölcsöntőke iránt igény mutatkozott. Így a kölcsöntőke kereslete és kínálata csak **alacsonyabb kamatláb mellett** lehetett egyensúlyban.

Bonyolultabb a helyzet **a monopolkapitalizmusban.** Itt a ka-

[1] Marx: A tőke. III. köt. **Marx—Engels** Művei. 25. kot. 337. old.

matláb nagyságát nemcsak a kereslet-kínálat alakulása befolyásolja, hanem a bankok és a termelővállalatok monopolista pozíciója is. A bankmonopólium nem feltétlenül csökkenti a kért kamatlábat abban az esetben, ha a kölcsöntőke kereslete süllyed, az ipari monopólium pedig a kölcsönt akkor is igénybe veszi, ha a kamatláb emelkedik. Sőt az emelkedő kamatláb ellenére is növeli kölcsönfelvételét akkor, ha monopolárainak emelésével az emelkedő kamatterheket áthárithatja a vásárlókra. Monopolista pozíció esetén tehát nincs egyértelmű összefüggés a kamatláb, valamint a kölcsöntőke kereslete és kínálata között. A kamatláb süllyedő tendenciája ily módon inkább csak a klasszikus kapitalizmusban juthatott érvényre.

Az állammonopolista kapitalizmus időszakában pedig még nehezebben juthat érvényre a süllyedő tendencia, mert a kamatlábat **igen jelentős részben a kölcsöntőke keresletén és kínálatán kívül álló tényezők határozzák meg.** Itt a kamatlábak jelentős részét a pénzügyi hatóságok írják elő, ill. azok nagyrészt az állami beavatkozástól függően alakulnak. A tőkésállam a kamatlábat gazdaságpolitikai céljainak megfelelően szabályozza vagy befolyásolja, ill. a különböző kamatlábakat ennek érdekében differenciálja. Ez a szabályozó tevékenység olyan erőteljes, hogy az a tőkés vállalatok egymás közti hitelnyújtásaira — pl. a kereskedelmi hitelekre — is hatást gyakorol. Az állami jegybank kamatlábának mozgása pedig emellett nemcsak a belső gazdaságpolitikai céloktól függ, hanem a nemzetközi pénz-, ill. tőkemozgás befolyásolását is célozza (emelése pl. a külföldi tőkék beáramlását, leszállítása pedig a beáramlás megakadályozását segíti elő).

A modern tőkés gazdaságban a kamatláb már csak azért sem alakulhat kizárólag a kölcsöntőke keresletétől és kínálatától függően, mert itt a hitel elég tekintélyes része **a forgalomban levő pénz mennyiségét növelő, pénzteremtő hitel.** Ezt a bankok nem a náluk elhelyezett betétekből nyújtják, az ilyen hiteleknek **a bank számára nincs költségük.** Ennek következtében a kamatláb nagysága e hitelek kínálatát nem befolyásolja.

E: Foglalja össze, mely tényezők határozzák meg a kamatláb alakulását az állammonopolista kapitalizmusban.

V: **a)** A tőkésállam kamatpolitikája.
b) A bankok és a termelővállalatok monopolista pozíciója.
c) A hitelkereslet és -kínálat egymáshoz viszonyított aránya.

d) Az átlagprofitráta (mert a kamatot a kölcsöntőkét igénybe vevő a szerzett átlagprofitból fizeti meg). A kamatláb általában jelentősen az átlagprofitráta alatt ingadozik, bár kivételesen azt meg is haladhatja.

A mai tőkés gazdaságban a kamatláb **süllyedő tendenciájáról** csak nagy fenntartással beszélhetünk, mert ennek érvényre jutását mindenképpen keresztezi a folytonos **inflációs folyamat.** (Most természetesen egy pillanatra el kell vetni azt a feltételezésünket, hogy a pénz aranypénz.) Az infláció a kamatláb olyan mértékű emelését teszi szükségessé, amilyen mértékű az infláció. Például évi 5%-os infláció esetén ugyanis 5%-os kamatláb mellett a hitelező tulajdonképpen nem jutna kamatjövedelemhez, mert az 5%-os kamatláb csupán a **kölcsöntőke reálértékének** visszaszerzését tenné lehetővé. Ezért a mai kapitalizmusban — minthogy itt az infláció mértéke általában jóval nagyobb, mint a szabadversenyes kapitalizmusban — a kamatláb is rendszerint jóval magasabb.

Az inflációs áremelkedésre való tekintettel célszerű **reálkamatláb**ról és **nominálkamatláb**ról beszélni. Ha a kamatláb pl. nominálisan 9,2%, az áremelkedés üteme pedig egy év alatt 4%, akkor a reálkamatláb $\frac{1,092}{1,04} = 1,05$, vagyis 5%-os. A tulajdonképpeni reálkamatláb nagyon szeszélyesen alakul. A nominálkamatláb ugyanis az inflációs áremelkedés időszakában sem minden esetben magas. Bizonyosfajta hitelek nyújtásakor — elsősorban akkor, ha a hitelező maga az állam —, meghatározott gazdaságpolitikai, ill. politikai megfontolásokból nagyon alacsony kamatlábak is lehetségesek. Ilyenkor még az is előfordul, hogy a hitelnek reálisan kamatterhe nincs is. Állami hitel esetén ez nem okoz gondot, mert a tőkésállam nem profitra törő intézmény.

3. A BANKOK KIALAKULÁSA, SZEREPE ÉS JÖVEDELME

A bankok történelmileg a pénzváltó üzletből fejlődtek ki. A pénzváltók már az ókorban és a középkorban is tevékenykedtek. A városok piacán felállított asztalaikon (olaszul **banco)** arany vagy ezüst rudak, valamint nagy értékű ércpénzek kisebb értékű váltópénzre történő felváltásával foglalkoztak. Átváltottak egymásra különböző városokból és országokból származó, különböző finomságú és súlyú fémpénzeket is. Ezekből

az üzletekből nagy hasznokat húztak, és végül is sokan közülük hatalmas vagyonra tettek szert. Vagyonukból előkelő polgároknak, kereskedőknek hamarosan kölcsönöket is folyósítottak, igen magas kamat ellenében. A pénzváltás mellett tehát később már tipikus bankügyletekkel is foglalkoztak. Így ezekből a pénzváltó üzletekből fejlődtek ki a bankok, amelyek elsősorban kölcsönnyújtással, ill. kölcsöntőke-közvetítéssel foglalkoztak.

a) A BANKTEVÉKENYSÉG ELŐNYEI

A bankok a kapitalizmusban a kölcsönadókat és kölcsönvevőket összpontosítják, ezenkívül pénztárosi funkciót is betöltenek. Kialakulásuk a tőkés társadalom számára kifejezett előnyöket biztosított. Melyek ezek?

a) A tőke körforgása során a tőke egy része szükségképpen pénzformában jelenik meg. A tőke pénzformában nem termel értéktöbbletet, de a pénztőke megőrzése, nyilvántartása, számlálása, az ügyfeleknek történő kifizetése, a pénzkövetelések behajtása stb. költségekkel jár és időt igényel. A pénztárosi műveletekre alkalmazottakat kell felfogadni, ezeknek bért kell fizetni, ezenkívül dologi kiadások is felmerülnek. Az így létrejövő **tiszta forgalmi költségek** csökkenthetők pusztán azáltal is, hogy a vállalatok a tőke körforgásával kapcsolatban szükségképpen jelentkező pénztárosi műveleteket bankokra bízzák. **A bankok** a pénztárosi funkciók koncentráltabb kezelése miatt **kevesebb személyi és dologi kiadással képesek ugyanazt a forgalmat lebonyolítani.**

b) A pénzveréssel, a készpénzforgalom fenntartásával kapcsolatos költségek is tiszta forgalmi költségek. A bankok kialakították a készpénzt kímélő fizetési módozatokat, ennek következtében az összes pénzforgalomnak csak egy része a készpénzforgalom. Ennek megfelelően viszonylagosan csökkentek a pénzforgalom költségei. Maga a készpénzforgalom is lényegesen változott a bankok, ill. a bankrendszer hatására, amennyiben az aranypénzt bankjeggyel, ill. papírpénzzel helyettesítették. Ez utóbbiak forgalma a társadalomnak jóval kevesebb költségbe kerül, mint az aranypénzforgalom, így a bankjegyforgalom kifejlődése a tiszta forgalmi költségeket csökkentő hatású.

c) A bankok egyik fontos funkciója, hogy összpontosítják a kölcsönadókat és a kölcsönvevőket. A tőkés újratermelésben ideiglenesen pénzformában felszabaduló tőkéket a tőkésvállalatok a bankokban helyezik el tartós betétként, kamat ellené-

ben. Ez a bank **passzív** művelete. A nála elhelyezett tartós betétekből kölcsönt nyújt ugyancsak kamat ellenében, ez a bank **aktív** művelete.

Ily módon az éppen elhelyezést kereső, ideiglenesen felszabaduló tőkék jóval könnyebben találhatnak befektetési lehetőséget, mintha minden egyes kölcsönt felvenni kívánó tőkésnek saját magának kellene olyan partnert találnia, aki éppen tőkét akar kölcsönadni. Ezáltal a társadalmi össztőkének időlegesen fel nem használt része a bankok segítségével könnyebben és nagyobb arányban változtatható át kölcsönzés útján működő tőkévé. Ez a kapitalizmusban az átlagprofitrátát növeli és a társadalmi össztőke hatékonyságát javítja.

Mivel a kölcsöntőkét igénybe vevő tőkésvállalat rendszerint más termelési területen működik, mint az, amelynek pénzéből a bank kölcsönt nyújt, a bankok a kölcsönvevők és a kölcsönadók összpontosításával meggyorsítják a termelés szerkezeti átalakulását is. Ez utóbbi pedig a gazdasági fejlődés fontos mozzanata, ilyen értelemben tehát a bankok megkönnyítik magát a gazdasági fejlődést is.

A bankok útján megvalósuló kölcsönzés biztonságosabb is a tőkések számára.

F: Miért jelent nagyobb biztonságot a banknak nyújtott kölcsön, mint a bank megkerülésével, közvetlenül egy másik vállalatnak nyújtott?

R: A bank számos ügyféllel áll hitelkapcsolatban. Emellett széles körű, megbízható információkkal rendelkezik hiteligénylőiről.

M: Ha **A** tőkésvállalat a bank megkerülésével nyújt kölcsönt **B** tőkésvállalatnak és az csődbe jut, akkor **A** vállalat követelése odaveszett. Ha **A** vállalat tőkéje a bank közvetítése útján jut **B** vállalathoz, akkor egyáltalán nem biztos, hogy **B** csődje miatt **A** vállalat pénze elveszett. A bank még nem megy tönkre azért, mert egyik ügyfele csődbe jut, így **A** vállalat követelését vissza tudja fizetni. Emellett a kölcsönzésre specializálódott bankvállalat jobban megtalálja a kölcsöntőke biztosabb elhelyezésének lehetőségét (lehetséges például, hogy a bank nem is kölcsönzött volna **B** vállalatnak).

Mivel a tőke bankban történő elhelyezése biztosabb, a tőkésvállalatok viszonylag kisebb kamat ellenében is hajlandók a

bankban tartani pénzüket. A bankokban emellett összegyűlnek a munkából élő lakosság pénzmegtakarításai is. Ez azért előnyös az össztőke szempontjából, mert ezeket az eredetileg nem termelési célú megtakarításokat koncentráltan szintén termelési célokra lehet fordítani. A lakosság egyenként igen kis összegű, befektetésre alkalmatlan megtakarításai ugyanis a bankokban koncentrálódnak, és együttesen akár nagy tőkeberuházások forrásaivá is válhatnak.

d) A bankok rendkívül fontos funkciója, hogy az áruforgalmat szükség esetén a forgalomban levő pénz mennyiségét növelő **pénzteremtő hitellel** is ellátják. Ilyen műveletekre bővített újratermelés esetén feltétlenül szükség van, enélkül az újratermelési folyamatban súlyos zavarok keletkeznének, a gazdasági fejlődés lényegesen lassúbb ütemű volna. A bankok tehát a gazdasági növekedés folyamatában mint az áruforgalom pénzellátói is jelentős szerepet játszanak.

b) A BANKÁR HASZNA

A bank a kapitalizmusban tőkés vállalkozás, és mint ilyen, profitra törekszik. Szabad verseny esetén a banknak is meg kell kapnia az átlagprofitot. A bank tiszta formában csak kölcsönnyújtással, ill. kölcsönközvetítéssel foglalkozik, ebből csak kamatjövedelemre tesz szert. A kamat pedig mindig kisebb, mint a profit. Az átlagprofitrátát a tőkés bank úgy éri el, hogy egyrészt megkapja a saját kikölcsönzött pénze után járó kamatot, másrészt hasznot húz abból, hogy kölcsönt közvetít a tőkésvállalatok között. A bank ugyanis magasabb kamatláb mellett nyújt hitelt, mint amennyi kamatot fizet a nála elhelyezett betétekért. Ezzel kapcsolatos a **kamatrés** fogalma. Ez nem más, mint a nyújtott kölcsönökre érvényes kamatláb és a betéti kamatláb különbsége.

K: 1. Melyek a bankár hasznának összetevői, és hogyan éri el a banktőkés tőkéje megfelelő jövedelmezőségét?
2. Képletszerűen is állítsa szembe a bankár átlagprofitját hasznának összetevőivel.

V: 1. A bankár hasznának biztosítania kell a tiszta forgalmi költségek fedezését és a saját tőkéje után számított átlagprofitot. A bankár hasznának összetevői:
— kamatot kap saját tőkéje azon része után, amelyet kikölcsönöz;

— a nála elhelyezett pénzért kisebb kamatot fizet, mint amennyit az általa nyújtott kölcsönért szed.

2. Saját tőke·átlagprofitráta + tiszta forgalmi költségek = = kikölcsönzött saját tőke·kamatláb + közvetített idegen tőke·kamatrés.

A tőkés bank **kaphat** átlagprofitot, de nem biztos, hogy éppen ennyit realizál, még a szabadversenyes kapitalizmusban sem. Sok függ például attól, hogy az egyes bankok mennyi kölcsönt tudnak közvetíteni. A nagybankok, mivel tőkeerősebbek, ismertebbek, megbízhatóbbak, mert náluk nagy összegű hitel is szerezhető, ill. náluk a kölcsöntőke kisebb kockázattal elhelyezhető, nagyobb arányú kölcsönközvetítést bonyolítanak le, mint a kisbankok. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a nagybankok nagyon gyakran — sőt, jellemzően — monopolprofitot is realizálnak. Ezért a nagybankok extraprofithoz jutnak, gyorsabban fejlődnek, náluk a tőkekoncentráció erőteljesebb. A kisbankok viszont gyakran még átlagprofitot sem érnek el. A nagybank pedig az általa fizetett és kért kamatlábat is a maga számára kedvezően alakíthatja.

4. AZ ARANYPÉNZRENDSZER ÉS A PÉNZFORGALOM

a) AZ ARANYPÉNZRENDSZER LÉNYEGE

Marx a klasszikus kapitalizmusban kialakult pénzrendszert **aranypénzrendszernek** tekintette. A mai tőkésországokban azonban az aranytól elszakadt, ún. **papirosanyagú pénzrendszer** van. A továbbiakban e kétfajta pénzrendszer és az ezekkel összefüggő pénzforgalom lényegével és működési mechanizmusával foglalkozunk.

Kezdjük tehát az aranypénzrendszerrel. A III. fejezetben kifejtettük az aranypénz lényegét, kialakulásának történelmi feltételeit, alapfunkcióit. Ott láttuk, hogy az aranypénz a tőkés termelési mód kialakulásánál jóval előbb jött létre. Régebben a pénzforgalom érmeforgalom volt, az érméket aranyból, ezüstből vagy ezek ötvözeteiből, ill. a kisebb címletűeket egyéb fémekből verték. Tudjuk, hogy az aranytermelők számára az arany közönséges áru, ha azt egyéb árukkal cserélik el. Amennyiben az arany közvetíti az áruforgalmat, közönséges áruból különleges áruvá, **pénzáruvá, pénzzé lép elő.** Ez a pénz állandóan az áruforgalomban cirkulálhatott, ill. egy része mint

ideiglenesen felszabaduló pénztőke a bankokban betétként leülepedhetett. Minthogy a betétek tulajdonosai a bankban elhelyezett pénzüket legfeljebb csak időnként és részben vették igénybe, annak egy részét a bankok hitel formájában kiadhatták. **Az áruforgalommal együtt növekedhetett tehát a pénzmennyiség, a pénzforgalom és a hitelforgalom.**

K: Van-e valami biztosíték arra, hogy az aranytermelés és a forgalomba kerülő aranypenz mennyisége olyan ütemben bővüljön, amennyire azt a növekvő áruforgalom pénzszükséglete megkívánja?

V: Ilyen biztosíték nincs, hiszen az aranytermelés és az áruforgalom alakulását (növekedését) más-más tényezők határozzák meg.

Ebből kifolyólag, és **főként** a kapitalizmus kialakulásával — pontosabban a hitelkapcsolatok általánossá válásával — **jelentősen megváltozott a pénzforgalom.** A növekvő áruforgalom, és a vele együtt bővülő áruhitel-kapcsolatok ugyanis szükségessé tették a **pénzhelyettesítők** megjelenését. Ilyen pénzhelyettesítőül szolgált pl. a váltó, a bankjegy, a bankszámlapénz stb. A klasszikus kapitalizmusbeli aranypénzrendszeren belül tehát megjelentek a saját, belső értékkel nem rendelkező pénzhelyettesítők is, amelyek azonban **kívánságra bármikor aranyra voltak átválthatók, fix árfolyamon.** Az átválthatóság ténye tulajdonképpen azt jelzi, hogy az egyébként bármennyire forgalomképes bankjegy vagy bankszámlapénz **csak képviseli, helyettesíti** a pénzforgalomban az aranypénzt, ezért a pénz lényegében véve az arany.

E: Mi tehát az aranypénzrendszer lényege?

V: Aranypénzrendszerről akkor beszélhetünk, ha vagy magát az aranypénzt adják cserébe az árukért, vagy a forgalomba pénzhelyettesítők kerülnek ugyan, de ezek kívánságra **bármikor átválthatók fix árfolyamon aranyra.**

b) A VÁLTÓ ÉS A BANKJEGY

A **kereskedelmi hitel** már a kapitalizmus előtt is létezett. Jelentősége azonban a kapitalizmus kialakulása időszakában nőtt meg erősen. Ha a vevőnek nem volt pénze, az árutermelő kény-

telen volt hitelben eladni, másként áruját nem realizálhatta. A hitel biztosítékául rendszerint **váltót** állítottak ki, megha.ározott lejárati időre. A váltó fizetési kötelezvény, amelynek behajtását a kapitalista állam törvényei jóval szigorúbban biztosítják, mint egyéb fizetési kötelezvények érvényesítését.

A kiállított váltó **pénzt helyettesít, de még nem pénz,** mert kicsi a forgalomképessége. Ez azt jelenti, hogy vele a váltó tulajdonosa **esetleg** tud árut vásárolni, azt **talán** pénzként felhasználhatja, erre azonban nincs garancia, mert a váltón szereplő személyeket — akik a váltójog szerint a váltó névértékének kiegyenlítéséért egyetemlegesen felelnek — csak kevesen ismerik. Ha a váltó tulajdonosának sikerül a váltóval fizetnie, akkor a váltón szereplő követelését átruházta arra a személyre, akinek ő a váltóval fizetett. Ha viszont nem sikerül vele fizetnie, akkor a váltóról bebizonyosodik, hogy nem forgalomképes. Ez lényegében minden váltóval megtörténhet. Emellett váltóval bért sohasem lehet fizetni. A váltóval fedezett kereskedelmi hitel tehát áthidalhatja a pénzhiány problémáját, nem feltétlenül segít azonban akkor, ha az árut hitelben — váltóra — eladó tőkésvállalatnak időközben bérfizetésre vagy áruvásárlásra pénzre van szüksége.

A váltó nem tekinthető pénznek, de pénzre váltható át, ha tulajdonosai a bankhoz fordulnak és **leszámítoltatják.** Ez azt jelenti, hogy a váltó tulajdonosai a váltón szereplő követelésükről lemondanak, a váltóért a banktól készpénzt kapnak (kezdetben aranypénzt kaptak). A bank a váltó névértékéből természetesen levonja a váltó lejártáig járó kamatot. Ez a leszámítolás. Ekkor a váltó volt tulajdonosa. jövőben esedékes követelésért kapott pénzt, a hitelező pedig ezután a bank lesz. A váltóleszámítolás tehát lényegében hitelnyújtás a bank részéről, kamat ellenében.

A váltóleszámítolás (váltódiszkontálás) történhet úgy is, hogy a bank a váltó ellenében nem aranypénzt ad, hanem **saját váltóját** adja ki. Ez a bankra szóló saját váltó a **bankjegy.** Ezeket széles körben nagyon szívesen elfogadják, vagyis forgalomképességük — szemben a kisebb forgalomképességű közönséges kereskedelmi váltókkal — igen nagy. A bank ugyanis sok tőkéssel állt kapcsolatban, akik ismerték fizetőképességét, tudták, hogy saját váltójáért kívánságra bármikor fizet aranyban. Elsősorban természetesen a **nagybankok** saját váltóit fogadták el legszívesebben fizetési eszköz gyanánt a tőkések. **A bankjegy tehát a nagybank saját váltója.** Amikor a bankjegyforgalom

kialakult, akkor még több nagybank adott ki váltóleszámítolás ellenében bankjegyet. A bankjegykibocsátás állami monopóliumát csak később vezették be. A bankjegy forgalomképessége **majdnem** ugyanakkora, mint az aranypénzé.

K: A bankjegy tehát pénzhelyettesítő vagy pénz?

V: Pénzhelyettesítő és pénz.

Pontosabban, a bankjegy „majdnem" pénz, hiszen az igazi pénz mégis az arany. Ez a „kvázi" pénz azonban — normális körülmények között — minden vonatkozásban helyettesíti az igazi pénzt, ezért tehát nemcsak helyettesítő, hanem pénz is.

c) A KLASSZIKUS BANKJEGY ÉS AZ ARANYPÉNZ

Amikor a bank a kereskedelmi váltó leszámítolása során bankjegyet bocsát ki, akkor pénzhelyettesítő **pénzt teremt**, ill. **pénzteremtő hitelt** nyújt. Ha a bank a leszámításkor aranypénzt ad ki, akkor csupán pénzújraelosztás történik, a bank **pénzújraelosztó hitelt nyújt.** Tankönyvünk III. fejezetében láttuk, hogy az aranypénz spontán módon emelkedett ki az áruvilágból, mint általános egyenértékes, mint az áruforgalom lebonyolítója, az árucsere közvetítője. **Nem a bankok teszik az aranypénzt pénzzé.** Az állam bevezethette a pénzverés monopóliumát, de akkor sem ő maga teremtette a pénzt, hanem alkalmazkodott a már egyébként is megindult folyamathoz: a **már meglevő** pénz verését monopolizálta. Ha magánszemélyek aranyból pénzt verettek, azért az államkincstár illetéket számított fel. Amennyiben a tőkések az egyébként már meglevő pénzérmék egy részét megőrzés céljából vagy kölcsöntőkeként elhelyezték a bankokban, az a pénzérmék mivoltán mitsem változtatott. Az áruforgalomban forgó aranyérmék természetesen az árucserét bonyolították le. Az érmetartalékként és kincsként funkcionáló pénz mennyisége folytonosan változott, időnként egy része beáramlott az áruforgalomba, máskor éppen megfordítva. Ha pl. a bank aranypénzben nyújtott hitelt, **azt meglevő pénzből nyújtotta** (nála ez a pénz esetleg érmetartalék volt).

K: 1. Az aranypénz a bankoktól függően vagy tőlük függetlenül pénz?
2. Az arany- vagy érmetartalékból nyújtott hitel pénzteremtő vagy pénzújraelosztó hitel?

V: 1. Az aranypénz a banktól függetlenül pénz.
2. Pénzújraelosztó hitel.

Ezzel szemben a bankjegyet — pl. váltók leszámítolása révén — **a bank teremti,** így a bankjegy a banknak **látra szóló fizetési ígéretét** jelenti. A bankjegy kibocsátásával a bank kötelezi magát arra, hogy tulajdonosának **bármikor** fizet — meghatározott beváltási kulcs szerint — meghatározott finomságú aranyat. A bankjegy tehát a bank adósságát képviseli. A bankjeggyel szemben áll természetesen a bank követelése egy másik bankjegy tulajdonosával szemben, amelyet képviselhet pl. a leszámított és a bank tulajdonában levő kereskedelmi váltó. A bank ebben az esetben váltó ellenében **nem magát az aranypénzt** adta ki, hanem **saját fizetési ígéretét** és ez — a bank saját váltója, a bankjegy — forog pénzként. Ez **a bankon kívüli szférának szóló** fizetési ígéret, amely az **e szférában fellépő** vásárlásieszköz-hiányt hivatott pótolni. Ha az iparban, kereskedelemben stb. pénzszükséglet nem lépett volna fel, akkor a bankjegy meg sem születik.

K: A bankjegy az aranypénzhez hasonlóan a banktól függetlenül pénz?

V: Nem, a bankjegy **csak a banktól függően** pénz.

Ez nem azt jelenti természetesen, hogy a bankjegy a bankár szubjektív akaratától függően pénz, hanem azt, hogy a bankjegy addig pénz, amíg fizetési ígéret, vagyis amíg a **bankszférán kívüli** gazdálkodók tulajdonában van. Ha az visszakerül az ígéretet tevő tulajdonába, semmissé válik, éppúgy, mint a kiállítója kezébe visszakerült, kifizetett váltó. Ha a bankjegy **bármilyen módon** visszakerül[2] a bankba, **megszűnik pénz lenni.**

[2] A bankjegy visszakerülhet a bankba pl. úgy, hogy a hitelt felvevő tőkések tartozásukat az időközben árueladásaik útján szerzett bankjeggyel visszafizetik. Visszakerülhet úgy is, hogy mások, akiknek a hitelt felvevő tőkések bankjeggyel fizettek, a kapott bankjegyeket tartós betétként a bankba befizetik. A bankjegy mindegyik esetben megszűnik pénz lenni. Ha a bankjegy tartós betétként kerül be a bankba, a banknak ismét keletkezik tartozása, de nem pénz, hanem **időre szóló** folyószámlabetét formájában. Ez a hosszabb-rövidebb időre szóló tartozás — angolul „time deposit" — szerepel mind a bank, mind az adós üzleti könyveiben. Egyik fél sem tekinti azonban pénznek, hanem csak adósságnak, ill. **követelésnek.** Az a bankjegy pedig, amit a tőkés a bankba folyószámlára befizetett, a befizetés pillanatában **mint pénz** megsemmisült.

K: Milyen lényeges különbséget lát az aranypénz és az aranyra beváltható bankjegy között?

V: Az arany a bankszférán belül és azon kívül is pénz. A bankjegy viszont csak a bankszférán kívül pénz, a bankszférán belül **nem.**

Kissé bonyolultabb ez a probléma akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a kapitalizmusban nem egyetlen, hanem sok bank létezik, és kezdetben több bank is bocsátott ki bankjegyeket. Ebben az esetben a helyzet a tartós betétek létezése miatt válik bonyolultabbá. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy az **A** bank által kibocsátott bankjegyeket — miután ezekkel a bankjegyekkel az áruforgalomban fizetéseket teljesítettek — a tőkések az **A** bankban helyezik el tartós betétként. Lehet, hogy ezt a **B** banknál teszik meg. Ugyanígy elhelyezhetik a **B** bank által kibocsátott bankjegyek egy részét **A** bankban tartós betétként. Azok a bankjegyek tehát, amelyek nem a kibocsátó bankba, hanem valamilyen másik bankba kerültek be, nem semmisültek meg mint értékpapírok, hiszen továbbra is fizetési ígéretek maradtak. Ezek azonban már nem a szóban forgó bankoknak **a nem-bankszférával** szemben fennálló fizetési ígéretei, **hanem az egyik bank fizetési ígérete a másikkal szemben.**

F: A fentiek alapján mi a bankjegy, ha
a) a nem banktőkés, ill. a lakosság,
b) valamely másik bank,
c) a kibocsátó bank tulajdonába kerül?

M: **a)** pénz, **b)** értékpapír, de nem pénz, **c)** sem nem értékpapír, sem nem pénz.

Ha tehát a bankjegy pénztartalmát meg akarjuk érteni, akkor **határvonalat kell húznunk a bankszféra és nem-bankszféra közé.** A bankjegy akkor pénz, **ha a bankszférán kívül van.** E határvonal átlépésével **ugyanaz** a papiros nem-pénzből pénzzé és pénzből nem-pénzzé válik. Ez az átlényegülés naponta milliószám megtörténik, mert a papirosjegyek folytonosan áramlanak a bankszféra és a nem-bankszféra között.

Tudjuk, hogy a bankban elhelyezett pénztőkét a bank kikölcsönözheti olyan tőkéseknek, akiknek éppen pénzre van szükségük. Az ideiglenesen felszabaduló pénz azt jelenti, hogy a gazdaságban áruk hevernek felhasználatlanul. A bankok a kölcsön közvetítésével lehetővé teszik, hogy más tőkések az ideig-

lenesen heverő árukat felhasználhassák, és az újratermelés folyamatába bevonhassák. Ez a **kölcsöntőke-közvetítés.**

Aranypénzforgalom esetén a bankok kölcsöntőke-közvetítése **pénzújraelosztó hitelek útján bonyolódik le.** Ha a tőkések **tartós betétként** bankjegyeket helyeznek el a bankokban, akkor a bankok a **kölcsönadók tőkéjét összpontosítják,** de nem növelik a náluk levő pénz mennyiségét, hiszen a beáramló bankjegyek elvesztik pénzmivoltukat. A befizetett bankjegyek a bankoknak a nem-bankszférával szemben fennálló **tartozását, passzíváit csökkentik,** vagyis csökken a nem-bankszféra követelése a bankok aranypénztartalékával szemben. Éppen ezért **ilyen** összegben növelhető a bankok által nyújtható hitelek összege, ugyancsak bankjegyben.[3] Ha a bank által nyújtott ezen hitelek összege megegyezik a tartós betétek összegével (vagy ha a hitelnyújtás ennél kisebb összegű), akkor nem pénzújrelosztó hitel, hanem **csupán kölcsöntőke-közvetítés történt.**

K: Bankjegyforgalom esetén hogyan valósul meg a kölcsöntőke-közvetítés?

V: Úgy, hogy a bankokban elhelyezett **tartós betétek** összegével azonos összegben csökken a bankoknak a nem-bankszférával szemben fennálló tartozása (ilyen mértékben a bankjegy mint **pénz megsemmisül**), ezért a bankok ugyanilyen összegben új, nem pénzújraelosztó hiteleket nyújthatnak ugyancsak bankjegyekben **(pénzteremtés).**

d) A KLASSZIKUS BANKJEGY LEGFONTOSABB SAJÁTOSSÁGAI

Nyilvánvaló tehát, hogy — a pénz változatlan forgási sebessége esetén — a forgalomban levő pénzmennyiség mindig az újonnan teremtett és megsemmisített pénzösszeg **különbözetével** változik. A forgalomban levő pénzmennyiségnek fontos része azonban a bankszámlapénz is. Mielőtt áttérnénk e jelentős pénzhelyettesítő tárgyalására, foglaljuk össze a klasszikus bankjegy (mint **kereskedelmi hitelből** származó pénz) sajátosságait. Ezek közül **kettőt** — a legfontosabbakat — emeljünk ki.

[3] Ez nem jelenti azt természetesen, hogy ez a hitelfolyósítás csak újonnan kinyomtatott bankjegyekben történhet, hiszen a kereskedelmi bankok azokat a bankjegyeket is felhasználják hitelnyújtásra, váltók leszámítolására stb., amelyeket tartós betétként náluk elhelyeztek. Ha a betét formájában a bankba visszakerült bankjegyet visszaadják a nem-bankszférának, akkor ugyanaz a papíros (vagy értékpapír) nem-pénzből ismét pénzzé válik.

Az ún. „bankjegymechanizmus" biztosította, hogy a bankjegymennyiség az áruforgalom pénzszükségletéhez igazodjon. A kereskedelmi váltó, amelynek leszámítolása útján a bankjegyet kibocsátották, azt igazolta, hogy olyan áru került forgalomba, amellyel szemben (az adott gazdasági területen) nem állt elegendő pénz. A váltó — és ezt követően a bankjegy is — tehát pénzhiány miatt született meg. A váltó lejártáig a hitelt igénylő tőkés áruját eladhatta, így pénzhez — bankjegyhez — jutott, és ezzel a lejárt váltót kifizethette. Így a bankjegy visszaáramlott a bankba, és mint pénz megsemmisült. A bankjegynek a forgalomból való kikerülése tehát az áruknak a forgalomból történő kikerüléséhez igazodott. Ez **dinamikusan** is értelmezhető megállapítás.

Növekvő gazdaság esetén a pénzmegsemmisülésnél **nagyobb** összeget kitevő pénzteremtés a bank vagy a bankrendszer részéről teljesen helyes művelet akkor, ha a bővített újratermelés alapján növekvő áruforgalomnak van szüksége a többletpénzre. Amikor a bankok **áruváltók** ellenében bocsátják ki az egész pénzmennyiséget megnövelő bankjegymennyiséget, akkor az áru- és pénzforgalom egyensúlyát nem zavarják meg, mert a bővülő áruforgalomnak **valóban szüksége van többletpénzre.** Amennyiben tehát a bankjegyet valódi áruváltók ellenében bocsátották ki, keletkezése a forgalomba kerülő azon áruk áruösszegének növekedésével függ össze, amelyek árának realizálásához nem volt elég pénz. Ez biztosította, hogy a bankjegy mögött minden esetben **árufedezet** legyen. A bankjegy megszületését mindig árumozgás előzte meg.

E: Mi a klasszikus bankjegy első fontos sajátossága?

V: A klasszikus bankjegy mennyisége az áruforgalom pénzszükségleteihez igazodott.

A valóságos áruváltók leszámítolása alapján működő klasszikus bankjegykibocsátás mechanizmusa tehát kizárhatja a pénz felhígulásának lehetőségét, mert ilyen esetben elvileg nem keletkezhet a társadalmi termék növekedésénél nagyobb pénzmennyiség. A valóságban viszont **ez a mechanizmus sohasem működött tökéletesen.** Így például a bank nem tudta minden esetben pontosan megállapítani, hogy a hozzá leszámítolás végett benyújtott váltó valódi áruváltó-e. Előfordult, hogy a tőkések nem áruügylet alapján, hanem szívességből állítottak ki egymásra váltót (finánccváltó) azért, hogy azt a bank leszámí-

tolja, és így bankjegyhez (pénzhez) jussanak. Az ezek ellenében kiadott bankjegyek nem az áruforgalom emelkedéséből származó pénzszükségletet fedezték, hanem a tőkések pénzügyi zavarainak áthidalására szolgáltak. Ezeknek a bankjegyeknek a visszaáramlása is bizonytalan volt, mivel nem állt mögöttük eladható áru.

Továbbá, a bank gyakran azt sem tudta ellenőrizni, hogy a váltón szereplő vállalatok fizetőképessége megfelelő-e. Ha egy vállalat gazdasági helyzete bizonytalan volt, esetleg kockázatos üzleti vállalkozásba is fogott, a bankjegy akkor is kinn rekedhetett a forgalomban, ha azt eredetileg áruváltók leszámítolása ellenében bocsátották ki. Súlyos gazdasági válság idején például nagyon sok tőkésvállalat nem tudta tartozását a váltók lejártakor kifizetni, tehát viszonylag sok bankjegy maradt kinn a forgalomban. Ez megteremtette — ha nem is azonnal a gazdasági válság idején — az **áremelkedés tendenciáját,** és megnövelte a bankjegyek aranyra való beváltásának valószínűségét. A bankjegyek tömeges beváltása pedig — minthogy a forgalomban levő bankjegyek névleges értéke sokkal nagyobb volt, mint a bankjegyet kibocsátó bank vagy bankok aranytartaléka — az egész pénzügyi rendszert összeomlással fenyegette.

K: Állíthatjuk-e, hogy klasszikus bankjegykibocsátás esetén a pénz nem hígulhat fel?

V: Nem, mert a fenti okok miatt gyakran keletkezett a társadalmi termék növekedését meghaladó pótlólagos vásárlóerő.

Azzal kapcsolatban, hogy mennyi lehet a forgalomba bocsátott bankjegy maximális összege, két pénzelméleti irányzat egymással ellentétes nézetet vallott. A **currency school** (forgalmi iskola) szerint a bankok csak olyan mennyiségű bankjegyet bocsáthatnak ki, amennyi az aranytartalékuk. Azt gondolták, hogy az ezt meghaladó bankjegykibocsátás a pénzügyi és az egész gazdasági életre kiterjedő zavarokat okoz. A **banking school** (bankiskola) képviselői ezzel szemben úgy érvelnek, hogy teljesen helyes művelet, ha az aranytartalékokat messze meghaladó bankjegyforgalmat alakítanak ki. Csak arra kell ügyelni, hogy a bankjegyet jó áruváltók ellenében bocsássák ki. A banking school képviselői tulajdonképpen felismerték, hogy az áruforgalom kielégítő pénzellátása érdekében elengedhetetlen a kölcsöntőke-közvetítést meghaladó pénzteremtő hitelnyújtás. Ennek ellenére Angliában a pénzrendszert a currency school tanításainak megfelelően szervezték meg 1844-ben (Peel-törvény), ami a hitel- és pénzforgalom mesterséges visszafogásához, a gazdasági fejlődés korlátozásához vezetett. A Peel-törvényt később — minthogy a gyakorlat bebizonyította helytelenséget —, 1914-ben hatályon kívül helyezték.

A klasszikus bankjegy **második** fontos sajátossága, hogy **meghatározott arányban bármikor beváltható volt aranyra** a bankjegyet kibocsátó banknál. Ez szükségessé tette, hogy a bankjegyet kibocsátó bank megfelelő **aranytartalékkal** rendelkezzen. Normális körülmények között a bankjegyeknek csak csekély hányadát váltották be egyszerre aranyra, ugyanakkor léteztek olyan árutermelők is — pl. az aranytermelők —, akik a bankoknak aranyat adtak el bankjegyért. Ha a fentebb említett bankjegymechanizmus tökéletlen működése miatt mégis a kelleténél több bankjegy került forgalomba, akkor a fölös mennyiséget a tőkések beválthatták aranyra, és ezzel a **pénzforgalom** a szükséges nagyságúra csökkent. Az aranyra való beválthatóság tehát **biztonsági szelepként** funkcionált, amely azonnal működésbe lépett, ha a bankjegykibocsátási mechanizmus nem működött megfelelően. Nagyobb pénzzavarok esetén azonban megszüntették a beváltási kötelezettséget, azaz az említett biztonsági szelep éppen olyankor nem működött, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá. A klasszikus bankjegy beválthatósága rendes körülmények között mégsem volt illuzórikus, tehát **a bankjegy mint aranyat helyettesítő pénz forgott.** Így az általános árszínvonal igazodott az áruk és az arany értékének változásaihoz, vagyis az árszínvonal (legalábbis részben) az értéktörvény függvénye volt.

e) A BANKSZÁMLAPÉNZ

Aranypénzrendszerben a bankjegy mellett a bankszámlapénz is helyettesítheti az aranypénzt, és a tőkések a mindennapi fizetési kötelezettségeiknek a bank közvetítésével tesznek eleget. Pénzüket a bankokba fizetik be, ahol így **látra szóló folyószámla-követeléshez** jutnak. Ezzel a tőkések készpénzkészlete csökken, mert a bankba befizetett bankjegy **mint pénz megsemmisült.** Helyébe a **bankszférán** kívüli tőkések látra szóló folyószámla-követelései léptek. Ez is a bankok fizetési ígérete a nem-bankszférához tartozóknak **ugyanúgy, mint a klasszikus bankjegy.**

K: Pénz-e a **látra** szóló folyószámla-követelés?

V: Igen, pénz, mert **látra** szóló bankfizetési ígéret a nem-bankszférához tartozóknak.

Ezt a pénzfajtát **bankszámlapénznek** (zsirópénznek) nevezzük. (Nem tekinthető pénznek azonban a **tartós bankbetét** útján ke-

letkező folyószámla-követelés, mert az nem látra szól, tulajdonosa nem szándékozik azonnal, bármely pillanatban lehívni.) Látra szóló folyószámla-követelést mindegyik tőkésvállalat képezhet, így a bankok ügyfeleik utasítására egyszerű könyvelési műveletekkel tehettek eleget fizetési kötelezettségeiknek. A fizetést teljesítő tőkés számlakövetelését csökkentik, a kedvezményezett tőkés követelését pedig növelik. Ily módon létrejött a **készpénz nélküli pénzforgalom.** Ha ez széles körben kifejlődik, akkor az is lehetséges, hogy a bankjegyet lényegében véve **csak munkabérek kifizetésére használják fel.** Ekkor a készpénzforgalom csupán a vállalatok és a lakosság közti áruforgalmat közvetíti, a tőkésvállalatok közti teljes fizetési forgalmat pedig könyvátírással bonyolítják le. A bankszámlapénz mennyisége tehát mindig egyenlő a bankoknál levő, látra szóló folyószámla-követelések egyenlegének összegével.

Ott, ahol a bankszámlapénz-forgalom kifejlődött, a bankszámlapénz mennyisége minden időpontban többszöröse a forgalomban levő készpénzmennyiségnek. A bankszámlapénz azt az aranypénz-, ill. bankjegymennyiséget helyettesíti, amely egyébként a tőkések közötti áruforgalom lebonyolítására szolgálna.

Bankszámlapénz formájában a bank ugyanazokban az esetekben teremthet pénzt, mint bankjegy formájában. Bankszámlapénz is keletkezhet **készpénznek a bankba történő befizetése útján.** (A bank ilyenkor kívánságra **látra szóló folyószámlabetétet nyit.**) Ebben az esetben a befizetett bankjegymennyiség kikerül a forgalomból, ennyi bankjegy **mint pénz** megsemmisül. **A készpénz helyébe a bankszámlapénz lép.** Az összes pénzmennyiség ezzel nem nő, csupán a pénz fajta szerinti megoszlása változik meg. Igen gyakran a váltóleszámítolás is bankszámlapénz, nem pedig bankjegy segítségével történik.[4]

[4] Ha a váltót a bank hajlandó leszámítolni, akkor a váltóért járó összeget a tőkés folyószámláján jóváírhatja. Ezután a bank a bankjegy kifizetését — ha a folyószámla tulajdonosa ezt kívánja — természetesen **nem tagadhatja meg.** A bank tehát nem akkor dönt a **bankjegy** kibocsátásáról, amikor azt ügyfelének kiadja, hanem akkor, amikor a **folyószámlahitelt megadja.** Ekkor sem egyszerűen bankjegykibocsátásról dönt, hanem arról, hogy teremt-e pénzt egyáltalán vagy sem. A folyószámlahitel megadása után már annyi bankjegyet kell kiadnia, amennyi a folyószámla-tulajdonosok erre irányuló igénye. Ez azt jelenti, hogy a bankjegykibocsátás akkor is felszökhet, ha váltóleszámítolás nincs, vagy alig van. Ez még nem okoz bajt, ha a hiteligényt minden esetben alaposan megvizsgálják, vagyis csak akkor nyújtanak hitelt, ha a hitelkérelem az áruforgalom valóságos pénzszükségleteit fejezi ki.

K: A bankszámlapénz keletkezése mindig növeli-e a forgalomban levő pénz mennyiségét?

V: Nem, mert a pénzmennyiség változása végső soron a pénzteremtés és a pénzmegsemmisítés különbségétől függ. A bankszámlapénz keletkezése mindig pénzteremtést jelent, de nem mindig növeli a forgalomban levő pénz összegét.

f) A PÉNZTEREMTÉS KORLÁTAI ARANYPÉNZ-RENDSZERBEN

A bankjegykibocsátás és bankszámlapénz formájában történő pénzteremtés elképzelhetetlen ugyan a bank nélkül, de a bank nem hozhat létre pénzhelyettesítőket korlátlan mértékben. Foglaljuk össze a pénzteremtés korlátait klasszikus bankjegyforgalom esetén.

1. A bankjegy és bankszámlapénz teremtésének **előfeltétele a vállalatok hiteligénye,** amely csak akkor jelentkezik, ha hasznot hajtó tőkebefektetésekre számíthatnak. Ilyenekre pedig rendszerint konjunkturális időszakban van lehetőség, ezért a pénzteremtésnek vannak **konjunkturális előfeltételei.**

2. Mivel mind a bankjegy, mind a bankszámlapénz beváltható volt aranyra, a bankoknak mindig megfelelő aranytartalékról kellett gondoskodniuk. Azt, hogy az aranytartalék a bankjegyek és a bankszámlapénz névértékének hány százalékát kellett hogy elérje, a bankok tapasztalatból tudták. Likviditásukra, fizetőképességükre a bankoknak mindig ügyelniük kellett, ezért az adott nagyságú **aranytartalék állandóan határt szabott** a bankok pénzteremtő tevékenységének.

3. A pénzteremtő tevékenységnek határt szabott az is, hogy a bankok mindig ügyeltek arra, hogy a tőlük hitelt igénylők a kölcsönt **vissza tudják fizetni.** Ügyeltek arra, hogy a váltó jó minőségű, a váltón szereplő személyek üzleti hitele megfelelő legyen, meglegyen a biztosítéka a hitellel finanszírozott üzleti vállalkozás sikerének stb. Megvizsgálták, hogyan alakul a hitelt igénylő nyeresége, vannak-e már tartozásai és mekkorák, nem veszélyeztetik-e ezek az újonnan igényelt hitel visszafizetését stb. A hitelnyújtás körülményeinek szigorú megszabása, vizsgálata még akkor is határt szabott a bankok pénzteremtő tevékenységének, ha egyébként likviditásuk megfelelő és a konjunkturális helyzet is kielégítő volt.

E: Foglalja össze a pénzteremtés korlátait klasszikus bankjegyforgalom esetén.

V: **a)** A konjunkturális feltételek alakulása.
b) A bankok likviditási (fizetési) képessége.
c) A bankhitel visszafizetésének garanciái.

g) EGY- VAGY KÉTSZINTŰ BANKRENDSZER ÉS PÉNZFORGALOM

Eddig az aranypénzrendszerbeli bankjegy- és bankszámla-, ill. papírpénzforgalmat úgy vizsgáltuk, hogy **egyszintű bankrendszert** tételeztünk fel. Erről akkor beszélünk, ha több bank folytat pénzteremtő tevékenységet anélkül, hogy bármelyikük is kiemelkedő pozícióba kerülne, mint a bankok bankja. A tőkés bankrendszer azonban lehet kétszintű is, amelyben az egymással versenyben levő kereskedelmi (magán-) bankok felett áll **a bankok bankja, a nemzeti bank, amely állami tulajdonban van.** A kétszintű bankrendszer komplikáltabb, mint az egyszintű.

A klasszikus kapitalizmusra inkább az egyszintű bankrendszer volt jellemző, idővel azonban ezt kétszintű bankrendszer váltotta fel. Csakis így lehetett ugyanis a bankrendszer, valamint a hitel- és pénzforgalom központi, állami **szabályozását** megvalósítani. Az egymással versenyben álló, igen sok bankból — sőt több bankjegykibocsátó bankból — álló **egyszintű** bankrendszer irányítása szinte lehetetlen. A kétszintű bankrendszer alkalmas erre, de természetesen összeegyeztethető mind a magántulajdonban levő kereskedelmi bankok versenyével, mindpedig az állami irányítással.

Ha a bankrendszer kétszintű, akkor **a pénzforgalom változik aranypénzrendszer esetén is,** mert megszűnik a tőkésvállalatok és a jegykibocsátó bankok közötti közvetlen kapcsolat. A tőkések hiteligényeikkel, váltóik leszámítolásával nem közvetlenül a nemzeti (az egyetlen jegykibocsátó, emissziós) bankhoz, hanem továbbra is a kereskedelmi bankokhoz fordulnak. Csakhogy most már a váltók leszámítolása **feltételezi** azok **viszontleszámítolását** (rediszkontálását), vagyis a kereskedelmi bankok a kezükbe kerülő váltókat csak akkor számítolják le, ha azokat a nemzeti banknál viszontleszámítoltathatják. Kétszintű bankrendszer esetén tehát a kereskedelmi bankok csak olyan bankjegyeket adhatnak ki a tőkés ügyfeleknek, amelyeket a náluk levő váltók viszontleszámítolása útján szereztek a nemzeti banktól.

Most már nem mondhatjuk azt, amit korábban a tartós betétekkel kapcsolatban mondottunk, hogy a kereskedelmi bankok a tartós betétként náluk elhelyezett bankjegyeket is felhasználhatják váltók leszá-

mítolására. Kétszintű bankrendszer esetén a kereskedelmi bankok **likviditását** — mint később látni fogjuk — nem aranytartalékuk, hanem a kezükben levő bankjegy- (készpénz-) tartalék mennyisége határozza meg. Ezt a likviditási alapot a kereskedelmi bankok nem használhatják fel váltók leszámítolására, hiszen kimerülése vagy nagyarányú csökkenése esetén nem fizethetnek kívánságra bármikor bankjegyekben. Márpedig erre igen gyakran kerül sor, főként a bankszámlapénzben nyújtott hitelek miatt. A kereskedelmi bankok a váltókat természetesen számlapénzben is leszámítolhatják. Erről később lesz még szó.

A nemzeti bank a váltók leszámítolása útján **új bankjegyeket** ad át a kereskedelmi bankoknak, vagy látra szóló **folyószámlahitelt nyújt** nekik. Ezt a folyószámlahitelt a kereskedelmi bankok kívánságra bármikor lehívhatják bankjegyekben. Tulajdonképpen teljesen mindegy tehát, hogy a hitelt a nemzeti bank bankjegyben vagy látra szóló folyószámla-követelésben nyújtja. A lényeg az, hogy a kereskedelmi bank most már csak a nemzeti bank által kiadott bankjeggyel végezhet váltóleszámítolást, ill. csak ilyen bankjegyet bocsáthat forgalomba. A kereskedelmi bank kamatot kap a leszámítolásért (a kamatláb neve ez esetben: **diszkontláb),** de a nemzeti bank is számít fel **viszontleszámítolási kamatot** (nagyságát a **rediszkontláb** szabja meg).

K: Lehet-e egyenlő a diszkontláb és a rediszkontláb?

V: Nem, mert a két kamatláb különbségéből ered a kereskedelmi bankok hasznának egy része. A diszkontláb mindig magasabb, mint a rediszkontláb.

Kétszintű bankrendszer esetén **kissé nehezebb annak eldöntése, hogy mi tekinthető pénznek.** A bankjegykibocsátó bank tulajdonába nem kerülhet más bank által kibocsátott bankjegy. (A nemzetközi pénzügyi kapcsolatokból eredő problémákkal most nem foglalkozunk.) A bankszférán belül tehát csak egy bank (a jegybank) látra szóló fizetési ígéreteit tartalékolhatják. A lényeg természetesen most is ugyanaz: ezek a bankjegyek a bankszférán belül nem tekinthetők pénznek, hanem csak **értékpapírnak** (ha magánbankok kezébe kerülnek).

De mi a tartalma annak a folyószámla-követelésnek, ill. bankjegynek, amit a kereskedelmi bankok a váltók viszontleszámítolása útján szereznek? A közgazdasági irodalom és a tőkésországok statisztikai kiadványai ezt a bankrendszeren belül meglevő, a nemzeti bank által a kereskedelmi bankoknak kiadott bankjegyet, ill. látra szóló folyószámla-követelést **„tartalék-**

pénznek" (reserve money) nevezi. Ez nem lépett ki ugyan a bankszférából, de minden egysége kész arra, hogy „átlényegüljön, pénzzé váljon".[5]

E: Pénz-e az ún. „tartalékpénz", amely a kereskedelmi bankok tulajdonában van?

V: Nem pénz, mert még nem lépte át a bankszféra és a nembankszféra között húzódó határt.

Végül, egyszintű bankrendszerben, klasszikus bankjegyforgalom esetén mind a bankjegy, mind a bankszámlapénz aranyra szóló követelés. A kétszintű bankrendszerben a helyzet annyiban változik, hogy beváltási kötelezettsége csak a bankrendszer felső szintjén levő nemzeti banknak van, tehát az aranyra való beváltásról csak annak a banknak kell gondoskodnia, amelyik „tartalékpénzt" teremtett. A kereskedelmi bankoknak a bankszámlapénzt kell bármikor **bankjegyre** átváltaniuk. A bankok likviditásának tartalma tehát a kétszintű bankrendszerben módosul. **A nemzeti banknak aranyban, a kereskedelmi banknak bankjegyben kell likvidnek lennie.**

h) A PAPÍRPÉNZ

Aranypénzrendszer esetén is van **papírpénz** forgalomban. A papírpénz létrehozását az áruforgalom gyakorlata tette szükségessé. A pénztulajdonosok — tapasztalván azt, hogy a kapott, névértékéhez képest kevesebb értéket tartalmazó aranyérme is zökkenőmentesen tovább forog — mesterségesen is koptatták az érméket, hogy a ledörzsölt fém révén külön haszonhoz jussanak. Idővel a tőkésországok államkincstára — amely a fémpénz verésének jogát monopolizálta —, az árutermelők gyakorlatából tanulva, nyíltan is csökkentette az érmék fémtartalmát, például úgy, hogy az érméket körülnyírta, az arany finomságát rontotta stb. A pénztulajdonosok és az államkincstár

[5] A statisztikák a tartalékpénzt a **pénz**-rovatba soha nem sorolják be, azonban mindig kimutatják a „tartalék"-rovatban. Például az Egyesült Államokban 1973-ban a forgalomban levő készpénz összege 61,8 milliárd dollár, a bankszámlapénz összege 217,3 milliárd dollár volt. Az összes pénzmennyiség tehát ebben az évben az előbbi kettő összege, 279,1 milliárd dollár. Ebben az összegben nem szerepel a bankrendszeren **belül** meglevő **tartalékpénz** összege, amely ugyanebben az évben 37,8 milliárd dollárt tett ki.

tehát a gyakorlatban tapasztalta, hogy **a pénz forgalmi eszköz funkciójában önmaga kevésbé értékes, sőt értéktelen jelével is helyettesíthető.** Így az államkincstár kiadásainak fedezésére (deficites állami költségvetés esetén) belső érték nélküli papírjegyeket adott ki pénzként. Az állampolgárokat is kötelezték arra, hogy a papírjegyet törvényes fizetési eszközként elfogadják. Ez a belső érték nélküli papírjegy a **papírpénz.**

E: Mi a papírpénz, és az a pénznek milyen funkciójából nőtt ki?

V: A papírpénz az államkincstár által kibocsátott, belső érték nélküli, törvényes fizetési eszközként szereplő papírjegy. A papírpénz a pénz **forgalmieszköz-funkciójából** nőtt ki.

Fontos megjegyezni, hogy a papírpénz kibocsátója nem valamelyik bank, hanem az államkincstár, és a papírpénz **nem képvisel fizetési ígéretet,** mint a klasszikus bankjegy. **Állami kényszerárfolyammal ellátott,** önmagában értéktelen pénzjel, a fizetéshez szükséges arany- vagy ezüstérme jele. Pénzként szerepel annyiban, amennyiben képes az áruk forgalmának lebonyolítására, minthogy az állam kötelezően előírta elfogadását. Amíg a papírpénz kibocsátása nem túl nagy mértékű, a pénzügyekben nem okoz különösebb zavart, hiszen a növekvő áruforgalom lebonyolításához amúgy is növekvő pénzforgalomra van szükség.

Említettük viszont, hogy a klasszikus bankjegyforgalom sem működött zavarmentesen. A papírpénz fokozta a zavarokat, hiszen az állami költségvetés kiadási többlete gyakran olyan nagy volt, hogy a fedezésére kibocsátott papírpénz mennyisége gyorsabban nőtt, mint ahogy azt az áruforgalom növekedése megkövetelte. Ennek következtében a papírpénz vásárlóereje esett, a papírpénzben kifejezett árak emelkedtek, **infláció bontakozott ki.** Ilyenkor a papírpénz nem egyszerűen helyettesítette a forgalomhoz szükséges aranyérméket, hanem azok helyébe lépett, kiszorította őket a forgalomból. Az aranyat az árutermelők a forgalomból kivonták, vagy pedig csak felárral — ázsióval — adták el papírpénz ellenében, úgy, mintha az aranypénz közönséges áru lett volna. Ilyenkor érvényesül az ún. **„Gresham-törvény",** mely szerint mindig a **kisebb** belső értékű vagy csereértékű pénz marad a forgalomban, vagyis **a rossz pénz kiszorítja a jót.**

A papírpénz vásárlóereje akkor lehetett éppen annyi, mint amennyi a névértékének megfelelő arany- vagy ezüstpénz vásárlóereje volt, ha lehetett érte annyi aranyat vásárolni a piacon, amennyi névértékének megfelelt. A papírpénz azonban

soha **nem volt aranyra beváltható,** és — ellentétben a bankjeggyel — **nem képviselt fizetési ígéretet.** Nem is képviselhetett, hiszen a klasszikus bankjegy esetében a fizetési ígéret gyakorlatilag az aranyra való beválthatóságon nyugodott. A **bankjegy** kezdettől fogva **hitelpénz** volt, hiszen megszületése a tőkéseknek a bankokkal szemben támasztott hitelkérelmén alapult (a váltóleszámítoltatás a tőkésvállalat hitelkérelme a bankkal szemben). Ezzel szemben a papírpénz megszületése nem kapcsolódott hiteligényhez, az államkincstár egyszerűen pénzt nyomatott, hogy az adóbevételt meghaladó, rendszerint **improduktív** célokat szolgáló kiadásait finanszírozni tudja.

K: Mi a különbség a papírpénz és a klasszikus bankjegy között?

V: A papírpénz kibocsátási mechanizmusa olyan, hogy az nem igazodik az áruforgalom pénzszükségleteihez. A papírpénz soha nem volt aranyra beváltható.

5. AZ ARANYTÓL ELSZAKADT PÉNZRENDSZER ÉS A PÉNZFORGALOM

a) A KLASSZIKUS BANKJEGY ÉS A PAPÍRPÉNZ MEGVÁLTOZÁSA. A MAI BANKJEGY

A papírpénz tartalma a monopolkapitalizmus, különösen az állammonopolista kapitalizmus időszakára **bizonyos értelemben megváltozott.** A változás lényege az, hogy amennyiben az államháztartásnak kiadási többlete van, annak fedezésére **nem maga bocsát ki** papirosanyagú pénzt, hanem a költségvetési kiadási többletnek megfelelő mértékben állami adóssággleveleket nyomat, és ezeket az adóssággleveleket — állami kölcsönkötvényeket — vagy ezek egy részét adja el a nemzeti banknak. Az **állami adóssághlevél** bizonyos határidőre szóló fizetési ígéret, amelyben az állam kötelezi magát arra, hogy a névértéknek megfelelő összeget a jövő időszak adóbevételeiből visszafizeti. A kereskedelmi váltóktól annyiban különbözik, hogy az állami adóssághlevél az államháztartás fizetési ígérete, a kereskedelmi váltó pedig a magántőkéseké. Az állami adóssághlevél rendszerint **improduktív** kiadásokat hivatott finanszírozni, míg a kereskedelmi váltó a bővülő újratermelés és a növekvő áruforgalom fizetésieszköz-szükségleteit. Az állami adóssághlevél nagy-

részt fogyasztási kiadásokat, a kereskedelmi váltó nagyrészt termelési kiadásokat szolgál. **Közvetlen** rendeltetésük tehát rendszerint nem azonos. Az állami adóssághelyével is fizetési ígéret azonban, és ha ezt az államháztartás eladja a bankjegyet kibocsátó banknak, akkor a bank ugyanazzal az előre kinyomott bankjeggyel fizet érte, mint amivel a kereskedelmi váltókat leszámítolja. A hagyományos papírpénztől eltérően tehát az a pénz, amelyhez adóssághelyevelek ellenében az állam hozzájut, ugyanúgy a bankjegyet kibocsátó banknak, ill. a bankoknak a nem-bankszféra felé tett fizetési ígérete, mint a kereskedelmi váltók ellenében kibocsátott bankjegy.

K: Lényegesen különbözik-e a mai bankjegy a papírpénztől?

V: A mai viszonyok között elmosódott a bankjegy és a papírpénz közötti különbség.

Pontosabban, manapság csak bankjegy forog, mellette tehát nincs papírpénzforgalom, de **a bankjegy természete megváltozott a klasszikus bankjegyhez képest.** A bankok ugyanis a mai kapitalizmusban akkor sem vállalnak a bankjegy kiadásakor aranyra történő beváltási kötelezettséget, ha kereskedelmi váltókat számítolnak le. Ez annyit jelent, hogy ma a bankjegy **formális fizetési ígéretet** jelent. Látható tehát, hogy **nemcsak a papírpénz közeledett a bankjegyhez, hanem a bankjegy is a papírpénzhez.** Ma **sem egészen** mindegy természetesen, hogy tőkésvállalatok fordulnak-e pénzigénnyel a bankokhoz, vagy az állami költségvetés.

A tapasztalat azonban azt mutatja — erről később részletesen lesz szó —, hogy amikor a bankjegy aranyra való beválthatósága megszűnik, a forgalomnak a kereskedelmi váltók leszámítolása, ill. a vállalatoknak nyújtott hitel formájában történő pénzellátása sem különösebben jó biztosíték az inflációs áremelkedéssel szemben. És megfordítva, ha a pénzellátás az állami adóssághelyevelek megvásárlása útján megy végbe, még egyáltalán nem biztos, hogy gyors inflációs áremelkedés következik be. Ha ugyanis az ilyen módon történő pénzteremtés nem nagyarányú, és egyidejűleg a termelés és az áruforgalom bővül, akkor az adóssághelyevelek ellenében kibocsátott pénz nagyjából a termelés és az áruforgalom bővüléséből eredő többlet pénzigényt fedezi. Minthogy a mai kapitalizmusban a bankjegyek nem válthatók be a belső pénzforgalomban aranyra, és a bankjegy, valamint a papírpénz között számos vonatkozásban

elmosódott a különbség, a mai kapitalizmusban teremtett készpénzt — függetlenül attól, hogy milyen úton került a forgalomba — meg kell különböztetni a klasszikus bankjegytől. Ezért indokolt **mai bankjegyről** beszélni.[6]

E: Melyek a mai bankjegy jellemzői, és miért nem nevezhetjük sem klasszikus bankjegynek, sem klasszikus papírpénznek?

V: A mai bankjegy forgalma nem igazodik az áruforgalom pénzszükségletéhez, és aranyra nem váltható be. Ezért már nem klasszikus bankjegy, de nem klasszikus papírpénz sem, hiszen **hitelpénz,** a hitel szabályainak **formális** betartása mellett jön létre és semmisül meg.

A váltóleszámítolás és az állami adóssági leveleken keresztül történő pénzteremtés természetesen nem ugyanaz. A pénzteremtés szolidabb módja a váltóleszámítolás, ill. a vállalatok számára történő hitelnyújtás. Amikor a bankok pénzt teremtenek, először mindig bankszámlapénzt hoznak létre. Ez történik akkor is, ha állami adóssági leveleket vásárolnak. Az államháztartás a vállalatoknak közvetlenül a bankszámlapénzzel fizet, könyvátírás formájában. Alkalmazottainak viszont készpénzt fizet, ami bankjegyet igényel. Ennek összegével a bankok természetesen csökkentik az állam bankszámlapénzét. A mai bankjegy összege tehát rendszerint jóval lassabban nő, mint a forgalomba kerülő összes pénzmennyiség.

Azt mondottuk, hogy a forgalomban levő pénz a bankok tényleges vagy formális fizetési ígérete a nem-bankszféra felé. Ez a mai kapitalizmusban egyformán igaz a bankjegyre és a bankszámlapénzre is. Megfordítva pedig, amennyiben a forgalomban levő pénz mennyisége növekszik, a nem-bankszféra tartozása is növekszik a bankokkal szemben. A mai viszonyok között bármilyen pénz **előzetes hitelkérelmet** feltételez, ill. min-

[6] Vannak marxista közgazdászok, akik a mai bankjegyet a **jegybankpénz** fogalmával jelölik. Azért tartják helyesnek ezt az elnevezést, mert a mai bankrendszerben a kereskedelmi bankok a készpénzt az állami jegykibocsátó banktól szerzik meg, vagy úgy, hogy váltók viszontleszámítolását, ill. hitelt kérnek a **jegybanktól,** vagy úgy, hogy a jegybanknak értékpapírokat adnak el. Mi az új fogalom bevezetését nem tartjuk szükségesnek. Főként az egyértelműség kedvéért beszélünk **klasszikus és mai bankjegyről,** annál is inkább, mert sehol a világon nem nevezik a forgalomban levő készpénzt jegybankpénznek, hanem csak egyszerűen bankjegynek.

denfajta pénz — nem számítva az aranypénzt — pénzteremtő hitelek révén keletkezik. Ez történik akkor is, amikor az állami költségvetés — különböző okokból — hitelt vesz fel. Ha eltekintünk az állami költségvetés hitelfelvételétől:

K: Hogyan alakul a vállalatok által felvett hitel volumene a termelés és az áruforgalom bővülése esetén?

V: Ilyen esetben a vállalatok eladósodása (hiteleinek volumene) szükségszerűen nő.

b) AZ ARANYPÉNZRENDSZER MEGSZŰNÉSÉNEK OKAI

A fentiekből világosan látható, hogy a mai kapitalizmusban az aranypénzrendszer megszűnt. Ez több vonatkozásban is lényeges változásokat okoz. Kezdetben — már a kapitalizmus előtt is — a pénzrendszer **szükségszerűen aranypénzrendszer** volt. A kifejlődő kapitalizmusban is, ahol a termelés egymástól elszigetelt tőkés magántulajdonos vállalatokban folyt, ez volt a helyzet. Igaz, hogy a forgalmat ekkor már túlnyomórészt pénzhelyettesítőkkel bonyolították le, de ezek az **aranyat** helyettesítették. Lényegében ugyanez mondható az állammonopolista kapitalizmus előtti monopolkapitalizmusról is. Figyelembe kell venni azonban a következőket:

1. Aranypénzrendszer esetén értékkel bíró árut csak értékkel bíró pénzért, lényegében aranyért adnak el. Ha az áruk értéke adott, akkor az árak változását a kereslet és kínálat alakulásán kívül az is meghatározza, hogy az arany értéke hogyan változik. Vagyis aranypénzrendszer esetén **az árszint az értéktörvény függvénye.** Ha az árutermelő munka termelékenysége emelkedik, az aranytermelő munkáé pedig változatlan, akkor az általános árszint süllyed. Ha az aranytermelő munka termelékenysége nő, akkor az árszint emelkedik, ellenkező esetben viszont esik. Az árszint változása tehát hosszabb időszakban elsősorban azon múlik, hogy a közönséges árutermelő és az aranytermelő munka termelékenysége **egymáshoz képest** hogyan alakul.

2. Aranypénzrendszer esetén a pénzteremtés és vele a forgalomban levő pénzhelyettesítők volumene sem alakulhat akárhogyan. A bankjegyek áruváltók ellenében történő kibocsátása **általában** biztosítja, hogy a forgalomban levő pénzmennyiség aszerint nőjön, ahogyan az áruforgalom emelkedik. Az áruforgalom szükségleteit meghaladó pénzteremtés már a pénz arany-

ra való beválthatóságát, azaz a pénzt kibocsátó bank likviditását veszélyezteti, annál is inkább, mert az infláció miatt csökkenő csereértékű pénzt ilyenkor tömegesen akarnák a nem inflálódó aranyra beváltani. Csak annyi pénz lehet a forgalomban, amit a **bankok likviditása** elbír, ill. amennyi az aranyra való beválthatósággal még összeegyeztethető.

3. Aranypénzrendszer nem létezhet aranyra való **beválthatóság** nélkül. Léte nem azon múlik, hogy a bankrendszer élén álló nemzeti banknak van-e aranytartaléka, hanem azon, hogy a nemzeti bank vállal-e **beváltási kötelezettséget.** E beváltási kötelezettség hiányában az aranyérték nem befolyásolhatja az árszintet, az árutermelők nem juthatnak **átváltás útján** aranyhoz, pénzük **nem aranyat helyettesít.** Az aranyra való beválthatóság megszűnésével az aranypénzrendszer is megszűnik.

E: Foglalja össze az aranypénzrendszer esetén érvényesülő fenti három törvényszerű kapcsolatot.

V: **1.** Az ár nagysága az áruk és az arany egymáshoz viszonyított értékarányától függ.
2. A forgalomban levő pénz mennyisége **általában** az áruforgalom pénzszükségleteihez igazodik.
3. Aranypénzrendszer lehetetlen a pénzhelyettesítőknek aranyra való beválthatósága nélkül.

Mindebből azonban az következik, hogy az aranypénzrendszer az amúgy is kedvezőtlen tőkebefektetési kedvet tovább rontja. Aranypénzrendszer esetén — mint láttuk — az általános árszint mozgása az értéktörvénytől függ, és az értéktörvény hatására csökkenhet is. Ha az áruk értéke gyorsabban csökken, mint az arany értéke, akkor az árak süllyedő irányzatúak. Ennek megfelelően a pénz csereértéke emelkedik. Ezért — ha a profitkilátások rosszak — gyakran érdemesebb a vagyont pénz alakjában tartani, mint áru formájában, vagyis kevésbé érdemes beruházni. A beruházások visszatartása pedig a gazdasági helyzetet tovább rontja. Előnyösebb ezért az olyan pénzrendszer, amelyben az árszint nem függ az értéktörvénytől, és **nem kell az árszint süllyedő tendenciájától tartani.** Ilyen pénzrendszer az, amely elszakad az aranytól, mert ebben az árszintnek nem kell süllyednie, sőt — mint látni fogjuk — emelkedése a törvényszerű.

Ennél még sokkal fontosabb, hogy az állammonopolista kapitalizmus rendszerében rendkívül megnövekedett jelentőségű

állami költségvetés működése nem egyeztethető össze az aranypénzrendszer létével. Ennek több oka van, amelyek közül most csak egyet említünk meg. A költségvetés költekezésének **nem szabhat határt a nemzeti bank likviditása.** (Most és a továbbiakban mindig kétszintű bankrendszert feltételezünk, amelynek csúcsán a nemzeti bank áll.) Az állami költségvetés rendszerint erősen deficites. A nagy deficit inflációt okozhat, ami a kibocsátott pénz aranyra való tömeges beváltásának valószínűségét nagyon megnöveli. Egyetlen ország egyetlen nemzeti bankjának sincs azonban akkora aranytartaléka, amely **ilyenkor** az aranyra való **tényleges** beválthatóságot biztosíthatná. Minthogy pedig az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése törvényszerű, és annak legfontosabb jellemzője éppen az állami költségvetés szerepének nagyon jelentős megnövekedése, az aranypénzrendszer megszűnése a tőkésországok belső pénzforgalmában elkerülhetetlen volt.

Ez a változás nagyjából az 1930-as években, a nagy világgazdasági válság idején, ill. az után következett be, miután a válság ellensúlyozására számos állami intézkedést hoztak, többek között nagy költségvetési kiadásokkal járó programokat hajtottak végre. Ma a pénz egyetlen tőkésországban sem váltható be a nemzeti banknál aranyra. **A mai pénz tehát nem aranyat képvisel,** nem helyettesíti azt, hanem az arany helyébe lépett. A mai bankjegy és a bankszámlapénz tehát a **pénzhelyettesítő, „majdnem" pénzből pénzzé vált.**

K: Milyen alapvető okokra vezethető vissza az aranypénzrendszer megszűnése?

V: Alapvető oka ennek az állammonopolista rendszer előretörése, valamint az árszínvonal süllyedő tendenciája (az aranytermelő munka lassabban növekvő termelékenysége miatt).

Az aranytól elszakadt pénzrendszerben tehát a pénz már nem aranyat képvisel, csereértéke nem tükrözi az arany értékváltozásait, és így **az árszint az értéktörvénytől nem függ.** Ez a függőség ugyanis csak akkor áll fenn, ha nemcsak az áruknak, hanem a pénznek is van belső értéke, és így az árukkal kicserélődő pénzmennyiség egyaránt függ az áruk és a pénz értékétől. Az aranytól elszakadt pénzrendszerben viszont a termelékenység növekedésének nem kell feltétlenül az általános árszint változásában kifejezésre jutnia. Ha az árutermelő munka

termelékenysége emelkedik — és tegyük fel, hogy az arany értéke egyébként változatlan —, az áraknak nem kell csökkenniük, hiszen az árszint nem az áruk és az arany értékarányának alakulása szerint változik, sőt az árszint még emelkedhet is. Csökkenő értékű áruk pénzben kifejezett ára egyre magasabb lehet anélkül, hogy ez az értéktörvénynek ellentmondana, egyszerűen azért, mert a pénz nem képviseli a belső értékkel bíró aranyat, ill. annak meghatározott mennyiségét. És megfordítva, az arany értékcsökkenésének sem kell az árak emelkedésében megnyilvánulnia. Az **árszint** változásában tehát itt sem az arany, sem az áruk értékváltozása nem jelentkezik.

K: Az elmondottakból következik-e, hogy az aranytól elszakadt pénzrendszerben az értéktörvény nem érvényesül?

R: Gondoljon arra, hogy az értéktörvénynek **csak az egyik** alapvető követelménye az árszint és az értékszínvonal megegyezése, a másik az árarányok és értékarányok viszonyára vonatkozik.

V: Érvényesül az értéktörvény, mert ha a **pénznek belső értéke nincs,** akkor az értéktörvény úgy értelmezhető, hogy **az áruk árarányai hosszú távon értékarányaihoz igazodnak.** Az összár és az összérték megegyezésére vonatkozó követelmény a jelenlegi pénzrendszerben nem értelmezhető.

c) A BELSŐ ÉRTÉK NÉLKÜLI PÉNZ LÉNYEGE

Az árutermelők az aranytól elszakadt pénzrendszerben is rendszerint úgy jutnak pénzhez, hogy árut adnak el pénz ellenében, és a pénz **képviseli** eladott árujuk értékét. Vannak ez alól kivételek is természetesen, hiszen pl. az állami költségvetés egyszerű hitelfelvétel útján jut pénzhez, így ez a pénz nem képvisel **realizált** áruértéket. Ha viszont a költségvetés árukat, ill. szolgáltatásokat vásárol, akkor a pénzt az áruladók kapják meg, és az ő kezükben az már realizált értéket képvisel. Nagyjából tehát a forgalomban levő pénz zöme valóban realizált áruértéket képvisel. Az aranypénznek is volt képviseleti értéke, hiszen az is áruértéket realizált, de az aranypénznek **belső értéke is** volt, ezenkívül tendencia érvényesült arra, hogy belső értéke és képviseleti értéke nagyjából megegyezzen egymással, ill. képviseleti értéke ne szakadjon el belső értékétől. A mai pénz esetében ilyen tendencia nem érvényesülhet.

K: A fentiek alapján milyen „értéke" lehet az aranytól elszakadt pénznek?

V: Csak képviseleti értéke lehet, amennyiben a mai pénznek nincs saját értéke, és csak realizált áruértéket képvisel.

A mai pénz éppen ezért **nem ugyanolyan pénz,** mint amilyen az aranypénz volt. **Nem mondható azonban, hogy a mai pénznek egészen más a lényege.** A mai pénz is minden árura bármikor elcserélhető, de ugyanez nem mondható el semmilyen árura nézve. A mai bankjegy és számlapénz tehát **a közvetlen kicserélhetőség állapotában van** az árukkal szemben. Eszerint a mai pénz „képviseleti értéke" közvetlenül úgy hat, mint az „értékdologként" értelmezett aranypénz: mindkettő a közvetlen kicserélhetőség állapotában van. Az aranypénztől eltérően azonban a mai pénz — mivel nincs saját értéke — nem lehet általános egyenértékes, de **általános értékképviselő** igen, és ezzel együtt **általános csereeszköz. Az általános egyenértékes fogalma ugyanis feltételezi a pénz belső értéktartalmát, az általános értékképviselő viszont nem.**

K: Mitől pénz tehát a mai bankjegy és számlapénz?

V: Attól, hogy mint általános értékmérő mindkettő a közvetlen kicserélhetőség állapotában van az árukkal szemben.

Mi adja ezt az erejét a belső értékkel nem rendelkező mai pénznek? Nyilvánvalóan az, hogy **törvényes fizetési eszköz.** Ennél is nagyobb jelentőséggel bír azonban, hogy bizonyos objektíven ható, valamint a pénzügyi-monetáris politikával kapcsolatos mechanizmusok és tényezők hatására **a mai pénz is bizonyos stabilitást mutat.** Nagyjából a mai pénzre is vonatkoznak a pénzteremtés azon objektív korlátai, melyek az aranypénzrendszerben érvényesültek (a konjunkturális helyzet, a bankok likviditási képessége, a bankhitel visszafizetésének garanciái). E korlátokon túl azonban a mai pénz viszonylagos stabilitására a fent említett mechanizmusok és tényezők is hatnak. Ezekre még visszatérünk.

Hangsúlyozzuk, hogy a mai pénz **relatív stabilizálásáról** van szó, hiszen manapság éppen az a baj, hogy a pénz az idő múlásával **rendszeresen kevesebb áruértéket képvisel, mint korábban.** Ez főként az inflációs folyamattal függ össze (erről később lesz szó). Amíg az infláció kis mértékű, a pénz képviseleti értéke csak lassan csökken, és ez az áru- és pénzforgalomban külö-

nösebb gondot nem okoz. A **viszonylag stabil** pénz kielégítően funkcionálhat, pénz mivoltát az állam ráadásul törvényes rendelkezésekkel erősíti is. Más a helyzet azonban, ha az infláció felgyorsul. A pénz ekkor is értékképviselőnek tekinthető, csak képviseleti értékéből gyors ütemben veszít, **feladatát tehát egyre rosszabbul tölti be.**

A pénz lényegéhez tartozik, hogy **értéket mér.** Kérdés azonban, hogyan mérhet értéket a belső értékkel nem bíró, **csak képviseleti értékkel rendelkező pénz.** Az arany mint pénz mindenképpen mérheti az áruk értékét, mert az aranynak is és az áruknak is van értéke. Így az áruk mint eltérő értéknagyságok, különböző aranymennyiségekként jelennek meg. Ennek során azonban nemcsak az áruk értékéről, hanem egymás közötti értékarányairól is tudomást szerzünk. Ezt a mozzanatot nevezhetjük **értékaránymérésnek.** Az aranypénz tehát értékaránymérő is. Aranypénzrendszerben tehát az értékmérésnek **kettős mozzanata volt: a szorosan vett értékmérés és az értékaránymérés.** Az aranypénz azért töltheti be ezt a két mozzanatot tartalmazó funkciót, mert magának is értéke van, és **a pénz funkcióit egyedül az arany tölti be.** Ha az áruk és az aranypénz mindig értékük arányában cserélődnek, akkor az árarányok szükségképpen azonosak lesznek az áruk értékarányaival. Miközben az arany mint pénz saját értéke alapján értéket mér, az áruk egymás közötti értékarányait is kifejezi.

Most gondoljuk meg a következőt. Ha **A** áru értéke a duplája **B** áru értékének, akkor az előbbiért nagyjából kétszer annyi aranyat kell adni.

K: Csorbát szenved-e az értékmérés lényegéhez tartozó értékaránymérés, ha **A** áruért kétszer annyi **saját értékkel nem rendelkező pénzt** adunk?

V: Nem, mert ebből a szempontból mindegy, hogy a pénz miből van, van-e értéke vagy nincs, kapcsolatban van-e az arannyal, vagy nincs.

Nemcsak azt mondhatjuk tehát, hogy az értékaránymérés nem függ a pénz értékének nagyságától, hanem azt is, hogy a **pénz értékétől sem függ.** Amint létrejött a saját értékkel nem rendelkező pénz, a **szoros értelemben** vett értékmérés természetesen megszűnt, mert az áruk értéke nem mérhető össze többé a pénz „értékével". Nem szűnt meg azonban a pénznek az a szerepe, hogy **méri, kifejezi az áruk egymás közti érték-**

arányait. Az értékaránymérés szempontjából ugyanis teljesen közömbös a pénz saját értékének nagysága. A mai pénz az értékarányokat nem saját értékének segítségével méri, hanem azzal, hogy a különböző árukkal kapcsolatos cserearányai befolyásolják az áruk termelésének jövedelmezőségét.

Még egyszer le kell itt azonban szögeznünk, hogy az értékaránymérés **fontos előfeltétele** a pénz csereértékének, vásárlóerejének **viszonylagos stabilitása.** Ha ugyanis az általános árszínvonal **rohamosan** emelkedik, akkor a pénz hamarosan alkalmatlanná lesz az árucsere lebonyolítására, hiszen ilyen pénzzel senki sem tud kalkulálni. Ekkor az áruforgalom kidobja magából a korábban pénzként funkcionáló papírdarabot, és másvalami kezdi a pénz szerepét játszani.[7] Meg kell vizsgálnunk tehát, hogy **a)** a mai belső érték nélküli pénz esetén mi határozza meg az általános árszínvonalat, és **b)** mitől függ a mai pénz viszonylagos stabilitása.

6. AZ ÁLTALÁNOS ÁRSZÍNVONAL MEGHATÁROZOTTSÁGA AZ ARANYTÓL ELSZAKADT PÉNZRENDSZERBEN

Noha az általános árszintet — vagy másképpen a pénz csereértékét — ma nem határozza meg az értéktörvény, az árszint alakulása mégsem szabálytalan, nem lehet önkényes. Az árszint mindig levezethető valamiből. Első megközelítésben az a megoldás kínálkozik, hogy amennyiben a pénznek belső értéke nincs, csereértékét, ill. az általános árszínvonal nagyságát a forgalomba bocsátott pénz mennyiségéből vezessük le. Eszerint annál magasabbak az árak, minél több a forgalomba kerülő pénz, pontosabban ez utóbbinak az aránya a forgalomban levő árukhoz képest. Amíg a pénznek saját értéke van, addig — hosszú távon — adott áruforgalom esetén a forgalomba kerülő pénz mennyisége a pénz értékétől függ. Ha a pénznek belső értéke nincs, akkor, úgy látszik, hogy a pénz csereértéke, vásárlóereje a forgalomba kerülő pénz mennyiségétől függ. Az a **látszat** tehát, hogy az általános árszínvonal alakulását egyszerűen a mennyiségi pénzelmélet segítségével kell megmagyarázni.

A problémát alaposabban elemezve azonban megállapítható, hogy az árszint nem egyszerűen a forgalomban levő pénzmeny-

[7] Ilyesmi történt az 1945—1946-os magyarországi infláció idején, amikor a pengő nem tudta betölteni a pénz szerepét, és természetesen az értékaránymérésre is alkalmatlanná vált.

nyiséggel, hanem a **pénzforgalommal** van kapcsolatban. Elképzelhető például, hogy a forgalomban levő pénz mennyiségének növekedése nem vezet a pénzforgalom növekedésére, vagy legalábbis arányos emelkedésére. Lehetséges az ellenkező eset is: a pénzforgalom gyorsabban nő, mint a pénz mennyisége.

K: Lát-e különbséget a forgalomban levő pénzmennyiség és a pénzforgalom között?

R: Gondoljon arra, hogy a forgalomban levő pénzmennyiség nagyobb vagy kisebb lehet attól függően, hogy adott időn belül egy-egy pénzegység hányszor cserél gazdát.

V: A pénzforgalomnak csak egyik komponense a pénz mennyisége, másik a **pénz forgási sebessége.**

Az árszint alakulása, nagysága tehát nagyrészt attól függ, hogy a forgalomban levő pénz mennyire „aktív", milyen hamar költik el. Ez utóbbi pedig nagymértékben függ attól, hogy **a pénz milyen osztályok, társadalmi rétegek tulajdonába kerül.** Tiszta kapitalizmust feltételezve a kibocsátott pénz részben a munkásosztály, ill. a bérből élők, részben a tőkésosztály tulajdona. Az **előbbi** rész a jóval aktívabb, mert ezt a bérből élők **minden körülmények között** elköltik. A tőkések pénze viszont jelentős részben a gazdasági kilátásoktól függően jelenik meg tényleges keresletként. Indokoltabb tehát az árszint mozgásának vizsgálatánál az aktívabb, vagyis a bérként jelentkező pénzből kiindulni, mert az áruk általános árszintjének alakulása jórészt azon múlik, hogy azok **végső realizálása** hogyan valósul meg. A végső realizálás a **végtermékek** eladását feltételezi, a végtermékek legfontosabb vásárlói pedig a fejlett tőkésországokban éppen a bérből élők. A bérekből nem termelési eszközöket, hanem fogyasztási cikkeket vásárolnak, ezért az árszint vizsgálatánál a bérekből kell kiindulni.

a) A FOGYASZTÁSI CIKKEK ÁRSZINTJÉNEK MEGHATÁROZÁSA

Első lépésként tehát a fogyasztási cikkek árszintjét kell meghatározni.[8] Tiszta kapitalizmust feltételezve a fogyasztási cik-

[8] Az általános árszínvonal meghatározásáról, valamint a következőkben a pénz viszonylagos stabilitásáról írott tételeket **Erdős Péter** kutatási eredményei alapján fejtjük ki. (Lásd **Erdős Péter** „Adalékok a mai tőkés pénz, konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez" Közgazdasági és Jogi Könyvkiado 1966.)

kek vásárlói a tőkések és a munkások, ill. a bérből élők. Amennyiben a bérek összege növekszik, adott fogyasztásicikk-mennyiség esetén az árak emelkednek. Vagyis az árszint mozgásának iránya megegyezik a bérek változásával. Fogyasztási cikkeket vásárolnak a tőkések is profitjövedelmükből. Profitjukat azonban egyrészt nem kizárólag fogyasztási cikkekre költik, másrészt fogyasztásicikk-vásárlásaik függetlenek attól, hogy profitjövedelmük emelkedik-e, és milyen mértékben emelkedik. A tőkések fogyasztása ugyanis — szemben a bérből élők fogyasztásával — **rugalmatlan,** azaz pénzbeli profitjuk emelkedése nem váltja ki feltétlenül személyes fogyasztásuk növekedését, és főként **nem annak arányos növekedését.** Ezért a tőkések — szemben a munkásokkal — nem jövedelmükkel, hanem **személyes fogyasztásuk volumenével** hatnak a fogyasztási cikkek árszintjére. Függetlenül attól, hogy pénzjövedelmük, profitjuk éppen hogyan alakul, a tőkések a megszokott tömegű fogyasztási cikket **mindenképpen elfogyasztják.** Így a bérek csak annyi fogyasztási cikkel állnak szemben, amennyi a tőkések **személyes fogyasztásán felül** megmarad. Ezért a munkásoknak kifizetett bért nem az adott időszakban eladásra kerülő összes fogyasztási cikkhez, hanem annak csak **a tőkések személyes fogyasztásával csökkentett** mennyiségéhez kell viszonyítanunk.

A fogyasztási cikkeket ebben az összehasonlításban **értékben** kell kifejeznünk, mert azok összessége — amely számtalan különböző használati értékű áruból áll — másképpen egyetlen számmal nem fejezhető ki. Ha pl. egyfajta fogyasztási cikk egységét egy munkaóra alatt állítják elő, és ára 5 dollár, akkor egy másik, 20 órai munkába kerülő áru ára 100 dollár, és az egyes fogyasztási cikkek árai aszerint különböznek, ahogyan értékük eltér egymástól. Ha a következő jelöléseket alkalmaznánk: **pf** a fogyasztási cikkben megtestesült egy munkaórára jutó pénzmennyiség; **B** a bér pénzben kifejezett nagysága; **F** a forgalomba kerülő összes fogyasztási cikk értéke; és **f** a tőkések személyes fogyasztásába kerülő fogyasztási cikkek értéke, akkor

K: Hogyan határozhatjuk meg egységnyi értékű fogyasztási cikk árszintjét?

V: Árszint: $\mathbf{pf} = \frac{\mathbf{B}}{\mathbf{F} - \mathbf{f}}$.

Fontos megjegyezni, hogy ez az árszint eltér annak hétköznapi értelmezésétől. Mert az **F — f értéknagyság.** Így a fenti tört értéke nem más, mint az egységnyi fogyasztási cikk **értékére** eső bér-pénzmennyiség, azaz a fogyasztási cikkekben tárgyiasult **munkaóra árszintje.**[9] A $\frac{B}{F-f}$ tört nagyságát több tényező befolyásolja. Például a költségvetés, amelynek kifizetései ugyancsak elvonhatnak a bérből élők vásárlásai elől fogyasztási cikkeket. Példa erre a hadsereg, vagy az állami tulajdonban levő egészségügyi, oktatási intézmények fogyasztásicikk-felhasználása. Fogyasztási cikkeket emellett nemcsak bérből vesznek, hanem például a kisárutermelők is. A $\mathbf{pf} = \frac{B}{F-f}$ összefüggés tehát a fogyasztási cikkekben tárgyiasult munka árszínvonalának — a továbbiakban az egyszerű fogalmazás kedvéért: a fogyasztási cikkek árszintjének — nem egyetlen meghatározó tényezője. Fejlett tőkésországokban azonban uralkodók a bérviszonyok, a fogyasztási cikkek nagy részét bérből veszik meg, és itt a fogyasztási cikkek árszintjét meghatározó sajátosság éppen az, hogy a tőkések fogyasztása az összes termelt fogyasztási cikk egy részét lényegében a termelés alakulásától függetlenül felemészti. A $\frac{B}{F-f}$ a kapitalizmusban a fogyasztási cikkek árszintjének tehát nem egyetlen, nem kizárólagos, de mégis legfontosabb tényezője.

A $\frac{B}{F-f}$ árszintnek volt jelentősége **aranypénzrendszer esetén is,** amikor az árszint függött az értéktörvénytől. Láttuk azonban, hogy aranypénz esetén az árszintnek kettős meghatározottsága volt, ezért **a kifizetett nominális bér nem lehetett akármekkora.** A mai, aranytól elszakadt pénzrendszer esetén a **nominális** bérszint akármilyen magas lehet, mert a tőle függően kialakuló árszint a pénznek sem fel-, sem leértékelődését nem válthatja ki.

[9] A tört számlálójában szereplő **B,** vagyis bér természetesen a **nettó bérek** összege, amit a béreket terhelő egyenes adók levonása után kapunk meg Bruttó bérrel nem kalkulálhatunk, hiszen a munkás azt meg sem kaphatja, csak az adók levonása utáni béréből vásárolhat. Emellett a bruttó bérek számbavételénél a duplikáció hibáját is elkövetnénk; a bérekből adók formájában levont összegekből a költségvetés béreket fizethet ki, így az ilyen béreket kétszer, ill. többszörösen vennénk számításba.

b) A TERMELÉSI ESZKÖZÖK ÁRSZINTJÉNEK MEGHATÁROZÁSA

A termelési eszközök árszintje kialakulásának vizsgálatánál az okoz problémát, hogy a bérből élők nem vásárolnak termelési eszközöket, vagyis a termelési eszközök árszintje a $\mathbf{pf} = \frac{\mathbf{B}}{\mathbf{F} - \mathbf{f}}$ összefüggésből **közvetlenül nem vezethető le.** Ám ez az árszint **mégsem függhet merőben más tényezőktől,** hiszen a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek árai között összefüggés van, az előbbiek árai beépülnek az utóbbiak árába. Tekintettel arra, hogy az aranytól elszakadt pénzrendszerben is érvényesül az értéktörvénynek az a követelménye, hogy az **áraránynoknak igazodniuk kell az értékarányokhoz,** azt mondhatjuk, hogy amennyiben a fogyasztási cikkekben tárgyiasult munkaórák árszintje adott, akkor **ezzel adott a termelési eszközökben tárgyiasult munkaórák árszintje is.** Ha pl. a fogyasztási cikkekben tárgyiasult munkaórák árszintje óránként 5 dollár, akkor egy olyan gép, amelynek értéke 1000 munkaóra, 5000 dollárba fog kerülni. Az ettől lényegesen eltérő árszint a gépgyártást vagy túlságosan jövedelmezővé, vagy ráfizetésessé tenné. Úgy is mondhatjuk, hogy a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek árszintjét a jövedelmezőségi követelmény kapcsolja össze egymással.

E: Mi határozza meg a termelési eszközök árszintjét az aranytól elszakadt pénzrendszerben?

V: A fogyasztási cikkekben tárgyiasult munkaórák árszintje.

Mindebből kiderül, hogy az árszint **nem az összes pénzmennyiségtől,** hanem csupán attól a pénzmennyiségtől függ, amit adott fogyasztásicikk-termelés és adott tőkés fogyasztás esetén **bérként fizettek ki.** Ilyen vonatkozásban tehát a pénz csereértéke **a nominálbérektől függ.**[10] A $\mathbf{pf} = \frac{\mathbf{B}}{\mathbf{F} - \mathbf{f}}$ összefüggés tehát végeredményben azt fejezi ki, hogy **a mai pénzrendszerben ár-**

[10] Ezt a megállapítást nem úgy kell érteni, hogy először mindig a nominálbér adott, és ennek alapján alakul ki az ár. Nem igaz. hogy az árszint mindig a bérszint változása nyomán változik meg. Csupán arról van szó, hogy amennyiben a bér adott, nem lehet tőle független az ár, vagy amennyiben az árak adottak, akkor adott termelés és ezen belül fogyasztásicikk-termelés mellett nem lehet akármekkora a bér. **Az áraknak és a béreknek alkalmazkodniuk kell egymáshoz.**

szint és bérszint között kölcsönös és közvetlen összefüggés van. A továbbiakban a $\mathbf{pf} = \frac{\mathbf{B}}{\mathbf{F} - \mathbf{f}}$ összefüggés **árstabilizáló** szerepét fogjuk kifejteni. Aranypénzrendszer esetén mind az árszint, mind a bérszint összefüggésben volt az értéktörvénnyel, ezért akkor az árszint és a bérszint kapcsolata rendszerint nem vezetett az értéktörvény követelményétől **lényegesen eltérő** eredményre. Elmondható-e ugyanez a mai, aranytól elszakadt papirosanyagú pénzrendszer esetében is? Nyilvánvaló, hogy nem. Ez a kérdés azonban szükségessé teszi a mai pénzstabilitás problémájának vizsgálatát.

7. A MAI PÉNZ STABILITÁSÁNAK ELMÉLETI KÉRDÉSEI

a) A PÉNZ STABILITÁSA ARANYPÉNZRENDSZER ÉS AZ ARANYTÓL ELSZAKADT PÉNZRENDSZER ESETÉN

Aranypénzrendszerben pénzhelyettesítők (bankjegy, bankszámlapénz stb.) olyan értelemben lehetnek stabilak, hogy értük a banktól **fix árfolyamon** aranyat lehet kapni. Például a dollárbankjegy akkor stabil, ha — tegyük fel — egy dollár bármikor beváltható egy gramm, tehát **változatlan súlyú és finomságú** aranyra. Ugyanez igaz a bankszámlapénzre is, mert az bankjegyben állandóan lehívható, vagyis a bank közvetítésével a bankjegy is változatlan súlyú aranyat ér. Aranypénzrendszerben azonban a pénzhelyettesítők stabilitása ennél többet nem jelent, tehát **nem jelenti vásárlóerejük stabilitását.** Nem is jelentheti, mert magának az aranypénznek sem lehet stabil a vásárlóereje, minthogy e rendszerben az árszínvonal az értéktörvény függvénye. Ha a pénz belső értéke csökken, akkor — bizonyos tényezőket adottnak véve — az árszint emelkedik, tehát a pénz vásárlóereje csökken. Ez lehetséges abban az esetben, ha az aranytermelő munka termelékenysége rohamosan emelkedik.

E: Aranypénzrendszerben mit jelent a pénzhelyettesítők stabilitása?

V: Aranypénzrendszerben a pénzhelyettesítők akkor stabilak, ha fix árfolyamon változatlan súlyú és finomságú aranyra válthatók be.

Már tudjuk, hogy az aranypénzrendszer megszűnésével maga a bankjegy, illetve a bankszámlapénz lesz a **pénz.** Ez pedig nem lehet az aranyhoz képest stabil, tekintettel az aranyra való beválthatóság megszűnésére. A belső értékkel nem bíró pénz stabilitása csak úgy értelmezhető, hogy a pénzért később ugyanannyi árut lehet kapni, mint korábban, vagyis ha az általános árszínvonal hosszabb időn át nem emelkedik, akkor a pénz stabil. A stabilitás tartalma tehát itt éppen fordítottja annak, mint az aranypénzrendszerben. Nem az aranyhoz képest stabil a pénz, hanem az árukhoz képest. A vásárlóerő szilárdsága éppen olyan esetben képezi a stabilitás tartalmát, amikor a pénznek nincs belső értéke. Teljesen szilárd vásárlóerő aligha biztosítható természetesen viszonylag hosszabb időre, ezért az aranytól elszakadt pénzrendszerben legfeljebb **a pénz viszonylagos stabilitása** figyelhető meg.

E: Mi a stabil pénz fogalma az aranytól elszakadt pénzrendszerben?

V: A belső értékkel nem bíró pénz akkor stabil, ha vásárlóereje stabil.

b) A MAI PÉNZ RELATÍV STABILITÁSÁRA HATÓ SPONTÁN TÉNYEZŐK

A tőkés gazdaságban működnek olyan lényegében véve **spontán módon** érvényre jutó tényezők, amelyek az esetek jelentős részében az aranytól elszakadt pénz — és a továbbiakban csak ilyen pénzről lesz szó — **viszonylagos** stabilitását biztosítják. Ezek a következők.

a) Adott technikai fejlettségi szinten a termelés volumene és a foglalkoztatottak száma közötti arány rövid idő alatt nem változik meg lényegesen. Ellenkező esetben (vagyis ha egyéb tényezők változatlansága mellett a termelés volumene sokkal gyorsabb vagy lassúbb ütemben nő, mint a foglalkoztatottak száma) a termeléssel szemben álló nominálbérösszeg kisebb vagy nagyobb arányú volna.

b) A termelés I. és II. osztálya közötti arány rövid időszakban nem változik meg lényegesen, és emiatt az összes nominálbér és a fogyasztási cikkek termelése közötti arány is viszonylag változatlan maradhat.

c) Az egy foglalkoztatottra jutó nominálbérek a **legtöbb esetben viszonylag lassan** emelkednek. A béremelés a profitkorlát-

ba ütközik, a bércsökkenést pedig politikai megfontolások, kollektív szerződések, a tőkések közötti verseny stb. akadályozza.

d) A bérből élők a kifizetett béreket rendszeresen és túlnyomórészt elköltik. A bérekből megtakarított összeg össztársadalmi szinten évről évre csak csekély hányadú, mert az egyik bérből élő megtakarítását rendszerint kiegyenlíti a másik bérből élőnek a korábbi megtakarítása alapján folytatott költekezése. Ezért érvényesül az a tendencia, hogy a bérből élők vásárlásai minden évben lényegében megegyeznek a kifizetett bérek összegével.

E: A fenti **a), b), c)** és **d)** pontban összefoglalt megállapításokból milyen következtetést vonhat le a $\frac{\mathbf{B}}{\mathbf{F}-\mathbf{f}}$ összefüggés alakulására nézve?

V: Azt, hogy a belső értékkel nem bíró pénz **viszonylag stabil** lehet, amennyiben a $\frac{\mathbf{B}}{\mathbf{F}-\mathbf{f}}$ tört értéke normális körülmények között **csak lassan változik.**

c) TERMELÉKENYSÉG, ÁRSZINVONAL, PÉNZSTABILITÁS

A termelékenység azonban folytonosan változik. Ha a termelékenység emelkedik, akkor a megtermelt fogyasztási cikkek volumene is nő, ezért az $\mathbf{F}-\mathbf{f}$ számértéke is növekszik, hiszen a tőkések fogyasztása konstans. Ennek következtében a tőkések személyes fogyasztását kifejező **f** munkaóra-tartalma a termelékenység emelkedése miatt csökken. Ebben az esetben az $\mathbf{F}-\mathbf{f}$ érték — a munkaóra-tartalom — nő, és ennek megfelelően a $\frac{\mathbf{B}}{\mathbf{F}-\mathbf{f}}$ tört értéke csökken. A fogyasztási cikkekben tárgyiasult munkaóra árszintje tehát **a termelékenység növekedése következtében csökkenhet.** Ebben az esetben egységnyi munkaidő alatt több árut — így több fogyasztási cikket is — állítanak elő. Ha az egységnyi munkaidő (munkaóra) árszintje csökken, akkor természetesen még **jobban csökken a fogyasztási cikkek tényleges árszintje.** A termelékenység növekedése tehát mind a fogyasztási cikkekben tárgyiasult egy-egy munkaóra árának, mind a fogyasztási cikkek tényleges árszintjének a csökkenését előidézheti. Ennek ellenére elképzelhető, hogy a pénz vásárlóereje mégsem változik. Ez abban az esetben lesz így, ha a no-

minálbérek a fogyasztási cikkek termelésének megfelelően emelkednek.

Eltekintve a tőkések személyes fogyasztásától, ha a munkaidő és a munkáslétszám nem változik, akkor F munkaóra-tartalma változatlan, vagyis **növekvő** tömegű fogyasztásicikk-mennyiségben tárgyiasul **változatlan** mennyiségű munkaóra. Ha pedig a kifizetett nominálbérek összege is változatlan, akkor az egységnyi **munkaórára** eső nominálbérösszeg a termelékenység emelkedése után is ugyanakkora lesz, mint volt korábban. **Ilyen értelemben** nem változik a fogyasztási cikkek árszintje. A változatlan mennyiségű munkaórákban értelmezett F azonban — a termelékenység emelkedése miatt — több fogyasztási cikkben jelenik meg, mint a termelékenység emelkedése előtt. Egységnyi munkaóra árszintjének, tehát **a nominálbérnek a változatlansága esetén** ekkor az áruk — köztük egységnyi fogyasztási cikk — árszintje csökken, mert egységnyi tárgyiasult munkának most több fogyasztási cikk felel meg.

Valójában azonban a B összege sohasem marad változatlan. A nominálbér ugyanis közvetlenül függ a **munkásosztály** gazdasági harcától, ez utóbbi pedig valamennyi fejlett tőkésországban igen magas szervezettségi fokot ért el. Törekvése az, hogy az egy keresőre jutó nominálbérek legalább olyan ütemben emelkedjenek, mint ahogyan a termelékenység emelkedik. Ezért a nominálbérek összege rendszerint nő is ennek megfelelő ütemben. A termelés növekedésének másik komponense — a termelékenység emelkedése mellett — a foglalkoztatottak létszámának emelkedése. A létszámnövekedés többlet bérkifizetéssel jár együtt, ezért ha az egy keresőre jutó nominálbér a munka termelékenységének emelkedésével azonos ütemben nő, akkor a nominálbérek összegének növekedési üteme megegyezik a termelés növekedési ütemével.

F: Eltekintve attól, hogy az I. és II. osztály termelésének aránya időközben megváltozhat, továbbá attól, hogy a tőkések személyes fogyasztása rugalmatlan — és ezért f volumenében lassabban emelkedik, mint **F** —, a termeléssel egyenlő ütemben növekvő nominálbérek hogyan hatnak a fogyasztási cikkek árszínvonalára?

M: Árszínvonaluk változatlan marad.

A legritkább esetben fordul elő természetesen, hogy a nominálbérek összegének növekedési üteme pontosan megegyezik a

termelés — és ezen belül a fogyasztási cikkek termelése — növekedésének ütemével. Ezért a következőkben az inflációs folyamat vizsgálatánál **nem indulhatunk ki abból a feltételezésből,** hogy a termelékenység emelkedésének a mai kapitalizmusban **az árszínvonal süllyedésében kell megnyilvánulnia,** hiszen **nemzetgazdasági átlagban** a termelékenység növekedésének **természetes kísérő jelensége a nominálbérek emelkedése.** A nominálbérek növekedését tehát eleve be kell vonnunk a vizsgálatba. Ezért csakis olyan kiindulópont választható, amely szerint a termelékenység emelkedésének **nem kell** az árak csökkenésére vezetnie. A kérdés tehát így vetődik fel: „Mi az oka annak, hogy az árak rendszeresen emelkednek, és a pénz csereértéke rendszeresen csökken?" Nem pedig így: „Mi az oka annak, hogy az árak nem csökkennek?" A nominálbérek nőhetnek gyorsabban is, mint ahogy a termelés emelkedik. Erre az esetre az infláció elemzésénél visszatérünk.

d) PÉNZFORGALMI, ILL. HITELPOLITIKA ÉS PÉNZSTABILITÁS

A mai pénz viszonylagos stabilitásának vannak egyéb, nem spontán módon ható tényezői is. Ezek alapvetően az állam (a nemzeti bank) **pénzforgalmi, ill. hitelpolitikájához** kapcsolódnak. Igaz, a monetáris politika **közvetlenül** a pénzforgalmat szabályozza, de ezen keresztül befolyásolja a $\frac{B}{F-f}$ tört értékét is. Ha például a hitelek korlátozása miatt a pénzforgalom lassabban nő, akkor a **B** növelésére is kevesebb lehetőség van, mert pénz, ill. hitel hiányában **esetleg** a foglalkoztatottság és a bérszínvonal sok vállalatnál nem növelhető, így a $\frac{B}{F-f}$ tört növekedésének mérséklése, s ezzel a pénz viszonylagos stabilitásának erősítése érhető el. Tudjuk, hogy a kétszintű bankrendszer felső szintjén a nemzeti bank áll, amely ma minden fejlett tőkésországban állami bank.[11] A pénz stabilitását célzó monetáris politika közvetlenül **az állami nemzeti bank politikája.**

[11] Ezt a monetáris politikát az Egyesült Államok pénzügyi gyakorlatát alapul véve elemezzük. Az Egyesült Államokban a felső szinten levő nemzeti bank 12 bankból áll. Ezek szorosan együttműködnek, és úgy lépnek fel, mint egyetlen központi állami nemzeti bank. A továbbiakban ezeket úgy kezeljük, mintha egyetlen bankról volna szó, és jegybanknak nevezzük. Azért jegybanknak, mert a mai bankjegyet ez a bank adja ki.

Legfontosabb eszközei: **a)** a rediszkontláb-politika; **b)** a kötelező tartalékráta rendszere és **c)** a nyílt piaci műveletek. Nézzük meg ezeket sorban.

A **rediszkontláb-politika** keretében a központi állami bank a viszontleszámítolási kamatlábat növeli vagy csökkenti. A kereskedelmi bankok váltó ellenében hitelt vesznek igénybe a jegybanktól, ha valamilyen okból készpénzre vagy arra szóló számlakövetelésre van szükségük. Ez előfordulhat például akkor, amikor a kereskedelmi banknak bankjegypénzben kell hitelt nyújtania. A váltók viszontleszámítolási kamatlábának (a rediszkontlábnak) az emelése a kereskedelmi bankok hitelkínálatát mérsékli, a rediszkontláb csökkentése pedig ugyanezt a hitelkínálatot elősegíti.

K: Miért van ilyen hatása a magasabb rediszkontlábnak?

V: Azért, mert az csökkenti a kereskedelmi bank kamatrését, hasznát.

A kereskedelmi bank tehát magasabb rediszkontláb esetén valószínűleg kevesebb hitelt vesz fel a központi bankjegykibocsátó banktól, és ennek megfelelően maga is kevesebb hitelt tud kínálni a tőkésvállalatoknak. Az is lehetséges, hogy a kereskedelmi bank a kamatrés erőteljes szűkülése következtében emelni kénytelen a saját diszkontlábát, ami már a hitelkereslet csökkenését is kiválthatja. A gyakorlat mégis azt mutatja, hogy a rediszkontláb-politika csak **nagyon mérsékelt hatású.** Amennyiben például a vállalatok bíznak abban, hogy befektetéseik nagy profitot hoznak, akkor befektetéseik növelése érdekében a hitelt akkor is igénybe veszik, ha azért magasabb kamatot kell fizetniük.

A most tárgyalt rediszkontláb-összefüggés egyértelműbb akkor, ha a váltóleszámítolás bankjegyben történik. Nyújtható azonban a hitel bankszámlapénzben is, ezért a kereskedelmi bank hitelnyújtó tevékenysége jelentős mértékben független a bankjegytől. A kereskedelmi banknak, amennyiben bankszámlapénzben hitelt nyújt, csak arra kell ügyelnie, hogy likviditását fenntartsa, kívánságra bankjegyben bármikor fizethessen. Mivel a vállalatok a kapott hitelnek csak egy részét hívják le készpénzben, elegendő, ha a kereskedelmi bankok likviditásuk biztosítása érdekében az összes bankszámlapénzben nyújtott hiteleknek csak bizonyos százalékát tartalékolják bankjegyekben. Abban az esetben pedig, ha a kereskedelmi bankok bank-

jegytartalékai e minimális likviditási követelményekhez képest elég nagyok, akkor a központi jegybank hitelkorlátozása (a rediszkontláb jelentős emelése) teljesen hatástalan lehet. Tegyük fel, hogy a kereskedelmi bankok számára a likviditási követelmény 10%, de tényleges tartalékaik aránya 20%.

K: Folytatható-e korlátozó hitelpolitika ebben az esetben a rediszkontláb megemelése révén?

M: Nem. Ebben az esetben a központi bank hiába emeli a rediszkontlábat, a hitelnyújtást ezzel nem korlátozhatja, mert a fölös bankjegytartalékok révén a kereskedelmi bankok **expanzív** hitelpolitikát folytatnának (pl. a bankszámlapénzben nyújtott hitelek növelése útján), és így a hitelnyújtás korlátozása helyett annak növekedése következne be.

Ennek megakadályozását szolgálja a **kötelező tartalékráta.** Ez azt fejezi ki, hogy a kereskedelmi bankok a bankszámlapénzben meglevő passzíváik hány százalékát kötelesek készpénzben (bankjegyben) vagy a jegybankkal szemben pénzre szóló követelésben tartalékolni. Ha a kötelező tartalékráta pl. 20%, a kereskedelmi banknál levő bankszámlapénz összege pedig 10 millió dollár, akkor a kereskedelmi banknak 2 millió dollár készpénzzel, ill. a központi állami jegybankkal szemben 2 millió dollár látra szóló követeléssel kell rendelkeznie. Amennyiben a kereskedelmi bank tartaléka — az iménti példát folytatva — valóban 2 millió dollár vagy ennél valamivel nagyobb összeg, akkor újabb hitelt nem, vagypedig csak nagyon kis mértékben tud nyújtani a jegybanktól való hitelkérés nélkül. Ezzel szemben azonban, ha tényleges tartalékai a 2 millió dollárt — vagyis a kötelező 20%-ot — lényegesen meghaladják, akkor a kereskedelmi bank hitelt nyújthat hitelfelvétel nélkül is, hitelnyújtó tevékenysége független attól, hogy a központi jegybank milyen hitelpolitikát folytat. Ez azonban csak akkor igaz, ha **a kötelező tartalékráta változatlan.**

Ha a kötelező tartalékrátát emelik, akkor ennek megfelelően a kereskedelmi bank **függetlensége csökken,** mert nyilván kisebbek lesznek vagy esetleg eltűnnek a törvényesen előírtnál nagyobb bankjegypénz-tartalékai. Ezért abban az esetben, ha a kereskedelmi bankoknak a kötelező tartalékrátát jelentősen meghaladó bankjegypénz-tartalékaik vannak és az állami pénzügyi szervek a hitelnyújtás korlátozását kívánják elérni, **a kötelező tartalékrátát felemelik.** Amennyiben az említett tartalé-

kok nem nagyok, de a hitelek növelése kívánatos, akkor **a kötelező tartalékrátát leszállítják.** A tartalékráta-politika tehát a hitelexpanzió, ill. hitelrestrikció fegyvertárába tartozik.

A tartalékráta eredetileg a bankok likviditásának biztosítását szolgálta, vagyis azt, hogy a bankok ügyfelei követeléseiket bankjegypénzben kívánságra bármikor megkaphassák. Manapság a tartalékráta-rendszer pontosan megfordítva, **nem a bankok likviditásának növelését, hanem annak inkább elvonását szolgálja.**

K: Miben látja a kötelező tartalékráta-rendszer jelentőségét?

V: Biztosítani kívánja, hogy a bankok ne legyenek **az állami jegykibocsátó banktól függetlenül** likvidek. Külön jelentősége van ugyanis a kötelező tartalékot meghaladó likviditásnak. **Ezt a likviditást az állam lényegesen csökkentheti a kötelező tartalékráta felemelésével.**

Ismét hangsúlyozni kell, hogy a kötelező tartalékráta-rendszer **önmagában** nem képes a hitelnyújtás mennyiségi korlátozására. A kereskedelmi bankoknak ugyanis módjuk van a kötelező tartalékoknak az előírt mértékre való felemelésére. Például ha a kereskedelmi bank váltóleszámítolással nyújt bankszámlahitelt, akkor **„jegybankképes" aktíváinak**[12] **volumene is növekszik.** Így a kötelező tartalékráta felemelése nem feltétlenül készteti a kereskedelmi bankokat bankszámlapénz-teremtő tevékenységük korlátozására, mert a váltók viszontleszámítolásával bármikor biztosíthatják a tartalékrátának megfelelő összeget. Ezért a tartalékráta felemelése csak akkor hatásos, ha az párosul a „jegybankképes" aktívák készpénzre váltásának korlátozásával. Ilyen korlátozó intézkedések lehetnek pl. a hitelkontingensek a jegybank részéről (amikor a jegybank csak meghatározott összeg erejéig hajlandó váltót viszontleszámítolni), és ez a hitelkontingens párosulhat jelentős rediszkontlábemeléssel stb. Ebben az esetben a tartalékráta felemelése már valóban korlátozza a kereskedelmi bankok pénzteremtő tevékenységét. Még az is előfordulhat, hogy a felemelt kötelező tartalékráta meghaladja a kereskedelmi bank tényleges tartalékait, és ekkor a banknál többlettartalék helyett **hiány** áll elő. Ezt a jegybank hitelkontingentáló intézkedései esetén a kereskedelmi

[12] Jegybankképes aktíváknak azokat az értékpapírokat nevezik, amelyeket a jegybank általában hajlandó bankjegypénzre átváltani, vagy amelyekre hajlandó látra szóló folyószámlahitelt nyújtani.

bank esetleg csak úgy tudja megszüntetni, ha forgalomképes értékpapírokat ad el, azaz a forgalomból pénzt von el. Ebben az esetben a kötelező tartalékráta felemelése pénzforgalomcsökkentő, tehát ár- és pénzstabilizáló hatású.

Ezzel azonban elérkeztünk a pénzforgalom szabályozásának harmadik fontos eszközéhez, az ún. **„nyíltpiaci műveletek"** politikájához. E politika keretében a központi jegybank túlnyomórészt értékpapírokat — elsősorban állami adóssági leveleket — ad el, ill. vásárol. A nyíltpiaci műveletek keretében a jegybank a **kereskedelmi bankoknak** ad el értékpapírokat, vagy tőlük vásárol ilyeneket. Ennek feltétele, hogy az állami jegybanknak legyen számottevő forgalomképes értékpapírkészlete. Értékpapírok eladása esetén a jegybank azok értékével megterheli a kereskedelmi bankok számláját, vagyis csökkenti a központi jegykibocsátó bankkal szemben fennálló folyószámla-követelésüket. **Ezáltal csökken a kereskedelmi bankok likviditása,** ami korlátozza hitelnyújtó képességüket, mert a kötelező tartalékrátát csak az eddiginél kisebb folyószámlahitel nyújtása esetén tudják betartani. A központi jegykibocsátó bank tehát az értékpapírok **eladása útján restriktív hitel-, ill. pénzügyi politikát** folytat. Megfordítva pedig, amikor a központi bank a nyíltpiaci műveletek keretében értékpapírokat vásárol, akkor a vételárat a kereskedelmi bankok számláján jóváírja, vagyis likviditásukat növeli.

K: Hogyan hat a „nyíltpiaci műveletek" politikája a kereskedelmi bankok hitelnyújtó-képességére?

V: Likviditásuk növelésével növelheti, csökkentésével pedig korlátozhatja a hitelnyújtó-képességüket.

A monetáris politika fenti három fő eszköze hatással lehet a hitel- és pénzforgalom **globális** szabályozására, befolyásolhatja azt, de nem biztos, hogy például a magasabb rediszkontláb, a felemelt tartalékráta a hitelexpanziót csökkenti, mert — mint mondottuk — a vállalatok hiteligénye magasabb kamatláb mellett is nőhet, a bankok a felemelt likviditás követelményének is eleget tudnak tenni. A nyíltpiaci műveletek hatása is ellensúlyozható, ha a kereskedelmi bankoknak nagy tartalékai vannak, vagy ha a viszontleszámításra benyújtható váltókészletük összege nagy. Az említett monetáris eszközök fő hibája éppen az, hogy **globális, nem pedig szelektív hatásúak.** Ez azt jelenti, hogy a rediszkontláb változása ugyanúgy, mint a

másik két monetáris politikai eszköz alkalmazása, a hitelfeltételek **általános mennyiségi szabályozását** eredményezheti.

K: Milyen probléma származhat ebből?

R: Gondoljon arra, hogy a monetáris politika eszközeinek egyforma mértékű szigorítására vagy enyhítésére **minden ágazatban egyszerre** soha nincs szükség.

V: A problémát az okozza, hogy adott körülmények között mindig vannak olyan ágazatok, ahol restriktív, és olyanok, ahol extenzív hitelpolitikát volna indokolt folytatni. A globális hatású monetáris politika viszont egyformán kezel minden ágazatot.

De a globális hatás sem vezethet mindig a kívánt eredményekhez. Ha pl. egy adott időszakban keresleti túlsúly áll fenn, vagyis az **általános** árszínvonal emelkedésével kell számolni, akkor indokolatlan **az olyan hitel megtagadása, amely éppen a kínálat** (pl. a fogyasztásicikk-kínálat) **növelését segíti elő.** Ez az árak további emelkedéséhez és a pénz vásárlóerejének további rontásához vezethet. Az általános árszínvonal emelkedése azonban éppen restriktív monetáris politikát követel. Az ilyen ellentmondásos helyzet a tőkés termelési mód anarchiájának egyik megnyilvánulása. Annak oka, hogy a pénzügyi irányító szervek — a pénz viszonylagos stabilitását célzó intézkedéseik során — **nem szelektív eszközöket** alkalmaznak, abban keresendő, hogy a bankok, és köztük a jegybank, nagyon gyakran nem is tudják megállapítani egy-egy konkrét időpontban vagy időközben az ágazatok helyes arányait és ennek megfelelően az egyes ágazatoknak nyújtható hitelek arányait.

8. AZ INFLÁCIÓ LÉNYEGE ÉS AZ AZT ELŐIDÉZŐ TÉNYEZŐK

Eddig azt elemeztük, hogy milyen objektív és szubjektív tényezők hatnak az árszínvonal — s így a pénz — relatív stabilitására. Ezen elemzés alapján jobban megérthetjük a kapitalizmusban érvényesülő inflációs mechanizmust, ill. az inflációt előidéző különböző tényezőket.

Nem minden általános áremelkedés inflációs természetű. Az aranypénzrendszer idején, amikor az árszínvonal függött az értéktörvénytől, áremelkedés következett be, ha az aranytermelő munka termelékenysége gyorsan emelkedett. Ezt azonban nem tekinthetjük inflációnak. Az infláció fogalma ugyanis eleve feltételezi, hogy a pénz elszakad az aranytól. A klasszikus kapitalizmusban is akkor lépett fel infláció, amikor a pénz kapcsolata az arannyal **atmenetileg** megszűnt, és különösen akkor, amikor az államkincstár vásárlásainak fedezésére nagy mennyiségű, aranyra be nem váltható papírpénzt bocsátott ki. Mivel az infláció az aranytól elszakadt pénzrendszerre jellemző folyamat, itt eleve az állammonopolista kapitalizmusbeli pénzrendszert vesszük figyelembe.

Elvileg ebben a pénzrendszerben sem feltétlenül inflációs természetű minden áremelkedés. Áremelkedés ugyanis bekövetkezhet **konjunkturális okokból is.** Ha jó a konjunktúra, akkor a beruházások hirtelen megemelkedése miatt a kereslet gyorsan nő, amit a kínálat — adott árakon — nem tud kielégíteni. Ilyenkor az árak a kereslet túlsúlya miatt emelkednek, helyesebben, **a kereslet és kínálat magasabb árak mellett kerül egyensúlyba.** Ekkor azonban áremelkedés csak **átmenetileg** tapasztalható. A beruházások végrehajtása, befejezése után a termelés ugrásszerűen megnő, és ekkor a kínálat nő gyorsabban a keresletnél, ezért — az ármozgást befolyásoló egyéb tényezőktől eltekintve — csak alacsonyabb árak mellett jöhet létre kiegyenlítődésük.

A konjunkturális áremelkedés azonban sohasem jelentkezik önmagában, ezért utána legfeljebb az árnövekedés **üteme** lassul. A konjunkturális áremelkedést sem tekintjük inflációs áremelkedésnek, alapjában véve azért, mert ekkor az áremelkedés — egyéb árnövelő tényezőktől eltekintve — **csak ideiglenes.** Ezzel semmiképpen nem magyarázható tehát az általános árszínvonal **tartós,** akár **sok évtizeden** át is megfigyelhető **emelkedése.** A továbbiakban éppen ezért a konjunkturális áremelkedést is figyelmen kívül hagyjuk.

Inflációs áremelkedésnek nevezzük **az általános árszínvonal rendszeres emelkedését, ill. a pénz csereértékének rendszeres csökkenését.** A hangsúly azon van, hogy az inflációs áremelkedést **nem kell árcsökkenésnek követnie.** Az árak akkor emelkedhetnek rendszeresen, ha az áremelkedést nem korlátozza az értéktörvény. Ezért inflációs áremelkedés csak olyan viszonyok

között bontakozhat ki, amikor a pénzrendszer elszakadt az aranytól.

K: Mi tehát az infláció?

V: **Az infláció a belső értékkel nem bíró pénz vásárlóerejének rendszeres csökkenése, ill. az ilyen pénzrendszer mellett bekövetkező rendszeres, folyamatos áremelkedés.**

b) ÁLLAMI KÖLTSÉGVETÉS ÉS INFLÁCIÓ

Az inflációs áremelkedést előidéző tényezők közül kiemelendő **az állami költségvetési bevételek és kiadások** — nemzeti jövedelemhez viszonyított — **arányának növekedése.** Ennek megértése végett bizonyos feltevéseket kell alkalmaznunk. Feltételezzük,

a) hogy az állami költségvetés bevételeit teljes egészében improduktív célokra költi (pl. fizeti a nem termelő munkát végző alkalmazottait, fegyvereket vásárol, zsoldot fizet a katonáknak stb.). A feltételezés jogos, mert az állami költségvetési kiadások túlnyomó része valóban improduktív rendeltetésű;

b) hogy a költségvetés nem deficites, vagyis a kiadásokat teljes egészükben fedezik a költségvetés adóbevételei;

c) hogy improduktív tevékenységet **csak az állami költségvetés végez,** vagyis egyelőre csak a **termelő** tőkésvállalatok létét vesszük figyelembe (később ezt az egyszerűsítő feltételezést elvetjük);

d) az **első lépésben** abból indulunk ki, hogy az adóbevételek teljes egészükben a tőkés profitjövedelmekre kivetett adókból származnak.

E feltételezések mellett hogyan alakul tehát az általános árszínvonal, ha a költségvetési bevételek és kiadások növekedése a nemzeti jövedelem termelésének növekedésénél gyorsabb ütemű, vagyis az állami költségvetés aránya növekszik a nemzeti jövedelemhez képest?

Az állami költségvetés növekvő adóbevételeit természetesen kiadásai fedezésére fordítja, tehát növeli a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésével, ill. az áruvilággal szemben fellépő keresletet. Ha a megnövelt adókat a tőkések profitjából fizették be, akkor az első megfontolás amellett szól, hogy a tőkéseknek nem marad elegendő pénzük szándékolt vásárlásaik — pl. fogyasztási és felhalmozási kiadásaik — vég-

rehajtására. Személyes fogyasztásuk azonban rugalmatlan, így fogyasztási kiadásaikat lényegében nem csökkentik. Felhalmozási kiadásaik, ill. termelésieszköz-vásárlásaik pedig alapjában véve a konjunkturális kilátásoktól függőek.

F: Ha — többek között az állami vásárlások miatt is — konjunkturális helyzet jön létre, akkor hogyan alakulnak a tőkések termelésieszköz-vásárlásai?

R: Gondoljon arra, hogy amennyiben az állami adókivetések miatt a tőkéseknél pénzhiány lép fel, a bankokhoz fordulnak hitelért, pl. váltókat számítoltatnak le.

M: A hitelek segítségével végül is lényegében ugyanannyi termelési eszközt és fogyasztási cikket vásárolhatnak meg, amennyit egyébként is vásárolni szándékoztak.

A megnövekedett arányú költségvetés azonban növeli a fogyasztásicikk-vásárlást (pl. alkalmazottainak stb. bért fizet) és az egyéb anyagi termékek iránti keresletet (pl. fegyvereket vásárol, kaszárnyákat, esetleg utakat stb. építtet). Közben a tőkések által kifizetett bérek, a tőkések személyes fogyasztási kiadásai és termelésieszköz-vásárlásai — a jó konjunktúra miatt — legalább a korábbi szinten maradnak. Emellett az állami költségvetés — az adók növelésével — egyrészt anyagokat von el (pl. fegyverek gyártása céljából), másrészt **pótlólagos** bérkifizetéseivel és dologi kiadásaival szükségképpen növeli a fogyasztási cikkek és egyéb anyagi javak keresletét. Az eredmény: **az általános árszínvonal megemelkedése.**

K: Inflációs jellegű-e ez az áremelkedés, ha igen, miért?

V: Igen, mert tartós és rendszeres lesz, amennyiben a költségvetés aránya a nemzeti jövedelemhez képest emelkedő irányzatú.

Minthogy a költségvetés arányának emelkedése következtében előfordul, hogy az árak megnövekednek, a költségvetési adóterhek **végül is nem a profit rovására nőnek.** Igaz, a kiinduló feltételezés szerint a tőkések profitjuk egy részét adó fejében befizetik a költségvetésbe. Az áremelkedés következtében azonban **bruttó profitjuk összege nagyobb lesz,** ami végül is lehetővé teszi számukra, hogy szándékolt beruházási és fo-

gyasztásicikk-vásárlásaikat is fenntarthassák, és a rájuk kivetett adót is befizethessék. Bruttó profitjuk tehát akkorára nő, hogy abból társadalmi átlagban adót is fizethetnek, és felhalmozási, valamint fogyasztási kiadásaikat is fenntarthatják. Ha viszont a bruttó profit mégsem alakul így, akkor a béreknek — reálértékben — esniük kell. Ez a körülmény fokozhatja a bérharcot.

Ugyanezt eredményezi az a közismert tény is, hogy a költségvetés adóbevételei nagyobb mértékben nem a tőkés profitokra közvetlenül kirótt adókból, hanem **béradókból** származnak. Ilyen esetben **az eredmény ugyancsak inflációs áremelkedés.** A munkások és alkalmazottak ugyanis nem nyugszanak bele abba, hogy az állam a nettó béreket az adók növelésével csökkentse, ill. ezzel a nettó bérek növekedését lelassítsa, és ezért a bruttó bérek gyorsabb emelését követelik. Ez nagyon gyakran sikerre is vezet, és ilyenkor a nominálbérek — a **B** aránya — már megnő **F** — f-fel szemben.

A költségvetés arányának növekedése a nemzeti jövedelemhez képest nem vezet inflációs áremelkedésre akkor, ha ezzel egy időben a tőkések szándékolt kiadásainak hányada a nemzeti jövedelemhez képest csökken. Nagyon valószínűtlen azonban, hogy az állami költségvetés súlyának növekedése éppen olyan mértékű lesz, mint a tőkések szándékolt kiadásainak csökkenése a nemzeti jövedelemhez képest. A tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainak csökkenése a nemzeti jövedelemhez viszonyítva — eltekintve e kiadások **ciklikus visszaeséseitől** — rendszerint csak kismértékű, ezért a költségvetés súlyának növekedése az esetek nagy részében inflációs áremelkedést vált ki.

A tőkések kiadásainak aránya a nemzeti jövedelemhez képest **meg is növekedhet.** Előfordul ugyanis, hogy az újratermelési összefüggések következtében a tőkések felhalmozási kiadásai gyorsan — a nemzeti jövedelemnél gyorsabban — emelkednek. Ilyenkor már az is inflációt vált ki, **ha a költségvetésnek a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya változatlan.** A költségvetés bevételei és kiadásai a tőkések szándékolt kiadásait ebben az esetben éppen úgy keresztezik, mint amikor a költségvetés súlya nő meg a nemzeti jövedelemhez képest. A tőkések ilyenkor is hitelfelvételre kényszerülnek, a nominálbérek összegének aránya a bérből és fizetésből élők rendelkezésére álló fogyasztási cikkek volumenéhez képest ebben az esetben is éppúgy megnövekszik, mint a fent tárgyalt esetben. A tőkések kiadásainak a nemzeti jövedelemhez viszonyított növe-

kedése azonban éppúgy átmeneti — bár esetenként elég hosszú ideig eltartó — jelenség, mint felhalmozási és fogyasztási kiadásaik csökkenése. Ez időszakonként emelkedő és csökkenő tendenciájú is lehet. A költségvetés arányának növekedése azonban hosszabb időszakban egyértelműen emelkedő tendenciájú.

E: Hogyan hat a költségvetés nemzeti jövedelemhez viszonyított növekedése az árszínvonalra?

V: Emeli az általános árszínvonalat. Ezt a hatást a tőkések kiadásai arányának növekedése még meg is gyorsíthatja, az arány csökkenése viszont lassíthatja, de nem ellensúlyozhatja teljes mértékben.

Az állami költségvetés az állammonopolista kapitalizmus időszakában **rendszerint deficites,** és kiadási többletének fedezésére hitelt vesz fel. Ha a hitelt nem banktőkésektől veszi fel, akkor **pénzújraelosztó,** ha banktőkésektől vagy jegybanktól, akkor **pénzteremtő** hitellel van dolgunk. Mindkét esetben infláció bontakozhat ki. Ha az államháztartás pl. a nem-banktőkéseknek adja el adóssági leveleit (pénzújraelosztó hitel), akkor a pénznek a bankba való visszaáramlása lelassul, mert a tőkések pénzüket kisebb arányban helyezik el a bankban tartós betétként, ehelyett állampapírokba fektetik. **Nemcsak a pénzteremtés gyorsulása, hanem a bankba való pénzvisszaáramlás lassulása is** növeli a forgalomban levő pénz mennyiségét és ezzel együtt a pénzforgalmat. Egyéb tényezők változatlansága esetén ez emeli az általános árszínvonalat. Ha viszont a költségvetés pénzteremtő hiteit vett fel deficitjének fedezésére, akkor — mivel a tőkésállam alapjában véve improduktív tevékenységet folytat — az államháztartás növeli vásárlásait anélkül, hogy a termelés emelkedését közvetlenül előidézné. Ezzel az állami költségvetés a keresletet úgy megemelheti, hogy az az árak változatlansága esetén a kínálatot túlszárnyalja, ezért kiegyenlítődése csak **emelkedő árak mellett jöhet létre.**

A deficites költségvetés tehát mindenképpen növeli a pénzforgalmat. Ha azonban a költségvetés kiegyensúlyozott, de aránya a nemzeti jövedelemhez képest nő, és eközben — a legegyszerűbb esetet alapul véve — adó formájában elvonja a tőkések vásárlásra szánt profitjának egy részét, akkor a vállalatok a bankoktól hitelt vesznek fel, **ezzel is nő a forgalomba ke-**

rülő pénz mennyisége. Az eredmény tehát mindkét esetben ugyanaz.

K: Mégis, lát-e valami különbséget a két eset között?

V: A különbség csak az, hogy a második esetben, amikor a hitelt a tőkés vállalatok veszik fel, a pénzt nem állami adósságlevelek, hanem váltók ellenében bocsátják a forgalomba.

A különbség azonban felületi. **A lényeg ugyanaz.** A forgalomba kerülő pénz mennyisége — változatlan mértékű pénzvisszaáramlást feltételezve — **a költségvetés arányának növekedése, ill. az improduktív természetű kiadások emelkedése miatt nő meg.** Mindkét esetben inflációs áremelkedés indul meg, amely igen jelentős mértéket érhet el. A mai viszonyok között tehát, amikor az állami költségvetésen a nemzeti jövedelem tekintélyes hányada fut keresztül, és a költségvetés a tőkés vállalatok tevékenységét erőteljesen befolyásolja, és amikor az arany a belső áruforgalomban megszűnt pénzként funkcionálni, alig van különbség a vállalatoknak és a költségvetésnek nyújtott pénzteremtő hitelek között.

Nincs sok értelme azt sem boncolgatni, hogy helyesebb-e a pénzt váltók, mint állami adósságlevelek ellenében kibocsátani. Igaz, hogy a váltók ellenében kibocsátott bankjegy vagy számlapénz közvetlen kapcsolatban állhat az áruhitellel, az állami adósságlevelek ellenében kibocsátott pénz viszont rendszerint nem kapcsolódik áruhitelaktusokhoz. A gyakorlat azonban nem tesz különbséget az előbbi vagy az utóbbi úton forgalomba kerülő pénz között, ezért a váltók ellenében kibocsátott bankjegy már rendszerint nem szilárdabb pénz, mint az állami adósságlevelek ellenében kibocsátott. **A legfontosabb annak megértése, hogy nemcsak a deficites költségvetés okozhat inflációt, hanem a növekvő arányú és kiegyenlített költségvetés is.**

c) AZ IMPRODUKTÍV SZEKTOR ARÁNYÁNAK NÖVEKEDÉSE ÉS AZ INFLÁCIÓ

Az inflációs folyamatok eddigi vizsgálata során mindig azt feltételeztük, hogy a tőkések tulajdonában levő vállalatok a termelés területén működnek. Valójában azonban a tőkésvállalatoknak egyre nagyobb része nem az anyagi termelés területén található, hanem az **improduktív** gazdasági szférában. Ehhez a szférához sorolható a bankok és a pénzintézetek tevékenysége,

a szolgáltatások jelentős része, és **részben** a kereskedelem, **amennyiben** a kereskedelmi vállalatok az értékalak megváltoztatásával foglalkoznak. Az improduktív gazdasági szférába tartozik **az állam gazdasági tevékenységének** túlnyomó része is, ezen belül az állami költségvetés. Az állami szférával azonban most nem foglalkozunk, mert a költségvetésnek az inflációs áremelkedést kiváltó hatását az előzőkben már megvizsgáltuk.

A nem-állami improduktív szféra tőkéseinek kiadásai lényegében ugyanolyan hatást gyakorolnak az árszínvonal alakulására, mint a költségvetés kiadásai. Hasonlóan a termelő tőkésekhez, az improduktív szférában működő tőkések személyes fogyasztási kiadásai is rugalmatlanok, felhalmozási kiadásaik pedig a konjunkturális helyzethez alkalmazkodnak. Kiadásaik is lényegében ugyanúgy függetlenek az állami adóterhek alakulásától. Az e területeken működő tőkések kiadásai ezért igen jelentős mértékben aszerint változnak, hogyan alakul a nemtermelő területek részaránya. Ha ez az egész tőkés gazdaságban nő, akkor e tőkések kiadásai egészükben gyorsabban nőhetnek, mint a nemzeti jövedelem, és ezen belül a fogyasztási cikkek termelése. Ez növelheti az **f** részesedését a nemzeti jövedelmen belül még akkor is, ha az egyes tőkések személyes fogyasztása rugalmatlan. Emiatt **F — f** értéke kisebb lehet, mint különben lenne, tehát az improduktív szektor arányának növekedése máris rendszeresen árnövelő hatású, azaz inflációs áremelkedést idéz elő.

K: Miért teremtenek ilyen tendenciát az improduktív szféra tőkéseinek **felhalmozási** kiadásai?

R: Gondoljon arra, hogy a felhalmozás alapjában véve dologi kiadásokat jelent, anyagi alkotórészeiket a termelésben elő kell állítani, ami az **F** részarányát a társadalmi termelésen belül csökkenti, és **F** volumenének növekedését mérsékli. Emiatt az **F — f** értéke is kisebb lesz, ill. az ennek megfelelő fogyasztási cikkek volumene csak lassabban nő. A nominálbérek növekedési üteme ezzel szemben nem csökken, hiszen az említett anyagi alkotórészek előállításánál is bért kell kifizetni.

V: Azért, mert a nominálbérek összege a bérből élők rendelkezésére álló fogyasztási cikkek volumenéhez képest megnő, ami elkerülhetetlenné teszi mind a fogyasztási cikkek,

mind pedig a termelési eszközök árszínvonalának emelkedését.

Fontos tudni, hogy csupán a **növekvő arányú** improduktív kiadások okoznak áremelkedést. Lehet az improduktív szféra kiadásainak aránya bármilyen nagy, miatta csupán az árszínvonal lesz viszonylag magas, az árak **csak emiatt nem lesznek növekvő irányzatúak. Az infláció mindig emelkedő, nem pedig egyszerűen magas árakat feltételez.** Az árak akkor emelkednek, ha a bérből élők rendelkezésére álló fogyasztási cikkek volumene **a nominálbérhez képest** viszonylag csökken. Ezt a csökkenést pedig az improduktív szféra részarányának **növekedése** okozza, **nem pedig egyszerűen nagy aránya.**

d) A MONOPOLKAPITALISTA ÁREMELÉS ÉS AZ INFLÁCIÓ

Az előbbi fejezetekben már beszéltünk a monopolárról, amelynek alakulása döntően a monopóliumok kalkulációjától függ. Ha a monopóliumok eladási áraikat emelik, az inflációs áremelkedést okoz. Monopóliumos áremelés lehetséges mind a fogyasztási cikkeknél, mind a termelési eszközöknél. Ha a monopóliumok **a fogyasztási cikkek árait emelik,** az növeli a létfenntartási költségeket, ami előbb-utóbb szükségessé teszi a nominálbérek emelését is, főként a bérharc hatására. Ebben az esetben:

K: 1. Emelkedhet-e az általános árszínvonal, és miért?
2. Nő-e a pénzforgalom és miért?

V: 1. Igen, az általános árszínvonal — egyéb tényezők változatlansága mellett — emelkedhet, mert a **B** hányada megnő a fogyasztási cikkekkel szemben.
2. A pénzforgalom is nő, mert a bérek emelése növeli a vállalatok készpénzszükségletét, ami sok esetben arra készteti őket, hogy bankhitelt vegyenek fel.

A pénzforgalom tehát nem az áruforgalom emelkedése, hanem a monopolárak megemelése miatt nő meg, és ez az inflációs áremelkedés kísérő jelensége. Az inflációs áremelkedést kiválthatja **a termelési eszközök árainak monopóliumos megemelése is.** Ha emelkednek a termelési eszközök árai, ez a termelési eszközöket vásárló tőkésvállalatok kiadásait növeli. Továbbá, a monopóliumos áremelkedés növeli a fogyasztási cik-

keket gyártó tőkésvállalatok önköltségét is. Ezek között a tőkésvállalatok között azonban sok monopólium is található, amelyek nem nyugszanak bele önköltségük emelkedésébe.

K: A termelési eszközök monopóliumos áremelésének miért van inflációs hatása?

V: Azért, mert **a)** növeli a termelési eszközöket felhasználó tőkések pénzszükségletét, ami a pénzteremtő hitelek felvételének növekedését válthatja ki; és **b)** a fogyasztási cikkeket gyártó monopóliumok is áremeléssel reagálnak.

A fogyasztási cikkek és a termelési eszközök monopóliumos áremelésének tehát egyaránt inflációs hatása van, akkor is, ha a pénzt mindig váltók leszámítolása útján bocsátják a forgalomba.

e) OSZTÁLYELLENTÉTEK ÉS INFLÁCIÓ

E fejezet 7/c. pontjában megjegyeztük, hogy még vissza fogunk térni arra az esetre, amikor **az egy keresőre jutó nominálbérek a termelékenységnél gyorsabban emelkednek.** Most ezt vizsgáljuk. Az aranytól elszakadt pénzrendszerben ez így kell hogy legyen, mert ilyen irányban hatnak — többek között — a már tárgyalt inflációs tényezők. A szakszervezetek törekvése természetesen éppen az, hogy **az átlagos reálbérek növekedése tartson lépést a termelékenység emelkedésével.** Akkor azonban, amikor az árak egyéb tényezők miatt is nőnek, ehhez nem elegendő, ha az átlagos nominálbérek a termelékenységgel együtt nőnek. Ha pl. az állami költségvetés részaránya nő, vagy ha a költségvetés deficites, és ha az improduktív szektor aránya, valamint a monopolár nő, akkor a nominálbéreknek a termelésnél gyorsabban kell emelkedniük, és rendszerint a II. osztály termelésénél is, mert ebben az esetben **az áraknak is emelkedniük kell.** Ezért a munkásosztály harca során hamarosan a termelékenység növekedését meghaladó béremelés követelésével lép fel. Ha pl. a termelékenység átlagos évi növekedési üteme 2%, az áremelkedés üteme pedig a különböző inflációs faktorok következtében évi 3%, akkor a szakszervezetek a bértárgyalásoknál természetesen nem 2%-os, hanem ennél jóval nagyobb nominálbér-emelést fognak követelni. Ha más tényezőket nem veszünk figyelembe, hanem csak a munkásosztály gazdasági harcát és a szakszervezetek tevékenységét, akkor:

K: Az infláció hatására az átlagos nominálbérek hogyan változnak a termelékenység alakulásához képest?

V: Az átlagos nominálbérek rendszerint gyorsabban nőnek, mint a termelékenység, mert nemcsak a termelékenység nő, **hanem az árak is emelkednek.**

Az átlagos nominálbérek a termelékenység nemzetgazdasági szinten számított átlagos évi növekedési üteménél akkor is gyorsabban emelkednének, ha a már tárgyalt inflációs faktorok nem léteznének. Ennek az a magyarázata, hogy az egyes ágazatokban a termelékenység növekedési üteme sohasem egyforma, mert vannak dinamikus és hanyatló ágazatok. Az előbbiekben a termelékenység növekedési üteme többszöröse is lehet az utóbbiakénak. Ha a dinamikus ágazatokban a termelékenység gyorsabb ütemben nő, és azok monopóliumok kezében vannak — márpedig ez a mai viszonyok között szinte kivétel nélkül így van —, akkor itt a realizált profit is rendszerint sokkal gyorsabb ütemben nőhet, mint a viszonylag lassabban fejlődő területeken. A termelékenység magas növekedési üteme ugyanis a termelt áruk **értékét** gyorsan csökkenti, a monopolista pozíció miatt azonban az árak igazodása az értékhez gyakran nem következik be. Ezen ágazatokban a munkások bérköveteléseiket a termelékenység és a profit ágazaton belüli növekedéséhez igazítják, és a dinamikus ágazatokon belül a nominálbérek emelkedése gyakran alkalmazkodik is a termelékenység növekedéséhez.

Ha valamely területen a nominálbérek gyorsan emelkednek, az valamennyi ágazat bérmozgására hatást gyakorol. Nem képződhet ugyanis szakadék a különböző ágazatok bérszínvonala között, pontosabban **nem lehetnek egyre nagyobbak a bérkülönbségek.** A nominálbérek összege így nemzetgazdasági átlagban gyorsabban emelkedik, mint amilyen ütemben a termelékenység országos átlagban emelkedik. Ez az esetek túlnyomó részében egyúttal azt is eredményezi, hogy az összes nominálbérek gyorsabban emelkednek, mint ahogy a fogyasztási cikkek termelése nő. A termelékenység a vállalatok között is egyenlőtlen ütemben emelkedik, és ennek a fentiekhez hasonló eredménye lehet, még abban az esetben is, ha eltekintünk a monopolista pozíciótól.

A termelékenység emelkedésének a vállalatok közti eltérő ütemén alapuló gyors nominálbér-emelkedésnek természetesen megvan a szigorú korlátja. A béremelkedés csak addig tarthat, ameddig a termelékenység

lassúbb növekedését elérő vállalatok a viszonylag gyors nominálbéremelkedést fedezni tudják, vagyis amíg tönkre nem mennek, hiszen csőd esetén nem tudnak bért fizetni. **Mindig vannak azonban olyan vállalatok,** amelyek lassabban fejlődnek, de viszonylag gyorsabban emelkedő nominálbér-fizetésre kényszerülnek. Ezért **ha egy-egy vállalat** a tárgyalt bérmozgást nagyon tartósan fedezni nem is tudja, nemzetgazdasági átlagban a pénzforgalomnak ilyen módon való gyors növekedése **tartósan is fennállhat.**

Egyéb tényezők változatlansága mellett:

E: Ha a bér a termelékenységnél gyorsabban nő, akkor hogyan alakul a $\frac{B}{F-f}$ összefüggés (vagyis az árszint)?

V: A pénzforgalom **(B)** gyorsabban nő, mint az áruforgalom **(F — f)**, a $\frac{B}{F-f}$ értéke (az árszint) pedig emelkedik.

A nominálbéreknek a termelésnél gyorsabb emelkedése a **mai pénzrendszerben nincs ellentétben a kapitalizmus természetével.** Ha a tőkések a munkásoknak több **pénzt** fizetnek ki bér fejében, akkor **ezzel még semmit sem engednek át** a munkásosztály tulajdonába. A pénznek a mai kapitalizmusban **belső értéke nincs**, csupán **értéktelen papiros.** Hogy ez a papiros mennyit ér, az a termelés alakulásától függ, közvetlenül pedig a II. osztály termelésének a mozgásától. Legfeljebb csak az **egyes tőkés** érezheti sérelmesnek a nominálbéreknek a termelékenységnél gyorsabb emelkedését, a tőkésosztály mint olyan, egyáltalán nem, mert a növekvő árakkal visszakapja azt, amit a bérnövekedéssel **pénzben** kiadott. Az egyes tőkés számára is csak akkor sérelmes a nominálbérek növekedése, ha az általa kifizetett nominálbér gyorsabban nő, mint más tőkésvállalatoknál. **A pénzrendszer megváltozása tehát a nominálbérek mozgásának szerepében döntő fordulatot hozott.**

Amikor a szakszervezetek az egyébként is tapasztalható áremelkedést is figyelembe véve még több nominálbért követelnek, csupán arra törekszenek, hogy a reálbérek lépést tartsanak a termelékenység emelkedésével. A még nagyobb nominálbért gyakran ki is csikarják, de ez nem jelenti azt. hogy ilyenkor feltétlenül biztosítani tudják a termelékenység növekedésével megegyező ütemű reálbér-növekedést. Ha ugyanebben az időszakban a költségvetés, ill. az improduktív szektor aránya is nő, akkor **csak az árak még gyorsabb növekedése biztos.**

A fentiekből az a látszat keletkezik, mintha nemcsak a költségvetés, a monopolárak, az improduktív szféra arányának a

növekedése stb., hanem a nominálbérek emelkedése is inflációt okozna. Ezt a látszatot erősíti az a tapasztalati tény is, hogy sok országban — és főként az utóbbi 4—5 évben (amikor az infláció fantasztikus méreteket öltött) — az átlagos nominálbérek a termelékenységnél gyorsabb ütemben emelkednek.[13] Erre hivatkozva egyes polgári közgazdászok azt állítják, hogy a béremelés nem okozna inflációt akkor, ha a munkások és a szakszervezetek bérköveteléseit mindig úgy szabnák meg, hogy azzal az inflációs folyamatot ne gyorsítsák. Először is, ez a kapitalizmusban képtelen dolog, mert a bérharc egymással antagonisztikus ellentétben álló osztályok között folyik, és a munkásosztály nyilván nem fogja bérkövetelését mérsékelni azért, mert a költségvetés részaránya nő, vagy mert az improduktív szektor aránya emelkedik. Másodszor, természetes követelés a munkásosztály részéről, hogy **a tőkésállam mérsékelje a társadalmilag haszontalan kiadásokat, vagy azok fedezése ne a bérek, hanem a profit korlátozása útján történjen.** Ez a követelés úgy fejeződik ki, hogy a bérköveteléseket a termelékenység növekedéséhez igazítják, ha pedig az árak emelkedő tendenciájúak, akkor a bérkövetelésnél az áremelkedést is számításba veszik.

[13] Az egy keresőre jutó nominálbérek és a termelés átlagos évi növekedési üteme néhány tőkésország feldolgozó iparában, valamint a fogyasztói árak emelkedése (százalékban):

Ország	1966 és 1972 között			1970 és 1976 között		
	nominálbér	termelés	infláció	nominálbér	termelés	infláció
Ausztria	9,1	7,3	4,9	13,1	4,2	8,4
Belgium	9,2	5,6	4,7	15,2	3,6	12,6
Franciaország	11,1	7,1	5,4	11,4	3,9	10,9
Német Szövetségi Köztársaság	8,6	3,7	3,8	9,6	2,7	6,8
Japán	15,0	13,7	4,6	17,5	4,3	17,1
Hollandia	10,2	6,8	6,1	15,6	2,3	9,6
Anglia	8,8	1,9	6,9	20,1	1,5	16,0
Egyesült Államok	5,8	2,4	4,1	7,6	3,3	8,1

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics United Nations, 1973. november és 1977. március adatai alapján számítva, valamint Közgazdasági Szemle, 1977. 5. sz.

Mindezen túl a kapitalizmusban **nincs is központi bérszabályozás,** nem is lehet a béremeléseket a konkrét gazdasági körülményekkel összeegyeztetni. A bérek itt a gazdaság különböző pontjain meghozott, egymással össze nem egyeztetett döntésektől függően változnak. Tény azonban, hogy a $\frac{B}{F-f}$ árszint-együttható emelkedik, ha — egyéb tényezők változatlansága mellett — a nominálbérek a termelékenységnél gyorsabban nőnek.

K: Ez lehet-e az infláció egyik közvetlen oka?

V: Lehet, de ez is végeredményben **a tőkés—munkás osztályellentétre, a munkásosztály gazdasági harcára, ill. a tőkés nemzetgazdaságban megnyilvánuló szervezetlenségre** vezethető vissza.

A nominálbéreknek a termelékenységnél gyorsabb emelkedése az esetek túlnyomó részében **annak következménye,** hogy egyéb erős áremelő tényezők működnek. Ha e faktorok hatására az árszínvonal gyorsabban nő a nominálbéreknél, akkor a reálbér csökken abban az esetben is, ha a nominálbérek a termelékenységnél gyorsabban emelkednek.

f) A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK HATÁSA AZ INFLÁCIÓRA

A mai tőkés világgazdaság (amelyről a következő fejezetekben lesz szó) körülményei között az infláció sok országban a külgazdasági kapcsolatok hatására is kibontakozhat. Kezdjük a külkereskedelem inflációs hatásával, az ún. **importált inflációval.** Ha **A** országban inflációs áremelkedés bontakozik ki, akkor az előbb-utóbb jelentkezik az exportárakban is.

Először feltételezzük azt az egyszerű esetet, hogy az **A** országtól vásárolt áruk az ottani infláció mértékének megfelelően drágulnak. Ez az áremelkedés **B** ország tőkései számára az importot **változatlan valutaárfolyam** (valutabeváltási ár) esetén drágítja. Vagyis akkor, ha **A** ország valutáját **B** ország ugyanannyi valutájáért lehet megvásárolni, mint korábban. Ennek megfelelően az **A** országból származó áruk **B** ország piacán drágábbak lesznek, mégpedig pontosan olyan mértékben, amilyen mértékű az infláció **A** országban. Az így drágúló import hatása ugyanaz, mint amit már a monopolárak inflációs hatásának a vizsgálatánál láttunk. A növekvő importárak növelik a pénz-

szükségletet, emiatt az importáló tőkések hitelt vesznek fel, az emelkedő importárakat pedig igyekeznek áremelés útján a vevőkre áthárítani. Ezáltal megnő a létfenntartási index, ami béremelést tesz szükségessé stb. **Fix valutaárfolyam esetén az import az inflációt is behozza az országba,** annál nagyobb mértékben, minél nagyobb az import aránya azokról a területekről, ahol erőteljes infláció van.

Fix valutaárfolyam esetén érdemes olyan területekre **exportálni,** ahol inflációs áremelkedés tapasztalható, mert ott az árukat egyre magasabb áron lehet eladni, és a kapott valutáért — minthogy a valuta beváltási ára változatlan — egyre több hazai valutát lehet szerezni a hazai jegybanktól. Ilyenkor tendencia érvényesül az export arányának megnövekedésére, és az összexporttal együtt természetesen növekszik a fogyasztási cikkek exportja is.

Ilyen körülmények között az export arányának növekedése általános árszínvonal-emelkedést, inflációt okozhat, mert ez csökkenti a belföldi árualapot. Így viszonylag csökken a belföldön kifizetett bérekkel szemben álló fogyasztási cikkek volumene, miközben — az importált valuták átváltásán keresztül — nő a hazai pénzforgalom is. Mindez megemeli a $\frac{B}{F-f}$ értékét.

A külföldön lezajló infláció „importja" elvileg megakadályozható (gyakorlatilag viszont aligha) **a hivatalos valutaárfolyam folyamatos változtatásával.** Ennek problémáiról a XII. fejezetben lesz szó, ahol a mai nemzetközi pénzügyi kapcsolatokat fogjuk megvilágítani.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok **a folyó fizetési mérleg egyenlegének alakulásán keresztül is** inflációs hatást válthatnak ki. A folyó fizetési mérleg valamely országnak az áru- és szolgáltatásimport, valamint kamatfizetés és egyéb kiadások fejében külföldre irányuló összes kifizetéseit, továbbá az áru- és szolgáltatásexport, valamint a kamatjövedelem és egyéb bevételek fejében külföldről beáramló valutabevételeit tartalmazza. E mérleg aktív akkor, ha bevételei nagyobbak, mint kiadásai, ellenkező esetben pedig passzív. Ha a nemzetközi tőkemozgástól eltekintünk, inflációs hatású lehet **a folyó fizetési mérleg aktív egyenlege.**

K: Mivel indokolná ezt?

R: Ha a vállatok export útján külföldi valutát szereznek, akkor azt otthon beváltva, hazai pénzhez jutnak. A jegybank a valuta beváltását nem tagadhatja meg. Az áruk és szolgáltatások exportja, a kamatbevételek stb. mind külföldi pénz beáramlásával jár.

V: A folyó fizetési mérleg **esetleges** inflációs hatása összefüggésben van azzal, hogy a külföldi fizetési eszközök, ill. az ilyenekre szóló követelések beáramlása és beváltása **a pénzemisszió sajátos formáját képezi.**

Ezzel szemben az áruk és szolgáltatások importjának, a külföldre irányuló kamatfizetésnek stb. éppen ellentétes irányú hatása van. Mindez a belső forgalomban levő pénzmennyiség csökkenésére vezet. Az importhoz ugyanis külföldi valuta szükséges, amelynek a banktól történő megvásárlása csökkenti a belső forgalomban levő pénz mennyiségét. Mindehhez járul, hogy a gyorsan növekvő áruexport mérsékli a belföldi árukínálatot, a nagy import pedig növeli. Ezért amíg az aktív folyó fizetési mérleg inflációs forrásul szolgálhat, addig a passzív folyó fizetési mérleg a defláció számára teremt kedvező talajt. Az iménti megállapítással azonban nagyon óvatosan kell bánni. A folyó fizetési mérleg **aktív** egyenlege ugyanis **nem feltétlenül** vált ki inflációt. Igaz, hogy a fizetési mérleg aktívuma növeli a belső forgalomban levő pénzmennyiséget, de ez önmagában véve még nem jár inflatórikus hatással. Nem biztos pl., hogy ha a vállalatok pénzvagyona a fizetési mérleg aktívuma miatt megnő, akkor nagyobb beruházást hajtanak végre, több bért fizetnek ki stb. Lehet, hogy csak bankbetéteiket növelik. Ez növeli a bankok pénzteremtő hitelnyújtási lehetőségeit, és ily módon lehetséges, hogy megnő a forgalomban levő pénz mennyisége, de a pénz forgási sebességének csökkenése miatt a pénzforgalom egyáltalán nem emelkedik. Ezért mondhatjuk, hogy az aktív folyó fizetési mérleg önmagában még **nem vált** ki inflációt, de **megnöveli az inflációs veszélyt.** Különösen problematikus ez akkor, ha a gazdaságban egyéb tényezők miatt amúgy is inflációs áremelkedés van kibontakozóban. **Ilyenkor az aktív folyó fizetési mérleg — feltéve, hogy az aktívum aránya elég nagy — az inflációellenes állami intézkedéseket teljesen hatástalanná teheti.**

g) KÚSZÓ ÉS VÁGTATÓ INFLÁCIÓ

A mai kapitalizmusban, amikor a pénznek belső értéke nincs, az inflációs áremelkedés törvényszerű folyamat. Az infláció lehet enyhe, kifejeződhet az árak viszonylag lassú, évi néhány százalékos emelkedésében, ezt nevezik **kúszó** inflációnak. Az infláció azonban lehet gyors ütemű is. sőt olyan méretűvé is válhat, amikor a pénz már nem képes a szerepét betölteni, az áruforgalom kiveti magából. A gyors ütemű inflációt **galoppozó** — ill. vágtató — **inflációnak** is nevezik. A gyors ütem viszonylagos fogalom. A kétszámjegyű — az évi $10^0/_0$-ot meghaladó — áremelkedést már gyors üteműnek szokás nevezni. Az inflációs ráta azonban kivételes esetekben akár évi több száz, vagy több ezer százalékot is elérhet. (Például Argentínában 1976-ban az infláció $348^0{}_0$-os, 1975-ben pedig ennél is magasabb volt. Hasonló a helyzet Chilében, Brazíliában és sok más országban.) Ezekben az esetekben azonban már magáról a pénzrendszer összeomlásáról van szó. Ilyenkor szükségessé válik a pénzreform, a régi helyett új pénz bevezetése, sőt előfordulhat, hogy spontán módon külföldi pénzfajták kezdik betölteni a pénz szerepét. Az inflációnak ilyen szélsőséges eseteivel a továbbiakban nem foglalkozunk. Figyelmünket a második világháború utáni inflációra, valamint az 1972—1973 után bekövetkezett ún. **stagflációra** (ez nagyarányú inflációt jelent, lényegében **stagnáló** gazdaság körülményei között) összpontosítjuk.

Abból indulunk ki, hogy az inflációs **áremelkedés mindig gyorsuló tendenciájú.** Tegyük fel, hogy egy adott évben az áremelkedés üteme meghaladja a termelékenység ütemét és a termelékenységgel egyenlő ütemben emelkedő átlagos nominálbérek növekedését. A munkából élők ebbe a helyzetbe természetesen nem nyugszanak bele, és előbb-utóbb kiharcolnak az áremelkedésnél is nagyobb béremelést, amibe viszont a tőkések nem nyugszanak bele. Ennek az lesz az eredménye, hogy a tőkések az árakat a már „megszokott" ütemnél is gyorsabban emelik.

Az áremelkedésnek **gyorsulnia kell,** mert az átlagos nominálbérek emelkedési ütemének növekedése az összes nominálbérnek az **F — f** fogyasztási cikkekhez képesti aránynövekedését meggyorsítja. A fenti példában olyan esetet feltételeztünk, amelybe a munkások nyilván nem nyugodhatnak bele. Létezik azonban olyan eset is, hogy valamilyen **egyensúlyi állapot** alakul ki. Tegyük fel, hogy a termelékenység növekedése viszonylag gyors, évi $5^0{}_0$-os, az improduktív szféra és az egy keresőre

jutó bérek növekedése, a monopolista árpolitika stb. évi 3%-os áremelkedést vált ki, az egy keresőre jutó nominálbérek évi növekedési üteme pedig 6%. Ekkor az átlagos **reálbérek** évi növekedési üteme kb. 3%-os. Ha a munkások ezzel a helyzettel kiegyeznek, vagyis belenyugszanak abba, hogy reálbérük a termelékenységnél lassúbb ütemben nő, akkor sincs semmi garancia arra, hogy ezentúl az inflációs áremelkedés mindig nagyjából 3%-os marad.

Az inflációs áremelkedés gyorsulhat fokozatosan, de az áremelkedés ütemében **hirtelen ugrás** is felléphet. A hirtelen és jelentősen felgyorsuló inflációnak rendszerint speciális oka van. Ilyen ok lehet többek között a megszokottnál jóval nagyobb arányú költségvetési deficit, a monopolárak nagyarányú megemelése, az importárak valamilyen okból történő nagyarányú növekedése, vagy a folyó fizetési mérleg aktívumának gyors megnövekedése, a valutatartalékok felduzzadása. Ez utóbbi — mint már tárgyaltuk — hatástalanná teszi az állami pénzügyi szervek inflációellenes intézkedéseit.

Az inflációt gyorsító különböző tényezők egyszerre, egy időben is felléphetnek. Ha pl. a fejlett tőkésországok valutatartaléka hirtelen felduzzad, és ugyanakkor az importárak is felszöknek, az infláció üteme nagyon felgyorsulhat. Ez figyelhető meg 1973, ill. 1974 óta, amikor a kőolajárak a 4—5-szörösükre emelkedtek, és az amerikai folyó fizetési mérleg passzívuma, ill. az amerikai dollárkiáramlás következtében a fejlett tőkésországok dollártartalékai néhány év alatt — 1970-től 1973-ig — a többszörösükre növekedtek. Ehhez járult több tőkésországban az állami költségvetés jelentős passzívuma. A fejlett tőkésországok átlagában az infláció üteme 4—5%-osról egyik évről a másikra 14—16%-osra növekedett. Ebben az imént említett tényezőknek lényeges szerepük volt.

h) OSZTÁLYÉRDEKEK ÉS INFLÁCIÓ

Nem kell hosszadalmasan magyarázni, hogy az infláció miért súlyosbítja a bérből élők sorsát. Ezzel szemben azonban **a tőkések vagy egyes tőkéscsoportok számára a kúszó infláció kedvező folyamat.** Infláció esetén a pénz visszatartása az újratermelési folyamatból tiszta ráfizetés, mert a pénz vásárlóereje állandóan csökken. Viszonylag alacsony kamatláb esetén az infláció a kölcsönzési műveletet is gazdaságtalanná teszi, mert ilyenkor a kamatláb nominális nagyságánál mindig kisebb annak reális, változatlan vásárlóerejű pénzben mért nagysága.

Áremelkedés esetén a tőke számára sokkal kifizetődőbb a pénzt a termelésbe fektetni, mert így az inflációból származó veszteséget könnyebben elkerülheti. Ez különösen a kapitalizmusnak olyan periódusában fontos, amikor a rentábilis, a tőkét vonzó befektetések száma csökken, amikor a tőkés gazdaságot a befektetésektől való tartózkodás, a pangás, a hanyatlás fenyegeti.

E: Miért kedvező a tőkések számára a kúszó infláció?

V: Azért, mert a tőkés vállalatokat beruházásokra ösztönzi, és ez általában konjunkturális tényezőként hat.

Továbbá, az infláció az egyes ágazatokban sohasem egyforma mértékben jelentkezik. Ha pl. az infláció közvetlen oka a deficites költségvetés, akkor az árak azokban az ágazatokban fognak a leggyorsabban emelkedni, amelyeknél az állami vásárlások történnek. Ha a deficitet a fegyverkezési kiadások megnövekedése okozza, akkor a fegyverkezéshez kapcsolódó szektorban az áremelkedés rendszerint igen gyors, a hadiipari monopóliumok az inflációból külön hasznot húznak. Hasonló eredménye van a kiegyensúlyozott, de arányaiban feszített, a vállalati költekezéssel nem összehangolt költségvetésnek. Azok az ágazatok kerülnek ilyenkor előnyös helyzetbe, amelyek felé az állami költségvetés megrendelései, áruvásárlásai irányulnak. Ezek pedig rendszerint az erőteljesen monopolizált ágazatok. De **ágazatokon belül is** azok a vállalatok, amelyek a forgalmi időt — ezen belül különösen a vétel idejét — másoknál jelentősebben tudják csökkenteni, az infláció káros hatását nagyrészt ki tudják küszöbölni, de csak az áremelkedés előnyeit élvezik. Ez a nagyvállalatoknak gyakran jobban sikerül, mint a kisebbeknek. Az infláció tehát nemcsak az ágazatok, hanem az ágazaton belül az egyes vállalatok profitját is differenciálhatja.

K: Mi lesz a kúszó infláció következménye?

V: Lehetőséget ad **az ágazatok vagy vállalatok közötti profitarányok eltolódására,** elsősorban a monopóliumok javára.

A kúszó infláció előnyös a tőkéseknek pl. a következők miatt. Ha a költségvetés aránya a nemzeti jövedelemhez képest jelentősen megemelkedik, ez az aránynövekedés szilárd árak mellett

csak úgy lehetséges, hogy vagy a profit hányada csökken, vagy pedig a névlegesen kifizetett bérek csökkennek. Minthogy a tőkések profitjukat megtartani igyekeznek, a névleges bérek csökkentésére fognak törekedni. Ezzel szemben azonban rendkívül erőteljes a munkások ellenállása. Sokkal egyszerűbb a reálbérek csökkentése oly módon, hogy az árakat emelik. Ennek a reálbércsökkentő hatása ugyanis nem annyira nyilvánvaló, mint ha szilárd árak mellett a nominálbérek csökkennének. Ez az egyes tőkések számára is sokkal **kényelmesebb** megoldás. Hivatkozhatnak pl. arra, hogy ők a bért nem csökkentik, hanem emelik, arról pedig nem ők tehetnek, hogy az árak is emelkednek. És az áremelkedésről valóban **nem egyetlen** tőkés tehet. Sőt, az egyes vállalatok munkásainak még érdekük is, hogy az általuk termelt áruk árai emelkedjenek, ellenkező esetben — ha rossz az üzletmenet — még munkanélküliség is fenyegeti őket.

K: Ezek szerint mire szolgál az infláció?

V: Arra, hogy a reálbérek a tőkésosztály számára megfelelő módon alakuljanak.

Az infláció alkalmat ad **a kisárutermelők által megtermelt érték egy részének az elvonására** és ezzel a profit növekedésére is. A kisárutermelők gyakran nem tudják áraikat a kibontakozó infláció mértékének megfelelően emelni. Ha a vevőik tőkésvállalatok, ezek profitja a kisárutermelők áruiért fizetett viszonylag alacsonyabb árak alapján növekszik.

A **súlyos infláció** azonban a tőkésvállalatoknak sem kedvező, mert nagyon nehézzé, sőt egy ponton túl lehetetlenné teszi a vállalatok kalkulációit, nagyon kockázatossá válik a tőke pénzformában tartása, ez még néhány napos időszak alatt is veszteséggel járhat. A gyors ütemű, vágtató infláció aláássa a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat, ami súlyos zavarokat okoz a termelésben. Végül a pénz ilyenkor még a forgalmi eszköz funkció betöltésére sem alkalmas, pénz nélkül pedig fejlett árutermelés nem létezhet. Érthető, hogy a tőke fellép a vágtató infláció ellen, és ekkor stabilizációra törekszik, még a régi pénznek a forgalomból való kivonása árán is. A túlzott méretű infláció fokozza továbbá a dolgozók elégedetlenségét, a munkásosztály gazdasági és politikai harcát, de áttekinthetetlenné teszi a gazdasági helyzetet is, fokozza a jövő iránti bizalmatlanságot, ami a beruházások csökkenésével, a gazdasági élet lany-

hulásával járhat, vagyis bekövetkezik az említett **stagflációs** állapot. A mai világban, amikor erős verseny folyik a két világrendszer között, miközben tovább éleződnek a tőkések és munkások közötti ellentétek, és fokozódik a „harmadik világnak" egy új világgazdasági rendre irányuló jogos követelése stb., a stagflációs állapot (vagy a vágtató infláció mellett növekvő gazdaság) egyáltalán nem kívánatos.

Ennek ellenére azonban a súlyos, vágtató infláció kifejlődésének veszélye korunk kapitalizmusában elháríthatatlan. A gyors inflációs áremelkedés a jelenkori kapitalizmus legtöbb gondot okozó gazdasági problémáihoz tartozik, és az ellene folyó küzdelem sziszifuszi vállalkozás. Az infláció korunk kapitalizmusának természetéből szükségszerűen fakad.

FELADATOK

1. Mondhatjuk-e azt, hogy a kamat a kölcsöntőke ára? (Ha nem tud válaszolni, olvassa el a Tőke III. köt. Marx—Engels Művei 25. köt. 21. fejezetét. 333—334. old.)

2. Helyes-e a következő megállapítás: „A többi áru használati értékét végső soron elfogyasztják, és ezzel eltűnik az áru állaga és vele együtt értéke. A tőkeszerű árunak viszont az a sajátossága, hogy használati értékének elfogyasztása révén értéke és használati értéke nemcsak fennmarad, hanem gyarapszik."

3. Mennyi kölcsönt kell közvetítenie a banktőkésnek, hogy szert tegyen az átlagprofitra?

4. Mi a kapcsolat a kölcsöntőke és a tőkefétis között?

5. A vállalkozói nyereség
   — termelési,
   — forgalmi vagy
   — elosztási kategória?

6. Mi a biztosítéka annak, hogy a bankjegy csak az árunak a forgalomba lépése során keletkezzék, és az árunak a forgalomból való kilépése alkalmából szűnjön meg? Továbbá, mennyiben biztosítéka a bankjegymechanizmus a bankjegy vásárlóereje szilárdságának?

7. A bankok különféle műveleteket hajtanak végre. Ezek közül melyek értelmezhetők pénzteremtésként?

8. Kétszintű bankrendszerben a központi (állami) jegybank, ill. a kereskedelmi (magán-) bankok mikor teremtenek hitelpénzt?

9. Induljunk ki a $\mathbf{pf} = \frac{\mathbf{B}}{\mathbf{F} - \mathbf{f}}$ összefüggésből! Egyéb tényezők változatlansága mellett miért tekinthetjük árszint-stabilizáló tényezőnek a bérszínvonal alakulását?

10. Induljunk ki ismét a $\mathbf{pf} = \frac{\mathbf{B}}{\mathbf{F} - \mathbf{f}}$ összefüggésből! Egyéb tényezők változatlansága mellett hogyan alakul az árszint, ha a termelékenység emelkedik?

11. Igaz-e, hogy az állami költségvetés arányának növekedése rendszerint a tőkés profitok rovására történik?

12. Feltéve, hogy az improduktív szféra részaránya az egész gazdaságban nő, az improduktív szférában végrehajtott **bármilyen fajta kiadás** árnövelő hatású-e?

13. Tegyük fel, hogy adott időszakban a termelékenység 2%-

kal és az átlagos nominálbérek is ugyanannyival nőttek, az árak pedig 4%-kal emelkedtek. Szükséges-e, hogy előbb-utóbb bekövetkezzen az árszínvonal csökkenése?

14. Ha a folyó fizetési mérleg erősen aktív, akkor mennyiben befolyásolják az árszint **stabilizálását** az alábbi monetáris eszközök: a rediszkontláb emelése, a rediszkontálás kontingentálása, a tartalékráta felemelése, valamint az értékpapírok eladása jegybank által, a nyíltpiaci műveletek keretében?

15. Mondjon véleményt a következő okoskodásról: „A monopolár révén a monopólium jövedelmet von el más területekről, ahol emiatt kisebb lesz a kereslet, így e területeken az árak is süllyedni fognak. Ezek szerint a monopolista áremelés nem változtathatja meg az összkeresletet, így az általános árszínvonalat sem."

16. Milyen esetekben nem okozhat inflációt az improduktív szféra arányának növekedése?

17. Vezet-e egy ország importjának vagy exportjának fokozása belföldi inflációhoz, ha: **a)** fix valutaárfolyamok vannak és **b)** külföldön az infláció gyorsabb, mint belföldön? Ha igen, akkor miért? (Indokolja válaszát!)

MEGOLDÁSOK

1. Nem. A kamat a kölcsöntőkének nem ára, hanem használati díja. Hitel esetén nem tőke eladásáról van szó, hanem arról, hogy a pénz használatáról tulajdonosa ideiglenesen lemond bizonyos **használati díj** ellenében.

2. Helyes, az idézet, amely **A tőké**-ből származik (A tőke. III. köt. 350. old.), a valóságnak megfelelően hangsúlyozza a kamatozó tőke használati értékének sajátosságát.

3. A közvetített kölcsön utáni kamatrés és a kikölcsönzött saját tőke kamatának összege fedezze tiszta forgalmi költségeit és lekötött tőkéjére az átlagprofitot.

4. A kamatozó tőke a legfetisizáltabb tőkeforma, a kizsákmányolás lényege ott a legrejtettebb. Azáltal, hogy a profit kamatra és vállalkozói nyereségre hasad, a kamat a tőke természetes hozadékának tűnik.

5. A vállalkozói nyereség **elosztási** kategória, az értéktöbblet kamatra és vállalkozói nyereségre való megosztásának terméke. (Ezért is szerepel a vállalkozói nyereség **A tőke** III. kötetében, ahol Marx a tőkés elosztás problémáit tárgyalja.)

6. Ennek biztosítéka az, hogy csak **valódi** áruhitelből fakadó

váltók kerüljenek leszámítolásra vagy viszontleszámítolásra. A bankjegymechanizmus pedig annyiban biztosítéka a bankjegy vásárlóereje szilárdságának, amennyiben forgalma alkalmazkodik az áruforgalom szükségleteihez, és fix árfolyamú aranyra való beválthatóságát nem függesztik fel.

7. Mindenféle hitelnyújtás pénzteremtést jelent, ha nem aranypénzben nyújtják. Pénzteremtő hitelről beszélünk akkor is, ha a bankok a **tartós betétek** erejéig kölcsöntőke-közvetítő funkciójuk betöltése révén nyújtanak hitelt (bankjegy vagy bankszámlapénz formájában), csak ebben az esetben nem nő a forgalomban levő pénzmennyiség.

8. **a)** Az állami bank akkor teremt hitelpénzt, ha

— rediszkontálja (bankjeggyel vagy számlapénzzel) a magánbankok által benyújtott váltókat, vagy egyéb formájú hitelt nyújt nekik, és ezen az alapon a kereskedelmi bankok hitelt nyújtanak a nem-bankszférának;
— állami kölcsönkötvényeket vásárol a „nyíltpiaci műveletek" keretében;
— hitelt nyújt (készpénz vagy számlapénz formájában) az államnak többletkiadásai fedezésére.

b) A kereskedelmi bankok pedig akkor teremtenek hitelpénzt, ha

— a látra szóló betétek egy részét kikölcsönzik;
— tartós betétek fejében kölcsönközvetítő hitelt nyújtanak;
— látra szóló folyószámlahiteleket nyújtanak (akkor is, ha az egyik folyószámla javára írt hitelt egy másik folyószámla terhére írják, ebben az esetben a pénzteremtés természetesen pontosan egyenlő a pénzmegsemmisítéssel).

9. Azért, mert a $\mathbf{pf} = \frac{\mathbf{B}}{\mathbf{F} - \mathbf{f}}$ összefüggés szerint általános árszínvonal-emelkedés vagy -csökkenés akkor következne be, ha a bérek hirtelen megemelkednének vagy csökkennének, ill., ha a bérjövedelmeknek hol nagyobb, hol kisebb részét költenék el a munkások és alkalmazottak. Mindkét feltételezés meglehetősen megalapozatlan, mégpedig a következők miatt.

— A béremelés nem lehet független a termelés változásától. A termelés viszont hirtelen nem változik. Továbbá, a viharos ütemű béremelés a tőkésosztály, a bércsökkenés a munkásosztály erős ellenállásába ütközik, ezért a hirtelen bérváltozás lehetősége meglehetősen korlátozott.
— A munkások és alkalmazottak rendszerint teljes fizetésüket elköltik. Ha tehát az **F — f** — egyéb okok miatt — viszony-

lag stabil, akkor a bérszínvonal relatív változatlansága is stabilizátorként hat az árszintre.

10. Ha — egyéb tényezők változatlansága mellett — a termelékenység emelkedik, az árszintnek süllyednie kell, hiszen a $\frac{B}{F-f}$ nevezője munkaórákban is nő, és még inkább nő termékmennyiségben.

11. Nem igaz, mégpedig a következők miatt.

a) A költségvetés adóbevételei a legnagyobb mértékben **béradókból** származnak. Igaz, hogy a béradó növelése rendszerint újabb béremelési harcokat vált ki, amelyek nagyon gyakran sikerre is vezetnek. Ilyenkor a nominálbérek összege megnő az **F — f**-fel szemben (ez pedig újabb áremelést és így profitnövelést tesz lehetővé), vagy azért, mert az állami költségvetés megnöveli bérjellegű kifizetéseit, vagy azért, mert a költségvetés a dologi kiadások növelésével a fogyasztási cikkek termelésének hányadát csökkenti. Az előbbi esetben ugyanannyi fogyasztási cikken osztozik a bérből élők nagyobb tömege — ti. ebből élnek az újabb, rendszerint improduktív állami foglalkoztatottak is —, az utóbbi esetben pedig változatlan számú bérből élő viszonylag kevesebb, ill. lassabban növekvő mennyiségű fogyasztási cikken kell hogy osztozzon.

b) Az állami költségvetés arányának növekedése **emelkedő reálbérek mellett is lehetséges,** de ez rendszerint ebben az esetben sem történik feltétlenül a tőkés profitok rovására. Az állami költségvetés ugyanis olyan értéktöbbletrészt von el, amely csak azáltal jöhet létre, hogy azt az állam elvonja. Az elvont **m** segítségével az állam javíthatja az általános konjunktúrát, és így a bruttó profittömeg nagyobb mértékben emelkedhet, mint a bruttó profitra kivetett állami adó és a reálbérek.

12. Igen, mert ez a terület a termelést közvetlenül nem növeli, ezzel szemben kiadásainak növekedése következtében a kereslet nagyobb lesz. **Bérjellegű** kiadásai esetében a helyzet egészen egyértelmű. A **dologi** kiadások esetében is hasonló a helyzet, mert az improduktív szféra által felszívott berendezések és egyéb anyagok miatt csak lassabban nőhet a fogyasztási cikkek termelése. Ez ismét a $\frac{B}{F-f}$ tört értékének, ill. az általános árszínvonalnak az emelkedését idézi elő.

13. Nem szükséges, mert a munkából élők nem nyugszanak

bele a reálbérek csökkenésébe. A szakszervezetek látva, hogy az áremelkedés üteme évi 4%, nem 2, hanem kb. 6%-os évi nominálbér-emelést követelnek. Ebben az esetben ugyanis biztosítható volna az évi 2%-os reálbér-növekedés. Ha a nominálbérek a következő évben valóban emelkednek 6%-kal, akkor a bérnövekedés gyorsulása a tőkések profitjának a rovására megy. Ebbe viszont a tőkések nem nyugszanak bele, és az árakat a már „megszokott" ütemnél is **gyorsabban** emelik, és így tovább . . .

14. A szóban forgó monetáris eszközök eredményességét **keresztezik** az aktív folyó fizetési mérleggel kapcsolatos tényezők. Például **a rediszkontláb emelése** aktív folyó fizetési mérleg esetén azért hatástalan, mert a vállalatoknak nagy a pénztartalékuk, hitelt nem kell igénybe venniük. A **tartalékráta felemelése** azért nem használ, mert a kereskedelmi bankok a náluk levő külföldi fizetési eszközöket bármikor eladhatják a jegybanknak, és ezzel a tartalékokat a törvényes szintre emelhetik. A **rediszkontálás kontingentálása** is hatástalan, mert a jegybank a váltók leszámítolását megtagadhatja, de a külföldi fizetőeszközök beváltását nem. Végül, **a jegybank értékpapír-eladása** a nyíltpiaci műveletek keretében azért vezet kevés eredményre, mert jelentős fizetésimérleg-aktívum esetén a központi bank csak nagyon nagyarányú ügylettel volna képes a kereskedelmi bankok likviditását kielégítő mértékben csökkenteni. Ezért olyankor, amikor erőteljes inflációs áremelkedés bontakozik ki, a folyó fizetési mérleg aktívuma — amely a külföldi fizetési eszközök spekulációs okokból való beáramlása miatt is létrejöhet — az inflációt még tovább mélyítheti. A vállalatok ilyenkor szinte korlátlanul vehetnek igénybe hitelt, a pénzforgalom igen gyorsan növekedhet.

15. Az okoskodás egyoldalú, tehát hibás. A monopolista áremelés a mai pénzrendszerben az általános árszínvonal megemeléséhez vezet. Ha a monopóliumok pl. a fogyasztási cikkek árait emelik, az növeli a létfenntartási költségeket, ami előbb-utóbb a nominálbérek emeléséhez fog vezetni. Ha pedig a termelési eszközök árait emelik, akkor ez növelni fogja az azokat felhasználó vállalatok önköltségét és pénzszükségletét, ami a **pénzteremtő** hitelek növelését váltja ki. A monopolár tehát mindkét esetben inflációs hatású. Ez egyébként nemcsak a mai pénzrendszerre, hanem aranypénzrendszerre vonatkozóan is igaz.

16. Ha **a)** az improduktív szféra növekedése arányának megfelelően csökken a felhalmozási ráta; és **b)** a termelékenységnél

annyival lassabban emelkednek a bérek, hogy az ellensúlyozza az improduktív szféra arányának növekedéséhez fűződő létszámnövekedés bértömegnövelő hatását.

17. Ilyen körülmények között az import és az export fokozása egyaránt erősíti a belföldi inflációt is. Azért, mert fix árfolyam esetén: **a)** az import az inflációt behozza az országba, annál nagyobb mértékben, minél nagyobb az import aránya azokról a területekről, ahol infláció van; **b)** az export fokozódik, hiszen érdemes olyan területekre exportálni, ahol magasabb áron lehet eladni, és a kapott valutáért több hazai valutát lehet szerezni a belföldi jegybanktól. Így viszont nő a belföldi pénzforgalom, miközben az export fokozása miatt csökken a hazai árukínálat is.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Hogyan megy végbe a kölcsöntőke értékesülése és milyen elosztási kategória felel meg az ideiglenesen használatra átengedett tőkéknek?
2. Melyek az ideiglenesen fölös pénztőkék létrejöttének okai?
3. Mi a bankok szerepe az újratermelési folyamat meggyorsításában és a társadalmi profitráta növelésében?
4. Miért mondjuk, hogy a kamatozó tőke a tőke legfetisizáltabb formája?
5. Mi az aranypénzrendszer lényege?
6. Mi a váltó, és mi a viszonya a pénzhez?
7. Mi a váltó leszámítolása és viszontleszámítolása?
8. Mi a lényeges különbség az aranypénz és az aranyra beváltható bankjegy pénzvolta között?
9. Melyek a klasszikus bankjegy legfontosabb sajátosságai?
10. Mi a bankszámlapénz lényege? Mennyiben módosítja ez a bankjegykibocsátás mechanizmusát?
11. Melyek aranypénzrendszerben a pénzhelyettesítők teremtésének alapvető korlátai?
12. Beszélhetünk-e pénzújraelosztó hitelről bankjegykibocsátás és bankszámlapénz-teremtés esetén?
13. Kölcsöntőke-közvetítő avagy pénzteremtő hitel-e a tartós betétből nyújtott hitel?
14. Mit ért egyszintű és kétszintű bankrendszeren?
15. Mi a papírpénz lényege, és melyik pénzfunkcióból nőtt ki?

16. Mi a lényeges különbség a klasszikus bankjegy és a papírpénz között?
17. Mi a lényeges különbség a mai bankjegy és a papírpénz között?
18. Aranypénzrendszer esetén: a) mitől függ az ár magassága; b) a forgalomban levő pénz mennyisége; és c) mit jelent a pénzhelyettesítők stabilitása?
19. Mi az aranypénzrendszer megszűnésének alapvető oka?
20. Mitől pénz a mai, belső érték nélküli pénz?
21. Milyen összefüggés alapján határozhatjuk meg egységnyi értékű fogyasztási cikk árszintjét a mai pénzrendszerben?
22. Hogyan értelmezhető a bankjegy stabilitásának fogalma aranypénzrendszerben, ill. az aranytól elszakadt pénzrendszerben?
23. Melyek a pénzforgalom szabályozására ható monetáris politika fontosabb eszközei?
24. Miben látja a rediszkontláb-politika, a tartalékráta-rendszer és a „nyíltpiaci műveletek" jelentőségét?
25. Mi az infláció lényege, és miben különbözik a konjunkturális áremelkedéstől?
26. Melyek az infláció legfontosabb tényezői a tőkésországokban?
27. Mivel magyarázza az improduktív szféra aránya növekedésének inflációs hatását?
28. Milyen esetben erősíti az inflációt a kiegyensúlyozott állami költségvetés?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. A kölcsöntőkét a tőkések a termelésbe fektetik, és a termelésben létrejövő értéktöbbleten osztozkodik a termelő tőkés és a kölcsönt nyújtó tőkés. A kölcsönző tőkés tőkéje az értéktöbbletből származó kamattal értékesül. A kamat a kölcsöntőkének megfelelő elosztási kategória.
2. — A tőkésvállalatok beruházási alapja folytonosan képződik, de felhasználása nem folyamatos, időnként történik.
— Ha az iparág túltermelése miatt a profitkilátások kedvezőtlenek, a vállalat cláll a beruházástól.
— Az idényjellegű iparágak forgótőke-szükségletének hullámzása.
— A lakosság megtakarításai.
3. a) Az ideiglenesen felszabadult pénztőke átcsoportosítása

a bankok közvetítésével könnyebben és jobban valósul meg, így olyan tőke is értékesül, amely egyébként nem hozna jövedelmet. Ezáltal nő a profit tömege.

b) A bankok kölcsöntőkévé változtatják a náluk elhelyezett kisebb pénzmegtakarításokat is, és ezeket a tőkések profitszerzésre használják.

c) Csökken a folyó ügyek viteléhez szükséges készpénztartalék nagysága, ha azt az összes tőkés számára központilag kezelik a bankokban.

d) Csökkennek a pénzzel kapcsolatos tiszta forgalmi költségek.

4. A felszínen úgy tűnik, mintha a kamat a kölcsöntőke hozadéka volna, azaz, mintha a tőke **természeti** tulajdonsága lenne, hogy értéke gyarapszik.

5. Aranypénzrendszerről akkor beszélünk, ha vagy magát az aranypénzt adják cserébe az árukért, vagy pedig az aranypénz olyan helyettesítőjét, amelyeket kívánságra bármikor fix árfolyamon átválthatnak aranyra.

6. A váltó fizetési kötelezvény, amelynek behajtását jogi törvények biztosítják. Áruváltó esetén a fizetési kötelezvény áruhitel eredménye. A váltó pénzhelyettesítő, de **nem pénz.** A bankoknál történő leszámítolása útján pénz kerül a forgalomba.

7. A váltó leszámítolása lényegében a váltó ellenében kamat felszámításával történő hitelnyújtás a kereskedelmi bankok részéről. A kétszintű bankrendszerben csak a nemzeti banknak van joga bankjegyek kibocsátására, ezért a kereskedelmi bankokra befutó váltókat viszontleszámítoltatni kell ennél a banknál, amely a rediszkontláb által meghatározott nagyságú kamatot számít fel.

8. Az aranypénz a banktól függetlenül pénz, az aranyra beváltható bankjegy viszont hitelpénz, tehát a bank fizetési ígéretétől függően pénz. Ezért az arany a bankszférán belül és azon kívül is pénz, a bankjegy viszont csak a bankszférán kívül pénz.

9. Az, hogy a) az áruforgalom pénzszükségleteihez igazodik, és b) aranyra bármikor beváltható.

10. A bank fizetési ígérete a nem-bankszféra számára, látra szóló folyószámla-követelés formájában. Bankszámlapénz nyitása esetén a bankjegy kibocsátása már nem a bank döntésétől függ.

11. A meghatározó, ill. korlátozó tényezők:

a) a konjunktúra állapota;

b) a bankok likviditási képessége és

c) a bankhitel visszafizetésének garanciái.

12. Nem, mert mindkét esetben pénzteremtő hitelről van szó.

13. Kölcsöntőke-közvetítő hitel.

14. Egyszintű bankrendszer: több kereskedelmi bank egyszerre folytat pénzteremtő hiteltevékenységet. Kétszintű bankrendszer: a kereskedelmi bankok felett a bankok bankja áll, a nemzeti (ill. állami) bank, amely rendelkezik a bankjegykibocsátás monopóliumával, szabályozza a hitelnyújtást és a pénzforgalmat.

15. A papírpénz az államkincstár által kibocsátott, törvényes fizetési eszközül szolgáló, saját belső érték nélküli papírjegy. A pénz forgalmieszköz-funkciójából nőtt ki.

16. A klasszikus bankjeggyel szemben a papírpénz nem igazodik az áruforgalom szükségleteihez, és aranyra nem váltható be.

17. A mai bankjegy és a papírpénz között nincs lényeges különbség. A mai bankjegy mégsem azonos a papírpénzzel, mert annak zöme most is áruváltók leszámítolása révén keletkezik, az ezen felul létrejövő bankjegy pedig formálisan hitelpénz.

18. Aranypénzrendszer esetén: **a)** az ár a pénzáru és az adott áru értékarányától függ; **b)** a forgalomban levő pénz mennyisége függ az áruforgalom pénzszükségletétől, amelyhez szükségszerűen igazodik; és **c)** a pénzhelyettesítő stabilitása attól függ, hogy fix árfolyamon azonos minőségű aranyra beváltható-e vagy sem.

19. Az, hogy kialakult az állammonopolista kapitalizmus, amely a nemzetgazdaság szabályozására, így az árszabályozásra is törekszik, ez utóbbi viszont lehetetlen aranypénzrendszer mellett.

20. Attól, hogy a közvetlen kicserélhetőség állapotában van, így általános értékképviselőként fogható fel. Emiatt általános csereeszköz is.

21. A $\mathbf{pf} = \frac{\mathbf{B}}{\mathbf{F} - \mathbf{f}}$ összefüggés alapján.

22. Aranypénzrendszerben a bankjegy stabil, ha érte a banktól fix árfolyamon aranyat lehet kapni. Az aranytól elszakadt pénzrendszerben viszont a bankjegy akkor stabil, ha vásárlóereje nem változik.

23. A rediszkontláb-politika, a kötelező tartalékráta-rendszer és a „nyíltpiaci műveletek".

24. Abban, hogy segítségükkel az állam szabályozhatja az ál-

lami banktól függő kereskedelmi bankok likviditási képességét és ezen keresztül a pénzforgalmat.

25. Az infláció a belső értékkel nem bíró pénz vásárlóerejének rendszeres csökkenése (ami rendszeres áremelkedést jelent). A konjunkturális áremelkedés viszont csak átmeneti lehet.

26. A nemzeti jövedelemhez viszonyított állami költségvetési bevételek és kiadások arányának növekedése; a deficites költségvetés; az improduktív szektor arányának növekedése; az osztályellentétek; a nemzetközi kapcsolatok inflációs hatása.

27. Azzal, hogy **a)** növeli a kifizetett bértömeget megfelelő árutömeg növelése nélkül; és **b)** anyagi eszközöket von el a termelésnek — s így a fogyasztási cikkek termelésének is — a területéről.

28. Amikor részaránya a nemzeti jövedelemben nő.

XI. FEJEZET

A tőkés világgazdaság I.

(A TŐKÉS KÜLKERESKEDELEM)

VÁZLAT

1. A tőkés világgazdaság alapvető jellemzői

a) A tőkés világgazdaság fogalma
- — A nemzetközi munkamegosztás és a termelőerők fejlődésének kölcsönhatása
- — A tőkés világgazdaság megosztottsága centrumra és perifériára
- — A szocialista világrendszer léte és a tudományos-technikai forradalom, mint a mai kapitalizmus fejlődésére ható alapvető körülmények

b) A termelés fejlődésének alapvető tendenciái a tőkés világgazdaságban

2. A komparatív előnyök

a) A külkereskedelem kedvező hatásai

b) Az abszolút és komparatív előnyök lényege
- — Miért lehet hasznos a külkereskedelem a benne részt vevők számára?
- — Az abszolút és komparatív előnyök fogalma

c) A komparatív előnyök keletkezése
- — Komparatív előnyök létrejötte és nagysága két termék és két ország esetében
- — A komparatív előnyök kölcsönösségét lehetővé tevő ársáv határai
- — A kérdéses ársáv és az értéktörvény nemzetközi érvényesülésének kapcsolata
- — A komparatív előnyök nagysága és az exporttermékek körének szélessége

d) A komparatív előnyök, a technikai fejlődés és a gazdasági struktúra összefüggése
- — A természeti és technikai-gazdasági tényezők szerepének eltolódása a komparatív előnyök keletkezésében a társadalmi-gazdasági fejlődés során
- — A pillanatnyi és a távlati komparatív előnyök lehetséges eltérései
- — A komparatív előnyök dinamikus szemléletének szükségessége a racionális struktúrapolitika kialakításában
- — A komparatív előnyök keletkezését, módosulását és megszűnését kiváltó tényezők fejlődése

3. Az árak alakulása a tőkésországok közötti kereskedelemben

a) A világpiaci áralakulás alapja
- — Marx az értéktörvény nemzetközi érvényesüléséről

— A világpiaci árak alakulását meghatározó konkurrencia
— Mennyire tartósítható az országok viszonylatában létrejött termelékenységi előny?
— Kiegyenlítődési tendencia az egyes országok nemzeti ráfordításainak világpiaci értékelésében
— Hogyan számít intenzívebbnek a termelékenyebb nemzeti munka?
— Az árutulajdonosi egyenlőség mint a tényleges egyenlőtlenség alapja a nemzetközi kereskedelemben

b) A tőkés világpiaci áralakulásra ható további tényezők
— Az árcentrumot módosító tényezők — a termelési ár és a „hamis" társadalmi érték — hatása
— A monopóliumok és az állammonopolista kapitalizmus létével összefüggésben ható világpiaci ármódosító tényezők és ezek hatásai
— A belső monopolárak világpiaci kihatása
— Importkorlátozások és exportösztönzés
— Dömping és dömpingkalkuláció
— A nemzetközi magán- és állami monopóliumok ár- és piacszabályozó szerepe
— A transzfer árak és kompenzációs ügyletek
— Politikai tényezők

4. A tőkés külkereskedelem fejlődésének jellemző vonásai

a) A protekcionizmus és a szabad kereskedelem az imperializmus kialakulása előtti tőkés külkereskedelemben
— A szabad külkereskedelem és a protekcionizmus fogalma
— Az importkorlátozás legfontosabb módszerei

b) A monopolista protekcionizmus
— A protekcionizmus előtérbe kerülése az imperializmusban
— Az exportösztönzés módszerei

c) A világkereskedelem fejlődésének néhány fő tendenciája

Tankönyvünk eddigi fejezeteiben elsősorban az egyes tőkésországok gazdaságának belső összefüggéseivel foglalkoztunk. Tudjuk azonban, hogy a tőkésországokat sokrétű gazdasági kapcsolatok fűzik össze. A történelmi fejlődés során egyre fokozódott a nemzetgazdaságoknak a nemzetközi munkamegosztásból fakadó egymásrautaltsága, szélesedtek a külkereskedelmi kapcsolatok, kiépültek és egyre terebélyesebbé váltak a nemzetközi pénzügyi elszámolások, kibontakozott és rendszeressé vált a nemzetközi méretű tőkeáramlás.

A kapitalizmus fejlődése tehát **a tőkés világgazdasági rendszer** kialakulásához vezetett. Tankönyvünk következő három fejezetében a tőkés világgazdaság jellemzőivel és összefüggéseivel foglalkozunk. A tárgyalás során a hangsúlyt a modern tőkés világgazdaság bemutatására helyezzük, míg a korábban létező, de ma már nem jellemző vonatkozásokra csak a legszükségesebb mértékben térünk ki.

A tőkés nemzetgazdaságok közötti folyamatos kapcsolatok rendszerének kifejlődésében történelmileg a **külkereskedelmi** kapcsolatok játszottak alapvető szerepet. A külkereskedelem jelentősége napjainkban is igen nagy. Ezért a tőkés világgazdasági összefüggések tanulmányozását (a modern tőkés világgazdaság néhány alapvető jellemzőjének és fejlődési tendenciájának rövid összefoglalása után) **a külkereskedelem tárgyalásával kezdjük.** Ezt tartalmazza a XI. fejezet. A nemzetközi pénzügyi kapcsolatok fejlődésének jellemzőit, a tőkekivitel kiszélesedését, a nemzetközi monopóliumok kifejlődését és a tőkés integrációt a XII. fejezetben fejtjük ki. A gyarmatosításból és a gyarmati rendszer következményeiből adódó problémákkal pedig a XIII. fejezetben foglalkozunk.

1. A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁG ALAPVETŐ JELLEMZŐI

a) A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁG FOGALMA

Az egymással nemzetközi munkamegosztást kialakított és rendszeres kapcsolat alapján folyamatosan kölcsönhatásban fejlődő nemzetgazdaságok összességét világgazdasági rendszernek, vagy röviden világgazdaságnak nevezzük. A tőkés világgazdaság természetesen már jóval a monopolkapitalizmus előtt létrejött. A tőkés nagyipar kialakulása szükségképpen a nemzeti piacok kereteinek túllépésével járt, ami a nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelem kiszélesítéséhez vezetett. A tőkés termelés

már ebben az időben is újabb és újabb országokba hatolt be, amelyek között egyre erősödtek az árucsere-kapcsolatok, és az egyes országok egyre inkább a tőkés világgazdasági rendszer részeivé váltak. A hamarosan jelentkező realizálási problémák is erősítették a külpiaci kapcsolatok fejlesztését. Ily módon tehát a termelés fejlődése maga után vonta a nemzetközi munkamegosztás kiszélesedését. A nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelem pedig ugyanakkor lehetővé tette az előnyös specializációt és a kedvezőbb termelési méretek alkalmazását, ami elősegíti a termelőerők és általában a termelés fejlődésének gyorsítását.

K: Milyen ok—okozati kapcsolatokkal jellemezhető röviden egyfelől a nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelem, másfelől a termelőerők és a termelés fejlődésének kölcsönhatása?

V: A nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelem kiszélesedése egyrészt **következménye** a termelőerők és a termelés fejlődésének, másrészt fontos **serkentője, ösztönzője** annak.

A nemzetközi munkamegosztás fejlődése kifejezi és egyben tovább fokozza a termelés világméretű társadalmasítását. A tőkés világgazdaság bővülése kétirányú folyamat. Magában foglalja **egyfelől** a kapitalizmus **„mélységben"** történő fejlődését (a tőkés termelés kiszélesedését az élenjáró tőkésországokban), **másfelől** a kapitalizmus **„szélességben"** végbemenő fejlődését, amikor néhány vezető tőkésállam egyre újabb és újabb területekre terjesztette ki gyarmati uralmát, amikor a tőke újabb és újabb országokba hatolt be. A tőkés világgazdaság kifejlődésének folyamata egyben az egyik országnak a másik ország által történő kirablását szolgáló nemzetközi rendszer kifejlődésének a folyamata is.

A monopóliumok kialakulása előtt a kapitalizmus világgazdasági rendjének fejlődésében a gyarmati rendszer mint politikai „kötőerő" nagyon jelentős volt. Az imperializmus időszakára viszont olyan helyzet alakult ki, hogy néhány fejlett tőkésország gazdasági és társadalmi fejlődésének törvényszerűségei határozták meg a tőkés világgazdaság működésének fő vonásait. Ezek a fejlett tőkésországok töltik be a tőkés világgazdaság **központjának** a szerepét. **Kialakult a tőkés világgazdaságot átfogó monopóliumos pozíciók két fajtája: a finánctőke**

monopolista pozíciója a fejlett országokban és néhány ország monopóliuma a világ többi része felett.

Ez a monopólium kiterjedt nemcsak a kifejezett gyarmatokra, hanem a félgyarmati és a függő országokra is. A fejlett tőkésországok monopolisztikus előnyöket élveznek a világgazdaság olyan területein, mint pl. a gépek és ipari berendezések szállítása, mezőgazdasági termékek és nyersanyagok nemzetközi forgalmazása, külföldi kölcsönök nyújtása, műszaki tapasztalatok értékesítése, modern fegyverek és hadfelszerelések szállítása stb. A fejlett tőkésországok mint a tőkés világgazdaság **központjai,** a tőlük függő országokat a tőkés világgazdaság **perifériájává** alakították.

Ez a világuralmi pozíció szinte teljes volt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt. A forradalom győzelme nagy csapást mért ennek az uralomnak a rendszerére, de az lényegében fennmaradt a második világháborúig. A háború után a tőkés világgazdaság helyzete **lényegesen megváltozott:** tovább éleződött a tőkések és munkások osztályellentéte a tőkésországokban, új erőviszonyok jöttek létre a fejlett tőkésországok között, a tőkés világgazdaság összeszűkült, létrejött és tovább fejlődött a szocialista világrendszer, szétesett az imperializmus gyarmati rendszere stb. Mindezek hatására a második világháború után a tőkés világgazdaságban uralkodó szerepet játszó fejlett tőkésországok már nem voltak képesek egyedül meghatározni a világ népeinek sorsát. A fentiek alapján:

K: Miként elemezhetjük helyesen a mai tőkés világgazdaságot?

V: A tőkés világgazdaság elemzése során akkor járunk el helyesen, ha figyelembe vesszük a szocialista világrendszer növekvő szerepét, a fejlődő országokban végbemenő változásokat, a fejlett tőkésországok közötti erőviszonyok módosulását, a haladó és az imperialista erők világméretű összecsapásait.

Megjegyezzük, hogy a gyarmati rendszer szétesésével nem szűnt meg egyik országnak a másik által történő imperialista kizsákmányolása, a tőkés világgazdaságnak fejlett tőkésországokra mint a kapitalizmus „centrumára", és az általuk kizsákmányolt, fejlődésben elmaradottabb országcsoportra mint a „kapitalizmus perifériájára" való megosztottsága. A fejlett tőkésországok monopolpozíciója a világgazdaságban, döntő gazdasági területek kézben tartása biztosította ennek a megosztottság-

nak a fennmaradását. A XIII. fejezetben látni fogjuk, hogy a tőkés világgazdaság új helyzetében sokkal több és élesebb az ellentmondás, mint bármikor azelőtt.

Itt leszögezhetjük, hogy a tőkés világgazdaságban **napjainkban az alábbi fő tendenciák** figyelhetők meg:

— Erősödnek a fejlődő országokban az imperialista szorításból való kitörési kísérletek, éleződik az ellentét a kizsákmányoló maroknyi fejlett tőkésország és a fejlődő országok között, erősödik a kizsákmányolt pozíció megszüntetéséért folyó küzdelem a fejlődő országokban.

— Létrejön az alapja annak, hogy a fejlett tőkésországok — mindenekelőtt a volt gyarmattartó országok — között bizonyos akcióegység szilárduljon meg, és kibontakozzanak az ún. kollektív kolonialista tendenciák.

— Mérhetetlenül kiéleződik ugyanakkor a harc az imperialisták között a befolyási szférák újrafelosztásáért. Ennek keretében gyakori az a törekvés, hogy meggyorsítsák a termelőerők fejlődését a fejlődő országokban, annak érdekében, hogy azokat saját gazdasági befolyásuk vonzáskörében tartsák.

E: Foglalja össze, hogyan hatott a szocialista világrendszer kialakulása és a gyarmati rendszer szétesése a tőkés világrendszer országainak kapcsolataira.

V: Egyfelől létrehozott az imperialista hatalmak között bizonyos akcióegységre irányuló tendenciát, másfelől mérhetetlenül élezi mind a fejlődő országok és a fejlett tőkésországok közötti ellentéteket, mind a fejlett tőkésországok egymás közötti ellentéteit.

b) ALAPVETŐ TENDENCIÁK A TERMELÉS FEJLŐDÉSÉBEN A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGBAN

A korunk tőkés világgazdaságában lezajló folyamatok a már említett két tényezőn (a tőkés világrendszer centrumra és perifériára való megosztottságán és a szocialista világrendszer hatásán) kívül még egy harmadik fontos tényező, a kibontakozó modern **tudományos-technikai forradalom hatásának** a figyelembevételével érthető csak meg.

A kibontakozott modern tudományos-technikai forradalom nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a tőkés világgazdaságban ható ellentmondások ellenére a termelés fejlődése az utolsó évtizedekben a korábbinál lényegesen gyorsabb volt. Az utolsó 30 év-

ben az ipari termelés a tőkés világban majdnem négyszeresére, a mezőgazdasági termelés kb. kétszeresére nőtt. A világtermelés növekedése a második világháborút követő negyedszázadban viszonylag jelentősebb visszaesés nélkül következett be. A hosszan tartó konjunktúra csak az 1970-es évek második harmadára torkollt világméretű visszaesésbe, amelyet követően stagnációs időszak alakult ki.

Az **iparban** jelentős strukturális átalakulás is lezajlott. **A legfontosabb arányeltolódások** a következők:

— az energetikai ipar jelentősége és aránya nagymértékben megnőtt;

— általában a nehézipar részesedése emelkedett, ezen belül erősen növelte arányát és megközelítette az energetikai ipar növekedését a vegyipar és a fémfeldolgozó ipar;

— a könnyűipar viszonylag lassan fejlődött és részesedése rendszeresen csökkent;

— a kitermelőipar ágazatai általában messze elmaradtak a növekedésben az ipar átlagos fejlődési ütemétől.

Ha a fejlett és a fejlődő országok helyzetének alakulását vetjük össze, szintén néhány szembetűnő jelenség figyelhető meg:

— A gyorsan fejlődő, ún. progresszív ágazatok részaránya a **fejlett országok** gazdaságában általában lényegesen nagyobb, mint a fejlődő országokéban. Így a tudományos-technikai forradalom eredményeit nagyobb mértékben tudják kiaknázni. A mezőgazdaságban a fejlett tőkésországokban gépipari bázisra álltak át.

— **A fejlődő országokban meggyorsult az ipari termelés növekedése.** A mezőgazdasági termelés azonban általában továbbra is elmaradt társadalmi-gazdasági szerkezetben és kezdetleges eszközökkel folyik, így a termelés növekedése minimális.

— **A fejlődő országok lakossága nagyon gyorsan szaporodott.** A nagy népszaporulat is hozzájárult ahhoz, hogy az egy főre jutó termelés csak lassan emelkedik. A mezőgazdasági termelés elmaradása élelmezési nehézségekhez vezetett. A fejlődő országok élelmiszer-exportőrökből élelmiszer-importőrökké lettek.

K: Az utolsó három évtized fejlődése hozott-e lényeges eltolódást a fejlett tőkésországok és a fejlődő országok termelési színvonalának egymáshoz viszonyított arányában?

V: Lényeges arányeltolódás a gazdasági színvonal arányaiban nem következett be, továbbra is fennáll a szakadék a fejlett tőkés- és a fejlődő országok termelési színvonala között.

2. A KOMPARATÍV ELŐNYÖK

a) A KÜLKERESKEDELEM KEDVEZŐ HATÁSAI

A nemzetközi munkamegosztás és az ennek alapján fejlődő külkereskedelem lehetővé teszi az egyes országok számára, hogy **fogyasztásuk termékösszetétele eltérjen termelésük összetételétől.** Ez számos haszonnal jár.

1. A külkereskedelem révén olyan **termékeket is meg lehet szerezni,** amelyek a saját országban **a természeti körülmények miatt nem termelhetők.**

2. A legtöbb termékre az jellemző, hogy minden vagy majdnem minden nemzetgazdaságban előállítható, azonban az egyes termékfajták előállításához szükséges ráfordítások nagysága és arányai a különböző országokban nagyon eltérőek. Ennek részben természeti, részben társadalmi és gazdasági okai vannak. A nemzetközi munkamegosztás kialakulása, a külkereskedelem fejlődése teszi lehetővé, hogy az egyes országok elsősorban azoknak a termékeknek a termelésére **specializálódjanak,** amelyeket otthon viszonylag kedvezően tudnak előállítani, az otthon viszonylag drágán termelhető termékeket pedig a világpiacon szerezzék be. Az így elérhető **megtakarítás** a külkereskedelem fejlesztésének legszélesebb méretekben ható ösztönzője.

3. Az egy-egy termékfajta egységének előállításához szükséges ráfordítás legtöbb esetben nagymértékben függ **a termelési szériák nagyságától.** A szérianagyságot az optimális mértékig növelve csökkenthetők a termelés fajlagos fix költségei. A technikai fejlődés eredményei gyakran csak bizonyos szérianagyság felett alkalmazhatók gazdaságosan. A technikai fejlődés az optimális termelési szérianagyság jelentős növekedésével jár, a termelt mennyiség növelését viszont számos termékfajtánál gátolja, hogy a hazai szükséglet (a fizetőképes hazai kereslet) csak viszonylag kis mennyiséget kíván ezekből. Ilyenkor éppen az **exportra való termelés** segíti elő **a termelési szériák növelését.**

4. Az azonos szükségletet kielégítő, lényegében azonos árufajták használhatósága nem teljesen egyforma. A külkereskedelem segítségével megvalósítható a választékcsere, és így **a bő választékú termékkínálat összehangolható a nagy termelési szériákkal.**

5. A kapitalizmusban sokszor azért is fontos szerephez juthat a külkereskedelem, mert a termelés anarchiája, vagy a termelés és fogyasztás ellentmondása miatt a megtermelt árumennyiség egy részét **a belső piacon nem tudják realizálni.** Ilyenkor

megkísérlik **külső piacokon** értékesíteni a belföldön eladhatatlan árukat.

E: Foglalja össze, miért előnyös az, hogy a külkereskedelem lehetővé teszi, hogy eltérjen egymástól az egy adott országban megtermelt és az ott elfogyasztott árutömeg.

V: A külkereskedelem lehetővé teszi
— az adott országban nem termelhető termékek beszerzését;
— az előnyösen előállítható termékekre történő specializálódást;
— a termelés szérianagyságának növelését;
— a belső piacon nem realizálható áruk értékesítésének megkísérlését.

b) AZ ABSZOLÚT ÉS A KOMPARATÍV ELŐNYÖK LÉNYEGE

A nemzetközi munkamegosztásnak — mint már utaltunk rá — leggyakrabban az az értelme és ösztönzője, hogy minden országban találhatók olyan árufajták, amelyeket az exportőr országban kevesebb ráfordítással állítanak elő, mint a külföldön ezért kapott eladási árból vásárolható árukat. Tegyük fel, hogy **A** országból 100 db rádiókészüléket visznek ki **B** országba, és azt eladva az árbevételből 50 db hűtőszekrényt vásárolhatnak. **A csereügylet akkor előnyös A** ország számára, ha **A** országban 100 db rádiókészüléket kevesebb ráfordítással állítanak elő, mint 50 db hűtőszekrényt. **B** ország pedig **akkor élvez előnyt** ebből a cseréből, ha az 50 db hűtőszekrényt kevesebb ráfordítással képes megtermelni, mint 100 db rádiókészüléket. Ebben az esetben tehát **A** és **B** ország számára **kölcsönösen előnyös** a köztük létesítendő nemzetközi munkamegosztás olyan alakulása, hogy **A** rádiót, **B** pedig hűtőszekrényt gyárt a másik ország részére is.

A továbbiakban a kölcsönösen előnyös csereügyletek általános feltételeit vizsgáljuk, számos egyszerűsítés alkalmazása mellett. Első lépésünkben **csak két partnerország** cserekapcsolatát feltételezzük (eltekintve attól, hogy a tőkés világgazdaságban az országok sokaságának külkereskedelmi kapcsolatai hatnak kölcsönösen egymásra). Abból indulunk ki továbbá, hogy ez a két ország csak két árufajta termelésére és exportjára specializálódik kölcsönösen, holott minden ország sok árufajtát állít elő és exportál. (A sok országból és sok árufajtából eredő ha-

tásokra vizsgálatunk későbbi lépcsőfokainál térünk vissza.) Az egyes termékek termelési költségeiként az előállításukhoz szükséges **munkaráfordításokat** vesszük figyelembe. Eltekintünk tehát attól is, hogy a tőkés vállalkozók termelési költségeinek arányai nem azonosak a munkaráfordítás-arányokkal. Figyelmen kívül hagyjuk egyelőre azt is, hogy a termékek előállításához szükséges **ráfordításarányok szüntelenül változnak.** Ily módon példánkban egy-egy termék egységének országonként eltérő termelési költségei csakis az adott termékek termelésében kifejtett munka termelékenységének tartós különbségeiből származhatnak.

A termelékenységi különbségek **két ország és két áru esetében** lehetnek olyanok, amikor a munka termelékenysége az egyik árufajtánál az első országban magasabb, a másik árufajtánál pedig a második országban. Az is lehetséges természetesen, hogy egyik országban mindkét árufajtát — egyformán vagy nem egyformán — **kevesebb** munkával lehet megtermelni, mint a másikban. Induljunk ki egy olyan csereügyletből, amikor **A** ország **x** db **a** termékét cseréli el **B** ország **y** db **b** termékére. Első pillantásra:

K: Milyen termelékenységi feltételek esetében nyilvánvaló, hogy bizonyos cserearányok mellett a fenti csereügylet mindkét fél részére előnyös lehet?

V: Ha az **a** terméket előállító munka **A** országban termelékenyebb mint **B** országban, a **b** termék termelésében pedig fordított a helyzet. Ekkor nyilvánvaló, hogy létezik olyan cserearány, amely mellett mind **A,** mind **B** ország jobban jár annál, mintha a csereügylet helyett maga termelné meg a felhasznált másik terméket.

Ha egy országban valamely árufajtát magasabb termelékenységgel állítanak elő, mint egy másik országban, akkor azt mondjuk, hogy ez az ország **abszolút előnyt** élvez az adott termék termelésében. Példánkban **A** és **B** ország az **a** és **b** termékek cseréjekor az abszolút előnyt egyaránt kihasználhatja.

Gyakran előfordul azonban, hogy mindkét terméket — tehát az **a** és a **b** terméket is — magasabb termelékenységgel állítják elő az egyik országban, mint a másikban. Tegyük fel, hogy ez így van **A** országban. Akkor **A** országnak abszolút előnye van **B** országgal szemben, **B** ország pedig mindkét termék vonatkozásában abszolút hátrányban van. Látni fogjuk, hogy ebben

az esetben is **származhat haszon** az egymás közötti külkereskedelmi forgalomból **egyidejűleg mindkét cserepartner számára.** Nyilvánvaló, hogy ennek az alapját nem a kölcsönös abszolút előnyök teremtik meg. Létezik azonban viszonylagos, ún. **komparatív előny is.**[1] Ez akkor keletkezik, ha egy országban olyan árukat termelnek, amelyek másfajta árukhoz viszonyítva kedvezőbben termelhetők. **Egy abszolút gazdasági hátrányban levő ország olyan termékek termelésével és exportjával juthat komparatív előnyökhöz, amelyeknél az abszolút gazdasági hátránya kisebb, mint amekkora az ellenértékeként beszerzett termék hazai előállítása esetében lenne.**

Elvileg nem kizárt az az eset, amikor a minden területen abszolút előnyt élvező ország **azonos arányban kevesebb** munkaráfordítással képes megtermelni mindegyik terméket. Ilyen esetben természetesen nem jöhetne létre komparatív előny. **Gyakorlatilag** azonban úgyszólván elképzelhetetlen, hogy bármely két ország esetében minden árufajta termelésében **egyforma** legyen a munkatermelékenységi színvonalak aránya.

c) A KOMPARATÍV ELŐNYÖK KELETKEZÉSE

A komparatív előnyök létrejöttét két elképzelt partnerország (**A** és **B** ország) két termékének (rádiókészülék és hűtőszekrény) figyelembevételével elkészített séma[2] segítségével elemezzük. Úgy választottuk meg sémánk adatait, hogy **A** ország **mindkét termék** termelésében abszolút gazdasági előnyben legyen, **de az előny mértéke különbözzön** egymástól. A kiinduló állapotot, amelyben mindkét ország maga termeli meg mindkét termékből az általa elfogyasztott mennyiséget, az alábbi táblázat jellemzi (a termelt mennyiségeket darabban, a szükséges munkát órában adjuk meg):

[1] „A komparatív előnyök tana" eredetileg David Ricardo angol klaszszikus polgári közgazdásztól származik. Ricardo elgondolását nagy szellemi elődjének, Adam Smithnek a felfogását meghaladva fejtette ki, aki az abszolút előnyökre építve foglalkozott a külkereskedelemmel. Ide vonatkozó tanait Ricardo „A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei" c. fő művének VII., „A külkereskedelem" c. fejezetében publikálta. A mű magyarul is megjelent. (Akadémiai Kiadó 1954.)

[2] Ricardo idézett művében szintén saját maga által kiválasztott adatokkal operál, a sémájában szereplő két ország Anglia és Portugália, a két termékfajta pedig posztó és bor. (Lásd Id. mű, 134. old.)

Ország	Rádiókészülék termelésében			Hűtőszekrény termelésében			Felhasznált összes munka
	1 db termeléséhez szükséges munka	termelt mennyiség	felhasznált munka	1 db termeléséhez szükséges munka	termelt mennyiség	felhasznált munka	
A	1	100	100	3	50	150	250
B	3	100	300	4	50	200	500

Ha ugyanazt a mennyiséget munkamegosztásban termelik, mégpedig úgy, hogy **A** csak rádiót, **B** pedig csak hűtőszekrényt állít elő, akkor a táblázat adatai a következőképpen változnak:

Ország	Rádiókészülék termelésében			Hűtőszekrény termelésében			Felhasznált összes munka
	1 db termeléséhez szükséges munka	termelt mennyiség	felhasznált munka	1 db termeléséhez szükséges munka	termelt mennyiség	felhasznált munka	
A	1	200	200	3	—	—	200
B	3	—	—	4	100	400	400

Látható, hogy a specializáció után az **A** országban felhasznált összes munkaóra száma nem 250, hanem 200, **B** országban pedig nem 500, hanem 400. A két termék előállításában tehát összesen 150 óra megtakarítás valósult meg. A specializáció után megtermelt árukból **A** ország 100 db rádiókészüléket (100 munkaórát) elcserél **B** országgal 50 db hűtőszekrényért (amelyeknek hazai előállítása 150 munkaórába került volna).

K: Milyen előnyei származnak **A**, ill. **B** országnak a fenti munkamegosztásból és az azon alapuló külkereskedelmi csereügyletből?

V: **A** ország ugyanazt a termékmennyiséget — tehát 100 db rádiót és 50 db hűtőszekrényt — 50 órával kevesebb munkával, 200 munkaóra ráfordításával szerezte meg, amelyet

korábban 250 munkaóra alatt termelt meg. A megtakarítás 50 óra. **B** ország pedig 100 munkaórát takarított meg.

Mindkét ország számára gazdaságos a munkamegosztás, a megtakarított munkaórák felhasználhatók akár a rádiókészülék, akár a hűtőszekrény, akár pedig másfajta áru előállítására. Komparatív előnyök tehát keletkezhetnek akkor is, ha a partnerek egyike **minden** árufajta termelésében **abszolút** előnnyel rendelkezik.

Példánk elemzését folytatva megállapítható, hogy bekövetkezhet az az eset, amikor **A** ország valamilyen oknál fogva nem kapta meg az 50 db hűtőszekrényt **B** országtól 100 db rádiókészülékért, hanem kénytelen ellenértékként több rádiót átadni. Megtörténhet ennek az ellenkezője is, hogy **B** ország kénytelen több hűtőszekrénnyel fizetni a 100 db rádiókészülékért.

F: 1. Milyen határig növelheti A, ill. B ország az adott ellenérték mennyiségét anélkül, hogy a komparatív előnyök részére teljesen elvesszenek?

2. Milyen határok között mozoghat 1 db hűtőszekrény rádiókészülékben kifejezett csereértéke, hogy a munkamegosztás mindkét fél számára (még legalább minimális) komparatív előnyt eredményezzen?

R: Gondoljon arra, hogy 100 db rádiókészülék = 50 db hűtőszekrény cserearány esetén **A** országban 50 munkaórát, **B** országban 100 munkórát takarítanak meg, és a megtakarítás felhasználásával **A** országban 50 db rádiókészülék, ill. **B** országban 25 db hűtőszekrény termelhető.

M: 1. **A** ország az 50 db hűtőszekrényt kevesebb mint 150 db rádiókészülékért kell hogy megkapja, **B** pedig a 100 db rádiókészüléket kevesebb mint 75 db hűtőszekrényért, hogy az elérhető komparatív előnyöket még élvezhesse.
2. A fentinek megfelelően 1 db hűtőszekrény ellenértékének 1,33 db rádiókészüléknél többnek, de 3 db rádiókészüléknél kevesebbnek kell lennie.

A helyzet kissé bonyolultabb, ha figyelembe vesszük, hogy **nem közvetlenül árut áruért** cserélnek, hanem a külkereskedelem a pénz közvetítésével zajlik le. **Aranypénzt** feltételezve, továbbá azt, hogy 1 db hűtőszekrény ára 12 g arany, akkor (a fen-

tiek alapján) 1 db rádiókészüléknek drágábbnak kell lennie 4 g aranynál és olcsóbbnak 9 g aranynál ahhoz, hogy mindkét ország komparatív előnyhöz jusson. Ha viszont azt feltételezzük, hogy 1 db rádiókészülék ára 6 g arany, akkor ahhoz, hogy mindkét ország számára komparatív előny jöjjön létre, 1 db hűtőszekrény nem kerülhet többe 18 g, és kevesebbe 8 g aranynál.

Az a követelmény tehát, hogy mindkét cserepartner komparatív előnyhöz jusson, meghatároz egy sávot, amelyen belül a cserearányok mozoghatnak. Az eddigiekből azonban arra nem kapunk útbaigazítást, hogy a **sávon belül** milyennek kell lennie az áralakulásnak.[3] Azt sem tudhatjuk meg **önmagából** a meglevő komparatív előnyöknek és a belőlük levezetett ársávnak a kapcsolatából, hogy keletkezik-e vagy nem valamilyen hatás ennek az ársávnak a megszilárdítására, ill. valamilyen irányú hosszú távú változásra. Nem tudunk tehát következtetéseket levonni az ársáv **törvényszerű mozgására** vonatkozóan sem.

Ha az említett ársáv és a sávon belül az árak hosszú távú mozgására nem is következtethetünk a komparatív előnyök elemzéséből, arra azonban igen, hogy **az értéktörvény nemzetközi érvényesülésében** — egy országon belüli árukapcsolatokhoz képest — eltérő **sajátosságokkal** kell számolnunk, mert analóg áralakulás esetén az ár nagyon gyakran esne a sávon kívülre. Ez a fenti sémaszerű elemzésmódból is látható.

Ha példánkban az árak mozgása egyszerűen követné az átlagos munkamennyiségek alakulását, a specializáció nem lenne kölcsönösen hasznosítható. A specializáció előtt 1 db rádiókészüléket **A** országban 1, **B** országban 3, átlagban 2 óra munkával termeltek. A specializálódás után előállítására 1 óra munka szükséges. mert **A** ország termeli egyedül. Ezzel szemben 1 db hűtőszekrényt korábban **A** országban 3, **B** országban 4, átlagosan 3,5 óra munkával, a specializáció után viszont 4 óra munkával állítottak elő. Ha az árak egyszerűen csak az órák átlagszámának megfelelően módosulnának, akkor 1 db rádiókészülék 1 egységnyi, 1 db hűtőszekrény pedig 4 egységnyi áron kerülne eladásra. Ebben az esetben pedig **A** ország nem volna hajlandó specializálódni. Hiszen az 50 db hűtőszekrényt maga 150 munkaórával megtermelné, viszont a specializáció esetén

[3] A szakirodalomban fellelhető olyan elképzelés, amely az előnyökön való egyenlő osztozást tartja „igazságosnak", és erre lát tendenciát. Megítélésünk szerint azonban egyrészt az osztozás egyenlősége nem egyértelműen meghatározható, másrészt az „igazságosság" nem gazdasági hatóerő a cserében.

megszerzéséért 200 db rádiókészüléket kellene termelnie, 200 munkaórával.

Nyilvánvaló ezzel szemben, hogy **B** ország a specializáció után akkor is előnyben részesülne, ha 4 egységnél olcsóbban adná a hűtőszekrény darabját. Le is engedi az árat, hogy **A** országot érdekeltté tegye a specializációban. Az árnak végül is úgy kell alakulnia, hogy az érdekeltség kölcsönös legyen. Ez pedig csak olyan ársávon belül jön létre, amelynél 1 db hűtőszekrény ára nem magasabb, mint a rádiókészülék árának háromszorosa, és nem alacsonyabb, mint 1,33-szorosa.

A komparatív előnyök létrejöttét bemutató sémánkban eddig csak két ország két termékének ráfordításait vetettük össze. Most nézzük a komparatív előnyöket több termék esetében. Minden országban sokfajta árut termelnek, és még több árufajta termelése volna lehetséges. Elvileg úgyszólván **minden termelt árufajta exportjából származhatna komparatív előny,** hiszen általában található olyan áru a potenciális partnerországban, amelyből ellenértékként beszerezhető a cserébe adottnál több hazai munkával előállítható mennyiség. Ugyancsak **komparatív hátrányokkal** is járhat a legtöbb árufajta termelése és exportja, mert cserélhető olyan termékre, amely az exportőr országban előnyösebben állítható elő. Példánkban **A** országban komparatív előnyt eredményezhetne a hűtőszekrény termelése és exportja, ha azt **B** ország olyan termékére cserélné, amelynél **A** országban a szükséges ráfordítások aránya 3:4 aránynál kedvezőtlenebb. Komparatív hátrányhoz vezetne ugyanakkor a rádiókészülék exportja **A** ország számára, ha azt 1:3-nál kedvezőbb hazai ráfordításarányú termékre cserélné el.

A különböző termékek exportjával nyerhető komparatív előnyök nagysága általában számottevően eltér egymástól. Elsősorban ezzel függ össze, hogy a gyakorlatban szükségképpen hátrányos, ha a rendszeresen exportált termékek köre túl széles. Ez csökkenti ugyanis az elérhető komparatív előnyök összesített nagyságát. A nagyon kismértékű komparatív előnnyel járó árucsere pedig már azért sem előnyös, mert az export költségei rendszerint meghaladják a belkereskedelmi forgalmi költségeket, tehát a komparatív előnyöknek ennyivel is nagyobbaknak kell lenniük, különben ráfizetéses az üzlet. A kismértékű komparatív előnyöket hozó termelés jelentős fejlesztése pedig azzal jár, hogy a mindig korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló termelési feltételek egy részét itt használják fel, ahelyett, hogy előnyösebben exportálható árufajták termelésében alkalmaznák azokat. A túlságosan elaprózott export-

struktúra általában is, de különösen kisebb országok esetében a termelési szériák nagyságát csökkenti, ezzel fékezi a termelékenység növekedését és ezáltal is negatívan hat a komparatív előnyök nagyságára.

K: Milyen áruösszetételű export hat kedvezőtlenül a komparatív előnyök összesített nagyságára?

V: A komparatív előnyök összesített nagyságát fokozza, ha az exportra történő termelést és a külföldi értékesítést a legmagasabb komparatív előnyöket hozó termékekre koncentrálják.

Kiinduló sémánk a komparatív előnyök keletkezését két országra leszűkítve ábrázolta. Egy-egy tőkésországgal azonban nem egy, hanem **nagy számú más ország** tart fenn külkereskedelmi kapcsolatot, és **egy-egy árufajtát** komparatív előnnyel kecsegtetően egyidejűleg **több ország exportálhat** valamely adott országba, ill. komparatív előnyökkel **egy-egy adott termék több országba is exportálható.** Ebből fakadóan **verseny** bontakozik ki **mind a keresleti, mind a kínálati oldalon.**

Itt megjegyezzük, hogy a komparatív előnyök (költségek) tana eredetileg két ország kapcsolatára kidolgozott elméletként született meg az angol polgári klasszikusoknál. Később ezen elmélet több követője számos kísérletet tett arra, hogy a komparatív előnyök vizsgálatát egyszerre több ország és több áru figyelembevétele mellett végezzék el. Ez a vizsgálat viszont szükségessé tette a nemzeti és a nemzetközi konkurrencia elemzését, amely elemzés számos elméleti problémához vezetett. Kiderult ugyanis, hogy ebben az esetben csak fenntartásokkal és kiegészítésekkel értelmezhetők a komparatív előnyökhöz fűződő alapösszefüggések. Az is világossá vált, hogy a különböző konkurrenciális hatások eredményeként nagyon egyenlőtlen a partnerek pozíciója, amikor harcolnak a nagyobb részesedésért a komparatív előnyökből. Ezért a következő alfejezetben még visszatérünk a tőkés konkurrencia összefüggéseinek vizsgálatára.

d) A KOMPARATÍV ELŐNYÖK, A TECHNIKAI FEJLŐDÉS ÉS A GAZDASÁGI STRUKTÚRA ÖSSZEFÜGGÉSE

A komparatív előnyök **mindig viszonylagos előnyök,** amelyek keletkezésének alapja az, hogy az egyes tőkésországokban a különböző árufajták termelésében **eltérő arányú** a munka termelékenységének szintje a partnerországokéhoz képest. Ez az eltérés több tényezőre vezethető vissza. Említettük már közülük

a **természeti feltételek** korlátozó hatását. A természeti feltételek azonban általában nem zárják ki az adott termékfajta előállítását, de eltérőek lévén a különböző országokban, **eltérően hatnak a munka termelékenységére.** Különösen erőteljes a hatásuk a **mezőgazdaságban** és a **kitermelő iparban.** A nemzetközi kereskedelem fejlődésének korai szakaszában a természeti feltételek különbségei kimagasló szerepet játszottak a termelékenységi színvonal alakulásában.

A természeti feltételek eltéréseinek ezt a kezdetben kimagasló szerepét tükrözi az is, hogy Ricardo, az ún. „komparatív költségek tana" megalkotója, túlzottan hangsúlyozza a természeti tényezők jelentőségét, és demonstráló sémájában is olyan termékeket szerepeltet, amelyek termelési feltételeiben döntő jelentőségűek a természeti tényezők (ilyen mindenekelőtt a bor, de ilyen többé-kevésbé a posztó is).

Kezdettől fogva léteznek azonban és egyre fokozódó jelentőséggel hatottak a munka termelékenységének alakulásában a **technikai-gazdasági tényezők.** Számos körülmény következtében egyre jelentősebbé váltak a termelőberendezések korszerűségében, a rendelkezésre álló szakismeretekben és termelési tapasztalatokban, a munka- és üzemszervezés korszerűségében megmutatkozó eltérések, az egyes országokban a különböző ágazatokban és különböző árufajták termelésében elért színvonalat a más országok gazdaságában elért szintekhez viszonyítva. A termelés fokozódó társadalmasodásával, a specializáció fejlődésével, a termelt termékfajták számának ugrásszerű megnövekedésével egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy még a legnagyobb és legfejlettebb tőkésországok sem képesek minden iparágban és minden árufajta termelésében folyamatosan a technikai fejlődés gyorsan változó élvonalbeli szintjén haladni. Így általában **bizonyos ágazatokra és termékfajtákra koncentrálva** tartják pozícióikat az élvonalban. Ez szükségképpen fokozza az egyes iparágakban a különböző országok között kialakuló szintkülönbségeket és ezek mértékét is nagyon eltérővé teszi iparáganként és ágazatonként. A kialakult szintkülönbségek viszont ösztönzik a külkereskedelem fejlődését, ami a létrejött eltéréseket tovább fokozza, mert lehetővé teszi a nagyobb termelési szériákat és kialakítja bizonyos árucsoportok termelésében a termelési hagyományokon nyugvó magas fokú termelési kultúrát. A technikai fejlődés ugyanakkor gyakran azzal is jár, hogy egyes kedvezőtlen természeti feltételek részben vagy egészben ellensúlyozhatókká válnak.

K: Hogyan hatott a termelés fejlődése a technikai-gazdasági tényezőknek és a természeti tényezőknek a munkatermelékenységi szintkülönbségek létrejöttében betöltött szerepére?

V: A termelés fejlődése egyre jobban fokozza a technikai-gazdasági tényezők szerepét a természeti tényezőkkel szemben a termelékenységi színvonal eltéréseiben.

A természeti tényezők szerepének **visszaszorulása ellentmondásos folyamat.** Egyrészt hatásuk csökkenése egyenetlen. Némelykor még nőhet is jelentőségük, ha az új, korszerűbb termelési eljárás csak bizonyos természeti feltételek között alkalmazható. Másrészt a mezőgazdaság és a kitermelőipar sohasem lesz teljesen független a természeti tényezőktől. Ennek ellenére is kétségtelen, hogy a jelenlegi **termelékenységi eltéréseknél** általánosan jellemző már a **társadalmi-gazdasági és a technikai tényezők domináns volta.**

A komparatív előnyöket a megelőző pontban alapjában véve **statikusan** tárgyaltuk. A valóságban azonban számos vonatkozásban szoros a kapcsolatuk a gazdasági **fejlődéssel.** Még jobban aláhúzza dinamikus elemzésük fontosságát az, hogy a **pillanatnyi** komparatív előnyök **nem mindig egyeznek meg az előnyös távlatokkal,** sőt olykor a pillanatnyi előnyök hosszabb távon súlyos hátrányokhoz vezethetnek. Továbbá, maguk a komparatív előnyök azonos országokban is különféle árufajták termelésében, eltérő ágazatokban és adott ágazatban eltérő mértékben jelentkeznek az egyes nemzetgazdaságok **történetének különböző időszakaiban.**

A statikusan értelmezett komparatív előnyök szerint kialakított termelésistruktúra-fejlesztési politika esetén előfordulhat, hogy az ország a pillanatnyi komparatív előnyök érvényesítése érdekében éppen olyan árufajták termeléséről mond le, amelyeknek gyártása a termelés **technikai színvonalának emelésére** sokkal kedvezőbb hatással volna, mint a megmaradó árufajtáké. Ily módon a **pillanatnyi előnyök** az adott ország számára **távlatilag hátrányokká** válnak.

Fontos szempont az is, hogy ha csak a statikusan szemlélt komparatív előnyökből indulnánk ki, az iparilag fejletlen országoknak mindig csak a mezőgazdaságra kellene specializálódniuk, hiszen **pillanatnyilag** szükségképpen komparatív hátrányuk van az ipari termelés területén. Így azután ipari termeléssel mindig csak azok az országok foglalkozhatnak, amelyek a történelem során korán léptek az ipari fejlődés útjára. Vagyis

a fejlett és a fejletlen tőkésországok közötti munkamegosztás örökössé merevedne, és az ipari országok **szüntelenül gyorsabban fejlődhetnének.** Mivel pedig a technikai fejlődés következtében a mezőgazdasági termelés fejlődése mindinkább az ipari termelés függvénye, a mezőgazdasági országok az idők végtelenségéig ki volnának szolgáltatva az ipari tőkésországoknak.

A pillanatnyi és a távlati előnyök ellentmondása nemcsak az ipar—mezőgazdaság viszonylatában jelentkezik, hanem a termelési struktúra fejlesztésének egész problematikáját átszövi. Némely országban gyakran az kecsegtet pillanatnyilag komparatív előnnyel, ha bizonyos hagyományos iparágak fejlesztése marad előtérben, a már kialakult hagyományok, felgyülemlett termelési tapasztalatok alapján, és hátrányosnak mutatkozik a tudományos-technikai forradalom szempontjából nagy jelentőségű ágazatok arányának fokozása. Ha ilyen esetben a pillanatnyi előnyök alapján döntenek, akkor **konzerválnak egy már elavuló ipari struktúrát,** és megalapozzák a további hátrányos, elmaradott pozíciót.

K: Milyen következtetés vonható le a gazdaságistruktúra-fejlesztési politikára vonatkozóan a fentiekből?

V: A pillanatnyi komparatív előnyök kihasználása **nem lehet** a gazdaságistruktúra-fejlesztési politika **egyetlen meghatározója.**

Az egyes országok között kialakuló, komparatív előnyöket nyújtó kereskedelem áruösszetételét Ricardo főként a természeti feltételekre vezette vissza. Elképzelései alapján egy olyan munkamegosztás képét rajzolhatjuk meg, amelyben Angliának jut az iparcikkek termelőjének szerepe, míg a többi országra az élelmiszerek és nyersanyagok előállítása hárul. Ez a természeti feltételekre apelláló okoskodás sántít. Nem elégedhetünk meg a komparatív előnyök magyarázatánál ezzel a tipikusan polgári közgazdászhoz illő, az örök, megváltoztathatatlan feltételekre való hagyatkozással. Az ugyanis, hogy a fejlett országok késztermékeket, a fejletlenebbek nyersanyagokat termelnek, nem természeti, hanem elsősorban **társadalmi okokra vezethető vissza.** A komparatív előnyöket főként a sajátosan fejlődött termelőerők és az egyes cikkek eltérő nemzeti termelékenységi színvonala határozza meg.

A fenti munkamegosztást próbálták érvényre juttatni az imperialista országok a tőlük függő országokkal szemben, és szá-

mos burzsoá szakértő ma is azt javasolja, hogy a fejlődő országok fogadjanak el ilyen munkamegosztást. Ma is szeretnének a természeti előnyökre való hivatkozással olyan világkereskedelmi struktúrát rögzíteni, amelyben az egyik fél csak nyersanyagokat állít elő. A nagyrészt egy vagy néhány nyersanyag termelésére és világpiaci értékesítésére épülő nemzetgazdaság működése viszont erősen függ az adott nyersanyag kiaknázásának természeti feltételek által meghatározott hatékonyságától és a nyersanyag világgazdasági szerepétől (amit bizonyos műanyagok térhódítása veszélyeztethet). A nyersanyagtermelés felvásárlásában pedig rendszerint valamely fejlett tőkésország monopóliumai, vagy valamely, esetleg néhány nemzetközi monopólium játszik döntő szerepet.

K: Milyen további hátrányt jelent ez a körülmény?

V: Az ilyen módon specializálódott ország gazdasága nagymértékben **kiszolgáltatott helyzetbe** kerül a termékét felvásárló monopóliumokkal szemben.

A fejlődő országokban egyre jobban tért hódít az a felismerés, hogy ki kell fejleszteni a feldolgozóipart is, hogy az iparosodás útjára kell lépni, és ennek során a távlati szempontból előnyös ipari és termelési struktúrát kell előnyben részesíteni az átmeneti előnyökkel szemben. Nagy visszahúzó erő — amit le kell küzdeni —, hogy a kifejlődő ipar elég sokáig **komparatív hátrányban van** a fejlett tőkésországok ipari termelésével szemben. A mezőgazdasági termelés viszont rendszerint kevésbé lemaradott a fejlett tőkésországok mezőgazdaságával szemben. Az ipar itt csak **protekcionista állami intézkedések** útján fejleszthető. Ezekre szükség van, hiszen az ipari gyártmányok kezdetben korszerűtlenebbek, áraik rendszerint magasabbak, mint a fejlett ipari országokban. Különösen áll ez a technikai fejlődés szempontjából legfontosabb iparágakra.

Ha pillanatnyilag a mezőgazdasági termelésben és a hagyományos iparágakban jelentkezik komparatív előny, akkor **rövid időszakban** az az előnyös, hogy a mezőgazdasági termelést és a hagyományos iparágak termelését fokozzák, ezek termékeit exportálják, a legkorszerűbb ágazatok termékeit pedig importálják. Így a fejletlen ország **rövid távon** több mezőgazdasági és ipari termékhez juthat. **Hosszabb időszakban** azonban a helyzet lehet fordított, az **optimumot** éppen az olyan strukturális fejlesztés biztosíthatja, amely **rövid távon nem előnyös.** A kor-

szerű iparfejlesztésnek **hosszabb időszakban** olyan eredménye lehet, hogy a korszerű ágazatok termelésében fokozatosan komparatív előny jön létre, azaz lehetséges, hogy a progresszív ágazatoknak a világszínvonallal szembeni abszolút lemaradása kisebb lesz, mint a hagyományosaké. Ekkor már nincs is szükség többé ezek fejlődése érdekében protekcionista intézkedésekre.

K: Hogyan kell a struktúrafejlesztési döntésekben a komparatív előnyöket figyelembe vennie a gazdaságpolitika kialakítóinak, ha országuk érdekeit jól akarják szolgálni?

V: A komparatív előnyöket **dinamikusan, hosszabb távon** kell szemlélni és így tekintetbe venni.

A komparatív előnyök dinamikus figyelembevétele megköveteli, hogy további meggondolások is szerepet kapjanak a struktúrapolitikában.

Láttuk, hogy a munkamennyiségek olyan cseréje is előnyös lehet a fejletlenebb országok számára, amely egyenlőtlen a munkamennyiségek abszolút nagyságát tekintve. Marx írja erről: „lehetséges, hogy az ilyen ország (ti. az adott vonatkozásban fejletlenebb — **A szerző**) több tárgyiasult munkát ad természetben, mint amennyit kap, s hogy emellett az árut mégis olcsóbban kapja, mint ahogy önmaga termelhetné".[4]

A tőkés világgazdaság feltételezi, hogy mindig vannak olyan országok, amelyek a termelékenység általánosan alacsony szintje miatt csak abszolút hátrányban levő termékek termelésével juthatnak komparatív előnyhöz. Hosszú távú gazdaságpolitikájukban azonban nem lehet ezt a struktúrát konzerválni anélkül, hogy elmaradottságukat konzerválnák, hiszen abszolút hátrányuk és termelési struktúrájuk között rendszerint kapcsolat van. Távlatilag rendszerint mutatkozik lehetőség az elmaradottságot felszámoló struktúra kialakítására, ez pedig egyet jelent az **abszolút hátrányok felszámolásával.**

K: Milyen struktúrára kell törekednie távlatilag egy országnak, ha előnyös kereskedelmet akar folytatni, de nem akar lemaradni?

V: Noha nem szabály az abszolút módon számításba vett munkamennyiségek egyenlősége, ha egy ország előnyös külke-

[4] Marx: A tőke. III. köt. **Marx—Engels** Művei. 25. köt. 226. old.

reskedelmet akar folytatni, távlatilag mégis törekednie kell erre. Ellenkező esetben konzerválja lemaradását.

A továbbiakban átfogóbban is szemügyre vesszük a komparatív előnyök változását előidéző tényezőket.

A technikai fejlődés a komparatív előnyöket bizonyos áruk termelésében megszüntetheti vagy csökkentheti. Ez megtörténhet úgy, hogy egy országon belül olyan ágazatokban fejlődik a technika (gyorsabban, mint külföldön), amelyekben korábban komparatív előny nem létezett vagy csak kis mértékű volt. Ezért jelentős komparatív előny jelentkezhet esetleg ezekben az új ágazatokban, míg a korábbi komparatív előnyök automatikusan csökkenhetnek. A korábban élvezett komparatív előnyöknek legtöbbször a külföldön bekövetkező technikai fejlődés vet véget.

Ha valamely ország egy adott időpontban és adott ágazatban technikai alapon nyugvó komparatív előnyt élvez, ez csak úgy tartható fenn, ha céltudatos tevékenységgel **folyamatosan gondoskodik előnye megtartásáról.** Ezt pedig csak akkor valósíthatja meg, ha sikerül az adott ágazatban a technikát más országokhoz viszonyítva lehetőleg gyorsabban, de legalábbis azoknál nem lassabban fejlesztenie.

Eddig a komparatív előnyökről csak mint a munkaráfordításokban megjelenő **viszonylagos** előnyökről beszéltünk. Tudjuk azonban, hogy a tőkés termelési költségekben a munkaráfordítások nem mindig fejeződnek ki teljességükben, arányosan. A komparatív előnyök — a profitra törekvés miatt — mindig mint a termelési költségekben kifejezésre jutó előnyök jelennek meg, és akkor is jelentkeznek, ha a munkaráfordításoktól eltérő, más tényezőkön alapulnak.

A technikai fejlődés és ezzel együtt a termelékenység növekedése, valamint a reálbérek emelkedése országonként eltérő ütemű. A viszonylag elmaradott országokban a technikai fejlődés és ennek megfelelően a reálbérek növekedési üteme is elég gyakran lényegesen gyorsabb, mint a fejlettebb tőkésországokban. Ilyenkor ezekben a munkaerő gyorsabban drágul, mint a termelési eszközök, és az elevenmunka-igényes áruk termelésében korábban meglevő komparatív előny elég hamar eltűnhet. A tőkés vállalkozók számára e kedvezőtlen hatással szemben kedvező viszont az, hogy a tőkeigényes áruk egy részének termelésében korábban megvolt komparatív hátrány enyhül vagy megszűnik.

A nemzetközi munkamegosztás bővülése, az egyes országok

specializációja és az ennek alapján növekvő külkereskedelem lehetővé teszi, hogy kis és közepes nagyságú tőkésországok is növeljék a termelési szériákat. Ez a nagy belső gazdasággal bíró tőkésországok komparatív előnyét csökkentheti a nagy termelési szériákat igénylő árufajták gyártásában. Különösen az ún. regionális államközi egyezmények — pl. az Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) létrejötte — okoznak jelentős változásokat.

A gazdasági fejlődés tehát jelentősen megváltoztatja a komparatív előnyök megszerzésének feltételeit. Ez megfelelő követelményeket támaszt a termelés szerkezetének fejlesztésében is.

K: Milyen módon lehet folyamatosan komparatív előnyöket elérni az említett változások ellenére?

V: A komparatív előnyök folyamatos megszerzése megköveteli a termelési struktúra rendszeres korszerűsítését, a hazai és a világgazdasági feltételek változásaihoz való folyamatos hozzáigazítását.

3. AZ ÁRALAKULÁS A TŐKÉSORSZÁGOK KÖZÖTTI KERESKEDELEMBEN

A komparatív előnyök elemzésekor megállapítottuk, hogy a nemzetközi áruforgalomban az áraknak olyan határok között kell mozogniuk, amelyeken belül a cserepartnerek mindegyike élvezhet valamennyi komparatív előnyt. A komparatív előnyök tehát egy **ársávot** határoznak meg, amely természetesen nem lehet akármilyen magas. Az előbbiekben a hűtőszekrény áráról például megállapítottuk, hogy az nem lehet több, mint a rádiókészülék árának háromszorosa, és nem lehet alacsonyabb, mint 1,33-szorosa, mert csak ilyen árarányok mellett lehetséges a nemzetközi specializáció. De a hűtőszekrény külkereskedelmi árának mindenképpen **magasabbnak** kell lennie a rádió áránál, mert költségei (munkaráfordítása) magasabbak.

a) A VILÁGPIACI ÁRALAKULÁS ALAPJA

A nemzetközi áralakulás alapja tehát végső soron az **érték** alakulása. Csakhogy az érték és az ár közötti összefüggés **sokkal bonyolultabb körülmények között érvényesül nemzetközi síkon,** mint egy országon belül. Erre utal a komparatív előnyök vizsgálata is. Példánkban is láttuk, hogy a komparatív előnyök úgy

realizálódnak, hogy sem a rádiókészülék, sem a hűtőszekrény nemzetközi ára nem egyezik meg a nemzetközi specializáció után szükséges munkaórák átlagszámával (az értékkel). Vagyis egyik áru nemzetközi ára az érték fölé emelkedik, a másiké pedig az érték alá süllyed.

K: Mi a feltétele annak, hogy az árak mozgása a komparatív előnyökkel levezethető ársávon belül maradhasson?

V: Ennek az a feltétele, hogy a cserearányokban nem egyenlően **értékelődik** a különböző fejlettségű országokban kifejtett munkaráfordítás.

A sávon belül értelmezhető ár tehát **tartósan** is eltérhet az értéktől. Ebből is látható, hogy **az értéktörvény működésének a nemzetközi árukapcsolatokban lényeges sajátosságai vannak.** Ezzel kapcsolatban Marx megjegyzi: „Másképpen áll a helyzet a világpiacon, amelynek integráns részei az egyes országok. A munka közepes intenzitása országról országra változik; itt nagyobb, ott kisebb. Ezek a nemzeti átlagok tehát lépcsősort alkotnak, amelynek mértékegysége az egyetemes munka átlagegysége. Összehasonlítva a kevésbé intenzívvel, az intenzívebb nemzeti munka tehát egyenlő idő alatt több értéket termel, amely több pénzben fejeződik ki.

Még jobban módosítja azonban az értéktörvényt nemzetközi alkalmazásában az, hogy a világpiacon a termelékenyebb nemzeti munka úgyszintén intenzívebbnek számít, hacsak a termelékenyebb nemzetet a konkurrencia nem kényszeríti arra, hogy árujának eladási árát értékére csökkentse.

Abban a mértékben, amelyben kifejlődött egy országban a tőkés termelés, emelkedik ott a munka nemzeti intenzitása és termelékenysége is a nemzetközi színvonal fölé. Az ugyanazon fajtájú áru különböző mennyiségeinek, amelyeket különböző országokban egyenlő munkaidő alatt termelnek, nem egyenlő nemzetközi értékük van tehát, amely különböző árakon, azaz a nemzetközi értékek szerint különböző pénzösszegekben fejeződik ki."[5]

[5] **Marx—Engels** Művei. 23. köt. 522. old. — Meg kell jegyeznünk, hogy az idézett sorok „A munkabérek nemzeti különbözősége" c. fejezetben találhatók. Marx kutatási terveiben szerepelt ugyan a tőkés külkereskedelem mélyrehatóbb tanulmányozása, korai halála miatt azonban terve nem valósult meg. Azóta több marxista kutató foglalkozott ezzel a kérdéssel. E fejezet szerzője az általa helyesnek tartott koncepciót fejti ki, és csak utal egyes szakirodalmi forrásokra, amelyek eltérően kezelik meg a nemzetközi áralakulás problematikáját.

Marx itt azt a sajátosságot emeli ki, hogy a világpiacon a termelékenyebb nemzeti munka intenzívebbnek számít, tehát többet ér, de csak akkor, ha a termelékenyebb nemzetet a **konkurrencia** nem kényszeríti arra, hogy árujának **eladási árát** annak **értékére csökkentse,** amely érték azért alacsonyabb, mert itt a termelékenység magasabb. Így — olvashatjuk továbbá a marxi szövegben — az azonos fajtájú áru **különböző mennyiségeinek,** amelyeket különböző országokban **egyenlő munkaidő alatt** termelnek, **nem egyenlő nemzetközi értékük van.**

A világpiaci áralakulás tárgyalása során **nemzetközi értékről** akkor beszélünk, amikor a korábban kifejtett értékfogalmunknak a vele analóg módon értelmezett **nemzetközi** megfelelőjére gondolunk. Az így értelmezett nemzetközi érték azt jelenti, hogy a különféle árufajták világméretekben termelt összmennyiségének értékarányai megegyeznek a termelésükre ténylegesen ráfordított munkaórák arányaival. A világpiaci ármozgás centrumának, vagy röviden **világpiaci árcentrumának pedig a világpiaci árak vonzáspontját nevezzük.** Mivel ezt több lépcsőben, absztrakciókkal, majd ezek feloldásával közelítjük meg, tárgyalásunk során a fogalmat természetesen mindig tárgyalásunk absztrakciós szintjével összhangban kell értelmezni.

A marxista közgazdászok körében nagyon eltérőek a vélemények az értéktörvény nemzetközi működéséről, sajátosságainak mibenlétéről, a nemzetközi értékről és a világpiaci árakat meghatározó tényezőkről.[6] Ebben az értéktörvény nemzetközi érvényesülésével összefüggő folyamatok igen nagy fokú bonyolultsága, ellentmondásossága és számos további körülmény játszik közre. Az eltérő felfogásokat szembeállítani is nehéz egymással, mert a különböző szerzők eltérő értelemben használják a problémák szempontjából alapvető fogalmakat. Az álláspontok meglehetősen tarka mozaikjában megtaláljuk azt a felfogást is, hogy a világpiaci ármozgás centruma hosszú távon azonos a nemzetközi értékkel, és a nemzeti méretekhez képest a különbség csak abban van, hogy a nemzetközi érték áttételesebben jut érvényre. Ezzel szemben van olyan felfogás is, amely tagadja, hogy a nemzetközi érték vagy árcentrum fogalomnak egyáltalán van értelme. E felfogás szerint **nem határozható meg** olyan árcentrum, amely a világpiacon általánosan az ármozgás vonzáspontja, legfeljebb az ármozgás sávjának bizonyos határai kutathatók. További eltérő álláspontok szerint a nemzetközi érték még hosszú távon

[6] A szakkörökben hazánkban legismertebb és írásban is hozzáférhető álláspontokat J. Olszevics (Mehanyizm cen mirovovo kapitalisztyicseszkovo rinka. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1969. 6. sz.), Zelkó Lajos (Nemzetközi érték, nemzetközi árak. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973. 11—73. old.) és Erdős Tibor (A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. Kossuth Könyvkiadó 1975. 405—413. old.) fejtette ki a kérdésben.

sem képes az árcentrum szerepét betölteni, de az értéktörvény működése létrehoz egy sajátos világpiaci árcentrumot. Ez utóbbi csoportba sorolhatók e tananyag szerzőjének nézetei is, amelyeket a továbbiakban kifejtünk.

Az értéktörvény nemzetközi érvényesülésének sajátosságait jobban megérthetjük, ha mindenekelőtt elemezzük a **konkurrenciafolyamatokat.** Egyébként a fenti idézetben Marx is utal a konkurrencia sajátos szerepére.

K: 1. Miért vezethet eredményre a konkurrenciafolyamatok alaposabb szemügyrevétele a szóban forgó sajátosságok okainak és az áralakulásban megnyilvánuló következményeknek a feltárásában?
2. Milyen kérdésekre keresünk választ a konkurrenciafolyamatok elemzése során?

R: Vegye figyelembe az eddigi nemzeti méreteken belüli árcentrum-módosulásokkal kapcsolatban megismerteket. Gondoljon arra, hogy az árcentum mindig azért módosult, mert a termelési feltételekben olyan körülmények voltak jellemzőek, amelyek tartósan módosították és differenciálták a konkurrenciafolyamatok résztvevőinek versenyfeltételeit. Ezek a körülmények a konkurrenciafeltételek sajátosságain keresztül okoztak az áralakulásban tartós eltéréseket az értéktől.

V: 1. Az értéktörvény a piaci konkurrencia közvetítésével működik.
2. A konkurrencia elemzésekor az alábbi kérdésekre kell választ keresnünk:
— Milyen sajátos feltételek differenciálják a nemzetközi méretű konkurrenciában részt vevő versenyfeltételeit?
— Hogyan, miért és milyen sajátosságokhoz vezetnek ezek a sajátos feltételek a világpiaci konkurrencia közvetítésével létrejövő áralakulásban?

Az értéktörvény nemzetközi méretű működését közvetítő konkurrenciális folyamatok **két fő, egymással is szoros kölcsönhatásban levő** hatáscsoportra bonthatók. Az egyik csoportot **a nemzetgazdaságon belül fellépő konkurrenciális hatások világpiaci következményeihez** fűződő hatások alkotják, a másikat pedig a **magán a világpiacon közvetlenül fellépő konkurrenciához**

fűződőek. Nézzük meg a konkurrenciális hatások első csoportját.

Kiindulásként **számos egyszerűsítő feltételezést** alkalmazunk, amelyek közül a jelentősebb eltérést okozó hatásokra a későbbi részekben még visszatérünk. Itt feltételezzük, hogy az egyes nemzetgazdaságokon belül korlátlan szabad verseny van, a külkereskedelemben az áruk mozgása nem korlátozott, a versenyt nem akadályozzák protekcionista intézkedések. Nem tekintünk el viszont attól, hogy a munkaerő országok közötti áramlásának számottevő akadályai vannak. Eltekintünk ellenben egyelőre attól, hogy a termelési ár eltér az értéktől.

Az exportra kerülő termékeket önálló nemzetgazdaságokban termelik. Ismeretes, hogy szabad verseny esetén a tőkés nemzetgazdaságon belül kialakul a különféle árufajták egységes ára, és tendencia van arra, hogy az ár a társadalmilag szükséges munkaráfordításokhoz (az értékhez) igazodjon. A kialakult árakkal — mint ismeretes — a nemzeti piac a különböző magánmunkákat meghatározott nagyságú társadalmi (nemzeti) munkának, a különböző konkrét munkafajtákat megkülönböztetés nélküli, azonos minőségű, meghatározott nagyságú absztrakt munkának, a különböző fajta használati értékeket (árufajtákat) adott nagyságú nemzeti érték hordozóinak ismeri el. Ha pedig a nemzeti piac — pl. túltermelés miatt — valamilyen árufajtát értéke alatti áron fogad csak el, akkor mód van arra, hogy a termelési tényezők olyan más területre csoportosuljanak át, ahol a kifejtett munkát kedvezőbben ismeri el a piac. Éppen a kínálat szerkezetének ez a változása hat — mint tudjuk — az értékarányos árak kialakulására.

Az exportra kerülő árufajtákat a legtöbb esetben a nemzeti piacra is termelik, ott ezeknek kialakul az ára, amely kifejezi azt, hogy az egyes árufajták egységeit mekkora nemzeti érték megtestesítőjének ismerik el az országon belül. Ha esetleg valamely árufajtát kizárólag exportra termelnék, termelőik akkor is számbavennék az előállításához szükséges ráfordításaik és a világpiacon elért eladási ár arányát. Ebben a kapcsolatban a világpiaci árnak feltétlenül mint bizonyos belső piaci ár megfelelőjének kell fellépnie, mert a ráfordítások is ebben összesíthetők.[7]

[7] A világpiaci ár belső piaci megfelelője aranypénzben történő elszámolás esetén eleve adott. Papirosanyagú valuták esetén ez tökéletlenebbül, bonyolultabban és közvetettebben fejeződhet csak ki. Ez világosabban megérthető a XII. fejezet — a nemzetkozi elszámolások — tanulmányozása után.

Ennek megértése végett vegyünk egy példát. Ha adott átlagos ráfordítással előállítható x termékmennyiség a belső piacon 10 egységnyi árért értékesíthető, és az x termékért a világpiacon csak 8 egységnyi árut lehet kapni, akkor az ezen terméket előállítók megkísérelhetik áruikat 10 egységnyi árért a belső piacon eladni. Ha ez nem sikerül, akkor áttérhetnek más árufajta termelésére. Ha viszont a világpiaci ár pl. 12 egységnyi, akkor ez mindaddig az x termék termelésének és világpiaci kínálatának a növelésére ösztönöz, amíg a megnövekedett termékmennyiség is 10 egység feletti áron adható el. Az x terméknek ez a mennyisége tehát mindenképpen olyan nagyságú nemzeti érték megtestesítője, amelyet 10 egységnyi belföldi ellenérték fejez ki.

Amikor az exportra termelők a világpiacra vitt termékeik jövedelmezőségét összevetik a belső piacra történő termelés jövedelmezőségével, és ennek alapján alakítják ki exportkínálatukat, akkor a világpiacon eladásra kínált árutömegüket **mint adott nagyságú nemzeti érték megtestesítőjét kezelik** és vetik össze az ott elérhető árral. Ha a nemzetközi piac a kialakult világpiaci árral exportáruikat a belföldi piacra termelt, más árufajtákhoz viszonyítva alulértékeli vagy túlértékeli, ez ugyanúgy hat e termelők termelési és ezzel együtt kínálati magatartására, mintha ugyanezt a belföldi piac tette volna. A világpiaci kapcsolatok ezen csak annyit módosítanak, hogy a termelési szerkezet megváltoztatása előtt (vagy esetleg helyett) olykor az alulértékelt árufajta kínálatának egy részét a világpiacról át lehet irányítani hazai piacra, vagy fordítva, ha az rentábilisnak mutatkozik.

E: Mi a belső piaci konkurrenciális hatások összességének legfontosabb világpiaci következménye?

V: Minden világpiacra vitt árutömeg mint adott nagyságú nemzeti érték hordozója vesz részt a világpiaci konkurrenciában.

Ezek után vizsgáljuk meg a világpiaci árak alakulására ható második konkurrenciális tényezőcsoportot. Itt magáról **a világpiacon közvetlenül fellépő konkurrenciáról** van szó. A világpiacon egy adott árufajta kínálatát annak a különböző nemzetgazdaságokban termelt mennyiségei képviselik. Velük szemben áll az árufajta iránti világpiaci kereslet. Ebben a konkurrenciában szükségképpen tendencia jön létre az egységes vi-

lágpiaci ár kialakulására. Ebben a tendenciában a kínálat oldalon a különböző országok termékei mint bizonyos nagyságú nemzeti értékek — azaz mint bizonyos mennyiségű nemzeti absztrakt munka — hordozói lépnek fel és keresnek elismerést a világpiaci árban.

A világpiacon a különböző országok termelői egy adott árufajta egységét **azonos áron adják el,** noha azt a különböző országokban **eltérő munkaráfordítással gyártották,** és így annak országonként **különböző nemzeti értéke van.** Vagyis a különböző országok azonos munkaráfordításait a világpiac eltérően, a magasabb termelékenységű nemzeti munkát több, a kevésbé termelékenyet viszont kevesebb ráfordításként értékeli. Ez hasonlít az azonos terméket előállító termelők nemzetgazdaságon belüli versenyére. Látszólag itt semmiféle sajátosság sincs, mert a nemzeti piac a belföldi termelők között is különböző nagyságúnak ismeri el az egy árufajta előállítására fordított azonos időtartamú, de eltérő termelékenységű munkát. Azonnal előtűnik azonban e helyzet sajátos volta, ha a következményeket vizsgáljuk meg.

Ha valamely országon **belül** egy termelő egyéni ráfordításait — üzemének alacsonyabb technikai színvonala miatt — az árban a piac a ténylegesen eszközöltnél kisebbnek ismeri el, a termelő rákényszerül, hogy vagy áttérjen a fejlettebb technikára, vagy átadja helyét más, magasabb technikai színvonalon dolgozóknak. Ez az oka annak, hogy a fejlettebb technikai színvonalat elért termelő nem monopolizálhatja magasabb termelékenységi színvonalát. A technikailag elmaradottabb termelők felzárkózásának, vagy annak, hogy helyettük más termelők magasabb technikai szinten működhessenek, fontos körülménye, hogy a felzárkózó vagy az új termelő az élenjáró üzemekkel lényegében **azonos munkaerőpiacról** vásárolhat csak munkaerőt, **azonosak az ún. háttérágazatbeli**[8] feltételek, és a termelőtevékenység általános **infrastrukturális** feltételei.

Ha viszont az alacsonyabb technikai színvonal miatt a világpiac valamely ország egységnyi nemzeti munkaráfordításait értékeli alacsonyabbra, akkor rendszerint **nincs mód a lényegesen fejlettebbek munkatermelékenységét lehetővé tevő technikai színvonal gyors kifejlesztésére vagy adaptálására.** Ehhez

[8] Az ún. „háttérágazatokon" azokat az ágazatokat értjük, amelyek a kérdéses ágazatot termelési eszközökkel ellátják, és amelyek lehetővé teszik számára az ésszerű termelési kooperációt. E háttérágazatok elmaradottsága megakadályozhatja a korszerűbb termelési eljárások bevezetését.

legtöbbször hiányoznak **a munkaerő képzettségét és összetételét**, az ún. **háttérágazatok** megfelelő fejlettségét, az **infrastruktúra** kiépítettségét illetően szükséges feltételek, amelyek csak huzamosabb idő alatt és nagy befektetésekkel hozhatók létre. Az alulértékeltség pedig még fékezi is azt, hogy a nagy befektetésekhez szükséges eszközök összegyűljenek. Arra sincs lehetőség, hogy valamely magasabb technikai színvonalat elért országban létesítsenek vállalatot a munkaerő és a tőke átáramoltatásával. Először is azért, mert a munkaerő és a tőke országok közötti áramlását számos körülmény nehezíti. Másodszor azért, mert amennyiben a nemzeti munka termelékenysége általában alacsony, akkor ezt úgysem változtatja meg az, ha **egy árufajta** termelése megszűnik az országban.

Ily módon az azonos árufajta termelésében elért, a fejlettebb technikán alapuló termelékenységi előny az **országok között** huzamosabban megőrizhető, és amennyiben jellege eltér az egy országon belül elért hasonló előny jellegétől.

A belső piaci konkurrenciában a kifejtett munka alulértékelésének másik esete, amikor a kereslet—kínálati viszonyok miatt egy árufajta egész megtermelt mennyiségét (nemzeti) értékénél olcsóbban kell eladni. Ilyenkor a termelők — mint láttuk — áttérhetnek olyan más árufajta előállítására, amelynél a kifejtett munkát a piac kedvezőbben értékeli.

Ha egy árufajta termelésében a **világpiac** alulértékeli a nemzeti munkát, a nemzeti termelők akkor is megkísérelhetik, hogy más termék termelésére térjenek át. Látni fogjuk azonban, hogy az áttérés nem az alulértékeltség megszűnésére, hanem az alulértékeltség árufajtánkénti mértékének a kiegyenlítődésére hoz létre tendenciát.

Az eddigiekből könnyen belátható, hogy **a technikailag kevésbé fejlett országok nemzeti munkája szükségképpen leértékelődik** a világpiaci áralakulásban mindazon árufajtáknál, amelyeket fejlett és kevésbé fejlett országok egyidejűleg gyártanak és exportálnak. Ezek termelésébe tehát hiába irányítják át más területről az erőforrásokat, ezzel az alulértékeltséget nem lehet felszámolni. Első pillantásra úgy tűnik azonban, hogy olyan termékek termelésére és exportjára való átállással, amelyeket a fejlett országok nem termelnek, el lehet kerülni az alulértékeltséget. Kimutatható azonban, hogy a konkurrenciafolyamatok a technikailag elmaradottabb országok nemzeti munkájának leértékelését azoknak az árufajtáknak a világpiaci áralakulásában is előidézik, amelyeket kizárólag ilyen országok állítanak elő. Ha ki is alakulhat ugyanis átmenetileg olyan világpiaci ár,

amely egyenlően értékeli a technikailag legelmaradottabb országok egységnyi nemzeti munkaráfordításait a fejlettebbekével, ez nem állandósulhat, mert ez a piaci helyzet szükségképpen a **világpiaci kínálat növekedését** idézi elő.

Először is, az ilyen magas ár jelentősen emeli ezen árufajták előállításának a jövedelmezőségét a fejlett tőkésországokban, és őket is ösztönzi, hogy kapcsolódjanak be ezek termelésébe és így kínálatába is. Ezt meg is tehetik, mert az adott árufajtákat eddig rendszerint nem a feltételek hiánya miatt, hanem a komparatív hátrányok miatt nem termelték. (Ebben a vonatkozásban a tényleges helyzetet tükrözi a 2. b) pontban tárgyalt sémánk specializáció utáni esete, amikor is láttuk, hogy a hűtőszekrény termelése gazdaságos lenne **A** országban, ha árában a **B** országbeli ráfordításokat a cserében ugyanúgy értékelnék, mint az **A** országbelieket.)

Még fontosabb azonban, hogy az ilyen ár nagyon erős hatást gyakorol az árufajtát már termelő, alacsony fejlettségű országok termelési és exportstruktúrájának alakulására. A jelentős jövedelmezőségi különbségek ugyanis maguk után vonják a termelési feltételek nagymértékű átáramlását, a termelési arányok megváltozását, a szóban forgó árufajták termelésének és világpiaci kínálatának növekedését.

Nézzünk meg egy példát. Tegyük fel, hogy egységnyi világpiaci árbevételt valamely fejlett ország fél óra, egy elmaradott ország két óra nemzeti munkával termelt árumennyiségért ér el átlagosan, azoknak az árufajtáknak az értékesítésével, amelyeket mindketten termelnek. Ha bizonyos árufajtát az elmaradott ország egyedül termel és ennek világpiaci ára olyan magas lesz, hogy 2 órai munka 2 egységnyi (vagy esetleg 4 egységnyi) árbevételt hoz, akkor ez erősen ösztönzi ezen termék termelésének bővítését az adott országban.

Az átáramlás mindaddig folyik, amíg a megnövelt kínálat miatt a világpiaci árak olyan mértékben nem csökkennek, hogy megszűnjön a többi árufajtához viszonyított kiemelkedő jövedelmezőség. Ha az átáramlás nyomán a világpiaci ár annyira lecsökken, hogy az ezen áruk termeléséhez szükséges nemzeti munkaráfordítások — más, ugyanazon országban termelt árufajtákkal összevetve — a közepesnél jobban leértékelődnek, akkor termelésük az országban átlagosnál kevésbé lesz rentábilis. Ez pedig megfordítja a termelési feltételek áramlási irányát.

Figyelembe véve, hogy a munkatermelékenység színvonalát illetően elmaradott országokban az egyes árufajták világpiaci árában a nemzeti munkának — más árufajtáknál levőhöz viszo-

nyított — közepesnél nagyobb leértékelődése áremelkedést, kisebb leértékeltsége árcsökkenést elősegítő hatást vált ki:

K: A tárgyalt konkurrenciafolyamatok milyen tendenciát hoznak létre az ilyen országban eszközölt nemzeti munkaráfordításoknak abban az értékelésében, amelyet a kialakuló világpiaci ár fejez ki?

V: Tendencia jön létre arra, hogy egy elmaradott ország nemzeti munkaráfordításainak árufajtánként eltérő leértékeltsége a közepes leértékeltségi szinten egyenlítődjön ki.

Az eddigiekkel összhangban álló eredményt kapunk, ha a minden árufajtát az átlagosnál nagyobb termelékenységgel előállító fejlett országokat és a kizárólag ilyen országokban termelt árufajtákat vizsgáljuk. Az azonos árufajták egységes világpiaci árának kialakulására irányuló tendencia eleve a termelékenységi előnynek megfelelően értékeli fel ezek nemzeti munkáját mindazon árufajták világpiaci árában, amelyeket fejlett és a technikai fejlődésben lemaradt országok egyidejűleg exportálnak. A **csak** fejlett országokban gyártott és **csak** ezekből az országokból világpiacra vitt árufajták termelését és kínálatát döntően befolyásolja termelésük jövedelmezőségének aránya az országban termelt más árufajták jövedelmezőségéhez. Jövedelmezőségük akkor lesz kedvező, ha a nemzeti munka világpiaci felértékeltsége nem kisebb a többi árufajták esetében kialakult közepes szintnél.[9] Az ennél nagyobb jövedelmezőség termelésük és exportkínálatuk növelésére, az ennél kisebb jövedelmezőség pedig annak csökkentésére késztet, csakúgy, mint más árufajták esetében. Tekintetbe véve még a kínálat és az áralakulás összefüggését, nyilvánvaló, hogy a fejlett országok esetében is létrejön a nemzeti munka világpiaci értékelésében az a kiegyenlítődési tendencia, amely a különféle árufajták világpiaci árában közelíti egymáshoz adott ország egységnyi nemzeti munkájának világpiaci értékelését.

[9] A megfelelő jövedelmezőséget biztosító világpiaci ár fenntartása annál inkább lehetséges, mert ezek rendszerint olyan gyártmányok, amelyek gyártási feltételei vagy nem, vagy csak aránytalanul nagy kiadásokkal teremthetők meg alacsonyabb fejlettségű országokban. Így ezek versenyével nem kell számolni. Gyakori továbbá, hogy olyan korszerű gyártmányról van szó, amelynek gyártási eljárásai csak egy vagy egykét országban ismertek. E kizárólagos helyzet birtokában különösen magas árat lehet elérni. Ez azonban nem a világpiaci árcentrum kialakulását érinti, hanem attól való eltérés.

K: Milyen azonos hatás segíti elő a nemzeti munkák közepes szintű értékelésének kialakulását, ha egy árufajta világpiaci árában a fejlett ország nemzeti munkájának felértékeltsége, és ha egy elmaradott ország nemzeti munkájának leértékeltsége eltér a közepestől?

V: Mindkét esetben a kedvező irányú eltérés a kínálat növelésére késztet, ami árcsökkentő hatású, a kedvezőtlen irányú eltérés pedig kínálatcsökkentésre, ami áremelő hatású.

Olyan tendencia alakul ki tehát, amely a nemzeti munkák **közepes értékeltségi szintjén** közelíti egymáshoz egy ország nemzeti munkaráfordításainak világpiaci értékelését a különböző árufajták világpiaci árában. Ebben az értékelési szintben kifejeződik az, hogy a világpiac általánosan milyen arányban ismeri el az illető ország nemzeti ráfordításait. A közepes értékeltségi szintet annál erősebben befolyásolják az egyes árufajták egyedi értékeltségi szintjei, minél jelentősebb az adott árufajta mennyiségének aránya az összáru-mennyiségen belül. Hiszen az egyes árufajták konkurrenciális hatásai nyilvánvalóan részarányuktól függően érintik az összfolyamatot, a közepes szint tehát tulajdonképpen **súlyozott átlagszint.** Mivel az egyes árufajták átlagot meghatározó, kialakító egyedi érdekeltségi szintjei a termelékenységi arányok megjelenítői, a közepes szint úgy is értelmezhető, mint az átlagos termelékenységi szint[10] megjelenítője.

Az így értelmezett nemzeti átlagos munkatermelékenységi színvonal tehát ugyanolyan viszonyba kerül a más országok hasonló módon értelmezett termelékenységi színvonalával, mintha a különbség a munkaintenzitásban állna fenn. Így a termelékenyebb nemzet azonos időtartamú munkaráfordítása annyiszor több munkaként hat, ahányszor a kevésbé termelékeny nemzet munkaráfordításaihoz képest magasabb a munka nemzeti termelékenysége. Vagyis ez annyit jelent, hogy a belső piacon az ár és az egyéni ráfordítások eltéréseiből kiinduló hatásokkal analóg hatások a világpiacon az átlagos termelékenységi

[10] A munkatermelékenység kifejezést ebben a pontban nemcsak ismert fogalmának megfelelően használjuk, hanem az aggregált nemzeti munkára vonatkoztatva is. Azaz, mint a különböző konkrét munkák termelékenységének az átlagát (középértékét), pontosabban a nemzetközi termelékenységi színvonaltól való eltérés átlagos nagyságát értelmezzük. Ez valójában más, mint a munka termelékenysége, de nem alakult ki rá még jobb elnevezés, és a statisztikai gyakorlat is alkalmaz ilyen típusú mutatókat munkatermelékenységi mutató elnevezéssel.

szinttel korrigáltan számba vett nemzeti munkaráfordításoknak a világpiaci ártól való eltéréséhez fűződnek.

E: Mi határozza meg tehát a világpiaci árak mozgási centrumát (vonzáspontját)?

V: A világpiaci árak mozgási centrumát az egyes árufajták egységének újraelőállításához nemzetközi méretekben szükséges átlagos munkaráfordítás határozza meg oly módon, hogy az egyes nemzeti munkák **az átlagos nemzeti munkatermelékenységi szinttel korrigáltan** számítanak.

A fentiekben a világpiaci áralakulás alapjait **kizárólag az export oldaláról kiindulva tárgyaltuk,** és el is jutottunk alapvető jellemzőihez. A teljesebb kép kialakítása céljából fejtegetéseinket még egy oldalról kiegészítjük. A világpiaci és a nemzeti piaci konkurrencia összefüggése és kölcsönhatása ugyanis nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az exportált termékek világpiaci értékelése alapján kialakuló jövedelmezőségi arányok kihatnak az exportáló ország nemzetgazdaságának termelési arányaira és kölcsönhatásban vannak a világpiaci árakkal, hanem abban is, hogy **mint importtermékek az importáló országban versenyt támasztanak az azonos árufajtát gyártó hazai termelők számára.**

Ha az importtermékek kialakult világpiaci ára a belső piacon lényegesen alacsonyabb árhoz vezet annál, mintha az ár a hazai ráfordítások alapján alakulna, ez az adott árufajta hazai termelésének rentabilitását lerontja és a hazai termelés csökkentését, sőt gyakran elsorvasztását vonja maga után. Az alacsonyabb importár itt ugyanúgy értékelője a hazai ráfordításoknak, mint az exporttermékek esetében a világpiaci eladási ár. Ha ez az ár az adott árufajta termeléséhez szükséges ráfordításokat kedvezőtlenebbül értékeli nemzetközileg, mint ahogy a világpiacon az adott ország nemzeti munkaráfordításait átlagosan elismeri, akkor megindul a termelési feltételek átáramlása más ágazatokba. Ez viszont növeli az adott árufajta világpiaci keresletének arányát kínálatához képest. A nemzeti munkának átlagos termelékenységi szintje alatti értékelése a világpiaci árban tehát akkor is a kereslet arányát növeli a kínálathoz képest, ha az utóbbi importból származik. Ebben is kifejezésre jut, hogy a nemzeti munka a világpiaci konkurrenciában átlagos termelékenységi szintjével korrigáltan hat.

A nemzeti munkának és értékeknek ez a nemzetközi értéke-

lése aranypénzrendszer mellett kifejezésre jutott az aranynak országonként különböző nemzeti munkaráfordítást képviselő nemzeti egyenértékeiben is. Papirosanyagú pénzrendszerek esetén ugyanez abban jut kifejezésre, hogy az egyes nemzeti valuták átváltási kulcsai az egyenlő nagyságú nemzeti munkaráfordításokat **különbözőnek értékelik.** A valutaátváltási-kulcsok ugyanis a nemzeti valuták **belső vásárlóerejével** összefüggésben alakulnak.

A belső piacon a szabad kereskedelem, a nemzetközi kereskedelemben a külső beavatkozástól mentes, szabad export a versenyben részt vevők árutulajdonosi egyenlőségének a kifejezője. A szereplőket **egyenlően** áruik képviselik. Ez az árutulajdonosi egyenlőség azonban csak látszólagos, és különösen látszólagos a fejlett és fejletlen országok kapcsolatában.

K: Milyen valóságos egyenlőtlenség mutatkozik meg a nemzeti munkák tőkés világpiaci értékelésében, és mi ennek a valóságos egyenlőtlenségnek a gazdasági következménye?

V: Az azonos nagyságú nemzeti munkákat a világpiac — a termelékenységi különbségek tartóssága következtében — folyamatosan egyenlőtlenül értékeli, és így a technikailag fejletlenebb országoknak rendszeresen több nemzeti munkát kell adniuk a fejlettebb országok kevesebb nemzeti munkájáért.

Vagyis a kevésbé fejlett országok dolgozói arra vannak ítélve, hogy azonos mennyiségű munkával rendszeresen kevesebb használati értékhez jussanak. A külső korlátozásoktól mentes szabad verseny és nemzetközi áruforgalom — a termelés koncentrációjából és centralizációjából kinövő monopóliumoktól eltekintve is — a fejlett országoknak a fejlődésben lemaradt országokkal szembeni monopóliumos pozíciójával jár együtt, és nem segíti elő, hanem gátolja ez utóbbiak felzárkózását.

b) A TŐKÉS VILÁGPIACI ÁRALAKULÁSRA HATÓ TOVÁBBI TÉNYEZŐK

Az eddigiekben igyekeztünk tiszta formában kiemelni a munkaráfordítások és hatásmechanizmusaik szerepét a tőkés világpiaci áralakulásban. Lényegében azt állapítottuk meg, hogy hosszabb időközben a világpiaci árarányok az árufajták termeléséhez korrigáltan felszámított nemzeti ráfordítások alap-

ján **nemzetközileg szükséges** munkaráfordítások arányaihoz igazodnak. Ez a szükségszerű igazodás azonban **nem jelenti azt, hogy a tényleges** (tehát a világpiacon állandóan ingadozó) **árak arányai mindig egyenlőek a fenti korrigált nemzetközi munkaráfordítások arányaival.** Az értéktörvény ugyanis — mint tudjuk — mindig saját megsértésén, azaz szüntelenül az ellentétes előjelű áreltéréseken keresztül jut érvényre. És ez érvényes nemzetközi méretekben is.

Ezen túlmenően számos további körülmény miatt is bonyolult a világpiaci árak és a munkaráfordítások kapcsolata. A munkaráfordítások olyan áttételeken keresztül határozzák meg az árat, amelyek az ármozgás közvetlen centrumát is eltérítik az értéktől és számos hatás ezektől az áttételt képező centrumoktól is különbözővé teszi az árakat. Az áttételek (amelyekkel a VI. és a VIII. fejezetben a termelési ár és a hamis társadalmi érték kialakulásánál részletesen foglalkozunk) a világpiaci árcentrum és a világpiaci árak alakulására is kihatással vannak.

Az a körülmény, hogy a nemzetgazdaságon belül a termelési ár az ármozgás közvetlen centruma, a világpiaci árak mozgási centrumát kettősen is érinti. Mindenek előtt: **a nemzeti ráfordítások** nem mint nemzeti értéknagyságok, hanem mint **termelésiár-összegek lépnek fel és hatnak a világpiaci konkurrenciában.** Továbbá a nemzetközi tőkeáramlás miatt (amely nem akadálymentes, de valóságos és erőteljes) tendencia van országok között is a profitráták kiegyenlítődésére.

Minthogy a világpiaci árcentrum alakulása a termelési árakkal van közvetlenül kapcsolatban, a világpiaci árak vonzáspontját minden olyan tényező változása befolyásolja, amely kihat a termelési árak nagyságára. Az értéket nem érintő, de a termelési árat befolyásoló tényezők közül a legfontosabb a bérszínvonal alakulása. Mivel a különböző árufajták önköltségén belül nagyon eltérő a bérhányad, a bérszínvonal-változás különböző mértékben hat az árufajták termelési árára. Ennek megfelelően az egyes országokban bekövetkező bérszínvonalmozgások kihatnak a világpiaci árakat meghatározó árcentrumra.

Hasonlóképpen érinti a világpiaci ármozgás centrumát az is, ha a belső piacon **a monopolizálható természeti feltételek** miatt — mint azt a földjáradékkal foglalkozó VIII. fejezetben kifejtettük — **„hamis" társadalmi értéknek kell az árakban kifejeződnie.** Amikor a nemzeti piacokon hamis társadalmi érték alapján alakulnak az árak, **ez a hamis társadalmi érték hatást**

gyakorol a világpiaci árcentrumra is. Sőt ebben a vonatkozásban az eltérítő hatás jelentősebb, mert itt a legrosszabb természeti feltételek nemzetközileg értelmezendők. A világpiaci árak tehát az olyan **legrosszabb** természeti feltétel alapján alakulnak, amelynek esetén a termelést a nemzetközi méretekben meglevő szükségletek (fizetőképes kereslet) még indokolják, mert ezeket a szükségleteket **nem lehet kedvezőbb feltételek** igénybevételével kielégíteni.

A kedvező természeti feltételek fontos ásványok bányászatában és egyes mezőgazdasági termékek termelésében nagyon gyakran elsősorban az elmaradott, a legfejlettebb tőkésországoktól gazdaságilag függő országokban álltak fenn. Ezen országok gazdaságai pedig az első pontban tárgyalt két monopóliumos pozíció szorításában vergődtek. Így a nemzetközi monopóliumok **hosszú ideig meg tudták akadályozni, hogy az említett országok a bányajáradék és a földjáradék java részét élvezhessék.** E termékek világpiaci ára tartósan mesterségesen alacsony volt, sőt egy ideig az árszínvonal nyomottsága évről évre fokozódott is, ami a termelő országok „terms of trade"-jének[11] a romlásához vezetett.[12]

Számos kitermelőipari termék világpiaci árának ez a természetellenesen alacsony szintje is egyik oka volt az 1970-es évek második harmadában bekövetkezett világpiaci árrobbanásnak, amely nagyfokú árszínvonal-emelkedéssel és az árarányok jelentős megváltozásával járt. Az olaj és több bányászati termék ára hónapok alatt a többszörösére emelkedett.

Eddig — e fejezet 3. b) pontjában — azokkal a hatásokkal foglalkoztunk, amelyek tartósan hatnak a világpiaci ármozgás centrumára.

E: Milyen, a világpiaci ármozgás centrumát is módosító, tehát tartós hatásokról volt szó eddig?

V: A világpiaci árcentrumot is módosító hatásokként említettük azokat a tényezőket, amelyek miatt az árufajták belső

[11] „Terms of trade" (cserearányok) a külkereskedelemben használt fogalom, amely indexszámmal fejezi ki azt, hogyan változik valamely ország exportjának és importjának ára aránya. Másképpen: javulnak-e vagy romlanak, és milyen mértékben az illető ország világpiacon elért cserearányai.

[12] **N. Kaldor** angol közgazdász szerint az ún. elsődleges termelők (kitermelőipar és mezőgazdaság) „terms of trade"-je 1953 és 1971 között 24%-kal romlott, a fejlődő országok rovására.

piaci árcentruma különbözik az értéktől. Az ide sorolt hatások a termelési áraknak az értéktől való eltérésén és a hamis társadalmi érték kialakulásán alapulnak.

A tőkés világgazdaságban azonban hat a tényezőknek **egy másik csoportja is,** nevezetesen **a monopolista és az állammonopolista viszonyokkal** kapcsolatos tényezők. Ezek pedig a fentiekben tárgyaltakon túlmenően is **eltérítik a világpiaci árarányokat a munkaráfordítások arányaitól.** A szóban forgó hatások tehát **nem magát az árcentrumot** módosítják, hanem a világpiaci árakat térítik el a világpiaci ármozgás centrumától.

A monopóliumokhoz sokrétű áreltérítő hatás fűződik. Eltérőek lesznek a világpiaci árak a világpiaci árcentrumtól abból kifolyólag, hogy a belső piacokon számos árufajta **monopoláron** cserél gazdát és — mint azt a VII. fejezetben láttuk — ennek következtében megváltozik az egyes árufajták jövedelmezősége. Vagyis a jövedelmezőségi arányok módosulnak, és így módosultan hatnak a világpiaci folyamatokra is.

Az áreltérítések fontos esete az is, amikor **protekcionista intézkedésekkel** korlátozzák a szabad versenyt, pontosabban nehezítik az **importverseny feltételeit,** és javítják az **exportfeltételeket.** A feltételeket részben azáltal változtatják, hogy pénzügyi eszközök közbeiktatásával elválasztják egymástól a termékek vételárát és a termelő árbevételét, részben adminisztratív módon avatkoznak be a külkereskedelmi tevékenységbe. Végső soron azonban mindenképpen hatást gyakorolnak a világpiaci forgalomra és árakra.

A külkereskedelmi protekcionista intézkedések, már a monopóliumok kialakulása előtt is gyakoriak voltak, de mint **monopolista protekcionizmus** fejlődtek csúcspontjukra, tökéletesítve formáikat. (Ezeknek a formáknak az ismertetésére a következő pontban térünk vissza.)

Az imperialista protekcionizmus intézkedésrendszere bizonyos mértékig megakadályozhatja a belföldi és a világpiaci konkurrencia kölcsönhatását, lazíthatja a kapcsolatot a belpiaci és világpiaci árak között, lehetővé téve eltérő mozgásukat. **Ezzel a protekcionizmus megteremti a dömping és a dömpingkalkuláció feltételeit,** mert elhárítja az export kiterjesztésének belső piaci árhatásait.

Az áruknak a világpiaci árnál alacsonyabb — ún. dömping — áron való tömeges piacra vitele a monopóliumok expanzív külkereskedelmi politikájának fontos eszköze. Döntő momentum, hogy ez **a belföldi magas monopolárak fenntartásával** történik.

A dömpingár lehetővé teszi az új piacokra történő behatolást, a hagyományos piacokról a vetélytársak kiszorítását, esetleg a kevésbé versenyképes konkurrensek tönkretételét. Ezen túlmenően a dömping önmagában is rentábilis lehet, a dömpingár alacsony volta ellenére is növelhetik profitjukat a monopóliumok. Ezt az ún. **dömpingkalkuláció** magyarázza meg, amit az tesz lehetővé, hogy a termelési költségek fix költségekre és változó költségekre oszlanak, és ezekre a termelés kiterjesztése — mint azt a VII. fejezetben tárgyaltuk — eltérően hat.

Ha pl. 1000 egységnyi **a** árufajta termelési költsége összesen 2000 dollár, akkor az átlagos darabköltség 2 dollár. Ha az összes fix költség 1000 dollár és a változó költség is 1000 dollár volt, akkor az egy árura jutó átlagos darabköltség megoszlása: 1 dollár fix költség és 1 dollár változó költség. Ha a termelés 400 egységgel megnövekszik és a fix költségek összege változatlan marad, akkor az összes költség 1000 dollár plusz 1400 dollár = 2400 dollár lesz, az átlagos darabköltség pedig $\frac{2400}{1400} = 1{,}71$ dollárra csökken. Úgy is felfogható azonban, hogy míg az eddig megtermelt áruk költsége darabonként 2 dollár volt, addig a **pótlólagosan** termelteké már csak 1 dollár, mert **velük kapcsolatban csupán a változó költségek** merültek fel, **ennyibe került az előállításuk.**

Ha a monopóliumok emelik az árat, akkor belföldön viszonylag kevesebb árut adhatnak el. Ha a példánkban szereplő áru árát — amelynek értéke 2,5 dollár — mondjuk 3 dollárban állapítják meg, ennyiért csupán 1000 egység **a** árut tudnak belföldön értékesíteni. Értéknek megfelelő áron eladhatnának belföldön 1400 egységnyi **a** árut. Mivel az átlagos darabköltség 2 dollár (1 dollár állandó, + 1 dollár változó költség, és így egy egységen 2,5—2 dollár = 0,5 dollár a haszon), ebben az esetben összes profitjuk $1400 \cdot 0{,}5$, vagyis 700 dollár lenne. Tegyük fel azt is, hogy a kapacitás teljes kihasználásával pontosan 1400 egységnyi árut tudnak megtermelni. Ha ebből 1000 egységnyit otthon 3 dolláros monopoláron adnak el, máris $1000 \cdot 1 = 1000$ dollár profithoz jutnak. Ám, ha a teljes termelőkapacitást kihasználják, akkor a monopolárat csak úgy tudják fenntartani, ha a többlet 400 egységnyi árut **külföldön** adják el.

K: 1. Mennyi az a minimális ár, amelyen ezt a 400 egységnyi árut külföldön értékesíthetik anélkül, hogy veszítenének rajta, ill. amely fölött az ár minden további centje profitjukat növeli?
2. Mi szabja meg a külföldi eladási ár alsó határát dömpingkalkuláció esetén?

V: 1. Ez az ár 1 dollár/db, mert **csak a változó költségek növekedtek** a termelés kiszélesedésével.
2. A dömpingkalkuláció esetében a külföldi eladási ár alsó határát a pótlólagosan termelt áruk egységének változó költsége szabja meg.

A dömping és a dömpingkalkuláció gyakori alkalmazása kihat a világpiac árarányaira, módosítja azokat, noha a dömping-

ár alkalmazása egy-egy esetben rendszerint nem állandó, hanem viszonylag rövid ideig tart. Az áralakulást mégis érinti az, hogy szinte állandóan léteznek olyan termékek a nemzetközi kereskedelemben, amelyeket dömpingáron hoznak forgalomba.

A monopóliumok fejlődése, a nemzetközi monopolszervezetek kialakulása, az állammonopolista kapitalizmus és a nemzetközi állammonopolista szervezetek kiépülése **további áreltérítő hatások forrása.** A nagy nemzetközi monopóliumok komoly befolyást gyakorolnak a tőkésállamok külkereskedelemmel kapcsolatos politikájára, elérik, hogy az egyes államok protekcionista intézkedéseiket összehangolják az ő üzletpolitikájukkal. Ezzel kapcsolatosan — és nagy tőkeerejük révén — **a nemzetközi állami és magánmonopóliumok piac- és árszabályozó tevékenységet fejtenek ki a világpiacon is. A világpiaci árak a mai kapitalizmusban általában monopolárak,** vagyis olyan árak, amelyek kialakulásában a monopolpozíciók közrejátszanak.

A nemzetközi monopóliumok piac- és árszabályozó szerepe nagyon gyakran **spekulációs indítékú.** A világpiacon uralmi pozíciót betöltő nemzetközi monopóliumok saját maguknak hallatlan nagy spekulációs extraprofitszerzési lehetőséget biztosítanak. Árukészletek felvásárlása, spekulációs visszatartása és piacra dobása, ezeknek az ügyleteknek összekapcsolása tőzsdei részvényvásárlási és eladási akciókkal — mindez gyakran és számottevően hat a mindenkori világpiaci árakra.

A „nominális" világpiaci árak napjainkban gyakran **eltérnek a „reális" áraktól is.** Ezen azt értjük, hogy számos esetben az eladási árban nem fejeződik ki a tényleges ellenérték. Ennek **egyik jellegzetes esete,** amikor azonos nemzetközi pénzcsoporthoz kapcsolódó, vagy anya- és leányvállalati kapcsolatban álló különböző országbeli vállalatok, ill. multinacionális vállalatok különböző országokban működő egységei egymásnak történő eladáskor a ténylegesen indokolttól eltérő árban állapodnak meg. Ez napjainkban igen gyakori és tartós jelenség. Az ilyen árat **transzfer áraknak nevezik,** amelyek a legerősebb érdekelt pénzcsoport vagy a legnagyobb gazdasági egység érdekeit szolgálják, és ennek alárendelik a kisebb egységek vagy a gyengébbek érdekeit. Ilyen ármegállapítás történhet adóügyi meggondolásból is.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az egyes tőkésországok külkereskedelmi kapcsolataiban az állammonopolista kapitalizmus és az imperialista protekcionizmus viszonyai között igen sok az ún. **kompenzációs ügylet.** Ezeknél bizonyos külkereskedelmi üzletkötéseket más üzletek megkötésével kapcsol-

nak össze, és az adott üzlet feltételeiben nyújtott kedvezményt másik üzlet feltételeinél ellensúlyozzák. Az **árak** ezekben az ügyletekben **számottevően eltérnek** a ténylegesen nyújtott ellenértéktől.

Végül, a jelenlegi világpolitikai körülmények között a külkereskedelmet nagyon gyakran motiválják **politikai tényezők,** amikor is az érvényre jutó árak nagymértékben eltérhetnek attól, amelyet a gazdasági tényezők önmagukban véve kialakítanának.

A világpiaci árak világpiaci árcentrumtól való — a monopóliumok létéhez fűződő — eltéréseinek megközelítő mennyiségi meghatározása megoldhatatlan nehézségekbe ütközik. A szükséges adatok hiánya, számos esetben a rendelkezésre álló adatok jelentős részének tudatos hamisítása stb. szinte lehetetlenné teszi az összefüggések kvantifikálását. Ezt figyelembe véve és ismerve a világpiaci eladási árakat:

K: Megközelíthetők-e megbízhatóan empirikusan a statisztikai adatokból az árufajták világpiaci árcentrumának arányai?

V: Nem közelíthetők meg, mert nem tudjuk kiszámítani az eltérítő tényezők hatását, és így azt az empirikus adatokból kiszűrni nem vagyunk képesek.

Egyes közgazdászok, abból a körülményből kiindulva, hogy a világpiaci ároránok nyilvánvalóan eltérnek a világpiaci árcentrumok arányától (és nem is vagyunk képesek kvantifikálni a világpiaci árcentrumarányokat), azt a következtetést vonják le, hogy a világpiaci árcentrum fogalma (vagy bármifajta nemzetközi értékfogalom) értelmetlen fikció, nincs semmiféle reális valóságtartalma. Egy fogalom valóságtartalma azonban nem attól függ, hogy képesek vagyunk-e azt kvantifikálni vagy nem, hanem attól, hogy az eltérítő hatások megszüntetik-e vonzáspontjellegét, hogy a tőle való áreltérések kiváltják-e az ezen eltérések megszüntetését elősegítő hatásokat.

K: Miért nem adhatunk igazat az említett felfogásnak?

V: A világpiaci árcentrum fogalma valóságtartalommal rendelkezik, mert a világpiaci árak eltérése a világpiaci árcentrumtól mindenképpen létrehoz olyan mozgatóerőt, amely az eltérés megszűnésének irányába hat. Így ez a hatóerő a világpiaci áralakulás alapvető tényezője.

4. A TŐKÉS KÜLKERESKEDELEM FEJLŐDÉSÉNEK JELLEMZŐ VONÁSAI

a) A PROTEKCIONIZMUS ÉS A SZABAD KERESKEDELEM AZ IMPERIALIZMUS KIALAKULÁSA ELŐTTI TŐKÉS KÜLKERESKEDELEMBEN

A külkereskedelem a tőkésországokban elvileg lehet szabad vagy protekcionista. **Szabad külkereskedelemről** akkor beszélünk, ha a nemzetközi kereskedelemben többé-kevésbé a szabad versenyre emlékeztető kapcsolatok dominálnak, vagyis az eladásra kínált áruk országok közötti forgalmát nem korlátozzák gazdaságon kívüli eszközökkel és monopolista pozícióból eredő gazdasági korlátokkal. **A protekcionista külkereskedelemre az állam gazdasági vagy adminisztratív beavatkozása jellemző.** Ennek keretében az állam általában **korlátozza az importot** és **ösztönzi az áruexportot** a hazai tőkés termelők érdekében. Esetenként előfordul állami importösztönzés és exportkorlátozás is.

A külkereskedelem szaporította a tőkés nemzetgazdaságok termelőinek vetélytársait, mert a hazai piacon a külföldi — esetleg termelékenyebben termelt — áru versenyével is meg kellett küzdeniük. Ez bizonyos szempontból serkentő hatással lehet a hazai termelésre, arra késztetve a tőkéseket, hogy fejlesszék a termelés technikai színvonalát. A korabeli tőkés tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a XIX. század utolsó évtizedéig — Anglia kivételével — szinte valamennyi tőkésország vámokkal bástyázta körül nemzeti piacát, és ily módon kizárta más országok versenyét.

K: Mi volt a gazdaságpolitikai értelme annak, és miért szolgálta a hazai fejlődés érdekeit, ha egy ország elzárkózott az olcsó, jó minőségű áruk behozatalától, és arra kényszerítette az adott áruk vásárlóit, hogy a drágább hazai árut vegyék?

V: A vámokat alkalmazó gazdaságpolitika értelme, célja a **fejletlen hazai ipar védelme** volt. Ha a technikai rés a hazai és a külföldi tőke között olyan nagy, hogy a hazai tőkés minden igyekezete ellenére is nagyobb költséggel termel, mint amilyen áron a külföldi tőkés piacra dobja termékeit, akkor csak veszteségesen értékesíthet. Az adott iparág te-

hát elsorvad, a nemzeti tőke helyett az idegen tőke keríti hatalmába.

Az **importkorlátozásnak** számos módszere fejlődött ki. A legegyszerűbb módszer a **védővámok** alkalmazása, ami az importált árukat drágítja, tehát a külföldi áruk versenyképességét rontja. A **vámpótló adók** a vámokhoz hasonló hatásúak, mert az áruk belföldi eladási árait növelik. Az importot az állam gyakran **mennyiségileg korlátozza,** esetleg bizonyos áruk behozatalát **megtiltja.** Ezzel kapcsolatban beszélünk az **import kontingentálásáról,** ill. **behozatali tilalmakról.** A behozatali korlátozásoknak lehetnek valutáris eszközei is. Ha az importőr nem kap valutát, akkor sem tud importálni, ha nincs behozatali tilalom vagy a vámok alacsonyak. A **kötött devizagazdálkodás** keretében az állam az importőrök által igénybe vett valuták mennyiségét szabályozza, ezzel az importot is korlátozni tudja. Az importkorlátozás ezen módszereit már a kapitalizmus korai szakaszában kialakították, de kiteljesedésük, kifinomult és megfelelően kombinált alkalmazásuk elsősorban az imperialista protekcionizmus idején jellemző.

A protekcionista külkereskedelmi politika rendszerint az **exportot támogatja.** (Az exporttámogatás módszereit rendszeresen és állandóan a monopolista protekcionizmus alkalmazza, a múlt században még nem voltak jellemzőek, ezért később térünk rájuk vissza.)

A kapitalizmus kialakulásának időszakára — ez mindegyik tőkésországban igen hosszú időszakot ölel fel — a **külkereskedelmi protekcionizmus volt a jellemző.** Az éppen kifejlődő tőkés ipar ugyanis rendszerint védelemre szorul. A nagyipari termelés kifejlődésével a kezdeti protekcionista külkereskedelmi politika veszít a jelentőségéből. Elsőként az angol ipar fejlődött ki, nem véletlen tehát, hogy az angol közgazdászok léptek fel először a szabad kereskedelem eszméjével. Angliának a XIX. század időszakára már **komparatív előnye** volt az ipari termelésben a mezőgazdasággal szemben, ezért az angol ipari tőkések számára kívánatos lett, hogy szabad külkereskedelem jöjjön létre. Így használható ki ugyanis az ipari termelésben megmutatkozó komparatív előny.

Az angol klasszikus polgári közgazdászok közül Ricardo követelte a gabonavámok eltörlését, vagyis szorgalmazta a mezőgazdasági termékek korlátozás nélküli importját. Ugyanakkor természetesen fontosnak tartotta az angol ipari áruk exportjának gyors növekedését is. Nem véletlen, hogy a kompa-

ratív előnyökről szóló példájában Angliát mint olyan országot mutatta be, amely komparatív előnyt élvez **az ipari termelésben** — a posztógyártásban —, és hátrányban van **a mezőgazdasági termelésben.** Anglia az iparban ekkor már nemcsak komparatív, hanem abszolút előnyre is szert tett a többi tőkésországgal szemben.

K: Milyen esetben követelik meg a hazai tőke érdekei a szabadkereskedelmi politika alkalmazását és miért?

V: Ha az egymással kereskedő országok közötti termelékenységi színvonal kiegyenlített, vagy az adott ország partnereinél fejlettebb technikai színvonalon termel, a szabadkereskedelmi politikában érdekelt. Fejlettsége következtében versenyképes a külföldi konkurrenciával, és a nemzetek közötti versenyben kikényszerített technikai fejlesztés még versenyképesebbé teszi.

Angliának már viszonylag korán szabad kereskedelemre volt szüksége ahhoz, hogy az iparban elért komparatív előnyét kihasználhassa. A többi tőkésország hosszú ideig protekcionista külkereskedelmi politikát folytatott, hiszen iparuk éppen kifejlődőben volt, Angliával szemben tőkeszegény országnak minősültek. Az 1860-as évektől kezdve azonban Nyugat-Európában a protekcionizmus lassan háttérbe szorult, annak megfelelően, hogy a kontinentális Európa gépi nagyipara közeledett az angol ipar fejlettségi színvonalához.

b) A MONOPOLISTA PROTEKCIONIZMUS

A tőkés világgazdaságban sohasem érvényesült teljesen a szabad külkereskedelem. A XIX. század utolsó harmadában ugyanis — mint tudjuk — a tőke koncentrációja és centralizációja az **ipari monopóliumok** megjelenésére vezetett. Kialakultak a monopolárak, kifejlődött a monopolista verseny, a **monopolista extraprofit** megszerzése vált az ipari monopóliumok fő céljává. A monopólium veszélyeztetve látná a mesterségesen magas árat, ha külföldi versenytársai előtt kaput nyitnának. A hazai monopóliumok megegyezésekkel vagy versenytársaik kiszorításával szilárd helyzetet vívnak ki maguknak, korlátozva vagy kizárva a versenyt. A szabad külkereskedelmi politika feltámasztaná a versenyt, bizonytalanná tenné a monopolista pozí-

ciót, különösen, ha még erősebb monopolista vetélytársakkal kerülnének szembe.

E: Milyen külkereskedelmi politika áll összhangban a monopóliumok természetével?

V: A monopóliumok természetével a szabad külkereskedelem ellentétes, természetükből a protekcionista külkereskedelmi politika következik.

A monopolkapitalizmus kialakulása véget vetett a szabad külkereskedelem előretörésének, így a múlt század végére, e század elejére ismét **a protekcionista külkereskedelem korszaka** következett be. Ezt azonban a korai protekcionizmussal szemben **imperialista külkereskedelmi protekcionizmusnak** szokás nevezni, az imperializmus lényegét adó ipari monopóliumok kifejlődésére vezethető vissza.

A monopolista protekcionizmus eszközeiként tökéletesedtek az importkorlátozás korábban felsorolt formái. Ezeknek a **kifinomult** és **kombinált** alkalmazásával igyekeztek a monopóliumok a hazai piacról kizárni a külföldi vetélytársakat. Ugyanakkor azonban a külföldi piacra való behatolás a monopóliumoknak szinte létfeltétele, mert a magas monopolár beszűkíti a belső piacot, a piacprobléma egyre élesebb, viszont a monopolkapitalizmus korszakában a termelés már csak igen nagy szériák mellett gazdaságos. Szükségszerű következménye mindezeknek, hogy az imperializmusban a monopolista protekcionizmus **az állami exporttámogatás rendszerének a kialakulásában és állandósulásában** is kifejezésre kell hogy jusson.

Az állami exporttámogatásnak is számos eszköze van. Ezek közül a legjelentősebbeket emeljük ki. Klasszikus exporttámogatási forma az **exportprémiumok fizetése** az exportáló tőkés vállalatok számára. Ez történhet nyílt és burkolt formában. Burkolt forma az **exporthitel nyújtása** alacsony kamatlábbal, az exportáló **vállalatok adóterheinek mérséklése,** a gazdaságilag indokoltnál **nagyobb állótőke-leírási kulcs engedélyezése** (gyorsított leírás) az exportáló tőkés vállalatok számára, ami lehetővé teszi, hogy a könyv szerinti bruttó profitot a valóságosnál kisebbnek tüntessék fel. E kisebb kimutatott nyereség után még a szokásos adókulcs alapján is kevesebb adót kell fizetni, ami ugyanolyan hatású, mintha az exportáló vállalat nyílt formában nyújtott exportprémiumban részesülne. A gyorsított leírás engedélyezése összekapcsolható az állóeszköz-apparátus kor-

szerű szinten tartásának előírásával, ami szintén a versenyképességet van hivatva erősíteni.

Az export ösztönözhető **valutáris eszközökkel** is. Lehet hogy a hivatalos valutaárfolyam nem igazodik az exportáló és importáló ország valutáinak vásárlóerő-arányaihoz. Ha az exportáló ország tőkései a hivatalos árfolyam alapján több hazai valutát fizetnek a külföldi valutáért, mint amennyit a külföldi valuta vásárlóereje alapján ér, akkor a hazai valuta leértékelt állapotban van. Ebben az esetben érdemes exportálni, hiszen a külföldi eladás esetén a kapott valutáért a tőkések több hazai pénzt szerezhetnek, mint az áru belső piaci értékesítése esetén. A hazai valutát az állam le is értékelheti az export ösztönzése érdekében. A valuta leértékelése tehát az áruexport ösztönzésének további fontos eszköze. (A valutaleértékelésről és hatásáról részletesebben a következő fejezetben lesz szó.)

Figyelembe véve, hogy minden tőkésország törekszik elkerülni a passzív külkereskedelmi egyenleget, általában korlátozzák az importot és támogatják az exportot. Ez több ellentét forrásává válik. A monopolista protekcionista külkereskedelmi politika legfontosabb ellentmondása, hogy az importkorlátozások rendszere fékezi az export növelésének elérhető mértékét. Az importkorlátozás ugyanis egyben a partnerországok exportjának a fékezését jelenti, és a kölcsönös importkorlátozás kölcsönös exportfékezés is egyben.

Habár az importkorlátozás rendszere olykor egy-egy ország számára bizonyos vonatkozásban elő is segítheti az exportexpanziót — mint azt a 3. b) pontban, a dömpinggel kapcsolatban kifejtettük —, végső összhatásában mindenképpen fékező hatású a nemzetközi munkamegosztás és külkereskedelem fejlődésére nézve.

A monopolkapitalizmus importkorlátozási rendszere a fejlett tőkésországokban azért is fékezi az előnyös nemzetközi munkamegosztás kifejlődését, mert monopolárak egy-egy országon belül nemcsak a komparatív előnyben, hanem a komparatív hátrányban levő ágazatokban is kialakulhatnak, ill. monopóliumok létezhetnek ez utóbbi ágazatokban is. A monopóliumok itt is, és így az **ágazatok zömében** monopolista védővámok kialakítására törekszenek. Ez akadályozza a komparatív hátrányban levő ágazatok termelésének visszafejlesztését, hiszen a vámfalakkal védve a külföldi tőke versenyétől kevésbé kell tartaniuk.

Az importkorlátozás és exportösztönzés rendszere nem tartható fenn korlátlanul, hiszen az importkorlátozás — más országok ellenakcióin keresztül — az export korlátozásához, ezen

keresztül pedig a termelés gazdaságosságának a romlásához vezet. A protekcionizmus hullámait így időről időre „liberalizálási szakaszok" váltják fel.

Az importkorlátozások hatása 1913 és 1948 között erősebbnek bizonyult az exporttámogatásénál, és ennek következtében a világkereskedelem terjedelme lassabban nőtt, mint a világtermelésé. Az így kiéleződő ellentmondások „liberalizálási tendenciákat" is szültek. Különböző nemzetközi megegyezések születtek, amelyek legalábbis időlegesen vagy regionálisan az importkorlátozások enyhítését célozták.

A világkereskedelem fejlesztését célzó tárgyalások keretéül 1947-ben 23 ország — köztük a legfontosabb fejlett tőkésországok — létrehozta a **GATT**-ot (General Agreement on Tariffs and Trade), az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezményt. Az Egyezményhez további országok csatlakoztak. A GATT keretében rendszeres tárgyalások folytak és folynak a vámok és behozatali korlátozások mérsékléséről és számottevő eredmények is születtek. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1948 óta eltelt időben a külkereskedelmi forgalom fejlődése számottevően gyorsabb volt, mint a termelés növekedése a tőkés világgazdaságban. Az 1970-es évek közepén azonban a gazdasági konjunktúra romlása a GATT-tárgyalások stagnálásához is vezetett, és ismét a protekcionista tendenciák erősödése bontakozott ki. A stagnálást követően a világkereskedelem fejlődése 1976-ban ismét megélénkült, növekedése 11—12% volt 1975-höz képest. 1977-ben a fejlett tőkésországok gazdasági fejlődése általában ismét elmaradt a nyugati gazdasági szakértők optimista jóslataitól. Számos tőkésország a külkereskedelmi protekcionizmus fokozásával igyekszik gazdasági nehézségeit enyhíteni. Ez 1977-ben újabb protekcionista hullámot indított el a külkereskedelemben.

c) A VILÁGKERESKEDELEM FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY FŐBB TENDENCIÁJA

A különböző tőkésországok exportja nem egyforma mértékben emelkedett. A fejlett tőkésországok kivitele gyorsabban nőtt, mint a fejlődő országoké. A fejlett országok exportjának növekedési üteme sem volt azonban egyforma. A Közös Piac országai és Japán exportja lényegesen gyorsabban emelkedett, mint az Egyesült Államoké és Angliáé. Ezáltal tovább nőtt a fejlett tőkésországok világpiaci túlsúlya, és ezen belül megnövekedett a Közös Piac országai és Japán részesedése.

Ezt a fő fejlődési irányt mérsékelte az, hogy az 1970-es évek közepén ezzel ellentétes tendenciák is kibontakoztak. A fejlett országok exportjának irányát vizsgálva megfigyelhető egymás közötti kereskedelmük nagyon gyors növekedése. A világkereskedelem áruösszetétele is jelentősen módosult az elmúlt időszakban. Ebben a tekintetben az alábbi fontos változások figyelhetők meg:

— a készáruk exportja sokkal gyorsabb ütemben nőtt, mint a kitermelőipar termékeié;

— állandóan növekszik az ún. „láthatatlan" export[13] aránya mind a társadalmi össztermékhez, mind az összexport volumenéhez viszonyítva;

— gyorsan nő az új és kutatásigényes termékek aránya a hagyományos termékekhez képest.

A kimutatott fő tendenciák szoros kapcsolatban állnak a tudományos-technikai forradalommal, a hallatlanul meggyorsult műszaki fejlődés talaján bontakoznak ki és egymással is szoros összefüggésben állnak.

K: Milyen összefüggés van a világkereskedelem áruösszetételének és irányának megváltozása, ill. az áruösszetétel változása és egyes országok, országcsoportok háttérbe szorulása vagy előretörése között?

V: A kutatásigényes, ill. az új termékek részarányának növekedése természetesen azoknak az országoknak az előretörését jelenti, amelyek képesek a progresszív termelési struktúra kialakítására és megfelelő háttérrel rendelkeznek a gyors strukturális változtatásokhoz. Az ilyen termékek előállítására és **felszívására** egyaránt csak fejlett országok képesek, ezért ezek termelésének dinamikus fejlődésével nő a fejlett országok egymás közti forgalma.

Az irány és az árustruktúra változása az árarányok változásával is együtt járt. A főbb tőkésországok erős pozíciói, monopolistáik világgazdasági ereje, a fejlődő országok gazdaságának kiszolgáltatott helyzete lehetővé tette, hogy a fejlett országok a maguk számára a nemzetközi értékarányos áraknál kedvezőbb árarányokat alakítsanak ki. A hetvenes évek elejéig

[13] „Láthatatlan" exporton olyan külföldiek számára teljesített szolgáltatásokat értünk, amelyekhez nem fűződik áruk „látható" külföldre vitele. Fontosabb formái a nemzetközi szállítás, az idegenforgalom, a bérmunka, a hírközlés stb.

megfigyelhető volt az egyre erősödő rés a feldolgozóipari termékek és a kitermelő ágazatok termékeinek árszintje között. Ez az egyre erőteljesebben megnyilvánult cserearány-eltolódás lehetővé tette, hogy a fejlett országok monopóliumai járadékmentes árakon jussanak hozzá a kitermelő ágazatok termékeihez, élvezzék a fejlődő országok természeti erőforrásainak gyümölcseit, az ottani alacsony fogyasztás fenntartásával lefölözzék azok dolgozói munkája eredményének egy részét.

Az egyre élesebb árarány-ellentmondás 1973—1974-ben robbanásszerű világpiaci árváltozásokhoz, a nyersanyagárak ugrásszerű emelkedéséhez vezetett, ami számos tekintetben gyökeresen érintette a világpiaci árarányokat. Az árrobbanást erős árhullámzások követték, amelyek évekig is eltarthatnak, de csillapodásuk reálisabb árarányok kialakulásával jár.

FELADATOK

1. **M** és **N** ország gazdaságában **i** és **j** terméket az alábbi ráfordításokkal és mennyiségben termelik:

Ország	**i** termék			**j** termék			Az országban felhasznált összes munkaóra
	egységének előállításához szükséges ráfordítás (óra)	termelt mennyiség (db)	termelésében felhasznált munkaóra összesen	egységének előállításához szükséges ráfordítás (óra)	termelt mennyiség (db)	termelésében felhasznált munkaóra összesen	
M	1	100	100	2	60	120	220
N	2	100	200	3	60	180	380

a) Készítse el ugyanezt a táblázatot annak feltételezésével, hogy a komparatív előnyök alapján specializálódik a két ország.

b) Mennyi munkaórát takarítanak meg a munkamegosztás esetén, ha az össztermelés ugyanennyi marad?

c) Mennyinél nem lehet több és mennyinél nem lehet kevesebb 1 db **j** termék **i**-ben kifejezett csereértéke?

d) Mi volna a helyzet a komparatív előnyökkel, ha a **j** termék termelése **N** országban nem 3, hanem 4 óra munkát igényelne? (Természetesen a **j** termelésében kifejtett összmunka 240 órára, és az összmunka-felhasználás **N**-ben 440 órává változik, de a táblázat többi adatát vegye változatlannak.)

2. Legyen **A** ország átlagos termelékenysége egységnyi és 1 munkaórájának pénzkifejezése 1 egységnyi pénz, **B** ország munkatermelékenysége 2/3-a, **C** országé pedig duplája **A**-énak. **b** termék világpiaci ára **B** országbeli, **c** terméké pedig **C** országbeli értéke alapján alakul, és **b** terméket **B** országban 3 óra alatt, **c** terméket pedig **C** országban 2 óra alatt állítják elő. Mennyi lesz **b** és **c** termék világpiaci árának mozgási centruma?

(Feltételezve, hogy a fenti termékek termelési ára egyenlő az értékükkel.)

3. Hogyan akadályozhatják a védővámokkal védett és a védővámokkal nem védett magas monopolárak az ésszerű nemzetközi specializációt?

4. Mutassa ki az alábbi esetben, hogy a dömping megnöveli a monopolvállalat profitját, feltételezve, hogy odahaza akár emelné, akár csökkentené a 15 dollár/db hazai árat, úgy változna az eladható mennyiség, hogy az elért nyereségtömeg csökkenne. A hazai termelés és értékesítés adatai:

alapszéria 10 000 db, amelynek termelési költségei a következők:

1. általános és igazgatási költségek	20 000 $
2. gépköltségek	20 000 $
3. anyagköltség	30 000 $
4. munkabér	30 000 $
Összesen:	100 000 $

hazai monopolár	15 $/db
nyereség	50 000 $

A kapacitás lehetővé teszi, hogy termeljenek még + 2000 db-ot, amit dömpingáron, darabonként 7 $-ért visznek a világpiacra, a gépköltség a termelés 1%-os növelésénél 0,2%-kal nő, az anyag- és munkabérköltségek természetesen a darabszámmal arányosak.

MEGOLDÁSOK

1.
a)

Ország	i termék			j termék			Az országban felhasznált összes munkaóra
	egységének előállításához szükséges ráfordítás (óra)	termelt mennyiség (db)	termelésében felhasznált munkaóra összesen	egységének előállításához szükséges ráfordítás (óra)	termelt mennyiség (db)	termelésében felhasznált munkaóra összesen	
M	**1**	200	200	2	—	—	200
N	2	—	—	3	120	360	360

b) **M** országban is, **N** országban is 20—20 munkaórát takaríthatnak meg, összmegtakarítás 40 munkaóra.

c) 1 db **j** csereértékének többnek kell lennie, mint 1,5 db **i**, és kevesebbnek, mint 2 db **i**, hogy az előnyök kétoldalúak legyenek.

d) Komparatív előnyök nem keletkezhetnének, mert a termelékenységi arányok mind az **i**, mind a **j** termék termelésében azonosak volnának. Így specializációnak sincs értelme.

2. **b** terméké $\frac{2}{3} \cdot 3 = 2$ egységnyi pénz;

c terméké $2 \cdot 2 = 4$ egységnyi pénz.

3. A védővámokkal védett magas monopolárak fékezik a gazdaságtalanul termelő ágazatok visszafejlődését, és így a komparatív előnyöket nyújtó specializációt. A védővámokkal nem védett monopolárak viszont gazdaságossá tehetik komparatív hátrányokkal termelt termékek behozatalát, versenyképessé téve azt a magas ár miatt.

4. A 2000 db-os dömping szériaköltségei:

+ általános és igazgatási költség	—
+ gépköltségek növekménye	800 $
anyagköltség	6 000 $
munkabér	6 000 $
Összköltség (a tőkés számára a plusz mennyiség ennyibe kerül)	12 800 $
Árbevétel (+ 2000 db eladásából)	14 000 $
2000 db dömpingtermék profitja	1 200 $
1 db dömpingtermék „önköltsége"	6,4 $

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Mit értünk tőkés világgazdasági rendszeren?
2. Melyek azok az alapvető körülmények, amelyek napjainkban a tőkés világgazdaság valamennyi fő fejlődési folyamatára kihatnak és lényegesen befolyásolják azokat?
3. Milyen előnyei vannak a nemzetközi munkamegosztásnak és a külkereskedelemnek a tőkés nemzetgazdaságok számára?
4. Mik a komparatív előnyök?
5. Milyen kérdésekre kapunk választ a komparatív előnyök feltárásából és elemzéséből, valamely nemzetközi specializáció előnyeivel, továbbá az előnyökből való részesedésnek és a világpiaci ár nagyságának az összefüggésével kapcsolatban?
6. Mit tudhatunk meg a világpiaci áralakulásról a komparatív előnyök elemzéséből, és ezenkívül mi hiányzik még ahhoz, hogy az áralakulás alapvető összefüggései feltáruljanak előttünk?
7. Milyen kapcsolat van a gazdasági struktúra optimális fejlesztése és a komparatív előnyök kihasználása között?
8. Melyek voltak a legfontosabb következtetések, amelyeket — a belső piacon korlátlan szabad versenyt, a világgazdaságban szabad kereskedelmet feltételezve — a világpiaci áralakulással összefüggő konkurrencia elemzése során levonhatunk?
9. Hogyan határozható meg az ármozgás ama centruma (vonzáspontja), amely a világpiacon hosszabb távon kialakul?
10. Melyek azok a monopóliumok és az állammonopolista kapitalizmus létével összefüggő legfontosabb hatások, amelyek a világpiaci árakat eltérítik ármozgási centrumuktól?
11. Miért hullámzó erősségűek a fejlett tőkésországok külkereskedelmi politikájában a külkereskedelem liberalizálására és

a protekcionista politikára irányuló törekvések a monopóliumok kialakulása előtt és után?

12. Melyek az aktív külkereskedelmi egyenleget szolgáló gazdaságpolitika legfontosabb eszközei?

13. Milyen fontosabb tendenciák jellemzőek az utóbbi évtizedekben a tőkés külkereskedelem fejlődésének **ütemében, országonkénti megoszlásában és áruösszetételében?**

VÁLASZ AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. Az egymással folyamatosan nemzetközi munkamegosztást és állandóan gazdasági kapcsolatot fenntartó, ennélfogva kölcsönhatásban fejlődő tőkés nemzetgazdaságok összességét tőkés világgazdasági rendszernek, vagy röviden tőkés világgazdaságnak nevezzük.

2. Napjainkban a tőkés világgazdaság fejlődésének minden fő folyamatát helyesen elemezni, a fejlődési tendenciákat megmagyarázni csak akkor tudjuk, ha az alábbi három alapvető körülménnyel összefüggésben szemléljük azokat. Ez a három alapvető körülmény:

— a tőkés világgazdaság a fejlett tőkésországokat magában foglaló centrumra és a gazdaságilag kevésbé fejlett országokból álló perifériára megosztott világgazdaság;

— létezik szocialista világrendszer és szocialista világgazdaság is, amelynek léte és fejlődése kihat a tőkés világgazdasági kapcsolatokra is;

— jelenleg tudományos-technikai forradalom zajlik.

3. A nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelem azért előnyös a tőkés nemzetgazdaságok számára, mert lehetővé teszi

a) az országban nem termelhető áruk beszerzését;

b) előnyös specializáció és munkamegosztás kifejlesztését;

c) a belső piaci realizálási nehézségek enyhítését.

4. A komparatív előnyök olyan viszonylagos gazdasági előnyök, amelyek azért keletkeznek, mert valamely nemzetgazdaságban a munka termelékenységének színvonala **árufajtánként eltérő mértékben** különböző a külkereskedelmi partnerországéhoz képest.

5. A komparatív előnyök feltárásából és elemzéséből megtudhatjuk, hogy

— adott specializációból keletkeznek-e és ha igen, mekkora ráfordítás-megtakarítások;

— adott ár esetén hogyan osztoznak a partnerek a keletkezett komparatív előnyökön;

— mi annak az ársávnak alsó és felső határa, amely ársávon belül mindkét partner részesedik a keletkező komparatív előnyökből.

6. A komparatív előnyök elemzéséből kiderül, hogy egy adott árufajta világpiaci árának adott helyzetben milyen sávon belül kell mozognia, továbbá, hogy az értéktörvénynek a világpiacon sajátosságokkal kell érvényesülnie, mert enélkül az árvonzáspont gyakran a sávon kívül kerülne. Hogy az áralakulás alapvető tendenciái ismertek legyenek, tudnunk kellene azt is, hogy adott világpiaci ár mikor és hogyan hat az ársáv meglevő határainak rögzítődésére vagy változására, továbbá az árnak a sávon belüli alakulására. Ezt azonban a komparatív előnyökből nem tudjuk meg.

7. A gazdasági struktúra optimális fejlesztése és a komparatív előnyök kihasználása között kétoldalú a kapcsolat. Egyfelől olyan struktúrapolitikát kell követni, amely hosszabb távon szemlélve és folyamatosan biztosítja a komparatív előnyök kihasználását, és amely távlatilag az abszolút hátrányok felszámolását eredményezi. Másfelől az ésszerű struktúrapolitika jelentős komparatív előnyök létrejöttéhez vezet.

8. A világpiaci konkurrenciális hatások elemzése során legfontosabb következtetéseink:

a) A tőkés világgazdaságban az országok eltérő technikai fejlettségéhez fűződő munkatermelékenységi előnyök és hátrányok tartósíthatók és viszonylag állandósulnak.

b) Tendencia van a világpiacon azonos árufajták egységes világpiaci árának kialakulására, és ezekben az árakban a különböző országbeli azonos nagyságú munkaráfordítások eltérő világpiaci értékelésére.

c) Tendencia alakul ki arra, hogy bármely ország nemzeti ráfordításainak értékelése a különféle árufajták világpiaci áralakulásában a világpiaci értékelés közepes szintjén egyenlítődjön ki.

d) Mindezek eredményeként a világpiacon a termelékenyebb nemzeti munka a nemzeti termelékenységi átlagszinteknek megfelelő mértékben számít intenzívebbnek és a kevésbé termelékeny kevésbé intenzívnek, és így fejti ki hatását a világpiaci árcentrum kialakításában.

9. A világpiacon hosszabb távon az ármozgás olyan centruma (vonzáspontja) alakul ki,

a) amelyet a világméretekben társadalmilag szükséges rá-

fordítások határoznak meg olyan módon, hogy a termelékenyebb nemzeti munka az adott nemzetgazdaság általános (átlagos) termelékenységi színvonalával korrigáltan számít intenzívebb munkának;

b) amelyben a nemzeti ráfordítások a belső piaci árcentrumnak megfelelő módon hatnak, tehát nem értékszinten, hanem termelésiár-szinten számítódnak, és ahol „hamis" társadalmi érték jut érvényre, ott ez a hamis érték vesz részt a világpiaci árcentrum kialakításában.

10. A monopóliumok és az állammonopolista kapitalizmus létével összefüggő legfontosabb áreltérítő hatások:

— a belső piaci monopolárak világpiaci kihatása;

— az imperialista protekcionizmus importkorlátozó és exporttámogató módszereinek hatása;

— a dömpingárak hatása;

— a nemzetközi állami és magánmonopóliumok piac- és árszabályozó tevékenységének hatása;

— a transzfer árak és a kompenzációs ügyletek gyakorisága;

— a politikai tényezők befolyása alapján meghatározott árak alkalmazása.

11. A fejlett tőkésországokban a monopóliumok kialakulása előtt azért törekedtek váltakozva szabad külkereskedelemre vagy protekcionista külkereskedelmi politikára, mert ipari fejlődésük első szakaszában általában még kifejlődőben levő iparágaik protekcionista védelemre szorultak, majd megerősödésük után a szabad külkereskedelem lett iparágaik többségének előnyös.

A monopóliumok kialakulása után azért hullámzik liberalizálási és protekcionista tendenciák váltogatásával a külkereskedelmi politika, mert összeütközésbe kerülnek a belső monopolisztikus pozíciók védelméhez és a külső expanzióhoz fűződő monopolista érdekek, és ezek váltakozó erősséggel hatnak ki a külkereskedelmi politikára.

12. Az aktív külkereskedelmi egyenleget szolgáló gazdaságpolitika legfontosabb eszközei: a védővámok, a vámpótló adók, az adminisztratív importkorlátozás, a valutáris úton történő importkorlátozás, az exportprémiumok, adó- és elszámolási kedvezmények az exportra, exporthitelek, valutaleértékelés és dömpingkalkuláció.

13. Fontosabb jellemző tendenciák a tőkés külkereskedelem fejlődésében:

Ütemében: volumenének növekedési üteme gyorsabb, mint a termelésé.

Országonkénti megoszlásában: leggyorsabban a fejlett tőkésországok egymás közötti kereskedelme nő, emelkedik általában a fejlett országok részesedési aránya, különösen a közös piaci országoké és Japáné.

Áruösszetételében: nő a szolgáltatások aránya a termékekéhez képest; — a feldolgozóipari termékek aránya a kitermelőipari termékekéhez képest; — az új konstrukciók aránya a hagyományos termékekéhez képest.

XII. FEJEZET

A tőkés világgazdaság II.

(A VILÁGPÉNZ, A NEMZETKÖZI MONOPÓLIUMOK ÉS A TŐKÉS INTEGRÁCIÓ PROBLÉMÁI)

VÁZLAT

1. A világpénz és a tőkés nemzetközi pénzrendszer

a) Az aranystandard-rendszer és az aranyautomatizmus
- — Az aranystandard mint a szabadversenyes kapitalizmusnak megfelelő elméleti modell
- — Aranyparitás és valutaárfolyam
- — Az aranypontok és az aranyautomatizmus

b) Az aranydeviza-standard rendszer
- — Az aranystandard megszűnésének oka
- — A vásárlóerő-paritás és a rögzített valutaárfolyam
- — Alul-, ill. felülértékeltség
- — A kulcsvaluta szerepe az aranydeviza-standard rendszerben

c) A fizetési mérleg

d) A dollárválság

e) Az SDR — kísérlet a nemzetközi pénzügyi rendszer új alapokon történő felépítésére
- — A kibocsátási és felhasználási mechanizmus
- — Lehet-e az SDR nemzetközi értékmérő?
- — A nemzetközi pénzügyi rendszer ma

2. A tőkekivitel

a) A tőkekivitel mint a tőkés termelési viszonyok „exportja", létrejöttének feltételei és okai

b) A tőkekivitel formái és az állam szerepe a tőkekivitelben
- — Működő tőke és kölcsöntőke
- — Állami és magántőkeexport

c) A kapitalizmus strukturális változásainak hatása a tőkekivitelre a második világháború után
- — A tőkekivitel irányának megváltozása
- — A tőkét befogadó ágazatok
- — Eltolódások a legnagyobb vállalatok javára
- — Portfolió és közvetlen beruházás
- — A tőkekivitel nemzeti jövedelemhez mért arányának jelentősége

3. A nemzetközi monopóliumok

a) A nemzetközi monopolvállalat fogalma és típusai
- — Transznacionális és multinacionális vállalatok

b) A nemzetközi monopóliumok fejlődésének mozgatórugói
- — A vállalati méretek növekedése
- — Nemzetközi szintű optimalizáció
- — Kutatási monopólium
- — Piaci áttekintés

— Pénzügyi előnyök
— Lavírozás a különböző országok adózási és szabályozási követelményei között

4. Nemzetközi monopolista egyezmények és a tőkés integráció

a) Az országok közötti gazdasági integráció lényege
— Integráció és internacionalizálódás

b) A tőkés integráció folyamatának ellentmondásai
— Integráció és dezintegráció
— Nemzetekfelettiség és nemzeti szuverenitás
— Nivellálódás és differenciálódás
— Szabályozás és liberalizmus

c) Az Európai Gazdasági Közösség
— Miért az EGK-országokban értek meg leginkább az integráció feltételei?
— Az EGK fejlődésének ellentmondásai

Az előző fejezetben a világpiac jelenségeivel és a nemzetközi csere törvényszerűségeivel, a nemzetközi forgalomba kilépő **áruval** kapcsolatos problémákkal foglalkoztunk. Logikusan tekinthetjük az árut a tőkés világgazdaság elemzése kiindulópontjának, minthogy magának a tőkés gazdaságnak a vizsgálatát is az áruval kezdtük. Az áruból kiindulva értettük meg az **általános árut, a pénzt,** majd **a pénzt szülő pénz,** a tőke kategóriáját.

Ugyanezt az utat követjük most is, de **nemzetközi** vonatkozásban. Kilépve a nemzetgazdaság keretei közül, megvizsgáljuk a világgazdaságban funkcionáló nemzetközi pénzt, a tőke nemzetközi szerepét, a tőkés—bérmunkás viszony nemzetközi megjelenését, és végül a tőkés nemzetközi integrációt.

1. A VILÁGPÉNZ ÉS A TŐKÉS NEMZETKÖZI PÉNZRENDSZER

a) AZ ARANYSTANDARD-RENDSZER ÉS AZ ARANYAUTOMATIZMUS

A nemzetközi csere a szabadversenyes kapitalizmusban természetesen nem közvetlenül termékcsere, mint ahogyan a tőkésországok belső piacán folyó csere sem az. A világpiacon is funkcionál az általános egyenértékes, amely megszilárdulván nemzetközi méretekben képes a pénzfunkciók betöltésére. Ez az **arany,** amely maga is érték, és **mindenütt mint a társadalmi gazdagság abszolút megtestesítője szerepel.**

A belföldi forgalomban azonban — mint a X. fejezetben láttuk — az arany már igen korán kiszorult a mindennapi fizetések gyakorlatából, és általánossá vált a pénzhelyettesítők használata. Az arany és helyettesei egymás mellett éltek, bárki átválthatta aranyát bankjegyre, és fordítva.

K: Felmerülhet-e a tőkés nemzetközi forgalomban is az arany helyettesítésének igénye?

R: Az arannyal való fizetés, a pénzáru megtermelése „költséges". Az arany szállítása, őrzése, kopása is jelentős veszteségeket okoz. Az aranytermelés — minthogy természeti korlátok határolják be — nem bővíthető tetszés szerint.

V: **A nemzetközi áruforgalom kibontakozása,** terjedelmének megnövekedése **a gazdasági szükségszerűség erejével hat az arany helyettesítésének megvalósulása irányában.**

Az aranynak hitelpénzzel (rendszerint bankjeggyel és bankszámlapénzzel) **való helyettesítése** a világforgalomban némi késéssel követte a belföldi pénzforgalomban kibontakozó fejleményeket. Noha a tőkés termelés az egyes országokon belül már uralkodóvá vált, az államok közötti gazdasági kapcsolatok sokáig az egymástól független árutermelők viszonyaihoz voltak hasonlóak. Nemzetközi méretekben ugyanis még nem alakultak ki olyan intenzív hitelkapcsolatok, mint amilyenek a hitelből kinövő pénzhelyettesítők mögött belföldön meghúzódtak. Nem alakult ki központi bank sem, nem volt olyan pénzügyi központ, mint egy-egy országon belül a jegybank. A pénzhelyettesítők ezért lassabban és nehézkesebben hódították el az arany pozícióit.

Az aranyra beváltható nemzeti bankjegyek fokozatosan mégis bevonultak a nemzetközi pénzforgalomba. Idővel olyan nemzetközi fizetési rendszer alakult ki, amelyben a pénzforgalom túlnyomó része nemzeti bankjegyekben bonyolódott le, de ezek mögött ott állt az arany. A nemzetközi fizetési kapcsolatoknak ezt a formáját — az arany kitüntetett szerepe miatt — **aranystandard-rendszernek nevezzük.**[1] Tárgyunk jellegéből fakadóan a következőkben az aranystandard-rendszert **mint elméleti modellt fejtjük ki,** tiszta formában, minden zavaró körülmény kiszűrésével.[2]

Az arany bankjeggyel való helyettesítésének lehetőségét e rendszerben az adja meg, hogy a forgalmi eszközként funkcionáló aranypénz szerepe addig tart csupán, amíg az áru gazdát cserél.

Ha **A** ország tőkése **B** országban eladja árúját, és szándékában áll ebben az országban vásárolni, értelmetlen lenne aranyat követelni árujáért, azt hazaszállítani, majd vásárláskor visszaszállítani. De ha nem is akar éppen **B** országban vásárolni, a két ország rendszeres árucseréje esetén feltétlenül akad

[1] Az aranystandard uralmának időszakát a szakirodalom Nagy-Britanniában 1819 és 1914 közé teszi, Németországban 1889 és 1914 közé, az Egyesült Államokban pedig ez 1879-től funkcionált. E viszonylag rövid időszakban állt a nemzeti bankjegyek mögött arany, funkcionált az aranystandard, mint nemzetközi pénzrendszer is.

[2] Kimondottan „tiszta" formában a rendszer természetesen soha sem létezett, és nem is funkcionált zavartalanul. (Az aranystandard funkciózavarairól lásd részletesebben **Hagelmayer—Boros—Bánfi:** Az aranydeviza-rendszer kudarcai és tanulságai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1975.)

egy másik **A** országbeli tőkés, aki szívesen megveszi hazai pénzért a **b** valutát, mivel éppen **B** országból szeretne árut behozni.

Ebben a rendszerben a tőkés elvileg szabadon dönt, hogy arannyal, saját vagy idegen **valutával** (törvényes fizetőeszközzel) teljesíti-e nemzetközi fizetési kötelezettségét. Mivel a különböző országok tőkései között lebonyolódó fizetések nemzeti valutákkal és arannyal egyaránt teljesíthetők, rendszeressé válik a különféle valutáknak más valuták ellenében történő adásvétele. A valuták vásárlásakor, ill. eladásakor azokat természetesen összehasonlítják. Mivel mindkét valuta az aranyat képviseli, mindkettő meghatározott súlyú aranynak felel meg, amennyiben beváltható. Érvényesül tehát **a valuták konvertibilitása, ami azt jelenti, hogy a nemzeti pénzhelyettesítők korlátozás nélkül átválthatók aranyra, ill. tetszés szerinti más valutára.**

Kialakul tehát a nemzetközi pénzpiac, ahol különféle nemzeti valutákat kínálnak fel eladásra, ill. keresnek megvételre. Akárcsak a közönséges áruk piacán, itt is **eltérhet** az egy-egy valutára irányuló **kereslet a valuták kínálatától.** Első meggondolásra kézenfekvőnek látszanék, hogy a valuták vásárlása és eladása **aranyparitásuk (aranytartalmuk** egymáshoz viszonyított aránya) alapján történjen.

K: Lehetségesnek tartja-e, hogy a különféle pénznemek szabad piacán a valuták cseréje mindig aranyparitáson történjék? Válaszát indokolja meg.

V: Nem, mert a pénzpiacon éppúgy érvényesülnek a kereslet—kínálat törvényei, mint a közönséges áruk piacán. Ha egy adott valuta iránt — bármely okból — nagyobb a kereslet, mint e valuta kínálata, akkor más pénznemekben kifejezett cserearánya emelkedni fog. És ez megfordítva is áll.

Valamely adott valuta árát mindazokban a pénznemekben kifejezik, amelyekért rendszeresen cserélik. E kifejezéseket **valutaárfolyamnak nevezzük.** Feltételezve, hogy a nemzetközi forgalomban a pénzhelyettesítők szorosan az aranyhoz kötődnek, a valutaárfolyam definícióját a következőképpen adhatjuk meg. **A valutaárfolyam a külföldi valuta nemzeti valutában kifejezett ára, amely a kereslet—kínálat viszonyának megfelelően ingadozik a valuták aranytartalmának aránya (az aranyparitás) körül.**

Vizsgáljuk meg ezután, hogyan alakulnak az aranystandardrendszerben az aranyvaluták (aranyra beváltható nemzeti fize-

tési eszközök) árfolyamai. Az egyszerűség kedvéért két ország, **A** és **B** áru- és pénzkapcsolatait vesszük figyelembe. Feltételezzük, hogy a példánkban szereplő valuták mindegyike 1—1 g aranyat tartalmaz, valamint azt, hogy **A** és **B** ország kereskedői kölcsönösen és azonos értékben vásárolnak egymástól árukat. Ebben az esetben **A** ország tőkéseinek **b** valuta iránti kereslete pontosan megfelel az **A** ország tőkései által **B**-be eladott áruk révén szerzett **b** valuta mennyiségének, amelyet ezek a tőkések eladásra felkínálnak. Pontosan ugyanez a helyzet az **a** valuta vonatkozásában is. Minthogy mindkét valutára vonatkozóan a kereslet és a kínálat egyenlő, e valuták árfolyama megegyezik az aranyparitással. Az aranyparitás: 1 **a** = 1 **b**, az árfolyam pedig szintén 1 **a** = 1 **b**. Ha viszont azt feltételezzük, hogy **A** ország tőkései jóval több árut akarnak **B**-ben venni, mint amennyit ott eladtak, akkor a **b** valuta kereslete meghaladja a kínálatát, és árfolyama emelkedik. **A** ország tőkéseinek azonban nem kell feltétlenül **b** valutát vásárolniuk, hiszen **B** országban arannyal is fizethetnek. Ha a **b** valuta „drágul", akkor — bizonyos ponton túl — már az arannyal való fizetés áll érdekükben. Tegyük fel, hogy ezen emelkedő kereslet hatására a **b** valuta árfolyama 1,5 **a**-ra emelkedik. Ekkor az **A** országbeli tőkések nem vesznek drága **b** valutát, hanem inkább a hazai valutát váltják be aranyra (1 **a** = 1 g arany), és ezzel fizetnek. Ha az árfolyam-emelkedés csak igen kis mértékű (pl. 1 **b** = = 1,01 **a**), akkor célszerűbb lehet mégis külföldi valutával fizetni, ha az árfolyam-emelkedésnél nagyobbak az aranyra rárakódó többletköltségek (szállítás, biztosítás stb.).

K: Mit állapíthatunk meg e tények ismeretében a valutaárfolyam-ingadozások határait illetően?

R: Az arannyal való fizetés mindig bizonyos költségekkel jár (szállítás, biztosítás stb.). Mindaddig nem érdemes arannyal fizetni, amíg az idegen valuta hazai ára kisebb mértékben tér el felfelé az aranyparitástól, mint amennyi az arannyal való fizetés „költsége".

V: Az árfolyamok emelkedése nem lehet akármilyen mértékű. Az eltérés mértékét **az arannyal való fizetés költségei** határozzák meg.

Azt a határt, ameddig a valutaárfolyamok felfelé eltérhetnek, **felső aranypontnak** nevezzük. Ezt az arany szállítási költségei

szabják meg és mennyiségileg pontosan kiszámítható. Ugyanígy van **alsó aranypont** is, amely alatt már érdemesebb a zuhanó árfolyamú **b** valuta helyett **A** ország tőkésének aranyat kérni árujáért **B**-ben, vagy **b** valutát a **B** országbeli bankban beváltva, aranyat behozni.

A valuták árfolyama azonban az aranystandard-rendszerben is csak addig maradhat az alsó és felső aranypont között, amíg az országoknak van **aranytartalékuk,** hogy a követelések és tartozások kölcsönös beszámítása után fennmaradó különbözetet arannyal egyenlíthessék ki. Minél nagyobb aranytartalékkal rendelkeznek tehát az országok, annál nagyobb biztonsággal funkcionál a nemzetközi fizetéseknek ez a rendszere. Tetszőlegesen nagy aranytartalék sem nyújthat azonban biztonságot akkor, ha a valuták aranyparitása lényegesen eltér **vásárlóerejük** arányaitól, vagyis ha pl. 1 **a** valuta = 1 **b** valuta (az aranytartalom alapján), s ugyanakkor **A** országban 1 **a** valutáért kétszer annyi árut lehet vásárolni, mint **B** országban 1 **b** valutáért.

K: Miért teszi a vásárlóerőknek az aranyparitástól való eltérése labilissá a nemzetközi fizetési rendszert?

V: Mert ebben az esetben nemcsak azért vásárolják bizonyos országok valutáit, hogy onnan a feltétlenül szükséges importcikkeket beszerezzék, hanem azért is, mert ott, ahol a vásárlóerő relatíve nagyobb, bármit kedvezőbben lehet beszerezni.

Az ilyen valuták iránti kereslet mértéktelenül megnövekszik és a többletkereslet csak arany ellenében elégíthető ki. Ez kiszivattyúzza az aranyat azokból az országokból, ahol a vásárlóerő kedvezőtlenül alakul. Ily módon megbomlik az egyensúly. A rendszer zavartalan funkcionálásához tehát az aranyparitások és a vásárlóerő-arányok (vásárlóerő-paritások) közötti mennyiségi viszonynak olyannak kell lennie, hogy az aranyparitások és a vásárlóerő-paritások ne térjenek el lényegesen egymástól.

Egységnyi aranyat képviselő nemzeti valutáért tehát — szabad kereskedelmet feltételezve — megközelítőleg ugyanannyi áruhoz kell jutni **A** országban, mint amennyit **B** ország ugyancsak egységnyi aranyat képviselő valutájáért **B** országban lehet vásárolni. A tőkések, érdekeiknek megfelelően, mindig a legolcsóbb fizetési módozatot választják. Ha teljesen szabad a választásuk a fizetési módozatok között, ez társadalmi szinten

oda vezet, hogy csak a vásárolt és eladott áruk kölcsönös beszámítása után fennmaradó különbözetet egyenlítik ki aranynyal. Ez az ún. **aranyautomatizmus.**

Az aranyautomatizmus hatására spontán módon nagyjából egyensúlyba kerülnek az országok közötti követelések és tartozások. Az egyik országból a másikba szállított áruk ± arany egyenlő a másik országból beáramló áruk értékével. A rendszer spontán eredményeként viszonylagosan **stabilak** a valutaárfolyamok, vagyis csak az aranypontok szűk határai között ingadoznak. Nincs tehát ok az e rendszerbe történő állami beavatkozásra.

Foglaljuk most össze az aranystandard fő vonásait:

— a bankjegyek és érmék — mind külföldiek, mind belföldiek számára — bármikor átválthatók aranyra és fordítva;

— a forgalomban aranyérmék is áramlanak;

— az arany nemzetközi forgalma is akadálytalan (ehhez kapcsolódóan az áru- és tőkemozgás — a világgazdaság fejlődését nagymértékben elősegítve — teljesen szabad);

— bár a valutaárfolyamok szabadon ingadoznak, az ingadozás olyan kis mértékű, hogy a valutaárfolyamok gyakorlatilag fixnek tekinthetők és megfelelnek az aranyparitásoknak. A szilárd árfolyamok ugyancsak fokozzák a nemzetközi kereskedelem biztonságát, és ezzel elősegítik fejlődését;

— az aranyparitás és a vásárlóerő-paritás a különböző valuták vonatkozásában lényegében ugyancsak egybeesik;

— a követelések és tartozások kiegyenlítettek valamennyi ország vonatkozásában, a nemzetközi kereskedelem jelentős pénzügyi akadályoktól mentesen fejlődik;

— az állami beavatkozás a pénzügyek, az arannyal kapcsolatos műveletek, valamint a követelések és tartozások vonatkozásában ebben a rendszerben idegen elem. Magánszemélyek, bankok stb. szabad kezdeményezése, a piaci erők szabad játéka és az aranyautomatizmus spontán működése szabályozza a gazdasági folyamatokat és biztosítja az egyensúlyt.

E: Az eddig tanultak alapján hogyan fogalmazná meg az aranystandard-rendszer lényegét?

V: **Az aranystandard-rendszer a nemzetközi fizetéseknek az aranypénzen alapuló, automatikusan kiegyensúlyozott rendszere.**

Az aranystandard önszabályozó rendszer, logikailag tehát a szabadversenyes kapitalizmushoz illeszkedik. Mivel azonban a

világpénz fejlődése — mint már szó volt róla — bizonyos fáziskéséssel követi a nemzeti pénz és az árutermelés fejlődését, az aranystandard-rendszer fennmaradt a monopolkapitalizmus fejlődésének első szakaszában és — bár erősen módosult formában — lényegében a nagy világgazdasági válság (1929—1933) kitöréséig funkcionált.

Ebben a rendszerben több ország valutája is szerepelt a nemzetközi forgalomban, a fizetések jelentős részét azonban a korabeli világpiacon legnagyobb súlyt képviselő Anglia nemzeti valutája, a **font** közvetítette.

b) AZ ARANYDEVIZA-STANDARD RENDSZER

A X. fejezetben láttuk, hogy a fejlett tőkésországok mindegyikében (utolsóként az Egyesült Államokban, 1934-ben) **megszüntették a valuta aranyra való beváltását.** Mivel az aranystandard-rendszer a nemzetközi forgalomban áramló nemzeti valuták aranyra való beválthatóságán nyugodott, értelemszerűen megszűnt funkcionálni az aranyra való beváltás felfüggesztésével. **Ha a valuták nem válthatók be aranyra,**[3] árfolyam-ingadozásuk értelemszerűen nem maradhat meg az alsó és felső aranypontok között, az árfolyamok **nagymértékben kilenghetnek.** Minthogy a belföldi árszínvonalat sem stabilizálja az arany, az áruk nem meghatározott aranymennyiségekkel állnak szemben, a névleges aranytartalomban kifejezett **nemzeti árszínvonalak sem lehetnek mindenütt azonosak.** Ellenkezőleg, jelentősen eltérhetnek egymástól, és időben is eltérően alakulnak. A nemzeti valuták vásárlóereje ebből következően eltérően mozog, és nem is felel meg e valuták **névleges** aranyparitásának.

Milyen alapon lehet ilyen körülmények között megmagyarázni a valutaárfolyamokat? Mitől függ, hogy a korábbi példánkban szereplő 1 **a** = 1 **b** (a névleges, deklarált aranytartalom alapján) hogyan cserélődik a valóságban? Figyelembe kell venni, hogy ha a valuták aranyra nem is válthatók be, azért ellenükben valóságos árukhoz lehet jutni a nemzeti piacon, vagyis a „papírvalutákért" **értékes** árukat lehet venni. **A valutaárfolyamokat ezért csak a vásárlóerő-paritásból kiindulva lehet**

[3] Az aranyra való beváltás megszüntetése természetesen nem jelenti azt, hogy semmi kapcsolat sincs a valuták és az arany között. Az arany továbbra is az értékek megőrzésének abszolút formája, tökéletes tartalékeszköz. A beváltás megszüntetése azonban az arany és a valuta kapcsolatát nagyon közvetetté, áttételessé teszi.

meghatározni. A valuták cserearányát ugyanis alapvetően vásárlóerő-paritásuk határozza meg.

Felmerül a kérdés, hogy fejlődhet-e zavartalanul a nemzetközi kereskedelem, ha a valutaárfolyamok nagymértékben és különböző irányban kilengenek. Nyilvánvalóan nem, hiszen lehetetlen kereskedni egy olyan rendszerben, amelyben a kereskedő nem tudja, hogy ha külföldön eladja áruját, mit — „menynyit érő" pénzt vagy árut — kap érte egy későbbi időpontban. A valuta keresletét-kínálatát és árát szabályozó piaci mechanizmusok — az aranyautomatizmus megszűntével — meggyengültek.

K: A spontán automatizmusok meggyengülése után milyen módon lehet a nemzetközi pénzügyeket szabályozni, kiegyensúlyozni?

V: **Állami beavatkozással.** Az államoknak kell gondoskodniuk a valutaárfolyamok stabilizálásáról.

A gyakorlatban is ez történt. A monopoltőkés államok tudatos politikájának eredményeként hozták létre a felbomlott aranystandard helyett — mintegy tízéves válságperiódus után — 1944-ben az új nemzetközi fizetési rendszert, amelyet **aranydeviza-standard** rendszer néven ismerünk. Az 1944-ben Bretton Woods-ban összegyűlt pénzügyi szakértők egyetértettek abban, hogy a valuták árfolyamait rögzíteni kell, mivel a szélsőséges ingadozások akadályozzák a kereskedelmet. A **Bretton Woods-i rendszert ezért a fix valutaárfolyamok rendszerének is lehet nevezni.**

A valuták vásárlóereje azonban — mint már szó volt róla — az aranypénz megszűnése után eltérően alakul, az egyik belső értékkel nem bíró valuta **inflálódása gyorsabb ütemű lehet,** mint a másiké. A valuták vásárlóerejének ilyen eltérő alakulása kiváltja a relatíve nagyobb vásárlóerővel rendelkező valuták iránti kereslet növekedését. A valutapiacon feszültség keletkezik, a kevésbé inflálódó valuta árfolyama **keresleti nyomás** alá kerül, és ekkor a hivatalosan deklarálttól **felfelé** tér el. Az országok kormányai azonban e rendszerben kötelezték magukat, hogy **fixen** tartják valutájuk árfolyamát, pontosabban arra, hogy a valuta árfolyam-ingadozásait csak igen szűk sávon belül engedik meg. Éppen ezért, ha valutájuk iránt túl nagy a kereslet, nagy tömegű saját valutát kell piacra dobniuk.

A nemzeti bankok saját valutáért idegen valutát vásárolnak,

mégpedig olyan mennyiségben, ami kielégíti a saját valuta iránti keresletet. Ezzel megakadályozzák a saját valuta árfolyamának **felfelé** történő lényegesebb elmozdulását. Fordítva járnak el akkor, ha saját valutájuk árfolyama a szabad piacon esni kezd, vagyis **lefelé** tér el a hivatalos paritástól. Az állami intervencióval ilyen módon ugyan megvédhető a nemzeti valuta árfolyama, az állam számára ez azonban meglehetősen költséges akció. Hiszen éppen az ellenkezőjét kell tennie annak, amit a józan tőkés gazdasági számítás diktálna: a növekvő árfolyamú valutától szabadul meg és a zuhanó árú valutáért áldozza fel külföldi fizetőeszköz-tartalékait. A nemzetközi csere zavartalanságának biztosítása azonban rákényszeríti a tőkésállamokat erre az áldozatra.

Ha **a** valuta **tényleges vásárlóereje nagyobb, mint ahogyan az** az állami beavatkozással fenntartott **hivatalos paritás alapján feltételezhető, vagyis az infláció A országban lassúbb ütemű, mint** B **országban,** akkor azt mondjuk, hogy **a** valuta alulértékelt, **b** valuta pedig **túlértékelt.** A hivatalos „fixen tartott" valutaárfolyamok tehát **fokozatosan irreálissá** válnak. Ez nem marad hatás nélkül az országok valóságos gazdasági kapcsolataira.

Tegyük fel, hogy **a** és **b** valuták cserearányát — egy adott időpontban — hivatalosan 3 **a** = 1 **b** arányban rögzítették. Az infláció azonban a két országban eltérő ütemű. Az az áru, amely **B** országban 1 **b**-ért vásárolható meg, **A**-ban — a lassúbb áremelkedés miatt — 2 **a**-ba kerül. A valóságos vásárlóerő-paritás tehát nem 3 **a** =1 **b**, hanem 2 **a** = 1 **b**. Ily módon **a** valuta alulértékelt, **b** pedig túlértékelt. Hivatalosan ugyanis 1 **a** = 1/3 **b**, valóságosan viszont 1 **a** = 1/2 **b**. Minden egyéb körülménytől eltekintve:

K: Hogyan hat **a** valuta aláértékeltsége, ill. **b** túlértékeltsége **A** és **B** ország exportjára? Válaszát néhány szóban indokolja!

V: Ha az **a** valuta aláértékelt, ez növelőleg hat **A** ország exportjára, hiszen az **A** országbeli exportőr árúját **B** ország piacán az ottani áron, 1 **b**-ért adja el, s a hivatalos paritáson átváltva a **b**-t, 3 **a**-t kap. **A** országban viszont ugyanazt az árut már csak 2 **a**-ért kapja meg. Érdemes tehát exportálnia. Nyilvánvalóan ennek ellenkezője érvényes a **B** országbeli exportőrökre.[4]

[4] Ez az összefüggés természetesen csak akkor áll fenn, ha minden egyéb körülménytől eltekintünk.

Az alulértékeltség exportösztönző és importkorlátozó, a túlértékeltség pedig exportkorlátozó, importfokozó hatású. A valuták túl-, ill. alulértékeltsége nemcsak azért hátrányos, mert tartósan akadályozza az egyensúly kialakulását egy-egy ország követelései és tartozásai között, hanem azért is, mert **megzavarja a gazdasági számításokat.** Az alulértékelt valuta — az alulértékeltség mértékétől függően — a reálisnál jóval több áru exportját tünteti fel versenyképesnek, ugyanakkor a túlértékelt valuta a kedvező feltételek között termelt termék exportját is gazdaságtalannak mutatja. A gazdasági számítások irreálissá válása akadályozza az ésszerű specializációt, a tényleges komparatív előnyök kihasználását, ezáltal **hátráltatja a termelőerők fejlődését.**

Minél jobban eltér viszont a valuták vásárlóerő-paritása a hivatalosan rögzített paritástól, annál nehezebben lehet fenntartani a rögzített árfolyamokat, annál labilisabbá lesznek az országok nemzetközi gazdasági kapcsolatai, annál nagyobb mértékű spekuláció bontakozhat ki az egyes valuták ellen (a túlértékelt valutától ugyanis a spekulánsok szabadulni igyekeznek, azt tömegesen adják el, így a fix árfolyam fenntartása a kormányok számára egyre több áldozattal jár). A kormányok — a nemzetközi kereskedelem érdekeit szem előtt tartva — igyekeznek az árfolyamokat fixen tartani. A vásárlóerő azonban — az országok eltérő ütemű és jellegű gazdasági fejlődése miatt — a különböző országokban szükségszerűen különböző irányban és mértékben változik.

K: Mi a fix árfolyamok rendszerének fő ellentmondása?

V: A rögzített valutaárfolyamoknak ellentmond a vásárlóerők eltérő alakulása, vagyis az egyes országok eltérő ütemű inflációja.

Fix valutaárfolyamok esetén a gyorsabban elértéktelenedő valutájú országok exportőreinek versenyképessége a világpiacon **a termékek drágulásával arányosan csökken.** Ha a szakadék a valuta belföldi vásárlóereje és fix árfolyama között igen nagy lesz, a túlértékelt valutájú országok — versenyképességük fokozása érdekében — végül is rákényszerülnek valutájuk **leértékelésére.** Hasonló gondolatmenet alapján a lassabban inflálódó valuták esetében is bebizonyítható az árfolyamkiigazítás, ebben az esetben a **felértékelés** szükségessége.

K: Értelmezhetjük-e a **rögzített** árfolyamot egyszer s mindenkorra adott, **változatlan** árfolyamként?

V: Nem. A rögzített árfolyamokat időnként a valóságos vásárlóerőkhöz kell igazítani. **A rögzített árfolyamokat csak a valutaárfolyamok megváltoztatásával lehet fenntartani.**

Már utaltunk rá, hogy aranystandard-rendszerben sem minden nemzeti valuta lépett fel aranyhelyettesként a nemzetközi pénzforgalomban, hanem gyakorlatilag csak azok a valuták, amelyek származási országa döntő szerepet játszott a világkereskedelemben. Az aranydeviza-standard rendszer szembetűnő vonása, hogy a fizetőeszközöknek korábban is inkább csak elméleti, mint gyakorlati sokféleségét a nemzetközi forgalomban alapvetően egy nemzetközileg is elismert és szentesített valuta hegemóniája váltotta fel, más valuták teljesen háttérbe szorultak. Csak a legerősebb, a világkereskedelemben jelentős szerepet játszó ország valutájáról lehet szó, amely valutában a nemzetközi forgalom nagy része lebonyolódik, és amelyek ellenében a világpiacon az országok könnyen juthatnak reális anyagi értékekhez. E valuta mögött — mintegy biztosítékként — az arany áll. **Az arany nemzetközi helyettesének közvetlen kapcsolatban kell lennie az „abszolút egyenértékessel".** Vagyis a nemzetközi forgalmat lebonyolító nemzeti valutát más országok központi bankjai be kell hogy válthassák a valuta származási országának központi bankjánál aranyra.

K: Mi a gazdasági feltétele annak, hogy egy ország valutája a többi elé kerüljön, hogy meghatározott nemzeti valuta a **világpénz** rangjára emelkedjék?

V: Csak a legerősebb, a világgazdaságban döntő szerepet játszó ország valutája emelkedhet a világpénz rangjára. További feltétel, hogy e valuta mögött — az aranyra való beváltást biztosítandó — **megfelelő aranykészletek** álljanak.

Ezt a valutát **kulcsvalutának nevezzük,** mert nemzetközi egyenértékes, ebben bonyolódik le a világpiaci forgalom nagy része. Ebből következik, hogy valamennyi országban tartalékolnak e valutából, ill. **e valutáról szóló követeléseket megtestesítő értékpapírokból,** devizákból. (A deviza a különféle nemzeti valutákra szóló követelés.) A különböző országokkal szemben

fennálló követelések és tartozások egyenlegét e valutával egyenlíthetik ki.

Az aranydeviza-standard rendszerben történelmileg **a dollár töltötte be a kulcsvaluta szerepét.** E valuta kulcspozíciója a második világháború után szilárdult meg. Ebben az időszakban csak az Egyesült Államok gazdasága volt olyan állapotban, hogy exportra is képes volt árukat produkálni. A háborúban lerombolt országok dolláréhsége kiszivattyúzta a dollárt a nemzetközi pénzforgalomba. Az a dolláréhség, amely a dollárt a nemzetközi fizetések eszközévé emelte, egyben a szükséges aranyfedezet kérdését is megoldotta. Az európai országok aranykészlete ugyanis a szükséges dollármennyiség megszerzése fejében az Egyesült Államokba vándorolt. 1949-ben a világ aranykészletének 70%-a az Egyesült Államokban összpontosult. A Bretton Woods-i egyezményben — a felhalmozódott aranykészletekre támaszkodva — az Egyesült Államok garantálta a dollár aranyra történő beváltását, méghozzá stabil arany—dollár arány mellett (1 dollár = 0,888 g arany, vagy ami ugyanaz, 1 tray uncia arany = 35 dollár).

A **kulcsvaluta** az arannyal együtt, azzal versenyezve egyes funkciókból (forgalmi eszköz) az aranyat kiszorítva betölti **a nemzetközi pénz értékmérő, forgalmi-, ill. fizetési-, valamint kincsképzőeszköz-funkcióját.** A kulcsvalutával rendelkező országnak **számos előnye van** a többi országhoz képest. Ezek közül a legfontosabbak:

1. Az ország eladósodása természetes jelenség, nem okoz nehézséget, sőt feltétele annak, hogy a kulcsvaluta a nemzetközi pénz szerepét betöltse, hiszen éppen úgy kerül a világgazdaság pénzügyi csatornáiba, ha több áramlik ki az országból, mint amennyi bekerül.

2. Az ilyen ország — ebből következőleg — külföldről rendszeresen **több árut,** anyagi értéket hozhat be, mint amennyit kivisz.

3. Papiros anyagú — belső érték nélküli — **pénzzel vásárolhat külföldön beruházási javakat, részvényeket, földet stb.**

4. Nem kell külföldi valutát tartalékolnia, pénzét teljes egészében hasznot hajtó vállalkozásokba fektetheti.

Az Egyesült Államok maximálisan kihasználta a dollár kulcsvaluta szerepéből adódó előnyöket. Belső értékkel nem bíró, inflálódó papírvalutájával jelentős tőkeérdekeltségeket vásárolt fel szerte a világban, elsősorban Nyugat-Európában. A dollárra épülő rendszer — a dollár viszonylagos stabilitását, az aranyhoz való kötődését feltételezve — más országoknak is elő-

nyös volt, természetesen összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben, mint az Egyesült Államok számára. E rendszer a nemzetek közötti anyagi mozgást (áruk, szolgáltatások stb. cseréjét) gyorsabbá, olcsóbbá és biztonságosabbá tette. A követelések és tartozások ingadozásait nem követte aranyszállítás. A külföldi valutatartalékokon belül nőtt a legszilárdabb valuta aránya, s e valutatartalék nem holt tőke, hanem kamatot hoz. A kulcsvalutával mindenütt közvetlenül lehetett fizetni az áruforgalomban, tehát **mintegy megszűntek a nemzeti határok,** egységesebbé vált a nemzetközi elszámolás.

A dollárra épülő **aranydeviza-standard rendszer** azonban **számos ellentmondást rejt** magában. Már abból is, hogy **egy ország valutája** tölti be a kulcsvaluta szerepét, ellentmondások fakadnak. Ha az adott ország belső gazdasága kiegyensúlyozottan fejlődik, ez a probléma nem vetődik fel olyan élesen. Ha azonban az ország belső válsággal küzd, ha pénze inflálódik, ha költséges nemzetközi konfliktusokba keveredik, az országot érintő válság egyben a nemzetközi pénzügyi rendszer válsága is.

K: Milyen ellentmondásokat tartalmaz eleve az egy nemzeti valutára épülő rendszer?

R: Gondoljon arra, hogy olyan aranyjel tölt be itt nemzetközi funkciókat, amely igen szorosan kötődik meghatározott ország gazdasági viszonyaihoz.

V: A nemzeti valuta helyzetének alakulása egy adott ország gazdasági viszonyait tükrözi, és ez már **eleve ellentmondásban van** nemzetközi szerepével.

A kulcsvaluta **nemzeti** jellege nemcsak a kulcsvalutájú ország **belső viszonyaitól való erős függőség** miatt vezet állandó zavarokhoz, hanem amiatt is, hogy e rendszer **kitüntet egy valutát,** méghozzá a legerősebb imperialista hatalom fizetőeszközét. **Az imperialista hatalmi vetélkedésben azonban az erőviszonyok gyorsan változnak.** A megerősödött országok pedig kíméletlen harcot folytatnak, hogy megszüntessék a kulcsvalutájú ország kivételes helyzetét, csökkentsék ebből származó gazdasági előnyeit. Ez is fokozza az aranydeviza-standard rendszer labilitását.

A vezető imperialista országok vetélkedése nem átmeneti jelenség, mivel az imperializmus egyik legfontosabb gazdasági törvényére, **az egyenlőtlen fejlődés törvényére** vezethető vissza, amelynek részletes elemzése következő fejezetünk feladata.

A kulcsvaluta forgalomba kerülése — mint már utaltunk rá — úgy történik, hogy a kulcsvaluta származási országának tartozásai és követelései között jelentős eltérés mutatkozik, fizetési mérlege deficitessé válik. Ennek megértése érdekében tisztázni kell a fizetési mérleg fogalmát. **Minden ország a más országokkal szemben fennálló tartozásait és követeléseit, az országba beáramló, ill. onnan kiáramló pénzösszegeket mérlegmódszerrel állítja szembe egymással. A tételeket mindig az adott ország saját valutájában adják meg. A fizetési mérlegnek három nagy része van: a folyó fizetési mérleg, a tőkemérleg és az egyenlegező pénzmozgást tartalmazó rész.**

A folyó fizetési mérlegnek az exporttal és importtal kapcsolatos tételeit **kereskedelmi mérlegnek** nevezzük. Ez kiemelt jelentőségű a fizetésimérleg-rendszeren belül. A folyó fizetési mérlegben ezenkívül még a szolgáltatásokkal és a turistaforgalommal kapcsolatos tételek, valamint különféle jövedelemátutalások szerepelnek, amelyeket összefoglalóan **láthatatlan bevételeknek** nevezünk. Szerepelnek továbbá az állam tevékenységével összefüggő bevételek és kiadások (segélyek, fegyverkereskedelem stb.). A folyó fizetési mérleg bevételi oldalán szerepelnek az exportbevételek, a külföldi turisták kiadásai az adott országban, ill. a külföldről hazautalt munkabérek, osztalékok stb.

A **tőkemérleg** tételeiről — amelyek a nemzetközi tőkeáramlást rögzítik — a fejezet következő, a tőkekivitelt, a tőkeviszonyok nemzetközivé válását és a multinacionális vállalatok által kiváltott tőkeáramlást tárgyaló részében lesz szó. Az **egyenlegező pénzmozgás** tulajdonképpen a fizetésimérleg-többlet vagy -hiány aranybeáramlással vagy kiáramlással történő kiegyenlítését mutatja. Az aranykiáramlás a **bevételi,** a beáramlás pedig a **kiadási** oldalon szerepel.

A folyó fizetési mérleggel, és azon belül a kereskedelmi mérleggel kapcsolatban használjuk az **aktív** (fizetésimérleg-többlet) és a **passzív** (mérleghiány) kifejezést. Feltételezve, hogy a folyó fizetési mérlegben nem szerepel más tétel, mint az áruexport és -import, egyáltalán nem szükségszerű, hogy ezek összhangban legyenek. De hogyan adhat el egy ország több árut külföldre, mint amennyit onnan vesz? Ez két módon lehetséges: vagy hitelbe, vagy közvetlenül arany ellenében. A külföldnek nyújtott áruhitel a tőkemérlegben a kiadási oldalon

szerepel, mint rövid lejáratú kölcsöntőkeexport, és ez ellensúlyozza a folyó fizetési mérlegben jelentkező bevételi többletet.

Ha arany ellenében ad el árut valamely ország, akkor a folyó fizetési mérleg bevételi többletét (az export meghaladja az importot) az aranybeáramlás ellensúlyozza, ami a **kiadási** oldalon szerepel. Bármely tétel miatt legyen is kiegyensúlyozatlan a folyó fizetési mérleg, minden tételnek megvan pénzmozgás (arany vagy később kulcsvaluta), ill. tőkemozgás formájában a kiegyensúlyozó tétele.

Az **aktívum,** ill. **passzívum** problémája a folyó fizetési mérleg, ill. a kereskedelmi mérleg mellett pl. a hosszú lejáratú tőkemozgásokkal is kapcsolatos. Az aktívum itt azt jelenti, hogy az országba több hosszú lejáratra elhelyezett külföldi tőke áramlik be, mint amennyi kiáramlik onnan. Aktívumról tehát akkor beszélünk, ha a bevételek meghaladják a kiadásokat, míg passzívum esetén értelemszerűen az előbbinek a fordítottja áll fenn.

Aranystandard-rendszer esetén a fizetési mérlegek bevételi és kiadási oldala — mint láttuk — az arannyal való spontán fizetések révén automatikusan kiegyensúlyozódott. **Aranydevizarendszerben a fizetési mérlegek formális kiegyensúlyozottsága mögött** (kölcsönökkel, ill. valutatartalékok, esetleg az arany felhasználásával) **a külgazdasági kapcsolatok és a belső gazdaság tartós egyensúlyhiánya húzódhat meg.** Egyes valuták tartósan aláértékeltek, mások felülértékeltek lehetnek, és ez teszi kiegyensúlyozatlanná a fizetési mérleget, egyirányúan ösztönözve vagy csak az exportot vagy csak az importot. Az egyensúly hiánya ez esetben a folyó fizetési mérlegben, közelebbről a kereskedelmi mérlegben mutatkozik meg.

K: Milyen intézkedéseket tehet az állam az egyensúly hiányának felszámolása érdekében?

V: A kívánatos irányban **változtathatja valutájának árfolyamát.** Felülértékeltség esetén leértékelheti, alulértékeltség esetén pedig felértékelheti a valutát.

Az árfolyammódosítás azonban csak tüneti gyógymód. Mélyebbre ható intézkedés lenne, ha az állam a gazdaságos termelést igyekezne ösztönözni (az ország gazdasági struktúrájának befolyásolásával, a kutatások finanszírozásával és az export fellendítésének különféle módszereivel).

A fizetési mérleg kiegyensúlyozatlansága egészen másként

vetődik fel a kulcsvalutájú ország esetében. Ennek valutája ugyanis csak akkor töltheti be a tartalék- és kulcsvaluta szerepét, ha megfelelő mennyiség van belőle külföldön. Ezért a kulcsvalutájú országból feltétlenül több pénznek kell kiáramolnia, mint amennyi oda beáramlik.

d) A DOLLÁRVÁLSÁG

A fizetési mérleg deficitje azonban a kulcsvalutájú országban sem lehet tetszőleges nagyságú. **A világgazdaság pénzügyi egyensúlyának feltétele, hogy évente csak annyi pénz áramoljon ki (a fizetési mérleg passzívuma következtében) a kulcsvalutájú országból, amennyit a dinamikusan növekvő nemzetközi forgalom felszív.** A kulcsvalutájú ország fizetésimérleg-deficitjének **kívánatos** nagysága tehát akkora kell hogy legyen, amely megegyezik a nemzetközi áru- és pénzforgalom pénzszükségletével.

Az Egyesült Államok fizetésimérleg-passzívumának nagyságát, ill. a passzívum növekedését azonban nem a világgazdaság szükségletei szabják meg, hanem az ország belső helyzete, valamint világpolitikai és világgazdasági szerepe. A nemzetközi szakirodalomban az amerikai fizetésimérleg-passzívum problémájával kapcsolatban rendszerint nemcsak a folyó fizetési mérlegről beszélnek, hanem annak egyenlegéhez még hozzáveszik a hosszú lejáratú tőkeforgalom egyenlegét (vagyis az amerikaiak külföldi befektetéseit, ill. a külföldieknek az Egyesült Államokban eszközölt befektetései különbözetét). Az Egyesült Államok fizetési mérlegének passzívumát nem a kereskedelmi mérleg egyenlege magyarázza, hiszen az rendszerint aktív. E passzívum mértéktelen megnövekedésének fő okai:

— az ország „világcsendőri" szerepe, különféle kormányoknak nyújtott támogatások, segélyek;
— a vietnami háború és egyéb „tengerentúli" hadikiadások;
— a nagyarányú amerikai tőkekivitel.

Egy imperialista hatalom esetében az ilyenfajta kiadások elkerülhetetlenek. Ez azonban nagyon ellentmondásos jelenség. Az ország valutája csak akkor töltheti be a kulcsvaluta pozícióját, ha az ország eredményesen tör „világhegemóniára". E világhegemónia költségei azonban szükségképpen **aránytalanul passzívvá teszik** a fizetési mérleget.

K: Miért akadályozza ez a kulcsvalutát szerepének betöltésében?

V: A kulcsvaluta forgalomba kerülésének módja és a mértéktelen passzívum lehetetlenné teszi, hogy a valutamennyiség rugalmasan alkalmazkodjék a nemzetközi áru- és pénzforgalom szükségleteihez.

Az Egyesült Államok fizetésimérleg-passzívumának túlzott megnövekedése azonban más problémákat is kiváltott a nemzetközi pénzügyi rendszerben. Krónikus fizetésimérleg-hiány esetén természetesen megrendül a bizalom a kulcsvalutájú ország valutája iránt. Így azután a nemzetközi pénzforgalom csatornáiban hatalmas dollártömegek halmozódtak fel, a dollárhiányt fokozatosan dollárbőség váltotta fel. A nyugat-európai országok közben megerősödtek, és maguk is inkább túltermeléssel, mint áruhiánnyal kezdtek küzdeni. Az sem volt emiatt lehetséges, hogy a „felesleges" dollárokért amerikai árukat vásároljanak. Ugyanakkor viszont a tőkésországok egyre nagyobb mértékben váltották át dollárjaikat aranyra, ami „kiszívta" az aranyat a dollár mögül. Így az 1960-as évek vége felé a világgazdaságban rekedt — elméletileg aranyra beváltható — dollármennyiséggel szemben már csak annyi arany állt, amennyi a kinnlevő dollár kevesebb mint 1/4-ének a beváltásához lett volna elég. A kinnlevő dollár teljes összege meghaladta az 50 milliárdot, az Egyesült Államok aranytartaléka pedig kb. 11 milliárd dollárnyi volt. Az 1970-es évek közepére a kinnlevő dollármennyiség már ennek 3—4-szeresére emelkedett, miközben az Egyesült Államok aranytartaléka tovább apadt.[5]

1971. december 23-án 7,89%-kal leértékelték a dollárt és „de jure" is **megszüntették a dollár aranyra való beválthatóságát.** Az Egyesült Államoknak ez a lépése a Bretton Woods-i rendszer végét jelentette. Később több alkalommal is sor került a dollár további leértékelésére. Míg 1961. március 5-én a dollár 4,20 nyugatnémet márkát ért, 1978 elejére árfolyama 2,10 márkára süllyedt. Vagyis mintegy másfél évtized alatt a nyugatnémet márka értéke a dollárral szemben 100%-kal, a svájci franké 110%-kal, a holland forinté 80%-kal, az osztrák schillingé 85%-kal, a japán jené 33%-kal stb. emelkedett.

K: Miért ellensúlyozza bizonyos mértékig az aranytartalékok elapadását a dollár—arany arány növelése, azaz a dollár aranytartalmának csökkentése és a leértékelés?

[5] Jellemző, hogy míg közvetlenül a második világháború után az Egyesült Államok a világ összes monetáris aranytartalékának mintegy 80%-ával rendelkezett, 1970-ben ez az arany 30, 1976-ban pedig 27%-ra esett vissza.

V: A dollár leértékelésének eredményeként a külföldi dollárkövetelésekkel szemben automatikusan megnőtt az aranytartalékok nagysága, hiszen ugyanaz az aranytartalék leértékelt dollárban kifejezve nagyobb összeget képvisel.

A dollár leértékelése — ha más körülményektől eltekintünk — ösztönzi az amerikai áruexportot, javítja a fizetési mérleget. Ezzel összefüggésben mérsékli a dollárbőséget, csökkenti a dollárkövetelések beváltását aranyra, vagyis gátat vet az arany kiáramlásának az Egyesült Államokból. A leértékelés azonban — bár bizonyos fokú enyhülést jelentett a feszült pénzügyi helyzetben — semmiképpen sem tekinthető a problémák végleges megoldásának. Az Egyesült Államoknak — hosszú távon — több szempontból komoly érdeke fűződik a korábbi magas dollárárfolyam fenntartásához, ezért a dollár leértékelése nem érintette egyértelműen pozitívan. Ennek okait a következőkben foglalhatjuk össze.

1. A dollár leértékelése annak nyílt beismerését jelenti, hogy az Egyesült Államoknak a második világháborút követő évtizedben élvezett gazdasági és hatalmi pozíciója megrendült.

2. A leértékelés — minden egyéb körülménytől eltekintve — kedvezőtlenül érinti a tőkeexportot, hiszen így drágábban juthatnak tőkeérdekeltségekhez külföldön.

3. A magasabb aranyár egyértelműen kedvez az aranytermelő országoknak, köztük a világ egyik legnagyobb aranytermelőjének, a Szovjetuniónak.

4. A dollár leértékelése növeli a bizonytalanságot a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban.

Az a tény, hogy mindezek ellenére is az 1970-es évtized közepe táján az Egyesült Államok kezdeményezte a dollár leértékelését, főként azzal magyarázható, hogy rövid távon bizonyos előnyökhöz is juthat a leértékelés útján. A dollár leértékelése önmagában az Egyesült Államok számára nem jelent veszteséget, exportőrei számára viszont a versenyképesség fokozását jelenti, amelynek révén elvesztett piacaik visszahódítása mellett még új piacokat is szerezhetnek. Ez javíthatja a passzív külkereskedelmi mérleget, amelynek deficitje 1977-ben már 27—28 milliárd dollárt tett ki.

Az 1973—1974-es válság utáni, ún. **stagflációs** periódusban roppant módon megnőtt a külső piacok jelentősége. A belső piacok bővülését a nagy munkanélküliség fékezi a fejlett tőkésországokban, a költségvetések súlyos deficitjei pedig a központi kiadások növelésének ütemét mérséklik. A vállalkozók

óvatosak és új beruházásokat legfeljebb munkaerő-megtakarítás céljából hajtanak végre. Az egyetlen remény tehát az export növelése marad, ami azonban a fizetési mérleg nagy deficitje miatt a legtöbb ország ellenállásába ütközik.

A külső piac bővülését az olajválság is akadályozza. Az olajtermelő országokhoz áramlott hatalmas összegek csökkentik az olajimportáló országok fizetőképes keresletét más termékek iránt. Ezt a kiesést az olajexportáló országok nem képesek ellensúlyozni, hiszen fogyasztási kapacitásuk mérsékelt. A kezükben levő külföldi követelések tehát óriási méretűvé válnak (bizonyos számítások szerint 1980 körül 200—250 milliárd dollár értékűek lesznek). A gazdaságilag fejlődő, de nem olajtermelő országok felvevőképessége is korlátozott, és jelenlegi külföldi eladósodásuk is 180—200 milliárd dollárt tesz már ki. Ilyen körülmények között a külkereskedelemben erősödnek a protekcionista törekvések, valóságos „vámháborúk" zajlanak le, főként a fejlett tőkésországok különböző csoportosulásai között. Az Egyesült Államok pedig mindenkivel szemben folytatja a dollárárfolyam leszorítását célzó pénzpolitikát, amely rövid távon előnyös lehet ugyan, de hosszú távon mégis káros, mégpedig az egész tőkés világgazdasági rendszer számára is.

A dolláron alapuló fizetési rendszer válsága mind ez ideig nem oldódott meg. Világossá vált, hogy a Bretton Woods-i rendszer nem tartható fenn. A helyzet stabilizálására három lehetőség kínálkozik: **1. A dollár megerősítése,** az Egyesült Államok gazdasági világhegemóniájának „megtámogatása". Ennek tapasztalhatjuk bizonyos jeleit, de nem lehet szó arról, hogy az Egyesült Államok visszaszerezze a második világháborúban kialakult kivételes pozícióit. **2. Az aranyalaphoz** — az aranystandard-rendszeréhez — **való visszatérés. 3. „Nemzetközi" pénz** (az ún. papírarany) **megteremtése.** E változat esetében a tőkésországok közössége ellenőrizné a nemzetközi pénzforgalmat.

A válság mindhárom „megoldása" problematikus azonban, sőt bizonyos értelemben irreális. Bár a dollár ma is központi jelentőségű, a dollár mai szerepe nem ugyanaz, mint amit a Bretton Woods-i rendszerben betöltött. Nem áll fenn az a kivételes helyzet sem, amely ma is egyértelművé tenné az Egyesült Államok egyeduralmát a nemzetközi pénzügyekben. Az önszabályozó, aranyon nyugvó pénzügyi rendszer — amint azt a X. fejezetben részletesen bizonyítottuk — nem egyeztethető össze a monopolkapitalizmussal. Az aranystandard nehezen fér össze a monopóliumok manipulációival és az állam gazdasági beavatkozásával. Végül a nemzetközi pénzteremtés esetében

ugyanazon feltételeknek kellene világméretekben kialakulniuk, amelyek egy-egy tőkés nemzetgazdaságban lehetővé teszik a modern pénzteremtést. Szükség lenne tehát egy világméretű gazdaságirányító szerv által támogatott **világbank** létrejöttére, amely ellátná a **nemzetközi pénzteremtést,** valamint a pénzügyek nemzetközi ellenőrzésének szabályozását.

A tőkésállamok jelenlegi kapcsolatait, valamint törvényszerű egyenlőtlen fejlődésüket figyelembe véve e feltételek megvalósítása ma nem képzelhető el. A harmadik alternatíva sikeres megvalósításához szükség lenne a tőkésállamok harmonikus, stabil együttműködésére, ami irreális feltételezés.

e) AZ SDR-KÍSÉRLET A NEMZETKÖZI PÉNZÜGYI RENDSZER ÚJ ALAPOKON TÖRTÉNŐ FELÉPÍTÉSÉRE

A harmadik alternatíva megvalósítása **irányába mutató** kísérlet — vagy inkább kezdő lépés — volt 1969 júliusában az **SDR** létrehozása. Az **SDR (Special Drawing Rights** — különleges lehívási jogok) tulajdonképpen a **Nemzetközi Valutaalap** (International Monetary Fond) által teremtett mesterséges nemzetközi **bankszámlapénz,** amelynek természete a papírpénzhez áll kozel. A Nemzetközi Valutaalap 1970-ben, 1971-ben és 1972-ben kb. évi 3 milliárd dollár (összesen 9,3 milliárd dollár) mesterséges nemzetközi bankszámlapénzt teremtett, és azt szétosztotta az IMF-tagországok között. Létrehozása idején 1 SDR egyenlő volt 1 dollárral. **Az SDR szétosztása a kvóták alapján történt.** (Ez az egyes országok hozzájárulásának százalékos aránya a Nemzetközi Valutaalaphoz.) Az adott országra arányosan jutó SDR-t egyszerűen jóváírták az ország SDR-számláján anélkül, hogy az bármilyen anyagi értéket adott volna érte. Az SDR (papírarany) felhasználására speciális szabályokat dolgoztak ki. Az SDR eleve csak fizetésimérleg-hiányok fedezésére, a megcsappant tartalékok feltöltésére, valamint a Nemzetközi Valutaalap hiteleinek kamatfizetésére használható fel. Az az ország azonban, amely fizetésimérleg-hiányának fedezésére SDR-t használ fel, ténylegesen nem fizeti meg adósságát, hiszen végleges fizetésről csak akkor beszélhetünk, amikor reális értéket adnak át a hitelezőnek. Ezek az országok pedig nem egyenlítik ki tartozásukat árukkal vagy arannyal, vagy más reális értékkel. Azok tehát, akik az SDR-t elfogadják, tulajdonképpen továbbra is hiteleznek az SDR-rel fizető országnak. Éppen ezért egyetlen ország sem kötelezhető az SDR korlátlan elfogadására.

Az SDR értékét eredetileg a dollárhoz kapcsolták. 1974 nyara óta azonban **árfolyamát a világkereskedelemben vezető szerepet játszó 16 (később 17) tagország valutáiból összeállított „kosárral" határozták meg** (a valuták — a dollár kivételével — világkereskedelmi súlyuknak megfelelő arányban szerepelnek e kosárban). Az árfolyamot naponta kiszámítják és az így meghatározott SDR többé-kevésbé alkalmas a nemzetközi értékmérő funkciójának betoltésére.

K: Miért tekinthetjük az SDR-t viszonylag stabil értékmérőnek (legalábbis a nemzeti valutákkal összehasonlítva)?

V: Minthogy az SDR ára 16 valuta árfolyamváltozásaitól függ, dollárárfolyamának változása csak igen kis mértékű lehet. A nemzeti valuták árfolyamainak ellentétes irányú kilengései ugyanis nagymértékben semlegesítik egymás hatását.

Az SDR-t igen szűk körben használják értékmérésre vagy fizetésre. (Az IATA — a nemzetközi légitársaságok közös szervezete — pl. SDR-ben kalkulálja az utas- és áruforgalmi díjakat, és az OPEC-országok is SDR-ben adják meg a kőolajárakat.) 1972 óta nem történt újabb kibocsátás. A „papíraranyˮ a nemzetközi tartalékokban is elenyésző szerepet játszik, miközben a dollártartalékok a leértékelések után újra hatalmasra duzzadtak. Az SDR-t abban a reményben hozták létre, hogy menynyiségét, mozgását nemzetek feletti, nemzetközi döntésekkel szabályozhatják a világgazdaság szükségletei szerint, és értéke is „nemzetközileg" határozódik meg. A szabályozhatóság, a nemzetközi ellenőrzés lehetősége elméletileg előny a dollárral vagy az arannyal szemben, és megfelel a **nemzetközivé** vált állammonopolista kapitalizmus jellegének.

F: Fogalmazza meg, milyen korlátokat emel a monopóliumok, a monopolkapitalizmus természete a valóban nemzetközi, a világgazdaság fejlődésének érdekeit kifejező pénzügyi szabályozás elé.

M: A monopolkapitalizmus körülményei között bármilyen nemzetközi szabályozás — így a pénzforgalom szabályozása — sem képzelhető el másképpen, mint a monopolista hatalmi csoportosulások, a tőkésországok különféle tömbjei közötti **hatalmi vetélkedés.** Ez korlátozza a nemzetközi pénzteremtés és ellenőrzés hatékonyságát.

Ha a papíraranyˮ további térhódításával számolunk is, valószínű, hogy e folyamat igen lassú és ellentmondásos lesz.

A nemzetközi pénzügyek szférájában a legutóbbi időben kialakult helyzetet a következőképpen jellemezhetnénk.

1. Az arany „demonetizálása" (pénzfunkcióitól való megfosztása) nagymértékben előrehaladt. Az arany a kincsképzés funkciójába, a bankok páncélszekrényébe vonult vissza, válságok, megrázkódtatások idején azonban még mindig az arany a végső menedék. Fokozódott ugyanakkor az arannyal való spekuláció, és ingadozásai ellenére általában **igen magas szinten** mozog az aranyár.

2. A valuták aranyra való beváltása minden vonatkozásban **megszűnt.**

3. Az árfolyamok nem fixek (sem az aranypontok, sem nemzetközi szerződések nem rögzítik őket), hanem „lebegnek". Ez azonban nem jelenti az árfolyam korlátlanul szabad mozgását. Az állam, ha engedi is hatni a kereslet-kínálat törvényeit,

mégis „irányítja" az árfolyamok mozgását. Bizonyos (többnyire nyugat-európai) országok valutablokkokká szerveződnek, s egymáshoz viszonyítva többé-kevésbé szilárdan tartják valutájuk árfolyamát.

4. A fizetésimérleg-problémákat továbbra sem sikerült rendezni. A fizetési mérlegek nemcsak hogy nem válnak kiegyensúlyozottá automatikusan, mint az aranystandard-rendszerben, de ma már egyetlen olyan ország sincs, amely ne küzdene fizetésimérleg-nehézségekkel. Az Egyesült Államok számára sem olyan automatikusan adott már az a lehetőség, hogy fizetési mérlegének deficitjét „elnyelesse" partnereivel (noha az utóbbi néhány évben ismét óriásira duzzadtak a világgazdaságban kinnrekedt dollártömegek).

Mind nyilvánvalóbbá válik, hogy **nemzetközi** állammonopolista szabályozásra lenne szükség. Az SDR mint mesterséges „nemzetközi pénz" bevezetésének nehézségei azonban mutatják, hogy az állammonopolista kapitalizmusban a nemzetközi összefogást imperialista hatalmi törekvések akadályozzák.

Az utóbbi 6—7 évben tehát az aranydeviza-standard rendszer felbomlott, de a helyén nem épült fel semmiféle újabb rendszer. Átmeneti jellegű állapotról van tehát szó, amelynek fejlődési iránya még bizonytalan.

A dollár — amely többé már nem „aranydeviza" — **még mindig betölti a nemzetközi pénz szerepét.** Ez a szerepe azonban most még több ellentmondást hordoz magában, mint amikor ezt a funkcióját a Bretton Woods-i megállapodás rögzítette. A tőkés világnak még ma is az az egyik legégetőbb problémája, hogy nem létezik megfelelő, állammonopolista módszerekkel jól szabályozható világpénz. A jelenlegi állapot megváltoztatása egyáltalán nem csak pénzügyi kérdés, hanem a világimperializmus egész fejlődésétől, a kialakuló új világgazdasági rendtől függő folyamat. A „pénzügyi rendezés" viszont visszahat a világkapitalizmus perspektíváira, további fejlődésére.

2. A TŐKEKIVITEL

a) A TŐKEKIVITEL MINT A TŐKÉS TERMELÉSI VISZONYOK „EXPORTJA", LÉTREJÖTTÉNEK FELTÉTELEI ÉS OKAI

Az árucsere intenzív fejlődése a monopolkapitalizmus korszakára megteremtette a nemzeti gazdaságok mélyebb, szorosabb összefonódásának feltételét. Ennek egyik fő eszköze a tőkeki-

vitel, amelynek révén a **külföldi tőke nemcsak** a tőkeviszony tárgyiasult termékét, **az árut exportálja más országokba,** hanem **magát az élő tőkeviszonyt is.**

A termelési viszonyok exportjának különös jelentősége volt a nem kapitalista fejlődési szakaszban levő népek fejlődésére. Már az árucsere is az ősi társadalmi berendezkedés bomlásához és a kapitalizálódási folyamatok megindulásához vezetett. Az eleven tőkeviszony átültetése a fejlődésük kezdetén levő népek gazdálkodásában meggyorsította a kapitalizálódást.

Az érték kivitele más országba azzal a céllal, hogy ott a termelésbe fektetve értéktöbblettel gyarapodjon, nem az imperializmus „találmánya", de **csak a monopolkapitalizmus korában tett szert nagy jelentőségre.** A tőkekivitel jelentőségének megnövekedésében fontos szerep jut **a közlekedés forradalmasodásának,** az országokat, sőt világrészeket összekötő szárazföldi és hajóutak kiépülésének. Ez ugyanis nemcsak **a technika meghatározott fejlettségét** feltételezi, hanem a **tőke nagyfokú koncentrálódását,** vagyis a monopóliumok gazdasági erejét is. Ahhoz, hogy a tőke élni tudjon a technikai fejlődés és a monopolizálódás által megnövelt mozgási szabadságával, a vállalati szervezetnek is nagy átalakuláson kellett keresztülmennie. **A fejlett részvénytársasági szervezet** a különféle vezetési funkciókat megosztó alkalmazotti gárdájával már **egyszerre több országban** tarthat fenn termelő üzemeket.

E: Melyek a tőkekivitel általános feltételei?

V: A tőkeexport feltételezi a tőkés világgazdaság területi kiterjesztését, a zárt közösségek árucserén keresztül történő megnyitását és felbomlasztását. Mindenekelőtt azonban a nemzetközi érintkezés technikai hordozóinak (kikötők, utak, vasutak), az infrastruktúrának a kiépülését, valamint **a tőketulajdonnak és a tőkefunkciónak a szétválását.**

Mindezen feltételek szorosan összefüggnek a nagy monopóliumok kialakulásával. Megvalósulásuk azonban még csak **lehetőség,** és **nem ok** az értékesülő érték külföldi elhelyezésére. **A tőkekivitel szükségességét közvetlenül az magyarázza, hogy a monopolkapitalizmusban jelentős tőkefeleslegek halmozódnak fel.** Ennek elvont lehetősége a kapitalizmus alapvető ellentmondására vezethető vissza. Az alapvető ellentmondásból fakadó piacprobléma ugyanis szűkíti a nyereséges hazai tőkebefektetés lehetőségét. A szabadversenyes kapitalizmusban azonban — ré-

szint azért, mert a tőkék felhalmozódása még nem ért el igen magas fokot, részint pedig, mert a felesleges tőkék kiiktatására számos spontán mechanizmus létezik — a tőkefelesleg csak potenciális, nem valóságos. A monopóliumok korszakában azonban már óriási tőkefeleslegek képződnek. A monopóliumok tényked ése a tőkebefektetés lehetőségeit csökkenti, mert a monopóliumok korlátozzák a tőkeáramlás szabadságát, saját privilégiumaikat védve megakadályozzák a kívülálló tőke betörését az általuk monopolizált területre. Emellett a monopóliumok gyakran saját befektetéseiket is korlátozzák, és ezzel ugyancsak növelik a gazdasági mozgáson kívül rekedt tőkék mennyiségét. Ennek következtében tehát nagy tömegű tőke halmozódik fel, amelyet nem fektetnek vagy nem fektethetnek be az országon belül.

A külföldre áramló tőkék azonban csak **tőkés szempontból feleslegesek,** hiszen akármilyen fejlett is az adott ország, ha a társadalmi szükségletek a termelésnél gyorsabb ütemben tágulnának, ez bármilyen volumenű terméktömeget felszívna. Ezt azonban a kizsákmányolás ténye és a profitérdek korlátozza. Ugyanakkor a tőkekivitel egy olyan korban vált általánossá, amikor a tőkét exportáló országok mezőgazdasága égető tőkehiánnyal küzdött és lakosságuk viszonylag alacsony életszínvonalon élt. Ma is jócskán akadnának megoldandó **hazai** feladatok a nagy tőkeexportőr országokban (oktatás, egészségügyi ellátás, a nagyvárosi agglomerációk szennyeződöttsége, a szegénység stb.). A tőke azonban nem tanúsít érdeklődést ezeknek a feladatoknak a megoldása iránt.

K: 1. Miért nevezzük a tőkésországokban felhalmozódott és a hazai termelésbe be nem fektethető tőkéket **relatív** tőkefeleslegeknek?

2. A felhalmozódott tőkéket miért nem fordítják a hazai szociális problémák megoldására, elmaradott területek és ágazatok fejlesztésére?

V: 1. Az imperialista országok tőkefeleslegei azért **csupán viszonylagos feleslegek,** mert az adott országban is lenne számukra befektetési terület, de ezek a területek vagy egyáltalán nem biztosítanak profitot, vagy nem megfelelő nagyságú profitot hoznának.

2. Miután a tőke „hasznosításának" egyetlen mércéje az elérhető profit, a tőke nyilvánvalóan nem oda áramlik, ahol a társadalom szempontjából a legnagyobb hasznot

hajtaná, hanem oda, ahol **a legnagyobb profitra számíthat.**

A tőkekivitelnek a tőkefeleslegeken kívül még más mozgatórugói is vannak. Ezek közül kiemelkedő a **monopolista expanzió,** a monopóliumok világuralmi törekvése, hatalmuk nemzetközi biztosítása. A **magas monopolárak** is csak úgy tarthatók fenn, ha a monopoltőke nemcsak a hazai termelést és piacot, hanem a külföldi piacokat is ellenőrzése alá vonja. Korábban — de bizonyos esetekben még ma is — a tőkekivitel fontos mozgatója volt a **nyersanyaglelőhelyek megszerzése,** a nyersanyagok biztosítása. Néha **politikai motívumok** is befolyásolják a tőkekivitel irányát. Ha például a nemzetközi monopoltőke számára kedvező fordulat zajlik le egy országban, megjelenik a külföldi tőke, hogy gazdaságilag támogassa a rendszert. Ellenkező esetben pedig a nemzetközi tőke menekül, bojkottálja a haladó kormányokat. Nemritkán óriási tőkéket emészt fel a **korrupció,** egyes kormányok megvesztegetése, hogy kedvező feltételeket biztosítsanak a külföldi monopoltőke számára.

A tőkekivitel különböző konkrét okai, motivációi mögött mindig ott áll egy **általános hajtóerő, a profit.** Végső soron ez vezérli a tőkeexportőröket. E motívumok tehát csak **konkrét megjelenései a profittörekvésnek.**

b) A TŐKEKIVITEL FORMÁI ÉS AZ ÁLLAM SZEREPE A TŐKEKIVITELBEN

A tőkeexport különféle formákban történhet. A befogadó ország gazdaságára külsődlegesebb hatást gyakorol, ha a tőkét **kölcsön (hosszú és középlejáratú kölcsönök)** formájában kapja. A tőke ebben az esetben a kamatszerzéssel értékesül, a kölcsönadott összeg közvetve áramlik a tőkeimportőr ország termelési folyamataiba. A tőkeexport másik formája, ha az exportőr **új vállalatot** alapít, vagy már meglevő vállalatba társul be. A tőkekivitel két alapformája tehát a **működőtőke- és a kölcsöntőkeexport.** A külföldön létesített üzemeket általában a tőkeexportőr ország berendezéseivel, gépeivel rendezik be. A kölcsöntőkekivitel alkalmából pedig rendszerint arra kötelezik az importőrt, hogy a neki nyújtott kölcsön egy részéért árukat vásároljon. A kölcsönt (rövid lejáratú) áruhitel formájában is nyújthatják.

K: Milyen összefüggés van egy adott ország tőkekivitelének és áruexportjának alakulása között?

V: A működő tőke kivitele a vele összekapcsolódó gép- és berendezésexport, valamint az esetleges alkatrész- és félkésztermék-export révén ösztönzi az árukivitelt. A hosszú és középlejáratú kölcsönt is gyakran a tőkeexportőr ország áruinak megvásárlására használják.

A tőkeexport így valóságos ugródeszka az áruexport számára, tehát a piacokért folytatott harc fontos eszköze, amely az imperializmus fejlődésével azonban — különösen annak állammonopolista szakaszában — önálló jelentőségre tesz szert. **A magántőke közvetlen beruházásait** és áruhiteleit az állam gazdasági jelentőségének fokozódásával követte **az állami tőkeexport.** A második világháborút követő években gyorsan növekedtek a külföldi **állami** tőkeberuházások, bár egészében a tőkekivitel terén is a magánüzlet dominál.

A monopoltőkés államok kölcsönt nyújtanak az infrastruktúra kiépítésére és más, hosszú megtérülési idejű, alacsonyabb profitrátát biztosító befektetésekre. Tehát mintegy előkészítik a talajt a magántőke számára. Gyakran helyeznek el állami tőkéket politikailag bizonytalan területeken is, ahol az idegen tőkét a haladó kormányok kisajátítási döntései fenyegetik, ezért a magántőke a beruházásoktól tartózkodik. Az imperialista országoknak azonban érdekükben áll a „bizonytalan" országokban is a gazdasági jelenlét, de a kockázatot csak a kollektív tőkés, az állam vállalhatja. Ezzel igyekszik újabb expanziós teret nyitni a hazai monopoltőke számára és az erőviszonyokat a kapitalizmus javára billenteni.

K: Mi vezérli a tőkés államot, amikor tőkéket exportál?

V: **Az állam célja, hogy a tőkebefektetésekkel technikailag előkészített és politikailag megnyert országokban kedvező lehetőséget biztosítson a magántőke-befektetések számára,** és egyben a tőkés fejlődés irányába orientálja az importőr országokat.

Az állam azonban nemcsak a magántőkeexport általános feltételeit biztosítja, hanem — minden eszközzel — megvédi a külföldi befektetéseket.[6]

[6] Az Egyesült Államok például 1968-ban az amerikai magánbefektetőknek 75 országban nyújtott garanciát a külföldön felhalmozódó vállalati profitok és amortizáció dollárra átváltását illetően. E garancia a kisajátításra is vonatkozott.

A tőkekivitel változatos történelmi pályát futott be [7] Elsőként azok az imperialista országok folytatták, amelyek a kapitalizálódás hajnalán és később idegen népeket vontak politikai uralmuk alá (pl. Anglia). A gyarmatok természetes tőkeelhelyezési területként funkcionáltak, de nemcsak a gyarmattartóknak jelentettek előnyös befektetési lehetőségeket. A klasszikus gyarmattartók mellett később a fiatal, gyorsan fejlődő imperialista országok (Egyesült Államok, Németország) is kihasználták az elmaradott országokban rejlő lehetőségeket. A harmadik világban befektetett tőke profitrátája 2—2,5-szer magasabb az imperialista államokban elértnél. Ezekben az országokban óriási munkaerő- és nyersanyagtartalékok állnak a tőke rendelkezésére. Sok fejlődő ország kormánya emellett mindent meg is tesz, hogy becsalogassa a külföldi tőkét.

K: Mivel magyarázható a fejlődő országokban elérhető magasabb profit?

V: Azzal, hogy alacsonyak a nyersanyagárak és a munkabérek (rendszerint még ki sem alakultak a szociális juttatások), mérsékeltek az adótételek, emellett a külföldi beruházók gyakran még állami támogatásban is részesülnek.

c) A KAPITALIZMUS STRUKTURÁLIS VÁLTOZÁSAINAK HATÁSA A TŐKEKIVITELRE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A második világháború után lényegesen megváltozott a külföldre áramló tőkék iránya, elhelyezkedése. 1968-ban az Egyesült Államok külföldi beruházásainak már 66,1%-át valósították meg a fejlett tőkésországokban. 1976-ban az NSZK tőkekivitelének 70%-a a **fejlett tőkésországokba irányult.** A tőkekivitel irányváltozása a következő tényezőkkel hozható összefüggésbe:

— A gyarmatok függetlenné válásával a magántőke már nem találja biztonságosnak ezeket a területeket. Alacsonyabb profitráta mellett is szívesebben fektet be fejlett országban.

— A fejlett országokban is magasabb profitrátát érhet el a kiugró műszaki színvonalon beruházó vállalat. A fejletlen országok viszont nem mindig (sőt többnyire nem) képesek a leghaladóbb technika befogadására.

[7] Lásd erről részletesebben **Szentes Tamás:** Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. II. rész, II. fejezet.

— A regionális tömbök (pl. a Közös Piac) protekcionista elzárkózása miatt az árukivitel egy részét így csempészik be a vámhatárok mögé. (Amerikai vállalatok Nyugat-Európában termelt áruit természetesen nem sújtják az adott országban vámmal.)

— A fejlettebb országok között is vannak különbségek a profitrátát és a kizsákmányolás fokát illetően, ezért egy másik fejlett ország is vonzó lehet a külföldi tőke számára.

— A tőkebefektetésekkel a vezető tőkésországok erősítik befolyásukat a többi fejlett tőkésország gazdaságára.

E: Összefoglalóan: milyen mélyebb okokra vezethetjük vissza a tőkékivitel irányváltozását?

V: A tudományos-technikai forradalom és a világszerte felgyorsult társadalmi átalakulások megváltoztatták a profitszerzés feltételeit. A fejlett tőkésországokban eszközölt beruházások kedvezőbb lehetőségeket kínálnak a tőkeexportőrök számára.

Új jelenség a tőkeexportban, hogy az Egyesült Államok, amely eddig inkább tőkeexportőr volt, a nyugat-európai tőkések jelentős tőkeelhelyezési területévé vált.[8] Első pillantásra értelmetlennek tűnik a tőkék ilyen „kicserélése", hiszen nem arról van szó, hogy a tőkefelesleggel rendelkező országból áramlik a tőke a relatív tőkehiányban szenvedő országokba. A fejlett országok egymás közötti tőkeáramlása azonban mégsem értelmetlen, ugyanis a tőkét nem a nemzetgazdaságok áramoltatják, hanem jórészt **magánmonopóliumok**. Egy vállalat számára pedig jó profitot hozhat, tehát értelmes lehet a tőkekivitel akkor is, ha a tőkék áramlása nemzetgazdasági szinten kiegyenliti egymást. Egy-egy nyugat-európai vállalat is rendelkezhet például olyan technikai vívmánnyal, amellyel mintegy „belülről" meg tudja hódítani az amerikai piacot, még ha a technikai fölényt tőkebefektetéseikben **általában** inkább az amerikai vállalatok hasznosíthatják. Ugyanakkor egy-egy konkrét ágazatban még az Egyesült Államokban is tőkehiány léphet fel, ami odavonzhatja a külföldi tőkét. Emellett a nyugat-európai tőkék befektetési formája is teljesen más, mint az Egyesült Ál-

[8] 1967 végére a nyugat-európai hosszú lejáratú magántőke-befektetések 20,3 milliárd dollárt értek el az Egyesült Államokban, mikozben az amerikai tőkebefektetések Nyugat-Európában mintegy 22 milliárd dollárt tettek ki.

lamokból Nyugat-Európa felé áramló tőkéé. A nyugat-európai tőkések a kivitt tőkét jórészt értékpapírokba fektették, míg az amerikaiakra a közvetlen beruházások, vállalatalapítások voltak jellemzők.

A tőkeexport földrajzi irányának megváltozása szorosan összefügg ágazati elhelyezkedésével. Míg korábban a külföldi tőke elsősorban a nyersanyagtermelésben helyezkedett el, addig a második világháború után a feldolgozó ágazatokban, még inkább a technikailag élenjáró, ún. csúcsiparágakban.[9] A nyersanyag-kitermelő ágazatok súlyának csökkenésében nagy szerepe van annak a ténynek, hogy a különféle tudományos felfedezések a természetben „készen" található nyersanyagok fogyasztását csökkentették. Az új technikát létrehozó, a kutatásigényes termékek termelésébe áramló külföldi tőkék tehát nyilvánvalóan csakis a fejlett tőkésországokban helyezkednek el. Ezekben az országokban áll ugyanis csak rendelkezésre az ilyen termékek előállításához szükséges szakképzett munkaerő, a termelést megalapozó infrastruktúra, a termelés eredményeit felszívó piac.

Az utóbbi időben azonban **a fejlődő országokba irányuló exportban is eltolódásokat tapasztalhatunk a feldolgozó ipar javára.** Különösen az ázsiai országokban elhelyezkedő tőke áramlik a feldolgozó ágakba (textilipar, gépipar, alkatrészgyártás stb.). A munkaigényes, de viszonylag alacsony szakképzettséget igénylő ágak ideálisan fejleszthetők a bő munkaerőforrásokkal rendelkező fejlődő országokban.

A tőkekivitel második világháború utáni tendenciái magukon viselik a tőkés termelési viszonyok ebben az időszakban végbement módosulásának nyomait. A termelési viszonyok megváltozása **a tőkekivitel fokozott monopolizálódásában,** továbbá **az állam mint kollektív tőkés súlyának növekedésében**[10] jut kifejezésre. (Az állami tőkekivitellel itt részletesebben nem foglalkozunk, mivel a tőkekivitel formáinál már tárgyaltuk ezt a problémát.)

A termelési viszonyok fejlődésének fontos iránya a **monopolizáció,** ami a tőkekivitel fokozott koncentrációjában ölt testet.

[9] A feldolgozó ipar részesedése az Egyesült Államok külföldi befektetéseiben 1950 és 1967 között 32,5%-ról 40,7%-ra nőtt. Ennél is nagyobb mértékben nőtt azonban az ún. kutatásigényes ágak részesedése. Erre utal pl. az az adat, hogy a nyugat-európai elektronikus számítógép- és ellenőrző—mérőberendezés-termelés 4/5-ét az amerikai monopóliumok tartják kezükben.

[10] Jelenleg az állami eszközök alkotják a fejlődő országokba kivitt összes tőke mintegy 70%-át.

A külföldön befektetett magántőke túlnyomó része a legnagyobb monopóliumok kis csoportjának a kezében van.

Az Egyesült Államok sok százezer nagyobb cége közül 469 rendelkezik a külföldi befektetések 90%-ával. A Német Szövetségi Köztársaságban 9 beruházó kezében összpontosul a külföldi beruházások közel 37%-a. A fejlődő országok különböző nyersanyagainak 50—100%-át a vezető imperialista monopóliumok ellenőrzik. A harmadik világ ásványi kincseinek körülbelül a fele az Egyesült Államok monopoltőkéjének ellenőrzése alatt áll.

Új keletű jelenség, hogy a nagy monopóliumok nyomában megjelennek a nekik „bedolgozó", ún. szállító vállalatok. Ezzel is magyarázhatjuk, hogy a kisebb vállalatoknak szintén van bizonyos részük a tőkeexport-ügyletekben.

K: Mi indokolja a nagy monopolvállalatok túlsúlyát a tőkeexport-ügyletekben?

R: Gondoljon arra, mik a feltételei annak, hogy egy vállalat kitörjön a hazai keretek közül és tőkeexportőrként jelenjen meg a világgazdasági porondon.

V: Ahhoz, hogy egy vállalat az egész világra kiterjedő hálózatot építsen ki, **megfelelő tőkeerő, a tőkefunkció és a tőketulajdon szétválasztásán** alapuló fejlett irányítási szervezet, **nemzetközi kapcsolatok és tapasztalatok** kellenek. Nem kevésbé fontosak az állami szervekhez fűződő közvetlen kapcsolatok sem. Mindezeknek pedig csak a nagyvállalatok vannak birtokában.

A második világháború utáni időszakban a megelőző periódushoz képest **lényegesen megváltoztak** a külföldi tőkebefektetés formái is. Az első világháborúig a külföldi magánberuházások többsége ún. **tárcaberuházás (portfolio)** formájában valósult meg, amelynek lényege, hogy a külföldi befektető **megvásárolja a befogadó ország vállalatainak részvényeit.** A részvényfelvásárlás általában csak tőkeelhelyezési, profitszerzési, spekulációs célokat szolgált, és ritkán párosult a külföldi érdekeltség ellenőrzésével. A második világháború után a **közvetlen beruházások** váltak jellemzőkké. Ezek lényege: a külföldi befektető vagy új vállalatokat alapít, vagy teljes egészében ellenőrzése alá vonja, felvásárolja a hazai vállalatokat. A közvetlen befektetés is történhet tehát részvényvásárlás útján is.

A közvetlen tőkebefektetések súlyának növekedését mutatja a következő adat: a direkt beruházások ez idő szerint az összes magántőke-exportnak mintegy 75%-át teszik ki, szemben az első világháború előtti 10%-kal A portfolio-befektetések háttérbe szorulásával háttérbe szorult a kölcsöntőke-export is. Ez meglehetősen természetes folyamat, hiszen az ellenőrzést nem biztosító részvényvásárlás erősen emlékeztet a kölcsönnyújtás műveletére, amikor tőkét adnak át anélkül, hogy részt vennének a tőke működtetésében.

K: Mi különbözteti meg a közvetlen befektetéseket a portfolio-beruházásoktól?[11]

V: **A közvetlen befektetés lényege,** hogy a külföldi tőke teljes mértékben ellenőrzése alatt tartja azt a vállalatot, amelybe beruházást eszközöl, dönt az alapvető kérdésekben, gyakorolja a tőkefunkciót. Ehhez azonban nem szükséges a vállalat valamennyi részvényét kézben tartani. Elegendő, ha az **irányítópakett** a birtokában van.

A tőkekivitelben jelentkező újabb tendencia, hogy a nettó, ill. bruttó tőkeexportnak[12] a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya csökken.[13] A tőkekivitel súlyának viszonylagos csökkenéséből némely közgazdászok azt a következtetést vonják le, hogy ez a jelenség megszűnt az imperializmus lényeges ismérve lenni. Sőt tovább is mennek ennél. Azt állítják, hogy mivel az imperializmus nevét is az agresszív nemzetközi expanziótól kapta, ha ennek legfőbb mutatója, a tőkekivitel visszaszorul, az **imperialista jelleg** is elhalványul, sőt bizonyos országok esetében meg is szűnik. E felfogással korántsem érthetünk egyet. A tőkekivitel abszolút értékben növekszik, és — mint majd később látni fogjuk — olyan új formákban valósul meg, amelyek az exportőrök szempontjából **hatékonyabbak** a korábbi formáknál, jelentősége tehát nem mérhető az említett mutatóval. Mindazonáltal a tőkekivitel relatív súlyának csökkenése érdekes gazdasági tendencia, amelyre feltétlenül magyarázatot kell keresnünk.

[11] A közvetlen befektetés és a portfolio-beruházás csoportosítás nem azonos a kölcsöntőke—működő tőke csoportosítással, bár a közvetlen befektetés többnyire működőtőke-exportnak tekinthető.

[12] Bruttó tőkeexport az országból kiáramló és külföldön befektetésre kerülő összes tőke, nettó tőkeexport a kiáramló és az országba külföldről beáramló tőkék pozitív előjelű különbözete.

[13] Míg Anglia az első világháború előtti 50 évben nemzeti jövedelmének mintegy 4—7%-át ruházta be külföldön, az 1950-es években ez az arány 1,5%-ra csökkent. Az amerikai nemzetközi fizetési mérleg adatai szerint 1960 és 1966 között az Egyesült Államok tőkekivitele nemzeti jovedelmének 0,7—1,6%-át tette ki.

A tőkekivitel kialakulását alapvetően két tényezővel magyaráztuk: egyrészt a tőkefeleslegek képződésével, vagyis a belföldi tőkeelhelyezési lehetőségek alakulásával, másrészt a tőkeelhelyezés feltételeinek létrejöttével a tőkét felszívó, importőr országokban. Ha tehát magyarázatot akarunk kapni a tőkeexport súlyának II. világháború utáni relatív csökkenésére, akkor meg kell vizsgálnunk egyrészt a tőkefeleslegek képződésében és a belföldi tőkeelhelyezési lehetőségekben beállott **változásokat,** másrészt a tőkekihelyezés **általános feltételeit** a világgazdaságban.

Mindkét tényezőt tekintve **lényeges változásokat** regisztrálhatunk az állammonopolista kapitalizmus korszakában, de különösen az 1960-as években. A tőkefeleslegeket lecsapoló belföldi csatornák kibővültek, az állami beavatkozás minden módon serkenti a beruházási tevékenységet, és a tudományos-technikai forradalommal való lépéstartás, új ágazatok kifejlesztése, a nem monopolizált szférákba való behatolás is sok tőkét nyel el. Megváltoztak ugyanakkor a külföldi tőkeelhelyezés feltételei is. Ha figyelembe vesszük a nemzetközi pénzügyi rendszer válságát, a fejlődő — de nemcsak a fejlődő — országokban végbemenő radikális és sokszor váratlan politikai fordulatokat (gondoljunk Angolára, Indiára, Spanyolországra, Portugáliára stb.), továbbá a fejlődő országok azon törekvését, hogy nemzetgazdaságuk felett valóban ellenőrzést gyakoroljanak, akkor a befogadó országok oldaláról is találunk magyarázatot a tőkeexport súlyának viszonylagos csökkenésére.

K: Hogyan magyarázhatjuk a tőkeexport relatív visszaszorulását az importőrök oldaláról, illetőleg a világgazdasági folyamatok összefüggésében?

V: A gyors társadalmi és gazdasági változások meglehetősen kockázatossá és bizonytalanná tették a külföldi befektetések sorsát, különösen a fejlődő országokban, de nemcsak ott.

A tőkekivitel nemzeti jövedelemhez mért súlyának csökkenését vizsgálva feltétlenül meg kell említeni egy igen fontos tényezőt: **ha egy tőkeexportőr valamely adott országban már kiépítette, megszilárdította pozícióit, akkor sokkal kisebb pótlólagos tőkét igényel azok fenntartása.** A vállalat bővítésére vagy rekonstrukciójára nyilvánvalóan kevesebb tőkét használnak fel, mint amekkora maga az elsődleges beruházás. És ez vonatkozik

az állami tőkebefektetésekre is. Ha az exportőr állam egyszer már jelentős fejlesztési segélyt nyújtott a befogadó ország infrastruktúrájának kiépítéséhez, akkor a későbbiekben rendszerint már nincs szükség ilyen nagyszabású állami befektetésekre.

Csökkenti a fizetési mérlegben kimutatott tőkekivitel nagyságát az is, hogy a magántőke-exportőrök a bővítéshez sokszor nem „otthonról" visznek ki újabb tőkéket[14], hanem a külföldön megszerzett profitjaikat ruházzák be, vagy a külföldi pénzpiacon vesznek fel kölcsönt.

A külföldi pozíciók fenntartásához szükséges tőkét redukálja a **közös vállalatok** gyors térhódítása is, amelyben a külföldi befektető a hazai tőkésekkel együtt valósítja meg a beruházásokat **(joint venture).** Bár ezt a megoldást elsősorban a hazai tőkések forszírozzák (sokszor ragaszkodva az 51%-os vagy annál nagyobb részesedéshez a vállalatban), gyakran sokkal kedvezőbb és hatékonyabb a külföldi tőke számára az ilyen megoldás. Nyereségesebbé teszi a befektetést, ugyanakkor hatékonyabbá az ellenőrzést. A külföldi tőke kihasználja azt a lehetőséget is, hogy a befogadó ország állama a vegyes vállalatot (amelyben gyakran maga az állam is részt vesz) nem kezeli **teljesen idegen** vállalatként. Előny az is, hogy a hazai partnerek olyan helyismerettel rendelkeznek, amellyel ő értelemszerűen nem rendelkezhet. Erőfölényénél, technikai fölényénél, nemzetközi tapasztalatainál fogva azonban a külföldi partner, az exportőr még akkor is teljes ellenőrzése alatt tarthatja a vállalatot, ha a hazai befektetők részesedése meghaladja az 51%-ot, vagy tulajdonjogilag akár egyértelműen túlsúlyban van a hazai tőke.

K: Miért érdeke a külföldi tőkének, hogy társuljon a hazai vállalatokkal, a befogadó ország tőkéseivel?

V: A társulás formájában történő külföldi befektetések kevesebb tőkét igényelnek, hiszen részben a befogadó országok tőkéseivel finanszíroztatják azokat. A maga javára változ-

[14] Adalék ehhez, hogy 1950 és 1970 között az Egyesült Államok közvetlen külföldi beruházásai összesen 115 milliárd dollárt tettek ki, amely a következőképpen oszlott meg:
42 milliárd dollár tőkekivitel az Egyesült Államokból;
26 milliárd dollár a leányvállalatok külföldön megszerzett profitjából származó tőkebefektetés;
46 milliárd dollár a külföldi tőkepiacokon beszerzett tőke.

tathatja meg a profit elosztását és egyoldalúan ellenőrzi a vállalatot.

A tőkekivitel nemzeti jövedelemhez viszonyított súlyának csökkenése tehát önmagában nem értékelhető, nem elemezhető. A csökkenésben igen nagy szerepe van annak, hogy az exportőrök az említett lehetőségek (pl. a joint venture, a nemzetközi pénzpiac igénybevétele stb.) kihasználásával ma kisebb tőkékkel intenzívebb ellenőrzést és magasabb jövedelmeket érhetnek el, mint a korábbi időszakban. Ebből a tőkeexport volumene és a külföldi beruházások, külföldi kizsákmányolás viszonyára nézve az következik, hogy az idegen nemzetgazdaságokba való gazdasági behatolás méretei, a külföldi befektetések intenzitása és az ezzel összefüggő imperialista törekvések nem egyenesen arányosak a tőkekivitellel.

A fizetési mérlegben kimutatható tőkeexportnál sokkal nagyobb szerepe van tehát a külföldön kiépített monopolista uralomnak, annak, hogy egy-egy kevésbé fejlett ország gazdaságában milyen szerepet játszanak az oda behatoló monopóliumok, milyen a monopolista világkonszernek világgazdasági súlya. A tőkekivitelnél sokkal szélesebb problémáról van szó, a monopóliumok világgazdasági pozícióiról, amelynek csak **feltétele** és **kiindulópontja** a tőkének egy adott országból a másik országba való kivitele. A szűk értelemben vett tőkekivitel problémájánál lényegesebbé vált a második világháború után egy új világgazdasági tényezőnek, a nemzetközi monopóliumoknak az előretörése.

3. A NEMZETKÖZI MONOPÓLIUMOK

a) A NEMZETKÖZI MONOPOLVÁLLALAT FOGALMA ÉS TÍPUSAI

A nemzetközi tőkemozgásnak, a monopoltőke nemzetközi expanziójának, a tőkés termelési internacionalizálódásnak **keretet adó intézmények közül a legérettebbek és a legfejlettebbek ma a nemzetközi monopolvállalatok.** A nemzetközi vállalatok nem minden előzmény nélkül bukkantak fel a világgazdaságban. A más országokkal való kapcsolatok — mint láttuk — először tömegesen a forgalom (az árucsere- és a pénzforgalom) szférájában valósultak meg. A nemzetközi értelemben vett monopolizálódás is először a forgalmi szférában vált erőteljessé. **A nemzetközi kartellek, szindikátusok voltak azok a sejtformák,** ame-

lyekből a **nemzetközi vállalatok** kinőttek. A külföldön befektetéseket eszközlő, nemzetközi monopolszövetségben részt vevő vállalatot azonban még nem nevezhetjük nemzetközi vállalatnak. Az 1960-as években kiépülő, új típusú nemzetközi vállalatok a tőke internacionalizálódásának **magasabb fokát** képviselik.

A minőségi változást a következőképpen jellemezhetnénk. **Míg korábban a nemzetközi ténykedés csak kevés számú vállalatra terjedt ki, a nemzetközi operációk a világgazdasági vérkeringésbe bekapcsolódott vállalatok számára is csak külsődleges funkciók voltak, addig ma a monopóliumok tevékenysége a maga egészében internacionalizálódik.** A legnagyobb vállalatokra szinte kivétel nélkül jellemző, hogy tevékenységi területük ma már nem származási országuk gazdasága, hanem a világgazdaság, vagy legalábbis annak egy egyre szélesedő területe.[15] A vezető imperialista országok nemzeti monopóliumai mindinkább internacionalizálódnak abban az értelemben, hogy **a)** áruikat külföldi piacokon értékesítik; **b)** profitjaiknak gyakran több mint 50%-át külföldi termelőüzemekben érik el; **c)** kooperációs kapcsolatokat létesítenek más nemzetiségű vállalatokkal. Az egyes nemzeti gazdaságokban ennek következtében mind több idegen érdekeltségű vállalat működik. Néhány internacionális hatúsugarú konszern (pl. az angol—holland Royal Dutch Shell, a belga—nyugatnémet Agfa—Gaevert) nemcsak hogy számos országra terjeszti ki gazdasági tevékenységét, hanem tulajdon szempontjából is több nemzetiségű.

K: Melyek a nemzetközi vállalatok legfontosabb típusai? Néhány szóval jellemezze is őket!

V: **a)** Nemzetközi vállalatokon ma még **főként** az **egyes nemzetek** legerősebb monopóliumait értjük, amelyek a nemzetközi színtéren tevékenykednek, külföldi termelővállalatokkal rendelkeznek.

b) A nemzetközi konszernek másik típusára, a nemzetközi tevékenységen kívül **a tőketulajdon és az irányítás internacionalizálása** is jellemző.

[15] Az Egyesült Államok 100 legnagyobb vállalata közül 62 hatnál több országban rendelkezik gyártó üzemmel. A nyugatnémet Siemens-konszern pl. 45 országban tart fenn termelőüzemet és további 50 országban kereskedelmi képviseletet. Az amerikai Litton-cég 1900 termelőüzemmel rendelkezik a világ 25 országában.

A nemzetközi színtéren tevékenykedő, de tulajdon és irányítás szempontjából egy nemzethez tartozó vállalatokat transznacionális monopóliumoknak, azokat pedig, **amelyekben** nemcsak a tevékenység, de **a tulajdon és a tényleges irányítás is nemzetközi, multinacionális monopóliumoknak** nevezzük. A transznacionális monopóliumok többnyire amerikaiak, míg a multinacionális vállalatok általában nyugat-európai monopóliumok összeolvadásából keletkeznek. Nyugat-Európa kisebb tőkésországainak monopóliumai számára a nemzetközivé válás létszükséglet. Ezek a vállalatok a származási ország kicsiny voltából keletkező hátrányukat előnnyé változtatják azáltal, hogy elsőként lépnek a nemzetközivé válás útjára. Erre az készteti őket, hogy a nagy tőkésországok monopóliumainál gyorsabban kinövik a szűk hazai piacot. E monopóliumok külföldi vállalatok alapításával próbálják ellensúlyozni a hazai piac kis méreteiből és a belföldön rendelkezésre álló erőforrások korlátozottságából adódó hátrányukat.

b) A NEMZETKÖZI MONOPÓLIUMOK FEJLŐDÉSÉNEK MOZGATÓRUGÓI

Felmerül a kérdés, hogy mi kényszeríti, ösztönzi a legnagyobb tőkés társaságokat arra, hogy struktúrájukat nemzetközivé változtassák, leányvállalataik hálózatát egész kontinensekre terjesszék ki. A magyarázatot a következő tényezőkben találhatjuk meg.

1. A gazdaságos termeléshez szükséges minimális vállalati méretek jelentősen megnőttek. A gazdaságos üzemméretek és szérianagyságok külföldi expanziót követelnek. Valamennyi termelési tényező tekintetében egyetlen ország sem rendelkezik kedvező adottságokkal. Ahol nagy tömegű olcsó munkaerő áll rendelkezésre, ott nem valószínű, hogy a technika is élenjáró. Ahol jó termékelhelyezési lehetőségekre találunk, ott nem biztos, hogy megfelelő a hitelkínálat. **A nemzetközivé fejlődött vállalat azonban** — éppen mivel egyidejűleg több országban tevékenykedik — **úgy kombinálhatja a termelés különféle tényezőit,** úgy szervezheti meg gyártási és forgalmazási stratégiáját, **hogy minden** részfolyamatot oda telepít, **ahol az a leggazdaságosabb, legésszerűbb.**

Vegyünk példaként egy amerikai autókonszernt. Nyilvánvaló, hogy az autóhoz felhasznált elsődleges nyersanyagok (acél, gumi) kitermelését és feldolgozását azokban az országokban célszerű megszerveznie, ahol a nyersanyag-lelőhelyek vannak. A

munkaigényes, de viszonylag egyszerű alkatrészek gyártását az olcsó munkaerővel rendelkező fejletlen vagy közepesen fejlett országokba kell telepítenie, a szakértelmet kívánó összeszerelést esetleg fejlettebb tőkésországban koncentrálhatja, míg a kutatás és fejlesztés, valamint a vállalatirányítás és a koordináció centruma többnyire az anyaország.

K: Játszik-e valamilyen szerepet a komparatív előnyök kihasználása a nemzetközi vállalatok fejlődésében?

R: Minden (különböző országokban működő) leányvállalat arra a részte'vékenységre, arra a termékre vagy alkatrészre „szakosodik", amelyben a többi tevékenységhez viszonyítva a legnagyobb az előnye vagy a legkisebb a hátránya. A nemzetközi vállalat mint egész így **többszörös komparatív előnyhöz** jut.

V: Igen. A nemzetközi vállalatok tulajdonképpen **sajátos belső komparatív előnyöket realizálnak** a vállalaton belüli munkamegosztás, ill. termékcsere optimális alakítása révén.

A monopólium nemzetközi struktúrája kiépítésének további mozgatórugója, hogy a legújabb technikai vívmányokról éppen a nemzetközi konszernek szerezhetik a legnagyobb áttekintést. **Az ipari kutatások, a licencek, mindenfajta fejlesztési tevékenység mind nagyobb része a világvállalatok privilégiuma.** A nemzetközi vállalatok kutatási monopóliumát magyarázzák egyrészt óriási méreteik, amelyek lehetővé teszik, hogy életképes kutatási programokat finanszírozzanak, másrészt nemzetközi információk a találmányokról, kutatási eredményekről.

2. A nemzetközi cégek — mindenütt ott lévén — **nagy értékű információhoz jutnak** az egyes helyi piacokról, piackutatásukat gyakorlatilag az **egész világra** kiterjeszthetik.

3. A nemzetközi jelenlét, a külföldi termelőüzemek révén áruikat könnyen értékesíthetik olyan országok piacán, amelyeket erős vámfalakkal védenek. **A protekcionizmus** ily módon **ösztönzőjévé válik a nemzetközi monopóliumok kialakulásának.**

4. A nemzetközi cégek további előnye, hogy **belső pénzáramlásukat** képesek úgy megszervezni, hogy a valutaárfolyamok és a kamatok országok közötti eltéréseit kihasználva monopolista extraprofitra tehessenek szert. Az időnkénti jelentős le- és felértékelések kifejezetten kedveznek a multinacionális társaságoknak, hiszen mindenütt jelenlevő tőkéjüket céltudatosan

ide-oda áramoltatva, fizetéseiket előbbre hozva vagy elhalasztva jelentős spekulatív nyereségre tehetnek szert. A nagy nemzetközi konszernek esetenként maguk is kierőszakolhatnak valutaárfolyam-változásokat, amelyek révén ugyancsak **spekulatív nyereséget realizálnak.**

5. A nemzetközi társaságok elterjedését ösztönzi az a tény is, hogy **könnyen lavírozhatnak a különböző országok törvényes követelményei között.** Nyilvánvaló, hogy olyan országokban telepszenek le, ahol az állami rendelkezések a külföldi tőkével szemben a legliberálisabbak, illetőleg ahol a nemzeti állam, hogy az országba vonzza a külföldi tőkét, azt még különböző kedvezményekben, támogatásban is részesíti.

Éppen ebből a meggondolásból kiindulva a nemzetközi vállalatok szívesen telepítik központjaikat az ún. „adóparadicsomokba" (Hongkongba, Lichtensteinbe, Panamába). Az anyaországok természetesen megkísérlik fennhatóságukat kiterjeszteni vállalataik külföldi ügyleteire, és az adóoázisokban letelepedő vállalatok nyakára küldik adószedőiket. Így pl. az Egyesült Államok 1962-ben bevezette az amerikai vállalatok más országban kifejtett üzleti tevékenységének megadóztatását.

A nemzetközi monopóliumok — mint láttuk — számos előnynyel rendelkeznek a csupán hazai területen működő vállalatokhoz képest. Élvezik származási országuk államának támogatását (pl. megrendelések), de könnyen ki tudnak bújni az állam gazdaságpolitikai befolyása, ellenőrzése és az adóztatás alól is. Tőkéjük nemzetközi áramoltatásával az adott pillanatban magas profitot hozó országban helyezkednek el, és kivonják tőkéjüket profitcsökkenés esetén.[16] Minden tevékenységüket úgy és ott szervezik meg, ahol az a **lehető legnagyobb profitot hozza.**

F: Fogalmazza meg általános formában, mi a legfőbb mozgatórugója a vállalatok nemzetközi tevékenységének.

M: A nemzetközi vállalat nagyobb **rugalmasságra** tehet szert, amelyet a tőke minden téren kamatoztathat. **Tevékenységét** már nemcsak nemzeti, hanem **nemzetközi szinten optima-**

[16] A Sperry—Rand Corp. (USA) pl. a Remington írógépek előállítását leállította és azt alacsonyabb munkabérszint mellett Európában folytatta. Később az európai üzemet is bezáratta, és ma Remington márkával a japán Brothers cég dob a piacra írógépeket. A szakszervezetek nemzetközi szövetségeinek éppen ezért ma az a legfontosabb feladatuk, hogy felvegyék a harcot a nemzetközi monopóliumok bérpolitikájával szemben.

lizálhatja, ami hallatlanul megnöveli az általa elsajátított profitot.

A nemzetközi vállalatok gazdasági hatalma óriási. Összetett voltuk, nemzetközi struktúrájuk miatt nehezen sebezhetők. Ezt az előnyüket kihasználják **saját államukkal szemben** (az adóztatás, ellenőrzés kijátszása, állami célok keresztezése saját érdekeiknek megfelelően), a **befogadó állammal szemben** (fenyegetőzés, hogy kivonják tőkéjüket), **a konkurrensekkel szemben** (nagyobb profitok, a hazai dekonjunktúra következményeinek kikerülése vagy ellensúlyozása, a kockázat csökkentése), és ami a legfontosabb, **a munkásosztállyal szemben.** A munkásosztály követeléseire egyszerűen tőkéjük kivonásával válaszolhatnak. A nemzetközivé válás tehát merőben új erőviszonyokat hoz magával a tőke és munka kapcsolatában is.

4. NEMZETKÖZI ÁLLAMMONOPOLISTA EGYEZMÉNYEK, TŐKÉS INTEGRÁCIÓ[17]

a) AZ ORSZÁGOK KÖZÖTTI GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ LÉNYEGE

A néhány százra tehető, óriási hatalmat összpontosító nemzetközi monopóliumok mellett — közvetlenül a második világháborút megelőzően, de még inkább a második világháború után — a termelőerők internacionalizálódása államközi monopolista gazdasági intézményekben és egyezményekben is testet öltött. Néhány ilyen szervezet az ENSZ égisze alatt működik (ilyen pl. az Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezet, közismert, rövidített nevén a FAO), néhány — szintén sok országot tömörítő — szervezet, mint a Nemzetközi Valutaalap, e kereteken kívül. Különösen a pénzügyi szférában lehetünk tanúi különböző tömörülések létrejöttének.

Ezekre a szövetségekre és egyezményekre az jellemző, hogy közvetlenül csak az adott országok, országcsoportok gazdasági életének **egy-egy szféráját** érintik, mint pl. a pénzügyi csoportosulások, vagy az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény (GATT), amely a tagországok külkereskedelmének liberalizálását szolgálja.

A rendkívül szerteágazó megállapodások, szövetségek legma-

[17] Az integrációt nemcsak országok, hanem vállalatok vagy gazdasági ágak között is szokás értelmezni. Itt azonban csak a nemzetgazdaságok közötti integrációval foglalkozunk.

gasabb rendű formái az **államok integrációs szervezetei,** elsősorban a **Közös Piac,** amellyel a nemzetközi állammonopolista szövetségeket tárgyalva különösen behatóan kell foglalkoznunk. A Közös Piac irányította rá a figyelmet az **integráció** problémáira, **amelyet legegyszerűbben mint az eddig különálló nemzetgazdaságok összefonódását, egyesülését definiálhatnánk. Ha a termelőfolyamatok jelentős része átnyúlik az országhatárokon, és a munkamegosztás olyan intenzívvé vált az egymással kapcsolatban álló nemzetgazdaságok között, hogy az összefonódás mind az egyes gazdaságok egyensúlya, mind pedig növekedése szempontjából alapvetővé válik, akkor beszélhetünk integrációról.** Az integráció nem csupán a csere szférájában zajlik, hanem a termelés és elosztás, sőt a felépítmény szférájában is. Az integrált gazdaságok pénzügyi és hitelrendszere, közlekedése, ipara és mezőgazdasága egységes gazdasági szerkezetet alkot. Az integráció az országok közötti kapcsolatok új, dinamikus formája, amely abba az irányba mutat, hogy számos nemzeti gazdaságból egységes komplexum alakuljon ki. A nemzetek közötti kapcsolatok ebben a stádiumban többnyire intézményes formát öltenek.

Az **integráció** kibontakozásának **alapja** a termelőerők és általában **a gazdasági élet internacionalizálódása.** Az integráció és az internacionalizálódás azonban mégsem azonos fogalmak. **Az integráció** az összeépülő nemzetgazdaságokban végbemenő **internacionalizálódási folyamatoknak** bizonyos **komplexitását** és **érettségét** feltételezi.

A gazdasági élet internacionalizálódásának azt a fokát, amely szükségszerűen elvezet az integrációhoz, a következőképpen jellemezhetjük.[18]

— **Az országok külgazdasági kapcsolatai mind intenzívebbé** lesznek, és e kapcsolatok egyes mutatóinak (a külkereskedelmi forgalom növekedésének üteme, a külföldi befektetések volumenének emelkedése stb.) növekedése általában meghaladja a gazdaság egészének fejlődési ütemét.

— A kölcsönös **gazdasági kapcsolatok egyre univerzálisabbá válnak** (nemcsak a külkereskedelem fejlődik, hanem a tudományos-műszaki kapcsolatok is, megélénkül a nemzetközi munkaerő-vándorlás, közös szállítási vagy egyéb infrastrukturális rendszereket építenek ki stb.).

[18] E jellemzésben az M. M. Makszimova könyvében kifejtettekre támaszkodunk. (Lásd **M. M. Makszimova:** A tőkés integráció alapvető problémái. Kossuth Könyvkiadó 1975.)

— **A nemzetgazdaságok között kifejlődő kapcsolatok nem esetlegesek és rövid lejáratúak, hanem szilárd formát öltenek és hosszú távon érvényesülnek.**

— A külső gazdasági kapcsolatok jelentősen visszahatnak az egyes nemzetgazdaságokra, azok belső struktúrájára, **nő az országok közötti kölcsönös gazdasági függés.**

— **A külső kapcsolatok lényegesen hozzájárulnak az országok rendelkezésére álló gazdasági erőforrások optimális kihasználásához.** Az erőforrások kihasználása többé már nem értelmezhető az országok **határain belül**, hanem csak a tágabb gazdasági komplexumban, az integrált nemzetgazdaságok **egészében.**

— A gazdasági élet internacionalizálódása a fejlődés e pontján már **nem spontán, természetes folyamatként megy** végbe, hanem **tudatosan, nemzetközileg irányított mozgásként,** amely meghatározott **szervezeti formákat** ölt.

E: Mindezek alapján hogyan határozhatnánk meg a gazdasági élet internacionalizálódása és a tőkésállamok integrációja közötti kapcsolatot?

V: A termelőerők és a gazdasági élet internacionalizálódása a tőkésállamok közötti gazdasági integráció kiindulópontja és alapja. Nem tekinthetünk azonban bármely elszigetelt vagy részleges internacionalizálódási folyamatot egyszersmind integrációs folyamatnak is. **Az integráció tartalmát az internacionalizálódási folyamatok bizonyos összefüggő, érett rendszerével határozhatjuk meg, amely rendszerint államközi egyezmények révén szilárd szervezeti formát ölt.**

Az említett tényezők kibontakozása egyben **az integráció okaként, mozgatórugójaként is felfogható.** Ezek a nem véletlenszerű jelenségek **egy döntő okra** vezethetők vissza, nevezetesen arra, hogy a termelőerők jelenlegi fejlettségi szintje egyre kevésbé egyeztethető össze a szűk nemzeti piacokkal, **a modern termelőerők nem szoríthatók a nemzetgazdaságok keretei közé.**

A tőkés integráció a monopoltőkés viszonyok kerete, a monopoltőke uralmának sajátos rendszere. Az integráció fejlődésében sajátos okként jelentkeznek **az állammonopolista kapitalizmus termelési viszonyai.** A nemzetközileg összefonódott monopoltőkék érdeke a nemzeti elkülönülés felszámolása, az állammonopolista szabályozás nemzetközivé tétele. Az összefogással, az együttműködéssel az integrációban részt vevő mo-

nopóliumok a maguk javára változtathatják meg a nemzetközi erőviszonyokat. Nemcsak más nemzetközi monopóliumokkal, ill. más tőkésországokkal szemben kényszerülnek azonban arra a tőkésállamok és monopóliumaik, hogy egyesítsék erőiket, hanem a szocialista országokkal szemben is, amelyek növekvő gazdasági és politikai befolyását igyekeznek ellensúlyozni. Mindezek alapján megállapítható, hogy a tőkés integráció **mozgásformát teremt a mai tőkés viszonyok ellentmondásai számára.**

b) A TŐKÉS INTEGRÁCIÓ FOLYAMATÁNAK ELLENTMONDÁSAI

Ez a mozgásforma azonban nem oldja meg a tőkés termelési mód nemzetközileg is ható ellentéteit. Hiszen az integráció nemcsak hogy nem egyenes vonalú és töretlen tendencia, de monopoltőkés körülmények között rendkívül **ellentmondásos** jelenség is. A tőkés integráció legátfogóbb ellentmondását talán úgy határozhatnánk meg, hogy **minden integráció egyben dezintegráció is.** A regionális tömbök kialakulása egyben a világ többi részétől való elzárkózás, más országok kirekesztése is. Az összefogás célja éppen a más országok „legyőzése", a másokkal szembeni előnyszerzés.

További ellentmondás, hogy a **tőkések vagy tőkésországok mindenfajta összefogása csak magánérdekeik érvényesítését jelenti.** A tőkés csak azért hajlandó a konkurrencia részleges vagy időleges felfüggesztésére, hogy megerősítse másokkal szembeni versenyképességét. Ahogyan tehát nem alakul ki egységes világtröszt, ugyanúgy irreális elképzelés az imperialista államok globális integrálódása, egyetlen általános gazdasági tömb kialakítása.

K: Milyen mélyebb politikai gazdaságtani összefüggésre vezethetnénk vissza azt, hogy a kapitalizmus nem szabadulhat meg az integráció—dezintegráció ellentmondásától?

R: A tőkék kollektivizálását — amint azt az V. fejezetben láttuk — korlátozza és viszonylagossá teszi a kollektivitásban is érvényre jutó magánjellegük.

V: **Az integráció—dezintegráció ellentmondása visszavezethető a tőkék kollektív és magánjellege közötti ellentmondásra.**

Ez az ellentmondás ahhoz vezet, hogy **az egyes integrációs szövetségeken belül is** szükségképpen **kibontakoznak a dezin-**

tegráció tendenciái. Az integrációban részt vevő országok között állandó harc dúl a hegemóniáért, szerepük erősítéséért, egyoldalú előnyök kicsikarásáért. **Az államközi integráció** csakúgy, mint általában a monopolszövetségek, a **konkurrensek** integrációja.

A tőkés állami integrációk **további lényeges ellentmondása** az integráció **nemzetközi jellege** és a benne részt vevő országok **nemzeti szuverenitásra törekvése** közötti ellentmondás. Az integrációs szervezet magja, központja igyekszik átvenni az ellenőrzést az összefogott gazdaságok komplexuma fölött. Ez a törekvése azonban állandóan beleütközik az egyes országok, ill. kormányok „nacionalizmusába", amely szuverenitási törekvések mögött adott nemzet tőkésosztályának nagyon is objektív érdekei húzódnak meg.

A „nemzeti és nemzetközi" ellentmondásának speciális lecsapódása **a kis és nagy országok érdekeinek ellentétes volta** az államközi integrációkon belül. A kis országok jobban rá vannak szorulva az integrációra, hiszen sokkal nagyobb a külső piacoktól való függőségük. Ugyanakkor viszont számukra „veszélyesebb" is az integráció, érdekeiket sokkal kisebb mértékben érvényesíthetik az állammonopolista szövetségekben, mint a nagyok.

Az integráció számos ellentmondása közül ki kell még emelnünk az egymást keresztező nivellálódási és differenciálódási folyamatokat. Az eredményesen működő gazdasági integrációkban a tagországok gazdasági fejlettségének és struktúrájának bizonyos közeledése következett be, ám ez a folyamat igen lassú volt és sok keresztező tendencia közepette érvényesült.

Az integráció hatására újabb lendületet vesznek a jellegzetes monopoltőkés differenciálódási folyamatok. Erősödik a koncentráció tendenciája, a vállalatok közötti szelekció, a monopolizáció. A korábban meglevő területi aránytalanságok is fokozódnak, s a vezető ágazatok egyre távolabb kerülnek az ún. perifériikus ágazatoktól. Ennek okát abban kereshetjük, hogy az integrációs tömb nagyobb piacán élesebb konkurrenciaharc dúl, amelyben csak a már eleve életképesebb tőkék, ágazatok tudták megszilárdítani pozíciójukat.

Az integráció lényeges ellentmondása a tudatos irányítás, az **állami** (helyesebben államközi) **szabályozás,** valamint a spontaneitás, **a spontán mechanizmusokra hagyatkozó gazdasági liberalizmus** közötti ellentmondás. Az integráció egyik fő célja a nemzetközi értelemben vett gazdasági liberalizmus, az integrált közösségeken belüli szabadabb áru- és tőkemozgás, a vámhatá-

rok lebontása, a nemzeti piacok kiszélesítése egy olyan közös piaccá, amelyen intenzívebb, élesebb a monopóliumok **versenye.** Az integráció ugyanakkor az **államok feletti szabályozást,** a gazdasági folyamatok tudatos befolyásolását is jelenti. Ez a magasabb rendű szabályozás azonban csak lassan, nehezen alakul ki, minthogy alapja az ellentmondásos tőkés „nemzetköziség". Adott szakaszban az integráció még gyengítheti is a tőkés gazdaság tudatos irányítását, „tervszerűségét".

K: Mi ennek a magyarázata?

V: A folyamatok nemzetközi ellenőrzése, a közös gazdaságpolitika és tervezés nem alakul ki, viszont az integrációban kibontakozó liberalizálás, a vállalatok kiszabadulása a nemzetgazdasági keretek közül gyengítheti a már kialakult **nemzeti** állammonopolista szabályozás hatékonyságát is.

c) AZ EURÓPAI GAZDASÁGI KÖZÖSSÉG

Az integrációs folyamatok — bár a világkapitalizmus egészére jellemzők — nem egyforma erővel és intenzitással bontakoztak ki a különböző régiókban. Az európai monopoltőkés államok között a második világháború után rendkívül erős integrálódási törekvéseket találunk. A fejlett tőkésországok közül **a széttagolt, a rentábilis termelést önmagukban megvalósítani nem tudó európai gazdaságok számára szinte elemi szükségszerűség az integráció.** Az európai országokat még inkább ösztönözte erőik egyesítésére az amerikai kihívás, az amerikai vállalatok expanziós tevékenysége az európai gazdaságban. Ezeket a törekvéseket siker koronázta, míg számos más, hasonló célokat kitűző intézmény Közép-Amerikában, Ázsiában stb. gyakorlatilag nem ért el eredményeket.

K: Mivel magyarázza
1. hogy éppen Európában, az európai államok között bontakoztak ki erős és határozott integrációs törekvések;
2. hogy ezek éppen a második világháború után bontakoztak ki?

V: 1. Az integráció objektív alapja, hogy a termelőerők szétfeszítik a nemzeti kereteket. Vagyis a nemzeti gazdaságok összefonódását csak **differenciált, magas technikai**

bázison nyugvó, de ugyanakkor a szűk nemzeti piac korlátaiba ütköző tőkés termelés kényszerítheti ki.

2. Az állammonopolista kapitalizmus rendszerré válása, amely a második világháború után következett be, feltétele volt annak, hogy az államközi gazdasági intézmények kifejlődjenek.

Az európai integráció előfutárainak tekinthetjük a Benelux államok vámunióit és az Európai Szén- és Acélközösséget (1952). A tagállamok — a közös célkitűzéseknek megfelelően — lemondanak nemzeti szuverenitásuk egy részéről, az intézményben való szoros együttműködés érdekében. A nemzeti szuverenitást korlátozó intézményeket **szupranacionális** (államok feletti) **szervezeteknek** nevezzük. Ilyen szervezetnek tekinthető a Közös Piac, amelynek céljai: vámunió kialakítása, a vámok eltörlése, a tőke és a munkaerő szabad vándorlása, egységes gazdaságpolitika kialakítása (költségvetés, adózási rendszer, szociálpolitika, gazdasági jog, konjunktúrapolitika).

A Közös Piac, a Római Szerződésnek megfelelően, 1958. január 1-én kezdte meg működését. Zárt gazdasági tömb, nem bizonyos kereskedelmi és valutáris korlátozások eltörlését célozza, mint a GATT, a Világbank vagy a Nemzetközi Valutaalap (IMF), hanem a hat ország (NSZK, Franciaország, Olaszország, Belgium, Hollandia és Luxemburg), később kilenc ország (csatlakozott még Anglia, Írország, Dánia) gazdaságának szerves egyesítését.

A Közös Piacot a legfejlettebb, a benne részt vevő országok gazdaságát legmélyebben érintő állammonopolista szövetségnek tekinthetjük, mert benne **az együttműködés az újratermelés valamennyi alapvető szférájára kiterjed, nem korlátozódik a gazdasági élet egy-egy területére.**

A Közös Piac céljainak megvalósítására törvényhozó joggal felruházott szervezeteket építettek ki, amelyek határozatai a tagországokra nézve kötelezőek. Az EGK jelentős eredményeket ért el. A **vámunió** kialakítása, a közös vámvédelem megteremtése kívülállókkal szemben lényegében befejezettnek tekinthető. (Annak ellenére, hogy az áruforgalom még most sem teljesen szabad a kilenc ország között, és a közös külső vámok esetében is számos kibúvó akad.)

Sok vita után kialakították **a mezőgazdasági árak egységes rendszerét** és a tagországok mezőgazdaságának kollektív támogatását (agrárprotekcionizmus). Ez utóbbi azonban — mint majd később látjuk — igen ellentmondásos. **Nem valósult meg**

viszont a költségvetések egységes rendszere, az adózási, a valutáris, az energetikai és közlekedési rendszer közös kiépítése és az átfogó közös piaci gazdaságpolitika sem, bár történtek ilyen irányban lépések. A dollár leértékelése körül kialakult ellentétek és a valutaválság idején kibontakozó kritikus helyzet is jól mutatják, milyen messze van még a mai Közös Piac a minden nemzeti elkülönülést kiküszöbölő, összefonódott nyugat-európai gazdaságtól.

A gyakorlatban a tagországok között jelentkező legfontosabb ellentétek három csoportba sorolhatók:

— a mezőgazdasági árak és termelési kérdésekre vonatkozó;

— az Egyesült Államokhoz fűződő viszony problémáival kapcsolatos;

— a Közös Piac kibővítéséből származó ellentétek.

1. A mezőgazdasági problémák megértéséhez mindenekelőtt világosan kell látnunk, hogy a Közös Piac mezőgazdaságának egésze alacsony koncentráltsági fokú, kistermelőkre épülő, de igen gyorsan fejlődő ágazat. A gyors fejlődés a munkaerő elvándorlásával, a kisgazdaságok eltűnésével és impozáns ütemű gépesítéssel jár együtt. Érdekes módon mindkét tényből, **a fejletlenségből és a gyors fejlődésből is** következik a viszonylag **magas árszínvonal és az agrárprotekcionizmus.** Az utóbbiból azért, mert a gépesítés tőkeigénye óriási, és a tőkék vagy az emelkedő árakból, vagy a mezőgazdaság ártámogatásából gyűlhetnek össze. Ebből következik, hogy az EGK-n belül a mezőgazdasági árak jóval magasabbak a világpiaci áraknál. A konfliktus oka, hogy a magas „belső árak" nem egyformán érintik a mezőgazdasági exportőr tagországokat (mint pl. Franciaország) és az importőr országokat (mint az NSZK).

Az exportőrnek ugyanis az az érdeke, hogy a Közösség tagjai csak egymástól vásárolhassanak mezőgazdasági terméket, vagy ha harmadik országból vesznek, azt olyan magas vámmal sújtsák, amely az árat a közös piaci színvonalra hozza fel. Az importőr érdeke ennek éppen az ellenkezője, vagyis az, hogy bárhol beszerezhesse világpiaci — tehát a belső áraknál alacsonyabb — áron az exportterméket.

2. A Közös Piac, amelynek létrehozása korántsem volt független az Egyesült Államok európai politikájától, az évek során függetlenedett a tengerentúli szövetségestől és erős pozíciókra tett szert a világgazdaságban. A függetlenedés éllovasa kezdetben Franciaország volt.

Anglia belépése még komplikáltabbá tette **az Európai Gazdasági Közösség és az Egyesült Államok viszonyát,** hiszen az an-

gol gazdaságban különösen nagy súlya van az amerikai tőkének. Anglián keresztül nagyobb az amerikaiak esélye arra, hogy megvessék lábukat a Közös Piac területén, amelynek kulcsiparágaiban már így is jelentős befolyásra tettek szert. Nemcsak a világpiacon veszélyes versenytársai az EGK vállalatainak, hanem magán a Közösségen belül is.

3. **Anglia belépésével, a brit nemzetközösség problémáival, Dánia és Írország csatlakozásával bonyolultabbá vált a zártabb egység megteremtése.** A kilencek Európája érthetően lazább szövetség, mint a hatoké volt.

Az integráció igen nagy hatást gyakorol a benne részt vevő országok gazdasági és társadalmi fejlődésére. Itt csak utalunk az integráció néhány következményére.

a) A tőkés **állami integráció** szervezeti kifejlődése **kedvező lehetőségeket teremt a különböző nemzetközi gazdasági szervezetek kialakulására.** A Közös Piac megalakulása óta több száz szakmai szervezet létesült, mint amilyen pl. a stratégiai jelentőségű **EURATOM**. Ez a szervezet a nyugat-európai országok atomiparát egyesíti, előjoga van a hasadóanyagok vételére és eladására. Összefogja a kutatásokat és ösztönzi a közös atomipari létesítmények szervezését.

b) A hatalmasra bővült piacon tevékenykedő közös piaci vállalatok körében nagy lendületet vett a **tőkekoncentráció** és felerősödtek a monopolizációs tendenciák. Napirenden vannak a **fúziók** egy-egy nemzet vállalatai és a Közösséghez tartozó különböző nemzetiségű vállalatok között, bár ez az eltérő nemzeti gazdasági szabályozás és még számos ok miatt nem kis akadályokba ütközik. A Közös Piac, **az állami integráció tehát ösztönzi a magánintegrációt.**

K: Vajon megfordíthatjuk-e ezt a tézist? Elősegíti-e a magánvállalatok nemzetközi összefonódása az államok közötti integrációt?

V: Igen. A magánvállalatok európai méretű összefonódása egyben azt is jelenti, hogy köztük bizonyos gazdasági érdekközösség keletkezik, ami oldja a nemzeti elkülönülést.

c) Az integráció új kereteket és lehetőségeket teremt a benne részt vevő országok számára a világ gazdasági felosztására és újrafelosztására, a nyersanyagforrások biztosítására, a fejlődő országokkal való kapcsolatok előnyös állammonopolista

szabályozására. Jó példa ez utóbbira a Közös Piac kapcsolata a társult államként hozzájuk csatlakozó fejlődő országokkal.

A tőkés integráció lökést ad a technikai-gazdasági fejlődésnek. Ez statisztikailag is alátámasztható. 1948-ban a „hatok" a tőkés világ ipari termelésének 11,8%-át adták, 1972-ben már 19,3%-át. Az EGK mezőgazdasági termelését 12 év alatt 35%-kal, ipari termelését 88%-kal, és ami nagyon figyelemre méltó szám, árucseréjét 340%-kal növelte. Az EGK így a világkereskedelem legjelentősebb faktora (1972-ben a kilencek Európája 42,5%-kal részesedett a világexportban, míg az Egyesült Államok esetében a megfelelő szám 13,5), és a világ második legnagyobb fogyasztópiaca.

A gyors koncentrációval — amely részben szintén az EGK-nak köszönhető — modernizálódnak a közös piaci országok társadalmi-gazdasági viszonyai, az együttműködés a leghatékonyabb, legátfogóbb szervezeti formákat termeli ki. Mindezek a jelenségek azt a benyomást kelthetik, hogy az integrálódó kapitalizmusnak sikerült a termelőerők fejlődése útjából minden akadályt elhárítania, hiszen nemcsak hogy a magántőke korlátozó elszigeteltségét oldotta fel a termelőerők állami szintű szervezésével, hanem nemzeti elszigeteltségét is a szupranacionális szervezetekkel. Ám az integrációs tendenciák nem ellenhatások nélkül érvényesülnek, nem jelenthetnek töretlen fejlődést. Ezt gyakorlatilag igazolják az integrált országok közötti, sokszor súlyos formában kirobbanó nézeteltérések és érdekütközések.

K: Elképzelhető-e, hogy a termelőerők nemzetközi megszervezése olyan kereteket ad a nyugat-európai országok termelőerőinek, amelyek között azok zavartalanul fejlődhetnek? Válaszát indokolja.

R: Gondoljon arra, hogy a kapitalizmus alapvető ellentmondása a tőkés magánelsajátítás és a társadalmi termelőerők között feszült. Gondolja át, milyen hatást gyakorolhat az integráció erre az ellentmondásra.

V: **A termelőerők fejlődésének alapvető korlátját jelentik a tőkés termelési viszonyok, amelyeken az állammonopolista integráció sem mutat túl.**

Az integráció tovább érleli a tőkés viszonyokat, szinte „önmaguk fölé" emeli, de egyúttal konzerválja is azokat, akadályozza a termelőerők fejlődése számára kedvező formák kialakulását.

Az integráció előrehaladását dezintegrációs tendenciák keresztezik, minden egyes előre tett lépés kompromisszum, széthulló és ismét összekovácsolódó partnerek között. Mint ahogyan a monopólium is csak egy magasabb formája a tőkés konkurrenciának, a monopolista integráció sem más, mint a nemzeti tőkék hatalmas vetélkedésének intézményes kerete.

Minden labilitása mellett az EGK szükségszerűen történelmi formája a nemzetközivé vált tőkés termelőerőknek. Felbomlását az időről időre kibontakozó ellentétek ellenére is igen nehéz elképzelni. **A kapitalizmus nem szoríthatja vissza többé termelőerőit a nemzeti gazdaságok keretei közé.**

FELADATOK

1. A valutaleértékelés exportösztönző hatása ismert. Logikai úton állapítsa meg, hogyan hat ez az aktus az importra, a tőkeexportra és a tőkeimportra.

2. Némely valuta leértékelése után rövid időn belül ismét jelentkeztek a fizetésimérleg-nehézségek. Elfogadhatjuk-e a gyors árszínvonal-emelkedés egyik magyarázataként azt a tényt, hogy a szóban forgó gazdaságokban az import szerepe igen jelentős?

3. **X** termék nemzetközi piacán két tőkés vállalat versenyez. **A** országbeli **a** vállalat 10%-kal alacsonyabb költségszinttel dolgozik, mint **B** országban **b**. Viszont **B** országban ebben az időszakban 10%-os valutaleértékelést hajtottak végre. Lehet-e mondani **a)** rövid távon, **b)** hosszú távra vonatkoztatva, hogy a két vállalat esélyei a nemzetközi versenyben a leértékelés után kiegyenlítettek? Válaszát indokolja.

4. Aranydeviza-standard rendszer feltételezése mellett oldja meg a következő példát:

Ország	Valuta deklarált aranytartalma	Rögzített valutaárfolyam 1960-ban	Árszínvonal 1970-ben (1960 = 100)
A	1 **a** = 1 g arany	1 **a** = 1 **b**	100
B	1 **b** = 1 g arany	1 **b** = 1 **a**	120

F: 1. Ítélje meg a két ország valutájának helyzetét 1970-ben. Alul- vagy túlértékeltségről beszélhetünk-e **a**, ill. **b** valuta esetében?

2. Milyen irányban és milyen mértékben kellene megváltoztatni **b** valuta hivatalos paritását, hogy a valutaparitás kifejezze a valuták tényleges vásárlóerejét?

5. Milyen összefüggés van a belső költségvetési mérleg és a nemzetközi fizetési mérleg között? Ha minden egyéb körülménytől eltekintünk, milyen irányban hat a költségvetés deficites volta a nemzetközi fizetési mérlegre (az aktívum vagy a passzívum kialakulása irányában)?

6. Hilferding ismert meghatározása szerint a tőkekivitel olyan értékkivitel, amelynek az a rendeltetése, hogy külföldön értéktöbbletet szüljön.

Milyen lényeges motívumok hiányoznak ebből a meghatá-

rozásból? A tőkekivitel helyét, történelmi szerepét, közgazdasági tartalmát ismerve hogyan egészítené ki ezt a definíciót?

7. Érvényesül-e a Közös Piac fejlődésében az az általános összefüggés, hogy a nemzetek közötti gazdasági kapcsolatok a tőke természetének megfelelően először a forgalom, a csere külsődleges szférájában válnak intenzívvé, és csak azután hatolnak mélyebbre, a termelés, a gazdaságirányítás területére?

MEGOLDÁSOK

1. Az áruimportot és a tőkeexportot drágítja, ezáltal fékezi is fejlődésüket, a tőkeimportot viszont olcsóbbá teszi, tehát ösztönzi.

2. Igen. Ha az ország gazdasága importérzékeny, az importált áruk áremelkedése tovagyűrűzve jelentős árszínvonal-emelkedést okozhat, így ellensúlyozhatja a valutaleértékelés kedvező hatását.

3. R: A valutaleértékelés rövid távon megnöveli a versenyképességet, tehát olyan, mintha a leértékelő ország alacsonyabb költségekkel termelne.

M: **a)** Rövid távon sem egyenlítődnek ki minden esetben a két vállalat esélyei. Ha a **B** országbeli **b** vállalat termelésének importtartalma magas, a leértékelés olyan költségemelkedéssel járhat, amely a leértékelésből fakadó előnyt semlegesítheti.

b) Hosszú távon semmiképpen sem kerülhet **B** ország vállalata **A** ország vállalatával egyenlő helyzetbe, mert a valutaleértékelés exportolcsóbbító hatása ideiglenes, a technikai fejlettség szintkülönbsége viszont hosszú időre fennmarad, és csak nagy erőfeszítésekkel szüntethető meg.

4. **a)** **b** valuta fölülértékelt, **a** valuta pedig **b**-hez viszonyítva alulértékelt.

b) **b** valutát 20%-kal le kellene értékelni. (Az is egyensúlyt teremt azonban, ha **a** valutát ugyanennyivel felértékelik.)

5. A belső költségvetési deficit az áruforgalom növekedését meghaladó pénz forgalomba kerülését jelenti. A pénzforgalom megnövekedése árszínvonal-emelő hatású, a belső piacon jelentkező árszínvonal-emelkedés az exportot fékezve (és esetleg az

importot ösztönözve) a nemzetközi fizetési mérleg deficitjét növeli.

6. Hilferding definíciója a tőkekivitelből adódó profitszerzésre helyezi a hangsúlyt, és történelmi összefüggéseiből kiragadva kezeli ezt a jelenséget. A tőkekivitel az imperializmus **egyik fő ismérve, a tőkés termelési viszonyok exportja** a monopóliumok létrejöttéhez és tevékenységéhez kötődik. A tőkés termelés alapvető ellentmondása és az egyre tovább éleződő realizálási ellentmondások következménye a tőke nemzetközi vándorlása, amely egyben mozgásformát is jelent ezen ellentmondások számára.

7. Igen, érvényesül. A Közös Piac legnagyobb mértékben megvalósultnak tekinthető célkitűzése a vámkorlátok lebontása a tagországok között, ami a forgalom szférájában elért eredmény. Jóval nehezebben halad előre az európai vállalatok létesítésének ügye, valamint az egységes gazdaságpolitika és tervezés megvalósítása.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Írja le az aranydeviza-standard leglényegesebb vonásait az aranystandard-rendszerrel szembeállítva.
2. Definiálja az alábbi fogalmakat: konvertibilitás, valutaárfolyam, aranypont, aranyautomatizmus.
3. Mit nevezünk kulcsvalutának?
4. Melyek a második világháború befejezése óta funkcionáló nemzetközi pénzügyi rendszer tartós válságának alapvető okai?
5. Mi a tőkekivitel lényege, létrejöttének oka, és hatása a tőkét exportáló és importáló országra?
6. Melyek a nemzetközi magánmonopóliumok létrejöttének okai és a nemzetközi monopóliumok alapvető típusai?
7. Miért tekintjük az Európai Gazdasági Közösséget a nemzetközi állammonopolista szövetségek legfejlettebb változatának?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. a) **Az aranystandard-rendszer fő vonásai:**
— a bankjegyek és érmék bármikor aranyra válthatók és fordítva;
— a forgalom lebonyolításában aranyérmék is részt vesznek;

— az arany a nemzetközi forgalomban is akadálytalanul áramlik;
— a valutaárfolyamok igen kis eltéréssel (aranypontok) megfelelnek az aranyparitásoknak, gyakorlatilag hosszú távon változatlanok és összhangban vannak a valuták vásárlóerejének arányával;
— a nemzetközi fizetési mérlegek kiegyensúlyozottak;
— az állami beavatkozás ismeretlen.

b) **Az aranydeviza-rendszer fő vonásai:**

— a bankjegyek aranyra való beválthatósága megszűnt;
— a belső forgalomban arany nem vesz részt;
— aranyhoz csak a központi bankok juthatnak, a náluk levő kulcsvaluta beváltása révén;
— a valutaárfolyamokat nem biztosítja aranygarancia, így a valuták stabilizálásának állami kötelezettségét nemzetközi szerződésben rögzítik. A rögzített valutaárfolyam azonban mégsem fix, időnkénti le- és felértékeléssel a vásárlóerő-paritáshoz igazítják;
— a nemzetközi fizetési mérlegek kiegyensúlyozottsága nem automatikusan biztosított;
— a pénzügyi rendszert az állam ellenőrzi.

2. **A valuták konvertibilitása** azt jelenti, hogy a nemzeti pénzhelyettesítőket korlátozás nélkül át lehet váltani aranyra, ill. más tetszés szerinti valutára.

A valutaárfolyam a külföldi valuta nemzeti valutában kifejezett ára, amely a valuta keresletének és kínálatának megfelelően ingadozik a valuták aranytartalmának aránya (aranyparítás) körül.

Azt a határt, ameddig aranystandard-rendszerben felfelé vagy lefelé eltérhetnek a valutaárfolyamok az aranyparitástól, (felső és alsó) **aranypontnak** nevezzük. Az eltérés nagyságát az arany szállítási költségei határozzák meg.

Aranystandard-rendszerben, amikor a tőkések szabadon választhatnak a különféle fizetési módok között, spontán módon az az eredmény alakul ki, hogy csak a követelések **és** a tartozások kölcsönös beszámítása után fennmaradó összeget egyenlítik ki arannyal. Ez az ún. **aranyautomatizmus.**

3. A kulcsvaluta a nemzetközi pénzügyi rendszerben központi szerepet játszó **nemzeti** valuta, amely betölti a nemzetközi értékmérő, a forgalmi és a fizetési eszköz funkcióit, és egyben a nemzetközi tartalékolás eszközéül is szolgál. Az aranydevizastandard válságáig a kulcsvalutára szóló követelések aranyra

beválthatók voltak a kulcsvaluta származási országának központi bankjánál (legalábbis a jegybankok számára).

4. Az aranydeviza-standard rendszer válságának oka nem abban keresendő, hogy az aranytermelés nem elegendő a növekvő áruforgalom fedezésére. A válság közvetlen oka a kulcsvalutájú országnak a nemzetközi forgalom szükségletét meghaladó, tartós és nagymértékű fizetésimérleg-deficitje. A kulcsvalutatömeg felduzzadásával megbomlik a kulcsvaluta és az aranyfedezet közötti normális arány, ami beváltási rohamot, bizalmatlanságot, spekulációt idéz elő. A fizetési mérleg deficitje a kulcsvalutájú ország világuralmi törekvéseinek „költségeivel", ill. értékesítési nehézségekkel magyarázható, és alapvetően csak a külpiaci értékesítés növelésével küzdhető le. A nemzetközi pénzügyi válság ily módon összefüggésbe hozható a tőkés piaci korlátokkal, a termelés és a fogyasztás ellentmondásával, az imperialista hatalmi vetélkedéssel. Mindezek kapcsolatban vannak a tőkés termelés alapvető ellentmondásával. A válság másik oka a valutaárfolyamok fixen tartása és a vásárlóerő tényleges alakulása közötti diszharmónia. Ez viszont az eltérő inflációs rátákra vezethető vissza, amelynek mélyebb oka a tőkésországok **egyenlőtlen** gazdasági fejlődése.

5. A tőkekivitel lényege az értékesülő értéknek és a benne megtestesülő termelési viszonyoknak az exportja, közvetlen oka pedig a tőkésországokban a monopóliumok tevékenysége következtében felhalmozódó relatív tőkefelesleg. Ha a tőkekivitel túlzott mértékű, kivonja a szükséges tőkét is az országból, fékezheti az ország technikai haladását. A tőkeimport hozzájárul a termelési viszonyok tőkés jellegű fejlődéséhez és az ország technikai színvonalának emeléséhez, ugyanakkor a jövedelmek kiszivattyúzásával hosszú távon fékezheti az importőr fejlődését.

6. A nemzetközi magánmonopóliumok létrejöttének oka a termelőerők és a verseny nemzetközivé válása, amely a monopolista törekvéseket is nemzetközivé teszi: a mammuttőkék egymást a világgazdasági színtérről kiszorítani nem tudják, a korlátlan verseny viszont mindnek profitveszteséggel járna.

7. A különféle kereskedelmi megállapodások csak a forgalmi szférát érintik, azt is sokszor egy-egy áru vonatkozásában csupán. Az Európai Szén- és Acélközösség pedig a nemzeti újratermelésnek egy meghatározott ágát egyesítette, vonta nemzetközi ellenőrzés alá. A közös piaci együttműködés ezzel szemben az újratermelés teljességére terjed ki, a tagországok gazdaságának valamennyi szféráját érinti, a tőkésországok között létező legmagasabb fokú integráció.

XIII. FEJEZET

A tőkés világgazdaság III.

(A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGBAN)

VÁZLAT

1. **A fejlődő országok helyzete a tőkés világgazdaságban**
   - **a)** A fejlődő országok fogalma
     - — A fogalom meghatározása
     - — A fogalomkörhöz tartozó fő vonások kiemelése
   - **b)** A fejlődő országok helyzetére jellemző adatok
     - — Az egy főre jutó nemzeti jövedelem
     - — Az ipari termelés megoszlása
     - — Az életszínvonal egyes mutatói
   - **c)** A fejlett tőkésországok és a fejlődő országok közötti szakadék
     - — A cserearányok romlásának tendenciája
     - — Az egyenlőtlenség fokozódása
     - — A szakadék alapvető oka
   - **d)** Az elmaradottság okai
     - — Az elmaradottság polgári elméleteinek közös hibája és jellege
     - — Az elmaradottság alapvető okának megfogalmazása
   - **e)** A gyarmat fogalma. A gyarmatosítás
     - — A gyarmat fogalmának meghatározása
     - — A gazdasági és területi felosztás lényege, s e két fogalom közötti különbségek
     - — A gyarmatosítás erkölcsi és objektív történelmi értékelése
     - — A kolonializmus kettős hatásának lényege
     - — A gyarmatok osztályviszonyai
2. **A gyarmati rendszer**
   - **a)** A gyarmati rendszer fogalma
     - — A gyarmati rendszer lényege
     - — Különbségek a gyarmat fogalmához képest
     - — A gyarmati rendszer és a világ újrafelosztásáért folyó harc közötti összefüggés
   - **b)** A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének törvénye
     - — A törvény lényege, s mire vezethető az vissza
     - — A monopóliumok és az egyenlőtlen fejlődés törvénye
     - — A vezető tőkés hatalmak közötti „nivellálódás" törvénye
     - — A világ újrafelosztásáért folyó harc szerepe a helyi és a világháborúkban
   - **c)** A gyarmati rendszer válsága és bomlása
     - — A válság és bomlás három fő szakasza
     - — A gyarmati rendszer bomlásának alapvető okai

3. **A neokolonializmus**

a) Változások az imperialista kizsákmányolás és elnyomás eszközeinek és módszereinek területén
- — A „régi" és az új gyarmatosítás eszközei és módszerei közötti különbség
- — A neokolonializmus eszközeinek és módszereinek legfontosabb csoportjai

b) A neokolonializmus tartalmi vonásai
- — A feldolgozóipar egyes ágazatainak letelepítése a fejlődő országokba
- — Technikát termelő (fejlesztő) és technikát importáló országok
- — Változások a külföldi tőkebefektetések összetételében
- — A kollektív akciók előnyben részesítése

c) A kolonializmus és neokolonializmus összehasonlítása
- — A leglényegesebb közös vonások
- — Három fontos tartalmi eltérés

d) A „segélynyújtás" kérdése
- — Az ún. „segélyek" fogalma
- — A szocialista és a tőkésországok által nyújtott segélyek közötti különbség
- — A segélyek szerepe a segélyezett és a segélyt nyújtó országok szemszögéből
- — Segélyek és a fejlődés perspektívái

e) A neokolonializmus elleni harc néhány fontos szférája és formája
- — A fejlődő országok iparosodásának befolyásolása
- — A fejlődés nem kapitalista útja
- — Aktuális és fontos reformok

A XI. és XII. fejezetben elemeztük a tőkés világgazdaság legfontosabb viszonyait: a tőkés külkereskedelmet, a nemzetközi tőkés pénzrendszert, a tőkekivitelt, a nemzetközi monopóliumok szerepét, a tőkés integráció problémáit. A tőkés világgazdaságban éles különbség tapasztalható néhány fejlett és a tőkés világ túlnyomó többségét képező fejletlen vagy gyengén fejlett ország között. Eddigi fejtegetéseink során éppen csak érintettük a fejletlen vagy gyengén fejlett országok gazdaságának és társadalmának, valamint nemzetközi kapcsolatainak egyes kérdéseit. Rendkívül fontos szerepüknél, a tőkés világban elfoglalt sajátos helyzetüknél fogva külön figyelmet kell fordítani ezen országok problémáinak tanulmányozására.

1. A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK HELYZETE A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGBAN

Számtalan szerző és forrás különböző módon értelmezi a fejlődő országok fogalmát, mert teljes tudományos pontossággal szinte lehetetlen egyértelműen elhatárolni az ehhez a kategóriához tartozó fogalomkört. Maga a „fejlődő országok" elnevezés is kevéssé tekinthető szabatosnak, hiszen ezeket az országokat éppen az különbözteti meg a tőkés világ fejlett országaitól, hogy többségük eddig **lassabban fejlődött,** mint a fejlettek. Használhattuk volna a **„gazdaságilag elmaradott országok"** vagy a **„harmadik világ"** elnevezéseket is. Maradjunk azonban a „fejlődő országok" fogalmánál (ez a legelterjedtebb, és ezt használják a különböző nemzeti és nemzetközi hivatalos fórumok, dokumentumok, orgánumok stb. is), és próbáljuk meghatározni a lényegét. Ugyanis, bár a fogalomkör pontos elnevezése vitatható, nem kétséges a szóban forgó objektív kategória létezése. Vitathatatlan, hogy van ilyen **országcsoport,** jóllehet egyes országok esetében igen nehéz eldönteni, hogy a közepesen fejlett vagy a fejletlen országok kategóriájába tartoznak-e. Ez azonban nem teszi kétségessé magát a kategória objektív tartalmát.

a) A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK FOGALMA

Fejlődő országoknak nevezhetjük azokat az országokat, amelyek hosszú ideig — egészen a második világháborúig és sok helyen még azután is — **az imperializmus gyarmatai vagy félgyarmatai voltak,** vagy formális függetlenséggel rendelkeztek, de a va-

lóságban gazdasági, politikai és katonai **függőségben** éltek (zömük afrikai, latin-amerikai és ázsiai ország).

Ezen országok politikai és gazdasági leigázásának legsúlyosabb következményei:

— gazdasági és társadalmi **fejlődésük** a kizsákmányoló, gyarmattartó imperialista hatalmak érdekeinek megfelelően **eltorzult;**

— ez a torzulás **monokultúrás**[1] gazdasági szerkezet kialakulásában,

— a világgazdaságtól való **egyoldalú, torz függésben,**

— a **külföldi tőke** uralmában,

— az anakronisztikus **prekapitalista társadalmi struktúra** konzerválásában,

— a gazdasági, kulturális, életszínvonalbeli stb. **elmaradottságban** nyert kifejezést.

A második világháború után meggyorsult, az 1960-as évek végén lényegében befejeződött a gyarmati rendszer felbomlása, és a fejlődő országok megindulhattak az önálló politikai, társadalmi, gazdasági fejlődés útján. Ez a folyamat teljes mértékben azokban az országokban bontakozott ki, ahol győzött a szocialista forradalom és létrejött a minőségileg új, sajátos törvények szerint fejlődő szocialista gazdaság. Ezeket az országokat **nem soroljuk** a fejlődő országok közé.

Nem így történt azonban a fejlődő országok többségében, ahol a gazdasági, társadalmi és állami fejlődés a **neokolonializmus** körülményei között ment végbe. A fejlődő országok fogalmát szélesen alkalmazva **ide sorolhatjuk** azokat az országokat, ahol megtalálhatók a gyarmati-félgyarmati közelmúltnak és a jelenlegi berendezkedés nem-szocialista voltának a kritériumai. Vagyis ezekre az országokra jellemző a gazdasági elmaradottság, a múltból visszamaradt társadalmi és kulturális viszonyok, az alacsony életszínvonal, a neokolonialista függőség stb.

E: Milyen országok vagy területek tartoznak a fejlődő országok fogalomkörébe?

[1] A „monokultúra" szó szerint olyan növénytermelési rendszer, amelyben egy területen általában váltás nélkül ugyanazt a növényt termelik. Átvitt értelemben monokultúrás gazdasági szerkezetről beszélnek akkor, ha olyan elmaradott. függő országokrol van szó, amelyeknek gazdasága lényegében csak néhány termék előállítására korlátozott, rendszerint a nemzetközi monopóliumok és az imperializmus érdekeinek megfelelően.

V: A fejlődő országok fogalomköre felöleli mindazokat a nemszocialista országokat és területeket, amelyek gyarmati vagy félgyarmati sorban éltek vagy élnek ma is, függetlenné válásuk után is az imperialista országok árnyékában fejlődtek vagy fejlődnek, ezért jelentős a gazdasági elmaradottságuk, amelyben több, a múltból visszamaradt társadalmi, kulturális stb. tényező is megtalálható.

A fejlődő országok fogalomkörének meghatározása csak absztrakció segítségével lehetséges, hiszen csak a legfontosabb közös (minőségi) ismérveiket emeltük ki. Az e kategóriába tartozó országok azonban **számos eltérő vonással** is rendelkeznek, amelyekre ezúttal nincs lehetőség részletesen kitérni.

b) A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK HELYZETÉRE JELLEMZŐ ADATOK

A fejlődő országok helyzetét több közös mennyiségi ismérv is jellemzi. Nézzük meg először ezeket.

A világ népességének több mint 70%-át tömörítő, kb. 90 fejlődő ország a világ össztermelésének csupán mintegy 20%-át adja. A fejlett tőkésországokban **az egy főre jutó termelés** tehát csaknem tízszer akkora, mint a gazdaságilag fejletlen területeken. Ezek azonban csak átlagszámok, az egyes fejlett és fejletlen országok közötti különbségek gyakran még sokkal nagyobbak. Az Egyesült Államokban pl. 1976-ban az egy főre jutó nemzeti jövedelem folyó áron számítva 5500 dollár volt, ugyanakkor Brazíliában 480, Indiában 127, Indonéziában 182, Burmában 153, Pakisztánban pedig 94 dollár. A különbség az Egyesült Államok és a többi felsorolt ország között tehát 13—58-szoros.

Még nagyobbak az egyenlőtlenségek **az ipari termelés megoszlásában.** 1970-ben a fejlett tőkésországok adták a tőkés világ ipari termelésének csaknem 85%-át, a gyengén fejlett országok pedig alig több mint 15%-át. Eszerint az iparilag fejlett területeken az egy főre jutó ipari termelés mintegy húszszor akkora, mint a gyengén fejlett országokban. Indiában pedig az egy főre jutó ipari termelés alig századrésze az Egyesült Államokénak.

A társadalmi össztermelés — ezen belül az ipari termelés, és főként az egy főre jutó termelés — egyenlőtlen megoszlásából kifolyólag rendkívül **nagyok a különbségek** a tőkés világrendszer országai között a dolgozó lakosság **életszínvonala tekintetében** is. Teljes joggal beszélhetünk a gyengén fejlett tőkésor-

országok nem kizsákmányolásból élő rétegeinek **nyomoráról.** Sőt ez a nyomor az európai ember számára elképesztő méreteket ölt. Bár a gyengén fejlett országokban a társadalmi összmunka legnagyobb részét élelmiszer-termelésre fordítják, ennek ellenére ezen országok egyikében sem kielégítő a lakosság élelmezése. A tőkés világ lakosságának legalább 70%-a rosszul, egy nagy része nyomorúságosan táplálkozik. A FAO számításai szerint a tőkés világ lakosságának kb. 45%-a **éhségszínvonalon** él.

A helyzet Dél-Ázsiában és Délkelet-Ázsiában a legrosszabb. Itt a lakosság átlagos fogyasztása a második világháború utáni időszakban 1900 kalória naponta, ami teljesen elégtelen a szervezet normális fenntartásához. A FAO adatai szerint a délázsiai lakosság húsfogyasztása átlagosan harmincadrésze az amerikainak. A fejlett ipari tőkésországok lakossága átlagosan kb. 3400 kalóriát fogyaszt naponta, a gazdaságilag elmaradott területeken a fogyasztás átlagosan csak 2070 kalória.

Az elégtelen táplálkozás és az egyébként is hihetetlenül alacsony életszínvonal következtében csekély a dolgozó lakosság munkaképessége, gyenge a betegségekkel szembeni ellenállóképességük, alacsony az átlagos élettartam (Indiában 32 év, az Egyesült Államokban 67, Svédországban 72 év). A csecsemőhalandóság az európai átlagnak gyakran három-négyszerese. A halálozási arányszám az elmaradott területeken kb. kétszer akkora, mint a fejlett országokban. A lakosság száma mégis növekvő tendenciájú, mert a születési arányszám nagyon magas, általában kétszer-háromszor akkora, mint Európában.

K: Alapvetően miből fakad a gyengén fejlett országokban és területeken élő lakosság hallatlan nyomora?

V: Az imperialista hatalmak „régi" és újgyarmatosítási tevékenységéből, és a — főként ezzel kapcsolatos — fejletlen hazai termelésből, amely nagymértékben félfeudális viszonyok között folyik.

A tőkés társadalmi rendszert tehát nemcsak egy-egy országon belül, hanem **világgazdasági méretekben is rendkívül éles kontrasztok és ellentétek jellemzik.** Ez érezhető a külkereskedelmi kapcsolatok területén is. Mivel a külkereskedelemben az imperialista országok vezető helyet töltenek be, az export vagy az import megszüntetésével vagy mérséklésével befolyásolni, irányítani tudják a volt gyarmati országok gazdaságát, az itt

működő kormányok intézkedéseit, megakadályozhatják vagy késleltethetik az egyes tőkeérdekeltségek államosítását stb.

Feltűnő azonban az a tény, hogy a fejlődő országok külkereskedelme a második világháború után lassabban fejlődött (és fejlődik) ugyan, mint a fejlett tőkésországoké, abszolút volumene (exportkvótája) viszont majdnem egyenlő az észak-amerikai országok exportvolumenével. A fejlődő országok számára ugyanis létkérdés néhány árufajta exportja, míg az iparcikkek túlnyomó részét és majdnem az egész technikát ma is import útján szerzik be. A behozatal aránya az iparcikk-fogyasztásban pl. Irakban 72, Burmában 60, Venezuelában 56%. A fejlődő országok exportja nagyrészt a fejlett országokba irányul, monokultúrás gazdaságuk termékeit főként az Egyesült Államok és a fejlett nyugat-európai országok monopóliumai vásárolják.

K: Mivel magyarázza több fejlődő ország igen magas exportkvótáját?

V: Főként azzal, hogy a fejlődő országok gazdasága — a gyarmati múlt örökségeképpen — rendszerint erősen **monokultúrás,** és egyoldalúan függ a világgazdaságtól.

Főként ezért van nagy jelentősége a fejlődő országok számára a külkereskedelemnek. Ez napjainkban is fennáll a neokolonialista kiszolgáltatottság következtében, de egyben feltétele is annak. A fejlődő országok túlnyomórészt élelmiszert és nyersanyagokat (néhányan kőolajat) exportálnak, mert a hosszú gyarmati uralom idején iparuk alig fejlődött. A fejlett országok exportjának nagyobb részét pedig az iparcikk- és technikakivitel adja. A monopoltőke tehát a tőkés világgazdaságban sajátos, **a fejlett tőkésországoknak kedvező munkamegosztást alakított ki**[2], és a világ nagyobbik részét élelmiszer- és mezőgazdasági nyersanyagtermelő területté változtatta, míg az ipar a fejlettebb országok területén összpontosult. A volt gyarmati országok tehát ma is az iparilag fejlett **monopoltőkés országok** élelmiszer- és nyersanyagszállítóinak szerepét töltik be.

[2] E sajátos munkamegosztás kérdésére még visszatérünk.

c) A FEJLETT TŐKÉSORSZÁGOK ÉS A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK KÖZÖTTI SZAKADÉK

A fejlett és a fejletlen országok árukapcsolatai az utóbbiak számára az áruk **cserearányait** tekintve általában — így az utóbbi évtizedekben is — **kedvezőtlenül** alakulnak. Ez alól kivételt képeznek legújabban az olajtermelő országok, mert az olajárak ugrásszerű emelkedése megjavította ezek számára a cserearányokat. A cserearány javult egy sor egyéb nyersanyag (pl. kávé, cukor, búza, vörösréz stb.) vonatkozásában is, amelyek világpiaci árai az utóbbi években jelentősen emelkedtek. Az áremelkedés azonban sok esetben még az évtizedek óta tartó cserearányromlást sem ellensúlyozta, nem beszélve arról, hogy mind az olaj-, mind az egyéb áremelkedések csak a fejlődő országok kis csoportját érintették. Az 1970-es évek elején bekövetkezett nyersanyagár-változások tehát nem változtatták meg a tőkés világgazdaság szerkezetét, így a fejlődő országok számára kedvezőtlen cserearányokat sem. Egyébként az utóbbi egy-két évben több nyersanyag világpiaci ára csökkenő tendenciát mutat, köztük olyanoké is, amelyek árai korábban emelkedtek.

Összegezve megállapítható, hogy a fejlődő országok exportárai az 1950-es évek elejétől kezdve egészen napjainkig — bizonyos hullámzásokon keresztül — **lassabban emelkedtek, mint az általuk importált áruk árai.** A fejlett országok esetében viszont az exportárak nőttek gyorsabban, mint az importárak. A külkereskedelmi árarányoknak a fejlett monopoltőkés országok számára kedvező, a gazdaságilag gyengén fejlett országok számára kedvezőtlen alakulása **hosszabb időközben is törvényszerű jelenség.**

K: Miben látja ennek alapvető okát?

V: Ennek alapvető oka az, hogy a fejlett és a fejletlen tőkésországok külkereskedelmi kapcsolataiban monopolista és nem-monopolista árutermelők vagy hatalmak állnak egymással szemben.

A tőkés világgazdaságra jellemző rendkívül nagy **egyenlőtlenségek** — a fejlett és a fejletlen országok vonatkozásában — eddig nem csökkentek, hanem **fokozódtak.** Annak ellenére, hogy a fejlődő országok többségében a második világháború után a termelés gyorsabban nőtt, mint korábban, hogy fokozódnak az

iparosítási törekvések és bővül ezen országok belső piaca is. Az elért eredmények azonban viszonylag szerények. A termelés, valamint a munka termelékenysége átlagos növekedési ütemének tekintetében ezek az országok most is az imperialista államok mögött járnak.

Az elmaradást néhány adattal illusztráljuk. A fejlett ipari országokban az 1950-es és 1960-as években az egy főre jutó nemzeti jövedelem évi átlagban kb. 2,5%-kal, míg a fejlődő országokban csupán 1%-kal nőtt. A két országcsoport jelenlegi átlagos évi növekedési ütemét figyelembe véve, arra következtethetünk, hogy az utóbbiak részesedése a tőkés világgazdaság össztermelésében 1980-ig 20%-ról kb. 17—19%-ra fog csökkenni. Az ENSZ számításai szerint a jelenlegi fejlődés mellett Latin-Amerikának 70 évre, az összes gazdaságilag gyengén fejlett területnek általában 45—75 évre lenne szüksége, hogy egy főre jutó nemzeti jövedelmét megkétszerezze.

A fejlődő és a fejlett tőkésországok között nehezen hidalható át a **nagy technikai rés,** a fejlettségi szintbeli **szakadék.** A fejlődő országok infrastruktúrája (utak, vasutak, hidak, raktárhálózat, gazdasági épületek, képzési rendszer stb. stb.) rendszerint fejletlen, ami további nehézségeket gördít a külföldi új technika átvétele elé. A fejlődő országok azért sem képesek a leghaladóbb technikai vívmányok alkalmazására, mert nem rendelkeznek az új technika bevezetéséhez szükséges szakképzett munkaerővel. Gyakran nem is „gazdaságos" a rendszerint nagy tőkeigényű és kevés eleven munkát igénylő új technika átvétele, hiszen ezek az országok tőkehiánnyal küzdenek, és többnyire nagy munkaerő-feleslegekkel rendelkeznek. Mindez elsősorban éppen a legfejlettebb tőkésországok magatartásának következménye, amelyek tetemes profitokat vonnak ki a fejlődő országokból, az utóbbiak számára kedvezőtlen cserearányok stb. útján, és minden eszközzel korlátozták és korlátozzák ezen országok fejlődési lehetőségeit.

K: Mi a fejlett tőkésországok és a fejlődő országok közötti szakadék fokozódásának alapvető oka?

V: Az imperialista függőség, amely gátolta és gátolja a hazai termelőerők fejlődését, főként azzal, hogy konzerválja az elavult viszonyokat, és átszivattyúzza a hazai nemzeti jövedelem nagy részét a monopoltőkés országokba.

A fejlődő országok többsége felismerte, hogy több évtizedes elmaradottságának felszámolása korszerű nemzetgazdaság ki-

építését, egy új világgazdasági rend keretében kialakítandó nemzetközi munkamegosztásban való intenzív és ésszerű beilleszkedést követel meg. Az elmaradottság felszámolásával és a fejlődéssel kapcsolatos kérdésekre még visszatérünk a fejezet végén. Előbb azonban még több problémát kell megvilágítanunk, elsősorban az **elmaradottság okainak** kérdését.

d) AZ ELMARADOTTSÁG OKAI[3]

Az elmaradottságnak ma már **számos elmélete,** magyarázata és interpretációja van a nemzetközi társadalomtudományi irodalomban. Ezeket az elméleteket a nem-marxista irodalomban gyakran „fejlődéselméleteknek" nevezik, megkülönböztetésül a „növekedési és egyensúlyelméletek"-től. A „fejlődés" és a „növekedés" megkülönböztetése a **polgári** szakirodalomban — amellett, hogy bizonyos praktikus szempontokból alkalmazható — nemcsak következetlenségekre vezet, hanem **tudományos szempontból is tarthatatlan.** A fejlődés — a **marxista** társadalomtudomány felfogása szerint — a fokozatos változás (evolúció) és a forradalmi átalakulás (revolúció) **dialektikáját** foglalja magába. Voltaképpen e dialektikus egység meg nem értéséről vall már a terminológiai megkülönböztetésnek ez a **módja** is. Ez viszont szoros kapcsolatban van a polgári „elmaradottsági" teóriáknak leglényegesebb — és egyáltalán nem véletlen, mert egoista osztályérdekekre visszavezethető — hibájával. Azzal, hogy az elmaradottságot nem a tőkés világgazdaság mozgástörvényei **történelmi fejlődésének szükségszerű termékeként** fogja fel, hanem olyan **állapotként,** amelyet meghatározott mennyiségi mozzanatok, ismérvek vagy korlátozó tényezők (pl. tőkehiány, elégtelen szakmunkaerő stb.) jellemeznek. Ez az állapot szerintük önmagát ismétli, mert saját mozgásformái helyreállítják stb.

Mások pedig az elmaradottságot nem adott állapotként, hanem a növekedés természetes „történelmi" szakaszaként fogják fel, aminek semmi köze a valóságos történelmi fejlődéshez. E nézetek szerint ugyanis a gazdasági növekedés folyamatában mindig vannak alsóbb és felsőbb szakaszok, és csupán idő kérdése, hogy egy ország mikor megy át az egyik szakaszból a másikba.[4] Hogy a fejlődő országok elmaradottságával foglalkozó

[3] E fejezet több összefüggésének tárgyalása során nagymértékben támaszkodtunk **Szentes Tamás** munkásságára, különösképpen „Az elmaradottság és fejlesztés dialektikája a tőkés világgazdaságban" (Kossuth Könyvkiadó 1976.) c. könyvére.

[4] A polgári vagy nem-marxista „elmaradottsági" elméletek részletesebb elemzését lásd Szentes Tamás idézett művében, 25—128. old.

polgári elméletek miért annyira történelmietlenek, az igen bonyolult kérdés. Alapvetően azonban nézeteik nem függetlenek a tőkés világgazdaságban érvényesülő kizsákmányolási viszonyok elleplezésére irányuló törekvésektől.

K: Alapvetően mivel magyarázható az elmaradottság polgári elméleteinek történelmietlensége?

V: Azzal, hogy leplezni kívánják az elmaradottság legfontosabb és meghatározó okát, vagyis annak a **kolonializmussal (gyarmatosítással) való történelmi összefüggését.**

Hogy az elmaradottság valójában egy sajátos történelmi fejlődés terméke, amely **a legszorosabban összefügg a tőkés világgazdaság történetével,** sőt éppen ebből vezethető le, az két szembetűnő **tényből** teljesen nyilvánvaló. Mégpedig:

1. a fejlődő országok csaknem **kivétel nélkül gyarmati, ill. félgyarmati** országok voltak a közelmúltig;

2. a gazdasági elmaradás, a termelőerők **fejlettségi színvonalában mutatkozó különbség** — amely a kolonializmus **kezdetekor** is megvolt — a fejlettebb és az elmaradottabb országok közötti **szerves kapcsolatok kialakulása óta növekedett.**

A fejlődő országok mai helyzetének elemzését tehát **történelmileg és logikailag** a kolonializmus, pontosabban a tőkés világgazdaság és a nemzetközi munkamegosztás vizsgálatával kell kezdeni.

e) A GYARMAT FOGALMA. A GYARMATOSÍTÁS

Sokan nem tesznek különbséget a gyarmat és a gyarmati rendszer fogalma között, pedig a közöttük levő szoros kapcsolat ellenére sem szabad e kettőt azonosítani.[5] A **gyarmat** olyan ország vagy terület, amely más állam uralma alatt áll, önkormányzattal egyáltalán nem vagy csak részlegesen és formálisan rendelkezik, a gyarmatosítás során a fejlettebb, ill. erősebb tőkésállamok hódították meg és annektálták. Vagyis olyan ország vagy terület, amelyet egy másik ország erőszakkal megfosztott gazdasági és politikai önállóságától, magához csatolt és teljes alárendeltségben tart.

A gyarmatosítás egy ország politikai uralmának kiterjesztése más országokra, más népekre. Látható, hogy ez **területfelosztást**

[5] A gyarmati rendszerről később lesz majd szó.

jelent a gyarmattartó országok között, ami nem esik egybe a világ **gazdasági felosztásának** a fogalmával. A két fogalom között — kölcsönös összefüggésük ellenére — számos különbség mutatkozik. Nézzük meg ezeket.

A világ **gazdasági felosztása** során, a második világháború előtti korszakban szinte kizárólag nemzetközi **magán**monopóliumok osztották fel egymás között az egyes iparágak piacait, nyersanyagforrásait. A **területi felosztást** viszont mindig az államhatalom útján hajtották végre, és itt nem egyszerűen bizonyos cikkek piacának a felosztásáról, hanem **területek, országok** valóságos felosztásáról, leigázásáról volt szó. A területi felosztás **befejeződhet,** sőt a századforduló táján be is fejeződött, mivel a világ területe adott. A gazdasági felosztás azonban **nem fejeződhet be,** az permanens folyamat, mert új iparágak, árufajták létrejöttével a piacok, a nyersanyagforrások stb. felosztása **újólag** szükséges. Gazdasági felosztás végbemehet területi felosztás, nyílt gyarmati uralom **nélkül** is. A gazdasági felosztás, ill. újrafelosztás általában háború nélkül, a területi újrafelosztás rendszerint fegyveres összeütközés, az államcsoportok közötti háborúk, sőt világháborúk útján ment végbe. Van még sok egyéb eltérés is a kettő között, mégis a legfontosabb különbség azzal kapcsolatos, hogy a felosztásban csak monopóliumok és egyéb gazdasági szervezetek, vagy pedig azokkal együtt elsősorban az imperialista hatalmak vesznek-e részt.

E: Mi az alapvető különbség a világ gazdasági és területi felosztása között?

V: A gazdasági felosztás esetén csak gazdasági eszközökkel, területi felosztás esetén viszont — a gazdasági eszközök mellett — főként politikai és katonai eszközökkel igázzák le az országokat, területeket, népeket.

A gyarmatosítás nem újkeletű jelenség. Gyarmatok voltak már az ókorban és a középkorban is. A XV—XVI. századi hódítások és merkantilista nemzetközi kapcsolatok jelentősen gyarapították a gyarmati sorba került országok és területek számát és terjedelmét. A gyarmati függésnek különböző formái voltak, ill. — legalábbis maradványai — vannak. A gyarmatoknak nincs állami szuverenitásuk. A **félgyarmati országok** formailag ugyan függetlenek, valójában azonban gazdaságilag és politikailag csak nagyon kevés önállósággal rendelkeznek. A gyarmati függés **különböző formáit jelentették,** ill. képviselték

a **védnökségek, a mandátumok, a gyámsági területek, a dominiumok és egyéb jogi konstrukciók.** (Ezekkel részletesen itt nem foglalkozunk.)

A gyarmatosítást értékelhetjük egyrészt **az általános emberi erkölcs, a humanizmus** szempontjából, másrészt az **objektív történelmi fejlődés** szemszögéből. Morális mércék alapján a legkeményebb, egyértelműen negatív ítéletet mondhatjuk róla, a mérhetetlen szenvedések, megaláztatások és borzalmak miatt, amelyeket a gyarmatosítás a leigázott népekre zúdított. Amerika őslakosságát csaknem teljesen kiirtották, Afrikának mintegy 100 millió lakosát hurcolták vagy puszították el a rabszolga-kereskedelem kapcsán. Gyarmati háborúk, börtönök, internálótáborok, kivégzések, a faji diszkrimináció számtalan áldozata, a nincstelenség, az éhség, az írástudatlanság, a tömeges betegségek — mindez teljes mértékben indokolja a leigázott népek és az egész haladó emberiség felháborodását.

A morális értékelésen túl azonban, **objektív történelmi aspektusból** nézve a gyarmatosítás **a törvényszerűen kifejlődött kapitalizmus objektív terméke,** a kapitalizmus kibontakozásának elősegítője és meggyorsítója, a sajátos tőkés nemzetközi munkamegosztás elkerülhetetlen velejárója, megtestesítője.

A kolonializmus **sajátos kettős hatást** gyakorolt a gyarmatok társadalmi és gazdasági viszonyaira. **Egyrészt** a behatoló idegen tőke szembe találta magát a prekapitalista viszonyokkal, amelyek objektíve gátolták a tőkés gazdálkodás kibontakozását. E viszonyok visszaszorításának és bomlásának folyamatát éppen a jórészt kívülről behozott és elterjedt tőkés termelési viszonyok gyorsították meg. Ez a korábbi időkhöz képest — bizonyos korlátok között — kedvezőbb feltételeket jelentett a termelőerők, valamint a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális élet fejlődése számára. A külföldi monopoltőke szerepe ennyiben **pozitív,** történelmileg haladást szolgáló jelenség volt. **Másrészt** azonban, az idegen tőke és az imperialista országok helyi „szövetségeseket" találtak a különböző feudális rétegek, törzsfőnökök, rabszolgatartók stb. személyében, támogatták a reakciós politikai erőket és az elmaradott államrendeket, ami erősen gátolta az országok általános felemelkedését.

K: Történelmileg miben nyilvánul meg tehát a kolonializmus ellentmondásos hatása?

V: Abban, hogy a kolonializmus az egyik oldalról elindította, ill. **gyorsította a prekapitalista viszonyok bomlását** és siet-

tette a tőkés gazdaság kialakulását, a termelőerők — korlátozott — fejlődését, a másik oldalról pedig a gyarmati országokban **konzerválta a kapitalizmus előtti társadalmi és gazdasági viszonyok jelentős részét,** ami fékezőleg hatott a termelőerők fejlődésére, akadályozta a gyarmatok társadalmi haladását.

A kolonializmus e kettős hatásából fakad, hogy a gyarmati országokban széles körben megmaradtak a kapitalizmus előtti társadalmi és gazdasági viszonyok, amelyekkel együtt léteznek a jórészt **kívülről** behozott tőkés termelési viszonyok. Ezzel is magyarázható, hogy a gyarmati országok **osztályviszonyai** sok lényeges vonatkozásban eltérnek például az európai viszonyoktól. Ezért az azonos szóhasználat esetében is látni kell a **tartalmi különbségeket.** Szem előtt kell tartani emellett azt is, hogy az osztályviszonyokat illetően nagy eltérések tapasztalhatók a fejlődő országok között is. A fejlődő országok osztályviszonyait a következőkben foglalhatjuk össze.

— Fontos osztályt alkotnak a legtöbb gyarmati országban a **feudális földbirtokosok.** Sok helyen ez az uralkodó osztály. A feudális urak — tekintettel arra, hogy legtöbbjük helyi hatalma, földbirtoka a gyarmatosítás után is nagyrészt érintetlenül maradt, és mert kiszipolyozott parasztjaik zendülései ellen gyakran a gyarmatosítók védték meg őket — az imperializmus leghívebb támaszai lettek.

Vannak azonban az általánosan jellemző helyzettel szemben nem elhanyagolható **kivételek** is. Meg kell különböztetni mindenekelőtt a **prefeudális** vezető réteget, akikre gyakran a néppel való szoros kapcsolat jellemző. E réteg soraiból került ki a gyarmatosítás elleni harc több vezetője. Némely országban pedig a feudális vezető körökben is akadtak olyanok, akik végig aktív szerepet töltöttek be a nemzeti felszabadító harcokban.

— A gyarmati országok **tőkésosztálya** a külföldi tőke és a kapitalizmus előtti társadalmi formák által korlátozott, fejlődésében visszatartott osztály. Főként ez alakította ki és általában erősítette a gyarmati burzsoázia **antiimperialista és antifeudális** vonásait, amelyek alapján a hazai burzsoázia **haladó** szerepet tölt be. Ugyanakkor viszont mint kizsákmányoló osztály szembekerülhet a dolgozó lakossággal, és ez az alapja **reakciós** vonásainak.

A gyarmati burzsoázia sajátos kettőssége alapján indokolt két különböző **rétegről** beszélni. Az egyik az ún. **nemzeti** burzsoázia, a másik pedig az ún. **komprádor** burzsoázia. **A nemzeti burzsoá-**

zia érdekei sok szempontból **ellentétesek** az elnyomó és kizsákmányoló „anyaország" (gyarmattartó ország) monopolista burzsoáziájának érdekeivel, ami szembeállítja őket a külföldi monopóliumokkal és azok hazai szövetségeseivel: a feudálisokkal és a komprádor burzsoáziával. Ezért a nemzeti burzsoázia törekszik a hazai ipar fejlesztésére, az egyoldalú (monokultúrás) gazdasági szerkezet átalakítására. A proletariátus gyengesége miatt sok gyarmati országban a nemzeti burzsoázia volt az imperializmus elleni harc vezető ereje, és részben még ma is az. Kettős érdekeltsége alapján (az imperializmus ellen, de a tőkés kizsákmányolás mellett van) a nemzeti burzsoázia politikai állásfoglalása is változó, ingadozó a forradalom szakaszaitól és az erőviszonyoktól függően. A **komprádor burzsoázia** a gyarmati országok tőkésosztályának felső, főleg a külföldi monopóliumok és a hazai felvevő piac között közvetítő kereskedőkből, bankárokból, uzsorásokból, magas rangú állami tisztviselőkből, kisebb részben ipari tőkésekből álló rétege. Szorosan összefonódott mind a külföldi tőkésekkel, mind pedig a hazai reakciós feudális, földesúri erőkkel, és ily módon az imperialista elnyomás fontos helyi társadalmi bázisa.

E: Mi a lényeges különbség a gyarmati országok nemzeti és komprádor burzsoáziájának érdekei között?

V: A nemzeti burzsoázia érdekelt a hazai kapitalizmus kibontakozásában, a termelőerők fejlesztésében, ezért alapjában véve antifeudális és antiimperialista szerepet tölt be. A komprádor burzsoázia főként a közvetítő szerepre törekszik, és így lényegében nem érdekelt a termelőerők fejlesztésében, szövetkezik az idegen monopóliumokkal és a feudális elemekkel.

A gyarmati burzsoázia kettőssége bizonyos fokig a két szárny mindegyikén belül is tükröződik, ami kifejezésre jut a tőkésosztály mindkét részének ingadozásaiban, ill. a külföldi tőke képviselőivel szembeni magatartásuk következetlenségeiben. Sok gyarmati országban nagyon fejletlen a tőkésosztály, sőt egyes területeken még a legutóbbi ideig sem alakult ki a nemzeti burzsoázia. Más országokban viszont elég fejlett tőkésosztály található, sőt néhol annak monopoltőkés rétege is létrejött. Tekintettel a külföldi tőke nagy súlyára, a hazai burzsoázia fejlődése majdnem mindenütt elmaradt a gyarmati proletariátus fejlődésétől.

A gyarmati országok dolgozó osztályai: a parasztság és a bérmunkások. A **parasztság** a gyarmati országok legnépesebb rétege, zömét a mezőgazdasági **kistermelők** teszik ki.[6] Sokszor nehezen húzható meg a határvonal a kistermelő parasztok és az agrárproletárok között. A gyarmatokon nagyfokú az **agrártúlnépesedés.** A parasztság a városi proletariátus természetes szövetségese. A gyarmatokra behatoló monopoltőke nagyrészt maga teremtette meg a **bérmunkások** osztályát. A bérmunkások zöme a legtöbb országban a mezőgazdaságban dolgozik, és gyakran kis földparcella is van a tulajdonában. Körükbe tartoznak az ún. vándormunkások is, továbbá azok a bérmunkát vállalni kényszerült, egyénileg gazdálkodó parasztok, akik saját földjükön nem tudnak megélni. Az ültetvények munkásainak egy része szintén rendelkezik minimális nagyságú saját földdel. A mezőgazdasági munkások jelentős része tehát nem igazi agrárproletár.

A **városi proletariátus** száma viszonylag alacsony. Köztük tekintélyes számú a nem-ipari foglalkoztatott. Ilyenek mindenekelőtt a kereskedelmi és a háztartási alkalmazottak. Az utóbbiak aránya főleg ott különösen magas, ahol sok az európai telepes. Az ipari bérmunkások legnagyobb része a bányákban dolgozik. A bérmunkások kevéssé koncentráltan dolgoznak, ami egyben a szervezettség szempontjából is kedvezőtlen feltétel.

Az igen ellentmondásos viszonyok ellenére azonban a gyarmati, félgyarmati országokban mégis végbemegy bizonyos iparosítás, egyre inkább tért hódítanak a tőkés—munkás-viszonyok, erősödik a szakszervezeti mozgalom. Számbelileg és szervezetileg is leggyorsabban a gyarmati proletariátus fejlődik, amelynek számbeli gyarapodása mellett — minden hátráltató körülmény ellenére — szervezettsége és ereje is nagymértékben fokozódik.

2. A GYARMATI RENDSZER

a) A GYARMATI RENDSZER FOGALMA

Rátérünk a **gyarmati rendszer** tárgyalására. Már megjegyeztük, hogy a gyarmati rendszer gyarmatokból áll, de ennél mégis sokkal többet jelent. Történelmileg a gyarmatok létrehozása megelőzte a gyarmati rendszer kialakulását. A gyarmatosítással

[6] A gyarmati országokban is a kistermelők rétegét az agrárkistermelők mellett városi kisiparosok, kézművesek stb. alkotják.

összefüggő elmaradottság (és egyéb gazdasági jelenségek és folyamatok) szempontjából nem annyira a korai kolonializmus[7], mint inkább a gyarmati rendszer kiépülése az érdekes. A gyarmati rendszer ugyanis a gazdaságilag is **berendezkedett** kolonializmus, ezért az elmaradottság vizsgálatánál figyelmünket ez utóbbira, **a XIX. század utolsó évtizedeiben színre lépett monopolkapitalizmus gyarmati rendszerére, az általa megvalósult nemzetközi munkamegosztásra és annak változásaira kell összpontosítanunk.**

A gyarmati rendszer kialakulásán nem egyszerűen csak egyes országok gyarmatosítását értjük, hanem **a világ szinte valamennyi ún. „szabad" területének felosztását az imperialista hatalmak között**, amely hosszú évtizedekig tartó gyarmatosítás folyamatának a következménye. A gyarmati rendszer teljes kialakulása kb. a XX. század első évtizedében **fejeződött be.** Századunk elejére tehát a világgazdaságban kialakult a gyarmattartó nagyhatalmak csoportja és az általuk leigázott országok sokasága, amely az egész világra kiterjedő rendszert képezett. A gyarmati rendszer a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt volt területileg a legnagyobb, amikor az akkori hat **vezető nagyhatalom** — Anglia, Olaszország, Franciaország, Németország, Japán és az Egyesült Államok — **minden négy lakosára öt gyarmati lakos jutott.** E hat nagyhatalom gyarmatbirodalmai majdnem **négyszer akkora területet** tettek ki, mint maguk az ún. „anyaországok". A legnagyobb gyarmattartó hatalom, Nagy-Britannia minden lakosára ekkor mintegy 8,5 angol gyarmati alattvaló jutott. A mai Anglia területének százszorosával volt egyenlő az angol gyarmatbirodalom területe.[8]

K: Hogyan lehetne összefoglalni a gyarmati rendszer lényegét?

[7] Korai kolonializmusnak nevezik általában az imperializmus kialakulása előtti gyarmatosítást. Ez is komoly szerepet játszott több, főként nyugat-európai ország fejlődésének előrelendítésében, ugyanakkor erőteljesen visszavetette, megállította a gyarmatosított országok addig elért önálló fejlődését. Az a mechanizmus azonban, amely a gyarmatosított és a gyarmattartó országok kétféle fejlődését **szervesen összekapcsolta,** és a fejlődő országok mai arculatát kialakította, inkább a monopolkapitalizmus világgazdasági berendezkedésének és a gyarmati rendszer kialakulásának időszakában jött létre.

[8] 1914-ben a függő, ill. nyílt gyarmati vagy félgyarmati helyzetben levő terület a föld területének 66,8%-ára (egyes „független" latin-amerikai országokkal együtt 83%-ára), e területek lakossága a föld akkori népességének mintegy 63%-ára tehető.

V: A gyarmati rendszer: az imperialista hatalmak gyarmatainak összessége, a gyarmatosítás folyamatának vegeredménye, amikor a világ majdnem minden „szabad" területét hozzácsatolták a maroknyi imperialista „anyaország"-hoz.

Ebből a meghatározásból egyértelműen következik, hogy az imperializmus korszakában egy-egy gyarmattartó ország gyarmatbirodalmát csak valamelyik más gyarmattartó ország rovására növelheti meg. Ez már **a világ területi újrafelosztására** való törekvés, és az ennek kapcsán vívott **háborúk és világháborúk** korszakát jelenti. A világ területi újrafelosztásáért folyó harc az imperialista viszonyok velejárója. A világ mindenkori területi felosztása az imperialista országok, a nemzetközi monopóliumok adott időben fennálló erőviszonyait tükrözi. Ezek az erőviszonyok azonban szükségképpen változnak, és e változások alapja: **az egyenlőtlen fejlődés törvényének** érvényesülése a monopolkapitalizmus időszakában.

b) A KAPITALIZMUS EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉSÉNEK TÖRVÉNYE

Az egyes vállalatok, iparágak, az ipar és a mezőgazdaság, a különböző tőkésországok stb. a kapitalizmus minden fejlődési szakaszában egyenlőtlenül fejlődtek. Ezt a történelmi tapasztalatok révén bizonyítható összefüggést az egyenlőtlen fejlődés törvényének nevezik. A tőkés fejlődés természetesen nemcsak gazdasági, hanem politikai és egyéb vonatkozásokban is egyenlőtlen, ami a tőkés magántulajdonon alapuló anarchikus **árutermelés viszonyaira vezethető vissza.** A differenciálódás, egyes vállalatok, ágazatok stb. fellendülése, mások hanyatlása vagy háttérbe szorulása a szabadversenyes kapitalizmusban, sőt az előtt is, az egyszerű árutermelők között is végbement. Az egyenlőtlen fejlődés tehát minden magántulajdonon alapuló árutermelésre jellemző.

K: Milyen általános törvényszerűségre vezethető vissza a tőkés viszonyok között is megnyilvánuló egyenlőtlen fejlődés?

V: A magántulajdonon alapuló árutermelés törvényszerűségeire, elsősorban az értéktörvény differenciáló hatására.

Ez az árutermelésből fakadó törvényszerűség a kapitalizmusban erőteljesebben érvényesült, mint bármely prekapitalista árutermelésben. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye azonban a

kapitalizmus monopolista szakaszában, a termelőerők és a termelési viszonyok változásának megfelelően, **lényeges sajátosságokkal** érvényesül, különös jelentőségűvé és egyik legfontosabb gazdasági törvénnyé vált. Ez vonatkozik az egy kapitalista országon belüli és a tőkés világgazdaságbeli viszonyokra egyaránt.

Egy országon belül a monopóliumok megakadályozzák a spontán kiegyenlítődési tendenciákat, rögzítik a fennálló egyenlőtlenségeket. A monopóliumok uralmának korszakában már nem esetleges, hogy egyik vagy másik termelő használja-e ki a piaci helyzetet a maga javára, hogy melyiknek sikerül bevezetnie valamely jelentős technikai vívmányt. Uralmi helyzetüket kihasználva megsokszorozzák saját fejlődési lehetőségeiket, miközben más termelőket megfosztanak az előrehaladásukat segítő forrásoktól. Az előző fejezetekben kifejtettek alapján válaszolhat arra a kérdésre, hogy

K: Milyen mechanizmusokon keresztül mélyíti el elsősorban a monopoltőke az amúgy is fennálló egyenlőtlenségeket?

V: Elsősorban a monopolárak mechanizmusán keresztül. Ily módon a nem monopolizált területeken termelt jövedelmeket sikerül a maga javára átszivattyúzni, de számos más eszközzel is mélyíti a fejlődésbeli egyenlőtlenségeket.

A monopolista viszonyok térhódítása és az imperializmus kialakulása nemzetközi síkon is **jelentősen módosította** az egyenlőtlen fejlődés törvényének érvényesülését. A monopolkapitalizmusban a nagy és fejlett, általában gyarmattartó tőkésországok fejlettségi színvonala között nincsenek nagy eltérések. Sőt a meglevő gazdasági színvonalbeli eltérések bizonyos kiegyenlítődési (ún. nivellálódási) tendenciát mutatnak.

A kapitalizmus spontán módon érvényesülő gazdasági törvényei — elsősorban az egyenlőtlen fejlődés törvénye — általában a **nivellálódás** ellen, a meglevő fejlettségi szintkülönbségek fokozódása irányában hatnak. Ez nem mond ellent annak a megállapításnak, hogy a monopolkapitalizmusban a nagy és fejlett tőkésországok között valójában nincsenek nagyarányú fejlettségi különbségek, és hogy bizonyos nivellálódási tendencia is tapasztalható. Hiszen ezek az országok nagyjából azonos helyet foglalnak el a világgazdaságban, és többé-kevésbé hasonlóak fejlődésük feltételei is. Hangsúlyozzuk, hogy itt főként a technikai fejlettségbeli különbségek bizonyos csökkenéséről van szó, nem pedig a fejlődés üteméről.

A növekedési ütem még nagyjából azonos szinten álló országok kö-

zött is jelentős eltéréseket mutathat. Ezért ezek között az országok között is, hol az egyik, hol a másik fejlődik gyorsabban. Például 1870-ben a világ ipari termelésében Anglia még az első helyet foglalta el. 1880-ban az Egyesült Államok már maga mögött hagyta Angliát. A XX. század elején Angliát Németország megelőzte.

A fejlődés egyenlőtlensége napjainkban is szembetűnő. Bár az Egyesült Államok jelenleg is szilárdan áll a tőkés világ ipari termelésében az első helyen, de a második világháború után már több vezető tőkésország vagy az integrálódott tőkésországok csoportja lényegesen megelőzte az Egyesült Államokat az ipari termelés átlagos növekedési üteme tekintetében. Az igaz, hogy a mai körülmények között a többé-kevésbé „nivellálódott" fejlett tőkésországok között az egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés tendenciája már nem érvényesül ugyanúgy, mint pl. 50 évvel ezelőtt, hiszen a technikai fejlődés növekvő tőkeigényessége és még néhány egyéb tényező miatt a kisebb tőkésországok a technikai fejlettség szintjét tekintve nehezebben zárkóznak fel az Egyesült Államok gazdaságához.

Nagy a szakadék ugyanakkor azonban a fejlett és az elmaradott tőkésországok között. Az ENSZ adatai szerint 1958 és 1976 között a fejlett tőkésországok évi átlagos növekedési üteme is jóval megelőzte a fejlődő országokét.

A fejlődő és a fejlett tőkésországok közötti szakadék elmélyülésével szemben tehát a fejlett tőkésországok csoportjában mutatkozó különbségek nem számottevőek. **Éppen ezzel függ össze az egyenlőtlen fejlődés törvényének sajátos érvényesülése** a monopolkapitalizmus világgazdaságában. Ha ugyanis a technikai fejlettségbeli különbségek nem olyan nagyok a fejlett tőkésországok csoportjában, akkor a fejlődés ütemkülönbsége — adott feltételek mellett — ugrásszerűen fokozódhat éppen egyes, relatíve fejletlenebb vezető tőkésországok javára. Ezek az országok — a konkurrencia kényszerítő hatására — gyors fejlődést érhetnek el azáltal, hogy átveszik a műszaki haladás kész eredményeit, és ily módon lerövidítik a fejlődés magasabb lépcsőfokához vezető utat.

Nemcsak a gépeket, technológiákat és újításokat képes adaptálni egy viszonylag kevésbé fejlett tőkésország, hanem a szervezési eljárásokat, a fejlettebb ipari szervezeteket, az „érettebb" közgazdasági gondolkodást is. Ez utóbbi, nem-anyagi jellegű vívmányok átvétele gyakran igen kevés tőkét igényel, és mégis nagy megtakarításokat tesz lehetővé. Az újonnan gyorsabban feltörő országok **megváltoztatják saját javukra a fejlett tőkésországok között korábban kialakult nemzetközi erőviszonyokat,** hamar jelentős előnyt szereznek, új teret követelnek maguknak a világban és harcolnak a meglevő állapot (a status quo) érdekeiknek megfelelő megváltoztatásáért.

A gyarmati rendszer tárgyalása során azonban megállapítottuk, hogy a monopolkapitalizmus idején az imperialista hatalmak egymás között osztották el a világ szinte minden „szabad" területét. Vagyis a **világ területi felosztása befejeződött.** A megváltozott erőviszonyoknak megfelelő új területi felosztás tehát csak egymás rovására történhet, azaz csak **a világ újrafelosztásaként** képzelhető el. Ez viszont általában **erőszakosan, háborús eszközökkel** történik, mert egyetlen tőkésország sem mond le önként korábbi területi hódításairól.

Ily módon a kapitalizmus egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődése — különösen az imperializmus korszakában — a tőkésországok közötti gazdasági, politikai és katonai **konfliktusok, a háborúk alapját képezi.** A monopóliumok előtti kapitalizmusban még háborúk nélkül is lehetett új érdekterületeket, gyarmatokat szerezni, amennyiben még voltak „szabad" területek. Akkor lassabban változtak az erőviszonyok, és az erők között igen nagyok voltak a különbségek. Az imperializmusban azonban viszonylagosan csökkent a különbség, a nagy tőkésországok ereje már nem tért el annyira egymástól, így az egyik ország ugrásszerűen elhagyhatta a másikat. A tőkésországok közötti ellentétek is összehasonlíthatatlanul nagyobbak, mint a szabadversenyes kapitalizmusban.

E: Mihez vezet az egyenlőtlen fejlődés törvényének e sajátos érvényesülése?

V: A világ újrafelosztásáért folyó harc kiéleződéséhez, helyi és világháborúk kirobbanásához vezet, elsősorban a nagy imperialista hatalmak között.

A világ területi újrafelosztásáért folyó imperialista harc végső soron a **világuralom** megszerzéséért vívott harcban csúcsosodott ki. **Ez vezetett az első és a második világháborúhoz is.** E háborúk azonban nemcsak a gyarmatok újrafelosztását eredményezték az imperialista hatalmak között, hanem egyben **a gyarmati rendszer válságát is elősegítették, ami a kapitalista világrendszer hanyatlásának fontos tényezője.**

c) A GYARMATI RENDSZER VÁLSÁGA ÉS BOMLÁSA

A kapitalizmus általános válságának (erről lásd e tankönyv utolsó fejezetét) egyik igen fontos jellemzője **a gyarmati rendszer válsága és bomlása.** A gyarmati rendszer válsága az első

világháború idején vagy közvetlenül azt követőleg **vette kezdetét.** Az Októberi Forradalom hatására[9] a gyarmati felszabadító mozgalom erősen fellendült. Ez még a két világháború közötti időszakban is néhány gyarmati ország felszabadulásához vezetett.[10]

A második világháború alatt és azt követően fokozódott **a gyarmati rendszer szétesése**. Elkezdődött e rendszer teljes széthullásának időszaka. E folyamat fő tényezői voltak: a Szovjetunió győzelme, tekintélyének megnövekedése; a kapitalista viszonyok térhódítása a gyarmati vagy volt gyarmati országokban, s az ezzel kapcsolatos politikai, társadalmi átalakulások; ezen országok forradalmi-felszabadító mozgalmának fellendülése; néhány fő gyarmattartó hatalom (Németország, Olaszország, Japán) leverése, ill. (Anglia, Franciaország, Hollandia stb.) meggyengülése; a nemzetközi munkás- és haladó mozgalmak kibontakozása; a szocialista forradalom győzelme sok országban stb.

Az 1950-es évek közepe utáni időszakban a gyarmati rendszer gyakorlatilag megszűnt. 1945 után egészen napjainkig (legutóbb Dzsibuti, északkelet-afrikai ország vívta ki függetlenségét, 1977 júniusában), kb. 83 gyarmati-félgyarmati ország vált függetlenné, holott 1914-ben még a 16,5 millió km^2 területű ún. „anyaországok" csoportja 105,9 millió km^2 területet, azaz a föld 66,8%-át tartotta gyarmati uralma alatt. 1945-ben ez 36,9, 1960-ban 13,2, 1972-ben pedig 4,1 millió km^2-re csökkent. 1945 és 1972 között tehát a gyarmati rendszer — területileg — kb. 90%-kal csökkent.[11] Jelenleg a föld lakóinak kevesebb mint 1%-a él gyarmati uralom alatt.

Összefoglalva: a válságba került gyarmati rendszerek bomlása az első világháború idején és ezt követően kezdődött meg, a második világháborúban és az után felgyorsult e rendszer

[9] A forradalom előtti Oroszország földünknek területileg második, a gyarmati sorban tartott népesség száma szempontjából a harmadik legjelentősebb gyarmattartó hatalma volt. A Szovjetunió létrehozása a cári Oroszország minden gyarmatának szabaddá válását hozta magával.

[10] Voltaképpen az Egyesült Államok is gyarmatból vált független államlammá 1776-ban. Spanyol és portugál gyarmatokból vált formailag függetlenné a XIX. században sok latin-amerikai ország. Ezek a történelmi események azonban nem sorolhatók a gyarmati rendszer bomlásának fogalomkörébe, mert az Egyesült Államok esetében a gyarmatosítók vagy leszármazottaik vívták ki a függetlenséget, elnyomva vagy kiirtva az őslakosságot, a spanyol—portugál gyarmatosítók esetében viszont a „függetlenség" gyakran egy másik — jóllehet leplezett — gyarmatosításnak adta át a helyét.

[11] Fejlődő Országok Lexikona. Akadémiai Kiadó 1973. 502—511. old.

szétesésének folyamata. Az 1950-es évek második felétől kezdve pedig bekövetkezett teljes összeomlása. E már **befejezett folyamat fő tartalma és eredménye:** a volt gyarmati és félgyarmati területek döntő többsége önálló nemzeti állammá vált. Eddigi fejtegetésünk alapján nyilvánvaló, hogy a gyarmati rendszer bomlását **külső,** azaz a kapitalizmus általános válságával, és **belső,** azaz a gyarmati országokban terjedő tőkés viszonyokkal összefüggő tényezők váltották ki.

E: Milyen alapvető tényezőkre vezethető vissza a gyarmati rendszer bomlása?

V: A gyarmati rendszer bomlásának főbb tényezői:
— az imperialista hatalmak közötti ellentmondások kiéleződése, háborús konfliktusai;
— az imperializmus hanyatlásával párhuzamos monopolkapitalista erők viszonylagos gyengülése a gyarmatokon belül is;
— A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, a haladó erőknek a második világháborúban aratott győzelme, az e háború után kibontakozott szocialista forradalmak sikere, a szocialista világrendszer erősödése, a nemzetközi munkás- és haladó mozgalom fellendülése;
— a kapitalista fejlődés megindulása és bizonyos szintre való emelkedése a fejlődő országokban (ez fokozatosan létrehozta a függetlenség kivívásában érdekelt belső erőket);
— a mindezzel kapcsolatos antiimperialista felszabadító mozgalmak erősödése.

A gyarmati rendszernek a kapitalizmus általános válsága egyik fontos megnyilvánulásaként bekövetkezett bomlása és a volt gyarmatok független állammá válása sokféle módon ment végbe. Számos gyarmaton az elnyomott népek **fegyveres harca** döntötte el végül a felszabadítást (Vietnam, Algéria, Burma, Indonézia stb.). Másutt viszont az imperialista hatalmak — tartva a függetlenségi harc számukra még kellemetlenebb megerősödésétől — elismerték a függetlenséget (pl. India), vagy éppen a függetlenségi harccal szembeni védekezésként „engedték át" a hatalmat a helyi feudális-polgári erőknek. Több volt gyarmati vagy félgyarmati országban azonban a függetlenség kivívása a szocialista társadalmi rendszerre való áttéréssel párosult (Kína, Vietnam, Kuba, Angola stb.).

Mivel a gyarmati rendszer felbomlása a volt gyarmati (vagy félgyarmati) országok többségének csak politikai függetlenségét (és ez is sok esetben csak látszólagos) hozta meg, a gazdasági függés és kizsákmányolás megszüntetéséért — most már kedvezőbb körülmények között — folytatják a harcot, amely főként az **újgyarmatosítás** (neokolonializmus) ellen irányul.

3. A NEOKOLONIALIZMUS

a) VÁLTOZÁSOK AZ IMPERIALISTA KIZSÁKMÁNYOLÁS ÉS ELNYOMÁS ESZKÖZEINEK ÉS MÓDSZEREINEK TERÜLETÉN

Mi a neokolonializmus lényege? Általában erre a kérdésre úgy szoktak válaszolni: mivel a monopoltőkés országok nem akarnak gyarmataik elvesztésébe belenyugodni, mindent elkövetnek, hogy valamilyen formában fenntartsák, ill. visszaállítsák a gyarmati rendszert. Egyedül a gyarmatosítás **„régi" eszközeivel és módszereivel** azonban nem tudnak célt érni. Ezért a gyarmatosítás új, kifinomultabb, általában burkolt eszközeit is felhasználják. Hogy mennyire elterjedt a neokolonializmusnak ez az értelmezése, az abból is kiderül, hogy szinte kivétel nélkül **„tételként"** szerepel különböző publikációkban. „A neokolonializmus keletkezése azzal függ össze, hogy a gyarmati rendszer felbomlása, a nemzetközi erőviszonyoknak az imperializmus kárára végbement eltolódása, a szocialista világrendszer növekvő hatása miatt az imperialista hatalmak és a monopoltőkések a fejlődő országokkal kapcsolatos eddigi **módszerek és magatartásuk** lényeges változtatására kényszerültek. Szükségessé váltak a gyarmatosítás **új, kifinomultabb, burkolt eszközei.**"[12] (Kiemelés tőlünk.)

K: 1. Mire helyezi a hangsúlyt a fenti meghatározás?
2. Elsősorban mivel magyarázza a fejlődő országok kizsákmányolására szolgáló eszközök és módszerek megváltoztatásának szükségességét?

V: 1. Nyilvánvalóan arra, hogy az újgyarmatosítás **az alkalmazott eszközökben és módszerekben különbözik** a „régi" gyarmatosítástól.
2. Főként azzal, hogy a gyarmati rendszer — objektíve el-

[12] Közgazdasági Kislexikon. Kossuth Könyvkiadó 1972. 273. old.

kerülhetetlen folyamatok hatására — felbomlott, a nemzetközi erőviszonyok megváltoztak az imperializmus kárára, a szocialista világrendszer ereje és tekintélye fokozódott stb.

A neokolonializmusnak ez az értelmezése kétségkívül nagyon érdekes, mert sok mindent mond arról, hogy hogyan változott meg az imperialista hatalmak „fegyvertára", jóllehet ez nem jelenti minden korábbi eszköz és módszer mellőzését. Elég pl. csak a több helyen folytatott háborúkra (a második világháború után a tőkés világ különböző helyein kb. 90 helyi háború, polgárháború és más jellegű katonai konfliktus stb. robbant ki), a gyarmati iga lerázására törekvő népek harcának fegyveres elfojtására utalni (algériai, vietnami, angolai stb. intervenció).

Vitathatatlan valóság azonban, hogy az imperialista országok azon kizsákmányoló és elnyomó eszközeinek és módszereinek összessége, amelyek különböző formáinak alkalmazásával a politikai függetlenségre szert tett korábbi gyarmatokon és függő országokban a gazdasági és politikai befolyást biztosító függő helyzetet igyekeznek fenntartani, valóban sok tekintetben változtak.

A neokolonializmus főbb eszközeit az alábbi csoportosításban foglalhatjuk össze.

1. A legjellemzőbb és legáltalánosabban használt eszközök a **gazdasági jellegűek.** A volt „anyaországok" továbbra is sok helyütt megtartják gazdasági kulcspozícióikat, fékezik a torz gazdasági struktúra megváltoztatását, a monokultúrás gazdálkodás felszámolását, az iparosítást. A szükségszerűen bekövetkező változásokat pedig a tőkeérdekeltségek, a „segélynyújtás", a különböző külkereskedelmi és valutáris intézkedések stb. révén igyekeznek számukra kedvező irányba terelni. Sok esetben a neokolonializmus gazdasági eszközeit kollektív módon alkalmazzák (kollektív újgyarmatosítás), amikor a volt gyarmattartók többen összefogva igyekeznek visszaszerezni — más formában — a volt gyarmati országok feletti gazdasági stb. befolyásukat.

2. A **politikai eszközök** közé tartozik a vallási, faji, törzsi ellentétek élezése, ezáltal az antiimperialista erők megosztása. Továbbá politikai összeesküvéseket szerveznek, korrumpálni igyekeznek a helyi reakciós erőket, a nemzeti burzsoázia egy részét, a burzsoá (vagy esetleg feudális) pártokat minden eszközzel támogatják, kormányokat és rendszereket buktatnak stb.

3. **Katonai téren** különböző katonai nemzetközi szövetségeket

— pl. SEATO, CENTO stb. — hoznak létre, katonai támaszpontok rendszerét építik ki, amelyek elsősorban a függetlenségi mozgalmak és a haladó erők ellen használhatók, helyi háborúkat, polgárháborúkat stb. robbantanak ki.

b) A NEOKOLONIALIZMUS TARTALMI VONÁSAI[13]

Valóban érdekes és tanulságos jelenségre hívja fel figyelmünket a neokolonializmusnak azon értelmezése, amely az általa alkalmazott új módszerekre és eszközökre koncentrál. Kérdés, hogy elegendő-e a neokolonializmusnak ez az értelmezése? Nem elegendő, mert ahogyan a kolonializmus a tőkés gazdasági fejlődés és nemzetközi munkamegosztás egy meghatározott történelmi szakaszának a kifejeződése és adekvát megnyilvánulása volt, úgy **a neokolonializmus is tükrözi a tőkés fejlődés új vonásait, és a nemzetközi munkamegosztásban végbement változásokat.** Ezek az új vonások és változások viszont nemcsak az alkalmazott eszközök és módszerek területén észlelhetők.

K: Miért nem kielégítő a csak megváltozott eszközökre és módszerekre koncentráló neokolonializmus-értelmezés?

V: Azért, mert a kolonializmus—neokolonializmus **tartalmi vonásait,** gazdasági lényegét figyelmen kívül hagyja.

Folytatni kell tehát vizsgálatunkat a neokolonializmus **tartalmi vonatkozásainak** megvilágításával. **Mindenekelőtt** azt a tényt kell kiemelni, hogy a már elért gazdasági (elsősorban ipari és technikai) fejlődés a fejlett tőkésországok számára lehetővé és szükségessé teszi, hogy a tőkés világgazdaságon belül a feldolgozóiparban monopóliumaikat a fejlődő országok irányában lazítsák, és a feldolgozóipar egyes ágazatait az utóbbiaknak engedjék át. Termelésieszköz-gyártásuk és az azzal kapcsolatos tudományos-technikai apparátus rohamos növekedése, a szériában termelt technikai eszközök, gépek és felszerelések fokozódó értékesítési problémája arra készteti őket, hogy elsősorban fogyasztási cikkeket előállító és különféle összeszerelő üzemeket helyezzenek ki a fejlődő országokba. Így ezek az amúgy is tőkehiányban szenvedő országok a feldolgozó könnyűipar egyes

[13] A neokolonializmus tartalmi vonásairól szóló fejtegetésünk **Szentes Tamás** „A neokolonializmus új tartalma és az ellene folytatandó harc" c. cikkére támaszkodik. (Közgazdasági Szemle, 1973. 5. sz.)

tőkeigényes ágazatait fejlesztik, saját nehézipari és technikai gyártási bázis nélkül. Ez nagyarányú technikai importra készteti őket. Modern és igen drága gépeket viszont csak akkor érdemes importálni, ha a külföldi értékesítési piac biztosított.

Ilyen módon ezek az országok tőkeintenzív technika importjára rendezkednek be, amely rendszerint méregdrága, és amelyre hiányzik a megfelelő tőke. A hitelbe vett technika fokozza külső eladósodásukat, a megtermelt áru külföldi értékesítése pedig nagyrészt a nemzetközi monopóliumok, ill. az imperialista hatalmak által ellenőrzött piacokon történhet. Mindez lényegében erősödő függőségi viszonyt jelent.

Az említett irányzat a „harmadik világ" egyik-másik régiójában még nem vagy alig tapasztalható, míg másutt (pl. Latin-Amerika egyes fejlettebb országaiban) már jóval korábban érvényre jutott. Ez főként annak tudható be, hogy a különböző területeket befolyásuk alatt tartó imperialista hatalmak között is nagy különbségek mutatkoznak a technika fejlődése és a legdinamikusabb iparágak létrejötte és növekedése tekintetében. Így az imperialista hatalmak különböző természeti-földrajzi adottságai mellett elsősorban ez — és gazdaságukban az eltérő érdekeltségű tőkés csoportok erőviszonyainak ennek megfelelő alakulása — a magyarázata, hogy miért tért rá erre a politikára egyikük hamarabb, másikuk később (vagy még egyáltalán nem).

Másodszor, tartalmi változásokra utal az a tény, hogy az ipari technika és kutatás centrumait maguknak fenntartó, a modern technika kifejlesztésére (és az azt megtestesítő termelési eszközök előállítására) specializálódott iparágakat monopolizáló legfejlettebb tőkésországok állnak az egyik oldalon, míg a másik oldalon a technikát importálni kényszerülő, csak másodlagos (nem a technika fejlesztésére, hanem csak **alkalmazására** képes), főként fogyasztási cikkeket gyártó „új" iparágakkal és a „régi" nyersteméktermelő ágazatokkal beérni kénytelen alacsonyan (és közepesen) fejlett országok vannak. Ez már nem a régi, kolonialista értelemben vett centrum—periféria, hanem más tartalmú függőségi viszony.

K: Miért nevezhetjük ezt a jelenséget is új tartalmú neokolonialista függőségnek?

V: Azért, mert az ipari **centrum** és a nyersanyagtermelő **periféria** munkamegosztásának a kolonializmusban kifejlődött rendszere **helyett** mindinkább kirajzolódnak egy **neokolonialista, nemzetközi tőkés munkamegosztás** körvonalai.

Harmadszor, a neokolonializmus azt az eltolódást is tükrözi, amely a fejlődő országokban eszközölt **külföldi tőkebefektetések összetételében** végbement. Mindez az ún. telepes tőkének (sőt a kisebb-nagyobb nemzeti társaságok gyarmatokon is operáló „független" tőkéjének) a rovására, és mindinkább a vertikális felépítésű nemzetközi monopóliumok leányintézeteinek tőkebefektetései javára következett be. Ez utóbbiak — gazdasági erejüknél fogva — sokkal kevésbé szorulnak rá a politikai és a katonai elnyomás nyílt, gyarmati eszközeire, vagyis a „de jure" kolonialista közigazgatásra, mint a „telepes tőke" vagy a kisebb külföldi társaságok. Ezek az óriási vertikális nemzetközi monopóliumok a fejlődő országokban eszközölt könnyűipari — és importált tőkeintenzív technikát meghonosító — beruházásaikkal az előbbiekben felsorolt új munkamegosztás kibontakozásának legfőbb gyakorlati előkészítői.

Végül nemcsak formailag (az alkalmazott módszerek és eszközök tekintetében), **de tartalmilag** is tükrözi a neokolonializmus **a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyokban bekövetkezett változásokat:** a szocializmus erőinek megnövekedését, valamint a gyarmati és a nemzeti felszabadító mozgalmak sikereit. A neokolonialista hatalmak politikájában egyre inkább dominálóan kifejezésre jut az a célkitűzés is, hogy a megszerzett vagy megtartott befolyást nemcsak egy másik tőkéshatalom kiszorítására vagy távoltartására, hanem **főként a társadalmi fejlődés irányának és menetének ellenőrzésére használják fel.**

Ebben a tartalmilag is új vonásban kifejeződik az egész világ társadalmi-politikai helyzetének változása, a nemzetközi viszonyok új alakulása, amely a szocialista fejlődést mint lehetséges és vonzó alternatívát nyitotta meg a fejlődő országok számára. Ennek a fejlődésnek a megakadályozása — **vagyis a tőkés világrendszer védelme** — olyannyira a középpontjába került a neokolonialista politikának, hogy az a tőkés hatalmakat (különösen a veszélyeztetett területeken) **a vetélkedés helyett kollektív akciókra** és együttműködésre késztetheti. (Más kérdés, hogy ennek a közös védelemnek a zászlaja alatt hogyan igyekszik az Egyesült Államok saját egyéni befolyását erősíteni.)

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a neokolonializmus olyan komplex jelenség, amelynek sokféle elméleti és gyakorlati vonatkozása van, és amelyben igen különböző — noha egymással összefüggő — új tényezők és folyamatok tükröződnek.

E: Hogyan foglalhatjuk össze a neokolonializmusnak a „régi" gyarmatosításhoz képest új, fent említett tartalmi vonásait?

V: A fejlődő országok neokolonialista függőségére utal:
- **a)** gazdaságuk tőkeintenzív technika importjára való berendezkedése;
- **b)** az új nemzetközi munkamegosztás a centrum és a periféria között;
- **c)** az ún. „telepes tőke" rovására tért hódítanak az idegen monopóliumok által ellenőrzött vertikális nemzetközi munkamegosztás helyi részlegei;
- **d)** társadalmi fejlődésük irányának és menetének ellenőrzése és befolyása a tőkés világrendszer védelme érdekében, ám egészen új nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok közepette.

Az újgyarmatosítás komplex jellege tehát azt jelenti, hogy az arra jellemző neokolonialista viszonyok konkrét alakulásában **sok új gazdasági és politikai vonás jelent meg.**

Gazdasági síkon a neokolonialista viszony alakulása tükrözi az áru- és tőkemegoszlás, valamint a munkamegosztás világgazdaságban végbemenő változásait, az egyes tőkésállamok külgazdasági érdekeinek és gazdaságpolitikájának alakulását, a nemzetközi monopóliumok beruházási politikáját és érdekeltségének módosuló szerkezetét, a tőkés nemzetközi integrációs szervezetek és intézmények tevékenységét és politikáját, az adott fejlődő ország fejlődési tendenciáit, a tőkéshatalmak és a monopóliumok egymás közti rivalizálását, ezeknek a szocialista országokkal való versengését, a fejlődő és a szocialista országok közötti együttműködés hatásait stb.

Politikai síkon a neokolonialista viszony alakulása elsősorban tükrözi a nemzetközi kapitalizmus és szocializmus erőviszonyainak változását, a bilaterális és multinacionális politikai (és esetleg katonai) szövetségek és kötődések hatását, a helyi társadalmi és politikai erők fejlődését és szerkezetét stb.

c) A KOLONIALIZMUS ÉS A NEOKOLONIALIZMUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

A neokolonializmus lényegének és az ellene folytatandó harc fő szféráinak jobb megvilágítása érdekében megkíséreljük kiemelni, hogy **miben azonos és miben tér el** az a „régi" gyarmatosítástól.

Nézzük előbb a **közös** vonásokat.

a) Mint rendszer, a kolonializmus és a neokolonializmus a tőkés világgazdaság központ—periféria-viszonyának és az ab-

ban érvényesülő függőségi és kizsákmányolási viszonyoknak a megtestesítője.

b) Mindkettő gazdasági lényege: a tőkés nemzetközi munkamegosztás rendszere.

c) E rendszerek kiépítője és megvalósítója régen és ma is a működő és egyéb tőkeexport volt és maradt mint az imperializmus egyik legfőbb sajátossága.

A közös vonások mellett azonban látni kell **a lényeges különbségeket is.** Ezek közül **hármat** emelünk ki.

1. A centrum—periféria-viszonyok pólusain — és e viszonyokon kívül is — változások történtek. A kolonializmus voltaképp még egyértelműen **kétoldalú viszony** volt egy kizárólag saját érdekeit szem előtt tartó tőkés nemzetállam (ill. annak monopóliumai) és egy általa leigázott gyarmati-félgyarmati terület között. Ezt a viszonyt a helyi nemzeti felszabadító mozgalmon kívül legfeljebb csak egy másik kolonialista hatalom (vagy annak tőkései) zavarhatta.

Ezzel szemben a **neokolonialista** viszony **egyik pólusa,** a kolonizátor oldala mindinkább nemzetközi jelleget ölt, vagy legalábbis nemzetközi törekvést, tendenciát árul el. Ennek oka a tőke fokozódó nemzetköziesedése, a multinacionális vállalatok előretörése, a tőkés integrációs szervezetek és több nemzetiségű intézmények növekvő szerepe, valamint a tőkés világrendszer **kollektív védelmét** szolgáló tömbpolitika érvényesülése. A neokolonialista viszony **másik pólusa** pedig most egy, a nemzetközi jog (igaz, gyakran csak formális) védelme alatt álló és a nemzetközi szervezetekben általában tagsággal bíró szuverén állam. **Ezek az államok is együttműködnek egymással,** kooperálnak és összefognak bizonyos közös törekvések során. S mivel a tőkés világgazdaság rendszere mellett létezik a szocialista rendszer is, amellyel most már a „periféria" országai is kapcsolatba léphetnek, bővülnek és erősödnek a fejlődő országok kapcsolatai a szocialista országokkal, amely utóbbiak a nemzetközi szervezetekben is fellépnek a fejlődő országok érdekében. A mai világban tehát megváltoztak és tovább változnak az erőviszonyok a fejlődő országok javára.

K: Milyen következtetést vonhatunk le a neokolonializmus érvényesülési lehetőségeire nézve?

V: Azt, hogy a neokolonializmus gazdaságilag is sokkal **sebezhetőbb,** mint korábban a gyarmati viszonyok voltak.

2. A másik lényeges különbség azzal kapcsolatos, hogy az utóbbi évtizedekben **módosulnak a periféria gazdasági funkciói.** Gondoljuk meg a következő tényeket. a) A periféria országai **nyersanyagszállító funkciójának** jelentősége általában csökken (egyelőre a nyersolaj és néhány stratégiai fontosságú ásványi termék kivételével). b) A **felszívó funkció,** vagyis a biztosított piac funkciója bizonyos fogyasztási ipari késztermékek vonatkozásában **veszít jelentőségéből** (a gépek, felszerelések, bonyolult alkatrészek — vagyis a materializálódott technika —, a technikai ismeretek, szabadalmak stb., tehát a szellemiexport-termékek vonatkozásában továbbra is rohamosan nő). c) A profitábilis **beruházási lehetőségek funkciója** (tőkeértékesülési funkció) tekintetében pedig a korábbi **előnyök helyett** mindinkább az azonos vagy megközelítően hasonló termelékenységi színvonalon dolgozó **munkaerő nemzetközi bérszínvonal-differenciája játszik szerepet a működő tőke beáramlásában.** Vagyis az a költségcsökkenés, amely az ipari vertikum néhány, a technikai előrehaladás szempontjából nem meghatározó, másodlagos jellegű láncszemének a perifériára való áttelepítése révén és abból következően érhető el, hogy az e célra kiképzett, viszonylag szűk helyi szakmunkásréteg bérszínvonala különféle okoknál fogva nem éri el az „anyaországival" azonos vagy ahhoz közeli szintet, bár termelékenységi színvonala ahhoz közeli. Emellett szerepet játszhatnak (és többnyire fontos szerepet is játszanak) természetesen az olyan egyéb, járulékos előnyök, mint pl. a helyi államhatalommal és az állami szektorral való együttműködésből adódó járulékos profitlehetőségek, költségcsökkentések (adókedvezmény, ártámogatás, előnyös megrendelések, felülvagy alulszámlázások és egyéb intézkedések). Mindez a fejlődő országokban a külföldi tőke megváltozott beruházási politikájában fejeződik ki. Figyelembe véve a fenti gazdasági funkciók, és ebből fakadóan az alárendeltség és függés állapota közötti ok—okozati összefüggés bizonyos értelmű módosulását:

K: Gazdaságilag miből következik a neokolonialista viszony, és miben különbözik ez a „régi" kolonialista viszony feltételétől és alapjától?

V: Míg a kolonializmus esetében az alárendelt, függő helyzetbe való erőszakos kényszerítés a feltételét és alapját képezte a gyarmati gazdasági funkciók kialakulásának, addig a neokolonialista függő viszony inkább a tőkés világgazdasági

struktúrából, a mai tőkés nemzetközi munkamegosztás rendszerén belüli újszerű funkcióból következik.

3. A **harmadik** lényeges különbség arra vonatkozik, hogy a centrum—periféria-viszony kialakításában és fenntartásában meghatározó szerepet játszó **működőtőke-export összetételében és a gazdasági ágazatok közti elosztásában is lényeges eltolódások tapasztalhatók** a kolonializmus időszakára jellemzőhöz viszonyítva. A működő tőke exportján belül a nemzetközi monopóliumok, a multinacionális korporációk súlyának és szerepének növekedésén és beruházási politikájuk új irányán túlmenően a változások kiterjednek a közvetlen beruházások formáira és bizonyos fokig az állami beavatkozással szembeni magatartásra is.

A **vegyes tulajdonú** (helyi, magán- és állami, valamint idegen magántőkés) vállalat létesítése és a helyi állami vagy magántőkével való összefonódás gyakorlata már a kolonializmus időszakában is helyenként (különösen a formailag független Latin-Amerikában) kiterjedten alkalmazott módszer volt. Ott és akkor azonban inkább a partner megfojtásának, a beépülés révén történő kiszorításának, elnyelésének eszközeként szolgált. Ma viszont egyrészt a védelem eszköze, az idegen beruházás politikai biztonságát szolgáló módszer, másrészt pedig a partner fejlődésének bizonyos irányba terelését szolgáló eszköz is, a tőke általános biztonsága, vagyis a helyi kapitalizmus gazdasági és politikai erőinek növekedése érdekében. Ebből adódik, hogy — ahol lehetséges és biztató — a külföldi tőke napjainkban inkább „együttműködésre" törekszik a helyi hatóságokkal, ún. „társasviszonyokat" (partnership) létesít több fejlődő ország államával.

Ennek érdekében és szolgálatában különleges szerepet és jelentőséget kapnak a **szubjektív tényezők.** Éspedig nemcsak a helyi vezetőknek a múltból is jól ismert korrumpálása, hanem a műszaki segítségként küldött külföldi személyzet elhelyezkedése vezető funkciókba, a külföldi menedzser szakértők utódaiként fellépő fiatal generáció kiképzése és továbbképzése, szellemi befolyásolása is. Mindez egybevág az imperialista államok ugyanilyen irányú törekvéseivel és gyakorlatával.

Mindezek a gazdasági és egyéb társadalmi változások magyarázatot adnak arra, hogy miért éppen a neokolonializmus korszakában terjed el az ún. **segélynyújtás.** A „segélyeken" általában egyoldalú nemzetközi transzferműveletet értenek, amely pénz- vagy áruszolgáltatás formájában történik. A fejlődő országok részére folyósított segélyeknek csak töredéke a szó szoros értelmében vett adomány, túlnyomó részük pénz- vagy áruhitel, működőtőke-import stb. Ezek így egyoldalú transzferműveletek, mert nagy részüket nem rövid időn belül kell visszafizetni, hanem hosszú távon.

A fejlődő országoknak szükségük van ilyen segítségre. Fejlődésük meggyorsítása érdekében importálniuk kell technológiai berendezéseket, felszereléseket, szakmai ismereteket stb. Túlnyomó többségük képtelen arra, hogy ezt folyó exportbevételeiből fedezze. Az eszközök — főként technikai eszközök — importját elvileg **magán- és állami export formájában** bonyolítják le. A magántőke importja egyrészt ellentmondásban állhat ezen országok önálló fejlődésével, másrészt nem is elegendő, szükség van tehát az **államközi** kölcsönök és segélyek rendszerére is. Az igénybe vett segélyek felhasználásának céljait erősen befolyásolja az azt nyújtó államhatalom jellege, hiszen a külföldi segélyek származhatnak szocialista vagy kapitalista országokból.

Korunk egyik sajátossága, hogy a szocialista országok megtörték a fejlett tőkésországok monopóliumát a nemzetközi segélyezés tekintetében is. A szocialista országok 1954-től 1976 végéig több mint 20 milliárd dollár értékű gazdasági segítséget nyújtottak (kis mértékben adományként) a fejlődő országoknak, önálló fejlődésük előmozdításához, az állami szektor fejlesztéséhez.

K: Hogyan hatott a fejlett tőkésországok monopóliumának megtörése a segélynyújtás feltételeire?

V: Általában **jelentős mértékben javultak** a fejlődő országok által igénybe vett segélyek **feltételei.**

A szocialista országok által nyújtott segítség fő formáját a hosszú lejáratú, és több egyéb kedvező feltétel mellett (alacsony kamatláb stb.) nyújtott kölcsönök képezik. Esetenként nyújtanak rövid lejáratú kölcsönöket is, rendkívüli nehézségek áthidalására, egészségügyi, oktatási stb. célokra.

Egészen más kategóriát jelentenek azonban a **tőkésországok** által nyújtott segélyek, amelyek **a tőkekivitel sajátos formái.**[14] A segély formájában történő tőkekivitel abban különbözik a tulajdonképpeni (hagyományos) tőkekiviteltől, hogy az nem marad a segélyt nyújtó ország tulajdonában, ez utóbbi viszont rendszerint meghatározza a segély felhasználásának céljait és feltételeit. A tőkésországok statisztikái mindenfajta — a fejlődő országokba irányuló — tőkekivitelt segélyként definiálnak. A tényleges adomány azonban csak ennek mintegy $20^0{}_0$-a. A fejlett tőkésországok elsősorban **politikai meggondolásokból** nyújtanak segélyeket. Fő céljuk ezzel a szocializmus irányába történő társadalmi fejlődés megakadályozása a fejlődő országokban.

K: Mi az alapvető különbség a szocialista és a tőkésországok által nyújtott segélyek jellege között?

V: Az, hogy míg a szocialista országok segélyei a fejlődő országok önálló és sokoldalú fejlődésének előmozdítására irányulnak, addig a tőkésországok „segélynyújtása" alapvetően imperialista célokat követve, ezen országok önálló és valóban szabad fejlődésének megakadályozására, a neokolonialista viszonyok megerősítésére irányul.

A segélyek teljes összege természetesen csak cseppeket jelent a fejlődő országok szükségleteinek „tengerében". 1955 és 1970 között az összes fejlett tőkésország által nyújtott segélyek összege (az Egyesült Államok katonai segélyei nélkül) nem érte el az 50 milliárd dollárt. A segélyek szoros kapcsolatban vannak az imperialista politikával, és ez meghatározza feltételeiket. Folyósításukat vagy meghatározott politikához kötik, vagy pedig közvetlenül támogatnak bizonyos politikai irányzatokat. Így a segélyek jelentős része elfecsérlődik, nem szolgál gazdasági érdekeket. Sok országban tetemes részüket az államapparátus fenntartására, korrupt tisztviselőinek személyes meggazdagodására használják fel.

A **katonai segélyek** fegyverek szállítását, különböző katonai szolgáltatásokat, kiképzési programokat foglalnak magukban.

[14] A nemzetközi segély a tőkés világban nem újkeletű kategória. A második világháborút követően az Egyesült Államok nyújtott segélyt Nyugat-Európában, az ún. Marshall-terv keretében. Az 1950-es évek kezdete óta azonban a fejlett tőkésországok segélyei szinte kizárólag a fejlődő országokba irányulnak.

Kereteik közé tartozik nagy létszámú hadseregek fenntartása, nyíltan a nemzeti felszabadítás, a társadalmi haladás ellen. Az ilyen jellegű segélyek döntő része (90%-a) az Egyesült Államokból[15] származik, és szinte kizárólag azokba a fejlődő országokba irányul, ahol a reakciós, népellenes rendszerek harcot folytatnak a haladó erőkkel (Dél-Korea, Fülöp-szigetek, Chile stb.), vagy amelyek a szocialista országokkal határosak.

Kétségtelen, hogy **a segélyezett országok szemszögéből** nézve a segélyeknek van némi pozitív szerepük is. A segély rövid ideig enyhíthet a fizetési mérleg problémáin, hozzájárulhat az ország gazdasági erőforrásainak és a lakosság fogyasztási alapjának bizonyos kibővítéséhez, a technika importjához, szakemberképzéshez stb. A segélyek pozitív szerepe egyértelmű, ha azok szocialista országból származnak. Nem egyértelműen pozitív azonban a tőkésországok segélyeinek szerepe, mert a neokolonialista törekvéseknek megfelelően a segélyeket főként a nyersanyagtermelésbe, a nyersanyagtermelést szolgáló szállítás, közlekedés területére irányítják, ami gyakran akadályozza a segélyezett ország gazdasági struktúrájának megváltozását. Ráadásul a segélynyújtást több feltételhez is kötik. Ilyen pl. a külföldi tőkeérdekeltség számára adó- és vámkedvezmények stb. biztosítása, a „segély"-összegeknek a segélynyújtók érdekeit szolgáló felhasználása stb. **A segélyt nyújtó tőkésországok szemszögéből** tehát e művelet előnyei határozottabban megfogalmazhatók, hiszen a fentieken kívül előmozdíthatják árufeleslegeik lecsapolását, a segélyezett országokban működő vállalataik finanszírozását (a segélyek helyi értékesítéséből származó összegek révén), vagy egyéb gazdasági, politikai stb. műveletek végrehajtását.

Egyes, viszonylag kisebb lélekszámú országokban is — mint pl. Mexikóban, Nigériában, Szudánban stb. — több tízmilliárd dollár beruházásra lenne szükség ahhoz, hogy az életszínvonal, a termelés fejlettsége stb. megközelítse a fejlett tőkésországokban kialakult színvonalat. A jelenlegi tőkekivitel vagy segély nem alkalmas e probléma megoldására, mert teljes összege meglehetősen kicsi, s a kölcsöntőke törlesztése, továbbá a kamatfizetési kötelezettség az áruexportból, ill. a segélyekből származa-

[15] A segélyek teljes (tehát nemcsak katonai) összegét tekintve, 1955 és 1975 között az Egyesült Államok részesedése 60%, Franciaországé 15% volt. A többi Angliából, a Német Szövetségi Koztársaságból, Japánból, Hollandiából, Belgiumból és egyéb kisebb tőkésországokból származott.

zó devizabevételeknek máris mind nagyobb hányadát köti le. Így azoknak **mind kisebb hányada fordítható a beruházási célokat szolgáló importcikkek megvásárlására.**

K: A segélyek révén leküzdhető-e a fejlődő országok elmaradottsága, és biztosítható-e önálló fejlődésük? Indokolja válaszát!

V: Nem, mert a fejlett tőkésországok neokolonialista segélynyújtásából adódó súlyos problémákon túl komoly akadályt jelent az, hogy a segélyek összege a fejlődő országok beruházási szükségleteihez képest nagyon kevés.

Nyilvánvaló tehát, hogy más irányban kell keresni az elmaradottság felszámolásának, az általános felemelkedésnek a lehetőségeit. Ezzel viszont elérkeztünk e fejezet utolsó pontjához, amely a neokolonializmus elleni harc egyes kérdéseit tárgyalja.

e) A NEOKOLONIALIZMUS ELLENI HARC NÉHÁNY FONTOS SZFÉRÁJA ÉS FORMÁJA

Tekintettel a neokolonialista viszonyok gazdasági alapjára és a kibontakozó újgyarmatosító nemzetközi munkamegosztás veszélyére, a neokolonializmus elleni harc stratégiai területe **a fejlődő országok iparosodásának befolyásolása.** A szocialista országok a neokolonialista sugallatú, hamis irányú iparosodás alapos és elemző elméleti kritikájával, gyakorlati gazdasági szakértők és iparpolitikai tanácsadók kiküldésével is segítik a fejlődő országokat. A segítség leghatékonyabb eszköze azonban a szocialista országok és a fejlődő országok között kialakuló **ipari kooperáció,** amely mintegy az újgyarmatosítással ellentétes típusú nemzetközi munkamegosztás kifejlesztője és hordozója.

K: Miért előnyösebb a fejlődő országok számára a szocialista országokkal való ipari és egyéb kooperáció, ill. széles körű gazdasági együttműködés?

V: Azért, mert az ipari kooperáció a centrum—periféria-viszony **helyett** az egyenrangúság és kölcsönös előnyök elvének érvényesülését gazdaságilag is biztosító „technikai több központúság" irányába kell hogy vigyen. Vagyis elősegíti a tudomány és a technika központjainak, a technika fej-

lesztésére is (nemcsak átvételére) képes iparágaknak a fejlődő országokban való fokozatos kiépülését.

Továbbá, figyelembe véve a neokolonializmus nem kevésbé fontos **politikai** tartalmát és a fejlődő országok társadalmi-politikai továbbfejlődésének irányával való összefüggéseit, nyilvánvaló, hogy a **nem-kapitalista fejlődési irányzat** támogatása ebben az összefüggésben is stratégiai szféra. Ezen belül pedig a szellemi-politikai-ideológiai hatás a gazdasági segítségnél nem kevésbé fontos (sőt helyenként és időszakonként annál is fontosabb) eszköz.

Az idevágó kérdések és teendők sokkal inkább tisztázottak, mint pl. az ipari kooperáció problémái. Mégis úgy gondoljuk, hogy a technikai segélypolitikának és a kulturális kapcsolatok politikájának elemző elméleti megalapozása, az alkalmazott formák és eszközök arányainak és hatékonyságának relációk szerinti értékelése, a politikai vezető szerepre jutott vagy arra törő helyi értelmiség és elit képzésére, nevelésére és szellemi-politikai felvilágosítására legalkalmasabb lehetőségek és eszközök felmérése, az együttműködés és a közös akciók módjai stb. tekintetében még sok a tennivaló.

A kiemelten fontos szférák között említenénk a nemzetközi gazdasági és egyéb szervezetekben a neokolonialista befolyás ellensúlyozására, a fejlődő országok valódi nemzeti érdekeinek megfelelően végzendő munkát és az ezzel elérhető hatást. Különös tekintettel e nemzetközi szervezetek egyikében-másikában már megfigyelhető összetétel-változásokra és bizonyos átalakulási folyamatokra, a jelenlegi, alakulóban levő, némileg „folyékony" helyzet olyan intézményekben és szervezetekben is lehetővé és hasznossá teheti a szocialista országok közreműködését, amelyeket korábban egyoldalúan a nyugati hatalmak ellenőriztek.

Befejezésül hadd emeljük ki, hogy a gazdasági fejlődés meggyorsításához szükség van a fejlődő országokon belül radikális társadalmi változásokra és gazdaságpolitikai intézkedésekre is. Ilyenek a következetes **földreform,** radikális, a magas jövedelmű rétegeket sújtó **adóreform,** a külföldi tőkeérdekeltségek **államosítása** vagy nagyobb arányú megadóztatása, annak megakadályozása, hogy a külföldi tőkések a vállalataikban termelt profit nagy részét kivigyék az országból, a külkereskedelem államosítása stb. Végső soron azonban a fejlődő országok különböző gazdasági-társadalmi problémáit a fejlődés szocialista útjára való áttéréssel lehet megoldani.

FELADATOK

1. Szudán és Líbia sorolható-e a fejlődő országok kategóriájába?

R: 1975-ben az 1 főre jutó nemzeti jövedelem Szudánban kb. 1200 dollár volt, Líbiában pedig kb. 11 000 dollár (folyó árakon számítva).

2. Foglalja össze a világ gazdasági és területi felosztása közötti különbségeket!

3. Statisztikai adatok alapján megállapítható, hogy több fejlődő ország import- és exportkvótája (az import és export viszonya a hazai nemzeti termékhez) nagyobb, mint sok fejlett tőkésországé. Azt jelenti-e ez, hogy e fejlődő országok jobban kihasználják a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeit?

4. Foglalja össze az egyenlőtlen fejlődés törvénye monopolkapitalizmusbeli sajátos érvényesülésének legfontosabb következményeit. Gazdaságilag mivel magyarázható, hogy éppen a XX. században robbant ki két világháború?

5. Nem véletlen, hogy a szövegben nem adtuk meg a neokolonializmus fogalmát. Mégis, milyen tényezők figyelembevétele mellett lehetne összefoglalni a neokolonializmus lényegét?

6. Hasonlítsa össze a kolonializmust a neokolonializmussal, s állapítsa meg a legfontosabb közös, ill. eltérő vonásait.

7. Ha valaki azt állítaná, hogy a fejlődő országok alapjában véve csak a külföldi segélyek útján számolhatják fel elmaradottságukat, mivel cáfolná ezt az állítást?

MEGOLDÁSOK

1. Szudán esetében a helyzet egyértelmű: ez az ország a fejlődő országok kategóriájába sorolható, mert minden szempontból megfelel a fejlődő országok minőségi és mennyiségi jellemzése során alkalmazott kritériumoknak.

Nem egyértelmű Líbia esete. Ez az ország — az olajtermelés miatt — igen magas egy főre jutó nemzeti jövedelemmel rendelkezik és független fejlődésének biztosítása érdekében harcol a neokolonializmus ellen. Ezekből a szempontokból vitatható a fejlődő országok közé sorolása. Több egyéb fontos kritérium szemszögéből nézve (hosszabb ideig gyarmat volt, gazdasága jelenleg is monokultúrás, a világgazdaságtól egyoldalúan függ, infrastruktúrája nem eléggé fejlett, sok a múltból fennmaradt visszahúzó tényező stb.) azonban ez az ország is a fej-

lődő országok csoportjába sorolható, annak ellenére, hogy bizonyos értelemben határeset.

2. A leglényegesebb különbség: a gazdasági felosztás csak gazdasági, a területi felosztás viszont — a gazdasági eszközök mellett — politikai és katonai eszközökkel is történik. Ezek szerint a gazdasági felosztás rendszerint a piacok felosztása, és magánmonopóliumok között valósul meg, a területi felosztást viszont államok hajtják végre. A területi felosztás véges, a gazdasági felosztás nem befejezhető folyamat. A gazdasági felosztás területi felosztás nélkül is elképzelhető, a területi felosztás azonban mindig magában foglalja a gazdasági felosztást is.

3. Nem biztos, hogy ez a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeinek jobb kihasználását jelenti. A fejlődő országok gazdasága monokultúrás, egyoldalúan és torz módon függ a világgazdaságtól, ami szükségképpen magas import- és exportkvóták kialakulásához vezet.

4. A többé-kevésbé „nivellálódott" vezető gyarmattartó tőkésországok közül hol az egyik, hol a másik fejlődik gyorsabban. Ez — a világ befejezett területi felosztásának körülményei között — elindítja a világnak a megváltozott nemzetközi erőviszonyokhoz igazodó újrafelosztásáért folyó harcot, ami — végső soron — a világuralom megszerzéséért folyó harc, amely éles konfliktusokhoz, háborúk és világháborúk kirobbanásához vezet. Az, hogy a XX. században kétszer is kirobbant a világháború, gazdaságilag éppen a fenti törvény monopolkapitalizmusbeli sajátos érvényesülésével magyarázható.

5. A neokolonializmus lényegét összefoglalhatjuk, ha figyelembe vesszük: a) az eszközeiben és módszereiben; és b) a tartalmában mutatkozó különbségeket a klasszikus gyarmatosításhoz képest. Nevezetesen figyelembe kell venni azt, hogy a „régi" kolonializmussal szemben, a neokolonializmusban:

— előtérbe kerülnek a gazdasági jellegű eszközök és módszerek;

— a politikai eszközökön belül is — a nyílt leigázás helyett — inkább a vallási, törzsi stb. ellentétek élezése, a haladó erők megosztása, összeesküvések szervezése stb. dominálnak;

— katonai téren a különböző „szövetségek" kerülnek előtérbe;

— a technikát főként a vezető tőkésországok termelik, így a fejlődő országok technikai függőségben maradnak;

— a centrum—periféria munkamegosztása helyett egyes iparágak olyan nemzetközi megosztása következik be, amely

konzerválja a fejlődő és fejlett tőkésországok közötti alá- és fölérendeltségi viszonyokat.

6. A neokolonializmus és a kolonializmus közös vonásai:

— mindkettő a tőkés világgazdaságban érvényesülő függőségi és kizsákmányolási viszonyok megtestesítője;

— lényegük, hogy a tőkés nemzetközi munkamegosztás rendszerébe tartoznak;

— e rendszerek fő eleme a külföldi tőke uralma.

A neokolonializmus és a kolonializmus közötti lényeges különbségek:

— a kolonializmus centrum—periféria-viszonyában a kétoldalú kapcsolatok révén valósult meg a kizsákmányolás. A neokolonializmusban ezek a kapcsolatok több oldalúak, és bizonyos együttműködési elemeket tartalmaznak a fejlődő és a fejlett tőkésországok között;

— módosul a periféria gazdasági funkciója is: nyersanyagszállítás, árufelszívó piac, bérszint szempontjából;

— lényegesen eltolódott (a centrum—periféria viszonyában) a működőtőke-import ágazati összetétele.

7. Az elmaradottság nem küzdhető le kizárólag vagy alapvetően a külföldi segélynyújtás útján, mert:

— a segélyek összege a beruházási szükségleteknek csak kis töredéke;

— a segélynyújtásban nagyobb részt vállaló vezető tőkésországok célja éppen az alárendeltségi viszonyok fenntartása, a neokolonializmus erősítése.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Milyen országok vagy területek tartoznak a fejlődő országok kategóriájába?
2. Hogyan alakulnak (és miért) a külkereskedelmi cserearányok a fejlett monopoltőkés államok és a tőkés világ gazdaságilag gyenge országai között?
3. Miben látja a fejlődő országok elmaradottságának alapvető okát?
4. Mi a gyarmat fogalma?
5. Mi a gyarmati rendszer fogalma?
6. Mit értünk a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének törvényén, és az alapvetően mire vezethető vissza?
7. Milyen sajátosságokkal érvényesül az egyenlőtlen fejlődés törvénye a monopolkapitalizmusban?

8. Melyek a gyarmati rendszer bomlásának alapvető tényezői?

9. A neokolonializmus a „régi" gyarmatosításhoz képest milyen fontos különbségeket mutat?

10. Mi az utóbbi évtizedekben elterjedt gazdasági segélyek lényege, és miben különböznek az adománytól; az ilyen segélynyújtás milyen alapvető nemzetközi típusait ismeri? Ezek között mi a lényeges különbség?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. Fejlődő országoknak nevezhetjük azokat a nem-szocialista országokat, amelyek hosszú ideig az imperializmus gyarmatai vagy félgyarmatai voltak, függetlenné válásuk után is a valóságban gazdasági, politikai és katonai függőségben éltek vagy élnek ma is, jelentős a gazdasági-társadalmi elmaradottságuk, a múltból visszamaradt társadalmi, kulturális stb. tényezők számos összetevőjének fennmaradásával.

2. A külkereskedelmi cserearányok a fejlett monopoltőkés államok és a tőkés világ gyengén fejlett országai között — hosszabb időközben is — kedvezőtlenül alakulnak az utóbbiak rovására. Ez alapvetően a tőkés világgazdaságban létrejött, a fejlett tőkésországoknak kedvező monopolista munkamegosztással magyarázható.

3. Az elmaradottság a tőkés világgazdaság mozgástörvényei történelmi fejlődésének szükségszerű terméke. Történelmileg tehát szoros kapcsolatban van elsősorban a gyarmatosítással és a korunkban érvényesülő neokolonializmussal.

4. Gyarmatnak nevezzük az olyan országot (vagy területet), amelyet egy másik ország erőszakkal megfosztott önállóságától, magához csatolt és teljesen alárendelt saját érdekeinek.

5. Az imperialista hatalmak gyarmatainak összessége, a gyarmatosítás folyamatának **végeredménye,** azaz a világ szinte minden „szabad" területének felosztása a gyarmattartó „anyaországok" között.

6. A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének törvényén az egyes tőkésvállalatok, iparágak, szektorok, a különböző tőkésországok, a tőkés világ egyes területeinek stb. egyenlőtlen fejlődését értjük. Ez a törvény a tőkés árutermelés ellentmondásos, anarchikus jellegére vezethető vissza.

7. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye érvényesülésének sajátossága abból fakad, hogy a világ befejezett területi felosztása

mellett bizonyos „nivellálódás" következik be a vezető gyarmattartó országok között. Az egyik vezető imperialista ország vagy országcsoport igen gyorsan megelőzheti a nála fejlettebbet, és a megváltozott erőviszonyoknak megfelelően harcol a világ újrafelosztásáért.

8. A gyarmati rendszer bomlásának fő tényezői: az imperialista hatalmak közötti ellentmondások kiéleződése, az imperializmus hanyatlásával összefüggő monopolista erők relatív gyengülése gyarmatokon belül is, az Októberi Szocialista Forradalom győzelme, a világ munkásmozgalmainak előretörése, a tőkés viszonyok térhódítása a gyarmatokon és a mindezzel kapcsolatos felszabadító mozgalom kibontakozása.

9. A neokolonializmus a „régi" gyarmatosításhoz képest nemcsak az alkalmazott eszközökben és módszerekben, hanem több fontos tartalmi vonatkozásban is eltér. Az eszközök és módszerek változtak gazdasági, politikai, katonai stb. téren egyaránt. Tartalmilag lényeges eltérés tapasztalható a technika létrehozásának és felhasználásának, a centrum—periféria viszonyának, a külföldi tőkebefektetések struktúrájának és a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyoknak a területén is.

10. A gazdasági segély: egyoldalú nemzetközi transzfermű-velet, pénz- vagy áruszolgáltatás formájában. A segélyek nagy részét — az adománytól eltérően — vissza kell fizetni. A nemzetközi segélynyújtás két alapvető típusát ismerjük: a szocialista és a tőkésországok által nyújtott segélyeket. Ezek közötti lényeges különbség: a szocialista országok segélyei a fejlődő országok önálló és kiegyensúlyozott, gyors fejlődésének elősegítésére irányulnak; a tőkésországok segélynyújtása imperialista és neokolonialista célokból történik.

XIV. FEJEZET

A tőkés újratermelés alapkategóriái és legfontosabb egyensúlyi követelményei

VÁZLAT

1. **Egyszerű és bővített újratermelés**
   a) Társadalmi össztermék és nemzeti jövedelem
   b) Halmozódás a társadalmi össztermékben. A végtermék
      — A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem mutatójának szerepe
      — A végtermék fogalma és a halmozódás
   c) Egyszerű és bővített újratermelés. Fogalma és jellemzői
2. **A nemzeti jövedelem létrejötte**
   a) Produktív munka és nemzeti jövedelem
      — A produktív munka a munkafolyamat oldaláról
      — A produktív munka a tőke szempontjából
   b) A nem-anyagi szolgáltatások és a nemzeti jövedelem
      — A nem-anyagi szolgáltatások jelentősége
      — A nemzeti jövedelem összetevőinek helyes körülhatárolása
   c) A társadalom anyagi gazdagságát nem növelő termelés
3. **A nemzeti jövedelem elosztása, újraelosztása és felhasználása**
   a) Eredeti és származékos jövedelmek
   b) A nemzeti jövedelem felhasználása
      — A felhalmozási alap és a fogyasztási alap
   c) A termelés terjedelmének tőkésországokban használatos mutatói
      — A GDP, a GNP, az NDP és az NNP mutatók képzése
      — E mutatók eltérései a végtermék és nemzeti jövedelem mutatóitól
4. **A tőkés újratermelés központi kérdése**
5. **Egyszerűsítő feltevések**
   a) Az újratermelés két- vagy háromszektoros modellje
   b) Egyéb egyszerűsítő feltevések
6. **Egyensúlyi feltételek egyszerű újratermelés esetén**
   a) Az újratermelési egyensúly tartalma
   b) Az alapegyenlet
   c) További fontos egyensúlyi feltételek
7. **Egyensúlyi feltételek bővített újratermelés esetén**
   — Módosulnak az egyszerű újratermelés követelményei
   a) A bővített újratermelés alapegyenlete
   b) További fontos egyensúlyi feltételek
   c) Az alapegyenlet megsértésének követelményei
      — A konjunkturális folyamat lényege és időtartama
      — A dekonjunkturális folyamat lényege és időtartama

8. **A rugalmatlan tőkés fogyasztás jelentősége**
   — A rugalmas és rugalmatlan tőkés fogyasztás lényege
   a) Rugalmatlan tőkés fogyasztás és gazdasági egyensúly
   b) $\mathbf{A} \Delta \mathbf{F} = \Delta \mathbf{V} + \Delta \mathbf{M}_k$ összefüggés tartalma
9. **Egyensúlyi feltételek a haditermelés léte esetén**
   a) Az egyszerű újratermelés esete
      — Három egyensúlyi feltétel megfogalmazása
   b) A bővített újratermelés esete
      — Három egyensúlyi feltétel megfogalmazása
   c) Néhány érdekes tanulság
      — A nem tényleges árucsere kérdése
      — A nem tényleges árucsere és a pénzügyi kapcsolatok szerepe
10. **A tőkés újratermelés további három általános egyensúlyi feltétele**
   a) Az I. és II. osztály termelési ütemét befolyásoló további tényezők
      — A termelés tőkeigényességének szerepe
      — A tőke értékösszetétele és a tőkeigényesség közötti kapcsolat
      — Az I. és II. osztály termelési üteme és a tőkés profit alakulása közötti összefüggés
   b) A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem arányának alakulása
   c) A felhalmozás és a fogyasztás arányának alakulása
      — A bruttó beruházás mint a felhalmozási alap meghatározója
      — A beruházási ráta alakulását befolyásoló tényezők
      — A felhalmozási és fogyasztási hányad ellentétessége a kapitalizmusban
11. **A tőkés gazdaság egyensúlya és a tőkés érdek**
   a) A tőkésvállalatok profitérdekeltsége
   b) Beruházási javak, készárukészletek és kapacitástartalékok
      — A készletek jelentősége
      — A beruházási kapacitástartalékok szerepe
      — A tartalékok és a tőkés gazdaság anarchikus jellege
   c) A tőkés termelés és fogyasztás szerkezete közötti ellentétek
12. **Néhány összefoglaló megjegyzés**
   a) A tőkés gazdaság egyensúlya rövid és hosszú időszakban
   b) Az állami beavatkozás, a tervkísérletek szerepe

A tőkés gazdaság tanulmányozása során a termelőfolyamatot először mint egyes termelőegységek gazdasági tevékenységét elemeztük, majd tekintetbe vettük az elosztás folyamatát. Megismerkedtünk a mai tőkés világgazdaság legfontosabb jellemzőivel is. Ebben a fejezetben a termelést **mint újratermelést** tekintjük, a gazdasági folyamatot mint összfolyamatot elemezzük, és a tőkés gazdaság ún. makroszintjén megnyilvánuló néhány nagyon fontos összefüggéssel foglalkozunk. Ezeket az összefüggéseket csak az eddig megismert fogalmak és törvényszerűségek ismeretére támaszkodva lehet jól megérteni. Rögzítsük ezért az előbbi fejezetekben tanult és a továbbiakban nélkülözhetetlen ismereteket.

— A gazdasági folyamatok általános mozzanatai: a termelés, forgalom, elosztás, fogyasztás. Meghatározó a termelés.

— Az előállított áruk értékének összetevői: a termelési eszközökről átvitt holt munkának megfelelő érték és az adott termelési folyamatban kifejtett eleven munka által létrehozott új érték.

— Az előállított új érték a szükséges termék értékére és értéktöbbletre oszlik.

— Az értéktöbbletből a termelőtőkések ipari és mezőgazdasági profit, a kereskedőtőkések kereskedelmi profit, a banktőkések bankprofit (főként kamat formában), a földtulajdonosok pedig földjáradék formájában részesednek. A részesedések nagyságára és arányaira hatást gyakorol a tőkésállam is, amikor a jövedelmeket megadóztatja, és az adóbevételeket a költségvetésben meghatározott célokra használja fel.

1. EGYSZERŰ ÉS BŐVÍTETT ÚJRATERMELÉS

a) A TÁRSADALMI ÖSSZTERMÉK ÉS A NEMZETI JÖVEDELEM

A gazdasági folyamatot összességében és szüntelen megismétlődésében szemlélve **újratermelési folyamatnak** nevezzük. Az újratermelési folyamat alapja, kiindulópontja a **termelés.** A munkamegosztás feltételei között azonban a megtermelt termékeket rendszeresen és folyamatosan el kell juttatni a fogyasztókhoz, miközben folyamatosan kialakulnak az előállított termékekből a részesedési arányok, és folytonos a fogyasztás is. A gazdasági összfolyamat egészének, együttes és általános mozzanatainak — a termelésnek, a forgalomnak, az elosztásnak és a

fogyasztásnak — külön-külön is szükséges folytonossága tehát kölcsönösen feltételezi egymást.

Mivel az újratermelési folyamat meghatározó mozzanata a termelés, az újratermelés méreteinek vizsgálatánál a kiindulópont a termelés eredménye, a társadalomban megtermelt termékek összessége. Egy adott országban adott időszakban (általában egy év alatt) előállított termékek összessége a **társadalmi össztermék** vagy röviden a **társadalmi termék.** A társadalmi termék jele: **T.** A társadalmi össztermék a termelés bruttó eredményét képezi, mivel létrehozása során termelési eszközöket használtak el. A társadalmi termék megfelelő részéből pótolni kell a termelés során elhasznált termelési eszközöket. A társadalmi terméknek ezt a részét **pótlási alapnak** nevezzük.

K: Hogyan juthatunk el a termelés bruttó eredményéből a termelés nettó eredményéhez?

V: A termelés bruttó eredményéből, a társadalmi össztermékből úgy kapjuk meg a termelés nettó hozamát, ha csökkentjük azt az elhasznált termelési eszközökkel.

A társadalmi terméknek a pótlási alapon felüli része, a termelés nettó eredménye a **nemzeti jövedelem.** Jele: **J.** A társadalmi termék **(T)** és a nemzeti jövedelem **(J)** mindenekelőtt használati értékek adott halmazaként (volumeneként) értelmezett fogalmak, de áruviszonyok között értékösszegként is megjelennek. Értékben kifejezve a pótlási alap a termelés során a termelési eszközökről az új termékekre átvitt értékek összessége. A nemzeti jövedelem pedig az előállított **új értékek** összessége, ami a tőkés gazdaságban két részre osztható, a szükséges termék társadalmi összegére és a keletkezett értéktöbblet társadalmi összegére. Így a **c, v** és **m** szimbólumokat használva — és ezeket a korábbi jelölés szerinti fogalmak társadalmi összegeként értelmezve — a tőkés gazdaságban jellemző egyenlőségek: $\mathbf{T = c + v + m = c + J}$; $\mathbf{J = v + m}$.

A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem sok különféle fajtájú használati értékből tevődik össze, ezért volumenük valamiféle közös természetes mértékegységben nem összegezhető. Áruviszonyok esetén ezek a termékek áruk, amelyeknek közös tulajdonsága, hogy értékük van. Elvileg tehát értékben jól összesíthetők a **T** és a **J** összetevői. A gyakorlatban azonban az értéknagyság sem mérhető közvetlenül. Az értéknagyságok mérésénél mint pontatlan közelítő nagyságokra, az árakra va-

gyunk ráutalva. Az árak nagysága mérhető ugyan, de az árarányok csak hosszabb időszak átlagában igazodnak az értékarányokhoz, és egy munkaóra pénzkifejezése is változik. Ha feltételezzük, hogy az árarányok folyamatosan az értékarányoknak felelnek meg, és nem változik egy munkaóra pénzkifejezése, akkor a társadalmi terméket és a nemzeti jövedelmet alkotó termékek folyó áron mért árösszegének változása kifejezi a **T** és a **J** értékösszegének a változását. A gyakorlatban a **T** és a **J** folyó áron összesített mutatóját kezelik értékösszegük mutatójaként. Ha sikerül is megoldani a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem értékbeni számbavételét, ez még nem jelenti azt, hogy ismerjük a társadalmi terméknek és a nemzeti jövedelemnek mint termékhalmaznak a nagyságát (volumenét), ill. a volumen dinamikus alakulását.

Ha a munka termelékenysége emelkedik, akkor a termékegységek értéke ennek megfelelően csökken. Így a nemzeti jövedelem értékben kifejezett nagyságát csak a termelőmunka tömegének a növekedése fokozhatja. A munka termelékenységének társadalmi méretű növekedése csak a termék fizikai tömegét növeli meg, a nagyobb mennyiségű termék azonban ugyanannyi társadalmilag szükséges munkát képvisel, mint amennyit az azonos idő alatt előállított kisebb termékmennyiség képviselt korábban.

Vagyis a nagyobb mennyiségű termék értéke nem nőtt meg. Két egymást követő időszakban tehát eltérő lehet a társadalmi össztermék változása **volumenben** és **értékben.**

Ha a nemzeti jövedelem és a társadalmi termék értékben mért nagyságának alakulásából tényleges nagyságuk (volumenük) változását akarjuk megállapítani, akkor az értékváltozások hatását ki kell küszöbölni. Ezt két módon lehet több-kevesebb pontatlansággal megoldani: vagy az értékváltozások indexének segítségével végeznek korrekciókat, vagy pedig a különböző időszakokban azonos, ún. változatlan vagy elszámoló áron veszik számba a termékeket. Az így számított adatok a **T** és a **J** volumene változásainak jobb megközelítését adják, mint értékösszegük változása.

K: A **T** és a **J** értékbeni vagy volument kifejező mutatója növekszik-e gyorsabban, ha

1. az őket alkotó áruk egységeinek értéke általában nő;
2. ezeknek az áruegységeknek az értéke altalában csökken.

V: 1. Ha a termékegységek értéke általában nő, az értékbeni mutató nő gyorsabban.
2. Ha a termékegységek értéke általában csökken, akkor a változatlan áras mutató növekszik gyorsabban.

b) HALMOZÓDÁS A TÁRSADALMI ÖSSZTERMÉKBEN. A VÉGTERMÉK

A társadalmi termékben a termelési eszközök értéke többszörösen, **halmozottan** szerepel. A termelési eszközök először mint az őket előállító termelési folyamat termékei kerülnek bele a **T** értékösszegébe. A termelési eszközöket ezután felhasználják más termelési folyamatokban. Ekkor **értéküket átadják** az ott termelt termékeknek (természetesen elhasználódásuk arányában). Az újonnan termelt termék értékét is beszámítják a **T**-be, tehát ez az átadott érték most már másodszor szerepel. Ha az így előállított új termék ismét termelési eszköz, akkor az egy harmadik termék termelési folyamatába bekerülve ismét átadja értékét, és itt már egy bizonyos értékrész harmadszor számítódik be. Ha tehát egy bizonyos értékrész két termelési vertikumban adja tovább értékét, akkor az adott értékrész háromszorosan jelenik meg a társadalmi termék részeként, ha három vertikumban, akkor négyszeresen, ha **x** vertikumban, akkor **(x + 1)**-szeresen.

Például: kibányásznak bizonyos mennyiségű szenet, amelyet villamos energia termelésére használnak fel. A kapott villamos energiát szövőgéptermelésben fogyasztják el, a termelt szövőgépeken pedig szövet készül. Ekkor a szén értéke mint holt munka megjelenik a villamos energia értékének, a szövőgép értékének és a szövet értékének a részeként, és minden alkalommal újra és újra (példánkban négyszer) — tehát **halmozottan** — beszámítódik a **T**-be, noha mint szénértéket már megelőzőleg beszámították.

K: Vajon a nemzeti jövedelem is tartalmaz halmozódást?

R: Láttuk, hogy a halmozódás mindig az értékátvitelekkel kapcsolatos. A nemzeti jövedelemnek lehet része az átvitt érték?

V: A nemzeti jövedelem a termelés nettó eredménye, értékben a termelt új értékek összege. Egy bizonyos értékrész

csak egyszer lehet új érték, ott, ahol keletkezik. A nemzeti jövedelem tehát nem tartalmazhat halmozódást.

Mivel a **T** halmozódást tartalmaz, nagyságára két tényező alakulása hat: **a termelés tényleges terjedelmének a változása és a halmozódás mértékének a változása.** Ezért a **T** évről évre történő változása a termelés tényleges terjedelmének alakulásáról csak akkor ad a valóságnak megfelelő képet, ha a halmozódás mértéke nem változik. Ezért a termelés terjedelmének alakulását a **T**-nél jobban kifejezi a halmozódást nem tartalmazó nemzeti jövedelem növekedése. Ugyanakkor azonban a halmozódás mértéke is objektív valóság kifejezője. A termelés társadalmasodási fokának egyik fontos jellemzője, hogy egy értékrész átlagosan hány termelési vertikumon megy át. A halmozódás kiszűrésével kiszűrjük a számbavételből azt is, hogy mennyiben hasznosulnak végső soron a termelési eszközök, hogyan vesznek részt a gazdasági vérkeringésben. Ezért a **J** mellett a **T** nagyságának alakulása további információval szolgál a társadalmi termelőtevékenység eredményéről és méreteiről.

A **T**-n és a **J**-n kívül használatos még az újratermelés terjedelmének jellemzésére a végtermék fogalma is. Egy adott ország évi végterméke — használati értékben — magában foglalja az összes megtermelt munkaeszközt és fogyasztási cikket, a külföldre eladott munkatárgyakat és a belföldi munkatárgykészletek év eleji és év végi állományának különbözetét. Más megközelítésben, tartalmazza a nemzeti jövedelmen kívül a pótlási alapból az elhasznált munkaeszközök pótlási alapját is, de nem foglalja magában a munkatárgyak pótlási alapját. A végtermék értékben egyenlő a **J** + **amortizáció** összegével.

A halmozódás leggyakrabban és legnagyobb mértékben azzal kapcsolatban áll elő, hogy valamely termelőfolyamat terméke más termelőfolyamatban munkatárgy szerepet tölt be. A kapcsolat rendszerint láncszerű, vagyis termelőfolyamatok sora áll egymással vertikális kapcsolatban. Ehhez viszonyítva — méreteit tekintve — eltörpül az a halmozódás, amely a munkaeszközök értékátviteléhez fűződik. A termékek értékösszegének rendszerint csak pár százaléka a termelésben elhasznált munkaeszközök átvitt értékét képviselő rész. Ez is halmozódás, de csak minimális mértékben hat a végtermék nagyságának alakulására, mert értékösszegének csak töredékéhez fűződik. A társadalmi termékben megjelenő halmozódás döntő részét tehát a végtermék számbavételénél kiszűrték.

c) AZ EGYSZERŰ ÉS A BŐVÍTETT ÚJRATERMELÉS FOGALMA ÉS JELLEMZŐI

Az újratermelési folyamat terjedelmét, méreteit a társadalmi össztermék, a végtermék és a nemzeti jövedelem nagyságával mérik. Általában a nemzeti jövedelem nagyságával fejezik ki, bővülésének, fejlődési ütemének jellemzésére pedig a halmozódásmentes nemzeti jövedelem nagyságának alakulását használják fel, kiegészítve azt esetenként a társadalmi termék és a végtermék alakulásával. Az újratermelési folyamat egy korábbi időszakhoz képest bővülhet, vagy megismétlődhet **változatlan méretekben.** Ha az újratermelés időről időre változatlan méretekben ismétlődik meg, **egyszerű újratermelésről** beszélünk, ha pedig **időről időre** a korábbinál **nagyobb méretű** lesz az újratermelés, akkor **bővített újratermelésről** van szó. Átmenetileg előfordulhat, hogy egy-egy időszakban az újratermelés méretei a korábbiakhoz képest csökkennek, ilyenkor az újratermelés szűkített.

Az **egyszerű újratermelés** feltétele, hogy a termelés folyamán elhasznált termelési eszközöket a termelés eredményéből pótolják, továbbá, hogy a termelés eredménye azt is biztosítsa, hogy a munkaerő a korábbi terjedelemben rendelkezésre álljon. Tőkés gazdaságban a tőkéseknek az előállított termékből az elhasznált termelési eszközöknek megfelelő részt pótlásra kell fordítaniuk, az új értékből munkabérként kifizetett résznek pedig biztosítania kell a munkaerő újratermelését. Az ezen felüli részt — az **értéktöbbletet** — a tőkések szabadon felhasználhatják saját szükségleteik kielégítésére, esetleg elfecsérelhetik. A felhalmozott és befektetett tőkét nem kell növelniük.

E: Hogyan határozható meg az egyszerű tőkés újratermelés a termelt érték felhasználása alapján?

V: Egyszerű tőkés újratermelés az olyan tőkés újratermelés, amelynek folyamán a termékek értékéből a holt munkák összegének megfelelő értéket az elhasznált termelési eszközök pótlására használják, a munkaerő értékének megfelelő bér a munkásokhoz kerül, az értéktöbbletet pedig a tőkések teljes egészében elfogyasztják.

A **bővített újratermelés** általában megkívánja a termelési feltételek kiszélesítését. Előfordulhat, hogy a termelésben nem

alkalmaznak több termelési eszközt, hanem hatékonyabbra cserélik ki az elhasználtat, vagy a későbbi folyamatban hatékonyabban használják ki a termelési feltételeket. A termelés ilyen bővülési lehetősége azonban rendszerint a termelési feltételek bővítésével párosul. Azt a folyamatot, amelyben a korábbi termelés eredményének egy részét a termelési feltételek bővítésére használják fel, **felhalmozásnak** nevezzük. A felhalmozás mindig a nemzeti jövedelem **többlettermék részéből** történik.

A tőkés feltételek között a felhalmozás egyben **tőkefelhalmozás**, és úgy történik, hogy az értéktöbblet egy részével a tőkések növelik a tőkéjüket. Ilyenkor általában növelik az állandó tőkét, az értéktöbbletből erre a célra fordított rész jele: $\mathbf{m}_c$. Növelni kell általában a változó tőkét is, ennek a növekménynek a jele: $\mathbf{m}_v$. Az értéktöbblet megmaradó része lesz a tőkések fogyasztása, jele: $\mathbf{m}_k$.

K: Az értéktöbblet felhasználása alapján meghatározva mit értünk bővített tőkés újratermelésen?

V: Azt, hogy a tőkések az értéktöbblet egy részét tőkéjük növelésére használják fel, azaz tőkésítik.

Ha a tőkés újratermelés bővített, tehát van felhalmozás, akkor az értéktöbblet részekre bontva $\mathbf{m}_c + \mathbf{m}_v + \mathbf{m}_k$ összegeként, a társadalmi termék (**T**) pedig $\mathbf{c} + \mathbf{v} + \mathbf{m}_c + \mathbf{m}_v + \mathbf{m}_k$ összegeként írható fel. A felhalmozást követően az állandó tőke összege $\mathbf{c} + \mathbf{m}_c$ nagyságú, a változó tőke összege pedig $\mathbf{v} + \mathbf{m}_v$ nagyságú lesz.

Mind az egyszerű, mind a bővített újratermelés zavartalan menete megkívánja, hogy a különböző termékfajták meghatározott összetételben álljanak rendelkezésre. Egyszerű újratermelés esetén a termelési eszközök pótlására, bővített újratermelés során pedig ezek bővítéséhez is termelési eszközökre van szükség. Ez azt jelenti, hogy egyszerű újratermelés esetén a pótlási alapnak megfelelő mennyiségű és értékű termelési eszközt kell termelni, bővített újratermelés esetén pedig ezenfelül a **J** egy részének is termelési eszközökben kell megtestesülnie. A **J**-ből egyszerű újratermelésben a **v** és az **m,** bővített újratermelés esetén a **v,** az $\mathbf{m}_v$, és $\mathbf{m}_k$ fogyasztási cikkekben kell hogy megtestesüljön, illetőleg, ha a termelés arányai ennek nem felelnek meg, akkor a külkereskedelem révén kell ezeket az arányokat a rendelkezésre álló termékeknél biztosítani.

A tőkés újratermelésben a megtermelt termékek a tőkés tulajdonát képezik. Értéküknek megfelelő áron történő értékesítésük bevételéből rendszeresen biztosítani tudja az elhasznált termelési eszközök pótlását és a munkabér kifizetését, továbbá értéktöbbletre tesz szert. A munkásnak munkabérét el kell költenie fogyasztási cikkekre, hogy létét fenntarthassa. Ezért ha újra fogyasztási cikkekhez akar jutni, újra el kell adnia munkaerejét. Ezek a körülmények meghatározzák a tőkések és a bérmunkások további helyzetét a termelési folyamatban.

K: Hogyan hat a tőkés újratermelési folyamat a tőkés termelési viszonyokra, a tőkés—bérmunkás viszonyra?

V: A tőkés újratermelési folyamat folytonosan biztosítja a tőkés számára a termelési eszközök tulajdonát és a munkás termelési eszközöktől való megfosztottságát. A tőkés újratermelés tehát magába foglalja a tőkés—bérmunkás viszony, a tőkés termelési viszonyok újratermelését is.

2. A NEMZETI JÖVEDELEM LÉTREJÖTTE

a) PRODUKTÍV MUNKA ÉS NEMZETI JÖVEDELEM

A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem a produktív munka bruttó, ill. nettó összeredménye. A korábbiakban a produktív munkát mint olyan célszerű emberi tevékenységet határoztuk meg, amely munkaeszköz(ök) segítségével munkatárgy(ak)ra irányul, és így terméke tárgyi közvetítésével biztosítja az emberi szükségletek kielégítését. Ez a **produktív munkának** a munkafolyamat szempontjából vizsgált általános, termelési viszonyoktól független meghatározása volt.

A tőkés termelőmódban a tőke tulajdonosai számára az a munka produktív, amely nekik értéktöbbletet juttat. Mivel a termelés a tőke értékesülési szükségleteinek alárendelt, tőkés termelési viszonyok között az a tevékenység jelenik meg produktív munkaként, amelynek alapján a tőkés vállalkozók profithoz jutnak. Ennek megfelelően olyan tevékenységek is produktív munkaként jelennek meg, amelyek **nem produktívak** a produktív munka általános társadalmi értelme szerint (pl. a tőkés vállalkozásként működő iskolák, színházak, cirkuszok stb. alkalmazottainak tevékenysége). Ugyanakkor a kisárutermelők

társadalmi értelemben produktív munkája a tőkések számára improduktív.

A kétféle nézőpontból meghatározott produktív munka határai eltérőek. Ennek megfelelően

a) vannak olyan tevékenységek, amelyek mindkét nézőpontból produktívak;

b) más tevékenységek a tőke oldaláról improduktívak, de a munkafolyamat oldaláról produktívnak tekinthetők;

c) léteznek olyan tevékenységek is, amelyek a tőke számára produktívak, de általános megközelítésben improduktívak;

d) végül vannak olyan tevékenységek is, amelyek mindkét tekintetben improduktívak.

K: A tőkés gazdaságban a felsoroltak közül mely tevékenységek nettó társadalmi összeredményének kell tekintenünk a nemzeti jövedelmet? Indokolja válaszát.

R: Gondolja át, hogy mely tevékenységek összessége fejezi ki helyesebben az újratermelési folyamat tényleges terjedelmét.

V: Az **a)** és **b)** pontban összegezett tevékenységek, a munkafolyamat szempontjából produktív munka összeredménye fejezi ki helyesen az újratermelési folyamat tényleges terjedelmét, mert csak itt jön létre olyan eredmény, amely alkalmas anyagi szükségletek kielégítésére. Az egyéb tevékenységből eredő tőkehaszon is az itt létrejött eredményekből származik, ezért a nemzeti jövedelmet a munkafolyamat oldaláról nézve produktív tevékenységek nettó társadalmi összeredményének kell tekintenünk, ha helyesen akarjuk meghatározni.

b) A NEM-ANYAGI SZOLGÁLTATÁSOK ÉS A NEMZETI JÖVEDELEM

A társadalomban folytatott célszerű tevékenységek között megkülönböztettük az anyagi javak létrehozását, az anyagi szolgáltatást és a nem-anyagi szolgáltatást nyújtó tevékenységeket. Ezek közül az első kettőt tekintettük **produktív munkának.** Kevésbé fejlett tőkésországokban a dolgozó tömegek szükségletei között az anyagi termékek iránti szükségletek az elsődlegesek, a nem-anyagi szolgáltatások iránti szükségletek jelentősége má-

sodlagos. A nem-anyagi szolgáltatásokat döntő többségében a kizsákmányoló osztályok tagjai és közvetlen környezetük élvezi. A fejlődésnek ebben a szakaszában az anyagi javakban megtestesülő és ezek nettó összességeként értelmezett **J** nagysága az újratermelés bővülésének, a gazdaság teljesítményének, a gazdasági növekedésnek átfogó mutatója.

Amikor azonban az anyagi szférában alkalmazott munka termelékenységének növekedése következtében bizonyos telítettség kezd mutatkozni az alapvető anyagi javak iránti szükségletek kielégítésében, egyre jelentősebbé válnak a nem-anyagi szolgáltatások iránti szükségletek, a társadalom erőforrásainak egyre nagyobb hányadát ide koncentrálják, és ezek most már a dolgozó tömegek fogyasztásának is egyre növekvő hányadát képviselik.

A nem-anyagi szolgáltatások szerepének növekedése azonban mindig az anyagi termelés eredményességének fokozódásától függött és függ, ezért rendkívül fontos az anyagi alapon meghatározott produktív munka által létrehozott nemzeti jövedelem fogalma.

A közgazdászok körében a nemzeti jövedelem összetevőinek értelmezésében eltérő álláspontok tapasztalhatók. Van például olyan felfogás, amely szerint az anyagi elemek összegeként értelmezett nemzeti jövedelmet kell alkalmazni a termelés méreteinek elemzésére, és kizárólag ennek a nagyságát kell a gazdaság teljesítménye, fejlődése és fejlettsége átfogó mutatójának tekinteni. Ennek a felfogásnak alapvető hiányossága az, hogy szemet huny mindazon nagyarányú változások felett, amelyek a nem-anyagi szolgáltatások jelentőségében bekövetkeztek.

Más közgazdászok azt javasolták, hogy a nemzeti jövedelem anyagi alapon számított mutatóját a nem-anyagi szolgáltatások beszámításával megnövelt mutatóval kell helyettesíteni, és ezt a mutatót kell a továbbiakban nemzeti jövedelemnek nevezni. Ennek az álláspontnak az a fogyatékossága, hogy elhanyagolja azt a döntő tényt, miszerint az anyagi termelés eredményeként értelmezett nemzeti jövedelemnek sem szűnt meg az önálló értelme, jelentősége.

Figyelembe véve a két fenti álláspont hibáit, azoknak a közgazdászoknak a véleményét kell helyesnek tartanunk, akik a nemzeti jövedelem kategóriát továbbra is anyagi elemek összességeként fogják fel, és az újratermelés bővülése döntő mutatójának tekintik. Kiemelik e kategória jelentőségét és azt, hogy hagyományosan ebben az értelemben használta és hasz-

nálja a marxista közgazdaságtudomány a nemzeti jövedelem fogalmát. Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a gazdasági elemzésekben, főleg a fogyasztás és az életszínvonal problémakörében ki kell egészíteni az elemzést egy másik olyan mutatóval, amely tartalmazza a nem-anyagi fogyasztói szolgáltatásokat is. Ez a felfogás figyelembe veszi az anyagi elemek meghatározó szerepét, továbbá a nem anyagi szolgáltatások gazdasági és társadalmi jelentőségét is.

c) A TÁRSADALOM VALÓSÁGOS ANYAGI GAZDAGSÁGÁT NEM NÖVELŐ TERMELÉS

A tőkés társadalmakban termelnek olyan árukat is, amelyek előállítási folyamatában jellemzők a produktív munka jegyei: 1. célszerű tevékenység folyik, 2. munkaeszköz segítségével, 3. munkatárgyra irányulóan, a tevékenység eredménye önálló tárgyi alakot is ölt, ezek a termékeik azonban sem egyéni, sem termelő fogyasztásra nem alkalmasak. Ilyenek pl. a hadfelszerelési tárgyak és a tiszta forgalmi költségek dologi elemeiként funkcionáló termékek.

Ezeket az árukat éppúgy termelik, mint bármely más árut, termelésükhöz termelési eszközöket használnak fel, és az előállításukhoz társadalmilag szükséges eleven munka értékké tárgyiasul. Ezért e termékek előállítását is nemzetijövedelem-termelésnek tekintjük. Ezekre a termékekre azonban csak a termelés „tökéletlen társadalmi formája" miatt van szükség, vagyis azért, mert az újratermelés osztálytársadalomban folyik, vagy mert a termelés árutermelés. Ha pl. a termékek nem rendelkeznének azzal „a sajátos társadalmi formával", hogy árukként termelték őket, a társadalom nem volna kénytelen a pénztárgép, a pénzáruként funkcionáló arany stb. termelésére munkát és termelési eszközt fecsérelni.

K: Hogyan hat ezeknek a termékeknek a termelése a társadalom **valóságos** anyagi gazdagságára? Növeli vagy csökkenti azt? Mennyiben?

R: Szaporítja-e vagy csökkenti ez a termelés a társadalom termelési és személyes szükségletei kielégítésének a lehetőségeit?

V: A sem termelési, sem személyes szükségletek kielégítésére nem szolgáló anyagi termékek, noha részei a nemzeti jöve-

delemnek, nem növelik a társadalom valóságos anyagi gazdagságát, hanem arra csökkentőleg hatnak. A társadalmi munka egy részét elvonják a hasznos területekről, ezzel gátolják a valóságos anyagi gazdagság növekedését, és a termelési eszközök felhasználásával már létrejött valóságos anyagi gazdagságot fecsérelnek el.

3. A NEMZETI JÖVEDELEM ELOSZTÁSA, ÚJRAELOSZTÁSA ÉS FELHASZNÁLÁSA

a) EREDETI ÉS SZÁRMAZÉKOS JÖVEDELMEK

A termelőfolyamatban szerepet játszanak a természeti feltételek, a termelési eszközök és az emberi munkaerő. Ezeket együtt **termelési tényezőknek** nevezzük. Közülük a munkaerő fejti ki a munkát, szerepe aktív, ezért jelentősége megkülönböztetett (egyedül értékalkotó). Vele szemben a másik két tényező mint passzív, de szükséges elem jelentkezik. Amennyiben a természeti feltételeket vagy a termelési eszközöket egyesek vagy egyes osztályok, rétegek monopolizálják másokkal szemben, tulajdonukban vagy birtokukban tartják, ennek alapján a munka által létrehozott nemzeti jövedelemből munka nélkül részesedést sajátítanak ki maguknak.

A megtermelt nemzeti jövedelem elosztása több lépcsőben valósul meg. Első lépcsőnek tekintjük azt a folyamatot, amelyben a közvetlen termelők, valamint a termelési tényezők tulajdonosai, birtokosai részesednek a nemzeti jövedelemből. Ennek folyamatát a nemzeti jövedelem **elsődleges elosztásának,** a részesedéseket **eredeti jövedelemnek** nevezzük. Eredeti jövedelem a kapitalizmusban a munkások munkabére, a termelőtőkés profitja, a pénztőkés kamatjövedelme (ugyanis ha a termelőtőkés kölcsönpénzből vásárolt termelési eszközöket, akkor az azok képviselte érték tulajdonképpeni tulajdonosa a kölcsönadó, a termelőtőkés csak birtokolja azokat), a földjáradék. A kapitalizmusban működő kisárutermelők szintén eredeti jövedelemhez jutnak.

Miután a teljes nemzeti jövedelem az elsődleges elosztás során eredeti jövedelmekre hasadt, a továbbiakban mások csakis úgy részesedhetnek belőle, ha az eredeti jövedelemmel rendelkezők annak egy részét átengedik másoknak. Ez a folyamat a nemzeti jövedelem **újraelosztása,** és ennek során képződnek a **származékos jövedelmek.**

A mai kapitalizmusban a tőkésállam jelentős jövedelmet biztosít magának. Ilyen jövedelem elsősorban az, amelyet az állam

— a tulajdonában levő vállalatok profitjaiból,
— amelyet a magántőkés vállalkozók megadóztatásából,
— amelyet a bérek és fizetések megadóztatásából élvez.

K: Döntse el, hogy ezek közül melyek a tőkésállam eredeti, és melyek származékos jövedelmei?

V: Az állami vállalatokból származó profit az állam eredeti jövedelme, mert termelési tényező tulajdona alapján keletkezik. A magántőkésektől és a bérekből származó adóbevételek származékos jövedelmek, mert eredeti jövedelmek elvonásából erednek.

A nemzeti jövedelem újraelosztása során részesednek a nemzeti jövedelemből az improduktív munkát végzők. Jövedelmeik alapja, hogy az eredeti jövedelemmel rendelkezők vagy önként, valamilyen tevékenység ellenében átengednek nekik részesedésükből, vagy gazdaságon kívüli erőhatasra kénytelenek ezt tenni. Az újraelosztás több lépcsőben megy végbe. A származékos jövedelemmel rendelkezők is fizetnek másoknak, és ezzel újabb származékos jövedelmek képződnek.

K: Hogyan számítjuk ki a nemzeti jövedelem nagyságát, ha ismerjük a belőle képződött egyes jövedelmek összegét?

R: Ha összead minden jövedelmet, akkor az egyes nemzetijövedelem-részek beszámításukon felül még annyiszor szerepelnek, ahányszor az újraelosztás során átengedték őket másoknak.

V: A jövedelmek teljes összegéből le kell vonni a származékos jövedelmek összegét, vagy egyszerűen csak az eredeti jövedelmeket kell összeadni.

b) A NEMZETI JÖVEDELEM FELHASZNÁLÁSA

A megtermelt, elosztott és újraelosztott nemzeti jövedelmet a kapitalizmusban különböző célokra használják fel. A felhasználás fontosabb területeit a következőkben foglaljuk össze.

a) A személyes szükségletek kielégítése céljából elfogyasztott fogyasztási cikkek.

b) A termelésieszköz-apparátus bővítése.

c) Készletképzés. (Itt nemcsak termelési eszközökről, hanem fogyasztási cikkekről is szó van, amiből fedezhető az $\mathbf{m}_v$ felhalmozása útján belépő új munkaerő fogyasztása.)

d) Társadalmilag, rendszerint állami közreműködéssel szervezett tudományos alapkutatások eszközfelhasználása.

e) Egészségügyi, kulturális stb. intézmények, általánosabban társadalmilag fenntartott, nem anyagi, de személyes szükségleteket kielégítő intézmények eszközfelhasználása.

f) Államhatalmi és közigazgatási szervek, hivatalok eszközfelhasználása.

g) Katonai célokra történő eszközfelhasználás.

h) Egyéb olyan eszközfelhasználás, amely azért szükséges, mert a termelés **árutermelés,** és ezért a termék **értékének** realizálása is szükséges. (Például a pénztárgép stb.) Ezek másképpen a társadalom tiszta forgalmi költségeinek dologi elemei.

K: Fentiek közül melyeket kell a nemzeti jövedelem társadalmi szempontból haszontalan felhasználásának tekinteni?

R: Vizsgálja meg, melyek azok a felhasználási csoportok, amelyekre csak az adott termelési viszonyok miatt van szükség!

V: A felsoroltak közül a **g)** és a **h)** csoportba sorolt felhasználás társadalmilag haszontalannak tekinthető, mert irántuk az igény nem az emberek személyes szükségleteiből fakad, hanem a termelési viszonyok adott történelmi formáiból, valamint az ezáltal meghatározott társadalmi viszonyokból. Ide tartozik továbbá az **f)** csoportban említett felhasználásnak az osztályhatalom létéből eredő és azt szolgáló hányada.

A nemzeti jövedelem felhasználásával kapcsolatos adatok rendszerint két részre bontják a nemzeti jövedelmet: **felhalmozási alapra** (jele: **F**) és **fogyasztási alapra** (jele: **K**). E felosztás szerint az **F**-be kerül a termelési eszközök bővítésére, valamint a készletgyarapításra szolgáló rész, a **K**-ba pedig a személyes fogyasztást szolgáló részek. Az egyéb felhasználásokat is besorolják e két alap egyikébe. A felhalmozási alapnak (**F**) a nemzeti jövedelemhez (**J**) viszonyított arányát $\left(\frac{\mathbf{F}}{\mathbf{J}}\right)$ **felhalmozási rátának** nevezzük. A tőkésországokban a felhalmozási rá-

ta erősen függ a konjunkturális helyzettől, általában valamivel kevesebb 10%-nál, de jó konjunktúra esetén 15—25%-ot is elérhet.

c) A TERMELÉS TERJEDELMÉNEK TŐKÉSORSZÁGOKBAN HASZNÁLATOS MUTATÓI

Ha egy-egy tőkésország gazdaságát, újratermelési folyamatát konkrétan akarjuk elemezni, az adott országra vonatkozó, rendelkezésre álló adatokat kell felhasználni. A tőkésországok statisztikája azonban nem mutatja ki az ország **marxista módon** számított társadalmi termékét és nemzeti jövedelmét. A burzsoá statisztika és közgazdaságtan a társadalmi termelés terjedelmének mérésére az ún. **nettó hazai termék** és **bruttó hazai termék,** valamint a **nettó nemzeti termék** és **bruttó nemzeti termék** kategóriákat alkalmazza. Leggyakrabban angol nyelvű rövidítésükön **NDP** (net domestic product) és **GDP** (gross domestic product), valamint **NNP** (net national product) és **GNP** (gross national product) használatosak. A **GDP, NDP, GNP** és **NNP** közül egyik sem azonos sem a **T**-vel, sem a **J**-vel, sem a végtermékkel.

Az **NDP**-t úgy nyerik, hogy összeadják a társadalmi és a gazdasági tevékenységben keletkezett jövedelmeket, abból kiindulva, hogy jövedelem csak értéket létrehozó termelés vagy szolgáltatás alapján képződik.

A **GDP**-t ugyanúgy képezik, mint az **NDP**-t, csak ebbe minden terméknél az „új értéken" kívül az amortizációt is beszámítják. Tehát **GDP = NDP** + az amortizációk összege.

A „national product"-ok (**GNP és NNP**) abban különböznek a „domestic product"-októl (**GDP** és **NDP**), hogy tartalmazzák a külföldről származó tőkejövedelmeket is, de nem tartalmazzák a külföldi tőkéseknek az adott országból származó, onnan kivitt tőkejövedelmeit.

Gyakran használják még a nemzeti jövedelem szó szerinti fordításának megfelelő „national income" nevű kategóriát is, amely az **NNP**-nél az indirekt adók (az árukra kivetett fogyasztási és forgalmi adók) összegével kisebb.

K: 1. Miért nem fogadhatók el a **GDP** és az **NDP** a marxisták számára az újratermelés fő kategóriáiként?
2. A **GDP** és **NDP**-re vonatkozó adatokból melyik marxista kategória közelítő nagyságát lehet meghatározni és hogyan?

V: 1. Az **NDP**-ben és a **GDP**-ben az improduktív tevékenységek produktív munkaként szerepelnek, és „termékük" mint érték jelenik meg.

2. Az **NDP**-ből a nemzeti jövedelemre, a **GDP**-ből a végtermékre nyerhető közelítő érték, ha az **NDP**-ből levonjuk a származékos jövedelmeket; a **GDP**-nél pedig ezt a korrekciót azzal a különbséggel kell elvégezni, hogy nemcsak a származékos jövedelmeket, hanem a velük kapcsolatos „szolgáltatások" amortizációs költségét is le kell vonnunk.

4. A TŐKÉS ÚJRATERMELÉS KÖZPONTI KÉRDÉSE

A tőkés újratermelés egyes alapkategóriáinak vizsgálata után most elemezzük magát az újratermelés tartalmát és alapvető egyensúlyi feltételeit. Az újratermelés (egyszerű és bővített egyaránt) igen bonyolult folyamatok összessége. Ennek megvalósításában nemcsak a termelőtevékenységek területén működő, hanem más tőkések is részt vesznek, így pl. a kereskedők, a bankárok, és egyéb külön tevékenységet folytatók is. Az újratermelés különböző fázisaiban működő tőkéseknek **különálló** tevékenysége a tőke különböző funkcionális alakjainak (termelő-, forgalmi, pénztőkének) az **önállósodását** fejezi ki. S mint láttuk, ez a körülmény is **jelentős hatást gyakorol** a tőkés újratermelési folyamat alakulására. Ezenkívül az előző fejezetekben azt is láttuk, hogy a modern tőkés újratermelés folyamatát **jelentősen befolyásolja a finánctőkés állam nagyarányú és átfogó gazdasági tevékenysége.**

A továbbiakban meg kell vizsgálni azt a fontos kérdést, hogy **milyen alapvető egyensúlyi feltételek, milyen fő arányok mellett biztosítható a társadalmi termék zavartalan realizálása,** az újratermelés társadalmi szintű — többé-kevésbé akadálytalan — megvalósítása. Ez a **tőkés újratermelés központi** és **egyben rendkívül bonyolult kérdése,** hiszen az újratermelés egyensúlyi feltételeinek fennállása a kapitalizmusban korántsem magától értetődő dolog. A tőkés társadalomban fellendülési és visszaesési szakaszok váltogatják egymást, az újratermelés ellentmondásokon és aránytalanságokon keresztül valósul meg, még akkor is, ha a monopóliumok és a finánctőkés államok sokat tesznek (gyakran nemzetközi síkon is) a társadalmi újratermelési folyamat befolyásolása érdekében.

K: Mi a tőkés újratermelés központi kérdése?

V: A központi kérdés az, hogy milyen feltételek mellett biztosítható a társadalmi termék zavartalan realizálása, és ezek hogyan valósulnak meg a tőkés gazdaságban.

A tőkés újratermelés vizsgálatát tehát alapvető egyensúlyi feltételeinek megvilágításával kell kezdeni. E vizsgálatnál azonban nem vehetjük figyelembe valamennyi olyan tényezőt, amely valamiféle hatást gyakorol az újratermelés menetére. Figyelmünket szükségképpen a **legfontosabb** tényezőkre kell összpontosítanunk, mert vizsgálatunk célja sem az újratermelés valamennyi egyensúlyi feltételének megragadása (ez lehetetlen is lenne), hanem a legfontosabb, a **fő arányok** elvont megállapítása, valamint annak megvilágítása, hogy ezek miként valósulnak meg az anarchikus természetű tőkés gazdaságban.

Ennek érdekében bizonyos **egyszerűsítéseket** (absztrakciókat) kell alkalmazni. Elvonatkoztatni azonban csak olyan tényezőktől lehet, amelyek lényegesen nem befolyásolják az újratermelés alapvető egyensúlyi feltételeit. Az absztrakciókat tehát nem választhatjuk ki önkényesen, kellő gazdasági megalapozottsággal meg kell indokolni azokat.

5. EGYSZERŰSÍTŐ FELTEVÉSEK

a) AZ ÚJRATERMELÉS KÉT- VAGY HÁROMSZEKTOROS MODELLJE

Vizsgáljuk meg tehát először is az alkalmazott módszert, azaz a gazdaságilag megalapozott absztrakciók rendszerét. Ismeretes, hogy a tőkés gazdaságban számtalan árufajta termelése és adásvétele folyik. Mindezt vizsgálatunk során lehetetlen figyelembe venni. Ezért kiindulópontként a társadalmi termelés két nagy területét különböztetjük meg: a termelési eszközök termelését (ezt nevezzük a társadalmi termelés I. osztályának vagy szektorának) és a fogyasztási cikkek termelését (ez a II. osztály). Ezt **kétszektoros újratermelési modellnek** szokták nevezni. E két szektor mellett megkülönböztetik olyan dolgok termelését is, amelyek sem a fogyasztási cikkek, sem a termelési eszközök közé nem tartoznak. Ilyenek pl. a hadianyagok, a fegyverek stb., amelyek termelése különösen napjainkban igen nagyarányúvá vált. Ezt szokás III. szektornak vagy osztálynak

nevezni — és ezzel megalkothatjuk a **háromszektoros újratermelési modellt** is.

A társadalmi termelést még természetesen további osztályokra is bonthatnánk. El lehet képzelni pl. egy IV. osztályt, amelybe a kutatás eszközeinek megtermelése tartozik. Ez már **négyszektoros** modell lenne. Az I. és a II. osztály termeléset is külön alosztályokra bonthatnánk. Az I. osztalyét pl. a termelési eszközöket gyártó termelési eszközök termelésére (**A** csoport) és a fogyasztási cikkeket gyártó termelési eszközök termelésére (**B** csoport). Sőt ezen belül külön nyersanyag, energia, gépek stb. termeléséről is lehetne beszélni. A II. osztály termelését felbonthatnánk szükséges és luxus fogyasztási cikkek, ipari és élelmiszercikkek stb. termelésére, és így tovább. A társadalmi termelés ilyen részletes bontása útján alkothatnánk ún. **többszektoros modelleket.** A nálunk használatos ágazati kapcsolatok mérlege, az **ÁKM** (népszerű elnevezése: „sakktábla mérleg") lényegében a társadalmi termelés 100-, 500- vagy 1000-féle termelőtevékenységre való felbontását tartalmazó több szektoros modell, amelynek problémái korszerű matematikával és számítógépekkel oldhatók meg. Minél több szektorból ál az újratermelési sema, annál konkrétabb, de ugyanakkor annál bonyolultabb is.

K: Mi a két vagy három osztály megkülönböztetésének elve?

R: Gondoljon arra, hogy sok olyan áru van, amely **felhasználásától függően** lehet fogyasztási cikk, termelési eszköz stb. Például a cukor a kávéban fogyasztási cikk, az édesiparban viszont nyersanyag.

V: Az osztályozás elve: a termékek **felhasználási rendeltetése.**

A fenti két vagy három osztály megkülönböztetését tehát az indokolja, hogy az egyes szektorokhoz tartozó anyagi javak más jellegű szükségleteket elégítenek ki, és lényegesen eltérő jelentőségük van az újratermelés folyamatában. Marx **A tőké**ben kétszektoros modellben vizsgálta a tőkés újratermelést. Mi azonban itt kitérünk a háromszektoros modell sajátosságaira is, mert a III. szektor, azaz a hadianyagok és fegyvergyártás részaránya, valamint az újratermelésre gyakorolt hatása nagy, és e termékek felhasználása egészen sajátos. Zömüket az állam vásárolja meg. A háromszektoros modell vizsgálatánál tehát figyelembe vesszük **az állami hadigazdálkodást is.**

Tegyük fel, hogy az állam összes adóbevételeit hadianyagok vásárlására költi, és hogy az állami adók végeredményben csak értéktöbbletből fakadnak. Jelöljük ezt $\mathbf{m}_a$-nak, a tőkések kezében maradó — tehát privát — értéktöbbletet pedig $\mathbf{m}_p$-nek.

Ebben az esetben a társadalmi termék **háromszektoros modelljének konkrétabb sémája:**

$$\text{I.} = \mathbf{c}_1 + \mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1p} + \mathbf{m}_{1a} = \mathbf{T} \text{ (Termelési eszközök termelése)}$$
$$\text{II.} = \mathbf{c}_2 + \mathbf{v}_2 + \mathbf{m}_{2p} + \mathbf{m}_{2a} = \mathbf{F} \text{ (Fogyasztási cikkek termelése)}$$
$$\text{III.} = \mathbf{c}_3 + \mathbf{v}_3 + \mathbf{m}_{3p} + \mathbf{m}_{3a} = \mathbf{H} \text{ (Haditermelés)}$$

b) EGYÉB EGYSZERŰSÍTŐ FELTEVÉSEK

A tőkés újratermelés egyensúlyi feltételeinek vizsgálatához azonban nem elég egy modell képzése, legyen az bármilyen célszerű is. Emellett több egyéb absztrakciót is alkalmaznunk kell. El kell vonatkoztatnunk még a vizsgálatot feleslegesen bonyolító egyéb tényezőktől is, ügyelve arra, hogy ezek a feltevések (absztrakciók) ne változtassák meg végkövetkeztetéseinket, ne legyenek ellentétben a tudományos igényességgel, ne adjanak eltorzított képet a konkrét statisztikai adatokban is megnyilvánuló valóságról. Nézzük meg tehát, milyen fontos feltevésekről (egyszerűsítésekről) van itt szó.[1]

Az **első a tiszta kapitalizmus** feltételezése. Elvonatkoztatunk olyan szektoroktól és társadalmi rétegektől (pl. kisárutermelőktől, földbirtokosoktól stb.), amelyek nem tőkés jellegűek. A kapitalista társadalomban a tőkés—munkás viszony az alapvető és meghatározó, ezért ha ismerjük az újratermelés feltételeit tiszta kapitalizmust feltételezve, akkor ebből következtetni lehet a nem-kapitalista rétegeknek a tőkés újratermelés folyamatára gyakorolt hatására is. A tiszta kapitalizmus feltételezését az indokolja, hogy az uralkodó tőkés termelési viszonyoknak az egész társadalmi újratermelésre gyakorolt hatását kívánjuk vizsgálni.

A **második** feltevés **a külkereskedelemtől való elvonatkoztatás.** Egyetlenegy tőkésország sem létezhet természetesen külkereskedelem nélkül. Ezért, ha egy adott ország újratermelési arányait vizsgáljuk, akkor nem tekinthetünk el a külkereskedelemtől. A külkereskedelem bekapcsolásával azonban a problémát egy országból áttennénk az összes tőkésországba, és ebben az esetben meg kellene vizsgálnunk az újratermelés feltételeit az egész tőkés világgazdaságban. Kiderülne azonban, hogy lényegét tekintve ezek megegyeznek egy elképzelt zárt, külke-

[1] Megjegyezzük, hogy az alkalmazott feltevések között szerepelnek olyanok, amelyek végigkísérik a **jelen vizsgálat menetét,** valamint olyanok is, amelyek a vizsgálat **egy-egy szakaszában** alkalmazhatók, később pedig rendre feloldhatók.

reskedelmet nem folytató tőkésország újratermelési feltételeivel.

A külkereskedelemtől való elvonatkoztatást tehát az indokolja, hogy mi itt a tőkés újratermelés zavartalan lefolyását biztosító **elvont** egyensúlyi feltételeket vizsgáljuk, amelyek lényegében nem változnak a külkereskedelem figyelembevétele esetén.

Harmadik feltevésünk az, hogy az adott évben alkalmazott termelési eszközök értéke **teljes egészében** átmegy a megtermelt termékbe **(nincs tehát állótőke).** A valóságban az állótőke értéke csak részben amortizálódik egy év, ill. egy termelési periódus alatt. A tőkés újratermelés vizsgálatánál azonban az igazi probléma nem a lekötött állótőke, hanem a megtermelt termék realizálása. A társadalmi termékbe még át nem ment állótőkeérték az adott évben sem eladásra, sem vételre nem került. Az állótőkétől való elvonatkoztatást tehát az indokolja, hogy az állótőke el nem használt része az adott időszakban **nem jelenik meg reális árukínálatként.**

A **negyedik** feltevés, hogy **eltekintünk a tartalékkapacitások,** valamint a **termelési és árukészletek elemzésétől.** Valójában a termelésben rendszerint vannak tartalékkapacitások, és a termelés nem létezhet termelési és árukészletek fenntartása nélkül. A **nettó készletképzés** azonban normális körülmények között a termelés évi volumenéhez képest **csak igen kis hányadú** (nagyarányú készletképzés általában csak akkor következik be, ha az évi termelés az évi felhasználást lényegesen meghaladja, vagyis ha az egyensúlyi helyzet felborul). Szerepüket tehát akkor is megérthetjük, ha mozgásukat az egyensúlyi feltételek vizsgálata közben külön nem elemezzük, ez viszont az elemzést jóval egyszerűbbé teszi.

Az **ötödik** feltételezés, hogy **az értéktöbblet felett teljes egészében a magántőkések rendelkeznek.** A tőkések mindig fizetnek adót, napjainkban pedig az értéktöbblet nagy része az államkasszába folyik be. Ennek szerepét az újratermelésben csak akkor láthatjuk meg, ha első lépésként annak a vizsgálatából indulunk ki, hogy melyek az egyensúlyi feltételek, ha az értéktöbblet felhasználására vonatkozóan teljes egészében a magántőkések döntenek. Nagyjából így volt ez a szabadversenyes kapitalizmusban.

Hatodik feltevésünk a **tőkések rugalmas személyes fogyasztására** vonatkozik. Feltételezzük tehát, hogy a tőkések az értéktöbbletnek a felhalmozáson felül megmaradó részét teljes mértékben személyes fogyasztásra fordítják. Személyes fo-

gyasztásuk tehát az értéktöbblet fel nem halmozható részének megfelelően változik. Ez természetesen a valóságban nincs így. A tőkések személyes fogyasztása napjainkban meglehetősen rugalmatlan. Azonban a rugalmas tőkés fogyasztást feltételező vizsgálat után megérthetjük a rugalmatlan tőkés fogyasztás módosító hatásait is.

Végül **értékarányos árakat tételezünk fel,** valamint azt, hogy a tőkés vállalkozók ilyen árakon a termelést hajlandók folytatni. Ez a feltevés szükségszerűen adódik abból, hogy eltekintünk a termékekbe még át nem ment állótőkeértéktől, valamint a tartalékkapacitások és készletek elemzésétől. Nem tételezhetünk fel termelésiár-arányos árakat, mert ahhoz nemcsak a **felhasznált,** hanem a **lekötött** eszközök értékét is figyelembe kellene venni.

E: Milyen egyszerűsítő feltevések alkalmazásával vizsgálhatjuk a tőkés újratermelés egyensúlyi feltételeit?

V: — Tiszta kapitalizmust feltételezünk;
— elvonatkoztatunk a külkereskedelemtől;
— feltételezzük, hogy az alkalmazott termelési eszközök értéke a vizsgált időszak alatt teljes egészében átmegy a készáruk értékébe;
— eltekintünk a tartalékkapacitásoktól és a készletektől;
— kétszektoros modellnél feltételezzük, hogy az egész értéktöbblettel teljes egészében a magántőkések rendelkeznek;
— rugalmasnak vesszük a tőkések személyes fogyasztását;
— értékarányos árak érvényesülését feltételezzük.

6. EGYENSÚLYI FELTÉTELEK EGYSZERŰ ÚJRATERMELÉS ESETÉN

a) AZ ÚJRATERMELÉSI EGYENSÚLY TARTALMA

Az újratermelési egyensúly (a gazdasági egyensúly) **tartalma** számos tényezőtől vagy tényezők csoportjától függ. Ilyenek mindenekelőtt **a termelés technikai összefüggései.** A társadalmi terméket előállító sok-sok ágazat között meghatározott technikai kapcsolatoknak kell létrejönniük. Például a fogyasztási cikkeket termelő ágazatok termelési kapcsolatban vannak a termelési eszközöket gyártó ágazatokkal, az utóbbiak szintén ter-

melési-technikai kapcsolatban állnak egymással. A termelési eszközt gyártó ágazatok egymásnak, valamint a fogyasztási cikkeket termelő ágazatoknak termelési eszközöket szállítanak. A fogyasztási cikkeket gyártó ágazatok aránya a termelési eszközök termeléséhez, valamint a termelési eszközöket előállító ágazatok termelésének egymás közti helyes aránya attól függ, hogy a termelés anyag- és állótőke-igényessége hogyan alakul. (Erre még visszatérünk.) Amennyiben a termelési arányok az egyes ágazatok között valóban igazodnak a fajlagos anyagfelhasználás, ill. az állótőke-igényesség megkövetelte szükségletekhez, akkor — egyéb feltételektől eltekintve — a gazdaságban az egyensúlyi állapot létrejöhet, ellenkező esetben, legalábbis bizonyos idő elteltével a gazdaságban egyensúlyhiány alakul ki.

Tegyük fel, hogy a fogyasztási cikkek termelésének fajlagos anyagigényessége **csökken,** de ennek ellenére a nyersanyagok termelése **ugyanolyan** ütemben nő, mint a fogyasztási cikkeké. Ebben az esetben a termelésben nem jöhet létre egyensúly, hiszen nyersanyagból túlkínálat lesz. Egyensúly akkor jöhet létre, ha a nyersanyagok termelésének részaránya olyan mértékben csökken, amilyen mértékben a fogyasztási cikkek fajlagos anyagigényessége csökken. Ha ez nem történik meg, akkor nincs egyensúly, ill. a meglevő egyensúly is felborul.

Egyensúlyi feltételeken meghatározott termelési és fogyasztási arányokat értünk, pontosabban azon arányok összességét, amelyek egyes iparágak, gazdasági ágazatok, szektorok, továbbá a termelés és a fogyasztás, a fogyasztás és a felhalmozás, a bel- és a külkereskedelem stb. között kell hogy létrejöjjenek ahhoz, hogy az újratermelés zavartalan legyen, hogy a megtermelt társadalmi termék maradéktalanul realizálódjon.

K: Mit értünk tehát az újratermelés egyensúlyi feltételein?

V: Azokat a fő újratermelési arányokat, amelyek biztosítják a társadalmi termék maradéktalan realizálását.

b) AZ ALAPEGYENLET

Vizsgálatunkat az **egyszerű tőkés újratermeléssel** kezdjük, mert ha ismerjük annak egyensúlyi feltételeit, akkor könnyebben megérthetjük a bővített újratermelés egyensúlyi feltételeit is.

Készítsünk egy számszerű, egyelőre **kétszektoros** újratermelési sémát. Tegyük fel, hogy a termelési eszközök előállításá-

hoz 4000 értékű állandó, 1000 értékű változó tőkét használtak fel, 100%-os kizsákmányolás esetén 1000 értéktöbbletet termelnek meg. A II. osztályban 2000 értékű állandó, 500 értékű változó tőkét előlegeztek. Itt is 100%-os kizsákmányolást feltételezve, 500 értéktöbbletet állítanak elő. Ezek szerint a kétszektoros újratermelési sémánk ilyen lesz:

I. $4000\ \mathbf{c}_1 + 1000\ \mathbf{v}_1 + 1000\ \mathbf{m}_1 = 6000\ \mathbf{T}$
II. $2000\ \mathbf{c}_2 + 500\ \mathbf{v}_2 + 500\ \mathbf{m}_2 = 3000\ \mathbf{F}$

Nyilvánvaló, hogy a 6000 értékű termelési eszközből 4000 az I. osztályon belül marad, felhasználása ezen osztályon belül történik, mert itt 4000 értékű elhasznált termelési eszközt kell pótolni. Az I. osztály munkabérköltségének és az itt termelt értéktöbbletnek megfelelő 2000 értékű ($1000\ \mathbf{v}_1 + 1000\ \mathbf{m}_1$) termelési eszközt azonban már nem lehet az I. osztályon belül felhasználni. A munkások munkabérükért és a tőkések értéktöbbletükért ugyanis fogyasztási cikkeket kívánnak vásárolni. Az I. osztályon belül tehát szükséglet jelentkezik 2000 értékű fogyasztási cikk iránt, és ugyanilyen értékben termelésieszköz-kínálat képződik.

A II. osztályban megtermelt 3000 értékű fogyasztási cikkből csak 1000 értékű realizálható a I. osztályon belül, vagyis annyi, amennyi ezen osztály $\mathbf{v} + \mathbf{m}$-je. A II. osztály által felhasznált 2000 értékű állandótőke-értéknek megfelelő fogyasztási cikkre nincs szükség a II. osztályon belül, viszont itt is pótolni kell az elhasznált termelési eszközöket 2000 értékben. Ezeket a II. osztály tőkései csak az I. osztálytól kaphatják meg. Sémánk szerint a II. osztálynak ugyanilyen értékű fogyasztásicikk-kínálata van, a két osztály közötti árucsere tehát nemcsak szükségszerű, hanem zavartalan is. Hiszen az I. osztályban pontosan akkora összegű kielégítetlen kereslet jelentkezik fogyasztási cikkek iránt ($\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_1$), mint amekkora összegű itt a termelésieszköz-kínálat. A II. osztály állandó tőkéje ($\mathbf{c}_2$) pedig éppen egyenlő az I. osztály fogyasztási cikkek iránti szükségletével ($\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_1$).

K: Mi tehát ebben az esetben az alapvető egyensúlyi feltétel a két osztály között?

V: A kétszektoros egyszerű újratermelés alapvető egyensúlyi feltétele az, hogy a II. osztályban felhasznált állandó tőke

értékben egyenlő legyen az I. osztály változó tőkéjének és értéktöbbletének összegével. **Ez az alapegyenlet:** $c_2 = v_1 + m_1$.

c) TOVÁBBI FONTOS EGYENSÚLYI FELTÉTELEK

Ebből az alapvető egyenletből tisztán matematikai alapon is **két másik fontos egyenlőség következik.** Ha a II. osztály állandó tőkéje érték szerint egyenlő az I. osztály változó tőkéjének és értéktöbbletének összegével, akkor a termelési eszközök termelését (6000 **T**) a két osztályban felhasznált állandó tőkék pótlási szükséglete határolja be. Ebből viszont az következik, hogy pontosan annyi fogyasztási cikket (3000 **F**) termeltek, amennyi mindkét osztály munkásainak és tőkéseinek fogyasztási cikkek iránti összkereslete kielégítéséhez szükséges.

F: Fogalmazza meg a fenti két egyensúlyi feltételt. Írja fel azokat képletben.

V: 1. Annyi termelési eszközt kell termelni, amennyire az elhasznált állandó tőkék pótlásához mindkét osztályban szükség van. Képletben: $T = c_1 + c_2$.
2. Annyi fogyasztási cikket kell termelni, amennyire mindkét osztály munkásainak és tőkéseinek fizetőképes kereslete van. Képletben: $F = (v_1 + m_1) + (v_2 + m_2)$.

Ezekből a megállapításokból viszont az a következtetés adódik, hogy egyszerű újratermelés esetén az **egész** nemzeti jövedelmet fogyasztási cikkek vásárlására fordítják. Ebben az esetben **az egész nemzeti jövedelem** fogyasztási cikkekben testesül meg, azt teljes egészében elfogyasztják, felhalmozás nincs.

7. EGYENSÚLYI FELTÉTELEK BŐVÍTETT ÚJRATERMELÉS ESETÉN

Bővített újratermelés esetén — mint tudjuk — felhalmozás is van. Az első osztály értéktöbbletének egy részét az állandó tőke bővítésére fordítják, és csak a fennmaradó részt cserélik ki fogyasztási cikkekre. Bővített újratermelés tehát lehetetlen, ha $v_1 + m_1 = c_2$. Továbbá, ugyanúgy lehetetlen a bővített újratermelés, amely mindenekelőtt a tőke és a termelőkapacitások bővítését jelenti, ha $T = c_1 + c_2$.

K: Bővített újratermelés esetén miért nem érvényesülnek az egyszerű újratermelés egyensúlyi feltételei?

V: Azért, mert **a) több termelési eszközt** kell termelni, mint amennyi a mindkét osztály által elhasznált termelési eszközök ($c_1 + c_2$) pótlásához szükséges ($T > c_1 + c_2$), és **b) kevesebb fogyasztási cikket** kell termelni, mint a nemzeti jövedelem ($F < v_1 + m_1 + v_2 + m_2$).

Bővített újratermelés esetén a nemzeti jövedelemnek csak egy részét használják fel személyes fogyasztásra, a másik részét a két osztály állandó tőkéjének bővítésére fordítják. Ez a rész tehát termelési eszközök formájában kell hogy létezzen. Az egyszerű újratermeléssel szemben, bővített újratermelés esetén ezért a nemzeti jövedelem fogyasztási cikkekből és termelési eszközökből kell hogy álljon.

a) A BŐVÍTETT ÚJRATERMELÉS ALAPEGYENLETE

A fentiekkel azonban csupán annyit mondottunk, hogy bővített újratermelés esetén az egyszerű újratermelés egyensúlyi feltételei **nem** érvényesülnek. **De melyek a bővített újratermelés egyensúlyi feltételei?** Ezt a problémát is egy számszerű példa segítségével fogjuk megoldani. Legyen ez a következő.

$$\text{I. } 4400\ c_1 + 1100\ v_1 + 1100\ m_1 = 6600\ T$$
$$\text{II. } 1600\ c_2 + 800\ v_2 + 800\ m_2 = 3200\ F.$$

Korábban megjegyeztük, hogy bővített újratermelésnél **az értéktöbblet három részre bomlik:** $m = m_c + m_v + m_k$. Tegyük fel, hogy az I. osztály tőkései az értéktöbblet felét halmozzák fel, és a tőke értékösszetétele változatlan marad. Így az I. osztályban az 550 felhalmozásra szánt értéktöbbletből 440 jut az állandó, 110 pedig a változó tőke bővítésére. Így az I. osztály 6600 értékű termékének felosztása:

$$\text{I. } 4400\ c_1 + 1100\ v_1 + 440\ m_{1c} + 110\ m_{1v} + 550\ m_{1k} = 6600\ T.$$

Az I. osztály felhalmozása **meghatározza** a II. osztály akkumulációs lehetőségét is. Példánkban az I. osztály $1100\ v_1 + 110\ m_{1v} + 550\ m_{1k}$, vagyis 1760 értékű termelési eszközt kínál a II. osztálynak. **Egyensúly csak akkor lehetséges,** ha a II. osztályban is 1760 értékű termelési eszközt használnak fel. A

II. osztály 1600 $\mathbf{c}_2$ eredeti állandó tőkéjét tehát 160 egységgel ke'l bővíteni. Az ehhez szükséges termelési eszközök megvannak. Ha a bővítés megvalósul, a két osztály között egyensúly lesz. A II. osztály termékértékének rendeltetése szerinti felosztása (most is feltételezzük, hogy a tőke értékösszetétele nem változik) a következő:

II. $1600\ \mathbf{c}_2 + 800\ \mathbf{v}_2 + 160\ \mathbf{m}_{2c} + 80\ \mathbf{m}_{2v} + 560\ \mathbf{m}_{2k} = 3200\ \mathbf{F}$.

A fentiekből látható, hogy a II. osztály $1600\ \mathbf{c}_2 + 160\ \mathbf{m}_{2c}$ értékű fogyasztási cikket kínál az I. osztálynak, az I. osztály pedig $1100\ \mathbf{v}_1 + 110\ \mathbf{m}_{1v} + 550\ \mathbf{m}_{1k}$ értékű termelési eszközt a II. osztálynak.

K: Mi tehát a két osztály közötti csere zavartalan realizálásának alapvető egyensúlyi követelménye? (Írja fel képletben!)

V: A II. osztály termelési eszközeinek pótlása ($\mathbf{c}_2$) és bővítése ($\mathbf{m}_{2c}$) egyenlő legyen az I. osztály által a II. osztálynak kínált termelési eszközök teljes értékösszegével ($\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + + \mathbf{m}_{1k}$). (Képletben: $\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c} = \mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k}$.)

b) TOVÁBBI FONTOS EGYENSÚLYI FELTÉTELEK

Ha a fenti egyensúlyi követelmény teljesül, akkor pontosan annyi termelési eszközt gyártanak (6600 **T**), mint amennyire mindkét osztálynak szüksége van ($4400\ \mathbf{c}_1 + 440\ \mathbf{m}_{1c}$) + + ($1600\ \mathbf{c}_2 + 160\ \mathbf{m}_{2c}$). Vagyis a megtermelt termelési eszközök értéke egyenlő a termelési eszközök pótlásának és bővítésének teljes összegével. Továbbá pontosan annyi fogyasztási cikket termelnek, mint amennyire mindkét osztálynak szüksége van ($1100\ \mathbf{v}_1 + 110\ \mathbf{m}_{1v} + 550\ \mathbf{m}_{1k}$) + ($800\ \mathbf{v}_2 + 80\ \mathbf{m}_{2v} + + 560\ \mathbf{m}_{2k}$). Vagyis a megtermelt fogyasztási cikkek értéke egyenlő a két osztály tőkéseinek és megnövekedett számú munkásainak fogyasztási cikkek iránti fizetőképes keresletével. A bővített újratermelés alapegyenlőségéből adódó további két fontos egyensúlyi feltétel tehát az, hogy: **a)** a megtermelt termelési eszközök értéke **egyenlő legyen** a két osztály termelési eszközök iránti szükségletével (pótlás plusz bővítés), azaz $\mathbf{T} = = (\mathbf{c}_1 + \mathbf{m}_{1c}) + (\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c})$; és **b)** a megtermelt fogyasztási cikkek értéke **egyenlő legyen** a két osztály tőkéseinek és megnövekedett számú munkásának fogyasztási cikkek iránti szükségletével, azaz $\mathbf{F} = (\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k}) + (\mathbf{v}_2 + \mathbf{m}_{2v} + \mathbf{m}_2)$.

Hosszú távon az aránytalanságokon keresztül haladó tőkés gazdaság mozgása mégis **valamiféle egyensúlyi állapotot eredményez. Rövid távon** azonban az újratermelés egyensúlyi követelményei rendszerint **nem valósulnak meg.** A válságelmélettel foglalkozó következő fejezetben látni fogjuk, hogy a tőkés gazdaság **ciklikusan** mozog. Ezek szerint ritkán fordul elő, hogy megvalósul a bővített újratermelés alapvető egyensúlyi követelménye: $\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c} = \mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k}$ (kétszektoros sémánál). A valóságban **az egyenletnek hol a bal, hol a jobb oldala nagyobb.** Mi lehet ennek a következménye?

Nézzük először azt az esetet, amikor $\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c}$ **kisebb,** mint $\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k}$. Tudjuk, hogy a $\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c}$ fogyasztási cikkekben testesül meg, de azokat termelési eszközökre akarják elcserélni. A $\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k}$ viszont termelési eszközökben testesül meg, és azokat fogyasztási cikkekre akarják elcserélni. Ebben az esetben azonban értékük nagyobb, mint a II. osztály által cserére kínált fogyasztási cikkek értéke.

K: Beszélhetünk-e itt termelési eszközök (az I. osztály) túltermeléséről?

R: Gondoljon arra, hogy a $\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k}$ az I. osztályban képződött és **fogyasztási cikket kereső** munkások és tőkések jövedelmeit jelenti.

V: Nem beszélhetünk a termelési eszközök túltermeléséről, hanem arról, hogy a fogyasztási cikkek iránti kereslet $(\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k})$ nagyobb, mint azok kínálata $(\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c})$.

E helyzetnek az lesz a következménye, hogy növekedni fog a fogyasztási cikkek termelőinek profitja is, s ez utóbbi — egyéb tényezők változatlansága mellett — a II. osztály beruházásainak növeléséhez vezethet. Pótlólagos beruházásokra ugyanis nemcsak a kedvező profitkilátások, hanem a meglevő technikai feltételek is (pótlólagos termelési eszközök állnak rendelkezésre) ösztönöznek, valamint az a körülmény is, hogy a fogyasztási cikkek emelkedő árai miatt relatíve alacsonyabb lehet a reálbér. A II. osztály pótlólagos beruházásai viszont a beruházási javak iránti kereslet fokozódásához vezetnek, ami serkentőleg hat az I. osztály termelésének növekedésére is. Ez pedig a $(\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k})$ további növelését, és így a fogyasz-

tási cikkek keresletének további emelkedését eredményezi. Ez utóbbi újból kedvezően hat a fogyasztási cikkek termelésére, ami ismét növeli a termelési eszközök iránti keresletet, és így tovább. **Konjunkturális folyamat bontakozhat ki** tehát nemcsak a II., hanem az I. osztályban is.

Ha az I. osztályban végrehajtott beruházások hatására az $\mathbf{m}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k}$ tartósan nagyobb lesz, mint a $\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c}$, akkor ez a konjunkturális folyamat hosszabb ideig is tarthat. Ezzel szemben, ha a fogyasztási cikkek áremelkedéséből adódó kedvező hatásra csak a II. osztályban eszközölnének pótlólagos beruházásokat, akkor a konjunktúra nagyon rövid ideig tartana. A konjunkturális folyamat időtartama tehát attól függ, hogy $\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1c} + \mathbf{m}_{1k}$ **nagymértékben és tartósan** nagyobb-e $\mathbf{c}_1 + \mathbf{m}_2$-nél, vagy pedig csak egyszer fordul elő, amikor is a pótlólagos beruházások **nem terjednek át** a II. osztályból az I. osztályba is. A termelés bővítésének ugyanis az I. osztályban is csak akkor van értelme, ha a fogyasztási cikkek termelését szolgálja. A két osztály termelése tehát nem szakadhat el egymástól. Ha nő az I. osztály termelése, előbb-utóbb növekednie kell a II. osztály termelésének is. Eközben az alapegyenlet bal és jobb oldala közti különbség ($\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c} < \mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1c} + \mathbf{m}_{1k}$) **fokozatosan megszűnik,** s ez előbb-utóbb a **konjunktúra fokozatos gyengüléséhez,** ill. megszűnéséhez, és egy dekonjunkturális folyamat megindításához vezethet. Abban az esetben például, ha — értékarányos árak mellett — az **alapegyenlet jobb oldala kisebb** lesz, mint bal oldala (vagyis $\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c} > \mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k}$).

K: Ebben az esetben valószínű-e a rossz gazdasági helyzet bekövetkezése?

R: Abból kell kiindulni, hogy $\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k}$ mindig a fogyasztási cikkek iránti reális keresletet jelent. Ha ez kisebb. mint $\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_2$, akkor a fogyasztási cikkek kínálata nagyobb keresletüknél. Vagyis több fogyasztási cikket termelnek, mint amennyit értékükön megvásárolnak, ezért a fogyasztási cikkek ára csökken (érték alá süllyed), ez csökkenti a II. osztály tőkéseinek profitját, ami a beruházások csökkenésével, tehát a termelési eszközök iránti kereslet csökkenésével járhat, ez tovább csökkentheti a termelési eszközök árait, az I. osztály tőkéseinek profitját, ami miatt itt sem ruháznak be és így tovább.

V: Ebben az esetben valószínű a **dekonjunktúra** kibontakozása.

Az a kérdés, hogy ez a **dekonjunkturális** folyamat meddig tarthat. Nyilvánvaló, hogy **a fogyasztási cikkek keresletének csökkenését** korlátozza a tőkések viszonylag rugalmatlan fogyasztása, azaz a fogyasztási cikkek kereslete nem csökken annyira, mint kínálatuk. Többek között emiatt is az egyenlet bal oldala előbb-utóbb ismét pillanatnyilag ugyanakkora, azután kisebb lesz, mint a jobb oldala. Ezzel pedig fokozatosan szűnik a dekonjunktúra és ismét kezdetét veszi a konjunktúra időszaka. A tőkés gazdaságban tehát **a konjunkturális és dekonjunkturális időszakok szükségszerűen váltogatják egymást.**

8. A RUGALMATLAN TŐKÉS FOGYASZTÁS JELENTŐSÉGE

Eddigi elemzésünk azon alapult, hogy a tőkések személyes fogyasztása rugalmas. Próbáljuk most **elvetni ezt a feltevést,** és vegyük figyelembe a valóságos helyzetet, hogy **a tőkések fogyasztása nem rugalmas.** Hiszen nem igaz, hogy a tőkések az értéktöbbletnek a felhalmozáson felül megmaradó részét teljes egészében személyes fogyasztásra fordítják. Talán így volt ez a kapitalizmus kezdeti szakaszában, amikor a megtermelt értéktöbblet tömege sokkal kisebb volt a mainál, és a felhalmozás az értéktöbblet nagyobb részét emésztette fel. Ezért akkor a tőkések — szükségszerűen — nagy erénynek tartották a takarékosságot, a pazarló életmódtól való tartózkodást. Azóta azonban lényegesen megváltozott a helyzet. Az értéktöbblet tömegének növekedése miatt a felhalmozás és a tőkések személyes fogyasztása közti ellentét alig hat, sőt napjainkban a takarékosság helyett **a pazarlás lett az erény.** Az értéktöbblet felhalmozáson felüli részének elfogyasztása azonban — ennek ellenére — korántsem magától értetődő. A tőkések fogyasztása — telítettsége miatt — kevéssé függ az értéktöbblet változásaitól, és bár természetesen változik, de távolról sem rugalmas. Hogyan hat ez a körülmény az újratermelés egyensúlyi feltételeire? E kérdés megoldása végett induljunk ki ismert bővített újratermelési sémánkból.

I. $4400\ c_1 + 1100\ v_1 + 1100\ m_1 = 6600\ \mathbf{T},$

II. $1600\ \mathbf{c_2} + 800\ \mathbf{v_2} + 800\ \mathbf{m_2} = 3200\ \mathbf{F}.$

Tegyük fel, hogy az I. osztályban az értéktöbblet felét használják fel a **c** és a **v** bővítésére, a II. osztály pedig alkalmazkodik az I. osztály felhalmozásához. (A tőkeösszetétel nem változik.) Ebben az esetben:

$$\text{I. } 4400\ \mathbf{c}_1 + 440\ \mathbf{m}_{1c} + 1100\ \mathbf{v}_1 + 110\ \mathbf{m}_{1v} + 550\ \mathbf{m}_{2k} = 6600\ \mathbf{T},$$

$$\text{II. } 1600\ \mathbf{c}_2 + 160\ \mathbf{m}_{2c} + 800\ \mathbf{v}_2 + 80\ \mathbf{m}_{2v} + 560\ \mathbf{m}_{2k} = 3200\ \mathbf{F}.$$

Látható, hogy a két osztályban a tőkések személyes fogyasztása ($550\ \mathbf{m}_{1k} + 560\ \mathbf{m}_{2k}$) = 1110 egység. A felhalmozás után (a következő termelési periódusban) az alábbi termelési kapacitások állnak rendelkezésre:

I. $4840\ \mathbf{c}_1 + 1210\ \mathbf{v}_1$ és II. $1760\ \mathbf{c}_2 + 880\ \mathbf{v}_2$.

Ha az értéktöbbletráta nem változik, akkor az I. osztályban 1210, a II. osztályban pedig 880 értéktöbblet keletkezik:

$$\text{I. } 4840\ \mathbf{c}_1 + 1210\ \mathbf{v}_1 + 1210\ \mathbf{m}_1 = 7260\ \mathbf{T}.$$

$$\text{II. } 1760\ \mathbf{c}_2 + 880\ \mathbf{v}_2 + 880\ \mathbf{m}_2 = 3520\ \mathbf{F}.$$

a) RUGALMATLAN TŐKÉS FOGYASZTÁS ÉS GAZDASÁGI EGYENSULY

Ha a tőkések fogyasztása nem változik, és a bővített újratermelés alapegyenletében foglalt fenti követelmények feltétlenül érvényesülnek, akkor a társadalmi termék érték szerinti felbontása (a felhalmozás után) az alábbi lesz:

$$\text{I. } 4840\ \mathbf{c}_1 + 1210\ \mathbf{v}_1 + (528\ \mathbf{m}_{1c} + 132\ \mathbf{m}_{1v} + 550\ \mathbf{m}_{1k}) = 7260\ \mathbf{T},$$

$$\text{II. } 1760\ \mathbf{c}_2 + 880\ \mathbf{v}_2 + (132\ \mathbf{m}_{2c} + 66\ \mathbf{m}_{2v} + 560\ \mathbf{m}_{2k}) = 3520\ \mathbf{F}.$$

Ebben az esetben betartottuk a bővített újratermelés egyenletében foglalt egyensúlyi követelményeket, mert $\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c} = \mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k}$, hiszen a 7260 értékű termelési eszközből 4840 az elhasznált termelési eszközök pótlására, 528 a termelési eszközök bővítésére szolgál az I. osztályon belül. A II. osztály felé összesen ($1210\ \mathbf{v}_1 + 132\ \mathbf{m}_{1v} + 550\ \mathbf{m}_{1k}$) értékű ter-

melési eszközt kínálnak. Ahhoz, hogy értékarányos csere valósuljon meg a két osztály között, arra van szükség, hogy a II. osztály annyi termelési eszközt keressen, amennyit az I. osztály neki kínál. A II. osztályban tehát az 1760 $\mathbf{c}_2$ pótlása mellett a termelési eszközöket 132 értékegységgel kellett volna bővíteni, mert csak így lehet 1760 $\mathbf{c}_2 + 132\ \mathbf{m}_{2c} = 1210\ \mathbf{v}_1 + 132\ \mathbf{m}_{1v} + 550\ \mathbf{m}_{1k}$. Ezek szerint:

K: Realizálható-e a társadalmi termék maradéktalanul? Vagyis létrejött-e az egyensúlyi állapot?

R: Gondoljon a fogyasztási cikkek kínálatának és keresletének alakulására.

V: **Az egyensúlyi állapot nem jött létre,** mert a megtermelt termelési eszközök értéke (7260) egyenlő ugyan a termelési eszközök iránti kereslettel (4840 $\mathbf{c}_1 + 1760\ \mathbf{c}_2 + 528\ \mathbf{m}_{1c} + 132\ \mathbf{m}_{1c}$), de a fogyasztási cikkekből 122 értékegységnyi **felesleg** mutatkozik.

A megtermelt fogyasztási cikkek értéke ugyanis 3520, a kereslet iránt viszont ennél kisebb, 3398 (mert: 1210 $\mathbf{v}_1 + 880\ \mathbf{v}_2 + 132\ \mathbf{m}_{1v} + 66\ \mathbf{m}_{2v} + 550\ \mathbf{m}_{1k} + 560\ \mathbf{m}_{2k} = 3398$). Vagyis a fogyasztási cikkek feleslege 3520 — 3398 = 122 értékegység. **Nincs tehát egyensúly** a fogyasztási cikkek termelése és kereslete között. Ez a körülmény nagyobb zavarok okozója lehet, mert a II. osztály **túltermelése** miatt előbb-utóbb csökkenti a fogyasztási cikkek termelését, ami majd arra vezet, hogy a II. osztály tőkései kevesebb termelési eszközt fognak vásárolni az I. osztálytól. Így derül majd ki, hogy a termelési eszközökből is túl sokat termeltek, és ez az I. osztály termelésének csökkentéséhez vezet, ami visszahat a II. osztály termelésének további csökkentésére, és így tovább.

A tőkések konstans személyes fogyasztása esetén tehát a bővített újratermelés alapegyenletében foglalt egyensúlyi követelmények teljesülése mellett sem valósulhat meg értékarányos csere, és — egyéb körülmények változatlansága mellett — nem jön létre az egyensúly sem, mert felesleg mutatkozik a fogyasztási cikkekben. Mi az oka ennek a feleslegnek? Egyszerűen az, hogy példánk szerint a **bérek** ($\mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{2v}$) **kisebb** mértékben (132 + 66 = 198) **emelkedtek, mint a fogyasztási cikkek** termelése, ami 3200-ról 3520-ra növekedett. A fogyasztási cikkek növekménye 320 egységből áll, ami 122 egységgel haladja meg a

bérnövekményt. Más szavakkal, a fogyasztási cikkek termelése gyorsabban emelkedett, mint keresletük. Az alapegyenlet követelményeinek betartása csak akkor biztosítja **automatikusan** az egyensúlyi állapot fenntartását, ha **a tőkések fogyasztása rugalmas.** Ha ez a fogyasztás merev, akkor ügyelni kell arra, hogy a fogyasztási cikkek termelése és kereslete **együtt és azonos mértékben** változzon.

Ha merev tőkés fogyasztást tételezünk fel, akkor a fogyasztási cikkek keresletének növekedése csak a bérek növekedéséből fakadhat, és ez utóbbihoz kell alkalmazkodnia a II. osztály termelésnövekedésének. Itt tehát **a bővített újratermelés egy negyedik feltételére** bukkantunk rá.

K: Milyen feltételről van szó?

V: Ha a tőkések fogyasztása konstans, akkor a fogyasztási cikkek növekményének a **bérek növekményével** kell egyenlőnek lennie.

b) A $\Delta \mathbf{F} = \Delta \mathbf{V} + \Delta \mathbf{M}_k$ ÖSSZEFÜGGÉS TARTALMA

A tőkések fogyasztása azonban nem konstans, hanem rugalmatlan. Ha Δ **F**-fel jelölnénk a fogyasztási cikkek termelésének növekedését, és Δ **V**-vel az összbér, $\Delta \mathbf{M}_k$-val pedig a tőkés fogyasztás esetleges növekményét, akkor a fenti egyensúlyi követelmény így írható fel: $\Delta \mathbf{F} = \Delta \mathbf{V} + \Delta \mathbf{M}_k$. Ez csak némileg változó tőkés fogyasztás esetén értelmezendő, mert ha a tőkések fogyasztása teljesen rugalmatlan, akkor a $\Delta \mathbf{M}_k$ kihagyható, és így végeredményben az egyensúlyi követelmény: $\Delta \mathbf{F} = \Delta \mathbf{V}$. Ez természetesen csak változatlan csereértékű pénz esetén értendő. A $\Delta \mathbf{F} = \Delta \mathbf{V}$ követelmény azt jelenti, hogy **a fogyasztási cikkek realizálhatóságát főleg a bérek növekedése határolja be.**

A kapitalizmusban azonban **a bérek növekedését az értéktöbblettörvény működése mindig behatárolja.** Ezért a $\Delta \mathbf{F} = \Delta \mathbf{V}$ követelmény érvényesülése tőkés viszonyok között távolról sem magától értetődő kérdés. Tegyük fel, hogy az újratermelés egyensúlyi követelményeinek hatására a **v** tényleges növekedése igazodik a fogyasztási cikkek termelésének emelkedéséhez, tehát érvényesül a $\Delta \mathbf{F} = \Delta \mathbf{V}$ összefüggés. Ha a **v** arányának ezen emelkedése az **m** arányának csökkenését vonja maga után, akkor miközben a **v** alkalmazkodik a fogyasztási cikkek termelésének emelkedéséhez, rosszabbodik a tőke ren-

tabilitási foka. Ezért előbb-utóbb a II. osztály termelése vissza fog esni, ami majd az egész újratermelés megtorpanását eredményezi. Következésképpen előbb-utóbb a **v** aránya is csökkenni fog, és ez az előbbinél kisebb **F** realizálását teszi lehetővé.

Általában igaz, hogy ha a Δ **F**-nek megfelelő bérhányad növekedése a tőke értékesülési feltételeinek rovására valósítható meg, akkor biztosra vehetjük, hogy a **v** tényleges növekedése a szükségesnél (tehát a Δ **F** realizálásához szükségesnél) kisebb lesz, ami fogyasztási cikkekből eladatlan készletek képzéséhez, vagy a meglevő készletek halmozódásához vezet. Ez fékezőleg hat az egész termelésre. Itt tehát **a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás** sajátos megnyilvánulásáról van szó, amely kapacitáskihasználatlansághoz, vagy a termelőerőknek a lehetségesnél lassúbb fejlődéséhez vezet.

K: Milyen következtetés vonható le a fentiekből a II. osztály lehetséges növekedési ütemére vonatkozóan tőkés viszonyok között?

V: A II. osztály termelésének **csak olyan mértékű növekedése lehetséges a kapitalizmusban, amely a tőke értékesülési törekvéseivel még összeegyeztethető.** Ez bizonyos körülmények között az egész termelés átlagos növekedési üteme számára szűk korlátot szabhat.

9. EGYENSÚLYI FELTÉTELEK A HADITERMELÉS LÉTE ESETÉN

A konstans tőkés fogyasztás bekapcsolása vizsgálatunkba lehetővé tette a tőkés újratermelés egyik jellegzetes ellentmondásának feltárását. Újabb súlyos ellentmondásokra találhatunk azonban, ha figyelembe vesszük a **haditermelés** létét is. Ezzel még reálisabbá válik a tőkés újratermelés egyensúlyi feltételeiről alkotott képünk. Vezessük be tehát vizsgálatunkba a fentiekben ismertetett **háromszektoros modellt.**

a) AZ EGYSZERŰ ÚJRATERMELÉS ESETE

Nyilvánvaló, hogy háromszektoros modellnél a kétszektoros egyszerű újratermelés egyensúlyi követelményei nem érvényesülhetnek. A III. szektor termelési eszközök iránti igényeit is (c_3) ki kell elégíteni. Így a ($v_1 + m_1$)-nek nagyobbnak kell

lennie a c_2-nél. Ugyanúgy a $T = c_1 + c_2$ egyenlőség sem érvényesülhet, mert most a III. osztály számára is biztosítani kell az állandó tőkét (c_3), így a termelési eszközök értékének nagyobbnak kell lennie, mint ($c_1 + c_2$). Továbbá, annak ellenére, hogy egyszerű újratermelésről van szó, a fogyasztási cikkek értékösszege nem lehet egyenlő a nemzeti jövedelemmel, mert ez utóbbinak egy részét az állam — adók útján — elvonja és (feltételezésünk szerint) hadikiadásokra fordítja. Így a nemzeti jövedelemnek szükségképpen nagyobbnak kell lennie **F**-nél.

De vajon az egyszerű újratermelés **milyen új egyensúlyi feltételeire van szükség** haditermelés léte esetén? Ha feltételezzük, hogy mindhárom osztályban az értéktöbblet felét vonja el a tőkésállam (m_{1a}), és egész adóbevételét hadianyagok vásárlására fordítja, akkor ennek alapján a következő sémát konstruálhatjuk:

I. $4000\ c_1 + 1000\ v_1 + 500\ m_{1k} + 500\ m_{1a} = 6000\ T$

II. $1500\ c_2 + 750\ v_2 + 375\ m_{2k} + 375\ m_{2a} = 3000\ F$

III. $500\ c_3 + 250\ v_3 + 125\ m_{3k} + 125\ m_{3a} = 1000\ H.$

Látható, hogy az I. osztály $1000\ v_1 + 500\ m_{1k} + 500\ m_{1a} = 2000$ értékű termelési eszközt kínál. Az $500\ m_{1a}$ természetesen adó, de a valóságban termelési eszközök formájában létezik, amelyekkel most az állam rendelkezik. Sémánk szerint a II. és III. osztálynak $1500\ c_2$ és $500\ c_3$ értékű termelési eszközre van szüksége, hogy az egyszerű újratermelés folytatható legyen.

K: Egyensúlyban van-e ebben az esetben a szektorok között a **termelési eszközök kínálata és kereslete?**

V: Igen, mert: $c_2 + c_3 = v_1 + m_{1k} + m_{1a}$.

Egyszerű újratermelés és háromszektoros séma esetén tehát a szektorok közötti csere zavartalan véghezviteléhez szükséges alapvető egyensúlyi követelmény, hogy az I. osztály pontosan annyi termelési eszközt kínáljon, amennyire a II. és a III. osztálynak szüksége van. A fenti sémából azonban az is kiolvasható, hogy a megtermelt 2000 egységnyi ($1000\ m_1 + 750\ m_2 + 250\ m_3$) értéktöbbletet felét ($500\ m_{1a} + 375\ m_{2a} + 125\ m_{3a} = 1000\ a$) az állam vonja el. A fennmaradó privát

értéktöbbletet ($500\ \mathbf{m}_{1k} + 375\ \mathbf{m}_{2k} + 125\ \mathbf{m}_{3k} = 1000\ \mathbf{m}_k$) fogyasztási cikkek vásárlására fordítják. A fogyasztási cikkek összkereslete tehát $1000\ \mathbf{m}_k + 2000\ \mathbf{v} = \mathbf{3000}$, vagyis pontosan annyi, mint amennyi fogyasztási cikket termelnek (kínálnak), azaz 3000 **F**.

E: Egyszerű újratermelés és haditermelés léte esetén tehát milyen további egyensúlyi követelmény áll fenn?

V: Az, hogy a I. osztályban termelt fogyasztási cikkek értékben egyenlők legyenek a három szektor tőkés fogyasztására fordított értéktöbbletek ($\mathbf{m}_{1k} + \mathbf{m}_{2k} + \mathbf{m}_{3k}$) és a bérek ($\mathbf{v}_1 + \mathbf{v}_2 + \mathbf{v}_3$) összegével, és akkor egyenlő egymással a fogyasztási cikkek összkínálata és összkereslete, vagyis:

$$\mathbf{F} = (\mathbf{v}_1 + \mathbf{v}_2 + \mathbf{v}_3) + (\mathbf{m}_{1k} + \mathbf{m}_{2k} + \mathbf{m}_{3k}).$$

Emellett azonban még egy harmadik fontos **egyensúlyi követelmény** megvalósulása is szükséges ahhoz, hogy az egyensúly feltétlenül érvényesüljön. Ez a követelmény az elhasznált termelési eszközök pótlására irányuló kereslettel kapcsolatos, vagyis azzal, hogy összesen mennyi termelési eszközt **kell** termelni.

E: Hogyan fogalmazható meg ez az újabb egyensúlyi követelmény?

V: Úgy, hogy pontosan annyi termelési eszközt kell termelni, amennyi a három osztályban elhasznált termelési eszközök pótlására szükséges. Képletben: $\mathbf{T} = \mathbf{c}_1 + \mathbf{c}_2 + \mathbf{c}_3$ ($6000\ \mathbf{T} = 4000\ \mathbf{c}_1 + 1500\ \mathbf{c}_2 + 500\ \mathbf{c}_3$).

A kétszektoros modell esetén az egyes osztályok valóban kicserélték termékeiket egymással. A háromszektoros egyenlőségeknél viszont szoros értelemben vett cseréről csak az I. és a II. osztály között beszélhetünk. A III. osztály a $\mathbf{c}_3$ értékű hadianyagot nem az I. osztálynak adja el, amelytől az új termelési eszközöket vásárolja, hanem az államnak, és az államtól kapott pénzért vásárolja meg a számára szükséges termelési eszközöket. Az állam a III. osztály összes termékének vásárlására fordítja adóbevételét, példánkban az $500\ \mathbf{m}_{1a} + 375\ \mathbf{m}_{2a} + 125\ \mathbf{m}_{3a} = 1000\ \mathbf{a}$ összeget.

E: A fentiek alapján milyen újabb egyensúlyi követelmény állapítható meg?

V: Az, hogy az állam rendelkezzen annyi adóbevétellel, amennyi hadicikket termelnek. Képletben: $\mathbf{H} = \mathbf{m}_{1a} + \mathbf{m}_{2a} + \mathbf{m}_{3a}$. ($1000\ \mathbf{H} = 500\ \mathbf{m}_{1a} + 375\ \mathbf{m}_{2a} + 125\ \mathbf{m}_{3a}$).

b) A BŐVÍTETT ÚJRATERMELÉS ESETE

Most áttérünk a haditermelés feltételezése melletti **bővített újratermelés** egyensúlyi feltételeinek rövid áttekintésére. Ez viszonylag könnyebb feladat, mert a fentiekből megállapíthatjuk, hogy milyen egyensúlyi feltételekről van szó. A háromszektoros bővített újratermelési séma:

$$\text{I. } \mathbf{c}_1 + \mathbf{v}_1 + (\mathbf{m}_{1c} + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k} + \mathbf{m}_{1a}) = \mathbf{T}$$

$$\text{II. } \mathbf{c}_2 + \mathbf{v}_2 + (\mathbf{m}_{2c} + \mathbf{m}_{2v} + \mathbf{m}_{2k} + \mathbf{m}_{2a}) = \mathbf{F}$$

$$\text{III. } \mathbf{c}_3 + \mathbf{v}_3 + (\mathbf{m}_{3c} + \mathbf{m}_{3v} + \mathbf{m}_{3k} + \mathbf{m}_{3a}) = \mathbf{H}.$$

Itt tehát az értéktöbblet **négy részre** oszlik. Az első az állandó tőke ($\mathbf{m}_c$), a második a változó tőke ($\mathbf{m}_v$) bővítésére, a harmadik pedig a tőkések személyes fogyasztására ($\mathbf{m}_k$) szolgál. A negyedik rész az állami adó ($\mathbf{m}_a$). A fentiek szerint az I. osztály eladásra kínálandó termelési eszközeinek értékösszege: $(\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k} + \mathbf{m}_{1a})$. Ezzel szemben a két másik osztály összes termelésieszköz-szükséglete: $(\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c} + \mathbf{c}_3 + \mathbf{m}_{3c})$.

K: Mi lenne ebben az esetben az egyensúly elsőrendű feltétele?

V: Az, hogy az I. osztály saját termelési eszközeinek pótlásán kívül annyi termelési eszközt állítson elő, amennyi a két másik osztály termelésieszköz-szükséglete (pótlás + bővítés). Képletben: $\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k} + \mathbf{m}_{1a} = \mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c} + \mathbf{c}_3 + \mathbf{m}_{3c}$.

A sémából látható, hogy a **fogyasztási cikkek** vásárlására mindegyik osztályban a megtermelt új értéknek az adóbefizetésen és a termelési eszközök bővítésén felül megmaradó részét fordítják. A fogyasztási cikkek iránti összkereslet tehát: $\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k} + \mathbf{v}_2 + \mathbf{m}_{2v} + \mathbf{m}_{2k} + \mathbf{v}_3 + \mathbf{m}_{3v} + \mathbf{m}_{3k}$, és a fo-

gyasztási cikkek maradéktalan realizálása csak akkor biztosított, ha azokból pontosan ennyit termelnek. Ez a háromszektoros bővített újratermelés tehát egy újabb fontos egyensúlyi követelményt támaszt: a megtermelt fogyasztási cikkek értékének egyenlőnek kell lennie az új érték azon részével, amely az adóbefizetések és a termelési eszközök bővítésének levonása után megmarad. Képletben:

$\mathbf{F} = (\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k}) + (\mathbf{v}_2 + \mathbf{m}_{2v} + \mathbf{m}_{2k}) + (\mathbf{v}_3 + \mathbf{m}_{3v} + \mathbf{m}_{3k})$, ill.
$\mathbf{F} = \sum \mathbf{v} + \mathbf{m} - (\sum \mathbf{ma} + \sum \mathbf{mc})$, ahol
$\sum \mathbf{v} + \mathbf{m}$ = a nemzeti jövedelem,
$\sum \mathbf{ma}$ = az összadók,
$\sum \mathbf{mc}$ = az állandó tőke összes bővítése.

A szóban forgó sémánk alapján látható, hogy a **termelési eszközök** termelésének annyinak kell lenni, amennyi elegendő a három osztályban elhasznált termelési eszközök ($\mathbf{c}_1 + \mathbf{c}_2 + \mathbf{c}_3$) pótlására és bővítésére ($\mathbf{m}_{1c} + \mathbf{m}_{2c} + \mathbf{m}_{3c}$). Itt tehát megint egy fontos egyensúlyi követelmény került felszínre. Mégpedig az, hogy pontosan annyi termelési eszközt kell termelni, amennyi elegendő az elhasználódott termelési eszközök pótlására és bővítésére mindhárom osztályban. Képletben:

$\mathbf{T} = (\mathbf{c}_1 + \mathbf{c}_2 + \mathbf{c}_3) + (\mathbf{m}_{1c} + \mathbf{m}_{2c} + \mathbf{m}_{3c})$.

c) NÉHÁNY ÉRDEKES TANULSÁG

A haditermelés figyelembevétele az újratermelés vizsgálatában, több fontos tanulsággal szolgál. Először is arra hívja fel a figyelmünket, hogy a hadikiadásokat a nemzeti jövedelemből kell fedezni, és így abból kevesebb marad fogyasztásra és felhalmozásra. A haditermelés miatt tehát kevesebb anyagi erő fordítható termelési eszközök és fogyasztási cikkek termelésére.

További tanulság az, hogy az újratermelés egyensúlyi feltételei **nem mindig jelentenek ténylegesen a termelés osztályai közötti árucserét.** Vegyük például a $\mathbf{c}_2 + \mathbf{c}_3 = \mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k} + \mathbf{m}_{1a}$ alapegyenletet. Itt a termelés egyes osztályai között csak részben megy végbe olyan árucsere, amelynél az egyik osztály valóban árut ad a másik osztály árujáért.

K: A fenti háromszektoros újratermelési alapegyenleten belül szereplő $\mathbf{c}_3 = \mathbf{m}_{1a}$ miért nem tényleges árucsere?

V: Azért, mert az $\mathbf{m}_{1a}$ értékű termelési eszköz valóban eljut a III. osztályba, a $\mathbf{c}_3$ értékű **hadianyag** viszont nem jut el a termelés I. osztályába, hiszen ott erre nincs szükség.

Következésképpen nem beszélhetünk kölcsönös árucserekapcsolatokról a békés termelésre szolgáló szektorok (I. és II. osztály) és a haditermelés (III. osztály) között, mert az I. és a II. szektor egyoldalúan kapcsolódik a III. szektorhoz. Termelési eszközökkel és fogyasztási cikkekkel hozzájárulnak ugyan a III. szektor „termékének" létrehozásához, de az a „termék" sohasem kerül vissza az első két szektorhoz, végérvényesen kiesik a gazdaság vérkeringéséből, egyetlen „fogyasztója" az állam.

A haditermeléstől függetlenül is problematikus a kölcsönös árucsere-kapcsolatok megvalósulása az újratermelés különböző ágazatai között. Ha a termelésnek csak I. és II. osztályát különböztetjük meg, akkor a két osztálynak **egymás áruira szüksége van,** hiszen a két termelési osztály **csak egymással** állhat termelési kapcsolatban. Ha azonban az újratermelést **kettőnél több szektorra bontjuk,** akkor az egyes szektoroknak nem mindig van szükségük az **egymás által** előállított árukra. **A** ágazat például nagy értékben eladhat árut **B** ágazatnak anélkül, hogy **B** ágazatnak szüksége volna ugyanilyen értékben **A** ágazat termékeire. Minél több agazatra bontjuk a termelést, annál inkább így lesz ez.

Éppen ezért **a pénzügyi kapcsolatok fontos szerepet játszanak** az újratermelés folyamatában. Példánkban az $\mathbf{m}_1$ értékű termelési eszközt az I. osztály átadja a III. osztálynak, noha az I. osztálynak nincs szüksége hadianyagokra. Ez az „átadás" természetesen az állam közvetítésével történik, amely adót szed az I. osztálytól, és ebből a **pénzbevételből** fegyvert vásárol. A fegyvertermelők azután a kapott pénzből megvásárolják a fegyvergyártáshoz szükséges termelési eszközöket. Az I. osztály tehát **nem haditermékekért** adja a III. osztálynak a termelési eszközöket, hanem **pénzért.** Ez a körforgás állandóan ismétlődik. És nemcsak az I. és a III. osztály, hanem szinte minden termelőegység között.

Az I. és a III. szektor között fontos és — feltételezéseink szerint — nélkülözhetetlen az állami közvetítés, egyéb esetekben azonban nélkülözhető. Viszont minden esetben **pénzért adják el és pénzért vásárolják meg** az árukat akkor is, ha a cserében az egyes ágazatoknak véletlenül éppen egyforma értékben van szükségük az egymás által termelt árukra. A pénzügyi folyamatok tehát az ágazatok, termelési osztályok közötti

cserét akkor is lehetővé teszik, **ha az egyes ágazatoknak egymás áruira kölcsönösen egyáltalán nincs,** vagy nem egyforma mértékben van **szükségük.** Kettőnél több szektor léte esetén az egyensúly **globálisan** jön létre. Akkor alakul ki, ha bármely — mondjuk **K** — szektor által termelt és eladásra felkínált áruk értéke **megegyezik a többi szektornak ezen K** szektor áruival szemben értékben fellépő **keresletével.**

Itt tulajdonképpen a pénznek egyik sajátos tulajdonságáról van szó. Mégpedig arról, hogy a pénz **általános érték,** így általános használati értéke van, s ezért akkor is közvetíti az áruk forgalmát, ha a különböző ágazatoknak kölcsönösen nincs szükségük egymás használati értékeire, ill., ha azok értékben egymással nem egyenlőek.

10. A TŐKÉS ÚJRATERMELÉS TOVÁBBI HÁROM ÁLTALÁNOS EGYENSÚLYI FELTÉTELE

A tőkés újratermelés egyensúlyi feltételeinek vizsgálatát három további általános összefüggés megvilágításával kell folytatnunk. Ezek: az I. és II. osztály növekedési ütemének összefüggése, a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem aránya, valamint a felhalmozás és a fogyasztás aránya. Ha például az újratermelés már megtárgyalt egyensúlyi követelményei nem teljesülnek, akkor a beálló aránytalanságok érintik a két osztály dinamikáját. **Az I. és a II. osztály növekedési üteme azonban akkor is eltérhet, ha a fenti egyensúlyi követelmények teljes mértékben valóra válnak.** Ebből az következik, hogy a két osztály növekedési ütemét **egyéb tényezők is befolyásolják.**

a) AZ I. ÉS II. OSZTÁLY TERMELÉSNÖVEKEDÉSI ÜTEMÉT BEFOLYÁSOLÓ TOVÁBBI TÉNYEZŐK

Ennek vizsgálata átvezet bennünket egy másik problémakörbe. Eddig ugyanis a kérdés lényegében véve úgy vetődött fel, hogy amennyiben a termelés **alapigényessége** (technikai összefüggései) adott — akár egyszerű, akár bővített újratermelés esetén — **egy-egy adott évben** milyen feltételek mellett lehet egyensúlyban a tőkés újratermelés. Minthogy az újratermelés a termelés folytonos ismétlődését jelenti, ezért egyensúlyi feltételeinek elemzésekor gondolni kell e folyamatra, a fejlődésre, az újratermelés dinamikájára.

További lényeges egyensúlyi feltételek jelentkeznek, ha az

újratermelés folyamatát **dinamikusan** vizsgáljuk. Ilyenkor is érvényesülnie kell természetszerűleg az összes fenti egyensúlyi követelménynek, de ezen túlmenően további vizsgálatra szorul az I. és a II. osztály egymáshoz viszonyított növekedési üteme. Bizonyos esetekben ugyanis az egyensúly csak akkor jöhet létre, ha **az I. osztály gyorsabban fejlődik,** mint a II. osztály. De az is lehetséges, hogy éppen **a II. osztálynak kell gyorsabban fejlődnie.** Például az egyensúly alapvető feltétele bővített újratermelés esetén az, hogy a $\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c} = \mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k}$ követelmény teljesüljön. Ez azonban érvényre juthat úgy is, hogy az I. osztály a II. osztálynál pl. $10^0/_0$-kal gyorsabban növekszik, azaz adott évben pl. az I. osztály termelése $5{,}5^0/_0$-kal, a II. osztályé pedig $5^0/_0$-kal nő. Lehetséges-e, hogy a két osztály eltérő ütemű növekedése ellenére is **egyensúlyban** van a gazdaság?

Igen, lehetséges, és esetünkben ez a $10^0/_0$-os (ill. 0,5 pontos) ütemkülönbség az I. osztály javára az adott évben az újratermelés **dinamikus egyensúlyának egyik további feltétele.** Kérdés, mikor lesz **megfelelő** ez az ütemkülönbség. Ehhez figyelembe kell venni a termelés **forgó- és állótőke-igényességének** szerepét. A termelés anyag-, ill. állótőke-igényességén azt értjük, hogy bizonyos termékmennyiség előállítására mennyi **lekötött** anyag, ill. állótőke szükséges. Ez a lekötött anyag-, ill. állótőke-mennyiség és a megtermelt termék hányadosaként is kifejezhető. Általános képlete tehát $\frac{\mathbf{K}}{\mathbf{T}}$, ahol **K** a lekötött tőke, **T** pedig a segítségével létrehozott termék. Ha a $\frac{\mathbf{K}}{\mathbf{T}}$ hányados egyenlő 5-tel, akkor egységnyi értékű termék előállítására 5 egységnyi lekötött tőkére van szükség. Ez tehát a **tőkeigényesség** fogalma. Elvileg olyan technikai haladás mehet végbe, amely **a termelés anyag- és állótőke-igényességének növekedésével, csökkenésével, illetve változatlanságával jár együtt.**

Ha **az állótőke-igényesség nő,** akkor nyilvánvaló, hogy a beruházások **aránya** (a végtermék beruházásra fordított része) is emelkedik, a fordított esetben viszont csökken. Az állótőke-igényesség alakulása hatással van az állóeszközök **felhasználására** is, ami függ a termelésben lekötött állótőkétől, ez utóbbi pedig az állótőke-igényesség függvénye. Ha a termelés állóalap-igényessége emelkedik, akkor a **felhasznált** állótőkeérték gyorsabban nő, mint a termelt végtermék értéke, ill. akkor a végterméknek általában növekvő **hányadát** kell beruházásokra fordítani. A termelésieszköz-felhasználásnak a végtermékhez

viszonyított aránya attól is függ, hogy a termelés **anyagigényessége** hogyan alakul. Amennyiben ez nem változik lényegesen, a termelés állótőke-igényességének gyors növekedése a **pótlási alap** arányának növekedését váltja ki a végterméken belül. Ha pedig az anyagigényesség változása pontosan megfelel az állótőke-igényesség változásának, akkor a pótlási hányad pontosan úgy alakul, ahogyan az állótőke-igényesség változásából következik. Ez a pontos egyezés azonban gyakorlatilag **soha nem** fordul elő.

K: Hogyan alakul egyéb tényezők változatlansága mellett az I. és a II. osztály növekedési üteme, ha a termelés anyag- és állótőke-igényessége: **a)** emelkedik; **b)** csökken; **c)** változatlan marad?

V: Az **a)** esetben az I. osztály gyorsabban nő, mint a II., a **b)** esetben fordítva. A **c)** esetben az ütem azonos.

Gyakran olvashatjuk és még gyakrabban hallhatjuk azt, hogy ha a tőke értékösszetétele nő, akkor nő a végtermék pótlási alapja is, nőnek a beruházások, és ezzel együtt gyorsabb ütemben emelkedik az I. osztály termelése. Miből fakad ez a **téves felfogás?** Abból, hogy nem értik, hogy **a tőke értékösszetétele és a termelés tőkeigényessége nem egymással párhuzamosan mozgó nagyságok.** Az értékösszetétel emelkedése még egyáltalán nem feltételezi a termelés tőkeigényességének emelkedését. **Hosszú időszakban** a tőke összetétele tízszeresére is emelkedhet, miközben a termelés tőkeigényessége a felére csökken. A termelés tőkeigényessége nőhet is, meg csökkenhet is, és ennek hatására bekövetkezhet **bármelyik** termelési osztály gyorsabb ütemű fejlődése.

A termelés két osztályának fejlődési ütemét meghatározó **másik lényeges tényező** a technikai fejlődés **ütemváltása.** A tőke értékösszetételének emelkedése nem feltétlenül jelenti a technikai fejlődés ütemének gyorsulását, mert **azonos ütemű** technikai fejlődés is vezethet a tőke értékösszetételének növekedésére. A technikai fejlődés **gyorsulása** növeli a **beruházási rátát** (a bruttó beruházási összegnek a végtermékhez viszonyított arányát), ill. a bruttó felhalmozási rátát, ami az I. osztály termelésének gyorsabb ütemű emelkedését idézheti elő. A bruttó felhalmozási ráta növekedése a gyorsuló technikai fejlődés hatására lehet nagy és kis mértékű, vagy el is maradhat, attól függően, hogy a termelés tőkeigényessége hogyan változik.

Ha a technikai fejlődés úgy gyorsul fel, hogy a tőkeigényesség is **emelkedik,** akkor a bruttó felhalmozási ráta nagyon gyorsan emelkedik, és az I. osztály termelése a végtermékek termelésén belül sokkal gyorsabban nő, mint a II. osztályé. Ha viszont a gyorsuló technikai fejlődés mellett a tőkeigényesség **csökken,** még nem biztos, hogy a bruttó felhalmozási ráta is emelkedni fog, és hogy ezzel együtt az I. osztály termelésének növekedési üteme gyorsabb lesz. Ha a tőkeigényesség csökkenése **éppen ellensúlyozza** a gyorsuló technikai fejlődés hatását, akkor — egyéb tényezők változatlansága esetén — sem a ráta, sem az ütem nem fog változni. Itt több variáció képzelhető el.

A termelés célja **végső soron** a kapitalizmusban is a szükségletek kielégítése, amit a fogyasztási cikkek biztosítanak. A tőkésosztály számára mégis az a kedvező változat, ha a termelés I. osztálya nő gyorsabban. Ilyenkor ugyanis növekszik a bruttó felhalmozási ráta, és ezzel a felhalmozás aránya a nemzeti jövedelmen belül, **ami eleve a profit tömegének gyors növekedését jelenti.** Ha az I. osztály gyorsabban nő, akkor csaknem biztos, hogy a reálbérek a végterméknél és a nemzeti jövedelemnél is lassabban emelkednek. Ezt írja elő az ismert egyensúlyi követelmény. Azaz ilyenkor **az egyensúlyi állapot** — a kapitalizmusban természetesen az aránytalanságok átlagán keresztül — **gyorsan növekvő profit alapján jöhet létre.**

Rendszerint az tapasztalható, hogy a tőkésországok gazdasági fejlődése akkor gyors, ha az I. osztály gyorsabban fejlődik, mint a II. osztály. Ezzel szemben, amikor a termelés alapigényessége csökken, a nemzeti jövedelmen belül csökkenhet a bruttó felhalmozási ráta, sőt a felhalmozás aránya is. **Ilyenkor a profit tömege** a nemzeti jövedelem adott ütemű növekedése mellett **csak jóval lassabban növekedhet,** mint amikor a felhalmozási ráta nő. Tudjuk azonban, hogy a II. osztály gyorsabb növekedése egyben azt jelenti, hogy egyensúly csak akkor jöhet létre — eltekintve a külkereskedelmi kapcsolatoktól —, ha a reálbérek a nemzeti jövedelem, ill. a végtermék termelésénél gyorsabban emelkednek, hiszen a fogyasztási cikkek legfontosabb vásárlói a bérből élők. **Ilyenkor viszont a profit lassú ütemben nő, a felhalmozás és a tőkés személyes fogyasztás tömege akkor is nagyobb lehet, ha arányuk a nemzeti jövedelemhez képest csökken.** A fentiek alapján:

K: Ha egy tőkésországban a II. osztály termelése növekszik gyorsabban, hogyan alakul az egész gazdaság növekedési üteme? Milyen fontos következtetést vonhat le ebből?

V: Tapasztalható, hogy amikor a II osztály termelése növekszik gyorsabban, a tőkésországok gazdasága sokkal kisebb mértékben dinamikus. (Példa erre az Egyesült Államok gazdasága.) Ebből az is következik, hogy a tőkés újratermelés alakulását nem a társadalom, hanem **a tőke értékesülési szükségletei** határozzák meg.

Lehet, hogy a technikai haladás **semleges,** tehát nem gyakorol hatást a tőkemegtakarításra, de **elmélyíti a társadalmi munkamegosztást.** Ez szétválasztja az azelőtt egységes termelési folyamatokat, és így megváltoztatja a különböző termelő ágazatok besorolását az I. és a II. osztályba. A technikai haladás hatására egyre több olyan termelőtevékenység, amely korábban a II. osztályba tartozott, átkerül a termelési eszközök szférájába. Pusztán ez a folyamat is az I. osztály gyorsabb ütemű növekedését eredményezi.

b) A TÁRSADALMI TERMÉK ÉS A NEMZETI JÖVEDELEM ARÁNYÁNAK ALAKULÁSA

A két osztály egymáshoz viszonyított növekedési ütemének alakulásával kapcsolatos fejtegetéseink — értelemszerűen — a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem arányainak alakulására is vonatkoznak. A fejezet elején megmagyaráztuk e kategóriák tartalmát. A tőkés újratermelés korábbi elemzése során szerzett ismeretei alapján válaszolhat az alábbi kérdésekre is (a kérdések természetesen egyéb tényezők változatlansága mellett értelmezendők):

K: Mitől függ a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem egymáshoz viszonyított arányának alakulása?

V: Attól, hogy hogyan változik a termelés anyag-, energia-, és állóalap-igényessége (röviden: a tőkeigényesség).

K: Ha ez a tőkeigényesség **nő, csökken** vagy **változatlan,** akkor hogyan alakul a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem növekedésének aránya?

V: Ha **nő,** akkor a társadalmi termék a nemzeti jövedelemnél gyorsabb ütemben nő. (Ugyanez a helyzet akkor is, ha a termelés állótőke-igényessége nő, akkor ugyanis a pótlási alap amortizációs része nő gyorsabban a nemzeti jövede-

lemnél.) Ha pedig **csökken,** akkor éppen megfordítva, a nemzeti jövedelem nőhet gyorsabban a társadalmi terméknél. (Ugyanilyen hatású a termelés állótőke-igényességének a csökkenése is.) Ha **nem változik,** akkor ütemük is változatlanul aránylik egymáshoz.

c) A FELHALMOZÁS ÉS A FOGYASZTÁS ARÁNYÁNAK ALAKULÁSA

A termelés tőkeigényessége és a technikai fejlődés üteme fontos szerepet játszik **a felhalmozás és a fogyasztás arányának alakulásában is.** A végtermék értékén belül a bruttó felhalmozás értéke képviseli a megtermelt termelési eszközöket, ha eltekintünk attól, hogy a bruttó felhalmozáson belül a készletképzés részben a fogyasztási cikkek készletének a növekedését jelenti. A **fogyasztási cikkeknek** ez a készletnövekedése azonban aránylag kis százalékot ér el, és így a bruttó felhalmozás mozgása megközelítően tükrözi a termelési eszközök termelésének alakulását a végterméken belül. Tehát, a végtermékeken belül a termelésieszköz- és fogyasztásicikk-termelés növekedési ütemét jobban megérthetjük, ha a **bruttó felhalmozás** tényezőjét és azok hatását is megvizsgáljuk.

A bruttó felhalmozás legnagyobb részét — a tőkésországokban többnyire kb. 90%-át — a **bruttó beruházások** teszik ki. Ezért a termelési eszközök termelésének alakulását a végtermék termelésén belül alapjában véve a bruttó beruházások mozgásának a vizsgálatán keresztül érthetjük meg. Azt kell tehát elsősorban tisztáznunk, hogy a **beruházási ráta** (a bruttó beruházások aránya a végtermékhez) milyen tényezőktől függően változik.

Ha a beruházások aránya a termelésben lekötött állótőkékhez, ill. azok értékéhez képest (beruházási hányad) adott, akkor a termelés állótőke-igényességének emelkedése (a tőke—termelés-hányados növekedése) a beruházási ráta növekedését váltja ki. A termelés állótőke-igényességét befolyásoló tényezők közé tartozik többek között az is, hogy az ipar mennyire fejlett, milyen a termelés szerkezete, a technikai fejlődés evolúciós vagy revolúciós jellegű-e, hogyan alakul a munka termelékenysége az állótőkék és a fogyasztási cikkek termelésében stb. Ha e tényezők együttes hatásától függően a termelés tőkeigényessége változik, és ha a beruházásoknak a lekötött állótőkékhez viszonyított aránya változatlan, akkor — egyéb tényezők változat-

lansága mellett — a beruházási ráta nő, ha emelkedik a termelés állótőke-igényessége. Fordított esetben pedig csökken.

A beruházási rátát azonban **más tényezők** is befolyásolják. Ha például a technikai fejlődés gyorsul, a termelőberendezések **erkölcsi kopása adott tőkeigényesség mellett** is meggyorsul. Emiatt a termelőberendezések nagyobb százalékát kell évenként kicserélni, azaz megnő a **pótlás** keretében végrehajtott beruházások aránya a termelésben lekötött állótőkék értékéhez képest.

K: Itt a beruházási ráta mozgását befolyásoló további tényezővel van dolgunk. Melyik az?

V: A technikai fejlődés üteme. Pontosabban az, hogy ha az ütem gyorsul, akkor a beruházási ráta is nő, ha viszont lassul, akkor ez a ráta csökken.

A beruházási ráta tehát akkor nő, ha a technikai fejlődés üteme is gyorsul és a termelés állótőke-igényessége is emelkedik. **E két tényező azonban lehet egymással ellentétes hatású is.** Ha a technikai fejlődés gyorsul, de a termelés állótőke-igényessége csökken, akkor nem feltétlenül emelkedik a beruházási ráta. Hiába lesz nagyobb ugyanis pl. az amortizációs ráta, ill. a termelőberendezések kicserélésének gyakorisága és ezzel együtt a beruházások aránya a termelésben lekötött állótőkékhez képest, ha a termelés tőkeigényessége csökken, akkor a beruházások aránya a végtermékhez képest változatlan is maradhat.

A beruházási ráta alakulását befolyásoló további tényező a **profit alakulása**, ami a tőkés termelés célja. A termelés növelésére irányuló törekvés akkor erőteljes, ha a fejlesztés megfelelő profittal kecsegtet, viszont gyengül vagy eltűnik ez a törekvés, amikor a profitkilátások rosszak. A kapitalizmusban vannak olyan időszakok, amikor a beruházások aránya — mind a végtermékértékhez, mind a termelésben lekötött állóalapokhoz képest — nagyon magas, de az is előfordul, hogy **a beruházások értéke még az amortizációs alap értékét sem éri el.** A kapitalizmusban tehát megvan a tendencia **a túl nagy és az elégtelen arányú beruházásokra is.** Ezt tanúsítja a beruházásoknak a klasszikus tőkés ciklusban[2] tapasztalható hullámzása, amikor

[2] A tőkés gazdaság növekedéséről és ciklikus alakulásáról a következő (XV. és XVI.) fejezetekben még bőven lesz szó.

a jó konjunktúrában a beruházások aránya meredeken emelkedik, válság és depresszió idején pedig erőteljesen csökken.

K: A fentiek alapján még mitől függ a beruházási ráta alakulása?

V: A tőkés profit alakulásától, mert végső soron ez dönti el, hogy mennyire tömegesek és intenzívek a tőkéseknek a termelés növelésére irányuló törekvései.

A fentiekhez két fontos megjegyzést kell tenni. Az **egyik: a bruttó felhalmozás** arányának alakulását ugyanazok a tényezők határozzák meg, mint a bruttó beruházási ráta mozgását. A bruttó felhalmozáshoz azonban **a forgóeszközök készletének növelése** is hozzátartozik. Ezért a bruttó felhalmozási ráta függ a termelés forgóalap-igényességének alakulásától is. Ha ez nő, akkor a bruttó felhalmozási ráta emiatt is emelkedhet. A **másik** megjegyzés az, hogy a bruttó beruházásoknak csak egy része pótlás. A pótlást meghaladó nettó beruházások már a **nemzeti jövedelemből** képződnek. Ha tehát a nettó beruházási ráta nő, akkor ez alapjában véve **a nemzeti jövedelem fogyasztási hányadának a rovására történhet.** Minthogy ez utóbbi nagyobb részben a munkások és alkalmazottak, tehát a bérből élők fogyasztásából áll, ezért a nettó beruházások arányának növekedése a bérből élők fogyasztási hányadának a csökkenését feltételezi. Változatlan össztermelés esetén a nettó beruházási ráta emelkedése és a fogyasztási hányad csökkenése a bérből élők személyes fogyasztásának abszolút csökkenésével jár együtt.[3]

K: Ugyanolyan erős társadalmi-politikai korlátja lehet a beruházási ráta növekedésének **a termelékenység gyors növekedése esetén is?**

V: Nyilvánvalóan nem, mert a termelékenység növekedése esetén a **bruttó — és benne a nettó — beruházások arányának növekedése mellett a személyes fogyasztás üteme is növekedhet.**

[3] Ez pedig az osztályellentéteket élezi, politikai konfliktusok közvetlen kirobbanó oka lehet. Nagyjából ez a helyzet az utóbbi években lezajló, ún. **stagfláció** körülményei között, amikor több vezető tőkésországban a termelés stagnál vagy sokkal lassabban nő, mint korábban, az infláció viszont igen magas szinten mozog, és a beruházási tevékenység ösztönzése érdekében a tőkés kormányok — többek között — a reálbérek befagyasztására (esetleg lefölözésére) törekszenek.

11. A TŐKÉS GAZDASÁG EGYENSÚLYA ÉS A TŐKÉS ÉRDEK

a) A TŐKÉS VÁLLALATOK PROFITÉRDEKELTSÉGE

A rugalmatlan tőkés fogyasztás és a haditermelés figyelembevételével fontos megállapításokat tettünk a tőkés újratermelés egyensúlyi feltételei megvalósulásának ellentmondásos jellegére nézve. Most — **a kapitalista vállalat gazdasági érdekeltségének** vizsgálatunkba való bekapcsolásával — újabb lépést teszünk ebben az irányban. Ez ugyanis a tőkés újratermelés egyik lényeges egyensúlyi követelménye. Ha feltételezzük is, hogy a termelés folytatásához szükséges termelőkapacitások, anyagok és munkaerő elosztása az egyes ágazatok között tökéletesen megfelelő a fentiekben megfogalmazott újratermelési egyensúlyi feltételeknek, ez még nem jelenti azt, hogy feltétlenül **létrejönnek** a gazdasági egyensúlynak megfelelő termelési és fogyasztási arányok. Ehhez az is szükséges, hogy abban **a vállalatok érdekeltek legyenek.**

Ez a nyereségérdekeltség (profitérdekeltség) másként jelentkezett a szabadversenyes kapitalizmusban, mint a monopolkapitalizmusban. A **szabadversenyes** kapitalizmusban — amely tiszta formában soha nem jött létre, mert soha nem volt tökéletesen szabad verseny — az átlagos feltételekkel működő vállalat hosszabb időszakban reálisan átlagos profitra számíthatott, és arra is számított. Ez társadalmi átlagban arra az eredményre vezetett, hogy az egyes ágazatok vállalatai — átlagban — akkor találták meg számításaikat, ha a **társadalmi termelési árhoz** legalábbis közel álló áron tudtak eladni, mert ez az árszint biztosított az átlagos vállalat számára átlagos profitot.

K: Mi volt a szabadversenyes kapitalizmusban az egyensúly kialakulásának további feltétele?

V: Az, hogy az árak termelésiár-arányosak legyenek.

A **monopolkapitalizmusban** azonban ez a feltétel nem értelmezhető. A termelési árnál magasabb **monopolár** nem vezet feltétlenül a termelésnek a szükséges mértéken túli növekedésére, hiszen a monopóliumok termelésüket eleve visszatarthatják. Az sem biztos, hogy a termelési árnál alacsonyabb, nem monopolár a termelés csökkenését váltja ki. A mai kapitalizmusban a nem monopolizált, alacsony tőkekoncentrációjú te-

rületek vállalatai korlátozottabb lehetőségekkel rendelkeznek, ezért szerényebb, az átlagprofitnál kisebb profitrátával kell megelégedniük. Itt tehát a termelési árnál is kisebb ár nem okoz feltétlenül jelentős fennakadást. A vállalatok profitérdekeltsége miatt az egyensúly kialakulásához nem **pontosan** termelésiár-arányos árakra, hanem olyan árakra van szükség, amelyek **mindegyik ágazat számára biztosítanak profitot, bár ágazatonként távolról sem átlagost.**

Ha minden lehetséges esetet figyelembe véve kívánjuk megfogalmazni a most tárgyalt egyensúlyi követelményt, akkor csak annyit mondhatunk, hogy az áraknak olyanoknak kell lenniük, hogy **a vállalatok tevékenységét ösztönző profitot** biztosítsák. A mai kapitalizmusban ez lehet átlagprofit, monopolprofit, vagy az átlagosnál kisebb profit, de mindenképpen annyi, ami a vállalatot a termelés folytatására, beruházások végrehajtására készteti.

A fenti újratermelési sémánknál viszont **értékarányos** árakat feltételeztünk, ezeket tartottuk megfelelő áraknak. Marx is így járt el **A tőké**ben (II. köt.).

E: Mi ennek az előnye, ill. hátránya?

V: Előnye, hogy egyszerűbb sémákkal dolgozhatunk (eltekintettünk a lekötött tőkétől), hátránya viszont az, hogy figyelmen kívül hagyja a tőkés vállalatok profitérdekeltségének szerepét az újratermelés alakulásában.

b) BERUHÁZÁSI JAVAK, KÉSZARUKÉSZLETEK ÉS KAPACITÁSTARTALÉKOK

A vállalatok profitérdekeltségének bekapcsolásával rávilágítottunk a tőkés újratermelés lényeges ellentmondásaira. Ugyanerre utal a termeléshez szükséges **kapacitástartalékok, termelésieszköz-,** ill. **készárukészletek** kérdése is. Ha van megfelelő nyereségérdekeltség, továbbá ha a „megfelelő árak" értékarányos árak, akkor sem biztos ugyanis, hogy a tőkés gazdaság egyensúlyi állapotban van. Sőt, ilyen érdekeltség és árak mellett akkor sem biztos az egyensúly, ha az összfogyasztás éppen annyi, mint a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelése. Ez azért van így, mert még nem vettük figyelembe a készleteket és a termelőkapacitás-tartalékokat. Ezek nélkül az egyensúly biztosításához arra van szükség, hogy az egyes ágazatok közötti termelési arányok **azonnal és tökéletesen igazod-**

janak a termelés technikai összefüggéseinek a változásaihoz. A fajlagos anyagigényesség megváltozása például érinti az ágazatok közötti termelési arányokat, és termelésikészlet-tartalékok hiánya esetén ettől függően mindig **azonnal és pontosan meghatározott mértékben** változnia kellene az ágazatok termelési arányainak. Minthogy a fajlagos anyagigényesség valamennyi ágazatban folytonosan változik, ezért a termelési arányoknak is **folytonosan, meghatározott irányban és pontosan meghatározott mértékben** kellene változniuk. Ezt pedig egyszerűen **lehetetlen biztosítani.** A valóságban lehetetlen a fajlagos anyagigényesség alakulását hajszálpontosan előre látni, mert az egyszer a vártnál gyorsabban, máskor viszont annál lassabban csökken.

E: Mindebből milyen következtetést vonhatunk le?

V: Azt, hogy készletek nélkül nincs gazdasági egyensúly, a fajlagos anyag- és eszközfelhasználás folytonos változása miatt.

Ezenkívül azonban a termelési eszközökkel szemben fellépő igény a **termelés volumenének ingadozásai miatt** is változik. A beruházási javakkal, ill. egy-egy ország beruházási kapacitásával szembeni igény — értékben számítva — nem egyenletesen emelkedik. Ennek oka részben az — mint láttuk —, hogy a termelés állótőke-igényessége sem állandó nagyság, részben pedig az, hogy a beruházási **kapacitással** szemben fellépő igény időnként lökésszerűen emelkedhet. Ez utóbbi fordul elő akkor, ha gyorsan nő az elhasznált állótőkék pótlása, továbbá, amikor a technikai fejlődés változásai következtében, ill. a jó konjunktúra hatására ugrásszerűen megemelkednek a bruttó beruházások. Mindez megköveteli, hogy legyen **kellő tartalék beruházási javakból,** az egyensúlyhoz szükséges **új beruházási kapacitások** létesítéséhez, ami azonban időigényes. A tőkés gazdaság anarchikus jellege viszont gyakran olyan helyzetet teremt, amelynél a termelésnek gyorsan kell alkalmazkodnia a változó kereslethez. Ez tartalék termelőkapacitások nélkül elképzelhetetlen. A **meglevő** termelőkapacitás-tartalékok pedig végesek, és az egyensúlyi helyzet rendszerint a termelőkapacitások növelését igényli. Új termelőkapacitás viszont csak újabb beruházások révén jöhet létre, ezért megfelelő **beruházási kapacitástartalékokra** is szükség van.

E: Foglalja össze a gazdasági egyensúlynak a fentiekben (a **b)** pontban) leírt három követelményét.

V: 1. **Megfelelő** áru- (főként termelésieszköz-) készletek képzése.
2. **Megfelelő** termelőkapacitás-tartalékok létezése.
3. **Megfelelő** beruházási kapacitástartalékok biztosítása.

A „megfelelő" szót háromszor is ismételtük, hiszen nem akármilyen nagyságú anyag-, ill. készárukészlet, tartalék termelőkapacitás és beruházási kapacitás biztosít gazdasági egyensúlyt. Ha a készletek és a tartalékkapacitások csak nagyon kicsik — a folyó termelésnek csupán néhány százalékát érik el —, akkor a legtöbb esetben nem elegendők az egyes ágazatokban fellépő áruhiány megakadályozására. A készletek és a termelőkapacitások azonban korlátlanul nagyok sem lehetnek. A túltermelési válságot közvetlenül megelőző időben, vagy a túltermelés periódusában a jelentős mértékű kihasználatlan kapacitások vagy termelési, ill. árukészletek **már részben fölös kapacitások és fölös árukészletek.** Ezek éppen az **egyensúlyhiány** kifejezői.

Az egyensúlyi állapotot jelző nyersanyag-, félkészáru- és árukészletek aránya sohasem adható meg egyetlen, meghatározott százalékszámmal, ilyen százalékszám nem is létezik. Ez az arány a valóságban **viszonylag szélesebb intervallumon belül mozoghat.** Amennyiben a készletek és a tartalékkapacitások aránya ezt az intervallumot túlhaladja, a **túltermelés** állapota lép fel, és a kapacitástartalékok részben **fölös kapacitásnak** minősülnek. Mindaddig azonban, amíg a készletek és a tartalékkapacitások a tárgyalt intervallumon **belül** maradnak, a gazdaság **egyensúlyi állapotáról** beszélhetünk. Figyelembe véve azonban a tőkés gazdaság anarchikus jellegét:

K: Lehet-e azt állítani, hogy társadalmi méretekben a készletek és a tartalékkapacitások a fenti szükséges intervallumon belül mozognak?

V: Nem, mert a tőkés gazdaság a túltermelés állapotából kiindulva az egyensúlyi helyzeten **áthaladva,** eljuthat olyan helyzetbe, amikor a készletek és a tartalékkapacitások a szükséges intervallum alá vagy fölé kerülnek.

Ez nem jelenti azt természetesen, hogy **hosszabb időn át** a

tőkés gazdaság egyáltalán nem lehet egyensúlyban. A kapacitásfelesleg és a kapacitáshiány időben kiegyenlítheti egymást. A változásoknak ez a trendje viszont nem mindig mutat az egyensúlyi állapot felé, nem biztos, hogy a kapacitástöbblet és a nem kielégítő nagyságú kapacitástartalék egymáshoz hozzáadva — nagyobb időhorizontban — a fentebb tárgyalt szükséges intervallumon belül esik. Létezhetnek olyan viszonylag hosszabb periódusok, amikor a tőkés gazdaságra végig az egyensúlyhiány a jellemző.

Ilyen periódus volt az 1929-től 1940-ig terjedő szakasz, amikor a 12 év során mindvégig inkább kapacitásfelesleg és árufelesleg állt fenn. Ugyanezt mondhatjuk el a tőkésországokban, főleg a fejlett tőkésországokban tapasztalható sajátos gazdasági válságra vonatkozóan is, amely kb. 1972—1973 óta tart, és amelyre a gyors inflációval párosult gazdasági stagnáció (stagfláció) a jellemző.

c) A TŐKÉS TERMELÉS ÉS FOGYASZTÁS SZERKEZETE KÖZÖTTI ELLENTÉTEK

A fentiekből kiderült, hogy a gazdaság egyensúlyához **kettős megfelelésre** van szükség: **a termelés és a fogyasztás szerkezetének alkalmazkodnia kell egymáshoz.** Ezen a kettős megfelelésen belül a fogyasztási cikkek termelésének **közvetlenül kell igazodnia a személyes fogyasztás struktúrájához.** A fogyasztási cikkek termelésén belül a technikai összefüggések (azaz, a fajlagos anyag- és állótőke-igényesség) **közvetlenül nem határozzák meg** a termelési arányokat. **Közvetve viszont igen!** Ha a fogyasztási cikkek termelésénél **emelkedik** a fajlagos anyag- és állótőke-igényesség (adott elevenmunka-felhasználás mellett); akkor:

K: Hogyan alakul e cikkek **értéke** és **ára,** ill. **kereslete** és **termelése?**

V: Ebben az esetben a fogyasztási cikkek értéke (és még inkább ára) emelkedhet. A drágulás csökkentheti e cikkek keresletét, ami kedvezőtlen hatással lehet a fogyasztási cikkek további termelésére is.

A fogyasztási cikkek termelésének **struktúrájában** mégiscsak a fogyasztási struktúrának van **közvetlen és számottevő** szerepe. A fogyasztás struktúrájának és a II. osztály termelési

szerkezetének konzisztensnek kell lenniük egymással. A technikai összefüggések, a fajlagos anyag- és állótőke-igényesség alapvetően **az I. osztályon, a termelési eszközök gyártásán belül** befolyásolja a termelés struktúráját. A II. osztály termelésének szerkezete tehát adva van. Az pedig, hogy az I. osztály termelésének szerkezete hogy alakul, részben a II. osztály termelésének szerkezetétől, részben fajlagos anyag- és állóalapigényességétől függ. Az imént említett **kettős meghatározottság** tehát elsősorban az I. osztály termelésének szerkezetét érinti, amely mind a fogyasztás szerkezetétől, mindpedig a technikai összefüggésektől függ. A II. osztály termelésének szerkezete viszont **közvetlenül** inkább csak a fogyasztás szerkezetétől függ.

A kapitalizmusban természetesen a fogyasztás szerkezetét alapvetően **a tőkés rendszerre jellemző osztályviszonyok határozzák meg.** A termelés és a fogyasztás szerkezete kölcsönös alkalmazkodásának követelménye a mai viszonyok között szorosan összefügg a **nemzetközi munkamegosztással.** Ez az alkalmazkodás tehát csak a külkereskedelem és egyéb nemzetközi kapcsolatok közvetítésével valósulhat meg. Ez a körülmény — figyelembe véve a tőkés világgazdaság ellentmondásait — még bonyolultabbá és ellentmondásosabbá teszi a tőkés újratermelést.

12. NÉHÁNY ÖSSZEFOGLALÓ MEGJEGYZÉS

Befejezésül néhány összefoglaló megjegyzést teszünk a tőkés újratermelés egyensúlyi követelményei **megvalósulásának módjára** vonatkozóan. Eddig már szó volt arról, hogy **a)** a haditermelés léte hogyan módosítja a tőkés újratermelés egyensúlyi feltételeit, és miként teszi problematikusabbá azok megvalósítását; **b)** a rugalmatlan tőkés fogyasztás mily módon fékezi a II. osztály — és vele együtt az egész termelés — növekedését; **c)** a tőkés vállalatok gazdasági érdekeltsége, a kívánt kapacitástartalékok és árukészletek biztosításának lehetetlensége, az újratermelés alapegyenlete megsértésének következményei, a termelés és fogyasztás megfelelő tartós kölcsönös alkalmazkodásának elérhetetlensége stb., hogyan élezi ki a tőkés újratermelés ellentmondásosságát; **d)** éppen ezért nem lehet elérni a végtermék és a nemzeti jövedelem, a felhalmozás és fogyasztás stb. arányainak folyamatos kiegyensúlyozottságát.

a) A TŐKÉS GAZDASÁG EGYENSÚLYA
RÖVID ÉS HOSSZÚ IDŐSZAKBAN

Mindebből azonban az következik, hogy **rövid időszakban az egyensúlyhiány állapota jellemző a tőkés gazdaságra.** Említettük például, hogy a $\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c}$ csak ritka kivételes esetben aránylik úgy a $(\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k})$-hoz, hogy értékarányos (vagy termelésiár-arányos) csere valósuljon meg. Ha a termelés tőkeigényessége emelkedik, és a technikai fejlődés üteme gyorsuló, akkor az I. osztály termelésének is gyorsabban kell fejlődnie a II. osztályénál. S bármennyire konjunkturális helyzetet is jelent ez, semmi sem biztosítja, hogy az I. osztály ütemtöbblete pontosan akkora lesz, amekkorát a fenti körülmények diktálnak. A valóságban ennél több vagy kevesebb lesz. Ugyanez mondható el az újratermelés egyéb egyensúlyi követelményeinek megvalósulási módjáról, jóllehet az újratermelés egyensúlyi követelményeit nem tekinthetjük úgy, mintha azok hajszálpontosan valósulnának meg, és nem lépünk fel a folyamatosan érvényesülő egyensúly követelményével.

E: Rövid időszakban tehát mi jellemzi a tőkés gazdaságot?

V: Rövid időszakban a tőkés gazdaságot az aránytalanságok jellemzik, vagy az egyensúlyhiány.

Rövid időszakban az újratermelés egyensúlyi feltételei **megközelítő pontossággal** és többé-kevésbé folytonosan érvényre juthatnak a tervgazdálkodást folytató szocializmusban. A tőkés gazdaság rendszerint vagy az egyensúlyhiány állapotában van, vagy éppen átszeli az egyensúlyi állapotot, abban csak átmeneti ideig tartózkodik. **A tőkés termelési mód strukturális egyenlőtlenségeket tartalmaz. Ez a kapitalizmus létezési** és a tőkés újratermelés **megvalósulási módja** is.

Hosszabb időszakban a tőkés gazdaságban is **létrejön valamilyen gazdasági egyensúly.** Hosszú távon ugyanis az összes megtermelt árut el lehet adni. Ha például az egyensúly az I. osztály $10^0/_0$-os ütemtöbblete mellett valósulhat meg, akkor az említett ütemtöbblet hosszabb időszakban megközelítően létrejöhet. De ez idő alatt sok aránytalanság is bekövetkezik. Így az egyensúlyt biztosító feltételek **aránytalanságok átlagaként** alakulhatnak ki, **spontán módon.**

b) AZ ÁLLAMI BEAVATKOZÁS, A TERVEZÉSI KÍSÉRLETEK SZEREPE

Ezen lényegesen az **állammonopolista kapitalizmus** sem változtat. Tudjuk, hogy az újratermelés egyensúlyi feltételeinek kialakulásában jelentős mértékben **az állam gazdasági tevékenysége is közrejátszik.** A finánctőkés állam (gazdaságpolitikai céljaitól függően) képes hatást gyakorolni a termelési arányok kialakulására. Ehhez számos eszköze van, melyekkel már foglalkoztunk. Itt csak annyit kell még hozzátenni, hogy az állammonopolista kapitalizmus időszakában nemzetgazdasági szinten is jelentkeznek a termelés megszervezésének egyes elemei, vagyis **a társadalmi újratermelés feltételei tudatos befolyásolásának egyes mozzanatai.**

K: Az állammonopolista kapitalizmus mennyire képes befolyásolni a tőkés újratermelés alakulását?

V: Csökkentheti az aránytalanságok mértékét, így az állami beavatkozás hatására az egyensúlyi állapottól való eltérések **kisebb mértékűek** lehetnek.

A gazdasági egyensúly folyamatos létrejöttéhez viszont széles körű, **az egész nemzetgazdaságot átfogó állami szabályozás** volna szükséges. Ettől az állammonopolista kapitalizmus messze van. Alapjában véve itt sem az állam, hanem az értéktörvény és az értéktöbblettörvény a termelés fő szabályozó ereje. Igaz, manapság több tőkésországban állami gazdasági programokat, terveket dolgoznak ki. Ezek a tervek általában a nemzeti jövedelem várható növekedését, az ezzel összefüggő beruházásokat, az egyes kiemelt kulcsiparágak kívánatos növekedési ütemét stb. tartalmazzák. Kidolgozásukat bizonyos gazdasági elemző munka előzi meg, amelynek során figyelembe veszik a legnagyobb monopóliumok beruházási terveit, a fogyasztók várható magatartását, a fejlődés fő irányait, a termelés várható strukturális változásait, az export és import, valamint a fizetési mérleg várható alakulását stb. A terveket nyilvánosságra is hozzák, teljesítésüket ellenőrzik, ha kell, menet közben módosítanak rajtuk stb.

A baj azonban ott van, hogy ezek **senki számára sem kötelezőek,** nincs törvényerejük, **be nem tartásuk esetén nincsenek jogi következmények.** Ám ha törvényként kezelnék őket, akkor sem lenne biztos a megvalósulásuk, hiszen a tőkés gazdaság

objektív törvényeiből adódó anarchia felülkerekedik minden tervszerű kísérleten. Ezeket a nem kötelező, bizonyos prognózisokon alapuló, és általában egyes részfeladatokat tartalmazó gazdasági terveket **indikatív jellegűeknek** szokták nevezni. Ezekhez a tervekhez a magántőkések és a nagymonopóliumok gyakran igazodnak, célkitűzéseik kialakításában is nagy szerepet vállalnak. De éppen a gazdasági tervek tőkés jellege miatt több ellentmondásba ütköznek, képtelenek az egyes tőkések, tőkéscsoportok, osztályok stb. közötti antagonizmusok leküzdésére, a spontán ösztönzők és gazdasági mechanizmusok pedig rendszerint nem a tervcélokkal összehangolt irányban hatnak. Így a gazdasági folyamatok nagymértékben a kívánalmaktól eltérően alakulnak, a szándékolt gazdasági ösztönzők és intézkedések csak korlátozva befolyásolhatják a vállalatok tevékenységét a tervcélkitűzések megvalósulása irányában. A fentiek alapján:

E: A tőkésországok vonatkozásában is beszélhetünk-e a szó szoros értelemben vett tervgazdálkodásról?

V: Az uralkodó tőkés magánmonopolista tulajdon lényegéből adódóan anarchikus tőkés gazdaságban a szó tudományos értelmében vett tervgazdálkodást megvalósítani **lehetetlen,** csupán **részlegesen** érvényesülhetnek bizonyos tervszerű folyamatok.

FELADATOK

1. Valamely tőkésországban egy adott évben a társadalmi termék 50%-át képező pótlási alap értéke 200 egység, ebből az amortizáció 50 egység. Mekkora az adott ország társadalmi terméke, végterméke és nemzeti jövedelme?

2. Valamely ország gazdaságában az egyik évben munkaórában kifejezve 100 millió nagyságú érték volt a nemzeti jövedelem. A következő évben a munka termelékenysége 20%-kal nagyobb volt, azonban a kifejtett társadalmi munkamennyiség csak 90%-a volt a megelőző évinek. Hány százaléka volt volumenben és értékben a második évben a nemzeti jövedelem az első évinek; az újratermelés bővített volt-e vagy nem?

3. Az alábbi tevékenységek közül melyek a produktívak és melyek az improduktívak általános társadalmi értelemben és a tőkések szempontjából: cipőgyári munkások munkája; vegyiüzem mérnökeinek munkája; tőzsdeügynök tevékenysége; házasságközvetítő tőkés ügynökség alkalmazottainak tevékenysége; kisparaszt saját földjén végzett munkája.

4. Állapítsa meg, hogy az alábbi jövedelmek közül melyek eredeti jövedelmek, és melyek származékosak:

a) termelővállalati üzemmérnök fizetése;
b) termelővállalati igazgató fizetése;
c) földbirtokos bérleti díjból eredő jövedelme;
d) a gazdálkodó földbirtokos agronómusának a fizetése;
e) a földbirtokos inasának a fizetése;
f) a tanár fizetése.

5. Ha a társadalmi termék érték szerinti megoszlása:

a) $5000\ \mathbf{c}_1 + 1600\ \mathbf{v}_1 + 1500\ \mathbf{m}_1 = 8000\ \mathbf{T}$,
$3000\ \mathbf{c}_2 + 1000\ \mathbf{v}_2 + 1000\ \mathbf{m}_2 = 5000\ \mathbf{F}$,

akkor fennállnak-e az egyszerű újratermelés legfontosabb egyensúlyi feltételei? (A tőke megtérülési ideje 1 év.)

b) $4500\ \mathbf{c}_1 + 1000\ \mathbf{v}_1 + 1500\ \mathbf{m}_1 = 7000\ \mathbf{T}$,
$3000\ \mathbf{c}_2 + 500\ \mathbf{v}_2 + 500\ \mathbf{m}_2 = 4000\ \mathbf{F}$,

akkor megvalósulhat-e a társadalmi termék zavartalan realizálása egyszerű újratermelés mellett? (A tőke megtérülési ideje 1 év.)

6. A társadalmi termék érték szerinti megoszlása:

$800\ \mathbf{c}_1 + 200\ \mathbf{v}_1 + 200\ \mathbf{m}_1 = 1200\ \mathbf{T},$
$300\ \mathbf{c}_2 + 150\ \mathbf{v}_2 + 150\ \mathbf{m}_2 = 600\ \mathbf{F}.$

Ha az I. és II. osztály értéktöbbletének $50^0/_0$-át felhalmozásra fordítják (a tőke összetétele nem változik, a megtérülési idő 1 év), akkor fennállnak-e a bővített újratermelés legfontosabb egyensúlyi követelményei?

7. Lehetséges-e egyszerű újratermelés, ha a nemzeti jövedelem jelentős része termelési eszközökben testesül meg?

8. Ha a társadalmi termék érték szerinti megoszlása:

$160\ \mathbf{c}_1 + 40\ \mathbf{v}_1 + 40\ \mathbf{m}_1 = 240\ \mathbf{T},$
$80\ \mathbf{c}_2 + 40\ \mathbf{v}_2 + 40\ \mathbf{m}_2 = 160\ \mathbf{F},$

akkor fennállnak-e a termelés bővítéséhez szükséges feltételek?

9. Adva van a társadalmi termék következő újratermelési sémája:

$6000\ \mathbf{c}_1 + 1500\ \mathbf{v}_1 + 3000\ \mathbf{m}_1 = 10\,500\ \mathbf{T}_1,$
$3000\ \mathbf{c}_2 + 1500\ \mathbf{v}_2 + 1500\ \mathbf{m}_2 = 6000\ \mathbf{F}.$

Feltételezzük, hogy a tőkeösszetétel nem változik, a megtérülési idő 1 év, és a tőkések fogyasztása rugalmas, továbbá, hogy a II. osztály felhalmozása alkalmazkodik az I. osztályéhoz. Ha ilyen körülmények között az I. osztály értéktöbbletéből 1250 egységet halmoz fel, akkor fennállhatnak-e a bővített újratermelés fő egyensúlyi követelményei?

10. Adva van a társadalmi termék következő évi újratermelési sémája:

I. $880\ \mathbf{c}_1 + 220\ \mathbf{v}_1 + 220\ \mathbf{m}_1 = 1320\ \mathbf{T},$
II. $320\ \mathbf{c}_2 + 160\ \mathbf{v}_2 + 160\ \mathbf{m}_2 = 640\ \mathbf{F}.$

Tegyük fel, hogy az I. osztályban az értéktöbblet $50^0/_0$-át minden évben felhalmozásra fordítják, és a II. osztály felhalmozása teljes mértékben alkalmazkodik az I. osztály felhalmozásához. Tegyük fel, továbbá, hogy **a)** az értéktöbbletráta nem változik; **b)** a megtérülési idő 1 év; **c)** a tőke összetétele változatlan.

A) Ilyen körülmények között hogyan alakul a következő évben a társadalmi termék bővített újratermelési sémája, ha a tőkések fogyasztása

a) teljesen rugalmas,
b) konstans?

B) A következő év újratermelési sémájának elkészítése után próbálja megállapítani, hogy a bővített újratermelés legfontosabb arányai fennállnak-e, ha a tőkések fogyasztása
a) teljesen rugalmas,
b) konstans;
c) ha a bérek összege a fogyasztási cikkek növekedésének megfelelően emelkedik.

11. Adva van a következő újratermelési séma:

$$6000\ \mathbf{c}_1 + 1500\ \mathbf{v}_1 + 1500\ \mathbf{m}_1 = 9000\ \mathbf{T},$$
$$2250\ \mathbf{c}_2 + 1200\ \mathbf{v}_2 + 1200\ \mathbf{m}_2 = 4650\ \mathbf{F}.$$

Állapítsa meg, hogy milyen körülmények között állnak fenn az **egyszerű** újratermelés egyensúlyi követelményei, ha feltételezzük, hogy az állam (adók formájában) az értéktöbblet 50%-át vonja el, és azt teljes egészében haditermelésre (H) fordítja.

12. A fejlett tőkésországokban a termelés tőkeigényessége a második világháború után süllyedő irányzatú volt, mégis alig figyelhető meg a II. osztály gyorsabb növekedése. Mi lehet ennek oka?

13. A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem értékén belül hogyan alakul — egyéb tényezőket adottnak véve — az állótőke-igényesség, valamint az állótőkeérték pótlása abban az esetben, ha
a) az egy foglalkoztatottra jutó állóeszközérték
— gyorsabban, ill.
— lassabban emelkedik, mint a munka termelékenysége?
b) A fenti esetekben a nemzeti jövedelem vagy a végtermék növekedhet gyorsabban?

MEGOLDÁSOK

1. $\mathbf{c} = 200$; $\mathbf{T} = \frac{200}{0{,}5} = 400$; $\mathbf{J} = 400 - 200 = 200$,
Végtermék $= 200 + 50 = 250$.

2. Volumenben: $1{,}2 \cdot 0{,}9 = 1{,}08$. Tehát a **J** volumenben 8%-kal nőtt. Értékben a **J** 10%-kal csökkent. Az újratermelés volumenét tekintve bővített, értéke szerint szűkített volt.

3. A cipőgyári munkások és a vegyiüzem mérnökének munkája mindkét vonatkozásban produktív, a tőzsdeügynök és a házasságközvetítő ügynökség alkalmazottainak munkája nem produktív, de tőkés viszonyok között produktívként jelenik meg, a kisparaszt munkája viszont produktív, de a tőkés nézőpontjából improduktívnak mutatkozik.

4. A felsoroltak közül csak a földbirtokos inasának és a tanárnak a jövedelme származékos jövedelem, a többi eredeti jövedelem, mert elsődleges elosztás során képződik, valamely termelési tényező tulajdona vagy birtoklása alapján.

5. **a)** Igen, mert:

$$
\begin{aligned}
-3000\ \mathbf{c}_2 &= 1500\ \mathbf{v}_1 + 1500\ \mathbf{m}_1 \\
-8000 &= 5000\ \mathbf{c}_1 + 3000\ \mathbf{c}_2 = \mathbf{T} \\
-5000 &= 1500\ \mathbf{v}_1 + 1500\ \mathbf{m}_1 + 1000\ \mathbf{v}_2 + \\
&\quad + 1000\ \mathbf{m}_2 = \mathbf{F}.
\end{aligned}
$$

b) Nem, mert:

$$
\begin{aligned}
&-\mathbf{c}_2 > \mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_1 \\
&-\mathbf{T} < \mathbf{c}_1 + \mathbf{c}_2 \text{ és végül;} \\
&-\mathbf{F} > (\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_1) + (\mathbf{v}_2 + \mathbf{m}_2).
\end{aligned}
$$

6. R: Gondoljon arra, hogy ebben az esetben:

$$
\begin{aligned}
200\ \mathbf{m}_1 &= 80\ \mathbf{m}_{1c} + 20\ \mathbf{m}_{1v} + 100\ \mathbf{m}_{1k} \\
150\ \mathbf{m}_2 &= 50\ \mathbf{m}_{2c} + 25\ \mathbf{m}_{2v} + 75\ \mathbf{m}_{2k}.
\end{aligned}
$$

Ezek szerint nem állnak fenn, mert:

a) $200\ \mathbf{v}_1 + 20\ \mathbf{m}_{1v} + 100\ \mathbf{m}_{1k} < 300\ \mathbf{c}_2 + 50\ \mathbf{m}_{2c}$

b) $\mathbf{T}\ 1200 < 800\ \mathbf{c}_1 + 80\ \mathbf{m}_{1c} + 300\mathbf{c}_2 + 50\ \mathbf{m}_{2c}$

c) $\mathbf{F}\ 600 > (200\ \mathbf{v}_1 + 20\ \mathbf{m}_{1v} + 100\ \mathbf{m}_{1k}) + (150\ \mathbf{v}_2 + 25\ \mathbf{m}_{2v} + 75\ \mathbf{m}_{2k})$.

7. R: Gondoljon arra, hogy mit csinál például Líbia, ahol a nemzeti jövedelem kb 80%-a kőolaj.

Igen, lehetséges, de ebben az esetben be kell kapcsolni a külkereskedelmet.

8. Nem, mert

$$\mathbf{c}_2 = \mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_1; \qquad \mathbf{T} = \mathbf{c}_1 + \mathbf{c}_2; \text{ és } \mathbf{F} = (\mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_1) + (\mathbf{v}_2 + \mathbf{m}_2).$$

9. Igen, fennállnak, mert ha az I. osztály értéktöbbletéből (3000-ből) 1250 egységet felhalmoz, akkor

$3000\ \mathbf{m}_1 = 1000\ \mathbf{m}_{1c} + 250\ \mathbf{m}_{1v} + 1750\ \mathbf{m}_{1k}$
$1500\ \mathbf{m}_2 = 500\ \mathbf{m}_{2c} + 250\ \mathbf{m}_{2v} + 750\ \mathbf{m}_{2k}$.

Így a bővített újratermelés alapvető egyensúlyi feltételei:

a) $3000\ \mathbf{c}_2 + 500\ \mathbf{m}_{2c} = 1500\ \mathbf{v}_1 + 250\ \mathbf{m}_{1v} + 1750\ \mathbf{m}_{1k}$
b) $\mathbf{T}\ 10\,500 = 6000\ \mathbf{c}_1 + 1000\ \mathbf{m}_{1c} + 3000\ \mathbf{c}_2 + 500\ \mathbf{m}_{2c}$
c) $\mathbf{F}\ 6000 = (1500\ \mathbf{v}_1 + 250\ \mathbf{m}_{1v} + 1750\ \mathbf{m}_{1k}) + (1500\ \mathbf{v}_2 + 250\ \mathbf{m}_{2v} + 750\ \mathbf{m}_{2k})$.

10. A feladatban megszabott adottságok szerint az adott év társadalmi termékének újratermelési sémája — a felhalmozás után — a következőképpen alakul át:

$880\ \mathbf{c}_1 + 220\ \mathbf{v}_1 + (88\ \mathbf{m}_{1c} + 22\ \mathbf{m}_{1v} + 110\ \mathbf{m}_{1k}) = 1320\ \mathbf{T}$
$320\ \mathbf{c}_2 + 160\ \mathbf{v}_2 + (32\ \mathbf{m}_{2c} + 16\ \mathbf{m}_{2v} + 110\ \mathbf{m}_{2k}) = 640\ \mathbf{F}.$

A) Ilyen körülmények között, ha

a) a tőkések fogyasztása **teljesen rugalmas,** akkor a következő évben a társadalmi termék bővített újratermelési sémája az alábbi lesz:

$968\ \mathbf{c}_1 + 242\ \mathbf{v}_1 + (96{,}8\ \mathbf{m}_{1c} + 24{,}2\ \mathbf{m}_{1v} + 121\ \mathbf{m}_{1k}) = 1452\ \mathbf{T}$
$352\ \mathbf{c}_2 + 176\ \mathbf{v}_2 + (35{,}2\ \mathbf{m}_{2c} + 17{,}6\ \mathbf{m}_{2v} + 123{,}2\ \mathbf{m}_{2k}) = 704\ \mathbf{F}.$

b) Ha viszont a tőkések fogyasztása **konstans,** akkor a szóban forgó séma a következőképpen módosul:

$968\ \mathbf{c}_1 + 242\ \mathbf{v}_1 + (105{,}6\ \mathbf{m}_{1c} + 26{,}4\ \mathbf{m}_{1v} + 110\ \mathbf{m}_{1k}) = 1452\ \mathbf{T},$
$352\ \mathbf{c}_2 + 176\ \mathbf{v}_2 + (26{,}4\ \mathbf{m}_{2c} + 13{,}2\ \mathbf{m}_{2v} + 110\ \mathbf{m}_{2k} + 26{,}4\ \mathbf{m}_{2x}) = 704\ \mathbf{F},$

ahol az $\mathbf{m}_{2x}$ az értéktöbbletnek az a része, amely nem **realizált** fogyasztási cikkeket jelent.

B) A fenti séma szerint megállapítható, hogy

a) ha a tőkések fogyasztása **teljesen rugalmas,** akkor az újratermelés legfontosabb arányai fennállnak, mert

$352\ \mathbf{c}_2 + 35{,}2\ \mathbf{m}_{2c} = 242\ \mathbf{v}_1 + 24{,}2\ \mathbf{m}_{1v} + 121\ \mathbf{m}_{1k}$
$1452\ \mathbf{T} = 968\ \mathbf{c}_1 + 96{,}8\ \mathbf{m}_{1c} + 352\ \mathbf{c}_2 + 35{,}2\ \mathbf{m}_{2c}$
$704\ \mathbf{F} = 242\ \mathbf{v}_1 + 24{,}2\ \mathbf{m}_{1v} + 121\ \mathbf{m}_{1k} + 176\ \mathbf{v}_2 + 17{,}6\ \mathbf{m}_{2v} + 123{,}2\ \mathbf{m}_{2k}$.

b) Ha viszont a tőkések fogyasztása **konstans,** akkor az újratermelés legfontosabb arányai **nem állnak fenn,** mert **F nagyobb,** mint $(v_1 + m_{1v} + m_{1k}) + (v_2 + m_{2v} + m_{2k})$, hiszen — mint már jeleztük — a 26,4 m_{2x} olyan fogyasztási cikket jelent, amely **nem realizálódik.**

c) A realizálás természetesen zavartalan lenne, méghozzá konstans tőkés fogyasztás mellett is, ha a munkások fogyasztása (bére) az m_{2x}-nek megfelelően növekedne, vagyis ha az m_{2x} is növeli a Δ **V**-t, és így a fenti egyensúlyi feltételek mellett a $\Delta T_2 = \Delta V$ ismert egyensúlyi követelmény is érvényesül.

11. Figyelembe véve az állam adóelvonását az **egyszerű** újratermelés **háromszektoros** sémája a következőképpen konstruálható meg:

$$6000\ c_1 + 1500\ v_1 + 750\ m_{1k} + 750\ m_{1a} = 900\ T$$
$$2250\ c_2 + 1200\ v_2 + 600\ m_{2k} + 600\ m_{2a} = 4650\ F$$
$$750\ c_3 + 300\ v_3 + 150\ m_{3k} + 150\ m_{3a} + 1500\ H.$$

Ezek szerint az egyszerű újratermelés feltételei fennállnak, mert

$$-\ c_2 + c_3 = v_1 + m_{1k} + m_{1a}$$
$$-\ T = c_1 + c_2 + c_3$$
$$-\ F = v_1 + m_{1k} + v_2 + m_{2k} + v_3 + m_{3k}$$
$$-\ H = m_{1a} + m_{2a} + m_{3a} = \text{adó}$$
$$-\ c_3 = m_{1a}$$
$$-\ v_3 + m_{3k} + m_{3a} = m_{2a}.$$

12. Ennek oka kettős lehet: az **egyik** az, hogy a II. osztály — a konstans tőkés fogyasztás miatt — csak a szerényen emelkedő bérek mértékében emelkedhet. A **másik** pedig az, hogy a háború után lényegesen meggyorsult a technikai fejlődés üteme, és ez a bruttó felhalmozási ráta, ill. az I. osztály gyorsabb növekedése irányában hatott.

13. **a)** Az **első** esetben a termelés állóeszköz-igényessége nő, és ez megnöveli az állótőkék pótlását a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem értékén belül; a **második** esetben viszont fordított a helyzet.

b) Az **első** esetben a végtermék gyorsabban nő, mint a nemzeti jövedelem, a **második** esetben a fordítottja történik.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Az újratermelés milyen válfajaival ismerkedett meg? Melyek ezek legfontosabb jellemzői?
2. Miért lehet eltérő az újratermelési folyamat bővülése értékben és használati értékben vizsgálva?
3. Melyek a termelés, a gazdasági folyamat egészének méreteit kifejező legfontosabb kategóriák?
4. Milyen kapcsolat van a produktív munka és a nemzeti jövedelem fogalma között? Miért célszerű a nemzeti jövedelem anyagi termelésen nyugvó fogalmához ragaszkodni?
5. Milyen jövedelmek képződnek az elsődleges elosztás során a kapitalizmusban? Melyek a jövedelmek legfontosabb fajtái? Miből erednek a származékos jövedelmek?
6. Felhasználás szerint milyen két nagy alapra szokták a nemzeti jövedelmet felosztani?
7. Mi a tőkés újratermelés alapvető problémája, és mit akartunk bizonyítani jelen vizsgálatunk során?
8. Tulajdonképpen mitől vonatkoztatunk el, ha „tiszta kapitalizmust" feltételezünk?
9. Indokolt-e az állótőkétől való elvonatkoztatás?
10. Mitől vonatkoztatunk el, ha az értékkel egyenlő árakat, ill. változatlan értékeket feltételezünk?
11. Melyek az **egyszerű** újratermelés legfontosabb tartós egyensúlyi feltételei
a) kétszektoros,
b) háromszektoros modell esetén?
12. Melyek a **bővített** újratermelés legfontosabb egyensúlyi feltételei
a) kétszektoros,
b) háromszektoros modell esetén?
13. Milyen jelentős egyensúlyi követelményt állapítottunk meg a rugalmatlan (konstans) tőkés fogyasztás figyelembevétele esetén?
14. Milyen alapvető tényezőkre vezettük vissza az I. és II. osztály növekedési ütemének különbségét?
15. Milyen következményekkel járhat, ha egyéb tényezők változatlansága mellett

a) $c_2 + m_{2c} < v_1 + m_{1v} + m_{1k}$, ill.
b) $c_2 + m_{2c} > v_1 + m_{1v} + m_{1k}$?

16. Alapvetően mitől függ a társadalmi termék (végtermék) és a nemzeti jövedelem egymáshoz viszonyított növekedési ütemének aránya?

17. Milyen eszközökkel, és milyen célból avatkozik be a társadalmi újratermelési folyamatba a tőkésállam, és nevezhetjük-e ezt tervszerű gazdálkodásnak?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. **Egyszerű** újratermelés esetén a létrejött nemzeti jövedelmet fogyasztási célra használják fel, a termelési feltételeket a korábbi méretekben állítják helyre, és így a termelés terjedelme változatlan szinten ismétlődik. **Bővített** újratermelés esetén a többlettermék egy részét a termelési feltételek bővítésére halmozzák fel, és így az újratermelés rendszeresen bővül.

2. Az eltérés oka az, hogy értékben csak a produktív munka tömegének növekedéséből eredő bővülés jelenik meg, míg használati értékben mind a produktív munka tömegének, mind termelékenységének növekedése megmutatkozik.

3. A társadalmi termék, a nemzeti jövedelem és a végtermék a termelés egészét kifejező legfontosabb átfogó kategóriák.

4. A produktív munka fogalmának meghatározása dönti el, hogy mely tevékenységeket kell nemzeti jövedelmet létrehozónak tekinteni. Az anyagi termelés alapján meghatározott nemzeti jövedelemnek ma is döntő jelentősége van, mert egyrészt a világ lakosságának döntő többsége számára ma is az anyagi javakkal való ellátottság fokozása jelenti életkörülményei javulásának döntő feltételét, másrészt az anyagi termelés eredményességétől függ a nem-anyagi fogyasztási szolgáltatások szerepének a növekedése is.

5. A nemzeti jövedelem elsődleges elosztása során képződnek a termelési tényezők tulajdonán és birtoklásán alapuló eredeti jövedelmek. Eredeti jövedelem a kapitalizmusban a munkabér, a profit, a kamat, a földjáradék. Az újraelosztás során az eredeti jövedelmek átengedése útján jönnek létre a származékos jövedelmek.

6. A nemzeti jövedelmet felhasználása szerint fogyasztási alapra és felhalmozási alapra szokták felosztani. Meg kell azonban jegyezni, hogy a felhasználás céljai sokkal szerteágazóbbak, de valamennyi eltérő célú felhasználást e két alap egyikébe szokták besorolni.

7. A törvényszerűen anarchikus tőkés újratermelés legfonto-

sabb problémája a társadalmi termék maradéktalan realizálása. A vizsgálattal azt akartuk bizonyítani, hogy a realizálás csak akkor biztosítható teljes egészében, ha a megtermelt társadalmi termék fő arányai megfelelő nagyságú és szerkezetű fizetőképes kereslettel egyeznek meg, vagyis, ha létrejön az újratermelés egyensúlyi feltételeinek meghatározott rendszere.

8. A földbirtokosoktól, a kisárutermelőktől, a kisiparosoktól és a naturális gazdaságoktól.

9. Indokolt, mert az újratermelés egyensúlyi feltételeinek vizsgálatánál a tulajdonképpeni probléma a létrehozott termék realizálása (érték és használati érték szerint egyaránt). Az állótőke értékének fel nem használt része viszont nem jelentkezik a realizálandó termékben.

10. Attól, hogy az árak és az árcentrumok (termelési árak) rendszerint eltérnek az értéktől;

valamint attól, hogy a szüntelenül mozgó munkatermelékenység nem változik egyenletesen a különböző ágakban, ami miatt az értékviszonyok is szüntelenül változnak.

11. Az egyszerű tőkés újratermelés alapvető egyensúlyi feltételei:

a) kétszektoros modell esetén:

$$\mathbf{c_2 = v_1 + m_1;} \quad \mathbf{T = c_1 + c_2;} \text{ és } \mathbf{F = (v_1 + m_1) + (v_2 + m_2);}$$

b) háromszektoros modell esetén:

$$\mathbf{c_2 + c_3 = v_1 + m_{1k} + m_{1a};} \qquad \mathbf{T = c_1 + c_2 + c_3;} \text{ és}$$
$$\mathbf{F = (v_1 + v_2 + v_3) + (m_{1k} + m_{2k} + m_{3k}).}$$

12. A bővített újratermelés tartós egyensúlyának alapvető feltételei:

a) kétszektoros modell esetén:

$$\mathbf{c_2 + m_{2c} = v_1 + m_{1v} + m_{1k}}$$
$$\mathbf{T = (c_1 + m_{1c}) + (c_2 + m_{2c})}$$
$$\mathbf{F = (v_1 + m_{1v} + m_{1k}) + (v_2 + m_{2v} + m_{2k});}$$

b) háromszektoros modell esetén:

$$\mathbf{(c_2 + m_{2c}) + (c_3 + m_{3c}) = v_1 + m_{1v} + m_{1k} + m_{1a}}$$
$$\mathbf{T = (v_1 + m_{1c}) + (c_2 + m_{2c}) + (c_3 + m_{3c})}$$
$$\mathbf{F = (v_1 + m_{1v} + m_{1k}) + (v_2 + m_{2v} + m_{2k}) + (v_3 + m_{3v} + m_{3k})}$$
$$\mathbf{H = (m_{1a} + m_{2a} + m_{3a}).}$$

13. Azt, hogy $\Delta \mathbf{F} = \Delta \mathbf{V} + \Delta \mathbf{M}_k$, vagy ha $\Delta \mathbf{M}_k = 0$, akkor $\Delta \mathbf{F} = \Delta \mathbf{V}$.

14. Az I. és II. osztály növekedési ütemét befolyásolja

a) haditermelés alakulása;

b) a társadalmi munkamegosztás változásai,

c) a tőkeigényességet befolyásoló technikai haladás jellege.

15. **a)** Emelkedhet a fogyasztási cikkek árszínvonala, és ennek hatására konjunkturális folyamat bontakozhat ki.

b) A fogyasztási cikkek ára csökkenhet, és ez dekonjunkturális irányban befolyásolhatja a gazdaságot.

16. Attól, hogy az újratermelés során hogyan alakul az állótőke-igényesség, az állótőkeérték pótlása, az egy foglalkoztatottra jutó állóeszköz- és anyagérték, valamint a munka termelékenysége.

17. A tőkésállam legfontosabb beavatkozási eszközei közé a következők tartoznak: az állami tulajdon; az állami költségvetés; a pénzforgalom szabályozása; a külkereskedelem szabályozása; ár-, bér-, adó-, fegyverkezési stb. politika. A finánctőkés államnak tehát számos eszköz áll rendelkezésére az újratermelés befolyásolásához. A monopoltőkés magántulajdon viszonyai azonban lehetetlenné teszik az **igazi** tervgazdálkodást, a tőkés gazdaság alapvetően anarchikus természetének megszüntetését.

A gazdasági növekedés problémái a kapitalizmusban*

* A fejezet második része lényegében a „Kapitalizmus politikai gazdaságtana" c. (Kossuth Könyvkiadó 1975) tankönyv megfelelő fejezetének programozott változata.

VÁZLAT

1. **Néhány fontos kiinduló összefüggés**
   - **a)** A gazdasági növekedés fogalma
     - — A mutató értelmezése
   - **b)** A gazdasági növekedés és a tőkés viszonyok kapcsolata
     - — A tőkés viszonyok ösztönzik a növekedést
     - — A tőkés viszonyok belső korlátokat teremtenek a növekedési folyamatnak
   - **c)** A gazdasági növekedés tényezőinek rendszerezése
   - **d)** A termelés társadalmi szervezettsége
   - **e)** A termelőberendezések korszerűsödési folyamata és a korszerűsödési ráta fogalma
   - **f)** A műszaki fejlődés és a termelés társadalmi szervezettségének hatása a termelékenységre
   - **g)** A korszerűsödési ráta tényezői
2. **A beruházások és a gazdasági növekedés összefüggése**
   - **a)** Az állótőkék pótlásának hatása a növekedésre
   - **b)** A bővítő és a bruttó beruházások hatása a növekedésre
   - **c)** A korszerűsödési ráta nagyságának hatása a beruházási hányadra
   - **d)** A beruházási hányad és a beruházási ráta
   - **e)** A beruházások gazdasági hatékonysága
   - **f)** A technikai import és szerepe a növekedésben
     - — Korszerűsödés saját technikai fejlesztés és importált technika alapján
     - — A technika importálásának feltételei
3. **A termelés szerkezete, a haditermelés és a munkaerő szerepe a gazdasági növekedésben**
   - **a)** A termelési struktúra változásának hatása a gazdasági növekedésre
   - **b)** Makro- és mikrostruktúra
   - **c)** Haditermelés és gazdasági növekedés
   - **d)** A munkaerő és a gazdasági növekedés
4. **A gazdasági növekedés piaci feltételei**
   - **a)** A beruházások szerepe a piac alakulásában
   - **b)** Az állami költségvetés és a piac
   - **c)** A magánfogyasztás
   - **d)** Az export tényezői és hatása a piacra

Ez a fejezet szorosan kapcsolódik a bővített újratermelés kérdésköréhez. Tulajdonképpen az újratermelés bővülésének problémáit vizsgáljuk tovább. Keressük a bővülés tényezőit, igyekszünk az egész folyamatot minél szélesebben beágyazni a gazdaság összefüggésrendszerébe. Vizsgáljuk, hogy e fejlődés hogyan segíti elő a társadalom szükségleteinek kielégítését, milyen gazdagodást eredményez.

1. NÉHÁNY FONTOS KIINDULÓ ÖSSZEFÜGGÉS

a) A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS FOGALMA

Gondoljuk át újra, amit az újratermelés bővülésének méréséről eddig megállapítottunk.

Az egymást követő időszakok termelése nő — ezzel a megközelítéssel vezettük be a bővített újratermelés fogalmát. A makroszintű gazdasági növekedés az egyik legfontosabb szintetizáló jellegű gazdasági kategória. Ennek mutatója arról informál, hogyan halad előre a társadalom gazdagodásának folyamata, hogyan növekszik, ill. változik a társadalom szükségleteinek kielégítése, hogyan változnak az ország széles értelemben vett „lehetőségei".

A termelés növekedését **a nemzeti jövedelem vagy a társadalmi végtermék növekedési ütemével mérhetjük.** A társadalmi termék növekedési ütemével ez nem mérhető, mert a társadalmi termék jelentős halmozódást tartalmaz, így növekedési ütemének változása a halmozódás mértékének változásából is eredhet. A **végtermék** ugyan — mint az előző fejezetben láttuk — szintén tartalmaz halmozódást, de ennek mértéke gyakorlatilag elhanyagolható.

Bővítettnek elsősorban a használati értékek szemszögéből neveztük a termelést. Vagyis bővül a termelés akkor, ha az egymást követő időszakokban létrehozott **használatiérték-tömeg** nő. A használati értékek tömegének növekedésébe természetesen beleértjük a termékek minőségi javulását is.

K: Miért nem elég azt mondani, hogy „a termelés bővülésének ütemét a nemzeti jövedelem vagy a társadalmi végtermék növekedési ütemével mérhetjük"?

R: Mind a nemzeti jövedelem, mind a végtermék egyfelől érték-, másfelől használatiérték-tömeg.

V: Bővítettnek a használati értékek szemszögéből nevezzük a termelést, így a bővülés ütemét nem értelmezhetjük egyszerűen mint a nemzeti jövedelem, ill. a végtermék növekedési ütemét. Ezeknek ugyanis használatiérték- és értékalakjuk is van, amelyek mozgása általában eltér egymástól.

A használati értékek tömegének számbavétele — mint azt már a XIV. fejezetben láttuk — változatlan áron történik. Ha az újratermelés bővülését a változatlan áron számbavett nemzetijövedelem-mutató alakulásával kívánnánk jellemezni, ez nem adna hű képet a gazdasági növekedés alakulásáról. Mint tudjuk, a nemzeti jövedelmet a **produktív munka** hozza létre, így annak mutatójában közvetlenül csak **az anyagi termelés bővülése** tükröződik. Márpedig ha két országban például az anyagi termelés teljesen azonos nagyságú, de az elsőben fejlett a nem-anyagi szolgáltatások rendszere, a másodikban pedig elmaradott, akkor az első országban nyilván magasabb színvonalon elégítik ki a szükségleteket, hiszen azok éppúgy irányulnak nem-anyagi szolgáltatásokra, mint termékekre.

K: A nemzeti jövedelem alakulása teljes mértékben tájékoztat-e a gazdasági növekedés folyamatáról?

V: Nem. A gazdasági növekedés a társadalom gazdagodási folyamatát jelenti, amelynek része a nem-anyagi szolgáltatások bővülése is. A nemzeti jövedelem ez utóbbiról nem tájékoztat, hiszen csak az anyagi tevékenységek eredményét veszi számba.

Ha a **nem-anyagi szféra** súlya az össztevékenységen belül kicsi és ez a szerep nem is változik dinamikusan, akkor elhanyagolható hibát követünk el, ha a gazdasági növekedést a nemzeti jövedelem alakulásán mérjük. Napjainkban azonban a fejlett tőkésországokban a **nem-anyagi szolgáltatások súlya igen jelentős** (a legfejlettebb tőkésországban, az Egyesült Államokban pl. a dolgozók több mint fele a nem-anyagi szférában tevékenykedik), emellett a szolgáltatási szféra növekedése rendkívül dinamikus (ugyancsak az Egyesült Államokban pl. 1970-ben minden 10 új munkahelyből 9 szolgáltatás jellegű volt). A szféra jelentőségét még jobban aláhúzza, hogy fejlettsége komoly tényezője a további gazdasági fejlődésnek. Az oktatás, az egészségügy helyzete például rendkívül jelentősen visszahat az anyagi szféra, de általában az egész gazdaság fejlődésére.

A nem-anyagi szféra tevékenységét tehát mindenképpen tükröznünk kell a gazdasági növekedésben. **De hogyan vegyük ezt számba?** A kérdés komoly elméleti problémát rejt magában, mert a nem-anyagi szolgáltatások ugyanis improduktívak. A számbavételt általában úgy oldják meg, hogy a szolgáltatást végzők jövedelmeit veszik számba. A nemzeti jövedelem témánál viszont azt láttuk, hogy ezek **származékos** jövedelmek. Ha tehát az eredeti jövedelmek mellett ezeket is számbavesszük, **halmozódás** keletkezik. Torzító tényező-e vajon ez a halmozódás?

K: Hogyan ítéljük meg a gazdasági növekedés mérésénél a nem-anyagi szolgáltatások számbavételéből fakadó halmozódást? Ugyanúgy torzító tényező-e, mint a társadalmi termék halmozódása?

V: Nem. A társadalmi termék halmozódásának változása mögött puszta termelésszervezési változások is állhattak, amelyek valóban torzították a mutatót. A szolgáltatások számbavételénél a halmozódás más jellegű. Itt a halmozódás növekedése abból fakadt, hogy nőtt a nem-anyagi szolgáltatások terjedelme, tömege. Vagyis ez a halmozódás nem torzító jellegű, hanem olyan hatás, amit éppen mérni akartunk.

Hogy ezt a mutatót mégis halmozottnak neveztük, az abból következett, hogy a szolgáltatásokat **nem-anyagi** tevékenységnek tekintjük, a szolgáltatók jövedelmeit pedig **származékosnak.**

De helyesen járunk-e el, ha a nem-anyagi szféra egészét visszatükrözzük a növekedésben? Igaz-e minden szolgáltatásra, hogy hozzájárul a gazdagság növeléséhez, a szükségletek kielégítéséhez? Rögtön nemmel felelhetünk, ha meggondoljuk, hogy milyen főbb csoportjai vannak a nem-anyagi szolgáltatásoknak. Ide tartozik az oktatás, a kulturális, egészségügyi, lakásszolgáltatások, igazságszolgáltatás, államigazgatás (benne az erőszakszervek tevékenysége). Nyilván hibás eljárás volna például a tőkésállam erőszakszerveinek tevékenységét a gazdasági növekedés elemeként számbavenni. Nem vizsgáljuk itt részletesen, hogy hol a helyes határ, mely konkrét szolgáltatásokat kellene tükrözni a növekedésben, melyeket nem. De újra meg kell állapítanunk, hogy a nem-anyagi szféra **egy része** feltétlenül hozzájárul a szükségletek magasabb fokú kielégítéséhez.

Az előző gondolatokból természetszerűleg fakad a következő kérdés: vajon minden **anyagi tevékenységet** a gazdasági növekedés részének kell-e tekintenünk? A nemzeti jövedelem tárgyalásánál már láttuk, hogy nem minden termék növeli a társadalom valóságos gazdagságát.

E: Milyen terméktípusokra tettük ezt a megállapítást?

V: A hadfelszerelési tárgyak, a tiszta forgalmi költségek dologi elemei valójában levonást jelentenek a társadalom valóságos gazdagságából.

Tőkés viszonyok között még a személyes fogyasztást szolgáló termékek között is megjelenik egy olyan elem, amelynek szerepe a tényleges gazdagságban legalábbis vitatható. Az ún. **presztízsfogyasztásról** van szó, amely a fejlett tőkés társadalmakban viszonylag újkeletű jelenség. A szükségletek itt erősen manipulálttá (és döntően a nagymonopóliumok által irányítottan manipulálttá) válnak, tömegméretekben jelentkezik egy új szükséglet, a hivalkodó, a presztízsfogyasztás igénye. Ekkor már a fogyasztás igazi tartalma tulajdonképpen az egyén társadalmi státusának, helyzetének fitogtatása. Ha az ilyen fogyasztás valóban tömegméretűvé válik, legalábbis nagyon kétséges, hogy ez egészében a valóságos társadalmi gazdagodás részét képezi-e.

Újabb problémát jelent az, hogy a társadalom gazdagodása nem értelmezhető **csak rövid távon.** Feltéve, hogy az előzőekben szükségesnek mondott minden korrekciót elvégeztünk a növekedés mérése során, mégis lehetséges, hogy még mindig rosszul tájékoztat a mutatónk. Nézzünk erre egy példát. Elkészült egy új vegyikombinát, amelynek terméke hozzájárul a növekedéshez. Ám lehet, hogy szennyvizével, füstjével olyan környezetszennyezést idéz elő, ami azonnal érezhető kellemetlenségeket okoz, a későbbiekben viszont **közvetlen költségigénye** is lesz (pl. víztisztítás, a környezet mesterséges regenerálása). **Az ilyen jellegű tételeket le kellene vonni** az eddigiekben értelmezett mutatókból.

Egyáltalán nem mindegy, hogy a mégoly körültekintően megkonstruált növekedési mutató mellett **hogyan alakul a vizsgált társadalom népessége.** Hiába mutat növekedést az értelmezett mutató, ha a népesség szaporodása még gyorsabb. Valóságos gazdagodásról csak akkor beszélhetünk, ha a növekedés **egy főre** vonatkoztatva is teljesül.

E: Mire kell tekintettel lennünk, hogy hűen tükrözzük a társadalom gazdagodásának folyamatát, hogy valóban jól mérjük a gazdasági növekedést?

V: Az anyagi szféra mellett figyelembe kell vennünk a nemanyagi szféra tevékenységét is. Az egyes termékeket, ill. szolgáltatásokat olyan árakon kell számbavenni, hogy azok tükrözzék e termékek és szolgáltatások jelentőségét a szükségletek kielégítése szempontjából. Mivel a szolgáltatásoknak csak egy része jelent valóságos gazdagodást (biztosan nem ilyen pl. a tőkés erőszakszervek tevékenysége), az anyagi termékek mennyiségét is korrigálni kell (a hadfelszerelési tárgyak, a tiszta forgalmi költségek dologi elemei, a presztízsfogyasztás levonásával). Figyelembe kellene azt is venni, hogy a környezetszennyezés miatt mennyivel csökken a tényleges gazdagság. És végül a gazdasági növekedést **egy főre** számítva kell vizsgálnunk.

Az előzőekben úgy építettük fel a gazdasági növekedés mutatóját, hogy az eleget tegyen elvárásunknak, valóban a társadalom gazdagodási folyamatát mutassa. Ez nem jelenti azonban, hogy a gyakorlatban így veszik számba a gazdasági növekedést. Ha például azt olvassuk, hogy egy országban a gazdasági növekedés mértéke az adott évben $4^0{}_0$ volt, akkor ezt nem úgy kell érteni, mint az általunk felépített mutató $4^0{}_0$-os növekedését. A tőkés statisztikák ugyanis általában egyszerűen a **nettó nemzeti termelés,** sőt esetenként a **bruttó nemzeti termék** mutatói alapján mérik a gazdasági növekedést. A szükségesnek tartott korrekciók a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján rendszerint el sem végezhetők. Mi az értelme akkor az egész kifejtett gondolatsornak? Mindenesetre annyi, hogy **legyünk tudatában** annak, **mennyi torzítási lehetőséget** rejtenek magukban ezek a statisztikai adatok, esetenként próbáljuk legalább megbecsülni azt a hibát, amit az okozott, hogy a mutatók nem úgy épülnek fel, ahogy az elméletileg indokolt volna.

Még egy dolgot szükséges elöljáróban megjegyezni. A gazdasági növekedés nem egyszerűen **mennyiségi** gyarapodás, hanem minőségi változásokat is foglal magában. Az újratermelés bővülésével ugyanis változik a fogyasztási és a termelési struktúra. Nem egyszerűen többet termelnek tehát, hanem az a jellemző, hogy többé-kevésbé **mást** is. A növekedés és a szerkezetváltozás kapcsolatát sem szabad leegyszerűsítenünk. Nemcsak arról van szó, hogy a növekedéssel változik a gazdasági

szerkezet, hanem arról is, hogy a szerkezetváltozás hatással van a gazdasági növekedésre. Időszakonként ez a struktúraváltozás a növekedés fő hajtóerejévé is válhat.

b) A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÉS A TŐKÉS VISZONYOK KAPCSOLATA

A tőkések számára a termelés közvetlen célja minél nagyobb értéktöbblet elsajátítása. Ezt az összefüggést **értéktöbblettörvénynek** neveztük.

K: Mennyiben ösztönzi ez a törvényszerűség a tőkésországok gazdasági növekedését?

R: Gondoljon pl. a különértéktöbbletért folyó harcra!

V: Az értéktöbblettörvény egyrészt közvetlenül ösztönöz a termelés kiterjesztésére (több termék — több realizálható értéktöbblet), másrészt a különértéktöbbletért folyó harcon keresztül ösztönöz a termelékenység emelésére.

Az értéktöbblettörvény fenti közvetlen hatásait már ismerjük. A termelékenység már megindult és viszonylag gyors ütemű emelkedésének azonban van egy olyan következménye, amelyet részleteiben még nem elemeztünk. A termelékenység fokozódása ugyanis növelő hatással van a reálbérekre. Ez kétségtelenül ellentmondásos jelenség, hiszen a reálbérek emelkedése önmagában emeli a munkások részesedését a megtermelt új értékből, illetőleg mérsékli részesedésük csökkenését. De a munkások amellett, hogy megtermelik az értéktöbbletet, mint fogyasztók fontos szerepet töltenek be annak realizálásában. Az értéktöbblet hosszabb távú realizálhatóságának feltétele tehát az **átlagbérek reálértékének növekedése.**

A munkaerő viszonylagos drágulása arra készteti a tőkéseket, hogy kevesebb munkaerőt, korszerűbb gépeket alkalmazzanak. Hogyan kell érteni azt, hogy drágult a munkaerő, hiszen lehet, hogy a nagyobb reálérték kisebb értéket képvisel?

Arról van szó, hogy a termelékenység növekedése nem csökkentheti **annyira** a munkaerő értékét, mint az állandó tőkeelemek értékét (szükségszerű, hogy a munkaerő értékének történelmi-társadalmi elemét megtestesítő javak köre bővüljön), vagyis a munkaerő az állandó tőkeelemekhez **viszonyítva** drágul.

Ha viszont a tőkések a munkaerő viszonylagos drágulása miatt a munkát tőkével helyettesítik, egyre korszerűbb gépeket állítva a termelésbe, ezzel tovább fokozzák a munka termelékenységét, ami azután az átlagbér reálértékének újabb növekedése irányába hat.

A kapitalizmusban nemcsak az az összefüggés létezik, hogy a profitra való törekvésnek természetes következménye a termelékenység emelkedése, a gazdasági növekedés, hanem ez fordítva is fennáll: **minél gyorsabb a gazdasági növekedés, annál gyorsabban nő a profit.** Sőt a tőkésosztály eleve nem fogad el olyan gazdasági növekedést, amely a profitot csökkentené. És megfordítva, a mai kapitalizmusban a profit alig növelhető gazdasági növekedés nélkül.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy magából a tőkés termelési viszonyok jellegéből kifolyóan a tőkés gazdaságra a növekedés jellemző, e termelési viszonyok ösztönöznek a gazdasági növekedésre. A tőkés gazdaság azonban nem képes arra, hogy maximálisan kihasználja a növekedési lehetőségeket. Ennek oka ugyancsak az értéktöbblettörvényben található meg.

A közvetlen ok az ún. piacprobléma. Ennek lényege az, hogy a piac bővülése nem tart lépést a termelés növekedésével, ami hosszú távon behatárolja a termelés növekedését is. Hogyan lehetséges ez — mondhatná valaki —, hiszen a megtermelt áruk egymással szemben piacot is jelentenek, tehát úgy tűnik, hogy a termelés bővülésével a piac automatikusan azonos mértékben bővül. (E feltételezést szokták Say dogmájának nevezni.) Ez a dogma csak közvetlen termékcserében lenne igaz, megfelelő termelési arányok esetén, a pénz közvetítette cserében azonban már egyáltalán nem biztos, hogy aki eladott, az vásárol is. A termékek értékének egy részét a munkások kapják, akik azt biztosan elköltik. A tőkések azonban kedvezőtlen profitkilátások esetén tartózkodnak az $\mathbf{m}_c$ és $\mathbf{m}_v$ elemek elköltésétől, sőt még a **c** egy része is realizálhatatlan. Mi okozhatja e kedvezőtlen profitkilátásokat? A profitmaximalizálási törekvés állandó fékező hatást gyakorol az átlagbérek reálértékének növekedésére, miközben ugyanez a törekvés előrehajtja a termelékenység és a termelés növekedését. E két hatás máris előrevetíti a fogyasztási cikkek értékesítési nehézségeit. A tőkés termelési viszonyok tehát kitermelik a gazdasági növekedés speciális „belső" korlátait is.

K: Miért nem szüntethetők meg a növekedés korlátai a tőkés termelési módon belül?

R: **Ugyanaz** az összefüggés — az értéktöbblettörvény — hajtja előre a gazdasági növekedést és teremti meg ugyanakkor annak korlátait is.

V: Mivel **ugyanaz** az összefüggés — az értéktöbblettörvény — hajtja előre a gazdasági növekedést és hozza létre egyidejűleg annak korlátait, amíg az értéktöbblettörvényben fogalmazódik meg a termelés közvetlen célja, vagyis (tőkés termelési viszonyok közt), a növekedés „belső" korlátai nem szüntethetők meg. A tőkés társadalom nem tudja teljesen kihasználni a gazdasági növekedés lehetőségeit.

c) A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS TÉNYEZŐINEK RENDSZEREZÉSE

Az eddigi általános vizsgálat alapján fontos összefüggéseket tártunk fel a tőkés termelési mód és a gazdasági növekedés kapcsolatáról. A további vizsgálódás irányát megszabja az a felismerés, hogy a gazdasági növekedésnek **mind** termelési, **mind** piaci oldalról biztosítottnak kell lennie. A tényleges növekedés mértékét mindig az az oldal fogja meghatározni, amelyik **szűkebb** lehetőségeket biztosít. Ezt a „szűk keresztmetszetet" általában — ha nem is mindig — a piac jelenti. Vegyük ezért most részletesen szemügyre, **milyen** tényezők alakítják a termelési, ill. a piaci kapacitásokat.

A gazdasági növekedés legfontosabb forrása **a munka termelékenységének emelése.** A növekedés lehet extenzív és intenzív jellegű. **Extenzív** növekedésről akkor beszélünk, ha a termelést új munkaerő bevonásával növelik, **intenzív** a növekedés akkor, ha alapja a munka termelékenységének emelkedése.

Az extenzív—intenzív elhatárolásának használatos egy másik megközelítése is, az alapok oldaláról. Az eleven munka termelékenysége emelkedhet a termelésben lekötött **alapok gyors vagy lassú növekedése mellett.** Ilyen megközelítésben intenzív a növekedés akkor, ha a termelés gyorsabban nő, mint a lekötött alapok — tőkék — nagysága, és extenzív a megfordított esetben.

Azon tényezők hatása, amelyektől a gazdasági növekedés (a termelés oldaláról) függ, **közvetlenül** a termelékenységen és a rendelkezésre álló eszközök mennyiségén keresztül jelentkezik. Ezek lényegében a következőkben foglalhatók össze:

1. természeti feltételek;
2. a termelés társadalmi szervezettsége;
3. a termelőerők mennyisége és minőségi fejlődésük.

Nézzük először a **természeti feltételek** hatását. Ez a gazdasági növekedés lehetőségeire egyértelmű. Kedvezőbb feltételek — minden más tényező változatlanságát feltételezve — termelési oldalról nagyobb gazdasági növekedést biztosítanak. A természeti feltételek tehát jobb vagy rosszabb alapot képeznek a többi tényező működése számára.

d) A TERMELÉS TÁRSADALMI SZERVEZETTSÉGE MINT NÖVEKEDÉSI TÉNYEZŐ

A termelékenység növekedésének **társadalmi-gazdasági** természetű meghatározó tényezői közül a legfontosabbakat tárgyaljuk a következőkben:

A termelési **kooperáció.** Ha az egyéni munkát **a kooperatív termelés váltja fel, az a termelékenység lényeges megemelkedését idézi elő.** Ez különösen a fejletlen termelőerőkkel rendelkező országokban számít fontos tényezőnek, és a közepesen fejlett országok mezőgazdaságában, amikor ott a kisárutermelést felváltja a nagyüzemi termelés.

A kooperatív termelés előnye teljes egészében azonban csak akkor érvényesülhet, ha **a vállalaton belüli termelést** jól szervezik meg. Ha az egyes termelési részfolyamatok jól kapcsolódnak egymáshoz, ha sikerül a termelésben szűk keresztmetszetek létrejöttét megakadályozni, ha egyetlen termelési részfolyamat sem áll le egy másiknak a rossz működése miatt, akkor a kooperatív termelés valóban biztosítja a munka magasabb termelékenységi színvonalát. Maga **a vállalati munkaszervezés is** termelékenységnövelő tényező tehát.

A munka hatékonysága függ attól is, hogy a vállalat vezetői mennyire érdekeltek a vállalat irányításában, és hogy a vállalatok dolgozóit mennyire ösztönzik a termelékenység növelésére, a technikában rejlő lehetőségek kihasználására. Ez függ a vállalaton belül és a nemzetgazdasági méretekben érvényre jutó **érdekeltségi rendszertől, a munkafegyelemtől, az anyagi és erkölcsi ösztönzés rendszerétől.**

A munkamegosztás nemcsak vállalatokon belül, hanem nemzetgazdasági szinten is a termelékenységet meghatározó faktor. Az egyes vállalatok csak szakosodva, bizonyos termékek vagy termékcsoportok termelésére specializálódva növelhetik kielégítő mértékben a munka hatékonyságát. A vállalatok közti specializáció, ill. **a társadalmi munkamegosztás szélesedése** tehát **növeli** a társadalmi összmunka hatékonyságát.

A termelékenységi szint fontos tényezője **a termelés kon-**

centrációja is. Mindazok a tényezők tehát, amelyek az optimális koncentráció kialakítását elősegitik, ill. lehetővé teszik, ugyancsak elősegítik a termelékenység növekedését.

A fent felsorolt tényezőket együttesen a termelékenységet **a termelés társadalmi szervezettségén keresztül meghatározó faktoroknak** nevezhetjük. Nagy részük alakítható makro- és mikroszintű, tehát központi és vállalati döntések útján. A kapitalizmusban — a tőkés termelési viszonyok lényegéből következően — e döntések természetesen túlnyomórészt mikroszintűek.

E: Melyek a termelés társadalmi szervezettsége megjelölésű termelékenységi tényezőelemek?

V: A termelési kooperáció, a vállalati munkaszervezés, a munkafegyelem, az érdekeltségi rendszer, a termelés koncentrációja.

e) A TERMELŐBERENDEZÉSEK KORSZERŰSÖDÉSI FOLYAMATA ÉS A KORSZERŰSÖDÉSI RÁTA FOGALMA

A további vizsgálat előtt utalnunk kell arra, hogy a termelőerők végső soron **„tárgyi"** elemekből (termelési eszközök) és **„emberi"** tényezőből (a közösségben dolgozó ember termelési tapasztalatai stb., ill. a termelésben alkalmazott tudomány) állnak. Vizsgáljuk ezek szerint először a „tárgyi" elemek gazdasági növekedéssel kapcsolatos vonatkozásait. Itt alapvető a műszaki fejlődés jelentősége.

Műszaki fejlődésről legalább kétféle értelemben lehet és kell beszélni. Gyors vagy lassúbb lehet a műszaki fejlődés attól függően, hogy egy adott, a korábbinál hatékonyabb termelési eljárás, ill. technika gyors vagy lassú ütemben terjed-e. Ha pl. egy év alatt sok vállalat vezeti be az új eljárást, akkor annak **terjedési sebessége** nagy, a műszaki fejlődés ilyen értelemben **gyors.** Lehet azonban gyors vagy lassú a műszaki fejlődés olyan értelemben is, hogy az új technika termelékenysége, ill. az új termelési eljárás termelékenységnövelő hatása nagy- vagy kismértékben haladja-e meg a korábban alkalmazottak hatását. Itt már arról van szó, hogy az új technika, technológia **mennyivel,** ill. **mennyiszer hatékonyabb,** mint a régi. Ezzel az utóbb említett műszaki fejlődéssel kapcsolatban beszélünk a **korszerűsödési rátáról.** A tőkés vállalatok ugyanis az értéktöbblet növekedése érdekében nemcsak az új technika alkalmazására tö-

rekszenek, hanem arra, hogy **minél nagyobb termelékenységi hatású technikát** alkalmazzanak.

A korszerűsödési ráta fogalmának pontosabb tisztázása végett a társadalmi termelést két fő csoportra, a termelőberendezések gyártásának csoportjára és a berendezéseket felhasználó termelés csoportjára kell bontanunk. (A felosztás nem azonos az I. és II. osztályra való felosztással.) Feltételezzük, hogy az első csoport folytonosan a termelőberendezések korszerűsítésére törekszik, ill., hogy a második csoport folytonosan korszerűbb termelőberendezést vásárolhat. A korszerűsödés folyamatát azonosítjuk a termelőberendezések korszerűsödésével. Vizsgálatunkban a **korszerűsödés** az újonnan gyártott termelőberendezések **termelékenységnövelő képességét** jelenti.

K: Miért nem fogalmazhatunk úgy, hogy a korszerűsödés a termelőberendezések **termelékenységének** a növekedésével kapcsolatos?

V: Termelékenysége csak az eleven munkának van. A korszerűbb berendezés csak a termelékenység növelésének a lehetőségét hordozza magában.

Ha a korszerűsödési ráta 1,02, ez azt jelenti, hogy az adott évben legyártott gép 1,02-szor, vagyis 2%-kal nagyobb termelékenységet **tesz lehetővé,** mint a megelőző évben legyártott, hasonló rendeltetésű gép. Megfigyelhető, hogy egy-egy periódusban kialakul egy, **az adott időszakra jellemző** korszerűsödési ráta. Ez nem azt jelenti, hogy a legyártott berendezések évről évre mindig 2%-kal nagyobb termelékenységet biztosítanak. Lehet a többlet egyszer 1, másszor 3 vagy 2%. Adott időszakra azonban jellemző egy **átlag,** ami legyen most 2%.

E: Mi a korszerűsödési ráta?

V: Az adott évi és a megelőző évi legkorszerűbb berendezések termelékenységi potenciáljának a hányadosa.

A korszerűsödési ráta tehát a **mélységben** végbemenő, **nem pedig a szélességben** megvalósuló műszaki fejlődést tükrözi. Ezt a fejlődést fejezi ki az új és a régi — fenti példánkban a folyó évben és a megelőző évben legyártott — termelőberendezések termelékenységi potenciáljának hányadosa.

Mélységben gyors a műszaki fejlődés akkor, ha az éven-

te gyártott berendezések „termelékenysége" átlagban viszonylag nagy százalékkal magasabb a megelőző éviekénél, vagyis akkor, ha a korszerűsödési ráta magas. **Szélességben** gyors a műszaki fejlődés akkor, ha a beruházások aránya magas, ami azonban nem feltétlenül érinti a korszerűsödési rátát. (Amennyiben mégis érinti, annyiban már **mélységbeni** technikai fejlődésről van szó.) Lehet a termelőberendezések gyártásánál a korszerűsödési ráta évről évre változatlan mértékű, mondjuk 2%-os, és ugyanabban az időben a szélességben megvalósuló műszaki fejlődés gyorsulhat vagy lassulhat a beruházási tevékenységtől függően. Ha a beruházások mennyisége csökkenni kezd, akkor az új technika bevezetése **lelassul** annak ellenére, hogy a gyártott termelőberendezések **korszerűsödési üteme változatlan.** Az átmeneti visszaesés **nem váltja ki** a gépgyártásban a korszerűsítési törekvés lanyhulását, **de kiváltja szélességben** a technikai fejlesztés lelassulását. Ugyanígy a népgazdasági méretű beruházási tevékenység visszaesése sem változtat azon, hogy import útján magasabb „termelékenységű" berendezés szerezhető be, vagy a nemzetközi műszaki együttműködés keretében a gyártott gépek korszerűsége növelhető.

A műszaki fejlődés termelékenységnövelő hatású, és hosszabb időszakban a **mélységben végbemenő** műszaki fejlődésnek van a termelékenység növekedésében döntő fontossága. (Ezt később bizonyítjuk részletesen.)

Megjegyezzük, hogy a korszerűsödés folyamata nem merül ki a **termelőberendezések** korszerűsödésében. Bármely gyártmány, a fogyasztási cikk is lehet korszerűbb, mint a régi, mert megnőtt pl. használhatósága, használati értéke, hosszabb ideig használható, mert a szükségleteket magasabb színvonalon lehet kielégíteni stb. Lehet korszerűbb a termelésben felhasznált anyag is (pl. természetes eredetű nyersanyag helyett jobb tulajdonságokkal rendelkező műanyag stb.). A korszerű anyagok és energia felhasználása termelékenységnövelő tényező lehet a **termelési folyamatban.** A korszerűsödés tehát igen széles körű folyamat, és csak az egyszerűsítés érdekében azonosítjuk a továbbiakban a korszerűsödést a termelőberendezések korszerűsödésével.

f) A MŰSZAKI FEJLŐDÉS ÉS A TERMELÉS TÁRSADALMI SZERVEZETTSÉGÉNEK HATÁSA A TERMELÉKENYSÉGRE

Ezek után azt a fontos kérdést kell megvilágítani, hogy milyen összefüggés van a műszaki fejlődés és a termelés társadalmi szervezettségének termelékenységnövelő hatása között. Függetlenek-e vagy kölcsönösen függnek egymástól?

A műszaki fejlődés akkor vezet a termelékenység növelésére, ha a termelés társadalmi szervezettségében is változás következik be, ill., ha a termelésszervezés olyan, amely a termelékenység változását lehetővé teszi. Adott technika nem fér össze akármilyen koncentrációval, termelési szériával, munkamegosztással, munkaszervezéssel stb. A termelés társadalmi szervezettsége csak úgy fogható fel, mint a **technika fejlődésének mozgásformája.** Ezért annak jellemzőit **nem úgy** tárgyaljuk, mint amelyek **termelékenységi többletet** adnak hozzá a technikában rejlő termelékenységi potenciálhoz, hanem mint olyan tényezőket, amelyek **ezen termelékenységi potenciál tényleges kifejtését egészében,** vagy legalábbis bizonyos részben lehetővé teszik. És megfordítva, a technikában rejlő termelékenységi potenciálnak eleve olyan tartalmat tulajdonítunk, amely egy adott termelési széria, adott koncentráció, adott munkaszervezés stb. — **tehát a társadalmi termelés adott szervezettsége — mellett érhető el.**

Fejlett technika fejlett termelésszervezést, a termelés fejlett társadalmi szervezettsége pedig fejlett technikát feltételez. Ellenkező esetekben a termelékenység alacsony szintű marad. **Mindkettőnek — a technika fejlődésének és a termelés társadalmi szervezettségének is — csupán viszonylagosan önálló termelékenységnövelő hatása van.**

Az imént tárgyaltakból következik, hogy adott ütemű termelékenységnövelést lehetővé tevő technikai fejlődés esetén bekövetkezhet a termelékenységnek ennél **gyorsabb vagy lassúbb ütemű tényleges emelkedése.** De előfordulhat az is, hogy a technikai fejlődésből adódó lehetséges növekedési ütem és a termelékenység tényleges növekedési üteme **megegyezik egymással.** Lassítja a tényleges növekedést, ha a termelés társadalmi szervezettségének fejlődése nem tart lépést a technikai fejlődéssel. Gyorsabb lehet viszont a növekedés akkor, ha a vizsgált időszak előtt a technikában rejlő potenciális termelékenység nincs $100^0/_0$-osan kihasználva, de azután a termelés társadalmi szervezettsége gyorsabban tökéletesedik, mint ahogyan

a technika fejlődik. Előfordulhat ez például akkor, amikor valamely ország az autarkiás gazdaságpolitikáról áttér a gazdasági integrációt elősegítő politikára, aminek következtében gyorsan fejlődik a nemzetközi munkamegosztás, a termelési kooperáció, a termelési szériák kedvezőbbé válnak stb.

K: A fentiekből az következik, hogy a termelés társadalmi szervezettsége teljesen passzív eredménye a műszaki fejlődésnek?

V: Nem. Nyilván nem feledkezhetünk meg a visszahatásról. A termelés tényleges társadalmi szervezettsége nagyban meghatározza a **további** műszaki fejlődés mértékét, de még irányát is.

A továbbiakban azt feltételezzük, hogy a termelékenység növekedési üteme megfelel a műszaki fejlődésnek, vagyis azt, hogy a termelés társadalmi szervezettségének fejlődése és a technikai fejlődés között **összhang van.** Azért élünk ezzel a feltételezéssel, mert a következőkben a műszaki fejlődés termelékenységi hatására koncentrálunk.

g) A KORSZERŰSÖDÉSI RÁTA ALAKULÁSÁT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

Eddigi megfontolásainkban központi szerepet kapott a korszerűsödési ráta fogalma, mint a termelékenység növekedési üteme trendjének meghatározója. E rátát azonban mindig mint adottságot kezeltük és nem foglalkoztunk azzal, mi határozza meg nagyságát és hogyan befolyásolják azt a tőkés termelési viszonyok.

A tőkés termelési viszonyoknak a növekedésre gyakorolt ellentmondásos hatását már tárgyaltuk. Ilyen ellentmondásosan hatnak természetesen a korszerűsödési rátára is.

A mind korszerűbb gyártási eljárások bevezetésére a kapitalizmusban — mint tudjuk — a profitérdekeltség ösztönöz. Nem biztos azonban, hogy az új technika lehetővé teszi a profit növelését. Ha ugyanis nagyon drága, akkor bevezetése a holt munka költségét esetleg jobban növeli, mint amilyen mértékben vele — a termelékenységet növelő hatásánál fogva — munkabért lehet megtakarítani.

K: Mennyiben hat ellentmondásosan a profitszempont a korszerűsödési ráta alakulására?

V: **A profitérdek a korszerűsödést egyszerre ösztönzi és akadályozza.**

A fenti hatás a korszerűsödési ráta nagyságát végső soron mérsékli, mert sok olyan technikai fejlesztést akadályoz meg, amely a termelékenység növekedését lehetővé tette volna ugyan, de a tőke számára nem kifizetődő módon.

A korszerűsödési ráta nagysága attól is függ, hogy a piac mennyire rugalmasan alkalmazkodik a termelés növekedéséhez. A piac rugalmatlan alkalmazkodása a korszerűsödési törekvéseket is gátolja, hiszen a realizálási nehézségek egyben a profit realizálását is nehezítik, **a nem realizált profit pedig még nem profit.** Az állammonopolista kapitalizmus rendszerré válása a piacot rugalmasabbá tette, és ez együtt járt a technikai fejlődés gyorsulásával, a korszerűsödési ráta megemelkedésével.

Az állammonopolista kapitalizmus úgy is befolyásolja a korszerűsödési ráta nagyságát, hogy az állam nagy összegeket áldoz a technikai fejlődést lehetővé tevő és előmozdító **alap és alkalmazott tudományos kutatásokra,** költségeik túlnyomó részét fedezi. Közvetlen összefüggés nincs ugyan a kutatási kiadások aránya és a technikai fejlődés üteme között — inkább olyan összefüggés figyelhető meg, hogy a kutatási kiadások szükséges aránya **függ a technikai fejlettségi színvonaltól —,** ha azonban a fejlettségi szintnek megfelelő arányú kutatási kiadásokat nem teljesítik, az erősen mérsékli a technikai fejlődés ütemét.

A monopoltőkés állam **bizonyos területeken a beruházásokat maga hajtja végre,** és gyakran olyan technikát vezet be, amely egyelőre nem biztosít költségmegtakarítást. Példa erre az atomerőművek építése. Ilyen esetekben a technikai fejlesztés nem függ közvetlenül a **profitmotívumtól,** vagyis a technikai fejlődés **gyorsulhat.** Mivel az állam gazdasági tevékenységének hatására a piac is rugalmasabb és a kutatási kiadások aránya is magasabb lehet, **az állammonopolista kapitalizmusban a korszerűsödési ráta magasabb,** mint a magánmonopolista kapitalizmusban.

A korszerűsödési ráta nagyságát befolyásolja a **fegyverkezési kiadások aránya** is, igen bonyolult módon és ellentmondásosan. Amennyiben a fegyverkezés anyagi erőt és szellemi energiát

von el a polgári termelésből, annyiban a korszerűsödés ütemét a polgári termelésben mérsékli. A haditechnika azonban gyakran viharos ütemben fejlődik, és amennyiben eredményei a polgári termelésben felhasználhatók, annyiban a fegyverkezés a korszerűsödésre **pozitív** hatással is lehet.

Sok függ a technikai fejlődés természetétől is, amely soha nem lehet teljesen egyenletes, evolúciós szakaszait időnként robbanásszerű, revolúciós szakasz váltja fel. Ilyen revolúciós fejlődési periódus a **tudományos-technikai forradalom** időszaka, amelyben most élünk. A második világháborút követő időszakra a technika olyan fejlődési fokot ért el, amikor természetes a technikai fejlődés felgyorsulása, ez tehát nem magyarázható egyszerűen az állami tevékenységgel, a kutatási kiadások megnövekedésével stb.

A technikai fejlődés ütemét még sok tényező befolyásolja. Ilyenek pl. a **szakképzettség** változása, az **oktatás** színvonalának, a **termelés szervezésének** fejlődése, a **specializáció** és a **nemzetközi munkamegosztás** alakulása stb. (A lényeg az, hogy a korszerűsödési rátát nem tekinthetjük független változónak, az nagyon sok tényezőtől függő faktor.) A gazdasági növekedés tehát természeténél fogva **komplex folyamat.**

2. A BERUHÁZÁSOK ÉS A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÖSSZEFÜGGÉSE A TERMELÉS OLDALÁRÓL

a) AZ ÁLLÓTŐKÉK PÓTLÁSÁNAK HATÁSA A NÖVEKEDÉSRE

Nézzük meg, milyen kapcsolatban van az állóeszközök korszerűsödési üteme a gazdasági növekedéssel. Először **állandó** ütemű korszerűsödést feltételezünk. Legyen ez pl. évi 2%, vagyis az évente előállított korszerűbb állóeszközök 2%-kal magasabb termelékenységet biztosítanak. Ez a ráta oly módon érhető el, ha minden évben a géppark 10%-át cserélik ki korszerűbb gépekkel.

Lássuk ezt egy konkrét példán. Legyen az első év termelékenységi potenciálja egységnyi.

Az előző évben beállított gépek termelékenysége 1,
a második évben beállítottaké 1,02,
a harmadik évben beállítottaké $1{,}02^2$ stb.

A 10. év végén az átlagos termelékenység ezen évjárat termelékenységének számtani közepe. A mértani sorozat összegképlete alapján:

$$1 \cdot \frac{1{,}02^{10} - 1}{1{,}02 - 1}.$$

A 11. évben belépő korszerű gépekkel az első évben beállítottakat felcserélve, az átlagos termelékenység a 11. év végén:

$$1{,}02 \cdot \frac{1{,}02^{10} - 1}{1{,}02 - 1}.$$

Vagyis az átlagos termelékenységemelkedés 2%.

A beruházásokon belül tehát az állótőkék pótlása a növekedés jelentős forrása. A valóságban ez azonban nem történik ilyen egyenletesen. Ha rosszak a profitkilátások, a pótlás egy része elmarad, emiatt a géppark átlagos életkora megnő. Ha viszont megindul a fellendülés, akkor a megnövekedett átlagos életkor miatt az évi 2%-os korszerűsödési ütemnél magasabb átlagos termelékenységnövekedési ütem érhető el az elmaradt pótlások későbbi megvalósításával.

Kiderült tehát, hogy a valamilyen okból elöregedett géppark esetében a megújítással elérhető átlagos termelékenységnövelés magasabb lehet az évi korszerűsödés mértékénél. Különösen magas lehet ez **tömeges** megújítás esetén.

Ez felveti a kérdést: nem lehetne-e a termelékenységnek ezt az évi korszerűsödésnél magasabb átlagos növekedési ütemét a megújítások arányának növelésével állandósítani? Erre **nemmel** kell válaszolnunk.

Ha a megújítások kimaradtak, tehát a géppark elöregedett, akkor a tömeges megújítások egy darabig a termelékenység ugrásszerű emelkedését eredményezik. Ennek következtében azonban a gépek átlagos életkora újra lecsökken, vagyis a további tömeges megújítások termelékenységemelő hatása egyre kisebb, a termelékenység további emelkedését egyre inkább behatárolja a korszerűsödés évi mértéke. (Hiszen ha évente az egész állományt lecserélnék is, a termelékenység átlagos emelkedése akkor is csak a korszerűsödés mértékével lenne egyenlő.)

Emellett a kicserélés aránya sem lehet akármekkora. Egy dolog ugyanis, hogy hosszabb időszakban a kicserélési hányad milyen **hatást gyakorol** a termelékenység növekedési ütemére, és egészen más dolog az, hogy a kicserélési hányad **nagyságát** milyen tényezők határozzák meg.

A korszerűsödési ráta egy-egy hosszabb periódusban lehet viszonylag állandó. Megfigyelhető azonban olyan eset is, hogy **egy későbbi időszakban ez a ráta lényegesen magasabb, mint egy korábbiban.** Ennek vagyunk tanúi a második világháború

után, a tudományos-technikai forradalom korszakában. Indokolt tehát megvizsgálni, hogy mi a pótlás növekedési hatása akkor, ha a korszerűsödési ráta változik.

Vegyünk egy olyan esetet, amikor a korszerűsödési ráta rövid idő alatt — példánkban egyik évről a másikra — 2%-ról 4%-ra emelkedik. Ha a pótlást előző példánk szerint végzik — egyenletesen, mindig a legkorszerűbbel cserélve fel a legelavultabbat —, akkor egyenletesen fog nőni a termelésbe éppen bevonuló és az onnan kiselejtezett gépek termelékenységi potenciáljának hányadosa, az ún. termelékenységi hányados, és ennek megfelelően a termelékenység is. Az ütem növekedése kezdetben elenyésző lesz, szinte észre sem vehető. A további években azonban a termelékenység növekedési üteme tovább gyorsul, **mert a termelékenységi hányados is nő.** Ez a hányados mindaddig emelkedik, amíg olyan berendezés cseréjére nem kerül sor, **amely már a 4%-os korszerűsödési ráta jegyében került beruházásra.** Ettől kezdve a termelékenységi hányados értéke állandó marad.

K: A korszerűsödési ráta egyszeri megemelkedése milyen hatással van az átlagtermelékenység növekedési ütemére?

V: Az átlagtermelékenység növekedési üteme is megemelkedik, de továbbra sem haladhatja meg az **új** korszerűsödési rátát.

Azt is látnunk kell, hogy az átlagtermelékenység növekedési üteme nem ugrott fel nyomban az új korszerűsödési ráta szintjére. Ennek az összefüggésnek az a gyakorlati oka, hogy a technikai forradalom kibontakozása — akármilyen hirtelen következik is be — **nem vezet azonnal** a termelékenység növekedési ütemének gyors emelkedésére, ez csak viszonylag hosszabb idő múlva figyelhető meg. Ha valamely országban mégis a növekedési ütem hirtelen megemelkedését tapasztaljuk, **annak egyéb okai vannak.**

b) A BŐVÍTŐ ÉS A BRUTTÓ BERUHÁZÁSOK HATÁSA A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSRE

Eddig a **pótló** beruházásoknak a termelékenységet növelő hatását vizsgáltuk. Nézzük most meg a **bővítő** (vagy nettó) beruházások ilyen vonatkozású szerepét.

K: Adott beruházás akkor eredményezi-e a termelékenység nagyobb átlagos emelkedését, ha pótlást vagy ha bővítést szolgál?

R: Melyik esetben magasabb az új gépek hányada?

V: Pótlás esetén nagyobb a termelékenység elért átlagos emelkedése, hiszen a korszerű gépet az elavult helyett állítják be, nem pedig melléje, így a gépparkon belül most nagyobb hányadot képviselnek a korszerű gépek.

Állandó ütemű korszerűsödés esetén tehát a bővítő beruházás is — bár a pótlónál kisebb mértékben — az átlagtermelékenység emelkedését eredményezi. Az előző pontban feltételeztük, hogy bővítés egyáltalán nincs a gazdaságban. Most azt vizsgáltuk, mi a helyzet, ha nincs pótlás, de van bővítés. A valóságban azonban ilyen esetek csak a legritkábban fordulnak elő, rendszerint van pótlás és **bővítés** is. A kettőt együtt **bruttó beruházás**nak nevezzük, és most ennek a növekedési hatását vizsgáljuk meg. Feltételezzük, hogy mind a pótlás, mind a bővítés teljesen egyenletes, a bővítés a mindenkor meglevő állótőke-állomány azonos százalékát teszi ki.

Ha bővítés is történik, akkor a beruházások **magasabb termelékenységi szintet** tesznek lehetővé, mint amikor csupán a pótlásban merülnek ki. Folytonos bővítés mellett **az újabb technika aránya folytonosan nagyobb,** mint a korábban bevezetett technikáé. Ezért a termelőberendezések **átlagos életkora** bővítés esetén **kisebb, az átlagos termelékenységi szint pedig magasabb,** mint tisztán pótlás mellett. Az így nyert átlagos termelékenységi előny azonban nem különösebben nagy.

Ami a bővítésnek a termelékenység növekedési ütemére gyakorolt hatását illeti, erről merőben újat a pótlásnál tárgyaltakhoz képest nem mondhatunk. Bővítéssel együtt nagyobb ugyan a beruházások hányada, de **ez a nagyobb hányad éppúgy nem vezet a termelékenység ütemének tartós, hosszú távú emelkedésére, mint a nagyobb pótlási hányad.** Nem jelenti ez azonban azt, hogy ezek a bővítéssel kapcsolatos erőfeszítések a növekedés szempontjából feleslegesek. Arról van szó ugyanis, hogy ha a termelékenység növekedési **üteme** nem is emelkedik tartósan a korszerűsödési ráta fölé, **színvonala** magasabb lesz, mintha a bővítéseket nem hajtanák végre. Emellett a bővítés lehetővé teszi, hogy a **termelés** a termelékenységnél gyorsabb

ütemben emelkedjék, tehát a növekedés üteme ezért is nagyobb lehet, mint amikor csak pótlást hajtanak végre.

A növekedési ütemtöbblet az új munkaerők alkalmazásából adódik. Ez az utemtöbblet **nemzetgazdasági szinten a technikailag fejlett országokban** hosszabb időközben általában nagyon **alacsony mértékű,** egyes ágazatokban azonban a munkaerő átcsoportosítása alapján már jelentős nagyságot is elérhet. Az ütemtöbblet nemzetgazdasági szinten nagymértékben függ attól, hogy technikai tekintetben fejlett ipari országról van-e szó, vagy pedig csak technikailag fejletlen, ill. közepesen fejlett országról, ahol a mezőgazdaság részaránya a nemzeti jövedelem termelésében magas, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számaránya jelentős, és ahol a munkaerő-tartalékok bőségesek.

Az a látszat, hogy bővítéssel együtt a termelékenység növekedési üteme nagyobb lehet, mint pusztán pótlással, abból adódik, hogy a bővítés miatt a korszerű technika folytonosan **nagyobb súllyal** kerül be a termelésbe. Ugyancsak emiatt a termelékenység **átlagos színvonala is folytonosan nagyobb,** mint csak pótlás esetén. A termelékenység növekedési üteme tehát hosszabb időszakban a pótlás plusz bővítés esetén is **megegyezik a korszerűsödési rátával.**

A termelékenység növekedési üteme csak akkor lehet nagyobb a korszerűsödési rátánál, ha a termelőberendezések átlagos életkora csökken. Az állandó arányú bővítés azonban **nem** okozza a berendezések átlagos életkorának **folyamatos csökkenését,** emiatt csak a berendezések átlagos életkora lesz állandóan **alacsonyabb színvonalú,** mint abban az esetben lenne, amikor csak pótlás történik.

Mi a helyzet akkor, ha a bővítési hányad nő, ha áttérnek tegyük fel 5%-ról 10%-os bővítési hányadra? Ekkor fokozatosan kialakul a berendezések nagyobb bővítési hányadnak megfelelő kisebb átlagos életkora, és amíg ez megtörténik, addig — de **nem tovább!** — a termelékenység növekedési üteme meghaladja a korszerűsödési ráta színvonalát.

A pótlási és a bővítési hányad együttesen teszi a **bruttó beruházási hányadot.** Ennek az ingadozása éppúgy a termelékenység növekedési ütemének ingadozását idézi elő, mint a pótlási hányad ingadozása. Emelkedése a termelékenység növekedési ütemének emelkedését, csökkenése ennek az ütemnek a csökkenését váltja ki. **Az ingadozás centruma a korszerűsödési ráta.** A lényeg itt is az, mint ami a pótlás vizsgálatánál kiderült: a beruházási hányadtól csak **rövid időszakban** függ a termelékenység növekedési üteme, **hosszabb időszakban nem.**

Hosszabb időszakot tekintve a **korszerűsödési ráta** a meghatározó.

E: Próbáljuk meg összefoglalni, hogy állandó ütemű korszerűsödés esetén mikor lesz kisebb, és mikor nagyobb a korszerűsödési rátánál az átlagtermelékenység emelkedése.

V: Ha a pótlások egy része elmarad vagy a bővítés korábbi mértéke csökken, az átlagtermelékenység emelkedésének üteme a korszerűsödés üteme alá csökkenhet. Ha viszont az elmaradt megújításokat pótolják vagy a pótlási hányadot növelik, a bővítés ütemét fokozzák, az átlagtermelékenység a korszerűsödési ütemnél gyorsabban nőhet.

c) A KORSZERŰSÖDÉSI RÁTA NAGYSÁGÁNAK HATÁSA A BERUHÁZÁSI HÁNYADRA

Az előzőkben kimutattuk, hogy a termelékenység növekedési üteme hosszabb időszakban nem függ a beruházási hányadtól. Ez az állítás azonban könnyen félreérthető és esetleg arra a következtetésre vezethet, hogy adott növekedési ütem **akármilyen** — bármilyen nagy vagy bármilyen kicsi — beruházási hányaddal összeegyeztethető. Valójában az összefüggés a következő: bár a beruházási hányad a termelékenység növekedési ütemét hosszabb időközben nem határozza meg, **a termelékenység adott átlagos növekedési üteme már erőteljesen befolyásolja a beruházási hányad nagyságát.**

Minthogy a termelékenység növekedési üteme lényegében a korszerűsödési rátától függ, annak alapján alakul ki, a beruházási hányad nem alakulhat akárhogyan. **A termelékenység növekedési üteme befolyásolja mind a pótlási, mind a bővítési hányad nagyságát.** Nézzük meg, hogyan.

Fejlett ipari országokban az állótőkék amortizációját elsősorban **az erkölcsi, nem pedig a fizikai kopás** határozza meg. A termelőberendezések erkölcsi élettartama pedig a termelékenység növekedési ütemétől függ. Az üzembe állított korszerűbb berendezések miatt a régiekkel egyre kevésbé gazdaságos a termelés. Minthogy pedig az érték az áru **újraelőállításához** társadalmilag szükséges munka mennyiségétől függ, a társadalom egyre kevésbé fizeti meg a régi, kevésbé hatékony munkafelhasználást. A régi gépek mellett ugyanolyan áru előállításához több eleven munka szükséges, mint az új gépek mellett. Minél több az új és hatékonyabb gép, annál inkább vesz-

teségessé válik a régi gépeknél kifejtett munka felhasználása. **Ekkor a gép erkölcsileg elavult, ki kell cserélni.** A termelőberendezések élettartamát tehát végső soron — a termelékenység növekedési ütemén keresztül — a korszerűsödési ráta határozza meg.

Minél nagyobb az újonnan gyártott gépek korszerűsödési üteme, annál gyorsabban nő a termelékenység és csökken az érték, annál hamarabb válik a korábban beruházott termelőberendezések alkalmazása veszteségessé, annál rövidebb idő alatt szükséges kicserélni azokat.

K: Hogyan hat ez a pótlási hányadra?

V: A korszerűsödési ütem növekedése a **pótlási hányadot növeli,** hiszen ebben az esetben csökken a berendezések átlagos élettartama.

A korszerűsödési rátától nemcsak a pótlási hányad, hanem **a bővítési hányad sem független.** A korszerűsödési ráta megemelkedése a bővítési hányad növekedését is szükségessé teszi. Ennek részletes igazolására nem térünk ki. Csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a korszerűsödési ráta növekedése nemcsak a gyártási folyamat, hanem a **gyártmányok** korszerűsödését is előidézi. A korszerűbb gyártmányok kereslete pedig rugalmasabb, mint a kevésbé korszerűeké, a rugalmasabb kereslet viszont nagyobb beruházást vált ki. Továbbá, ha a korszerűsödési ráta nő, a termelékenység gyorsabban emelkedik, aminek alapján a bővítő beruházások anélkül is növekedhetnek, hogy azok a lakosság személyes fogyasztásának a csökkenését váltanák ki. Növekvő korszerűsödési ráta mellett tehát a bővítő beruházások növelését a lakosság személyes fogyasztása kevésbé gátolja.

A fenti fejtegetésből az következik, hogy bár a bruttó beruházási hányad megváltozása nem változtatja meg hosszabb időszakban a termelékenység növekedési ütemét, **a termelékenység növekedési ütemének változása** — egyéb feltételeket adottnak véve — mégis **változtatja a bruttó beruházási hányadot.** Az ütem emelkedése a beruházási hányadot növeli, csökkenése pedig mérsékli.

Kimutattuk, hogy szoros összefüggés van a beruházási hányad nagysága, valamint a termelékenység, ill. a termelés növekedési üteme között. A statisztikai adatokból azonban ez a szoros összefüggés nem mutatható ki, egyszerűen azért, mert a beruházási hányad kiszámításához szükségünk lenne a bruttó beruházások és a lekötött állótőke mennyiségének adataira. A lekötött állótőkéről viszont a statisztikák nem közölnek nemzetközileg is összehasonlítható, felhasználható adatokat. A beruházási hányad helyett ezért általában az ún. **beruházási ráta** mutatóját vizsgálják, amelyben a bruttó beruházásokat a végtermék értékéhez viszonyítják.

A kérdés éppen az, hogy vajon a beruházási ráta is olyan szoros kapcsolatban van-e a termelékenység és a termelés növekedési ütemével, mint a beruházási hányad. A beruházási ráta így is felírható:

$$\frac{\text{bruttó beruházások}}{\text{lekötött állótőke}} \cdot \frac{\text{lekötött állótőke}}{\text{végtermék}}.$$

Az első tényezőn, a beruházási hányadon kívül tehát a beruházási ráta a lekötött állótőke és a végtermék arányától is függ. Ezt a törtet a termelés állótőke-igényességének, másként tőke—termelés-hányadosnak nevezik. Ez a hányados **az időben állandóan változik, növekedhet vagy csökkenhet, teljes változatlansága gyakorlatilag nem lehetséges. Emellett „térben" is szükségképpen különböző nagyságú,** amin az értendő, hogy a termelés állótőke-igényessége a különböző ágazatokban és országokban ugyanabban az időben szükségképpen különböző, gyakorlatilag **nem lehet egyforma.**

A beruházási ráta és a beruházási hányad arányai egymástól való eltérésének másik fontos oka az, hogy **az árstruktúra változik az időben és eltér országonként is.** Jellemző ez a változás és eltérés a beruházási javak és a fogyasztási cikkek árarányaira is. Ez a változás, ill. eltérés másként hat a beruházási hányadra és másként a beruházási rátára. A beruházási hányad alakulását nem befolyásolja, hiszen ha valahol a beruházási javak ára magas, ott a **lekötött** állóeszközök ára is magas. (Ez ugyanaz, mintha egy tört számlálóját és nevezőjét azonos számmal megszorozzuk, amikor is a tört értéke változatlan marad.) Az országonként számított beruházási hányadot ezért elvileg **nem befolyásolja az árstruktúrák eltérése.** A beruházási rátákat azonban az **árstruktúra** már lényegesen befolyásolja.

A számlálóban ugyanis csak a beruházási javak ára játszik szerepet, a nevezőben viszont a fogyasztási cikkek ára is.

K: Alkalmas-e a fentiek alapján a beruházási ráta a hányad helyettesítésére, hogy a hányad és a termelékenység, ill. termelés növekedése közti kapcsolatot kimutassuk?

V: Nem. Hiszen, egyfelől zavarja az összefüggéseket a tőke—termelés-hányados, másfelől az árszerkezet változása, ill. eltérése.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a termelés tőkeigényessége az időben aránylag lassan változik, viszont a lassúbb növekedés szakaszát viszonylag hamar felválthatja egy gyors növekedési szakasz. Ez a magyarázata annak, hogy azokban az országokban, ahol a növekedés üteme **lényegesen** meggyorsul, **rendszerint bekövetkezik a beruházási ráta jelentős megemelkedése. Megfordítva, a beruházási ráta lényeges megemelkedése viszont nem minden országban jár együtt a növekedés jelentős meggyorsulásával.** Részben ezzel kapcsolatos a beruházások növekedési hatásáról világméretekben kibontakozott vita, amelyben sokan tagadják, sokan pedig állítják, hogy a növekedési ütem és a beruházási ráta között összefüggés van.

e) A BERUHÁZÁSOK GAZDASÁGI HATÉKONYSÁGA

A beruházások és a növekedési ütem összefüggésének kérdése úgy is vizsgálható, hogy nemzetgazdasági szinten, adott körülmények — pl. adott tőkeigényesség, adott korszerűsödési ráta — mellett mekkora a **beruházások hatékonysága.**

A beruházások hatékonysága vizsgálható úgy, hogy adott időszakban, adott beruházási rátával mekkora növekedési ütemet érnek el. Ezt fejezi ki az **ICOR** mutató (az angol „incremental capitaloutput ratio" rövidítése), amely nem más, mint a bruttó beruházási ráta (a végtermékhez viszonyított bruttó beruházás) és a termelés (a végtermék) növekedési ütemének a hányadosa. Az ICOR közvetlenül a növekedési ütem beruházás-igényességét fejezi ki, tehát azt, hogy 1%-os növekedés hány százalékos beruházási rátát igényelt az adott periódusban. Felfogható azonban beruházáshatékonysági mutatóként is. Minél kisebb az ICOR számértéke, annál nagyobb a beruházások hatékonysága.

E: Mi az ICOR mutató? Számítsa ki számértékét, ha egy bizonyos időszakban a beruházási ráta 18%-os, a növekedési ütem pedig 6%.

V: Az ICOR mutató:

$$\frac{\text{bruttó beruházási ráta}}{\text{gazdasági növekedés üteme}}.$$

Számértéke a példában ezért 3.

A beruházások hatékonysága kifejezetten szintetikus mutató. Jelentkezik benne többek között a termelés tőkeigényessége: minél nagyobb a tőkeigényesség — egyéb tényezőket adottnak véve —, annál nagyobb a beruházási ráta, annál nagyobb az ICOR számértéke. Jelentkezik benne a technikai fejlődés üteme is: ha gyors ez az ütem, az ICOR számértéke alacsony. Befolyásolja nagyságát a beruházások átfutási ideje is, mert minél rövidebb ez az idő, annál hamarabb növelhetik a beruházások a termelést, annál nagyobb lehet a termelés növekedési üteme.

A beruházások gazdasági hatékonyságának nagysága és a gazdasági növekedés üteme között elég szoros összefüggés mutatható ki. Majdnem mindig az a helyzet, hogy **ahol a növekedés gyors ütemű, ott a beruházások hatékonysága magas, ahol a növekedési ütem alacsony, ott a beruházások hatékonysága is alacsony.** Nem túlzás ezért, ha azt mondjuk, hogy a beruházások hatékonysága javításának legfontosabb tényezője a **korszerűsítés:** korszerű termelőberendezések, termelési eljárások alkalmazása, a műszaki fejlesztés gyorsítása, továbbá a műszaki fejlődésen kívüli termelékenység- és termelésnövelő tényezőkben rejlő lehetőségek jobb kihasználása. Ez nemcsak a növekedési ütem emelkedésében, hanem a beruházások **hatékonyságának** a javulásában is megmutatkozik.

Megfordítva, ez a tétel is igaz: a beruházások hatékonysága is aktívan hat a növekedés ütemére. **A növekedés folyamatában rendszerint annak az országnak a helyzete a kedvezőbb, ahol a beruházások hatékonysága magas színvonalú** — magasabb, mint a többi országban —, vagy ahol a hatékonyság erősen javuló irányzatú. Vagy az a helyzet, hogy viszonylag nagy beruházási arány **igen gyors ütemmel** párosul, vagy az, hogy az ütem gyorsabban emelkedik, mint a beruházási ráta. Az ilyen ország teljesítőképessége nagyobb, mint a többié.

Korábban szó volt már arról, hogy ott, ahol a növekedési ütem magas, a beruházási hányad és a beruházási ráta köny-

nyebben növelhető. Gyakran előfordul, hogy a termelékenység további gyors növekedéséhez szükséges új technika alkalmazása igen nagy beruházásokat igényel, esetleg a beruházási ráta további emelését követeli meg. Ezt sokkal könnyebb elérni ott, ahol a beruházások hatékonysága már magas, ill. növekvő irányzatú. A beruházások hatékonyságának javítása tehát a gyors növekedési ütem fenntartásának — esetleg további növelésének — egyik fontos feltétele. **Részben ebből adódik, hogy egy dinamikus gazdaság további gyors növekedését gyakran könnyebb fenntartani, mint egy nem-dinamikus gazdaságot dinamikussá tenni.**

A beruházások hatékonyságát tükröző mutatószámok a gazdasági elemzésekben, de különösen a gazdasági növekedés vizsgálatában nagyon lényeges szerepet töltenek be.

f) A TECHNIKAI IMPORT ÉS SZEREPE A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSBEN

Megfigyeltük, hogy még állandó ütemű korszerűsödési ütem esetén is, ha a géppark elöregedett volt, átmenetileg a korszerűsödésnél magasabb termelékenységnövekedési ütem volt elérhető. Hasonló okból válik lehetővé nemzetközi méretekben az ún. relatív technikai elmaradottság kihasználása. Az egyes tőkésországok gépparkjának korszerűségi foka jelentősen eltér egymástól. A legfejlettebb ország átlagos termelékenységének emelkedési ütemét a korszerűsödés üteme határolja be. A hozzá képest kevésbé termelékeny gépparkkal rendelkezők termelőberendezései a legfejlettebbhez **viszonyítva elavultak,** ezért a legkorszerűbb termelőberendezések **importjával** ez utóbbi országokban a termelékenység emelkedésének a korszerűsödési ütemnél gyorsabb fejlődése érhető el, a lemaradás mértékétől függően esetleg hosszabb ideig is. Hasonló hatásúak a licenc- és know-how vásárlások, a szakembercsere, a szakmunkások kiküldése külföldre, ill. fogadása külföldről stb.

A továbbiakban csak a gépimporttal foglalkozunk. Mind a korszerűsödési ráta elemzésénél, mind a technikai importnál abból indulunk ki, hogy a termelővállalatok új, korszerű technikát szerezhetnek be. Amennyiben pedig beszerzik és a termelésbe bevezetik, emelkedik a termelékenység. Van itt azonban egy döntő különbség: az egyik esetben a termelékenység növekedési ütemének alapja a termelőberendezéseket gyártó vállalatok termékeinek **évről évre elért korszerűsödése,** a másik esetben pedig két vagy több ország **technikai fejlettségi szint-**

jének a különbsége. Ebből következően az első esetben a technikai fejlesztésnek nem kell együtt járnia a nivellálódással, a második esetben az ütemtöbblet elérése az országok közti technikai fejlettségi szint kiegyenlítődését feltételezi. Az első esetben a termelékenység növekedésének elért üteme **állandó, és bármilyen tartós maradhat,** a második esetben viszont **az ütemnek a nivellálódás miatt tendenciálisan csökkennie kell,** és a technikai import alapján elérhető ütemtöbblet mindenféleképpen **átmeneti jellegű.** A technikai importtal együtt a technikai fejlettség színvonalát illetően **A** és **B** ország között **nivellálódás** következik be. Teljes nivellálódás esetén a fejletlenebb ország számára adódó különleges növekedési előny megszűnik. A nivellálódás, vagyis az ún. „műszaki rés" szűkülése következtében a technikai importtal elérhető évi termelékenységnövekedés üteme csökken, míg végül ez az ütem az **A** ország **korszerűsödési rátájának színvonalára esik.**

A technikai import növekedési hatása azonban — számos bonyolító tényező következtében — ennél jóval komplikáltabb. Bizonyos tényezők az elérhető növekedési többletet mérséklik, a nivellálódás idejét, valamint a viszonylag gyorsabb növekedési periódus hosszát pedig megnyújtják, míg más tényezők e periódust rövidítik. A gyakorlatban egyetlen ország sem képes arra, hogy pótlását teljes egészében importált berendezésekkel végezze, **a pótlás jelentős része hazai forrásból** történik.

K: Milyen hatással van ez az elérhető ütemtöbbletre?

V: Mivel a növekedési ütem többlete nemcsak a fejlettségi szint különbségétől, hanem a technikai import mértékétől is függ, és ez utóbbinak a nagysága az előzők alapján erősen behatárolt, az elérhető ütemtöbblet már emiatt korlátozott.

Az egyébként elérhető ütemnövekedést mérsékli az is, hogy nem biztosítható azonnal a munkaerő szakmai alkalmazkodása az importált technikához. Ehhez idő szükséges, és ezen idő alatt a termelékenység növekedése az elérhetőnél kisebb. Ugyanez a következménye annak is, hogy a technikai import nyomán a termelésben szűk keresztmetszetek képződnek, és nincs elég anyagi erő ahhoz, hogy a technikát a termelés minden területén egyenlő mértékben fejlesszék. A termelés és a termelékenység **mindig a szűk keresztmetszetekhez igazodik,**

az elérhető termelékenységi szint ezért nem lesz akkora, mint amennyit az importált technika egymagában indokolna.

A technikai import növekedési hatásának vizsgálatánál számításba kell venni azt is, hogy **a technikai fejlődés korunkban rendkívül tőkeigényessé vált.** A technikai fejlődés alapigényességének emelkedése korunkban nagyon fontossá teszi **a nagy termelési szériák kialakítását.** A relatív technikai lemaradottság kihasználása tehát feltételezi egyrészt az importáló ország már elért, viszonylag nagyobb gazdasági erejét (a nagy tőkeigény miatt), másrészt a belső piac viszonylag nagy terjedelmét (hogy a hatalmas termékmennyiség realizálható legyen).

Nagy termelési szériák kialakítása tehát **nagy piacot feltételez. Nagy nemzetgazdasággal bíró országokban ez könnyebben biztosítható,** mint a kisebbekben. Mindebből az következik, hogy hiába van meg a tőkeerő a korszerű technika behozatalára, ha a belső piac viszonylag kicsi.

A megoldás útja elsősorban **a nemzetközi munkamegosztásba való fokozott bekapcsolódás, pl. a termelési kooperációk létesítésén keresztül.** A termelési kooperációban részt vevő országok, ill. vállalatok egy-egy gyártmány termelését részfolyamatokra bontják, és csak az e részfolyamatok elvégzéséhez szükséges tőkét előlegezik. Ugyanakkor azonban nemcsak saját piacukra, hanem a kooperációs partner piacára is termelnek. Az adott gyártmánnyal így már több ország piaca áll szemben, a termelési részfolyamatokban a termelési széria növelhető, ugyanakkor a befektetett alap csökkenthető. Hasonló hatása van az export növelésének is, amennyiben a termelési széria nemcsak a belső, hanem a külső piachoz is igazítható. Ugyancsak kedvező eredmény érhető el a gazdasági integráció különböző egyéb formáinak a kialakításával is.

Ahhoz, hogy a relatív technikai lemaradottság talaján a termelékenység és vele együtt a termelés gyorsan fejlődhessen, nemcsak az kell, hogy megfelelő méretű, hanem az is, hogy **rugalmas** legyen a piac. A második világháború előtt sok ipari tőkésország lemaradott volt. Legtöbbjük mégsem lépett a gyors gazdasági fejlődés útjára, mert akkor a **magánmonopolista** kapitalizmus talaján a piaci eladási nehézségek soha nem tapasztalt méreteket öltöttek, a tőkésországok gazdasága a súlyos gazdasági válság és a tartós pangás állapotába jutott. A relatív technikai lemaradottság alapján lebonyolított technikai import csak a második világháború után vezetett gyors növekedésre, amikor az **állammonopolista** kapitalista rendszer kiala-

kult, amikor a piac sokkal könnyebben követte a termelés növekedését.

A technikai importot akadályozhatják politikai tényezők is, **diszkriminatív külkereskedelmi megkülönböztetések, embargópolitika** stb. A védővámok egyrészt melegházi védettséget biztosítanak a relatíve lemaradt ország tőkéje számára, másrészt a magas vámok nagyon meg is emelik a korszerű technika átvételének költségeit.

K: Mi a feltétele a relatív technikai lemaradottság kihasználásának a nemzetközi kereskedelem oldaláról?

V: A viszonylag szabadabb nemzetközi kereskedelem.

Hansgúlyozni kell még valamit: az eddigiekben mindig **relatív** technikai lemaradottságot említettünk, és nem egyszerűen technikai elmaradottságot. Ez nem véletlen. A gyors fejlődés alapja a **relatív** technikai lemaradottság lehet, és **nem az abszolút technikai elmaradottság.** Az utóbbi esetben ugyanis rendszerint nagyon kevés a felhalmozható tőke, márpedig a technikai importhoz beruházási alap is szükséges. Korlátozó tényező itt az is, hogy a dolgozók szakmai ismeretei nagyon fejletlenek. Emellett a fejletlen országokban jelentős a naturálgazdálkodás súlya, az árugazdaság kialakítása ezért nem könnyű feladat, pedig enélkül a technikai import alig hasznosítható. Szűk keresztmetszet lehet a fejletlen infrastruktúra is. Az is lehetséges, hogy a beruházási források elég nagyok, de **nincs elég deviza** a technikai import kiegyenlítésére. Ebben az esetben a **fizetési mérleg nehézségei** akadályozzák a technikai importban rejlő különleges előnyök kihasználását. Végül pedig ahhoz, hogy egy ország a technikai importot maradéktalanul ki tudja használni, **exportjának versenyképesnek** kell lennie, ami megint számos tényezőtől függ.

3. A TERMELÉS SZERKEZETE, A HADITERMELÉS ÉS A MUNKAERŐ SZEREPE A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSBEN

a) A TERMELÉSI STRUKTÚRA VÁLTOZÁSÁNAK HATÁSA A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSRE

Az eddigiekben nem vizsgáltuk a termelés szerkezetét, e szerkezet változásának következményeit. A termelési struktúra változása a beruházások ágazati, sőt vállalati szerkezetének változásán keresztül megy végbe, amelyet természetesen a munkaerő és a forgóeszközök ágazatok és vállalatok közti átcsoportosítása kísér. A termelési struktúra vizsgálata során olyan összefüggéseket tárhatunk fel, amelyek a növekedés természetéről eddig alkotott képünket lényegesen kiegészítik. Mindenekelőtt gondolnunk kell arra, hogy a korszerűsödés a valóságban **konkrét** termelőberendezések termelékenységi potenciáljainak — általában különböző — növekedését jelenti.

K: Milyen egyszerűsítő feltevést hordozott magában ennek alapján az eddigiekben a korszerűsödési ráta használata?

V: Az eddigiekben az egységes korszerűsödési rátáról mint konkrétan létezőről beszéltünk. Bármely gazdaság korszerűsödési rátája azonban csak mint átlag létezik. Minden egyes ágazatban más és más a korszerűsödési ráta, ezek súlyozott átlaga a **nemzeti** korszerűsödési ráta.

A korszerűsödési ráta nagysága részben azért nem egyforma ágazatonként, mert a műszaki fejlődés **technikai** lehetősége ágazatonként különböző. Egy technikai ugrás sohasem érinti egyformán valamennyi ágazatot, a technikai forradalom is csak fokozatosan vonul be az egyes ágazatokba, egyiket előbb hódítja meg, a másikat csak később. Tény az is, hogy az egyes országokban az **egyes ágazatok** technikai fejlettségi színvonala különböző mértékben elmaradott a világszínvonalhoz képest. Lehet pl., hogy egy adott ország járműgyártása a világszínvonalhoz képest is elég korszerűnek mondható, vegyiparának bizonyos területei viszont már lemaradottak. Ezért ebben az országban a vegyipar korszerűsödési rátája magasabb lehet, mint a járműgyártásé, minthogy a technikai import a vegyipar **gyorsabb** műszaki fejlesztését teszi lehetővé.

A korszerűsödési ráta nagysága függ a **piac rugalmassági** fokától is, azaz nagyobb lehet akkor, ha a termelés gyors növekedése nem ütközik realizálási nehézségekbe. Ebben az esetben nagyobb igény jelentkezik a hatékonyabb termelőberendezések iránt, ami elősegíti a korszerűsödési ráta növekedését. Mindenképpen gyorsabban nő itt a termelékenység, mert a rugalmas piac a technikában rejlő lehetőségek jobb kihasználására ösztönöz. **Az egyes ágazatokkal szemben azonban a piac sohasem egyformán rugalmas,** ezért már a piaci tényezők miatt sem lehet ágazatonként egyforma sem a korszerűsödési ráta, sem a termelékenység növekedési üteme. Az ütemkülönbség többszörös is lehet.

A struktúra változtatása előidézhető a beruházások és a munkaerő átcsoportosításával. Konkrét megvalósulása függ természetesen attól, hogy ez az anyagi erőforrásokat és a munkaerő szakképzettségét tekintve mennyiben és milyen ütemben lehetséges, továbbá attól, hogy a gazdaság fejlődésének követelményei, a piaci szükségletek és a realizálási lehetőségek mennyiben engedik ezt meg. Mindenesetre tény, hogy azok az országok, amelyek termelési struktúrájukat gyorsabb ütemben változtatják a gyorsabb technikai fejlődésre képes ágazatok javára, gyorsabban is fejlődnek.

Az egyes ágazatok nemcsak azért fejlődhetnek többé vagy kevésbé dinamikusan, mert műszaki fejlődésük vagy termelékenységnövekedésük gyorsabb vagy lassúbb lehet. Minden ágazat fejlődhet dinamikusan egyszerűen azért is, mert gyártmányaival szemben a **piaci kereslet gyors ütemben nő.** (Más kérdés, hogy az ilyen ágazatokban többnyire a műszaki fejlődés is gyors.) A dinamikus ágazatokban ezért gyakori jelenség, hogy bennük a **foglalkoztatottság is gyors ütemben nő.** Egyéb körülményeket adottnak véve, a dinamikus ágazatok arányának növekedése a **termelésnek a piachoz való jobb alkalmazkodását biztosítja,** a termelői és a munkaerő-tartalékok jobb kihasználását teszi lehetővé. **Így adott kapacitásokkal magasabb termelési színvonal érhető el, ami nagyobb növekedési ütem elérésével egyértelmű.**

A dinamikus ágazatokban az árak rendszerint az érték, ill. a termelési ár **fölött** ingadoznak, a kereslet gyors emelkedése miatt. Termelésük tehát rendszerint **jövedelmezőbb.** Gyakran előfordul, hogy a termelés növekedése sem nyomja le az árat az érték színvonalára, **mert piacuk nagyon rugalmasan bővül.** A nagyobb **jövedelmezőség** állandóan ösztönöz ezen ágazatok

részarányának növelésére, ez pedig a dolog természeténél fogva **gyorsítja az egész gazdaság növekedési ütemét.**

A termelés tőkeigényessége az egyes ágazatokban a termelés természetéből következően eltérő. A termelési struktúra változása ezért a termelés nemzetgazdasági méretű tőkeigényességének a változásával jár együtt még akkor is, ha a tőkeigényesség ágazatonként változatlan marad. Amennyiben a termelési struktúra **a kisebb tőkeigényességű** ágazatok felé tolódik el, akkor a **tőkeigényesség nemzetgazdasági méretekben csökken.**

K: Hogyan hat egy ilyen jellegű struktúraváltozás a beruházási rátára?

V: Ha a beruházások ágazati megoszlása a kisebb tőkeigényességű ágazatok javára változik, akkor **adott termelésnövekmény eléréséhez kevesebb beruházás szükséges,** a beruházási ráta csökken.

Egyéb körülményektől eltekintve tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy amennyiben a beruházási források adottak, ill. korlátozottak, növekedési szempontból **előnyös az olyan struktúraváltozás, amely az alacsonyabb tőkeigényességű ágazatok termelésének részarányát növeli.**[1]

A kisebb tőkeigényességű ágazatok nagyon **gyakran elevenmunka-igényesek**, vagyis létrehozásukhoz, fejlesztésükhöz viszonylag kisebb beruházás és több munkaerő szükséges. Olyan országban, ahol a **beruházási források szűkösek és a munkaerőtartalékok nagyok,** emellett fontos feladat a teljes foglalkoztatottság biztosítása vagy annak megközelítése, **gyakran indokolt a kisebb tőkeigényességű ágazatok fejlesztése.**

b) MAKRO- ÉS MIKROSTRUKTÚRA

A társadalmi termelékenységi szint növekedése nem jár ugyan mindig együtt az ipar részarányának a növekedésével, de együtt jár az ipar — és természetesen minden más terület —

[1] Az elmondottakat természetesen nem szabad úgy értelmezni, hogy a struktúra alakítható **csak** ennek a szempontnak az alapján. Sokkal inkább arról van szó, hogy ha a struktúra úgy alakul, hogy nő az alacsonyabb tőkeigényességű ágazatok termelésének részaránya, akkor ez — minden egyéb körülménytől eltekintve — növekedési szempontból kedvező.

ágazati struktúrájának a változásával. Az iparon belül rendszerint a kitermelő ipar részaránya nő a feldolgozó iparral szemben. A feldolgozó iparon belül általában növekvő arányú többek között a gépipar és a vegyipar, csökkenő arányú pedig az élelmiszeripar és a textilipar termelése. A technikai fejlettség magasabb fokán álló országokban ennek megfelelően az előbbiek jelentősége nagyobb, mint az utóbbiaké.

Ha kiemeljük a feldolgozó ipar bármely ágazatát, azt látjuk, hogy annak termelékenységi színvonala országonként gyakran lényegesen különbözik egymástól, még akkor is, ha részesedése két vagy több ország összтermelésében vagy feldolgozóipari termelésében véletlenül egyforma. Lehet nagyjából hasonló ágazati struktúrájú országok termelékenységi színvonala is lényegesen eltérő. Ezért a termelés elég részletes ágazati struktúrájú bontása sem tükrözi **pontosan** a nemzetgazdaság termelékenységi szintjét, ill. az ágazati struktúra változásában nem fejeződik ki megfelelően a termelékenység nemzetgazdasági méretű emelkedése.

A struktúra elemzésénél tehát az ágazatok közti bontáson is túl kell menni, és így jutunk el a **mikrostruktúra** fogalmáig. **A makrostruktúra jelenti a termelés nemzetgazdasági ágak** (pl. mezőgazdaság, feldolgozó ipar) **és iparágak** (pl. vegyipar, textilipar, villamosgépipar stb.) **szerinti arányait. A mikrostruktúra pedig az iparágon belüli termékösszetételt,** az alkalmazott technológiát. A makro- és mikrostruktúra között összefüggés van, de közöttük ellentmondás is léphet fel.

K: Mennyiben mondhat egymásnak ellent a két struktúra?

R: Egyértelműen jellemzi-e a makrostruktúra egy ország fejlettségét?

V: Elképzelhető, hogy valamely gazdaság igen fejlett makrostruktúrával rendelkezik, vagyis makroszerkezete a fejlett gazdaságok makroszerkezetének felel meg. Ugyanakkor **az ágazaton belüli termékösszetétel,** ill. az alkalmazott technológiák miatt **mikrostruktúrája elmaradott.**

Létezhet tehát együtt arányaiban fejlett makrostruktúra és lemaradott mikrostruktúra. Ilyenkor **elsősorban a mikrostruktúra fejlesztése szükséges,** ez lesz a növekedés fontos hajtóereje.

A termelékenységi szint nagymértékben függ attól, hogy

mennyire korszerű az alkalmazott technika és technológia az egyes ágazatokon belül. Az egész ipar részaránya lehet igen magas, a népgazdasági termelékenység mégis lehet viszonylag alacsony, **ha az alkalmazott technika nem elég korszerű.**

A termelékenységi szint nagyban függ a **termékösszetételtől** is. A készgyártmányok jelentős hányada lehet világpiaci mértékkel mérve korszerű vagy korszerűtlen, ettől függően a termelékenységi szint magas vagy alacsony. A gyártmányok fajlagos anyagfelhasználása lehet magas vagy alacsony, ami szintén nagyobb vagy kisebb termelékenységet jelent. A gyártmányösszetétel rugalmasan vagy rugalmatlanul alkalmazkodhat a piaci keresleti struktúrához, ez megint csak a termelékenység gyorsabb vagy lassúbb emelkedését teszi lehetővé. (Hiába alkalmaznának korszerű technikát a termelésben, ha a termékösszetétel nem igazodna a piaci keresleti struktúra változásaihoz. Ekkor az eredmény egyszerűen fölös készletek képződése, a kapacitások — gépi kapacitás és munkaerő — kihasználatlansága, végső soron egységnyi munkával kevesebb termék előállítása lenne.) A gyártmányösszetétel lassú változása az alkalmazott technika és technológia változását is lelassítja, az egyik huzamos időn át nem változhat a másik megmerevedése esetén.

A termelési struktúra változása és a gazdasági növekedés összefüggése vizsgálható és vizsgálandó a nemzetgazdaságok méretével összefüggésben is. Ennek korunkban sokkal nagyobb jelentősége van, mint 50—60 évvel ezelőtt.

A kis és a nagy nemzetgazdaságok termelési struktúrája bizonyos vonatkozásban mind lényegesebben különbözik egymástól, még nagyjából hasonló általános termelékenységi szint esetében is. Kis nemzetgazdaság képtelen arra, hogy a termelés minden ágazatában, és az ágazatokon belül minden termékfajta termelésében a modern technika bevezetéséhez szükséges minimális alapokat előlegezze. Ezt csak bizonyos ágazatok bizonyos termékfajtáinál teheti meg, a kedvező sériatermelést ezekben igyekszik elérni. Ennek megfelelően **a kis nemzetgazdaságok termelési struktúrája — elsősorban a mikrostruktúrája — fokozatosan szűkül,** egy vagy egynéhány termékfajta részesedése az össztermelésben jóval nagyobb, mint akármelyik árufajtáé a nagy nemzetgazdaságok termelésében. A teljes szélességű mikrostruktúra fenntartása a kis nemzetgazdaságok fokozott lemaradására vezetne. A nagy nemzetgazdaságoknak sokkal nagyobb lehetőségük van széles körű mikrostruktúra kifejlesztésére. A kis nemzetgazdaságokban tehát szükségképpen

ún. **„vivő" ágazatoknak** vagy **„vivő" gyártmányoknak** kell kialakulniuk.

K: Van-e kapcsolat valamely gazdaság mérete és a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódásának mértéke között?

V: Igen. Kis gazdaságokban „vivő" ágazatok jönnek létre, amelyeknek termékeit természetesen nagyrészt exportálják, sok termékfajta termeléséről lemondanak (vagyis szűkebb a struktúrájuk), és a hiányzó termékeket importálják.

Kis gazdaságokban a korszerű műszaki fejlesztés, a nagy országokkal való lépéstartás szükségessé teszi az olyan termelési struktúra kialakítását, amely **gazdaságukat „nyílttá" teszi.** Gazdaságuk olyan értelemben „nyílt", hogy termelőapparátusuk erőteljesen a külső piacokra utalt, nagy az **export** aránya a végtermékhez képest, ugyanakkor termelésük és fogyasztásuk is **importigényes.** Nagy szerepe van tehát a **külkereskedelemnek** a „nyílt" gazdaságú országokban. A nagy nemzetgazdaságok ezzel szemben sokkal zártabbak, bár teljesen zárt nemzetgazdaság sehol nincsen.

c) HADITERMELÉS ÉS GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS

Eddig a termelésről mindig úgy szóltunk, mintha az kizárólag termelési eszköz- és fogyasztásicikk-termelésből állna, ill. az egész gazdasági tevékenységről úgy, mintha az kimerülne a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek előállításában, valamint a termelői és fogyasztói szolgáltatások nyújtásában. Korunkban a tőkésországokban az anyagi eszközök jelentős részét a **hadiipari cikkek** gyártásában használják fel, a munkaerő nem jelentéktelen hányadát is ezen a területen alkalmazzák.

A hadiiparban megvalósuló korszerűsödési folyamat — szemben a gépi berendezések gyártásával — legtöbbször nem szolgálhatja **közvetlenül** a termelékenység emelkedését. Éppen ellenkezőleg, a fegyverek korszerűsítését célzó törekvések általában szellemi energiát, kutatói tevékenységet és anyagi erőt vonnak el a hasznos termelés területéről. Ennek azután az a következménye, hogy **egyébként azonos körülmények között** a polgári termelést szolgáló termelőberendezések korszerűsödési üteme **lassul,** emiatt a korszerűsödési ráta általában alacsonyabb lesz. Minthogy a fegyver sem termelési, sem fogyasztási

célra sem használható, az össztermelésen belüli változatlan aránya is folytonosan korlátozza a személyes fogyasztásra, ezen belül a munkabérekre fordítható nemzeti jövedelem szintjét, **növekvő aránya** pedig az utóbbinak a növekedési ütemét. Vagy megfordítva, ha valamilyen okból a személyes fogyasztás szintjét vagy annak növekedési ütemét, továbbá a reálbérek növekedési ütemét nem lehet vagy nem tanácsos visszaszorítani, akkor a növekvő arányú fegyverkezés a polgári célokat szolgáló beruházási hányad visszafogását eredményezi. Ez pedig a növekedés ütemének fékezésére vezethet. Ezért mondjuk, hogy **a hadiipar léte** — és különösen részarányának növekedése — **a növekedés ütemét fékezi.**

A haditechnika és a polgári termelés technikája azonban nincs kínai fallal elválasztva egymástól. A hadiipar — és benne a haditechnika — fejlesztésének lehetnek és vannak is olyan eredményei, amelyek a polgári termelésben is alkalmazhatók. Példa erre a lézertechnika, a radar, az atomenergia felszabadítása stb. A haditechnika fejlődésének tehát van kisugárzása a polgári termelésre, és ennek adaptálása fokozza a polgári termelés növekedési ütemét.

E: A haditechnika fejlesztése hogyan hat a polgári termelés korszerűsödési folyamatára?

V: **Alapjában** korlátozza a polgári termelés korszerűsödési folyamatát azáltal, hogy erőforrásokat, szellemi potenciált von el onnan. Csak **csökkenti** — de nem fordítja ellenkezőjére — e negatív hatást az, hogy a haditechnika fejlődésének eredményei bizonyos részben adaptálhatók a nemhaditermelésre is.

A fenti tételt azonban pontosítani kell. Amennyiben egy-egy adott országban **kihasználatlan munkaerő, termelési kapacitás áll rendelkezésre,** akkor a hadiipar részarányának növekedése **nem vezet szükségszerűen a termelés növekedési ütemének csökkenésére,** sőt átmenetileg a heverő kapacitások aktivizálásával **a termelés növekedési ütemének emelkedése érhető el.** Minél nagyobb mértékű a kapacitások kihasználása, annál inkább fenyeget a korszerűsödési ráta és vele együtt a termelékenység növekedési ütemének a csökkenése.

Általánosítva azonban azt mondhatjuk, hogy minél nagyobb a hadiipar, ill. a hadikiadások aránya az össztermeléshez képest, a polgári termeléstől annál több eszközt von el, és annál

inkább előtérbe kerül **a hadiszektornak a gazdasági növekedést fékező hatása.** Ez a fékező hatás annál nyilvánvalóbbá válik, minél hosszabb idő óta áll fenn a méreteiben felduzzasztott hadiipar. Hosszabb idő elteltével ugyanis az állandósult és nagy arányú hadikiadások — eltekintve a haditechnikának a polgári termelésre való kisugárzó hatásától — a termelés további növelését már nem ösztönzik, de az anyagi erőforrásokat és a szellemi energiákat továbbra is haszontalan formában vonják el. Nagyon tanulságos, hogy hosszabb időn át nem a nagy hadikiadásokat fenntartó tőkésországok fejlődtek gyorsan, hanem éppen azok, amelyek a nemzeti jövedelmüknek **kisebb százalékát** költötték fegyverkezésre.

d) A MUNKAERŐ ÉS A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS

A gyors növekedés mennyiségi és minőségi követelményeket támaszt a munkaerővel szemben is. Az egyes országok helyzete egy-egy azonos időszakban a munkaerő-ellátottság szempontjából nagyon eltérő lehet. Ennek megfelelően országonként eltérő a foglalkoztatottság számbeli növelésének a lehetősége is, ezért nem egyformán növelhető a termelés új munkaerők alkalmazása útján. Abban az esetben, **amikor az egyéb növekedési lehetőségek adottak, a nagyobb munkaerő-tartalék fejlődési előny.** Az az ország fejlődhet gyorsabban, amelyik nagyobb munkaerőforrásból bővebben meríthet.

Vajon miért jó, ha bőséges a munkaerő-ellátottság?

1. Az extenzív fejlődés útja is nyitva áll. Az extenzív növekedés pedig, hozzáadódva az intenzív jellegű növekedéshez, megnöveli a tényleges növekedés ütemét.
2. Lehetővé válik a kapacitások jobb kihasználása (pl. áttérés a háromműszakos termelésre).
3. Tőke és munka viszonylag jobb kombinációja érhető el.

K: Miért csak bőséges munkaerő-ellátottság esetén érhető el az optimális tőke—munka arány?

R: Elképzelhető a tőke és a munka kedvező kombinációja munkaerőhiány esetén is — a gépek egy részének kihasználatlanságával. De ugyanúgy jelentkezik-e a magántőkés számára a **tőkelekötés** szempontjából a munkaerő parlagon maradása, mint a gépi kapacitás kihasználatlansága?

V: Közvetlen tőkelekötést a gépi kapacitás jelent a magántőkés számára, ezért általában csak nagy munkaerő-kínálat esetén valósítható meg a közel optimális tőke—munka arány.

A bőséges munkaerő-tartalékok nem mindig jelentenek azonban növekedési előnyt. Az új munkaerők alkalmazása ugyanis beruházási igényt támaszt, új munkahelyekről kell gondoskodni. A foglalkoztatás növelésének anyagi előfeltételei vannak: vagy meglevő **termelőkapacitás-tartalékok,** vagy felhasználható **beruházási források.** Ha ezek rendelkezésre állnak, a munkaerőforrások bősége **növekedési előny.** Ellenkező esetben azonban ez a növekedési előny **fiktív,** legfeljebb csak részben realizálható. Az ázsiai fejlődő országoknak például óriási munkaerő-tartalékuk van, mégsem kielégítő a gazdasági fejlődésük, részben azért, mert **anyagi erőforrások hiányában nem tudnak megfelelő számú munkahelyet biztosítani.** Hasonlót mondhatunk a munkaerő-állomány gyors növekedéséről is. Ez is csak akkor kedvező, ha vele az anyagi erőforrások bővülése lépést tud tartani. Ha ez nem biztosított, a munkaerő-állomány gyors növekedése az életszínvonal emelkedését fékező tényezővé válik.

A munkaerő és a gazdasági növekedés közti összefüggést más aspektusból is meg kell vizsgálni. A termelékenység emelésének mindig vannak **személyi feltételei.** A termelékenység nem növelhető kizárólag a korszerű technika bevezetése útján, a munkaerőnek is alkalmazkodnia kell a korszerűbb gépekhez. A bőséges munkaerő fenti előnyei is csak akkor realizálhatók, ha a munkaerő-állomány megfelel bizonyos minőségi követelményeknek, ha bizonyos szintű és meghatározott struktúrájú képzettséggel rendelkezik.[2]

K: Ha a termelőerők fejlődése olyan, hogy a szakmák struktúrája és az egyes szakmák iránti igény is változik, jelenthet-e ez is valamilyen szűk keresztmetszetet a gazdasági növekedés útjában?

R: A szakmai átképzés időt és tőkét igényel!

[2] Ezt **Jánossy Ferenc** a gazdasági növekedésről írt könyvében (A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1966.) úgy fejezi ki, hogy a munka termelékenységében bekövetkező **kvantitatív** (mennyiségi) változás feltételezi a konkrét munkában végbemenő **kvalitatív** (minőségi) változást.

V: Akármilyen gyors is **a berendezések korszerűsödési üteme,** ha ez együtt jár a kérdés feltételezéseivel, a munkaerő átképzési szükséglete fékezheti az átlagos termelékenység emelkedését.

Ha a munkaerő **kvalitatív** változása lassú, a termelékenység lassan fog növekedni, akármilyen ütemben is korszerűsödnek a gépek. A termelékenység növelésében tehát nagyon fontos szerepe van **a munkaerő képzésének.** Ez részben az iskolaévek alatt, részben pedig a termelésben történik. Az iskolában szerzik meg a tanulók a termelési ismeretek elsajátításához szükséges alaptudást, a tényleges szakismeretek azonban tulajdonképpen csak a termelésben sajátíthatók el. A gépek korszerűsödése pedig a munkás szakismeretének, konkrét munkájának a változására vezet. A műszaki fejlődés mind gyakrabban eredményezi új termékek előállítását, ezért nemcsak a már meglevő szakmákban megkövetelt ismeretek változnak, hanem változik a **szakmastruktúra,** a szakmák szerinti munkaerőigény is. Új szakmák keletkeznek és régiek halnak el, ill. az egyes, már meglevő szakmákban dolgozók részaránya növekszik vagy csökken.

A szakmai ismeretek növelésének, a szakmastruktúra változásának korlátai is vannak. Az átképzés időt, fáradságot, anyagi ráfordításokat követel. Ha a műszaki fejlődés üteme korlátlan lenne, a munka termelékenységének emelkedését akkor is behatárolnák a munkaerő átképzésével járó nehézségek. A fejlődő országokban a modern technikát sok egyéb — gazdasági, anyagi, technikai — okon kívül azért sem lehet széleskörűen alkalmazni, mert **hiányoznak a megfelelő képzettségű szakemberek.**

4. A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS PIACI FELTÉTELEI

Bár már az eddigiekben is számos esetben utaltunk a növekedési tényezők piaci összefüggéseire, rendszerezve a következőkben tekintjük át ezeket a tényezőket. Az a bizonyos „szűk keresztmetszet", amely végül is a gazdasági növekedés tényleges ütemét meghatározza, lehet a piac is.

Vizsgálatainkban **feltételezzük, hogy minden fogyasztásra kerülő használati érték** — akár termelési eszköz, akár fogyasztási cikk — **áruformát ölt.** Nem vizsgáljuk külön az ún. „közbülső termékek" piacát, csak a végtermékekét. A közbülső termékek piacának — tehát az ágazatok, vállalatok közti árucse-

rében az anyagok és félkész termékek piacának — egyensúlya ugyanis alapjában véve attól függ, hogy a **végtermékek** eladása zavartalan-e vagy sem.

A végtermékek keresletét lényegében a beruházások, az állami fogyasztás, a magánfogyasztás és az export képezik. A gazdasági növekedés piaci feltételeinek elemzése során így e négy tényezőt kell vizsgálnunk.

a) A BERUHÁZÁSOK SZEREPE A PIAC ALAKULÁSÁBAN

A beruházások kétszeresen is szerepet játszanak a gazdasági növekedésben. Egyrészt termelési oldalról, a termelékenység, a termelés emelésére alkalmasak, másrészt a beruházások végrehajtása növeli a piacot is. Piacgondokkal küzdő gazdaság esetén nagyon fontos kérdés, hogy melyik hatás a jelentősebb, a termelés vagy a piac bővül-e gyorsabban. Ha a beruházások gyorsabban nőnek a végterméknél, vagyis a beruházási ráta nő, ez piacbővítő hatású.

A beruházások növekedési hatásának vizsgálatánál már rámutattunk arra, hogy a technikai fejlődés gyorsulása **rendszerint** a beruházási ráta növekedését vonja maga után. **Általában** szükségessé válik ilyenkor mind a pótlás, mind a bővítés arányának emelkedése. Azért kell itt fenntartással fogalmazni — „rendszerint", „általában" —, mert a technikai fejlődés gyorsulása **nem feltétlenül** vezet a beruházási ráta növekedéséhez abban az esetben, ha a termelés tőkeigényessége is csökken. A tőkeigényesség **nagymértékű** csökkenése szükséges azonban ahhoz, hogy a technikai fejlődés gyorsulása ne vezessen a beruházási ráta növekedéséhez.

A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a nagy arányú technikai átalakulásoknak a beruházási rátát növelő hatása viszonylag hosszabb időn át tarthat. A beruházási ráta azonban nem emelkedhet vég nélkül.

K: Milyen esetben volna lehetséges a beruházási ráta szüntelen növekedése?

R: A technikai fejlődés **ütemének** emelkedése váltja ki a beruházási ráta emelkedését.

V: Akkor volna lehetséges, ha a technikai fejlődés üteme állandóan nőne.

A nagyobb ütemű technikai fejlődésnek a beruházási hányad magasabb szintje felel meg, amely adott tőke—termelés-hányados mellett magasabb szintű beruházási rátában jelentkezik. **Ennek kialakulása után a beruházási ráta növekedésének meg kell állnia,** ha pedig ezt a szintet túlhaladja, akkor csökkenésének kell bekövetkeznie. Ez azt jelenti, hogy a profit gyors növekedése mindenféleképpen csak átmeneti jellegű lehet.

Mint láttuk, a tőkés piac alakulása szempontjából igazában az a kedvező, ha **a beruházási ráta emelkedik.**

K: Egyértelműen kedvező ez a növekedés szempontjából?

R: Termelési oldalról tekintve!

V: Semmi esetre sem. Igaz, a piac oldaláról kedvező, de a termelés oldaláról azt jelenti, hogy azonos növekedéshez egyre nagyobb beruházás szükséges.

b) AZ ÁLLAMI KÖLTSÉGVETÉS ÉS A PIAC

A tőkésországoknak a második világháborút követő fejlődését vizsgálva szembetűnik, hogy a piac mindegyikben **rugalmasabb,** mint a háború előtt. Ez az olyan országok esetében is igaz, ahol a beruházási ráta **nem emelkedett lényegesen,** sőt ott is, ahol **süllyedt.** Az utóbbira példa az Egyesült Államok. Az eddigiekben a piachelyzet javulását a beruházási rátának a felgyorsult technikai fejlődés kiváltotta növekedésével magyaráztuk. Ez a példa arra figyelmeztet, hogy a piachelyzet javulását nem lehet kizárólag a beruházási ráta növekedésére visszavezetni.

A piachelyzet javulása nagyrészt az állammonopolista kapitalizmus, az állammonopolista termelési viszonyok létrejöttével kapcsolatos. Az állammonopolista termelési viszonyok legfontosabb része a nagyarányú állami költségvetés kialakulása, amely változást okoz a tőkés elosztási viszonyokban, befolyásolja a profit és a profitráta **színvonalát és mozgását**, de befolyásolja az összes beruházások, köztük a magántőkés beruházások alakulását is. Ezen keresztül az állam hatást gyakorol a piacra, a termelés és fogyasztás ellentmondására, és ezzel együtt a technika és a termelés fejlődésére is.

A monopoltőkés állam költségvetési adóbevételei alapjában véve az értéktöbbletből származnak, ami a gazdasági növeke-

dés piaci feltételeit javítja. Ennek magyarázatát a következőkben foglalhatjuk össze.

— Az állam a bevont értéktöbbletet teljes egészében — vagy legalábbis túlnyomó részben — állandóan elkölti, ezzel a tőkés gazdaság számára folytonosan **fix piacot biztosít.** A termelés növekedésével együtt nőnek a monopoltőkés állam adóbevételei, és ennek megfelelően kiadásai is. Az állami költségvetés szerepének megnövekedésével tehát a piac rugalmasabbá válik.

— A monopoltőkés állam vásárlásai lényegében függetlenek attól, **hogyan alakulnak pillanatnyilag a profitkilátások.** Ha nem várható a profit növekedése, a magántőkés vállalatok csökkentik beruházási kiadásaikat, vagyis éppen azt a tételt, amely összes vásárlásaikban egyre nagyobb arányt ér el. Nemzetgazdasági méretekben tehát az összes vásárlások függnek a profit mozgásától, mert a beruházási kiadások csökkenése önmagában is csökkenti az összes vásárlásokat, azonkívül további kiadáscsökkentést indukál. Csökken pl. a termelőberendezéseket gyártó vállalatoknál a foglalkoztatottság, ezért kevesebb bért fizetnek ki, miáltal csökkennek a bérből élők vásárlásai is. Az állami költségvetés azonban vásárlásait akkor is fenntartja, ha a profit várható alakulása kedvezőtlen, sőt akkor is, ha az esetleg már csökken. Ezért a kereslet csökkenése jóval kisebb akkor, ha már van nagyarányú állami költségvetés. **A fix állami kiadások fékezik a beruházások, ill. a profit esését,** ezért a piac csak kisebb mértékben szűkül, mint e kiadások nélkül.

— A fentiekben kimutattuk, hogy a piac gyors bővüléséhez szükséges a reálbérek gyors emelkedése. Tőkés körülmények között azonban ez csak akkor járható út, ha a béremelkedés nem sérti a tőkések profitérdekét. A reálbérek gyors növekedésére különösen akkor van szükség, ha a fogyasztási cikkek termelése gyorsan nő, és még inkább akkor, ha eközben a II. osztály termelése a végtermékeken belül gyorsabb ütemben nő, mint az I. osztály termelése. Nagyarányú állami költségvetés létezése esetén **a reálbérek összege gyorsan növekedhet anélkül, hogy ez a profitot csökkentené vagy a profit emelkedését fékezné.** Ennek az a magyarázata, hogy a vállalati nettó profitba nem számít bele a költségvetésbe bevont értéktöbblet. Ha ebből fizetnek ki bért, az **mit sem változtat a vállalati nettó profit és a profitráta nagyságán.** A költségvetési kiadásokon belül pedig egyre nagyobb tételt tesznek ki a bér- vagy bérjellegű kifizetések. Emelkedik ugyanis az állami adminisztrá-

ció alkalmazottainak létszáma, valamint a jórészt a bérből élőkhöz jutó transzferkifizetések összege (nyugdíjak, munkanélküli segélyek, családi pótlék stb.).

Az állami bérkifizetésekkel tehát **értéktöbblet változik át bérré, mégpedig úgy,** hogy az **a vállalati profitot nem csökkenti.** Ez az összefüggés a piacot jóval rugalmasabbá teszi.

K: Igazzá válna tehát az állammonopolista kapitalizmusban a Say-dogmának nevezett állítás?

R: Az állammonopolista kapitalizmusban is van **magántőkés** profit.

V: Igaz, hogy az állam kiadásaival a kereslet tartós megemelésére képes, de a magántőkés profit is létezik, és ennek mindenkori és teljes elköltése most sem biztosított.

Az állammonopolista kapitalizmust mindenesetre úgy tekinthetjük, mint amelynek alapján a termelés oldaláról ható növekedési tényezők jobban érvényre juthatnak.

c) A MAGÁNFOGYASZTÁS SZEREPE

A végtermék keresletének következő tényezője a magánfogyasztás. Tudjuk, hogy a tőkések személyes fogyasztása rugalmatlan. Mivel pedig a kisárutermelők gazdasági súlya nem nagy és gyorsan csökkenő, a magánfogyasztás lényegében a munkás és alkalmazotti rétegek jövedelmének a függvénye. Ha a termelékenység hosszú időt tekintve átlag évi 2%-kal emelkedik (mint azt beruházásvizsgálatainknál feltételeztük, és mint a tőkés gazdaság valóságos fejlődésében megfigyelhető), akkor ez egyben a reálbérek növelésének hosszú távú felső korlátját is jelenti (a statisztika szerint hosszú idő átlagában 1—1,5% az egy keresőre jutó reálbér-emelkedés).

Rövidebb időszakban lehet-e ennél magasabb az átlagreálbér-emelkedés? Ennek két feltétele van. Egyrészt magasabbnak kell lennie a termelékenység emelkedésének is, hogy legyen „miből" többet fizetni (reálértékben!). Ez az elöregedett géppark tömeges megújításával, a relatív technikai lemaradottság kihasználásával, vagy növekvő ütemű korszerűsödés esetén biztosítható. Másrészt gyorsan kell emelkednie a munkaerő keresletének, hogy legyen meg a több fizetés „miértje". A két

feltétel egyidejű megléte évi 4—5%-os reálbér-növekedést is eredményezhet.

A magánfogyasztásnak nemcsak **mennyisége,** de **struktúrája** is hatással van a piacra. Egyrészt bizonyos új cikkek (pl. tartós fogyasztási cikkek) megjelenése, majd az irántuk jelentkező kereslet gyors ütemű növekedése (természetesen, ha közben a reálbérek növekedése is meglehetősen gyors) a beruházásokon keresztül tovagyűrűző hatást fejt ki a termelési eszközök piacára is. Ez a hatás addig tart, amíg a fogyasztási cikkek keresletének növekedési **üteme** emelkedik. Megfordítva pedig: a kereslet növekedési ütemének **csökkenése** a piac **abszolút** csökkenéséhez vezet.

E: A következő táblázatot töltse ki — ezzel számszerűleg is igazolva a fenti összefüggést.

Év	Fogyasztásicikk-kereslet	Szükséges állótőke állomány	Elhasznált állótőkék pótlása	Állótőke bővítése	Bruttó állótőke beruházás
1.	100				
2.	120				
3.	140				
4.	150				

Tegyük fel, hogy egységnyi fogyasztási cikk termeléséhez évről évre 5 egységnyi állótőke szükséges, az amortizációs kulcs 10%.

Év	Fogyasztásicikk-kereslet	Szükséges állótőke állomány	Elhasznált állótőkék pótlása	Állótőke bővítése	Bruttó állótőke beruházás
1.	100	500	50	—	50
2.	120	600	60	100	160
3.	140	700	70	100	170
4.	150	750	75	50	125

Vagyis a fogyasztásicikk-kereslet növekedési **ütemének csökkenése** is elég a bruttó állótőke-beruházás (így az egész piac) **abszolút csökkenéséhez.** (Ezt az összefüggést akcelerátor-hatás néven is szokták említeni.)

A magánfogyasztás **struktúrája** más vonatkozásban is hatással van a piachelyzetre. Piaci realizálási nehézségek nemcsak

a profitérdekek, ill. a termelés és a fogyasztás kapitalizmusra jellemző ellentmondása miatt jöhetnek létre. Előfordulhat például, hogy a beruházási ráta és a profitráta nő, emellett a bérek is emelkednek olyan ütemben, ami a fogyasztási cikkeknek a tőkések személyes fogyasztásán felül megmaradó részét globálisan realizálhatóvá tenné. Ebben az esetben sem biztos azonban, hogy nem lépnek fel eladási nehézségek. A piaci egyensúly vizsgálatánál tehát nem elég csak az olyan **aggregát kategóriák** elemzése, mint a munkabér, az értéktöbblet és a profit. Fontos annak figyelembevétele is, hogy a bérekért mit lehet vásárolni. Itt előtérbe kerül a **termelési struktúra,** a bérekkel összefüggésben pedig a fogyasztási struktúra vizsgálata.

A bérnövekedés piacbővítő hatása jelentős mértékben attól függ, hogy a bérért mit lehet vásárolni. Ha a fogyasztási cikkek összetétele gyorsan változik, szüntelenül új fogyasztási cikkek kerülnek a piacra, vagy ha az adott fogyasztási cikkeket gyorsan korszerűsítik, akkor a munkabéreket rendszeresen elköltik, a bérből élőknek a fogyasztási cikkek iránti kereslete a bérek emelkedésének mértékében nő. A fogyasztásicikk-termelés szerkezeti változásának különösen akkor nagy a jelentősége, amikor a reálbérszínvonal már viszonylag magas, amikor a bérnövekményt már egyre kevésbé használják fel arra, hogy azonos cikkekből — általában alapvető fogyasztási cikkekből — az eddiginél többet vásároljanak. Bizonyos alapvető szükségletek ugyanis végesek és magasabb életszínvonalon megnő az új szükségletfajták kielégítésének jelentősége. Példa erre az újfajta **tartós fogyasztási cikkekkel** szemben fellépő növekvő igény.

A fogyasztói struktúra változása bizonyos körülmények között rendkívül jelentős növekedési — ezen belül piaci — tényező lehet. Ez fontos szempont elsősorban a relatíve lemaradott, ugyanakkor a műszaki fejlettségi színvonal tekintetében a fejlettebbekkel nivellálódó országok vizsgálatánál. Ilyen esetben a gyors fejlődés lehetősége adott a termelés oldaláról — pl. műszaki import segítségével a termelékenység gyorsan növelhető —, de adott a piac oldaláról is, két vonatkozásban. Egyrészt a profitráta emelkedésével együtt gyorsan növekedhetnek a bérek, másrészt a nemzetközi tapasztalatok lehetővé teszik a strukturális jellegű piaci problémák egy részének a megelőzését is.

d) AZ EXPORT TÉNYEZŐI ÉS HATÁSA A PIACRA

A termelőerők mindinkább nemzetközi méretűvé válnak, ami a gazdasági növekedés, az export gyors — sőt a termelés növekedésénél gyorsabb — emelkedésére vezet. (Gondoljunk a „vivő" ágazatok ilyen irányú szerepére.) A tétel meg is fordítható, mégpedig a következő értelemben: **ha az export növekedési üteme gyorsul,** az visszahat a termelésre és egyébként azonos körülmények között általában **a termelés gyorsabb növelését teszi lehetővé.** Ennek oka főként az, hogy az export hozzájárul a piac bővítéséhez, a gyorsabban bővülő piac pedig számos ok folytán kedvező feltételt teremt a termelés növekedése, a technika és a termelékenység fejlődése számára. Ezért fontos az exportnövelő tényezők vizsgálata, amelyek nemcsak a kivitel és a piac, hanem **az egész termelés** gyorsabb növekedését is elősegítik. Az export növelése a világpiaci exportképesség függvénye, amely utóbbi egyrészt korszerű termékeket, másrészt alacsony kínálati árakat feltételez. A legfontosabb exportösztönző tényezőket a következőkben foglalhatjuk össze.

— **A relatív bérhányad más országokhoz képest alacsonyabb színvonala.** Itt nem alacsony vagy viszonylag alacsony reálbérszínvonalról van szó. Alacsony relatív bérhányad esetén is lehet a **reálbérek színvonala** igen magas. A relatív bérhányad ugyanis a bérek aránya a termelt új értékhez képest. Azonos termelékenységi színvonal és egyforma pótlási hányad esetén — egyéb tényezőktől eltekintve — két ország közül az lesz exportképesebb, ahol a relatív bérhányad alacsonyabb. Itt ugyanis az áruegységre jutó önköltség is alacsonyabb, tehát ennek az országnak a termékei a világpiacon versenyképesebbek.

— **A gyártmányok korszerűsége, ill. korszerűsödésük üteme.** Nem arról van szó itt elsősorban, hogy a termelékenység növekszik-e gyors ütemben, vagyis nem a gyártási folyamatról. **A gyártmányok korszerűségének** alakulása külön tényező, mert a korszerűbb gyártmány rendszerint keresettebb, mint a kevésbé korszerű, még akkor is, ha a korszerűbb gyártmány valamivel drágább. A korszerűség pedig rendszerint ott fejlődik gyorsabban, ahol a műszaki fejlődés is nagyobb. Mivel a gyorsabban növekvő termelékenység mellett gyakran a gyártmányok korszerűsége is jó ütemben fejlődik, és megfordítva, gyors korszerűsödés mellett a termelékenység is erőteljesen emelkedik, nem véletlen, hogy **a gyártmányaikat gyorsan korszerűsítő országok exportja rendszerint nagyobb ütemben bővül.**

— **Az export növekedésének fontos motiváló tényezője az exportstruktúra alakulása.** Ha a hazai termelés szerkezete igazodik a komparatív előnyökhöz, és ez a szerkezet a világpiaci keresletnek megfelelő exportstruktúra kialakítását teszi lehetővé, akkor az export gyorsabban fejlődhet. Ha viszont valamely ország exportstruktúrája nem ilyen irányban változik, akkor folytonosan nőnek eladási nehézségei a külső piacokon. Ez pedig akkor is hátrány, ha például a relatív bérhányad alacsony.

Az exportstruktúra és az export növekedési üteme közti összefüggés statisztikai adatokkal kimutatható. Rendszerint azok az országok növelték gyorsan exportjukat, amelyek elsősorban a világpiacon a leggyorsabban növekvő kereslettel rendelkező áruk kivitelét növelték.

— **Az export növekedési ütemét befolyásolja a nemzeti valuta értékeltségi foka is.** Az exporttámogatáson és a különféle szubvenciókon kívül éppen ez az a nagy hatású, közvetett eszköz a monopolista állam kezében, amelynek segítségével a megajánlható legalacsonyabb kínálati ár oldaláról képes befolyásolni az exportképességet.

Valamely valuta akkor aláértékelt, ha belföldi vásárlóerejénél alacsonyabb az ára. (Vagyis az aláértékelt valutával rendelkező ország valutájáért — az adott árfolyamon átváltva — az idegen országban kevesebbet lehet vásárolni, mint otthon.) A valuta aláértékeltsége erősen ösztönzi az exportot, hiszen ha a külföldön eladott áruért kapott valutát otthon átváltja, az exportőr számára az eredmény ugyanaz, mintha magasabb világpiaci áron adott volna el. Így a termék versenyképesebb. A nemzeti valuta értékeltségi fokát befolyásoló tényezők tehát az export növekedésére is hatást gyakorolnak.

K: Mitől függ a valuta aláértékeltsége?

R: A valuta a másikhoz **viszonyítva** aláértékelt.

V: A valutaárfolyamtól, a belső árszínvonaltól és az idegen valuta saját vásárlóerejétől.

Az infláció tehát az export növekedését korlátozhatja. Tanultuk már, hogy enyhe, 1—1,5%-os belső árszínvonal-emelkedés fokozza a beruházási hajlandóságot, hasznos pezsdítője a tőkés gazdaságnak.

K: Az árszínvonal-emelkedéshez fűződő érdekek és az exportösztönzési érdekek hol keresztezik egymást?

R: Ha a belső árszínvonal nő, a valuta leértékeltségi foka csökken.

V: Termelési oldalról hasznos az enyhe árszínvonal-emelkedés, piaci oldalról (exportösztönzés) viszont káros, hiszen csökkenti a leértékeltség fokát, rontja vagy megszünteti a leértékeltség exportösztönző hatását.

Az inflációt korlátozó állami intézkedések a valuta esetleges aláértékeltségét fenntarthatják, vagy a valuta túlértékeltségét megszüntethetik, ill. csökkenthetik. **A deflációs állami gazdaságpolitika ezért exportösztönző tényező, a piacot azonban inkább korlátozza, mint bővíti.** A defláció ugyanis a tőkésországokban mérsékli a **belső** gazdasági tevékenységet.

Azokban a tőkésországokban, ahol az export a piac bővülésében jelentős szerepet tölt be, az infláció különösen nagy gondot okoz. Az expanzív gazdaságpolitika rendszerint megkönnyíti az infláció kibontakozását, viszont éppen az inflációs hatás miatt korlátozza az export növelését. Nem véletlen ezért, hogy ezen országok gazdaságpolitikájában az **expanziós** és a **restriktív** intézkedések **gyakran váltogatják egymást.**

Az exportnövekedés és a gazdasági növekedés üteme között a leggyakrabban **szoros korreláció** figyelhető meg. Hiba volna azonban ebből olyan következtetést levonni, hogy a gazdasági növekedés üteme elsősorban vagy nagyrészt az export növekedésének ütemétől függ. Ez utóbbi kétségkívül visszahat a gazdasági fejlődésre, az összefüggés azonban inkább fordított. Ahol gyors a gazdasági fejlődés, ott természetesen gyors ütemben nő az export is, a gazdasági fejlődést gyorsító tényezők legtöbbje az exportpozíciót is javítja. (Lásd a korszerűsödést, a struktúraváltozást stb.) Az export gyors növekedésének kedvező hatását is lényegében azok az országok élvezik tehát, amelyek adott feltételeik alapján egyébként is gyors fejlődésre képesek.

FELADATOK

1. A termelőerők „emberi" tényezőinek tárgyalásánál megállapítottuk: „Az extenzív növekedés pedig hozzáadódva az intenzív jellegű növekedéshez, megnöveli a tényleges növekedés ütemét." Vagyis az extenzív növekedés éppúgy növeli a termékmennyiséget (ezen keresztül természetesen a dolgozók arányát növeli a lakosságon belül), mint az intenzív növekedés. A formai különbségen kívül mi a jelentősége társadalmi szempontból a két út megkülönböztetésének?

2. Megállapítottuk, hogy hosszú távon a termelékenység növekedési üteme független a beruházási hányadtól. Ez az állítás könnyen félreérthető. Tisztázza ezt a kapcsolatot, vizsgálva azt az esetet is, mikor a beruházási hányad alacsonyabb a korszerűsödési ráta által megkívántnál.

3. Elképzelhető, hogy a növekvő ütemű korszerűsödés nem kényszeríti ki a beruházási rátának az emelkedését (amit a beruházási hányadnál mindenképpen kivált). Milyen esetben lehetséges ez?

4. Elemezze a következő mutatót: $\frac{\text{végtermék}}{\text{lekötött állótőke}}$. Milyen jellegű ez a mutató, melyik már ismert mutatóval rokon?

5. Hol a hiba abban az állításban, hogy „a mai kapitalizmusban a realizálás hosszú távon csak úgy lehetséges, ha az átlagbérek értékben emelkednek"?

MEGOLDÁSOK

1. Igaz, hogy ugyanazt az anyagi gazdagságot mindkét úton létre lehet hozni, de egyáltalán nem mindegy, mekkora ezen javak termelési költsége. Ugyanazon növekedés extenzív úton elérve több (eleven és holt) munkájába kerül a társadalomnak.

2. A fejezetben tulajdonképpen azt vizsgáltuk, hogy a beruházási hányad **emelésével** lehetséges-e a termelékenységet tartósan a korszerűsödési ráta fölé emelni. Erre azt a választ adtuk, hogy ez lehetetlen, **ebben az értelemben** mondtuk tehát, hogy hosszú távon a termelékenység növekedése független a beruházási hányadtól. Más a helyzet fordított esetben. Tisztáztuk, hogy adott korszerűsödési ütem meghatározott beruházási hányadot kíván meg. Ha egy gazdaságban tartósan ennél a megkívántnál alacsonyabb a beruházási hányad, akkor a terme-

lékenység elmarad a korszerűsödési rátától, sőt előbb-utóbb a korszerűsödési ráta is csökken.

3. Ha a növekvő ütemű korszerűsödés a tőke—termelés-hányados csökkenésével jár együtt, előfordulhat, hogy változatlan beruházási ráta mellett sem fenyeget a géppark fokozódó elöregedésének a veszélye.

4. A számláló a társadalom szempontjából eredmény, a nevező ráfordítás — tehát hatékonysági jellegű mutatóról van szó. (A mutatót tőkehatékonysági mutatónak nevezik.) A megismert tőke—termelés-hányados reciproka a mutató, így alakulását **ugyanazok a tényezők** motiválják, mint a termelés tőkeigényességét, és időben-térben is ugyanolyan mértékben változó nagyság, de a változás iránya fordított.

5. A tőkések fogyasztásának rugalmatlanságát feltételezve az állítás igaznak tűnik. Ha azonban visszaemlékezünk arra, hogy emellett az improduktív foglalkoztatottak aránya is nő (a lakosságon, sőt a bérből és fizetésből élők csoportján belül is), akkor már látszik, hogy nem szükséges feltétlenül az átlagbérek **értékben** való emelkedése a hosszú távú realizáláshoz.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Mi a gazdasági növekedés?
2. Mit állapíthatunk meg a tőkés viszonyok és a gazdasági növekedés kapcsolatáról?
3. Hogyan függ össze a műszaki fejlődés és a termelés társadalmi szervezettségének termelékenységnövelő hatása.
4. Mi a korszerűsödési ráta, a beruházási hányad és beruházási ráta?
5. Foglalja össze a korszerűsödési ráta, a beruházási hányad és a termelékenység növekedésének kapcsolatát.
6. Kimutattunk-e elméleti kapcsolatot a beruházási ráta, a korszerűsödési ráta és a termelékenység növekedése között?
7. Mi az ICOR mutató?
8. Mi a kapcsolat a technikai import lehetőségei, valamint az exportáló és az importáló ország technikai színvonala közti különbség nagysága között?
9. Miért előnyös a tőkés gazdaság növekedése szempontjából a bőséges munkaerő-tartalék?
10. Sorolja fel a növekedés piaci oldalról ható tényezőit!

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. A gazdasági növekedés egy ország gazdagodási folyamatának előrehaladása. Gazdasági növekedésről ténylegesen akkor van szó, ha a társadalom szükségleteit magasabb fokon elégítik ki.

2. A tőkés gazdaság működésének alaptörvénye — az értéktöbblettörvény — a tőkés gazdaságot alapjában növekedésre beállított gazdasággá teszi, de **ugyanez** az alaptörvény termeli ki ennek a gazdasági növekedésnek a belső korlátait is. Ez viszont azt jelenti, hogy tőkés társadalomban a növekedésnek ezek a „belső" korlátai nem szüntethetők meg.

3. A termelés társadalmi szervezettsége a technika fejlődésének mozgásformája. A technikában benne rejlik egy termelékenységi potenciál, amelynek realizálását a termelés megfelelő társadalmi szervezettsége lehetővé teheti.

4. A korszerűsödési ráta a tárgyév és a megelőző év legkorszerűbb termelőberendezései termelékenységi potenciáljának a hányadosa. A beruházási hányad a bruttó beruházásokat a lekötött állótőkéhez, a beruházási ráta a bruttó beruházásokat a végtermékhez viszonyítja.

5. Hosszú távon alapjában véve a termelőberendezések korszerűsödési üteme határozza meg a termelékenység növekedésének lehetséges ütemét.

1. Ha a korszerűsödés üteme állandó
   - **a)** hosszú távon a növekedés üteme legkedvezőbb esetben elérheti ezt a korszerűsödési ütemet akkor, ha a beruházási hányad úgy alakul, ahogyan ezt a korszerűsödési ráta megköveteli;
   - **b)** rövid távon — ha a géppark elavult — ennél nagyobb növekedési ütem érhető el a beruházási ráta emelésével. Ha az ország relatíve elmaradt, a korszerű termelőberendezések importja hasonló eredményt hoz.
2. Ha a korszerűsödés üteme nő, ez kikényszeríti a beruházási hányad emelkedését, s így hosszú távon is emelkedő termelékenység-növekedési ütemet biztosít.

6. Nem, ilyen kapcsolatot a beruházási hányaddal mutattunk ki. A beruházási ráta esetén az összefüggéseket eltorzítja a tőke—termelés-hányados és az árstruktúra eltérése, ill. változása.

7. Az ICOR szintetikus beruházáshatékonysági mutató, a beruházási rátának és a végtermék növekedési ütemének a há-

nyadosa. Közvetlenül tehát a növekedési ütem beruházásirátaigényességét fejezi ki.

8. Amíg a technikai szintbeli különbség nem túlságosan nagy, kedvező hatású a technikai import, sőt ilyen mértékig annál nagyobb a növekedési hatás, minél nagyobb a technikai különbség. A technikai különbség további növekedésével azonban egyre súlyosabbak lesznek a technikai import abszolút korlátai (pl. a tőkeszegénység, az infrastruktúra fejletlensége, a munkaerő képzetlensége).

9. Egyrészt az extenzív fejlődés lehetősége is adott, másrészt lehetővé teszi az optimális tőke—munka arány létrehozását, így a fajlagos tőkeigény csökkentését.

10. A végtermék keresletét képező tételek: beruházások, költségvetés, magánfogyasztás, export.

XVI. FEJEZET

A gazdasági válságok és az újratermelési ciklus

VÁZLAT

1. **Az általános túltermelési válság**
   a) Az általános túltermelési válság elvont lehetősége
      — A pénz kialakulásának szerepe
      — Az általános túlkínálat lehetősége
   b) Az általános túltermelési válság tényleges megvalósulása a kapitalizmusban
   c) Az általános túltermelési válság kirobbanásának leggyakoribb módjai
      — A kiindulópont: a reálbérek viszonylagos visszaszorítása
      — A kiindulópont: fölös termelőkapacitások létrejötte
      — A profitráta esésének közvetlen oka: a pénzbérek gyors növekedése
   d) A tőkés gazdaság „kényes", ingatag egyensúlya
      — Az akcelerátor- és a multiplikátor-hatás
      — A gazdaság hullámmozgásának végső oka
2. **A klasszikus válságmechanizmus**
   a) A klasszikus ciklus lefolyása
   b) Állótőke-beruházások a klasszikus ciklusban
   c) Az újratermelési ciklus szinkronizációja és aszinkronizációja
3. **Túltermelési válságok a mezőgazdaságban**
   a) Ciklikus válságok
   b) Elhúzódó agrárválságok
4. **A modern tőkésállam költségvetésének hatása az újratermelési ciklusra**
   a) A kérdés elméleti összefüggései
   b) A költségvetés egyes tételeinek anticiklikus mozgása
   c) A költségvetés egészének anticiklikus szerepe
      — A deficites költségvetés anticiklikus hatása
      — A nagyarányú fix állami kiadások jelentősége
   d) Az anticiklikus költségvetési kiadások ellentmondásai
      — Bérjellegű kiadások
      — Dologi kiadások
      — Fegyverkezési kiadások
5. **A modern tőkésállam anticiklikus szerepének további tényezői**
   a) Az állami vállalati szektor hatása
   b) Az állami hitel- és pénzforgalmi politika szerepe
   c) Az állam nem anticiklikus indíttatású gazdasági intézkedéseinek szerepe a valóságban

— A fizetési mérleg egyensúlyát javító intézkedések
— Költségvetés és infláció

d) Mennyiben anticiklikus tényező a tőkés állam gazdasági tevékenysége?
— Az újratermelési ciklus helyes értelmezésének fontossága
— Az anticiklikus gazdaságpolitika mint a tőkés társadalom ellentmondásainak mozgásformája

6. Az improduktív szféra hatása a ciklusra

7. Gazdasági válságok a második világháború után a fejlett tőkésországokban

a) Az 1973—1975-ös válság
— Fellendülés zavaró előjelekkel
— A válság kirobbanása és lefolyása
— Kilábalás a válságból. Új jelenségek a tőkés gazdaságban

b) Ciklikus-e a mai tőkés újratermelés?

1. AZ ÁLTALÁNOS TÚLTERMELÉSI VÁLSÁG

A tőkés gazdaság növekedése korántsem egyenletes. A növekedést megtorpanások, visszaesések, válságok szakítják meg. A válságok súlyos megrázkódtatást jelentenek a tőkés társadalom egészének, nélkülözést, szenvedést a dolgozó osztályoknak. Lefolyásuk esetenként drámai. A legsúlyosabb és legtartósabb válság, az 1929—1933-as világgazdasági válság idején az ipari termelés sok helyen 40%-kal esett vissza, a dolgozók 30, esetenként 40%-a munka nélkül maradt.

A kapitalizmus történetében az első túltermelési válság 1825-ben jelentkezett, attól kezdve rendszeresen bekövetkeztek a válságok — körülbelül 8—10 évenként —, egészen századunk első harmadáig. A válságoknak ez a szabályos ismétlődése azután megszűnt. Maguk a válságok azonban egyáltalán nem szűntek meg. A legutóbbi, az igen súlyos 1973—1975-ös válság helyenként 20—25%-kal vetette vissza az ipari termelést, miközben a dolgozók 10%-a vált munkanélkülivé. Az ismertetett tények érthetővé teszik, miért került mind a polgári, mind a marxista közgazdasági elmélet érdeklődésének homlokterébe a válságjelenség.

F: Az olvasottak alapján próbálja megfogalmazni fejezetünk központi kérdéseit!

M: Mi okozza a tőkés gazdaság válságait? Képes-e megszabadulni a tőkés gazdaság ezektől a jelenségektől? Mi okozta a válságok szabályos, rendszeres ismétlődését? Mi okozta, hogy ez a szabályosság napjainkra megszűnt? Mennyiben más napjaink válsága, mint az a válság, amely rendszeres időközökben jelentkezett?

Bizonyos válságtípusok a gazdaság egyes szféráiban jelentkeznek — ilyenek pl. a **pénzügyi,** az **energia-,** a **nyersanyagválság.** A **részleges** válságok jellemzője, hogy nem terjednek ki az egész nemzetgazdaságra, hanem csak egyes termelési ágakat érintenek, csak egy-két iparágban jelentkezik túltermelés. Az **általános túltermelési válság** kiterjed valamennyi (legalábbis a legtöbb) termelési ágra, általános túlkínálat jelentkezik. Az általános túltermelési válság nemcsak a termelés egészét fogja át, megrázkódtatja az egész tőkés társadalmi felépítményt is. Ennek a válságtípusnak a társadalmi jelentősége a legnagyobb, fejezetünk is nagyrészt ezekkel foglalkozik.

a) AZ ÁLTALÁNOS TÚLTERMELÉSI VÁLSÁG ELVONT LEHETŐSÉGE

Hogy valóban létrejöhet olyan helyzet, amikor a kínálat **minden** termelési ágban (de legalábbis az ágak zömében) meghaladja a keresletet, az nem is olyan nyilvánvaló. A közgazdászok sokáig tagadták is ennek lehetőségét. A klasszikus polgári közgazdaságtan álláspontja a tőkés újratermelési folyamattal kapcsolatosan az volt, hogy egyes árufajtákból termelhetnek időnként túl sokat (azaz értéken eladhatatlan mennyiséget), de olyan állapot nem következhet be a kapitalizmusban, hogy minden árufajtából túl sokat termeltek (vagyis, hogy minden áru csak értéke alatti áron adható el). Ez a tétel, amely a vulgáris közgazdaságtanban Say dogmájaként ismeretes, a következő egyszerű okoskodásból adódik: **az egyik áru a másiknak piaca, hiszen minden árutermelő a saját árbevételéből vásárolja meg a neki szükséges termékeket, következésképpen az összkínálat megegyezik az összkereslettel.**[1] Aránytalanság előfordulhat természetesen, de ebből a szempontból ez azzal egyértelmű, hogy ha valamiből több van a kelleténél, akkor viszont egy másik valamiből kevesebb van. Lehetetlen tehát, hogy minden egyes árufajta megtermelt mennyisége pozitív irányban térjen el a szükséges mennyiségtől, vagyis, hogy egyszerre minden árufajtából túlkínálat legyen.

Egyelőre **egyszerű árutermelést** (kisárutermelést) feltételezve, ha minden árutermelő a pénz kikapcsolásával, közvetlen árucsere útján szerezné meg a neki szükséges termékeket (a közvetlen termékcsere feltételezése csak didaktikai egyszerűsítés, hiszen a valóságos árucsere már pénz által közvetített csere), akkor:

K: Igaz volna-e a Say-féle dogma?

V: Igen, mert a közvetlen árucserében aki eladott, egyúttal vásárolt is, tehát ha értéken alul adott el, akkor ez egyértelmű azzal, hogy értéken felül vásárolt. Minden egyes értéken aluli eladással szemben tehát ugyanolyan mértékű értéken felüli eladás áll. Az összes áruk vonatkozásában ily módon igaz, hogy ha valamely árufajtából a szükséges-

[1] A XX. században a tőkés újratermelés ellentmondásainak kiéleződése rákényszerítette a polgári közgazdászokat is (pl. Keynes-t és követőit), hogy a gazdasági válság problémájának sokkal nagyobb figyelmet szenteljenek.

nél többet termeltek (ez annyit jelent, hogy értéken alul kell őket elcserélni), akkor ezzel szemben más árufajtákból a szükségesnél kevesebbet termeltek (vagyis ezeket értéken felül lehet eladni).

K: Ha az áruk cseréjét (miként a valóságban) a pénz közvetíti, akkor elfogadhatjuk-e a Say-féle okoskodást?

V: Nem, mert aki eladott, az még ugyanezzel az aktussal nem vásárolt. A pénzt vagy annak egy részét meg is takaríthatja.

A klasszikus polgári közgazdászok nyilvánvalóan tisztában voltak azzal, hogy az árucserét a pénz közvetíti. (Természetesen tudta ezt maga Say is.) Marx a polgári közgazdaságtan **tévedésének a gyökerét** abban látta, hogy Smith és Ricardo nem elemezte kellő alapossággal a pénz lényegét. Tudjuk, hogy a pénz **az érték adekvát dologi formája, a gazdagság abszolút megtestesítője.** Az a dolog, ami mindig a **közvetlen átválthatóság** állapotában van, amiért mindig minden kapható, ami áru.

K: Mivé redukálja a pénz szerepét az, aki a pénzközvetítette cserében is elfogadja Say dogmáját?

V: Aki a pénz közvetítésével lebonyolódó cserében is úgy látja, hogy az egyik áru a másik piaca, az azt feltételezi, hogy minden eladást feltétlenül vétel követ, tehát a pénzben csak **puszta forgalmi eszközt lát.**

Márpedig a pénz mint a gazdagság abszolút képviselője, meg is őrizhető. Jövőbeni zavarok áthidalása végett minden egyes árutermelő arra törekszik, hogy legyen bizonyos mértékű pénztartaléka. E pénztartalékok ellentételeként foghatjuk fel azokat az árutartalékokat, amelyek szükségesek a termelés és az áruforgalom folyamatosságához. Ha az árueladásból szerzett pénzt mindig minden egyes árutermelő késlekedés nélkül más árura váltaná, minden pénzdarab mintegy folytonos mozgásban lenne, és a piacon nem képződhetne árutartalék. Az újratermelés normális menetéhez tehát egyenesen szükséges bizonyos pénztartalék és árutartalék képződése. Eladási nehézségeket csak az okozhat, ha valamilyen oknál fogva a pénz tartalékolása a normális méreteket meghaladja.

K: Ha a pénz tartalékolása a normális méreteket csak azért haladja meg, mert az árutermelők egy része az árueladásból szerzett pénzének a szokásosnál kisebb hányadát költi el, akkor következhet-e ebből általános (vagy minden egyes árufajtára kiterjedő) túlkínálat?

V: Általános túlkínálat bekövetkezhet ekkor is, mert ennek tovagyűrűző hatása lehet. Ha valaki nem vásárolt, akkor a vele szemben álló eladó nem tudott eladni, tehát ő sem tudott egy másik árutermelőtől vásárolni, és így tovább.

Elméletileg ugyanígy elgondolhatjuk a tovagyűrűzést, ha nem az eladás lehetetlenségét feltételezzük, hanem csak **értéken aluli** eladást veszünk számításba. Mert ha valaki a vele szemben álló vásárlónak a pénztartalékolása miatt csak értéken alul adhatott el, akkor is a korábbinál kisebb keresletet támaszt a neki eladókkal szemben stb.

Az általános túlkínálat elvont elméleti lehetősége tehát már az egyszerű árutermelésben is fennáll, ha a pénzt elemzésünkben nem redukáljuk le puszta forgalmi eszközzé. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az egyszerű (vagy általában a prekapitalista) árutermelésre **jellemző** az időnkénti általános túlkínálat, általános túltermelés. Sőt **éppen az ellenkezője jellemző** inkább. Az egyszerű árutermelő saját használatra szánt, kis kapacitású termelési eszközökkel a termelésnek csak nagyon lassú ütemű bővítésére képes. Szükségleteinek kielégítése végett rákényszerül, hogy az árueladásból szerzett pénzét (a szükséges tartalékokon felül) rendre el is költse. A piacprobléma időnkénti kiéleződése olyan formában, hogy **általános túltermelés,** általános túlkínálat következik be — a **tőkés árutermelés sajátja.**

b) AZ ÁLTALÁNOS TÚLTERMELÉSI VÁLSÁG TÉNYLEGES MEGVALÓSULÁSA A KAPITALIZMUSBAN

Mi az oka vajon az általános túltermelésnek? Több tényező is szerepet játszik ebben, de az alapvető ok a **profitmotívum.** A tőkés „iránytűje" gazdasági döntéseiben a profitráta nagysága és várható alakulása. Alacsony profitráta, ill. a profitráta várható csökkenése esetén a tőkés szemszögéből valóban indokolt lépés, hogy bizonyos vásárlásait csökkentse, tartózkodjék a termelés egyébként tervezett bővítésétől. Vagyis ilyenkor a tőkés elad, de a kapott pénz egy részéért nem vásárol, előáll az,

ami a kisárutermelésben társadalmi méretekben indokolatlan, értelmetlen, és ott nem is következik be. Kövessük nyomon egy kicsit részletesebben az eseményeket!

A tőkés módon termelt áruk értéknagyságát — bővített újratermelést feltételezve — képletszerűen így írhatjuk fel: $\mathbf{c} + \mathbf{v} + \mathbf{m}_c + \mathbf{m}_v + \mathbf{m}_k$.

Az eladott (egyszer már kínálatként szerepelt) áruért kapott pénzösszegeket is ilyen részekre bonthatjuk. Nyilvánvaló tehát, hogy Say dogmája csak akkor lenne igaz a kapitalizmusra vonatkozóan, ha minden árueladás után az árbevétel minden fent jelölt tételét vásárlásra fordítanák.

K: Ha a profitkilátások rosszak, az árbevétel mely tételeinek az elköltése (vagy legalábbis teljes egészében való elköltése) válik értelmetlenné?

V: Ilyen esetben nem érdemes a termelést tovább bővíteni, vagy legalábbis a bővítés ütemét csökkenteni kell. A már pénzben megszerzett ($\mathbf{m}_c + \mathbf{m}_v$) összeget vagy ennek egy részét tehát a tőkések vissza fogják tartani.

K: A tőkés módon termelt áru eladása révén szerzett árbevételből mely tételek elköltése a leginkább biztosított?

V: Leginkább biztosított a $\mathbf{c} + \mathbf{v} + \mathbf{m}_k$ elköltése.

Az $\mathbf{m}_c$ el nem költése a termelési eszközök piacán, az $\mathbf{m}_v$ visszatartása pedig a fogyasztási cikkek piacán okoz keresletkiesést. A tovagyűrűző hatást figyelembe véve, a termelés korlátozása az egyik ponton korlátozást okoz másutt is. Önmagát erősítő kumulatív folyamat indul meg, és végül még az árbevétel **c** elemének egy részét sem érdemes elkölteni (a termelést a korábbi méretéhez képest csökkenteni kell), és ezért **v**-re is kevesebbet költenek (nő a munkanélküliség), általános túlkínálat következik be, a termelés csökken, a piacon eladhatatlan árukészletek halmozódnak fel. A tőkés gazdaság az **általános túltermelési válság állapotába került.**

c) AZ ÁLTALÁNOS TÚLTERMELÉSI VÁLSÁG KIROBBANÁSÁNAK LEGGYAKORIBB MÓDJAI

Mi váltja ki a profitráta fent leírt csökkenését, ami végül is a válsághoz vezet? A profitráta csökkenésének **közvetlen** oka sokféle lehet, ezek közül a három legtipikusabbat, leggyakoribbat vizsgáljuk.

Az első eset a reálbérek viszonylagos visszaszorítása. Ez az eset mind a szabadversenyes, mind a magánmonopolista szakasz tipikus válságkezdete. A tőkés termelési mód alapvető ellentmondásából következik a termelés és a fogyasztás ellentmondása. Tudjuk, hogy a kapitalizmus alapvető ellentmondása: a termelés magas fokú társadalmasítása (a termelési eszközök is társadalmi használatra szánt eszközök), és ezzel szemben a kisajátítás tőkés magánjellege. Ebből fakad, hogy a bővülő termelés mögött lemarad a fogyasztás növekedése. A kapitalizmusban a munkabér nagyságát a munkaerő újraelőállítási költsége szabályozza. A munkás tehát munkabérként csak annyit kaphat, amit rendre el is kell költenie, azaz a munkabér nem lehet olyan magas, hogy annak jelentős részét megtakaríthassa. Vagyis, ha a fogyasztási cikkekkel szembeni összkereslet kisebbnek bizonyul, mint az összkínálat, akkor ennek oka nem lehet a bérekből való megtakarítás.

K: A kapitalizmus alapellentmondásából hogyan következik, hogy a munkások fogyasztásának növekedése lemarad a termelés növekedési üteme mögött?

R: A kapitalizmus alapvető ellentmondásából következik, hogy a tőkés termelés közvetlen célja a profitszerzés. Jó konjunktúra idején a verseny minden tőkést arra kényszerít, hogy termelését a lehető legnagyobb mértékben kiterjessze, mert ennek révén növelheti az értéktöbbletét. Ugyanakkor a konkurrencia arra is rákényszeríti a tőkéseket, hogy a termelési költségekkel takarékoskodjanak. A munkabér pedig mind az egyes tőkés, mind az egész tőkésosztály szempontjából termelési költség.

V: Úgy, hogy a tőkések a bérek növekedését fékezik, tehát a munkások fogyasztása szükségképpen lassúbb ütemben nő, mint a termelés.

A kapitalizmus alapvető ellentmondásából tehát logikusan következik, hogy a tőkések ugyanazon okból (a profit növelése

céljából) a termelés határtalan kibővítésére, ugyanakkor a munkások fogyasztásának korlátozására törekszenek. De amit nem kap meg a munkás, az ott marad a tőkésnél. Vagy másképpen: amit a bérek növekedésének korlátozása miatt nem vehetnek meg a munkások, azt megvehetik a tőkések. Tudjuk azonban, hogy a tőkések személyes fogyasztása merev, tehát nem kompenzálhatja a munkások fogyasztásának lassúbb növekedését vagy elmaradását.

Az újratermelést vizsgáló XIV. fejezetben láttuk, hogy a rugalmatlan tőkés fogyasztás miatt a termelt fogyasztási cikkek hiánytalanul nem realizálhatók. Fölös készletek képződnek fogyasztási cikkekből, és kirobban a **túltermelési válság.** Amint nyilvánvalóvá válik, hogy a fogyasztási cikkek egy része az árak csökkentése nélkül nem realizálható, árufelesleg keletkezik az I. osztályban is, mivel a két osztály között vertikális termelési kapcsolat van. A létrejött gazdasági válság tehát **általános túltermelési válságba** torkollik.

A második eset: fölös termelőkapacitások létrejötte. Úgy tűnhet, hogy a túltermelési válság csak akkor következik be, amikor a termelés — és elsősorban a fogyasztási cikkek termelése — jóval meghaladja a fizetőképes fogyasztást. Arra az egyszerűsítő következtetésre is juthatnánk, hogy a válság mindig a termelés II. osztályából indul ki. **A túltermelés központja lehet azonban az I. osztály is.** A monopóliumok a monopolárak kialakítása érdekében nagyon gyakran **a kínálat visszatartására törekszenek.** Ennek következtében például az általuk előállított, II. osztályba tartozó áruk termelését olyan színvonalon korlátozzák, hogy azok az általuk kialakított árakon eladhatók legyenek. **Beruházási tevékenységüket azonban rendszerint nem tartják vissza** a monopóliumok, mert a beruházás a közöttük folyó konkurrenciaharc fontos eszköze.

Ez a folyamat azonban nem lehet nagyon tartós. A termelőkapacitások ugyanis nem növekedhetnek sokáig a termeléstől és a fogyasztástól függetlenül, mert ez előbb-utóbb szükségképpen a profitráta rohamos eséséhez vezet. Ha gyors ütemben növekszenek a termelőkapacitások, gyorsan növekszik a termelésben lekötött tőke, ezzel szemben a termelésben előállított értéktöbblet — ha a termelés növekedése lassúbb — csak viszonylag lassan emelkedik. A kapacitás-kihasználatlanság növekedése tehát rendszerint a profitráta esését váltja ki. Ez pedig tovagyűrűző termeléscsökkenést indíthat el, minthogy a tőkés termelés közvetlen indítéka a profitszerzés, és ezért a tőke érzékenyen reagál a profitráta alakulására. Ha a

viszonylag magas profitráta csökkenő irányzatot vesz, akkor a tőkések csökkentik a termelést.

K: Az ilyen válság közvetlen okaként megjelölhetjük-e a termelés és a fogyasztás ellentmondását?

V: Igen, mert a kapacitáskihasználatlanság növekedésének nyilvánvalóan az az oka, hogy a piac nem bővül megfelelő ütemben. A monopolkapitalizmusban a monopoltőke a piac alakulásához igyekszik igazítani a termelést. Így előfordulhat, hogy nem fölös termékkészletek, hanem fölös termelőkapacitások keletkeznek.

A harmadik eset: a profitráta esésének közvetlen oka a pénzbérek gyors növekedése. A válság kirobbanásának ezzel a formájával főként az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között találkozunk. A belső érték nélküli pénz megjelenése, a foglalkoztatottság javulására törekvő gazdaságpolitika hosszabb időszakokra is lehetővé teszi a pénzbérek viszonylag gyors emelkedését. Ez azonban valójában ellentmond a tőkés viszonyok lényegének.

A tőkés gazdaságnak nem az a célja, hogy a termelés, ill. a nemzeti jövedelem növelésével a dolgozó lakosság fogyasztását növelje. Ennek csak akkor van értelme a tőkések számára, ha ezzel együtt lehetővé válik a **profit jelentős növelése, kedvező nagyságú profitráta elérése is.**

Az imént vázolt esetben azonban éppen ez lehetetlen. A bérek emelkedése előbb-utóbb annyira megnöveli az önköltséget, hogy a profitráta olyan szintre süllyed, amely mellett értelmét veszti a termelés további növelése. A tőkések csökkentik beruházásaikat, ezzel csökken a beruházási javakat gyártó szektor termékei iránti kereslet, ami ott munkáselbocsátásra vezet, ez viszont csökkenti a fogyasztási cikkek iránti keresletet. Az így kibontakozó gazdasági válság ugyanúgy **általános** jellegű, mint a fentebb említett általános túltermelési válság, hiszen kiterjed mind az I., mind a II. osztály termelésére. Az előbbi esetekhez képest azonban bizonyos sajátosságot is megfigyelhetünk.

K: Mondhatjuk-e, hogy ennek a válságnak is a termelés és a fogyasztás ellentmondása az oka?

V: Nem. E válság kirobbanását nem a termelés és a fogyasztás ellentmondásának a kiéleződése idézte elő, mert a profitráta csökkenését éppen a bérek gyors növekedése vonta maga után.

d) A TŐKÉS GAZDASÁG „KÉNYES", INGATAG EGYENSÚLYA

Mi a **mélyebb** oka annak, hogy a profitráta esése, esetleg csak a várható rossz profitkilátások is általános túltermelési válságokat váltanak ki a tőkés gazdaságban? A jelenség **végső** okát a tőkés tulajdonviszonyokban, a tőkés termelés alaptörvényében találhatjuk meg. A jelenség létrejöttében igen lényeges szerepet játszanak bizonyos technikai jellegű összefüggések is, a tőkés termelésnek néhány olyan vonása, amely a termelőerők fejlődésének jellegzetességeiből ered. Kezdjük a vizsgálatot ez utóbbiakkal.

A munkamegosztás rendkívüli mértékben fokozódik.

A technika fejlődésének jellegzetességeiből következően a kapitalizmus időszakára az állandó, de különösen **az állótőke súlya erősen megnő és magas szintet ér el** a lekötött össztőkén belül.

A termelés fejlettsége **lehetővé teszi mind a fogyasztási cikkek, mind a beruházási javak területén a kínálat gyors, ugrásszerű változtatását.**

A válságot kiváltó okok között nagyon fontos **az akcelerátor és a multiplikátor hatás.** A technikai fejlődés fentebb felsorolt jellemzői teremtik meg az alapját a tőkés gazdaság kumulatív (önmagát erősítő) folyamatai kialakulásának. Ezek egyik eleme a már megismert **akcelerátor** (gyorsító) **hatás.** Ennek lényege az, hogy ha a fogyasztási cikkek termelésében a termelőberendezések kapacitáskihasználása teljes, akkor a fogyasztási cikkek termelésének **ütemnövekedése** esetén szükségessé válik az állótőkék termelésének ennél jóval nagyobb mértékű növelése. És megfordítva, amikor a fogyasztási cikkek termelésének csupán a növekedési üteme csökken, akkor az állótőkék termelésének abszolút **csökkenése** következik be. Az akcelerátor hatás érvényre jutása esetén tehát a II. osztály termelésének ütemingadozásai felerősítve jelentkeznek az állótőkék termelésének ingadozásaiban, sőt ha a fogyasztási cikkek termelésének növekedési üteme csökken, akkor az állótőkék termelésének nemcsak a növekedési üteme csökken, hanem egyenesen termelésük **abszolút visszaesése** következik be.

E: Milyen összefüggést fejez ki az akcelerátor hatás?

V: Az akcelerátor hatás a fogyasztási cikkek termelésnövelésének **ütemingadozása** és az állótőkék termelésének változása közötti összefüggést fejezi ki.

A kumulatív folyamatok másik összetevője az ún. **multiplikátor** (vagy sokszorozó) **hatás.** Ennek lényege, hogy a beruházások változása megsokszorozva jelentkezik a kereslet változásában. A beruházások növekedése e növekedés többszörösével növeli a keresletet, de fordítva is fennáll ez a hatás, a beruházások csökkenése a csökkenés többszörösével csökkenti a keresletet. Például egy 10 millió dolláros vegyipari beruházás nemcsak e 10 milliós nagyság erejéig támaszt keresletet. A beruházás kivitelezését ugyanis számos ágazat végzi, és ezek a 10 milliós összeg egy részéből további, pótlólagos keresletet képeznek, majd akik a pótlólagos keresletből részesülnek, azok is tovább költik jövedelmük egy részét. A végeredmény: a beruházás összegének többszörösét teszi ki a kereslet növekedése, a piac bővülése.

A két hatás **kumulatív láncolattá,** folyamattá **kapcsolódik össze.** Tegyük fel, hogy hosszabb időn keresztül egyenletesen növekedett a tőkés gazdaság. Ha a gazdaságot valami hirtelen kibillenti egyensúlyából, akkor beindulhatnak a kumulatív folyamatok. Ha valamilyen ok miatt például a beruházások csökkenése következik be, ez multiplikátor hatást eredményez: a kereslet a beruházások csökkenésének többszörösével csökken. De a keresletcsökkenésnek eleme a fogyasztási cikkek keresletének a csökkenése is, ez viszont **negatív** akcelerátor hatást eredményez: csökkenti a beruházásokat. Így újabb multiplikátor hatás jelentkezik — és így tovább. Hasonló a helyzet, ha egyenletes növekedés körülményei között megnövekszik például a fogyasztási cikkek kereslete.

F: Kísérje nyomon ennek hatását!

M: A fogyasztási cikkek keresletének növekedése pozitív akcelerátor hatást eredményez: megnövekednek a beruházások. Ez viszont multiplikátort indít el: tovább nő a kereslet. Ez újabb akcelerátor hatás kiindulópontja stb.

Az egész mozgás spirálvonalú emelkedésre emlékeztet. Később látjuk majd, hogy e spirális emelkedés lassul, maga az

emelkedés (és fordított esetben a csökkenés) csak egy bizonyos pontig tart, nem végtelen.

Vizsgáljuk most meg részletesebben és foglaljuk össze, hogy mi a gazdaság hullámmozgásának végső oka.

Az eddigiekben **lehetségesnek** mondottuk, hogy az egyensúlyi állapotból való kibillenést a kumulatív folyamatok beindulása kövesse. A termelőerők sajátos fejlődése megteremtette ennek **lehetőségét,** de hogy az **létre is jöjjön,** ahhoz már a tőkés termelési viszonyok szükségesek. A profitkilátások romlására a tőkések úgy reagálnak, hogy beruházásaikat csökkentik, ez az **értéktöbblettörvény** követelménye. (Hasonlóképpen az is, hogy a profitkilátások javulása esetén bővítik a termelést.) Ez a láncszem tehát az, amely meghatározza az egész spirális mozgást. Ebben az értelemben mondjuk, hogy **a válságok a tőkés termelési viszonyok sajátosságaira vezethetők vissza.**

A tőkés gazdaság **egyensúlya** — különösen a növekedés körülményei között — igen kényes, **ingatag egyensúly.** Nagyon szigorú aránykövetelményeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy a növekedés egyenletes legyen. (Egy példát már láttunk: a bérek visszaszorítása éppúgy a profitráta csökkenéséhez, a kumulatív folyamatok beindulásához vezet, mint „túl" gyors növekedésük.) A tőkés gazdaság mint termelőrendszer rendkívül bonyolult és érzékeny szerkezet. Az akcelerátor és a multiplikátor hatás fokozza e rendszer érzékenységét, az egyensúly kis kibillenése, felborulása automatikusan komoly egyensúlyi problémákba torkollik. A magántulajdonon nyugvó, alapjában atomizált tőkés társadalom — így annak gazdasága is — anarchisztikus jellegű. Szükségszerű, hogy a bonyolult gazdaság szigorú aránykövetelményei nem tudnak hosszú távon folyamatosan érvényesülni. Az akcelerátor és a multiplikátor hatás is kifejezésre juttatja a maga részéről, hogy a fejlett termelőerők ellentétbe kerültek a **tőkés** termelési viszonyokkal.

Hangsúlyozni kell még **a fenti folyamatoknak egy mennyiségi vonatkozását is.** A válság elmélyülése szempontjából alapvető, hogy a profitráta csökkenését a beruházások mennyire drasztikus csökkenése követi (az elmélyülés mértékét persze más tényezők is befolyásolják). Mennél nagyobb mértékű a beruházások csökkenése, annál hevesebbek és mélyebbek lesznek a kumulatív folyamatok. És megfordítva, a beruházásoknak minél nagyobb felfuttatása követi a profitkilátások javulását, annál erőteljesebben billen ki a rendszer egyensúlyából — most természetesen az ellenkező irányba. Tudjuk, hogy maguknak a tőkéseknek is súlyos gondot jelent a gazdaság lüktetése, a vál-

ságok jelentkezése. A tőkések érdeke tehát azt kívánná, hogy minden eszközzel csökkentsék a kumulatív folyamatok érvényre jutását. Vagyis a profitkilátások romlása esetén a tőkés érdek valójában nem a beruházások csökkentését, hanem növelését, de legalábbis szintentartását diktálná.

K: Saját érdekét követi-e tehát az a tőkés, aki rossz profitkilátások idején növeli beruházásait?

V: Nem. Ennek akkor lenne értelme, ha egyszerre sok tőkés tenné ugyanazt úgy, hogy a profitkilátások tendenciája végül is megforduljon. Semmi biztosíték sincs azonban arra, hogy ezt elegen megteszik.

Vagyis az egyes tőkések érdeke itt szembekerül az össztőkés érdekkel. Később látni fogjuk, hogy ez az ellentmondás az állammonopolista kapitalizmusban sajátos mozgásformát teremtett magának. Már most hangsúlyozzuk, hogy maga az ellentmondás nem szűnt meg, csak mozgásformát nyert.

Az eddigiekben az általános túltermelési válság okait elemeztük. De beszéltünk már részleges válságokról is. Ezek jellemzője, hogy a túltermelés csak néhány ágazatot érint.

K: Mi lehet az oka a részleges túltermelési válságoknak?

V: A tőkés termelés anarchikus, ezért az egyes termelési ágak között a szükséges arányok csak állandó aránytalanságokon keresztül valósulnak meg. A részleges válságok oka tehát a már ismert ellentmondás: a termelés üzemen belüli szervezettsége és ugyanakkor társadalmi méretekben érvényesülő anarchia.

K: A részleges túltermelési válságok oka levezethető-e a kapitalizmus alapvető ellentmondásából?

V: A termelés üzemen belüli szervezettségének és társadalmi méretekben megnyilvánuló anarchiájának is a kapitalizmus alapvető ellentmondása az oka: a termelés társadalmi jellegű, ezzel szemben a tőkés magántulajdon miatt tőkés magánelsajátítás érvényesül.

2. A KLASSZIKUS VÁLSÁGMECHANIZMUS

Külön foglalkozunk az általános túltermelési válságok egy speciális típusával, az ún. **klasszikus** (más szóhasználattal: ciklikus vagy periodikus) válságokkal. A klasszikus válságok az állammonopolista kapitalizmus kialakulása előtti időben jelentek meg (természetesen már a magánmonopolista szakaszban is eltérő sajátosságokkal). Legfontosabb jellemzőjük az volt, hogy szabályos időközönként (8—10 évenként) rendszeresen jelentkeztek. Ez a szabályos ismétlődés nem volt véletlen, e válságok kialakulásának **mechanizmusa** (az ún. klasszikus válságmechanizmus) olyan volt, hogy a válságban már létrejöttek **a következő válság kialakulásának** okai. A hullámmozgás tehát szükségszerűen, bizonyos értelemben automatikusan ismétlődött. Ezt a klasszikus válságmechanizmust vizsgáljuk meg most, miközben választ kapunk arra is, miért véges a kumulatív folyamatok hatása.

a) A KLASSZIKUS CIKLUS LEFOLYÁSA

A tőkés újratermelés menetében a két klasszikus válság közötti periódust **újratermelési ciklusnak** nevezik. A tőkés újratermelési ciklusnak négy szakaszát szokás megkülönböztetni: **1. válság** (a termelés csökkenésével kezdődik, és addig tart, amíg ez a csökkenés megáll); **2. depresszió vagy pangás** (a termelés a válság miatt bekövetkezett alacsony színvonalon ingadozik); **3. megélénkülés** (kezdődik a termelés emelkedésével és addig tart, amíg a termelés színvonala el nem éri a válságot megelőző csúcsot); **4. fellendülés vagy prosperitás** (a termelés meghaladja a válságot megelőző csúcsot).[2]

A profitráta csökkenése egy ponton kiváltja a kereslet csökkenését, a kumulatív folyamatok beindulnak — kirobban a válság. Mind a termelés, mind a kereslet — egymás mozgását erősítve — zuhan. A kereslet csökkenésének azonban határt szab részben az, hogy a termelés esése nem okoz arányos mértékű vásárlóerő-csökkenést. Amennyiben munkanélküli segély egyáltalán nincs, akkor a munkásosztály vásárlóerejének csökkenése — ha az árváltozástól eltekintünk — arányos a foglal-

[2] A fellendülés esetenként el is maradhat. A megélénkülés és fellendülés ilyetén megkülönböztetése egyébként is vitatott a közgazdasági irodalomban. Teljesen igaz ugyanis, hogy a két szakasz megkülönböztetésének ismérve felszíni, nem olyan lényegi, mint a többi szakasznál.

koztatottság csökkenésének mértékével. Ez azonban nem csökken a termelés csökkenésével arányosan. A foglalkoztatottság egy része ugyanis nem alkalmazkodik rugalmasan a termelés változásaihoz. A vállalati adminisztrációban foglalkoztatottak száma például kisebb mértékben csökken, mint a termelésben közvetlenül részt vevőké. Ennél jóval fontosabb azonban az, hogy a tőkések fogyasztása lényegében független a termelés ingadozásaitól, **a termelés csökkenése tehát** tulajdonképpen **csak a bérből élők fogyasztását, vásárlását csökkenti,** a tőkésekét nem.

Az a tény, hogy a kereslet csökkenése egy ponton megáll, maga után vonja, hogy a termelés sem csökkenhet a végtelenségig. Ennek oka az, hogy a termelés csökkenésével a kereslet egyre inkább a meglevő készletekből elégül ki, így azok egy bizonyos idő után felszívódnak. A termelés csökkenésének folyamata ekkor véget ér.

A készletek kiapadása **a folyamat fordulópontja**. Lassan keresleti többlet alakul ki, az árak emelkedni kezdenek, hatni kezd az akcelerátor és azt követően a multiplikátor hatás. **Megindul a fellendülés.** A kapacitások bővítése összehangoltabb, tömegessé válik, hiszen **mindenki** ki akarja használni a kedvező konjunkturát. Jellemző aránytalanság alakul ki: a végső fogyasztáshoz képest túlzott beruházási tevékenység folyik. Ez az aránytalanság azonban elég hosszú ideig rejtve marad. Egyes beruházások megvalósítása — mint pl. a kohók, acélművek építése — ugyanis évekig is eltarthat, és addig ezek létrehozása **csak a keresletet növeli.**

Mikor azonban ezek az állótőkét bővítő beruházások átfutnak és nyomukban megjelenik a felesleges többlettermék a fogyasztási cikkek piacán, vagy nagymértékűvé válik a kihasználatlan termelőkapacitások mennyisége, akkor a profitráta csökkenésével újra megfordul a folyamat, kirobban a válság.

Az eddigiekben nem szenteltünk kellő figyelmet az állótőke-beruházások alakulásának, holott — mint majd kiderül — a ciklikus mozgásnak éppen ez a rugója.[3] Gondoljuk át újból a klasszikus ciklust ebből a szempontból.

[3] Marx nyomán az állótőke-beruházások alakulását gyakran nevezik e ciklikus mozgás **anyagi alapjának.**

A túltermelési válságban a tőkések a fölös árukészletek megszüntetésére törekszenek, a fogyasztási cikkek termelését csökkentik. Ilyenkor természetesen tartózkodnak a termelést bővítő beruházások végrehajtásától, hiszen a már meglevő termelőapparátus alapján elért termelési színvonal is túl magas a fizetőképes kereslethez viszonyítva. Mindenfajta beruházástól tartózkodnak ilyenkor, tehát attól is, amely a fizikailag, ill. erkölcsileg elhasználódott termelőberendezések **pótlását** szolgálná.

A pangás befejeztével és a termelés meginduló növekedésével az egész folyamat megfordul. A megélénkülés kezdetén a növekvő kereslet már önmagában az állótőkék megújítására ösztönöz, annál is inkább, mivel előzőleg a válság és a depresszió időszakában — s ez az idő 4—5 év is lehet — a megújítások nagy része elmaradt, és nagy méreteket öltött a **fizikai kopás** is. Még nagyobb a jelentősége természetesen az erkölcsi kopásnak.

A fellendülés időszakában a beruházások nagy része a fejlettebb technika alapján valósul meg, így a korábban is felhasznált géppark egy része elavulttá válik. Az új technikai berendezések segítségével az árukat alacsonyabb önköltséggel, kevesebb elevenmunka- és holtmunka-felhasználással lehet előállítani. A gépparknak ez az erkölcsi kopása **a megélénkülés és fellendülés idején** nem válik nyilvánvalóvá, mert az árak emelkednek, ezért az erkölcsileg elavult géppel is rentábilis lehet a termelés. A válságban azonban az árak csökkennek, közelednek az önköltséghez, és akkor kiderül, hogy a régi gépparkkal nem lehet rentábilisan termelni. Az új árfeltételek mellett a tőkések a profit régi tömegét és esetleg rátáját már csak a technika fejlesztésével, az önköltség csökkentésével — tehát jórészt az állótőkék megújításával — érhetik el. Igyekeznek ezért állótőkéiket **a lehető leggyorsabban** megújítani. A megújítások a válság után majdnem egy időben történnek. Ez a tömeges megújítás azután meghatározza a következő válság után is az állótőkék egy időben történő tömeges megújítását, ami jelentősen befolyásolja a tőkés újratermelés alakulását.

K: Miért nem lehet a kapitalizmusban egyenletes az állótőkék megújítása, miért megy végbe viszonylag rövid időszakra koncentrálva és tömegesen?

V: Azért, mert a válságban és a depresszióban nemcsak az állótőkék bővítése marad el, hanem a termelés a korábbi színvonal alá csökken, és így az állótőke pótlását, megújítását is elhanyagolják. A megélénküléssel azonban nemcsak az elavult állótőkék megújítása indul meg, hanem a gyors ütemű bővítés is.

Az adott körülmények között tehát nemcsak a gazdasági válság **egyszeri** létrejötte törvényszerű, hanem a gazdasági válságok **ismétlődése is,** hiszen minden válságban és minden egyes gazdasági válság után **újra kezdődik minden.** Ennek az egész mozgásnak az alapja az állótőkék újratermelése. Ezért azt mondhatjuk, hogy a periodikus gazdasági válságok létrejötte, azok ismétlődése, az egész **válságmechanizmus az állótőkéknek a kapitalizmusban megfigyelhető újratermelési sajátosságain alapszik.**

E: Mi jellemzi a ciklikus (periodikus) általános túltermelési válságot?

V: Ciklikus (periodikus) általános túltermelési válság az, amelyre az jellemző, hogy **a)** a tőkés gazdaság egészére — de legalábbis a legtöbb ágazatra — kiterjed; **b)** az állótőkék újratermelési sajátosságain alapul; **c)** viszonylag szabályos időközönként ismétlődik.

K: Mi a részleges túltermelési válság?

V: Részleges túltermelési válságról beszélünk, ha csak egy vagy néhány termelési ágban jelentkezik túltermelés, és ezért termeléscsökkenés. Ennek oka a tőkés termelés anarchikus volta.

A klasszikus ciklus menetét időnként ún. **közbeeső válságok** szakították meg. Ilyenkor a termelés nemcsak néhány iparágban, hanem lényegében véve minden termelési ágban csökken, s mégsem indokolt periodikus válságról beszélni, hanem ezt **közbeeső válságnak** kell tekinteni. A közbeeső válság tehát nem azonosítható a periodikus túltermelési válsággal, és nem kell feltétlenül bekövetkeznie minden egyes termelési ciklusban.

A közbeeső válság rendszerint valamilyen **egyéb konkrét — nem is feltétlenül gazdasági — tényező miatt** jön létre, valamilyen pótlólagos konjunkturális tényező kimerülése következtében. (Például véget ér egy háború, kiesnek a hadimegrendelések, ez váltja ki a profitráta esését. De közbeeső válságot okozhat energia- és nyersanyagválság, súlyosabb sztrájk, vagy háború kirobbanása is.)

K: Mi a közbeeső válság?

V: A közbeeső válság a részleges válsággal ellentétben általános, de megjelenése **esetleges,** oka valamilyen speciális tényező. (Ezzel nem zárul le a ciklus, hanem csupán félbeszakad a megélénkülés vagy a fellendülés szakasza. Meglehet az is, hogy egy erősebb közbeeső válság újabb ciklikus hullám kiindulópontjává lesz.)

c) AZ ÚJRATERMELÉSI CIKLUS SZINKRONIZÁCIÓJA ÉS ASZINKRONIZÁCIÓJA

Ahol már kialakult a tőkés termelési mód, ott mindenütt tendencia érvényesül a túltermelési válság kibontakozására. A válságok azoknak az országoknak a gazdaságát is megrázkódtatják, ahól a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok még viszonylag fejletlenek, mert ezek a területek ezer szállal kapcsolódnak a fejlett tőkésországok gazdaságához. A kapitalizmusban a termelőerők mindinkább **nemzetközi méretűvé** válnak, ami megnyilvánul többek között a nemzetközi munkamegosztás szélesedésében, a külkereskedelmi forgalom arányának növekedésében stb. A tőkésországok ezért gazdaságilag kölcsönösen függnek egymástól. Amennyiben valamely tőkésországban gazdasági válság robban ki, az érezteti hatását a többi tőkésország gazdaságában is. Ugyanígy megjelenik más országokban a fellendülés hatása is. Minél intenzívebbek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, annál erőteljesebb az a tendencia, hogy az egyik ország konjunktúrájának, ill. gazdasági válságának hatása jelentkezik a másik, ill. a többi ország gazdaságában. **A túltermelési válságok így kiterjednek az egész világra.** Ezzel párhuzamosan tendencia érvényesül arra is, hogy a válságok minden tőkésországban nagyjából **egyszerre** jelentkezzenek.

K: Mi az oka annak, hogy tendencia érvényesül a válságok világválságokká szélesedésére és arra is, hogy ezek nagyjából egyszerre kezdődjenek a különböző országokban?

V: A kapitalizmusban kifejlődik a nemzetközi munkamegosztás a tőkésországok között. Az így szükségszerűvé váló külkereskedelem hat abba az irányba, hogy a túltermelési válságok nemzetközileg is nagyjából **egyidejűleg** alakuljanak ki.

A válságba jutott tőkésországok például azáltal, hogy csökkentik importjukat, rontják a partnerországok gazdasági helyzetét is. Amennyiben a túltermelési válságok nagyjából egyszerre jönnek létre, a termelés növekedése is mindenütt nagyjából egyszerre kezdődik, mert a válságot követően a tömeges beruházásokat a munkamegosztás által kapcsolatban levő országokban egyszerre valósítják meg. Így az új túltermelési válság feltételei is az egész tőkés világgazdaságban nagyjából ismét egyszerre érlelődnek meg.

E tendencia érvényre jutása a nemzetközi gazdasági kapcsolatok intenzitási fokán kívül attól is függ, hogy az egyes tőkésországokban mennyire erőteljes a termelés ingadozása. **Minél nagyobb a ciklikus amplitúdó mértéke, annál valószínűbb, hogy az egyes tőkésországok belesodródnak az egységes ciklikus ritmusba.** Ezt az egységes ritmust — ami a válság és a konjunktúra országonként nagyjából egy időben történő lezajlását feltételezi — a közgazdasági irodalom **az újratermelési ciklus szinkronizációjának nevezi.**

A kapcsolat fordítva is hat: **az újratermelési ciklus szinkronizációja a termelési kilengések mértékét növeli.** Ez úgy értendő, hogy ilyenkor a kilengések nagyobbak annál, mint amikor a ciklus **aszinkronizációja** figyelhető meg. Ez utóbbi esetben, ha vannak is periódikus gazdasági válságok, ill. konjunkturális periódusok a tőkésországok gazdaságában, azok nem egyszerre lépnek fel, tehát az **egyik országban válság lehet, míg a másikban fellendülés.** Az egyik ország gazdasági válsága és a másik ország jó konjunktúrája ilyenkor kölcsönösen mérsékelhetik egymást. **B** ország konjunktúrája akadályozhatja **A** ország válságának elmélyülését pl. a kumulatív folyamatok fékezésén keresztül. De megfordítva, **B** ország konjunktúrája is gyengébb lesz **A** ország gazdasági válsága miatt, mert **B** ország áruinak egy része eleve **A** ország piacára irányul. A ciklus világméretű szinkronizációja esetén ezzel szemben a válságban az egyes országok **kölcsönösen kevesebbet,** míg a fellendülésben **kölcsönösen többet** vásárolnak egymástól. A ciklus szinkronizációja tehát a válság, ill. a fellendülés mértékét **növeli,** aszinkronizációja pedig **csökkenti.**

Mi válthatja ki a ciklus aszinkronizációját? Ezt nagyon sok tényező eredményezheti. Elemezzünk egy ebből a szempontból tipikus helyzetet. A háborúk például általában megbontják a tőkés ciklus szinkronizációját. Egy világháború befejeződése után az egyes tőkésországokban — aszerint, hogy a háborús pusztítások mennyire érintették őket — **egészen különböző új-**

ratermelési, ill. **konjunkturális feltételek** jönnek létre. Ott, ahol háborús pusztítások nem következtek be, ahol tehát csupán a termelésnek polgári célokra való átállítását kell végrehajtani, csak nagyon rövid ideig tartó konjunktúra jöhet létre. Más országokban viszont, amelyekben a háború nagy pusztításokat okozott, nagyarányú és hosszan tartó beruházásokra van szükség, tehát a válság csak később következhet be. Ezért a világháborúk után a ciklus világméretű aszinkronizációja a jellemző. Ez volt a helyzet az első világháború után is, amikor az 1920—1921-es esztendőkben egész sor európai tőkésországban nem alakult ki gazdasági válság, míg az Egyesült Államokban ugyanekkor válság zajlott le.

3. TÚLTERMELÉSI VÁLSÁGOK A MEZŐGAZDASÁGBAN

A fentiekben a klasszikus válságokat vizsgáltuk meg. Mielőtt áttérnénk a válságok, a ciklus vizsgálatára a modern kapitalizmus viszonyai között, az **agrárválságok** kérdését vizsgáljuk meg röviden. A tőkés mezőgazdaságban a túltermelési válságok **sajátosan jönnek létre és zajlanak le.** Ezért szükséges e válságjelenségek külön tanulmányozása.

A mezőgazdaságban lezajló túltermelési válságoknak két fajtáját ismerjük: az ipari válságokkal nagyjából párhuzamosan lezajló agrárválságokat és az elhúzódó, 10—20 évig is eltartó, konkrét történelmi gazdasági körülmények következtében létrejövő mezőgazdasági válságokat. Közülük először az előbbiekkel, az ipari válságokkal együtt kibontakozó agrárválságokkal foglalkozunk.

a) CIKLIKUS VÁLSÁGOK A MEZŐGAZDASÁGBAN

Ezeket a válságokat szintén az előbbiekben ismertetett tényezők hozzák létre. A mezőgazdasági túltermelési válságoknak azonban lényeges **sajátosságaik** is vannak.

1. A mezőgazdaság termelését sokkal erőteljesebben befolyásolják a természeti tényezők, mint az ipari termelést. Az időjárási viszonyoktól függően azonos elevenmunka- és holtmunkafelhasználás esetén is jelentősen változhat a mezőgazdaság termékmennyisége. Ezért a mezőgazdasági túltermelési válság kezdete és befejezése nem mindig esik pontosan egybe az ipari válság kezdetével és befejezésével.

A kapitalizmusban, amikor a termelés és a fogyasztás ellent-

mondása már elég nagymértékben kiéleződött, egy igen jó termelés hatására például, a mezőgazdasági túltermelési válság előbb kibontakozhat, mint az ipari, és a kiugróan jó termésnek olyan hatása is lehet, hogy a mezőgazdasági válság később fejeződik be. A rossz termés hatása pedig fordított előjelű.

2. A mezőgazdasági válság sajátosságait azonban a természeti tényezőknél sokkal inkább meghatározzák a társadalmi tényezők. A mezőgazdasági termelésben jóval nagyobb a kisárutermelők részesedése, mert itt a termelés és a tőke koncentrációja **lassabban** halad előre, mint az iparban. Bérleti rendszer esetén a mezőgazdasági termékek önköltségében a tőkés vállalkozók számára tényleges költségként jelentkezik a földjáradék is. A mezőgazdasági üzemeket — elsősorban a kisárutermelő gazdaságokat — rendszerint igen nagy jelzálogadóssag terheli, és az ezek után fizetendő kamat ugyanúgy költségként jelenik meg a termelők számára, mint a földjáradék. Mindezekből a tényezőkből a mezőgazdasági túltermelési válságnak egy olyan fontos sajátossága következik, hogy a válság legszembetűnőbb mutatója nem a termelés, hanem inkább **az árak igen nagy mértékű csökkenése.** A kisárutermelő gazdaságok válság idején sem csökkenthetik termelésüket jelentősen, mert nem tudnának miből megélni. A jelzálogadósságok kamatait is csak akkor tudják fizetni, ha termelésüket folytatják, sőt még az is előfordul, hogy a válságban fokozni igyekeznek termelésüket. Ha ugyanis termékeik ára esni kezd, akkor tartozásaikat csak nagyobb termelés esetén képesek kiegyenlíteni.

A mezőgazdaságban jelentkező sajátos és magas költségek (földjáradék) a tőkés mezőgazdasági üzemek termelésének csökkentését is akadályozzák. A földjáradékot és a kamatot a válság idején is fizetni kell, és ezt a mezőgazdasági tőkések és a földet bérlő kisárutermelők egyrészt a megtermelt és eladott áruk árbevételéből kell hogy kiegyenlítsék. Gyakran előfordul ezért, hogy a tőkéseknek az alacsonyabb árszínvonal ellenére is kifizetődőbb a termelés folytatása, mint erőteljes csökkentése. A termelés jényeges csökkentése esetén ugyanis a fizetendő földjáradék tiszta veszteség lenne, míg a megtermelt áruk alacsony áron történő eladásával legalább a járadékteher megtérülhet számukra.

3. A mezőgazdaságban fennálló termelési és elosztási viszonyok sajátosságai következtében a termelés ott nem alkalmazkodik rugalmasan az általános konjunkturális helyzethez. Ezért válság idején a kínálat és a kereslet között **nagyobb** szakadék keletkezik, mint az iparban, ami az árak nagymérvű csökkené-

séhez vezet. Ezért **a mezőgazdasági válságból általában nehezebb kilábalni,** és a fölös készletek lassabban szívódnak fel.

E: A mezőgazdasági túltermelési válságok fenti sajátosságai milyen főbb okokra vezethetők vissza?

V: 1. A mezőgazdasági termelés sajátos **természeti** feltételeire.
2. A mezőgazdasági termelés sajátos **társadalmi** feltételeire. Nevezetesen:
   a) A tőkés mezőgazdaságban nagyobb arányban vesznek részt kisárutermelők, akik nem ugyanúgy reagálnak a konjunktúraingadozásokra, mint a tőkések.
   b) A földjáradék és a kamat a tőkés gazdaság szempontjából is termelési költség. A földjáradékot a válság és a depresszió periódusában is fizetni kell, így nem lehet a termelést olyan mértékben csökkenteni, mint az iparban.

b) ELHÚZÓDÓ AGRÁRVÁLSÁGOK

A ciklikus túltermelési válságokon kívül a mezőgazdaságban kialakulnak különleges, 10—20—25 éves, **elhúzódó agrárválságok** is. Ezek létrejöttében konkrét történelmi és gazdasági körülmények játszanak szerepet.

A múlt század végén — az 1870-es évek közepétől az 1880-as évek közepéig — lezajlott elhúzódó agrárválság közvetlen oka az volt, hogy a tengeri közlekedés fejlődése és a vasúthálózat bővítése lehetővé tette az olcsó amerikai kenyérgabona betörését az európai piacokra. Az európai piac befogadóképessége nem volt elegendő ahhoz, hogy elnyelje az amerikai gabonát is. Így a gabona világpiaci árának „szabályozását" az alacsonyabb értékű amerikai gabona vette át. (Olcsóságának magyarázata egyrészt az abszolút földjáradék hiányában — az Egyesült Államokban akkor sok volt a termékeny szabad szűzföld —, másrészt a termelékenység emelkedésében és a szállítás technikai forradalmasításában rejlett.)

Az 1920-tól 1940-ig elhúzódó agrárválság a monopolkapitalizmus viszonyai között bontakozott ki. Ezt az agrárválságot, amely nemcsak a gabonára, hanem a főbb mezőgazdasági termékek mindegyikére kiterjedt, a tőkésországok gazdaságában az első világháború idején létrejött változások idézték elő. A hadviselő Európa mezőgazdasága hanyatlásnak indult. Ennek következtében az európai államok megnövekedett háborús szük-

séglete az Egyesült Államokban és Kanadában nagy konjunktúrát váltott ki, és a földművelés, valamint az állattenyésztés fellendülését eredményezte. A mezőgazdaságban gyorsan fejlődött a technika, emelkedett a termelékenység, csökkent az amerikai mezőgazdasági termékek értéke. Az Egyesült Államok Európa élelmiszer- és nyersanyagszállítója lett.

Amikor Európában megszűnt a háborús szükségletek által létrehozott nagy kereslet (amelyet a háború után néhány évig amerikai kölcsönökkel mesterségesen tartottak fenn), a megnövekedett termelés összeütközésbe került a tömegek háború utáni elnyomorodása miatt összeszűkült piaccal. Az olcsó amerikai mezőgazdasági termékek versenye ismét súlyos teherként nehezedett az európai tőkésországok mezőgazdaságára. 1920 tavaszán mezőgazdasági túltermelési válság robbant ki, amely a második világháborúig tartott.

E: Mi a lényeges különbség a ciklikus és az elhúzódó agrárválságok között?

V: A ciklikus agrárválság, ha nem is teljesen szinkronban, de nagyjából együtt jelentkezik az ipari túltermelési válságokkal. Az elhúzódó agrárválságokat **speciális okok** idézik elő.

4. A MODERN TŐKÉSÁLLAM KÖLTSÉGVETÉSÉNEK HATÁSA AZ ÚJRATERMELÉSI CIKLUSRA

A klasszikus és a magánmonopolista kapitalizmusbeli ún. „klasszikus ciklus" tanulmányozása során világossá vált, hogy a beruházások hullámzása lehet a konjunktúra és a válság váltakozásának következménye, de lehet a konjunktúra és a válság az ok, a beruházások hullámzása pedig az okozat. Az is igaz, hogy az összefüggés lehet fordított is: azért van konjunktúra, mert a beruházások gyors ütemben emelkednek, és válság azért, mert a beruházások esnek. Az összefüggés így is kifejezhető: nemcsak a konjunkturális és a válságperiódusok váltakozása miatt ingadozik a profitráta, hanem **legalább annyira függ** a konjunktúra és a gazdasági válság periódusának váltakozása is a profitráta ingadozásától, periodikus felfelé és lefelé irányuló mozgásától. A tőkés újratermelési ciklus folyamatában tehát az okozat okká válik, és megfordítva, ami egyszer ok volt, másszor okozattá lesz.

Hogy ez mennyire így van, az rögtön kiderül a következő kérdésfeltevésből: mi történne akkor, ha valamilyen okból a beruházásokat évről évre egyenletesen hajtanák végre, ha a pótlás nem válna időnként tömegessé, ha a bővítések rendszeresen valósulnának meg? Vagy mi történne akkor, ha valamilyen okból a beruházások nem zuhannának erőteljesen egy gazdasági válság bekövetkezése idején, és ugyanígy a konjunktúrában sem emelkednének erőteljesen? Vagyis mi volna várható akkor, ha a beruházások csak kismértékben hullámzanának? Egyenletes beruházások esetén — bővített újratermelésben — a profit tömege évről évre egyenletesen emelkedne, a profitráta pedig nem lenne hullámzó, hanem gyakorlatilag változatlan maradna.

Az **igazi elméleti probléma az,** hogy a tőkés gazdaságon belül létrejöhet-e olyan állapot, amelyben kialakulhatnak a beruházások hullámzása csökkenésének vagy megszűnésének gazdasági feltételei. Létrejöhetnek-e olyan gazdasági körülmények, amelyeken belül a profitráta ingadozása megszűnik vagy kismértékűvé válik, amikor a profitráta ingadozása a tőkések üzleti várakozásait nem befolyásolja a megelőző évekhez képest kedvezően vagy kedvezőtlenül?

Korunk kapitalizmusában bekövetkeztek olyan változások, amelyek a beruházások és a profitráta ingadozásának csökkenése irányában hatottak, és ennek megfelelően a termelés ciklikus ingadozásának **számottevő mérséklődése** következett be. **Nincsenek meg azonban a beruházások és a profit lényegében egyenletes alakulásának gazdasági feltételei.** A beruházások, és ezzel együtt a profitráta ingadozásának csökkenését eredményező legfontosabb tényező a második világháborút követő időszakra **rendszerré vált állammonopolista kapitalizmus,** pontosabban **a monopoltőkés állam gazdasági tevékenysége.**

A tőkés újratermelés menetének ciklikusságában alapvető szerepe volt egyrészt az ún. kumulatív folyamatoknak, másrészt — ezekkel összefüggésben — a beruházások időbeli eloszlása jellegzetességeinek. Amennyiben az említett, válságot mélyítő kumulatív folyamatot sikerül **megállítani** — vagy érvényre jutását komoly mértékben akadályozni —, akkor egy különben elég mélynek ígérkező válság is aránylag enyhe lefolyású lehet. A beruházások időbeli „csomósodása" is alapvető az újratermelés ciklikusságában. Láttuk, hogy ha a beruházási tevékenység **nagyjából egyszerre** jelentkezik, ez igen nagy lendületet ad az állóeszközök termelése növekedésének. Ez a tevé-

kenység azonban egy időben is fejeződik be, az erősen megnövelt állóeszköz-termelő kapacitásokkal szemben erőteljesen csökken az állóeszközök iránti kereslet, és a visszaesést csak fokozza a negatív irányúra fordult akcelerátor hatás.

K: A beruházási tevékenység időbeli koncentráltságának csökkenése mennyiben hat az újratermelésre?

V: A beruházási tevékenység egyenletesebb időbeli elosztása jelentősen csökkentheti a ciklus kilengésének mértékét.

A fent kifejtettekből következik, hogy az állammonopolista kapitalizmus — és annak legfontosabb tényezője az állami költségvetés — a tőkés újratermelési ciklus kilengéseit annyiban tudja mérsékelni, amennyiben a tőkésországokban végrehajtott beruházásokat időbelileg egyenletesebbé tudja tenni és a kumulatív folyamatok érvényre jutását korlátozni tudja.

b) A KÖLTSÉGVETÉS EGYES TÉTELEINEK ANTICIKLIKUS MOZGÁSA

A kumulatív folyamatok elemeként említettük a profitmotívumokon alapuló határt.

E: A profitmotívumnak, a tőkés termelés alaptörvényének milyen szerepét ismertük meg a ciklusban?

V: A rossz profitkilátásokra az egyes tőkések úgy reagálnak, hogy értéktöbbletük egy részének elköltésétől tartózkodnak, ezáltal a piachelyzet objektíve még rosszabbá válik. A jó profitkilátások a magántőkések hirtelen és tömeges beruházásait váltják ki, így túlfűtött konjunktúra jön létre, amely már érleli a következő válságot.

A költségvetés kiadásainak egy része éppen ellenkezőleg reagál ezekre a hatásokra. **A kiadások mozgása anticiklikus** akkor, ha a konjunktúrában növekedésük a nemzeti jövedelemnél lassúbb, és főként, ha a kiadások a konjunktúra idején esnek, a válságban pedig emelkednek.

Elvileg elképzelhető, hogy a tőkés állam költségvetési kiadásai ilyen célú intézkedések következtében csökkenjenek vagy emelkedjenek. Nagyon kevés olyan költségvetési kiadás létezik azonban, amelynek automatikusan — a bevételi oldalon a progresszív adókhoz hasonlóan — ilyen anticiklikus hatása volna.

Kifejezetten anticiklikus hatású költségvetési kiadási tétel **a munkanélküli-segélyek összege.** Ez a konjunktúrában a foglalkoztatottság növekedése miatt gyorsan csökken, válság idején pedig a munkanélküliség fokozódása miatt növekszik. A munkanélküli-segélyek anticiklikus hatása nagyban függ attól, hogy a segély a munkabér hány százalékát éri el, és milyen hosszú időtartamra fizetik. Ma egyetlen országban sem fizetnek korlátlan időtartamra munkanélküli-segélyt, és az sehol sem éri el a munkabér teljes összegét.

Nemcsak a költségvetési kiadások, de **a bevételek egy része is kifejezetten közvetlenül anticiklikus hatású,** mérsékli a profitmotívummal kapcsolatos kumulatív mozgást. A fejlett tőkésországokban a költségvetési bevételek — pl. **a progresszív jövedelemadó-kulcsok miatt —** válság idején általában gyorsabban csökkennek, a konjunktúra időszakában pedig gyorsabban növekednek a nemzeti jövedelemnél. A költségvetési bevételek ilyen mozgása miatt a válság idején a lakosság rendelkezésére álló pénzjövedelmek **lassabban csökkennek,** fellendülés esetén pedig **lassabban emelkednek** a nemzeti jövedelemnél.

K: A költségvetés egyes kiadási, ill. bevételi tételeinek anticiklikus mozgása mennyiben gátolja az említett kumulatív folyamatok érvényre jutását?

V: A tőkéseknek az adók levonása utáni pénzprofitja — az adóztatás relatív enyhítése miatt — a válságban lassabban csökken. Ez a tőkések számításait kedvezően befolyásolja, beruházásaikat lassabban csökkentik, és így a válságban érvényesülő kumulatív folyamatok nehezebben törnek utat. A konjunktúra időszakában viszont az adók emelése a tőkéseket óvatosabbá teszi, ezért a beruházások növekedése — ami a profit mozgását döntő mértékben meghatározza — ekkor valamivel lassúbb lesz.

Az anticiklikus hatás annál erőteljesebb, minél erősebben és gyorsabban csökkennek a költségvetési bevételek a válságban, ill. emelkednek a konjunktúrában.

A munkanélküli-segélyek a kiadási, a progresszív adózás a bevételi oldalon mintegy **automatikusan** visznek bizonyos stabilitást a tőkés gazdaságba, automatikusan csökkentik a ciklikus kilengések mértékét, mert beépített stabilizátorokként funkcionálnak. A költségvetés anticiklikus hatását alapvetően mégsem ezek a kiadási, ill. bevételi tételek határozzák meg.

c) A KÖLTSÉGVETÉS EGÉSZÉNEK ANTICIKLIKUS SZEREPE

A költségvetési bevételek és kiadások zöme nem mozog ugyan a fenti „automatikus stabilizátorok" módjára, de mindenesetre stabil, meglehetősen **állandó.** Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a fejlett tőkésországokban a nemzeti jövedelemnek általában 30—40%-a, a végterméknek legtöbbször 25—35%-a átfut a költségvetésen, vagyis a monopoltőkés állam a megtermelt anyagi javak jelentős részének felhasználását befolyásolja, akkor érthető lesz, hogy miért képes olyan jelentős anticiklikus hatást kifejteni a tőkés költségvetés.

Válság esetén az állami költségvetés kiadásainak nagy része nem nő (mint pl. a munkanélküli-segélyek). **de nem is csökken, hanem stabil marad.** Ha pedig ezek némileg csökkennek is, arányuk ilyenkor rendszerint megnő a nemzeti jövedelemhez képest. A költségvetési kiadások ugyanis **nem függnek annyira a profitkilátásoktól.** Mivel az állami költségvetés **a kapitalizmusban sem a saját profit elérésére törekvő intézmény,** kiadásai nem csökkennek csak azért, mert a profitkilátások romlanak. E kiadások fenntartását a válság időszakában nem akadályozza meg a költségvetési bevételek csökkenése (a bevételek ugyanis függnek a nemzeti jövedelem mozgásától), mert az emiatt képződő költségvetési kiadási többletet **államkölcsönök felvételével** fedezik.

A X. fejezetben tanultak alapján választ tud adni a következő kérdésre:

K: Milyen fajtájú kölcsönök segítségével egyenlítheti ki a költségvetési deficitet az állam? (A külföldi kölcsönöktől tekintsünk el!)

V: **a)** Az állam valóságos kölcsönt vesz fel, azaz a kölcsönkötvények a lakossághoz kerülnek.
b) Az állam az állami jegybanktól is felvehet kölcsönt. Ez lényegében azt jelenti, hogy a jegykibocsátó banknak joga van az állampapírokat a bankjegykibocsátás fedezeteként tekinteni, azaz ellenükben új bankjegyeket dobhat a forgalomba.

Ilyenkor valójában a pénzforgalom felhígításával, inflációs politikával van dolgunk. Ha figyelmesen vizsgáljuk a fenti két deficitfinanszírozási módszert, kiderül, hogy hatásuk a ciklusra nem azonos. Az **a)** esetben mesterségesen növelhető az

összkereslet, ha az állam olyan jövedelmeket von be, majd költ el, amelyeket egyébként nem költöttek volna el. A **b)** esetben az újonnan kibocsátott plusz pénz egyértelműen olyan tétel, amely alkalmas az összkereslet megemelésére.

A tekintélyes összeget képviselő költségvetési kiadások fenntartása a **kumulatív folyamatokat nagyon meggyengíti.** Ha a válságban a beruházások esni kezdenek, az csak a nem állami szektorban váltja ki a kiadások további csökkenését, az állami költségvetési szektorban nem. A stabil állami kiadásoknak ezenkívül olyan szerepük is van, hogy hatásukra azok a kiadások is stabilak maradnak, amelyek — a kumulatív folyamatok következtében — enélkül tovább csökkentek volna. **Attól függően, hogy a fix állami költségvetési kiadások aránya mekkora a nemzeti jövedelemhez képest, lesz a költségvetés válságot enyhítő hatása viszonylag kisebb vagy erőteljesebb.**

Amennyiben pedig a fix állami költségvetési kiadások a válság elmélyülését csökkentik, annyiban a beruházások csökkenését is mérséklik. A beruházások kisebb mértékű esése miatt viszont az állótőkék pótlásában is kisebb fokú lesz az elmaradás a gazdasági válság idején. Ennek a ciklus további alakulásában nagyon lényeges szerepe van. Az állami költségvetés így **a válság mélységének csökkentésével** a tömeges pótlást is visszatartja, hiszen a válság után a tömeges pótlásra jóval kisebb lehetőség nyílik. Ezáltal az állam beavatkozása a ciklusamplitúdó nagyságát a fellendülés idején is mérsékli. Az állami költségvetés tehát pusztán azáltal, hogy a válságban a termelés, a kereslet, a beruházások esését mérsékli, a kumulatív folyamatokat fékezi, az egész ciklusban **csökkenti a kilengések nagyságát.**

Említettük, hogy sok fejlett tőkésországban a költségvetésen keresztül áramlik a nemzeti jövedelem 30—40%-a, esetleg még nagyobb hányada is. Nagyon lényeges kérdés tehát az anticiklikus hatások szempontjából, hogy milyen jövedelmeket szív magába és mely célokra fordítja azokat a költségvetés.

A kumulatív folyamatok egyik fő hajtóereje — mint tudjuk — a profitmotívum diktálta tőkés cselekvés. A munkások pénzkiadásainak ciklikus ingadozása csak következmény. A tőkés rossz profitkilátások esetén saját akaratából csökkenti üzleti kiadásait, a munkásosztály külső kényszer hatására — mert eleve kevesebb jövedelme képződik. A tőkésállamnak tehát a ciklikusság csökkentése érdekében elsősorban a tőkések bevételeit kell befolyásolnia.

K: A költségvetési bevétel elköltése emelné-e mesterségesen az összkeresletet, ha e bevétel kizárólag a **v**-ből származna?

V: Nem, mert a **v** normális nagysága mindig akkora, amit a munkások el is költenek. Ha tehát az állam az egyik oldalon csökkenti a **v** összegét, majd az így szerzett bevételt elkölti, akkor az összkereslet csak változatlan maradhat.

d) AZ ANTICIKLIKUS KÖLTSÉGVETÉSI KIADÁSOK ELLENTMONDÁSAI

Hatalmas arányánál fogva igen **sok problémát vet fel a költségvetés kiadási oldala** is. A költségvetési kiadások döntő motiváló tényezője, hogy **azok ne teremtsenek konkurrenciát** a magántőke számára. Ez sokfajta kiadásnak határt szab, bonyolulttá teszi a költségvetési program teljesítését.

Az a követelmény, hogy a monopoltőkés állam költségvetési kiadásainak összhangban kell lenniük a magántőke érdekeivel, **elsősorban nem az állami bérkifizetéseket akadályozza.** A magántőkét lényegében nem zavarja, ha az állam a költségvetési bevételéből bért fizet ki, sőt az sem, ha az állami alkalmazottak nominálbéreit növelik.

A költségvetési kiadások másik részét a dologi kiadások képezik. Ezek között vannak olyanok, amelyek a magántőkés vállalatok számára konkurrenciát támasztanak, és olyanok, amelyek magántőkés érdeket nem sértenek. Az elsőre példa az állami **lakásépítkezés,** az utóbbira az **útépítés,** és mindenekelőtt a dologi természetű hadikiadások növelése, pl. az állami **fegyvervásárlás.**

Az állami **lakásépítkezés** költségvetési forrásból történik, és végső soron újonnan épülő lakások állami vásárlását jelenti, amelyeket azután az állam bérbe ad. Az állami lakások bére valamivel alacsonyabb, mint a magánlakásoké, éppen ezért **az állami lakásépítkezés csak meghatározott korlátok közt történhet,** még akkor is, ha erre egyébként költségvetési fedezet lenne. Minden megépített állami lakás rontja ugyanis a magántőkés lakásépítő társaságok pozícióit.

A dologi kiadásokon belül sokkal fontosabb szerepet tölt be **az állami útépítés, a közművesítés, az infrastruktúra fejlesztése.** Egyrészt azért, mert jó közutak nélkül a modern tőkés gazdaság elképzelhetetlen lenne, másrészt, mert az útépítés a magántulajdonban levő építővállalatoknak jelent munkát.

A dologi kiadások közül az anticiklikus politika folytatásá-

ra nagyon alkalmas és sok fejlett tőkésországban nagy előszeretettel alkalmazott eszközt képeznek a **dologi természetű hadikiadások, ezen belül az állami fegyvervásárlás.** A katonai kiadások jelentős anticiklikus hatása abból ered, hogy ezek tekintélyes arányúak — az Egyesült Államokban rendszerint elérik a nemzeti jövedelem 10—12%-át, sok más fejlett tőkésországban pedig 5—7%-át, — és a termelés visszaesése idején sem csökkennek. Nagyarányúak azért lehetnek, mert a tőkés vállalkozókkal szemben **versenyt nem támasztanak.** Az állam a hadimegrendelések esetén csak mint **vevő** lép fel, és **soha nem mint eladó.** Nem vonja el tehát a magántőkés vállalatok piacát, mint pl. az állami lakásépítkezés vagy a betegségi biztosítás kiterjesztése esetén.

K: Az infrastruktúra fejlesztésére, a fegyverkezésre és a különböző személyi kifizetésekre fordított kiadások azon kívül, hogy a fenti értelemben mesterségesen növelik az összkeresletet, milyen módon fékezhetik a termelés és a fogyasztás ellentmondásának kiéleződését?

R: Az infrastruktúra fejlesztése nincs olyan közvetlen kapcsolatban a fogyasztási cikkek termelésével, mint pl. a gépi beruházások, így kevésbé járul hozzá azok termelésének növeléséhez. A hadfelszerelési tárgyakra fordított kiadások pedig egyértelműen termelőerőket vonnak el a hasznos termeléstől. A költségvetés személyi kiadásainál azt is figyelembe kell venni. hogy ezeket az **m** egy részének elvonása révén fedezik. tehát ebben az értelemben csökkentik a magántőke felhalmozásra fordítható jövedelmét.

V: Az állam fent említett kiadásai az egyik oldalon fékezik a fogyasztási cikkek termelésének növekedési ütemét, a másik oldalon a költségvetési bevételek elköltésével mesterségesen emelik azok keresletét.

5. A MODERN TŐKÉSÁLLAM ANTICIKLIKUS SZEREPÉNEK TOVÁBBI TÉNYEZŐI

a) AZ ÁLLAMI VÁLLALATI SZEKTOR HATÁSA

A költségvetési politikával szorosan összefügg az állami vállalati szektor működése, amely szintén jelentős szerepet játszik a monopoltőkés állam anticiklikus gazdasági tevékenységében. Az állami vállalatok a tőkés újratermelési ciklust azért befolyásolják, mert profitérdekeltségük nem annyira kifejezett, mint a magántőkés vállalatoké. Beruházásaikat akkor is folytatják, amikor profitkilátásaik romlanak, esetleg profit nélkül vagy veszteséggel is működnek. **Íly módon tehát a termelésben is létezik olyan szektor, amely a profitkilátásokra kevésbé érzékenyen reagál, amely kiadásait — vagyis termeléseszköz-vásárlásait és bérkifizetéseit — rossz gazdasági helyzet idején is fenntartja, feltéve, ha ezzel a fölös készleteket nem növeli.** Éppen ezért a produktív szféra állami vállalatai a profitkilátások romlása esetén nem tarthatják a korábbi szinten minden tevékenységüket. Folyó termelésüket csökkenteniük kell, hiszen ezzel a fölös készleteket növelnék. Karbantartást, modernizálást viszont folytathatnak.

Az állami vállalati szektor tehát kiadásait kevésbé csökkenti, mint a magántőkés vállalat. Hogyan hat ez a tény az újratermelésre? Ha az állami vállalatok kiadásai a válság idején nem csökkennek, vagy nem olyan mértékben, mint a privátvállalkozások kiadásai, akkor ezáltal a termelés visszaesését, a tőkések nettó profitjának csökkenését mérséklik. Az állami vállalatok beruházásai ugyanis éppen olyan szerepet játszanak, mint például a költségvetési kiadások. Fix vagy csak lassan csökkenő összegük piacot támaszt a magántőkés vállalatok termelésével szemben, ami e vállalatok számára olyan beruházásokat tesz lehetővé, amelyek ezek nélkül nem volnának végrehajthatók. Az állami vállalatoknak a profitráta időszakos ingadozásaival szembeni viszonylagos érzéketlensége tehát maga után vonja a magántőkés beruházások ingadozásának enyhítését. A magántőkések beruházásai és profitjai kisebb mértékben hullámzanak akkor, ha az állami vállalatok beruházásai egyenletesek, és ha ez utóbbiak részaránya már jelentős.

Elvileg az állami hitel- és pénzforgalmi politika is része lehet az anticiklikus politikának, hiszen a tőkésállam közvetlenül avatkozik be a pénzügyi szféra folyamataiba, amelyek az újratermelés egészét átfogják. Mennyire alkalmas befolyásoló eszköz ez azonban a valóságban?

A jegybank által alkalmazott kamatlábat az állam szabja meg, és ezen keresztül befolyást gyakorol mindenfajta hitel után fizetendő kamatláb alakulására. Ha ugyanis a jegybank alacsony kamatláb mellett nyújt hitelt, akkor ugyanezt megtehetik a kereskedelmi bankok is, amelyek most alacsonyabb kamatért kaphatnak hitelt a jegybanktól. Az alacsony kamatláb elvileg kedvező hatást gyakorol a gazdasági életre, hiszen „olcsó" a pénz. Ez élénkítő, pezsdítő hatással lehet a gazdasági folyamatokra, növelheti a vállalkozókedvet.

Ilyenkor érdemesebb a forgóeszközök bővítésével, a termelés növelésével a kapacitásokat kihasználni, mert a kölcsönvett tőke után kisebb kamatot kell fizetni, olcsóbban lehet a termelést bővíteni. Ha pedig az alacsonyabb kamatláb mellett nyújtott hitel segítségével növelni lehet a termelést, az rendszerint nemcsak a fogyasztási cikkek, hanem a beruházási javak termelésére is kedvező hatást gyakorol, mert az előbbi szükségessé teszi beruházások végrehajtását. Ha pedig hitelek segítségével a fogyasztási cikkek termelését egyenletesebbé lehet tenni, az egyenletesebbé teszi a beruházások alakulását is, ami függ a fogyasztási cikkek termelésétől. Mindezen túl a kamatláb-politika a beruházásokat közvetlenül is érinti, hiszen **a beruházások finanszírozására** is nyújtanak hitelt. Elvileg a beruházásokat finanszírozó hitelek kamatlábának emelésével a beruházások növekedését fékezni, csökkentésével ösztönözni lehet.

Hasonló hatások érhetők el a kötelező tartalékráta változtatásával is. (Ennek részleteivel a X. fejezetben ismerkedtünk meg.)

K: Ha az állam a gazdasági tevékenység élénkítésére törekszik, milyen irányban változtatja meg a kötelező tartalékrátát?

V: Csökkenti. Ha ugyanis a kötelező tartalékráta alacsonyabb, a magánbankok több számlapénzt teremthetnek.

A valóságban azonban korántsem ilyen egyszerű a helyzet. Először is, a beruházások, ill. a felhalmozás finanszírozása **sohasem** kizárólag hitel segítségével történik, hanem jelentős részben a vállalatok saját pénzügyi forrásaiból. Nemzetgazdasági szinten változatlan árak és a pénz adott forgási sebessége mellett a **bővítő beruházások,** ill. a felhalmozás tesz szükségessé hitelkérelmet, de akkor sem a felhalmozás teljes értékének megfelelő összegben. Amint **A** tőkésnél a felhalmozás megindul, az általa hitelbe felvett és felhalmozásra költött pénz hamarosan — még a hitel lejárta előtt — **B** tőkéshez kerül, aki az így kapott pénzt vagy annak egy részét ugyancsak felhalmozásra fordíthatja anélkül, hogy hitelt kérne.

A felhalmozást finanszírozó hitelek nagysága tehát függ többek között **a pénz forgási sebességétől is.** Ha ez időközben megnövekszik, akkor a felhalmozások finanszírozásához — egyéb tényezőket adottnak véve — **kevesebb** hitel is elégséges. Márpedig, ha a felhalmozást a vállalatok nem teljesen hitelfelvétellel, hanem legalábbis részben saját forrásból finanszírozzák, a felhalmozás — és így a beruházások — alakulása szempontjából csak kevéssé fontos, hogy a hitelek kamatterhe mekkora.

A konjunktúra időszakában ha a vállalatok igénybe is vesznek hitelt a felhalmozás finanszírozására, az rendszerint a felhalmozásnak csak kis hányadát teszi ki. Ugyanakkor gyorsan növekvő bevételekre, ill. profitra számítanak, és ezek erőteljesebben befolyásolják számításaikat, mint a kamatláb emelkedéséből származó nagyon csekély vállalati költségnövekedés. Válság idején pedig a kamatláb csökkenése még kevésbé érinti a tőkés vállalatok kalkulációját, hiszen ilyenkor felhalmozási tevékenységüket végképpen nem a saját pénztőkéjük hiánya akadályozza, már csak azért sem, mert a deficites állami költségvetés pénzszaporító tevékenysége ilyenkor a legnagyobb.

c) AZ ÁLLAM NEM ANTICIKLIKUS INDÍTTATÁSÚ GAZDASÁGI INTÉZKEDÉSEINEK SZEREPE A VALÓSÁGBAN

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, mintha a monopoltőkés állam teljes gazdaságpolitikai eszköztárát állandóan az újratermelés ciklikus ingadozásainak megfékezésére használná fel. A valóságban azonban ez nem így van. Egyrészt sok más cél vagy válsággal fenyegető konfliktus következtében a ciklusszempontok másod-, harmadrendűekké válhatnak. Másrészt egyáltalán nem szabad ezt a gazdaságpolitikát valamiféle minden részletében átgondolt, tudatos tervnek elképzelni, az a valóság-

ban nagyon sokszor egyes monopoltőkés körök érdekeinek kifejezőjévé válik.

A fegyverkezési kiadásokról úgy tárgyaltunk, mint amelyek igen jelentősen növelhetők, és **állandósult** arányukkal a termelés ciklikus kilengéseit mérsékelhetik. A hadikiadások nagyságának alakulása azonban közvetlenül nem az anticiklikus gazdaságpolitikai megfontolásoktól függ, hanem szinte kizárólag **politikai,** főként külpolitikai céloktól, az imperialista országok világpolitikai, stratégiai és taktikai céljaitól, agresszív törekvéseik megvalósításának lehetőségeitől, ill. korlátaitól. Csupa olyan tényezőtől tehát, amelyeknek semmi közük sincs az anticiklikus gazdaságpolitikához. Nem csupán anticiklikus célok vezérlik az állami hitel- és pénzforgalmi politikát sem.

Vizsgáljuk meg ezzel kapcsolatban a **fizetési mérleg egyensúlyát javító intézkedéseket.**

A tőkés gazdaság csak a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat fenntartva funkcionálhat, éppen ezért állandóan ügyelni kell minden országban a **nemzetközi gazdasági egyensúly** fenntartására. Ebben különös jelentősége van a **fizetési mérleg** egyensúlya biztosításának. A tőkésországok kormányai a fizetési mérleg kiegyensúlyozása, a túlzott — más országokénál gyorsabb ütemű — áremelkedés megfékezése érdekében elég gyakran **restriktív** (korlátozó) gazdaságpolitikát folytatnak, amelynek keretében emelik a jegykibocsátó banknál a kamatlábat, korlátozzák a nyújtható hitelek volumenét. Súlyosabb esetekben árés bérstoppot léptetnek életbe, emelik az adókat és korlátozzák a költségvetési kiadások növekedését. Ez utóbbiak már a legdrasztikusabb intézkedések közé tartoznak.

Ezek a restriktív intézkedések alkalmasak az áremelkedés megfékezésére és a fizetési mérleg egyensúlyának a helyreállítására. A kamatláb emelése a tőkés vállalatokat óvatosabb beruházási politikára inti, ezáltal a keresletet bizonyos fokig csökkenti, ezért az áremelkedés ütemét fékezi. A bérstopnak és a költségvetési kiadások csökkentésének szintén ez a hatása. A fizetési mérleg egyensúlyának helyreállítását szolgáló ezen intézkedések azonban egyúttal **a termelés alakulását is befolyásolják, dekonjunkturális** hatásúak.

Csak egészen véletlen esetben fordulhat elő, hogy ezek az intézkedések megfeleljenek a szabályos anticiklikus gazdaságpolitika követelményeinek, mert ezekre az e gazdaságpolitikával szembeni **aszinkronitás** jellemző. **Nem a beruházások, a termelés, a II. osztály termelésének egyenletes alakulását segítik elő,** ellenkezőleg, maguk is **hullámzást** visznek be a gazdasági

életbe, **a termelés alakulását egyenetlenné teszik.** Ugyanez a hatása természetesen a fegyverkezési kiadások ingadozásainak is, amelyek — mint mondottuk — nagyrészt a nemzetközi helyzet alakulásának függvényei. Sem a nemzetközi helyzet, sem a fizetési mérleg egyensúlya nem alakul oly módon, hogy a velük kapcsolatos gazdasági intézkedések egyben anticiklikus gazdaságpolitikai célokat is szolgálhassanak.

Nézzük meg ezután, milyen kapcsolatban vannak az állami költségvetés intézkedései az infláció alakulásával.

Az állam gazdasági tevékenysége, különösen az állami költségvetés úgy is visszaesést, sőt **jelentős gazdasági válságot** okozhat, hogy inflációs áremelkedést vált ki. Tendencia érvényesül az inflációs áremelkedés **gyorsulására** is. Előfordulhat, hogy az állami költségvetés növekvő aránya okoz inflációt. Az emelkedő árak miatt viszont a költségvetés az előirányzott programot a bevételek és kiadások egyensúlya mellett nem tudja végrehajtani és a kiadási többlet az infláció újabb felgyorsulását váltja ki. Ennek hatására fokozódik a bérharc, aminek nyomán meggyorsulhat a nominálbérek emelkedése stb., stb.

A hitel- és pénzforgalommal foglalkozó X. fejezetben láttuk, hogy az **enyhe** infláció inkább **válságellenes hatású,** mint válságot előidéző faktor. A **gyors** inflációs áremelkedés azonban a tőkések üzleti kalkulációit bizonytalanná teszi, és minél rohamosabbá válik az infláció, annál fenyegetőbb az a veszély, hogy az élénk üzleti tevékenységet a gazdasági zűrzavar állapota váltja fel. Ez a tőkéseket óvatosabbá teszi, ami jelentkezhet beruházási tevékenységük csökkenésében, és ezzel máris gazdasági válság alakul ki. Ennek különösen nagy a veszélye akkor, ha a gyors inflációs áremelkedés a folyó fizetési mérleget is deficitessé teszi. Ekkor a belső áremelkedést korlátozó restriktív intézkedések is hozzájárulhatnak a gazdasági visszaesés kibontakozásához.

Mivel a gyors inflációs áremelkedés a gazdasági életet bizonytalanná teszi, az állam gazdasági tevékenységének egyik céljává válhat az infláció megfékezése. Ez azonban maga is gazdasági visszaesést válthat ki.

K: Az infláció elleni harc miért válthat ki gazdasági visszaesést?

R: Gondoljon az infláció elleni harc eszközeire!

V: Az infláció ellen hatásos eszköz lehet például, az állami költségvetési kiadások csökkentése, költségvetési többlet képzése, a nagyarányú inflációt azonban csak jelentős kiadáscsökkentéssel lehet megfékezni, ami viszont nagyobb méretű termelésvisszaeséssel fenyeget.

d) MENNYIBEN ANTICIKLIKUS TÉNYEZŐ A TŐKÉSÁLLAM GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGE?

Ha az állam gazdasági tevékenysége maga is kiváltja a tőkés termelés hullámzását, akkor felmerül a kérdés, hogy végül is van-e az állammonopolista intézkedéseknek anticiklikus hatása, és ha van, milyen mértékű és **mit tekintünk** anticiklikus hatásnak. A válasz elsősorban attól függ, hogy mit értünk újratermelési cikluson. Ha ezen egyszerűen a termelés hullámzását, visszaeséseken, megtorpanásokon keresztül történő emelkedését értik — mint a marxista közgazdászok közül nagyon sokan —, akkor a válasz a következő lesz: minthogy az állam gazdasági tevékenysége is megtorpanásokat, visszaeséseket idéz elő a termelés alakulásában, ez is ciklikusságot teremt, tehát a tőkés újratermelés továbbra is feltétlenül ciklikus. Ez a felfogás az állam gazdasági tevékenységét csak annyiban tekinti anticiklikus hatásúnak, amennyiben például a költségvetés nagy arányú a nemzeti jövedelemhez képest, és **állandósult** vagy **egyenletesen** növekvő arányával, rendszeres bevételeivel és kiadásaival automatikusan anticiklikus hatást fejt ki. És még annyiban, amennyiben az állam — a költségvetési, a pénzügyi stb. szervek — **szabályos** anticiklikus tevékenységet folytat.

Az előző felfogással szemben mi az újratermelési ciklust úgy fogjuk fel — és ezt tartjuk helyesnek —, mint a termelésnek azt a hullámzását, amely **az állótőkék újratermelési sajátosságain alapul,** és amelyben a termelési visszaesések **szabályszerűen ismétlődnek.** A fegyverkezési kiadások lényeges változásai, valamint a restriktív állami intézkedéseket követő termeléshullámzások, visszaesések azonban **nem ciklikus okból jönnek létre,** ezek a hullámzások nem szabályszerűek. Nemcsak az állam **rendszeres** költségvetési bevételei és kiadásai, az államnak a szabályos anticiklikus gazdaságpolitika keretében végrehajtott intézkedései tekinthetők tehát anticiklikus tényezőnek, hanem a tőkésállam nem anticiklikus gazdasági indítékú intézkedései is. Azok ugyanis — bár a termelésben hullámzást, ingadozást okoznak — megzavarják, keresztezik azokat **a termeléshullámzásokat, amelyek a kapitalizmusban az állótőkék újra-**

termelési sajátosságaiból fakadnak. Mindkét esetben ingadozik a termelés és a beruházás, de **különböző okokból.** Az állam gazdasági tevékenységének — részben anticiklikus hatásánál, **részben pedig annál fogva,** hogy például közben az állam a fizetési mérleg egyensúlyának biztosítására is törekszik — olyan erős hatása lehet, hogy **az állótőkék újratermelési sajátosságain alapuló termelésingadozásokat megszüntetheti vagy teljesen jelentéktelenné teheti.**

Fontos ugyanakkor annak megértése is, hogy az állam gazdasági tevékenységének anticiklikus hatása, a klasszikus ciklus esetleges megszűnése nem jelent a kapitalizmus számára **eleve jót** és **csak** jót. Az állandósult arányú fegyverkezési kiadások anticiklikus hatásúak, de egyben a termelőerők társadalmilag haszontalan felhasználását is jelentik, ami a kapitalizmus hanyatlásának kifejezője. Emellett a fegyverkezésnek óriási a társadalmi veszélyessége is. Az állam gazdasági tevékenysége miatt létrejövő szabálytalan termelésingadozások általában anticiklikus hatásúak ugyan, de mégsem előnyösek a tőkés gazdaság számára, mert maguk is bizonytalanságot visznek be a gazdasági életbe. Megakadályozhatják a **periodikus gazdasági válságok** kibontakozását, de sok esetben csak **válságok előidézése útján.** Emellett egyáltalán nem biztos, hogy valóban megakadályozzák a válság kibontakozását. Ha például egy ilyen szabálytalan visszaesés időben egybeesik a szabályos ciklus válságszakaszával, az egyébként gyenge válság elmélyülhet. Ha pedig a gazdaság menete már mentes volt a hagyományos ciklustól, a szabálytalan visszaesés kiváltotta válság újabb lökést adhat a gazdaság ciklikus hullámzásának.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a tőkés állam gazdasági tevékenysége jelentős anticiklikus tényező. Csökkenti a tőkés gazdaság hullámzásait azzal, hogy egyes kumulatív folyamatok elmélyülését gátolja. A beruházások egyenletesebbé tételével pedig az egész hullámzó mozgás anyagi alapját gyengíti meg. Lényegében ezt értjük azon, hogy az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között **a tőkés újratermelés egyes ellentmondásai sajátos mozgásformát teremtettek** maguknak.

A tőkés újratermelés ciklikus mozgását sok esetben a monopoltőkés állam valóban jelentős mértékben csillapítja, a kumulatív folyamatokat fékezi (így pl. az ipari termelés 15%-os csökkenése 1957—1958-ban az elkölthető személyes pénzjövedelmeknek kb. hússzor kisebb mérvű csökkenését váltotta ki, mint az 1929—1933-as válságban az ipari termelés ugyancsak 15%-os csökkenése). Egyes ellentmondások tehát mozgásformát

nyertek. Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell azt is, hogy **maga az ellentmondás nem** oldódik, nem is oldódhat meg, hiszen magukból a tőkés viszonyokból következik. A növekedést a monopolkapitalista államnak sem sikerült hosszú távon egyenletessé tenni, azt napjainkban is válságok szakítják meg. A tőkés gazdaság egyensúlyának érzékenységét sikerült csillapítani, de ennek **nagy ára van.** A gazdasági élet mesterséges élénkítése olyan tendenciákat szül, mint az állami bürokrácia mértéktelen felduzzadása, a presztízsfogyasztás széleskörűvé válása, de szerepet játszik a fegyverkezési hajsza fokozódásában is stb. Vagyis **a társadalmi munka pazarlása fokozódott,** és napjainkban részben más formákban jelentkezik.

6. AZ IMPRODUKTÍV SZFÉRA HATÁSA A CIKLUSRA

A modern kapitalizmusban nemcsak a monopoltőkés állam tevékenysége fékezi a ciklikus kilengéseket. **Komoly anticiklikus hatása van a kiterjedt és dinamikusan bővülő nem-anyagi szférának is.** A kereskedelmi, pénzügyi és egyéb szolgáltatási szféra ugyanis bizonyos határok között érzéketlen a termelés ingadozásaival szemben.

A kereskedelmi és pénzügyi szféra viszonylagos stabilitásának az az oka, hogy míg a kereslet csökkenése az ipart természetszerűleg a termelés és a foglalkoztatottság csökkentésére készteti, addig **a kereskedelmi és pénzügyi szférában korántsem vezet a foglalkoztatottság csökkenésére.** Sőt, ha a kereslet csökken, a kereskedelmi vállalatok még erősítik árueladási erőfeszítéseiket. Több gondot fordítanak a vásárlók megnyerésére, ami kiadásaik esetleges növelését és a foglalkoztatottság fenntartását követeli meg. Így a nem túl mély válságban a kereskedelmi és pénzügyi szféra, ill. az itt folyósított kiadások viszonylag stabilak maradnak.

Bizonyos fokig hasonló a helyzet a **szolgáltatási** szférában is. A szállodák, színházak, mozik, a különböző oktatási, kulturális és egészségügyi intézmények alkalmazottainak, az igazságügyi szervek személyzetének stb. foglalkoztatását nem határozza meg közvetlenül a gazdaság konjunkturális helyzete. Ennek oka részben ugyanaz, amit már a kereskedelmi és pénzügyi szféra vizsgálatánál említettünk.

Az improduktív szférával kapcsolatban figyelembe kell még azt is venni, hogy a tőkések személyes fogyasztása a termelés ingadozásaira rugalmatlanul reagál, a tőkések személyes szük-

ségleteik kielégítését szolgáló vásárlásaikat rossz gazdasági helyzetben is fenntartják. A szolgáltatási szféra különböző intézményeit pedig nagyobb mértékben veszik igénybe, mint amilyen mértékben részesednek az anyagi javak vásárlásaiból. A szolgáltatási szféra gyors bővülésével **a tőkések személyes fogyasztása a korábbinál** rugalmasabbá vált már csak azért is, mert itt kiadásaik nagyságát nem is annyira az igénybe vett szolgáltatások **volumene,** hanem inkább annak **ára** határozza meg.

A szolgáltatási szférán belül sok olyan tevékenységet is találunk, amelyet állami intézmények nyújtanak. Ilyen pl. az egészségügyi, a kulturális, az oktatási szolgáltatások nagy része, de ide tartoznak az állami igazságügyi szervek szolgáltatásai, az állami bürokrácia tevékenysége. Azt pedig már tudjuk, hogy az állam a kiadásait a válság idején sem csökkenti, így természetesen a szolgáltatások fenntartását szolgáló kiadásait sem.

E: Megállapítottuk, hogy a fejlett tőkésországokban az improduktív szféra súlya jelentős és dinamikusan növekvő. Hogyan hat ez a tény az újratermelés ciklikus mozgására?

V: Az improduktív szféra sajátosságai miatt anticiklikus hatású. A gazdasági életben nagy a súlya, emiatt jelentős a szerepe mint anticiklikus tényezőnek. Súlyának növekedése pedig egyre erősebben fékezi a ciklusban ható kumulatív folyamatokat.

7. GAZDASÁGI VÁLSÁGOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN A FEJLETT TŐKÉSORSZÁGOKBAN

Az Egyesült Államokban a második világháború után több visszaesés következett be az ipari termelésben. Ezek közül a marxista közgazdászok többsége szerint legalább egy, az 1957—1958-as — sokak szerint ezenkívül még egy, az 1948—1949-es — periodikus túltermelési válság volt. Az Egyesült Államokban az ipari termelés visszaesése a válság előtti csúcsponttól a válság mélypontjáig 1948—1949-ben 10,4, 1953—1954-ben 9,8, 1957—1958-ban 14,2, 1960—1961-ben 8,1% volt.

A nyugat-európai tőkésországok második világháború utáni gazdasági fejlődését az 1973—1975. évi válság előtt négy ízben — 1948—1949-ben, 1951—1952-ben, 1957—1958-ban, és utoljára az 1960-as évek első felében — szakították meg többnyire

kisebb méretű termelési visszaesések, ill. rövidebb ideig tartó megtorpanások. Ezek azonban az egyes országokban nem egyidejűleg, hanem különböző időpontokban jelentkeztek.

Az 1948—1949-es visszaesés még a második világháború utáni többihez képest is szokatlanul erőtlen volt, a nyugat-európai országok nagy részére egyáltalán nem terjedt ki. Az ipari termelés csökkenése ekkor — Belgium kivételével — legfeljebb csak 1—1,5%-os volt, és csak maximum három hónapig tartott. A recesszió rendkívüli enyheségét nagyon jól jellemzi, hogy az ipari termelés Nyugat-Európában 1948—1949-ben 11%-kal nőtt, vagyis a néhány — főként kisebb — országban nagyon rövid ideig fellépő recesszió gyakorlatilag nem éreztette a hatását Nyugat-Európa évi ipari termelésében.

Az 1951—1952. évi, az 1957—1958. évi és az 1960-as évek első felében bekövetkezett visszaesések már jóval nagyobb mértékűek voltak. Az ipari termelés csökkenése — csúcsponttól mélypontig — gyakran elérte az 5—6%-ot is, némely esetben még ennél is többet, és a visszaesések időtartama is jóval hosszabb volt, mint 1948—1949-ben.

Míg az Egyesült Államokban a második világháború után legalább egy periodikus túltermelési válság létrejötte kimutatható, addig Nyugat-Európában és Japánban ezen időszakban egyetlen periodikus túltermelési válság sem volt tapasztalható. Az említett visszaesések legtöbbször az állam restriktív gazdaságpolitikai intézkedései miatt következtek be, ez utóbbiak pedig éppen nem a túltermeléssel, hanem a belföldi vásárlóerő átmenetileg igen gyors emelkedésével és a fizetési mérleg romlásával voltak kapcsolatosak.

a) AZ 1973—1975-ÖS VÁLSÁG

Az 1960-as évek első felében bekövetkezett visszaesést kereken egy évtizedes, viszonylag zavartalan növekedés követte. Azután 1973-ban megkezdődött egy, szinte az egész tőkés világra kiterjedő, **a második világháború óta legsúlyosabb általános gazdasági válság.** Több tényező is indokolja e válság részletesebb vizsgálatát:

1. a válság igen súlyos volt;
2. a válság és következményei még napjainkban is hatnak;
3. a válság okainak elemzése politikailag is nagyon fontos.[4]

[4] Egyes tőkés teoretikusok szeretnének politikai tőkét kovácsolni a válság és az ún. árrobbanás kapcsolatából. Ennek kapcsán megvizsgáljuk, valóban a nyersanyagárak erőteljes emelése okozta-e a visszaesést.

Vegyük sorra az eseményeket. A tőkés világgazdaság fellendülése 1973-ra tetőpontját érte el. Az ipari termelés növekedése a fejlett tőkésországokban a megelőző évtized évi 4,5—5%-os értékéről 7—8%-ra emelkedett. A fellendülés körülményei azonban baljós előjeleket is mutattak.

A következőkben összefoglaljuk a bekövetkezett fellendülésnek ezeket a zavaró előjeleit.

— A fellendülés szinte minden fejlett tőkésország gazdaságában **egyszerre tetőzött, az újratermelési ciklusok szinkronizálódtak.** A második világháború szétzilálta a tőkés ciklusok szinkronját, közel három évtizednek kellett eltelnie, míg az egyre mélyülő nemzetközi munkamegosztás, az erősödő kölcsönös függőség újra azt eredményezte, hogy a gazdaságok egyszerre kerültek a fellendülésbe.

K: Milyen veszélyeket rejt magában a ciklusok szinkronizációja?

V: Akármelyik gazdaság megtorpanása futótűzként terjedhet tovább, kumulatív visszaesést válthat ki az egész tőkés gazdaságban.

— A fellendülés gyors ütemű **infláció** talaján bontakozott ki. (Az infláció felgyorsulásának előzményeit már a nemzetközi pénzügyek tárgyalásánál megismertük.) Az 1960-as évek második felétől az Egyesült Államok fizetési mérlege a szükségesnél sokkal nagyobb passzívumokat mutatott fel. Minthogy az USA-dollár kulcs- és tartalékvaluta, a világgazdaság növekvő likviditásigénye megkövetel **bizonyos nagyságú** fizetésimérleg-passzívumot. De az Egyesült Államok fizetési mérlegének passzívuma ezt a mértéket jóval túlhaladta. Pozíciója gyengült, az USA-dollár egyre inkább felülértékeltté vált. A nemzetközi pénzpiacon egyre nagyobb lett a dollár kínálata. Korábban — a XII. fejezetben — láttuk, hogy a „dollárdömping" hatására, a kötelező intervenció rendszere miatt a többi tőkésország bankjai kénytelenek voltak nemzeti valutájukért hatalmas dollártömegeket felvásárolni. Ezáltal ezekből a nemzeti valutákból (pl. nyugatnémet márka, jen stb.) is egyre nagyobb összegek áramlottak ki, ezekben az országokban is fokozódott az infláció. A folyamat végül a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer összeomlását eredményezte, a kötelező intervenciók, a fix valutaárfolyamok rendszere megszűnt. Addigra azonban a gyors infláció

szelleme már kiszabadult a palackból, az inflációs ráta már nem egy tőkésországban kétszámjegyű volt.

— Már a fellendülés idején sajátos jelenségeket látunk a **nyersanyagok** piacán. A gyors ütemű infláció a fellendülés körülményei között azt eredményezte, hogy a vállalatok a szokásosnál jóval nagyobb biztonsági nyersanyagkészleteket halmoztak fel. Ugyanezt tette a szabad tőkék egy része is, spekulációs célokból. Az eredmény az lett, hogy felgyorsult a nyersanyagok áremelkedése is, és egyes nyersanyagokból hiányok mutatkoztak.

A tőkés kormányok 1973 közepéig lényegében gazdaságélénkítő tevékenységet folytattak. A sokasodó kedvezőtlen előjelek hatására ezt a gazdaságpolitikát felül kellett vizsgálni. A nagy kereslet ilyen ütemű infláció mellett katasztrofális mértékűre gyorsuló áremelkedést eredményezhet, szükségessé vált tehát restrikciós keresletcsökkentő lépések alkalmazása. Ebben a helyzetben érte a tőkés gazdaságokat a nyersanyagárak „robbanása". A kőolajtermelő országok egy része szövetségbe tömörült (OPEC), a kőolaj ára közös fellépésük nyomán 1973 végére a nyolcszorosára emelkedett. E nyersanyagár-„robbanás" nyomán újabb áremelkedési hullám következett a tovagyűrűző hatások miatt.

K: Miért vált ki az olajár emelkedése más termékeknél is áremelkedést?

V: Az olajárak emelkedése növeli a költségeket nemcsak azoknál az iparágaknál, ahol az olaj nyersanyag, hanem azoknál is, amelyek azt közvetlenül nem is használják fel (pl. az energiaköltségek emelkedése miatt).

Hangsúlyozni kell itt még azt is, hogy a monopóliumok mindig igyekeznek felhasználni az alkalmat arra, hogy a költségemelkedés által indokolt áremelkedések mellett monopolisztikus többletjövedelmet jelentő elemekkel is emeljék az árakat. Ennek eredménye mindenesetre az lett, hogy az árszínvonal emelkedése (évre vonatkoztatva) most már több országban a 20%-ot is meghaladta.

Az olajár drasztikus emelkedését számos országban fűtőanyag-korlátozások követték. (Jellemző, hogy a hiányhelyzetet például a nagy amerikai olajértékesítő monopóliumok mesterségesen is fokozták, óriási profitra téve szert az árak további felhajtásával.) E korlátozások, az alapanyaghiány — találkoz-

va a restrikciós intézkedésekkel — egyes iparágakban már termeléscsökkenést eredményezett. A túlfűtött beruházási piac gyorsan összeszűkült, megkezdődött a munkanélküliség növekedése. Beindultak a kumulatív folyamatok, kezdetét vette a válság.

K: Az előzőket átgondolva, igaz-e, hogy az olajár-emelkedés okozta a dekonjunktúrát, majd a válságot?

V: Nem. Láttuk, hogy a dekonjunktúra első jelei már az olajárak emelése előtt feltűntek. Az áremelések már leszálló szakaszban találták a gazdaságokat, viszont igaz, hogy elősegítették a dekonjunktúra elmélyülését.[5]

A válság mélypontján több országban a beruházási javak termelésének visszaesése a 20%-ot, az egész ipari termelésé a 10%-ot is elérte.

A tőkés kormányok közvetlen célja csak az infláció ütemének csökkentése lehetett, egyelőre tehát tovább kellett folytatni a restrikciós politikát. Csakhogy — ami teljesen új és a tőkés gazdaságpolitikusok számára igen nyugtalanító tapasztalat volt — a restrikciós lépések nem azt a hatást váltották ki, amit vártak tőlük. A termelés megtorpant, visszaesett, de az infláció tovább folytatódott (az új jelenség **stagfláció** néven vált ismertté). A termelés további nagymértékű összeszűkülése nyomán kezdett csak mérséklődni később az áremelkedés. Kiderült, hogy a tőkés gazdaságirányítás hagyományos eszköztárának hatékonysága erősen lecsökkent.

Az okokat elemezve először is **a nemzetközi monopóliumok tevékenységét** kell látnunk. A dinamikusan fejlődő multinacionális monopóliumok nemcsak hogy képesek kivonni magukat az egyes tőkés kormányok nagyon sok, számukra kényelmetlen intézkedése, jogszabálya alól, de arra is képesek, hogy — ha érdekük így kívánja — tevékenységükkel nagymértékben gátolják a nemzeti gazdaságpolitikák megvalósítását. Hasonló hatása van a hallatlanul megnövekedett nemzetközi likviditástömegnek is, amelynek tekintélyes része (az ún. eurodollár-tömeg) a nemzeti kormányok számára gyakorlatilag ellenőrizhetetlenül és irányíthatatlanul mozog, és számítások szerint már elérte a 450 milliárd dolláros összeget.

[5] Ennyiben az áremelés ciklus értelemben is a „legrosszabb" pillanatban jött, hiszen a kumulatív folyamatokat felerősítette.

Az infláció bizonyos mérséklődése végül is lehetővé tette, hogy a vezető tőkésországok felhagyjanak a restrikcióval és óvatosan élénkíteni kezdjék a gazdasági vérkeringést. 1975-ben ennek nyomán megindult az élénkülés. 1976—1977-ben azonban a megélénkülés már meglehetősen mérsékelt volt, és az 1978-ra vonatkozó prognózisok sem festenek túlzottan derűs képet.

A fellendülés két vonására kell felhívni a figyelmet. Az első politikailag is rendkívül jelentős: **a gazdaság élénkülése** mellett a munkanélküliség igen magas szinten maradt. (Például az Egyesült Államokban még 1976-ban is csaknem 9 millió munkanélkülit tartottak nyilván, az OECD 24 tagországában pedig 1977-ben a munkanélküliek száma elérte a 19 millió főt.) A másik: a beruházási javak termelésének növekedése elmaradt az ipari termelés **általános növekedése mögött.** (A kínálatot jórészt a kapacitáskihasználás fokozásával növelték.) A tőkés gazdaságot súlyosan megrázó válság tehát nem idézte elő a beruházások jelentősebb időbeli tömörülését. Ez valószínűvé teszi, hogy a lezajlott válság nem indított el egy újabb hagyományos ciklust.

E: Periodikus válságnak tekinthető-e az 1973—1975-ös válság?

V: Nem. Speciális okok váltották ki, **nem az állótőkék megújítási sajátosságain** alapult.

Világosan kell azonban látni, hogy a válságot kiváltó okok, bár speciálisnak neveztük őket, a tőkés termelési viszonyokból fakadtak, és ennyiben szükségszerűeknek tekinthetők.

b) CIKLIKUS-E A MAI TŐKÉS ÚJRATERMELÉS?

A tőkés újratermelésben az **állótőték megújítási sajátosságain** alapuló válságot neveztük periodikus túltermelési válságnak. Az újratermelést is abban az értelemben neveztük ciklikusnak, hogy az állótőkék megújítási sajátosságai miatt az általános túltermelési válságok periodikusan visszatérnek.

Az újratermelési ciklus klasszikus értelmezéséhez hozzátartozik még bizonyos időbeli **szabályszerűség** is. Hosszú ideig általánosan elfogadott volt például, hogy a ciklusok általában tízéves időtartamúak. Nem az időtartam hossza fontos természetesen, hanem csupán az, hogy a gazdasági visszaeséseknél bizo-

nyos időbeni szabályszerűség érvényesül. Ennek hiányában nem beszélhetünk az újratermelés ciklikus alakulásáról.

A fentiekből kiderül, hogy a fejlett tőkésországok második világháború utáni gazdasági fejlődése nem felel meg az újratermelési ciklus **klasszikus** értelmezésének. A beruházások időbeli összesűrűsödése csökkent, nem beszélhetünk az ilyen válságok időben nagyjából szabályszerű ismétlődéséről.

E: Miért nem mondhatjuk klasszikus értelemben ciklikusnak a fejlett tőkésországok gazdaságának második világháború utáni fejlődését?

V: Két okból: **a)** A klasszikus értelemben vett ciklikussághoz bizonyos időbeni szabályszerűség is hozzátartozik; **b)** A termelésvisszaesések nem az állótőkék újratermelési sajátosságai miatt, hanem speciális okok miatt következtek be.

Minthogy a fejlett tőkésországok második világháború utáni fejlődése eddig nem volt ciklikus, mondhatjuk-e, hogy ez a gazdasági fejlődés válságmentes, egyenletes volt?

Határozottan állíthatjuk, hogy tőkés viszonyok között „válságmentes" fejlődés lehetetlen. A tőkésországokban sokfajta gazdasági válság jöhet létre és ennek csak egyik — bár kétségtelenül a legfontosabb (mert magában hordja a **következő** válság szükségességét is) — fajtája a periodikus túltermelési válság. A gazdasági válságok kategóriájába tartozik ezenkívül a közbeeső, a részleges, a pénzügyi, az inflációs válság, a fizetési mérleg válsága, amelyek szintén súlyos problémát okoznak a tőkésországok számára. Ide tartozik mint ezek közül a legfontosabb: a valamilyen speciális ok kiváltotta (tehát nem az állótőkék megújítási sajátosságain alapuló) általános túltermelési válság (mint pl. az 1973—1975-ös válság).

Az, hogy napjainkban nem találkozunk periodikus túltermelési válságokkal, nem jelenti azt sem, hogy ma a válságok kevésbé súlyosak lennének. Láttuk, hogy az 1973—1975-ös válság súlyosabb, szélesebb volt, mint a legtöbb periodikus válság. Arról van szó csupán, hogy a periodikus válság magában hordozza a következő periodikus válság okát, abból megjósolható a következő periodikus válság bekövetkezésének ideje. Napjaink válságai is szükségszerűek, de kiváltó okuk, mechanizmusuk részben más, ezért **szabályos** időközönkénti ismétlődésük sem szükségszerű.

FELADATOK

1. Arra a kérdésre, hogy „mit értünk a termelés és a fogyasztás ellentmondásán?", gyakran kapjuk ezt a választ: a tőkések csökkentik a munkabért és növelik a termelést. Miért helytelen ez a válasz?

2. Az új érték összege **v** + **m**. Adott nagyságú új érték esetén az **m** annál nagyobb lehet, minél kisebb a **v**. Az **m**-et a tőkések, a **v**-t a munkások költik el más áruk vásárlására. Ebből következik, hogy a vásárlásra fordítható jövedelem együttes összege mindig változatlan marad, bármilyen annak a **v**-re és **m**-re való megoszlása. Az összkereslet tehát nem csökkenhet amiatt, hogy a tőkések csökkentik a **v** összegét. Amit nem fizettek ki a munkásnak, az megmarad náluk, azaz, amennyivel kevesebbet vásárolnak a munkások, pontosan annyival többet vásárolnak a tőkések. Helyes-e ez az okoskodás?

3. Erre a kérdésre: „hogyan tudja az állam az összkeresletet mesterségesen magasabb színvonalra emelni?" rendszerint ezt a választ kapjuk: „az állam a költségvetésbe koncentrált nemzeti jövedelemrészből árukat és szolgáltatásokat vásárol és személyi kifizetéseket teljesít". A válasz ebben a formában elégtelen. Ha ugyanis az állam megadóztatja polgárait, akkor azok pontosan annyival költhetnek kevesebbet a piacon, mint amennyit helyettük az állam, ill. az általa fizetett alkalmazottak költenek el. Mi a helyes válasz, feltételezve, hogy az állam csak adóztatás útján jut jövedelemhez?

4. Mivel magyarázhatjuk a túltermelési válságok periodicitását, ha végső okuk, a kapitalizmus alapvető ellentmondása mindig fennáll?

5. A második világháború után tudományos-technikai forradalom bontakozott ki. Ennek a gazdaságra gyakorolt általános fellendítő hatásán kívül olyan következménye is van, hogy a beruházási tevékenységet időben egyenletesebb eloszlásúvá teszi. A technikai forradalom nem úgy terjed, hogy minden termelési területen azonos időben válik szükségszerűvé az új technika bevezetését célzó beruházás. A beruházási tevékenység tehát hol itt, hol ott fut fel. Hat-e a tudományos-technikai forradalom a tőkés ciklusra?

6. Milyen szerepet játszik a tőkés vállalaton belüli szervezettség és a társadalmi méretekben meglevő anarchia a klaszszikus ciklusban?

7. Összeegyeztethető-e a tanultakkal a következő állítás: „a tőkések vásárlásai, költekezése hat a profitrátára"?

MEGOLDÁSOK

1. Azért, mert a konjunktúra idején a munkabérek általában emelkednek. A munkások vásárlóereje tehát abszolút értelemben növekvő irányzatú. A termelés és a fogyasztás ellentmondása tehát a munkabérek vonatkozásában csak azt jelenti, hogy a bérek lassabban nőnek, mint a termelés.

2. A gondolatmenetből hiányzik egy fontos momentum. A tőkés termelés célja nem a tőkések személyes fogyasztásának növelése, hanem az **m** növelése, a tőke gyarapítása végett. Így az **m**-et főként termelési eszközökre és újabb munkaerő vásárlására kell költeni, míg a **v**-t teljes egészében fogyasztási cikkek vásárlására fordítják. Ha tehát adott nagyságú új érték mellett a **v** csökken, akkor a bérekből a fogyasztási cikkek iránt támasztott kereslet feltétlenül csökken, de egyáltalán nem biztos — sőt, valószínűtlen —, hogy a tőkések fogyasztásicikk-kereslete kompenzáló mértékben emelkedik. A termelési eszközökkel pedig végső soron fogyasztási cikkeket állítanak elő, és ha ezek kereslete kisebb lett, annak sincs értelme, hogy a **v** csökkentése révén jelentkező értéktöbblet-növekményt termelési eszközök vásárlására fordítsák. A leírt gondolatmenet tehát helytelen.

3. Mindenekelőtt azt kell megvizsgálni, hogy az állami adóbevételek a nemzeti jövedelemnek a **v** vagy az **m** részéből származnak-e. Amennyiben a **v**-ből, az összkeresletnek csak a struktúrája változhat (az állam másra költ, mint a munkások), de nagysága azonos marad. Ha viszont az adóbevételek az **m**-ből származnak (láttuk, hogy a béreket terhelő adók is áthárulnak **hosszú távon** az **m**-re), akkor más a helyzet. A magántőkések a gazdasági helyzet romlása idején a realizált **m** egy részét nem költik el. Ha tehát az egész **m** felett ők rendelkeznének, a keresletkiesés nagyobb lenne. A mesterséges többletkereslet tehát ehhez az állapothoz képest áll elő.

4. A válságok periodicitását alapjában véve **az állótőkék újratermelésének sajátosságaival** magyarázhatjuk meg. Ismeretes, hogy az állótőke növelését szolgáló beruházások kezdetben nagy keresletet támasztanak termelési eszközök iránt. Az állótőke-beruházások előrehaladásával természetesen **potenciálisan tovább fejlődik** a termelés és a fogyasztás ellentmondása, hiszen a termelőkapacitások növekednek. Ezt az ellentmondást azonban egy ideig elrejtik, áthidalják a beruházások.

Az állótőke-beruházások befejeződésével ugrásszerűen megnövekszik a **kínálat,** vagy nagyarányú fölös kapacitások jönnek

létre, és ezzel napvilágra kerül a termelés és a fogyasztás erősen kiéleződött ellentmondása. Az állótőke bővítése a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondást már nem tudja áthidalni, létrejön az általános túltermelési válság.

5. A beruházási tevékenységnek időbeni egyenletesebb elosztása jelentősen csökkentheti a ciklus kilengésének mértékét. A tudományos-technikai forradalom második világháború utáni kibontakozásának tehát **anticiklikus** hatása volt.

6. A periodikus gazdasági válságok kirobbanásában nagy szerepe van **a tőkés vállalatokon belüli szervezettség és a közöttük levő anarchia közt fellépő ellentmondásnak is,** ami a kapitalizmus alapvető ellentmondásából vezethető le. Ez az ellentmondás a válságok létrejöttében azért játszik fontos szerepet, mert az állótőkék megújításának megismert lüktetése feltételezi a termelés, a beruházások alapjában véve **spontán módon való alakulását.** Ha a beruházások alakulása pusztán vagy túlnyomórészt a magántőkés vállalatok döntéseitől függ, a beruházási javak és a fogyasztási cikkek termelése a leírt módon alakul. Amikor tehát a termelés központi szabályozása hiányzik, a gazdasági válság állapota létrejön. A központi szabályozás hiánya pedig a kapitalizmusban egyenes következménye a vállalatokon belüli szervezettség és a vállalatok közötti anarchia ellentmondásának.

7. Igen. Az összefüggést — ha nem is ebben a formában — meg is fogalmaztuk. A tőkések vásárlásai, költekezése szükséges a megtermelt terméktömeg, az azokban rejlő profit realizálásához. A tőkések vásárlása tehát jelentősen hat a realizált profit rátájára.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Mit értünk a termelés és fogyasztás ellentmondásán, és mennyiben következménye ez a kapitalizmus alapvető ellentmondásának?
2. Mi a Say-féle dogma és mi benne a racionális mag? Miért hamis, különösen a tőkés termelési viszonyok között?
3. A túltermelési válságot megelőző állapotra minden esetben az jellemző-e, hogy a fogyasztási cikkek termelése jelentősen meghaladja a fizetőképes fogyasztást?
4. Mit értünk az ún. akcelerátor hatáson, és mennyiben erősítheti ez a termelés ciklikus hullámzását?

5. Mit értünk az ún. multiplikátor hatáson, és milyen szerepe van ennek a tőkés ciklusban?

6. Mit értünk részleges, közbeeső és periodikus (ciklikus) túltermelési válságokon?

7. Melyek a tőkés újratermelési cikrus szakaszai?

8. Milyen sajátosságai vannak az ipari válságokkal nagyjából egy időben jelentkező agrárválságoknak, és mik e sajátosságok okai?

9. Az **m**-ből származó költségvetési bevétel elköltése mikor és mihez képest emelheti meg mesterségesen az összkeresletet?

10. A tőkésállam milyen főbb eszközökkel enyhítheti a válságok lefolyását, ill. odázhatja el azokat?

11. Milyen főbb spontán tényezők hatottak a válságok bekövetkezése ellen, ill. a válságok enyhe lefolyására a második világháború után?

12. Nevezhetjük-e ciklikusnak a fejlett tőkésországok gazdasági fejlődését a második világháború után?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. A termelés és fogyasztás ellentmondása azt jelenti, hogy a kapitalizmusban konjunkturális időszakban szükségképpen az a tendencia érvényesül, hogy a termelés a fogyasztás növekedését meghaladó mértékben emelkedjék. A kapitalizmus alapvető ellentmondásából következik ugyanis, hogy a termelés fő indítéka a profitszerzés, a profitnövelés. A tőkések tehát szükségképpen korlátozzák a **v** növekedését, mert számukra a munkabér költség. Saját személyes fogyasztásuk sem bővülhet megfelelő mértékben, mert az egyre több profitból mindenekelőtt tőkéjüket kívánják gyarapítani.

2. Say szerint az egyik termék a másik piaca, tehát az összes kereslet mindig megegyezik az összes kínálattal. Ez igaz lenne közvetlen termékcsere esetén, és gyakorlatilag helyesnek tekinthetjük az egyszerű árutermelésben, de már itt is figyelembe kell venni, hogy a pénz az érték adekvát formája, tehát nem biztos, hogy minden megszerzett pénzjövedelmet el is költenek. A kapitalizmusban azért bizonyul hamisnak, mert dekonjunkturális időszakban az **m** egy részének elköltése (a tőke további bővítése) értelmét veszti.

3. Nem feltétlenül! A monopóliumok a termelést a piachoz igyekeznek igazítani. Így előfordulhat, hogy nem fölös termékkészlet, hanem fölös termelőkapacitások képződnek, ami ked-

vezőtlenül érinti a profitrátát. Az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között előfordulhat az is, hogy a profitráta esését a bérek viszonylag gyors emelkedése miatt bekövetkező önköltségnövekedés váltja ki.

4. Ha a II. osztállyal szembeni kereslet növekedése itt beruházási szükségletet támaszt, akkor a II. osztály az I. osztállyal szemben nagyobb arányban növeli keresletét, mint amilyen mértékben vele szemben nőtt a kereslet. Így erős lökést ad az I. osztály termelésemelkedésének. Ennek az a negatív hatása, hogy erőteljesen csökkenti az I. osztállyal szembeni keresletet már akkor is, ha a II. osztály termékei iránti kereslet még emelkedik ugyan, de már a korábbihoz képest lassúbb ütemben.

5. A beruházások hatása megsokszorozva jelentkezik a kereslet változásában. A beruházások növekedése e növekmény többszörösével növeli a piacot. A beruházások csökkenése is e csökkenés többszörösével csökkenti a keresletet.

6. A részleges túltermelési válság csak egy vagy néhány termelési ágra terjed ki, és oka a termelés anarchikus volta. A közbeeső válság ugyan általános, de valamilyen speciális ok miatt következik be. A periodikus túltermelési válságokra jellemző, hogy **a)** általánosak, **b)** az állótőkék újratermelési sajátosságain alapulnak.

7. **a)** Válság (a termelés esésének időszaka), **b)** depresszió vagy pangás (a termelés alacsony színvonalon ingadozik); **c)** megélénkülés (a termelés emelkedik a válságot megelőző csúcsig); **d)** fellendülés vagy virágzás (a termelés meghaladja az előző válság előtti csúcsot).

8. **a)** Az agrárválságok kezdete és vége gyakran nem esik pontosan egybe az ipari válságok kezdetével és végével.

b) A kereslet és kínálat közötti szakadék általában nagyobb, mint az ipari válságban.

c) Az agrárválság mélységét ezért jobban jellemzi az árak esése, mint a termelés csökkenése.

A sajátosságok oka:

— a termelésre az időjárási viszonyok nagyobb hatással vannak;

— nagyobb súllyal szerepelnek a kistermelők, akik nem csökkentik a válságban sem a termelésüket;

— a tőkés bérlők is magasabb színvonalon tartják a termelésüket, hogy a válságban is fizetendő fix költségeiket fedezhessék.

9. A magántőkések kezében maradó **m** egy része dekonjunk-

turális időszakban nem támaszt keresletet. Ha ilyen időszakban az állam a költségvetésbe befolyó **m**-részt elkölti, akkor az összkereslet nagyobb annál, mint amilyen akkor lenne, ha az **m** teljes összege a magántőkéseknél maradna.

10. **A)** Az **m** jelentős részét a költségvetésbe koncentrálja.

a) Ezzel mesterségesen emelheti az összkeresletet amennyiben a rendelkezésére álló **m**-részt olyankor is elkölti, amikor a magántőkés tartózkodik a vásárlásoktól.

b) A személyi kifizetések révén jórészt **v** jellegű jövedelmek képződnek (kisfizetésű állami alkalmazottak), amelyeket biztosan elköltenek.

c) Amennyiben az infrastruktúrát fejleszti vagy fegyverkezésre költ, fékezi a fogyasztási cikkek termelésének emelkedését ahhoz képest, mintha az egész **m** a magántőkések kezében volna.

d) Vásárlásait, kifizetései egy részét kifejezetten anticiklikusan eszközölheti.

B) Befolyásolhatja a pénzforgalmat.

a) A költségvetési deficitet nemcsak valóságos kölcsönnel, hanem a pénzforgalom felhígításával is finanszírozhatja (az állampapírok az állami jegykibocsátó bankhoz kerülnek).

b) Emelheti, ill. leszállíthatja a rediszkontlábat (általában a kamatlábat) és a kötelező tartalékrátát.

C) Bizonyos országokban központi tervek is készülnek, továbbá az állam adminisztratív intézkedésekkel is beleszólhat a gazdasági életbe. (Mint ezt még a megelőző fejezetekben láthattuk.)

11. **A)** Az **m**-ből fedezett improduktív költségek jelentősen megnőttek, és egy részük anticiklikusan, de legalábbis stabil módon, a ciklikus mozgástól függetlenül alakul.

B) Tudományos-technikai forradalom bontakozott ki.

a) Ez jelentős fellendítő tényező.

b) Egyenetlen terjedésével hozzájárul ahhoz, hogy a beruházási tevékenység időben egyenletesebben oszoljon meg. (Ez gyengíti az akcelerátor hatást.)

12. Nem, mert: **a)** a termelés visszaesései nem az állótőkék újratermelési sajátosságain alapultak; **b)** nem mutattak időbeli szabályszerűséget.

XVII. FEJEZET

A munkásosztály helyzete a kapitalizmusban

VÁZLAT

1. **A munkásosztály mint a tőke tartozéka**
   a) Eredetét tekintve a teljes tőke értéktöbblet
   b) A munkásosztály függősége erősödik növekvő összetételű tőkefelhalmozás mellett
2. **Munkanélküliség a kapitalizmusban**
   a) Miért szükségszerű a kapitalizmusban a munkanélküliség?
   b) A munkanélküliség ellen ható tényezők
3. **A kizsákmányolás fokának társadalmi szintű értelmezése**
   a) A nemzeti jövedelem társadalmi elfecsérlése
   b) A társadalmi szintű **v** és **m** nagyságának meghatározása
4. **A munkásosztály helyzetét befolyásoló tényezők**
   a) A munkásosztály helyzete komplex vizsgálatának alapvető szempontjai
   b) A munkásosztály **abszolút** helyzetének vizsgálata
      — A munkanélküliség alakulása
      — A reálbér változása
      — A munkaintenzitás és egyéb közvetlen munkakörülmények
      — Az egészségügyi, szociális, kulturális helyzet
      — A nyomor kérdése a kapitalizmusban
   c) A munkásosztály **relatív** helyzetének vizsgálata
      — Részesedés a nemzeti jövedelemből
      — Részesedés a nemzeti vagyonból
      — A munkásosztály szükségletkielégítettségi foka
5. **A tőkefelhalmozás általános törvénye és történelmi tendenciája**

Az eddigi fejezetekben már behatóan elemeztük a tőkés termelés viszonyait, a termelés különböző szféráit. Ezeket a viszonyokat most az egész társadalmi gazdagság létrehozóinak, a munkásosztálynak a szemszögéből vizsgáljuk.

Hogyan részesednek az anyagi gazdagságból annak létrehozói, a munkások? Általában milyen a helyzete és hogyan alakulnak viszonyai a kapitalizmusban a munkásosztálynak? Ezekre a kérdésekre adunk választ ebben a fejezetben. Első lépésként nézzük meg azt, mit állapíthatunk meg **általában** a munkásosztály helyzetéről a tőkés viszonyok között.

1. A MUNKÁSOSZTÁLY MINT A TŐKE TARTOZÉKA

Ha a tőkés termelést mint újratermelést vizsgáljuk, megláthatjuk, hogy a munkás nem a tőkéstől kapott előlegből él, hanem a munkásosztály az, amely állandóan újratermeli saját létfenntartási alapját. Ehhez azonban csak azzal a feltétellel juthat hozzá, hogy a tőkésosztálytól munkaereje eladása révén munkabért kap. „A tőkésosztály pénzformában állandóan utalványokat ad a munkásosztálynak az utóbbi által termelt és az előbbi által elsajátított termék egy részére."[1]

E: Idézze fel a tőkés termelés lényegét és mutassa meg, mi az oka annak, hogy a látszat mégis az, hogy a munkás a tőkés által előlegezett összegből él, illetve hogy a tőkés „szívességet tesz" a munkásnak, ha alkalmazza.

R: Kinek a tulajdonában vannak a termelési eszközök?

V: A munkások meg vannak fosztva a termelési eszközöktől, megélhetésük biztosítása miatt arra kényszerülnek, hogy munkát vállaljanak a tőkésnél. Vagyis a munkás számára a munkavállalási lehetőség az életet jelenti. A munkások által létrehozott termék felett a tőkés rendelkezik, mert ő birtokolja a termelési eszközöket. A tőkés egyáltalán nem tesz szívességet a munkásnak azzal, hogy a termék egy részét átengedi neki munkabérként. Ha termelését tőkés módon folytatni akarja, biztosítania kell a munkások megélhetését.

[1] **Marx—Engels** Művei. 23. köt. 530. old.

Úgy is okoskodhatna valaki, hogy „igazságos", hogy az új értékből a tőkés is (**m**) és a munkás is (**v**) részesedik, hiszen a tőkés a termelési eszközöket adta a termeléshez, a munkás pedig a munkaerejét. Nézzük meg ezért, hogy a termelési eszközökben és a munkabérben testet öltött tőke vajon honnan származik.

A termelést megint csak mint újratermelést vizsgálva azt találjuk, hogy ha a tőkés fogyasztása bizonyos idő alatt értékben azonos az induló össztőkével, és a tőkés mégis változatlanul rendelkezik az eredeti tőkeösszeggel, ennek oka az, hogy a tőkés az eredetileg előlegezett értéket ugyan elfogyasztotta, de közben a munkásosztálytól ugyanakkora értéket elsajátított. Ezért meglevő tőkéje természetére nézve **felhalmozott értéktöbblet.**

Tegyük fel, hogy a tőkés 100 induló tőkével rendelkezik. Az egy év alatt létrehozott termék értéke a szokásos felbontásban: 60 **c** + 40 **v** + 40 **m**. A tőkés a teljes **m**-et elfogyasztja.

F: Mutassuk ki, hogy a 100 meglevő tőke jellegét tekintve hamarosan felhalmozott értéktöbbletté válik!

R: Ha nem tőkeként használná, meddig lenne elég, évi 40 értékű fogyasztást feltételezve, a tőkés 100 induló értéke?

M: A tőkés 2,5 év alatt elfogyasztaná az induló értéket, ha nem tőkeként használná. Ámde tőkeként használja, és ezért 2,5 év múlva továbbra is meglesz a 100 tőkéje. Miért? Mert közben 100 egységnyi **értéktöbbletet elsajátított** — vagyis eredetét tekintve teljes tőkéje felhalmozott értéktöbblet.

Ez a tétel még kézenfekvőbben és világosabban következik a tőkefelhalmozásból, azaz az értéktöbblet tőkésítéséből. Itt ugyanis **a tőke növekménye már egyértelműen értéktöbblet,** már a kezdet kezdetén kétséget kizáróan **kisajátított érték.**

Gondoljuk meg most a tőke szemszögéből, mit jelent az, hogy a munkaerő értékét megfizetik. Csupán azt, hogy a munkás **az általa létrehozott termékekből** megkap annyit, amennyi létfenntartásához elegendő. A munkásosztálynak ez a szükséges fogyasztása a tőke szemszögéből olyan értelemben szükséges, amilyen értelemben szükséges bármely más termelési tényező

újratermelése is. Az ezt meghaladó fogyasztás a tőke szempontjából már **gazdaságtalan** kiadás.

Ennél többről van itt szó azonban. Ha a munkásosztály az általa megtermelt javakból nagyobb arányban részesednék, mint amelyet a tőkés társadalmi feltételek által megszabott **szükséges fogyasztás** (a szükséges termék) megkíván, akkor előbb-utóbb megszűnne a tőke tartozéka lenni, vagyis megszűnne az a kényszer, hogy munkaerejét áruba bocsássa. A tőkés termelésnek viszont szükséges feltétele a nincstelen proletár létezése, aki **éppen proletár volta miatt** kénytelen bérmunkát vállalni. Az tehát, hogy a munkás nem kaphat több pénzt munkaereje ellenértékeként, mint amit létfenntartására el is kell költenie, a tőkés termelési módban **törvényszerű.** Az eddig tanultakból viszont tudjuk, hogy a szükséges fogyasztási cikkek **választéka** bővül és — hosszú idő átlagában — **terjedelmük is nő.**

K: Nincs ez ellentmondásban az előző bekezdésben leírtakkal?

R: Arra gondoljon, hogy a **szükséges** fogyasztási cikkeknek bővül a választéka és nő a terjedelme.

V: Ha csak annyi bért kap a munkás, ami arra elég, hogy ezt a kibővült fogyasztásicikk-tömeget megvásárolhassa, a helyzet semmit sem változik. Felhalmozni ebből nem tud, hiszen az új fogyasztási cikkek köre már megszokottá, szükségessé vált, azt a munkások — természetesen társadalmi méretekben értve — el is fogják fogyasztani.

A tőkés tulajdonviszonyok fennmaradására tehát a tőkés újratermelésben **automatikus biztosítékok** rejlenek. Azt is mondhatná azonban valaki, hogy a munkaerő is áru, változó a kereslete és kínálata, tehát mindenkori ára (a munkabér) el kell hogy térjen értékétől. Nézzük meg, mekkora lehet ez az eltérés. Induljunk ki először abból, a munkásosztály szempontjából legkedvezőbb esetből, amikor a tőkefelhalmozás során a tőkeösszetétel változatlan. Ilyenkor a **v** növekedési üteme megfelel a tőkefelhalmozás ütemének, a munkaerő iránti kereslet növekedése is azonos ezzel. Ha így a tőkefelhalmozás viszonylag gyorsan halad előre valamely tőkésországban, akkor előfordulhat, hogy egy bizonyos idő után **munkaerőhiány** lép fel. E hiányt ellensúlyozhatja — egy-egy tőkésország esetében — a munkaerő beáramlása külföldről. Ha azonban ez a beáramlás nem ele-

gendő — vagy a változatlan értékösszetételű, gyors tőkefelhalmozást nem valamelyik tőkésországra, hanem a kapitalista világ egészére értelmezzük —, akkor a tőkések egymás közötti konkurrenciája abban a tekintetben is kiéleződik, hogy igyekeznek egymástól a munkaerőt elhódítani. Ilyen körülmények között tehát a bérek emelkedni kezdenek, **nő a munkás részesedése** az általa termelt új értékből. Ez a növekedés azonban nem korlátlan, hiszen a munkabér emelése csökkenti a profitrátát, és ezáltal a tőke működési hajlandósága egyre lanyhul.

Elméletileg nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy adott körülmények között melyik az a legkisebb profitráta, amely mellett a tőke még hajlandó működni. Arra mégis egyértelműen következtethetünk, hogy mivel a tőkés részesedése az új értékből **csökken,** előbb-utóbb a felhalmozás is **csökken, sőt megáll.** Ezzel viszont a munkabérek emelkedését kiváltó ok is megszűnt. Ilyenkor ellenhatás következik be. „A munka árának emelkedése tehát továbbra is olyan határok közé van szorítva, amelyek nemcsak hogy érintetlenül hagyják a tőkés rendszer alapzatát, hanem növekvő szinten való újratermelését is biztosítják... Nem lehet ez másképp egy olyan termelési módban, ahol a munkás van a meglevő értékek értékesülési szükségleteiért, nem pedig fordítva, a tárgyi gazdagság a munkás fejlődési szükségleteiért."[2]

A kapitalizmusban azonban a munkabér emelkedése általában nem vezet a tőkefelhalmozás megállásához. A munkaerő drágulása a tőkést arra ösztönzi, hogy a termelés növelését minél kisebb létszámemeléssel — sőt esetleg változatlan létszámmal — valósítsa meg. Ez a munka intenzitásának, ill. termelékenységének a növelésével érhető el. A munkatermelékenység emelésének viszont általában előfeltétele, hogy a termelőtőkén belül megváltozzék a tőkeösszetétel a **c**-elem javára. (Mint ismeretes, éppen a drága munkaerő volt az egyik oka annak, hogy az Egyesült Államokban már kezdettől fogva magasabb technikai színvonal alakult ki a termelésben, mint más tőkésországokban.) És fordítva: a munkaerő olcsósága nemegyszer technikai elmaradottsággal, a tőke alacsonyabb szerves összetételével jár együtt.

Az eddigi megállapítások lényegét úgy foglalhatjuk össze, hogy **a munkásosztály a tőke tartozéka.** Ennek a megállapításnak a tartalma tehát: a tőke a munkásosztályt **lényegében ugyanúgy** kezeli, mint a tőke dologi elemeit, mint az értéktöbb-

[2] Ugyanott, 581. old.

let-termelés **egy szükséges alkatrészét.** Sőt, a tőkés gazdaságban automatikus biztosítékok rejlenek arra, hogy a munkásosztály továbbra is a tőke tartozéka maradjon.

b) A MUNKÁSOSZTÁLY FÜGGŐSÉGE ERŐSÖDIK NÖVEKVŐ ÖSSZETÉTELŰ TŐKEFELHALMOZÁS MELLETT

A növekvő tőkeösszetétel melletti felhalmozás a munkaerő-utánpótlás szempontjából kedvező a tőkésosztály számára. A munkásosztály számára viszont a tőkétől való függés erősödését jelenti. A munkanélküliség ugyanis szorosan összefügg a tőke szerves összetételének emelkedésével. Miért kedvező a tőke számára a munkanélküliség? Egyrészt olyan **tartalékshereget** biztosít a tőke számára, amelyből szükségletei szerint meríthet, másrészt hatással van a bérekre.

K: Milyen hatással van a bérekre a munkanélküliség?

V: A munkanélküliség miatt a tőkésosztály nyomást gyakorolhat a bérekre, romlanak a bérharc kilátásai.

Hogyan függ össze a munkanélküliség a tőke szerves összetételének alakulásával? A szerves összetétel növekedése mindenekelőtt csökkenti a munkaerő iránti keresletet, hiszen azonos termelési színvonal esetén a magasabb tőkeösszetételű üzemben **abszolúte kevesebb** munkásra van szükség, mint az alacsonyabb tőkeösszetételű üzemben. Ha tehát egy iparágban a termelés technikai színvonala megnő, de a termelés növelésére nincs, vagy nem arányos mértékben van lehetőség, akkor ez az iparág nem a munkaerő keresletét, hanem **kínálatát** növeli.

K: Milyen esetben lehetséges tehát, hogy egy üzemben nő a termelés és mégis munkáselbocsátásra kerül sor?

V: Lehetséges ez akkor, ha a termelés kisebb ütemben nő, mint ahogy a technikai színvonal emelkedése alapján a termelékenység emelkedik.

És megfordítva, ahhoz, hogy egy növekvő tőkeösszetételű iparág a korábbihoz képest megnövelje munkaerő-keresletét, az szükséges, hogy a termelés növelésének lehetősége (a piac szempontjából) **gyorsabban növekedjék, mint a munka termelékenysége.** Ez a lehetőség azonban gyakran nem áll fenn.

A tőkés termelés fejlődésének egészét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a munkaerő iránti kereslet hosszú időn keresztül a tőkefelhalmozásssal **abszolút értelemben nőtt,** növekedési üteme azonban lemaradt a tőkefelhalmozás üteme mögött, mivel egyúttal **a tőke szerves összetétele is emelkedett.** A technikai fejlődés egy bizonyos fokán — pl. a második világháború utáni időszakban — a legfejlettebb tőkésországokban a produktív munkaerő iránti szükséglet abszolút értelemben is csökkenő irányzatú lett a termelés több területén. A foglalkoztatottság a termelő és a nem termelő szférában csak együttesen emelkedik abszolút értelemben. A tőke technikai színvonalának emelkedése tehát mindenekelőtt úgy függ össze a munkanélküliséggel, hogy **viszonylagosan** (ma már sok esetben abszolút módon is) csökkenti a munkaerő keresletét.

A technikai fejlődés azonban nemcsak a munkaerő keresletét befolyásolja, hanem igen lényeges a szerepe a munkaerőkínálat alakításában is, mégpedig növeli azt. A munkaerő-kínálat növekedésének elsődleges forrása a munkások **természetes szaporodása.** A kapitalizmus egész fejlődését tekintve azonban lényegesebb a munkáslétszám **társadalmi szaporodása.** E tekintetben első helyen említjük meg a **női** és (a kapitalizmus kezdeti szakaszában —, ill. a fejlődő országokban ma is) a **gyermekmunka** tömeges alkalmazását. A tőke összetételének növekedésével — tehát a technikai haladással — tömegesen keletkeznek olyan munkahelyek, amelyek kisebb fizikai erőt, kisebb előképzettséget igényelnek, ezáltal alkalmasak a nők és a fiatalkorúak munkába vonására.

A munkáslétszám társadalmi szaporodása kapcsolatos továbbá **a kistermelők tönkretételével,** proletárrá változtatásával is. A tőke a kistermelőt magasabb technikai színvonala alapján kiszorítja, a proletárrá vált kistermelő pedig növeli a munkaerőkínálatot.

A tőke tehát, miközben egyre magasabbra emeli a termelés technikai színvonalát, éppen ezáltal **viszonylag csökkenti** a munkaerő iránti keresletet, ugyanakkor közrejátszik abban, hogy a rendelkezésre álló munkáslétszám **a természetes szaporodást meghaladó mértékben növekedjék.**

Mindebből azonban még nem következtethetünk arra, hogy a munkanélküliség elkerülhetetlen. **A technikai haladást nem tehetjük felelőssé a munkanélküliségért.**

A termelékenység emelkedése mindig egyértelmű a munkamegtakarítással: azonos terméktömeget kevesebb munkával állítanak elő. Ebből azonban nem következik, hogy a megtakarí-

tott munkaerő **felesleges.** A termelékenység emelkedése alapján felszabadult munkaerő ugyanis más ágazatokban alkalmazható lenne, ill. a termelékenység emelkedése alapján csökkenteni lehetne a termelőmunkások munkaidejét, növelni a dolgozók szabad idejét.

K: Mi az, ami e lehetőségek realizálását nem teszi lehetővé?

V: A tőkés termelési viszonyok — konkrétan a profitmotívum — teszik ezt lehetetlenné.

Hogy ez a válasz valóban helyes, arról nemsokára részletesen meg fogunk győződni. Közbevethetné erre valaki, hogy a tények azt mutatják, számos tőkésországban csökkent a munkaidő, ill. gyakran megesik, hogy az egyik területen feleslegessé vált munkaerőt egy másik termelési ág felszívja. Hogy ezeknek a lehetséges kedvező következményeknek a teljes kihasználása mégsem történik meg, ez azt igazolja, hogy munkanélküliség **van** — vagyis a társadalom munkaerejének egy része haszontalanul elfecsérlődik.

2. MUNKANÉLKÜLISÉG A KAPITALIZMUSBAN

a) MIÉRT SZÜKSÉGSZERŰ A KAPITALIZMUSBAN A MUNKANÉLKÜLISÉG?

Az eddigieket összefoglalva tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a technikai haladás nem önmagában, hanem csak a **tőkés tulajdonviszonyok** között vezet a munkanélküliséghez. Ezért azt mondhatjuk, hogy az a technikai haladás, amely a tőke összetételének növekedésében mutatkozik meg, **alapja** a munkanélküliség keletkezésének, ám a munkanélküliség végső **okát** a tőkés tulajdonviszonyoknak a termelés alakulására gyakorolt hatásában találjuk meg.

A széles körű társadalmi munkamegosztás mellett fennálló tőkés magántulajdon miatt a tőkés termelés **szükségképpen anarchikus.** Ebből következik, hogy az időnként túlságosan előreszaladó termelési ágakban a termelés csökkentésére — s emiatt munkáselbocsátásokra — kerül sor. Ha elvontan csak a termelés részarányta lanságait vesszük figyelembe, akkor az egyes helyeken feleslegessé vált munkaerő más helyeken munkába állhatna. Az állandóan meglevő arányta lanságok követ-

keztében azonban a kapitalizmusban majdnem mindig vannak olyan munkások, akik ideiglenesen a munkanélküliek tartalékseregéhez tartoznak.

K: Miért lenne ez igaz, hiszen éppen az előbb állapítottuk meg, hogy csak részaránytalanság van, az egyik helyen elbocsátott munkás a másik helyen munkát kap?

R: A munkahely-változtatás időt vesz igénybe!

V: Mivel a munkahely-változtatás időt vesz igénybe, az aránytalanságok pedig állandóan fennállnak, **mindig** lesznek olyan munkástömegek, akik ebből kifolyólag éppen munka nélkül vannak.

A tervszerűtlenség miatt a kapitalizmusban átmenetileg azok a munkások is munkanélkülivé lesznek, akik egy-egy termelési terület **technikai átszervezése** miatt válnak feleslegessé. A munkanélküliségnek ezeket az említett fajtáit strukturális munkanélküliségnek nevezzük.

Súlyosabb változata a munkanélküliségnek az, amely **a termelés ciklikus alakulásából** keletkezik, és amelyet **konjunkturálisnak** szoktak nevezni. A termelés ciklikus hullámzása miatt a tőkés társadalomban **nagyságában hullámzó munkanélküliség** keletkezik. A termelés csökkenése a munkások tömeges elbocsátásával jár, így a ciklikusság miatt fennálló munkanélküliség elvileg csak a fellendülés csúcsán szűnhet meg. Ugyanakkor igaz az is, hogy ha a termelés ciklikus, és a tőke megteremti azokat a feltételeket, hogy a termelési csúcsok idején se legyen munkaerőhiány, akkor ciklusátlagban **szükségszerű** a munkanélküli tartaléksereg léte.

Vagyis összefoglalva, a munkáslétszám természetes és társadalmi szaporodása nem követheti olyan hullámszerűen a termelés ciklikusságát, hogy a mindenkor rendelkezésre álló munkaerőt foglalkoztatni lehessen.

A kapitalizmusban tehát, ahol a termelés ciklikusan alakul, a munkanélküli tartaléksereg a társadalom létfeltétele, és **a teljes foglalkoztatottság lehetetlen.** A munkanélküli tartaléksereg az a munkaerőforrás, amely lehetővé teszi a tőkés számára a konjunktúra kihasználását. Marx ezt úgy fejezi ki, hogy „a tőke közepes értékesülési szükségleteihez" képest szükségképpen fölös népesség termelődik.

Mint tudjuk, a túltermelési válságokat a kapitalizmusban a

termelés és a fogyasztás ellentmondásának időnkénti kiéleződése váltja ki. Ez az ellentmondás azonban nemcsak időnként, a visszaesés szakaszában élezi ki a piacproblémát, hanem a piac korlátozott volta gyakran jelentkezik a **fellendülési** szakaszban is. Ezért — a kapitalizmus egész fejlődési periódusát figyelembe véve — nem az a szabályszerű, hogy a fellendülés csúcsán megszűnik a munkanélküliség, hanem inkább az, hogy még ezeken a csúcsokon is létezik munkanélküli tartaléksereg. Ha a termelés és a fogyasztás ellentmondása úgy alakul, hogy az egymás után következő válságok és depressziók mélyülnek, a fellendülések lanyhulnak (esetleg némely országban, sőt az országok egész sorában el is maradnak), akkor ennek következtében növekvő tendenciát mutat az átlagos munkanélküliség is.

K: Mi ennek az oka?

V: Keressük az egyes időpontok munkanélküliségének az átlagát. Most viszont a fellendülés kisebb, tehát már a csúcson is fellép munkanélküliség, a válság mélyebb, vagyis az ehhez a ponthoz tartozó munkanélküliség is megnőtt, természetszerűen nagyobb lesz tehát az átlagos munkanélküliség is. (Minthogy az átlagolandó mennyiségek megnőttek.)

Így például a két világháború közötti periódusban átlagosan is nagyobb volt a munkanélküliek aránya, mint az azt megelőző azonos időszakban. A realizálási nehézségek időnkénti — vagy hosszabb idő alatti — tendenciális növekedése tehát visszatartja a termelés növekedését, és ezzel növeli a munkanélküliséget.

b) A MUNKANÉLKÜLISÉG ELLEN HATÓ TÉNYEZŐK

Közismert, hogy a második világháború utáni periódusban — egészen a hetvenes évek elejéig — a fejlett tőkésországokban lényegesen kisebb volt a munkanélküliség, mint a két világháború közötti időszakban. Mely körülmények hatottak a munkanélküliség növekedése ellen?

A második világháború után — elsősorban a vezető tőkésországokban — kedvező konjunktúra alakult ki. A termelés fellendülésében jelentős szerepet játszottak a háború utóhatásai, majd a technikai forradalom kibontakozása, és — országonként eltérő egyéb tényezők mellett — az állam gazdasági beavatkozása. A termelés növekedése a munkanélküli tartaléksereg

csökkenése irányában hatott. A termelés növekedésében, valamint a túltermelési válságok elodázásában, illetőleg a bekövetkezett válságok mélységének csökkentésében az állam gazdasági beavatkozása az egyik hatékony tényező. Csakhogy az állam gazdasági beavatkozása a foglalkoztatottság növelésében végleges megoldást nem hozhat, ezért a munkanélküliség **nem számolható fel.**

K: Miért nem érheti el az állam gazdasági beavatkozása a munkanélküliség teljes, egyszer és mindenkorra történő felszámolását?

R: Ehhez az kellene, hogy a lehető legrosszabb realizálási feltételek mellett se legyen munkanélküliség. De mit kívánna ez a profit költségvetésbe folyó hányadával szemben?

V: Hogy komoly realizálási nehézségek mellett is megszüntethető legyen a munkanélküliség, ehhez a költségvetésbe áramló profithányad megnövekedése lenne szükséges, de erről a hányadról megmutattuk, hogy **egy bizonyos ponton túl nem növelhető.**

Ha mind nagyobbak lesznek a realizálási nehézségek, és lelassul a termelés növekedése, vagy éppen visszaesés következik be, a munkanélküliség emelkedik. Az 1973-ban kirobbant tőkés világgazdasági válsággal ez be is következett.

A munkanélküliség növekedése ellen hatott az is, hogy a munka termelékenységének jelentős emelkedése alapján a munkásosztálynak sikerült a kapitalizmus korai szakaszához képest **a munkaidő jelentős lerövidítését** kivívnia. Ez esetben ugyanis azonos mennyiségű terméket csak több munkás képes létrehozni (a munkaidő-csökkentés mértékével arányosan).

Jelentős ellenható tényező, hogy nő **az improduktív szférában dolgozók száma és aránya.** A felesleges munkaerő egy jelentős része manapság nem munkanélküli, hanem katona, ill. állami hivatalnok, vagy valamelyik improduktív szektor foglalkoztatottja. Ilyen pl. a termelés egy különleges területe, a hadiipar is. A foglalkoztatás szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy 10%-kal csökken-e a termelés, avagy 10%-os súllyal hadiipar létesül. Ez utóbbi esetben a munkanélküliség nem nő, pedig a hasznos termékek termelése csökkent.

Bár még ma is tart a mezőgazdasági kistermelők proletarizálódása, a munkaerő-tartaléknak ez az utánpótlási forrása **már**

nem buzog olyan bőven, mint a tőkének a mezőgazdaságba való behatolása idején. Ez elsősorban azokra a fejlett tőkésországokra vonatkozik, amelyekben a mezőgazdasági népesség súlya ma már az össznépességen belül nagyon kicsi. Ha nem is azonos mértékben, de hasonló a helyzet a női és a gyermekmunka termelésbe állítása terén is.

E: Melyek tehát a mai kapitalizmusban a munkanélküliség növekedése ellen ható tényezők?

V: Ezek a következők:
— magának az állammonopolista kapitalizmusnak a létrejötte;
— a munkaidő rövidülése;
— az improduktív szféra arányának megnövekedése;
— szűkösebb munkaerőforrás lett a mezőgazdasági termelők proletarizálódása, a női és a gyermekmunka.

A munkanélküliség mértéke tehát igen sok körülménytől függ. Így lehetséges, hogy a kapitalizmus egyes fejlődési szakaszaiban a munkanélküliség növekedése ellen ható tényezők jelentősen erősödnek, a munkanélküliség a korábbi időszakhoz képest ideiglenesen minimálisra csökkenhet, egyes országokban rövidebb-hosszabb időre meg is szűnhet.

A kapitalizmus eddigi fejlődése alapján nem állítható, hogy a munkanélküliség arányának a kapitalizmusban mindig növekvőnek kell lennie. Arra azonban kétségtelenül következtethetünk, hogy a munkanélküliség a tőkés termelési viszonyok szükségszerű **velejárója.** E tekintetben azonban óriási a különbség a fejlett és a fejlődő országok között, mert az anarchikus, egyenlőtlen fejlődés rendkívül erősen jelentkezik a tőkés világban. A fejlődő országok iparosodásának lassú üteme igen nagy foglalkoztatási problémát jelent. A tőkefelhalmozásból eredő tendenciákat tehát nemcsak a fejlett országokban szükséges vizsgálnunk, hanem világméretekben is.

Eddig teljesen figyelmen kívül hagytuk az **automatizálásnak** a foglalkoztatottságra gyakorolt hatását. Az automatizálás gazdasági és társadalmi hatása még nem tárható fel teljes bonyolultságában, az azonban már ma is látható, hogy a fejlett tőkésországok első számú problémáját képezik az automatizálás társadalmi következményei. Különösen igaz ez a foglalkoztatottságot illetően. Ha az egyik tőkés automatizál, ez közvetlenül emeli a profitját. A költségmegtakarítás elsősorban az eleven

munkában jelentkezik, a feleslegessé vált munkaerőt elbocsátják. Ha az automatizálás kiterjed egy egész iparágra, akkor ez az iparág a másutt megtermelt értéktöbblet egy részét magához vonzza. Minél jobban terjed azonban az automatizálás, annál súlyosabbak lesznek a foglalkoztatási problémák. Az automatizálás elterjedésének első fázisában még igen sok tényező hat a munkanélküliség növekedése ellen. Az áruk olcsóbbodása a fogyasztást — és ezért a termelés növelését — segíti elő, sok munkaerőt szív fel az automata berendezéseket gyártó ipar, nő a kereslet a magas szakképzettségű karbantartó munkások és műszakiak iránt stb.

Az automatizálás végső kihatása azonban a termelésre fordítandó munka jelentős hányadának **megtakarítása.** A profitért termelő társadalomban ez — még a munkaidő további csökkenése mellett is — **a munkanélküliség növekedéséhez kell hogy vezessen.**

3. A KIZSÁKMÁNYOLÁS FOKÁNAK TÁRSADALMI SZINTŰ ÉRTELMEZÉSE

a) A NEMZETI JÖVEDELEM TÁRSADALMI ELFECSÉRLÉSE

A nemzeti jövedelmet megtestesítő terméktömeg egy részét a tőkés társadalomban haszontalan módon fecsérlik el.

1. Bizonyos termékek **eleve olyan tárgyi alakban** jelennek meg, amelyek személyes szükségletek kielégítésére alkalmatlanok. A hadfelszerelési tárgyak (nem értve bele a katonák számára szükséges fogyasztási cikkeket), a tiszta forgalmi költségeknél példaként említett arany, pénztárgép, páncélszekrény stb. például sem közvetlenül, sem közvetve nem elégíthet ki személyes szükségleteket. Ezek megtermelését sajátos tulajdonviszonyok teszik szükségessé, e viszonyok „szükségleteit" elégítik ki.

2. Bizonyos termékek tárgyi formájuk szerint szolgálhatnák a személyes szükségletek kielégítését, mégis elfecsérlik őket. Az acéllemez például felhasználható újabb termelési eszközök, vagy közvetlenül valamilyen fogyasztási cikk előállítására, de készíthetnek belőle bombaköpenyt, páncélszekrényt stb. is. Az arany is lehet termelési eszköz, de ha a bankok pincéiben őrzik mint pénzfedezetet, akkor eleve improduktív formába merevítették. Az államapparátus, az erőszakszervezet fenntartása is a társadalmilag hasznos felhasználás elől von el olyan használati

értékeket, amelyek tárgyi formájuk alapján egyébként alkalmasak lennének a hasznos alkalmazásra.

3. Még rejtettebben jelentkezik a tulajdonviszonyok kiváltotta pazarlás azoknál a javaknál, amelyek fogyasztását — bár a személyes fogyasztásba kerülnek — mégis **pazarló felhasználásnak** kell tekintenünk. A „fogyasztói társadalom" értelmetlenül túlhajtott és mesterségesen felfokozott anyagi fogyasztásáról van szó. A tömegtermelésre berendezkedett hatalmas tőkés monopóliumok a kedvező szériák fenntartása érdekében mindent megtesznek. A modern lélektan legújabb eredményeit felhasználó, széles körű és állandó **reklámtevékenységükkel** (valójában itt a reklám egy sokkal szélesebb skálájú tevékenységet jelent — általában a fogyasztók közvetlen, de még inkább közvetett **befolyásolását** —, mint amit a reklám valaha kifejezett) sajátságos és tömegesen megjelenő fogyasztói magatartásformákat váltanak ki. Kialakul a XV. fejezetben már említett presztízsfogyasztás, a „szomszédnak fogyasztás". Bizonyos fogyasztási cikkek megszerzése, birtoklása presztízzsé válik, nem a szükségletkielégítés, hanem valamely társadalmi réteghez tartozás reprezentálása kívánja meg ezt a hivalkodó, „fitogtató" fogyasztást.

K: A nemzeti jövedelmen belül e három termékcsoport léte milyen problémákat vet fel a nemzeti jövedelem ismert, fogyasztási alap — felhalmozási alap felosztásával kapcsolatban?

V: A felhalmozási alapra és fogyasztási alapra történő felosztás eleve feltételezi, hogy a nemzeti jövedelem terméktömege közvetlenül vagy közvetve a személyes fogyasztást szolgálja. Csak a most vizsgált három jellemző termékcsoportot vizsgálva is látszik, hogy **ez a feltételezés hamis,** e termékek csak erőltetetten helyezhetők be akár a fogyasztási alap, akár a felhalmozási alap kategóriáiba.

Ez a kérdés fontos abból a szempontból is, hogy végeredményben a megtermelt gazdagságból mennyi jut a gazdagságot létrehozó dolgozókra. Így a társadalmi szintű kizsákmányolás értelmezése során ezt a körülményt is figyelembe kell venni. Most már visszatérhetünk feltett kérdésünkre: hogyan értelmezhető az értéktöbbletráta társadalmi szinten?

b) A TÁRSADALMI SZINTŰ V ÉS M NAGYSÁGÁNAK MEGHATÁROZÁSA

Mint láttuk, a tüzetesebb vizsgálat problematikussá tette egy sor terméknek akár a fogyasztási, akár a felhalmozási alapba történő besorolását. Hasonló nehézségekkel találkozunk az új értéket megtestesítő terméktömeg **v**-re és **m**-re történő megosztásánál is.

Ha a tőkés társadalom összjövedelmét csak e két kategóriába — a **v**-be és az **m**-be — akarjuk sorolni, akkor az anyagi szférán belül értelmezett produktív és improduktív munka aspektusából a feltett kérdésre igen egyszerű válasz adódna: mivel **minden improduktív** célra felhasznált termék **a produktív munkások munkájából származik,** ezért ezek értéke együtt alkotja az **m**-et. Így tehát **v**-nek csak az tekinthető reálértékben, amit a produktív munkások saját termékükből valóban el is fogyasztanak. A többi mások létfenntartását szolgálja, nem pedig az övékét, tehát ebben az értelemben mind az **m**-be tartozik. Elfogadhatjuk-e azonban az így értelmezett **m**-ből és **v**-ből szerkesztett $\frac{\mathbf{m}}{\mathbf{v}}$-rátát mint a kizsákmányolás fokának mutatóját?

Gondoljuk csak meg, hogy az improduktív foglalkozásúak részben úgy jutnak jövedelemhez, hogy a produktív munkás, aki gyógyíttatja magát, taníttatja gyermekét, moziba, színházba megy stb., az igénybe vett improduktív szolgáltatás fejében átengedi nekik **munkabérként megkapott jövedelmének egy részét.** Ha a kizsákmányolás fokának vizsgálatakor a **v**-hez csak azon anyagi javak értékét sorolnánk, amelyeket a produktív munkások valóban el is fogyasztanak, akkor arra a képtelen álláspontra jutnánk, hogy a munkások kizsákmányolása annál inkább nő, minél többet költenek a munkabérükből improduktív szolgáltatásokra.

Ha tehát a marxi értéktöbbletrátát társadalmi szinten olyan tőkés viszonyokra akarjuk konkretizálni, amikor már nagy súllyal szerepelnek az improduktív szolgáltatások, ugyanakkor az összjövedelem jelentős hányadát fecsérlik el társadalmilag haszontalan célokra, akkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a társadalmilag hasznos, de nem termelő szolgáltatásokból mennyit vesznek igénybe a **produktív dolgozók.**

E: Az eddigiek alapján határozza meg, mely javak értéke tartozik a társadalmi szinten értelmezett **v**-be?

V: **A v-be nemcsak azon javak értéke tartozik, amelyeket a produktív munkások valóban el is fogyasztanak, hanem azoké is, amelyeket improduktív szolgáltatások ellenében átengednek,** amikor bérük egy részén e szolgáltatásokat megvásárolják.

Tekintettel kell lennünk továbbá arra is, hogy az állami költségvetés a munkabérből nemcsak elvon — adó és egyéb befizetések révén —, hanem különböző címeken (ingyenes vagy kedvezményes gyógykezelés, családi pótlék, munkanélküli-segély stb.) vissza is juttat. A produktív munkások javára történő ilyen visszajuttatás szintén a **v**-be tartozik. Mindezek figyelembevételével a **v** és az **m** értelmezése a következő lesz.

A **v**-be tartozik értékben kifejezve:

— azon javak értéke, amelyeket a produktív munkások nominálbérükből megvásárolnak és elfogyasztanak;

— azon javak értéke, amelyeket a produktív munkások az improduktív munkát végzőknek átengednek, amikor bérük egy részén szolgáltatásaikat megvásárolják;

— az állami költségvetésből történő különböző juttatások a produktív munkások számára. Ezek is felfoghatók javak értékeként, és így az előző kettővel közös nevezőre hozhatók.

A v és a munkabér tehát tulajdonképpen nem esik egybe. Amikor azt mondjuk, hogy a munkásnak a munkaerő áru voltából következően annyit kell kapnia, amennyi a munkaerő normális újratermeléséhez elegendő, akkor ezt a tételt a munkás nettó (adómentes), ill. a juttatásokkal növelt jövedelmére kell értelmezni. A munkaerőre vonatkoztatva az értéktörvény követelménye nem az, hogy a nominálbérben kifejezett érték feleljen meg a munkaerő értékének, hanem **a bér mínusz a levonás, plusz a költségvetési juttatás.**

K: Hogyan határozhatnánk meg — javak értékében feloldva — a munkaerőáru értékét?

V: A produktív munkás által megszerzett, elfogyasztott javak, valamint az improduktív szolgáltatóknak a szolgáltatás fejében önként vagy költségvetési közvetítéssel átengedett javak értéke határozza meg a munkaerő értékét, ha ez a fogyasztási színvonal a munkaerő normális újratermelését biztosítja.

Ha a **v**-t az összjövedelmen belül meghatároztuk, akkor a maradék nem lehet más, mint a társadalmi szinten értelmezett **m**.

Az így meghatározott $\frac{\mathbf{m}}{\mathbf{v}}$ azonban még mindig problematikus lehet mint a **kizsákmányolás fokának** mutatója. Ez akkor derül ki, ha megnézzük, mely áruk értékösszege marad az **m** kategóriában.

1. Azoknak a javaknak az értéke, amelyeket a tőkések akár fogyasztás, akár a termelés bővítése céljából megvásárolnak, ill. amelyeket improduktív szolgáltatások vásárlása útján a szolgáltatóknak átengednek. Ha a tőkések a termelést bővítik, új munkaerő vásárlására is költenek. Természetesen ez is az össztársadalmi **m** része, hiszen ezt nem azok a munkások kapják vissza, akik a már rendelkezésre álló és elosztásra kerülő összjövedelmet létrehozták, hanem azok az új munkások, akik a következő periódusban termelik majd újra saját munkaerejük értékét, emellett értéktöbbletet is létrehozva.

2. Azoknak a javaknak az értéke, amelyeket az államapparátus fenntartására, az állami alkalmazottak (tisztviselők, rendőrök stb.) fogyasztására fordítanak az állami költségvetés közvetítésével. A burzsoá államhatalomnak ugyanis a munkásosztály nem részese, ez a hatalom a munkásosztály elnyomását szolgálja, ezért **az államapparátussal kapcsolatos minden kiadás az értéktöbblet sajátos felhasználása.**

3. Azoknak a javaknak az értéke, amelyeket a költségvetés közvetítésével **társadalmilag haszontalan célokra,** pl. hadikiadásokra fordítanak. Miként az új értéket megtestesítő termelési eszközöknek, ugyanúgy a fegyvereknek az értéke is az **m**-be tartozik tehát, a hadsereg személyes fogyasztására felhasznált javak értékével együtt.

4. Azoknak a javaknak az értéke, amelyeket a költségvetés révén végeredményben társadalmilag hasznos célokra fordítanak, de amelyek nem tekinthetők a munkaerő újratermelési költségeinek. Ilyen pl. a tudományos alapkutatásokra, a tudományos intézményekre, az űrkutatásra stb. fordított összeg.

5. Végül azon javak egy részének az értéke, amelyek a kereskedelmi alkalmazottaknak, illetőleg a pénzügyi szférában működő (bank-) tőke alkalmazottainak jutnak. A IX. fejezetben már részletesen tárgyaltuk, hogy az áru értékének realizálásával kapcsolatos forgalmi szférában jórészt improduktív tevékenység folyik, tehát az itt működő tőkések alkalmazottai sem a saját maguk által megtermelt értékből kapják jövedelmüket,

és ugyanakkor zömében nem a produktív munkásoknak nyújtanak szolgáltatást.

A fenti — nem is teljes — felsorolásból látható, hogy az **m**-kategóriába igen különböző rendeltetésű termékek értéke került. És ha jól meggondoljuk, a hadfelszerelési tárgyaknak, a fegyvereknek az előállítása már mint **termelési folyamat is pazarlás,** a termelési eszközök és a munkaerő egy részének a dolog lényegét tekintve **improduktív** felhasználása.

Ha a tartalmat nézzük, akkor kiderül, hogy a hadiiparban működő tőkések és az itt dolgozó munkások végeredményben úgy jutnak valóságos jövedelemhez, hogy az állam a valóban produktív területekről elvont adókból megvásárolja a fegyvereket, és ezzel lehetővé teszi, hogy a hadiipari tőkések termelési eszközöket és fogyasztási cikkeket, a hadiipari munkások pedig létfenntartási javakat vásároljanak. Így bizonyos értelemben még azt is mondhatjuk, hogy végeredményben **a munkások egy része is a valóban produktív munkások által termelt m-ből él.**

Nem lenne tartalmatlan tehát egy olyan értéktöbbletráta számítása sem, amelyet a **valóban produktív** területeken alkalmazott munkasok szempontjából értelmeznénk. Azokra a munkásokra gondolunk, akik termelési eszközöket, fogyasztási cikkeket és az ezek közé nem sorolható, de társadalmilag hasznos felhasználásra kerülő javakat (pl. a tudományos alapkutatások, az űrkutatás eszközeit stb.) állítják elő. Kétségtelen azonban, hogy az e munkások szempontjából értelmezett értéktöbbletráta nem a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak jövedelmeit állítaná szembe, így ezt társadalmi szintű **kizsákmányolási rátának** tekinteni legalábbis nem volna egyértelmű. Mind a hadiipari munkásokat, mind a forgalmi szférában működő tőke kisfizetésű improduktív alkalmazottait — bár ez utóbbiak semmilyen vonatkozásban nem hoznak létre új értéket — a munkásosztályhoz kell sorolnunk.

A kérdés tehát valóban igen bonyolult. A fő problémát az okozza, hogy a kizsákmányolás értelmezésekor még nagyon elvont modellben gondolkodtunk, nem számoltunk például a hadiipari munkások sajátos helyzetével, akik nem tekinthetők kizsákmányolónak, de ugyanakkor — mivel nem hoznak létre értéket — mégis a **kizsákmányolásból** élnek. Akár az **m**-be, akár a **v**-be számítjuk tehát bérüket, nem lesz problémamentes a megoldásuk. A munkásosztályhoz tartozásuk alapján mégis indokoltabbnak tartjuk bérüknek a **v**-be való sorolását. Furcsa lenne, a kifejezés eredeti értelmével fordulna szembe egy

olyan kizsákmányolási ráta, melyben a hadiipari munkások bérnövekedése a kizsákmányolás növekedését eredményezné.

K: Végeredményben mit tekintsünk **v**-nek, ha a társadalmi szintű kizsákmányolási rátát keressük?

V: Célszerű a **v**-be sorolni valamennyi tőkés vállalkozás munkásainak vagy a munkásosztályhoz sorolható alkalmazottainak a jövedelmét. (A jövedelmet a fenti „nettó" értelemben használva, amikor is a bért csökkentik a külső levonások és növelik a költségvetési juttatások.)

Végeredményben ez az az értéktömeg, amelyet a tőkésosztály a munkásosztálynak kénytelen kifizetni, tehát a nemzeti jövedelemből ezt le kell vonni, és az így kapott maradvány lesz az **m**. Az ilyen megfontolások alapján képzett $\frac{\mathbf{m}}{\mathbf{v}}$ ráta már abban az értelemben is a kizsákmányolás fokának mutatója, hogy benne az **m**-mel a munkásosztály jövedelmét állítottuk szembe.

4. A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETÉT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A munkásosztály helyzetének vizsgálatakor mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy **a tőke és a munka között kibékíthetetlen ellentét van,** a munkásosztály — mint megmutattuk — a tőke tartozéka, helyzetét is alapvetően ez határozza meg. A tőkésosztály és a munkásosztály állandó **harcban** áll egymással, s e harcban a munkásosztály a tőkével szemben helyzeti hátrányban van. A tőke önszántából a munkásosztály javára semmilyen engedményt nem hajlandó tenni. Azok az eredmények, amelyeket a munkásosztály gazdasági téren elér, szívós **gazdasági-politikai harc eredményei.**

a) A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE KOMPLEX VIZSGÁLATÁNAK ALAPVETŐ SZEMPONTJAI

A munkásosztály helyzetének elemzésekor figyelembe kell venni az állammonopolista kapitalizmus szerepét is. A tőkésállam a kapitalizmus megmentése érdekében tudatosan tesz olyan intézkedéseket — az egyes tőkés profitszempontjaival szemben is —, amelyek a piac növekedését, az életszínvonal szabályo-

zását eredményezik. A tőkésállam ez irányú cselekvését erősen befolyásolja az a körülmény is, hogy ma már létezik és egyre erősödik a **szocialista tábor.**

Ma a munkásosztály helyzete súlyosabb politikai tényezőként esik latba a kapitalizmusban, mint korábban. Vizsgálatánál tehát arra is tekintettel kell lennünk, hogy milyen időszakot vizsgálunk, hogy a szóban forgó időszakban hogyan változnak a külső és belső viszonyok hatására a tőkés termelési mód törvényszerűségeinek érvényesülési formái. Alapkérdésünkben tulajdonképpen azt vizsgáljuk, hogy a tőkés világ egészében milyen a munkásosztály helyzete. Erre helyes választ csak úgy kaphatunk, ha külön-külön megvizsgáljuk az egyes tőkésországok munkásosztályának a helyzetét. Ezeknél a részletvizsgálatoknál szem előtt kell tartanunk például azt is, hogy valamely fejlett tőkésország burzsoáziája sokszor éppen annak révén tud többet adni saját munkásosztályának, hogy más országok munkásainak rovására gazdagodott meg. Nem szabad tehát sem a legfejlettebb, sem a legelmaradottabb országok viszonyait egyoldalúan elemezni és ebből elhamarkodott következtetésre jutni.

A munkásosztály helyzetéről továbbá csak úgy kaphatunk valósághű képet, ha azt nem egy, hanem **sok ismérv** alapján elemezzük, mindenekelőtt az alapvető, a munkásosztály helyzetét leginkább meghatározó tényezőket téve vizsgálat tárgyává. Szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a munkásosztály helyzetét jellemző valamely ismérv kedvező alakulását részben vagy egészen kiegyenlítheti egy másik tényező kedvezőtlen alakulása, és fordítva. Olyan ismérveket is mérlegelnünk kell ugyanakkor, amelyek jó része számszerűleg nem mérhető, vagy mérhető ugyan, de ehhez nem állnak rendelkezésünkre megfelelő adatok. De feltéve, hogy valamennyi vizsgált ismérv mérhető, és a megfelelő adatok is rendelkezésre állnak, ebben az esetben:

K: Készíthetünk-e egyetlen olyan indexet, amely aggregáltan képet adna a munkásosztály helyzetének alakulásáról?

R: Vegyük például azt az esetet, hogy valamennyi részmutató helyzetjavulást, ill. romlást mutat. Akkor egyértelműen eldönthető, hogy a munkásosztály helyzete javult, ill. rosszabbodott. De mi a helyzet, ha ez nem így van?

V: Ha az említett tényezők egy része javulást, más részük romlást mutat, akkor annak eldöntése is nagyon problematikus legtöbbször (és csak konkrét mérlegelés eredménye lehet), hogy a munkásosztály helyzete egyáltalán javult-e vagy rosszabbodott. Ha pedig még a változás **iránya** sem dönthető el egyértelműen, akkor hogyan lehetne megállapítani annak mértékét!

A munkásosztály helyzetét, ill. helyzetének változását vizsgálhatjuk önmagában, folyamatában, úgy, hogy nem hasonlítjuk össze a tőkésosztály, ill. más — a munkásosztályon kívüli — társadalmi rétegek helyzetével. Ebben az esetben a munkásosztály helyzetének változását **abszolút** értelemben szemléljük.

Elemzésünk lehet azonban **relatív** értelmű is, amikor — az előbbi módszerrel ellentétben — a munkásosztály helyzetének alakulását mindenekelőtt a tőkésosztály jövedelmi és vagyoni helyzetének, valamint más társadalmi rétegek életszínvonalának változásával vetjük egybe.[3]

b) A MUNKÁSOSZTÁLY ABSZOLÚT HELYZETÉNEK VIZSGÁLATA

A munkásosztály helyzetét tükröző tényezőket **önmagukban** vizsgálva tehát a munkásosztály abszolút helyzetéről kapunk képet. Ebben az esetben a következő tényezőket vizsgáljuk: munkanélküliség, reálbér, közvetlen munkakörülmények, egészségügyi, szociális és kulturális helyzet.

1. **A munkanélküliség alakulásával** kapcsolatos tényeket röviden a következőkben foglaljuk össze.

Láttuk, hogy a kapitalizmus egészében a munkanélküli tartaléksereg szükségképpen **mindig** jelen volt. Időnként, különösen a túltermelési válságok és depressziók idején — de néha több újratermelési ciklust magában foglaló hosszabb időszakban is — jelentősen megnő a munkanélküliek tömege. Ha a korlátozott időtartamra folyósított munkanélküli-segélyek nem elegendőek vagy lejártak, a munkásosztály dolgozó része jövedelmének terhére kénytelen a munka nélküli családtagok eltartásáról gondoskodni. A munkanélküliség növekedésével erősen fokozódott az amúgy is mindig meglevő létbizonytalanság.

[3] A marxista közgazdászok egy része az **abszolút** és **relatív** helyzetnek ezt a megkülönböztetését elveti, más részük pedig nem az itt leírt módon értelmezi. Az ezzel kapcsolatos vitás kérdésekre később még visszatérünk.

A munkanélküliség napjainkban is súlyos létbizonytalansági tényező, még a fejlett tőkésországokban is. Az 1973—1975. évi válság idején az Egyesült Államokban a munkanélkuliek száma meghaladta a 8 milliót (az összes foglalkoztatott 8,4%-a), de egymillió felett volt Angliában, a Német Szövetségi Köztársaságban és Japánban is. Riasztó és új jelenség, hogy a munkanélküliek száma a megélénkulés időszakában sem csökkent és napjainkban is a tőkesországok legsúlyosabb problémáinak egyike.

Ha rövidebb vagy hosszabb időszakot alapul véve azt tapasztaljuk, hogy a munkanélküliség egy korábbi időponthoz (időszakhoz) képest megnövekedett, akkor minden egyéb körülményt változatlannak véve, a munkásosztály helyzete abszolút értelemben hogyan alakult?

2. A másik igen lényeges tényező a munkásosztály abszolút helyzetének alakulásában a **reálbér változása.** Azt, hogy a munkások keresetéből eltartott családtagok száma hogyan változik, itt figyelmen kívül hagyjuk, csak a dolgozó munkások keresetének reálértékét vizsgáljuk. Az eltartott családtagok számának figyelembevétele már a **reáljövedelem** vizsgálatához tartozik. Ennek elemzésénél a munkások minden forrásból — pl. a munkanélküli-segélyből, más szociális és kulturális juttatásokból — származó összes jövedelmét kell viszonyítanunk a munkáscsalád létszámához. Látható tehát, hogy a reálbér és a reáljövedelem **nem esik egybe.**

Kétségtelen, hogy a tőkés — a profitért folyó harc következtében — mindig arra törekszik, hogy a munkabéreket lenyomja. A konkurrenciaharcban a tőkések helyzete objektíve olyan, hogy a bérek visszaszorításában, növekedésének fékezésében vagy éppen a bércsökkentésben is versenyezniük kell egymással. Aki több bért fizet, mint mások, az alacsonyabb profitrátát ér el, és a konkurrenciában hátrányba kerül. A tőkés tehát a maga jószántából semmi esetre sem emeli a munkabért.

A tőkés termelésnek az is **objektív követelménye** azonban, hogy a profit biztosítása érdekében gondoskodnia kell a növekvő tömegű áru eladásáról. Mivel a munkásosztály a fogyasztási cikkek jelentős hányadát vásárolja, felmerül a kérdés: hogyan kell alakulniuk a reálbéreknek, ha a kapitalizmusban nő a termelés technikai színvonala és emelkedik a munka termelékenysége? A megnövekedett termékmennyiséggel szemben — történelmileg vizsgálva — megfelelően megnövekedett vásárlóerőnek kell állnia.

Milyen csatornákon át realizálódhat a megnövekedett terméktömeg? Lehetséges, hogy a termelékenység növekedésének

eredményét elnyeli az a sajátos termelési szféra, amely — mint ezt már részletesen tárgyaltuk — olyan javakat állít elő, amelyek sem nem termelési eszközök, sem nem fogyasztási cikkek. Ha a munka termelékenységének emelkedése csak az ilyen termékek mennyiségét növeli, akkor sem a tőkésosztály, sem a munkásosztály, sem más társadalmi rétegek számára nem keletkezett több hasznos termék.

K: Tegyük fel, hogy a népesség számában és az elosztás arányaiban sem történt változás. Mit állapíthatunk meg a munkabérek, profitok és egyéb jövedelmek reálértékének alakulásáról, ha feltesszük, hogy a termelékenység növekedésének eredményeképpen csak az említett szféra terméktömege növekszik?

V: A megtermelt összes termék realizálása ebben az esetben reálértékben azonos nagyságú munkabérek, profitok és egyéb jövedelmek realizálását foglalja magában.

Lehetséges, hogy a termelékenység növekedése csak a termelési eszközök (az I. osztály) termelésének gyorsabb növekedését biztosítja. Ennek alapján gondolta pl. Tugan-Baranovszkij, a legális marxizmus egyik fő képviselője, hogy a fogyasztás növekedése a kapitalizmusban lényegtelen, a realizáláshoz elég, ha több szenet és vasat termelnek, csupán azért, hogy ezzel még több szenet és vasat termeljenek. Lenin rámutatott, hogy ez az összefüggés valóban érvényesülhet **rövidebb** időszakban, de a termelés és a fogyasztás végső fokon a kapitalizmusban is összefügg. **Közvetlenül** a profitért, de végső fokon mégis a fogyasztás számára termelnek a tőkések is. Bármily hosszú az átfutási idő, a termelési eszközök felhasználásával előbb-utóbb fogyasztási cikkeket állítanak elő. Tisztán a termelési eszközök realizálása tehát csak rövid távon (pontosabban a termékek átfutási ideje által behatárolt távon) érvényesülhet, csak rövid távon folyhat „termelés a termelésért".

Ha a termelékenység emelkedése végeredményben megnöveli a fogyasztási cikkek tömegét, akkor a növekvő tömegű fogyasztási cikkek a következő módokon realizálhatók:

— megfelelően nő a tőkések fogyasztása;
— a nagyobb tömegű fogyasztási cikkből több jut a munkásosztálynak;
— megnő azon rétegek fogyasztása, amelyek nem tartoznak sem a tőkésosztályhoz, sem a munkásosztályhoz.

Elvileg elképzelhető az is, hogy a termelékenység növekedéséből keletkezett termékszaporulat a felsoroltak közül kizárólag egyetlen változat szerint realizálódik. **A gyakorlatban** azonban **nem létezik** olyan mechanizmus, amely **kizárólag** csak az egyik vagy csak a másik realizálási változatot juttatná érvényre. Ha nem szükségszerű, sőt nem is valószínű, hogy **tisztán** valamelyik realizálási változat érvényesüljön:

K: Milyen következtetést vonhatunk le a reálbér alakulásának tendenciájára vonatkozóan?

V: A megnövekedett terméktömeg realizálásának szükséges feltétele **a reálbér emelkedése** is.

Vagyis a reálbérek emelkedése mint a termelőerők növekedésének következménye, hosszú idő alatt törvényszerű. Rövidebb periódusokban azonban a reálbér gyakran süllyed. Ez nemcsak a gazdaság stagnálásának vagy visszaesésének a következménye, mert rövidebb periódusban a bővített újratermelés végbemehet, és gyakran végbe is megy a reálbérek növekedése nélkül is. Ahhoz, hogy az átlagmunkás szokásszerű fogyasztásának összetétele és volumene megváltozzék, és ez a megváltozott fogyasztási színvonal a munkaerő értékének szabályozójává váljék, hosszabb időszak szükséges. A kizsákmányolás mindig korlátozza a munkások fogyasztási színvonalának emelkedését. Emellett — mint már rámutattunk — a termelőerők igen nagy részét fecsérlik el improduktív módon, és ez is erősen fékezi a reálbér növekedését.

A reálbér-összehasonlítás hosszú időre visszamenőleg **nagyon** nehéz, egészen pontos számítás pedig lehetetlen. A reálbér hosszú idő alatti növekedése még a fejlett tőkésországok esetében sem egyenletes, általában igen lassú ütemű, és időnként a már elért színvonal abszolúte is csökken. Azokban az időszakokban, amikor a reálbér süllyedő irányzatú (válság, háború stb.), a munkásosztály helyzete **abszolút módon rosszabbodik.**

A munkásosztály abszolút helyzete szempontjából fontos **a közvetlen munkakörülmények** vizsgálata is. Ezek közé tartozik **a munkanap hossza, a munka intenzitásának foka, a munkahely egészségügyi és balesetvédelmi ellátottsága** stb.

Ismeretes, hogy a munkásosztálynak sikerült kivívnia a munkanap lényeges megrövidítését. A **munkaintenzitás** azonban ma lényegesen nagyobb, mint amilyen a 12—14 órás munkanapok idejében volt. Az intenzitás fokozásának részben előfeltétele is

a munkanap megrövidítése. Az intenzitás növekedésének számszerű mérésére egyelőre nem rendelkezünk megfelelő módszerrel. Tudjuk, hogy a termelékenység elméleti mutatója: $\frac{\text{termékmennyiség}}{\text{munkamennyiség}}$, az intenzitásé: $\frac{\text{munkamennyiség}}{\text{munkaidő}}$, de a munkamennyiséget mérni nem tudjuk, így mindkét fogalom gyakorlati mérőszáma: $\frac{\text{termékmennyiség}}{\text{munkaidő}}$. Ez már azt is jelenti azonban, hogy két, tartalmában élesen különböző jelenség ugyanabban a mutatóban, keveredve jelentkezik.

Jobb mutató nem lévén, az intenzitás változására szokás a baleseti és a munkarokkantsági statisztikából is következtetni. A balesetek számát azonban nemcsak a munkaintenzitás foka, hanem sok más körülmény is befolyásolja, bár növekedésében kétségkívül jelentős a szerepe az intenzitás nagymérvű fokozódásának.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy a technikai haladás és a munkaintenzitás növekedése között a kapitalizmusban sem **egyértelmű** az összefüggés. Vannak a technika fejlődésének olyan irányzatai is, amelyek nem növelik, sőt esetleg egyenesen csökkentik a munka intenzitását. Bizonyos esetekben pedig fizikai tekintetben csökken, de szellemi vonatkozásban erősen megnő a munka intenzitása, ami mindenekelőtt az idegrendszert veszi jobban igénybe.

Ha a munka intenzitása az egészség-e káros fokra emelkedik — s emiatt a munkás idő előtt megöregszik, tönkremegy —, akkor abszolút értelemben mindenképpen **romlott** a helyzete, bármilyen magas bért kap, vagy bármilyen mértékben javulnak is egyéb munkakörülményei. Ilyen rendkívül magas munkaintenzitásra pedig a kapitalizmusban nem egy példa akad.

K: Miért indokolt ebben az esetben **egy** tényező romlásából **az egész abszolút helyzet** romlására következtetni?

V: Azért, mert ha a nagyfokú intenzitás miatt a munkás fizikailag, idegileg megrokkan, hiába kap magasabb bért vagy javulnak egyéb munkakörülményei, egészségét ez már nem állítja helyre.

A munkások közvetlen munkakörülményeibe sorolt többi tényező vizsgálatára e helyütt nincs módunk kitérni. Ismeretes

azonban, hogy a munkásosztálynak ezek vonatkozásában is sikerült kisebb-nagyobb javulást kiharcolnia.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy hosszabb idő alatt a munkás helyzete a közvetlen munkakörülményeit meghatározó tényezők közül a munka intenzitását tekintve általánosságban rosszabbodott, a többi tényező vonatkozásában pedig javult. Egyes esetekben a munka intenzitása olyan magas fokra emelkedik, hogy a többi tényező javulása azt nem tudja kiegyenlíteni, ez azonban nem tekinthető általános jelenségnek.

A munkásosztály egészségügyi, szociális és kulturális helyzetének vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy az orvostudomány és általában az egészségügyi kultúra igen nagyot fejlődött a kapitalizmus kezdeti időszakához képest. Hatékony gyógyszereket találtak fel, amelyekkel sok, korábban gyógyíthatatlannak vélt betegség gyógyítható, megszüntették a tömeges járványokat. Kétségtelen, hogy az általános egészségügy terén elért ezen eredmények a munkásosztály életében is éreztetik hatásukat. Abszolút értelemben ma jobb a munkások orvosi, egészségügyi ellátása, mint mondjuk száz évvel ezelőtt.

A különböző tőkésországokban azonban igen eltérő a kép a szociális intézkedések vonatkozásában. A fejlett tőkésországokban is jórészt csak a második világháború utáni kedvezőbb gazdasági és politikai körülmények között sikerült a munkásosztálynak e tekintetben jelentősebb eredményeket elérnie. De még sok vonatkozásban megoldatlanok e problémák.

Az Egyesült Államokban például — a legfejlettebb tőkésországban — nincs számottevő állami betegbiztosítás. Magánbiztosítóknál kell a dolgozóknak egészségügyi biztosítást kötniük. Emiatt az alacsonyabb jövedelmű munkáscsaládokban még egy könnyebb betegség is súlyos anyagi problémát okoz, különösen akkor, ha egyben munkabérkieséssel is jár.

A meglevő szociális juttatások legnagyobb részét is bérlevonásokból fedezik a tőkésországok többségében. Ha viszont nem csupán a legfejlettebb tőkésországokat nézzük, hanem a tőkés világ elmaradott területeit is, akkor még sokkal rosszabb helyzet tárul elénk. Ezeken a területeken a hosszú gyarmati elnyomás miatti elmaradást csak igen lassan lehet behozni, mert a szociális és kulturális célokra fordítható összegből egyszerre kell fedezni az új létesítmények beruházásait, az orvosképzés költségeit, a városok és falvak egészséges ivóvízzel való ellátását stb.

Egészében nézve kulturális téren is történt — lassú és egyenlőtlen — előrelépés a kapitalizmusban. Ma a munkásosztály ál-

talános műveltségi színvonala magasabb, mint sok évvel ezelőtt volt.

K: Az általános műveltségi színvonal emelése miért és milyen mértékben érdeke a tőkének?

R: Gondoljon a modern kor termelési eszközeire!

V: A modern technikát nem tudnák azok a munkások kiszolgálni, akik régen a céhekben dolgoztak. A modern technika magasabb képzettséget kíván. A tőke a munkások kulturális színvonalának emelését is a **profitérdekeknek** rendeli alá.

A munkásosztály abszolút helyzetét meghatározó egyes ismérvek alapján tehát az eddig elmondottakból az alábbi következtetés vonható le.

A kapitalizmus egészét tekintve, hosszú idő alatt a munkásosztály helyzete — elsősorban **szervezett harcának** eredményeként — abszolút értelemben lassan javul. Ez a javulás a különböző országokban nagyon egyenlőtlen, és időnként **abszolút rosszabbodás** szakítja félbe. A munkásosztály helyzetének jelentős abszolút rosszabbodása következik be a túltermelési válságok, depressziók és a kapitalizmus viszonyaiból következő háborúk, kiváltképpen világháborúk idején.

Miközben megállapíthatjuk, hogy a kapitalizmusban a munkásosztály helyzete abszolút rosszabbodásának tendenciája csak **időnként** válik uralkodóvá, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a kapitalizmus mind a mai napig **nem számolta fel a nyomort,** még a **legfejlettebb tőkésországokban sem.** Az Egyesült Államokban például a nem szervezett mezőgazdasági vándormunkások, az ugyancsak szervezetlen alkalmi munkások, valamint az ún. „depressziós iparágakból" elbocsátott munkások nagy része a szó szoros értelmében nyomorban él, nem is beszélve az ellátatlan, szociális segélyekből tengődő öregekről. Mindez olyan országban, amely a termelőerők fejlettsége tekintetében élen járó.

Ily módon az Egyesült Államok elnökei is kénytelenek időnként „hadat üzenni" a szegénységnek. Kifejezetten a nyomor felszámolásának szükségességéről beszélnek. F. D. Roosevelt elnök mondta 1939-ben: „Ötmillió család nyomornegyedekben lakik, hárommillió család kénytelen a lakását másokkal megosztani!" J. F. Kennedy 1961-ben a Kongresszushoz intézett

üzenetében arról beszélt, hogy „a munkanélküliek egynyolcada jóformán minden remény nélkül él abban a kb. száz körzetben, ahol különösen nagy a nyomor. Huszonötmillió amerikai olyan lakásokban él, amelyek nem felelnek meg az előírásoknak ... A középiskoláinkat elvégző, legszebb reményre jogosító diákok harmadrésze anyagi nehézségek miatt nem tanulhat tovább ..." L. B. Johnson elnök is meghirdette „a szegénység elleni hadjáratot", és 1964-ben kijelentette, hogy több mint kilencmillió család nyomorog. Hasonló célkitűzések találhatók Carter elnök programjában is.

Ha kapitalizmus és a nyomor összefüggéseinek vizsgálatát nem szűkítjük le csupán a legfejlettebb tőkésországok munkásosztályainak élet- és munkakörülményeire, hanem bevonjuk a vizsgálódásba a közepesen fejlett tőkésországok és a volt gyarmatok népei életszínvonalának alakulását is, akkor valóban megdöbbentő kép tárul elénk. A fejlődő országok helyzete — mint azt a XIII. fejezetben láttuk — világosan megmutatja, hogy a tőke önszántából egyáltalán nem osztogatta a jólétet, a kultúrát. Ezeken a területeken még mindig analfabéta a népesség jó része. Ugyanakkor a FAO vizsgálatai szerint a kapitalista világ lakosságának mintegy 70%-a rosszul táplálkozik, és kb. 45%-uk egyenesen éhségszínvonalon él. Az elmaradott területeken a rendkívül alacsony kalóriafogyasztás mellett különösen rossz a helyzet az állati fehérje fogyasztása terén.

Mindez jól mutatja, hogy **nem elég csupán a fejlett tőkésországok szervezett munkásosztályának élet- és munkakörülményeit vizsgálni,** ha reális képet akarunk kapni arról, hogy a tőke uralma alatt hogyan alakul a dolgozók életszínvonala. A kérdést szélesebb értelemben is fel kell vetnünk: mit tett a kapitalizmus egész fennállása idején a szegénység, a nyomor felszámolása érdekében? Ahhoz nem fér kétség, hogy jóval kevesebbet, mint amire anyagi erejéből futotta volna. Nem is lehet ez másként egy olyan termelési módban, amelyben a gazdasági cselekvés fő mozgatója és célja a profit növelése, nem pedig az általános jólét megteremtése.

c) A MUNKÁSOSZTÁLY RELATÍV HELYZETÉNEK VIZSGÁLATA

A munkásosztály **relatív** helyzetének vizsgálatánál a munkásosztály helyzetének alakulását nem önmagában nézzük, hanem összehasonlítjuk a tőkésosztály vagy más társadalmi rétegek helyzetének alakulásával. Az összehasonlítást három tényező

alapján végezzük: a nemzeti jövedelemből való részesedés, a nemzeti vagyonból való részesedés, valamint a munkásosztály fogyasztási színvonala és szükségletei közötti különbség alapján.

A munkásosztály relatív helyzete alakulásának **egyik** legfontosabb mutatója a **nemzeti jövedelemből való részesedés.** Az utóbbi időben a burzsoá közgazdászok és a revizionisták azt bizonygatják, hogy a kapitalizmusban fordulat következett be a jövedelemelosztásban, és ma már nem a jövedelmek polarizációjának növekedése, hanem a jövedelmek kiegyenlítődése az uralkodó tendencia. Az osztályellentétek ezért a kapitalizmusban elsimulóban vannak, és nem éleződnek. Az ilyen állításokat természetesen igyekeznek statisztikai adatokkal is alátámasztani. A burzsoá adatszolgáltatás azonban e tekintetben olyan, hogy abból csaknem lehetetlen a valóságnak megfelelő tendenciákat kiolvasni. A valóság meghamisításának több lehetősége kínálkozik, és ezzel élnek is mind a reformisták, mind a burzsoá szociológusok. Íme néhány a lehetőségek közül.

1. Szembeállítják a **tulajdonból** eredő jövedelmeket a **bérekkel** és a **fizetésekkel.** Ha el is tekintünk attól, hogy a tulajdonból a kapitalizmusban nemcsak a tőkéseknek lehet jövedelmük, az mindenképpen jelentősen meghamisítja az így nyert képet, hogy a bérekben és a fizetésekben **nemcsak a munkabérek** szerepelnek. Számításba veszik a bérek és fizetések rovatban a mammutfizetéseket is, pl. a tőkésvállalatok igazgatóinak, a tanácsadóknak, menedzsereknek havi „bérét", amely egyértelműen az **értéktöbblet része.** A statisztikában tehát értéktöbblet jellegű jövedelmek a bérek és fizetések között szerepelnek.

K: Milyen torzítást jelent ez?

V: Azt, hogy a profitok a valóságosnál kisebbnek, a bérek és fizetések annál nagyobbnak tűnnek.

2. Ha nem társadalmi rétegek, hanem jövedelemkategóriák szerint készülnek a jövedelmi kimutatások, akkor a magasabb kategóriákban szereplők jövedelmei jelentősen csökkentett mértékben szerepelnek, mert a profitokat és a különböző szabad foglalkozásúak óriási jövedelmeit az adózás alapjául szolgáló bevallások szerint veszik számításba. Ezek a bevallások azonban nem tartalmazzák a felső kategóriák valóságos jövedelmeit, amelyet azok különböző módszerekkel eltitkolnak. Ilyen hatékony módszer, hogy a személyes jövedelmek elköltését vállalati

költségként tüntetik fel. Az igazgatók például jachtokat, magánrepülőgépeket és vasúti különkocsikat használhatnak, utazásokat tehetnek egzotikus fürdőhelyekre, ragyogó estélyeket adhatnak — s mindezt a részvénytársaság költségén.

Hozzájárul még ehhez a jövedelemre vonatkozó statisztikai adatszolgáltatás egyszerű megtagadása, illetőleg a hiányos jövedelembevallás.

3. A burzsoá jövedelemstatisztika további hamisítása, hogy a nemzeti jövedelemből való részesedés változásának vizsgálatakor nem veszi tekintetbe a foglalkoztatottságban bekövetkező változásokat. Világos, hogy olyan időszakban, amikor például a munkanélküliség csökken, a bérjövedelem részarányának változásában szerepet játszik a foglalkoztatottság növekedése. Bár a különböző kategóriák **fejenkénti jövedelme** változatlan, a bérből élők számának növekedése miatt a bérek együttes tömege nő. Ez pedig semmiképpen nem tekinthető a jövedelemelosztás aránytalansága csökkenésének, mert az egyes munkások az általuk termelt új érték **ugyanakkora hányadát** kapják vissza bér formájában, mint azelőtt.

Bekövetkezhetik az ilyen természetű aránynövekedés hosszabb periódusban is anélkül, hogy csökkenne az aránytalanság a fejenkénti jövedelemrészesedés tekintetében. A kapitalizmus általános tendenciája ugyanis az, hogy a tőke kiszorítja a nem tőkés termelőket, és növeli a bérből és fizetésből élők arányát. Ezért azt figyelhetjük meg, hogy a tőkés árutermelés növekedése gyorsabb az össztermelés növekedésénél.

K: Ennek alapján mutassuk meg, milyen szerepet játszik a bérből és fizetésből élők népességen belüli súlyának megnövekedése a bérek és fizetések összjövedelmen belüli arányának növekedésében.

V: Ha a tőkés árutermelés gyorsabban nő, mint az össztermelés, akkor biztos, hogy a bérek és jövedelmek összjövedelmen belüli arányának növekedését **legalábbis részben** a bérből és fizetésből élők népességen belüli súlyának a növekedése okozza.

Ezzel magyarázható elsősorban, hogy pl. 1953 és 1963 között a legtöbb tőkésországban a bérek és fizetések évi átlagos növekedési üteme magasabb volt a nemzeti jövedelem átlagos növekedési üteménél. Ez az ütemkülönbség a fejlett tőkésország-

gok esetében kisebb, mivel ezekben már jóval alacsonyabb a proletarizálható kistermelők számaránya.

A munkásosztály relatív helyzetének a vizsgálatához tehát egyáltalán **nem elég a bérek együttes összegét vizsgálni, elsősorban az egy főre jutó jövedelmek arányának változását kell nézni.**

A munkásosztály relatív helyzete alakulásának **második** fontos mutatója **a nemzeti vagyonból való részesedés.** A nemzeti vagyon — mint tudjuk — a javaknak azt a mennyiségét jelenti, amely valamely társadalomban egy adott időpontban rendelkezésre áll. (Beleértve a termelt javakat és a feltárt — birtokba vett — természeti erőforrásokat is.)

Már volt szó arról, hogy a kapitalizmusban a munkásosztály bére nem lehet magasabb annál, amit mindenkori szükségleteinek megfelelően fogyasztási cikkekre el is költ. A munkás tehát nem halmozhatja fel jövedelmét, így mindig a tőke kiszolgáltatottja marad. Ez a helyzet még akkor is fennáll, ha a nemzeti jövedelem elosztásának aránytalansága nem fokozódik. A tőkésosztály **változatlan arányú** részesedése esetén is annyit kap a nemzeti jövedelemből, hogy annak egy részét tőkeként felhalmozhatja, vagy időlegesen el nem költött személyes jövedelemként kinccsé változtathatja.

K: Milyen következtetést vonhatunk le az előbb említettek alapján a munkásosztály és tőkésosztály vagyoni helyzete arányának alakulására?

R: Láttuk, hogy a munkásosztály bére nem ad módot a munkás számára felhalmozásra, a tőkésosztály viszont lényegében állanóan felhalmozhat, növelheti tőkéjét.

V: Ezek a jelenségek arra mutatnak, hogy szinte állandóan nő a munkásosztály és tőkésosztály vagyoni helyzetének aránytalansága.

A nemzeti vagyon egészének osztályok szerinti megoszlásáról nem rendelkezünk megfelelő adatokkal. A rendelkezésünkre álló forrásokból annyit azonban megállapíthatunk, hogy a megtakarítások megoszlásának egyenlőtlensége jóval nagyobb a jövedelemelosztás aránytalanságánál, és ez az egyenlőtlenség **nem csökken** az alacsony jövedelmű kategóriák reáljövedelmének az utóbbi időben végbement emelkedése ellenére sem. Ez annak logikus következménye, hogy az alacsonyabb jövedelmű

kategóriák alapvető szükségleteik kielégítésére kénytelenek a **teljes jövedelmüket elkölteni.**

A nemzeti vagyonból való részesedés kérdésénél kell tárgyalnunk azt a divatos burzsoá elméletet is, miszerint az Egyesült Államokban a részvénytulajdon megoszlása jelentősen megváltozott az alacsony és közepes jövedelműek javára. Ezzel szemben az igazság az (lásd **G. Kolko:** Vagyon és hatalom Amerikában. Kossuth Könyvkiadó 1965. 56. old.), hogy a részvénytulajdon koncentrációja 1929 óta lényegében nem változott. A részvénytulajdonosok a lakosságnak még $10^0/_0$-át sem teszik ki, s e csekély kisebbségen belül még jóval csekélyebb hányad tartja kézben **a részvények zömét.**

Már Lenin rámutatott, hogy a munkásosztály helyzetének jellemzésekor tekintettel kell lenni **a munkásosztály növekvő szükségleteire és kielégítettségi fokára** is. Az utóbbi években a marxista szerzők nagy része kiemeli, hogy ellentmondás áll fenn a munkásosztály mai — a termelőerők adott foka által megszabott — szükségletei és a szükségletek kielégítésének (a munkásosztály fogyasztásának) a színvonala között.

A szükségletek kielégítettségi fokának értelmezése és időbeli alakulása tekintetében az álláspontok azonban még nem egységesek. A szerzők egy része ezt a tényezőt az abszolút helyzet jellemzőjének tekinti, mások viszont a relatív helyzet mutatójaként kezelik. Ismét mások pedig úgy gondolkodnak, hogy a munkásosztály helyzete az abszolút helyzet, a relatív helyzet és a szüségletek kielégítettségi foka együttes figyelembevétele alapján elemezhető.

Mielőtt egyértelmű választ adnánk arra, hogy nézetünk szerint melyik a helyes álláspont, vizsgáljuk meg részletesebben ezt a kérdést.

Mit is jelent az, hogy a munkásosztály szükségletei meghaladják fogyasztásának színvonalát? Miféle szükségletekről van itt szó? Mint fentebb már láttuk, a termelőerők adott foka által megszabott, már **tömegesen kielégíthető** szükségletekről, amelyek kielégítése a tőkésosztály, ill. más módosabb rétegek számára **már** lehetővé vált. Éppen azért válhatott a munkásosztály szükségletévé, mert más osztályok, ill. rétegek már fogyasztják. A mögött a kijelentés mögött tehát, hogy a munkásosztálynak kielégítetlen szükségletei vannak, az a tény rejtőzik, hogy ezeket a szükségleteket más társadalmi csoportok már kielégítik, vagyis a munkásosztály helyzetét — bár közvetve — de más társadalmi rétegek helyzetével hasonlítjuk össze.

Milyen következtetésre ad módot annak vizsgálata, hogy **miért** nincsenek kielégítve a munkásosztály ezen szükségletei? Ennek — tiszta eseteket tekintve — kétféle oka lehet, két oldala van.

1. Fokozódott a nemzeti jövedelem elosztásának aránytalansága a munkásosztály kárára. A munkásosztály tehát mindenekelőtt a **jövedelemelosztás aránytalansága** miatt nem támaszthat keresletet bizonyos javak iránt. Ezért ezeket nem is termelik megfelelő mennyiségben, a termelőerőknek ezek termelésére fordítható részét inkább például a tőkésosztály luxusigényeinek a kielégítésére fordítják.

2. A munkásosztály a termelőerők fejlettségi foka alapján **reálisnak** tekintendő bizonyos szükségleteit részben azért nem elégítheti ki, mert a termelőerők jelentékeny részét elfecsérlik, nemcsak a tőkések luxusfogyasztására, hanem pl. hadiipari termelésre, vagy pedig a meglevő termelőkapacitások kihasználatlanok maradnak.

K: Mindezek alapján tekinthető-e a szükségletek kielégítettségi foka az abszolút helyzet mutatójának?

R: **Önmagukban** vizsgáltuk e tényezők alakulását?

V: Az abszolút helyzet mutatójának semmi esetre sem tekinthető, hiszen amint láttuk, a vizsgálattal közvetve **más rétegek helyzetével** hasonlítottuk össze a munkásosztály helyzetét.

Azt sem mondhatjuk azonban, hogy a szükségletek kielégítettségi foka **egyértelműen** a relatív helyzet jellemzője. A marxista irodalomban ugyanis a munkásosztály relatív helyzetét általában csak a jövedelem- és vagyonelosztás kérdéseként tárgyalják. Azt pedig láttuk, hogy a szükségletek kielégítettségi fokának csökkenése nemcsak a jövedelemelosztás aránytalanságának a növekedéséből fakadhat. De még ha nem is vezetjük vissza e tényezőt egészében a jövedelemelosztás aránytalanságára, akkor is **relatív** vizsgálatról van szó, mert a munkásosztály fogyasztásának színvonalát nem önmagában nézzük, hanem összehasonlítjuk a termelőerők nyújtotta lehetőségekkel.

Összefoglalva: a szükségletek kielégítettségi fokának roszszabbodása **önmagában** nem jelenti az abszolút helyzet roszszabbodását. Ugyanakkor láttuk, hogy e tényező kapcsán — akármilyen oldalról is tekintve — relatív vizsgálatot végzünk.

Hogy teljesen egyértelműen mégsem sorolhatjuk e tényezőt a relatív helyzet jellemzői közé, annak oka az, hogy ide csak a jövedelem- és vagyonelosztás jellemzőit szokás bevenni.

Történelmileg nézve a munkásosztály megnövekedett szükségleteinek nagy része belekerül abba a szükségleti körbe, amelynek kielégítése a munkaerő újratermeléséhez elengedhetetlen. Ha a munkásosztály fogyasztása valamely időszakban ehhez képest csökken, illetőleg ez alatt van, akkor **a munkaerő ára értéke alá esik,** ill. értékét nem éri el. Ha a szükségletek kielégítettségi fokának csökkenése **a fogyasztás csökkenése miatt** következik be, akkor természetesen **a helyzet abszolút** értelmű **rosszabbodásáról** van szó.

5. A TŐKEFELHALMOZÁS ÁLTALÁNOS TÖRVÉNYE ÉS TÖRTÉNELMI TENDENCIÁJA

Marx a tőkés felhalmozás általános törvényeként a korabeli viszonyok alapján a következőket emeli ki: „Minél nagyobb a társadalmi gazdagság, a funkcionáló tőke, minél nagyobb növekedésének terjedelme és energiája, tehát úgyszintén a proletariátus abszolút nagysága és munkájának termelőereje, annál nagyobb az ipari tartaléksereg. A rendelkezésre álló munkaerőt ugyanazok az okok fejlesztik ki, mint a tőke terjeszkedési erejét. Az ipari tartaléksereg viszonylagos nagysága tehát a gazdaság potenciáival együtt nő... Végül minél nagyobb a munkásosztály lázárjainak rétege és az ipari tartaléksereg, annál nagyobb a hivatalos pauperizmus. **Ez a tőkés felhalmozás abszolút, általános törvénye.**"[4] Nem sokkal ez után utal arra, hogy ezt az összefüggést is úgy tekinti, mint a legtöbb gazdasági törvényszerűséget — vagyis szükségszerű tendenciaként, amelynek érvényesülése számos **ellenható** erőbe ütközik.

A fejlett tőkésországok viszonyainak vizsgálata után nem mondhatjuk, hogy ezekben az országokban a munkanélküli tartaléksereg arányszáma szüntelenül nő, és nem beszélhetünk a munkásosztály egésze abszolút értelemben vett nyomorának a fokozódásáról sem. Ezekben az országokban a munkásosztály szervezett ereje gátat vetett a nyomor növekedésének, és — általánosságban szemlélve — sikerült kivívnia életszínvonalának emelését is. De a következőkről nem szabad itt megfeledkezni. **Egyrészt,** a legfejlettebb tőkésországokban sem szűnt meg a

[4] **Marx—Engels** Művei. 23. köt. 602. old.

nyomor, noha ezekben a termelőerők adott fejlettségi foka annak megszűnését lehetővé tenné. **Másrészt,** a vagyon- és jövedelemelosztás tekintetében egyre fokozódik a tőkésosztály és a munkásosztály polarizációja. A munkás mint proletár ki van szolgáltatva a tőkének, annak tartozéka. **Harmadszor,** csupán a fejlett tőkésországok szervezett munkásosztályának életnívója nem mércéje annak, hogy a kapitalizmus **egészében** milyen színvonalon él a munkásosztály. Márpedig tudjuk, hogy a fejlődő országokban a munkásosztály életkörülményei hasonlíthatatlanul rosszabbak, a tömegek ma is nyomorban élnek.

K: Mindezek alapján hogyan fogalmazható meg **a tőkés felhalmozás általános törvénye?**

V: A tőkés társadalom egyik pólusán óriási vagyonok halmozódnak fel, növekszik a kizsákmányoló osztályok fényűzése és élősdisége, pazarlása és tétlensége. A társadalom másik pólusán fokozódik a munkásosztály és az egyéb dolgozó rétegek kizsákmányolása, és akik minden gazdagságot létrehoznak, azok viszonylagosan egyre kevésbé részesülnek abból.

Mit állapíthatunk meg a tőkefelhalmozás történelmi tendenciájáról? A kapitalizmus kialakulása után egyre gyorsuló tőkefelhalmozás oly mértékben élezte ki a tőkés termelési mód alapvető ellentmondását, hogy két ízben is sor került a tőkés tulajdonviszonyok belső formaváltozására. A monopolkapitalizmus, majd az állammonopolista kapitalizmus kialakulása **nem oldotta meg** az alapvető ellentmondást, csupán **mozgásformát** teremtett annak.

A termelési viszonyok ezen formaváltozásai azonban egyre inkább ellentmondásba kerülnek a kapitalizmus belső lényegével. Az össztőkések — de elsősorban a monopoltőke — érdekében a tőkésállam nemegyszer olyan intézkedésre kényszerül, amely korlátozza a magántőke cselekvési szabadságát. Kirajzolódik tehát **a tőkés felhalmozás történelmi tendenciája:** a termelőerők magas fejlettségi foka egyre erőteljesebben követeli a társadalmi használatra szánt termelési eszközök **társadalmi tulajdonát,** a tőke kisajátítását, **a tőkés magántulajdon megszüntetését.** A kapitalizmusnak a szocializmussal történő felváltása tehát a termelőerők fejlődésének és emiatt a kapitalizmus alapvető ellentmondása éleződésének **szükségszerű** következménye.

FELADATOK

1. „A munkásosztály helyzete vizsgálatának alapvető szempontjai" c. fejezetben kiemeltük: a vizsgálatok során nem szabad szem elől téveszteni, hogy a fejlett tőkésországokban ma állammonopolista kapitalizmus van, ill. létezik és egyre erősödik a szocialista tábor. Miért emeltük ki ezeket a körülményeket, hiszen a munkásosztály helyzetét adott pillanatban jellemző ismérvértékek **adottak, tények,** függetlenül ezektől a körülményektől?

2. Helyes-e az a megállapítás, hogy a tőkés tulajdonviszonyok automatikusan kiváltják a reálbér növekedését?

3. Beszéltünk a munkásosztály **abszolút** helyzetének és **relatív** helyzetének alakulásáról. Vajon melyik jellemzi a munkásosztály helyzetét összességében, globálisan tekintve?

4. A munkásosztály relatív helyzetének vizsgálatánál első tényezőként **a munkásosztály nemzeti jövedelemből való részesedésének** alakulását említettük. Nem sokkal azután pedig azt mondtuk, hogy hiába emelkedik a bérjövedelem aránya a nemzeti jövedelmen belül, a jövedelemelosztás aránytalansága nem csökken, ha a különböző kategóriák fejenkénti jövedelme változatlan, és a bérek együttes összege **a bérből élők számának növekedése** miatt emelkedik. Nincs ez a két megállapítás ellentmondásban?

5. Egy újságcikkben olvastuk: „A munkásság reálbére az adott évben 3%-kal emelkedett. A munkások helyzete mégis romlott." Lehetséges ez?

MEGOLDÁSOK

1. Igaz, hogy ezek a jellemzők adott pillanatban tények, adottak, rajtuk ezek a körülmények nem változtatnak. Azt azonban, hogy **miért** alakultak így ezek a jellemzők, már e körülmények figyelembevétele nélkül nem tudnánk megválaszolni.

2. Itt valóban ellentmondásos jelenséggel állunk szemben. A kapitalista termelés két követelménye (a reálbér-növekedés korlátozása és a nagyobb terméktömeg realizálásának kényszere) itt összeütközésbe kerül. A kapitalizmusra jellemző bővített újratermelés követelménye tör magának utat a tőkés tulajdonviszonyok ellenére.

3. A „munkásosztály helyzetéről" globálisan, ilyen általánosságban annyit tudunk mondani, hogy a munkásosztály a tőke tartozéka. A konkrét történelmi elemzés során a kérdés ilyen általánosan nem vizsgálható. A „munkásosztály helyzetét" számos tényező egyidejűleg, együttesen jellemzi. Ezeket a legfontosabb tényezőket az abszolút, ill. a relatív helyzet alakulásának tényezői közé soroltuk (azon az alapon, hogy a tényező magának a munkásosztály helyzetének egyik jellemzője, vagy a munkásosztály helyzete egy jellemzőjének viszonya más osztály, ill. réteg megfelelő jellemzőjéhez). A munkásosztály helyzetét tehát az abszolút és a relatív helyzet együttesen jellemzi.

4. Nincs. Inkább arról van szó, hogy első megközelítésünket pontosabbá tesszük, kiegészítjük. Vagyis hogy itt „a munkásosztály nemzeti jövedelemből való részesedése" alakulásánál elsősorban **az egy főre jutó jövedelmek arányának változását** tartjuk a relatív helyzet alakulása jellemzőjének.

5. Igen. Bár a munkásosztály helyzetének lényeges tényezője a reálbérek alakulása, ezt a helyzetet még számos más tényező is befolyásolja. Elképzelhető, hogy ezek romlása eredményében túlkompenzálta a reálbérek emelkedését, és így a munkásosztály helyzete végeredményben romlott.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Mi volt a legáltalánosabb, legtömörebb megállapításunk, amellyel a munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban jellemeztük?
2. Láttuk, hogy a tőke növekvő szerves összetétele mellett a munkásosztálynak a tőkétől való függése (és konkrétan a munkanélküliség) fokozódik. Mondhatjuk-e akkor, hogy a munkanélküliség oka a technika fejlődése?
3. Melyek a munkanélküliség okai?
4. Sorolja fel a mai kapitalizmusban a munkanélküliség növekedése ellen ható tényezőket!
5. Hogyan értelmezzük társadalmi szinten az értéktöbbletrátát?
6. Melyek a munkásosztály abszolút helyzetének főbb tényezői, és milyen problémák jelentkeznek az abszolút helyzet alakulásának megítélésével kapcsolatban?
7. Melyek a munkásosztály relatív helyzetének tényezői?
8. Mi a tőkés felhalmozás általános törvényének lényege?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. Ez a megállapításunk: a munkásosztály a tőke tartozéka. Ennek a megállapításnak a tartalma konkrétabban: a tőke a munkásosztályt **lényegében ugyanúgy** kezeli, mint a dologi tőkeelemeket, vagyis úgy, mint az értéktöbblet-termelés szükséges **alkatrészét.** Sőt, mint láttuk, a tőkés gazdaságban automatikus biztosítékok rejlenek arra, hogy a munkásosztály továbbra is a tőke tartozéka maradjon.

2. Nem. Hiszen a technika fejlődése nem minden termelési viszony mellett okoz munkanélküliséget, csak tőkés viszonyok mellett. Vagyis a technika fejlődése csak **alapja** a munkanélküliségnek, oka a tőkés termelés viszonyaiban rejlik.

3. Egyrészt az állandóan meglevő termelési részaránytalanságok következtében gyakorlatilag mindig vannak olyan munkástömegek, akik a részleges túltermelés miatt váltak munkanélkülivé. Másfelől a termelés ciklikus hullámzása okoz — ciklusátlagban is — munkanélküliséget. A munkanélküliség végső oka tehát a tőkés termelési viszonyokban rejlik.

4. Ezek a tényezők:

a) az állammonopolista kapitalizmus kialakulása;

b) a munkásosztály a termelékenység emelkedése alapján kivívta a munkaidő rövidülését;

c) az improduktív szférában dolgozók száma és aránya megnőtt;

d) a munkaerő-tartaléknak a mezőgazdasági kistermelők proletarizálódásából származó utánpótlása ma már szűkösebb forrást jelent. A női és gyermekmunka forrása is szűkösebbé vált.

5. A **v**-be soroljuk a különböző tőkés vállalkozások munkásainak vagy a munkásosztályhoz sorolható alkalmazottainak a nettó jövedelmét. Az **m**-be értelemszerűen a nemzeti jövedelem maradványa jut.

6. — munkanélküliség,
— reálbér,
— közvetlen munkakörülmények,
— egészségügyi, szociális és kulturális helyzet.

A tényezők egy része nem számszerűsíthető, vagy ha számszerűsíthető is, nincs rá adat. De mégis, ha külön-külön minden tényező mérhető lenne, adat is lenne alakulására, hogyan döntsük el, hogy az abszolút helyzet alakulását jelző mutatószámban melyik tényező milyen súllyal szerepeljen?

7. A relatív helyzet tényezői:
— a munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből;
— a munkásosztály részesedése a nemzeti vagyonból;
— a munkásosztály szükségleteinek kielégítettségi foka.

8. A tőkés társadalom egyik pólusán óriási vagyonok halmozódnak fel — a társadalom másik pólusán fokozódik a munkásosztály kizsákmányolása. Akik minden gazdagságot létrehoznak, viszonylagosan egyre kevésbé részesülnek abból.

XVIII. FEJEZET

A kapitalizmus általános válsága és az imperializmus történelmi helye

VÁZLAT

1. **Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb szakasza**
   a) Az imperializmus mint a kapitalizmus külön szakasza
      — Miért kapitalizmus az imperializmus?
      — Miért külön szakasz az imperializmus?
      — Az állammonopolista kapitalizmus periódusa az imperialista szakasz része
   b) A kapitalizmus hanyatlása monopolista szakaszában
      — A hanyatlási tendenciák fő megnyilvánulási területei
      — A gyors technikai fejlődést lehetővé tevő műszaki tényezők
      — A monopolista viszonyok ellentmondásos hatása a technikai fejlődés ütemére
      — Kapacitások részleges és társadalmilag haszontalan kihasználása
      — A monopólium és az állammonopolista kapitalizmus fenntartja, ugyanakkor tagadja is a magántőkés viszonyokat
      — Élősdiség az imperializmusban
   c) Az imperializmus a szocializmus előestéje
      — A monopóliumok és az állam gazdasági tevékenységének ellentmondásai és korlátai
      — A szocialista forradalom előfeltételeinek kialakulása az imperializmusban
2. **Néhány jellegzetes téveszme az imperializmus fejlődési perspektíváiról**
   a) Az „ultraimperializmus" elmélete
      — Az ultraimperializmus elméletének lényege
      — Ezen elmélet tarthatatlansága és szerepe
   b) Az ún. „konvergenciaelmélet"
      — A konvergenciaelmélet fogalma
      — Legfőbb fogyatékosságai
      — Kialakulásának okai és rendeltetése
      — A konvergenciaelmélet csődje
3. **A kapitalizmus általános válsága**
   a) A kapitalizmus általános válságának lényege és kialakulása
      — A kapitalizmus általános válságának fogalma
      — A kapitalizmus általános válságának kezdete
      — A kapitalizmus általános válságának fő jellemző vonásai

b) a kapitalizmus területi összeszűkülése és az általános válság
c) A haladás és a reakció erői harcának fő vonásai a kapitalizmus általános válsága időszakában
d) A kapitalizmus általános válságának szakaszai

1. AZ IMPERIALIZMUS MINT A KAPITALIZMUS LEGFELSŐBB SZAKASZA

a) AZ IMPERIALIZMUS MINT A KAPITALIZMUS KÜLÖN SZAKASZA

Tankönyvünkben az ötödik fejezetben kifejtettük, hogy a kapitalizmus fejlődése során szabadversenyes szakaszából monopolista szakaszába ment át, amelyen belül törvényszerűen államimonopolista rendszer jött létre. A további fejezetekben — a termelési viszonyok és a gazdasági jelenségvilág különböző részterületeinek elemzése során — az imperializmus legfontosabb jellemző vonásairól, gazdasági folyamatairól számos fontos összefüggést, tényt mondtunk el, amelyek elősegítették természetének, lényegének és fejlődési tendenciáinak megismerését és megértését. Ebben a zárófejezetben az imperializmus jellemzőinek átfogó **összefoglalásaként összegezzük** ezeknek az ismereteknek a leglényegesebb elemeit, rendszerezetten fejtjük ki az imperializmus legfontosabb jellemzőit és fejlődési tendenciáit. Bemutatjuk az imperializmus helyét a társadalmi fejlődés szükségszerű folyamatában és azt, hogy hogyan bontakozik ki a kapitalizmus létének válsága, **a kapitalizmus általános válsága.**

Témánk tárgyalásának kiindulópontjaként az alábbi ellenőrző kérdésekre adott válaszokkal elevenítse fel az imperializmus lényegéről és legalapvetőbb jellemzőiről a korábbiakban már tárgyalt megállapításainkat.

E: 1. Hogyan határozhatnánk meg röviden, egyetlen mondatban az imperializmus lényegét?
2. Milyen döntő ismérvek felsorolását tartotta szükségesnek Lenin ahhoz, hogy az imperializmus alapvető gazdasági jellemzőit összefoglalhassuk?

V: 1. „... az imperializmus a kapitalizmus monopolista szakasza."[1]
2. A válasz akkor helyes, ha tartalmát tekintve megegyezik az alábbi, Lenin által megfogalmazott jellemzéssel: „az imperializmus olyan definícióját kell adnunk, amelyben benne szerepel az imperializmus következő öt döntő

[1] Lenin: Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. **Lenin** Összes Művei. 27. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 366. old.

ismertetőjele: 1. A termelés és a tőke koncentrációja, amely olyan magas fejlődési fokot ért el, hogy létrehozta a monopóliumokat, amelyek a gazdasági életben döntő szerepet játszanak; 2. a banktőke egybeolvadása az ipari tőkével és az ezen a »finánctőkén« alapuló finánccoligarchia kialakulása; 3. a tőkekivitel, ellentétben az árukivitellel, különösen nagy jelentőségre tesz szert; 4. kialakulnak a tőkések nemzetközi monopolista szövetségei, amelyek felosztják egymás között a világot, és 5. befejeződött a föld területi felosztása a legnagyobb tőkés hatalmak között."[2]

Sem a monopóliumok kialakulása, sem pedig az állam gazdasági szerepének fokozódása nem változtat azon, hogy a termelési eszközök döntő része továbbra is a magántulajdonban van, a társadalom alapvető osztályai a tőkésosztály és a munkásosztály, és a kizsákmányolók jövedelme a tőkés tulajdon alapján **értéktöbbletből** származik. A tőkés termelési viszonyokon belül viszont — azok alapvetően tőkés jellegét nem megszüntetve — számottevő változások következnek be a monopóliumok kialakulásával. A tőkés vállalatok közül kiemelkedő monopolista vállalatokban kialakul a tőkés tulajdon új, sajátos típusa, a **monopoltőkés tulajdon,** majd az állammonopolista kapitalizmusban a termelési eszközök egy részének **tőkés állami tulajdona.**

A monopóliumok uralmának időszakában **fokozódik a szakadék a tőkésosztály és a munkásosztály** társadalmi helyzete között. A munkásosztály legádázabb ellenfele a tőkésosztályon belül a **finánccoligarchia** lesz. Az állammonopolista kapitalizmus kibontakozásával a munkásosztály egy része állami vállalatokban dolgozik. Itt a tőkés—munkás viszony az állam és a munkás viszonyának a formáját veszi fel. Kiéleződnek az ellentétek a monopoltőkések és a kistermelők között is. A monopolisták fegyvertára a kisárutermelők kiszipolyozására lényegesen gazdagabb, mint a nem monopolista tőkéseké. Váltakozó élességgel, de tendenciálisan egyre fokozódóan jelentkeznek és hatnak a monopolisták és a kívülálló tőkések ellentétei is.

Jelentősen emelkedik a foglalkoztatottak között a bérből és fizetésből élők aránya, és ezen belül felduzzad az állami alkalmazottak, valamint a kereskedelmi és pénzügyi szférában tevékenykedők száma és hányada. Így a produktív munkát vég-

[2] Ugyanott.

zők — különösen a fizikai munkát végzők — aránya csökken, az improduktív hányad aránya pedig nő. Ugyanakkor csökkennek a különbségek a munkások és az alkalmazottak között a jövedelmi színvonalat, a munkakörülmények jellegét, az életmódot és a társadalmi helyzetet illetően, sőt szamos területen a határvonalak el is mosódnak. Ezek a tendenciák erősödnek és elmélyülnek az állammonopolista kapitalizmusban.

A monopóliumok kialakulását követően **tovább fokozódik a termelés társadalmi volta,** tovább erősödik a különböző gazdasági ágak kölcsönös függése. A kapcsolatokat általában az áruviszonyok közvetítik. Az árukapcsolatokban azonban **egyre kevésbé fejeződik ki árutulajdonosi egyenlőség.**

A monopóliumok jelentősen befolyásolják a társadalmi munka elosztását is a különböző termelési ágak között. Korlátozzák az iparágak közötti tőkeáramlást. Az újratermelés folytatását biztosító arányok egyre bonyolultabban és nehezebben jönnek létre. Az állammonopolista kapitalizmusban részben tudatosan igyekeznek fontos arányokat biztosítani.

A monopolárak változtatnak a **jövedelemelosztáson** is. Az egyes iparágakban már hosszabb idő átlagában sem feltétlenül átlagprofitot realizálnak a tőkések, hanem a monopolizált területeken ennél többet, más területeken viszont ennél általában kevesebbet. Az állammonopolista kapitalizmusban a tőkésállam gazdasági-pénzügyi és adminisztratív eszközökkel tovább módosítja a jövedelmi viszonyokat.

E: A fentiekből milyen következtetés adódik a monopolkapitalizmus jellegére, az imperializmus és az állammonopolista rendszernek a társadalom fejlődési folyamatában való elhelyezkedésére vonatkozóan?

V: **Az imperializmus is kapitalizmus, de a kapitalizmusnak külön szakasza. Az állammonopolista tendenciák az imperializmus magánmonopolista periódusában bontakoznak ki, és rendszerré válva, mint állammonopolista kapitalizmus, az imperialista szakasz részét képezik. Az állammonopolista rendszer is a kapitalizmus monopolista, imperialista szakaszának szükségszerű eredménye és részperiódusa.**

b) A KAPITALIZMUS HANYATLÁSA MONOPOLISTA SZAKASZÁBAN

A kapitalizmusnak az a fejlődése, amelynek során szabadversenyes szakaszából monopolista szakaszába lép, egyben azt is magával hozza, hogy **uralkodóvá válnak a kapitalizmus hanyatlási tendenciái.** E tendenciák megnyilvánulásai elsősorban az alábbi négy fő területen figyelhetők meg.

1. A monopóliumok kialakulása veszteglési tendenciát kelt életre a **termelőerők** fejlődésében és kihasználásában.
2. A **termelési viszonyok** fejlődésében, amennyiben a tőkés termelési viszonyok csak oly módon tudnak alkalmazkodni a termelőerők és a technika fejlődése által támasztott követelményekhez, ha kifejezésre jut bennük az egyéni tőkés magántulajdon meghaladása. A monopolista tulajdon a magántulajdon történelmi túlhaladottságát fejezi ki, pontosabban: **meghaladva tartja fenn azt.** Ezzel kapcsolatban erőteljesen jut érvényre **az élősdiség fokozódásának tendenciája.**
3. Az imperializmusban az ellentmondások kiéleződése világháborúkhoz, a **gyarmati rendszer válságának kibontakozásához,** majd a gyarmati rendszer felbomlásához és széteséséhez vezetett.
4. Végbemegy a kapitalista **világrendszer területi összeszűkülése.** Újabb és újabb országokban győz a szocialista forradalom. Ezek az országok kiszakadnak a kapitalista világrendszerből, és a kapitalizmus ellenpólusává válnak.

Ebben a pontban a hanyatlási tendenciáknak csak az első két megnyilvánulási területét vizsgáljuk meg közelebbről. Az imperializmus gyarmati rendszeréhez fűződő hanyatlási tendenciákat ugyanis a XIII. fejezetben már tárgyaltuk, a kapitalista világrendszer területi összeszűkülésére pedig a 3/b pontban térünk vissza.

A technikai fejlődés lehetséges ütemét befolyásoló tényezőkkel a XV. fejezetben már foglalkoztunk. Itt csak két momentumot emelünk ki. Az **egyik** az, hogy a technikai fejlődés lehetséges üteme nagymértékben függ a mindenkori elért technikai színvonaltól. **Magasabb technikai szinten sokkal szélesebbek a további technikai újítási lehetőségek,** mint fejletlenebb szinten. Ez a technika gyors (a korábbinál lényegesen gyorsabb) fejlődését teszi lehetővé az imperializmus időszakában, amikor már viszonylag magas az elért technikai fejlettség színvonala. A technika gyorsabb fejlődési lehetőségét megteremtő

másik jelentős tényező a XX. században kibontakozó **tudományos-technikai forradalom.**

A **technikai fejlődés** lehetőségeinek a valóra váltását több körülmény **segíti,** ugyanakkor azonban számos hatás **fékezi** is az imperializmusban. A kihasználást elősegítő tényezők között nagy jelentőségű a monopóliumok egymás közötti konkurrenciaharca. E konkurrenciában az a monopólium van előnyben a többivel szemben, amelyiknek a technikai szintje az átlagosnál magasabb.

A gyors technikai fejlesztést ösztönzi **az imperialista hatalmak egymás közötti versenye,** valamint az egyre erősebbé váló **szocialista világrendszerrel folytatott gazdasági verseny is,** amelyben a monopolista állam minden eszközzel igyekszik előmozdítani a technikai fejlődést.

Az imperializmus világgazdasági rendszere elsősorban a fejlett tőkésországokra koncentrálta a technikai fejlődés lehetőségeit, és elősegítette, hogy a kapitalista világ központját képező anyaországok magas technikai színvonalat érjenek el, és a világ lakosságának nagy többségét tömörítő függő országok rovására a korábbinál gyorsabban fejlődjenek az imperializmusban.

A technikai haladást elősegítő tényezőkkel együtt azonban **több gátló tényező** is hat. Például a monopóliumok kialakulása előtt általában a tőkés vállalkozók akkor juthattak extraprofithoz, ha vállalatuk technikai színvonalát az iparági átlagszínvonalnál magasabbra tudták emelni. Az így keletkezett különértéktöbblet volt extraprofitjuk forrása. Ez a körülmény ösztönzött a technika fejlesztésére, noha az rendszerint többletbefektetéssel járt. A monopóliumok ezenfelül kihasználhatják monopolista pozíciójukat, és **extraprofitra tehetnek szert eladási áraiknak a termelési ár fölé emelésével vagy vételáraik leszorításával.** Éppen ebben rejlik a technikai haladást gátló tényezők egyike.

K: Ha a monopóliumok számára mindkét lehetőség rendelkezésre áll extraprofit elérésére, melyiket részesítik előnyben? Miért, és mi ennek a következménye?

V: A monopóliumok szívesebben választják a **monopolár** érvényesítését, mert ez nem kíván újabb tőkebefektetést. Ez utóbbinak az elmaradása viszont a technikai haladás mellőzését jelenti.

A fenti körülmény más vonatkozásban is fékezi a technikai fejlődést. Egyes technikai vívmányok alkalmazása gyakran csak meghatározott nagyságú termelési szériák esetén gazdaságos. A monopolárak kialakítása és fenntartása viszont sok esetben **a kínálat relatív korlátozásán** alapul. Ez pedig gátolja olyan termelési szériák kialakítását, amelyek lehetővé tennék a termelési költségek minimalizálását, így **gazdaságtalanná** tehet egyes technikai vívmányokat, késleltetheti azok bevezetését a termelésbe.

Az új technika „szélességben" megvalósuló terjedését gátolja az is, hogy a monopóliumok a be nem vezetett technikai újításokat **eltitkolják,** vagy csak hallatlanul drágán adják át másoknak. Ugyanígy védik a megvalósított eljárásokat is, a „gyártási titkot", **gátolva elterjedésüket.**

Mindez azt jelenti, hogy **a technikai fejlődés műszaki feltételei kedvezőbbek a korábbinál, de a tőkés profitérdekeltség ellentmondásosan befolyásolja a technikai haladást.** Szemben a korábbi időszakkal, amikor a tőkés tulajdonból fakadó profitmotívum kifejezetten kényszerítette a technika fejlesztését, a modern kapitalizmusban az ösztönző konkurrenciális hatások a monopolista pozícióból eredő fékező erőkkel együtt jelentkeznek. A fejlődést gyorsító erőhatások mellett **veszteglési tendenciák is fellépnek mind a „mélységében", mind a „szélességében" végbemenő technikai fejlődésben.** Lenin ezeket a veszteglési tendenciákat **rothadási tendenciának** nevezte. E veszteglési tendenciák életrekeltése azt mutatja, hogy a tőkés termelési viszonyok továbbfejlődése az imperializmusban — a korábbiaktól eltérően — már nem vezet a termelőerők fejlődése számára legkedvezőbb feltételeket biztosító termelési viszonyok kialakulásához. Ezért a tőkés termelési viszonyok itt már **hanyatlásuk** időszakába jutottak el.

K: A veszteglési tendenciák létezése miként hat a technikai fejlődés adta lehetőségek felhasználására?

V: A tőkés viszonyok ellentmondásos jellegéből fakadó veszteglési tendenciák szüségszerű következménye, hogy **a technikai fejlődés üteme jelentősen elmarad attól, amit a műszaki lehetőségek megengednének.**

Az új technikai vívmányok létrehozásának és a termelésben való felhasználásának akadályozásán túlmenően az is fékezi a termelőerők és a termelés fejlődését, ha a technikai fejlődésnek

termelési kapacitásokban megtestesült eredményeit **nem használják ki optimálisan.**

A termelési kapacitások kihasználatlansága a korábbiakban is jelentkezett válságok idején, de a fellendüléskor általában a kihasználás elérte, sőt túl is haladta a technikailag optimális szintet. A monopolista szakaszban egyfelől a gyors technikai fejlődés eredményezte kapacitásnövekedéstől elmarad a dolgozó tömegek vásárlóerejének a növekedése. Másfelől a monopolista verseny eleve jelentős kapacitástartalékok létezését követeli meg. Ezeknek a körülményeknek a következménye a monopolkapitalizmusban **a krónikus kapacitáskihasználatlanság,** meg jó gazdasági helyzetben is. A kapacitások megközelítően teljes kihasználtsága csak egészen kivételesen fordul elő.

Az állammonopolista kapitalizmusban az állam az összkereslet és össztermelés — több vonatkozásban mesterséges — befolyásolásával némileg hatott a kapacitások ésszerűbb kihasználására.[3] Az állami beavatkozás azonban rendszerint együtt jár a fegyverkezési kiadások, az elnyomó apparátus és az állami bürokrácia, a tiszta forgalmi költségek stb. rohamos növekedésével, a felesleges készletek állományának ésszerűtlen felduzzasztásával. Emellett kiterjedt a parazita szolgáltatások köre, és hihetetlenül elburjánzott az ún. presztízsfogyasztás. Mindez nem más, mint a nemzeti jövedelemnek **társadalmilag haszontalan elfecsérlése.**

K: A kapacitáskihasználatlanság részbeni ellensúlyozása a nemzeti jövedelemnek társadalmilag haszontalan célra történő felhasználásával változtat-e az imperializmus hanyatlási tendenciáján?

V: A kapacitáskihasználás elért javulása a termelés eredményének haszontalan felhasználása árán nem jelenti a **hanyatlási tendencia** felszámolását, hanem csupán **egyik formájának egy másik formával való felváltását.**

A tőkés termelési viszonyok olyan mértékben szolgálhatták minden másnál jobban a termelőerők fejlődését, amilyen mértékben a prekapitalista — többnyire gazdaságon kívüli ténye-

[3] Az állam rendszerint nemcsak az összkereslet növelésével, hanem a termelési kapacitások szabályozásával is igyekszik a kereslet—kínálat összhangját elősegíteni. Ilyen jelenség pl. az, hogy az Egyesült Államokban a piaci helyzettől függően időnként premizálják a farmereket a föld parlagon hagyásáért.

zőkkel is alátámasztott — függőségi viszonyoktól megszabadították a termelés fejlődését. Ezt a célt legjobban a magántulajdonban levő eszközök korlátlan felhasználása, a velük való korlátlan rendelkezés, a tőke cselekvési szabadságát elősegítő korlátlan szabad verseny szolgálta. Ennek megfelelően a keletkezett profittal kizárólag a tőketulajdonos rendelkezett.

Teljes tökéletességgel ezek a feltételek sohasem valósultak meg. E feltételek felé való **közeledéssel** jutott azonban felszínre mindaz az előrelépés, amit a kapitalizmus a megelőző társadalmi berendezkedéssel szemben produkált. Így bontakoztak ki legjobban a kapitalista termelésben a termelőerők fejlesztésének ösztönzését biztosító tendenciák is. Ezt leginkább a XIX. sz. legfejlettebb országainak belső berendezkedése közelítette meg, de itt is korlátozó tényező volt a mezőgazdaságban a földmagántulajdon és a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma, jelentős volt a tőkés világpiaci konkurrencia korlátozása. A termelés egyre fokozódó társadalmasodása már akkor is mindjobban összeütközésbe került a magántulajdon okozta atomizáltsággal.

A monopoltőkés viszonyok mindezzel szemben csak úgy teremthetnek új mozgásformát a tőkés magántulajdonnak, hogy közben meghaladják azt, számos vonatkozásban **tagadva** lényeges jellemzőit. A monopóliumok kialakulása ugyanis jelentős területeken **a szabad konkurrencia korlátozását** jelenti, hiszen a monopóliumos megegyezések éppen ennek érdekében jöttek létre. Egyidejűleg **a tőkék értékesülési feltételeit differenciálják,** a monopoltőkések — a monopolárak segítségével — **egyes magántulajdonosok profitját** legalább részben rendszeresen **kisajátítják.** A tőkék **egyenlősége csorbát szenved** azáltal is, hogy a monopolista csoportokon belül — az erőviszonyoknak megfelelően — a tagok között alá- és fölérendeltségi viszonyok alakulnak ki, aminek következtében némely tőkések más tulajdona fölött is több-kevesebb rendelkezési joggal bírnak, sok tőkés pedig nem korlátlanul gazdája saját vagyonának.

K: Mire utalnak azok a tények, amelyek megmutatják, hogy a tőkés viszonyokat csak úgy lehetséges fenntartani, ha azok lényeges jellemzőiket elvesztik?

V: Ezek a tények azt mutatják, **hogy a tőkés viszonyok túlhaladottá váltak, hanyatló szakaszukba értek.**

Az állammonopolista kapitalizmusban elmélyül a tőkés tulajdon tagadása a kapitalizmuson belül. Az állami vállalatokban a magántőkés tulajdont a tőkések kollektív tulajdona váltja fel, a magántulajdon érvényesítését nem másik magántőkés korlátozza, hanem a tőkések kollektív szerve, a monopoltőkés állam. A korlátozás mértéke is növekszik: a profit nagyobb része kerül elvonásra a magántőkésektől. Az állami költségvetésbe bevont, a korábbi összes elvonásnál lényegesen nagyobb összegeket és hányadokat képviselő profitokat pedig **kollektív tőkés** célokra fordítják, sőt egyes részeit — politikai tényezők hatására — nem a tőke közvetlen érdekeit, hanem a dolgozó lakosság, a munkások és alkalmazottak érdekeit szolgáló célokra kénytelenek fordítani.

E: Az állammonopolista kapitalizmus tehát hogyan hat a tőkés viszonyoknak a monopolkapitalizmusbeli hanyatlására?

V: **Az állammonopolista viszonyok elmélyítik a tőkés viszonyok hanyatlását,** mert hatványozottan hozzák felszínre a tőkés magántulajdon történelmi túlhaladottságát.

A kapitalizmus korábbi szakaszában a vállalatokat általában maguk a tőkések irányították. A termelés és a tőke magas fokú koncentrációja és centralizációja következtében a modern kapitalizmusban az óriásvállalatokban ez az irányítási feladat szerfelett bonyolult, számtalan részfunkcióra hasad, amely külön-külön eltérő szakképzettségű tevékenységet igényel. A teljes egyszemélyi irányítás itt már lehetetlen, ehhez szakképzett irányítógárda együttes tevékenysége szükséges, amely gárda **fizetett alkalmazottakból** regrutálódik. Ezek a tőketulajdonos nélkül is ellátják az irányítás funkcióját, ami azt jelenti, hogy a tőketulajdon elvált az irányító funkciótól. A tőketulajdonhoz már csak az értéktöbblet elsajátítása kötődik.

K: Mit jelent a tőketulajdon és az irányítás funkciójának szétválása a tőkésnek a társadalmi termelőfolyamatban betöltött szerepe szempontjából?

V: A tőkés a társadalmi termelőfolyamat menete szempontjából felesleges személlyé vált.

A modern kapitalizmusban a nagyvállalatok legnagyobbrészt részvénytársasági formában működnek, a tőketulajdonosok

mint a részvények tulajdonosai osztalékot élveznek minden hasznos tevékenység nélkül. A modern kapitalizmusban igen magas színvonalat érnek el és növekvő nagyságúak az osztalék, kamat és járadék jellegű jövedelmek, valamint növekvő az ezekből élők száma és aránya is. Hasonló a helyzet a nemtermelő szférában működő részvénytársaságok (nagybankok, biztosítótársaságok stb.) részvénytulajdonosainál is.

Az állammonopolista kapitalizmusban a gazdaságpolitika általában az államadósságok növekedési tendenciájával jár. Ez pedig szintén fokozza a kamatjövedelmet élvezők és ebből élők számát. Az esetleges államosítások alkalmával legtöbbször kamatozó állami értékpapírokkal kártalanítják a kisajátítottakat, ami a volt tulajdonosokat rendszeres kamatjövedelmekhez juttatja, és így tovább szaporítja az ilyen jövedelmekből élőket. Jellemző, hogy az Egyesült Államokban a kamatjövedelmek nagysága a kimutatott nemzeti jövedelem 10%-a körüli.

A tőkekivitellel kapcsolatban ugyanakkor a fejlett országokban jelentős külföldről beáramló kamat- és osztalékjövedelmek keletkeznek. Felduzzadtak a telekjáradékból és másfajta járadékokból származó jövedelmek is, amelyek ellenében szintén nem áll produktív teljesítmény.

A fenti jövedelmekből élő rétegeket **élősdi rétegeknek** nevezzük, magát a jelenséget pedig **élősdiségnek.** A modern kapitalizmusban az élősdiség növekvő tendenciájú. Ehhez soroljuk azt a jelenséget is, hogy növekszik a felsorolt rétegek tagjainak személyes kiszolgálásával foglalkozók száma is.

K: Mi a közös jellemzője az élősdi rétegekhez tartozóknak a nemzeti jövedelem termelését és felhasználását illetően?

V: Az élősdi rétegek nem vesznek részt sem a nemzeti jövedelem létrehozásában, sem az azt termelők szükségleteinek kielégítésében, de részesednek a nemzeti jövedelemből és fogyasztják azt.

c) AZ IMPERIALIZMUS A SZOCIALIZMUS ELŐESTÉJE

A termelés a XX. században már olyan mértékben társadalmi jellegű, ami átfogó méretű társadalmi irányítást követel. A tőkés viszonyok azonban ezt gátolják. A monopóliumok kialakulása csak mozgásformát teremt ennek az ellentmondásnak, de **nem oldja meg** azt. A monopóliumok, bármilyen hatalmas méretűek is, csak részlegesen hangolhatják össze a gazdasági fo-

lyamatokat, mert egyrészt a monopolizáltság nem lehet teljesen átfogó, másrészt a monopóliumokon belüli ellentmondásos fejlődés és a monopóliumok közötti verseny **szükségképpen** fejlődési egyenlőtlenségekhez és aránytalanságokhoz vezet.

Az állammonopolista kapitalizmus kialakulásával némely országban állami tulajdonba kerül a termelési eszközök számottevő hányada, ugyanakkor a nemzeti jövedelem jelentős része folyik be az állami költségvetésbe.

Ennek segítségével a tőkésállam megvalósítja a gazdaság bizonyos összehangolását, de **nem képes a gazdasági folyamatokat társadalmi méretekben tervszerűvé tenni,** átfogóan kézben tartani. Az állam szerepe csak részleges lehet. Az állami tulajdon döntő túlsúlya a gazdaságban összeegyeztethetetlen a tőkés tulajdonnal és a tőkés elsajátítással. A tőkés termelés értelmét vesztené, ha a termelési eszközök döntő többsége állami tulajdonba kerülne, vagy ha a nemzeti jövedelem és ezen belül a profit döntő részével az állam rendelkezne. A legtöbb állami vállalat eleve olyan ágazatokban működik, amelyekben magánvállalatok vannak többségben. Ha egy-egy ágazatban kivételesen döntő méretű is az állami tulajdon, a kapcsolódó vertikumokban rendszerint magánmonopóliumok a partnerei. Így, noha gyakran az állami vállalatok számára nem elsődleges cél a profitszerzés, hanem fontosabb lehet számukra a monopoltőkés gazdaság egyéb területeinek kiszolgálása és egyensúlyának elősegítése, mégis kénytelenek a magánvállalatok konkurrenciájával számolni és a magánvállalatok által meghatározott gazdasági környezetben tevékenykedni. Működési feltételeiket pedig a tőkés társadalom érdekantagonizmusai határozzák meg. Az állam a monopolkapitalizmusban nem a dolgozók, hanem a **tőkések** állama, így azok közös érdekeit képviseli, ugyanakkor azonban külön hangsúlyt kapnak a legnagyobb **monopoltőkés csoportok érdekei.**

Az állami költségvetés is kisebb mértékben hat a gazdasági életre, mint ahogyan az a nemzeti jövedelem részarányából következne. Ennek egyik oka az, hogy a felhasznált összegek igen nagy hányada kerül katonai, igazgatási és infrastrukturális területekre, és **viszonylag kis részét költik** csak **közvetlenül gazdasági kiadásokra.** Emellett a költségvetésbe bekerülő összegekkel a legtöbb országban csak részben gazdálkodik a központi költségvetés, azok jelentős része a különböző helyi (községi, városi, tartományi stb.) költségvetésekbe kerül, amelyeknek a gazdasági tevékenységét csak részben és igen tökéletlenül sikerül egybehangolni.

A magántőkés érdekek jelentkezését és érvényre jutását az állam gazdasági tevékenységében az is elősegíti, hogy a gazdasági irányításban és az állam gazdasági szerveiben működő személyek általában maguk is különböző magánvállalkozásokban érdekeltek. Érdekeik magántőkés érdekek, amelyek döntően kihatnak az állami szervekben végzett tevékenységükre.

A nemzetközi állammonopolista egyezmények alapján létrejövő **nemzetek feletti vagy nemzetközi szervek** tevékenysége, a tőkés integráció kibontakozása — amely a mai kapitalizmus lényeges, a korábbiakhoz képest új vonása — sem változtatja meg alapjában a helyzetet. A tőkés integráció fontos területeken **elemi erővel fokozza a versenyt,** gyorsítja a kisebb üzemek tönkremenetelét. Az integrációs törekvések regionális jellegűek, így nem küszöbölik ki a tőkés hatalmak vagy hatalmi csoportosulások szembenállását.

A tőkés integráció fejlődése a jelenlegi helyzetben, amikor nemzetközi méretekben kiélesedett a konkurrencia, fokozza a fejlett és az elmaradott országok közötti pozíciókülönbségeket. A Közös Piaccal társult kevésbé fejlett országok nemzeti iparára súlyos teherként nehezedik a fejlett országok iparának konkurrenciája. Az érdekellentétek antagonisztikusak.

A monopolista fejlődés tehát **nem teszi lehetővé a kapitalizmus alapvető ellentmondásának megoldódását.** Tőkés viszonyok között soha **nem valósulhat meg** a tömegméretűvé vált termelés szervezett, átfogó, tervszerű központi irányítása, a tervszerű szabályozás szükségképpen részleges marad. Az alapvető ellentmondás csak **új mozgásformát nyer** a monopóliumok kialakulásával, az állammonopolista kapitalizmus térhódításával, a tőkés integráció regionális fejlődésével, miközben a tőkés társadalom **ellentmondásai tovább élesednek.**

Kiélesedik a modern kapitalizmusban meglevő és kifejezésre jutó három fő ellentét:

— a munkások és tőkések közti ellentét;
— a fejlett imperialista országok és a fejlődésben lemaradt országok ellentéte;
— a vezető imperialista hatalmak egymás közötti ellentéte.

Ez elősegíti a kapitalizmus megdöntésére, a szocializmussal történő felváltására törekvő politikai erők erősödését, szilárdulását.

A termelőerők kapitalizmusbeli fejlődése a termelés olyan magasfokú társadalmasításához vezet, amely a termelés társadalmi méretű szabályozását, összehangolását követeli meg. A kapitalizmus a termelőapparátus területén megteremti a szocia-

lizmus **anyagi előfeltételeit.** Az állammonopolista kapitalizmusban számos olyan szervet és intézményt hoznak létre (bankrendszer, gazdasági irányító apparátus stb.), amelyeket a szocializmusban is — természetesen megfelelő korrekciók után — jól fel lehet használni. Ebben az értelemben az állammonopolista kapitalizmus a szocializmus legteljesebb **anyagi előkészítését** jelenti. Az imperializmusban kibontakozó fejlődés nem szabadíthatja meg a kapitalizmust alapvető bajaitól, az anarchiától, nem képes arra, hogy a kapitalizmus anarchiamentes, újabb szakaszát hozza létre. Ugyanakkor létrejönnek **a szocialista átalakulás anyagi előfeltételei,** az ellentmondások kiéleződésével forradalmi helyzet jön létre, és **kialakulnak a forradalmat megvívni képes politikai erők** is. Mindezeket tekintetbe véve:

K: Mi az imperializmust követő szakasz a társadalom fejlődésében?

V: Az imperializmust nem a kapitalizmus valamilyen újabb szakasza követi. **Az imperializmus fejlődése szükségképpen szocialista forradalomhoz vezet.**

2. NÉHÁNY JELLEGZETES TÉVESZME AZ IMPERIALIZMUS FEJLŐDÉSI PERSPEKTÍVÁIRÓL

a) AZ „ULTRAIMPERIALIZMUS" ELMÉLETE

Az imperializmus kialakulását követően hamarosan napvilágot láttak olyan nézetek, amelyek szerint a bekövetkezett változások lehetővé teszik, hogy a kapitalizmus további fejlődése során a rá eddig jellemző ellentmondásoktól, konfliktusoktól vagy azok egy részétől — pl. a háborúktól, a háborús veszélytől, az imperialista hatalmak egymás közti ellentéteitől, az anarchiától stb. — megszabadulhat, es ezzel új, magasabb rendű stádiumba léphet. Az elképzelt „újfajta" kapitalizmust Hobson 1902-ben „interimperializmusnak", Kautsky 1915-ben „ultraimperializmusnak" nevezte. Magának az eszmeáramlatnak a Kautsky által kifejtett változata vált a marxista irodalomban leggyakrabban emlegetetté, és az ultraimperializmus elmélete néven lett ismertté.

Ennek az elméletnek a lényege a következőkben foglalható össze. A koncentrációs és centralizációs tendencia következté-

ben létrejövő óriásmonopóliumok erősödése, a vezető imperialista államok államhatalmával való szoros összekapcsolódása, ill. a monopóliumok és a vezető imperialista hatalmak közötti megegyezések nyomán kialakul a monopóliumoknak és az imperialista világhatalmaknak egy olyan világszövetsége, amely világméretekben képes megszervezni a termelést. Az ultraimperializmus korában — úgymond — eltűnik a tőkés vállalatok gazdasági kapcsolatait jellemző anarchia, és létrejön a **„szervezett kapitalizmus".**

Tudjuk, hogy mind a monopóliumos megegyezések, mind az imperialista államok közötti érdekszövetségek résztvevőinek **érdekei ellentmondásosak,** számos vonatkozásban csak egymás rovására valósulhatnak meg. Ahol az érdekek ellentétesek, ott a megegyezések alapját az éppen meglevő erőviszonyok képezik, a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése következtében viszont az erőviszonyok változnak, és ezzel megszűnik az alapja a régebbi erőviszonyokra épülő megegyezéseknek. Ez elősegíti a monopolszervezetek és államok közötti koalíciók felbomlását.

Lenin így írt erről: „»Elképzelhető«-e, hogy az imperialista hatalmak közti erőviszonyok egy-két évtized múlva is **változatlanok** lesznek? Teljesen elképzelhetetlen.

Éppen ezért az »interimperialista«, vagy »ultraimperialista« szövetségek a kapitalista valóságban, nem pedig angol papok vagy a német »marxista« Kautsky naiv nyárspolgári képzeletében — bármily formában is kössék ezeket a szövetségeket, akár imperialista koalíció formájában, amely egy másik imperialista koalíció ellen irányul, akár **valamennyi** imperialista hatalom általános szövetsége formájában — **óhatatlanul** csak a háborúk közötti »lélegzetvételnyi szünetek«."[4]

Ismeretes, hogy a monopóliumos megegyezések, az állam és a monopóliumok összefonódása, a nemzetközi állammonopolista megegyezések a végbemenő centralizációs folyamat nagy jelentőségű emelői. Ezek felbomlása viszont éppen ellentétes hatású.

K: Hogyan hat a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének törvénye a centralizációs folyamatra és az „ultraimperializmus" irányába történő fejlődésre?

V: A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése törvényének hatása fékezi a gazdaság centralizációs folyamatát, és akadályozza, hogy az valamiféle „ultraimperializmushoz" közeledjék.

[4] **Lenin** Összes Művei, 27. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 295. old.

Minthogy az egyenlőtlen fejlődés törvényszerű, ezért legfeljebb csak azt lehet mondani, hogy a tőkés világ egy mindent átfogó világmonopólium kialakulása **irányában** halad. Az ellenható tényezők léte következtében azonban a világmonopólium kialakulása csak valahol az idők végtelenségében elképzelhető. Tapasztalataink azt bizonyítják, hogy az imperializmus természete napjainkig sem változott, ellentmondásainak kiéleződése **szocialista forradalmakhoz vezet.** Éppen ezért az ultraimperializmus és szervezett kapitalizmus kibontakozásának lehetősége nem reális, nem tényleges lehetőség, hanem valamiféle ködös ábrándkép lehet csak. **A reális fejlődési perspektíva a szocialista forradalom,** a kapitalizmusnak szocializmussal történő felváltása.

Az ultraimperializmusról szóló elmélet abban az időben született, amikor a munkásosztály különösen sokat szenvedett a háborútól, a munkanélküliségtől, a létbizonytalanságtól. Ezt az elméletet a burzsoá propaganda arra igyekezett felhasználni, hogy segítségével a munkásosztály, a dolgozó tömegek figyelmét elterelje a kapitalizmus ellentmondásainak éleződéséről, megdöntésének szükségességéről és időszerűségéről.

Az ultraimperializmus az első világháborút megelőző időszakban és a háború idején jelentkező reformista elmélet volt. Maga a fogalom a szocializmus kialakulása, a következtetéseinek ellentmondó tényleges fejlődés hatására a két világháború között, és később a második világháború után fokozatosan feledésbe merült. Az ultraimperializmus eszméjével rokon ideológiák azonban továbbra is léteznek. A szocialista rendszer kialakulásával, majd világrendszerré válásával az imperializmus perspektíváira vonatkozólag újabbfajta, „korszerűbb" burzsoá és revizionista elméletek léptek fel.

b) AZ ÚN. „KONVERGENCIAELMÉLET"

Az imperializmus fejlődési tendenciáival kapcsolatban illúziókat tápláló, a kapitalizmus forradalmi megdöntéséért folytatott harc értelmetlenségét bizonygató elméletek közül a szocialista világrendszer megszilárdulását követően az ún. „konvergenciaelmélet" különböző változatai kerültek előtérbe.

Konvergenciaelméleten tulajdonképpen nem egy bizonyos egységes elméletet értünk, hanem egy eszmeáramlatot, amelyhez számos, egymástól részleteiben jelentősen különböző konkrét felfogás tartozik. Ide soroljuk mindazokat az eszmei elképzeléseket, amelyek szerint **a tőkés- és a szocialista országok**

fejlődésükben közös irányba tartanak, és e „konvergencia" végeredménye valószínűleg az lesz, hogy közöttük a különbség elmosódik, és egy **új, vegyes társadalmi-gazdasági rendszer fog belőlük kialakulni.**

A konvergenciaelmélet szellemi atyjának az ismert holland közgazdászt, **Jan Tinbergent** tartják, aki egy 1961-ben megjelent cikkével (Konvergáló szerkezetet mutatnak-e a kommunista és a szabad társadalmak? Soviet Studies, XII. köt. Oxford, 1960—1961.) kiváltotta az ún. konvergenciavitát.

Tinbergen szerint a kapitalista és a szocialista gazdasági struktúra fokozatosan közeledik egymáshoz, és végül mindkettő egyetlen **optimális struktúrává** fog fejlődni, részben az ipar fejlődési folyamata, részben annak következtében, hogy a két társadalom kölcsönösen befolyásolja egymást. Mialatt a fejlett tőkésországokban a gazdaság állami szektora folytonosan nő, az állam pedig mindinkább a nemzetgazdasági méretű tervezés szolgálatában áll, továbbá az adó- és hitelpolitika segítségével beavatkozik a jövedelemelosztásba, addig a szocialista országokban a tervezést mindinkább decentralizálják, eközben modern matematikai tervezéstechnikát használnak fel, törekszenek az egyéni és a vállalati teljesítmény anyagi ösztönzésére. Ez a fejlődés — Tinbergen szerint — máris messzemenő hasonlóságokra vezetett pl. a tervezéstechnikát, a vállalatvezetők szerepét, sőt a gazdaságpolitikai célokat illetően is. Mindkét rendszerben egyre inkább érvényre jutó cél ugyanis — mondja —, hogy a népjólétet lehetőleg egyenlő jövedelemelosztás mellett maximálják. A technikai fejlődés mindkét rendszerben a tömegtermelés és tömegfogyasztás kiterjesztésére, valamint a termelőegységek nagyfokú koncentrációjára vezet. A fejlődés során végül is — úgymond — egy olyan gazdasági szerkezet alakul ki, amelyre a centralizált és decentralizált döntések kevert rendszere lesz jellemző.

Nagy feltűnést keltett **John K. Galbraith** — magyar fordításban is megjelent — „Az új ipari állam" c. könyve (**J. K. Galbraith:** The New Industrial State. Boston 1967.), amelyben az ún. **„ipari társadalom"** fejlődési tendenciáit elemzi. Ebben arra a megállapításra jutott, hogy az egyes gazdasági formák nem annyira az ideológiai feltételektől, hanem sokkal inkább a technikától, a technológiától és a vállalati szervezettől függően különböznek egymástól. A nagy tőkeigénnyel járó tömegtermelés alapján a magas fejlettségű technika és az ezzel járó komplikált vállalati szervezet ipari rendszerré, a nagyvállalatok világává fejlődött. A nagyvállalatok vezetése irányítóik nagyfokú önállóságát feltételezi, ami a kapitalistáknak a tulajdonképpeni hatalomból való kizárására vezet, és a hatalom a **technokrácia** kezébe megy át. A technokrácia — mondja — a vállalatok vezető műszaki, gazdasági, jogi szakembereiből áll, akik a vállalatot irányítják, és akik döntéseiket rendszerint együttesen hozzák meg. Ezeket a döntéseket pedig — Galbraith szerint — nem a részvényesek profitérdekei motiválják, hanem az, hogy a vállalat minél nagyobb fejlődést érjen el. Ugyanilyen imperatívuszoknak kell érvényre jutniuk szerinte a szocialista gazdaságban is. Ennek jele Galbraith ábrázolásában az, hogy a szocializmusban a vállalatok fokozatosan gazdasági önállóságra tesznek szert az „állami bürokráciával" szemben. Így a fejlődés — függetlenül a mindenkori ideológiai motívumoktól — a tervezés és az organizáció nagyjából azonos formájára vezet.

A konvergenciaelmélet mint irányzat híveihez további számos polgári közgazda és szociológus tartozik. Kisebb-nagyobb fenntartásokkal közéjük sorolható azok serege, akik a társadalmi fejlődés kapitalizmust követő lépcsőfokát „az új ipari államban", az ún. „posztindusztriális társadalomban", a „fogyasztói társadalomban" látják. Az irányzat nevesebb képviselői között található W. Buckingham, W. Rostow, D. Bell, az Egyesült Államokban, P. J. D. Wiles Angliában, R. Aron Franciaországban stb.[5]

A konvergenciaelmélet legnevesebb képviselőinél — explicit formában kimondottan vagy hallgatólagosan magától értetődőnek tekintetten — számos közös bírálandó vonás fellelhető. Mindenekelőtt jellemző az a felfogásuk, hogy a különböző típusú gazdasági rendszerek megkülönböztető vonásai elsősorban a technikai és technológiai különbségekből, valamint a termelés szerkezetének eltéréseiből fakadnak. **Elhanyagolják** ezzel szemben azokat a különbségeket, amelyek abból adódnak, hogy **eltérő a termelési eszközök tulajdona és ennek alapján a termelés célja,** hogy eltérő a **hatalom jellege** és az állam típusa, amelyek pedig a társadalmi-gazdasági berendezkedés lényegét meghatározzák. Ha a technika és technológia fejlődésében mutatkoznak is hasonló tendenciák a szocialista és tőkésországokban, a termelési viszonyok fejlődésében erről szó sincs. A szocialista országokban megszűnt és nem térhet vissza a termelési eszközök magántulajdona. Az államosítások a tőkésországokban **a termelési eszközök magántulajdonának uralkodó szerepe mellett történnek, a tőkésállam által, a tulajdonviszonyok típusa tehát változatlan marad.** A tőkések politikai képviselői ezt mindenkor szem előtt tartják, és gondosan igyekeznek az államosítás méreteit, valamint az államosítandó területet úgy megszabni, ahogyan azt a magántőkés monopóliumok érdekei diktálják. Tükröződött ez pl. a baloldal közös programjának államosítási vitáiban is a közelmúltban Franciaországban.

Ami a gazdasági tevékenység célját illeti, az a kapitalizmusban most is a tőkés magántulajdon gyarapítása, a profit biztosítása. Galbraith-nek az a tétele, hogy a vállalatot vezető technokrácia célja nem a tőkések profitjának a szolgálata, hanem a vállalat termelésének, tőkeerejének növelése és üzleti sikerének, hírnevének a biztosítása, azért hamis, mert összekeveri a **tevékenység célját** az ezt jól szolgáló **eszközökkel.** Nyilvánvaló ugyanis, hogy a fejlett kapitalizmusban a profit éppen akkor

[5] Részletesebben lásd **Ripp Géza:** Politikai gazdaságtan és ideológia. Kossuth Könyvkiadó 1973.

növelhető a leggyorsabb ütemben, ha a vállalatba fektetett tőke gyorsan nő.

K: Tapasztalható-e egymáshoz közeledés a tőkés- és a szocialista országok termelési viszonyainak alapvető elemeiben, a tulajdonviszonyok jellegében és a termelés közvetlen céljában?

V: Nem. A termelési viszonyok fejlődése a tőkés- és a szocialista országokban egymáshoz képest nem konvergens, nem közeledik egymáshoz a tulajdonviszonyok jellege, de a termelés közvetlen célja sem.

A konvergenciaelmélet képviselői írásaikban általában az államosítást, a tervezést, a központi gazdasági előírásokat, a centralizmust mindig mint a szocialista gazdálkodás elemeit emlegetik. Mennyiségi növekedésüket a szocialista vonások erősödésének tekintik, a központi utasítások számának esetleges csökkenését, a gazdasági ösztönzők alkalmazását, a piaci hatások felhasználását pedig úgy kezelik, mint a kapitalista gazdálkodás elemeit, ill. mint ezen elemek erősödését. Nem veszik figyelembe, hogy pl. az államosítás szolgálhatja a kapitalizmus működőképességének fenntartását is, a piaci viszonyok, piaci összefüggések tudatos felhasználása pedig szolgálhatja éppen a szocialista tulajdonviszonyok erősítését azon keresztül, hogy a szocialista rendszert, annak termelőapparátusát **a korábbinál hatékonyabbá teheti.** A konvergenciaelmélet képviselői figyelmen kívül hagyják, hogy egyes **hasonló gazdálkodási formák** alkalmazása **teljesen más társadalmi rendeltetéssel** történik, ezért a konvergencia csak **látszat.**

K: Miért követ el hibát a konvergenciaelmélet, amikor a gazdasági jelenségeket szinte kizárólagosan a gazdálkodási formák alapján ítéli meg?

V: A gazdasági jelenségek **tartalmi,** lényegi oldalát a tulajdon- és a termelési viszonyok határozzák meg, és **azonos** gazdálkodási **formák** egymással **antagonisztikusan ellentétes tartalmat** takarhatnak.

A tulajdonviszonyok meghatározó szerepének elhanyagolása a konvergenciaelméletben abban is megnyilvánul, hogy figyelmen kívül marad az, hogy bizonyos gazdálkodási formák és

vonások alkalmazása **mértékének** a mindenkori termelési viszonyok határt szabnak. Az **államosítás mértékének objektív korlátai vannak a kapitalizmusban, és úgyszintén nem lehet határtalan a piaci tényezők felhasználása a szocializmusban.** Ezek a korlátok is lehetetlenné teszik, hogy egyszerűen bizonyos gazdálkodási elemek szaporításával vagy változtatásával lehessen a kapitalizmusból a szocializmusba átfejlődni, vagy a tőkés és a szocialista gazdaságnak valamilyen szintézisét kialakítani.

A konvergenciaelméletet kifejtő művek általában a magas vállalati nyereségadókra és a progresszív személyes jövedelemadókra célozva a kapitalizmus megváltozott természetéről beszélnek, úgy állítják be, mintha a kapitalizmusban egyre kevésbé volna a termelés célja a profit, mintha a termelés közvetlen céljává mindinkább a jólét növelése válna. A tények ezzel szemben azt mutatják, hogy a tőkés vállalatokat csak megfelelő nagyságú profit készteti a termelés folytatására, beruházásokra, csakis ennek alapján lehet gazdasági növekedést elérni. A tőkésországokban a tőkések által **ténylegesen realizált profit** a progresszív adózás ellenére **nem csökkent,** hanem emelkedett.

Az imperializmusban egyre általánosabbá váló azon jelenséget, hogy a tőkés nagyvállalatok irányítását fizetett szakembergárda végzi, a konvergenciaelmélet úgy interpretálja, mintha a tőkéseknek a vállalatok feletti hatalma csökkenne, sőt megszűnne, és a profitmotívum ennek következtében is háttérbe szorulna. A valóságban a tőketulajdon és a tőkefunkció elválása után is a tőketulajdonos diktál a menedzsernek, nem pedig fordítva. Továbbá a menedzserek maguk is a tőkésosztályból kerülnek ki, ill. asszimilálódnak abba.

K: Változtat-e a termelés alapvető célján a modern adórendszer vagy a tőketulajdon és -funkció elválása?

V: Az adórendszer és a menedzseri irányítás fejlődése nem érinti azt, hogy a tőkés termelés alapvető közvetlen célja a profit marad. Csak most a profitmotívum bonyolultabban jut érvényre.

A konvergenciaelmélet kibontakozása **két alapvető ok következménye volt.** Először is egyre kevésbé lehetett tagadni, hogy a kapitalizmus túlhaladása történelmileg elkerülhetetlen. Ebben a vonatkozásban a konvergenciaelméletek rendszerint tar-

talmaznak valamilyen „csalhatatlan" receptet, amely intézkedések, reformok vagy prognózisok közös jellemzője, hogy megvalósulásuk esetén is alapvetően megmaradnának a tőkés viszonyok. A konvergenciaelméletek kialakulása és elterjedése másodszor a szocializmus megszilárdulásának történelmi tényét tükrözi. Nem lehet már hitelt érdemlőnek és reálisnak elfogadtatni a szocializmus megdöntésének olyan perspektíváját, amely a kapitalizmust állítaná helyre a szocialista országokban. Ezért azt igyekeznek bizonygatni, hogy az imperialista országokban a kapitalizmus megdöntése nélkül kiküszöbölhetők a kapitalizmus ellentmondásai. Úgy állítják be tehát, mintha a kapitalizmus megdöntése és a szocialista forradalom felesleges volna.

Az 1960-as években a hosszan tartó konjunktúra kedvezett a konvergenciaelmélet különböző változatai elterjedésének. Az 1970-es években a fejlett tőkésországokban kibontakozott válságjelenségek azonban a konvergenciaelmélet hitelét is aláásták. Nyilvánvalóvá vált, hogy nem oldódtak meg a kapitalizmus legfontosabb ellentmondásai, és a különböző „receptek" hatástalanok. A kapitalizmus védelmezésének és apológiájának új változatai vannak kialakulóban.[6] Az új apológia fő törekvése azonban nem változik. Az ellentmondások kiéleződésének okait tárgyalva továbbra is igyekeznek elleplezni azoknak a **tőkés magántulajdonból** és a **tőkés termelési viszonyokból** fakadó jellegét.

3. A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGA

a) A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGÁNAK LÉNYEGE ÉS KIALAKULÁSA

Az utolsó félszázadban a kapitalizmus fejlődésében uralkodóvá vált hanyatlási tendenciák elmélyülése, a szocialista rendszer kialakulása, világrendszerré válása és a szocialista világrendszer fokozódó ereje, tehát a szocialista rendszer fejlődése azt

[6] Az irányzatváltozás — és ez a fő jellemző — jól megfigyelhető Galbraith-nél. Galbraith, aki mint láttuk, a már idézett korábbi művében lelkesen emeli ki a „nagy szervezetek" pozitív szerepét az ipari társadalom fejlődésében, 1973-ban kiadott új könyvében (**J. K. Galbraith:** Economics and the Public Purpose. Boston 1973) már a „nagy szervezetek" merevségét említi az egyensúlyzavarok legfontosabb okaként.

mutatja, hogy elérkezett a kapitalizmus hanyatlásának az az időszaka, amelyet a kapitalizmusnak a szocializmussal történő fokozatos felváltása jellemez. Ebben az időszakban a hanyatlást tükröző tendenciák elmélyülnek, az élet minden területén jelentkeznek és különböző válságjelenségeket okoznak. Ezek a válságjelenségek azonban nem egyszerűen egy-egy részterület betegségének a tünetei, hanem a kapitalizmus **létének** válságba jutását jelzik. Mindezek alapján a kapitalizmus fejlődésének azt az időszakát, amely az első világháborúval és az első győztes szocialista forradalom közvetlen kibontakozásával kezdődött meg, **a kapitalizmus általános válsága** időszakának nevezzük.

A kapitalizmus általános válsága tehát a monopolkapitalizmusnak **az a történelmi korszaka, amelyben végbemegy a kapitalizmus felbomlása és pusztulása,** a tőkés társadalmi rendszernek **a szocializmussal való felváltása.**

Ebben az időszakban a kapitalista társadalom válsága **mindenoldalú válság,** amely kiterjed a gazdaságra, a politikára, az ideológiára, a kultúrára, vagyis **a társadalmi élet minden területére.** A válság ebben a tekintetben is általános jellegű, és abban a tekintetben is, hogy az egész tőkés világra kiterjed, **a kapitalizmust mint világrendszert érinti.** Ebből a válsághelyzetből nincs kilábalás, kiút csak a kapitalizmus pusztulása, szocializmussal történő felváltása lehet.

Az általános válság fejlődésének uralkodó tendenciája, hogy egészében **egyre jobban mélyül.** Ez természetesen nem azt jelenti, hogy minden jellemzőjében és minden területen szakadatlanul csak súlyosbodás lehetséges. Egyes területeken és rövidebb időszakokon belül átmenetileg enyhülés is mutatkozik, de a válsághelyzet nem számolható fel, és évtizedes távlatban egyértelmű a kapitalizmus általános válságának **elmélyülése.**

A kapitalizmus általános válsága tehát **nem azonos** a XV. fejezetben tárgyalt általános **túltermelési** válsággal. Eddigi ismeretei alapján:

F: Vesse össze a kapitalizmus általános válságát az általános túltermelési válsággal, és állapítsa meg a legfontosabb különbségeket!

M: Az általános túltermelési válság a ciklikusan fejlődő tőkés gazdaság újratermelési ciklusának egy szakasza, amely — az újratermelési ciklus többi szakaszával váltakozva — periodikusan ismétlődik, tehát a tőkés gazdaság **időszakos**

válságát fejezi ki. A kapitalizmus általános válsága ezzel szemben állandó jellegű, és addig tart, amíg az a történelmi korszak, amelyben a kapitalizmust a szocializmus váltja fel.

Az általános túltermelési válság **átmeneti megoldását** is magában hordja azoknak az ellentmondásoknak, amelyek kiváltották. A kapitalizmus általános válságából azonban nincs kilábalás, a válság mozgása **nem oldhatja meg a kiváltó ellentmondásokat, ezek csak a kapitalizmus megszűnésével oldhatók meg.** Továbbá, az általános túltermelési válság annyiban általános, hogy az egész gazdasági életre kiterjed, nemcsak annak egyik vagy másik ágazatára. A kapitalizmus általános válsága pedig **a társadalmi viszonyok minden területére vonatkozik,** tehát az egész tőkés társadalmi-gazdasági alakulatra jellemző. Végül, az általános túltermelési válság **nem mindig világméretű** válságként zajlik le, adott esetben csak egy vagy néhány országra szorítkozó is lehet, a kapitalizmus általános válsága azonban eleve **a kapitalista világot átfogó válság.**

Az imperializmus fejlődési törvényszerűségeiből fakadó első világháború és a háborús készülődés alapozta meg a kapitalizmus általános válságának kialakulását. Kezdetét az első világháborútól, ill. a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmétől szoktuk számítani. Az Októberi Forradalom győzelmében jutott teljes kifejezésre az, hogy megkezdődött a kapitalizmus általános válságának folyamata. Ezzel együtt területi összeszűkülése, majd a szocialista világrendszer kialakulása és megszilárdulása tovább súlyosbította és súlyosbítja a kapitalizmus általános válságát. (Ezzel a következő pontban foglalkozunk részletesen.)

Bármilyen fontos jellemzője is azonban a szocializmus megjelenése a kapitalizmus általános válságának, mégis hiba volna azt csak a szocializmus puszta létéből fakadó politikai válságként vagy egy ilyen politikai valság visszahatásainak összességeként felfogni. A kapitalizmus általános válsága az imperializmus **belső társadalmi viszonyainak,** mindenekelőtt **termelési viszonyainak ellentmondásaiból** fejlődött ki, és **gyökerét itt kell keresni.** Ezek az ellentmondások szülték az első világháborút is, amely nemcsak kifejezte, hanem ugyanakkor elő is idézte ezeknek az ellentmondásoknak további éleződését és mélyülését. A háborúra való felkészülés a fegyvergyártást tette a tőkés gazdaság legvirágzóbb ágazatává, maga a háború pedig a tőkés

világgazdaság, a nemzetközi munkamegosztás rendszerének összeomlását, a világpiac széthullását stb. idézte elő.

A tőkés társadalomnak az első világháborúban felszínre került általános válsága ösztönző hatást gyakorolt a forradalmi folyamat fejlődésére is, hozzájárult az Októberi Forradalom megérlelődéséhez, amely azután a világ egyhatodán megdöntötte a kapitalizmust. Az imperializmus **belső** ellentmondásainak, **saját** fejlődéstörvényeinek a szerepét kisebbítenénk, ha az első világháborút és az Októberi Forradalmat figyelmen kívül hagynánk a kapitalizmus általános válsága kialakulási időpontjának a taglalásánál.

Ezek után térjünk át a kapitalizmus általános válságának **fő jellemző vonásaira.** Ezeket az alábbiakban foglalhatjuk össze.

1. **A kapitalizmus megszűnt kizárólagos világrendszerként létezni,** létrejött a szocialista rendszer, majd világrendszer, amely fejlődése során az emberi társadalom létének mindinkább meghatározó tényezőjévé válik. **A kapitalizmus területileg egyre jobban** összeszűkül.
2. Bekövetkezett az **imperializmus gyarmati rendszerének válsága, majd összeomlása.**
3. Az általános válság egyes időszakaiban a **piacprobléma** rendkívüli módon kiéleződik.
4. Megjelenik a **krónikus kapacitáskihasználatlanság** és a nagyarányú **munkanélküliség.** A **működő** termelőerők nagy részét is társadalmi szempontból haszontalan célokra fecsérlik.
5. Szükségképpen **kifejlődik az állammonopolista kapitalizmus.**
6. **Szétzilálódnak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok,** kiéleződnek **a nemzetközi pénzügyi válságok,** és világméretekben **felgyorsul az infláció.**

A kapitalizmus általános válsága felsorolt fő jellemzőinek többségével az eddigiek során már foglalkoztunk. Az alábbiakban még megvizsgáljuk a kapitalizmus területi összeszűkülésének a kérdését, mert ennek több összefüggését a korábbi fejezetekben nem tárgyaltuk. Előbb azonban a hatodik fő jellemző vonáshoz még hozzáfűznénk a következőket. A kapitalizmus általános válságának időszakában a nemzetközi integrációs folyamatok ellenére is a nagy, fejlett tőkésországok közötti ellentétek, a nagy és a kisebb fejlett tőkésországok közötti sajátos alá- és fölérendeltségi viszonyok, a fejlett országok mint centrumok és a periférián elhelyezkedő fejlődő országok közötti antagonisztikus ellentétek, a multinacionális monopóliumok spekulációs manipulációi szükségképpen vezetnek el a

nemzetközi gazdasági kapcsolatok szétzilálódásához, a nemzetközi pénzügyi válságokhoz, a világméretű, gyors inflációhoz.

K: Mit fejez ki az, hogy a kapitalizmus általános válságának időszakában az imperializmus fejlődése szükségképpen a nemzetközi kapcsolatok szétzilálodásához, nemzetközi pénzügyi válságokhoz, világméretekben felgyorsuló inflációhoz vezet?

V: Mindez azt fejezi ki, hogy a kapitalizmus — általános válsága idején — már nem képes a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban **a termelés jelenlegi fejlettségének megfelelő szervezettséget biztosítani.**

b) A KAPITALIZMUS TERÜLETI ÖSSZESZŰKÜLÉSE ÉS AZ ÁLTALÁNOS VÁLSÁG

Noha az imperializmus korában a tőkés világgazdaságban már **általánosan** megérett a helyzet a kapitalizmusnak a szocializmussal történő felváltására, a forradalom sikeres megvívásának **konkrét** feltételei nem alakulnak ki egyszerre valamennyi tőkésországban. Ebben mindenekelőtt a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése törvényének és a törvény következményeinek van döntő szerepük.

A szocialista átalakulás tehát nem egyszerre valósul meg, hanem a szocialista forradalom előbb egy országban győzött, majd negyedszázad múlva követték először újabb országok az úttörőt, néhány ország pedig csak az utóbbi években indult el a szocializmus útján. Várhatóan a kapitalista világrendszer jelenlegi országai sem mind egy időben kezdik majd meg a szocializmus építését. Napjainkban még létezik a kapitalista világrendszer, de mellette él, egyre szilárdul és kiterjed a szocialista világrendszer, amely jelenleg a föld területének kb. egynegyedét és lakosságának kb. egyharmadát foglalja magában.

Korábban a kapitalizmus fejlődésére volt az jellemző, hogy sorra hódított meg újabb és újabb területeket, ahol korábban prekapitalisztikus viszonyok uralkodtak. **Ma a szocializmus szélesíti ki saját szféráját.** A szocializmus területi terjedésének történelmi tendenciája a kapitalizmus területi összeszűkülésével jár, amely hanyatlásának a kifejezője.

Mint mondottuk, a szocialista világrendszer fejlődése nemcsak passzív kifejezője a kapitalizmus hanyatlásának, hanem **visszahat** a kapitalizmus hanyatlásának valamennyi megjele-

nési formájára is. A szocializmus kialakulása aláássa az imperializmus pilléreit azzal, hogy a kialakult szocialista rendszer, majd világrendszer a szocialista világforradalom fő bázisává vált, területileg is korlátozta az imperializmus hatókörét, elősegítette valamennyi antiimperialista erő konszolidálását és megerősödését, hozzájárult több fejlődő ország függetlenségének kivívásához, haladó fejlődési útra való áttéréséhez.

A szocializmus a legfejlettebb tőkésországokkal szemben még nem került fölénybe a munka termelékenységi színvonalát és a reálbérek magasságát illetően, mert a szocializmus eddig viszonylag fejletlenebb országokban győzött, és fennállásának eddigi rövid időszaka alatt a termelőerők színvonalában korábban kialakult történelmi elmaradást csak részben tudta behozni. A szocialista világrendszerben azonban a gazdasági növekedés üteme lényegesen gyorsabb, mint a tőkésországokban.

A második világháború utáni negyedszázadban a fejlett kapitalista országokban átmenetileg — de viszonylag hosszan tartóan — kedvező konjunkturális helyzet alakult ki. Ennek ellenére a szocialista országok termelésének növekedési üteme ebben az időszakban is megközelítőleg a kétszerese volt a kapitalista termelés növekedési ütemének. Még nagyobbak lettek a különbségek a hetvenes években, amikor az imperialista országokban a gyors növekedést erőteljes visszaesés és stagnálás vagy nagyon lassú fejlődés váltotta fel.

K: A szocialista termelés gyorsabb növekedési üteme milyen várható következménnyel jár a két világrendszer között kibontakozott gazdasági versenyben?

V: A szocialista országok történelmileg rövid idő alatt behozzák elmaradásukat a termelőerők színvonala, a munka termelékenysége és a reálbérek szintje területén. El fogják érni és túl fogják szárnyalni e téren is a kapitalizmusban elért **legfejlettebb** szintet. Ez forradalmasító hatást gyakorol majd a fejlett tőkésországok lakosságára.

A kapitalista világrendszer területi összeszűkülésének tendenciája tehát a fejlett tőkésországok körében is erősödni fog. A szocialista országok fejlődése és a két rendszer versenye kihat ezek belső helyzetére is. Ebben a helyzetben pedig a tőkésosztály számára súlyos politikai kockázatot jelent a lakosság elégedetlensége a válságok, a munkanélküliség, vagy a reálbérek stagnálása, esetleg túl lassú emelkedése miatt. A tőkés-

osztály ezért rákényszerül az állammonopolista viszonyok erősítésére, államosításokra, fokozottabb tervezési kísérletekre, az állami adórendszer és költségvetés felduzzasztására, továbbá a dolgozó lakosság érdekeit szolgáló, a közvetlen tőkés érdekekkel viszont ellentétben álló olyan lépésekre, mint a reálbérek emelése, a társadalmi juttatások kiszélesítése, sőt gyakran a tőkés üzemekben a munkásoknak az üzemi ügyekbe való formális bevonása stb.

Mindezek a tőkés viszonyok egyes jellemző vonásainak gyengítését, sőt olykor feladását jelentik, és a kapitalizmus hanyatlását fejezik ki.

A szocialista világrendszer léte megnehezítette a gyarmati országok felszabadító mozgalmának fegyveres elnyomását is, és meggyorsította ezzel a gyarmati rendszer szétesését. A függetlenségüket kivívott országok értékes segítséget kaptak és kapnak a gazdasági függetlenségükért és gazdasági fejlődésükért vívott harcukban a szocialista országoktól. A szocialista országok sokféle módon nyújtanak támogatást a függetlenségüket elnyert országoknak. Segítik a szakemberképzést, átadnak szabadalmakat, segítséget nyújtanak a gazdasági élet megszervezésében, tervezésében, helyenként védelmi képességeik erősítésében. Külkereskedelmi kapcsolataikban igen kedvező feltételeket biztosítanak a fejlődő országok számára. A szocialista országokból a volt gyarmati országokba szállított növekvő mértékű gépexport pedig elősegíti ezekben az országokban a gazdasági struktúra javítását, az iparosítást.

Korábban az imperialitsa nagyhatalmak a kereskedelmi kapcsolatok és a hitelnyújtás vonatkozásában monopolhelyzetben voltak az elmaradottabb országokkal szemben. A szocialista világrendszer létrejöttével ez a pozíció meggyengült.

E: Foglalja össze a szocializmus létrejöttének és a szocialista világrendszer kialakulásának hatásait a kapitalizmus általános válságának elmélyülésére!

V: A szocializmus léte és fejlődése azzal járul hozzá a kapitalizmus általános válságának elmélyüléséhez, hogy
- — a valóságban is létező alternatívául szolgál;
- — kialakulásával elősegítette valamennyi antiimperialista erő konszolidálását és megerősödését;
- — rákényszeríti a tőkésosztályt számos, a lakosság érdekeit szolgáló gazdasági engedményre;
- — támaszul szolgál a függő országok felszabadító küzdel-

mében, és az önállóvá vált országoknak segítséget nyújt a gazdaságilag kiszolgáltatott helyzetük felszámolásáért vívott harcukban.

c) A HALADÁS ÉS REAKCIÓ HARCÁNAK FŐ VONÁSAI A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSAGA IDŐSZAKÁBAN

A kapitalizmus általános válságának fő mozgatórugói a korszak gazdasági viszonyaiban, a tőkés világgazdaságban és az annak elemeit alkotó országok gazdaságában leledző belső ellentmondások. Ennek megfelelően az általános válság leglényegesebb jellemzői a már tárgyalt gazdasági viszonyokban gyökerező ismérvek. Utaltunk már arra is, hogy az általános válság mint a tarsadalmi rendszer mindenoldalú válsága, számos nagyon lényegbevágó vonással fejeződik ki a felépítmény területén is, amelyek szoros kölcsönhatásban lépnek fel a gazdasági viszonyokban megmutatkozó válságjelenségekkel. Arra is rámutattunk már, hogy a kapitalizmus általános válságának fejlődése elválaszthatatlanul összekapcsolódik a szocializmus világméretű győzelméhez vezető forradalmi folyamat fejlődésével.

A szocialista forradalom megvalósítása nem a kapitalizmus automatikus összeomlása, hanem szervezett osztályerők tudatos osztályharca útján következik be. Itt a **felépítménynek** a polgári és a korábbi forradalmakhoz viszonyítva megnő és kiemelkedővé válik a szerepe. Mindezek alapján a kapitalizmus általános válságának lényegéről és fejlődéséről alkotott képünk hiányos marad, ha nem egészítjük ki azt a **felépítménybeli jelenségekkel,** mindenekelőtt a korszakban folyó elkeseredett politikai küzdelem osztályfrontjainak és harci eszközeinek áttekintésével.

Korszakunkban az imperializmus gazdasági-társadalmi magvát a nemzetközi finánctőke alkotja, amely kifejlődése során összekapcsolta a fejlett tőkésországok uralkodó finánctőkés csoportjait és támaszkodik a vezető imperialista országok — mindenekelőtt az Egyesült Államok — állami és katonai hatalmára.

Vele szemben a nemzetközi ellenpólus a szocialista közösség országaiban testet öltött szocializmus, amely ezen országok — mindenekelőtt a Szovjetunió — gazdasági, állami, politikai és katonai erejére támaszkodhat.

A világot átfogó gazdasági kapcsolatok kialakulása a kapitalizmus általános válságának időszakára olyannyira összekapcsolta politikailag is a világ országait, hogy bármely országban

bekövetkező osztályösszecsapás és politikai változás is nemzetközi kihatású, és így érinti a kapitalizmus és szocializmus világméretű harcának a menetét. Ezt figyelembe véve:

K: Milyen kapcsolat van a szocializmus, illetve a szocialista közösség és minden további antiimperialista erő között?

V: Valamennyi antiimperialista erő objektíve a szocializmus erőpotenciálját fokozza és a szocialista közösség természetes szövetségese.

A korunkban a haladásért folytatott harcban a szocialista világrendszernek még két további fő forradalmi erő a szövetségese: **a nemzetközi munkásmozgalomnak** a tőkésországokban küzdő osztagai és **a nemzeti felszabadító mozgalom.** Az imperialistaellenes harc élén — a szocialista világrendszerben és a nemzetközi munkásmozgalomban általánosan, a nemzeti felszabadító mozgalomban és a neokolonializmus elleni harcban nagyon gyakran — a kommunisták állnak az élen, ezért az imperializmus politikájának állandó jellemzője korunkban a féktelen antikommunizmus.

Az imperializmus erői minden módon igyekeznek visszaszorítani a haladás fő erőit.

A szocialista országok elleni harcban eszköztárukba tartozik a katonai és a gazdasági blokád, a katonai intervenció, a háborús fenyegetés és hidegháború, agresszív katonai szövetségek létrehozása, nagy fegyveres erők koncentrálása és fenntartása, hatalmas fegyverkészletek felhalmozása, világot átfogó katonai támaszpontrendszer kialakítása és fenntartása, a szocialista országokban vereséget szenvedett reakciós politikai erők maradványainak újjászervezése és támogatása, a belső rend bomlasztása, a szocialista országok együttműködésének megzavarása, kísérletek egymással és a nemzetközi forradalmi mozgalom további erőivel való szembeállításukra. Mivel a szocialista világrendszer erejének legszilárdabb magját a Szovjetunió jelenti, ezért az imperializmus erői mesterkedéseiket koncentráltan irányítják a Szovjetunió ellen. A **szovjetellenesség** az imperialista politika állandó jellemzője a kapitalizmus általános válsága idején.

Az általános válság elmélyülése során a szocialista világrendszerrel szemben folytatott imperialista politika fejlődése ellentmondásos. Az általános válság elmélyülése, a szocializmus erősödése kiváltja az agresszív tendenciák fokozódását. Az

agresszívabb fellépés, a háborús politika viszont fokozza széles rétegeknek a forradalmi erőkhöz való csatlakozását vagy közeledését. Minthogy az agresszivitás fokozása így aláássa az imperializmus politikai bázisát, és a szocialista országok erősödése következtében ez a politika az imperialisták számára egyre veszélyesebb, egyre erősödő **józanabb politikai irányzatok** lépnek fel a tőkésországokban, és ezek a szocializmus elleni harc békésebb formáit kívánják alkalmazni. Bár hosszabb távon az ezen csoportok erősödését előidéző tényezőket kell számottevőbbeknek tekinteni, nem zárható ki a körülmények olyan alakulása, hogy bizonyos időszakban, hosszabb-rövidebb ideig az agresszív tendenciák kerüljenek előtérbe.

K: Milyen kilátásai vannak — a fentiek alapján — az utóbbi évtizedben kibontakozott világpolitikai enyhülési folyamatnak?

V: Hosszabb távon számíthatunk a nemzetközi feszültség további csökkenésére, de közben számolnunk kell azzal is, hogy az enyhülési folyamatot visszaesések szakítják meg.

A tőkésországokon belül az imperializmusnak egyre fokozódó gondot jelent a munkásmozgalom osztagainak az erősödése. Erre az imperializmus a munkásegység megbontásával, a reformista és szakadár elemek és csoportok támogatásával, valamint a politikai reakció fokozásával, a demokrácia visszaszorításával válaszol. A kapitalizmus általános válságának időszakában a forradalmi munkásmozgalommal szembeni harcban az imperializmus kitermelte a **fasizmust,** az állammonopolista kapitalizmusnak ezt a hírhedt kormányzati formáját, amely a finánctőke legreakciósabb, legsovinisztább, legagresszívabb elemeinek nyílt terrorista diktatúrája. A fasizmust az alapvető polgári demokratikus szabadságjogok felszámolása, a faji gyűlölet szítása, a szélsőséges kommunistaellenesség, az agresszív külpolitika stb. jellemzi. Tömegbefolyásra szociális demagógiával tett szert. A fasizmus hatalomra kerülése olyan körülmények között következett be, amikor a kapitalizmus általános válsága egyes országokban kormányzati válságban is megnyilvánult. A burzsoázia képtelen volt parlamentáris eszközökkel uralkodni, a munkásosztály viszont nem volt elég erős a hatalom megragadásához, elsősorban megosztottsága miatt, és nem tudta megakadályozni az ún. „totális állam" létrehozását. A kisebb fasiszta országokban rendszerint a külföldi reakciós erők

aktív közreműködésére is támaszkodtak a fasiszta rezsim megteremtői.

A fasizmus klasszikus formáinak a két nagy európai tőkésországban, Németországban és Olaszországban hatalomra jutott formáit szokták tekinteni, de fasiszta rezsimek több más országban is kialakultak. A német, olasz és japán fasizmus katasztrofális következményei a fasizmust hírhedtté tették.

A második világháború után a vezető tőkésországokban nem jutott hatalomra fasiszta rezsim, de — noha a háborús vereség a fasizmus fő erőinek megsemmisüléséhez vezetett — egyes országokban a fasiszta rezsimek túlélték a világháborút. A második világháború utáni hidegháborúban a vezető imperialista hatalmak kisebb országokban előszeretettel támogatták a fasiszta rezsimek létrejöttét és fennmaradását, mert a korábbi kormányoknál megbízhatóbb katonai szövetségesnek bizonyulnak a szocializmus és a kommunisták ellen. Emellett a Német Szövetségi Köztársaságban sem volt következetes a nácitlanítás. Habár az újfasizmus a vezető tőkésországokban nem tudott országos méretekben is tartósan mértékadó politikai tényezővé válni, mégis állandó veszélyforrást jelent.

A kapitalizmus általános válságának kormányzati válságokban való kifejeződése tehát a demokratikus szabadságjogok korlátozására és felszámolására, a politikai reakció fokozódására irányuló tendenciát szül és erősít. Az antidemokratikus kormányzati rendszerek és intézkedések miatt a tömegek mindinkább elfordulnak a kormánytól, ami a középrétegek egyre jelentősebb részét teszi megnyerhetővé a munkásmozgalom szövetségesének. A munkásmozgalom erősödése az esetek nagy részében útját állja a politikai reakció szélsőségesebb formái megvalósításának, a demokratikus szabadságjogok további korlátozásának. Ugyanakkor a munkásmozgalom tömegbefolyásának tényleges megnövekedése vagy ennek lehetősége az uralkodó osztály köreiben olyan politikai irányzatot szül és erősít, amely a burzsoá hatalom nyílt diktatórikus formáit igyekszik mellőzni, és más eszközöket helyez előtérbe a munkásmozgalom elleni harcban. Ennek megfelelően a kapitalizmus általános válságának elmélyülése ellentmondásos tendenciákban fejeződik ki, **a legszélsőségesebb antidemokratikus tendenciák váltakoznak liberalizálási hullámokkal.**

Liberálisabb irányzatok előtérbe kerülése idején a munkásmozgalom elleni harc fő célja az egység megbontása. Az erre irányuló törekvés kétirányú. Egyrészt szakadár csoportok létrejöttét igyekeznek mindenképpen előidézni és a már létrejött

mindenféle szakadár erőket támogatni, mindenekelőtt a munkásmozgalom reformista szárnyának befolyását növelni a munkásmozgalom nemzeti osztagain belül. Másrészt a munkásmozgalom nemzeti osztagait igyekeznek elválasztani a nemzetközi munkásmozgalomtól és szembeállítani más országok munkásmozgalmával, mindenekelőtt a szocialista világrendszerrel.

Napjainkban a fejlett tőkésországokban a munkásmozgalom erős, szervezett egységei a legtöbb esetben útját tudják állni a szabadságjogok további korlátozásának. Ezt, valamint az ilyen körülményekre vonatkozó reagálást figyelembe véve:

K: Milyen módon igyekeznek a legnagyobb hatékonysággal kecsegtetően fékezni a munkásmozgalom további előretörését az imperialista politikai erők napjainkban?

V: A munkásmozgalom nemzeti osztagai egységének a megbontása, az egyes nemzeti osztagoknak egymással, a nemzetközi munkásmozgalommal és a szocialista világrendszerrel való szembeállítása jelenti napjainkban a legnagyobb veszélyeket magába rejtő támadást az imperialista politikai erők részéről a munkásmozgalom ellen.

Az antiimperialista harc harmadik fő ereje a **nemzeti felszabadító mozgalom,** amelynek fő célja az általános válság korábbi időszakában a klasszikus gyarmatosítás felszámolása és az állami önállóság kivívása volt. A klasszikus gyarmati rendszer szétesése után egyre szélesebb területen a neokolonializmus gátolja a nemzeti felszabadulást. Erről már korábban, a XIII. fejezetben beszéltünk. Itt annyival egészítjük ki, hogy az imperializmus harci eszköztárában itt is egyre fokozottabb hangsúlyt kap az egységbontás, a teljes egyenjogúságukért küzdő országok szembeállítása egymással és kijátszása egymás ellen.

A kapitalizmus általános válsága a társadalmi élet további területein is kifejezésre jut és elmélyül. Ezekkel a megnyilvánulásokkal nem tudunk tankönyvünkben részletesen foglalkozni, mert elemzésük már messze átvezet más tudományágak témakörébe. Itt csak utalunk néhány erőteljesen megmutatkozó további válságjelenségre. Ilyen terület pl. a bűnüldözés és az igazságszolgáltatás, amelynek válsága kifejeződik a bűnözés fokozódásában, a szervezett alvilág létrejöttében és erősödésében stb. Elmélyült a közoktatási rendszer válsága is a fejlett tőkésországokban. Kifejezésre jut az általános válság elmélyülése a kulturális életben, ahol a valóságos értékeket egyre erő-

teljesebben maguk mögé szorítják a kultúrapótlékok. A sort nem folytatjuk. Az eddigiek is kielégítően kifejezésre juttatják, hogy a kapitalizmus általános válsága nem a tőkés társadalomnak valamely szférájára vonatkozik, hanem minden területére kiterjed.

d) A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGÁNAK SZAKASZAI

A kapitalizmus általános válságának eddig eltelt időszakát elsősorban az első jellemző vonásával kapcsolatos nagy jelentőségű változások, valamint a többi jellemvonásokban jelzett folyamatok előrehaladása kisebb vagy nagyobb mértékű előtérbe kerülése alapján szakaszokra szoktuk osztani és eddigi menetének három szakaszát szoktuk megkülönböztetni.

A kapitalizmus általános válságának első szakasza az első világháborútól és a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól a második világháború végéig tartott. Ebben az időben a kapitalizmus már nem egyedüli rendszer volt. A válságszakaszban döntő jelentőségű folyamat volt a fiatal szovjetállam gazdasági és politikai megszilárdulása. E szakaszban kezdődött az imperializmus gyarmati rendszerének válsága, a felszabadító mozgalmak fejlődésének felgyorsulása. A szakaszban összefonódtak a kapitalizmus általános válságának megnyilvánulásai az időszakos túltermelési válságokkal és politikai válságokkal. A szakasz harmincas éveiben különösen kiéleződött a piacprobléma, hatalmas méretű volt a kapacitáskihasználatlanság és a munkanélküliség a fő tőkésországokban.

A politikai válságok számos országban fasiszta rezsimek létrejöttéhez vezettek, és az olasz, a japán, de mindenekelőtt a német fasizmus mérhetetlen agresszivitása leigázással fenyegetett számos tőkésországot is. A szakasz végén a Szovjetunió részvételével antifasiszta koalíció jött létre, ami erőátcsoportosítást idézett elő. E koalíció — a Szovjetunió döntő szerepe mellett — vereséget mért a fasiszta hatalmakra. Ez a szocializmus további térhódításához kedvező helyzetet teremtett és hozzájárult ahhoz, hogy a kapitalizmus általános válsága új szakaszába lépjen.

A kapitalizmus általános válsága a második világháború végével újabb országok szocialista útra lépésével ment át második szakaszába. Ez a szakasz **a szocializmus világrendszerré válásának szakasza.** Jellemzője a szocializmus gyors térhódítása, a szocialista forradalmak és a nemzeti felszabadító mozgalom egységes frontjának kialakulása, a monopolkapitalizmus ál-

lammonopolista kapitalizmussá alakulása, vezető imperialista hatalmak másodrendű hatalommá süllyedése és a gyarmati rendszer szétesése.

Ebben a szakaszban az állammonopolista kapitalizmus eszközeinek felhasználásával és az Egyesült Államok támogatásával a nyugat-európai imperialista burzsoáziának sikerült konszolidálnia hatalmát. E szakaszban vált békeidőben is a gazdaság állandó kísérőjévé a militarizálás. Az imperialisták az Egyesült Államok katonai támaszpontrendszerére és atommonopóliumára, illetve atomfölényére támaszkodva azt remélték, hogy katonailag meg tudják változtatni javukra az erőviszonyokat, de ez a szocialista országok — mindenekelőtt a Szovjetuniónak a tudományos-technikai haladásban és nukleáris fegyverzete fejlesztésében — elért eredményei miatt nem következett be.

Az erőviszonyoknak a szocialista világrendszer javára történő eltolódása alapján az 1950-es évek közepe után a kapitalizmus általános válsága új szakaszba lépett. Az 1950-es évek közepén a Szovjetunió már képessé vált az atomenergia ipari célú felhasználására, és ezt követően elsőként hódította meg a világűrt. E harmadik szakasz döntő ismérve, hogy a szocialista világrendszer az emberi társadalom fejlődésének mindinkább meghatározó tényezőjévé válik. Ez a **nem világháborúval kezdődő** szakasz a kapitalizmus és a szocializmus közötti gazdasági verseny döntő szakasza, és a gyarmati rendszer maradványai végső felszámolásának a szakasza. Erre az időre a szocialista országok védelmi ereje olyan színvonalat ért el, hogy az ellenük támadó háborúval kísérletező bármely imperialista agresszort totális pusztulás fenyegeti. Lehetőség nyílt arra, hogy a világméretű osztályösszecsapás súlypontja egyértelműen a két rendszer gazdasági versenyére tolódjon át. Ezzel együtt élesen folyik az ideológiai és politikai küzdelem. Előtérbe került a szocialista világrendszerrel szembeni harcban a fellazítás politikája.

Az 1970-es években a kibontakozott ciklikus túltermelési világválság, a bekövetkezett energiaválság, a világpiaci árrobbanás, a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok válságának lökésszerűen jelentkező újabb és újabb hulláma, az infláció felgyorsulása az általános válság további elmélyülését eredményezte. A jelenlegi ciklikus gazdasági válságnak az a jellemzője, hogy egyben kifejeződik benne az állammonopolista szabályozás válsága is. Ettől kezdve a válság újabb és újabb területeken nyilvánul meg, a már említett gazdasági megnyilvánulások mellett kibontakozott a tőkésországok nemzetközi kapcsolatainak vál-

sága és erősödik a vetélkedés az imperialista hatalmak között, amely számos tőkésország mélyreható belső politikai válságával fonódik össze. Mindez arra vall, hogy minőségi változás megy végbe a kapitalizmus általános válságában, harmadik szakaszának keretei között. Egyes szerzők ezzel kapcsolatban azt is indokoltnak tartják, hogy a kapitalizmus általános válsága új, **negyedik** szakaszáról beszéljünk.

E: Hány szakaszra bontottuk a kapitalizmus általános válságának eddig eltelt időszakát? Mikortól meddig terjednek e szakaszok?

V: A kapitalizmus általános válságának eddigi időszakában három szakaszt különböztettünk meg. Az első szakasz az első világháborútól és a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól a második világháborúig, a második szakasz a második világháborútól az 1950-es évek második feléig tartott. A harmadik szakasz ekkor kezdődött.

FELADATOK

1. Kautsky az imperializmus lényegére az alábbi meghatározást adta: „Az imperializmus a magas fejlettségű ipari kapitalizmus terméke. Minden ipari kapitalista nemzetnek abban a törekvésében áll, hogy egyre nagyobb **agrár**területet vessen alá magának és csatoljon magához, tekintet nélkül arra, hogy milyen nemzetek lakják ezt a területet." Melyek ennek a meghatározásnak legfőbb fogyatékosságai?

2. Kautsky az imperializmus lehetséges fejlődési perspektíváival kapcsolatban írta:

„Tisztán gazdasági szempontból nem lehetetlen, hogy a kapitalizmus még egy újabb fázist fog elérni: a kartellpolitikának a külpolitikára való átvitelét, az ultraimperializmus fázisát, amelyben a nemzetközi méretekben egyesült finánctőke közösen fogja kizsákmányolni a világot."

Később több szerzőnél találkozhatunk olyan nézetekkel, hogy az állammonopolista kapitalizmus törvényszerű fejlődése során szervezett kapitalizmussá válik. Napjainkban olyan elképzelések jelentek meg az integrációs törekvések és az állammonopolista egyezmények kapcsán, hogy a nemzetközivé váló állammonopolista kapitalizmus lesz alkalmas átfogóan, társadalmi méretekben szervezetté tenni a kapitalizmust.

Miért hibásak ezek az elgondolások?

3. Galbraith írta: „A tervezési és a piaci rendszer közti viszony fejlődési ütemük egyenlőtlensége, az utóbbinak az előbbi általi kizsákmányolása, a jövedelmeknek az ebből adódó egyenlőtlensége, a modern gazdaság centrális vonásai." (**Galbraith:** Economics and the Public Purpose. Boston 1973. 132. old.)

Galbraith „tervezési rendszeren" a „nagy szervezetek" uralmának a szféráját érti, amely a monopolizált szektort foglalja magába, „piaci rendszeren" pedig a gazdaság nem monopolizált részét.

Miben bírálható Galbraithnak az a fenti idézetben is megfogalmazott álláspontja, hogy a modern gazdaság ellentmondásainak a centruma a tervezési rendszer és a piaci rendszer viszonyaiban, fejlődésük és jövedelemeloszlásuk egyenlőtlenségének problémáiban található?

4. Mi az alapvető oka annak, hogy nem létezhet konvergencia a kapitalizmus és a szocializmus fejlődésében?

5. Miért marad továbbra is tényleges gazdasági hatalom a tőketulajdonosok kezében akkor is, ha a részvénytársasági formában szervezett vállalatokat menedzserek irányítják?

MEGOLDÁSOK

1. Kautsky az imperializmus lényegét bizonyos politikai törekvésekben látja, tehát nem a valódi, a termelési viszonyokban meglevő gyökerét ragadja meg. Az imperializmus nem egyfajta előnyben részesített politika vagy gazdaságpolitika, hanem a **kapitalizmus külön szakasza,** amelynek legbensőbb lényege, hogy monopolkapitalizmus.

A hódítási törekvések jellemzik az imperializmust, de a törekvések alapja a monopóliumok uralta gazdaság. Továbbá: nem egyszerűen az ipari kapitalizmus, hanem éppen a **finánctőke** az, amely meghatározza a monopolista expanziós törekvést. Nemcsak **agrár**területek, hanem bármely terület magukhoz csatolására mutatnak törekvéseket az imperialista hatalmak.

2. Társadalmi méretekben szervezett gazdasági irányításhoz először is a dolgozó többség érdekeit képviselő államra, másodszor ennek az államnak a túlsúlyára lenne szükség a gazdaságban. Ez összeegyeztethetetlen a tőkés elsajátítással és a tőkés tulajdonnal.

A kapitalizmus megdöntése nélkül az irányító funkciókat tőkés érdekeket képviselők gyakorolják. Ezenkívül a koncentráció és a centralizáció előrehaladása, az állammonopolista kapitalizmus térhódítása, a tőkés integráció csak részleges szintet érhet el, mert bár fokuk és szerepük tendenciálisan növekszik, a társadalmi ellentmondások eleve korlátozzák fejlődésüket. A fejlődési távlat nem az, hanem a szocialista forradalom.

3. Galbraith szerint — mint az idézett sorokból is kitűnik — nem a tőkés magántulajdonból, annak túlhaladott voltából származnak a mai kapitalizmus fő problémái. Az ellentmondások nem mint eltérő osztályok, hanem mint **eltérő szervezeti alakulatok** ellentmondásai jelennek meg. A tőkések és a munkások osztályellentétei, a közöttük levő jövedelemaránytalanságok, a munkások kizsákmányolása helyett a tagadhatatlan feszültségek nála két különböző **szervezeti** alakulat közötti viszonyhoz kapcsolódnak. Így a kapitalista viszonyok magukat túlélt volta helyett a „nagy szervezetek" fogyatékosságai jelennek meg.

4. A kapitalizmus és a szocializmus termelési viszonyainak jellege antagonisztikusan ellentétes, ezért fejlődésük soha nem lehet konvergens.

5. A menedzserek hatásköre ezekben a vállalatokban igen széles körű, de a vállalatra vonatkozó alapvető döntéseket formálisan is a közgyűléseken vagy az igazgató tanács ülésein

hozzák, amelyeket a nagyrészvényesek uralnak. Az alapvető kérdések ténylegesen a vezető érdekeltségek megbeszélésein dőlnek el. A menedzserek hatásköre elsősorban szakmai és operatív jellegű, és — amennyiben maguk nem főrészvényesek — pozíciójuk teljesen a főrészvényesektől függ.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Az imperializmus miért külön szakasza a kapitalizmusnak?
2. Miért **hanyatló** kapitalizmus az imperializmus?
3. Az imperializmus miért a **legfelsőbb** szakasza a kapitalizmusnak?
4. Mi a konvergenciaelmélet lényege és melyek legfontosabb fogyatékosságai?
5. Mit értünk a kapitalizmus általános válságán?
6. Hogyan függ össze a szocialista világrendszer fejlődése a kapitalizmus hanyatlásával?
7. Mikortól számítjuk a kapitalizmus általános válságát, és milyen szakaszokra bontjuk azt?

VÁLASZOK AZ ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEKRE

1. Az imperializmus is kapitalizmus, mert termelési viszonyai tartalmazzák a tőkés viszonyok alapvető jegyeit, ugyanakkor azonban lényeges vonásokban különböznek a megelőző tőkés termelési viszonyoktól, mindenekelőtt a tulajdonviszonyok belső formaváltozása miatt. (Beleértve az osztályviszonyokban, a gazdasági ágak és egységek kapcsolatának társadalmi formájában, valamint az elosztási viszonyokban végbement változásokat.)
2. Az imperializmus azért hanyatló kapitalizmus, mert annak a kifejezője, hogy a tőkés viszonyok már túlérettek, nem tudják a legkedvezőbb feltételeket nyújtani a termelőerők fejlődéséhez, hanem számos vonatkozásban fékezik azt. A hanyatlás kifejeződik abban is, hogy a tőkés termelési viszonyokat számos vonatkozásban csak olyan új formákban lehet megőrizni, amelyek mintegy meghaladva tartják fenn azokat. Tükröződik a kapitalizmus hanyatló volta a gyarmati rendszer felbomlásában és a tőkés világrendszer területi összeszűkülésében is.
3. Az imperializmus azért a legfelsőbb szakasza a kapitaliz-

musnak, mert az imperializmusbeli fejlődés a szocialista átalakulás feltételeinek megteremtéséhez, a szocialista forradalomhoz vezet, nem pedig a tőkés termelés olyan újabb szakaszához, amely képes lenne megoldani a társadalmi termelés szervezett, átfogó szabályozásának problémáját.

4. Konvergenciaelméleten azt az eszmei irányzatot értjük, amely szerint a kapitalizmus és a szocializmus fejlődése közös irányba tart, konvergens, és belőlük egy új vegyes gazdasági rendszer fog kialakulni. Az irányzathoz számos, egymástól sok vonatkozásban eltérő elmélet sorolható, de felvázolt perspektíváik abban is hasonlóak egymáshoz, hogy a kapitalizmus jegyeit viselik magukon. A konvergenciaelmélet leggyakrabban fellelhető, legfontosabb hibái azon alapulnak, hogy elhanyagolja, lebecsüli a társadalmi-gazdasági viszonyok és az államhatalom jellegének a jelentőségét a társadalmi viszonyokon belül. Ez a nem kellő figyelembevétel kifejezésre jut

— a technikai és technológiai jellegzetességek, a termelési összetétel jellemző vonásai jelentőségének túlbecsülésében a társadalmi-gazdasági viszonyok jellegének megítélésekor;
— a gazdálkodási formák és folyamatok formális, termelési viszonyoktól független leírásában és értékelésében;
— bizonyos gazdálkodási formák (tervezés, piaci mechanizmus stb.) alkalmazási mértékében meglevő, a termelési viszonyoktól függő korlátok figyelmen kívül hagyásában;
— a profitmotívum jelentőségének lebecsülésében;
— a menedzserek szerepének túlbecsülésében.

5. A kapitalizmus általános válságán a kapitalizmus létválságát értjük. A kapitalizmus általános válsága felöleli a kapitalizmus szocializmussal való felváltásának időszakát. Ebben a szakaszban a válság egyfelől a tőkés világ egészére, másfelől a kapitalista társadalmi viszonyok minden területére kiterjedt. A válsághelyzet csak a kapitalizmus pusztulásával szűnik meg, a kapitalizmusban nincs mód e válságból való kilábalásra.

6. A szocialista világrendszer kialakulása és fejlődése egyidejűleg a kapitalizmus területi összeszűkülését jelenti. Emellett a szocialista világrendszer léte és versenye elősegíti a tőkésországok belső gazdaságában és társadalmában a kapitalizmus belső lényegéhez nem tartozó vonások erősödését, továbbá a gyarmati rendszer felbomlását és az önállóvá vált országoknak olyan fejlődését, amely részben vagy teljesen kiszakítja őket a monopolistákkal szembeni alávetett pozíciójukból, sőt egyes esetekben kialakulnak a kapitalista világrendszerből történő teljes kiszakadás feltételei is. Végső soron pedig a szocia-

lizmus sikerei forradalmasító hatásukkal meggyorsítják a kapitalizmus megdöntését célul kitűző erők fejlődését a fejlett tőkésországokban is.

7. A kapitalizmus általános válságát az első világháborútól, és különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól számítjuk. Első szakasza a második világháború végéig, újabb országoknak a kapitalizmusból történt kiszakadásáig tartott. Második szakasza ettől az ötvenes évek második feléig, a szocialista világrendszer megszilárdulásáig zajlott le. Ekkor kezdődött a kapitalizmus általános válságának harmadik szakasza. Az 1970-es évek elején bekövetkezett gazdasági jelenségekkel (a hosszan tartó konjunktúra vége, energiaválság, árrobbanás, pénzügyi válság stb.) kapcsolatban számos publikációban úgy foglalnak állást, hogy ettől fogva indokolt a kapitalizmus általános válsága negyedik szakaszáról beszélni.

Tartalom

Bevezető megjegyzések 5

I. fejezet. A politikai gazdaságtan tárgya és módszere 9

Vázlat 11
1. A politikai gazdaságtan kiindulópontja 13
   a) Miért tekintjük az anyagi termelést a politikai gazdaságtan kiindulópontjának? 13
   b) A termelés és a termelőmunka 13
2. A termelőmunka 15
   a) Célszerű természetátalakító tevékenység 15
   b) A munkatárgy 16
   c) Munkaeszközök 18
   d) A termelő- és a nemtermelő-munka 19
3. Termelés — fogyasztás — elosztás — csere 23
   a) Termelés és fogyasztás 23
   b) Termelés és elosztás 24
   c) Termelés és csere 25
4. Társadalmi termelőerők 27
5. A termelési viszonyok 31
   a) Technikai-gazdasági viszonyok és társadalmi-gazdasági viszonyok 31
   b) A társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározó eleme — a tulajdon 33
   c) A társadalmi tagolódás — osztályok és osztályviszonyok 35
   d) A termelési ágak és egységek közötti társadalmi kapcsolatok formái 36
   e) Az elosztás viszonyai 37
6. A termelési módok fejlődése. A társadalmi-gazdasági alakulat ... 38
   a) A termelőerők és a termelési viszonyok dialektikája 38
   b) Alap és felépítmény 41
   c) A társadalmi-gazdasági alakulat 42
7. Gazdasági kategóriák — gazdasági törvények 43
   a) Hogyan alkotunk tudományos kategóriákat 43
   b) A gazdasági törvény 44
   c) A törvények érvényesülési módja és az ember aktivitása ... 45
8. A politikai gazdaságtan tárgya 46
9. A politikai gazdaságtan pártossága és osztályjellege 47
   a) Létezik-e „pártatlan", osztályok felett álló politikai gazdaságtan? 47
   b) A politikai gazdaságtan osztályjellege és az objektivitás követelménye 49
10. A politikai gazdaságtan világnézeti és módszertani alapja 51
   a) A politikai gazdaságtan világnézeti és módszertani alapja a dialektikus és történelmi materializmus 51
   b) A politikai gazdaságtanban alkalmazott módszerek 54
Feladatok 59

Megoldások 60
Ellenőrző kérdések 61
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 61

II. fejezet. Az áru és az érték 65

Vázlat 67
1. Miért kezdjük az áru elemzésével a kapitalizmus gazdasági elméletének kifejtését? 69
2. A termékek árujellege, áruként való megjelenésük társadalmi feltételei 70
a) Az áru fogalma — első megközelítésben 70
b) Az áru létezésének oka 71
c) Az árutermelés és az áru meghatározása 72
3. Használati érték, csereérték, érték 74
a) A használati érték 74
b) A csereérték 75
c) Az érték 75
d) Az érték munkával történő meghatározása és az árutermelés társadalmi viszonyai 76
4. Az érték mennyiségi meghatározottsága 79
5. Az árutermelő munka kettős jellege 82
a) A konkrét munka 82
b) Az absztrakt munka 83
6. Az árutermelés ellentmondásai — az alapvető ellentmondás 86
a) Az érték és a használati érték, az absztrakt és a konkrét munka ellentmondása 86
b) Az árutermelés alapvető ellentmondása: a munka magán- és társadalmi jellege közötti ellentmondás 87
7. Az áru fétisjellege 89
a) Miből fakad az áruforma titokzatossága? 89
b) A fetisizálódás objektív gazdasági alapja 90
c) Az árufétis megjelenése az árutermelés hétköznapi gyakorlatában 91
Feladatok 93
Megoldások 94
Ellenőrző kérdések 97
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 98

III. fejezet. A pénzelmélet alapjai. Az értéktörvény 99

Vázlat 101
1. A viszonylagos, valamint az egyenértékformában levő áru sajátosságai 104
a) Az értékforma lényege 104

b) A viszonylagos értékforma fogalma 105
c) Az egyenértékforma tartalma 105
d) Az egyenértékformában levő áru sajátosságai 106
2. Az értékformák fejlődése 108
a) Az egyszerű, véletlen értékforma 108
b) A kifejlett értékforma 108
c) A közvetlen árucsere ellentmondása 110
d) Az általános értékforma 111
3. A pénzforma a legfejlettebb értékforma 112
a) Az általános értékforma és a pénzforma közötti különbség 114
b) A pénz az értékformák fejlődésének szükségszerű eredménye ... 116
c) Az áruvilág pénz általi megkettőződésének lényege 117
d) A megkettőződés mint ellentmondásos mozgásforma 118
4. A pénz lényege és alapvető funkciói 120
a) A pénz fogalma 120
b) A pénz értékmérő funkciója 121
c) A pénz forgalmieszköz-funkciója 123
d) A pénz kincsképző, fizetésieszköz- és világpénzfunkciója 127
5. Az értéktörvény lényege és funkciói 129
a) A kereslet-kínálat hatása az árakra 129
b) Árvonzáspont egyszerű árutermelés feltételezése mellett 131
c) Az értéktörvény megfogalmazása 133
d) Az értéktörvény funkciói 136
6. A pénzfetisizmus lényege 139
a) Mit tudunk az árufetisizmusról? 139
b) A pénzfetisizmus 140
Feladatok 141
Megoldások 142
Ellenőrző kérdések 144
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 144

IV. fejezet. Tőke és értéktöbblet 147

Vázlat 149
1. A pénz mint tőke 151
a) A tőkés kizsákmányolás előfeltételei 151
b) A tőke mozgásának általános képlete és annak ellentmondása 154
2. A munkaerő mint áru 156
a) A munkaerő áruvá válása 156
b) A munkaerőáru sajátosságai 159
3. A tőke és az értéktöbblet lényege 161
a) A tőkés termelőfolyamat jellemzői 161
b) A tőke és az értéktöbblet fogalma 162
4. Állandó és változó tőke. Kizsákmányolás 164
a) Az állandó tőke lényege és jellemzői 164
b) A változó tőke lényege és jellemzői 167
c) A tőkés kizsákmányolás foka 168

5. Abszolút és relatív értéktöbblet. Különértéktöbblet 169
a) Az abszolút és a relatív értéktöbblet termelése 169
b) A különértéktöbblet létrejötte 173
6. A munkabér 175
a) A munkabér lényege 175
b) A munkásosztály bérharcainak jelentősége 177
c) Hibás nézetek a munkásosztály bérharcainak jelentőségéről ... 177
7. A kapitalizmus alapvető ellentmondása és gazdasági alaptörvénye 182
a) A termelés társadalmi jellegének fokozódása 182
b) Az alapvető ellentmondás és az alaptörvény meghatározása ... 184
Feladatok 189
Megoldások 190
Ellenőrző kérdések 192
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 193

V. fejezet. A kapitalizmus fejlődési szakaszai 197

Vázlat 199
1. A kapitalizmus fejlődési szakaszai vizsgálatának jelentősége 201
a) A tőkés termelési mód absztrakt vonásainak konkrét megjelenése 201
b) Mikor beszélhetünk a tőkés termelési mód önálló fejlődési szakaszáról? 201
2. Korai kapitalizmus és tőkefelhalmozás 203
a) Kézműves termelés — kisipar — manufaktúra 203
b) Az eredeti tőkefelhalmozás 205
c) Tőkefelhalmozás (akkumuláció) 206
d) Koncentráció = akkumuláció + centralizáció 207
3. A szabadversenyes kapitalizmus jellemző vonásai 208
a) A szabadversenyes kapitalizmus termelőerői 209
b) A szabadversenyes kapitalizmus termelési viszonyai 210
4. A részvénytársaság mint a monopóliumok előfutára 213
a) A részvénytársaság lényege 213
b) A tőketulajdon és a tőkefunkció szétválása 215
c) A részesedési rendszer 216
d) Részvényárfolyam, a részvények fajtái 219
5. A monopólium és a monopoltőkés viszonyok 222
a) A monopólium lényege 222
b) A monopóliumok formái 224
c) Fennmarad-e a verseny a monopóliumok korszakában? 227
d) A monopólium megváltoztatja a tőkés termelési viszonyok rendszerét 228
6. Az imperializmus lenini ismérvei 230
7. Az állammonopolista kapitalizmus 233
a) A termelőerők fejlődése és az állammonopolista kapitalizmus kialakulásának szükségszerűsége 233

b) Az állammonopolista kapitalizmus lényege 235
c) Az állami tulajdon térhódításának szükségessége 237
d) A termelési egységek közötti kapcsolatok formája és a tőkés állam szabályozó tevékenysége 241
e) Az állam hatása a monopoltőkés elosztási viszonyokra 243
f) A tőkés állam gazdasági szerepének ellentmondásai 245
Feladatok 247
Megoldások 248
Ellenőrző kérdések 250
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 250

VI. fejezet. Profit és termelési ár 255

Vázlat 257
1. A tőke megtérülése 259
a) Az álló- és a forgótőke fogalma 259
b) Az állótőke megtérülése 260
c) A forgótőke megtérülési ideje 263
d) A lekötött tőke 264
2. A profit és a profitráta 267
a) A tőke összetétele 267
b) A tőkés önköltség 269
c) A profit és a profitráta lényege 270
d) A profitráta eltérő nagysága az egyes iparágakban értékarányos árak esetén 271
3. A termelési ár 274
a) Az átlagprofitráta kialakulása 274
b) A termelési ár mint az ármozgás centruma 276
c) Az érték és a termelési ár kapcsolata 281
4. A termelési árról szóló marxi elmélet jelentősége 283
a) A termelési ár mint elosztási kategória 283
b) A termelési ár jelentősége a munkaérték-elmélet szempontjából 284
5. Az átlagprofitráta süllyedő irányzata 287
Feladatok 291
Megoldások 294
Ellenőrző kérdések 297
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 297

VII. fejezet. Monopolár és monopolprofit 299

Vázlat 301
1. A monopolár és a monopolprofit mint a piac jelenségei 304
a) Monopolista extraprofit realizálása a piaci árakban 304
b) A monopolár és a kínálat monopolista szabályozása 307

c) A kereslet monopolista befolyásolása 309
d) A monopólium a vevő pozíciójában 312
2. A monopolár mélyebb meghatározottsága. A monopólium és a tőkés önköltség (önköltségi ár) alakulása 312
a) A monopólium megváltoztatja a termelés tőkés önköltségét ... 314
b) A technikai fejlődés monopolizálásának hatása a monopóliumok által termelt áruk tőkés önköltségére 315
c) A kihasználatlan kapacitásokkal összefüggő „fiktív" költségek 317
d) A monopolár objektív összefüggések által meghatározott kategória 320
3. Az értéktörvény érvényesülése a monopolkapitalizmusban 321
a) Azonosságok és különbségek a klasszikus tőkés vállalat és a monopóliumok önköltségi árának alakulásában. A monopolista költségeltérítés korlátai 322
b) A termelési ár kialakításában döntő szerepet játszó profittörekvés megjelenése a monopolárakban 324
c) Van-e tendencia a profitráták kiegyenlítődésére a monopolkapitalizmusban? 326
d) A monopolár és a termelési ár 328
4. A profitráta tendenciája a monopolkapitalizmusban 330
a) A profitráta alakulásának tendenciája a monopolkapitalizmus rendszerré válásának korszakában 330
b) A monopóliumok hatása a profitráta alakulására 333
Feladatok 337
Megoldások 337
Ellenőrző kérdések 339
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 339

VIII. fejezet. A földjáradék a kapitalizmusban 343

Vázlat 345
1. A földjáradék fogalma 347
2. A különbözeti földjáradék 349
a) A földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma 349
b) A különbözeti járadék mint extraprofit sajátosságai 350
c) Az I. és a II. sz. különbözeti földjáradék 355
3. Az abszolút földjáradék 357
4. Az értéktörvény működésének sajátosságai a tőkés mezőgazdaságban 362
5. A föld ára 363
6. A földmagántulajdon monopóliuma a mezőgazdasági termelőerők fejlődésének fékezője 365
7. A csökkenő földhozadék „törvényének" bírálata 367
8. A termelőerők fejlődése, a monopolista viszonyok térhódítása és az állammonopolista kapitalizmus hatása a tőkésországok mezőgazdaságában 373
Feladatok 383

Megoldások 384
Ellenőrző kérdések 385
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 386

IX. fejezet. A kereskedelmi tőke 389

Vázlat 391
1. A forgalmi tőke önálló kereskedelmi tőkévé alakulásának oka és hatásai 394
a) A forgalomban lekötött tőke részei 394
b) A forgalmi tőke önállósodása 395
c) A kereskedelmi tevékenység önállósodásának hatásai 397
2. A tiszta forgalmi költségek megtérülése és a kereskedelmi profit 400
a) A kereskedelemmel foglalkozók jövedelmének forrása. A kereskedelmi profit lényege 400
b) A tiszta forgalmi költségek megtérülése 403
c) Szemléltető számszerű példa 406
d) Tiszta forgalmi költségek és improduktív munka 409
3. Kereskedelmi formák a kapitalizmusban 412
a) A nagy- és a kiskereskedelem 412
b) Az árutőzsde 414
c) Szövetkezetek a kereskedelem területén 415
4. A kereskedelmi tőke a monopolkapitalizmusban 417
Feladatok 421
Megoldások 422
Ellenőrző kérdések 422
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 423

X. fejezet. Kölcsöntőke, hitel és pénzforgalom 427

Vázlat 429
1. A hitel lényege és jelentősége 433
a) A hitel formái 433
b) A hitel keletkezése 433
c) A hitel szerepe 435
2. A kamat lényege és nagysága 437
a) A kamatozó tőke 437
b) A kamat forrása 438
c) A kamat nagyságát meghatározó tényezők 440
d) A kamatláb süllyedő tendenciája 441
3. A bankok kialakulása, szerepe és jövedelme 443
a) A banktevékenység előnyei 444
b) A bankár haszna 446
4. Az aranypénzrendszer és a pénzforgalom 447
a) Az aranypénzrendszer lényege 447
b) A váltó és a bankjegy 448

c) A klasszikus bankjegy és az aranypénz 450
d) A klasszikus bankjegy legfontosabb sajátosságai 453
e) A bankszámlapénz 456
f) A pénzteremtés korlátai aranypénzrendszerben 458
g) Egy- vagy kétszintű bankrendszer és pénzforgalom 459
h) A papírpénz 461
5. Az aranytól elszakadt pénzrendszer és a pénzforgalom 463
a) A klasszikus bankjegy és a papírpénz megváltozása. A mai bankjegy 463
b) Az aranypénzrendszer megszűnésének okai 466
c) A belső érték nélküli pénz lényege 469
6. Az általános árszínvonal meghatározottsága az aranytól elszakadt pénzrendszerben 472
a) A fogyasztási cikkek árszintjének meghatározása 473
b) A termelési eszközök árszintjének meghatározása 476
7. A mai pénz stabilitásának elméleti kérdései 477
a) A pénz stabilitása aranypénzrendszer és az aranytól elszakadt pénzrendszer esetén 477
b) A mai pénz relatív stabilitására ható spontán tényezők 478
c) Termelékenység, árszínvonal, pénzstabilitás 479
d) Pénzforgalmi, ill. hitelpolitika és pénzstabilitás 481
8. Az infláció lényege és az azt előidéző tényezők 486
a) Az infláció fogalma 487
b) Állami költségvetés és infláció 488
c) Az improduktív szektor arányának növekedése és az infláció 492
d) A monopolkapitalista áremelés és az infláció 494
e) Osztályellentétek és infláció 495
f) A nemzetközi kapcsolatok hatása az inflációra 499
g) Kúszó és vágtató infláció 502
h) Osztályérdekek és infláció 503
Feladatok 507
Megoldások 508
Ellenőrző kérdések 512
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 513

XI. fejezet. A tőkés világgazdaság I. (A tőkés külkereskedelem) 517

Vázlat 519
1. A tőkés világgazdaság alapvető jellemzői 521
a) A tőkés világgazdaság fogalma 521
b) Alapvető tendenciák a termelés fejlődésében a tőkés világgazdaságban 524
2. A komparatív előnyök 526
a) A külkereskedelem kedvező hatásai 526
b) Az abszolút és a komparatív előnyök lényege 527
c) A komparatív előnyök keletkezése 529

d) A komparatív előnyök, a technikai fejlődés és a gazdasági struktúra összefüggése 534
3. Az áralakulás a tőkésországok közötti kereskedelemben 541
a) A világpiaci áralakulás alapja 541
b) A tőkés világpiaci áralakulásra ható további tényezők 553
4. A tőkés külkereskedelem fejlődésének jellemző vonásai 560
a) A protekcionizmus és a szabad kereskedelem az imperializmus kialakulása előtti tőkés külkereskedelemben 560
b) A monopolista protekcionizmus 562
c) A világkereskedelem fejlődésének néhány főbb tendenciája ... 565
Feladatok 569
Megoldások 571
Ellenőrző kérdések 572
Válasz az ellenőrző kérdésekre 573

XII. fejezet. A tőkés világgazdaság II. (A világpénz, a nemzetközi monopóliumok és a tőkés integráció problémái) 577

Vázlat 579
1. A világpénz és a tőkés nemzetközi pénzrendszer 581
a) Az aranystandard-rendszer és az aranyautomatizmus 581
b) Az aranydeviza-standard rendszer 587
c) A fizetési mérleg 594
d) A dollárválság 596
e) Az *SDR*-kísérlet a nemzetközi pénzügyi rendszer új alapokon történő felépítésére 600
2. A tőkekivitel 602
a) A tőkekivitel mint a tőkés termelési viszonyok „exportja", létrejöttének feltételei és okai 602
b) A tőkekivitel formái és az állam szerepe a tőkekivitelben 605
c) A kapitalizmus strukturális változásainak hatása a tőkekivitelre a második világháború után 607
3. A nemzetközi monopóliumok 614
a) A nemzetközi monopolvállalat fogalma és típusai 614
b) A nemzetközi monopóliumok fejlődésének mozgatórugói 616
4. Nemzetközi állammonopolista egyezmények, tőkés integráció 619
a) Az országok közötti gazdasági integráció lényege 619
b) A tőkés integráció folyamatának ellentmondásai 622
c) Az Európai Gazdasági Közösség 624
Feladatok 631
Megoldások 632
Ellenőrző kérdések 633
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 633

XIII. fejezet. A tőkés világgazdaság III. (A fejlődő országok a tőkés világgazdaságban) 637

Vázlat 639
1. A fejlődő országok helyzete a tőkés világgazdaságban 641
a) A fejlődő országok fogalma 641
b) A fejlődő országok helyzetére jellemző adatok 643
c) A fejlett tőkésországok és a fejlődő országok közötti szakadék 646
d) Az elmaradottság okai 648
e) A gyarmat fogalma. A gyarmatosítás 649
2. A gyarmati rendszer 654
a) A gyarmati rendszer fogalma 654
b) A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének törvénye 656
c) A gyarmati rendszer válsága és bomlása 659
3. A neokolonializmus 662
a) Változások az imperialista kizsákmányolás és elnyomás eszközeinek és módszereinek területén 662
b) A neokolonializmus tartalmi vonásai 664
c) A kolonializmus és a neokolonializmus összehasonlítása 667
d) A „segélynyújtás" kérdése 671
e) A neokolonializmus elleni harc néhány fontos szférája és formája 674
Feladatok 677
Megoldások 677
Ellenőrző kérdések 679
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 680

XIV. fejezet. A tőkés újratermelés alapkategóriái és legfontosabb egyensúlyi követelményei 683

Vázlat 685
1. Egyszerű és bővített újratermelés 687
a) A társadalmi össztermék és a nemzeti jövedelem 687
b) Halmozódás a társadalmi össztermékben. A végtermék 690
c) Az egyszerű és a bővített újratermelés fogalma és jellemzői 692
2. A nemzeti jövedelem létrejötte 694
a) Produktív munka és nemzeti jövedelem 694
b) A nem-anyagi szolgáltatások és a nemzeti jövedelem 695
c) A társadalom valóságos anyagi gazdagságát nem növelő termelés 697
3. A nemzeti jövedelem elosztása, újraelosztása és felhasználása ... 698
a) Eredeti és származékos jövedelmek 698
b) A nemzeti jövedelem felhasználása 699
c) A termelés terjedelmének tőkésországokban használatos mutatói 701
4. A tőkés újratermelés központi kérdése 702

5. Egyszerűsítő feltevések 703
a) Az újratermelés két- vagy háromszektoros modellje 703
b) Egyéb egyszerűsítő feltevések 705
6. Egyensúlyi feltételek egyszerű újratermelés esetén 707
a) Az újratermelési egyensúly tartalma 707
b) Az alapegyenlet 708
c) További fontos egyensúlyi feltételek 710
7. Egyensúlyi feltételek bővített újratermelés esetén 710
a) A bővített újratermelés alapegyenlete 711
b) További fontos egyensúlyi feltételek 712
c) Az alapegyenlet megsértésének következményei 713
8. A rugalmatlan tőkés fogyasztás jelentősége 715
a) Rugalmatlan tőkés fogyasztás és gazdasági egyensúly 716
b) A $\Delta F = \Delta V + \Delta M_k$ összefüggés tartalma 718
9. Egyensúlyi feltételek a haditermelés léte esetén 719
a) Az egyszerű újratermelés esete 719
b) A bővített újratermelés esete 722
c) Néhány érdekes tanulság 723
10. A tőkés újratermelés további három általános egyensúlyi feltétele 725
a) Az I. és II. osztály termelésnövekedési ütemét befolyásoló további tényezők 725
b) A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem arányának alakulása 729
c) A felhalmozás és a fogyasztás arányának alakulása 730
11. A tőkés gazdaság egyensúlya és a tőkés érdek 733
a) A tőkés vállalatok profitérdekeltsége 733
b) Beruházási javak, készárukészletek és kapacitástartalékok 734
c) A tőkés termelés és fogyasztás szerkezete közötti ellentétek ... 737
12. Néhány összefoglaló megjegyzés 738
a) A tőkés gazdaság egyensúlya rövid és hosszú időszakban 739
b) Az állami beavatkozás, a tervezési kísérletek szerepe 740
Feladatok 743
Megoldások 745
Ellenőrző kérdések 749
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 750

XV. fejezet. A gazdasági növekedés problémái a kapitalizmusban 753

Vázlat 755
1. Néhány fontos kiinduló összefüggés 757
a) A gazdasági növekedés fogalma 757
b) A gazdasági növekedés és a tőkés viszonyok kapcsolata 762
c) A gazdasági növekedés tényezőinek rendszerezése 764
d) A termelés társadalmi szervezettsége mint növekedési tényező 765
e) A termelőberendezések korszerűsödési folyamata és a korszerűsödési ráta fogalma 766

f) A műszaki fejlődés és a termelés társadalmi szervezettségének hatása a termelékenységre ... 769
g) A korszerűsödési ráta alakulását meghatározó tényezők ... 770
2. A beruházások és a gazdasági növekedés összefüggése a termelés oldaláról ... 772
a) Az állótőkék pótlásának hatása a növekedésre ... 772
b) A bővítő és a bruttó beruházások hatása a gazdasági növekedésre ... 774
c) A korszerűsödési ráta nagyságának hatása a beruházási hányadra ... 777
d) A beruházási hányad és a beruházási ráta ... 779
e) A beruházások gazdasági hatékonysága ... 780
f) A technikai import és szerepe a gazdasági növekedésben ... 782
3. A termelés szerkezete, a haditermelés a munkaerő szerepe a gazdasági növekedésben ... 786
a) A termelési struktúra változásának hatása a gazdasági növekedésre ... 786
b) Makro- és mikrostruktúra ... 788
c) Haditermelés és gazdasági növekedés ... 791
d) A munkaerő és a gazdasági növekedés ... 793
4. A gazdasági növekedés piaci feltételei ... 795
a) A beruházások szerepe a piac alakulásában ... 796
b) Az állami költségvetés és a piac ... 797
c) A magánfogyasztás szerepe ... 799
d) Az export tényezői és hatása a piacra ... 802
Feladatok ... 805
Megoldások ... 805
Ellenőrző kérdések ... 806
Válaszok az ellenőrző kérdésekre ... 807

XVI. fejezet. A gazdasági válságok és az újratermelési ciklus ... 809

Vázlat ... 811
1. Az általános túltermelési válság ... 813
a) Az általános túltermelési válság elvont lehetősége ... 814
b) Az általános túltermelési válság tényleges megvalósulása a kapitalizmusban ... 816
c) Az általános túltermelési válság kirobbanásának leggyakoribb módjai ... 818
d) A tőkés gazdaság „kényes", ingatag egyensúlya ... 821
2. A klasszikus válságmechanizmus ... 825
a) A klasszikus ciklus lefolyása ... 825
b) Állótőke-beruházások a klasszikus ciklusban ... 827
c) Az újratermelési ciklus szinkronizációja és aszinkronizációja 829
3. Túltermelési válságok a mezőgazdaságban ... 831
a) Ciklikus válságok a mezőgazdaságban ... 831
b) Elhúzódó agrárválságok ... 833

4. A modern tőkésállam költségvetésének hatása az újratermelési ciklusra 834
a) A kérdés elméleti összefüggései 835
b) A költségvetés egyes tételeinek anticiklikus mozgása 836
c) A költségvetés egészének anticiklikus szerepe 838
d) Az anticiklikus költségvetési kiadások ellentmondásai 840
5. A modern tőkésállam anticiklikus szerepének további tényezői ... 842
a) Az állami vállalati szektor hatása 842
b) Az állami hitel- és pénzforgalmi politika szerepe 843
c) Az állam nem anticiklikus indíttatású gazdasági intézkedéseinek szerepe a valóságban 844
d) Mennyiben anticiklikus tényező a tőkésállam gazdasági tevékenysége? 847
6. Az improduktív szféra hatása a ciklusra 849
7. Gazdasági válságok a második világháború után a fejlett tőkésországokban 850
a) Az 1973—1975-ös válság 851
b) Ciklikus-e a mai tőkés újratermelés? 855
Feladatok 857
Megoldások 858
Ellenőrző kérdések 859
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 860

XVII. fejezet. A munkásosztály helyzete a kapitalizmusban 863

Vázlat 865
1. A munkásosztály mint a tőke tartozéka 867
a) Eredetét tekintve a teljes tőke értéktöbblet 868
b) A munkásosztály függősége erősödik növekvő összetételű tőkefelhalmozás mellett 871
2. Munkanélküliség a kapitalizmusban 873
a) Miért szükségszerű a kapitalizmusban a munkanélküliség? 873
b) A munkanélküliség ellen ható tényezők 875
3. A kizsákmányolás fokának társadalmi szintű értelmezése 878
a) A nemzeti jövedelem társadalmi elfecsérlése 878
b) A társadalmi szintű **v** és **m** nagyságának meghatározása 880
4. A munkásosztály helyzetét befolyásoló tényezők 884
a) A munkásosztály helyzete komplex vizsgálatának alapvető szempontjai 884
b) A munkásosztály abszolút helyzetének vizsgálata 886
c) A munkásosztály relatív helyzetének vizsgálata 893
5. A tőkefelhalmozás általános törvénye és történelmi tendenciája 899
Feladatok 901
Megoldások 901
Ellenőrző kérdések 902
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 903

XVIII. fejezet. A kapitalizmus általános válsága és az imperializmus történelmi helye 905

Vázlat 907
1. Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb szakasza 909
a) Az imperializmus mint a kapitalizmus külön szakasza 909
b) A kapitalizmus hanyatlása monopolista szakaszában 912
c) Az imperializmus a szocializmus előestéje 918
2. Néhány jellegzetes téveszme az imperializmus fejlődési perspektíváiról 921
a) Az „ultraimperializmus" elmélete 921
b) Az ún. „konvergenciaelmélet" 923
3. A kapitalizmus általános válsága 928
a) A kapitalizmus általános válságának lényege és kialakulása ... 928
b) A kapitalizmus területi összeszűkülése és az általános válság 932
c) A haladás és reakció harcának fő vonásai a kapitalizmus általános válsága időszakában 935
d) A kapitalizmus általános válságának szakaszai 940
Feladatok 943
Megoldások 944
Ellenőrző kérdések 945
Válaszok az ellenőrző kérdésekre 945

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette Nagy Józsefné
A borító és a tipográfia Székffy Gyula munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
A szedést 1978. IV. 6-án kezdték meg
Megjelent 1978. VIII. 21-én, 15 000 példányban
Terjedelme 60,5 (A/5) ív

78.1176 Athenaeum Nyomda, Budapest — Rotációs magasnyomás
Felelős vezető Soproni Béla vezérigazgató